

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Grétsy László: A műszaki nyelv művelésének útjai

Deme László: Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból, III.

Zsoldos Jenő: Közgazdasági szókészletünk kialakulásának kezdetei, I.

Nagy J. Béla: A között névutó használata

† *Dénes Szilárd:* Muszáj

H. Molnár Ilona: A beszéd töltelékekről — más szempontból

Károly Sándor: Nyelv és társadalmi valóság egy regény tanúvallomása alapján

Hadas Ferenc: Fordítás és nyelvművelés

Pásztor Emil: Az elbeszélő múlt idő az iskolában

Farkas Vilmos: A halmazott mondatrészek szinkron rendszerezésének néhány problémája

Török Gábor: Kik Szeder Fábián palócai?

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Grétsy László</i> : A műszaki nyelv művelésének útjai	1
<i>Deme László</i> : Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból, III.	14
<i>Zsoldos Jenő</i> : Közgazdasági szókészletünk kialakulásának kezdetei, I.	27
<i>Nagy J. Béla</i> : A között névutó használata	43
<i>† Dénes Szilárd</i> : Muszáj	46
<i>H. Molnár Ilona</i> : A beszéd-töltelekekről — más szempontból	51

Íróink nyelve

<i>Károly Sándor</i> : Nyelv és társadalmi valóság egy regény tanúvallomása alapján	56
---	----

Nyelv és iskola

<i>Hadas Ferenc</i> : Fordítás és nyelvművelés	63
<i>Pásztor Emil</i> : Az elbeszélő múlt idő az iskolában	69

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Farkas Vilmos</i> : A halmozott mondatrészek szinkron rendszerezésének néhány problémája	83
---	----

Nyelvjárásaink

<i>Török Gábor</i> : Kik Szeder Fábián palócai?	87
---	----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kis Lajos</i> : Baráber	92
<i>Gáldi László</i> : Giccsőr	93
<i>Balassa Iván</i> : Furmint.	94
<i>Beke Ödön</i> : Boldog. — Tangó és zsibogó — A <i>Madéfalva</i> -féle helynevekhez — A Göncölszekér egy ismeretlen neve — Kenyérkatona	96
<i>Jakab László</i> : Düheshető	97
<i>Prohászka János</i> : A <i>grape fruit</i> magyar neve	98
<i>Virág Ferenc</i> : Megsíratta biz azt, mint a Sarju Máté békési forspontját	99

Imre Samu

(1017 1000)

A műszaki nyelv művelésének útjai

1. Folyóiratunk legutóbbi számában csupán általánosságban, az ilyen irányú munkák remélhetőleg hosszú sorát megelőző első lépés megtételének szándékával szóltam a műszaki nyelv művelésének fontosságáról. Most itt az ideje, hogy megvilágítsam, mit is értek, mit is érthetünk a nyelv művelés ez ágán voltaképpen. Tegyük föl tehát a kérdést: milyen módon fejleszthetjük, hogyan gondozhatjuk a műszaki nyelvet?

A szakmai nyelvek s így ezeken belül a műszaki nyelv művelése kettős feladat: egyrészt általános, másrészt speciális, sajátos. Általános annyiban, hogy a műszaki szövegekben ugyanúgy előfordulhatnak nyelvi vétségek, magyartalanságok, fogalmazásbeli vagy akár helyesírási hibák, mint bármely egyéb magyar nyelvű szövegben, s e fogyatékok kiküszöbölése, valamint — megelőzés végett — a közfigyelemnek a gyakoribb hibákra való felhívása a nyelv művelőkre vár. Speciális, csak a műszaki nyelvet érintő ez a feladat annyiban, amennyiben bizonyos szakma, iparág vagy valamely tudományos szakterület sajátos szóanyaga, tehát műszavai és műkifejezései igénylik a nyelvész segítségét, az avatott nyelv művelő sikeres beavatkozását. Vizsgáljuk meg — ha csupán egészen röviden is — e két irányú, de a valóságban sűrűn egybeeső feladatot célja szerint, tehát mind a két fölvetett szempontból!

2. A műszaki nyelv általános értelemben vett művelése lényegében ugyanazokon az elvi és gyakorlati alapokon nyugszik, amelyek az egész magyar nyelv közösségre kiterjedő nyelv változatok, tehát az irodalmi és a köznyelv nyelv helyességi vizsgálatához szolgálnak kiindulópontul. Az ilyen jellegű, tehát bizonyos fokig korlátozott műszaki nyelv művelés szükségességét és fontosságát természetesen fölösleges volna e helyen bizonygatnunk. Nem véletlen, hogy akik a műszaki nyelvet egészében vagy részleteiben közelebb-ről ismerik, újra meg újra harcba szólítanak minden anyanyelvét szerető magyart a műszaki tudományok és a technika nyelvének tisztasága és magyarsága védelmében. Így tett Vincze Oszkár (Megjegyzések műszaki nyelvünkéről: Nyr. 78: 197—202) és Péczely Antal (A magyar műszaki nyelvről: Bányászati Lapok 1955. 213—8), így tett a Papp Antal, Torma Domokos és mások fáradózásának eredményeként sokszorosításban terjesztett folyóiratnak, a Műszaki Nyelvőrnek valamennyi cikkírója, így tett Mosonyi Emil akadémiai levelező tag, legutóbb például a műszaki értelmező szótársorozattal kapcsolatos, már említett ankéton elmondott hozzászólásában stb.

Hogy a műszaki nyelv művelésnek ez a fajtája milyen kérdéskörökre terjed ki, azt a jelen tanulmány keretén belül még felsorolni sem lehet. Nézetem szerint azonban nincs is szükség e felsorolásra, hiszen az érdeklődő az

utóbbi években megjelent s már jobbára új, korszerű elvi alapokon nyugvó, népszerű nyelvművelő munkákból e tekintetben megfelelő tájékozódást szerezhethet. Talán hasznosabb lesz ezért, ha valamiféle vázlatos áttekintés helyett inkább néhány, különféle műszaki szövegekből vett gyakorlati példa segítségével mutatom be, hogyan lehet — és szerintem hogyan szükséges — a természettudományos és technikai szakirodalom termékeit nyelvhelyességi szempontból bonckés alá venni. Természetesen számítok az idézett, valamilyen szempontból hibáztatott mondatok általában tőlem is igen nagyra becsült szerzőinek elnézésére, hiszen az a tény, hogy a műszaki irodalomban föllelhető sok ezer, valamint a saját gyűjtésembe szintén teljesen önkényes válogatás következtében bekerült több száz példa közül éppen ezeket szemeltem ki illusztráció céljára, kizárólag annak a következménye, hogy e művek, illetőleg ezek az adatok voltak leginkább kezem ügyében. E hibák ugyan nyelvi szempontból nem egyforma súlytal esnek a latba, hasonló példákat azonban — legalábbis bizonyos típusúakat — szinte minden műszaki kiadványból: szótárból, folyóiratból, önálló munkából szép számmal idézhetnék.

Gyakran tapasztalható műszaki szövegekben, de általában minden más, főleg „hivatalos” ízű szövegben is, hogy a határozott névelő ok nélkül elmaradt bizonyos mondatokból vagy címszerű közlésekből. Anélkül, hogy utalnék a nyelvészeti szakirodalom e kérdésekkel foglalkozó cikkeire — e hivatkozásokat a rövidség kedvéért az alábbiakban is lehetőleg elhagyom —, valamint anélkül, hogy bármiféle elemzést is fűznék a közölt adatokhoz, szemléltetésül egyszerűen kiragadok egy-két példát gyűjtött anyagomból. A forrásokat a lehető legrövidebben jelölöm meg. Az elhagyott névelőt zárójelek között beiktatom a szövegbe.

„[A] Tüzelőanyagainkban található energiák felhasználása és annak gazdaságossága elsőrendű fontosságú iparunk számára” (Bodnár: Különböző szénfajták tüzelőtechnikája... Sokszorosított jegyzet. Bp., 1954. 3). „[A] Különböző olvadási görbéket... az 1. ábra szemlélteti” (Bodnár: i. m. 21). „A jelzőszámokat lásd [az] 1. ábrán” (Egyszerű, vékonyajkú magfúró... MSZ 10 664—56. számú szabvány 3). „[A] Mérésügy szervezete Magyarországon”¹ (Lukács: Mérés és Automatika 1959. 364). „[A] Kéziratot ellenőrizte: Pretsch János”. (Kajdi: Vasútállomási ... épületek tervezése ... Soksz. jegyz. Bp., 1953. 2)² „[Az] Öntecs sarokrepedései a felület alatt levő, különösen durva oszlop-kristályok felületeinek laza összefüggéséből származó szakadások” (Acélkovácsolás terminológiája.³ MSZ 17 714—54. számú szabvány).

Hasonlóképpen tipikus hiba a *-nál*, *-nél* ragnak nyakló nélkül való használata. Imre Samuval (Nyr. 81: 164—77) együtt magam is azon a véleményen vagyok, hogy a *nálnél*-ozó mondatok megítélésében nem szabad túlságosan merevnek lennünk, azt azonban, hogy szinte minden műszaki munka hemzseget a más ragok rovására terjeszkedő, más ragokat kiszorító *-nál*, *-nél*-től, csakugyan nem nézhetjük jó szemmel. Csupán néhány példát mutatok be a található sok ezerből. A *-kor*, *-ban*, *-ben*, *-on*, *-en*, *-ön*, *-hoz*, *-hez*, *-höz* és egyéb ragok, valamint más mondat szerkezetek rovására szaporodó *-nél*, *-nél* ragos alakokat minden külön magyarázat nélkül egyszerűen dőlttel szedetem.

„Lefolyók és csurgók *építésénél* a padló lejtősen készül” (Rados: Ipari épületek tervezése. Bp., 1953. 176). „Lábrész az állat lábait borító bőr, amely

¹ A forrásként megadott tanulmány egyik szakaszának címe.

² A belső címlap hátulján található szöveg.

³ A szabvány címében is hiányzik a határozott névelő! G. L.

krupondlásnál a hasszélen marad” (Börgyártással kapcsolatos fogalmak... MSZ 5410—53. sz. szabvány 2). „E szabvány tárgya a belföldön gyártott... gőzkazánok... *tervezésénél, gyártásánál és üzemeltetésénél* szükséges biztonsági előírások megállapítása” (Gőzkazánok... biztonsági előírásai. MSZ 4688—54. sz. szabvány 1). „Gőzkazánok, túlhevítők és fűtött gőztartók túlnyomás alatt álló *részeinél* vasöntvényt... csak a MNOSZ 1750 által megengedett keretek között... szabad felhasználni” (Gőzkazánok... id. szabv. 7). „Váltakozó-áramú segédüzemmel bíró *hajóknál* a különleges, fordulatszám-szabályozást igénylő motorok részére többnyire külön átalakítókat szerelnek fel” (Lenkei: Hajóvillamosság I. Soksz. jegyz. Bp., 1954. 20). „Odvasság a kokillába öntött nyugtatott acél *hállésénél* keletkező üreg, mely a felöntésben nem jelentkezik” (Acélkovácsolás... id. szabv. 2). „... a rajzon egyvonalban levő közös tengelyvonalak az *öntvénynél* se legyenek egymástól a megállapodás szerinti tűrésnél nagyobb távolságban” (Vas- és acélöntvények — Műszaki követelmények. MSZ 2591—57. sz. szabvány 4). „Jelenlegi cikkünkben azt vizsgáljuk, hogy miért kell kijavítani minden helyrehozható hibát a *gyapjűszövetnél*” (Bárány—Dr. Schiller: Ipargazdaság 1960. 3. sz. 18). „A Perlon *rögzítésénél* bekövetkező vegyi változásokat W. Eeltzien és G. Cossmann tanulmányozták behatóan” (Tobisch: Magyar Textiltechnika 1960. 112).

A közölt példákból, azt hiszem, eléggé kitűnik, miből áll, mire terjed ki a műszaki nyelvművelésnek ez a kétségkívül igen fontos, de mégis csupán egyik oldala: olyan nyelvi vétségekre hívja föl a figyelmet, amely vétségek az irodalmi és a köznyelvben is nagy számban föllelhetők, s amelyek fölött általános érvénnyel, az egész magyar nyelvre vonatkoztatva lehet vagy kell ítélni. A szakmai nyelvművelés e frontjának sajátossága, egyedi vonása csupán az, hogy a tollhegyre tűzött nyelvi hiba — vagy akár csak kisebb pontatlanság — szemléltető példái a technika és az ipar nyelvéből valók, tehát a magyar nyelvnek abból a rétegéből, ágából, amelynek használatát, ismerőit elsősorban szeretnénk nyelvhelyességi tanácsainkkal segíteni. Ahogy a határozott névelő kitételét hiányoltuk bizonyos esetekben, ahogy a *-nál, -nél* rag káros elburjánzásáról szóltunk, úgy — természetesen nem ilyen elnagyoltan, hanem kellő alapossággal — kerek egészet adó rendszerbe foglalva sort keríthetnénk a műszaki szövegekben felbukkanó valamennyi jellemzőbb vétség megtárgyalására, s talán nem is volna érdektelen s eredménytelen ez a munka. Gondoljunk csak az ige- és főnévragozásban elkövetett, nemegyszer súlyos hibákra, gondoljunk az igekötők használatának furcsaságaira, a mondatok helyes szórendje elleni vétségekre, a jó magyar szóval helyettesíthető idegen szavak fölösleges és túlzó alkalmazására, a különféle egyeztetési hibákra stb. Csak mutatóba s egyben — sajnos — e szakasz befejezéséül hadd írjak ide egy-két műszaki nyelvi példát a legutoljára említett, az egyeztetés terén elkövetett vétségek közül.

A Mérnöki Továbbképző Intézet egy sokszorosított kiadványában ezt olvashatjuk: „Amit az egyes szénfajták különböző frakcióinak tüzelési nehézségeiről mondtunk, azt a különböző szénfajták... keveréséről csak feltételeSEN *mondhatunk* el” (Bodnár: i. m. 42). A mondatban több más, részben elhagyott nyelvi pontatlanság és sajtóhiba is van, számunkra azonban ezúttal az a leglényegesebb, hogy a *mondhatunk* forma helyett a megfelelő tárgyas ragozású alak: *mondhatjuk* lett volna a nyelvtanilag helyes alakulat. Részben hasonló e példához a következő is: „Egyik ilyen keveréssel javított esetet *tárgyaltunk* a salakolvadási görbék ismertetésénél” (Bodnár: i. m. 42—3).

A szerző itt nyilván kétféle fogalmazási lehetőségre gondolt: *egy ilyen ... esetet tárgyaltunk*, illetőleg *az egyik ilyen ... esetet tárgyaltuk*. Mindkét fogalmazásmód helyes, a kettő keveredéséből alakult s az idézett mondat megszerkesztésében végül is alkalmazott harmadik azonban felemás, torz, grammatikailag hibás. — Az előbbi kettőtől eltérő jellegű, de megint csak egyeztetési hiba a többes szám alkalmazása egyes szám helyett. Két vagy több egyes számú alany után ugyan többes számban is előfordul néha az állítmány, a németes ízű többes számot: „A kuplungkereknek le- és felrakása ezideig nagykalapáccsal, feszítővassal *történtek*” (Újítók Lapja 1959. 23. sz. 18). — Végül pedig — ugyancsak az egyeztetési vétségek köréből — egy olyan jelenségtípusra hívom fel a figyelmet, amellyel a műszaki könyvek és folyóiratok lapjain bizony nemegyszer szembetalálkozunk. *A katonáknak van fegyverük*-féle részeshatározós szerkezetben a birtokot jelölő szóról különös szeretettel hagyják le a birtokosok többségét jelölő *-k* többesjelet, tehát mintha a *fegyverük* helyett ezt mondanák: *fegyvere*. A következő két példában dőlt szedéssel emelem ki a részeshatározói szerkezet tagjait, s a helyes — vagy legalábbis pontosabb — alakot szögletes zárójelben közlöm. „Vasöntvényekkel kapcsolatban általában csak mechanikai *előírásoknak van helye [helyük]*” (Vas- és acélöntvények ... id. szabv. 11). „*A készülékeknek kellő mechanikai szilárdsága [szilárdságuk] legyen* és úgy legyenek kiképezve, hogy használat közben a várható durva kezelésnek is ellen tudjanak állni” (Háztartási villamosgépek általános előírásai. MSZ 161 T [58 VIII.] jelzetű szabványtervezet).

3. A természettudományok, a technika és az ipar nyelvének gondozása, mint már mondtunk, kettős feladat. E munka egyik részéről, a műszaki nyelv mindenhol otthonos, az irodalmi és a köznyelvben is megtermő és tenyésző vadhajításainak lenyesegetéséről az eddigiekben volt szó. Immár az a soron következő feladatunk, hogy bemutassuk a szaknyelvekkel kapcsolatos speciális tennivalóinkat is, azaz — in medias res — a terminológiai vétségek orvoslásáról beszéljünk.

Mindenekelőtt hadd tisztázzunk — már amennyire tisztázni tudunk — egy műszóhasználati kérdést! A szakirodalomban a *terminológia* kifejezés mellett többször találkozunk a *nómenklatúra* műszóvalis. A Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak kéziszótára (Budapest, 1958.) szerint a *terminológia* jelentése 'szakszókincs; valamilyen tudomány, művészet, szakma sajátos műszavainak, szakkifejezéseinek összessége; szakmai nyelv', a *nómenklatúra*-é pedig 1. 'valamely tudomány, művészet, technikai ág stb. kifejezéseinek összessége; szakszótár' 2. 'névmutató, szójegyzék'. Azok a kutatók, akik a terminológia és a nómenklatúra fogalmának egymáshoz való viszonyát igyekeztek megvilágítani, észrevételem szerint két fő csoportra oszthatók. Az egyik csoport szerint a *terminológia* kifejezés elsősorban bizonyos szakmai fogalmak, a *nómenklatúra* pedig valamilyen szakma, tudományág sajátos tárgyait, elnevezéseit hivatott megjelölni. Ez a vélemény csendül ki Klár János és Kovalovszky Miklós „Műszaki tudományos terminológiánk ...” című, 1955-ben megjelent munkájából (7), a könyv szavaihoz kapcsolódva bizonyos mértékig hasonlóképpen vélekedtem magam is a pécsi nyelvművelő konferencián tett hozzászólásomban, s így nyilatkozik Hellmut v. Philipsborn is Sprachfragen in der Kristallographie und Mineralogie című tanulmányában (Sprachforum 1955. 245). Szavait idézem, mivel belőlük jól látható, hogy a

németeknek is gondot okoz e két műszó fogalmi elhatárolása: „Man sollte unter *Terminologie* nur die Bezeichnung von Begriffen (wie Kristall, Mineral, Gestein) und unter *Nomenklatur* nur die Namengebung an Gegenstände (wie Mineral-, Gesteinsarten) verstehen. Leider werden beide Ausdrücke häufig synonym gebraucht.”

A szakemberek másik csoportja a terminológia és a nomenklatura közti különbséget abban látja, hogy az utóbbi pusztán szakmai elnevezések, műszók gyűjteménye, a terminológia ezzel szemben a szakkifejezéseket fogalmi meghatározással, magyarázattal együtt foglalja magában. Gallyas Ferenc értelmezése szerint a terminológia „a tudomány valamely területén a kifejezések rendszerbe foglalt” gyűjteménye, amely „a kifejezést a meghatározással együtt tartalmazza” (A terminológia fontossága a szabványalkotásban: Szabványosítás 1953. 67). Lukács Gyula cikkéből (A metrológiai alapfogalmakról: Mérés és Automatika 1959. 87—9) kiderül, hogy a terminológia elsősorban bizonyos szakmai fogalmakat felidéző elnevezések tisztázására, részletes kifejtésére hivatott, s valóban, a Magyar Szabványügyi Hivatal terminológiai szabványai általában ezt a célt szolgálják.¹ „A metrológiai alapfogalmakról” című, 1958-ban megjelent terminológiai szabvány például, amelyet fent említett cikkében Lukács Gyula ismertet, 84 fogalmat tisztáz 12 fejezetben. Ugyanakkor viszont e fölfogás értelmében „*Nomenklatura*: a. m. elnevezésrendszer, egy közös gyűjtőfogalom alá tartozó fogalmak elnevezéseinek sorozata” (Kertes Róbert—Ziegler Vilmos: A szabványosítás feladatai és módszerei. Budapest, 1954. 68. jegyzet). Igaz, hogy Böhm István (A mérőműszernomenklatura, mint segédeszköz egyes gazdasági kérdések vizsgálatánál: Mérés és Automatika 1959. 33—7) ezt írja: „A mi esetünkben a »nomenklatura« fogalomba értsük bele azt, hogy egyértelműen meghatározott megnevezésekből áll, amelyek erősen tagolt osztályozó rendszerbe vannak sorolva” (33), alább azonban ő is hangsúlyozza a nomenklatura és a terminológia közti kidolgozásbeli, módszertani különbséget, midőn megjegyzi: „Azt kívánjuk, hogy a megnevezések meghatározása egyértelmű legyen, anélkül azonban, hogy a rendszert terminológiának dolgoznánk fel” (uo., Én emeltem ki. *G. L.*), s később is szükségesnek látja megemlíteni, hogy részletesen kidolgozott terminológiák helyett nomenklaturákra van szükség, mert csak ezek tudják követni a hatalmas arányú fejlődést (36). E véleményével egyébként nem is áll egyedül, vö. Vincze: *Nyr.* 78: 198.

A kutatók említett két csoportjának felfogásán kívül persze más nézeteket is idézhetnénk erre vonatkozólag, de talán nem érdemes tovább bonyolítani a dolgot. Azt a tanulságot mindenesetre leszűrhetjük az elmondottakból, hogy — ha már használjuk e két idegen kifejezést — ajánlatos különbséget tenni a *terminológia* és a *nomenklatura* között. A magam részéről — egyesítve a két csoport véleményét — a jövőre azt a megoldást választom, hogy *nomenklaturáról* csak akkor beszélek, ha a bizonyos tudományterületek, szakmák, művészeti ágak sajátos tárgyait, eszközeit jelölő pusztán elnevezések sorát illelhetem e névvel. Ha általánosabb szakmai fogalmakat felidéző, valamilyen szempontú — akár nyelvészeti — fejtegetésben, kifejtésben részesített nyelvi alakulatok bizonyos csoportját kell megjelölnöm, akkor többek között hasz-

¹ Érthető, hogy a Szabványosítás című folyóirat szerkesztőségének is nagyjából ez a véleménye, vö. pl. 1953. 71.

nálom a *terminológia* kifejezést, hasonlóképpen akkor is, ha általánosságban, a maga le nem írt teljességében van szó valamilyen szakterület szókinéséről, tehát pl. *műszaki terminológia*, a *kohászat terminológiája* stb. Ezenkívül természetesen mindkét műszó helyett alkalmazom az adott esetben megfelelő magyar kifejezést is, mint *szójegyzék*, *szókészlet*, *szakszókincs*, *műszókincs* stb. Ez a komplex megoldás látszik a vázolt műszóhasználati kérdésben a legcélszerűbbnek.

4. E kis „terminológiai” kitérés után forduljunk ismét a bennünket érdeklő fő probléma felé. Miből áll a műszaki terminológia nyelvi szempontú vizsgálata?

A válasz egyszerű, kézenfekvő. Egyrészt a műszóalkotás módjainak, logikai és nyelvi szabályainak ismertetéséből, másrészt a már meglevő műszók tartalmi és formai elemzéséből, a fogyatékosságokra való javító szándékú rámutatásból. Mindkét cselekedet építő jellegű és előremutató, hisz a szaknyelv további fejlődését azzal segíthetjük elő leginkább, hogy széles körben ismertté tesszük a műszóalkotás helyes elveit, és hogy a további bajok megelőzése céljából jó előre felhívjuk a figyelmet a kerülendő jellemzőbb hibákra.

Előrebocsátván, hogy itt nem minden szempontra kiterjedő fejtegetésről, hanem csupán rövid utalásokról lehet szó, vessünk egy pillantást a jó műszó követelményeire. Ha három szóban kellene valamennyit összefoglalnom, ezt írnám le: egyértelműség, rövidség, magyarosság. E három szó jelentéskörébe szinte mindaz belefoglalható, amit a helyes műszóalkotás szempontjaiként az elég terjedelmes hazai és külföldi szakirodalomban eddig összegyűjtöttek, csak természetesen a *magyarosság* címszót kellene más-más nemzetek igényeinek megfelelően másra cserélni. Lássuk csak!

Helyes a műszó akkor, ha egyértelmű, azaz ha „egy műszó vagy műkifejezés csak egy meghatározott fogalmat” (Klár—Kovalovszky: i. m. 41) fejez ki, illetőleg ha az illető fogalmat csak ezzel az egy műszóval lehet felidézni (Kertes—Ziegler: i. m. 66). Ugyancsak a jó műszó követelményeinek körébe tartozik még a pontoság (B. H. Костров: Вопросы языкознания 1956. 127), a szabatoság (Tolnai: MNy. 19:76), a műszó jelentésének állandósága (Klár—Kovalovszky: i. m. 42—3) stb. Az a tény, hogy a lengyelben a *siciarz*, *sitowy*, *sitownik* egyaránt 'az a munkás, aki a szűrőberendezésnél dolgozik', a *smarowacz*, *smarownik*, *smarowy* pedig egyaránt 'a gépek kenését végző munkás' (Gregor: Nyr. 79: 311), jól példázza az egyértelműség elleni vétségek jellegét. Még szerencse, hogy ez esetben aligha lehet szó súlyosabb félreértésről, holott ilyesmivel is nemegyszer találkozunk (vö. Nyr. 84: 409—10). Nem hiába állapította meg R. W. Jumpelt, hogy a többértelműség a műszók rákfenéje; amíg ez fennáll, mindig fenyeget a félreértés veszélye is (Sprachforum 1958. 5).¹

¹ E bekezdés végéhez érve azonban — főleg Ferenczy Géza kollégám tanácsa nyomán — meg kell mondanom: azért vissza ne éljünk az ilyen értelemben vett egyértelműséggel! A műszaki szövegnek sem csak mondanivalója van, hanem stílusa is, s éppen süsséggel nem közömbös, hogy a szöveg például a szóhasználat szempontjából színes vagy pedig szürke, egyhangú. Valóban minden műszónak és műkifejezésnek egyértelműnek kell lennie, hisz enélkül nem töltheti be jól feladatát. Ha azonban valamely könyv vagy tanulmány szerzője például bizonyos műszaki fogalmat terjedelmes dolgozatban tüzetes vizsgálatnak vet alá, akkor — az adott esetnek megfelelően — már nem feltétlenül szükséges unos-untalan az illető fogalom egyetlen pontos nyelvi kifejezését alkalmaznia cikkében, hisz félreértésről itt úgyis alig lehet szó.

Helyes továbbá a műszó és a műkifejezés akkor, ha rövid. Különösen Терпигорев akadémikus tulajdonít nagy jelentőséget a műszók rövidségének Вопросы языкознания 1953. 72), de a kérdéssel foglalkozó minden kutató — nevüket nem említem meg mindig külön-külön — osztja ezt a véleményt. Többen hangsúlyozzák, hogy fölösleges a fogalom valamennyi ismertetőjegyet beleszorítani az elnevezésbe, mert ebbeli igyekezetünknek használatra teljesen alkalmatlan kifejezések lesznek az eredményei. A *prés-légszerszám* német tükörszó — említi Kertes—Ziegler: i. m. 79—80 —, de még mindig jobb, mintha a *sűrített levegővel működő szerszám*-ot használnók helyette.¹ „Die amerikanische Luftfahrtliteratur ... — olvassuk R. W. Jumpelt idézett tanulmányában — ist reich an Wortungetümen wie *primary heat exchanger cooling air modulating valve* oder *air conditioning air intake duct attachment fitting*” (Sprachforum 1958. 6). Azt hiszem, e kifejezéseknek a műszóalkotás szempontjából történő megítélését bátran az olvasóra bízhatom. — Ezenkívül a rövidség körébe vonhatók még az olyan követelmények, mint a terminológiai *h a j l é k o n y s á g*, tehát az, hogy „a műszó legyen könnyen továbbképezhető, összetételre alkalmas” (Klár—Kovalovszky: i. m. 42), a szerkezeti *e g y s z e r ű s é g* olyan értelemben, hogy a műszó ne bonyolult, nehézkes szókapcsolat többszörös csonkítás árán történt összevonásának köszönhesse létét (vö. Терпигорев: i. h. 76) stb. Ez utóbbi követelmények azonban már átvezetnek bennünket a következő csoporthoz.

Végül helyes a műszó és a műkifejezés akkor, ha *m a g y a r o s*, vagyis nem áll ellentétben annak a nyelvnek a törvényeivel, amelyen megfogalmazták. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az idegen szót jobb híján nem fogadhatjuk el és nem tarthatjuk helyesnek, bár ha az új fogalom nevéül jó magyar műszó is kínálkozik, kötelességünk az utóbbi mellett dönteni (vö. Deme: NyFK. 25—6). Az orosz nyelv sokkal több idegen szót elbír, mint a magyar, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Műszaki Terminológiai Bizottsága (Комитет технической терминологии АН СССР) mégis különös gonddal ügyel arra, hogy fölösleges idegen szavak ne kerüljenek a szaknyelvbe (Терпигорев: i. h. 76). — A magyarosság követelménye elsősorban abból áll, hogy a javasolt műszó nyelvi szempontból ne legyen kifogásolható, azaz mind hangalakja, mind szerkezete, mind jelentésfunkciója tekintetében jól illeszkedjék bele nyelvünk rendszerébe. Ezenkívül itt említhető meg, hogy nagymértékben emeli a műszó ábrázoló erejét s így értékét a kifejezés *s z e m l é l e t e s s é g e* (Klár—Kovalovszky: i. m. 42), a nyelvi, nyelvjárási *h a g y o m á n y o k h o z v á l ó k a p c s o l ó d á s a* stb. E kérdésekről azonban, mivel az alábbiakban valamilyen formában úgyis jobbára előkerülnek majd, nem szükséges itt tovább beszélnünk.

5. Most már csak egy, bár éppenséggel nem jelentéktelen feladatunk maradt, az, hogy a műszaki szakirodalomban végzett tallózás után felhívjuk a figyelmet a szemünk elé került, nyelvi szempontból hibás műszavakra s ezeken keresztül a műszóalkotás észlelt fogyatékosságaira. E feladatot itt természetesen megint inkább csak kijelölni tudom, mintsem elvégezni, hisz alig pár hónapon keresztül végzett ilyen irányú vizsgálódásaim nem adtak

¹ Persze, azért a *Pressluftwerkzeug* szolgai fordításaként keletkezett *prés-légszerszám*-ot sem látjuk szívesen. Helyette talán ezt mondhatnók: *légsűrítési gép, légnymósos kisgép* (F[erenczy]. G[éza].: Nyr. 81: 504). E kifejezéseket a készülő Magyar Enciklopédia műszaki szerkesztői is helyesnek tartják (i. h.).

még elegendő anyagot és szempontot a műszaki kifejezések bizonyos rendszerbe foglalt bírálatához. Mégis úgy gondolom, nem lesz egészen haszontalan ez a vázlatos, néhány jellemző hiba konkrét példákon történő bemutatását célzó áttekintés, ha másért nem, azért, mivel a szakmai terminológia nyelvhelyességi szempontú kritikájának vajmi nagyon szűkiben vagyunk. Mindenesetre őszintén kívánom, hogy a műszaki nyelvről szóló jelen cikkemnek ezt a részét mihamar gazdag és sokrétű anyagra épülő, a szakszókincsben föllelt vétségeket kimerítő alapossággal tipizáló és elemző tanulmányok sora feledtesse.

Ami a műszaki terminológia bírálatát illeti, itt még egy megszorítást kell tennem. A szakkifejezéseket általában kétféle szempontból lehet és kell felülvizsgálni: tartalmi és formai szempontból. Ha Mosonyi Emil professzor „Vízérintések és víziutak” című értelmező szótárában (Budapest, 1960.) megállapítja, hogy a *közepes-nyomású vízerőmű* szókapcsolat pontatlan, nem megfelelő, és helyette a *közepes-esésű vízerőmű* szakkifejezést kell alkalmazni, akkor ebbe mi nem szólhatunk bele, mivel ő kiválóan ért hozzá, mi viszont — kellő műszaki képzettség hiányában — nem. Ez a tartalmi oldal, mi ellenben nyelvtanilag, tehát elsősorban formai szempontból fogjuk vallatni a műszaki kifejezéseket. Persze, nem mindig különül el egymástól élesen ez a két vizsgálati szempont, hisz éppen Mosonyi Emil bírál, helytelenít említett szótárában nem egyszer nyelvi szempontból is bizonyos terminusokat, s alább talán magam is teszek majd egy-két olyan észrevételt, amely már inkább tartalmi, mint formai pontatlanságra, vétségekre vonatkozik.¹ Ez a kölcsönös segítségnyújtás azonban véleményem szerint csak haszonnal járhat mindnyájunk számára.

6. Mindenekelőtt néhány hangtani—helyesírási megjegyzést teszek, egybefűzve a hangtani és a helyesírási vétségeket. Úgy vélem, megengedhető ez az összekapcsolás, hisz ha a műszaki nyelvet elsősorban írott anyag, szövegek formájában tanulmányozzuk, feltétlenül kell éreznünk bizonyos fokú hasonlóságot a két hibatípus között. Igaz, alaptalanul beszélek két hibatípusról, mivel hangtani tekintetben ez idő szerint inkább csak némi kételyemnek adhatok hangot egyetlen szó, a *tartány* használatát illetőleg. Helyesírási szabályzatunk szerint a szót az általános használatnak megfelelően *ly*-nal, *tartály*-nak kell írni, gyakorlati nyelvművelő munkánk során azonban — főleg számos műszaki dolgozó többszöri panasza, kérése és figyelmeztetése hatására — többünknek az a véleményünk alakult ki, hogy a szaknyelvben helyénvaló a már jókora hagyománnyal rendelkező *tartány* is, ugyanúgy, mint ahogy a köznyelvi *celofán* is joggal írható a szakmai nyelvben *cellofán*-nak.² Nos, a különféle műszaki szövegekben végzett vizsgálódás után most mégis úgy látom, hogy nem eléggé indokolt a műszaki nyelvben megszokott *tartány* írásmód. Nem arra hivatkozom, hogy a *tartány* jelentése megfigyelésem szerint töké-

¹ Példaképpen hadd álljon itt mindjárt a következő. Az Újítók Lapja 1959. évi 22. számában ezt olvashatjuk egy újfajta, olajozónylással ellátott kapupánt nevéként: *önkenő kapupánt* (28). Hogy a benyújtott újítás elfogadható-e vagy sem, azt nem tudom, megnevezésében azonban nem ártott volna egy kis pontosság, hisz a jelzett kapupánt sem *ön m a g a*, sem pedig *o l a j n é l k ü l* nem ken. Sokkal jellemzőbb és ugyanakkor szintén elég rövid volna az adott elnevezés helyett a következő: *olajozónylásos kapupánt*.

² Ez utóbbi írásmód „szakmai” megjelöléssel benne van az AkH.¹⁰ harmadik lenyomatában is.

letesen azonos a *tartály*-ével, hisz ez még nem volna elegendő ok arra, hogy ezt a kifogástalan képzésű, voltaképpen a *tartály* alakváltozatának tekinthető szót egyszerűen kitessékelyük a szaknyelvből. A veszélyt inkább abban látom, hogy a *tartány* alak alkalmazása a műszaki nyelvben egyáltalán nem következetes. Az „Építőipari konténeres szállítás — Fogalommeghatározások” című szabványban (MSZ 16 706—54) általában *tartály*-lyal találkozunk, de zárójelbe téve — mintegy szükséges sallangként — többször előfordul a *tartány* is. A „Gőzkazánok ...” című, már idézett szabványban többszöri *tartály*, *ejtőtartály*, *tárolótartály*, *üzemi tartály* írás mellett (pl. 2, 29, 30) ugyancsak többször ötlük szemünkbe a *táptartány*, *vízirtartány* is (pl. 10, 26, 27).¹ A Klár—Nagyfélé, 1959-ben megjelent hatalmas Német—magyar műszaki szótárban a német *Tank* magyar fordításaként többek között ezt találjuk: *tartály*, *tartályhajó*, az *Aufbewahrungstank* magyar fordítása viszont: *tároló tartány*. Természetesen nem hiba ez, csupán kisebb következetlenség, de ha már a műszaki nyelv egységességét sürgetjük, talán nem ártana megegyezésre jutni ebben a kérdésben is.

Míg hangtani jellegű kifogásom alig akadt, addig helyesírási annál több van, noha e tanulmányban természetesen csak ízelítőt nyújthatok eddig gyűjtött anyagomból. Mindjárt előrebocsátom, hogy a helyesírás terén elkövetett hibákat nem szabad félvállról, mellékes dologként kezelnünk, orvoslásukat pedig szőröstül-bőrostül fölöslegesen tartanunk. Természetesen nem arról van szó, hogy vesszőhibákról vagy elírásokról adjunk számot. Ilyesmire nincs szükség, bár persze nincs semmi szükség magukra a hibákra sem. Ha azonban a „Felvonók — Személyfelvonó” című szabvány (MSZ 6051—52) egyik pontjának címeiként ezt olvasom: *Gépház keresztoszelveány és aknafödém áttörések méretei* (8), akkor bizony a címet részeire tagoló írásjelek hiányán már nem tudok elnézően mosolyogni, mivel nem értem, miféle *áttörések*-ről lesz szó. Hasonlóképpen megakadok egy pillanatra akkor is, ha egy újítás leírása fölött ezt a címet találom: *Golyóscsapágy, illetve tárcsalehúzó szerszám* (Újítók Lapja 1959. 22. sz. 18), mivel a kötőjel elsikasztása következtében azt hiszem, *golyóscsapágy*-ról, illetve *tárcsalehúzó szerszám*-ról fogok olvasni. Végül — hogy még egy példát idézzek — az sem teljesen mindegy számomra, hogy *villamosfűtés*-ről vagy *villamos fűtés*-ről olvasok valahol, mert az előbbi azt a nagyon kívánatos dolgot jelenti, hogy 'a villamos fűtése', az utóbbi pedig 'villamos energia segítségével történő fűtés'. A „Hűtőberendezések vizsgálata” című szabványban (MSZ 2355—56) vagy Lenkei Andor Hajóvillamosság című, a kezemben levő példány állapotából következtetve igen népszerű sokszorosított jegyzetében (Bp., 1954.) és számos más munkában viszont *villamosfűtés* található, de az utóbbi értelemben. Egyébként annak az elvnek a következetes érvényesítését, hogy ha a *villamos* előtagú szókapcsolatok értelme a közúti villamosvasútra vonatkozik, mindig egybeírjuk az előtagot az utótaggal (pl. *villamosforgalom*, *villamosjegy*, *villamoskalauz*), egyébként viszont mindig külön (pl. *villamos feszültség*, *villamos szék*, *villamos töltés*), szinte sehol nem találjuk. „A *villamosmotorok* a hálózathól vett *villamosenergiát* alakítják vissza mechanikai energiává” — olvassuk például egy több kiadást megért,

¹ Elképzelhető, hogy a *vízirtartány* összetétel hagyományos alak még a múlt századból, amikor a *Wasserreservoir* magyar fordításaként elő-előfordult a napilapokban is. Viszont tegyük hozzá, hogy már akkor is főleg bírálólag emlegették, l. Nyr. 3: 169, 175; Nyr. 8: 448.

hasznos szakkönyvben (Kovács: Bevezető alapismeretek az erősáramú elektrotechnikába². Bp., 1954. 86). Így azután nincs mit csodálkoznunk azon, hogy a már idézett új német — magyar műszaki szótárban a *Straßenbahnmotor* magyar megfelelője nem egyszerűen *villamosmotor*, hanem *közüti villamosba beépített vontatómotor*.

Már az eddigi példákából is jól kiviláglik, hogy a valamilyen helyesírási vétséget tartalmazó szakkifejezések közül elsősorban azok okozhatnak félreértést, amelyek a külön- és egybeírás tekintetében bizonyulnak hibásnak. Nincs itt helyünk arra, meg az elmondottak után talán már nincs is sok értelme annak, hogy az e téren elkövetett hibákat egyenként vagy legalább főbb típusaikban szemügyre vegyünk a konkrét példák alapján. Ezért, lemondva arról, hogy számos idevágó adatom közül legalább egy-kettőt hiteles módon bemutassak, a továbbiakban pusztán felsorolás formájában, a leelőhely megadása nélkül hívom föl a figyelmet néhány divatos típushibára.

Sűrűn előfordul, hogy egy-egy hosszabb műkifejezés bizonyos szavait ok nélkül egybeírják a szerzők. Így: *hőszigeteltfalú* konténer, a *műrevaló* ásvány-mennyiség, *nyugtattottacél* és *nemnyugtattottacél*, *rudazatnélküli* mélyszivattyúzás, *ütve-* és *forgatvaműködő* fűrőgép, *varratnélküli* kivitel stb.

Éppily elterjedt az előbbi eset fordítottja is, midőn a szerzők az összetett szó tagjait indokolatlanul szétválasztják. Egy-két példa: *érc koncentráció*, *gáz visszanyomódás*, *hőmérséklet érzékelő*, *hőmérséklet különbség*, *katalógus szerelés*, *oxigén beáramlás*, *tömlő elzáró* szerkezet stb.

Hasonló következetlenségek tapasztalhatók a kötőjeles alakok írásában is. E téren számos variáció lehetséges. Példaképpen néhány olyan kifejezést idézek, amelyben fölösleges a kötőjel; egyszerűen egybe kellett volna írni a kötőjelezett tagokat: *csepp-leválasztó*, *csille-kikapcsoló* berendezés, *forgalom-ingadozás*, *forgalom-nagyság*, *kábel-hossz*, *sebesség-jelző*, *turbina-töltés*, *varrat-kitöltő* hegesztés stb.

Végül azt említem meg, hogy az egybeírás és a különírás tekintetében igen gyakori a bizonytalankodás még ugyanazon a szakmunkán belül is. Tekintve, hogy itt az is érdekes, egymástól mily távolságra vannak az eltérő írású adatok, ezúttal röviden feltüntetem a kifejezések forrását is: *feszítő csavar* (Készülékelemek — Csuklós szorító, kettős támmal. MSZ 9957 R jelű szabvány 11) ~ *feszítőcsavar* (uo.); *főkapcsolótengely-véganya* (Vasúti motor-kocsik, motormozdonyok és alkatrészeik. MSZ 12 007—55, 12) ~ *főkapcsolótengelyvég-anya* (i. h. 13); *glaszé-cserzés* (Börgyártással kapcsolatos fogalmak és műveletek. MSZ 5410—53, 5) ~ *glaszécserzés* (uo.); *harmat pont* (Bodnár: i. m. 14) ~ *harmatpont* (uo.); *meleg mennyiség* (Bodnár: i. m. 8) ~ *meleg-mennyiség* (ugyanabban a mondatban); *nehézwíz* (Lévai: Atomerőművek. Soksz. jegyzet. Bp., 1956. 32, négyszer) ~ *nehéz víz* (uo. hatszor); *viszkózsál* (Magyar Textiltechnika 1960. 89) ~ *viszkózsál* (uo.).

7. A hangtani és a helyesírási vétségekre vetett futó pillantás után most már — szintén csak vázaltszerűen — soroljuk elő a *s z ó a l k o t á s*, valamint a *s z ó h a s z n á l a t* terén tapasztalt leggyakoribb hibákat is. Anélkül, hogy csoportosításomnak valamiféle elvi jelentőséget tulajdonítanék, tehát tisztán csak az áttekinthetőség növelése érdekében mondanivalómat négy részre osztom, és mint eddig is, szintén igen rövidre fogom.

A) A *s z a v a k* képzésével kapcsolatos kérdések. Sok újat egyelőre nem mondhatok. Az, hogy a műszaki nyelvben rendkívül

elterjedtek az olyan műszavak, mint *zömít*, *zömítés*,¹ *szenít*, *szenítés*, *szenülés*, végeredményben nem baj, annak ellenére, hogy a köznyelvi használatban sokkal megszokottabb az a képzésmód, hogy melléknévből alkotunk *-ít* képzővel igét, tehát *szépít*, *pirosít*, *fiatalít*, az adott esetben pedig *zömökít*, *szenesít*. Azonban, bár jóval kisebb számban, vannak az irodalmi és köznyelvben is — legalábbis a mai nyelvérzék számára — főnévből alakult *-ít* képzős igék, pl. *lapít*, *szégyenít*, *világít*. — Egyébként örömmel találkoztam a dr. Vásárhelyi Boldizsár munkájaként 1960-ban megjelent „Közlekedésügy I. — Kényszerpályás és közúti közlekedés” című értelmező szótárban a *gazdaságtalan szállítás* címszóval s mellette a következő értelmezéssel: „minden olyan szállítás, mely ... más közlekedési ágazaton, ill. eszközzel kevesebb ráfordítással, gazdaságosabban bonyolítható le” (42). Nagyon helyes, hogy ’nem gazdaságos’ értelemben végre használni kezdik a *gazdaságtalan* kifejezést legalább a szaknyelvben! „A magyar nyelv értelmező szótára” még nem veszi fel, s indokolt is az eljárása. Pedig nem ártana, ha a *gazdaságos* fogalom ellentétét e szó tagadó formája helyett vagy mellett a *gazdaságtalan* származékkal is ki tudnók fejezni! — Végül még egy apróság ugyancsak a szóképzés köréből: az *-i* melléknévképző alkalmazásával egyszer-egyszer visszaélnék a műszaki írók. Nem az áruféleségek jelzőjeként használatos *minőségi* szóra gondolok most (erre l. Kovalovszky: Természet és Társadalom 1956. 166), hanem egy annál sokkal kevésbé ismert származékra, az *engedélyezési nyomás* műkifejezés első tagjára. Befejezésül idézek két példát: „a túlhevítőre szerelt biztonsági szelepek olyan nyomásra legyenek beállítva, hogy azok maximális tüzelés mellett és csökkentett gőzvételnél legkésőbb akkor fűjjanak le, amikor a gőznyomás a kazánhengerben az *engedélyezési* [talán *engedélyezett*?! G. L.] nyomást eléri” (Gőzkazánok ... id. szabv. 15); „A manométeren a kazánberendezés *engedélyezési* nyomását jól látható és könnyen el nem távolítható piros-színű vonallal kell megjelölni” (i. h. 18).

B) *Összetételek, többtagú kifejezések*. Az ide kapcsolható, egymástól teljesen különböző jellegű nyelvi alakzatok többféle szempontból bírálhatók vagy tanulmányozhatók. Előfordul, hogy valamely szó szerkezete kelti föl érdeklődésünket. Így például egy újítás nevében a *motorvédő* jelzőjeként találkozunk a *hőmás* összetétellel, amelynek jelentése kb. ’a motor tényleges hőmérsékletét tükröző’.² Tüzetesebb vizsgálat nélkül nem hibáztathatjuk ezt a szót, az azonban, hogy utótagja ’egy másikhoz hasonló, sőt vele bizonyos tekintetben egyenlő’-féle jelentésben — vö. *hasonmás*, *képmás*, valakinek a *mása* —, de mégis melléknévként kerül elének, mindenesetre szokatlan.

Az sem ritka eset, hogy egy összetett kifejezést *idegenszerűség* miatt kell elemeznünk, illetőleg kifogásolnunk. A „Közlekedésügy I. ...” című, már idézett értelmező szótár egyik címszava az értelmezéssel együtt így hangzik: „*holtember-berendezés* villamosvasúti járműveknél a vezető figyelmetlensége vagy rosszhulléte esetén az áramot kikapcsoló, esetleg a járművet (vonategységet) is megállító önműködő kapcsolóberendezés”. Alatta közölt

¹ Nemrégiben például vaskos könyv jelent meg J. Billigmann tollából magyar fordításban ezen a címen: „*Zömítés*, sajtolás”.

² Az újítás leírásában olvashatjuk: „Az újítást motorvédő bármilyen nehéz viszonyok között dolgozó motort is biztosan véd, mert a hőérzékelő szerve pontosan a motor hőfokának megfelelően melegszik, vagyis ez az újítást motorvédő ténylegesen *hőmás*” (Újítók Lapja 1959. 23. sz. 22).

német megfelelője — die *Totmannvorrichtung* —, de a „magyar” címszón keresztülsütő németes szemlélet is azonnal elárulja, hogy meglehetősen sikerületlen tükörszóval állunk szemben. A Klár—Nagy-féle német—magyar műszaki szótárban a *Totmanneinrichtung* magyar fordításaként ezt találjuk: *éberségi berendezés*. Ez már sokkal jobb, s nem is idegenszerű. De talán még ajánlatosabb volna — ez ugyan már inkább tartalmi kérdés, amelynek eldöntéséhez műszaki képzettség kell — egyszerűen *biztonsági kapcsoló*-ról beszélni.

Végül sűrűn találkozunk olyan összetételekkel, többtagú kifejezésekkel, amelyek *bonyolultságuk* miatt érdemelnek bírálatot. Az olyan tárgyi elnevezések, mint *függőleges tengely hordozható sík csiszológép* (Újítók Lapja 1959. 14. sz. 20), *gépkocsi tengelycsap kifeléldőlés mérő* (Mérőszközök és tartozékok. MSZ 11 200—53 R jelzetű ajánlott szabvány I. 10), vagy az effélék, mint *derékszögű kaparó vagy gumiszalag meghajtás közös meghajtó-műről* (Újítók Lapja 1959. 13. sz. 16), *légfúvásos és egyéb eljárásokkal terjedelmesített szintetikus fonalak előállítása* (Újítók Lapja 1959. 20. sz. 27), éppenséggel nem váltak jobbbá, alkalmasabbá azzal, hogy alkotóik a megjelölendő fogalom valamennyi ismertetőjegyét igyekeztek beléjük gyömöszölni, nem beszélve arról, hogy a fogalmi jegyek halmozása akár az értelem rovására is mehet, mint esetleg itt is az első három példában. E kérdésekről azonban már feljebb, a jó műszó követelményeiről szólva is beszéltünk.

C) Egyéb szóalkotási problémák. E szakaszban nem kifogásolni szeretnék, hanem éppen ellenkezőleg: helyeselni. A tömértelen új műszaki fogalom megnevezése igen nagy feladatot ró a szakemberekre, s öröndetes, hogy a műszaki írók, fordítók stb. e cél érdekében a szavak képzésén és összetételén kívül a szóalkotás kevésbé elterjedt módjaihoz is folyamodnak. A szakmai nyelvben, különösen a bányászok nyelvében például már jókora hagyományuk van az ilyen, jobbára elvonás útján alkotott szavaknak: *himba* 'mélyszivattyúzó berendezés nehéz, váltakozó (alternatív) mozgást végző kétkarú emelő rész, a mélyszivattyúrudazat fel-lemozgatására' (Bányászati szakkifejezések. MSZ 3038—54 jelzetű szabvány 42);¹ *reve* (valószínűleg a *reves*-ből; számos szakmunkában, pl. Hirsch: *Hőerőművek csővezetékei*. Bp., 1959. 64 és passim); *tám* 'a bányatérsegek főtéjét közvetlenül — vagy süveggerenda közbeiktatásával — alátámasztó, kihajlásra és hajlításra igénybevett biztosító elem' (Bányászati szakkifejezések. Id. szabv. 36); *tömzs* 'szabálytalan alakú, három dimenzióban nagy kiterjedésű, hasznosítható ásványelőfordulás' (i. h. 7); *zagy* 'vízsugárral fellazított vagy víz alól kotort földnek a keveréke vízzel. A vízüblítéssel földmunkában a földanyagot zagy alakjában szállítjuk a fejtés helyéről a beépítés helyére' (Mosonyi: i. m.). Népszerűségüket bizonyítja, hogy további szóalkotás alapjaivá is váltak: *zagyos* (Újítók Lapja 1959. 21. sz. 26), *zagyosít* (Újítók Lapja 1959. 23. sz. 23), *zagymedence* (Újítók Lapja 1959. 21. sz. 26), *zagyiszivattyú* (Mosonyi: i. m.); *reveálló* (Hirsch: i. m. 64), *reveállóság* (Vas- és acélöntvények ... id. szabv. 31) stb.

Igen érdekes és hasznos a szóalkotásnak az a módja is, midőn egy szónak két alakváltozatát tudatosan vagy a nyelvi fejlődésnek engedve más-más terminusként alkalmazzák. A németben ilyen módon keletkezett a *das Schütz ~ die Schütze* szópár, melynek tagjai közül az elsőt a villamos iparban,

¹ Noha a szakirodalomban igen elterjedt műszókat sorolok fel, mindegyiket csak egyetlen forrásból idézem, s ezt is csupán akkor teszem, ha értelmezés is van a szövegben.

az utóbbit a vízépítésben és egyebütt használják (Klár—Nagy: Német—magyar műszaki szótár IX. lap). A legutóbbi évtized folyamán különült el egymástól a német szaknyelvben — s talán a köznyelvben is — a *Buchse* 'persely, szelence' és a *Büchse* 'edény, fegyver' szó (uo.). Hasonlóképp megemlítésre érdemes a hazai szaknyelvből is egy szóhasadás útján keletkezett szópár, azaz két műszó: *húsolás* 'a hájas hártjának kézi erővel, éles húsolókaszával vagy húsológéppel végzett eltávolítása' (Bőrgyártással kapcsolatos fogalmak ... id. szabv.) ~ *húslás* 'a húsoláskor eltávolított hájas-réteg, amelyet enyvgyártásra használnak' (uo.).

Még mindig ennek a szakasznak a keretén belül — s az elismerésre vonatkozó ígéretet némileg megszegve — most mégis szeretném kétélyemet kifejezni egy bizonyos szóalkotási móddal kapcsolatban. A rövidítésekre, összeronásokra, betűszavak alkotására gondolok. Példákat nem idézek, mivel az ilyen alakulatok — főleg a kereskedelem nyelvének a közvetítésével — úgys rohamosan terjednek a köznyelvben is. Sőt, nemcsak nálunk, hanem világszerte dühöng ez a rövidítési, betűszóalkotási járvány.

Mindjárt leszögezem: az ilyen módon alakult szók nem hibásak, hanem sokszor igazán nélkülözhetetlenek a nyelvben. Gondoljunk csak a *gáz*, *vidia* és egyéb, részben szaknyelvi, részben köznyelvi szavak példájára. A baj csak akkor kezdődik, amikor már nem a szükség szabja meg a rövidítések és betűszavak alkotásának ütemét, hanem a nemzetközi divathóbort s ezen belül az egyéni önkény. Ha a francia Guilbert jól látja a rövidítésáradat veszélyeit (Le français moderne 1959. 286—7), ha a lengyelek fölemelik szavukat a rövidítések nyakra-főre való „gyártása” ellen (Gregor: Nyr. 79: 312—3), ha a szovjet Терпигоров szükségesnek tartja a különféle típusú rövidítések felülvizsgálását (Вопросы языкознания 1953. 76), akkor nekünk sem szabad kitérünk e feladat elől. Sajnos, a tüzetes, értékelő vizsgálatra ezúttal nem kerülhet sor.

• D) Az idegen szavak kérdése. Talán azért, mert a régebbi nyelvművelő, nyelvtisztító törekvéseknek mindig az idegen szavak elleni küzdelem állott a középpontjában, talán a nyelvművelés e szakaszának nagyobb népszerűsége következtében, de mindenesetre kétségtelen és öröndetes tény, hogy a műszaki nyelv képe a benne található fölösleges idegen szavak aránya tekintetében elég kedvező. Számos szakszótárban és egyéb munkában a szerzők külön felhívják a figyelmet arra, hogy milyen idegen szókat ajánlatos kerülni. Egy szakkönyvben például idézőjelbe téve fordul elő a *licni* és a *licnizés* műszó, ezzel is jelezni akarván a szerző az idegen alak helytelenségét (Kovács: i. m. 29). Az „Öltések, varrások és tűzések a ruházati iparban — Szakkifejezések meghatározása” című ajánlott szabványban (19 350—56 R) a kifogásolt idegen kifejezés mellett mindjárt ott van a helyes magyar is, így *staffírozott öltés* — *bujtatott öltés* (6), *durchnádolás* — *széldátöltés* (7), *pikírozás* — *kivarró öltés* (8, 18), *stircelés* — *kifordított varrás* (21) stb. Az új német—magyar műszaki szótár szerkesztői szintén idézőjelben, hibázatólag említik meg az *aufstreiben* fordításaként az órásiparban használatos *trébel* alakot.

Persze, azért akad még e téren is javítani való. A *blanzsirozás* (Bőrgyártással kapcs. fogalmak ... id. szabv. 7), a *körforgalmú rendszer*-rel pótolta, de ennek ellenére használt *giratoire* (Vásárhelyi: i. m. 13), a többektől már következetesen *szállítótartály*-nak nevezett *konténer* (Élet és Tudomány 1950.

726; a cikk címe: „A konténer sokat markol és sokat fog”), a *küvelázs* (Bányászati szakkifejezések. Id. szabv. 17), a *küvetta* (Mérőeszközök ... id. szabv. I. 233 és passim), a *strekkolás* (Bőrgyártással kapcs. fogalmak ... id. szabv. 3) és hasonló műszavak helyett nem ártana szebbet, magyarosabbat keresni.

8. Különféle természetű műszaki példáimat még sokáig sorolhatnám, szempontjaimnak azonban végére értem. Még szólnom kellene ugyan a műszók és műkifejezések jelentéstani vonatkozásairól is, e feladat azonban annyira tartalmi, műszaki jellegű, hogy elvégzésére az eddigiek során tett néhány jelentéstani megjegyzésen kívül nem mertem vállalkozni. Most pedig azzal az észrevétellel zárom soraimat, amelyet mindenki, aki a műszaki nyelv rejtelmeibe betekint, sajátjának érezne: A természettudományok, a technika és az ipar nyelvének tanulmányozása és művelése hazánkban mind- eddig ígéretes, de csupán egyszeri, alkalmi próbálkozás nyomán megszülető eredményeket hozott. Ha sünk oda, hogy a műszaki nyelv a jövőben állandóan, megszakítás nélkül olyan figyelemben, gondoskodásban részesüljön, amelyet a termelésben, azaz a társadalomban betöltött szerepe folytán megérdemel.

Grétsy László

Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból

(Harmadik közlemény)

VI. A bürokratikus stílus néhány maradványa fogalmazásunkban

A múltból örökölt „k. und k.” hivatali stílusnak felszabadulásunk után sem tűnt el egy csapásra minden nyoma. Még a legutóbbi időkben is — a fejlődés, a javulás tényét persze örömmel elismerve — könnyen össze tudtak szedni folyóiratunk cikkírói (Nyr. 84: 148) egy jó csokorra valót azokból a fölösleges dagályosságokból, amelyek mindennapi fogalmazásunkat egyre kevésbé ugyan, de még mindig nem kis mértékben jellemzik. Nem törekedve teljességre még az átnézett anyagon belül sem, itt sem haszontalan talán kiegészíteni az általuk adott képet néhány további adalékkal.

I. Jelentkeznek még a bürokratikus stílus jellegzetes hibái a kö t ő s z ó -használatban. Nem ritka a papírizú *miszerint* ilyen helyzetekben: „Joggal hivatkozhattak arra, hogy... s hogy szemenszedett hazugság az, *miszerint*...” (Ve. 32: 5); „cáfolata annak a ... hamis nézetnek, *miszerint*...” (TSzle. 83). Ez utóbbiban megfelelne az egyszerű *hogy*, vagy — ha nyomatékosabban akarjuk visszavonatkoztatni — ez a névutós kapcsolat: *amely szerint*. Az elsőben a *hogy* lenne helyénvaló, de mivel a föléje rendelt mondatot is ez vezeti be, a kettőzés nehézkesen hatna. Ám semmi baj nem származik az első két *hogy* elhagyásából: „Joggal hivatkozhatnak arra: ..., s szemenszedett hazugság az, *hogy*...” — Meglehetősen bürokratikus ízü a *ha*... úgy páros kötőszó az ilyenekben: „*Ha* valaki nyerni akar, *úgy* ne sajnáljon 60 fillért” (SzNó. 1955. V. 21.); „*Ha*... az ipari termelés csak 1950-ben

érte el és múlta fölül az 1936. évit, úgy 1958-ban 1950-hez képest csaknem két és félszeresére... emelkedett” (TSzle. 81). Az első példában az *úgy* helyettesíthető az *akkor* szóval, vagy egyszerűen el is hagyható. A másodikban már nem ilyen könnyű a dolog: sajnos itt a kötőszópár nemhogy megvilágítaná, hanem éppen homályba burkolja azt, hogy a fogalmazó milyen viszonyba akarta állítani a két tényt. Mert a közöttük levő viszony lehet akár ellentétes, akár megengedő. Ha ellentétes, illetőleg egyszerű szembeállító, így fejezhető ki: „Az ipari termelés..., *de* 1958-ban...”, vagy „...1958-ban *viszont*” stb. Ha megengedő, akkor így: „*Bár*... az ipari termelés csak 1950-ben..., 1958-ban... már csaknem...” A nehézkes — és idegenszerű — *ha... úgy* tehát mindenképpen nélkülözhető.

A kevésbé kívánatos elemek közé vonható az ellentétes értelmű *míg* is. Vannak ugyan helyzetek, melyekben már szinte polgárjogot nyert; de az ilyen típusú mondatokban: „Az egyik kérdés..., *míg* a másik kérdés...” (Ve. 32: 4) mégis jobb a hagyományos ellentétes vagy szembeállító kötőszók valamelyike: „Az egyik kérdés..., a másik *pedig*...”, — ha egyáltalában szükség van itt kötőszóra. — A *pedig* a jobbik megoldás itt is: „vágyálmokon, *de nem* tényeken alapszik” (Háb. 27). Az e formájában nyakatekert mondatnak sokféle jó változata lehetséges: „vágyálmokon, *nem pedig* tényeken alapul”, vagy: „vágyálmokon alapul, *nem* tényeken”, esetleg: „vágyálmokon alapul, *de* tények nincsenek mögötte” stb.

Az egymás közötti kapcsolatok kifejezésére eléggé elterjedt a *valamint* kötőszó. Pedig néha jól helyettesíti a puszta *és*: „[a] hazánk, *valamint* a szocialista országok közötti kapcsolatokat” (Nac. 98) bizvást kifejezhető így: „a hazánk *és* a szocialista országok közötti kapcsolatokat.” Már nem ilyen egyszerű a dolog, ha a kapcsolatnak valamelyik fő tagja maga is *és*-sel kapcsolt kettős rész, mint itt: „Mi jellemzi a szocialista tábor, *valamint* az ázsiai és afrikai országok kapcsolatait?” (Háb. 112). De meg lehet oldani akár így: „a szocialista tábor *és* az ázsiai—afrikai országok”, akár e formában: „a szocialista tábor kapcsolatait az ázsiai és afrikai országokkal”, vagy: „... tábor-nak az ... országokhoz fűződő kapcsolatait.”

Persze nem jó az ellenkező végtel sem: mindennek a legegyszerűbb, az *és* kötőszóval való kifejezése. Mert e mondatban: „Tagjai az Egyesült Államok *és* Latin-Amerika következő államai” (Ve. 32: 25) az olvasó óhatatlanul erre gondol: „az Egyesült Államok... következő államai.” Legalább vessző kellene az *és* elé; de jobb itt egy kifejezőbb kötőszó — bár nem éppen a *valamint* —, például: „az Egyesült Államok, *továbbá* Latin-Amerika következő államai.”

Előfordul olykor *kötőszótévesztés* is. Ez rendszerint nem veszélyezteti a mondat értelmét, de csökkenti kifejező erejét, elmossa az árnyalás finom lehetőségét. E mondat is érthető: „[A nyugatiak ma nem vállalnak világháborút.] Nem azért, *mert* erkölcsi elvek... tartják őket vissza...” (Háb. 28); de mennyivel igazabb lenne így: „Nem azért, *mintha* erkölcsi elvek ... tartanák őket vissza.” S így ez is: „Ezt az tette szükségessé, *mert* az utóbbi napokban...” (Rá. 41); érthető éppen, de a helyesebb kapcsolat: „az tette szükségessé, *hogy*...”, vagy: „*azért* vált szükségessé, *mert*...” — Tulajdonképpen kötőszótévesztés az is, ha két véletlenül egymás mellé kerülő elemet egybeforrt egységnek nézünk, s úgy építjük be a mondatba, meg úgy folytatjuk azután a továbbiakat is. Jó példa ez: „Ez a javaslat természetesen *nemcsak* az NDK-ra vonatkozik, *hanem* valamennyi szocialista

országára is” (Nac. 86). A „valamennyi szocialista ország” magában foglalja az NDK-t, tehát a kettő nem állítható szembe „nemcsak, hanem... is” formában. A helyes megoldás ez lenne: „*nem csak* (= nem csupán) az NDK-ra... hanem valamennyi szocialista országára” (de *is* nélkül!), s akkor — mint a valóság kívánja — nem két dolgot állítottunk szembe, hanem a részt az egészsel; mintha azt mondanánk: „*nem csak* egy ujjá fáj, *hanem* mind az öt”, s nem azt: „*nemcsak* egy ujjá fáj, *hanem* mind az öt *is*.” Ha meg az eredeti szerkezetet akarjuk meghagyni, a *valamennyi* kicserélendő így: „nemcsak az NDK-ra..., hanem a *többi* szocialista országára is.”

Azonban kötőszavunk azon kevesek közé tartozik, amelyeknek tipikus helye nem a mondat élén van, hanem beljebb, a főhangsúlyos rész után. De ha ez a rész túlságosan belül van a mondatban, jobb helyette a mondat elején álló kötőszót használni, mert különben az ellentétes viszony a kelleténél későbbben derül ki. Itt tehát: „A leggondosabban s a legnagyobb költséggel felépített propagandaapparátus is csak időlegesen befolyásolhatja *azonban* az embereket” (Háb. 48) jobb ez a megoldás: „*De...* csak időlegesen befolyásolhatja az embereket.”

A kötőszó elhagyása olykor nyomatékossá teszi a beszédet. De írásban, ahol az erős hangsúly nem érezhető, bizony vigyázni kell ezzel, nehogy éppen az ellenkező hatást érjük el; mint például itt is: „S a nép egységét sem szavak, tettek szilárdítják” (Ve. 32: 49). Mert az olvasó a viszonyt kapcsolatosnak érezheti, s gondolatban és kötőszót tesz a *szavak* és a *tettek* közé; pedig a valóságos viszony ez: „nem szavak, *hanem* tettek.” — Kötőszó-elhagyás-féle az is, ha a páros *vagy* helyett egyszerűt használunk, mint itt: „A kancellár külpolitikájának feltétlen támogatására, *vagy* a koalícióból való kilépésre akarja kényszeríteni” (Rá. 41). Mivel itt két lehetőségről van szó, a *vagy* helyett jobb ez: *vagy pedig*. De minthogy e mondatban az sem világos: a *kancellár* alany-e itt vagy birtokos jelző, még jobb — és nyomatékosabb is — így: „A kancellár *vagy...* támogatására, *vagy...* kilépésre akarja kényszeríteni.”

2. A névelőhasználat hibáiból most csak a leggyakoribbakat ragadnám ki. — Nem mehetünk el szó nélkül amellett, hogy a számnevek, nevezetesen a sorszámszavak mellől hányszor elmarad a határozott névelő. Az *-ik* végződésű sorszámnév kijelölő jelző értékű, s értelmileg ezért rendszerint határozott, illetőleg azzá teszi a vele jelzett szót; — de nyelvtanilag nem, s így határozott voltát a névelő kitételével jelezni kell. Nem helyesek tehát az ilyenek: „*Negyedik* kérdés a következő” (Rá. 35); „A nemzeti jövedelem 1957. évben 1949. évhez képest” (egy statisztikai kiadványból, igen sok hasonlóval együtt); helyesen: „A *negyedik* kérdés...”, „az 1957. évben az 1949. év(i)hez képest”, hiszen kiejtése: „az ezerkilencszázötvenhatedik évben”. — Más lenne így: „*Negyedik* kérdésünk”, mert itt a határozottságot a birtokos személyragozás megjelölné; s más ez is: „A nemzeti jövedelem 1957-ben”, mert itt a kiejtett alak nem sorszámnévi, s nincs is névelőt kívánó jelzett szava. S persze megállnak névelő nélkül az ilyenek is: „A jövedelmek 1957. évi átlagos termelői áron, illetőleg 1957. évi bér...színvonalon vannak elszámolva” (az említett statisztikai kiadványból), mert itt a sorszámnév nem a határozott, s a kijelölő sorszámnévi jelzővel még határozottabbá tett *év* szóhoz, hanem a velük jelzett s határozatlan *ár*, illetőleg *bérszínvonal* szóhoz alkalmazkodik a névelőhasználat tekintetében.

Vannak helyzetek, amelyekben a jelzett szó névelőt kívánna ugyan, de a sajátos jelző miatt ennek kitétele meglehetősen nehézkes. Egyre terjedő szokás ilyen helyzetekben a névelő elhagyása. Példák: „Ehhez a nagyszerű célhoz vezető tudományos *utat* azonban csak Marx és Engels találták meg” (RáHír. 1958); „Ezek az elveken nyugvó *kapcsolat* újból bebizonyította” (Rá. 35). A tárgyas ragozású igealakok használatából, de a mondat értelméből is világos, hogy a tárgy, illetőleg az alany mind a kettőben határozott, s így a névelő elhagyása nem helyes. Szabályosan: „Az ehhez a nagyszerű célhoz vezető tudományos *utat*”, illetőleg: „Az ezeken az elveken nyugvó *kapcsolat*.” Ha pedig a megoldást valaki nehézkesnek érezné — s ez egyáltalában nem csodálható —, akkor jobb átfogalmazni a mondatokat. Az elsőt például így: „Ehhez a nagyszerű *célhoz* azonban tudományos *utat* csak Marx és Engels *talált*”, vagy: „*a* tudományos *utat*... *találta meg*”, a másodikat: „Ezek az elveken nyugvó *kapcsolatuk* újból bebizonyította.” A névelő elhagyása tehát nem az egyetlen megoldási lehetőség — s nem is a legjobb.

A tulajdonnév természeténél fogva határozott. De vannak olyan típusai, amelyeket mégis névelővel szoktunk ellátni. Ilyenek például a lapcímek: „A Népszabadság írja: ...”. Ez természetesen a külföldi lapok címére is vonatkozik, s ezért furcsa ez: „Találgatásaiban *Paris Journal* odáig megy, ...” (RáHír. 1958), amelyben a tulajdonnév személynévnek nézhető. Szabályosan: „*a Paris Journal*.” — Még furcsább ez, ha nem tulajdonnévről, csak tulajdonnévi értékű jelzőről van szó: „sajtófogadást tartottak abból az alkalmából, hogy megjelent *neves India-kutató Baktay Ervin* nagyszabású műve” (uo.). A határozottá tételt itt akár a névelő kitételével elérhetjük: „*a neves India-kutató, B. E.*”, akár birtokos személyragozással: „*neves India-kutatónk, B. E.*”. Ezt az adott esetben bizonyára a szerző is tudta, s talán az egész nem több géphibánál.

A közmondás szerint ami elvész a réven, megtérül a vámon. S valóban: ahol a határozott névelő el-elmarad, ott jelentkezik más mondatokban akkor, amikor nem kellene. Pedig ezzel jó vigyázni: a határozott névelő ugyanis gyakran fejez ki teljességet, totalitást, amellyel szemben a részlegességet, a partitív értelmet a névelő nélküli alak jelöli meg. Hibások ezek: „Tanácskozik... *a* marokkói intézmények reformjáról” (Rá. 36), hiszen nem *minden* marokkói intézményt reformálnak meg. Jobb tehát névelő nélkül: „marokkói intézmények”, esetleg: „*egy*” vagy: „bizonyos marokkói intézmények”. — Főleg az ilyen, magukban is általános kifejezések előtt: „hogy a kolhoztulajdon fokozatosan átmenjen *az* össznépi tulajdonba” (Mg. 11), jobb így (mindjárt javítva a szórendet is): „hogy a kolhoztulajdon fokozatosan össznépi tulajdonba menjen át.” — A birtokos személyragozott alak előtti főlegleges névelőről l. korábban, a IV/5. pontban.)

A határozatlan névelővel jóval kevesebb baj van. De mégis találkozunk elhagyásával: „Indonéz és japán lap súlyosan elítéli az Egyesült Államok ... provokációit” (RáHír. 1958); jobb volna így: „*Egy* indonéz és *egy* japán lap”. — S jobb határozatlan névelő a határozott helyett itt: „*A* munkaegység értéke 60 Ft” (Rá. 36), hiszen mint mértékegység inkább így kívánná: „*Egy* munkaegység értéke...”.

3. Még nyilvánvalóbban a bürokratikus stílus maradványai azok a fontoskodó, nagyképu kifejezések, amelyek itt-ott még mindig megtalálhatók fogalmazásunkban. Ilyesfélékre gondolok: „Ilyen állapot valóban

létezik” (Uni. 56), „A Földön is *léteznek* nagy fajsúlyú elemek” (uo. 58), helyesebb egyszerűen: *van*, illetőleg: *vannak*; vagy: „*ismerünk*... elemeket” stb. — Játszva megtoldhatjuk a *képez*, a *rendelkezik* és társaik bűnlistáját ilyenekkel: „amelyek alapvető *erejét* a kommunista pártok *képezik*” (Háb. 119), „a valóságnak ellentmondó politikai következtetések *kiindulópontját képezik*” (Nac. 20); sőt: „A hidegháború és összes kapcsolt tartozékai, amelyek... nem egyik vagy másik nyugati külügyminiszter vagy tábornok kizárólagos *nézetét képezik*, hanem az imperialista hatalmak külpolitikai *alapelvét*” (Háb. 48). Lehet ezt mindig más, jobb igével helyettesíteni, például: „*erejét... teszik*”, „*kiindulópontjául szolgálnak*”, „*nézetét képviselik*”, esetleg: „*jellemzik*” (sajnos a mondatból nem is egészen világos, mi a helyes jelentésárnyalat). De legtöbbször egyszerűen nominálissá lehet átalakítani a mondatot, például az első így: „melynek alapvető (vagy talán jobb így: fő, legfőbb) *erői* a kommunista pártok.” — Hasonlóan a többiekben: „a törpecsillagok anyaga... igen nagy fajsúllyal *rendelkezik*” (Uni. 58) jó így: „igen nagy *fajsúlyú*.” — „*Miben rejlik a feszültség oka?*” (Háb. 8), „*Ennek oka abban rejlik, hogy...*” (Uni. 3), megfelelne így: „*Mi a feszültség oka?*”, „*Ennek oka az, hogy...*” — S legalább az egyik elhagyható az ilyen hangzatos, de fölösleges és logikátlan kettőzésekből: „Strauss hadügyminiszter *sejtetni engedte*” (Háb. 72), ami jó így: *sejtette* (képzett műveltető ige), vagy így: *sejteni engedte* (nem egészen magyaros, de az adott helyzetben világosabb értelmű, körülírt műveltető ige), csak éppen kettőzve nem. Más példa: „Az előkészületek egészen *magyarányú formát öltenek*” (Uni. 22); ez elég volna így: „*egészen nagy arányokat.*”

4. Végül talán nem árt figyelmeztetőnek kiemelniünk fogalmazásunkból néhány botladozó vagy éppen zavaros részletet. Csikorgósak a tagadás megfogalmazásában az ilyenek: „Úgy vélem, hogy az Egyesült Államok, de lehet, hogy a többi nyugati ország *sem volt képes arra...*” (Háb. 111). E mondatban erősen hangsúlyos volna az egyébként is mindkét alanyra vonatkozó rész: „nem volt képes”. De minthogy a fogalmazás közben a *nem*-ből *sem* lett, az állítmány hangsúlyozhatatlan, s nem is érezni eléggé kapcsolatát az első alannyal. Ilyenkor jobb a tagadásos megoldás helyett a pozitív szerkesztésű negatív rész használata: „az Egyesült Államok, de lehet, hogy a többi nyugati ország *is, képtelen volt arra...*”; mivel az ugyancsak lehetséges háromszoros tagadás: „... *sem* az Egyesült Államok, *sem* esetleg a többi nyugati ország *nem* volt képes...” kissé nehézkesnek hat. — Más eset, de ugyancsak a pozitív szerkesztésű negatívum betoldása oldja meg: „a szocialista tábor országaival folytatott kereskedelemnek nemcsak az — és a jövőben *mindinkább nemcsak az* — lesz a feladata...” (Nac. 73). Így alakíthatnánk: „nemcsak az — s a jövőben *egyre kevésbé* (vagy: *mind kevésbé*) *csak az* — lesz a feladata”. — Ugyancsak a hangsúlyozhatóságot javítja az, ha átalakítjuk ezt a mondatot: „A cikkíró lényegében azt fejtegeti, hogy *soha* a magyar társadalomban *még nem* igyekeztek a maihoz hasonló erőfeszítéssel ... egyesíteni a fiatalság képességeit” (RáHír. 1958), például így: „hogy a magyar társadalomban *még sohasem* igyekeztek...”

A fentiek döcögősek ugyan, de nem két értelműek. Ám még a szöveggörnyezet alapján sem mindig érthetők az ilyenek: „egyes cikkek fogyasztása terén a felszabadulás óta a fejlődés *nálunk sokkal gyorsabb volt*”; „A hároméves terv utolsó évében a nemzeti jövedelemből *még kevesebbet* fordítottunk akkumulációra” (egy statisztikai kiadványból mindkettő). Az első

azt is jelentheti: *valahol* gyorsabb volt a fejlődés, mint nálunk; de fordítva, azt is: hogy *nálunk* gyorsabb volt, mint valahol másutt. Az első esetben így fogalmazhatnánk: „a fejlődés sokkal *gyorsabb* volt *a mienknél*”, a másodikban: „a fejlődés *házáknban* sokkal gyorsabb volt.” A második példában a még lehet akár időhatározó, akár fokhatározó. Ha időhatározó, talán hátrább tehetnénk: „*kevesebbet* fordítottunk *még* akkumulációra”; ha fokhatározó, jó lenne erre cserélnünk: „*az addiginál (is)* *kevesebbet* fordítottunk akkumulációra”. Mert egyet ne feledjünk el: ha egy szerkezet, egy mondat két dolgot is jelenthet, akkor nem jelöli pontosan egyiket sem.

S még egy utolsó példát: „nem véletlenül tárgyalták meg, hogy miként lehetne *a folyókat* megóvni a szennyeződéstől, és *az üdülőhálózat fejlesztésének távlatait*” (Uni. 41). Az olvasó csak egyre gondolhat: a második kérdés az volt: hogyan óvják meg az üdülőhálózat fejlesztésének távlatait a szennyeződéstől. Mert a szerző ezt mondja, ha nem ezt gondolta is. Amit ő gondolt, azt így kellene mondani: „Nem véletlen, hogy *azt* tárgyalták meg: *hogyan* lehetne megóvni a folyókat a szennyeződéstől, *meg hogy mik* az üdülőhálózat fejlesztésének távlatai”. — Mi is volt a hiba? Az, hogy a mondatnak két tárgya közül az első mellékmondat alakú, a másik meg csak szerkezeteszerű; s ez utóbbi helyzeténél fogva nem a főmondat, hanem a tárgyi mellékmondat második tárgyának látszik. Márpedig a mondat azonos értékű részeit jobb azonos felépítésűvé és elrendezésűvé tenni. — De ez a kérdés már tulajdonképpen átvezet a következő témakörbe.

VII. A fogalmazásbeli arányosság néhány kérdése

Talán nem is egészen jól jelöli a cím ezt a kérdést, hiszen nem a mondatok ritmikájáról, nem a fogalmazás szépségéről van szó, hanem sokkal egyszerűbb, elemibb dolgokról. Úgy lehetne erre megfogalmazni a fő szabályt: mondataink úgy folytatódjanak, ahogyan megindultak, s az azonos részek legyenek bennük azonos helyzetűek és szerkezetűek. Ez a követelmény így kimondva természetesen látszik; pedig nem is olyan kicsiny az ellene való vétségek száma.

I. A legtöbb baj az igei állítmány, illetőleg általában az ige körül van. Hosszabb mondatokban nem ritka, hogy az egymással párhuzamos állítmányoknak váltogatjuk alanyát, személyét, módját, idejét, aspektusát, sőt még fajtáját is; illetőleg hogy az igék vagy igei származékok heterogén, össze nem férő csoportosításban kerülnek egymás mellé.

De beszéljenek a példák! Nézzünk néhány *alanyváltogató* mondatot: „Új gazdát keres [a lárva] magának. A *gazda* ember vagy állat. *Átfúrja magát* az ép bőrön” (Uni. 48). Természetesen nem a gazda fúrja át magát — ahogy e mondatból érthetni —, hanem a lárva. De akkor vagy ki kell tenni újból, vagy az előző mondatot átalakítani szerkezeté: „Új gazdát keres magának, embert vagy állatot. *Átfúrja magát...*” — „Az *angolok* könnyfakasztó gázt *használtak* a tüntetők ellen. Nicosia mellett *felrobbantottak* egy hidat. Famagusztában két *bombát dobtak* egy angol tiszt lakásába” (Rá. 45). Az olvasó itt önkéntelenül tovább vonatkoztatja az első mondat alanyát a többinek állítmányára, s csak a harmadiknál torpan meg, s veszi észre, hogy közben az alany határozatlanná vált; de azt már aligha állapíthatja meg: mikor. Nyilván jobb lenne kitenni az új alanyt, legalább e hiva-

talos formula képében: *ismeretlen személyek*... — „Sok helyen *üldözik*, illegalitásba *szorították* őket, vagy meglehetősen nehéz körülmények között *végzik* tevékenységüket” (Háb. 119). Az olvasónak némi időbe és fejtörésbe kerül megállapítania, hogy a három egyforma személyű és számú állítmány közül a harmadiknak alanya nem az első kettőével azonos, hanem más. Világosabb lenne így: „Sok helyen *üldöztetést szenvednek*, illegalitásba *szorultak*, vagy ... *végzik* tevékenységüket.” — „A ... törvényszerűség ... nem csupán *megállta* a helyét, ... hanem egyre cáfolhatatlanabb bizonyítékokat *soroltak fel* mellette, és egyre szélesebben *fejlődött*” (Uni. 56): itt is megváltozik, majd visszaváltozik az alany a mondat menete során. Talán a középső igealakot kellene visszaigazítani az eredeti alanyhoz, például így: „hanem egyre cáfolhatatlanabban *igazolódott*”, vagy: „mindinkább *bet bizonyosodott*”.

A fentebbi alanyváltogató mondatokban az igealakok általában ugyanolyan személyűek maradtak, mint a megelőzők. Talán kevésbé, de mégiscsak zavaró a *s z e m é l y* váltogatásával járó alanyváltogatás az ilyenekben: „azzal a célkitűzéssel, hogy az ötéves terv időszakában lényegesen *javuljon* a termelés színvonala, ... *megszüntessük* ... elmaradottságunkat” (TSzle. 9); „A párt és a nép előtt álló alapvető feladat, hogy *meggyorsítsa* a szocializmus építését, *fejezzük be* a szocializmus alapjainak lerakását” (uo. 4); „Nagy mértékben *behatolt* a technika, ... tömegével *képeztük ki* a mezőgazdasági szakembereket, és a mezőgazdasági termelés szerkezete is alapvetően *megváltozott*” (Mg. 5). E mondatok általában nem érthetetlenek, még csak félre sem érthetők. De simábbak lennének, ha az állítmányok azonos személyűek: „*javítsuk*... *megszüntessük*”, „*meggyorsítsa*... *befejezze*”, és így tovább. Mert ha nem vigyázunk, ilyen végletekbe juthatunk: „*szállítása*... más előnyökkel is *jár*”: így például jelentős mértékben *fejleszthetjük* vegyiparunkat, ... lehetőséget *ad* ... fejlesztésére, lehetővé *teszi* továbbá, hogy mérsékeltebb ütemben *fejlesszük* szénbányászatunkat, ... és kevesebb széntüzelésű erőművet *kell építenünk*” (Nac. 92—3).

Zavaró a *m ó d b e l i* és *i d ő b e l i* ingadozás is. Példa az elsőre: „terjesszen az Országos Népi Gyűlés elé olyan javaslatot, amely reálisan *mérsékli* az 1959-es évi tervet, és a következő célokat *tűzné ki*” (Ve. 32: 45), arányosítva: „*mérsékelné*... *tűzné ki*” vagy: „*mérsékli* ... *tűzi ki*” (ez utóbbi talán magyarosabb). Az időváltogatásra: „Úgy 8 óra tájban együtt *volt* a tagság. Kovács Gyula elnök... és a járási osztály küldöttje helyet *foglaltak* az elnöki asztalnál. Az elnök egy darabka papirost *szorongat* ujjai közt. Azon egy pár feljegyzés *látható*. ... A többi mondanivaló a fejemben van — *jegyezte meg*” (SzNó. 1955. V. 21.). Nos: van praesens historicum, a múltat megjelenítő jelen, s van múlt idejű elbeszélés; de akármelyiket választjuk is, tartunk ki amellett!

Az eddigieknél is kevésbé föltűnő, de mégis aránytalanság a fogalmazásban az, ha két ige vagy igei származék *a s p e k t u s á b a n* nem illik össze, mert az egyik aktív, a másik nem az. Néhány jellegzetes eset: „az új szövetkezetek gazdasági megszilárdulása, megerősítése” (Mg. 23), „színvonalának emelkedéséhez, az ország nemzeti jövedelmének ... növeléséhez” (TSzle. 13); az igei származékok közül az elsők mindkét mondatban úgynevezett belső történet, átalakulást jelölnek; a másodikokban ráható cselekvést, átalakítást; így más-más alanyra utalnak, s más-más jelleggel. Tökéletesebb lenne a párhuzam így: „megszilárdulása, megerősödése”, vagy: „megszilárdítása, megerősítése”; illetőleg: „emeléséhez... növeléséhez”, vagy: „emelkedéséhez...

növekedéséhez”. Heterogénak a tagok ebben: „a termelési eredmények további fokozása, a szövetkezetek... megerősödése és fejlődése érdekében” (TSzle. 22). Vagy az elsőt kellene a másik kettőhöz igazítani így: „növekedése”, vagy — ez itt a tényleges helyzetnek jobban megfelel — a második kettőt ehhez: „megerősítése és fejlesztése”.

2. Másféle mondatrészek esetében kevesebb a vétség a párhuzamosság, az arányosság követelményei ellen. De azért akad. Néha a jelzők nem egyneműek, s ezért nehéz őket közös jelzett szavukhoz kapcsolni. Néhány példa: „a NATO-ban tömörült országokra nagy hatással vannak a Szovjetunió *technikai* és a nemzetközi politikában *elért sikerei*” (Néph. 1957. XII. 15.); „megnövekedett a *bányászati* és [az] egyéb *foglalkozású* munkások bérszínvonalában a különbség” (egy statisztikai kiadványból); „a *tartományi*, a *területi* és a közvetlenül a kormány alá *tartozó város*” (TSzle. 96). Az elsőben és a harmadikban melléknévi és igenévi jelző vonatkozik egy közös jelzett szóra; a másodikban -i és -ú képzős áll egymás mellett, s így is összekapcsolódhat: „bányászati... foglalkozású munkások”. Átfogalmazni, párhuzamosítani nem éppen könnyű egyiküket sem; de nem is lehetetlen. Az első például így lehetne: „a Szovjetunió *technikai* és a nemzetközi politikában *elért...*” Semmi sem megoldhatatlan; csak néha keresni kell ezt a megoldást! — Még kevésbé viselhető el az, ha két jelző közül az egyik minőségjelölő, a másik birtokos, mint itt: „Az *amerikai* és a többi nyugati *ország* adófizető *polgárai* pénzéből” (Háb. 53). Itt sem ördögösség megoldani a kérdést, például így: „az *amerikai* és a többi nyugati *országbeli*... *polgárok*”.

Vannak még kevésbé észrevehető vétségek a párhuzamosság, az arányosság ellen. Néha jelentéstaniak: „munkásosztály- és kommunistaellenes kicsengésük miatt” (Nac. 20); „az ipar is csak azt fogja gyártani, amire a kereskedelemnek, a vásárlónak szüksége van” (RáHír. 1958), melyekben egy gyűjtő és egy egyedi fogalom kerül ferde párhuzamban egymás mellé. Az orvoslás nem nehéz: az elsőben például: „munkás- és kommunistaellenes”; a másodikban: „amire a kereskedelemnek és a vásárlóközönségnek szüksége van”. — Máskor inkább logikailag ferde a párhuzam: „amíg túlsúlyban vannak a kisárutermelő parasztgazdaságok, a proletárdiktatúra *ingatagsága lehetségessé, bukása elkerülhetetlenné* válik” (Mg. 18). Itt az a furcsa, hogy a súlyosabb következmény biztosabb e szerint, mint a kevésbé súlyos. A valóság alighanem a fordítottja: hogy *mindenképpen* ingatag lesz, *esetleg* el is bukik. — S van, amikor csak a sorrendi megoldás teszi ferdév a párhuzamot. Ilyen eset: „a versenyvállalatokat *napról napra*, hónapról hónapra, *dekádról dekádra* teljesítük” (SzNó. 1955. V. 25.). A helyes nagyságrend: a nap, a dekád, a hónap (= 1 : 10; és 10 : 30, illetőleg 1 : 3), tehát ez a helyes sorrend is. Zavaró az elrendezés itt is: „[Nehrunak] a Kínai Népköztársaságban és a közelmúltban a Szovjetunióban tett látogatása nagy mértékben megszilárdította az *indiai—kínai* és a *szovjet—indiai* baráti kapcsolatokat” (Rá. 51). Ha a mi szempontunkból nézzük, beszélhetünk *szovjet—indiai* kapcsolatokról, de akkor a másik is legyen *kínai—indiai*. Ha Nehru szemszögéből nézzük, helyes az *indiai—kínai* sorrend, de ahhoz meg ez illik másoknak: *indiai—szovjet*. Akár így, akár úgy, de mindenképpen arányosan kell felépíteni; ez nem protokollkérdés, ez a nyelvi épség kérdése. Vagy ha meg akarjuk kerülni a problémát, fogalmazhatjuk így is: „megszilárdította India kapcsolatait Kínával és a Szovjetunióval.”

3. Elkülönítve ugyan, de ide vonható bizonyos rokon vonásainál fogva a mondatba ékelt közbevetések kérdése is. A közbevetés a mondatba beékelődött, szerkezetileg idegen test, de gyakran nélkülözhetetlen. Közbevetett rész lehet nemcsak az idéző mondat, hanem bármilyen magyarázó rész; sőt olykor közbevetés értékűvé válhat egy-egy mellékmondat is. A hiba a közbevetett résznek néha elhelyezésében, néha megszerkesztésében van.

Mint igen jól tudjuk: szórendi tekintetben is az állítmány a mondat lelke; a főhangsúlyos részt a mondatban a közvetlenül állítmány előtti helyzet, s az állítmány fordított szórendje jellemzi. Helytelen tehát az olyan elrendezés, amelyben a főhangsúlyos részt az állítmánytól közbevetéssel elszakítjuk. Így ha a mondatokban: „*A Központi Vezetőség*, építve erre a bizalomra, *tűzte ki* célul, ...” (SzNó. 1955. V. 21.), „*És azokat a bábukat*, amikre a következő fejezetben volt szüksége, *rakta fel* a kis színpadra” (Rá. 49) a dőlten kiemelt alany, illetőleg tárgy valóban főhangsúlyos, akkor a közbevetett részt hátrább kell tenni, az egybe tartozó részek utánra. Ha meg nem főhangsúlyosak, akkor az állítmányon kell változtatni, a közbevetésnek helyben hagyásával: „... *azt* tűzte ki célul”, illetőleg: „*felrakta* a kis színpadra.” — Nagyon kell vigyáznunk arra, hogy a közbevetés azon rész után álljon, amelyikre vonatkozik. Az ellenkezőjéből kinos félreértések születhetnek. Íme: „Ha Anglia *szocialista* ország lesz — *annak ellenére*, hogy nyersanyagokban igen szegény — a jelenleginek sokszorosára emelheti dolgozóinak életszínvonalát...” (Nac. 49). Itt a rosszul elhelyezett közbevetés azt a téves látszatot kelti, hogy a nyersanyagszegénység a szocialista országgá válásban okoz nehézségeket. Pedig nyilván nem azzal van megengedő ellentétben a nyersanyagszegénység, hanem az életszínvonal emelkedésével. De akkor a közbevetést hátrább kell tenni, itt éppen a szemelvény végére. — S végül arra is vigyáznunk kell: hosszú mondatba ékelt hosszú közbevetésünk ne szorítsa túlságosan hátra az állítmányt, mert akkor a mondat értelme a kelleténél későbbben válik világossá. Ilyen esetekre gondolok: „Az Adenauer mögött álló csoport ugyanis még annak árán is, hogy a kancellár politikáját megfosztja a demokrácia minden látszatától (lásd Ollenhauer parlamenti támadását), tovább akarja folytatni a hidegháborút, és teljes elszántsággal küzd a nemzetközi enyhülés ellen” (Ve. 30: 8). A mondatban egy — ráadásul kellő tipográfiai jegyekkel ki sem emelt — közbevetés van, mely a *még annak árán is* résszel kezdődik, s egészen a zárójelbe tett rész végéig tart (ez utóbbi maga is közbevetés a közbevetésen belül). Tisztábban fejeződik ki a mondanivaló, ha ezt az egész részt az idézet végére tesszük: „Az Adenauer mögött álló csoport ugyanis tovább akarja folytatni... és teljes elszántsággal küzd... még annak árán is...”

A közbevetés megfogalmazásában kisebb, de így is eléggé föltűnő hiba az, ha kötőszava nem a helyzetnek megfelelő. Néhány példa: „A katonai kiadások viszont, *hiszen* Dél-Korea az Észak és a Kína elleni támadás egyik ugródeszkájának számít, állandóan növekednek” (Ve. 30: 46), „Indiának és sok más országnak, *pedig* természeti kincsekben bővelkednek, mégis alacsony a nemzeti jövedelmük” (Nac. 56), „*parasztoikat...* akiket modern üzemekben — *mert* ilyen még a lakosság számához viszonyítva kevés van — foglalkoztatni nem lehet” (uo. 82). Megfigyelhetjük: mindhárom közbevetésnek helyes volna a kötőszava, ha a vele bevezetett rész a mondat végén állna; tehát: „... állandóan növekednek, *hiszen...*”, „*alacsony a nemzeti jövedelmük, pedig...*”, „*nem lehet, mert...*”. De az adott helyzetben nem

megfelelőek, mert nem akármelyik köztársaság kezdhet előre vetett mellékmondatot. Ha a mellékmondatoknak e közbevetett helyzete megmarad, mindegyikben ki kell cserélnünk a köztársaságot olyanra, amely mondatot is kezdhet; tehát: „*mint-hogy Dél-Korea*”, „*noha természeti kincsekben...*”, „*mivel ilyen ... kevés van*”.

A megfogalmazásban nagyobb baj az, ha a közbevetés szerkezetében, megfogalmazásában túlságosan önálló, kéri a mondat szerkezetéből, nem simul bele. Mert az igaz, hogy nem szerves része a mondatnak, de mégiscsak bele van építve, s a „vendégbarátságunk” is vannak határai. Csak egy-két példát! „gyárthatunk belőle anyagigényes árut — vagyis kevés külföldi nyersanyag és sok munka kell előállításához —, ha alacsony a munka termelékenysége, ... mégiscsak »drágán« jutunk érte valutához” (Nac. 76). A teljesen önálló főmondatként megfogalmazott, s így a mondatból túlzottan kiütöző közbevetést jobb lenne értelmezőszerűvé alakítanunk: „— vagyis olyat, amelynek előállításához...”. — Mutatis mutandis hasonló a helyzet, azaz túlságosan önálló a közbevetés itt is: „a helyi háború — különösen, ha *abba* a taktikai atomfegyvereket már szükségesnek látják bevetni, s legfeljebb csak a stratégiai atomfegyvereket akarják kikapcsolni — tulajdonképpen egy általános világháború előjátéka” (Nac. 39). E közbevetés is kifogástalan volna, — ha nem közbevetés volna, hanem az összetett mondat utolsó szakasza. Így azonban a túlságosan önállósító mutató névmás helyett jobb személyeset tenni, persze a maga helyére: „—különösen, ha... szükségesnek látják bevetni, s legfeljebb csak a stratégiai atomfegyvereket akarják kikapcsolni belőle —”.

Néha akkora fogalmazási bajok vannak a közbevetésben, hogy a mondatot csak a teljes átalakítás mentheti meg. „A NATO-országokat vegyük rá, hogy közöljék az Egyesült Államokkal, *de nem a többi NATO-orzággal* tudósai kutatásainak eredményeit” (Néph. 1957. XI. 13.), „az építőknél *erről, a bár kevésbé valószínű veszélyről* sem szabad megfeledkezniük” (Uni. 39). Mindkét mondat annyira túl van sűrítve, hogy csak az alapos átfogalmazás segíthet rajtuk. Az első talán ezt jelenti: „hogy közöljék... eredményeit az Egyesült Államokkal, *de a többi NATO-orzággal már ne.*” A második: „erről a veszélyről sem szabad megfeledkezniük, *bár ez őket kevésbé fenyegeti.*” Hiába: a fogalmazásban nem mindig az „egyes” a legrövidebb út. — De ez a kérdés már ismét tovább vezet minket, a fogalmazásbeli túlsűrítés problémakörébe.

VIII. A kelleténél tömörebb fogalmazás

A tömörség a fogalmazásnak szép erénye, sőt stilisztikáink szerint követelménye is. De túlhajtva ez is átsapthat a saját ellentétébe; s esetleg már nem eszköze, hanem éppen gátja lesz a megértésnek. S mégis — sajnos — amennyire elragadja mindennapi fogalmazásunkat olykor a dagályosság, a bőbeszédűség, annyira jellemzi más oldalon a szükséges mértéket meghaladó tömörítés, a túlsűrítés törekvése is.

1. Megvan a hajlamunk arra, hogy mindenáron „műszavakat” gyártunk és használunk, azaz egyetlen szóba sűrítünk olyan fogalmi tartalmakat, amelyeket pedig jobb lenne szerkezettel, esetleg egy egész mondatokkal kifejezni. Ilyen esetekre gondolok: „A NATO-n belüli *fokozottabb szerep-*

követeléssel párhuzamosan növekszik Bonn gazdasági terjeszkedése is" (Háb. 71), amelyet legalábbis így kellene feloldani: „A NATO-n belüli fokozottabb szerepe követelésével párhuzamosan”, de jobb lenne mondattal: „Párhuzamosan azzal, hogy a NATO-n belül fokozottabb szerepet követel...”, hiszen nem a *(szerep)követelés* a fokozott, hanem a *szerep* maga. (Vagy ha mégis a követelés a fokozottabb, fejezzük ki így: „A NATO-n belüli szerep[ének] egyre fokozottabb követelésével”). — „A Hruscsov-látogatással foglalkozó amerikai sajtó” (Ve. 32: 3): mire való itt ilyen „műszó” alkotása, mikor nem is sokkal hosszabb a szerkezetes kifejezés: „a Hruscsov látogatásával foglalkozó...”! — „Ezért a baráti államokból *villamosenergia-importot* tervezünk” (TSzle. 7) szintén jobb feloldva, igei származékkal, cselekvésszerűen: „*villamosenergia importálását* tervezzük.” — „A mezőgazdaság szocialista átalakítása egyben biztosítja a *több árutermelést*” (uo. 10). Az *áru* lehet *több* vagy *kevesebb*, de az *árutermelés* inkább *kisebb* vagy *nagyobb*. Tehát vagy: „*több áru termelését*”, vagy: „*a nagyobb árutermelést*”.

Az előbbieken a „műszó” helyett birtokos szerkezetet kellett használnunk. Más való ezek helyébe: „függ... a gépi technika kiterjedt alkalmazásától, ... az *állóeszközellátottságtól*” (TSzle. 18), ez határozós-jelzős szerkezettel oldható fel: „az *állóeszközökkel való ellátottságtól*”. Az itt található szókégyó nem is helytelen éppen, csak végtelen; ezért jobb feloldani. — Kevésbé kifejező ez: „Az imperializmus... nem képes belenyugodni *vereség-sorozatába*” (Háb. 19), mint ha azt mondanánk: „az *öt ért vereségsorozatba*.” — „Indonézia akcióba lép, amennyiben *holland—ausztráliai* katonai szövetséget alakítanak” (RáHír. 1958). A műszó mögött itt eltűnik a cselekvő, aki a szövetséget alakítja. Világosabb ez: „ha *Hollandia és Ausztrália* katonai szövetséget alakít”; vagy — ha már meg akarjuk tartani a személytelenséget — ez a megfogalmazás: „ha *holland—ausztráliai* katonai szövetség *alakul*”. — Szinte az érthetetlenségig tömör ez a mondat: „a görög vezetők tárgyalásai igen kielégítő eredménnyel jártak... Különösen a hadsereg, a haditengerészet és a légierő *korszerű, hagyományos és atomfegyverzése* szempontjából” (uo.). E mondat szerint háromféle fegyverkezési típus van: a korszerű, a hagyományos és az atomfegyverkezés. Milyen a hagyományos fegyverkezés? S szerint az atomfegyverkezés nem korszerű? És így tovább. Pedig a fogalmazó nyilván tudta, mit akar mondani, csak túlsűrítette, műszavakba rejtette. Alighanem erre gondolt: „Különösen ami a hadseregnek, a haditengerészetnek és a légierőnek *korszerű hagyományos és atomfegyverekkel való felszerelését* illeti.” — Méltó társa az előbbinek ez a másik: „A *kapitalista piacról származó nyersanyag-beszerezési lehetőség* megszűnése, illetve *megnehezítése* (!)” (Nac. 30), amely szerint a *lehetőség* származott a kapitalista piacról, s ezt nehezítették meg. Nem is olyan könnyű feloldani ezt az agyonsűrített részt. Talán így lehetne: „Az a tény, hogy a *nyersanyagoknak kapitalista piacról való beszerzése* megnehezült, illetőleg hogy ennek megszűnt a lehetősége.” — Bizony: könnyebb néha összesűriteni a mondatot, mint azután kibogozni az értelmét!

2. Az ilyen túlsúfolás kellemetlen lehet akkor is, ha nem egy-egy szóba, hanem egy-egy mondatrészbe sűrítjük bele azt, ami bővebb kifejtést igényelne. Ilyen h a t á r o z ó b a tömörített részek: „a tervszerű fejlődést csakis a *nehézipar elsődleges fejlesztésével* tudjuk biztosítani” (SzNó. 1955. V. 28.), könnyebben: „csakis azzal tudjuk biztosítani, hogy *elsősorban a nehézipart fejlesztjük*.” — „az amerikai befolyás még mindig erős Latin-Amerikában, és

összehasonlíthatatlanul erősebb az *afrikainál* vagy az *ázsiaínál*” (Háb. 114—5). A hasonlító határozó helyett jobb lenne kötőszóval kapcsolt helyhatározó, hiszen az összehasonlítási alap (ti. ez: *Latin-Amerikában*) is az: „nagyobb, mint *Afrikában* vagy *Ázsiában*”. — Majdnem mulatságos ez a sűrített megfogalmazás: „*Kiváló teljesítményük elismeréseként hallgassák meg Dvorzsák 13. szláv táncát*” (Rá. 46), mert e mondat szerint a szóban forgó üzem dolgozói önmagukat jutalmazták, illetőleg ismerik el. Jobb így: „*Kiváló teljesítményük elismeréseként eljuttassuk nekik...*”, vagy, ha hangsúlyozni akarjuk a felhívást a meghallgatásra: „hallgassák meg..., melyet kiváló teljesítményük elismeréseként játszunk el nekik.” — Elnagyolt a megfogalmazás itt is: „*Kölcsönösen nagykövetségi rangra emelik a szovjet és az izlandi követsegeket*” (uo. 45). Nem látjuk a mondat mögött a cselekvőket. Talán így lehetne segíteni rajta: „*A Szovjetunió és Izland kölcsönösen nagykövetségi rangra emelik követsegeiket.*”

Még több bonyodalmat okoznak az egy-egy jelzőbe tömörített részek. Mert a jelző elől áll ugyan, s ezért hangsúlyos; de ez a hangsúly nem mindig a jelzőt illeti, hanem gyakran a jelzős szerkezet egészét, s olyankor az értelmileg súlyosabb rész mégiscsak a jelzett szó. Így amit jelzővé teszünk, értelmileg súlytalanabbá válik, mint a jelzett szó; esetleg súlytalanabbá, mint kellene. Példák: „*A latin-amerikai változás azonban inkább csak a jövő ígérete, míg Ázsiában és Afrikában már a jelen egyik lényeges formálója*” (Háb. 115). Nyilvánvaló, hogy nem a *latin-amerikai* változás formálója Ázsia új arculatát, hanem a *változás* maga. A párhuzam tökéletesebb így: „*A változás Latin-Amerikában...*”. Jobb a határozó a jelző helyén ezekben is: „*az államigazgatási alkalmazottak bérhelyzetére vonatkozó adatokat közlünk*” (egy statisztikai kiadványból), helyesen: „...*vonatkozólag közlünk adatokat*”; „*A családok helyzetével ... kapcsolatos teljeskörű statisztikák nem készültek*” (uo.), nyomatékosabb így: „...*kapcsolatban ... nem készültek.*”

Vannak persze bonyolultabb helyzetek itt is. „*a legnagyobb létszámú vasúti közlekedés legjellemzőbb munkaköreiben dolgozó kb. 42 000 fő*” (uo.) talán így oldható meg: „*A vasúti közlekedésnek — mely legtöbb dolgozót foglalkoztat — legjellemzőbb munkaköreiben működő ...*” — Nem helytálló a jelzős szerkezet itt sem: „*Van-e törvényes lehetőség a választások január 8-i kitűzésére*” (Rá. 45), mert nem a *kitűzés* van nyolcadikán. A probléma valójában: „*Van-e törvényes lehetőség arra, hogy a választásokat jan. 8-ára tűzzék ki.*” — „*Ma teljesítette éves tervét a tizszeres élüzem szombathelyi javítóvállalat*” (uo.); ez is jobb mellékmondattal: „...*javítóvállalat, mely már tizszer nyerte el az élüzem címet*”.

Nem mindig szerencsés a birtokos jelzőbe sűrítés sem. Ehelyett: „*hamarabb megtanulja a szénjövésztés könnyebbségét*” (SzNó. 1955. V. 25.) világosabb egy ilyesféle megfogalmazás: „*hamarabb megtanulja, hogy a szénjövésztés így könnyebb*”. Ehelyett: „*[a változás] a nyersanyagellátás kisebb-nagyobb zökkenőit idézte elő*” (Nac. 31), illetőleg: „*[a magnézium] alumínium-ötvözei fontos ipari nyersanyagok. Pl. a duralumínium a repülőgépipar nélkülözhetetlen nyersanyaga*” (uo. 35) jobban hangsúlyozható, ha a szerkezet nem birtokos jelzős: „... *kisebb-nagyobb zökkenőket idézett elő a nyersanyagellátásban*”, illetőleg: „... *nélkülözhetetlen nyersanyaga a repülőgépiparnak*”.

3. Néhány egyéb példa a nem kívánatos túltömörítésre: „*évente kb. háromszor annyi főiskolai és ötször annyi középiskolai tanulót képeztünk ki a*

mezőgazdaság számára, mint...” (Mg. 6). Nyilvánvaló: a mezőgazdaságnak nem *tanulókra*, hanem *szakemberekre* van szüksége; de persze *középiskolai szakemberekről* aligha beszélhetünk, sőt már itt is furcsa a *főiskolai tanuló* kapcsolat. Jobb feloldani: „*főiskolai fokon* háromszor, *középiskolás fokon* ötször annyi szakembert...” — „*Gyors ütemben készül továbbhaladni az újrafelfegyverzés veszélyes útján*” (Rá. 46): e mondatból még azt sem tudjuk meg: a készülés üteme gyors-e, a szándékolt továbbhaladása vagy az újrafelfegyverzése. Ha ez utóbbi — s ez valószínűbb —, így lesz világos: „tovább akar haladni a gyors ütemű újrafelfegyverzés útján”; vagy: „arra készül, hogy gyors ütemben továbbhaladjon...”, ha erről van szó. — Nehézkes a kettősen igei jellegűvé sűrített ilyen szerkezet is: „a takarmányfélék vágásának helyes időpontban történő megkezdésére minél nagyobb gondot fordítsunk” (SzNó. 1955. V. 21.); nyilván szabatosabb így: „minél nagyobb gondot fordítsunk arra, hogy a takarmányfélék vágása helyes időpontban kezdődjék meg”.

4. A túlzott tömörségnek van még egy veszélye. Ha minősítő jelzővé süllyesztjük azt, ami tulajdonképpen állítmány, vagy ami birtokos szerkezetben éppen birtok volna (tehát nem birtokos jelző), akkor e szerkezeti eltolódás hatására megváltozik, vagy éppen ellenkezőjére fordul az egész mondat értelme. Sajnos nem is ritkák manapság az ilyen „visszajukról fogalmazott” mondatok. — Az állítmány süllyed jelzővé ezekben: „itt-ott [a novellákban] érezni a másodkézből való élményeket” (Néph. 1957. XI. 30.); „A szállításra alkalmas takarmányt igen egyszerűen ellenőrizhetjük” (SzNó. 1955. V. 21.). Nyilván nem az *élményeket* érezni, s nem a *takarmányt* akarjuk ellenőrizni. A kifejezni szándékolt gondolatoknak itt ez a helyes formájuk: „érezni, hogy az élmények másodkézből valók”, illetőleg: „Azt, hogy a takarmány szállításra alkalmas-e, igen egyszerűen ellenőrizhetjük.”

Visszajukról vannak megfogalmazva ezek is: „A megváltozott erőviszonyokról érdekes beismerést tesz...” (Ve. 32: 28); „a saját munkájukon érzik a technika gyorsütemű fejlődését” (SzNó. 1955. V. 28.), „A parasztság reáljövődelmének alacsonyabb színvonala a mezőgazdasági termelés lassú fejlődésének következménye” (egy statisztikai kiadványból), „A magasabb életszínvonal... befolyásolja a lakosság igényeit” (TSzle. 14), „Magyarországon a viszonylag kis földterület és a nagyszámú lakosság miatt nem elég, ha...” (uo. 76), „A marxizmus—leninizmus... bebizonyítja... a világproletariátus egységes érdekét” (uo. 58—9). — Ezek mindegyike birtokos szerkezet birtokát süllyeszti minősítő jelzővé. Pedig nyilván nem az *erőviszonyokról* szól a beismerés, nem a *fejlődést* érzik munkájukon a dolgozók, nem a *fejlődés* következménye az életszínvonal alacsonyabb volta, nem a *földterület* és a *lakosság* az oka bizonyos nehézségeknek, s nem is az *érdekeket* kell bebizonyítani, hanem (sorra-rendre): „az erőviszonyok megváltozásáról” szól a beismerés; „a technika fejlődésének gyors ütemét” érzik a dolgozók munkájukon; „a fejlődés lassú voltának” következménye az alacsony életszínvonal; „az életszínvonal növekedése” befolyásolja más oldalon az igényeket; „a földterület viszonylagos kicsinysége és a lakosság nagy száma” okoz nehézségeket; s „a proletariátus érdekeinek egysége” az, mit a marxizmus bebizonyított.

Iktassunk még ide egy bonyolultabb s még jellegzetesebb példát erre a jelenségre: „A Horthy-rendszer idején a természeti adottságoknak tulajdonított túlzott szerep, és az 1950-es évek eleje óta hazánkban sokat hangoztatott nyersanyagszegénység miatt sok ember gondolkodásában ma a nyersanyag

nagyjából ugyanazt a szerepet játssza, mint annakidején az arany és az ezüst” (Nac. 9—10). Pedig a felfogás elterjedésében nyilván nem a *szerep* a ludas, s nem is a *nyersanyagszegénység*. Hiszen ezek objektív körülmények volnának! Talpára állítva vissza: „Annak eredményeként, hogy a Horthy-rendszer idején a természeti adottságoknak *túlzottan nagy szerepet tulajdonítottak*, s hogy az 1950-es évek eleje óta hazánkban *oly sokat hangoztatták* már nyersanyag-szegénységünket, sok ember gondolkodásában ma...”; — tehát az okok éppen nem objektívak, hanem szubjektívak.

Mindez csak pontoskodás volna? Lehet! De hát a nyelv mégiscsak a gondolatok közlésének eszköze, nem elrejtésüké, s ezért érdemes megfontolnunk: azt jelentik-e mondataink, amire gondoltunk, vagy pedig mást — esetleg éppen az ellenkezőjét!

Deme László

Közgazdasági szókészletünk kialakulásának kezdetei

A reformkor nyelvi állományának általános számbavétele megtörtént. Az 1825—1848 között eltelt negyedévszázad társadalmi és gazdasági életének, tudományos és irodalmi arculatának nyelvi vetületéről meggyőzően dús áttekintésünk van (Pais Dezső szerk.: *Nyelvünk a reformkorban*). Ennek ellenére a részletek területén adódnak még feltáratlan terepsávok, s az itt lappangó anyag új mélységben mutatja meg nyelvünk szóteremtő erejét. Így a reformkor haladó szemlélete s a polgári termelési viszonyok igénye a közgazdasági elmélet síkján is kibővítette szókincsünket, mintegy előre megteremtve a későbbi munkásmozgalmi törekvések számára a közgazdaságtan szókészletétől elválaszthatatlan nyelvi feltételeket. Tanulmányomban e szókincs-gyarapodásnak csak egyetlen pontján szeretném felvillantani a nyelvgazdagodás valóságértékét.

1. Reformkori társadalmi-gazdasági viszonyaink a polgári átalakulás állapotát mutatják. A feudalizmustól nehezen elszakadó erők hátráltatják a demokratikus nemzeti fejlődést, a tőkés termelés szabad fellendülését, pedig a kapitalista fejlődés gátjait jelentő feudális intézmények lerombolása mellett „a sajátos magyar viszonyok között az is feltétele volt a polgárosodásnak, hogy megnyíljen az út a nemzeti ipar kifejlesztése, a belső piac megteremtése és a mezőgazdaság és ipar termékeinek akadálytalan belső és külső értékesítése előtt is” (Társadalmi Szemle 1960. 2: 34). A tőkés termelési mód azonban nálunk lassan alakult ki. Elmaradtunk a nyugati haladás ütemétől. Az ipari dolgozók többségére még mindig a kizsákmányolás feudális-céhrendszeri formája nehezedik. A tőkés kizsákmányolásnak csak részleges nyomai fedezhetők fel (Nemes Dezső: *Forradalom és szabadságharc* 270—2). Még 1846-ban is az iparban foglalkoztatott 101 ezer dolgozó közül 78 ezer céh jellegű kisüzemben talál alkalmazást, és csak 23 ezerre tehető a manufaktúrák és gyárak munkásainak száma. A mezőgazdaságban is lassú menetben bontakoznak ki a nagyipari termelési módszerek, s kerül sor gépek bevezetésére (Spira György: *A magyar forradalom 1848—49-ben* 12—4). De ha az ipari kapitalizmus a maga léte alsó határán mozgott is, mégis: a reformkor idején Magyarországon már volt ipari burzsoázia és volt ipari munkásréteg (uo. 55—6).

A feudális termelési viszonyok között tehát már ellenőrizhetően élnek a tőkés termelés csíraformái. Nyelvünknek is vissza kell tükröznie gazdasági-társadalmi életünknek áthajlását a régiből az újba, az elhalóból a keletkezőbe; mivel a nyelv nem felépítmény, „nem kell megvárnia az alap felszámolását — változásokat visz be a szótári szókészletbe az alap felszámolása előtt is, függetlenül az alap állapotától” (Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány 23). A szótári szókészlet fogalmát azonban a reformkori nyelvállapot viszonyában az irodalmi és köznyelv szókészletének gondolatával kell helyettesítenünk, mert reformkori szótáraink általában keveset mutatnak fel a társadalmi-gazdasági változás nyelvi elemeiből. Pedig a reformkor nyelve bőven alkotta a közgazdasági szókészlethez tartozó, kezdetben csak az irodalom vagy elmélet vonalán mozgó, de a reformkor végén már köznyelvi tartozéknak minősíthető szavakat. Általában: „A nyelv szótári szókészletének mozgását és fejlődését korántsem a szógyártás határozza meg, hanem az, hogy bizonyos szavakra, műszavakra, fogalmakra szükség van” (Budagov: NyIK. 2/5 [1951] : 30). Ezt a szükségszerűséget a reformkor idején a feudalizmus válsága közben kibontakozó polgári viszonyok jelentették. A formaváltás érlelődése megnövelte a reformkor szóállományát, s jellegadó szóösszetételeket teremtett.

A reformországgyűlések vitái, a konzervatív álláspont és haladó magatartás összeütközésének viharai megélelnek a politikai csoportosulások tevékenységét, s kihatnak az irodalom tájékaira is. Pártharcoktól hangos a közélet. Vörösmarty szerint: „A párt zajog, nyugtalanodik, s dühe gyakran veszélylyel fenyeget, de élet, ifjúság s erő van a pártban; a pártatlanság ellenben tespedés, hanyatlás, vagy éppen halál jelensége” (1838; ÖM. 7 : 273). Ezeknek a politikai, társadalmi küzdelmeknek következményeként — természetesen hírlapjaink külföldi politikai szemléinek szóteremtő kényszere mellett — nagy számban alakulnak *párt*-előtagú szavak, jönnek létre újabb meg újabb *elv*-előtagú összetételek, és szaporodnak meg *nép*-előtaggal alkotott kifejezéseink. A polgárosodást sürgető magyar nemesség figyelme a fejlett iparú nyugati országok felé fordul. A haladó köznemesei ifjak és értelmiségiek mintegy eléje mennek a kapitalizmus eredményeinek. Megélelnek új iradj-irodalmunkban gazdagon vetítődik elénk érdeklődésük iránya. A külföld megismerését tűzik maguk elé célul, a politikai, gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyokat akarják közvetlen szemlélet erején felmérni. Ismeretlen világ tárul fel előttük, nagyobb távlatot kapnak hazai elgondolásaik. Az „extra Hungariam non est vita” szállóige ezekben a pillanatokban jut nemzetgazdasági átértékeléshez.¹ Széchenyi ekképp hárítja el gazdasági koncepciójában a szállóige időszerűtlenségét: „azt mondani »extra Hungariam non est vita« hijábhaváló s kaczagást vagy szánakozást okozó beszéd” (Hitel 60).²

¹ A szállóige képzettörténeti világtjáró útját l. Turóczy-Trostler József: Extra Hungariam non est vita... (Egy. Phil. Közöny 1948. 94).

² A forráshelyek jelölésében használt rövidítések: Ath.: Athenaeum; BpH.: Budapesti Hírlap; BpHír.: Budapesti Híradó; BpSz.: Budapesti Szemle; Életk.: Életképek; Hitel: Gróf Széchenyi István munkái. Az MTA megbízásából sajtó alá rendezte Szily Kálmán 1. kötet. Budapest, 1904.; Hlap.: Hétlap; Hír: Hírmők; HonK.: Hon és Külföld; Hond.: Honderű; Jel.: Jelenkor; K.: Kémlő; KossH.: Kossuth Hírlapja; KözH. Esm. Tára: Közhasznú Esmeretek Tára; List-Sárváry: A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere. Írta List Friderik. Fordította Sárváry Antal hités ügyvéd. Kőszeg, 1843.; Lónyai: Lónyai Menyhért: Hazánk anyagi érdekeiről. Pest, 1. 1847., 2. 1848.; MárczT.: Márczius Tizenötödike; Mérei: Mérei Gyula: Munkásmozgalmak 1848—49. Népszava Könyvkiadó [1948]; MG.: Mezei Gazda; NemzU.: Nemzeti Újság; PD.: Pesti Divatlap;

A hazai gyarmati függés és kizsákmányolás bírálata érződik ezen az „aforizma”-n: „Extra Hungariam non est vita, azaz: mindenünk van, de nem azé a sült nyúl a ki megpirítá”¹ (Társ. 1832. 21). Jósika Miklós is a konzervatív magatartás tömény lényegét érzékeli a mondásban: Szerencse, hogy nem döntően jelentős a haladás ellenségeinek száma, „mert másként valóban még most is sátrak alatt [!] laknánk; s még most is hinnők, hogy: extra Hungariam non est vita” (Vázlatok. Kolozsvár, 1835. 168). Európaizálódásunk lendületet kap, szellemi látóköreink kitágul: megszorodnak *világ*-előtagú szavaink, helyesebben: az addig túlnyomórészt kozmogóniai tartalmú összetételek mellé újak sorakoznak: filozófiai fogalmakat jelölő, egyetemességre utaló, világpolitikai mozzanatokot sűrítő kifejezések. A tőkés termelésre való áttérés szükségszerűen elméleti tájékozódásra kötelezi a reformereket. Találkoznak a közgazdászoknak, Marx körülírása szerint „a burzsoá osztály tudományos képviselői”-nek műveivel. Megismerik a politikai gazdaságtan tételeit, a termelő erők növelésének, az ipar és kereskedelem fellendítésének kérdéseit. A tudományos, irodalmi, hírlapi síkon kibontakozó közgazdasági ismeretközvetítés egyrészt hozzájárult a feudális alap gyengítéséhez, másrészt mint járatlan területen jelentkező fogalomhódítás új szókincs-szorodást eredményezett. Megjelennek a *bér*-, *gyár*-, *pénz*-, *vám*- stb. előtagú összetett szavak mellett a kezdeti magyar kapitalizálódás terminológiájának kialakulását alapvetően szemléltető *munka*-előtagú összetételek.

2. Engels „A tőke” lényegét értelmezve, a haszon keletkezésének folyamatáról szóló gondolatait ezzel a megállapítással vezeti be: „Az eddigi politikai gazdaságtan arra tanít bennünket, hogy minden gazdagság forrása és minden érték mértéke a munka” (VálMűv. 1: 442). Ezzel a munkameghatározással szembeesítheti magát a reformkor is, mégpedig Adam Smith elmélete alapján. A nagy angol közgazdász ugyanis „a dolgok s gazdagság becsét az emberi munkába helyezte” (Közh. Esm. Tára 1833. 8: 276). Smithet nem a reformkor fedezte fel a magyar szemlélet számára. Berzeviczy Gergely már 1808-ban „klasszikus műnek” nevezi Smithnek a nemzeti vagyonosságról írt munkáját, s idézi megállapításait az államgazdaságról (Ansicht des asiatisch — europäischen Welthandels... Pest, 1808. 59). Magyar lexikoni életét Mokry Benjamin jóvoltából kezdi meg: Garve „Smithnek (a Nemzeti Gazdagságról) jeles jegyzésekkel meg bővített fordításai által különös érdemet szerzett magának” (Közönséges Historiai-Biográfiai Kézi-Lexikon... Pest, 1819. 2: 239). Mokry önálló életrajzi áttekintésben is foglalkozik Smithszel: „A Nemzeti gazdaságnak okairól és természetéről való vizsgálódásainak halhatatlan szerzője” három csoportra osztotta a természetöket. Ezek: 1. a föld-

PH.: Pesti Hírlap; PolGazd.: Politikai gazdaságtan. Tankönyv. A harmadik, átdolgozott orosz nyelvű kiadás alapján készült negyedik kiadás. Kossuth Könyvkiadó. 1959.; RLap: Radical Lap; Ref.: Reform; Szd.: Századunk; Szok.: Szokolay István: Czéhek és iparszabadság. Pest, 1846.; Társ.: Társalkodó; Th.: Themis; Tőke: Marx Károly: A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet. Szikra kiadás. Budapest, 1948.; TudGy.: Tudományos Gyűjtemény; Tudt.: Tudománytár; Utazás: Szemere Bertalan: Utazás külföldön, Pest, 1845. (Első kiadás 1840.); VálMűv.: Marx—Engels: Válogatott Művek 1—2. Szikra kiadás. Budapest, 1949.; Vg.: Világ; Vizota: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta Vizota Gyula. Budapest, 1. 1927., 2. 1930.

¹ A közmondás más változata: „Nem azé a nyúl, aki meglövi, hanem, aki meg-eszi” (Noszko Aloisius: Virág szó-tár. Pest, 1791. 117). L. még Nyr. 8 (1879.): 320; Dugonics: Magyar példabeszédek 1:291.

jövedelemből élők; 2. a tőkepénzesek; 3. s azok, „A kik másoknak tett munkájoknak bérével táplálják magokat” (uo. 1820. 4: 109—12). A reformkor már nemcsak távlatból ismeri „a manufaktúra-korszak közgazdász”-át (Tőke 905). Ez az időpont Smithnek a munkamegosztásról és a termelő munkáról szóló elméletében találta meg kapitalizálódó törekvéseinek legbiztosabb iránytűjét. Széchenyi szemléletében megújul iránta a régi hódolat: „Legyenek Smith és Young¹ hamvai, kiknek halhatatlan munkáit tudom az Olvasó ismeri, ezernyi áldással üdvözölve; az ő erős eszek s fáradhatatlan vizsgálataik gyümölcse már hazánkban is lassan lassan pirosodni s érni kezd” (Hitel 81). Smith és a klasszikus burzsoá politikai gazdaságtan másik nagy képviselője, Ricardo, valamint Malthus, Say és Sismondi, a vulgáris, illetve a kispolgári politikai gazdaságtan elméletirója a Hitelben ad egymásnak első ízben magyar földön találkozót: „Munka, munka a nemzeti gazdagság talpköve!» Így áll elő sok, dicséretes hévvel Say, Ricardo, Malthus, Sismondi neveire támogatva” (! uo. 89). A Közhasznú Esmeretek Tára enciklopedikus igényű rámutatásai után (1831—34) rövidesen a széthulló lexikoni adatok Csató Pálnak francia szöveg nyomán írt tanulmányában sűrűsödnek össze gazdaságtörténeti átnézteté (Tudt. 1835. 7: 37—68). Sezentúl Quesnay, Smith, Ricardo, Say, Malthus, Sismondi neve nem hull ki többé a közgazdasági kérdésekkel foglalkozó reformkori magyar írásokból. Mellettük hanghoz jutnak az utópista szocialisták is, Saint-Simon, Fourier, Owen, Michel Chevalier, megszólal az utópista-kommunista Blanqui, szóhoz jut a későbbi kispolgári közgazdász Proudhon, s visszhangra talál a francia kispolgári szocialisták közül Louis Blanc is.

A reformkor érzékenyen válaszol a maga időpontja közgazdasági szükségleteire. Tudományos folyóirat, ismeretterjesztő újság, szakmunka közvetíti érdeklődőnek és olvasónak a közgazdasági fogalmakat. Smith igazoló forrást biztosít azoknak, akik a reformkor elvi-gyakorlati harcaiban a szabadkereskedelem rendszerében látták kapitalizálódásunk üdvözítő útját. Főművének magyarra fordítását a magyar tudós társaság már 1832. évi nagygyűlésén elhatározta (Közh. Esm. Tára 1834. 10: 493).² A vámvédelem kérdéseiben Friedrich List német polgári közgazdász munkássága adott tájékoztató szempontokat. Amikor a negyvenes években szakadás következett be a gazdasági elképzelések terén a haladó középnemesség és a konzervatív nagybirtokosok között, és a középbirtokos nemesség az önálló ipar és kereskedelem érdekében a védővámok mellett harcol a nagybirtok következetes szabadkereskedelmi állásfoglalásával szemben (Mód: 400 év⁷ 174; Kosáry D.: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára 1: 28—30), megjelenik magyarul List műve: „A politikai gazdálkodás nemzeti rendszere” címmel (Fordította Sárvány Antal. Kőszeg, 1843). Lorenz Stein német közgazdász nagy műve (Der Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs) alig hagyja el a sajtót 1842-ben, Lukács Móric máris az ismertetés szintjére csökkent belőle mindazt, ami az eredetiben „a socialismus tanaira, történetére s legnevezetesebb embereire nézve tudásra méltó” (Ath. 1843. 57).

E néhány adattal érzékeltetni akartuk, minő elméleti háttér felől és a közgazdasági ismereteknek mely forrásvidékéről áradnak be reformkori nyelvünkbe az addig ismeretlen közgazdasági fogalmakat jelölő szavak, köztük a tanulmányunk tárgyával kizemelt, *munka*-előtagú összetételek.

¹ Angol író és statisztikus. Marx többször idézi (Tőke 910).

² A mű magyar fordítása csak hatvan évvel később jelent meg: Vizsgálódás a nemzeti vagyonosság természetéről és okairól. Budapest, 1891—4.

3. Reformkori, szótározatlan *munka*-előtagú összetett szavaink számbavételekor bevezetőül két nyelvi előzményt kell érintenünk: a) Számot kell vetnünk az örökséggel: A *munka* szó mint alapszókészletünk elemévé vált jövevényszó már a régiségben megmutatta szóalkotó hajlékonyságát. Calepinus magyar nyelvi anyagában két összetételt találunk: *muka el vegezés* (Melich 233) és *muka fogado* (uo. 309). MA². a „Manupretium, gen. n. . . *Munka-bér*” értelmezéssel növeli a számot. Zvonarics Mihály 1627-ben *munkatétel* szavunkat rögzíti (Kresznerics, I. *akadoztat* alatt is). A NySz. a *munkabér*-en kívül a következő összetételeket tartja nyilván: *munkagyőző*, *-megunás*, *-szenvedő*, *-szerző*, *-tévő*, *-tehető*. Ezekhez járul a felvilágosodás kora és a reformkor fordulóján *munkanap* (Márton 1823.), *-szerető*, *-kerülő*, *-kerülés* (Szókönyv 1827.). Reformkori szótáraink alapján így alakul a további gyarapodás sora: *munkatűrő* (Kresznerics 1831—2.), *-ház* (Kunoss 1834.), *-tanítás* (Philosophiai Műszótár 1834.), *-kedv*, *-hév* (Tzs. 1835.), *-szoba*, *-tárgy* (Kunoss 1835.), *-menet*, *-folyamat* (Törvénykezési s tiszti szótár. Debrecen, 1837.), *-szám*, *-szünet* (Tzs. 1838.), *-terv* (Kunoss 1843.), *-kedvelő* (Farkas Elek 1848.). A NyÚSz. a következő szavak forráshelyét jelöli meg a reformkor nyelvében: *munkakör*, *-társ*, *-díj*, *-felosztás*, *-vágy*. Ezekre az összetételekre csak a jelentésváltozások összefüggésében, korábbi lelőhelyek idézésekor vagy a példaszövegek kapcsán megkívánt rendszerező szempontok követelményére térünk vissza. b) *Munka* és *dolog* szavunk azonos fogalmat fed: MA².: *Labor*: *Munka*,¹ *Muka*. — *Opus*: *Mű*, *Mív*, *Csinálmány*, *Muka*, *Munka*. — *Opera*: *Munka*, *Mívelés*, *Szorgalmasság*. — *Dolog*: *Res*, *Opus*, *Negotium*, *Labor*. — *Munka*: *Labor*, *Opera*, *Opus*. | PPB. 1767: *Dolog*: *Res*, *Opus*, *Negotium*, *Labor*, *eine Sache*, *Werk*, *Geschäfte*, *Arbeit*. — *Munka*: *Labor*, *eine Arbeit*, *Werk*. | Wagner: Phras². 1775: *Actio*: *Munka*, *dolog*, *tselekedet*, *Werk*, *Wűrkung*. — *Fabrica*: *Épület*, *csinálmány*, *munka*, *dolog*, *mű*, *műhely*, *alkotás*, *mesterség*. — *Labor*: *Dolog*, *munka*, *fáradtság*, *foglalatosság*, *baj*, *Arbeit*, *Műh(e)*. — *Opera*: *Munka*, *dolog*, *napszám*, *mívelés*, *szorgalmatosság*, *Fleiss*, *Műhe*, *Arbeit*. | Márton 1799: *Arbeit*, *die*, *munka*, *dolog*, *foglalatosság*. | Márton 1800: *Dolog*, 1. *foglalatosság* vagy *munka*, *die Arbeit* 2. valami, *eine Sache*, *das Ding*. — *Munka*, 1. *die Arbeit* 2. *das Werk*, *auch die Wirkung*. . . — Talán csak Thaisz András szűkíti meg a két fogalom tartalmi körét. Szerinte: „*Munka*, *opus*, *Werk*; *dolog*, *labor*, *Arbeit*; *tárgy*, *abjectum*, *Gegenstand*; *ügy*, *res*, *Sache*” (TudGy. 1817. 12: 17). Reformkori szótáraink hagyományos megjelöléssel értelmezik az 'arbeit, labor' fogalmát, illetve közlik a *munka* és *dolog* idegen nyelvű megfelelőit. A két szinonim szó használatát következő példáink szövegkörnyezetben szemléltetik: A dologházakban a „munkátlan emberek... *dolgot* nyernek” (Közh. Esm. Tára 1832. 4: 110); „a munka nélkül szűkölködők... *kenyérért és dologért kiáltnak*” (Tudt. 1834. 3: 74); a raboknak „*bibliát sem adnak*... annyival kevésbé *dolgot*” (Szemere Bertalan: Terve egy építendő javítódologházak... Kassa, 1838. 10), az intézetnek érdeke az elítélteknek „*munkát adni* folyton” (uo. 57); „*Dolgot* tehát az embereknek” (Szok. 151), az állam „*adjon* nekik *munkát*” (uo.) stb. A szinonim szótartalom következtében *munka*-előtagú szavaink is nemegyszer a *dolog* szóval váltakozó alakulatot mutatnak. Például: Murmelius: „*dologtevő nap*” (EtSz.), Medgyesi Pál 1650: „*hasznos munka tévők*” (NySz.); Wagner: Phras². 1775: *dies negotiosi* „*dolog*

¹ Vö. Pais Dezső: A *munka* nyelvi kifejezéseinek jelentéstörténetéhez. Valóság 1959. 3: 41.

tévő napok”, operarius, ii „munka-tévő”; uo.: deses és piger „dolog-kerülő”, Szókönyv 1827: *munkakerülő* (Arbeitsscheu alatt); MA²: *dologtétel*, Zvonarics: *munka-tétel* (Kresznerics) stb. Ez a ténykörülmeny hozza magával, hogy egy-egy közgazdasági fogalom már előbb élhetett a magyar tudatban, még mielőtt a *munka*-előtagú szóösszetétel előfordulására rábukkanunk.

A szótározatlan *munka*-előtagú összetételek jelentkezésének megindulását a harmincas évek elejére tehetjük. Ez idő tájt mélyült el a feudalizmus társadalmi-gazdasági válsága, lép fel követelően a reformok szüksége, szüremlik be a közgazdasági irodalom hatása, rögzíthető a saint-simonizmus magyar visszhangjának kezdete (Turóczi-Trostler: Irod. 1949. 268; Zsoldos J.: Nyr. 78 [1954.]: 89), figyelhetők meg nyelvünkben a francia forradalmi munkásmozgalmak híryanagának nyomai (Nyr. 80 [1956.]: 417), s lesz maga a *közgazdaság* szó is a harmincas évek közepétől fogva, 1834 óta szókészletünk állandó eleme (P. Balázs János: MNY. 49 [1953.]: 216—7, vö. MNY. 53 [1957.]: 278).

4. Azt a politikai gazdaságtani fogalmat, amelyet a tudományos szocializmus mai nyelvhasználata a *munkamegosztás* szóval jelöl, a reformkor irodalma általában *munkafelosztással* fejezte ki. A szót első ízben Széchenyi használja 1830-ban: „a *munka-felosztás*, mint kiki tudja már, emeli az emberi fő tehetségit lehető legmagasb tökéletességre” (Hitel 160; NyÚSz.). Elsőnek Ballagi szótározta 1851-ben: „*munkafelosztás*, die Theilung der Arbeit” (A legújabb magyar szavak). A szó kései szótározása feltűnő, mert ha a fogalom jelölésére egyéb kifejezésekkel találkozunk is, ezek a szóösszetételek nem szorították háttérbe a *munkafelosztás* használatát: „Xenophon már Aristoteles előtt kijelelé a *munkafelosztás* következeit” (Tudt. 1835. 7: 39); „A *munkafelosztás* egyenlő lépést tart a tőkék, népesedés, fogyasztás és termesztés szaporodásával” (Társ. 1836. 357); a „fennálló gyárak példájából be lehet bizonyítani, hogy az előállítás *munkafelosztás* közbenjöttével csak nem hihetetlen arányban nevedkedhetik” (Hlap. 1846. 506) stb. A fogalom megjelölésére használt kifejezések közé tartozik a gyakran felbukkanó *munkaelosztás* szóösszetétel: „kevesen tudják a valódi munkásságnak becsét... helyesen felfogni, legkevésbé pedig a *munka-elosztásnak* (Theilung der Arbeit), melyet más nemzeteknél a legjelesb siker követett, mély hatóságát képzelni” (Gazdasági Tudósítások 1837. 128). Trefort a nemzetgazdasági rendszerekről tartott akadémiai előadásában is ezt a szót használja: „Plátó, az Ádám Smithnek tulajdonított elvet a *munkaelosztásról* 2000 évvel előbb mondá ki” (Tudt. 1842. 12: 46). Széchenyi maga sem él kizárólagosan a *munkafelosztás* szóval. 1845-ben írja: a „mindenes” szerepét játszó hazafi „szerfölött hasznos és becsültre méltó lény ugyan, de sokat és nagyot nem vihet végbe, minthogy illyesek kiállítási titka a *munkaelosztásban* lappang” (Viszota: 2:552) stb.

A fogalom kifejezésének más változatait alkalmazza Szokolay István. Nála a *munkaosztály* szó fedi a *munkamegosztás* jelentéstartalmát: „A *munkaosztálynak* köszönhetjük a gépelyek feltalálását, és tökélyét” (69). Fel kell figyelniünk e megállapításra. Itt Szokolay, bizonyára közvetett úton, Proudhon gondolatát tolmácsolja. Marx Proudhonnak 1846-ban megjelent „A nyomor filozófiája” című művéről írt véleményében utal erre a kapcsolatra: „Az összefüggés a munkamegosztás és a gépek között Proudhon úrnál egészen misztikus... Nincs nevetségesebb, mint a gépeket általánosságban a munkamegosztásból származtatni” (VálMűv. 2: 443). Amidőn Szokolay List tételeit

közvetíti, az azonos fogalmat az *osztályzat* szóval jelöli: „ha a válalkozó [!] gyárnok, vagy manufacturans emberei külön vidékeken lagnának, az *osztályzatnak* semmi haszna sem lenne, mert nem csak szétosztás, hanem közegyesítés is szükséges, melly nélkül a *munka-osztály* haszontalan lenne” (72). Hogy Szokolay valóban a ’munkamegosztás’ értelmében használja az *osztályzat* szót, világosan kitűnik a *munka*-előtagú összetételből: „egy író szerint már Theseus *munka osztályzatainál* is voltak czéhek” (12). Az „egy író” kitétel mögött rejlő forrást nem ismerjük, magát a gondolatot azonban igen. A Theseusnak tulajdonított alkotmány és munkamegosztás kérdését Engels is érinti „A család, a magántulajdon és az állam eredete” című művében (Válműv. 2: 260—1). Megemlítjük, hogy a *munkafelosztás* szótárazásának évében feltűnik a fogalomjelölő szónak igekötő nélküli alakja is: „A munka csak úgy lehet sikeres, ha ügyes, erre pedig nevelés, szoktatás, de leginkább *munkaosztás* által biratik az ember” (Magyar Hírlap 1851. 1893). E gondolat tömörebb megfogalmazásban így hangzik: „*Munkasiker* föltétele a *munkafelosztás*” (uo. 1897).

Smith a manufaktúra jellegű munkamegosztást a tűkészítés mozzanataival szemlélteti: Egy 10 munkást foglalkoztató manufaktúrában munkamegosztással egy dolgozó naponta 4800 tűt állít elő, munkamegosztás nélkül egy munkás még 20 tűt sem készít el (PolGaz. 103). Irodalmunkban Győry Sándor mérnök akadémikus igazolja elsőnek a munkamegosztásos gombostűkészítés bemutatásával a munka termelékenységének fokozódását. Elméleti okfejtését érzékletesen kívánja támogatni: „szabad legyen a mondottakat... Adam Smith és Babbage után a gombostű készítésével mint igen szembe-tűnő példával felvilágosítani” (Tudt. 1834. 3: 91). Rummy Károly György is idézi a számszerű adatokat az angol gombostű-kovácsok teljesítményéről: Más a munka eredménye, ha a dolgozó maga készíti el a tűt és más, „ha gyárisan a gombostű készítése 10 munkások között osztatik föl” (Szd. 1844. 799). List műve nyomán is jelentkezik a tű-példa, s felhasználásának módja új *munka*-előtagú összetett szó keletkezésének feltételét teremti meg: „*Munkafelosztás* az is: ha a vad ember ugyanazon egy napon vadászni, vagy halászni megy, fát vág, kunyhóját (Wigwam) kijavítja, lőszereket, hálókat és ruhákat készít; de az is *munkafelosztás*, ha, miként Smith Ádám példakép felhozza, tíz külön személyek a tügyártásnál előjövő tíz különböző foglalatosságon megosztóznak... Mindkét munkát ugyanazon joggal, *munkaegyesítésnek* is nevezhető: mert a vadember különféle munkákat egyesít a maga személyében; a tügyártásban pedig több különböző személyek egy közös munkára egyesülnek” (List—Sárváry 48). Ugyanezzel a List-szöveggel korábbi tolmácsolásban is találkozunk, s a két mozzanatsor azonos motívumának megjelölése itt is új szóösszetételt eredményez. A vadember napi foglalatosságában „egy személy osztja el munkáját, hogy többféle tárgyat termesszen”, a tűgyártásban pedig „több személy egy tárgy előállításában oszlik többrésze”. Az egy elemazonossága okán szűródik le itt is a lehetőség: „Mind a két munkát *munka-egyesítésnek* nevezhetni” (Társ. 1842. 281).

A manufaktúrában kialakult munkamegosztás a munkást egyoldalú részmunkássá változtatta. Marx e tétellel kapcsolatban Stephen Addington megállapítását idézi: „Mennél inkább lehet valamely iparágban a munkát sok különmemű részre bontani és különböző speciális munkásokra bízni, szükségképpen annál jobban és gyorsabban lehet elvégezni, kevesebb idő- és munkavesztéssel” (Tőke 335—6). A részmunkás, aki állandóan egyazon

műveletet ismétli, e műveletet sokkal gyorsabban és jobban hajtja végre, mintha a termék elkészítéséhez szükséges valamennyi műveletet kellene elvégeznie. Így a leegyszerűsített termelési műveletek megtanulásának ideje is tetemesen csökken (PolGaz. 103). E gondolat nem ismeretlen a reformkor közgazdasági tudatában, Smith elmélete kapcsán így fordul elő a munkamegosztásban szétváló munkaelemek magyar nyelvi viszonya: „ha a *munka* többfelé osztatik, ... annak egyes *részeinek* megtanulására kevesebb idő kell” (Tudt. 1834. 3: 90). A részmunka tehát az egyes ember hivatásává lesz, s e munkarészek a maguk egyazon folyvást ismétlődő mozzanataikkal a munkást megfosztják attól, hogy magukat a művek elkészítésében alkotó elemnek tudják. Erre a tényre utal Kossuth Lajos a céhek munkamegosztásáról szólva: A mesterlegény „legfőlebb mechanicalai gyakorlatra tehet szert egyes *munkarészekben*; de az egésznek még csak teljes áttekintését sem nyerheti meg, még kevesebbé ismerettökélyt” (PH. 1841. 260). Szokolay István is kiemeli, hogy a munkamegosztásban minden munkás kizárólagosan egy-egy részműveletet kénytelen végezni: „egy vállalkozó [!] vagy mester műveinek dolgozatát többek közt úgy osztja fel: hogy azok közül mindenik csak egy bizonyos *munkarészt* végezzen el” (Szok. 72).

A reformkor nyelvében a *munkarész* szónak más értelmű használata is előfordul. A 'részt vállalni, részt venni' jelentéshez kapcsolódik a *munkarész* kifejezés ebben a vámvédelemről szóló idézetben: „a munka eredményére alkalmazott védelem által, mind azok, kiknek abban *munka-részők* volt, közvetlenül vagy közvetve munkájok bérét szinte megkapják az iparcikk árából” (Hlap. 1847. 635).

5. A *munkarendezés* fogalma Louis Blancnak „Organisation du travail” című, 1840-ben megjelent műve nyomán került a munkásmozgalmi követelések tételei közé. Ez az elv, amely minden munkás megélhetését munkával akarta biztosítani, magyar földön is érdeklődő visszhangra talált. Nyelvünkben a fogalmat első jelentkezése idején a *munka* és a *rendszerezés* szó birtokviszonya fejezte ki: A lyoni kőbánya munkásai sztrájkolnak. „A lapok ismét felfogandják kedvencz themajokat a *munka rendszerezéséről*” (Hír. 1844. 186); a szabad verseny baloldali jelenségei akkor tűnnek fel, amikor a tőkék és az iparúzők szegény egyénei között alakul ki a verseny: „Ezen eszme egyesén bevág a szocializmus tanaiba, mellynek főelve a *munkák rendszerezése* (organisation du travail)” (PH. 1844. 863). A fogalomkifejező birtokos szerkezet tovább él, de a birtokszót új szóelem váltja fel: Erdélyi János így rögzíti úti levelében az időszerű kérdéstről szerzett ismeretét: A francia kézművesek sorsának megjavítása ügyében „a mult kamarai ülésekre több város írt alá egy kérelmet a *munka rendezése* iránt” (PD. 1847. 1: 85); a februári forradalom napjaiban a „munkátlan és kényértelen nép Louis Blancról a *munka elrendezését*” követelte (Életk. 1848. 1: 543).

A *munkarendezés* szóösszetétel felbukkanásának időpontját a negyvenes évek közepére tehetjük. Első ismert lelőhelyén a következő közgazdasági probléma keretében jelentkezik: A közvagyonosság alapját a nép erejének felhasználásában kell keresni. „Fontosságra nézve... ezen induló pont szinte annyit nyom a kivitel kérdései között, mint ama vezéreszme a *munka-rendezésben*” (Hlap. 1846. 29). Az 1848-i francia és magyar forradalom hatással van a szó használatára. Az ideiglenes francia kormányban helyet kap a munkásosztály képviselőjeként Louis Blanc is. A munkarendezés forradalmi köve-

telménnyé és a proletariátus jelszavává lesz (vö. Marx: Osztályharcok Franciaországban. Válműv. 1: 24—5). A februári forradalom eseményeinek visszhangját a magyar márciusi napok felszabadító hatása megnöveli, s a munkarendezés kérdéséről nálunk is mind gyakrabban esik szó: Franciaországnak „a munka rendezést mielőbb kell eszközölnie” (Népelem 1848. 44). Forradalmunk nyelve megteremti a formában is összeforrott szóalakot. A magyar radikális baloldal szembekerül Louis Blanc elvével: „Mi a munkarendezés megoldását nem tartjuk ábrándnak, bár felőle ép olly kevéssé vagyunk magunkkal tisztában, mint az eszme megpendítői” (MárczT. 1848. 251); Louis Blanc és társai az eszmét csak eszköznek használták fel a munkásosztály rokonszenvének megnyerésére, „a munkarendezés kérdése melletti lelkesültség csak színlett volt” (uo. 252). A proletariátustól félő francia burzsoázia sanda szemmel figyeli a munka rendezésének ügyét: „A polgári elem mindenkit, ki a munkarendezésről beszél, communistának tekint” (PH. 1848. 428). A République française és az Organisation du travail történelmi ténye így kerül egymással viszonyba a magyar szemléletben: „A köztársaság felállítása Európa királyi székei között bizonyára semmivel sem lenne nagyobb világesemény, mint a munkarendezés s a gazdag és szegények közötti viszonyok igazságos és szerencsés megoldása” (KossH. 1848. 7) stb. A fogalom ismerete általánossá válik. A szó köznyelvi használatára utal Bolyai János 1848-ban írt levele: Bolyait hadi tevékenységében akadályozza egészségi állapota. „De a még tisztába nem hozott, ur-béri viszonyok, pénzügy, adó- munka-rendezés, munka-díj ... tisztába hozására... képes volnék célszerű javaslatokat tenni” (Waldapfel E.: A forradalom és szabadságharc levelestára 2: 142).

A szóösszetétel kialakulásának folyamatával párhuzamosan a fogalom jelölésében más szóalakok is feltűnnek. Kemény Zsigmond a városi plebejus elemek választójogának kérdésében tanúsított elhárító magatartását Louis Blanc művéből vett érvekkel is támogatja: „Blanc Lajos, a munkaorganisatoról készített igen becses és világbaráti érzelmektől áradó röpiratában figyelmezteti a gazdagokat, hogy vennék szívökre, miként ők még szerencsétlenebbek mint a koldusok” (PH. 1847. 2: 439); Louis Blanc „nagy célját, t. i. hogy a gazdagok felesleges pénzeiktől és a szegények felesleges életterheiktől megmenekedjenek, a munkaorganisatio útján és folytonos átalakulásokkal akarja elérni” (uo.) stb. Blanc híveire utal az igésített szó folyamatos történésű igenevének főnévként használt alakja: „a franczia köztársaságiak, demagógok és munkaorganisálók, még talán többen imádják a kétfokú választást, mint a mi conservativeink” (uo. és 445).

A munkaorganizáció felelős szóösszetétele mellett 1848 nyelve a fogalom kifejezésére szinte egyszeri olvasatnak minősülő neologizmust is használ: *munkalétegesítés*: „Mit e munkások ... semmi munkalétegesítéstől, — a munka létegesítése magában balfogás, s csak a léteges létegesítés a valódi, — semmi köztársaságtól, semmi forradalomtól nem várhatnak, elérhették volna a béke védelme alatt” (KossH. 1848. 6). (CzF. a *létegesít* címszó értelmezése helyett a *szervez* címszóhoz utasít. Tehát: létegesítés = szervezés, rendezés.)¹

¹ A munkarendezés összetétel a forradalom után még fel-felbukkan a sajtóközleményekben (pl. Munkások Ujságja 1868. 10), később azonban ismét birtokviszony közvetíti a fogalmat, mégpedig más-más birtokszóval: a *munka szabályozása* (Magyarország és a Nagyvilág. 1882. 846), a *munka szervezése* (Földes Béla: A szocializmus 1: 197), a *munka megszervezése* (Válműv. 1: 124—5), de így is: szocialista *munkaszervezés* (Pol-Gazd. 591).

A Louis Blanc-féle munkarendezés elve a munkához való jog eszméjén épül fel. Lényegét a tudományos szocializmus így fogalmazza meg: „a társadalom minden munkaképes tagjának joga van arra, hogy munkája mennyiségének és minőségének megfelelő munkabérrel díjazott, biztosított munkát kapjon” (PolGazd. 570). A 'munkához való jog' tartalmát tömörítő kifejezés a reformkor nyelvében már a lyoni munkások 1834. évi sztrájkmozgalma nyomán feltűnik *munka-jus* alakban (Nyr. 80 [1956.]: 422). A felemás összetett szót csak a korszak végén váltja fel mindkét tagjában magyar szóelemű összetétel. Egyébként birtokviszonyt jelölő szintagmában oldódik fel a jelentés. Michel Chevalier az észak-amerikai életforma jellegét emeli ki ezzel a kijelentéssel: „A jog melynek itt elsőse van minden egyéb jogok fölött, az a *munkának joga*” (K. 1837. 114). A 'droit au travail' 1848-ban a francia alkotmánytervezet tételei közé kerül. Meghatározása magyarul kissé sután jelentkezik: „A *munkajog* az, melylyel minden munkája után élő tagja bír a társaságnak” (KossH. 1848. 8). Louis Blanc a munkajog biztosítására nemzeti műhelyek felállítását javasolta. E népi műhelyekben, amelyek Marx szerint angol workhouse-ok voltak szabad ég alatt, az ideiglenes kormány fonákjára fordította Blanc elgondolását. Haszontalan munkákra használták fel a munkásokat hihetetlen alacsony munkabér mellett. (VálMűv. 1: 133.) Ebbe a háttérbe világít a magyar újsághír: a francia munkások pénzt követeltek „a *munka műhelyek* újabb rendezésére” (KossH. 1848. 24). E közlemény időpontjában a francia alkotmányozó nemzetgyűlés már összeült (május 4.), és a februári polgári köztársaságot kiharcoló munkásosztály ellen fordul. A burzsoázia a leszámolást mindenekelőtt a nemzeti műhelyek ürügyén szervezi meg (VálMűv. 1: 137—8). Erről tárgyal a nemzetgyűlés: „A mai ülést Falloux kezdé meg talpraesett tudósítással a *munkaügy* és nemzeti műhelyek reformja körül” (PH. 1848. 531). A kérdés napirenden van: „A *munkaüggyel* foglalkozó választmány szinte egy indítványt fogadott el” (KossH. 1848. 89); „A *munkabizottság*, megalakulása óta, mindennap tart üléseket” (PH. 1848. 502).

A *munkaszabadság* kérdése is ebbe a fogalomkörbe torkollik. Az a közgazdasági felfogás, amely Malthus elméletével szembehelyezkedik, úgy látja, nem a túlnépesedésben van a nemzeti boldogság hiányának oka, hanem abban, hogy a törvényhozás nem ügyel a munka helyes elosztására. Minden dolgozó embernek munkát kellene kapnia: „szabad legyen a munka” (Szd. 1840. 388—9). E követelmény tartalmi eredményét egy szóba sűrítetten a *dologszabadság*, illetve *munkaszabadság* fejezi ki. A *dologszabadság* korábbi alakulat: „Csak a politikai akadályokat kell eltörölni, midőn némely munka körből a polgárok kizáratnak; és a *dolog-szabadságot* létesíteni” (TudGy. 1840. 8: 55). A *munkaszabadság* összetétel még várat magára. Érkezését egyelőre a tagelemek birtokviszonya jelzi: „Már Quesnay hirdette a *munka szabadságát*, s a szabad munka és szabad kereskedelem e jelszavát tőle kölcsönözte Smith” (Tudt. 1835. 7: 46). A fogalom a mai szemlélet számára néha megtévesztően hat: A francia országgyűlés 1834-ben feliratot intéz Lajos Fülöphöz, s benne ellenállást ígér „azon veszélyes tanítások”-kal szemben, „mellyek minden lételt nyugtalanítanak, ... az ipar emelkedését s *munkaszabadságát* fenyegetik” (Jel. 1834. 43). Félreértés ne essék! Itt afféle szabadságról van szó, aminőről a Kommunista Kiáltvány tesz említést: „Szabadságon a mai polgári termelőrendben a szabadkereskedelmet, a szabad adás-vételt értik” (VálMűv. 1: 25). A „kiszipolyozás szabadsága” ez, „vagy ahogy ők nevezték,

a munka szabadsága” (Tőke 301). S gondolnunk kell arra, hogy Saint-Simon még a dolgozók kategóriájába sorolta a gyárosokat is (VálMűv. 2: 118). A „veszélyes tanítások” azonban arra kötelezik a francia uralkodó osztályt, hogy munkaalkalmak intézményes létesítésével vegye elejét a munkásság forradalmi megmozdulásainak. Erdélyi János jegyezte fel franciaországi útján: több város intézett kérelmet a francia kamarához „a munka rendezése iránt, miben fő jó volna, hogy biztosítatnék [!] a kereset, de aligha nem gátoltatnék a *munkaszabadság*” (PD. 1847. 1: 85). A forradalmi magyar sajtóban Mészáros Károly követeli a munkásszabadságot: „Van-e köztünk szabadság, míg arra, hogy valaki saját kézi-munkáját árulhassa s abból élhessen, nem tudomány és képesség, nem szorgalom és ügyesség: hanem pénz, privilegium és a *munkadrulhatás* egyedúrskodásainak kiváltsága kívántatik... A castak, és kiváltságok hatalma megszűnván, szűnjön meg tehát a szellem és emberi erők hatáskörének, a *munkaszabadságnak* monopóliuma is” (RLap 1848. 37). A ’munkaszabadság monopóliuma’ szintagmában rejtőző gondolatot Csató Pál jelentéssűrítőbb alakzattal fejezte ki: Malthus elmélete ellenkezik a természettel és az emberi szabadsággal. Nem is lesz rá szükség. A népboldogítás kérdésében más a megoldás útja: „töröltessék el még néhány káros és gyűlölt privilegium, s a haszon- és *munka-monopólium* helyét foglalja el a köz gazdaságnak arányosabb elosztása” (Tudt. 1835. 7: 56). Marx szerint a földbirtok és tőke urai gazdasági egyeduralmukat örök életűvé akarják tenni, hogy ezzel is gátolják a munka felszabadítását (VálMűv. 1:361). A reformkor nyelve ismeri a *munkafelszabadítás* összetételt is (Nyr. 80 [1956.]: 422).

6. A tőkés társadalomban a munkás csak úgy élhet, ha a termelőeszközök tulajdonosainak munkabérért dolgozik. A munkabér pedig mint közgazdasági kategória nem egyéb, mint a bér munkás áruba bocsátott tulajdonának, a munkaerőnek az ára vagy közönségesen a munka ára (VálMűv. 1: 58—60). A munka ára > *munkaár* szóösszetétel a reformkor nyelvében létrejött alakulat (Nyr. 80 [1956.]: 419). A *munkabér* öröklött szó. Már előzőleg rámutattunk arra, hogy MA a ’manupretium’ értelmezéseként veszi fel szótárába. PP. 1762. feloldja az összetételt: manupretium és operaepretium: „Munka béri”. PPB. 1767. vagylagos közgazdasági kifejezést bővíti: „Kézi-munka árba, vagy béri: Manupretium. Hand-Arbeit oder Macher-Lohn”. A birtokviszony újabb összetétellel vált alakjával Márton 1803-i szótárában találkozunk (NyÚSz.). Ez idő tájt tudatosan kitágul a bérért dolgozók fogalmi köre. Írókra, tudósokra vonatkozik a megállapítás: „Nem tsak a tselédek, napszámosok, földművesek, s mester-emberek, hanem mások is bérért dolgoznak” (TudGy. 1828. 3: 71). Toldy Ferenc az írói tulajdonjogról szóló tanulmányában már a fizikai munkások szóhasználatával él a szellemi munka teljesítményének jelölésére: „Nem sokkal gyakorlatibb volna olly elhatározás, melly *munkaszámra* rendelné megjutalmaztatni az író” (BpSz. 1840. 1: 161). Munkásmozgalmi környezetben rögzíti a *munkabér* szót a francia favágók bérkövetelése. Zenebonáskodnak, hogy a „*munkabért* (napszámot) feljebb rugtathassák” (Jel. 1832. 12). A fogalom közgazdasági értelmezését első ízben Kállay Ferenc adja: „*Munkabér* az a jövedelem, melyet az ember munkája által szerez magának. A *munkabér* nagysága vagy kicsinyisége leginkább a kérdezősködéstől függ” (Közh. Esm. Tára 1833. 8: 190). Más megfogalmazásban is olvassuk az értelmezést: „*Munkabér* alatt... valamelly hasznos dolognak azon mennyiségét értjük, melyet valaki fáradságáért jutalmul kap”

(Társ. 1836. 354). A hasznos dolgok mennyiségéről a politikai gazdaságtan a csereértékkel kapcsolatban foglalkozik (Tőke 44). A reformkor ezt a fogalomjelölő szót is ismeri. Csató Pál cikkében olvassuk: „a munka *csere-értékeket* szül” (Tudt. 1835. 7: 50). Másutt: „Ha Smith a *termő-erő* eszméjét tárgyalja bővebben, s nem hagyja magát az érték, a *csereérték* eszméjétől elragadtatni: úgy annak tudomására jut vala, hogy az értékek elméletéhez a *termő-erők* elméletét kell csatolni” (Társ. 1842. 269). A *csereérték* szót Fogarasi már 1843-ban szótározza (Kereskedői szótár). A *termő-erő* reformkori alakelődje a ’termelőerő’-nek: Némethon „*termő-erejének* (productive Kraft) egy részét mindig megtartván: mindig visszanyerte némileg vagyonosságát” (Társ. 1842. 269). A *csereérték* kifejezés mellé idézzük „az áru *cserebecse*” szerkezet birtokszavát (Tudt. 1835. 7: 53). A munkabér kettős értékéről is Kállay Ferenc tájékoztat elsőnek. Amint tudjuk, a *névleges munkabér*, a munkaerő pénzben kifejezett egyenértéke, a *valóságos munkabér* pedig élelmiszerekben kifejezett munkabér (Tőke 569, 604). E fogalmak Kállay szövegezésében így kerülnek egymással viszonyba: „A *munkabér* megítélésében nem a pénz *névszerű* értéke, hanem a *dologérték*re kell nézni” (Közh. Esm. Tára 1833. 8: 190). A szóhasználat ingadozására jellemző, hogy maga Kállay sem tart ki egyazon kifejezés mellett. Másutt a pénzben kifejezett értéket „*számbeli érték*”-nek, „(nominalis valor)”-nak nevezi (Tudt. 1834. 3: 66). Győry Sándor szerint a helyes költségtervezés alapján végzett számvetés „kulcsa nem *képzeti* (valor nominális), hanem a *való érték* (valor realis)” (uo. 1835. 8: 27). Csak idegen szóelemekkel társult fogalomjelöléssel találkozunk ebben a kijelentésben: „Minden *reális értéket* felülmúló *nominálértékekkel* speculatio hazardjáték” (TudGy. 1840. 6: 68).¹ A *munkabér* szinonim szavaként fordul elő a reformkor nyelvében a *munkadíj*. A NyÚSz. jelölte első leőhelyén (Jel. 1833: 91) kolduskérdés keretében jelentkezik: A munkaképes koldusokat a városok által alapítandó gyárakban kellene foglalkoztatni. Így csak a „*munkadíjok* által legalább egy részben pótolván tápláltságok költségeit”, nem lennének a társadalom terhére. A szó jelentésazonosságát a *munkabér*-rel jól példázza előfordulása a tőkés termelés függvényeként jelentkező pauperizmus forrástényezői között: „A földművelési és iparüzési rendszer egyedüli iránya az: hogy a munkások száma nevedjék, a *munkadíj*ak lejjebb szállíttassanak, a pénz tőkék, és nyereségek kevesek kezeiben központosuljanak; — szóval a pauperizmus minden elemeit előidézni” (HonK. 1842. 52). Osztályharc háttéréből lép elénk a szó a magyar forradalom időpontjában. A nyomdászsegédek a minisztériumhoz benyújtott beadványukban írják: „A mi iparostársaink más országokban, kivált pedig Németországban magasabb *munkadíj*t követeltek, mint mi” (Mérei 201). *Munkadíj* szavunk néhány évvel a felbukkanás után már további összetétel előtagjaként is előfordul: „zavargást támasztottak a genti dolgozók. Úrügyül a gyapotgyártók *munkadíj-csökkentését* használták” (Jel. 1839. 336). A munkaerő értékének fogalomkörébe tartozik *munkabértarifa* szavunk is, amely a reformkor nyelvében *munkatarifa* alakban fordul elő (Nyr. 80 [1956.]: 418).

Mint említettük, a munkabér a munkaerő ára, a munkaerő pedig áru, melyet a bér munkás a tőkésnek elad, s így a munkabérnek, illetve a munkaerőnek értékét mint bármely áru értékét a benne foglalt összes munka mennyi-

¹ A reformkor *névérték* szavunkat is ismeri. Fogarasi veszi szótárba 1843-ban (Kereskedői szótár).

sége határozza meg (Tőke 184., Válműv. 1: 409). A következőkben azt szeretnők megmutatni, hogy a 'munkaerő' és a 'munkamennyiség' fogalmi ismeretének és a fogalomjelölő szó használatának forrásvidékét is a reformkor nyelvében találjuk meg: A földművelés terén „az év különféle szakáiban a *dolog-mennyiség*, s így a *munkaerő* is nagyon, de nagyon különböző arányban áll” (MG. 1841. 181); „a felemelt *munkaerők* által a magasb napibér hátránya ki egyenlítettik” (List—Sárváry 1: 193); „Valamelly nemzetnek pallérozó-dási fokozatját, és *munkaerejének* értékét semmiből sem lehet biztosabban megmérni, mint azon érték fokozatából, melyet az időre helyezett” (uo. 2: 114); „igen nyomorult alapokon kell ott nyugodni a társadalom épületének, hol az ember egész szabadsága csak addig terjeszkedik, mikép a szokások nagy medrében, s az emberi önkény, és erőszaknak korlátai közt mozoghat ugyan a *munkaerő*, — de azon czélok és irányok fölé ki nem hathat, hová a szellem magasb törekvései, s az emberélet érdekeinek szüksége vezetné” (RLap. 1848. 37). Egy francia nemzetgyűlési indítvány szerint a vasutak az igazi nemzeti műhelyek, „ide kell tehát fordítani a *munkaerőt*” (PH. 1848. 523).

A *dologmennyiség* mellett a reformkor a *munkamennyiség* szóalakot is használja. Az összetétel birtokviszonyt jelölő szerkezetből alakult: A találmányok „a *munka* becsének és *mennyiségének* nem olly nagy ... leszállítását hozhatná elő” (Tudt. 1834. 3: 104); Ricardo szerint „akármelly áru cserebecsét azon *munka mennyisége* határozza, melly annak természetére vagy előállítására fordítatott [...]” (uo. 1835. 7: 53); a gazdálkodási előrelátást nélkülözhetetlen követelménynek kell tekinteni a nyári munkák eredményes elvégzésében: „Ha... cselédségemet tán a legközépszerűbb *munkamennyiséghez* arányoznám, ... igen sokat el fogok mulasztani mi ismét hasznomat csökkenti” (MG. 1841. 181); „A teendő munkák meghatározva lévén... minden járásra, helysége, sőt egyes lakosra e *munka-mennyiség* kivethető” (Vg. 1842. 318); Kemény Zsigmond szerint az angliai bérrendszer nem kívánatos, de jobb az úrbériségnél, „sőt ennél még azt is czélszerűbbnek hisszük, ha a földművelő tartozásait bizonyos állandóul meghatározott és kialakított *munka*-vagy terménymennyiségben rója le” (PH. 1847. 439).

Marx megállapítását idézzük: „A munka mennyiségét magát az időtartamon mérjük, a munkaidő mértéke viszont az idő meghatározott részei, mint óra, nap stb.” (Tőke 47). Ezeket a *munkabér* fogalomkörébe tartozó kifejezéseket (*munkaidő*, közgazdasági vonatkozásban: *munkanap*, *munkaóra*) pillanatnyilag a negyvenes évek elejétől tudjuk nyomon követni: A francia kormány törvényjavaslata „azon elvet állítja fel, miszerint 16 éven alul egy gyermeket sem szabad gyárba vagy műhelybe felfogadni, a nélkül hogy a feltételek, s a napi *munkaidő* különös rendszabályok által meg nem határozatnának” (Nemzű. 1840. 43); az angol kormányt támadják, mert „a hosszú *munkaidő* megtartása által szándékosan kóros, törpe és erkölcsileg romlott ivadékok akar növesztetni” (Hír. 1844. 160); a magyar nyomdászok forradalmi követelései között szerepel „a tíz órai *munkaidő*” (PH. 1848. 433); a minisztériumhoz eljuttatott beadványuk szövege szerint kérésük így hangzik: „A *munkaidő* naponként 10 óra hosszát tartson” (Mérei 203) stb. Eddigi példáinkban a fogalom napi munkaidőt, munkanapot (szükségséges munkaidő + túlmunka) jelölt, van azonban a szónak más jelentéstartalma is: a 'szakmában eltöltött idő'. Ilyen értelemben fordul elő a hazai céhszabályokat módosító rendeletben: Megszűnik az a korlátozó gyakorlat, hogy „a gyárakban, vagy nem rendes mestereknél töltött *munkaidő* a vándorlási időbe be nem tudatott”

(PH. 1848. 539). A munkanapok hosszát órákkal mérjük: „a legkülönbözőbb hosszúságú, 8, 10, 12, 14, 16, 18 órás munkanapokkal találkozunk” (Tőke 248). Az angol parlamentben napi 11 órás munkaidőről is szó esett: „Aschly lord jelenté, hogy a gyárbill harmadszori olvasásánál a mindennapi *munka-órák* számát némberek és fiatalok részére 1847. 11-re, ezentúl pedig 10 órára szabni javaslandja” (Hir. 1844. 203).¹ Magyar viszonyokra vonatkozik ez a probléma-felvetés: „A napi *munka-idő* óraszámára nézve szinte panaszok levén... tanácsosnak látszik az egy napi *munkaóra* számát bizonyos mennyiségben kifejezni” (PH. 1848. 406).

A *munkaidő* és a *munkaóra* reformkori szótározatlanságára 1848-ból idézett adatok kapcsán már Terestyéni Ferenc utalt (Nyelvünk a reformkorban 111). A *munkanap* története érdekesebb: Azok közé a kis számú *munka-előtagú* összetételek közé tartozik, amelyek a XIX. század első felének egyik-másik szótárában felbukkannak. De csak rövid időre. Azután eltűnnek. Először Márton 1823. veszi számba: „Arbeitstag, der; *munkanap*, hétköznapi; dolgozó nap; dies negotius”. Majd újból találkozunk vele: „Arbeitstag, der, dolgozó nap, hétköznapi, *munka nap*” (Szókönyv 1827.); „Arbeitstag, m. (Werktag), dolgozó nap, hétköznapi, *munka nap*” (Richter 1836.). Egyébként egykorú szótárainkban *dolognap* (először Sándor István Toldalékában 1808.), *dolgoztévő nap*, *hétköznapi* fordul elő. Még CzF. is csak a *dolognapot* ismeri. Ha a *munkanap* kihullott is szótárainkból, az élőnyelv használja. Eötvös József rámutat az írószági parasztok kizsákmányolására: A zsellér által fizetendő haszonbér „80 *munkanap* képviselője” (BpSz. 1840. 1: 103). A párizsi érsek szerint az angolok nemzetgazdasági tekintetben nem szegényebbek a franciáknál, „jóllehet minden egy-egy év a briteknél alig teszen 300 *munkanapot*” (Vg. 1842. 318). A márciusi forradalom idején hazai viszonyok rögzítik a szót. A rézműves legények ajánlata visszhangra talált: „Mestereik elfogadják a főlebbi napszámot, de úgy, hogy egész hétfő egész szombat *munkanap* legyen” (Mérei 175). Arany János 1848. június 27-én kelt levelében írja Petőfinek: A főispánnak engedelmeskedő „bizottmány azt akarta, hogy a követválasztás egész megyében *munkanapon*, s a váradi legnagyobb vásárra készülés napján, tennap legyen” (Arany és Petőfi levelezése. Bp. 1959. 145).²

7. Mielőtt annak a fogalomkörnek elemeit vizsgálnók, amelyben a csak képesség szerint (potencialisan) meglévő munkaerő tulajdonosából ténylegesen (actu) működő munkaerő, azaz munkás lesz (Tőke 191), néhány ide vonatkozó fogalmat szeretnénk ismertetni Marx meghatározásai alapján: A munka mindenekelőtt folyamat az ember és a természet között, mégpedig olyan folyamat, amelyben az ember anyagcseréjét maga és a természet között a saját tevékenységével közvetíti, szabályozza és ellenőrzi (uo.). A *munkafolyamat* egyszerű mozzanatai a célszerű tevékenység vagy maga a munka, a munka tárgya és eszköze. A föld és a víz, a munka általános tárgya, eleve

¹ Lord Aschly szerepéről a munkaidő csökkentésének kérdésében l. Tőke 445—6.

² Erdődi József *munkanap* szavunkat a felszabadulás után oroszról átvett szakirodalmi tükörszónak (трудодень) minősíti (Nyr. 78 [1954.]: 390). A szó nyilvánvalóan egyike azoknak a felvilágosodás korában keletkezett vagy a reformkor szokásában nagy számmal előforduló *munka-* előtagú összetételeknek, amelyek a magyarországi kapitalizálódás kezdeti időszakában szükségszerűen jelentek meg egy-egy új közgazdasági fogalom megjelölésére. Ha benne nem belső keletkezésű szóval van dolgunk, akkor csak német tükörszónak tekinthetjük. Ugyanez vonatkozik *munkaeszköz* (орудие труда) szavunkra is (uo.).

megvan. Mindazok a dolgok, amelyeknek a munka csak a földdel való közvetlen kapcsolatát szakítja szét, természetadta *munkatárgy*-ak. Minden nyersanyag munkatárgy. A *munkaeszköz* oly dolog vagy dolgoknak összessége, amelyet a munkás önmaga és a munkatárgy közé iktat s amelyet e munkatárgyra ható tevékenysége vezető közegéül használ (uo. 192—3). A munkás csak addig tulajdonosa munkaerejének, míg a tőkessel alkuszik. Mihelyt a tőkével *viszony*-ba lépett, a munkás már nem önmagáé: belépett a munkafolyamatba, a tőke bekebelezte (uo. 359). E munkaviszonyban az egyik fél, aki készpénzfizetésért másoktól munkát fogad el, *munkaadó*, a másik, akinek munkáját bérért elveszik, *munkavállaló* (vö. Tőke 26).¹

A 'munkafolyamat' jelentéstartalma első ismert lelőhelyén még távol esik a politikai gazdaságtani fogalomtól: „Procedura. Eljárás, *munkafolyamat*” (Törvénykezési s tisztí szótár. Debrecen, 1837. 59). Már közgazdasági gondolat-sorból szakad ki a szó e nehézkesen magyarra fordított mondatban: „Csak a *munkafolyamat* nagy hatásairóli, és a megszakíttatás megtéríthetlen hátrányairóli meggyőződés szerzett a mesterségek részéróli vámvédlet eszméjének elfogadtatást” (List—Sárváry 2: 235). A 'munkatárgy' fogalma ugyan csak jelentésváltozást tüntet fel: „Thema: *munkatárgy*, tárgy” (Kunoss: Gyalulat, 1835.). A görög—latin *thema* mai jelentése 'a beszéd, az írásmű tárgya' (Nyr. 76 [1952.]: 204). Kunoss ezt a tartalmat sűrítette összetétellé. A szó közgazdasági telítettségű használatára a saint-simonista Michel Chevalier „Lettres sur l'Amérique du Nord” című művének ismertetése adott alkalmat: „munkára született az amerikai. Új *munkatárgyakkal* egy nép sem ismerkedik meg oly hamar, mint ő” (K. 1837. 114). Chevalier a francia nép sorsának javítása érdekében az iparbeli képességet kívánná fokozni. Ezért olyan hitelintézetek alapítását ajánlja, „mik minden osztálybelieknek a szükséges *munkaeszközökkel* szolgáljanak” (uo. 242). A reformkor nyelvében a szó más értelmű használatára is akad példa: Nyersanyagot előteremteni és munkacserőt vásárolni pénz nélkül nem lehet. Káros tehát a pénz átengedése. „A *munkaeszköznek*, a pénznek oda adása olly veszedelmes valami, hogy az óriási Anglia épen most fél néhány milliót az uniónak átengedni” (Hlap. 1847. 637).

A *munkaviszony* szó valószínű első előfordulási helyén még csak pusztán kereskedelmi kapcsolatot jelöl. Rottenbiller Péter „Musta-Bazár, vagyis hazai és külföldi föld- és műtermékek mutatványcsarnoka” néven áruházat nyit Pesten. Üzletalapításáról terjedelmes hirdetést tesz közzé. Benne elgondolásait közli: A mezei gazdák, kézművesek, gyárosok, művészek szorgalma fokozódnék, ha módot találnának termékeik biztos eladására. Az áruház kiállítási helyisége alkalmat ad nekik „egymással közelebb *munka*- és kereskedési *kapcsolatokba* jöni mint most történik”. De a mintabolt kölcsönös megismerkedési lehetőségeket is teremt a haza „öszves lakóinak, mind az ezekkel *munka*- és kereskedési *viszonyokba* lépni szándékozó külföldnek” (Melléklet a Jelenkor 1836. augusztus 27-i számához). A polgári átalakulás későbbi szakaszában aztán azt a viszonyt fejezte ki a szó, amelybe a munkás került, amidőn munkaerejét bérbe adta a termelő eszközök tulajdonosának: A mesterlegények és céhmesterek között fokozódik a bérhare: „Harmadik forrása a panaszoknak a *munkaviszonyokban* van” (PH. 1848. 406). Klauzál Gábor a belügyminiszterhez intézett átiratában megállapítja, hogy az idegenből iga-

¹ A csaknem szó szerint közölt szöveg-szemelvényekben nem használtam idézőjelet.

zoló iratok nélkül „betóduló legénység... az itteni *munka viszonyokat* természetlen versenyével háborítja” (Mérei 249).

Minden tőkés, aki munkást foglalkoztat: *munkaadó*: Peel nem támogatta az ipar fejlődését, „sőt még nevelte sanyarú helyzetét a jövedelmi adóval, mely a *munkaadók* vagyonának csönkítése által a dologtalanok számát fölöszen szaporítja” (PH. 1843. 62); „Nekünk más országok fölött azon előnyünk van, mikép a *munkaadó* és *munkatevők* közti viszonyvisszásságból megtanulhatjuk, mit kell előre kerülnünk” (Ref. 1848. Mutatványlap 2); a céhrendelet egyik pontja szerint: „A munkába-állás próbaideje és az erre járó fizetés előleges alku útján fog a mester illetőleg *munkaadó* és a segéd között meghatározatni” (PH. 1848. 539). A 'tőkés' megnevezésére szolgál a *munkafőnök* neologizmus is: „A szegények taksája nekedésével, a dacz, könyelműség és döllyösség is mind inkább türhetlen lett a... szegények osztályában, és aggodalom szállta-meg a *munka főnököket*, miszerint nehezen foghatnak majd jó munkásra szert tenni” (HonK. 1842. 63). A *munkaadó* melléknévi használata is előfordul: „Angliában találkoznak oly gazdag *munkafőnökök* [,] *munkaadó* urak, kik alacsony haszonlesési vágytól ösztönöztetve, a béhozott szegényi toldalékokból hasznót húzni gyaláznak nem tarták” (uo. 62); a kormány az írországi közmunkáknál alacsonyabban szabta meg a napszámbért, mint a magánmunkáltatók, s így a rendelkezés „nagy zavart okozott a *munkakeresők* és a *munkaadó* magánszemélyek viszonyaiban” (BpHir. 1846. 2: 405). Mielőtt részletesebben szólnánk a munkásnak mint munkavállalónak megnevezéseiről, a *munkaadás* szóösszetételnek reformkori használatát akarnók feljegyezni: Szemere Bertalan 1838-ban sajtó alá rendezett úti naplójában a javítóintézeti tisztek feladatairól többek között ezt írja: „minden kötelességek az élelmezésben s *munkaadásban* áll” (Utazás 2: 81). A szó jelentése itt 'munkakiosztás', de gazdasági tartalmat jelöl az összetétel ebben a szöveghelyzetben: „Előttünk a demokrácia: *munkaelénkítés*, *munkaadás*, a nép jóléte, minélfogva a kormánynak mindent el kell követni az anyagi érdekek kifejtésére” (PH. 1848. 343).

A már a régiségből ismert és főnévként használt *munkatevő* megnevezésen kívül a munkába szegődő egyének megjelölésére a reformkor nyelve egyéb *munka-* előtagú szóösszetételt is alkalmazott: A tőkések és bér munkások között fennálló osztályellentétet a burzsoá szemlélet törvényesíteni akarja: „A gondos természet szülte egyenlőtlenség igazi jó tett az emberiségre nézve, ez okozván egyedül, hogy... a *munkaűzők*, mi alatt munkájokkal egymásnak viszonyosan szolgálnak — egy nagyszerű roppant társasággá egyesülnek” (HonK. 1842. 44). A pesti napszámosok 1848-ban Pest város tanácsához intézett beadványukban azt kérik, hogy a tanács járjon el azok ellen a „Kaparás név alatt ismeretes egyének” ellen, akik a sóházaknál és hajóknál adódó munkákat előlük elkaparintják. Kívánják, hogy a tanács „az illy kaparó-féle *munka felvállalókat* [...] eltörteni ... ne felejtse”, és a rendbiztosokat utasítsa, hogy „minden nagyobb és ennél fogva több munkásokat igénylő *munka felvállalás* többek személyes jelenlétiben történendjen” (Mérei 257). Ez utóbbi fogalomnak igekötő nélküli szóalakokkal történő kifejezésére már jóval előbb találunk példát: egy angol politikai beszédben hangzottak el ezek a szavak: „védeni óhajtom ipari mozgalmunkat, s a *munka-vállalást* ébresztetni” (Jel. 1834. 746). Engels helyteleníti a német közgazdászok zsarogását, hogy a tőkést *munkaadó*-nak s a munkást *munkavevő*-nek nevezik. A franciák örültek tartanak azt a közgazdászt, akinek szóhasználatában

efféle kifejezések fordulának elő: *donneur de travail* és *receveur de travail* (Tőke 26). Valahogy ezekre a megjegyzésekre kell gondolnunk, amidőn a következő, munkást jelölő szóalak bukkan elénk: „Történt azonban, — hogy nagy csapás lepvén meg a vidéket, a munka kevesbbé kerestetett, mert a *munkabérlőknek* hasznót nem hajtott” (Udvardy Ignác: Őszinte szózat a néphez. Veszprém, 1848. 24).

(Folytatjuk)

Zsoldos Jenő

A között névutó használata

Markó Imre Lehel (Nyr. 84: 307—9) pongyolaságnak, logikátlanságnak, logikai lazaságnak minősíti a *közt, között* névutónak ilyen ismétlését: „S ott hagyta a falu *közt* meg a puszta *közt*. *Köztünk* és az ellenség *közt* egy kis domb feküdt.” Az első mondatbeli szerkezetet így tartja helyesnek: „a falu meg a puszta *közt*”, a másodikat pedig erre javítja: „az ellenség és *köztünk*”. Úgy véli, hogy ha megismételjük a névutót, akkor az első mondat azt jelenti vagy jelentheti, hogy valaki egyszerre két helyen hagyott valamit, a falu *közt* is, a puszta *közt* is, ugyanígy a második mondat szintén alkalmat adhat arra a hibás értelmezésre, hogy itt „voltaképpen két dombról van szó, az egyik a mi seregeink *közt*, a másik pedig az ellenségéi *közt* feküdt” (i. h. 308).

Annyiban igaz van, hogy ma rendesen nem tesszük ki kétszer a névutót az ilyen kifejezésben: „A falu meg a puszta *közt* hagytam a kocsit.” De nem lehet a mondatot félreérteni s egyszerre két helyen hagyást belemagyarázni akkor sem, ha ismétlődik a névutó, mert külön-külön nem szoktuk mondani sem azt, hogy a *falu közt* hagytam valamit, sem azt, hogy a *puszta közt* hagytam, hanem így beszélünk: a *faluban*, a *falu közepén*, a *falu területén*, a *falu házai közt* hagytam; a *pusztán*, a *pusztában*, a *puszta közepén* hagytam, vagyis „a falu *közt* meg a puszta *közt*” ugyanazt jelenti, amit „a falu meg a puszta *közt*” szerkezet, azt, hogy a falu meg a puszta közé eső helyen hagytam valamit, ennél fogva a névutó megkettőzése nem okozhat itt semmi félreértést.

Hogy az ilyen párhuzamos mondatrészek mellett a ragokat és a névutókat ismételjük-e vagy sem, arra nézve útbaigazítást találunk Klemm Antal Magyar történeti mondattanának 139. pontjában, s ott az idevágó irodalom is idézve van. Simonyi Zsigmond a Helyes magyarságban csak a ragelhagyásról emlékezik meg (3. kiadás, 100). Klemm azt mondja, hogy „a névutókat kb. a 17. sz. óta már általában csak egyszer szokás használni” (i. m. 180). Nem mindegy, ahogy az előtte levő lapon olvashatjuk, hanem csak a l a b a n, azaz majdnem mindig, rendszerint, többnyire. Kertész Manó rámutat arra is, hogy ma sem szoktuk mellőzni a névutó ismétlését az efféle kapcsolatokban, „mikor mindegyik tagot erős nyomatékkal ki akarjuk emelni” (Nyr. 39: 448). A nyelvtörténet szerint tehát a névutónak állandó megismétlése régiesség, és Kertész az említett helyen sok ilyen példát idéz a régi nyelvből a *közt* névutóra is, a végén éppenséggel ezt: „Az Szalva erdeje . . . ki vagyon Salánk *közt* [így, vessző nélkül!] Bereg *közt* és Kovászó *közt*.” Bizonyos,

hogy ezt ma így mondanók, rövidebben: „Salánk, Bereg és Kovászó között”, de nem tudom, meg van-e állapítva, hogy a népnyelv mennyit őrzött meg a *közt* névutónak hasonló régies ismétléséből.

Az kétségtelen, hogy nem csupán versben lehet a névutót ilyen módon megkettőztetni: „Cigány *mellett*, jó bor *mellett* Betyárokkal énekelget Kocs-márosné kökényszemű lánya.” Senki sem akadhat fönn a mindennapi beszédnek ilyen mondatain sem: „Egészség *nélkül* és munka *nélkül* nem érdemes élni. Mikor indulunk, ebéd *után* vagy uzsonna *után*?” Kerestem én azt mindenütt, az asztal *alatt*, az ágy *alatt*, a dívány *alatt* meg a szekrény *alatt*.” Így sokkal nyomatékosabb a felsorolás, mint ha csak egyszer tesszük ki a névutót: az asztal, az ágy, a dívány meg a szekrény *alatt*. Még a *közt*, *között* névutót is megismételjük néha. Igaz, hogy csupán e g y névutót használunk a következő, nyelvi tárgyú kérdésben: „Mi különbség van az *ez* és az *az között*?” A felelet így szólhat: Az *ez* közelre mutat, az *az* pedig távolra. De ha például két házról van szó, akkor már így kérdezünk, a névutót megismételve: „Mi különbség van *e közt* és *a közt*?” Nem szokás így mondani: *ez és az közt* vagy *e és a közt*, még így sem: *ez és a közt*, mondhatjuk azonban: *emez és amaz közt*.

A nyelvhelyességi irodalomban már szóba kerültek az ismétlés szempontjából a névutóknak személyragos alakjai is. Ha ilyenek vannak az effajta szerkezetekben, akkor nem lehet úgy takarékoskodnunk, mint a személyragtalan névutókkal. „(Én)köztem és (te)közted nincs ellentét, de (én)köztem és (ő)közte bizony van.” Ezt csak akkor lehetne a névutó ismétlése nélkül mondani, ha így beszelnénk: „Én és te *közt* nincs ellentét, de én és ő *közt* bizony van.” Csakhogy nem így beszélünk. Simonyi a Magyar határozókban (2: 103) két hasonló példát mutat be: *köztem* és *közöttök*; *köztünk* s az ellenség *között*, a szabályt pedig úgy fogalmazza meg, hogy a névutót „mindig kétszer tesszük ki, ha különböző személyekre vonatkozik” (Markó is idézi cikkében: 308). Ezt a szabályt azonban módosítani kell, mert nem szükséges a személyeknek különbözőknek lenniük. Ha személyragos névutó van a szerkezetben, sohasem maradhat el a névutó ismétlése. „Testvérem és szomszédja *közt* jó viszony van.” Itt mind a két összekapcsolt főnév egyes számbeli harmadik személyű, mégis így kell mondani, ha személyragos névutót használunk: „testvérem *közt* és (ő)közte”. A többes harmadik személyben ugyanígy: „testvéremék és a szomszédok *közt*” vagy „testvéremék *közt* és (ő)köztük”.

Simonyi Finály Henriknek Hogy is mondják ezt magyarul? című, 1888-ban megjelent könyvéből vette ezt a példát: „*Köztünk* s az ellenség *között* egy kis domb feküdt.” A *fekszik* igének ilyen használata persze németes. Ezt Simonyi a Magyar határozóknak említett helyén nem kifogásolta, de Helyes magyarságának szótárában természetesen megróttá mint a *liegen* ige utánzását. A névutó ismétlése azonban Simonyi *szerint* és *ényszerintem* (nem Simonyi és *szerintem*!) egészen helyes. Éppen így volna hibás a szerkezet: az ellenség és *köztünk*, mert az *ellenség* főnévhez a személyragos *köztünk* alakban nem illik hozzá a *közt* (*között*) névutó, tehát csak akkor lehetne meg rövidíteni a kifejezést, ha így beszelnénk: „az ellenség és mi *közt*” vagy „mi és az ellenség *között*”. Attól itt sem kell félni, hogy ha kétszer van kitéve a névutó, két dombot lehet érteni, mert ismeretes, hogy a harcoló ellenfelek a dombokat is megszállják, és ha mindkét fél állásának vonalába beleesett egy-egy domb, akkor ezt nem úgy fejezzük ki, hogy az ellenség *közt* is domb volt, *miköztünk* is, hanem ilyenféleképpen: Az ellenség állása is egy dombon haladt át, a mienk is.

Tudjuk, hogy a *közt*, *között* névutónak két jelentése van. Kifejezheti a közbeeső helyet vagy időt, azt, ami elválaszt vagy összeköt két vagy több személyt vagy dolgot, mint ezekben: „üres telek van a két ház *között*; délután öt és hat óra *között* várlak; harag (barátság) van *köztünk*, kettőnk vagy többünk *között*”. Gyűjtőnév vagy többes szám mellett pedig azt jelenti, hogy *körében*, például: hamar elterjedt a hír a lakosság (a lakosok) *között*. Némely nyelvnek két szava is van e kétféle jelentés kifejezésére, a németnek a *zwischen* és az *unter*, a franciának az *entre* és a *parmi*: *zwischen* Himmel und Erde; *unter* solchen Umständen; *entre* la vie et la mort; *parmi* les Français. Magyarul ez így van: ég és föld *között*; ilyen körülmények *között*; élet és halál *közt*; a franciák *közt*. De azért mi is világosan ki tudjuk fejezni mondanivalónkat, ha nincs is rá két külön névutónk. „Egy patak folyt *köztünk* és az ellenség *között*.” Nem kétséges, hogy hol folyt az a patak; elválasztott bennünket. „*Köztünk* és az ellenség *között* járvány pusztított.” Ezt sem lehet úgy érteni, hogy a közénk eső területen pusztított a járvány, hanem ez azt jelenti, hogy a mi körünkben is pusztított, az ellenség körében is.

Végül talán nem árt, ha elgondolkozunk azon, hogy a nyelveket csak nagyon óvatosan szabad a logika késével boncolgatni. A nyelvtudományi művek gyakran figyelmeztetnek bennünket erre. Simonyi Helyes magyarságában ezt olvassuk: „Még kevésbé lehet helyes, hogy egyes nyelvtudós vagy nyelvművelő a maga okoskodása alapján szabályozza a nyelvet az egész nemzet nyelvszokása ellenére. Hazánkban az önkényes nyelvígazításnak nem egy nevezetes példája ismeretes” (5—6; a második kiadásban egy kissé bővebb ez a rész, mint a harmadikban). Hasonló intelem van Simonyinak egy másik összefoglaló művében is (A magyar nyelv. Második kiadás 208—10) és Güntert Hermann kis bevezető munkájában (Grundfragen der Sprachwissenschaft 25—6).

Hogy néhány példa is szemléltesse a kérdést, a logika szempontjából helytelen volna ez a magyar közmondás: „Minden szentnek maga felé hajlik a keze”, mert ez azt jelentené, hogy valamennyi szentnek együttvéve csupán egy keze van, tehát így kellene logikusabban átalakítani: „Minden szenteknek maguk felé hajlanak a kezei.” Logikátlan volna ez a kifejezés is: „szorgalmas munka”; hiszen nem a munka szorgalmas, hanem az, aki végzi a munkát, ezért így kellene helyesbíteni: szorgalmasan végzett munka. Pontyolán fejezzük ki magunkat akkor is, ha azt állítjuk valamely nőről, hogy nagyon szeret öltözködni, mert nyilvánvaló, hogy nem öltözködni szeret az a nő, hanem szépen, divatosan öltözködni. Nyugodjunk tehát bele, hogy így beszélünk: „Ezt a *fű közt* találtam.” Nem egy szál *fű közt*, hanem a *fűszálak között*, minthogy itt a *fű* szó gyűjtő értelmű. Kelemen Béla szótárában ilyen fordításokat látunk: „er saß zwischen meinem Bruder und mir: *köztem* és bátyám *közt* ült; er setzte sich zwischen meinen Bruder und mich: *közém* és bátyám *közé* ült”. Ne helytelenítsük, hogy mindegyikben kétszer van kitéve a névutó. „Mikrofanics *között* és *közöttem* a viszony egészen normális.” A névutó használata ebben a mondatban is bátran megállhat a nyelvhelyesség ítélőszéke előtt.

Nagy J. Béla

Muszáj

Gyakori jelenség Jókai írásaiban, hogy az elbeszélés menetének hirtelen megszakításával, egyszerre csak egy nyelvi kérdés megvitatása kerül szóba. Így az „Egy magyar nábob”-ban egy helyütt az idegen szavaknak mértéktelen, tudákos használatát hibáztatja, valamint ezzel kapcsolatban a másik végletnek, a túlságba vitt purizmusnak szertelenségeiről közli mindenben helytálló véleményét. Az „És mégis mozog a föld”-ben egyes ételeknek vidékek szerinti sajátos, más-más elnevezéséről olvashatunk rövid fejtegetést. Bizonyára a legérdekesebb ilyen nyelvi vonatkozású megjegyzések közül való a „Politikai divatok”-nak az a kis részlete, amelyben írónk a *muszáj* szó jelentőségéről s a használatára készítő körülményekről tájékoztatja az olvasót (Politikai divatok. Centenárium kiadás 1926. 149). Az említett mű életrajzi regény; Jókainak forradalmi és szabadságharcbeli szereplését, valamint a világosi fegyverletétel utáni élete sorsát ismerteti. Elmondja a regény azt is, hogy a fegyverletétel után Jókai dermesztő lelkiállapotba került: már-már öngyilkosságot szándékozik elkövetni. A végzetes cselekedettől felesége rántja vissza. A hűséges hitves lelket önt belé, s igyekszik őt találékonyosságával az osztrák hatalom bosszúja elől elrejteni. Vakmerő terveket sző célja elérésére. Ennek érdekében, mit sem törődve a vállalkozás elé meredező szinte leküzdhetetlen akadályokkal, elhatározza: megkísérli, hogy bejusson az elzárt Komáromba, valamint ott aztán a bekerített s kapituláció előtt álló várba. Két derék halász segítségével szándékszik a veszélyes útnak nekivágni, illetve Komáromot a Dunán át csónakon elérni. Az átkelésre meghatározott időpontban azonban irtózatot orkán támad; a rendelkezésre álló lélekvesztő csak „dióhéj a zivatarban”. Lávainak (Jókainak) bizalmi embere, Kapor András gazda nem kutatja az okot, miért kell az átkelést a pusztulás kockázatával megkísérelni. Társában, Tuba Jánosban sem azért támad ellenkezés, mintha saját életét féltene. „Nem veheti — úgymond — más veszedelmét lelkére.” Kapor András azonban, hogy komájának lelki tusáját valamennyire csillapítsa, ekképpen igyekszik reá hatni: „Hát nem érti kegyelmed, komám? Az asszonyságnak »muszáj« átmenni még ma! Muszáj! [Bekezdés] A halász nagyot sóhajtott lelkéből. [Bekezdés] Már hiszen, ha »muszáj«, akkor meg kell lenni: Isten akárhová tegyen is bennünket. [Bekezdés] Már hiszen tensasszonyság, ami muszáj, annak neki kell menni. Én nem tudom, kegyed kicsoda? mi járatban van? Nem is akarom tudni. Elég, hogy a komám hozta ide s hogy muszáj még ma átvinni. Tehát, átviszem (Politikai divatok 153—4). Ennek az izgalmas s megrendítő jelenetnek megokolttá s így elfogadhatóvá tételére, egy pár lappal előbb Jókai szinte egy teljes kis nyelvtudományi értekezést fűz szavai folyásába. Hadd közöljük a maga teljességében:

„Van a magyar nyelvnek egy ismeretes indigenája, a kit rég bevett, magára öltött a közélet, bárha a tudomány lételét sehol el nem ismeré, szótár be nem törvényecikelyezte, írók, szerzők tollukra nem fogadták; mégis ott él, ott jár a tősgyökeres autochton szavak közt, hol verbum, hol substantivum, hol adjectivum, néha épen adverbium, vagy interjectió; mint verbum nem tūr conjugatiót, mint adjectivum nem comparatiót. Sem elől, sem utól rag nem férhet hozzá. [Bekezdés] Ez a rendkívüli, egyedül változhatatlan, minden felülemelkedett szó a »muszáj«. [Bekezdés] Tudják a nyelvtudósok, hogy ez ebből a két szóból van összetéve: »muss sein.« [Bekezdés] Nemcsak

a magyar nyelv, de minden római eredetű nyelv szegény e szónak teljes értelmében visszaadására. [Bekezdés] Debet, — oportet, — il faut, — dove, — stb. ez mind csak annyit jelent, hogy »kell«, »soll«. [Bekezdés] A »kell« nem olyan nagy úr. Ezzel lehet még beszélni; ennek még lehet ellenvetéseket tenni: hátha nem kell? hátha nem nagyon kell? hátha csak kellene? hátha csak úgy kell, ha lehet? — de a rettenetes »muszáj« előtt elenyésszik minden emberi kifogás: ez előtt nincs alku, nincs lehetetlenség; ezzel nem lehet felelni, ezt nem lehet elodábobozni, ez nem kapacitálható, ezt nem lehet megvárakoztatni: a mi »muszáj« — az »muszáj«! [Bekezdés] Hiába a nyelvújítók tisztítási hadjárata, e szó kineveti őket: »a muszáj sohasem fullad a Dunába«, azt mondja egy nagyon régi példabeszéd. — A muszáj halhatatlan.”

Jókai a „Politikai divatok”-at éppen száz esztendeje — 1861-ben írta. Így a *muszáj*-ról szóló, itt található leírása ennek a sajátos képződésű igének száz évvel ezelőtti életéről tájékoztat bennünket. S arra is alkalmat ad eszerint, hogy megállapíthassuk, milyen változásokat hozott a *muszáj*-ra a nyelvfejlődés és a nyelvhasználat az elmúlt évszázad alatt. A jellemkép során Jókai a *muszáj*-nak nemcsak akkor már meglevő tulajdonságait ismerteti, hanem egyszersmind egynéhány olyan vonására is rámutat, amellyel szavunk akkor még nem volt felruházva, s a szó ismertető jelei közé határozottan csak idők folyamán, később illeszkedett belé.

Jókainak a nyelv kérdései iránt megnyilvánult kiváló érzékét az a megállapítás is tanúsítja, amelynek során tárgyilagosan s röviden rámutat, mily feltételek megvalósulása szükséges hozzá, hogy a *muszáj* szó helyzete megerősödjék.

Fent közölt elmélkedésének kezdő mondatában legelsőbben is azt említi, hogy „a tudomány [a *muszáj*-nak] lételet sehol el nem ismeré”. Ez az állítás azonban ma már módosításra szorul. Évszázadunk eleje óta érdekes közlések jelentek meg idevonatkozólag. Az e tárgybeli cikkek, véleménynyilvánítások szerzői írásuk megjelenésének sorrendjében: Simonyi Zsigmond (Nyr. 38: 248), Lehr Albert (MNy. 11: 183), Tolnai Vilmos (MNy. 30: 56), Loványi Gyula (MNy. 43: 142), Juhász Jenő (Msn. 9: 83) és Bárczi Géza (MNy. 44: 91). A közlemények közül csak kettő foglalkozik teljes egészében a *muszáj* igével, a többi csak más kérdések fejtegetésével együtt tartalmaz ide vonatkozó megjegyzéseket. Az önálló cikkek szerzői: Tolnai Vilmos és Loványi Gyula. A legutóbbi szerző széleskörű vizsgálódásának eredményeképp megdönti Lehr Albertnek és Tolnai Vilmosnak azt a feltevését, hogy a *muszáj* ige a múlt század ötvenes éveiben keletkezett, s irodalmunkban Arany János „Bolond Istók”-ja első énekének következő sorában fordul elő legelőször: „Azonban Istókhoz térnem *muszáj* itt”. Ezzel szemben — kutatásai alapján — Loványi a következő megállapításra jutott: „Az adatok azt mutatják, hogy a *muszáj* a német katonai nyelv közvetítésével került be nyelvünkbe, valószínűleg a XVIII. században. Terjedése nem felülről lefelé, hanem megfordítva történt: a népnyelv vette át, s a nép nyelvéből került be az irodalmi nyelvbe” (MNy. 43: 144).

A *muszáj* ige mellőzöttségére Jókainak másik érve ekképpen hangzik: „szótár be nem törvénycikkelyezte”.

Loványi Gyula megállapítása szerint a *muszaj* szónak legelső szótározása az 1854. évben következett el, Ballagi német—magyar szótárában. Hat évvel Jókainak eme közlése után, a Czuczor—Fogarasi szerkesztésében készülő Magyar Nyelv Szótárának 1867-ben megjelent negyedik kötetébe a *muszáj*

címszó is belékerült ezzel a szöveggel: „Muszaj, muszáj, a német musz seyn elferdítése, am. meg kell lenni.” Nehéz volna sorra venni az ettől fogva megjelent nagy számú előkelő szótár-kiadványokat, amelyekben szintén ott találjuk a Lehr Albert elnevezése szerint (MŰ. 11: 183) „bolondos” szót, a *muszáj*-t. Természetesnek kell tartanunk, hogy nagy terjedelmű kétnyelvű szótáraink nem feledkeztek meg erről a szóról. A mai köznyelvet lehető teljességében akarták — Jókai szava szerint — törvénycikkelyezni, s így mulasztás terhelné szerkesztőjüket, ha ezt a szót mégsem sorolták volna be művükbe.

Csúry Bálintnak nagy értékű Szamosháti szótára, valamint Bálint Sándornak hasonlóan kiváló s nagy gonddal szerkesztett Szegedi szótára egyaránt bőségesen ismerteti a *muszáj*-nak a művük címében megjelölt területen való használatát.

Csúry Bálint megállapítja, hogy a *muszáj*-nak a Szamos hátán ugyanolyan használata dívik, mint általában minden nyelvjárás területén. Az igeként való alkalmazás mellett, itt is melléknévi és határozói szereplésével is találkozunk. Példák az előforduló használatára: *muszájbull*, *muszájképpen*; *neki ezt e(l) muszáj adni*.

Bálint Sándor műve szintén rámutat a melléknévi s határozói használatra, azután többek közt erre az érdekes jelentésárnyalatra: „*Muszáj*, hogy ű ötte mög” = valószínű, hogy ű ötte mög”.

Jókainak következő megállapítása szerint a *muszáj* igét „írók, szerzők tollukra nem fogadták.” Ez a kijelentés azonban még a múltra vonatkozólag is csak részben áll meg. A Nagyszótárnak ugyanis tárgyalt szavunkra már a XIX. század legelejétől kezdve elég bőséges adatai vannak. 1805-ben írja egy Farkas nevű, egyébként ismeretlen szerző: „Az Úrnak kell 's *muszaj* tántzolni.” 1810-ből való adat az itt következő: „*Muszáj* volt meg inni ámbár szabadkozott.” Fazekas Mihály 1815-ben írott Lúdas Matyija harmadik levonásában olvashatjuk a következőket: „Mert: ő menni *muszájn* szakkermant a generális, | Quartély aki beteg.” Az idézet érthetővé tételére el kell mondanunk, hogy Lúdas Matyi arra készül, hogy elszenvedett sérelméért Döbrögin másodszor is bosszút álljon. Idegen felcsértként jelenik meg Döbrögen. A bírótól kalauzt kér. Azzal is biztosítani akarja, hogy rá ne ismerjenek, hogy úgy mutatja, nehezebbre esik magyarul beszélni, mert csak töri a nyelvet. Az esetlenül kiforgatott szavakkal az a célja, hogy a bíróval megértesse, a beteg generális lakására kell mennie. Beszédében az az érdekes, hogy a *muszáj* helyett az eredeti *muszájn* alakot használja.

Könnyű tehát igazolnunk, hogy szavunk az előző évszázadnak már első felében sűrűn használt szava volt a magyar nyelv szókincsének. A század második felére vonatkozólag pedig főképpen Arany Jánostól, aztán többek közt Abonyi Lajostól, Bársony Istvántól, Bródy Sándortól való adatközlések mutatják, hogy íróink nem idegenkednek a *muszáj*-tól. Az Arany János Bolond Istókjában (I. éneke 15. versszakában) előforduló *muszáj*-t már fentebb idéztük. Ugyancsak Arany János a „Rangos koldus” jellemzésére mondja: „Hanem a rang: az *muszáj*” (Ö. M. 9: 36).

A múlt évszázad utolsó évtizedeinek irodalmában hasonlóképpen sűrű jelenség a *muszáj* használata. Ilyen példákat találhatunk: Mikszáth Kálmánnak „Új Zrínyiász”-ában olvassuk: „Ami *muszáj*, az *muszáj*” (Jubileumi kiadás 5: 45). Gárdonyi Géza „Ida regényé”-ben írja: „Mégis van hát valami értékes abban az emberben, akit a nagy *Muszáj* férjének nevezet.” (Gárdonyi Géza Munkái. Dante kiadás Budapest, Ida regénye. É. n. 236.)

Század eleji, valamint legújabb irodalmunkban még gyakrabban találkozunk tárgyalt szavunkkal. Így például Tömörkény István írásában olvassuk az „Egyszerű emberek” című kötetben: „Tizenkét forint ötven krajcár. Ennyit fizet. Az öreg elszomorodva feleli: Hát, ha muszáj...” (1943. 43). A „Jegyenék alatt” című novellagyűjteményben írja Tömörkény: „Nem bontom én ki [a zsákot]. Hanem hát *muszáj*. Ez az óhajtott szó a legnagyobb hatalom a világon, a muszáj” (Franklin Társulat, Budapest, é. n. 166). Móra Ferenc „Válogatott elbeszélései”-ből idézem az itt következő mondatokat: „*Muszáj* volt segítséget venni a házhoz, kínálkozott is egy vőfélyfajta ember.” (Szépirod. Kiadó 1952. 22). „*Muszáj* behajtani az adót, uram — mentegőtödztek — mi lenne az országból adó nélkül?” (Uo. 29.) „Az olyan tanyán, ahol csizma csak egy pár van, de láb nyolc pár, *muszáj* jogaiban megrövidíteni az öreg lábak aluszékonyyságra hajlandó velejét” (uo. 26). Krúdy Gyula is gyakran használja szavunkat. „Leugrott az emeletről, mert *muszáj* volt leugrani, már csak csupa gavallérságból is, ...” (Krúdy Gyula: A fehér lábú Gaálné 1. kötet „Magvető”). „És *muszáj*-e annak az aranyarkantyúnak színaranyból lenni?” (Ua. uo. 101.)

Ady Endre nemcsak, hogy nem tartózkodott a *muszáj*-tól, hanem leveleiből láthatjuk, hogy nyelvérzéke valami különös ízt talált benne. Szokatlan kapcsolatban, eddig ismeretlen jelentésárnyalattal fordul elő nála. A „Szeretném, ha szeretnének” című kötetének „Az Antikrisztus útjáról” szóló versében olvassuk például: „Keserves út, fölséges mégis, | Ez már az Anti-Krisztus útja, | Aki elvászik feketén, | *Muszájul* szörnyűn másokért | Hogy a jövőt fehérnek tudja” (Szeretném, ha szeretnének. Pallas 4. kiad. 1919. 101). Ugyanebben a kötetében írja: „Nézik egymást gyűlölve és szeretve, | *Muszály*, hogy egymást megtalálják; | Rájuk van a jövő vetve” (A Ma kiebrudaltjai, Szeretném, ha szeretnének 78). A *muszály*-nak *ly*-nal való írásmódját már Lehr Albert is szóvá tette (MNy. 11: 183) a következőképpen: „*Muszály*?. Igenis *musz-ály* (= kényszerűség), mint *uszály*.” Ady válogatott leveleinek kötetében (Szépirod. Kiadó 1956.) egymást követő lapokon sűrű egymásutánban találkozunk a szóhasználattal ilyképpen: „A Nyugatnak most Pesten készül matinéja s *muszáj* lesz ott is felolvasnom” (295). „...nem a munka fárasztott el, de az emberek, *muszáj* ismerkedések, komiszságok és éjszakák” (304). „Azután Ignótusékhoz is el kellett mennem ismét egy vacsorára. Beretvás úrhoz pláne *muszáj* volt, mert ő előleget adott” (306). „...megint különösebben háborgat a háború s mindaz, amivel az életemet — s amiért az életem ér valamit — fenyegeti. Egy nagy ugrás, változás — *muszáj*” (507).

Móricz Zsigmond „Hét krajcár” című kötetének „Sustorgós, ropogós tafotában” című novellájában írja ezeket a ritmustól lüktető, mozgalmasszavakat: „Sustorgós, ropogós tafotába jár a mi Rozink, ... mer ű neki *muszáj*” (Harmadik kiadás. Légrády Testv. Budapest, é. n. 113). Sűrűn halljuk aztán tőle a *muszáj*-t, például a „Sári bíró”-ban, a Riportok című és még más műveiben. Ezek közül valók az alább következő példák: „A víz szélén reszketve állottunk s lopva pillantást vetettünk hátra, ott van-e a fenevad, ami elől *muszáj* vízbe ugrani” (Pipacsok a tengeren. Ifjúsági könyvkiadó. 1955. 73). „Nem szoktam hazudni, ha nem *muszáj*” (Sári bíró. 1. kiad. 88).

Jókainak egyik szakszerű megjegyzése a *muszáj*-ról ekképpen hangzik: „ott jár a tősgyökeres autochton szavak közt, hol verbum [ige], hol substantivum [főnév], hol adjectivum [melléknév], néha épen adverbium [határozószó], vagy interjectio [indulatszó].” Tárgyalásunk folyamán volt alkal-

munk rámutatni, hogy a *muszáj*-nak nemcsak igei hivatása van, hanem a nyelvszokás többféle beszédrész teendőjével is felruházta. Simonyi Zsigmond Igék és névszók című cikkében (Nyr. 38: 243) egész sor olyan szólásmódot közöl, amelyben a *muszáj* főnévi szerepet tölt be. Ilyenek például: „A *muszáj* Kecskeméten van” (mert ott a törvényszék, mondják Nagyörösön); „A *muszáj* Apátfalván lakik” (Nép, Makó); „A *muszáj* má vízbe hótt” (Nép, Déványa); „Lútték a *muszájnak*” (Debrecen, Szilágyság); „Nagy úr a *muszáj*, még nagyobb a nem lehet” (Nyr. 8: 370).

Amidőn Jókai a *muszáj*-nak többféle beszédrészként való használatát tárgyalja, erről szóló szavait ekképpen fejezi be: „Mint verbum nem тұr conjugatiót, mint adjectivum nem comparatiót. Sem elől, sem utól rag nem férhet hozzá.”

Egy évszázaddal ezelőtt Jókai még nem sejthette, hogy az igeként használt *muszáj* idővel mégiscsak megtűri a konjugációt; s mint melléknévet pedig rendes melléknévként fokozni is lehet. A *muszáj*-nak — mint Lehr Albert írja (MNY. 11: 183) — a nép körében ma már ilyen alakjait is lehet hallani: *muszájt*, *muszájtott*, *muszáj köllött*, *muszájna*, *muszáj voltam*, *muszájból*, *muszájságból*. Kulcsár Endre is idézi a Dunántúlról a *muszájtott* s *muszájna* képződésekkel (Nyr. 22: 36). Móricz Zsigmond Árvácskájában olvasuk ezt az alakot: „Az orvos se értette meg [az „Árvácska” elnevezést,] s ezért neki *muszájlott* magyarázni” (Móricz Zsigmond: Árvácska. Szépirod. Könyvkiadó. 1952. 95). Íme, a *muszáj*-nak ragokkal ellátott alakjai élnek a különféle nyelvjárásokban; valamint még több szerző írásaiban is előfordulnak. Ady Endre levelezéséből való az alábbi adat; benne a melléknévül használt *muszáj*-nak szabályszerűen képezett felsőfokával találkozunk. „Bár mindenáron iparkodtam szaladni Pestről, annyira nem végeztem el a *legmuszájabbakat*, hogy csak a hét végén mehetek szombaton vagy vasárnap” (Ady E. Válogatott levelei 335).

Jókainak a *muszáj*-ról többször idézett véleménynyilvánításából ide iktatjuk végül a befejező szavakat: „Hiába a nyelvújítók tisztítási hadjárata, e szó kineveti őket: »A *muszáj* soha sem fullad a Dunába«, azt mondja egy nagyon régi példabeszéd. — A *muszáj* halhatatlan!” Két érdekes jelenséget kell ezzel a mondattal kapcsolatban hangsúlyoznunk. Megtudjuk itt Jókaitól, hogy voltak ellenzői is a *muszáj* terjedésének. Amint azonban adatközlésünk mutatja, kísérletük eredményre nem vezetett. Közlésében nagyon régi példabeszédként idézi Jókai ezeket a szavakat: „a *muszáj* sohasem fullad a Dunába”.

Fontos érv ez azok szemében, akik nem fogadják el azt a feltevést, hogy a *muszáj* szót 1850-ben alkották. Hogyan lehetne ebben az esetben elképzelni, hogy Jókai 1861-ben „nagyon réginek” nevez egy olyan közmondást, amelyben a *muszáj* szó is előfordul. Még ha belé tudnánk is nyugodni abba, hogy közmondás keletkezésére és országszerte való elterjedésére elegendő tíz esztendő, nevezhette volna-e Jókai az ilyen közmondást nagyon réginek?

Nem érintettük fejtegetésünk során a *muszáj*-jal kapcsolatban a helyes magyarság kérdését. A magyar nyelvnek olyan kiváló mesterei, mint Ady Endre, Móricz Zsigmond, Móra Ferenc, Tömörkény István vallomást tettek mellette (azzal aztán, hogy ezt a szót írásukba foglalták, írói egyéniségük további életét is biztosította).

Simonyi Zsigmond, a nyelvi hibák s idegenszerűségek higgadt bírálója is, látva a szónak nagy elterjedtségét, a Helyes magyarsághoz függesztett szótárában mindössze annyit mond használatáról: „az irodalomban szokatlan”.

Lehr Albert már rosszállással említi többször idézett cikkében, hogy „az újságok hasábjain minduntalan rábukkanunk”. Valamint hogy a *muszáj* „az újabb írói nemzedéknek valóságos becéje”.

A helyes magyar beszédre nevelés üdvös hatása — szerintem — többek közt abban is mutatkozik, hogy az újságokban ma már egyáltalán nem vagy csak alig mutatkozik a *muszáj*. Márpedig, ha derék újságíróink megmutatják, hogy nyelvünk e nélkül a szó nélkül is meg tud lenni: ha kiirtani nem tudjuk is, annyit mégis elérhetünk, hogy ez a — Jókai szerint halhatatlan — szó legalább is némiképp háttérbe fog szorulni. Arra azonban egyelőre nem számíthatunk, hogy a népnyelvben valamennyire is ritkulni fog a használata.

† Dénes Szilárd

A beszéd-töltelékekről — más szempontból

(Hozzászólás Implom József cikkéhez*)

Nem vitatkozni kívánok Implom József cikkével, hiszen az úgynevezett beszéd-töltelékekről tett megállapításai lényegükben helytállóak, eleven, gazdag példaanyaga pedig szinte tükröt tart az olvasó elé: ilyen henyén, pongolán beszélünk, ha nem törekszünk tudatosan mondataink helyes megszerkesztésére, gondolataink tömör és világos kifejezésére. Bizony, a magukat műveltnek tartó emberek közül sokan elszörnyednének, ha valaki leírva eléjük tartaná egy-egy éloszóban elhangzott nyelvi megnyilatkozásuk nyers szövegét. Az említett cikk szerzője meggyőzően mutatja be, hogy olykor a sok *hát, jelzem, ugyebár, kérem szépen* és egyéb töltelékszó, sőt néha töltelékmondatok egész sora felesleges sallangként csüng nyelvünkön, unalmassá vagy éppen nevetségessé teheti bárki beszédét.

Cikkének néhány részlete azonban mégis hozzászólásra késztet. A tőle vizsgált nyelvi elemek kifogásolt használatának ugyanis — vélekedésem szerint — egy másik oldala is van, s erről, ha el akarjuk kerülni az egyoldalú értékelést, ugyancsak beszélnünk kell.

I. A *töltelékszó*, *beszéd-töltelék* kifejezés bizonyos pejoratív értékítéletet tükröz. Azt, hogy az ide tartozó szavak, szókapcsolatok, illetőleg mondatok a nyelvet fölöslegesen terhelik, arra való, hogy elleplezzék a gondolatok kiérleletlenségét, illetőleg hiányát. „Valamennyien eredeti jelentésükben tartalmas elemei beszédünknek. Beszéd-töltelékké azáltal válnak, hogy eredeti jelentésük teljes elhomályosulásával tartalmatlanul használjuk őket, a tartalmatlanná vált szavakat és mondatokat indokolatlanul ismételtetjük, és más, hasonlóképpen tartalmatlan töltelékszókkal és mondatokkal halmozzuk” — írja Implom József (Nyr. 84: 302). A beszéd-töltelék mint nyelvi kategória tehát — s én ezt szeretném kiemelni — alkalmi, viszonylagos elemekből tevődik össze, nincsen egyes szavakhoz kötve, sőt — tegyük hozzá — szófajokhoz, mondatrészekhez sem. A legkülönbözőbb szófajú és mondattani szerepű elemek válhatnak töltelékszóvá bizonyos helyzetekben. Töltelékszó-

* Vö. Nyr. 84: 301.

állományunk tehát nincsen, csupán töltelékként alkalmazott szavak vannak. A beszélt nyelvben például gyakori, hogy az egymás mellett használt szinonimák, a halmozott mondatrészek közül valamelyik töltelékelem, mert csupán azért kerül bele a mondatba, hogy a beszélő időt nyerjen további mondatainak megformálásához. Töltelék szó például a főmondat egyik állítmánya és a mellékmondat egyik alanya a következő mondatban: „*Megkérdeztem, megérdeklődtem tőle, hogy hogyan is történt a dolog, ez az eset*” (a beszélt nyelvből). Potenciálisan tehát szinte minden szó lehet töltelék szó, ha kimutatható róla, hogy a beszélő valamilyen beszéd szünet kiküszöbölésére, fölöslegesen használta. — Implom cikke beszéd töltelékként előforduló kötőszókról, határozószókról és határozókról, bizonyító és udvariassági szókról, névmásokról, továbbá tartalmatlanná vált közbevetett mondatokról tesz említést. A skála látszólag eléggé széles, de a példák szemügyre vételekor kiderül, hogy a tőle felsorolt szavak, szókapcsolatok, illetőleg mondatok legtöbbje — mondatbeli funkciója tekintetében — egyetlen csoportba sorolható. *Véleményem szerint, érzésem szerint, tulajdonképpen, pontosan, természetesen, bevezetésképpen, közbevetőleg, mindenesetre, megjegyzem, úgy gondolom, azt hiszem* stb. — ezek a kifejezések valamennyien arra használatosak, hogy segítségükkel a beszélő kifejezze mondanivalójához való szubjektív viszonyát. „Lényeges gondolatot” valóban — amint Implom József is írja — igen gyakran egyik sem tartalmaz, egyik sem érinti a beszélő mondanivalójának lényegét. Ezek azonban nem is arra valók, hanem arra, hogy a beszélő kifejezze velük, amit még a „lényeges gondolat” kívül közölni kíván: bizonyos-e mondanivalója helyessége felől, vagy bizonytalan benne; általános érvényűnek tekinti-e vagy csupán egyéni véleményként adja elő; örül-e neki vagy sajnálja; stb. A beszélő sokszor azt is jelezni kívánja, milyen helyet, szerepet szán egy-egy mondatának az egész mondanivalón belül: igen fontosnak tartja-e, vagy csak mellékesen, közbevetőleg jegyzi meg; bevezetésül vagy befejezésül mondja-e stb. Az embernek az a törekvése, hogy ezeket az ugyancsak nem érdektelen mozzanatokat kifejezze, tükröződik egész írott és beszélt nyelvünkön. Minden nyelvnek megvannak erre a célra a maga kifejező eszközei, az ún. modális vagy módosító eszközök, elsősorban a módosító szók és szókapcsolatok.¹ (Használatukról már csak azért sem mondhatnánk le, mivel az idegen nyelvekkel való érintkezés, az idegen nyelvekről való fordítás során is lépten-nyomon találkozunk velük.) Megfigyelhető, hogy ezek köre időközönként folyamatosan állandóan bővül, szélesedik, más szófajú, illetőleg mondatnapi szerepű nyelvi elemek rovására is. Alkalmazásukra a nyelvhasználatban egyre nagyobb igény mutatkozik, hiszen állandóan arra törekszünk, hogy a nyelv gondolatainknak és érzelmi állásfoglalásainknak mind hívebb és tökéletesebb kifejezője legyen. — Implom József cikkéből — noha sok jó és meggyőző példát találunk benne — mégis az a gondolat csendül ki, mintha a módosító funkciót betöltő nyelvi eszközök már eleve csak arra volnának alkalmasak, hogy ködössé, zavarossá tegyék mondanivalónkat, s ez az, amivel nehezen érthetnénk egyet. Az ilyen mondatokat: „*Meglátásom szerint* véleményeink egyeznek” (Nyr. 84: 303); „Ezt a kérdést most *pontosan* azért vetem fel, mert az idő sürget”

¹ Vö.: Benkő—Kálmán: Magyar nyelvtan. 1952. 126; Kálmán—Imre: A magyar nyelv tankönyve 154; Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. Egyetemi jegyzet 1: 160; Tenesi—Rónai—Vargha: Anyanyelvünk 177; H. Molnár Ilona: MNy. 55: 357, 470.

(uo. 303); „*Szerény véleményem szerint* csak egy helyes felelet van” (uo. 304); stb. — Implom Józseftől eltérően — én nem tartom hibásaknak, illetőleg nem azért kifogásolnám, amiért ő. A *meglátásom szerint* helyett én talán ezt mondanám: *megítélésem szerint, úgy látom, úgy gondolom; a pontosan* helyébe ezt tenném: *éppen*; elhagynám a meglehetősen modoros *szerény* jelzőt. De a tényt, hogy a beszélő hozzászólásában ilyen tartalmú kifejezésekkel „köríti” mondanivalóját, nem hiszem, hogy tudatosan kerülendőnek, helytelennek kellene ítélnünk. Persze, ha valaki mérték nélkül halmozza beszédében a modális funkciójú elemeket, az már pongyolaság, éppúgy, mint minden más stílushiba, amely árt a beszéd tömörségének, áttekinthetőségének.

2. A szerző találóan elemzi cikkében azokat az okokat, amelyek leggyakrabban előidézik bizonyos töltelékiszavak jelentkezését beszédünkben: fontoskodás, nagyképűség, divat stb. Arra azonban nem gondol, hogy vannak olyan tényezők is, amelyek olykor szinte elkerülhetetlené teszik, hogy beszédünkben módosító funkciójú szavakat, illetőleg mondatokat használjunk. Viták, megbeszélések alkalmával például gyakran alakulhat úgy a helyzet, hogy mielőtt még mondanivalónk lényegére rátérnénk, szükségesnek érezzük, hogy viszonyítsuk az előzőleg elhangzottakhoz, mintegy megjelöljük helyét az előző hozzászólások sorában. Ezért gyakran élünk ilyen kifejezésekkel: *nem tudom, jól gondolom-e; mindenesetre elmondom; engedjék meg, hogy megjegyezzem; érzésem szerint; közvetlenül megemlíteném; talán nem túlzok, ha azt mondom; úgy gondolom, el kell mondanom; talán nem jól látom; állítom*; stb. Az ilyen bevezető vagy közvetetett szavak, mondatok nem a legfontosabb részei ugyan mondanivalónknak, de olyan mozzanatokat közölhetnek, amelyek az adott beszédhelyzetben nem elhanyagolhatóak. Hiányuk könnyen teheti ügyetlenné, sutává vagy éppen nagyképűvé a hozzászólást, a hallgatóságban könnyen keltheti a megformálatlanság, elhamarkodottság benyomását. Ez a mondat — Implom József szerint unos-untalan hangoztatott közhely —: „A hibákért mi vagyunk a felelősek, és elsősorban nekünk is kell azokat felszámolni”, bizonyos helyzetekben egy vita legfontosabb tanulsága lehet, de maradhat teljesen hatástalan is, ha a hozzászóló így pusztán elmondja, majd leül. — A beszédhelyzetet tehát nem hagyhatjuk figyelmen kívül, amikor arról ítélünk, hogy mondataink valamely alkotóeleme fölösleges-e a nyelvben, vagy sem. Leírva valóban furcsának tetszik, ha egy tanár így kezdi a felelet bírálatát: „Ellenben a füzeted förtelmes” (Nyr. 84: 303). De ha meggondoljuk: a diák előzőleg jól felelt, a tanár talán egy fejbőlintással ki is fejezte dicséretét, akkor az *ellenben* köztérítővel kezdett mondatban a kötőszó funkciója már teljesen világos, használata indokolt.

E gondolatot tovább folytatva, úgy vélem, joggal tehetjük fel azt a kérdést is, hogy vajon az írott nyelv mondattanának helyességi normái teljesen azonosak-e a beszélt nyelv normáival. A szűkebb értelemben vett helyesség tekintetében nyilvánvalóan igen. A mondatok megszerkesztése, az egyes mondattípusok megterhelése, a stílus tekintetében azonban már valószínűleg több olyan eltérést fedezhetünk fel köznyelvünk írott és beszélt változata között, amelyet nem a helyesség—helytelenség szempontjából kell megítélnünk. Bár a beszélt nyelv sajátosságainak rendszerszerű feltárásával még adós nyelvtudományunk, nem hiszem, hogy új gondolatot hangoztatok, amikor megemlítem, hogy a beszélt nyelvben például sokkal gyakoribbak az elliptikusan szerkesztett mondatok, mint az írottban. Több

a mondatátszövődés is; sűrűbben előfordulnak közbevetett mondatok, beékelt mondatföredékek. Kevesebb viszont a többszörösen összetett mondat sok típusa, ritkábbak az igeneves szerkezetek stb. Ismertek e jelenségek okai is: amikor beszélünk, rendszerint nem előre megszerkesztett mondatokat ejtünk ki, hanem ilyenkor együttesen végezzük a beszéd és a gondolkodás műveletét, utólagos ellenőrzés lehetősége nélkül. Beszédünk a gondolatok egymásra torlódását, egymásba fonódását tükrözi. Bizonyos takarékosági tendencia is erőteljesen érvényesül ekkor: fölöslegesnek érezzük, ami a beszédösszefüggésből a hallgató számára már érthető, ezért mondatainkat grammatikailag hiányosan szerkesztjük. Hozzá kell tennünk azonban, hogy az élő beszédnek is vannak bizonyos szintjei: némely beszédhelyzetben gondolkodásunkat jobban, némelyben kevésbé kell fegyelmeznünk. Lényegében tehát helyes Implom Józsefnek az a törekvése, hogy a gyűlések, viták felszólalóit gondolataik előzetes rendezésére, mondataik gondosabb megszerkesztésére buzdítsa. Egy taggyűlési beszámolóban valóban csúnyán hangzik egy ilyen mondat: „Ennek, *mit tudom én*, többféle oka lehet” (Nyr. 84: 306). De nem kifogásolható, ha kisebb társaság vitázik fesztelenül valamilyen kérdésről. Ilyen alkalmakkor az *állítom, el kell ismerni, meg kell mondani* stb. közbevetett mondatok használata a nyomatékosítás kifejezésére, a *mondjuk, mondjuk így, mit tudom én, hogy is hívják, hogy is mondjam* stb. a bizonytalanság, illetőleg az enyhítés kifejezésére nem hibáztatható. Hiszen az élő beszéd körülményei mégiscsak igen sokban különböznek az írott nyelvtől, s ezeken a természetes adottságokon nincs is módunkban változtatni.

3. A cikkében felsorolt szavakkal, szókapcsolatokkal, mondatokkal szemben Implom Józsefnek egyik legsúlyosabb kifogása az, hogy ezek tartalmatlan, eredeti jelentésüket veszített elemek. E vonatkozásban véleménye összeeseng Kubinyi Lászlónak a következő fordulatokról írt szavaival: *figyelemre méltó, hangsúlyoznunk kell, szükséges megemlítenünk, tudnunk kell* stb. (MNy. 50: 418). E rangjukat veszített főmondatok Kubinyi László szemében nyelvileg már többé-kevésbé elértéktelenedett elemek, henye szószerkezetek. Bizonyos értelemben valóban ez is az igazság. Mind az Implom Józseftől, mind a Kubinyi Lászlótól tárgyalt fordulatok eredeti jelentésükhez képest tartalmatlanná váltak, eredeti funkciójukhoz képest elértéktelenedtek. De az egész nyelv számára — úgy gondolom — mégsem váltak értéktelenné, csupán bizonyos jelentés- és funkcióváltáson mentek keresztül. E probléma tisztázása természetesen túlhaladja egy hozzászólás kereteit, ezért e helyen csupán néhány gondolatot szeretnék fölvetni. Az igekötői szerepű határozószók (*utána, hozzá, tovább, ide, oda* stb.), egyes határozókból fejlődött kötőszók (*ennél fogva, eszerint, következésképpen* stb.), az indulatszóvá rövidült, mondatból kivált igealakok (*lám, hadd, hallga* stb.) és még sok más szófajváltást szenvedett szavunk példája mutatja, hogy az „elértéktelenedésnek” említett folyamata egyben egyes szófaji és mondattani kategóriák számbeli növekedésének, nyelvi kifejező eszközeink gazdagodásának útja is. A nyelvművelő irodalomban gyakran elmarasztalt *döntő* melléknév vagy *felé* névutó tartalmatlanná válása nem azonos a fentebb tárgyalt fordulatok „elértéktelenedésével”, hiszen ez esetben valóban nyelvünk szegényedéséről van szó, az előbbiben viszont egészen másról: a nyelvi eszközök bizonyos átcsoportosulásáról. A tartalmatlanná válás itt tehát nem feltétlenül elítélendő és káros folyamat, hanem

egy új mondattani, illetőleg szókincsbeli képződmény keletkezésének módja is lehet.

Mindezzel csupán azt a gondolatot kívántam bővebben kifejteni, hogy nézetem szerint nem mind és nem minden beszédhelyzetben töltelékszó az, amit cikkében Implom József annak ítél. Nem is annyira lebeszélni kellene valakite fordulatok használatáról, mint inkább megtanítani arra, hogy különbséget tudjon tenni a rossz, hibás, ízléstelen, stílustalan és a jó, a mondani-valót tartalmilag árnyaló, a hallgatók figyelmét fölkelő kifejezések között.

H. Molnár Ilona

Nyelv és társadalmi valóság egy regény tanúvallomása alapján

A nyelv az egyes ember szemszögéből nézve is nemegyszer többet árul el, mint a szavak pusztja jelentése, távolabbról jön, mélyebb háttere van. Sokszor beszélünk, beszélünk, s végeredményben mindegy, hogy mit mondunk, mert a szavak valóságos, hogy úgy mondjam, nyelven túli értelme ez: szeretlek ...; vagy: utállok ...; vagy: én felsőbbrendű lény vagyok, mint te ...; vagy: én neked hajlandó vagyok szolgálatokat tenni ...; stb. Ilyenkor távolabbról jön és távolabbra hat a nyelv, mint az az érték, amit a szavak szótári jelentése és grammatikai szerepe nyújthat. Erre mindjárt vehetünk egy példát abból a regényből, amelyet most egyébként is kiszemeltünk: Bóka Lászlónak *Alázatosan jelentem* című könyvéből. Kérdezni általában könnyebb, mint felelni, de Benedek Zoltán őrnagy úr, a regény főhőse, más tapasztalatokat szerzett a tiszti iskolán oktató munkája közben. „Lám, ő immár egy félórája kínozza ezt a nyavalyás Dixet, aki szemmelláthatólag semmit sem ért a harcászati szabályzathoz, de mindezt csak azért teszi, mert nem tudja megkérdezni Dobi karpaszományostól, hogy mit csinált az éjszaka, honnan ismeri Annát és hogy mer az ő családjába betolakodni?” (149). Azért nehéz tehát kérdezni az őrnagy úrnak, mert kérdéseinek voltaképpen nincs funkciójuk, illetőleg ez a funkció igazándiból nem más, mint kínos menekülés az igazi kérdéstől. Említsünk meg egy másik példát, ezzel már úgymondanivalónk kellős közepébe vágunk. Főhősünk minősítési lapján ez a szó szerepel: *Hallgatatag!* De „ezt csak így lehetett érteni: félelmes. Amit a romlatlan kedélyű vidéki századparancsnok félelmesnek érzett, és a »hallgatatag« jelzővel fejezett ki, azt mi bátran nevezhetjük zárkózottságnak” (17). De más az előkelő zárkózottság, és más Benedek Zoltán zárkózottsága. Előkelő zárkózottság például a báró Wittel hadnagyé. „Némán és elkeseredetten ivott közöttük, s még arra sem méltatta őket, hogy megkérdezze tőlük, merre kell kimenni” (19). Az őrnagy zárkózottsága nem ilyen társadalmi jellegű. Tegyük fel, hogy a parancsnoki kérdést passzivitás fogadja. „Ebben az esetben a parancsnok ad hominem szegezi a kérdést: »Neked nem volna kedved hozzá, kisöreg?« Erre az esetek kilencvenkilenc százalékában az a válasz, hogy »boldogan«, vagy »alázatosan jelentem, nagy megtiszteltetésnek veszem«, vagy valami ilyes, és az esetek elenyészően csekély százalékában feleli a minősítésével semmit sem törődő, avagy hatalmas összeköttetéseiben bízó alantas tiszt, hogy »nem vállalom«, ha félénkebb »alázatosan jelentem, nem én vagyok a legjobb lovas az urak között«. Ilyen kérdésekre akadnak azonban olyanok is, akik így válaszolnak, ahogy Benedek Zoltán szokott volt válaszolni: »Ahogy a szolgálat érdeke megkívánja.« Ez katonás válasz, kifogásolhatatlan válasz,

aki így válaszol, azt akár példaképpül lehet állítani minden tiszt elé. A parancsnokok... mégsem szeretik az ilyen választ adó tisztet. Mert ez a válasz, amilyen katonaság, éppoly elutasító is. Ez a válasz valójában pökhendi válasz, és alábbvaló a stréberkedő igenelésnél és a pimasz parancs-megtagadásnál, mert azt jelenti, hogy a véleményemet megtartom magamnak.” (18—9.)

Mármost az itt ismertetett részletekből ismét láthatjuk a nyelvnek, illetőleg a beszédnek azt az elleplező vagy velejében mást mondani akaró szerepét, amiről szó volt fentebb: a parancsnoknak adott különféle válaszok a szavak jelentésén túl más-más magatartás kifejezői, ami azt jelenti, hogy például aki alázatosan nagy megtiszteltetésnek veszi a parancs végrehajtását, az esetleg magában káromkodik, de mivel behódoló típus és jó fiúnak akar látszani, készségesen vállal mindent. De ugyanezek a válaszok, s maga a parancsnok kérdése együttesen ismét túlmutatnak önmagukon, túl utalnak az egyénen, az egyéni magatartáson, és a katonaságon belül egy osztály, a tisztek osztályának a jellegzetes, osztályon belüli megnyilatkozási formái. (A marxizmus terminológiájával itt persze nem egy egész osztályról, hanem csak egy kis társadalmi rétegecskéről van szó, ez azonban szorosan ölelkezik a feudálkapitalista vezetőosztály egészével, amelynek a tisztai társadalom csak egy része.) Mert például ugyanez a tisztikar lefelé, a legénység felé már így adja ki a parancsokat: „Mért nem gombolod be a zubbonyodat, édes egy öcsém, mér nem gombolod be, vagy azt akarod, hogy én segítsek neked?” (288). Vagy: „Hát te, lelkem fiam, te mit búsulsz? Hogy nem búsulsz? Dehogynem búsulsz, látom én rajtad, hogy búsulsz. Pedig nincs rá okod, ugye? Elismered ugye, hogy nincs rá okod? És mégis búsulsz? Hát akkor te számár ember vagy! Vagy nem akarsz számár ember lenni? Hát akkor énekelj valamit nekünk!” (289.)

Az elmúlt korszak katonaéletéről sokfélét és sok mindent lehet még írni, de hogy magának a nyelvnek a segítségével jobban lehessen jellemezni a Horthy-katonaság rétegződését, mint ahogy ezt az „Alázatosan jelentem”-ben Bóka teszi, nem valószínű.

Bóka László művészetében állandóan, szinte sorról sorra tudatosul, hogy a nyelv az az eszköz, amely által az egyén kifejti magát a másik ember számára, s hogy a nyelv az egyes társadalmi osztályok és rétegek sajátos kifejezési eszköze. Az író Bóka mögött ott van a nyelvész Bóka is, a Gombocz-tanítvány, s a Gombocz előtti és utáni mesterek ihletése. Már könyvének címe is a nyelv oldaláról ragadja meg ezt a „dicső” katonaéletet, hiszen nem más, mint az alá- és fölérendeltségi viszony akkori értelmezésének megfelelő sajátos társas érintkezési formula. A regény első mondata i d é z e t t s z a v a k k a l való jellemzés, ahogy megítélnék valakit: „Milyen finom ember — mondták róla a jó megfigyelők. Milyen finom ember, milyen halkan, minden csapkodás, csattanás és csettentés nélkül csukja be maga mögött az ajtót.” S ezután a *finom ember* jelentéstani elemzése következik. S ez a finomság, ami kapcsolatban van a fent említett hallgatagnak minősítéssel, meg azzal, hogy a szolgálat érdekében mindent alárendel, végigkíséri a főhős egész regénybeli pályafutását. S amivel a regény befejeződik, megint egy elnevezés, a *Szolgálati Szabályzat*, amely Benedek Zoltánnak, a finom embernek, a fapofának, a Mikádónak — ahogy őt nevezik tanítványai — édestestvére. Íme az író fantáziájában, vagy helyesebben a valóságlátásában a legfontosabb mozzanatok fogalomká sűrűsödtek, szimbólummá értek, s nyelvileg úgy csapódtak le, mint az általa bemutatott katonaélet legjellegzetesebb szavai.

Bóka a Horthy-korszak katonaéletének társas viszonyulásait írta meg, a katonaság társadalmi rétegződését, a rétegek egymáson belül és egymással való érintkezését. E társadalomrajzban az ábrázolás legfontosabb eszköze a nyelv. Az író nem leírja, nem elbeszéli, milyen volt ez a katonai élet, hanem beszélgeti a hőseit. S az egyes rétegek más-más síkon elhelyezkedő alá- és fölérendeltségi viszonyai a jogi és társadalmi helyzetnek megfelelően más-más beszédmódban jutnak kifejezésre. Itt nem is egyszerűen arról van szó, hogy az író bizonyos jellemző „szavakat” figyel meg, hanem sokkal inkább arról, hogy az egyes társadalmi rétegeknek nem egyforma a „jogi közérzetük”, s amikor egymással érintkeznek, nyelvi kapcsolatuk, beszédük ennek a jogi közérzetnek a talajából fakad s magyarázódik. Másképpen beszél tiszt a tiszt, tiszt a karpaszományos tisztjelölttel, törzstiszt a csapattisztal és viszont, tiszt a tisztessel, tiszt a legénységgel, tiszt a karpaszományossal, tiszt a legénységgel. S a katonaság nyelve megint egészen más, mint a civil nyelv, amelynek szintén különböző variánsai vannak. Mindezek a nyelvi szembenállások nemcsak hogy élesen kirajzolódnak a regényben, de olyan természetesen tükrözik a társadalmi szembenállásokat és egyúttal olyan összhangban vannak az egyének cselekedeteivel, hogy nem is hatnak úgy, mint „jellemzések”. Nem hatnak úgy, mert az író teljesen azonosul hőseivel. E nagy beleélőképesség megfelel annak az emberszemléletnek, amelyet saját maga így fogalmaz meg: „A legnagyobb óvatosság szükséges az ítélkezésben, ha emberekről ítélkezünk” (30).

A katonaság nyelvét és beszédstílusát legáltalánosabban az abszolút függelem és a kisebb rangúnak a magasabb rangúhoz képest való alárendelt helyzete szabta meg. Az alá- és fölérendelt helyzet természetesen minden hadseregben megvan, és meg is kell lennie. Horthy hadseregében azonban a „szolgálat” és a „szolgaság” határai elmosódtak. Csak a naiv Benedek Zoltán és a hozzá hasonlók hihették, hogy nem szolgaság van, csak szolgálat, holott maguk is a szolgaság eszközeivel éltek nap mint nap. Csak Benedek Zoltán érezhette, amikor egy legénységi állományban levő honvédet szüleinek lakásában talált házi munka végzése közben, hogy obligóban van, holott abban az időben hasonló okokból csaknem minden tiszt obligóban volt. A leckéztetés és a „kitolás”, az úrhatnás és uraskodás szelleme töltötte be a magyar királyi honvédséget, s a parancsokat és kihallgatásokat a gúny finomabb vagy nyílt és durva változata fűszerezte. De másképpen volt gúnyos és fölényes a tiszt, ha tisztal állt szemben, másképpen, ha közlegénnyel, és ismét másképpen a szakaszvezető vagy az őrmester a karpaszományossal. Az első esetben hideg, kimért, elegáns és alattomos gúny, a másodikban atyáskodó fölény, a harmadikban az ideiglenesen hatalmon levő irigységből eredő hatalomfitogtatása jellemezte a felettes magatartását és beszédmódját. „A kihallgatásokban az idő korlátlanúsága volt a szép: az adott alkalmat ezekre a kifinomult csevegésekre” (99). Például a kihallgatást tartó vezérőrnagy úr Vetró főhadnagy urat „ezennel felmenti a hadtestparancsnokságon való szolgálat-tétel alól, vezénylésének vége, térjen vissza ezredéhez. Befejezésül azt kérte, engedtesse meg neki az a kérdés, hogy vajon Vetró főhadnagy úr ezt megértette-e? Mire Vetró főhadnagy úr kénytelen volt piruló arccal, de harsány hangon jelenteni: »Vezérőrnagy úr, alázatosan jelentem, megértettem, hogy vezénylésemnek vége, s egyben alázatosan jelentem, hogy visszatérek állományilletékes csapattestemhez.« A hadtestparancsnok-helyettes úr ezt a megszégyenítő jelentést is bírálat tárgyává tette, mivel szerinte Vetró főhad-

nagy úrnak nem azt kellett volna jelentenie, hogy visszatér állományilletékes csapattestéhez, hanem azt, hogy »bevonulok állományilletékes csapattestemhez«, mivel Vetró főhadnagy úr számára nincs más megoldás, neki be kell vonulni s nem visszatérni, mint egy elhagyott szeretőhöz. Azzal a mentséggel ne is hozakodjék elő a főhadnagy úr, hogy ő maga használta előbb a *visszatérés* kifejezést. Mert más az, amit egy előljáró mondhat, és más az, amit egy beosztott — másrészt ő nem azt kérdezte, hogy el tudja-e a főhadnagy úr szajkózni azt, amit hallott, hanem azt, hogy megértette-e?» (98.)

A szakaszvezető és általában a tisztesek és tiszthelyettesek viselkedését a karpaszományosok iránt az irigység is keményítette: tudták, hogy azok „holnapután úgyis elmennek, aztán többé le se köpnek” (118). „Csak úgy zúgtak a repülők, a hanyattfeküdj-ek, a térdet mélyen hajlítani, csukló puskával, könyökkúszás, és közben Zudor szaki szakadatlanul üvöltött: »Nem tetszik az uraknak, mi? De eltávozásra menni tetszik, mi? Kint flangálni a városban, az jó, de díszlépésnél keményen letenni a lábat, azt nem! Hát majd megmutatom én, hogy ezentúl nem a szerelemtől fog reszketni a lábuk, hanem attól, hogy leteszik keményen a földre, ha díszlépés van elrendelve! Pattogjanak, pattogjanak, az istenségit, pattogjanak, mint a ruhatetű, mert én úgy levágom magukat a földre, mint a gyalogbékát...«” (117). A karpaszományosok viszont igyekeztek felfelé hízelegni, hogy könnyítsenek sorsukon. „Urak! — harsogta immár ki tudja hányadszor a kekszgyáros fia — háromszoros harsány hurrá, szeretett szakaszparancsnok-helyettesünkre, Zudor szakaszvezető úrra!” (125.)

A tisztí körök felsőbb rétegeiben a dzsentrí összetartás és korrupció szelleme uralkodott: „Szóval azzal a Benedek őrnaggyal bánjatok csinján! Annak van egy ajtaja a Krebshez.” (354.) Ezekben a körökben nem egyszer törik a magyar nyelvet. Egy ilyen „hazafi” Krucsay Krebs kegyelmes úr, „aki egy reggel magához hívatta Binder századost. — Bindike — mondta neki —, most nem hivatalosan beszélek teneked, hanem mint egy bajtárs, ein alter Kamerad. Segítsél nekem. Neked nem titok, hogy engem a rózsaláncok a kis művésznőhöz kötnek, az én koromban, ezt a dolgot a Loncival rendezni kell, nekem nem szabad őt tovább kompromittálni, nekem nincs szükségem az én állásom tekintélyében semmiféle szófiabeszédekre... Nagyméltóságod — mondta Binder, meghatottságtól remegő hangon —, nagyméltóságod, alázatosan jelentem, megtisztel engem bizalmával, és én méltó leszek erre a bizalomra... Nagyméltóságod védencének, Benedek őrnagy úrnak a zászlóaljában szolgál egy hadnagy, bizonyos Holétzy, von Haus aus egy dzsentrí-fiú, Heves megye, szőlő, kis föld, kis kastély, jó család. Ez a gyerek elkövetett egy kis vigyázatlanságot abban az ügyben az első ezrednél. Üri gyerek, futni hagytam, egy kicsiség volt, de fel lehetett volna fújni. Még most is fel lehetne fújni, méltóztatik engem érteni, még most is elő lehetne venni. — A két férfi, az idős bajtárs és az ifjú bajtárs megértően, melegen, szeretettel néztek egymás szemébe. S egy pillanatnyi megható hallgatás után a kegyelmes úr szokatlanul lágy hangon ezt mondta: — Hát csak csináld meg nekem ezt. Mióta vagy te százados?” (379—80.)

A főhős, a finom ember, az édes pofa, aki gyerekes és szent, mert „más-kép nem is tudná ezt csinálni”, aki nem látja, hogy amit csinál, az csak egy kis „bokacsattogtatás”, amit ő halálos komolyan vesz, aki a „tiszttviselő-telep” elnevezést pongyolának találja (44), akinek fogalma sincs, hogy a magas politika kohójában mit főznek, — ez a naiv fapofa természetesen ártat-

lanul hordozza korának és osztályának frázisait, hogy „a munka nem szégyen” (68), hogy „jó keresztény”-nek kell lenni, észre sem véve, hogy ennek a minősítésnek már semmi köze sincs a hittételek megtartásához, hiszen voltak, akik „sokszorososan áthágták azokat a szent korlátokat, melyeket a hittételek tűznek le körénk, téveteg természetünk megzabolozására, s ezeket mégsem nevezte a közvélemény rossz keresztényeknek, legfeljebb nagy tolvajoknak, nagy nyilasoknak vagy nagy disznóknak nevezték őket” (71—2). Amint látjuk, a társadalmi balítéleteket is nyelvi vetületükön keresztül mutatja be az író, mintha azt mondaná, hogy a letűnt társadalom erkölcsét döntő módon meghatározta az, hogy kiket neveztek nagy disznóknak és kiket rossz keresztényeknek.

Egy ilyen társadalmi-erkölcsi érték jelzésére való szó volt a katonaságnál a *bajtársias*. Benedek Zoltán minősítéséből hiányzott ez a szó, az, amely talán minden magyar honvédtiszt minősítésében benne volt. „Bajtársiasnak minősült az is, aki elszerette tiszttársa feleségét (feltéve, ha nem lett belőle nyílt botrány), bajtársias volt az is, aki elnyerte kártyán a parancsnokság legkoldusabb tisztjének azt az utolsó garasát, amivel a gyerekének kellett volna piros nyerget venni a kis szamarára, mindenki bajtársias volt, aki olyan volt, mint a többi” (17).

Nem hiányozhat Bóka regényéből a katonai szaknyelv bemutatása sem. Benedek Zoltán egyik tanulmányának ez a címe: „A készenléti helyen támadáshoz csoportosuló és rohamállásba előretörő ellenség páncélostámadásának műszaki zárással való elhárítása” (351). Az egész regényt átszövő Mikszáth Kálmán-os humor eszközével fejti ki, mit jelent az „érintkezés felvétele” (87). Az olvasó megérzi a könyv elolvasása után, hogy Benedek Zoltánnak még kint a fronton is kissé papirosízű fogalmai voltak az ilyen disztíngvált műszavakról. A múltbéli katonai stílus szerves tartozéka, a trágárság is helyet kapott a regényben. Egyeseknek talán ez sok. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy e nélkül a kép nem lett volna teljes. S az író nemcsak a mának ír. Elmúlt századokban még vallásos tárgyú könyvekben sem voltak ritkák a vaskosabb kifejezések. S nem keveset adnánk érte, ha tudnók, hogyan szitkozódtak honfoglaló őseink. S ha ebben a regényben még az etimológia is helyet kapott, lehet-e az más, találhatott-e az író a regényhez jobban illőt, mint egy káromkodás etimológiája? Zudor szaki rejtelmes *gotter* szaváról a használó maga „azt hitte, hogy az valami nagy káromlás, s ha nagyon-nagyon törte volna magát, akkor rájött volna, hogy ezt a szót Zudor nagyapától tanulta, még pendelyes gyerek korában. Az öreg mondogatta, ha adóintést kapott, hogy »gotter gotter, száradjon el a tövete«. Nem állítom, de az a gyanúm, hogy Zudor nagyapa csak úgy értelmetlenül használta ezt a szót, de ha őt megkérdezték volna, hogy honnan tanulta, ő legalább azt mondta volna, hogy az istenátkozta németjétől. Én csak szorgos kutatás útján leltem nyitjára: ez a rejtelmes »gotter« úgynevezett naiv elvonás abból a jólismert szövegből »Gott erhalte Franz, den Kaiser...« — Szóval Zudor nem volt germán, de éppen az általa használt fater-muter árulta el, hogy az ő mamája nem lehetett hercegnő, mert Magyarországon a városi szegénység nevezte így apját-anyját.” (24.)

Ebben az embertelen világban a legnormálisabb hangon a tiszti iskola növendékei beszélnek egymással, meg a legénység, ugyancsak egymással. Ezeknek csak ideig-óráig kell átvészelnüök a laktanyaéletet. De közülük is a leghiggadtabbak, akik a legnagyobb fölényrel és humorral néznek el a tiszt

urak mesterkedései felett, a kommunisták. Mikor Takács Ambrus honvédet röpiratterjesztés vádjá miatt megverik, s utána megkérdezi valaki tőle, miért verte meg a százados, tréfásan, de józan titoktartással feleli: „Hogy meg ne szeressem őt, biztosan azért — mert nagyon kellemes úriember lenne, ha nem verne, hanem én verném őtet... — Majd eljön az ő ideje is, eljön az Utolsó Napokon — mondta áhítatosan a kertész. — Mert nem megyen be ő a Második Jeruzsálembe, hacsak meg nem tisztul a kilenc kínok tűzében! — Nem lenne tanácsos azt megvárni — vélte mosolyogva Takács Ambrus. — Okosabb lenne mostanság megmejjeszteni az ilyeneket.” (292—3.) A karpaszományosok természetesen nem igen érintkeztek a legénységgel. Amikor egyikük azzal gúnyolja Dobi tizedest, hogy az kedveli a bakabúzt, Dobi alapos leckét ad a szájaskodónak. S a kioktatás hangnemében ugyanaz a fölényes humor vibrál, mint amit Takács esetében láttunk: „A szag — tisztelt karpaszományos urak — mondotta Dobi —, a szag, amint erre Csorvás bátyánk megtanított, két-féle. Karpaszományos szag és bakaszag. Én a bakaszagot szeretem, Csorvás a karpaszományos szagot. Ezért ültem a legszagérzékenyebb szervének közvetlen közelébe, hogy mély lélegzeteket vehessen. Felkérem a sajtó képviselőit, hogy kérjenek nyilatkozatot a nagy Csorvástól egyéni illatomról...” (188—9.)

A katonaságon belüli nyelvi szokások még élesebb megvilágítást kapnak azáltal, hogy szembe vannak állítva a „civil beszéd”-del. Ennek pompás megtestesítője az öreg Benedek mérnök mindent profanizáló stílusa, aki fiát csak így szokta köszönteni: „Szervusz kardnyelő” s Isten bocsá, így szokta folytatni: „kicsípted magad, mint szarospista Krisztus nevenapján”. A tettek és a beszéd nála is összhangban vannak: szüresöli a levest, képes ülőkádban fürödni a kertben, és ilyenkor még át is kiált a szomszédba vagy kikiabál az utcára: „Hűtözöm, szomszéd úr, hűtözöm, nincs ennél jobb... Mit bámulsz, te gyerek, árpa nő a szemedbe, ha úgy meregeted!” (54.) Benedek őrnagy urat az ilyes beszéd hallatára kileli a hideg. A diáknyelvet, amely keveredve van a csibésznyelv és a sportnyelv elemeivel, a főhős öccse, Benedek Gabi képviseli: „Hogy azon a ronda, vén tyúkon mit kajolt az öreg surmó, azt nem értem... sánta volt és buta, mint a föld.” — „Nézd, öreg, ... mindenkinek érhet baleset, te is beletenyerelehetsz valamibe, én is belemászhatok valami masszába, akkor aztán az öregek egyszerre nagyon nagyfiúk lennének, ha az ember nem tudna róluk is egyet-mást, amit odakenhet csak úgy srégen ejtve a labdát...” (82.)

Talán sikerült az eddigiek folyamán szemléltetnem, hogyan tudja a társadalmat ábrázolni az író a nyelvnek nem segítségével, mert regényben ez másképp úgysem volna lehetséges, hanem megfigyeltetésével. A nyelv, a beszéd maga lesz a megfigyelés tárgya. Nemcsak nyelvi anyag, még nyelvi kategóriák is mérlegeltetnek, például az, hogy milyen a szerepe a hasonlat nyelvi és stilisztikai kategóriájának a honvédség életében. Benedek Zoltán nem szerette a hasonlatokat, pongyoláknak érezte őket. A „katonai ügyirály-óra [!] ellenőrzése közben ki is kelt a hasonlatok ellen. »Azt mondhatom például, hogy irány az 547-es magaslat, de azt aligha, hogy irány az a magaslat, amely olyan, mint egy hősipkás öregúr... és miért nem, urak?« A fiatal tisztjelöltek találgatták, találgatták, de ő annak adott igazat, aki azt felelte: »Alázatosan jelentem azért, mert idő sincs rá meg nem is biztos, hogy más is úgy látja...« Persze, az indokolás első fele volt a helyes, arra már összevonta a szemöldökét, hogy akadhat valaki, aki nem úgy lát egy magaslatot, ahogy azt az előljárója, parancsadáskor jellemzi. De nincs rá idő, erről van szó.” (38.)

Záradékul még csak azt emelném ki, hogy a finom nyelvi megkülönböztetések a társadalomábrázoláson kívül is lépten nyomon élénk bukkannak. Nem egyszer egy-egy nyelvi kategória megnevezése is tudatosítja az olvasó számára a nyelv jelenlétét; az olvasó ilyenkor valóságos leckét kap fogalmazásból. Idézhetünk ilyen példát a nyelv hangtani oldalára: „Lelkes és harsány hangja oly vidoran csengett, hogy még a lélekbúvárokat is meglepte volna az a sok durvaság, amit közben gondolt Benedek Zoltánról ezzel a rendelkezéssel kapcsolatban” (157). Finom jelentéstani szembeállítás: „Benedek Zoltán ... nem hallgatott szüleiről, hanem nem beszélt róluk” (24). S hogy a kettő nem mindegy, annak pontos indokolását kapjuk. Nyelvtan: kötőszóhasználat: „— Lám, mégiscsak tanulunk valamit ma — mondta Benedek Zoltán.” — „a Mikádó rettenetes mivolta ezzel a »lám, mégiscsak« kezdetű mondattal véget ért... És akármilyen gúnyorosra sikeredett ama »lám, mégiscsak«: mégiscsak benne volt az elismerés.” (150—1.) Tagadás és múlt idő jele: „— Bolond maga, Sándor, mondta Benedekné, és a menyéhez fordult: Neked csináltam hagyma nélkül, te nem szeretted így... — Mindenki lesütötte a szemét. Ebben a »te nem szeretted«-ben benne volt, hogy Gabi szerette, s a múlt időben benne volt, hogy valójában te sem vagy senki, mióta Gabi nines.” (66.)

Károly Sándor

Fordítás és nyelvművelés

1. Az idegen nyelv tanításának egész folyamatában — így természetesen a fordítás folyamatában is — a két nyelv (az idegen nyelv és az anyanyelv) lexikai és grammatikai sajátosságait össze kell hasonlítani. Különösen fontos ennek hangsúlyozása a Magyarországon folyó nyelvoktatás gyakorlatával kapcsolatban, mivel agglutináló típusú anyanyelvünk birtokában flektáló nyelveket tanítunk. Ez igen sokra kötelez bennünket a nyelvoktatás módszertanát illetően. Az agglutináló és flektáló nyelvek összehasonlításával a külföldi szakmódszertani irodalom is csak itt-ott foglalkozik, bár a kezdeti lépéseket tekintetben — különösen a Szovjetunióban — már megtették. A kérdés mielőbbi módszertani megoldását hazai és külföldi viszonylatban az hátráltatja, hogy ez idő szerint kevés az olyan nyelvészeti munka, amely anyanyelvünket a flektáló — különösen az orosz — nyelvek grammatikai, lexikai és fonetikai rendszerével hasonlítani össze. Ilyenformán ezt a feladatot egyelőre a módszertani szakemberek kénytelenek végezni. Munkájuk sikerebb végzése érdekében azonban kívánatos lenne a nyelvtudomány szakembereinek avatott támogatása is.

Nem szabad elfelednünk, hogy az anyanyelv és a tanított idegen nyelv összevetésére nemcsak akkor van szükség, ha a két nyelv különböző típushoz tartozik. A rokon nyelvek tanításában is szükségszerű az anyanyelv egybevetése a tanult nyelvvel.

Nem véletlen, hogy a szovjet nyelvoktatási szakmódszertan négy, történelmileg kialakult módszert jelöl meg: a grammatizáló, a direkt, a kombinált és az összehasonlító (összevető, szembeállító) módszert (vö. Иностранные языки в школе 1957/5, 21). Természetes, hogy ma a Szovjetunióban az idegen nyelvek tanításában az összehasonlító módszert tekintik a legcélravezetőbbnek, mert ez az a módszer, amely biztosíthatja az idegen nyelv tudatos elsajátítását. A ma már általánosan elismert módszer első és legfontosabb alapelve a tanított idegen nyelv összehasonlítása az anyanyelvvel, az anyanyelv szembeállítása az idegen nyelvvel.

2. Visszatérve a fordítás kérdéséhez, megemlítjük, hogy a fordítás problematikája az iskolai nyelvoktatás egész története folyamán foglalkoztatta a szakdidaktikusokat. A módszertani szakemberek a kor követelményeitől és a fejlődés adott színvonala szerint ítélték meg a fordítás szerepét a nyelvoktatásban. Akadtak persze olyanok is, akik tagadták annak szükségességét — főként a direkt módszer követői.

Ma a korszerű nyelvoktatás gyakorlati célokat szolgál: meg kell tanítani a tanulókat arra, hogy idegen nyelvű szöveget tudjanak olvasni és megérteni, s beszélgetni tudjanak a tanult idegen nyelven. E gyakorlati célok mellett az idegen nyelv tanítása természetesen képző és nevelő célokat is szolgál.

A gyakorlati cél megjelöléséből világossá válik, hogy a fordítás az idegen nyelv tanításában egyidejűleg cél és eszköz. A cél: megérteni idegen szöveget, az eszköz: a két nyelv jelenségeinek összevetése a fordítás segítségével.

3. A szovjet pszichológia és a szakmódszertan szakemberei megvizsgálták a tanszövegek megértésének sajátosságait, valamint a nyelvi eszközöknek és a szövegösszefüggésnek a fordításban játszott szerepét. A vizsgálatok megállapították, hogy az idegen nyelvű szöveg megértésének diszkurzív jellege van, és a megértés szoros kapcsolatban van a fordítással. A tanulmányok sajátosságait figyelembe vevő új szöveg megértésének a folyamata négy, minőségileg különböző, de egymással szorosan összefüggő szakaszra bomlik (И. В. Карпов: Психологическая характеристика процесса понимания и перевода учащимися иностранного текста, Сб. «Теория и методика учебного перевода», АПН РСФСР, М. 1950. 35—72).

A megértés első szakasza a szöveg lényegének, általános mondanivalójának a megragadását szolgálja. A szöveg elsődleges megismerésének eredménye a *s z a b a d* fordítás, amely nem egyéb, mint a szöveg gondolati tartalmának anyanyelven történő elmondása.

A megértés második szakaszában megy végbe a szöveg lexikai és nyelvtani elemzése azzal a céllal, hogy a szöveg gondolati tartalmát pontosan megértsük. Ezen a fokon produkálja a tanuló a *s z ó s z e r i n t i* fordítást (nyers fordítás), mivel a szöveg megértett gondolatait itt szó szerinti fordításban tolmácsolja. Ez azonban semmiképpen sem jelentheti a szavak szerinti fordítást, vagyis a szavak egymás utáni fordítását.

A harmadik szakasz az analitikus jellegű második szakasszal szemben szintetikus jellegű. Itt a tanuló már egy és ugyanazon gondolat idegen nyelvi és anyanyelvi ekvivalens formáival rendelkezik, az idegen szöveg gondolatait a *d e k v á t* fordításban, az anyanyelv normáinak megfelelően adja vissza.

A megértés negyedik szakasza a fordítást — mint a megértés eszközt — elveti, e fokon *f o r d í t á s n é l k ü l i* olvasásban valósul meg az idegen szöveg megértése.

A diszkurzív megértés tételének helyességét gyakorlati munkánk igazolja. Az iskolai gyakorlat azt is bebizonyította, hogy az első szakasz gyakran nélkülözhető, a negyedik pedig egyelőre az egyetemi nyelvoktatásban érhető el, ott is elsősorban a nyelvszakos hallgatóknál.

A megértés folyamatának kulcsfontosságú részei a második és a harmadik szakasz. Egyébként e szakaszokban van az anyanyelvnek legnagyobb szerepe.

A szó szerinti fordítás legfőbb módszertani jelentősége abban van, hogy segítségével kitűnően be lehet mutatni az idegen és az anyanyelv lexikai és grammatikai különbségeit vagy adott esetekben a két nyelv azonos jegyeit. A szó szerinti fordítás elkészítésében így nagyon fontos támasz az anyanyelv. Viszont éppen a szó szerinti fordítás rejt magában sok veszélyt az anyanyelvre nézve. Jóllehet az adekvát fordításnak kell — viszonyaink között — betetőznie a fordítás folyamatát, a tapasztalat mégis azt bizonyítja, hogy nyelvatanáraink sok esetben megelőgszenek a szó szerinti fordítással, az adekvát

fordítás igényével nem lépnek fel tanulóikkal szemben. A szó szerinti fordításra való hajlandóság a tanulók szempontjából még megérthető, de ennek tudomásulvétele a tanár részéről érthetetlen és megengedhetetlen dolog.

4. Ezt az egész problémát érdemes ismét és ismét elővenni. Nyelvművelésünk mintha egy kissé megfélekedezett volna a tanintézmények mindennapos kötelességeiről anyanyelvünk művelésében. Kétségtelen, hogy nyelvművelő munka mindenekelőtt a magyar órán folyik, de nem rekesztve ki e munkából a tanári kar egyetlen tagját sem — utána közvetlenül az idegen nyelvi órákat állítanánk, mert az idegen nyelvek oktatásában gyakran avatatlan kezek rontják vagy engedik romlani az anyanyelvet. Ennek persze megvan az objektív oka is: idegen nyelvet tanító tanáraink ismeretei a magyar nyelvben hiányosak. Ez különösen azokra a nyelvtanárokra vonatkozik, akik egyszakos képzésben részesültek, illetve második szakjuk nem a magyar nyelv és irodalom volt.

A nyelvművelés legfrissebb irodalmában csak elvétve találhatunk utalást az idegen nyelvek tanításában rejlő nyelvrohlási veszélyre. E probléma felvetését olvashattuk Lőrincze Lajos tollából: „Mindig ügyeljünk arra, hogy az idegen nyelvek tanulása, a más nyelvekből való fordítás ne vezessen a nyelv elszíntelenedésére, hanem inkább segítsen a magyar nyelvi sajátságok tudatosításában” (Lőrincze Lajos: *Nyelv és élet* 32).

5. Véleményünk szerint nem lesz haszontalan dolog, ha megvizsgáljuk az iskolai fordítás és a nyelvvédelem dialektikusan összefüggő problémáját, a szó szerinti és az adekvát fordítás kérdéseit.

A fordítás nagyon bonyolult nyelvi tevékenység. A tanulók erős szellemi erőfeszítést követeli meg, mert az idegen nyelven kifejezett gondolatot meg kell értenie, s vissza kell adnia anyanyelvén (vagy fordítva: az anyanyelven fogalmazott gondolatot kell idegen nyelven kifejeznie). Ez a követelmény magyarázza azt, hogy a fordítás kitűnően fejleszti a tanulók logikus gondolkozását, a szóban megformált gondolat kifejezését, fejleszti a tanulók megfigyelő képességét, hozzásegít ahhoz, hogy felismerjék a gondolat kifejezésének eszközeit az idegen és az anyanyelvben.

Az iskolában alkalmazott szó szerinti fordítás létjogosultságát az anyanyelv védelme szempontjából üldözni lehetne azzal a megokolással, hogy a szó szerinti fordítás szükségszerűen rontja az anyanyelvet,¹ különösen pedig akkor, ha a tanár megelégszik pusztán annyival. Didaktikai szempontból az idegen nyelv eredményes elsajátítása érdekében mégsem nélkülözhetjük, mert az idegen nyelv és az anyanyelv összevetésének éppen ez az egyik legfontosabb lehetősége. Nem tehetjük ezt azért sem, mert a szó szerinti fordításnak az anyanyelvre tett kedvezőtlen hatását az adekvát fordítás alkalmazása ellensúlyozza.

A szó szerinti fordítás még nem adekvát fordítás, noha az idegen szöveg minden nyelvi elemét felöleli. Benne az idegen nyelv lexikai sajátosságai, nyelvtani tulajdonságai, mondatnani szerkezete tükröződnek. Ebben a fordításban nincs és nem is lehet meg a tartalom és a forma szintézise.

Világosan látható, hogy a szó szerinti fordításban a tanuló nyelvi műveltsége a két nyelv kifejezési eszközeinek összehasonlítása révén gazdagodik,

¹ Balogh István azt javasolja, hogy lehetőleg mellőzzük. Vö. Az orosz nyelv oktatásának elméleti és gyakorlati alapjai. Tankönyvkiadó, Budapest, 1958. 201.

ugyanakkor kedvezőtlenül befolyásolhatja az anyanyelvet. A szó szerinti fordítás során szinte állandóan negatív hatások érik az anyanyelvet: idegen nyelvi szerkezetek rögződhetnek a tanuló tudatában, idegenszerű, helytelen kifejezések vésődhetnek be, a tanult nyelv mondatszerkesztésének hatása erőteljesen jelentkezhetsz.

A szó szerinti fordítás kedvezőtlen hatását körültekintő tanári munkán kívül az adekvát fordítás alkalmazása ellensúlyozhatja.

Az adekvát fordítás tetőzi be a szöveg megértésének és visszaadásának a folyamatát. Ha helyesen végezzük ezt a munkát, akkor a szó szerinti fordításban alkalmazott magyartalan visszaadási módot teljesen kiküszöböljük. Az adekvát fordítás fokán az eredeti szöveg tartalmi mondanivalóját elvonatkoztatjuk annak nyelvi burkától, a mondanivaló idegen nyelvű kifejezésétől. Így megvan a lehetőség arra, hogy az eredeti szöveg gondolati tartalmát adekvát módon, helyes magyarsággal fejezzük ki. Nyilvánvaló tehát, hogy az idegen nyelvérzék kimunkálásának és az anyanyelv tudatosításának elengedhetetlen feltétele az adekvát fordítás.

6. Az elmondottakkal kapcsolatban utalunk azokra a jelenségekre, amelyek az oroszról magyarra való fordítás közben gyakran befolyásolják az anyanyelv használatát.

a) A szórendi hibák forrását abban kell keresnünk, hogy az idegen nyelvet tanulók igyekeznek a fordítandó mondat szavait abban a sorrendben fordítani, ahogy azok egymást követik a mondatban. Ez gyakran értelmi zavarra vezet. Tipikus eset, hogy az állítmányt jellemző módon megtartják a magyar mondatban azon a helyen, ahol az orosz mondatban elhelyezkedik.

b) Az igenevek fordításakor gyakran fordul elő magyartalan, az idegen nyelvi szerkezetnek megfelelő fordítás. Igen gyakori a magyar nyelvtől eltérő főnévi igeneves szerkezetek mechanikus fordítása. A határozói igenevek fordításában kísért a *-ván, -vén* képző alkalmazása.

c) Gyakran magyartalan az orosz nem egyeztetett jelzők visszaadása.

d) Számtalan problémát vet fel továbbá a birtokos szerkezetek fordítása.¹

e) Hajlamosak a tanulók arra, hogy az orosz szenvedő igéket és a szenvedő melléknévi igeneveket szenvedő szerkezettel fordítsák.

f) Az oroszban gyakran használt személyes és birtokos névmásokat az esetek többségében feleslegesen fordítják a tanulók. Az élettelen tárgyakra és állatokra vonatkozó személyes névmásokat személyes névmással adják vissza.

g) Kedvezőtlenül hat az anyanyelvre néhány előljárószó helytelen, mindig azonos fordítása.

h) Az orosz nyelv lexikai természetének mechanikus másolása legalább olyan veszéllyel jár az anyanyelvre, mint a grammatikai szerkezetek tükröződése.

A felsorolt nagyobb hiányosságok jórészt olyanok, amelyeket a tanulók részint a szó szerinti, részint az adekvát fordításban követnek el. A szó szerinti fordításban az idegen szerkezetek és lexika visszaadására a magyartalan

¹ A birtokos szerkezetek fordításával behatóan foglalkozik a szerző Az idegen nyelvek tanítása című folyóiratban, 1959/5 : 142—5.

megoldásokat — véleményünk szerint — nem lehet abszolút hibának tekinteni, bár — ha lehet — kerülni kell őket.

7. Végezetül vizsgáljuk meg az egyetem egyik záróvizsgáján három témából készített mintegy harminc írásbeli dolgozatot. Ezeket nem orosz nyelvszakos, hanem jórészt magyar—történelem szakos hallgatók készítették. A megadott idegen nyelvű szöveget természetesen adekvát módon, helyes magyar nyelven kellett visszaadni. Nézzük meg, milyen hibákat követtek el hallgatóink, hogyan vétettek a magyar nyelv normái ellen. A tallózásban nem vettük figyelembe a helytelen megértésből fakadó hibákat, de nem is idézünk minden olyan mondatot, szókapcsolatot vagy szót, amely szintén alkalmas volna arra, hogy az idegen nyelvnek az anyanyelvre tett hatását bizonyítsa.

Vegyük az első példát: Опасность со стороны немецких рыцарей заставила разрозненные литовские племена объединиться.

E mondat fordításában a következő megoldásokat kaptuk: *a német lovagok oldaláról fenyegető veszély kényszerítette egyesülésre a szétszórta litván törzseket; a német lovagok oldaláról fenyegető veszély egyesülni kényszerítette a...; az elszigetelt litván törzseket a német lovagok részéről való veszély kényszerítette egyesülni; a német részéről fenyegető veszedelem kényszerítette egyesülni a...* A fordításokban a *сторона* szó szerinti visszaadása, a *való* szó felesleges alkalmazása és a főnévi igenes szerkezet mechanikus átvétele sérti a magyar nyelvet. (Helyes fordítás: A német lovagok részéről fenyegető veszély egyesülésre kényszerítette a szétszórta litván törzseket.)

A *сторона* szó zavarja a helyes fordítást a következő mondatban is, azonkívül problematikus az előjárósó és a birtokos névmás visszaadása is: ..., чтобы привлечь на свою сторону немецких рыцарей — *hogy saját részére vonja a német lovagokat; hogy az ő oldalára vonja a...; hogy a maga oldalára vonzza a...* (Helyesen: ...hogy a maga oldalára vonja...)

A birtokos névmást szükségtelenül alkalmazzák az alábbi megoldások is: записывал в свои тетради — *saját füzetéibe leírogatta*; свои лучшие чаяния — *saját jobb vágyaikat*; своё представление о справедливом — *saját elképzelésüket az igazságról*; сосредоточивали в своих руках много — *számos... összpontosítottak saját kezükben*; об этом скажет и в своём обращении — *erről beszél saját felszólalásában*; для изучения их (учреждений) он посылал в разные государства своих сотрудников — *ezek tanulmányozására saját munkatársait elküldte különböző államokba*.

A főnévi igenes szerkezet fordítása vezetett helytelen kifejezőmódra e mondat fordításában is: Хорошая песня выражает лучшие человеческие стремления..., заставляет задуматься над условиями жизни... — *a jó dal kifejezi a jobb emberi törekvéseket... elgondolkozni kényszerít a munka emberének életviszonyai felett; ... kényszerít elgondolkozni... körülményei fölött; kényszerít gondolkozni...* A főnévi igenevet igyekszik feloldani a következő fordítás oly módon, hogy azt főnévvel adja vissza: ... *az ember életének és munkájának (félreértés!) viszonyán elgondolkodásra készítet. A felett (fölött) szó alkalmazása helytelen. Ugyanebben a mondatban kapunk ilyen megoldást is: egy jó ének...* ebben a határozatlan névelő használata indokolatlan. Az *ének* szó alkalmazása sem helyes, mert a szövegösszefüggés a *dal* szót igényli. (A mondat helyes fordítása: A jó dal a legjobb emberi törekvéseket fejezi ki..., az életkörülményeken való elgondolkodásra készítet.) Ebben a mondatban sem *énekelnék*,

hanem *dalolnak*: Поют, и в мастерской как будто веет свежий ветер широкого поля — вспоминает об этом времени Горький.

A massa vezet helytelen fordításra az alábbi mondatban: Старые московские приказы также не могли справиться с массой новых дел — *a régi moszkvai prikázok* (az ukáz mintájára átvett szó!) *szintén nem tudták elintézni az új ügyek tömegét*; *az új dolgok tömegét szintén nem intézhették a régi moszkvai rendeletek*; *az öreg (!) moszkvai rendeletek ugyancsak nem tudtak megbirkózni az új ügyek tömegével*. (Helyesen: A korábbi moszkvai rendeletek birtokában sem tudtak megbirkózni az újonnan felmerülő számtalan ügygel.)

Az orosz nem egyeztetett jelző vezet helytelen magyarságra a következő mondatban: . . . , а на иконах её он видел старой, строгой, с длинным кривым носом — *az ikonokon hosszú, görbe orral öregnek, szigorúnak látta*; *az ikonokon őt öregnek, szigorúnak látta, hosszú görbe orral*; *az ikonokon ő szigorúnak látszott, hosszú görbe orral*; *őt ő öregnek, szigorúnak látta, hosszú görbe orral*; magyarosabb, de mégsem tökéletes ez a megoldás: *szigorúnak, hosszú, hajlott orrúnak látta őt*.

A возбудил против себя hatott zavarólag ebben a mondatban: Миндовг возбудил против себя вражду других литовских князков, которые убили его — *Mindovg maga ellen fellázította a többi ellenséges litván fejedelmet, akik megölték*; *Mindovg gyűlöletet idézett elő maga ellen a többi litván fejedelmek között, és megölték őt*; *Mindovg feltámasztotta maga ellen a többi litván fejedelem gyűlöletét, akik megölték*. (A mondat helyes fordítása: Mindovg kihívta maga ellen a többi litván fejedelem gyűlöletét, ezek végül is megölték.)

Nehézkes, magyartalan, félreérthető megoldást nyújt ennek a fordítása: после смерти Миндовга начавшееся при нём объединение литовских племён в единое государство продолжалось — *Mindovg halála után a litván törzseknek vele kezdődő egy ál(!)amban való egyesítése folytatódott*. (Helyesen: Mindovg idejében indult meg a litván törzseknek egy államban való egyesítése. Ez Mindovg halála után is folytatódott.)

Az előbbihez hasonló fordítás ez is: Так при Петре устройство русского государства стало приближаться к порядкам, господствовавшим в передовых европейских странах — *így Péternél az orosz állami hivatal a vezető európai országokban uralkodó hivatalok sorához kezdett közeledni*. (Helyesen: Ilyen módon Péter alatt az orosz állam berendezkedése kezdett hasonlítani a haladó európai országokban uralkodó államrendszerekhez.)

Az относиться igéből képzett melléknévi igenév fordítása problematikus a következő szerkezetben: . . . , неодобрительно относившиеся к деятельности царя. . . — *rosszallóan visszanyúltak a cár tevékenységéhez*; *ellenségesen viselkedtek a cár tevékenységeihez*; *helytelenül viszonyultak a cár rendeleteihez*. (Helyesen: nem helyeselték a cár tevékenységét.)

A как . . . так и fordítása magyartalan a következő mondatban: Слабость государственного аппарата обнаружили как война, так и борьба с восстаниями в Астрахани — *az állami apparátus gyengeségét leleplezte úgy a háború, mint az Asztrahányban levő felkelés*; *az állami apparátus gyengeségét leleplezte úgy a háború, mint az Asztrahányban kitört felkelések harcai*; *az állami apparátus gyengeségét bizonyította mint a háború, úgy a felkelők küzdelme is Asztrahányban*. (Helyes fordítás: Az államapparátus gyengesége hebizonyosodott mind a háborúban, mind az asztrahányi felkelések ellen folytatott harc során.)

Helytelen szóhasználat fordul elő ebben a tolmácsolásban: уступил часть литовских земель ордену — *átengedte a litván földek egy részét*;

рассылал их на службу по разным городам — *elküldte őket a különböző városok szerint*; представители старых княжеских фамилий — *az öreg hercegi családok képviselői*; старая система управления — *a közigazgatás öreg rendszere*; в мрачной иконописи *a sötét (borús, borongós) szentképfestészetben*; это творчество питало Горького как писателя — *ez a művészet táplálta Gorkijt, mint író*.

Felesleges a személyes névmás és az igekötő: они разбивались на отдельные племена — *ők szétforgácsolódtak külön törzsekre*. (Szórend!) (Helyesen: különálló törzsekre bomlottak.)

A mellénevek hibás alkalmazását bizonyítják az alábbi példák: титул короля — *király cím*; представители боярских фамилий — *a bojári családok képviselői*; родственные племена — *rokoni törzsek*.

A народное искусство — szókapcsolatot szinte majdnem minden dolgozatban *népi művészet*-nek fordították *népművészet* helyett.

A felsorolt példák világosan bizonyítják, hogy eléggé súlyos hibák adódnak a fordításokban. A helytelen megoldásokból kitetszik, hogy az idegen szöveg nyelvtani és lexikai sajátosságainak a hatása oly méretű, hogy a nyelvet tanulók anyanyelvi fogalmazási készsége sokszor szinte megbénul. Véleményünk szerint pedig könnyebb magyarosan visszaadni az idegen szöveg mondanivalóját írásban, mint élőbeszédben. A gyakorlat mégis azt bizonyítja, hogy az idegen nyelvi szerkezetek, nyelvi szokások elsősorban írásban hatnak. Kétségtelen azonban, hogy az élőbeszéd sem mentes az idegen nyelvi hatásoktól.

8. Összefoglalva az elmondottakat, szögezzük le a következőket:

Az iskolai fordításokban fokozottan kell ügyelni arra, hogy az idegen nyelvi hatás kiküszöbölődjék.

A szó szerinti fordítást használjuk fel az idegen nyelv és az anyanyelv sajátosságainak a bemutatására, de ezt minden esetben kövesse a helyesen, magyarosan megfogalmazott adekvát fordítás. Mindig az adekvát fordítást használjuk fel az idegen nyelvi hatás kiküszöbölésére.

Az idegen nyelvről minden tanár tekintse valóban szívügyének anyanyelvünk védelmét, a tanulók anyanyelvi ismereteinek a tudatosítását, mert csak így végezhetünk eredményes munkát a tanulók nyelvi képzésében.

Hadas Ferenc

Az elbeszélő múlt idő az iskolában

1. Iskolai magyar órákon hosszú évek óta figyelem, fölismerek-e a tanulók a múlt időt az ilyenféle klasszikus mondatok igealakjaiban:

Árpád hős magzatjai
Felvirágozának

(Kölcsy: Himnusz)

Bús düledékeiden, Husztnak romvára, *megállék* ...

(Kölcsy: Huszt)

Szabadság! itten *hordozák*
Véres zászlóidat ...

(Vörösmarty: Szózat)

Már hó *takará el* a bérci tetőt.

(Petőfi: Szeptember végén)

György az édesanyját hidegen *köszönté*,
Bár ez a lelkét is majd elébe *önté*!

(Arany: Toldi)

Bizony, nemigen érzik ezekben az igealakokban a múlt időt. Inkább furcsa, régies írású jelen idejű igealakoknak fogják fel őket, vagy legalábbis a tanár kérdésére többnyire ilyeneknek elemzik a kiemelt szavakat. *Felvirágozának, megállék* — ezek sok tanuló szerint ma így hangzanának: *felvirágoznak* (vagy: *felvirágoznának*), *megálllok* (vagy: *megállnék*). A Szózat *hordozák* szavát sokan a jelen idejű *hordozzák*-kal gondolják egyértékűnek. (Van, aki először így is olvassa: *hordozzák*.) Petőfi *takará (el)* és Arany *köszönté, önté* szavát pedig nem egy tanuló — a saját nyelvérzékére hagyatkozva — így magyarázza: ezek a mai *takarja (el)* és *köszönti, önti* igealaknak felelnek meg.

Különösen akkor éreznek vagy ismernek rá nehezen a múlt időre, amikor az elbeszélő múlt igealak közelében jelen idejű igealakok vannak. Pl.:

Janesi e látványra ekkép *okoskodék*:

„Ez a világ aligha csárdában nem ég;

Bizonyára úgy lesz — hál' a jóistennek!

Bemegyek az éjre, benne megpihenek.”

(Petőfi: János vitéz)

— Itt az *okoskodék* értelme sok tanuló szerint: *okoskodik*. Már csak azért sem gondolnak múlt időre, mert a versszak többi igealakja (*ég, lesz, bemegyek, megpihenek*) sem múlt idejű.

A rövid magánhangzós (-a, -e jelű) elbeszélő múlt alakokat is többnyire jelen idejűnek fogják föl, mintha a múltidő-jel ott sem volna:

Az nem lehet, hogy annyi szív

Hiába *onta* vért ...

(Vörösmarty: Szózat)

Felderüle a kívánt

Nap, mely a vitát eldöntse ...

(Arany: A fülemile)

— Az e mondatokban levő *onta* és *felderüle* szót sok tanuló szerint ma így írná a költő: *ont, felderül* (vagy: *felderül-e*).

Egyszer Arany Toldijából íratam föl gyakorlásul a következő mondatot:

Nagyon *elbusúla* Bence e beszéden,

Szánta kis gazdáját, hogy bujdosni mégyen ...

Én is nagyon elbúsultam, mikor a diktálás befejeztével a táblán a következő átírásban láttam viszont az első sort: „Nagyon *elbúsul a Bence* a beszéden ...”

— Igen, aki az *elbusúla* szóban nem érzi a múlt időt, azt jelen idejű igealak-

nak fogja föl, a számára ismeretlen s így értelmetlen *-a* múltidő-jelet pedig névelőnek.

Máskor egy osztály tanulóinak le kellett írniuk emlékezetből Petőfi Szeptember végén című versének első szakaszát. Ennek 7—8. sora így szól:

De íme sötét hajam őszebe vegyül már,
A tél dere már *megüté* fejemet.

— Nagyon jellemző, hogy két tanuló *megüté* helyett ezt írta: *megüta*, mert ezt a szót — mint az előző sorbeli *vegyül* igealakot — jelen idejűnek érezte.

Az is előfordul, hogy az elbeszélő múlt alakokat hibásan írt közönséges múlt igealakoknak vélik. Így például a következő versrészletben:

Nem hallottátok Dózsa György hírét?
Izzó vastrónon őt *elégetétek*,
De szellemét a tűz nem égeté meg ...
(Petőfi: A nép nevében)

— Itt a *hallottátok* analógiájára az *elégetétek* igealak többek szerint *elégettétek* volna, csak valahogy elmaradt az egyik *t*.

Ezek az apró adatok arra figyelmeztetik a magyar nyelvet és irodalmat tanító tanárokat s a tankönyvírókat, hogy nem szabad elhanyagolni az elbeszélő múlt idő kérdését, mert különben tanulóink nem értik meg tökéletesen klaszszikus költőinket. Egykori kedves professzorom, Mészöly Gedeon mondta nekem annak idején: az elbeszélő múlt elavulhat, kihalhat a beszélt és az írott nyelvből, de azt minden eszközzel meg kellene akadályozni, hogy ezzel együtt az elbeszélő múltat oly gyakran használó Petőfi és Arany nyelve is elavulttá váljék.

„Az irodalmi nyelvre még az egész XIX. század folyamán jellemző az elbeszélő múlt használata” — állapítja meg pár éve megjelent szép értekezésében J. Soltész Katalin (Az elbeszélő múlt kihalása: MNy. 53: 127—38). Tehát egész XIX. századi irodalmi örökségünket fenyegeti erről az oldalról a nyelvi elavulás veszélye.

Hogy ezt a veszélyt elhárítsuk, másrészt pedig, hogy a mai olvasók és a tanulóifjúság számára ne kelljen a művekkel kapcsolatosan minden egyes elbeszélő múlt igealakot vagy legalább az azonos típusúakat esetenként külön megmagyarázni, tanítani kellene iskoláinkban az elbeszélő múlt időt is. Az elbeszélő múlt igealakok körül a sok bizonytalanságot, a gyakori téves elemzést és helytelen értelmezést szerintem az okozza, hogy tanterveink és tankönyveink nem törődnek a használatban egyre jobban elavuló, de a magyar nyelvi és irodalmi műveltségben még ma is oly fontos szerepű elbeszélő múlttal.

2. Táncsics Mihály 1848-ban hatodik kiadásban megjelent Magyar nyelvtana („Kezdők’ számára”) még háromféle múlt időt ismertetett a tanulókkal: 1. első helyen a mai elbeszélő múltnak nevezett *aligmúlt időt* (*várék*, *várált* stb., *váram*, *várád* stb.), 2. utána a mai nyelvtanokban közönséges *múlt időt* (*vártam*, *vártál* stb., *vártam*, *vártad* stb.) s 3. végül az összetett igealakokkal járó *régenmúlt időt* (*vártam volt*, *vártál volt* stb., *vártam volt*, *vártad volt* stb.).

Jelenlegi iskolai nyelvtankönyveink csak a közönséges (*-t*, *-tt* jelű) múlt időt tárgyalják, az elbeszélő (*-a*, *-e*, *-á*, *-é* jelű) múltat legfőljebb megemlítik. Nyilván azzal a megokolással vetik el az elbeszélő múlt tanítását, hogy ez

a történeti nyelvtan keretébe tartozik, s így nem való az általános és a középiskolába. Nekem erről az a véleményem, hogy az elbeszélő múlt, mely klasszikus íróink, költőink műveiben ma is él, igenis a leíró nyelvtannak is része, hiszen a leíró nyelvtannak nem elég csak a mindnyájunk vagy legalább sokunk által napjainkban beszélt nyelv jelenségeinek és szabályainak tárgyalására szorítkoznia. A magyar nyelv értelmező szótára sem csupán azokkal a szavakkal foglalkozik, melyek a napjainkban (a XX. században) beszélt nyelv szavai! S amint a szótárban helye van a mai ember műveltsége szempontjából fontos egyéb szavaknak is, melyek esetleg már csak Petőfi vagy Arany költeményeiben élnek, úgy a leíró nyelvtanban s az iskolai nyelvtankönyvekben is helyet kell biztosítani a magyar nyelvtan passzív elemei között talán legfontosabb, értékes hagyományokat őrző elbeszélő múltnak.

A mai ember művelődési igénye is megköveteli ezt, hiszen klasszikusaink műveit — melyekben az elbeszélő múltnak oly nagy szerepe van — ma sokkal többen olvassák hazánkban, mint a felszabadulás előtt, és sokszorosan többen, mint amikor e művek (pl. Arany Toldija) először jelentek meg nyomtatásban. Iskoláinkban is ma jóval többen tanulnak, mint száz évvel ezelőtt, és tanulóink — legalábbis az irodalmi tankönyvekben s a kötelező olvasmányokban — lépten-nyomon találkoznak elbeszélő múlt igealakokkal. Ilyen szempontból (az olvasók és a tanulók egyre növekvő számát tekintve) az elbeszélő múltnak nem kihalásáról, hanem élő hagyományá alakulásáról beszélhetnénk. Igen, az irodalmi művekben egyre többen találkoznak az elbeszélő múlttal, csak nem mindenki tudja, hogy az ilyen igealakok is múlt időt jelölnek.

Az általános iskolák V. osztálya számára készült Magyar nyelvtan (harmadik kiadás, 1959.) A múlt idő című leckében ennyit jegyez meg a *-t, -tt* jelű múlttal kapcsolatban egyéb, régies múlt igealakokról: „Olvasmányainkban — Petőfi, Arany költeményeiben — más múlt idejű igealakokkal is találkozunk:

Pendül a kapa most, letevé a gazda ...

(Arany: Uszládi kör)

A világ sötétbe öltözködött vala ...

(Petőfi: János vitéz)

Ezeket a régies múlt idejű alakokat ma már nem használjuk” (74).

Más általános iskolai osztályban nincs szó a régies múlt idejű igealakokról.

Az általános gimnáziumok I—IV. osztálya számára kiadott Magyar nyelvtannak (tizenegyedik javított kiadás, 1959.) Az igeidők című, I. osztályos leckéjében egy Petőfi-idézethez fűzött néhány apróbetűs sor tartja számon a *-t, -tt* jelű múlt idő mellett — illetőleg után — a „régies múlt” időket:

„Nyári napnak alkonyulatánál

Megállék a kanyargó Tiszánál.

(Petőfi Sándor)

Ebben a versrészben a *megállék* ige szintén múlt időben van, ez a múlt idő azonban nem egyezik meg az előbb említettel. A régi magyar nyelvben többféle múlt idő volt, ezeket mai beszédünkben már nem használjuk. Régebbi

szépirodalmi művekben azonban gyakran találkozunk ilyen régies múlt időkkal" (68).

Ez minden, amit ma egy érettségiző tanuló „hivatalosan” tudhat a tárgyalt irodalmi művekben s élete későbbi olvasmányaiiban is oly sokszor előforduló különös igealakokról. Pedig megvolna a lehetőség, hogy az általános iskola II. osztályának elejétől a középiskola IV. osztályának végéig (összesen 11 éven át) folyó nyelvtanítás ennél többet nyújtson.

3. Az általános iskola V. osztályában és a középiskola I. osztályában be lehetne iktatni egy-egy nyelvtanileckét (időben számítva: évi egy nyelvtanórát) az elbeszélő múlt idő számára. Itt egy mély és egy magas hangú igével be kellene mutatni az elbeszélő múlt igeragozást az egyes és a többes szám személyeiben s az alanyi meg a tárgyas ragozásban. A táblázatot az elbeszélő múlt szokásos jeleinek (-a, -e, -á, -é) felsorolása követné. A gyakorlásra a nyelvtanórákon kívül bőséges lehetőséget nyújtanak az irodalmi órák. Klasszikus íróink, költőink műveinek tanítása közben — már csak a szöveg jó megértetése kedvéért is — megkérdezzük a tanulóktól, hogy ez vagy az az igealak milyen időt fejez ki. Egy példa az általános iskolák VII. osztályában jelenleg használatos Magyar irodalmi olvasókönyv 79. lapjáról:

Hát Matyi hol jár most? Váltig keresék, de az éjnek
Jó oltalma alatt hamar általmént a határon ...

(Fazekas: Lúdas Matyi)

Itt egy jelen, egy elbeszélő múlt és egy közönséges múlt igealakot látunk. Ha a tanulók a keresék igealakban fölismerték az elbeszélő múltat, megkérdezzük, hogy volna ez közönséges múlt időben. Felelet: keresték. Hát az általmént hogy volna elbeszélő múltban? A közönséges múlt idő szóvégi -t jele helyébe odatesszük az elbeszélő múlt idő négy jele (-a, -e, -á, -é) közül a megfelelőt, s így megkapjuk a keresett igealakot: általmene. Az irodalomórákon ilyen nyelvtani megbeszélésekre fordított egy-két perc bőségesen kamatozik a tanítási eredményekben.

Ez a példa is amellet szól, hogy a magyar nyelvtan és a magyar irodalom tanítása nem szakítható el egymástól. Nyelvtanóráinknak az irodalmi művek jobb megértését is elő kell segíteniük. Ezt szolgálják az irodalmi példák, ezt szolgálná az elbeszélő múlt tanítása is. Irodalomóráinkon viszont az irodalom tanításával kapcsolatban minden lehetőséget föl kell használnunk a tanulók anyanyelvi műveltségének gyarapítására. Külön órákon foglalkozunk a nyelvtannal, külön órákon az irodalommal, de azért a „magyar nyelv és irodalom” egy tantárgy, s minden magyar órán a „magyar nyelvet és irodalmat” kell tanítanunk.

Az elbeszélő múlt idő tankönyvi leckéjében egy-egy példával utalni lehetne arra, hogy az elbeszélő múlt igealakokon kívül más régies múlt igealakokkal is találkozunk nagy íróink, költőink műveiben: öltözködött vala (Petőfi: János vitéz), ragyog vala (Arany: Szondi két apródja) stb. Ezeknek a más régies múlt időeknek a tanítása bátran mellőzhető, hiszen aki a mai igeragozást és az elbeszélő múltat ismeri, annak az ismerős elemekből összetett egyéb régies múlt igealakok megértése semmi nehézséget nem okoz.

Itt jegyzem meg, hogy ugyanígy az -and, -end jelű régies jövő idő tanítására sincs szükség. A magyar klasszikusok ismertebb és olvasottabb művei-

ben száz elbeszélő múlt igealakra legföljebb egy *-and*, *-end* jelű jövő igealak jut; ezeket elég az előfordulás helyén, lapalji jegyzetben megmagyarázni. Irodalmi tankönyveinknek inkább csak prózai szemelvényeiben találunk — nagy ritkán — egy-egy ilyen igealakot. Például az általános iskolai VII. osztályos Magyar irodalmi olvasókönyv 175. lapján Kossuth e mondatában: „... a határozattól, melyet a ház indítványomra *hozand*, e nemzetnek jövődjé függ ...”

Az elbeszélő múlt tehát „más lapra tartozik”, mint az *-and*, *-end* jelű jövő. Az elbeszélő múlt problémája iskolai szempontból — úgy vélem — a *ly* betű problémájával mutat bizonyos rokonságot. Ahogy a *ly* hangnak fokozatos kihalása, illetőleg a *j*-vel való pótlása nem tette fölöslegessé helyesírásunkban a külön *ly* betűt, s a nyelvtanórákon is igen sok időt szentelünk a *ly* betűvel kapcsolatos tudnivalóknak és gyakorlásnak, úgy az elbeszélő múlt fokozatos kihalása, illetőleg a közönséges (*-t*, *-tt* jelű) múlttal való helyettesítése sem ikeszti ki leíró nyelvtanunkból az elbeszélő múltat, és nem teszi fölöslegessé a vele való foglalkozást. Sőt amint az eredeti hangalapját elvesztő *ly* betű több figyelmet kíván a tanításban ma, mint régen, úgy a kihaló, de irodalmi hagyománykincsünkben oly nagy szerepű elbeszélő múlttra is több figyelmet kellene fordítanunk az iskolában, mint eddig, hogy amit a beszélt nyelv alapján már nem érzünk benne, azt tudatossággal pótoljuk. Így biztosíthatjuk, hogy például Petőfi A gólya című versének nyelvét a mai ember se a *ly* betűs *gólya* szó miatt, se a versben előforduló elbeszélő múlt igealakok (*valék*, *kergeték* stb.) miatt ne érezze elavultnak, noha ma már *gójá-t* mondunk, és csak közönséges múlt igealakokat használunk (*voltam*, *kergették* stb.).

Szerencsére a kétféle (a *-t*, *-tt* és az *-a*, *-e*, *-á*, *-é* jelű) múlt idő megtanulása sokkal könnyebb, mint a *j* hang kétféle (*j* és *ly* betűvel való) jelölésének megtanulása. A *ly* betűs szavakat jóformán egyenként kell megtanulnunk — sok-sok fáradsággal —, az elbeszélő múlt használatának azonban — éppúgy, mint a közönséges múlt idő használatának — igen könnyen megtanulható és alkalmazható szabályai vannak. (Mielőtt tovább haladnék, megjegyzem még, hogy a *-t*, *-tt* jelű, közönséges múltat *mássalhangzós* múltnak, az *-a*, *-e*, *-á*, *-é* jelű elbeszélő múltat *magánhangzós* múltnak is nevezhetnénk.)

A csongrádi általános leányiskolában, ahol a magyar nyelvet és irodalmat tanítom, eddigi kísérleteim folyamán azt tapasztaltam, hogy 12—13 éves tanulóimnak alig jelent nehézséget az elbeszélő múlt megtanulása. Az *-a*, *-e*, *-á*, *-é* jelre való figyelmeztetés hamar elvezette őket odáig, hogy az irodalmi szövegekben föl tudják ismerni az elbeszélő múlt igealakokat. Jobb tanulóimnak a pusztá fölismerésen kívül az ilyen szóalakok pontosabb nyelvtani meghatározása is elég könnyen megy. Például Vörösmarty *onta* szaváról (l. a Szózat idézett mondatában) nemcsak azt állapítják meg, hogy ez múlt időt fejez ki, hanem — a sorrendre is vigyázva — a következő hét dolgot: 1. ige; 2. kijelentő mód, 3. elbeszélő múlt idő, 4. egyes szám, 5. harmadik személy, 6. alanyi ragozás; 7. ma így mondanánk: *ontott*.

Az elbeszélő múlt tanításában abból indulok ki, hogy a kijelentő mód elbeszélő múlt ideje és a feltételes mód jelen ideje között egészen következetes alaki hasonlóság van, csak egy *n* (és néha az ezt megelőző kötőhangzó) a különbség köztük. Megmutatkozik ez a kapcsolat már a jelek felsorolásában is: az elbeszélő múlt jele *-a*, *-e*, *-á*, *-é*; a feltételes mód jele *-na*, *-ne*, *-ná*, *-né*.

Vegyük szemügyre néhány ige kijelentő mód elbeszélő múlt idejű alakjait, kapcsolatban a feltételes mód jelen idejének megfelelő alakjaival! (Itt jegyzem meg, hogy az iskolai nyelvtantanítást és -tanulást nagyon megkönnyíti, ha tárgyas igék ragozásakor az igealakok elé odatesszük a megfelelő személyes névmást, az igealakok mögé pedig a „próbaszót”, mely alanyi ragozás esetében *valamit* vagy *valakit*, tárgyas ragozás esetében *azt* vagy *őt*.)

Alanyi (iktelen) ragozás

én várék	vmit	vö. várnék
te várál	vmit	vö. várnál
ő vára	vmit	vö. várna
mi váránk	vmit	vö. váránk
ti várátok	vmit	vö. várnátok
ők várának	vmit	vö. várnának
én küldék	vmit	vö. küldenék
te küldél	vmit	vö. küldenél
ő küldé	vmit	vö. küldene
mi küldénk	vmit	vö. küldenénk
ti küldétek	vmit	vö. küldenétek
ők küldének	vmit	vö. küldenének

Tárgyas ragozás

én várám	azt	vö. várnám
te várád	azt	vö. várnád
ő várá	azt	vö. várná
mi váránk	azt	vö. váránk
(mi várók	azt	vö. várnók)
ti várátok	azt	vö. várnátok
ők várák	azt	vö. várnák
én küldém	azt	vö. küldeném
te küldéd	azt	vö. küldenéd
ő küldé	azt	vö. küldené
mi küldénk	azt	vö. küldenénk
(mi küldők	azt	vö. küldenők)
ti küldétek	azt	vö. küldenétek
ők küldék	azt	vö. küldenék

Alanyi (ikes) ragozás

én dolgozám	vö. dolgozám	én érkezém	vö. érkezém
te dolgozál	vö. dolgozál	te érkezel	vö. érkeznél
ő dolgozék	vö. dolgozék	ő érkezék	vö. érkeznék

Ezek a ragozási példák jól szemléltetik, hogy az elbeszélő múlt idő és a feltételes mód igealakjai közt egészen következetes a hasonlóság, a személyragok pedig mindenütt teljesen azonosak. Ezért az elbeszélő múlt igealakokból a megfelelő feltételes módú igealakokat, a feltételes módú igealakokból pedig a megfelelő elbeszélő múlt igealakokat mindig könnyűszerrel megállapíthatjuk: csak egy *n* hangot, illetőleg betűt (és néha az ezt megelőző kötőhangzót) kell betoldani, illetőleg elhagyni. Példák Arany Toldijából: 1. *szóla* (: *szólna*), *sérte* (: *sértene*), *megtántorodának* (: *megtántorodnának*), *megköték* (: *megkötnék*); 2. *elhallgatna* (: *elhallgata*), *elmenne* (: *elmene*), *hagynád* (: *hagyád*), *vesztenél* (: *vesztél*).

Az elbeszélő múlt rövid magánhangzós *-a*, *-e* és a feltételes mód rövid magánhangzós *-na*, *-ne* jelét csak az alanyi (iktelen) ragozás egyes 3. személyében használjuk. Az alanyi ragozás többi (iktelen és ikés) igealakjában s az egész tárgyas ragozásban a hosszú magánhangzós *-á*, *-é*, illetőleg *-ná*, *-né* jel használatos.

Az elbeszélő múlt és a feltételes mód következetes alaki megfelelése a 2. személyű tárgyra utaló (*-lak*, *-lek* ragos) igealakokra is érvényes: *váralak*—*várnalak*, *küldélek*—*küldenélek*. Az ún. rendhagyó igék esetében is csak a töben mutatkozik eltérés, egyébként a jelek használatában itt is következetes megfelelést találunk: (*ő*) *vala*—*volna*, (*ő*) *löve*—*lőne*, (*én*) *ivám*—*innám*, (*én*)

aluvám—aludnám stb. A *van* igen kívül a *v-s* tövűek tartoznak ebbe a csoportba. Lényeges különbség az elbeszélő múlt és a feltételes mód közt csak három igénél (*lesz, tesz, vesz*) mutatkozik, de ezeknek is csak 3. személyű alakjaiban: *lőn—lenne, tőn—tenne, vőn—venne*. Igazi kivételnek az ún. rendhagyó igék közt is csak ez a három ige tekinthető.

4. Rámutattam az előzőkben a *ly* betű és az elbeszélő múlt problémájának bizonyos szempontból való hasonlóságára. Amint írásunkat változatosabbá teszi az „elavult” *ly* betű használata (mivel a szavainkban elég gyakori *j* hang jelölésére így egy helyett két betűt alkalmazhatunk), úgy az elbeszélő múlt idő használata is nagy kifejezésbeli gazdagságot és változatoságot biztosított nyelvünknek és irodalmunknak a múlt századokban. A XIX. században az elbeszélő múltnak már nincs meg a korábban rá jellemző külön nyelvi funkciója, de irodalmi nyelvünk, főképp a költői nyelv, *stilisztikai célból*, még szívesen és gyakran él vele. (Az *-a, -e, -á, -é* jelű, ún. elbeszélő múlt régen a múltbeli folyamatos vagy mozzanatos cselekvést jelölte, a *-t, -tt* jelű múlt idő pedig a befejezett állapotot. Ez a funkciókülönbség a XIX. századig — mint az alábbi példák is mutatják — teljesen elmosódik.)

Petőfi 1844-ben írt Füstbe ment terv című versében a következő igealakokat találjuk: *gondolkodám, fogom szólítani, mondok (majd), ringatá, terjeszti ki, jutott, látszék, szaladt, toppanék, röpült, csügghetem*. Az összesen tizenegy igealak közt nyolc a múlt idejű. Ezek közt négy elbeszélő múlt és négy közönséges múlt igealakot látunk. A kétféle múlt idő között itt már nincs meg a funkcióbeli különbség: Petőfi a vers és a stílus kívánalmai szerint használja őket. Különösen az utolsó két versszakban érdekes figyelemmel kísérni a kétféle múlt idejű igealakok váltakozását:

S *jutott* eszembe számtalan
Szebbnél szebb gondolat,
Mig állni *látszék* az idő,
Bár a szekér *szaladt*.

S a kis szobába *toppanék* ...
Röpült felém anyám ...
S én *csügghetem* ajkán ... szótlánul ...
Mint a gyümölcs a fán.

Itt az elbeszélő múltbeli *látszék* igealak megfelelőbb a költőnek, mint a *látszott* volna: így kerüli el Petőfi a *t* betűk halmozását és azt, hogy a szóvég ugyanolyan legyen, mint az előző igealakban (*jutott—látszott*). A *toppanék* is jobban beleillik a versbe, mint a két *t*-vel és két *a*-val hangzó *toppantam*. A *toppanék* alakban az elbeszélő múlt *-é* jele feloldja a mély magánhangzók egyhangúságát: ezért is sokkal színesebb a *toppanék*, mint a *toppantam* szó. A vers ritmusa is az előbbi alakot kívánta:

S a kis | szobá|ba top|panék ...
o — o — o — o —

Ahol a vers ritmusához jobban illik a közönséges múlt, ott azzal él a költő:

S én csüggh|tem aj|kán ... szót|lanul ...
— — o — — — o —

A *toppantam* helyett a *toppanék* alak választását támogathatta Petőfi-nél az is, hogy — a téma és a lírai mondanivaló miatt — elég sok *-m* személyragos szó van a versben: *gondolkodám, fogom (szólítani), (rég nem látott) anyám, bölcsöm, eszembe, felém, anyám, csüggttem*. Nem akarta a költő ezeknek a számát a *toppantam* alakkal is növelni, s inkább a megfelelő elbeszélő múlt alakhoz folyamodott: *toppanék*. Nagyszerű stílusérzéke és természetes változatosságra törekvése nyilvánul meg abban, hogy egyetlenegy olyan esetben sem használ e versében *-m* ragos szót, amikor más jó megoldás is kínálkozik. Így nem véletlen, hogy a cím nem *Egy füstbe ment tervem* vagy *Füstbe ment a tervem*, hanem (*-m* személyrag nélkül) egyszerűen csak: *Füstbe ment terv*. S az aránylag nagyszámú (de elkerülhetetlen) *-m* ragos alakokban a legnagyobb változatosságot figyelhetjük meg: 1. A két múlt idejű igealak (*gondolkodám, csüggttem*) közül az egyik mély hangú, és elbeszélő múltat jelöl, a másik magas hangú, és *-t* jelével a közönséges múlt igealakok sorába illeszkedik. 2. *Fogom (szólítani)*: ez jövő jelentésű. 3. Ismétlődő szó a felsorolt *-m* ragos szavak közt csak egy van (*anyám*), de ez mindkét helyen más-más mondatrész: az első versszakban (*Miként fogom szólítani Rég nem látott anyám?*) tárgy, három szóból álló, jelzői mellékmondatral egyértékű igenévi szerkezettel bővítve; az utolsó versszakban (*Röpült felém anyám . . .*) alany, bővítmény nélkül. 4. A többi *-m* ragos szóban (*bölcsöm, eszembe, felém*) a személyrag nem személyt jelentő szóhoz járul. Ezek közt az első (*bölcsöm*) puszta *-m* ragos főnév, a második (*eszembe*) személyragos és határozóragos főnév, a harmadik (*felém*) személyragos névutóból lett határozószó.

Ezek után állítsuk ide — kedves hangulatú elbeszélő múlt igealakjaival — a *Füstbe ment terv* első két versszakát is!

Egész úton — hazafelé —
Azon *gondolkodám*:
Miként fogom szólítani
Rég nem látott anyám?

Mit mondok majd először is
Kedvest, szépet neki?
Midőn, mely bölcsöm *ringatá*,
A kart terjeszti ki.

A formai elemeknek is nagy részük van abban, hogy Petőfinek ezt a kis költeményét remekműnek érezzük. S a tartalmi és formai tökéletesség szintjére nem utolsósorban az emeli Petőfinek ezt a kis versét, hogy a költő fölhasználja — mégpedig művészi módon használja föl — a kétféle múlt idő adta lehetőségeket.

Petőfi más költeményeiben is sok példáját látjuk ennek. Idézem a János vitéznek egyik mondatát:

Hogy belépett János vitéz ez országba,
Mindent, amit *látott*, csodálkozva *látta*.

Itt is a változatosság ügyesen fölhasznált eszköze az elbeszélő múlt: a *látott* igealak egyszerű megismétlődése helyett a *látá* alakkal érdekes figura etymologica állt elő. Vagy idézhetjük A Tisza két ismerős sorát:

„Jön az árviz! jön az árviz!” *hangzék*,
S tengert láttam, ahogy *kitekinték*.

Itt az elbeszélő múlt használata teszi lehetővé, hogy különböző (3. és 1. személyű) igealakokból alakuljon érdekes rím. A sok *t* betű egyhangúsító hatását is így hárítja el a költő. (*Hangzott* és *kitekintettem* igealak esetén nem hét, hanem tizenegy *t* betű volna ebben a két sorban.)

Arany János nyelvművészetében is nagy szerepe van az elbeszélő múlt-nak. Néhány példa az általános iskola VI. osztályában tanítandó Toldiból:

A király sátora *vala* ott felvonva;
Tiszta kék selyemből *volt* a sátorponyva... (XI. 7.)

Meglátta s megkapá a kardot kezében. (XI. 19.)

— Az első arra példa, hogyan kerül el a költő a *volt* szó ismétlődését, a második arra, hogyan biztosítja a változatosságot két egyforma, tárgyas ragozású igealak esetében. (*Meglátta s megkapta* vagy *meglátá s megkapá* egyhangúbb volna, mint ez: *meglátta s megkapá*.)

Elrepült a nagy kő, és ahol *leszálla*,
Egy nemes vitéznek *lőn* szörnyű halála:
Mint olajütőben *szétmállott* a teste,
És az összetört hús vérolajt *ereszte*. (III. 8.)

E négy sorban öt alanyi ragozású igealakot látunk. Kijelentő mód, múlt idő, egyes szám, 3. személyű alak mind az öt, mégis mind más, mert mindegyik más toldalékkal végződik (*-t*, *-a*, *-n*, *-tt*, *-e*). Az öt igealak közt kettő (*elrepült*, *szétmállott*) közönséges múlt, három (*leszálla*, *lőn*, *ereszte*) pedig elbeszélő múlt idejű. Érdekes, hogy ennek az öt igealaknak még az elhelyezkedése is a lehető legnagyobb változatosságot mutatja. — Az elbeszélő múlt alakoknak itt a rímekben is nagy szerepük van (*leszálla—halála*, *teste—ereszte*).

A kétféle múlt idő használatának „szabályáról” Arany (Visszatekintés című műve VI. részének végén) így nyilatkozik: „... egyéb törvény nem léteben a *múlt* idő kifejezése körül legalább a jóhangzást, változatosságot követjük, ha megskalltuk a nép *t*-ragos perfectumait.”

A változatos igeidő-használat szép példájaként idézhetjük Kölcsey Himnuszának alábbi sorait is:

Bújt az üldözött, s felé
Kard *nyúl* barlangjában,
Szerte *nézett* s nem *lelé*
Honját a hazában,
Bércre *hág* és völgybe *száll*...

— Itt a közönséges és az elbeszélő múlt igealakok, ugyancsak stilisztikai célból, jelen idejű igealakokkal is váltakoznak: 1. *bújt* (közönséges múlt, *-t* jellel), 2. *nyúl* (jelen), 3. *nézett* (közönséges múlt, *-tt* jellel), 4. *lelé* (elbeszélő múlt, *-é* jellel), 5. *hág* (jelen), 6. *száll* (jelen). A versszak további három sorában (három mondatában) már megmarad a jelen idő, de igeik nélkül:

Bú s kétség mellette,
Vérözön lábainál,
S lángtenger felette.

5. A magyar múlt igeidők egykori gazdagságának emlékét mai íróink közül a székely nyelvterületről származó Tamási Áron nyelve őrzi legjobban. A székely nyelvterületen a többféle múlt idő — mint a palóc vidékeken a *ly* hang —, úgy tudom, ma is él. Az általános iskolák VII. osztályában 1957-től 1959-ig használt Magyar irodalmi olvasókönyvben végignéztem ebből a szempontból Tamási Szegénység szárnyai című elbeszélését. Ebben a nagyszámú *-t, -tt* jelű közönséges múlt igealakon kívül több más múlt idejű igealakot is találunk. Idézem ezeket a mondatokat:

„... kihúzta nagy ügyelettel az asztal fiókját s onnét kivette azt a zöld színű tábori lapot, melyet Gáspár fia írt a haremzőről s amelyet tegnap *vettek vala* kézhez.”

„De még főhadnagy úr Becsek azt is *mondá* ...”

„A fiú nagyot sóhajtott, majd igen szánakozott azon, hogy indulás előtt *elfelejté* ismét elolvasni azt a tábori írást, pedig hát úgy *feküdt volt le* a tegnap este, hogy reggel az lesz az első dolga.”

„... amikor én legény voltam s az eszem szárnyai is *tudának* még a magasba vinni, hát akkor egy vasárnap reggel széjjelnéztem ebben a világban.”

„... egy akarattal megcsináltuk, amit indulás előtt *mondottam volt*.”

„... egyik felől akkor *nyertem volt el* nagyanyádat, másfelől pedig szívembe tűzték a boldog jövődöt.”

Az idézett hét „régies múlt” igealak közt három elbeszélő múlt és négy „régmúlt” igealak van. Az utóbbiak egy közönséges múlt igealakból és a *vala*,illetőleg *volt* szóból vannak összetéve.

Prózaírodalmunkban egyébként a Jókai utáni írók műveiben már ritka és egyre ritkább az elbeszélő múlt. Jókai még aránylag gyakran élt vele. A tőle való tankönyvbeli szemelvényekben is elég sok ilyen igealakkal találkozunk. Néhány példa: „Tallós uram labancrészen volt, s Huszt várának *vala* kapitánya. Huszt várát akkor erős fészeknek *tarták* ...” (A huszti beteglátogatók); „... újra *főlemelkedék* a kötélén a múzeum ablakáig szerencsésen; a két ifjú csak akkor bámult el egymáson, hogy milyen bolondot *cselekvének?*” (A nagyenyedi két fűzfa).

J. Soltész Katalinnak a Magyar Nyelvben közölt értékes tanulmánya nagyon szemléletesen mutatja be, hogyan szorul a XIX. század közepé óta egyre szűkebb területre az elbeszélő múlt használata. Szép munkáját a szerző ezzel a megállapítással zárja: „Mivel [az elbeszélő múlt] szórványosan még ma is előfordul, nem tekinthetjük teljesen kihalt, csak kihalóban levő nyelvtani alaknak.” Az ő mai irodalmunkból vett elbeszélő múlt adatait én is kiegészíthetem eggyel. Benjámin László Egyetlen élet című verseskötetében (Magvető, 1956.) olvashatjuk:

Megáll egy pillanatra, visszanéz,
körülveszi a deszkakerítés,
mint pártalan madarat a kalitka
— férfi aztán sem, sosem *ölelé* —
s elindultunk, egy csókkal bátorítva,
ő a halál — én az élet felé.

(Kiültünk ketten esténkint a kertbe...)

Említett értekezésében J. Soltész Katalin megjegyzi: „Fiatal lányok emlékkönyvében, akárcsak nagyanyáikéban, ma is gyakran olvasható: »szerezzel *jegyzé* barátinód X. Y.«” Tanulóim emlékkönyvében én is sokszor talál-

kozom a *Szeretettel jegyzé* mondattal. Szerintem itt az is elősegítette az elbeszélő múlt megmaradását, hogy a *Szeretettel jegyzé* forma jobb is, szebb is, mint ez volna: *Szeretettel jegyezte*. Az előbbi egy szótaggal rövidebb az utóbbinál, s az elbeszélő múlt -é jele enyhíti benne az *e* és a *t* betűk egyhangúságát.

6. Átnéztem az általános iskola nyolc osztályának és a gimnázium négy osztályának jelenleg használatos olvasókönyveit, illetőleg magyar irodalmi szöveggyűjteményeit. Mind a tizenkét osztály tankönyvében él az elbeszélő múlt. Már a 6—7 éves kis I. osztályosok ábécéskönyvében is van rá példa:

Udvaron fehérlik szőre egy tehénnek:

A gazdasszony éppen az imént *feje meg* . . .

(Arany: Családi kör)

A II. osztályban a tanulók Petőfinek Az árva lány és Arany Lacinak című verse *ültetém*, illetőleg *beleönté* szavai révén ismerkednek tovább az elbeszélő múlttal. A III. osztályosok könyvében már ott szerepel a Füstbe ment terv, de a könyv más költeményeiben is találunk elbeszélő múlt igealakokat. Fölfelé haladva, évről évre több elbeszélő múlt alak fordul elő a magyar irodalmi tananyagban. Ezeknek száma csak a gimnázium IV. osztályos szöveggyűjteményében apad el, mely a jelen század irodalmát ismerteti. Itt Babits Mihálynál, a Jónás könyvéből közölt részletekben találunk elbeszélő múlt igealakokat (*monda, fölkele, elbocsátá, lakozék, vőn* stb.).

Hogy az elbeszélő múlttal való nemtörődomség mennyire árthat íróink szövegeinek, és milyen akadályokat gördíthet az iskolai munka útjába, azt az általános iskolák VII. osztálya számára készített új Magyar irodalmi olvasókönyvnek (1959.) egy kis részletével szeretném bemutatni. A 180. lapon Arany János önéletrajzából olvassuk a többi közt a következőket: „Magányosan *bolyongék* Sziget hegyein, az Iza partján, elmélkedtem, vezeklettem. Egy nap hasonló gyötrelmek közt álom ért rám — s jó édesanyámat halva láttam. A benyomás oly erős volt, hogy többé nem *vethetném* [!] *ki* fejemből, ellenállhatatlan ösztönt *érzék* hazamenni, de miképp? Egy zsebkendőbe *kötém* egész vagyonomat . . .”

Az eredeti szövegben levő *vethetém* helyett a nyomdában ezt szedték: *vethetném*. Tehát egy kijelentő módbeli elbeszélő múlt alak helyébe a megfélelő feltételes mód jelen idejű igealak került. Ezzel a tévedésből származó, de nyilvánvalóan az elbeszélő múlt nem ismerésén alapuló változtatással megbomlik Arany mondatának logikai összhangja, s a mondanivaló nyelvileg helytelenné, nehezezen érthetővé válik. Ha ilyenkor a tanár nem figyelmeztet a sajtóhibára, s nem mondja meg vagy nem találta ki a tanulókkal a helyes szóalakot, akkor akaratlanul is válaszfalat építettünk Arany János és a mi korunk közé.

Egyébként figyelemre méltó, hogy az idézett néhány sorban (prózai szövegben!) három más — de ugyancsak egyes szám I. személyű — elbeszélő múlt igealakot is látunk.

Az elbeszélő múlt tanítása a bizonyos vidékeinken hallható s az iskolában is gyakran kísértő (*én*) *várnák*-féle igealakok visszaszorításában is segítene. Aki megtanulja az *én várék valamit* — *ők várák azt* különbséget, az azt is könnyebben megjegyzi, hogy egyes szám I. személyben (alanyi ragozásban)

helytelen a *várnák*, hiszen ez — eltérőleg a *várnék* igealaktól — a tárgyas ragozás többes 3. személyét fejezi ki (*én várnék valamit — ők várnák azt*).

Érdekes, hogy az *adnók*, *látnók*, *ütnók*-féle igealakokra — melyekkel sokkal ritkábban találkozunk a tanulók, mint az elbeszélő múlt igealakokkal, használni pedig éppúgy nem használják őket, mint emezeket — minden nyelvtankönyvnek van gondja, a ragozási táblázatokban is ott találjuk példaszavaikat. Az általános gimnáziumi Magyar nyelvtan a tárgyas ragozás táblázatában (78. lap) a szokottabb *látánánk* alakot nem is szerepelteti, csak a „szabályos” *látnók*-ot.

A *-nók*, *-nők* végű, választékos feltételes módú igealakok eszünkbe juttatják rokonaikat, az elbeszélő múlt *-ók*, *-ők* végű alakjait. A mai nyelvérzék — a rendhagyó *lön*, *tön*, *vön* igealakon kívül — talán ezekben ismeri föl legnehezebben az elbeszélő múltat, ugyanis a tárgyas ragozásnak ezek a többes szám 1. személyű, *-ók*, *-ők* végű elbeszélő múlt alakjai éppoly ritkák a maguk körében, mint a feltételes módban a *-nók*, *-nők* végű igealakok. J. Soltész Katalin írja említett és az előzőekben többször idézett munkájában, hogy még Kazinczy is *látánánk*-ot használt a provinciálisnak érzett *látók* helyett.

Általában azoknál az íróinknál, költőinknél találkozunk az elbeszélő múlt *-ók*, *-ők* végződésű alakjaival, akik a feltételes mód jelen idejében szigorúan a *-nók*, *-nők* végződésű, „szabályos” igealakokhoz ragaszkodnak. Főképp ünnepélyes hangulatú versekben fordulnak elő az *-ók*, *-ők* végű elbeszélő múlt alakok. Vörösmartynak Gondolatok a könyvtárban című költeményében olvassuk:

S ha majd benéztünk a menny ajtaján [,]
Kihallhatók az angyalok zenéjét,
És földi vérünk minden cseppjei
Magas gyönyörnek lángjától hevültek,
Menjünk szét mint a régi nemzetek,
És kezdjünk újra túrni és tanulni.

S állítsuk még ide Aranyinak a száz évvel ezelőtt meghalt Széchenyi István emlékezetére írt ódájából a 4. és a 21. versszakot! Idézem a most száz éve született szép költeményt:

S fölzenge távol a menny boltos alja,
Gyümölcshezó év biztató jele,
Hallott korán megdördülő morajja —
Midőn egyszerre villám sújta le.
„Széchenyi meghalt” — Oh, mind, mind csalékony:
Te vig tavasz-nap! ujjongó mezők!...
„Széchenyi meghalt” — S e nagy omladékon:
„Élünk-e hát mi?” búsán kérdezők.

Széchenyi hírét, a lángész csodáit,
Ragyogja minden, távol és közel:
Áldozni még jerünk — ah, oly sokáig
Nem értők — Széchenyi szívéhez el.
Nem láttuk, e szív néha mit palástol
Hordván közöny havát és gúny jegét:

Hogy óvni gyöngé csíráit fagyástól
Őrizze életosztó melegét.¹

(Arany: Széchenyi emlékezete)

Aki nem ismeri az elbeszélő múltat, az Vörösmarty *kihallhatók* és Arany *kérdezők*, *értők* igealakját értelmező szerepű, többes számú folyamatos melléknévi igenévnek érezheti. Pedig ezek nem a megelőző *benéztünk* és *élünk*, *jerünk* igealakok személyragjában, illetőleg a hangsúlyos *mi* személyes névmásban (*Élünk-e hát mi?*)² jelölt alanyokat értelmezik (tehát nem az előző mondatához — vagy tagmondathoz — kapcsolódó, alanyi szerepű értelmezők), hanem önálló mondatok önálló állítmányai: *kihallhatók* (vö. *kihallhatnók*) = *kihallhattuk*,² *kérdezők* (vö. *kérdeznők*) = *kérdeztük*, *értők* (vö. *értendők*) = *értettük*. Tehát pl. Arany e mondatát: „S e nagy omladékon: »Élünk-e hát mi?« búsan *kérdezők*” — így kell értenünk: „S e nagy omladékon búsan *kérdeztük*: »Élünk-e hát mi?«”

7. Az elbeszélő múlt több ezer éves, még a finnugor korból való öröksége nyelvünknek. Már csak ezért is megérdemli, hogy törődjünk vele. Használata a magyarral rokon finn nyelvben ma is mindennapos. A finn nyelvtanokban a három mai finn múlt idő között az elbeszélő múlt (imperfekt) áll az első helyen. A finn *annoin—annoit—antoi* (=magyar *adék—adál—ada*, ill. *adám—adád—adá*) vagy *menin—menit—meni* (=magyar *menék—menél—mene*) ragozási sor ma is megéreztet valamit a finn és a magyar elbeszélő múlt idő s a két nyelv ősi rokonságából.

Lőrincze Lajos írja Az ikés ragozás című cikkében (Iskolai nyelvművelő 235): „Az iskolákban ... mindig meg fogjuk tanítani a szabályos ikés igealakokat, még akkor is, ha egyáltalán nem is használjuk már őket beszédünkben. Arany és Petőfi megértésében egyáltalán nem fog tehát senkit zavarni, ha a mai nyelv kissé eltér az ő nyelvüktől.” — Úgy gondolom, amit itt Lőrincze az ikés ragozás iskolai tanításáról ír, az az elbeszélő múlt problémája szempontjából is figyelemre méltó. Szerintem az elbeszélő múlt igealakokra is érvényes az, hogy tanítanunk kell őket az iskolákban „még akkor is, ha egyáltalán nem is használjuk már őket beszédünkben”.

Nem szabad megfélekednünk arról, hogy iskolai nyelvtanóráinkon nemcsak a mai magyar köznyelvvél, hanem irodalmunk nyelvével is foglalkoznunk kell. S ha azt akarjuk, hogy XIX. századi irodalmunk, Petőfi és Arany költészete minden szavában jól érthető, minden mondatában élményt nyújtó legyen ifjúságunk és népünk számára, akkor a nyelvtankönyvekben az elbeszélő múlt időnek is helyet kell adnunk.

Pásztor Emő

¹ Itt jegyzem meg, hogy e dolgozatomban az elbeszélő múlt szépirodalmi példáit — a Benjámin László-idézet és Arany Széchenyi-ódájának két versszaka kivételével — mind tankönyvekből válogattam össze, általában megtartva a tankönyvek szövegközlésének helyesírását. [A ritmusrontó hibákat javítottuk. A szerk.] Néhány versidézet és az ált. isk. III. oszt. olvasókönyvben kisebb hibákkal közölt Füstbe ment terv szövegét Horváth János antológiája (Magyar versek könyve, 2. kiadás) szerint idéztem.

² Ellenben pl. a következő versrészletben:

És ég az oltár. Ím, körébe gyűltünk,
Szétszórt bolyongók a vész idején.

(Arany: Széchenyi emlékezete)

— nem elbeszélő múlt igealakokkal, hanem (értelmező szerepű) folyamatos melléknévi igenévvel van dolgunk.

A halmozott mondatrészek szinkron rendszerezésének néhány problémája

Az alábbiakban néhány olyan problémával szeretnék foglalkozni, mely az akadémiai leíró nyelvtan halmozott mondatrészeket tárgyaló fejezetének megírása közben vetődött fel. Vannak nehézségek általánosságban: így az ide tartozó lehetséges típusok számbavételekor, illetőleg a tiszta és az alárendeléssel érintkező típusok elkülönítésekor; továbbá bizonyos részletekben, így az egyes típusok leírásával kapcsolatban is. — Munka közben jól hasznosíthattam Károly Sándornak Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban (1958 NyelvtudÉrt. 16. sz.) c. művében talált idevágó megjegyzéseket.

1. A lehetséges típusok számbavételéhez, de főleg az alárendelő, illetőleg az ezekkel érintkező típusok elkülönítéséhez mindeneke előtt a tárgyalt kategória pontos kereteit kell megállapítanunk, vagyis definiálnunk kell a halmozott mondatrészeket. Az olyan mondatrészeket, melyek egyneműek, formailag (alakilag) is azonosak, szerkezetet alkotva nem közvetlen (determinációs), hanem közvetett, egy harmadikhoz való azonos s egyben párhuzamos jellegű viszony van köztük — halmozott mondatrészeknek nevezzük.

Ezzel a definícióval a „halmozott mondatrészek” terminus technicus első tagja mellett („halmozott”) a másodikat („mondatrészek”) a szokottnál jobban kívánjuk hangsúlyozni, hogy tudniillik a halmozott mondatrészekben ne csak halmozást lássunk, hanem mondatrészi szerepüket is kellően figyelembe vegyük, azaz ne csak szószerkezetként, hanem szószerkezet-csoportként is vizsgáljuk őket. — Ennek a szempontnak a kiemelése azért is fontos, mert a halmozott mondatrészeket az alárendelt szószerkezetektől való elkülönítés mellett az összetett, illetőleg a hiányos mondatból is el kell határolnunk. Ha ugyanis a halmozott mondatrészek nyelvtani szempontból az egyes mondatrészek módjára viselkednek, akkor az olyan mondat, melyben halmozott mondatrészek vannak, általában csak egy, nem pedig két (vagy több) egységes gondolat-tartalom kifejezésének tekintendő. A mai nyelvszemlélet alapján nem helyes tehát az ilyen mondatot leíró szempontból több mondat összevonásának tartani.

• Átmenetek természetesen lehetségesek. Az ilyen mondatok, mint *nevetés hangzott, cíteraszó* (Illyés: Puszták n.⁵ 113), illetőleg: *nemcsak az okos ember akar valami lenni ... hanem a buta is* (Veres: Pályamunkások 1951. 58) — felfoghatók esetleg egy-egy egyszerű mondatnak is, melyben szokásosabb sorrendjükből „kiesett” halmozott mondatrészek vannak („szabályos” sorrenddel: *Nevetés, cíteraszó hangzott*, illetőleg: *Nemcsak az okos, hanem a buta ember is akar valami lenni*); — a nem szabályos sorrendű mondatrész azonban önálló, kihagyásos (elliptikus) mondatnak, az egész idézet tehát összetett mondatnak is tekinthető: *Nevetés hangzott, cíteraszó (hangzott)*, illetőleg: *Nemcsak az okos ember akar valami lenni, hanem a buta is (akar valami lenni)* stb.

Itt kell megemlíteni azt is, hogy a gyakorlatban több állítmány közül csak a szinonimákat, antonimákat, heteronimákat szoktuk halmozott állítmányoknak (egyszerű mondatrészeknek) tekinteni (vö. Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. Bp., 1955. 348 — egyetemi jegyzet), például: *Tanulj dal a zengő zivatartól, Mint nyög, ordít, jajgat, sir és bömböl* (Vörösmarty: A vén cigány); *Csendes, tiszta, derűs az ég* (Ady: Hűség aranyos kora); stb.

2. Az alárendeltektől, illetőleg a mondatoktól való elhatárolás mellett állapítsuk meg most a halmozott mondatrészek úgynevezett tiszta típusait. A tagok közti logikai viszony alapján — a fenti definíciónak is megfelelően — a halmozott mondatrészeknek három, mégpedig kapcsolatos, ellentétes (szembeállító és kizáró) és választó (kirekesztő és nem kirekesztő) viszonyt mutató tiszta típusa lehetséges. Másképp fogalmazva: a halmozott mondatrészek tiszta típusaiban — a fenti definíciónak is megfelelően — háromféle viszony, mégpedig kapcsolatos, ellentétes és választó viszony lehetséges. A tiszta típusban tehát a logikai mellérendelésnek mondattani mellérendelés felel meg.

A kapcsolatosság, az ellentéteesség, a vagylagosság egyébként összefüggésbe hozhatók egymással. Erre több dolog is felhívja figyelmünket. Így például mivel az ellentétesek egyik altípusaként tárgyalt szembeállítás még nem jelent mindig ellentétet is, ezért a szembeállító-ellentétes *de* kötőszót kapcsolatos kötőszó is kísérheti, sőt akár helyettesítheti is: *volt itt nagy úr, de falusi jegyző is* (Mikszáth: Noszty. 2³: 81) — kapcsolatos kötőszóval lehetne: *nemcsak nagy úr, hanem falusi jegyző is*, vagy: *nagy úr is, meg falusi jegyző is* stb.; *A legények és kamaszok, de néha az öregek is, egy-egy rítka évési alkalmat ... társas vigalomná varázsoltak* (Illyés: Puszták n.⁵ 150) — kapcsolatos kötőszóval lehetne: *nemcsak a legények és kamaszok, hanem néha az öregek is ...*, esetleg: *a legények és kamaszok, sőt néha az öregek is* stb. — Itt említhetjük meg azt is, hogy a szembeállító és a kizáró ellentétes típusnak jól megfelel a nem kirekesztő, illetőleg a kirekesztő választó típus. A nem kirekesztő választó típusban ugyanis a tagok által jelölt lehetőségek *s z e m b e v a n n a k á l l í t v a*, de nem zárják ki egymás érvényét, a kirekesztő választó típusban azonban a szembeállított lehetőségek *k i s z á r j á k* egymás érvényét. — Érdekes az is, hogy a gyakori *illetve, illetőleg* kötőszó hol a kapcsolatosság, hol a vagylagosság kötőszava. Kapcsolatos kötőszói szerepben: *a Napról kilövellt ... részecskék a levegőt alkotó gázok m o l e k u l á i n a k, illetőleg a t o m j a i n a k egy ... részét gerjesztett állapotba hozzák* (Az űrhajózás 1957. 135—6); választó kötőszóként (a *vagy*-gyal összehasonlítva): *A fénykereszt rendszerint a l e n y u g v ó v a g y felkelő Nap táján szokott létrejönni* (Kérdezz—Felelek 1958. 158), de: *A tengeri befolyás időszakos erősödése, illetőleg gyengülése tapasztalható* (ua. 149) stb.

3. A már említett három tiszta típus mellett vannak azonban az alárendelőkkel érintkező típusok is. A tagok formailag itt is azonosak, egy harmadikhoz való viszonyuk is azonos, de nem egyértelműen párhuzamos, a tagok közt ugyanis egyben közvetlen viszony is van, vagyis a második tag előbb mindig az elsőhöz igazodik, s csak ezután a kettő együtt egy harmadikhoz. A második tag kifejezhet megszorítást, következtetést (okozat), magyarázó okot stb. S minthogy a tagoknak egy harmadikhoz való viszonya mégiscsak azonos, a megszerkesztésben mellérendelő kötőszós formát ölthetnek, más szóval: a logikai alárendelésnek mondattani mellérendelés felel meg, s ez a mellérendelő kötőszók alkalmazásában nyilvánul meg. Mivel a tagok viszonya nem egyértelműen párhuzamos, páros kötőszavuk nincs, illetőleg a *következtető, megszorító* stb. műszó szükségképpen mindig csak a második tagra vonatkozik, a tiszta típusoktól eltérően, ahol mindkét tag egyformán *kapcsolatos, ellentétes* vagy *választó*.

Az eddigiek alapján tehát a következő típusok rögzíthetők: A) Tiszta típus (logikai mellérendelés + mondattani mellérendelés): 1. A tagok közt kapcsolatos viszony van: *csodálatosan tiszta s enyhe az őszi éjszaka* (Móricz: Rokonok. 1932. 278). 2. a) A tagok szembe vannak állítva: *volt itt nagy úr, de falusi jegyző is* (Mikszáth: Noszty. 2³: 81), illetőleg b) kizáró ellentétben állnak: *Én nem búvésznak, de mindennek jöttem* (Ady: Hunn, új legenda). 3. A választók: a) a tagok nem zárják ki egymás érvényét: *a mágnest vasból vagy acélból állítják elő* (Kérdezz—Felelek 1958. 5); b) A tagok kizárják egymás érvényét: *nincs választék, csak ez vagy semmi* (Mikszáth: Noszty. 2³: 231). — B) Érintkező típusok (logikai alárendelés + mondattani mellérendelés): 1. A második tag a megengedést kifejező elsőhöz képest megszorítást fejez ki (ellentétes kötőszóval): *egyre több olvasó ... ismeretterjesztő, de ugyanakkor tudományos színvonalon szerkesztett, olcsó kiadványokat igényel* (Kortárs 1960. 806). 2. A második tag következtetést (okozatot) fejez ki (következtető kötőszóval): *a légkör legsűrűbb, tehát a legnagyobb ellenállást kifejtő rétegein keresztül...* (Kérdezz—Felelek 40). 3. A második tag okot (magyarázó okot) fejez ki (magyarázó kötőszóval): ez a típus azonban nagyon ritka, magyarázó kötőszó helyett ugyanis a szerkesztésben inkább a logikai alárendelésnek jobban megfelelő alárendelő mert kötőszó a szokásos: *az ideális, mert súrlódástalan pálya ... rendelkezésre áll* (Az űrhajózás 156); *jobb, mert lazább keretet adó szóval ...* (Nyelvtud. Közl. 62: 171). 4. Az értelmezők közül a magyarázó kötőszósak illenek ide leginkább: a második tag azonosítást, helyesbítést fejez ki, pl.: *furcsa ... játékot eszeltünk ki és folytattuk — azaz továbbéltük* (Kaffka M.: Vál. műv. 1956. 17). Ezt a típust egyébként Károly (i. m. 46) sajátos azonosító értelmezőnek tekinti.

4. Ami az egyes típusok részletezését illeti, sok nehézséget okoz a kötőszó nélküli szerkesztésmód. A tagok közt levő logikai viszony ugyanis a jelölétlenség miatt egyszerre esetleg alárendelésnek meg mellérendelésnek is felfogható. Így: az ilyen logikailag alá-, de mondattanilag mellérendelt szerkezetekben, mint: *a légkör legsűrűbb, tehát a legnagyobb ellenállást kifejtő rétegein keresztül...*, a kötőszó elhagyásával a tagok közti logikai alárendelő viszony legyengül, s a szerkezet most már logikailag is mellérendeltnek, kapcsolatosnak tetszik: *a légkör legsűrűbb, a legnagyobb ellenállást kifejtő rétegein keresztül* stb. — A magyarázó kötőszós azonosító szerkezetek kötőszó nélküli formáit sem könnyű mindig elválasztani a kötőszó nélküli kapcsolatos viszonyban állóktól: *Milyen jó lesz az, maga kertjében gazdálkodni*, [azaz] *gyümölcsfát ültetni, oltani* (Móricz: Rokonok 22); *oly kicsinek, semminek és szerencsétlennek érezte magát*, [azaz] *legutolsónak a városban* (ua. 214; vö. Károly: i. m. 46). — A kötőszó nélküli azonosítás más típusai, a főnévi értelmező jelző, a melléknévi értelmező jelző, néha kapcsolatos tagnak is tekinthető: *Dózsa György unokája vagyok én, Népért síró, bús, bocsorokos nemes* (Ady: Dózsa György unokája); vagy: *Ettől kezdve megint a régi ember lett, kedélyes, nyugodt és elégedett* (Mikszáth: Noszty. 2³: 250; vö. Károly: i. m. 41).

5. Az egyes típusok részletezésével kapcsolatban még egy problémával foglalkozom, amely a vaglyagosság viszonyában állókhoz tartozik. Már fentebb is volt róla szó, hogy ezek két csoportra, 1. a kirekesztő (kizáró) és 2. a nem kirekesztő (nem kizáró) altípusra oszthatók. Az alábbi két példamondatban kiemelt mondatrészekről azt állapíthatjuk meg, hogy a 2., a nem kirekesztő csoportba tartoznak: *bizonyosan valami baj van, vagy a korlátján, vagy a hiddongákon* (Mikszáth: Noszty. 2³: 67);

Egy ... kamasz ... **vagy** a hidegtől, **vagy** a félelemtől reszketve állt meg az ajtónál (uo. 77), vagyis a tagok által jelölt lehetőségek nem zárják ki egymás érvényét, s szubjektíve mindegy, hogy melyik az érvényes. A problémát itt a mi szempontunkból már csak a kötőszók jellegének megállapítása okozza: páros vagy egyes (halmozott egyes) kötőszóval van-e dolgunk. Ez pedig azzal a két altípusra külön-külön is vonatkozó, illetőleg jellemző kérdéssel függ össze, hogy tudniillik a lehetőségek száma a tagokéval azonos-e vagy sem. Lássuk előbb a kirekesztő választó altípust. Mivel itt a tagok kizárják egymás érvényét, s a tagok gyakran antonimák (antonim szó-pár), a kirekesztő altípusban mindig csak annyi lehetőség van, amennyit a tagok kifejeznek, így a *vagy ... vagy*-nak egyértelműen páros jellege van. Azt is mondhatjuk, hogy a *vagy ... vagy* páros kötőszó a kirekesztő altípusra jellemző: ez **vagy** *hőstett volt, vagy gonosztett* (Jókai: Kősz. e. f. Cent. kiad. 2: 110); ha mégis egyes **vagy** szerepel, ez sem változtat azon, hogy a lehetőségek száma a tagokéval azonos: *nincs más választék, csak ez vagy semmi* (Mikszáth: Noszty. 2: 231). — Ezzel szemben a nem kirekesztő altípusban, mivel a tagok nem zárják ki egymás érvényét, sőt egyszerre akár több is érvényes lehet, a tagok gyakran szinonimák stb. vagy legalábbis párhuzamos jellegűek — a lehetőségek száma a tagokéval nem szükségképpen azonos: *pokoli háborgás tört ki, száz fenyegető, tiltakozó vagy csodálkozó mozdulat keresztelte egymást* (Mikszáth: Noszty. 2³: 56); *A leválasztott rakétajokozatok ... előreláthatólag tengerbe, sivatagra, őserdőbe vagy magas hegységre esnek* (Az úrhajózás 51). Azt mondhatjuk tehát, hogy a nem kirekesztő csoportra az egyes **vagy** jellemző, még akkor is, ha a lehetőségek száma esetleg a tagokéval azonos, így például tárgyi okokból: *a mágneset vasból vagy acélból állítják elő* (Kérdezz—Felelek 5); vagy: ha a lehetőségeket ugyanannak a tagnak pozitív és negatív formája fejezi ki: *a ... mesterséges elemek ... közvetve vagy közvetlenül az anyag szerkezetének mélyebb megismeréséhez vezettek* (Az úrhajózás 55) stb. — Ha tehát a *vagy* többször is szerepel, az egyes *vagy*-ból kiindulva halmozottnak tekintjük: *Amelyik mesterlegény oda nem kapkod a párjához, az vagy málé ember, vagy neveletlen, vagy közömbös* (Mikszáth: Noszty. 2³, 13); *egész nap olyan vidám vagy, vagy fűtyöréssel, vagy énekel sz, vagy vihog sz* (a beszélt nyelvből). Nehézség olyankor adódhat, amikor a halmozásban kétszer fordul elő a **vagy**, s így alakilag egybeesik a páros *vagy*-gyal. Visszatérve most azokhoz a mondatokhoz, melyekből a fejezet elején kiindultunk, megállapíthatjuk, hogy mivel a választóknak a nem kirekesztő altípusába tartoznak, s mivel ezekre az egyes **vagy**, illetőleg ennek halmozott változata jellemző, bennük nem páros, hanem halmozott **vagy** kötőszó szerepel.

6. Az itt elmondottakból befejezésül azt emelném ki, hogy a nyelvtan halmozott mondatrészeket tárgyaló fejezetének az úgynevezett tiszta típusok mellett azokkal az érintkező típusokkal is kell foglalkoznia, melyeknek mellérendelő kötőszós második tagja megszorítást, következtetést (okozatot), magyarázó okot, illetőleg azonosítást, helyesbítést fejez ki. Az értelmezős szerkezetek közül tehát inkább csak a mellérendelő kötőszós kerül a halmozott mondatrészeknek az alárendelőkkel is érintkező típusai közé.

Kik Szeder Fábián palócai?*

A nyelvjárástörténet kutatói közt ma már általános az a felfogás, hogy a XIX. század elejének nyelvjárási gyűjtéseit nyelvjárástörténeti anyagként kell értékelnünk és felhasználnunk (vö. pl. Deme: *Nyelvünk a reformkorban* 68—81; Benkő: *Nyelvjárástörténet* 53). Abból a tényből, hogy ezek a gyűjtések nem a mai tudományos igények és szempontok szerint készültek (s ezért szerzőjüket hibáztatni nevetséges volna), az következik, hogy az ilyen anyagot mintegy elő kell készíteni a felhasználásra. Ehhez az előkészítő munkához tartozik például a közölt régi nyelvjárási anyag pontosabb lokalizálása és a nyelvtudomány akkori fokán leírt jelenségek modern értelmezése.

Szeder Fábiánnak a palócokról szóló híres tanulmánya először 1819-ben jelent meg a *Tudományos Gyűjteményben*. Magyar nyelvjárást előtte senki sem ismertett ilyen behatóan. Az értekezés nyelvjárási és néprajzi leírásból áll, továbbá érdekes nyelvjárási mintaszöveget és tájszójegyzéket közöl. Az értekezés 1835. évi második kiadásában a nyelvjárási anyag alig-alig bővül, de új egy a palóc magyarság történetét tárgyaló — nem túlságosan értékes — fejezet. Szeder Fábián igen érdekes nyelvjárási anyagáról már kortársai is dicsérő hangon emlékeznek meg (például Horváth István, vö. *ITK.* 9: 471 kk.), de a kritika hangja sem hiányzik. Szabó István (*TudGyűjt.* 1837/1; 51) megállapítja, hogy a Szeder által leírt nyitódó diftongusok inkább dunántúliak, mint közép-palóc jellegűek. E kérdéssel később foglalkozom. Itt csak azt jegyzem meg, hogy Deme, bár óvatosan fogalmazva, de a nyugati palócságra vonatkoztatja Szeder nyitódó diftongusait (*Nyelvünk a reformkorban* 76).

Kik hát azok a palócok, akiknek nyelvét Szeder Fábián ismertette? Szerinte a palóc nyelvjárás Borsod, Heves, Gömör, Nógrád és Nagy-Hont megyékre terjed ki (*TudGyűjt.* 1819/6: 27, 1835/2: 14—15). Jól tudja, hogy „nem mindenhol egy mértékben van a' szőejtés, egy helyett palóczosabb az, mint másutt; sőt azon egy helységben is látni ebben különbözést”, majd így folytatja „hogy ezt a' különbséget kitegyem, vagy hogy a fennemlített Vármegyékben különösen a' palócz helységeket kijeleljem, nem tárgyam; elég legyen most a' N. Honthi és Nógrádi Palóczokról, a' kiket jól ismérek, szőllanom” (*TudGyűjt.* 1819/6: 27). Az idézetből kiderül, hogy a szerző csak Hont és Nógrád palócaival foglalkozik. De kiderül az is, hogy a nyugatabbi megyék (Bars, Nyitra stb.) lakosságát Szeder még nem tartja palócnak! Amikor a palócok lélekszámát állapítja meg, szintén csak a fenti megyék paraszti lakosságának magyar részével foglalkozik, nyugatabbi megyéket nem említ. De mind Szabó István egykorú bírálata, mind a mai nyelvjárási helyzet Nógrád és Hont megyében (NyA.¹) azt valószínűsíti, hogy a Szeder által leírt nyelvjárást még ennél is szűkebb területen beszélték.

* Szeder Fábián, a magyar nyelvjáráskutatás úttörője halálának 100. évfordulójára.

¹ NyA.: a *Nyelvatlasz* kéziratos gyűjtése.

Azt, hogy melyik ez a terület, több szálon elindulva kell kikutatnunk. Első kérdés: hol ismerte meg Szeder a palóc nyelvjárást. Az életrajzából ez kideríthető. A Hont megyei Csábon született 1784-ben (vö. Klemm: Pannonhalmi Szemle 6: 228). Más életrajzok (Zellinger Alajos: Esztergom vármegyei írók 218; Scriptores Ordinis S. Benedicti 473; Szinnyei: Magyar írók 13: 536—8) szerint ugyan Érsekújvár a szülőhelye, de Klemm (i. h.) kimutatja a csábi anyakönyv alapján, hogy ez tévedés. Szedernek az anya-nyelvjárása tehát középpalóc lehetett, melyet Révai mint esztergomi tanára 1797-ben észre is vett rajta (Klemm: Pannonhalmi Szemle 6: 237). Maga Szeder is említi, hogy „le is írt sok szavat, és szőjejtést utánam és gyakorta intett, hogy becsben tartsam a Palótz magyarságot” (TudGyűjt. 1835/2: 4—5). Szeder később is hosszabb időt töltött Esztergomban (1802: írnok; 1808—11: tanár), s a közeli honti palóc vidékről való tanítványai emlékezetébe idézhették esetleg már megkopó, elhomályosuló anya-nyelvjárását. Az első földrajzi támaszpontunk tehát Csáb, mely az Ipolytól északra, a régi Hont megye keleti részén fekszik. Szeder gyűjtésének külső lokalizálását elősegítik azok a helynevek, melyek a tanulmány nyelvjárási mintaszövegében fordulnak elő: *Baludszgyarmoton* 'Balassagyarmaton' és *Nyiekröü* 'Nyékről' (ez a Nyék azonos a régi Alsó- vagy Felső-, a később egyesült Ipolynyékkal; az adatok: TudGyűjt. 1819/6: 32, 37). Ipolynyék Csábtól dél-nyugatra, Balassagyarmattól nyugatra van, az Ipolytól északra, Hont megye keleti részén. A külső helyhez kötés tehát azt sejteti, hogy Szeder palócai Hont és Nógrád megye Ipoly környéki határvidékén élhettek. A külső helyhez kötés eredményét igazolja a gyűjtés anyaga alapján elvégzett belső lokalizáció. A belső lokalizálás — különösen a csak mai nyelvjárási adatokra támaszkodó belső helyhez kötés — önmagában rendkívül veszélyes eljárás: így azonban, úgy vélem, teljesen jogosult (vö. Benkő: Magyar nyelvjárástörténet 36). Eljárásunkból ki kell zárni azokat a nyelvi elemeket, melyek a külső lokalizálással meghatározott vidéknél ma jóval nagyobb területen használatosak, s még izoglosszáik sem futnak át ezen a tájon. Elvégre vizsgálódásunknak meg kell magyaráznia a Szeder által a palócban általánosnak mondott nyitódó diftongusok rejtélyét. Nem keveredtek-e ebbe a nevezetes 'nyelvjárás-leírásba nyugati palóc vagy dunántúli nyelvi elemek? Szeder életrajza alapján ez lenne a legkézenfekvőbb magyarázat: 1793-tól 1797-ig Érsekújváron és Komáromban, 1797—98-ban Esztergomban, 1800-ban Pozsonyban tanul, majd 1802-ben Esztergomban írnokoskodik, 1803-ban Nagyszombatban egyházi gazdasági hivatalnok, ezután négy évig Győr megyében teológus. Mint tanár és pap is ezen a területen működik; 1819-ig a következő helyeken dolgozik: Esztergom, Győr, Sopron, Dömölk, majd ismét Győr (vö. Szinnyei: Magyar írók élete 13: 536—8; Zellinger Alajos: Esztergom vármegyei írók 218; Klemm: Pannonhalmi Szemle 6: 22; stb.). Itt jegyzem meg, hogy később is a Dunántúlon és Kisalföldön él (i. helyek). — A belső helyhez kötés eredményei megcáfolják a nyugati hatást feltevő magyarázatot.

Vegyük szemügyre előbb Szeder tájszavait! A tájszavak alapján való lokalizálás persze nem veszélytelen. Bebizonyíthatatlan, hogy egy ma vagy régebben csak egyes helyeken feljegyzett szó nem él-e más vidékeken is kimutatlanul. Kétségtelen viszont az, hogy minél több tájszóra támaszkodunk eljárásunk során, annál kisebb ez a veszély.

A tanulmányban közölt tájszavak jelentékeny része a palócságon kívül, attól keletre és nyugatra egyaránt előfordul, tehát — mint említettem — lokalizálás céljára nem alkalmas: *agyig* 'agyag', *barboruás* 'bögös' (MTsz.: *barborás*), *bojnyik*, *hieheü* (MTsz.: *héhell*), *juszié* 'csipős szél' (MTsz.: [*jug*, *juh*]), *kankuó* 'csuha' (MTsz.: *kankó*), *kapacs*, *kupikiék*, *lagzi*, *liésza* 'sövény' (*lésza*), *meszet* 'mész, Kalk', *nëni* 'néni', *puást* (*pást*), *piszke*, *rekenyüő* 'a sóska fölmagzott szára' (MTsz.: *rekenő*), *rocska*, *sotuó* (*soló*), *tróbál* stb.

A továbbiakban fokozatosan szűkítem a kört. A következő szavak a középső és keleti palócnál nagyobb területen, de csak a Dunától keletre hallhatók a MTsz.

alapján: *buábabukra* 'szivárvány' (TudGyűjt. 1819/6: 38; ezután csak a lapszámot közlöm) ~ Hont megye 1841-ben: *bába-bukor*; Kemence: *bábabukor*, palócság: *bábabukra*, Székelyföld: *bábabukra* (MTsz.); Pográny és Nyitra vidékén: *bábabuk* (MTsz., ÚMTsz.) | *domikuát* (38) 'bőjti leves' ~ Jászó, Kassa: *domikát* 'túrós leves' (MTsz.), Csík m.: *domikát* 'ua.' (ÚMTsz.) | *Napuáldozat* 'napnyugta' (40) ~ palócság: *nap-áldozat*, Szeged: *nap-áldozat* (MTsz.) | *nyuzga* 'kényes, síró-rívó, elkényeztetett' (32, 40) ~ Vác, Kunszentmárton, Szentes, Szatmár vidéke, Szilágysomlyó (MTsz.) | *ruha* 'kötény' (40) ~ ma ilyen jelentésben a palócban és Erdélyben (MTsz.).

A MTsz. adatai (ahol forrást nem közlök, az adat a MTsz.-ből való) szerint ma csak a középső és keleti palócban vannak meg a következő tájszók: *borzag* 'bodza' (38) ~ Nógrád m., Gömör m., Sajó völgye, Hanva: *borzág*; Hont m., Tesmag, Kemence: *borzang*; Kemence: *borzing* | *gamba* '(vastag) ajak' (39) ~ Rimaszombat, Rozsnyó, Hont és Bars m., továbbá Vác (NyF. 10: 65); Ipolyság: *gambás* 'vastag ajkú' | *geduó* 'gidó' (39) ~ Pásztó (Heves m.): *gédó*; a XIX. sz. elején még Hegyalján is *gedó*; a NyA. szerint *gēda* alakok meglehetősen nagy területen | *morvuány* 'fonott kalács' (40) ~ hasonlóan: Vecsekle, Litke (Nógrád m.), Kemence (Hont m.), Sirok (Heves m.), Krasznahorkaváralja (Gömör m.) | *paskorta* 'torkos' (32), *paskortuáskodott* 'nyalakodott' (32) ~ Gömör m.: *paskorta* 'ua.' (Tsz.); Gömör és Nógrád m., Vác; 'rendetlen, csintalan' jelentésben: Szentlőrinc-káta, Kiskunhalas, Drégelypalánk (ÚMTsz.) | *pegy* 'pedig' (40) ~ Vác, palócság, Gömör m. (Tsz.); Garampáld, Vác, Patak, Rimóc, Terbeléd, általában Nógrád m., Sirok, Bátor, Parád, általában a Mátra vidéke | *töklincz* 'stiglic, tengelice' (40) ~ Vácon és Abaúj megyében már a múlt század elején, de a palócságban ma is | *tyizma* 'esizma' (40) ~ Gömör m. (Tsz.), Ipolylitke (Nógrád m.) | *ugrosva* 'ugrálva' (33) ~ Nógrád, Gömör és Abaúj m.: *ugros* | *vaduoka* 'vadalma' (40) ~ hasonlóan: Nógrád és Gömör m., Alsóhangony, továbbá a múlt század első felében: Heves és Torna m.; Vác: *vadoka* 'savanyú, éretlen gyümölcs' (NyF. 10: 62). — Csak a középpalócban: *biken* 'bükköny' (TudGyűjt. 1835/2: 25) ~ a NyA. *bükköny* című térképén illabiális alak csak a Váctól délkeletre fekvő, középpalóc Alsónémedin: *bikken* ~ *bükköny* | *druzsba* 'vőfély' (39) ~ Ipolyság: *druzsbá*, Tolmács (Nógrád m.) *druzsba*, Tura (Pest m.): *druzsba*, továbbá: Peresztlény (Hont m.): *druzsba* (ÚMTsz.), Ipolyszalka: *druzsba* (Radványi: Ipolyszalkai nyj. 51); ~ a keleti és nyugati palócban nyílt *o*-zó formák | *emmink* 'mienk' (34, 39) ~ Hont és Nógrád m.: *emmink*, *emink*, *emming*, *emmünk*; keletebbre: *emménk*, *emmienk* | *rejtja* 'létra' (40) ~ Ipolyság: *rétjá*, Tolmács: *rétja*; más palóc helyeken: *rétlya*, *rétlya*. — Csak Nógrád m.: *bablon kendüő* 'pamutkendő' (34) ~ Nógrád m.: *bablona* 'gyapot' (MTsz.), *bablon* 'ua.' (ÚMTsz.) | *bacsa* '(öreg) juhász' (33) ~ Nógrád m. (ÚMTsz., lásd Mikszáth nyelvében is nem ritkán) | *hiska* 'szőlőbeli présház' (mind a Tsz., mind a MTsz. adata innen) ~ Tereske (Nógrád m.): *hiská* 'présház, szőlőben levő csőszkunyhó' (saját gyűjtésem) | *szapallya* „a kemenczének külső oldala, melyen a fáklya szárító lik vagyon ragasztva” (Szeder értelmezése) ~ Ipoly vidéke: *szapp* 'kemence, lapos kemence', Lapujtő vidéke (Nógrád m.): *szapp-allya* 'a kemence padkája'. — Csak Hont m.: *varecska* 'főzőkanál' (40) ~ Ipolyság: *várécská*, Ipoly vidéke: *varécskó*; Ipolyszalka: *varoska* 'fakanál' (Radványi: Ipolyszalkai nyj. 13, 59; az *é* kiesésével kapcsolatban említi!) | *visnye* 'meggy' (40) ~ Hont m. | *zsinczicza* 'zsendice, túrós savó' ~ ilyen alakú változat csak Ipolyságon; Vác: *zsendice* (NyF. 10: 62); Ipolyszalka: *zēncica* (Radványi: Ipolyszalkai nyj. 59).

Összesen hat olyan szót találtam Szeder gyűjtésében, melyet a MTsz. a közép-palócból nem, csak más helyről tud kimutatni. Ebből a hat szóból öt keleti palóc: *czibe* 'csibe' (38) ~ Gömör m.; a XIX. sz. elején a Hegyalján és Gömör megyében | *biczköüt* 'szundikált' (32), *biczköünyi* 'szundikálni' (38) ~ Gömör m.: *bicköl* | *kolluár* 'bognár, kerékgyártó' (33, 39) ~ Heves m. | *kosztros* 'borzas, boglyas' (34, 39) ~ Gömör m. | *Mancs* 'fagyókérből faragott teke' (39) ~ Heves és Gömör megyében, valamint Eger-

ben a XIX. század első felében. — A nyugati palócságra egyetlen szó utal: *zsufudánka* 'vizet merő vaskanal' (40) ~ Fűr (Komárom m.).

Bármilyen óvatosan értékeljük is a fenti adatösszeállítást, egy kétségtelen: Szeder nem kevert szülőföldjének tájszavai közé később és máshol hallottakat. Ezek után már kisebb a valószínűsége annak is, hogy a később hallott nyelvjárások hangtani sajátosságai befolyásolhatták akkor, mikor a palócság fonetikai jellegzetességeit leírta.

A hangtani alapú belső lokalizálást hasonlóan végezhetjük, mint a szókészletit. A jelenségek egy része a vizsgált területtől nyugatra és keletre egyaránt előfordul, ezért a helyhez kötésre nem alkalmas: a) a felső és középső nyelvállású palatális magánhangzók által indukált hasonulásos palóc palatalizáció; b) a *meg g*-jének hasonulása; c) *é*-vel szemben zárt-röviden *i-ző* birtokos személyragok; d) zárt-rövid *i-zés n* és *ny* előtt (*leginy*, *szeginy* stb.). Más hangtani vonások alapján viszont határt vonhatunk nyugat felé. Szedernél: *sarnyú* (TudGyűjt. 1835/2: 25) ~ ma csak a Dunától és Ipolytól keletre (NyA.). Szeder: *sövegünköt*, *kankuónkot* (TudGyűjt. 1819/6: 33) ~ az *öket* címszójú NyA.-térkép szerint a nyugati palócban és Dunántúlon hasonló asszociatív zártság már nincs (vö. még: Horger: Magyar nyj. 109). A NyA. tanúsága szerint ma *kerek* 'kerék', *kötel*, *szeker*, *vereb* alakok a nyugati palócban nincsenek: Szedernél viszont így (TudGyűjt. 1819/6: 40, 1829/5: 10—12, 1835/2: 18). Stb. Viszont nem szól Szeder a nyílt *ē*-zéről, noha ezt a hangot észreveszik már a régebbi grammatikusok is (Mikolai Hegedűs: Corp-Grmm. 706; Beregszászi Nagy Pál: Versuch einer magyarischen Sprachlehre 1797. 26, 45—6; DebrGrmm. 1795. 144), sőt ezen túlmenőleg még e hang rendszeres jelölését is ajánlják (Baróti Szabó Dávid: Ki nyertes az hangmérseklésbenn? 1787. 26; Uő.: Orthographiai és Grammatica béli észre-vételek 1800. 8—11). — Nem hinném, hogy óvatosságból az ilyen negatív bizonyítékokról le kellene mondanunk. Ez itt kelet felé határol el.

Mindeddig tehát a belső helyhez kötés tényei megerősítik a külső lokalizálás eredményét, azt, hogy Szeder Fábián Hont és Nyugat-Nógrád megye palócságát ismertette. Azonban van tanulmánya hangtani részének egy — általam már előre jelzett — bökkenője: a diftongusok problémája. Hogyan értelmezzük a következőket: „... a' hosszas magánhangzókat: á, é, ó, ő így ejtik ki: uá, ié, uó, üő; ugymint *vuáros*, *iédes*, *uólom*, *üörzöm*, város, édes, ólom, érzöm; valamint a' szó' elején, úgy a' közepén és a' végén is, és pedig olly érthetőleg, hogy mind a' két magánhangzót különösen meghallani, mintha így olvasnám *vu-á*-ros, *i-é*-des, *u-ó*-lom, *ü-ör*-zöm; egyéb hogy az u, i, u, ü betűk röviden, az á, é, ó, ő pedig hosszan hangzik (TudGyűjt. 1819/6: 27; vö. még: 1829/5: 3, 5; 1835/2: 15—6)”? Tévedés volna itt valamiféle írásbeli jelenségre, betűfelcserélésre gondolnunk. Ezt már a megfogalmazás határozottsága is kizárja. De Szeder máshol is észreveszi a nyitódó kettőshangzókat: „Sopron és Vas Vármegyében is hallani, noha ritkábban az eféle kiejtést: *iédes*, *luó* és *lú* (édes, ló.) — Mintegy hajlandónak látszik lenni a' kényére hagyatott beszéd' organuma az illyes kiejtésre. Az Olasznál jónak, szépnek tartjuk ezeket: *buono*, *uomine* 's a' t. engedjünk tehát a' Palócznak is valamit (TudGyűjt. 1835/2: 15 jegyzet; a dolgozat 1819. évi kiadásában ez a jegyzet még nincs meg)”. De az inetimologikus nyitódó diftongusok mellett Szeder etimologikus záródókat is jelez: „A' Palóczok pedig az l betű helyett rövid u-t, ü-t tesznek valahányszor a' következő szótág mássalhangzóval kezdődik; ugymint: *auma*, *bauta*, *ouvasnyi*, *föüment*, *eüvette*; alma, balta, olvasni, fölment, elvette (TudGyűjt. 1819/6: 28)”. Vagyis az *l*-nek szótág végén *y*, *ü* állandó helyzeti változata volt. Beilleszthető-e egyáltalán ez a bonyolult nyelvi helyzetrajz a XIX. század elejének nyelvjárási képébe? A kortárs Szabó István szerint „*süörüő*, *gyüörüő*, *üő* — sűrű, gyűrű, ő-ből, nem Karancsvidéki, 's úgy vélem: nem is mátrakörűli, hanem dunántúli kiejtések (TudGyűjt. 1837/1: 51)”. Bár óvatosan megállapítja, hogy a diftongusok részhangjait nem lehet mindig

tisztán kihallani (u. o. 45) — s ezzel is Szeder felé vág —, nagyjából a következőket figyeli meg a Karancs vidékén: nemzeti nyelvi *ó*-val szemben *ao*, pl. *jao*, *szao*, *tao*, *anyao*, *apao*, *bátyao*, ritkábban *ou*, pl. *jou*, *szou*; nemzeti nyelvi *ú*-val (*u*-val) szemben *ou*, pl. *boucsú* ~ *búcsou* ~ *boucsó* ~ *boucsou*, *bou*, *szomorou*; nemzeti *ö*-vel szemben *eö*, pl. *eö*, *keö*, *elseö* ~ *öseö* ~ *eöseö* 'első', ritkábban — főleg a szó végén — *eü* és *öü*, pl. *keü* ~ *köü*, *lőü*; nemzeti nyelvi *é* helyén *eé*, pl. *eés*, *keéz*, *szeép*, *teged*, *éedes*; nemzeti *í* helyén *ei*, pl. *tiszteitom*, *keiván*, *szeivem* (i. h. 45, 50, 51). Fonológiaiilag e leírt diftongusok középső nyelvállású hosszú magánhangzók változatai akkor is, ha felső nyelvállású nemzeti nyelvi hang (*í*, *ú*) helyén állanak. Talán csak az *eé* lehet kivétel: ez esetleg az *ē* változata. A Nógrád megyei záródó diftongusokat Bél Mátyás már Szabó István előtt száz évvel észrevette. Így ír a nógrádiak nyelvéről: „Dicunt enim, cum maxime blandiri cupiunt, *Edes*, *leukem tsoukám*, *gavambotskám* [!], is est: dulcis animula, monedula, columbula, quae sunt omino blandientium, apud *Hungaros* formulae; sed corruptae nimium, & rotundius ita enuncianda: *Edes* *lelkem*, *tsókám*, *galambotskám* (Notitia Hungariae 4. kötet, 1742. 32)”. Viszont Baróti Szabó Dávid azt állítja, hogy a palócok *é* helyén *ie* kettőshangzót használnak (Orthographiai és Grammaticabéli észre-vételek 1800. 109). Mivel később más területről *éj* diftongusokat közöl, a palóc *ie*-k aligha lehetnek félrehallás vagy írás szülöttei. De azt, hogy szerinte a palócság melyik része használja az *ie*-t, nem lehet kiderítenünk. Talán az sem érdektelen, hogy a Nógrád megyei születésű és itt élő Mocsáry Antal is átvette Szeder nyitódó diftongusokról szóló megállapítását nagy monográfiájába (Nemes Nógrád Vármegyének ... Esmertetése 1826. 1: 57). Magam is közöltem egy Dubravicán, Zólyom megyében, a XVII. század elején kelt és a Nógrád—Zólyom megyei Dobrawiczky család egyik tagja által írt kötelezvényt, melyben számos *ie* diftongust sejtető alak van (MNy. 54: 139). — De nemcsak a kortársak, hanem a mai nyelvjárási helyzet szempontjából is megvizsgálandó Szeder megállapítása. A Hont és Nyugat-Nógrád megye területén levő NyA. kutatópontok közül Kemencén vannak nyitódó diftongusok (*uó*, *üö*, *ié*), noha ma már a monoftongikus kiejtés valamivel gyakoribbnak látszik. A diftongusok elhalványulása rohamos. Hetven évvel ezelőtt még *kiértem*, *sziép*, *szomsziédba* alakokat közölnek Kemencéről (Nyr. 14: 517). Még Laziczius is több, közelebbről meg nem nevezett Hont és Nógrád megyei feluról tud, ahol *uo* kettőshangzós variáns él (A magyar nyelvjárások 36). — Kemence benne van abban a területben, melyet Szeder tanulmányának fentebbi külső és belső lokalizációja megállapított. De van-e itt olyan község is, melyben az *l*-nek *u*, *ü* változata van szótag végén? A NyA. szerint nincs. A régebbi gyűjtések szerint van. Ipolszágon *aumá*, *bautávau* 'baltával', *ávau* 'avval', *kérésztűszaumá* 'keresztül-szalma' alakokat jegyeztek fel (Nyr. 19: 45, 188), köznyelvi *ó* helyén viszont nem áll *au*. Patakról *fautam* 'faltam', *hauka* 'hal-ka, kis hal', *borvau* 'borral' formákat közöltek (Nyr. 8: 560), ott azonban volt *hau* 'hó' alak is. A NyA. pataki gyűjtésében az ilyen *au*-knak nyoma sincs. Szerintem téves volna úgy elkönyvelni ezt a jelenséget, hogy a régi gyűjtés nem megbízható. Más az igazság: a nyelvjárások pusztulnak! E köznyelvűsödés igazolására számos példát hozhatnánk erről a területről. Mindezzel nem állítom azt, hogy a XIX. század elején *e g é s z* Hont és Nyugat-Nógrád megyében elterjedt volt a nyitódó típusú diftongus és az *l u*-vá, *ü*-vé vokalizálódása szótag végén. Azt azonban igen, hogy a mához, illetőleg a közelmúlthoz viszonyítva sokkal több közszégen jelentkeztek ilyen jelenségek.

Szeretném hinni, hogy dolgozatom nemcsak a címben feltett kérdésre válaszolt, hanem egyúttal az Ipoly vidéki palóc nyelvjárás hangtörténetéhez is szolgáltatott adalékot. A múlt század eleji nyelvjárási gyűjtések elsősorban nem *t u d o m á n y t ö r t é n e t i*, hanem *n y e l v j á r á s t ö r t é n e t i* értékűek, s mint ilyeneket kell az ascendenst nyelvjárástörténetnek ezeket felhasználnia.

Török Gábor

Szó- és szólásmagyarázatok

Baráber. Tömörkény Istvánnak 1907-ben közzétett *Baráberok* című elbeszélése (Pesti Hírlap 1907. 272. szám; legújabb kiadása Tömörkény István: Hajnali sötétben. Elbeszélések 1905—1910. Bp. [1958.] 220—6) óta szociográfiai, néprajzi és nyelvészeti irodalmunkban, valamint szépirodalmunkban időnként fel-feltűnik a népnyelvi *baráber* (vö. Kiss Lajos: A szegény ember élete. Bp., é. n. 128, 271; Katona Imre: Ethn. 67: 13—28; Kúnos Ignác: Nyr. 53: 85—6; Nagy Lajos: MNy. 22: 48—9; Áprily Lajos: Apám emléke. — Ábel füstje. Bp., 1957. 48; Szentiványi Kálmán: Burján, a baráber. — Népszabadság 1960. ápr. 10.). Jelentése: 'olyan, rendszerint idegenből bevándorolt vagy munkahelyről munkahelyre vándorló, otthontalan, gyakran züllött életű munkás, aki többnyire út, vasút, híd építésénél, folyók szabályozásánál, olykor bányákban, gyárakban végez szakképzettséget nem igénylő munkát' (vö. ÉrtSz. 1: 414; Ethn. 67: 13). Újabban rosszalló árnyalat nélkül is használatos 'ezermesterkedő építőipari vándormunkás' értelemben (Ethn. 67: 15). Nyelvjárásainkból a szónak számos alak- és jelentésváltozatát jegyezték föl: Szeged *barábër* (Ethn. 67: 15; SzegSz. 1: 410); Csongrád, Szentes, Szegvár, Hódmezővásárhely *barábél* (Ethn. 67: 15); Csongrád *brámbél* (Ethn. 67: 15); Mindszent *brábél* (Ethn. 67: 15); Kemenesalja *bërábër* 'kubikos' (NyF. 33: 19); Petrozsény *paráber* 'piacon ácsorgó, munkekerülő csavargó' (MNy. 13: 56). Helyenként *parábel*, *berábel*, *brábel* alakot is hallani (Ethn. 67: 15).

A *baráber* eredetéről sokáig folyt vita nyelvészeti irodalmunkban, de megnyugtató megoldás nem született. Az EtSz. 1: 361 szerint eredete ismeretlen. Bogdánfy Ödön egy állítólagos német *Bauräuber* 'építkezéseknél dolgozó hitvány alak' szóból származtatta (MNy. 12: 25). Szentgáli Antal szerint a *baráber* a vasúti, alagút- és vízi munkások védőszentjének, Szent Borbálának német *Barbara* nevéből alakult (MNy. 20: 79—80). Kúnos Ignác szerint szavunk délszláv közvetítéssel a török *beráber* 'együtt, együttesen' határozószóból származik (Nyr. 53: 85—6; vö. Spitzer Leó: Nyr. 55: 96; Balassa József: A m. ny. szót. 1: 62). Várady Zoltán egy állítólagos német *Begraber* 'a felszíni szénfejtésnél maradt gödröket elegyengető munkás' szóból magyarázta a *baráber*-t (MNy. 21: 283). Nagy Lajos irodalmi idézet alapján azt a véleményét nyilvánította, hogy a magyar *baráber* a bibliai *Barrabás* nevére visszamenő olasz *baraba* 'nincstelen, földönfutó' főnévvel függ össze (MNy. 22: 48—9). — Az ismertetett megfigyelések között nincs egy sem, amelyiknek alak- vagy jelentéstani nehézsége ne volna. Némely esetben a forrásként feltüntetett idegen szó meglepte is gyanús (német *Bauräuber*, *Begraber*). Igaza volt Katona Imrének, aki az 1956 előtti kutatásokat összefoglalva csak ennyit fogadott el biztosnak: „A *baráber* szó kétségkívül nem magyar eredetű... Németes hangzásúnak tűnik...” (Ethn. 67: 15).

Josef Matl grazi professzornak 1958-ban megjelent, gazdag néprajzi és nyelvészeti anyagon felépített tanulmánya lehetővé teszi, hogy *baráber* szavunk eredetizésének sokat vitatott kérdését megnyugtató módon lezárhassuk (Südost-Forschungen 17:

94—100). A *baráber* a következő idegen szavakkal, illetve szócsaládokkal függ össze: bolgár *барáба*, *барáбин* 'olasz kőfejtő munkás; bányamunkás; pénztelen, toprongyos szegény ember' (К. Костов: Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов. София. 1957. 175), *барабина*, *барамина*¹ 'kőfejtők által használatos fogazott élű fesztővas' (К. Костов: i. m. 174); szerb-horvát *baràba* 'csavargó; csőcselék' (Ristić—Kangrga 2: 18; И. И. Толстой: Сербско-хорв.—русс. слов. 29), *barabski knez* 'bandagazda, munkacapat vezetője' (J. Matl: i. m. 96), *barabèrija*¹ 'nyomorult föld, cudar világ' (Ristić—Kangrga 2: 18), *baràbisati* 'csavargó módjára viselkedik, csavarog; csirkefogóskodik, szélhámoskodik; robotol, gürcöl' (И. И. Толстой: i. m. 29; Ristić — Kangrga 2: 18); szlovén *baràba* 'semmirekellő, naplopó' (K. Štrekelj: Denkschriften der kais. Akad. der Wiss. Phil.-hist. Kl. 50. Band. 3: 3); Felső-Tisza és Ung völgyi kárpátukrán *бepàбep* 'olasz vasúti munkás' (Bonkáló Sándor közlése alapján Nyr. 53: 85); szlovák *baràber* 'vasút vagy alagút építésén dolgozó munkás; piszkos ember', *baràberský* 'ilyen személyre jellemző, hozzá tartozó' (Slov. slovensk. jaz. 1: 71; A. V. Isačenko: Slovensko-ruský prekl. slov. 1: 19); cseh *baraba* 'alagútépítő munkás; semmirekellő, naplopó' (F. Trávníček; Slov. jaz. česk. 47; Přír. slov. jaz. česk. 1: 77); bajor-osztrák *Paràber* (*Baràber*), *Baraba* 'főleg utak építésén dolgozó betanítatlan segédmunkás; semmirekellő, csavargó', *parabern* (*barabern*) 'egy helyen való letelepedés nélkül olyan, szakképzettséget nem igénylő munkát végez, amely állandó jövedelmet nem biztosít' (J. Matl: i. m. 95).

E szavak forrása az északi olasz nyelvjárásokban használatos *barabba*, *baraba* 'csavargó, semmirekellő, naplopó' (J. Matl: i. m. 99—100; К. Костов: i. m. 145; V. Machek: Et. sl. jaz. česk. a slovensk. 25). Az olasz szó a Pontius Pilátustól Jézus helyett szabadon bocsátott bibliai Barabbás latin *Barrabbās* (Máté 27: 16; Márk 15: 7) nevére megy vissza, mely maga arámi eredetű, és feltehetően két szóból — *bar* 'fiú' és *abba* 'atya' (tkp. tehát 'az atya fia') — tevődött össze (A. Prati: Voc. et. it. 100; C. Battisti—G. Alessio: Diz. et. it. 1: 427; W. Meyer-Lübke: Rom. et. Wb.³ 940).

A bajor-osztrák *Paràber*, *Baràber* olasz eredetijéhez képest *-er* képzővel bővült. A németben ugyanis az idegen eredetű foglalkozásnevek olykor *-er* képzőt vesznek fel; vö. *Hatschierer* 'lovass katoná; csendőr' *Kassierer* 'pénztáros', *Marketender* 'markotányos', *Rabbiner* 'rabbi' (F. Kluge: Et. Wb. der dt. Sp.¹⁷ 292, 355, 462, 576). A magyar *baràber* a bajor-osztrák *Baràber* átvétele. A szlovák *baràber*, kárpátukrán *бepàбep* ugyancsak a bajor-osztrák szóra megy vissza, de alkalmasint a magyar *baràber*, *beràber* közvetítésével.

A *baràber*-t tehát német jövevényszavaink között kell nyilvántartanunk. A kiterjedt külföldi rokonsággal rendelkező szó azonban végső soron — amint erre már Nagy Lajos rámutatott — a messze vidékekre elvándorolt olasz építő- és földmunkások emléket őrizi.

Kiss Lajos

Giccőr. A Nagyszótár jelenkori újságnyelvi gyűjtéseinek kijelölése során akadt meg szemem Fehér Rózsa „Legyen a kép is szellemi közszükségleti cikk” című írásának következő szakaszán: „A parasztság egyelőre még alig néhány százalékkal szerepel a vásárlók listáján. Ez a réteg, sajnos, jórészt a nagyon ártalmas *giccőr-hálózat* kezében van, akik [!] hattyús, galambos, ballerínás »műremekeikkel« elárasztják a legeldugottabb falvakat is. Ezek az ízlésromboló *giccőrök* művészeti zsűri által nem ellenőrzött mázománnyokat árusítanak, adót nem fizetnek; nemegyszer a Képcsarnokok nevében jelennek meg és sózzák rá ízlésrontó portékájukat a hozzá nem értőkre” (Magyar Nemzet 1960.

¹ E szavak képzésmódja nem világos.

június 22. 5)¹. *Giccs* szavunk e származékát eddig, bevallom, nem hallottam; nyomozni kezdtem hát elterjedése és főleg eredete tárgyában (hiszen egykor bizonyára a Nagy-szótár szerkesztőségének is állást kell foglalnia a szó felvételét vagy a szótárból való kizárását illetően).

Mindenekelőtt — szakmai zsargonhoz tartozó szóról lévén szó — művészet-történészhez fordultam. Aradi Nóra, aki egyben kiváló műkritikus is, a szót már hi l l o t t a 'giccseket gyártó egyén' jelentésben, de a művészettörténet í r o t t stílusában járatos-nak aligha minősítené. Nyilván ezért hiányzik a *giccser*, ha nem csalódom, m i n d e n eddigi szótárunkból; az ÉrtSz. szerint is *giccs* származékai csupán *giccses*, *giccsfestő* és *giccsregény*. A Bakos Ferenc szerkesztette Idegen szavak szótárában (1958.) egyetlen származékot sem találunk; Halász Előd Magyar—német szótára (1957.) viszont nagyjából az ÉrtSz. által felvett anyag előfutára: a *giccsregény* összetételt nem közli ugyan, de e helyett a *giccsel* igére figyelmeztet:

A *giccser* tehát új, és tegyük mindjárt hozzá, nem szép, de érdekes jövevény a magyar szókészletben. Érdekes pedig azért, mert alighanem analógiás m a g y a r s z á r m a z é k és talán első jele annak, hogy a francia eredetű -*ör* szóvég nyelvünkben is próbál megelevenedni, termékeny képzővé válni. Eddigi -*ör*, -*tör* végződésű szavainknak kivétel nélkül közismert idegen forrása volt; elég egyfelől a *sofőr*-ön kívül *hazardör* (IdSzavSzót. < fr. *hasardeur*), *markör* (uo. < *marqueur*), *rezonör* vagy *raisonneur* (uo. < *raisonneur*) szavunkra hivatkoznunk, másfelől pedig az olyanokra, mint *amatör*, *operatör* vagy *poentör* (uo. < *pointeur*, az utóbbinak töve persze *point*, tehát csak a magyar fül számára cseng össze valóban -*leur* képzővel ellátott származékokkal). A németből azonban *Kitscher alakot egyelőre nem tudunk kimutatni; a *kitschen* igéből legfeljebb *giccsfestő* értelmezése egészen más ('Terpentinfrítze'). Hogyan vonódott azonban el a magyarban -*ör* képző, mint nomen agentisek végződése? Gondolhatnánk ezzel kapcsolatban az olyan szópárok hatására, mint *hazard*, *hazardíroz* és *hazardör*, *markíroz* és *markör* (az IdSzavSzót.-ban van *ambassade* 'nagykövetség' és *ambassadeur* 'nagykövet' is), de — művészharcokban honos szóról lévén szó — talán ajánlatosabb másfelé kereskednünk. Ha Eckhardt nagy Magyar—francia szótárát (1958.) üjtük fel, *giccses festő* értelmezéseként ezt az egyetlen szót találjuk: *chiqueur*. Noha e szó mást is jelent (1. 'bagózó, bagórágó'; 2. 'zabáló, nagyepő'; 3. 'giccses festő; ügyes, de nem tehetséges festő' Eckhardt; Magy.—fr. szót. vö. még Sachs-Villatte), a francia művészeti argóban *chiqueur* s még inkább a rokonértelmű *barbouilleur* 'rossz festő' eléggé népszerű ahhoz, hogy ismeretét Párizsban járt művészeink részéről is feltételezzük. Valószínű tehát, hogy *giccser* szavunk nálunk keletkezett, de a francia *chiqueur*, *barbouilleur* mintájára. Persze ha a németből mégis előkerülne *Kitscheur, ezzel a tárgyalt szót át kellene utalnunk német jövevény-szavainknak legújabb, tudományosan még igen kevésbé feldolgozott csoportjába.

Gáldi László

Furmint. Bárczi Géza (MNY. 25: 333) gondosan megalapozott tanulmányában kimutatta a Hegyalja leghíresebb szőlőfajtájának vallon eredetét. Ez idők folyamán közfelfogássá vált. De Bárcziban valami kis kétség mégis maradhatott a kérdéssel kap-

¹ Valamivel később—már a jelen kis közleménynek közlés céljából történt átadása után — megtaláltam a Népszabadságban is: „Az igaz, hogy egy élő művész vászna többre kerül, mint a *giccser* remeke” (1960. október 8. 9; a cikk szerzőjének névjelzése: R. S.).

csolatban, mert később ezt írja: „A származtatás nehézsége a m. szó kései felbukkanása” (SzófSz.). A XIII—XIV. századi (helyesebben XII—XIII. századi) átvételt Melich János valószínűtlennek tartja a szó késői, 1744-ből származó első előfordulása miatt (Matolai János: *Disquisitio phisico-medica vini Tokaiensis cultura, indole, praestantia et qualitibus*. Nürnberg).

A sárospataki kollégium levéltárában a zempléni ref. egyházmegye vizitációs jegyzőkönyveiben találtam néhány lényegesen korábbi adatot; valamennyi Erdőbényéről származik:

1623: „Az Praedikatorsaghoz vagyon három szőlő. Eggik Bakfw szőlő. Masik Furmint szőlő az Gióp'w völgyön. Harmadic Hoszu szőlő” (16: 11). 1624: „Szőlők. Eggik Bakfő szőlő. Masik Furmint szőlő az Gyepü völgyön: Harmadik hoszszu szőlő. Negye'dik az Mulaton, me'llyet adtanak az hoszszu szőlő fe'let valo Parlagért. Eze'knek mi've'ltetése az Praedicatoré (16: 152). 1629: „Az Formint szőlőben az Zapor giakorlatossaggal nagj kárt teszen: meliet chiak kő gát chinalassai allathatni helére” (16: 14). 1632: „Az Formint szőlő nē hasznara vagiō az parochusnac, mert chiac szija es az töb szőlőnec jövedelmētis meg emesztī. Akarja ő kglme hogy el chiereljek” (16: 103).

Ezekkel az adatokkal kapcsolatban meg kell jegyezmem, hogy a későbbi években nem fordulnak többször elő, úgy látszik, hogy vagy elpusztult a szőlő, vagy a prédikátor unszolására valóban elcserélték; esetleg a szó nem volt később alkalmas megjelölésére. Minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a régiesebb *formint* és a mai alakú *furmint*, mind a négy idézetben helynévként fordul elő. Erdőbényén manapság is ismerik a *Bakfű*, *Hosszúszőlő*, *Mulató* elnevezéseket, de nem tudnak — legalább is az én adatközlőim — a *Gyepüvölgy*-ről és abban a *Furmintszőlő*-ről.

Felvetődik a kérdés, hogy a fenti adatok vajon a régebbi átvételt támogatják-e, valamennyit kitöltvén a feltételezett átvétel és az első felbukkanás között levő nagy űrből, vagy a XVI—XVII. századi meghonosodást bizonyítják? Feltevésem szerint inkább az utóbbit!

Először is általánosan ismert szőlőfajta nevével nem jelölnek meg szőlővel beültetett területet, legalábbis erre nem tudok több példát a Hegyalján (Bakos József: A tokajhegyaljai régi szőlőművelés szókincse. Az egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. 5: 9—11. Kb. 200 helynevet sorol fel). Ha a XVII. század elején Erdőbényén mégis mint helynév fordul elő, akkor ez azt jelenti, hogy a furmint még valami olyan újdonság volt, melynek segítségével úgy lehetett egy határrészt megjelölni, hogy mással nem téveszthették össze. Később Erdőbényén is gyökeret verhetett az új fajta vagy legalább is az új elnevezés, s talán ez lehetett az oka, hogy 1632 után eltűnt, illetve nem sikerült többé megtalálnom.

A későbbi átvételt támogatja az is, hogy Szikszai Fabricius Balázs Nomenclaturája szavunkat nem említi, pedig Szikszai sárospataki tanár lévén a felsorolt fajták többsége hegyaljai (pl. *Romínia*, *Goher*, *bakator* stb.). A Nomenclatura 1576 előtt készült, tehát akkor, amikor nem igen ismerhették a furmintot vagy jelentősége legalább is nem volt olyan általános, mint később.

Végül vegyük mindehhez azt is, hogy a XVI. század második felétől a tokajhegyaljai szőlők művelésmódjában és feldolgozásában jelentős változások történtek, ekkor bontakozik ki a tokaji bor világhírve (Rapaics Raymund: A tokaji bor és a furmintszőlő. Természettudományi Közlemények. 69: 591—4). A XVI. század második feléből ismerjük már az „*Aszszu szolo* (bort)” (Melich János: Szikszai Fabricius Balázs latin—magyar szójegyzéke 1590-ből. 54. Bp., 1906.), melyhez töppedt, esetleg szalmán aszalt szőlő kellett. Mindehhez idézhetjük Melich másik megállapítását: „Minden olyan bort, amely 'szalmán' aszalt szőlőfajtából készül, hihatnak a l.t. *frumentum*-ból lett újlat. nyelvi megfelelővel” (EtSz.).

Kétségtelen, hogy a végső ítéletet ebben a kérdésben nem lehet addig kimondani, míg a hegyaljai vallon telepítések történetén kívül a hegyaljai szőlőművelés és borkezelés történetét, szokincset és néprajzát alaposabban nem ismerjük.

Balassa Iván

Boldog. A NySz. csak mai 'beatus, felix, faustus, fortunatus, prosper; selig, glücklich' jelentését közli, Simonyi azonban már a kódexekből idéz 'gazdag' jelentésére adatokat. Pl. Oltalmad alá ajánlom... ez szegény országot mind benne való urakkal, és szegénnyel, bódoggal egyetemben (ÉrtyK.). Mind egész országbeli szegény, bódog, nemes, nemtelen (uo.). Fennyen parancsoljon mind ő széles országának, mind szegénnek, mind bódognak (Kat.-leg.). Hogy mind bódog és mind szegény ez nap estig itten legyen (uo.). A népnyelvből is van erre a jelentésre adata: Mindenegyünk, szegieny vagy bódog, egyeránt 39 krajcárt fizet asztalpénzt (Göcsej, Nyr. 12: 94). Egy másik adat szerint Csíkban elbódogodott a. m. 'meggazdagodott' (Nyr. 28: 163). A bukovinai székelyek Kakasdra települtek meséiben is megvan a boldog-nak 'gazdag' jelentése. Dégh Linda Kakasdi népmesék 2. kötetének (Új Magyar Népköltési Gyűjtemény IX.) szójegyzékében boldog 'gazdag'. Pl. Szégén, boldog méhet a lakadalomba (359). Az 56. számú meséből is idézhetek példákat: A királynál vasárnap egy nagy lakadalom lesz, s méhet oda szégén, boldog, mindenkit szívessen fogadnak. Szégén, boldog oda — aszondja —, nem lesz választott (67). Nyilvánvaló, hogy a boldog-boldogtalan 'válogatás nélkül mindenki' szólásban is ez a jelentés maradt meg. Pl. Vót ot jólakásig boldognak, boldoktalanak (Kiss Géza: Ormánysági Szótár). Ott vót boldog-boldogtalan (mindenki) (Bálint Sándor: Szegedi Szótár). Attak abbúl bódognak, bódoktalanak (mindenkinék). (Csűry Bálint: Szamosháti Szótár). Az a körülmény, hogy már a régi nyelvben vannak erre a jelentésre adatok, s oly távoli nyelvjárásokban, mint a göcseji és a bukovinai székely, azt bizonyítja, hogy a szónak ez a jelentése nagyon régi, sőt véleményem szerint az eredeti. Zolnai (Nyr. 28: 324) szerint ugyan mai jelentése az eredetibb, de nézetem szerint a 'gazdag' jelentés konkrétabb, mint a 'boldog', mert a primitív ember gondolkozása szerint a gazdagság teszi az embert boldoggá. Míg azonban a szó eredete nincs tisztázva, addig ez nyílt kérdés marad. Simonyi származtatása a törökből elfogadhatatlan.

Tangó és zсібogó. A MTsz. egyik szót sem ismeri. Mindkét szó zсібvásárt, heti piacot jelent. A zсібogó eddigi tudomásunk szerint debreceni tájszó (l. Nyr. 83: 492). Most az Élet és Irodalom 1960. VI. 3-i számában megjelent „Sárga kígyók a Zсібogón” című közleményből kiderül, hogy a szó fővárosunkban sem ismeretlen, legalább a IX. ker. Ecséri úti „használtcikk-piacon”. „Beceneve: Tangó — vagy Zсібogó” (8. lap, 1. hasáb). „Amit a városból hoznak, idekint, a piac előtt felvásárolják. Aztán odabent dupla áron eladják. Zсібog a tangó” (3. hasáb). „A zсібogón irtóznak az olyan könyvektől, amin ár van. Ennek csak a felét lehet kérni” (uo.). „Rát teszi a lakatot a bódéra és hazamegy. Kiürül a tangó” (4. hasáb). A tangó valószínűleg a hasonló nevű táncról kapta a nevét. Használják-e a szót másutt ebben a jelentésben is? Mindenesetre a csibész nyelv szavai közé tartozik.

A Madéfalva-féle helynevekhez. Ismeretes, hogy a Csík megyei Madéfalva eredetileg Amadéfalva volt (Kertész: Nyr. 41: 412, EtSz.). A nyelvérzék ti. a szókezdő a hangot névelőnek vette, mert az idegen eredetű Amadé név nem kapcsolódott valami szócsaládkhoz. Ilyen helynevekről már többször is volt szó a magyar nyelvtudományban (pl. Pais: MNy. 9: 178, 11: 271, Szilágyi Ádám—Simonyi Zsigmond: Nyr. 43: 367). Az eddigieket

megszerezzük a következő népnyelvi adatokkal: A Csanád megyei *Apátfalva* a nép ajkán *Pátfalva*. Legalább ezt bizonyítja két népdal következő helye: *Pátfalvi* temető Balra van bevetve (Kálmány L.: Koszorúk 2: 67). Megszólalt a *pátfalvai* nagy harang (uo. 73). Kovách Aladár szerint volt Tolna megyében egy *Asszonyfalva* nevű sárközi falu, amelyet a *Szonfaóra* határrész neve őrzött meg, s ezt a kataszteri mérnökök a térképbe *Szomjóra* alakban írták be (Nyr. 33: 268). Nyitra megyében van egy *Elefánt* nevű kisközség. A Pallas-lexikon szerint ez a XIII—XIV. században személynév volt, amely a szintén használatban volt *Olivant* névből származott. E község nevét a Nyitra megyei Lajoson *Léfant*-nak ejtik (Nyr. 43: 286). De már a XVIII. sz. második felétől *Leffand* és *Léfant* alakban közlik, s innen ered a szlovák *Lefántovce* (EtSz.). Egy másik közlemény szerint az állatnévnek is *lefánt* alakja van Nyitra megyében (NyF. 20: 7). Itt tehát a szókezdő *e* hangot vagy mutató névmásnak érezték, vagy ha ott az *ez*, *e* névelőként is használatos. akkor annak.

A Göncölszekér egy ismeretlen neve. Tabák András fiatal író „Szól a sziréna” című novelláskötetének „Az utolsó éjszaka” című elbeszélésében írja: „Hosszú az Üllői út, éjszaka talán még a csillagokig is elnyúlik, a szikrázó tejútig vagy talán az *ördög szekeréig* is. A Göncölt hívják itt az *Ördög szekérének*. Akiket ide, a telepre vetett a sors, azok azt mondják, az *ördög szekerén* jöttek és belekötnek a csillagtükrös pocsolyába” (64. lap). Ebben a jelentésben a MTsz. nem közli a szót, a régi Tsz.-ban ugyan megvan, de jelentése ott ’ördöghinta, körben forgó hinta (méternyi magas faoszlopon vízszintesen forgó gerenda v. deszka)’ (Balaton mell.). Az *ördögszekér*-re több adat is van, de egyiknek sincs ’Göncölszekér’ jelentése, hanem 1. ’ördögmalom, korongjáték, körbenforgó (Ringelspiel)’ (hely nélkül); 2. ’barlangó (Salsola rosacea)’ (Tiszaszentimre); 3. ’szitakötő’ (Libellula)’ (Háromszék m.). A Szamosháti Szótárban *ördögszekér* ’infámis, rossz kölyök’ (Adorján). A Szegedi Szótárban az *ördögszekér* szintén növénynév: ’Eryngium planum’. De hol hívják így a Göncölszekeret?

Kenyérkatona. Az Élet és Irodalom 1960. VIII. 5-i számában közli Gerő János Alkonyattól hajnalig című elbeszélését. Ebben használja az író a címben idézett szót: „Gyorsan mosakodni kezdett, majd nekiült falatozni. De mintha zavarták volna, egyre gyorsabban rakosgatta szájába a kolbászt, meg a *kenyér*-, *katona*kat” (6. lap, 1. hasáb). Nyilvánvaló, hogy a *katona* itt a falatnyi darabokra vágott kenyér. Dénes Szilárd írta (Nyr. 77: 306), hogy Kisújszálláson *kenyeret rak* a gyermeknyelvben a. m. egy karéj kenyeret apró darabokra vág, s mindegyikre egy-egy picike szalonnaszeletkét tesz. Az Értelmező Szótár kéziratos anyagában is megvan már: „*Katona* (gyermeknyelvben): kenyérdarabkákra helyezett szalonnaszeletke”. A Nyelvtud. Intézet több dolgozója is megerősítette több vidékről ezt a jelentést. A szóban forgó elbeszélésben azonban felnőttéről van szó, aki nem szalonnadarabkákat eszik kenyéren, hanem kolbászt, s külön rakja a szájába, először a kolbászt, s utána a kenyeret.

Beke Ödön

Dühesztő. Bárány Tamás Csigalépcső című regényében találkoztunk ezzel a szóval (Bp., 1956. 85). Az első pillanatban szokatlannak tetszett ez a kifejezés, de az adott helyzetben találónak, kifejezőnek láttuk. A következő mondatban fordul elő: „*Dühesztő* hőség volt a helyiségben, jól esett ez a frissítő.” Ez a mondat kis eszpresszót jellemez, amelynek kis táncnégyyszögén zsúfolódnak a párok, s a frissítő ebben a „*dühesztő* hőségben” a hölgy hajából kiáramló „édes parfümillat”.

Miért kifejező a *hőség* jelzőjeképpen használt *dühesztő* szó? Általában, ha a hőségnek jelzőt adunk, akkor többek között leginkább a *jüllesztő* kifejezést alkalmazzuk. Két-

ségtelen azonban az is, hogy a nagy meleg, forróság ingerlően is hat az emberre, vagyis *dühítő*, különösen akkor, ha sokan vannak az ember körül, mint jelen esetben. A *dühesztő* szó ebben a helyzetben tehát magában foglalja a *füllesztő* és a *dühítő* jelentését is, ezzel rávillant a terem hőmérsékletére, s annak a szereplő lelkiállapotára kifejtett hatására is. Szavunkban tehát két jelentésében egymástól eléggé távol eső kifejezés jelentése keveredett.

Vajon honnan ismeri az író ezt a szót? Régi és újabb szótáraink egyaránt nem ismerik. Néhány szótárban azonban előfordul *düheszt* 'dühít' ige (SI., Kr., CzF.), Kassai pedig *dühöszt* változatát adja (I: 471). A *dühít* nyelvújítási alkotás (NyÚSz.), nyilvánvaló, hogy a *düheszt* is az, bár ezt a NyÚSz. nem ismeri. Van némely -ít képzős szavunknak -szit képzős változata is, például: *szakít* ~ *szakaszt*, úgy látszik, az ilyenek mintájára alkották meg a nyelvújítás korában a *dühít* mellett a *düheszt* változatot. Ezzel a képzővel más szót is képeztek a nyelvújítás idején, például: *repeszt* (SzófSz.). Míg azonban a *dühít* elterjedt, a *düheszt* formát nem vette át a közhasználat, csupán a szótárak tartották fenn emlékét. Így tehát egyáltalán nem valószínű, hogy ez lenne alapja Bárány Tamás kifejezésének.

A Szamosháton a *dülleszt* igének van *düheszt* formája: *Nē mijeŋ katonásō jár, hogy düheszti a hasát!* (SzamoshSz. 1: 183); *Dühesz ki a mejjed!* (i. m. 1: 497). A Szegedi Szótárban *düjjeszt* változata található. Alakulhatott-e ebből az igéből a fenti igenév? Szokták ugyan mondani „majd kipukkanok a hőségől”, „szétpukkanok ebben a melegben”. Ezek alapján elképzelhető a *kidülleszt*-nek is hasonló jelentése, erre adatot azonban tájszótárainkban nem találunk.

Más kifejezés nincs a szótárakban, amelyhez a Bárány Tamás által használt szót kapcsolhatnánk. Tehát a szó alakjának kialakulását is jelentésének keletkezéséhez hasonlóan kell magyaráznunk. Nagyon valószínű, hogy a *füllesztő* és *dühítő* szavaknak nemcsak a jelentésük, hanem alakjuk is keveredett: *füllesztő* × *dühítő* = *dühesztő*. Ezzel a szóalkotásmóddal, a szóalakvegyüléssel ma már csak ritkán találkozunk, de számos ilyen módon alakult szavunk van, pl.: *ordít* × *kiabál* = *ordibál*. A legtöbb ilyenformán keletkezett szavunk nem tudatos, hanem spontán alkotás.

Jakab László

A grape fruit magyar neve. Nemrégiben kezembe került a budapesti izraeli követség tájékoztatójának képes melléklete, az Izrael (16. sz., 1960. jún.—júl.). Ebben a színes képekkel ékes füzetben a következő mondaton akadt meg a szemem: „A csemegeáruk a fogyasztó számára készen kerülnek forgalomba; közöttük a legközismertebbek a narancs, citrom és *citrancs* (grapefruit) szörpök, dobozott *citrancs* és narancs szeletek, sűrített narancs és citrom lé.” A mondatban kétszer is előfordul a *citrancs* szó, amely a zárójelben megadott értelmezés szerint a *grape fruit* nevű déligyümölcs magyar neve kíván lenni. Nem tudom, honnan vette a lap ezt a nevet? A kezem ügyében levő szótárakban hiába kerestem, sehol sem akadtam rá. Szerencsére nyomra vezetett a Magyarosan című nyelvűvelő folyóirat 5. évfolyamában talált következő üzenet: „A *grape fruit* néven emlegetett gyümölcsöt egyesek *citromcs*nak (citrom × narancs) akarnák hívni, mások eredeti magyaros észjárással *zsidó dinnyé*-nek keresztelték el. Kétségtelenül szellemes mindkét elnevezés, de voltaképpen nincs rájuk szükség, mert természettudományi szakirodalmunkban tisztes múltja van az *óriásnarancs* elnevezésnek” (5: 63). Az Izraeli — a *narancs* megszokott hangzásától is támogatott — *citrancs* feltétlenül jobban hangzik, mint a Magyarosanban említett kiejthetetlen *citromcs*, de mindkettőnél magyarosabb akár a *zsidó dinnye*, akár az *óriásnarancs*. Igaz, hogy e magyar nevekből nem tűnik

ki az, ami a *citrancs*-ból, ti. hogy ez a keserű ízű gyümölcs a citrom és narancs keresztezéséből jött létre. Erre azonban talán nincs is szükség. A Fest—Biró—Willer-féle Angol—magyar szótárban (Athenaeum) még egy másik elnevezés is szemünkbe ötlük: „grape fruit: *amerikai narancs* (keserűízű)”. Nem tudom, miért „amerikai”? Ide kívánczik Czuczor—Fogarasinak a *citromfa* címszó alatti magyarázata: „Keletről, különösen Mediából származott almafa... Fajai: *török czürom*, melynek művelés és a narancs-csal való öszvepárosítás által sokféle fajtái lettek; *narancs czürom*, melynek levelei gatyások”. Véleményem szerint legjobb, ha az általánosan használt idegen *grape fruit* helyett a magyaros *óriásnarancs* elnevezést igyekszünk elterjeszteni. Erről a névről bizonyára mindenki ráismer a szóban forgó gyümölcsre.

Prohászka János

Megsíratta biz azt, mint a Sarju Máté békési forspontját. A Békés megyei Kígyós községet 1815 óta nagyszámú „gányó” lakta. Wenckheim József telepített száz temeskői dohánykertész bérlőt („gányó”-t) kígyósi pusztájára. Így lett Kígyós „gányófalu” (Bálint Sándor: Szegedi szótár 1 : 497. és Békés vármegye monográfiája 1939. Felelős szerkesztő: Márkus György, 303).

Sarju Máté a tehetősebb kígyósi gányók közé tartozott. Az 1870-es években egyszer 32 mázsa dohányt szállított Békéscsabára, s 318 forintot kapott érte. A bő termésre áldomást ivott a csabai Kakas vendéglőben. Ittas állapotban ült fel szekereére. Így történt, hogy Kígyós helyett az ellenkező irányban fekvő Békésre hajtotta lovait. (Békés megyei Közlöny 1880. december 19.)

Békésen kijózanodott, majd visszafordult, és Csabán át másnap hazaért Kígyósra. Felesége, a kardos Sára, alaposan elpöfölte urát a kerülő útért. Azóta mondja a szőlás Kígyóson: „Megsíratta biz azt, mint a Sarju Máté békési forspontját.”

Virággh Ferenc

A műszaki folyóiratok nyelvművelő rovatainak tanulságai

1959-ben a Pécsen megtartott „Anyanyelvi műveltségünk konferenciája” részletesen foglalkozott többek között a műszaki és általában a szakmai nyelvek művelésének kérdésével (vö. Nyr. 84: 8—9). A konferencia hosszas viták után a következő határozatot hozta: „A következő években a nyelvművelő munkának ki kell terjednie a szakmai nyelvekre általában, különösen a műszaki nyelvre. Meg kell teremteni annak lehetőségét, hogy a Nyelvtudományi Intézet újonnan szervezendő nyelvművelő osztálya egyre szorosabban együttműködjék a műszaki, majd egyéb szakmai és tudományos terminológiákkal foglalkozó hazai, illetőleg nemzetközi közösségekkel. Kíváncsinos, hogy a szakmai nyelv kérdéseivel az Akadémia egyes osztályai, az egyetemek és egyéb tudományos intézmények szervezettebben foglalkozzanak” (Nyr. 84: 16).

A rendszeres és szervezett foglalkozásnak, a műszaki tudományos intézmények és a Nyelvtudományi Intézet együttműködésének megvalósítása nagy feladatot ró mind a műszaki, mind a nyelvész szakemberekre. Kölcsönösen meg kell ismerniök egymás szakterületét: a műszakiaknak alaposabban kell tanulmányozniok a helyes nyelvhasználat szabályait, a nyelvészeknek pedig meg kell ismerniök a műszaki terminológia nagy részét, tanulmányozniok kell a műszaki nyelv sajátos problémáit, de nemcsak nyelvész, hanem — amennyire erre képesek — műszaki szemmel is.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a szakmai nyelvek művelését a szakemberek sürgetik leginkább, mert, mint több előadáson is hangoztatták, a műszaki és általában a szakmai nyelv jelenlegi állapota nem kielégítő, s ez hovatovább a szakirodalom teljes értetlenségéhez vezet. Ez pedig — mondanom sem kell — gazdasági következményekkel járhat (vö. Grétsy László: Műszaki nyelvünk védelmében. Nyr. 84: 409). A szakmai nyelvek közül elsősorban a műszaki nyelv művelése fontos és sürgős feladat, bár művelésének módjával kapcsolatban — mint ez a pécsi konferencián is kiderült — sem a műszaki, sem a nyelvész szakemberek nincsenek azonos véleményen, még egymás között sem. Igaz, hogy előadás hangzott el az idegen eredetű terminológia magyarosításának problémáiról, az egységes terminológia kialakításának szükségességéről (vö. Nyr. 84: 8—9). Nem esett szó azonban arról, hogy a két kérdés tulajdonképpen szoros egységben, összefüggésben van egymással. A műszaki nyelv szakszókincse ugyanis — szóanyagát tekintve — rendkívül heterogén: magyar és idegen elemek, valamint ezeknek keverék alakulatai egyaránt találhatók benne; ezeknek — a magyar és idegen elemek — összehangolatlansága, valamint a terminológiai kifejezések pontatlan használata teszi szükségessé a műszaki nyelv művelését, veti fel az egységesítés és már ennek függvényeként a magyarosítás gondolatát. A két feladat közül az elsőrendű és legfontosabb a műszaki nyelv egységesítése. El kell azonban dönteni, hogy az egységesítést kik végezhetik el legjobban, a nyelvészek-e vagy a műszaki szakemberek, helyesebben szólva: ennek a feladatnak melyik és milyen részét kell elvégezniök a nyelvészeknek, illetőleg a műszaki szakembereknek.

A műszaki és általában a szakmai nyelvet a szakmák képviselői ismerik leginkább, éppen ezért ők látják szaknyelvük problémáit is. Úgy vélem, hogy a nyelvész legsürgősebb feladata az, hogy először megvizsgálja, megismerje a szakmai nyelvek használói által felvetett problémákat, majd pedig az általános nyelvi és a sajátosan műszaki, szakmai szempontok figyelembe vétele alapján (hiszen a szakmai nyelvek csak részei az egész magyar nyelvnek, vö. Grétsy L. i. m. Nyr. 84: 411) véleményt mondjon a problémákról és felvesse egyúttal azok megoldásának lehetőségét, helyesebben szólva: lehetőségeit.

A végérvényes megoldást, a lehetőségek közül a legjobbnak kiválasztását a nyelvésznek a műszaki szakemberekre kell bíznia, hiszen ők ismerik legjobban sajátos problémáikat, bár végső fokon az alkalmazás, a gyakorlat dönti el, hogy a bemutatott lehetőségek közül melyik (volt) a legmegfelelőbb. (A „gyakorlat”-on, az „alkalmazás”-on értem egy kissé a nyelvszokást is, melynek a műszaki nyelvben megfigyelhető mintájaként általában a *higany, horgany, éleny, köneny* — *hamhalvag*-féle kifejezéseket szokták és szoktuk emlegetni.)

Hogy megismerhessük azokat a problémákat, melyeknek megoldását a műszaki szakemberek és általában a szakmai nyelvek használói a legsürgősebben megoldandónak tartják, végignéztam mintegy 45—50 műszaki és természettudományos folyóiratnak (1945—1954-ig, illetőleg 1959-ig megjelent) kb. 340 kötetét (évfolyamát). Mindegyikben azt vizsgáltam, milyen nyelvi problémákat vetnek fel nyelv művelő rovataikban és egyéb nyelvvel kapcsolatos megjegyzéseikben (könyvismertetésekben stb.), milyen megoldásokat javasolnak a felvetett problémákra.¹

¹ Dolgozatomban a szócikkeket nem vettem figyelembe. Példaanyagomat első sorban a műszaki jellegű folyóiratokból vettem, bár olykor egyéb szakfolyóiratokra is hivatkozom. A hivatkozásoknál forrásjelölésként a folyóirat rövidített címét, évfolyam- és lapszámát adom meg. Ha évfolyamszám nincsen, a megjelenés évét közlöm. Mivel egyes folyóiratok lapszámozása nem folyamatos az év(folyam)szám után előbb a füzet-számot, majd csak ez után közlöm a lapszámot. Mindegyiket kettősponttal választom el egymástól: MRád. 1950:12:12. Több esetben a folyóirat borítékján levő cikke is hivatkozom. Ebben az esetben a füzetszám megadása után B/3, B/4 jelzéssel közlöm a lelőhelyet: MTexTechn. 1953:5—7:B/3. A megvizsgált folyóiratok a következők:

ÁllKözl.	= Állattani Közlemények	42—44. évf. (1944—1954)
Aluminium	= Alumínium	1—6. évf. (1949—1954)
Aquila	= Aquila	51—62. évf. (1944—1955)
BányL.	= Bányászati Lapok (el.: BányKohL.)	6—15. (84—93.) évf. (1951—1960)
B Ct.	= Bőr és Cipőtechnika	1—5. évf. (1951—1955)
BN.	= Bér és Norma	1—5. évf. (1950—1954)
Betű	= Betű (ut.: Typ.)	80—85. évf. (1948—1953)
BiolKözl.	= Biológiai Közlemények	1—2. köt. (1954)
BányKohL.	= Bányászati és Kohászati Lapok (ut.: BányL. és KohL.)	1—5. (79—83.) évf. (1946—1950)
CsillVil.	= Csillagok Világa	évf. nélk. 1946—1949
Cukoripar	= Cukoripar	1—7. évf. (1948—1954)
Éllp.	= Élelmezési Ipar (el.: MgIp.)	4—8. évf. (1950—1954)
Faipar	= Faipar	1—4. évf. (1951—1954)
FogorvSzle.	= Fogorvosi Szemle	40—47. évf. (1947—1954)
FöldrKözl.	= Földrajzi Közöny	73—83. évf. (1944—1954)
Gyógysz.	= Gyógyszerész	1—9. évf. (1946—1954)
HidrKözl.	= Hidrológiai Közlemények	30—39. évf. (1950—1959)
Időjárás	= Időjárás	50—59. évf. (1945—1954)
JogtKözl.	= Jogtudományi Közöny	1—9. évf. (1946—1954)
KertSzöl.	= Kertészet és Szőlészet	1—3. évf. (1952—1954)
KohL.	= Kohászati Lapok (el.: BányKohL.)	5—14. évf. (1950—1959)
KözlSzle.	= Közlekedéstudományi Szemle	1—9. évf. (1946—1954)

Mielőtt a problémák ismertetéséhez kezdenék, úgy hiszem érdemes megemlíteni azt a szomorú és elgondolkasztató tény, hogy a megvizsgált 45—50 folyóirat közül csak mintegy négy-öt foglalkozott rendszeresen a szakmai nyelv művelésével (Bány-Köhl., BányL., HidrKözl., Köhl., MTechn., MTexTechn., Öntöde). A többi csak alkalomszerűen, elsősorban 1951—54 között, akkor is főleg a sztálini nyelvtudományi cikkek hatására indított ideig-óráig élő nyelvművelő rovatot. Ebben főleg a szakmai szókincs összegyűjtését, szótározását, egységesítését s főképpen magyarosítását követték. Rendkívül érdekes, hogy egyáltalán nem a nyelvész szerzők voltak azok, akik a magyarosítás mellett kardoskodtak. A nyelvészeti folyóiratok megfelelő rovataiban ebben az időszakban elsősorban csak a műszaki nyelvművelő cikkek ismertetését, összefoglalását olvashatjuk.

I. A műszaki folyóiratokban az egyes szakmák nyelvének művelésével foglalkozó cikkek általában két fontos célt tűznek maguk elé. A szakmai és ezen belül a műszaki nyelv terminológiájának és nomenklatúrájának, egyszerűen szakszókincsének egységesítése az egyik fontos cél, a másik pedig ugyanennek a szókincsnek, és az egész műszaki nyelvnek (tehát a nyelv „szellemének”, szerkezetének, stílusának) magyarosítása. A két cél természetesen nem választható el egymástól élesen, hiszen nagyon gyakran, sőt az esetek túlnyomó részében a szókincs magyarosítása éppen a terminológia, valamint a szakmai szóhasználat és a nyelv egységesítési szándékából fakad, annak következménye, elősegítője. Meg kell azonban vallanunk azt is, hogy a magyarosítási szándék nem egy esetben ö n c é l ú v á válik, s kellőképpen meg nem alapozott nyelvészeti ismeretekből

MÁHL.	= Magyar Állatorvosok Lapja	1— 9. évf. (1946—1954)
MélyépSzle	= Mélyépítéstudományi Szemle.	1— 4. évf. (1951—1954)
MEpM.	= Magyar Építőművészet	évf. nélk. 1951—1954
MEnergG.	= Magyar Energiagazdaság	1— 7. évf. (1948—1954)
MgIp.	= Mezőgazdaság és Ipar (ut.: ÉlIp.)	1— 4. évf. (1947—1950)
MHirtechn.	= Magyar Híradástechnika	8 évf. nélk. 1950—1957
MKL.	= Magyar Kémikusok Lapja	1— 9. évf. (1946—1954)
MRád.	= Magyar Rádió	1—10. évf. (1945—1954)
MStatSzle.	= Magyar Statisztikai Szemle (ut.: StatSzle.)	22—25. évf. (1945—1948)
MTechn.	= Magyar Technika (ut.: MűszÉl.)	1— 9. évf. (1946—1954)
MTexTechn.	= Magyar Textiltechnika	1—12. évf. (1948—1959)
MűszÉl.	= Műszaki Élet (el.: MTechn.)	10—[14]. évf. (1955—1959)
Népegü.	= Népegészségügy	26—35. évf. (1945—1954)
Növényterm.	= Növénytermelés	1— 3. évf. (1952—1954)
OrvL.	= Orvosok Lapja	1— 5. évf. (1945—1949)
OrvHL.	= Orvosi Hetilap	89—95. évf. (1948—1954)
Öntöde	= Öntöde	1— 5. évf. (1950—1954)
Pártépítés	= Pártépítés	1—10. évf. (1945—1954)
PNyT.	= Papír és Nyomdatechnika	1— 6. évf. (1948—1954)
RT.	= Rádió Technika	évf. nélk. 1947—1948
Rtechn.	= Rádiótechnika	1— 4. évf. (1951—1954)
RFt.	= Rádió és Filmtechnika	1— 4. évf. (1948—1951)
StatSzle.	= Statisztikai Szemle (el.: MStatSzle.)	26—32. évf. (1948—1954)
Szabv.	= Szabványosítás	3— 6. évf. (1951—1954)
SzabvKözl.	= Szabványügyi Közlemények	1— 3. évf. (1949—1951)
TermTechn.	= Természet és Technika	1— 8. évf. (1947—1954)
Typ.	= Typographia (ut.: Betű)	77—80. évf. (1945—1948)
Többtermelés	= Többtermelés	1— 8. évf. (1947—1954)
ÚjL.	= Újítók Lapja	évf. nélk. 1950—1954
VJ. OK.	= A Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei	1—14. évf. (1951—1954)

fakadhat. Ennek egyik legkirívóbb példáját a Faipar 1952-i évfolyamában olvashatjuk. A cikkíró a „Faipar szakmai nyelvéről” című cikkében — melyben egyébként a szakma szókinszének összegyűjtését sürgeti nagyon helyesen (i. m. 2: 223—4) — a német *Ziehklinge* (< *Abziehklinge*) szóból származó magyar *ciling* szó újramagyarosítását követeli. A ’bútor felszínét simára lehúzó penge’ jelentésű *ciling*-nek van már egy magyar megfelelője, a *színlőpenge*. Ezt a szerző mint helytelen elveti, s helyette a *simítópenge* szót ajánlja. Mindezt csak azért, mert a *színlőpenge* egyrészt még a kapitalista bútoripar terminológiájának maradványa, másrészt pedig azért, mert — mint tévesen írja — a szó a *színel*, *színelés* származéka, s így nem fedi a szerszám fogalmát. Nem veszi észre, hogy a szó a régi magyar és tájnyelvi *színlőkés*-sel, *színlő-bárd*-dal, *színlő-fejszé*-vel, *színlő-já*-val, *színlő kaszá*-val, és *vonókés*-sel rokon kifejezés (vö. NySz. 1: 181, 2: 248, 3: 254, MTsz. 2: 265), a *színel* ’simít, egyenget’ ige melléknévi igenévi származéka (*színel* > *színelő* > *színlő*), s mint ilyen, régi becses alkotása nyelvünknek. A *színlőpenge* ~ *simítópenge* esethez hasonló öncélú és túlzott magyarosítással természetesen meglehetősen ritkán találkozunk, hiszen a cikkírók nagy részének kiinduló pontja a szakmai nyelv egységesítése. Magyarosítani csak a nyelvi egység létrehozása érdekében akarnak.

Ezek előrebocsátása után nézzük meg tehát, milyen problémák merülnek fel a szakmai nyelvekkel kapcsolatban, s az egyes szerzők mily módon kísérlik meg e problémák megoldását.

A műszaki nyelv művelése, egységesítése három fő területen folyik. Az első és — a cikkek tükrében — legkevésbé problematikusnak látszó terület a helyesírás egységesítése és művelése. A második terület a szókinsz egységesítése és magyarosítása. Ez az a problémakör, mely — mint látni fogjuk — a legtöbb vitát okozza. A harmadik s egyben a legelhanyagoltabb terület a szakmai-műszaki cikkek stílusának gondozása. Nézzük tehát sorban az egyes területeket.

2. A szakmai nyelv művelésével foglalkozó cikkek a kifejezések helyesírásával ritkán foglalkoznak. Az a néhány cikk, mely a helyesírás kérdéseit megemlíti, elsősorban a szakmai nyelv idegen szavainak írásmódjával kapcsolatos álláspontot és gyakorlatot ismerteti. Az idegen szavak írásmódjára — a folyóiratok tanúsága szerint — bizonyos szakmákon belül általánosan elfogadott elv az, hogy a szakma idegen szavait fonetikusán, magyar helyesírással írják a szakközleményekben. Csakhogy a dolog mégsem teljesen egyszerű. Verő József szerint ugyanis — igaz, hogy 1946-ban — még csak a meghonosodott szavakat kell fonetikusán írni (bár szerinte jó szakmai szövegben csak meghonosodottnak minősülő idegen szavakat használnak a szerzők) (Bány-KohL. 1=79:58—9). Beliczay András 1954-ben azt írja, hogy a természettudományban és a technikában (már) minden — végeredményben — latin és újlatin eredetű szót magyarosan írnak, függetlenül attól, hogy az meghonosodott-e legalább szakkörökben, vagy először írják le (KohL. 87: 282). Mindketten megemlítik, hogy kivételt képeznek e szabály alól a tulajdonnevek (személy-, helynevek, állatok nevei, a márkanevek, pl.: *martensit*, *austenit*, *troostit*, *schönit*, *nylon* stb.), valamint az ezekből képzett származékok. Ezeket mindig az idegen, az eredeti szó helyesírása szerint kell írni (BányKohL., KohL. i. h.).

A bemutatott két vélemény bizonyos kettősséget tükröz, hiszen Verő J. szerint csak a meghonosodott idegen szavakat kell fonetikusán írni — de ezeket mind —, Beliczay szerint pedig csak a végső soron latin és újlatin eredetű kifejezéseket. Egyikük sem közli például az angoltól, németből, oroszról és egyebünne átvett szakkifejezések helyesírásának szabályait, illetőleg sem ők, sem mások nem kísérlik meg megoldani azok helyesírási problémáit. Hozzájárul még ehhez, hogy van olyan műszaki nyelv,

melyben a helyesírás teljesen bizonytalan. Ezért sürgeti Szabó László 1952-ben a limnológiai szaknyelv helyesírásának egységesítését (HidrKözl. 32: 470—1).

Ez volt a háttere annak a vitának, mely 1953—54-ben a Kohászati Egyesületben, majd a KohL.-ban a *wolfram* szó helyesírása körül zajlott (KohL. 86: 263—4, 87: 281—2). A vitát, hogy tudniillik a wolfram elem nevét *wolfram*, *wolfram*, *wolfrám* vagy *volfrám* alakban kell-e írni, — a Kohászati Egyesület kérésére — először Deme László kísérelte meg lezárni. Ő az 1951. évi helyesírási szabályzat, a szótárak és a lexikonok tanúsága alapján a *volfram* írásmódot ajánlotta (i. m. 86: 263—4). Beliczay András e döntést megfellebbezve részletesen kifejtett fonetikai, etimológiai érvek és az utóbbi évek szakirodalmának gyakorlata alapján a *volfrám* írásmód mellett tört lándzsát (i. m. 87: 281—2. Az AkH.¹⁰ szerint *wolfram* a helyes írásmód!).

Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a fejlődés, legyábbis a latin és újlatin eredetű szavak, de mint a wolfram-vita tanúsítja, az egyéb idegen eredetű szavak esetében is az egységes fonetikus (magyaros) írásmód felé halad. A fejlődést, az egység kialakítását néha ugyan visszatárlhatják és akadályozhatják azok a különbségek, melyek egy-egy idegen szó ejtésében figyelhetők meg. Az ejtési különbségek a latin és újlatin eredetű szavaknál adódhatnak a magyarországi és a klasszikus latin közötti ejtéskülönbségekből. Ezért lehet problematikus például, hogy *sztatiká-t* vagy *statiká-t*, *sztírol-t* vagy *stírol-t*, *glukóz-t*, *glukózá-t* vagy *glükóz-t*, *iont-t* vagy *ión-t* írjunk. A problémák adódhatnak abból is, hogy a kérdéses szót melyik nyelv közvetíti: az angol, francia, német vagy az orosz. Ezért lehet vitás az is, hogy *alkaloid*-ot vagy *alkaloidá-t*, *cellulóz-t* vagy *cellulózá-t*, *cellulózé-t*, *cellulose-t*, sőt *celulóz-t*, *celulózá-t*, *celulózé-t*, *celulose-t* (vö. MTeXTechn. 1954: 39, AkH.¹⁰: *cellulóz*), *elektrod*-ot vagy *elektrodá-t*, *iners-et* vagy *iner-t* írjunk. A problémákat Beliczay András etimológiai alapon akarja megoldani (KohL.: i. h.). A kérdés azonban nem ilyen egyszerű, hiszen figyelembe kell venni a nyelv belső fejlődésének szabályait is: milyen módon viselkednek az átvétel után egyéb idegen eredetű szavaink.

A magyar eredetű terminológia helyesírási kérdéseivel jóval kevesebb cikk foglalkozik. Mindössze csak két cikk említi általánosságban és futólag az összetételek helyesírásának bizonytalan voltát (BányKohL. 1=79: 59, *továbbfinomít*, *manószennyeződésmenesség* stb., HidrKözl. 36: 79). Ezeken kívül egy cikksorozatban folyik vita a *hossz-szelvény* szakkifejezés helyes írásmódjáról. A kérdés eldöntését (*hossz-szelvény* vagy *hossz-szelvény*) ebben az esetben is a Nyelvtudományi Intézetre bízták (vö. HidrKözl. 34: 458).

A szakmai nyelv helyesírása a cikkek tanúsága szerint nem tartalmaz sok problémát. Mégis — úgy vélem — rendkívül fontos lenne a helyesírás, különösen a terminológiai kifejezések egybe- és különírásának rendszeres és alapos felülvizsgálása, egységes, lehetőleg egyértelmű, a műszaki nyelv követelményeit figyelembe vevő szabályok létrehozása, legalább olyan formában, mint ahogy Dudich Endre készítette el a magyar állatnevek helyesírási szabályzatát (A magyar állatnevek helyesírási szabályai. Bp., 1958. AkK. 15 lap). Az idegen eredetű szakkifejezések egységes fonetikus írásmódjának bevezetése pedig csak az idegen szavak (szakkifejezések) magyar hangfejlődési törvényeinek megállapítása után lehetséges.

3. A szakmai nyelv művelésével kapcsolatban a legtöbb és a legnehezebben megoldható probléma a s z a k s z ó k i n c s helyzete és állapota.

Mint már említettem, a szakmai szókincs összetétele rendkívül vegyes. Egyaránt vannak benne magyar és idegen eredetű kifejezések, valamint ezeknek keverék összetételei és (tovább)képzései. Ez utóbbiak természetesen nagyon gyakran megbontják a nyelvi rendszer egységét. Nem véletlen tehát, hogy a szakmai nyelv művelésével

foglalkozó cikkek túlnyomórészt a szakszókincs kérdéseit tárgyalják. A szakszókincssel kapcsolatos nyelvművelésnek két célja van. Az egyik cél a szókincs egységesítése, használatának pontosabbá, szabatosabbá és egyértelműbbé tétele, más szóval a szakszókincs jelentéstartalmának egységesítése. A másik cél a szókincs rendszerének formai egységesítése s ezen belül az (új) fogalmak kifejezésére készült (új) szak kifejezések felülvizsgálata és ezzel összefüggésben a jelentéstartalomnak megfelelő szóttest, a kifejezés létrehozása (helytelen kifejezés helyett helyes alkotása), valamint a nyelvi rendszert megbontó idegen és keverék elemek magyarosítása. A fő cél mindenestre a szókincs egységesítése, szabatossá tétele. A magyarosítás ennek van — vagy kell hogy legyen — alárendelve.

4. Legelőször érdemes megvizsgálni azokat a cikkeket, cikkrészleteket, melyek (elsősorban) az egységesítés kérdéseivel foglalkoznak. Milyen utakat, módokat látnak az egyes szerzők a szakszókincs egységesítésére?

Az egységesítés egyik leggyakoribb módja a helytelenül, többértelműen használt kifejezések pontos definiálása. E módszer fontosságát hangsúlyozza Endrei Walter a MTeXTechn. 1951: 219—22 lapján, valamint Gerey Tamás, aki a HídrKözl.-ben, egy alkalmi hozzászólásában a közlőny és általában a műszaki folyóiratok nyelvművelő rovatainak munkáját összefoglalva a következőket írja: „Az elmúlt két év óta műszaki nyelvünk legkülönfélébb területein, egymástól többé-kevésbé függetlenül, kezdeményezést tapasztaltunk a helyes és magyaros műszaki nyelv fejlesztésének érdekében. Ez igen örvendetes és főleg a hidraulika területén időszerű, mert az utóbbi években számos olyan szakterülettel kerültünk érintkezésbe, amelyek gyors fejlődésben vannak és így szókincsünk nemzetközileg is bővül.” Éppen ezért — folytatja — „szükség van az egyes szakterületek kifejezéseinek nemcsak nyelvi, hanem fogalmi egyeztetésére is. Új kifejezéseink kérdését a rovatvezető két csoportra osztotta. Az egyik csoportban csak a magyar nyelv szellemének megfelelő szavak alkotásáról van szó, kifejezéseink másik csoportjában először szabatos meghatározások (definíciók) létrehozására van szükség, mert tulajdonképpen itt a nyelvi vita helyett elsősorban a fogalom [o: kifejezés] többértelmű használata okozza a nehézséget” (HídrKözl. 34:363).

Ennek az elvnek megfelelően az egységesítés, a szabatos használat érdekében kap meghatározást például a bányaművelési és fejtési módoknak, rendszereknek számos szakkifejezése (BányL. 11:430—1), majd az *akna*, *szint*, *mező* kifejezés és több származéka (i. m. 12: 427—9). Használó céllal definiálja Lászlóffy Woldemár például a hidrológiai szaknyelv *percliter*, *másodpercliter*, *részű*, *lejtő*, *ülepítés*, *derítés* (HídrKözl. 32:168—9), *vízszín*, *vízszint* (i. m. 35: 147) stb. kifejezéseit. A szakfolyóiratoknak szinte mindegyikében találunk olyan cikkeket, melyek a szakikfejezések pontos jelentéseit tisztázzák. A PNYT. a *cellulóz*, *félcélulóz*, *rost* (i. m. 4:21, 5:243—5, 361—2, 48—9), *monoszulfít* (i. m. 2:250), *görgőjárat* (i. m. 4:1:22), *klór* (i. m. 5:294), *japánpapír* (uo. 4:4:19—20) szavakat határozza meg, s Betűlexikon címmel a különböző betűtípusok leírását adja (i. m. 1:3:12—3, 1:4:19, 1:5:20), de egyúttal megismertet kialakulásuk és elnevezésük történetével is. A Gyógysz. szómeghatározásai két csoportra oszthatók. Részben a magyar szakkifejezéseket (*betöltés*, *apritás*, *porítás*, *szitalás*, *rostálás*, *áztatás*, *préselés*, *szűrés*, *főzet*, *forrázat*, *sterilizés*, *keverés*, *bepárlás*, *lepárlás* stb. i. m. 9:38—9, 60—1, 79—80, 116—7, 138—9, 154—5, 179, 197—8, 240—2) és helyes használatukat magyarázzák a szerzők, részben pedig vegyületek (*arzen-*, és *kénvegyületek* stb. i. m. 4:139—40, 161—2) természettudományos nevének, valamint a gyógyszerek névváltozatának (tudományos nevének és gyógyszerészeti elnevezésének, ún. „védett nevének”) összeállítását és pontos meghatározását közlik (i. m. 2:730—5, 3:21—3, 47—50, 77—80, 109—11, 143, 179—80, 8:123—6, 130—3, 159—61, 172—4). Példákat szinte vég nélkül sorolhatnánk.

E cikkek, szómagyarázatok és fogalommeghatározások két nagy típusra oszthatók. Egyik tekintélyes részük enciklopédikus jellegű,¹ másik részük pedig elsősorban egységesítő szándékkal készült ötletszerű² vagy betűrendes felsorolás,³ melynek nagyon gyakran kimondott célja az is, hogy egyúttal adalék, alap legyen a műszaki terminológia egységesítése érdekében oly sokat sürgetett műszaki és általában szakmai értelmező szótárak elkészítéséhez.⁴ Végső fokon ezek a szógyűjtemények voltak elindítói annak a munkának, melynek eredményeit a műszaki értelmező szótáraknak eddig megjelent füzetekben látjuk, s melyekből a közeljövőben az egységes Magyar Műszaki Értelmező Szótár készül el.

5. Az egységesítésnek, helyesebben a terminológiai egység megvédésének egy másik módja — a vitás, több jelentéssel, helytelenül használt kifejezések meghatározásán kívül — az idegen nyelvű szakmunkák pontos fordításának biztosítása. A fordítások pontatlansága azonkívül, hogy érthetlenné vagy legalábbis nehezen érthetővé teszi a fordított műveket, bizonytalanságot szül a terminológiában is. A szovjet műszaki irodalom olvasásának elősegítésén kívül a bizonytalanság elkerülése érdekében állítják össze az egyes szerzők a bilingvis szótárak megjelenése előtt — és azok megjelenésével párhuzamosan is — a magyar—orosz, orosz—magyar szójegyzékeket. Ezeket később más idegen nyelvű műszaki szójegyzékek is követik.⁵

E kétnyelvű szakszójegyzékek a fordítás és a külföldi szakirodalom olvasásának megkönnyítésén kívül egyrészt alapjává váltak a bilingvis műszaki szakszótáraknak, másrészt pedig — azáltal, hogy megadták egy-egy idegen szakkifejezés pontos megfelelőjét — védték a magyar műszaki nyelv egységét is. Az egység meghomlása ugyanis legkönnyebben a fordítás-szakirodalomban következhet és következik is be (vö. BányL. 10:213—8). Ez tehát az oka annak, hogy a magyarra fordított szakmunkákról írt kritikáknak szinte állandó része a terminológiai pontatlanságoknak, tévesen használt, helytelenül alkalmazott terminus technikusoknak a helyreigazítása (vö. MTeXTechn. 1952:159, 221—3 stb.); továbbá, hogy a fordítások ellenőrzése éppen a szakmai nyelv egysége s ezen keresztül a megértés elősegítése érdekében vált sürgősen megoldandó feladattá. A szakfordítások ellenőrzésére különösen az orosz nyelvű szakmunkák fordításakor volt szükség, hiszen a szovjet műszaki irodalommal behatóan csak 1945 után tudtak foglalkozni szakembereink, s hosszú ideig, 1950, illetőleg 1954-ig még nem volt megbízható orosz—magyar szakszótár. A fordítások okozta pontatlanságokra az 1950-es évek elején fordult a figyelem. 1953-ban dolgozta ki Klár János két cikkében is a műszaki tudományos művek fordítás-ellenőrzésének módszerét (A szovjet műszaki tudományos művek fordításáról, MTechn. 8:359—61, vö im. 470—1, A szovjet műszaki tudományos művek fordítás-ellenőrzésének módszere, i. m. 8:721—3. Vö. MTeXTechn. 1952:30—3, valamint Klár János—Nagy Ernő—Gál Endre: Az orosz műszaki nyelv szakfordítók számára. Bp., 1953.). Cikkeiben Klár János a szaknyelvi fordító és a műszaki szakember (lektor) állandó és szoros együttműködését követeli; s a jó fordítás egyik létfeltételeként a magyar

¹ Vö. Cikkek a fáról. Faipar 2: 248—9, 276—8, 304—5, 337—8, 374—6, 3: 89—90, 110—11, 133—5, 163—4, 176—9, 232—3.

² Vö. StatSze. 27: 77—8, 103—5, 186—7, 253—4, 355—7, 416—9, 28: 80—2, 179—82, 253—7 stb., Időjárás 53=25: 69—70, 141—2, 188—9.

³ Bct. 4: 158—9, 5: 24—5, MRád. 5—6. évf., BN. 1951: 9: 24—6 stb.

⁴ Vö. Faipar 1: 90, 2: 224, BányL. 92: 496, Cukoripar 7: 214—6, HidrKözl. 32: 169, 386 470—1, Kobl. 10: 141, MTeXTechn. 4: 288, JogtudKözl. 5: 247—9 stb.

⁵ Lásd a MKL. 1949. évi novemberi számának 15 lapos mellékletét, valamint: MTechn. 5:5:49—61, 1950:9:56—64, MRád. 6:12:12, MTeXTechn. 1953:5—7:B/3, 1953:8:256, 1953:9:B/3, 1954:1—5:B/3, 1954:8:B/3, 1955:2—4:B/3, 1955:8:B/3, Többtermelés 8:4:39—40, 8:5:39—40, 8:6:38—9, 8:7:34—6, 8:8:42—4, 8:9:37—40, 8:11:38—9, 9:1:37—8, BányL. 92:320—2, 494—6.

műszaki terminológia megjavítását, egységesítését sürgeti, s hangsúlyozza egy műszaki nyelvművelő könyv kiadásának, valamint műszaki nyelvművelő bizottság létrehozásának fontosságát és szükségességét. Ugyanebben az évben, tehát 1953-ban alakult meg a MTESZ nyelvművelő és fordító szakosztálya. A szakosztály célja az, hogy „előmozdítsa a szakfordítások színvonalának emelését, az egységes magyar műszaki terminológia kialakulását, továbbá, hogy a magyarra fordított szövegek nyelvét szabatossá és a szakmai zsargonok nyelvrontó szokványaitól mentessé tegye ..., együttműködjék mindazokkal a hazai tudományos intézményekkel, amelyek a szakmai nyelv és terminológia fejlesztésével, fogalmak meghatározásával, szógyűjtemények készítésével, szótárak és értelmező szótárak összeállításával foglalkoznak” (MűszÉl. 11:14:31).

A szókinsz egységesítésének az a módja, melyet itt bemutattunk, nem járt és nem is járhatott kellő eredménnyel, hiszen az a terület, melyet a kutatók megvizsgáltak, elég kicsiny, s a szakmai szókinsznek csak elenyészően kis részét tartalmazza. Az egységesítés csak nagy anyaggyűjtés, nagy terület összehasonlítása alapján történhet. Nagy segítsége lesz majd a szókinsz jelentéstartalmi egységesítésének a műszaki értelmező szótárak sorozata. Ezek bőséges — bár megközelítőleg sem teljes — anyagot szolgáltatnak a szókinsznek mind az egy szakmán belüli, mind pedig a több szakma közötti egységesítéséhez, valamint a bilingvis szótárakkal és a szabványokkal való összehangolásához.

6. A szakmai szókinsz egységesítésének egy újabb területe az, amely az új szak kifejezések megalkotásával foglalkozik, ezen belül, ezzel összefüggésben a jelentéstartalomnak megfelelő szótést, kifejezés létrehozásának problémáját vizsgálja. Ez a terület ismét két részre oszlik.

Az egyik problémakör a már meglévő magyar szakkifejezések helyreigazításával, helyesbítésével foglalkozik, a másik a terminológia idegen eredetű kifejezéseinek magyarítását tűzi ki céljául. A kettő természetesen ismét nem választható el egymástól, hiszen több esetben a már meglévő magyar szakkifejezés helyett azért keresnek újat a szerzők, mert a kifejezés szolgai fordítás, és mint ilyen az idegen szellem tükrözése miatt válik értelmetlenné, nyelvi, rendszer-egységbeli szempontból helytelenné.¹

A meglévő szakkifejezések ellen legtöbbször logikai, nem pedig nyelvi érvek alapján tiltakoznak a szerzők, s a helyettük megalkotott új, vagy újabb szakkifejezéseket is rendszerint csak logikai érvekkel igazolják. Logikai megfontolások alapján helyteleníti például Péczely Antal a *főtebiztosítás*, *főtemozgás irányítása*, *főtekezelés*, *főteápolás*, *főtegonozás*, *vájárbiztosítás*, *akna-*, *sikló lába* szót s javasolja helyettük a *főtetérség-biztosítás* stb., *hevenyészett fejtési biztosítás*, *aknaüzem ~ aknaélesztő ~ aknaépítő*, *sikló alja* kifejezéseket (BányL. 10:215—6, 9:390). Hasonló megfontolások alapján helytelenítik pl. a *kamarazsilip*, *emelőkapu*, *támkapu* kifejezést és javasolják helyettük a *zsilipfő*, *emelkedőkapu*, *sárnyaskapu* szót (HidrKözl. 33:235). Főleg logikai érvek és ellenérvek alapján helytelenítik és védik a következő kifejezéseket is: *villanytelep*, *erőtelep*, *erőműtelep* (o: erőmű), *kazántelev* (o: kazánok MEng. 5:253, HidrKözl. 32:315), *fajlagos vízszállító-képesség ~ vízhozammodulus ~ vízhozamkarakterisztika* (o: *fajlagos vízszállítás*, HidrKözl. 34:281), *iszapélesztő eljárás ~ élesztett iszapos eljárás* (korábban *iszapelevenítő*-, azelőtt *eleven iszapos eljárás*, még korábban *aktívált iszapos eljárás* [= Schlammungbelegungsverfahren ~ activated sludge proces], i. m. 33:234—5) *idősor* 'adatsor' (o: *időbeli sorozat ~ időgörbe ~ vízhozamgörbe* stb. i. h.), *előgyapjú ~ nyírottgyapjú, élettelen gyapjú* (MTeXTechn. 1954:150), *légkör* (o: *légóceán*,

¹A szolgai fordítás egyik legjellemzőbb példája a *holtember-berendezés* (die Totmannvo richtung vö. Közlekedésügy I. Műsz. Ért. Füv.) szakkifejezés.

Időjárás 52=24: 214—5) stb. A példákat vég nélkül sorolhatnánk a különböző folyóiratokból. Befejezésül csak egy cikksorozatot szeretnék megemlíteni. A MélyépSzle. „Állapítsuk meg munkagépeink egységes és magyaros elnevezését” című cikksorozatának írói szinte kivétel nélkül logikai érvekkel igazolt szakkifejezéseket javasolnak (i. m. 3: 11—4, 65—8, 115—7, 392—3).

A magyar kifejezések egy másik — elég tetemes — részét nyelvi szempontok alapján tartják helytelennek. A nyelvi kifogások leginkább a germanizmust tükröző kifejezések ellen hangzanak el. Ezért helytelenített például a textiltechnikai szaknyelv *szűr(ó)próba* (< n. *Stichprobe* o: *kémpróba*), *bála-törő* (< n. *Ballenbrecher* o: *bálabontó*) kifejezése (vö. MTeXTechn. 1953:94, 1954:388) és a statisztikai gépeknél használt keménypapiros lapok *lyuk-kártya* (o: *lyukasztólap*) neve (Időjárás 53=25:391, de vö. *lyukkártyás adatfeldolgozási rendszer* Esti Hírlap 1960. VIII. 23. 6.). Ugyancsak germanizmusa miatt ellenzik a hidrológiai szaknyelv *nyomás alatti víz*, *tömeggörbe* (de vö. fentebb és HidrKözl. 33:234—5: *időgörbe*, *vízhozamgörbe*) szakkifejezését is (HidrKözl. 34:363, 32:168).

Hangtani szempontok miatt kifogásolják egyes szerzők a nyelvjárási eredetű *zsávoly* (o: *sávoly*, MTeXTechn. 1952: 349) kifejezést, valamint az *egy-*, *két-*, *háromnyiretű* szót (o: *nyíratű*), melynek használata, illetőleg helytelenítése élénk vitát váltott ki. Ez utóbbi szó volt talán az egyetlen, melynél a vita során (i. m. 1954:150, 227, 389, 1955:164) számos nyelvi, nyelvtörténeti érveléssel találkozhattunk.

Az olyan magyar szakkifejezések ellen, melyek a nyelvi rendszer analóg soraiba nem illeszkednek bele, szinte alig hangzik el kifogás a megvizsgált irodalomban. Mindössze a textiltechnikai szaknyelv *jésült fonal* ~ *jésűs eljárás*, *kártolt fonal* ~ *kártolt eljárás*, *nyújtott fonal* ~ *nyújtó eljárás* szakkifejezéseinek nem analóg soráról, az *egyenlőtlenség* (o: *egyenlenség*) szakkifejezés és a színező folyamat eredményét jelentő *színezék* szakkifejezés helytelen, nyelvi rendszerbe nem illő voltáról és képzésmódjáról (MTeXTechn. 1954:150, 1955:357—9) esik szó, valamint a hidrológiai szaknyelv *töltési rendszer* (o: *töltőrendszer* HidrKözl. 33:235) kifejezés előtagjának helytelen képzésmódjáról.

A magyar kifejezéseket — mint a fentiek is mutatják — elég sok esetben bírálták, javították a kutatók. Ez a munka is eredménytelennek bizonyult, hiszen — annak ellenére, hogy tömegével igazították helyre a helytelen kifejezéseket, s ajánlottak helyettük újabb és újabbakat — az új kifejezések nem nagyon terjedtek el, mert nyelvi és logikai szempontból szinte egyikük sem kifogástalan alakulat. Ennek oka az lehet, hogy a műszaki szakemberek nem dolgozták ki — és nem dolgozzák ki — a szóalkotás szabályait, noha a szóalkotás nehézségeivel többnyire tisztában vannak. Igaz, hogy az idegen eredetű szakkifejezések magyarításával kapcsolatban több ízben is kimondják a szóalkotás alapvető követelményét: az új magyar szó egyértelmű és magyaros, helyesen képzett, jóhangzású és továbbképezhető legyen (MTeXTechn. 1952:348), valamint hogy találó és könnyen érthető, azaz jellemző legyen a megnevezett fogalomra. (Vö. BányKözl. 1=79:58—9, MélyépSzle. 3:392—3.) A szóalkotás szabályainak és módjainak kidolgozása még mindig késik. Csak a melléknévi igeneveknek mint szóalkotó eszközöknek felhasználásával foglalkozott egy cikk, Verő József cikke, még 1946-ban. Verő József cikkében kifejti, hogy a magyar nyelv a szóösszetételek terén nem olyan rugalmas, mint a német. Felhívja a figyelmet — a szóösszetétel-típusok ismeretése után — arra, hogy az ép nyelvérvékű magyar ember „az összetett szavaknak mindig olyan értelmét érzi, amely megfelel a szóösszetétel magyar szabályainak, akkor is, ha a szó alkotója — rendszerint német példát követve — azzal egészen mást akar kifejezni”. Éppen ezért tartja fontosnak, hogy az új szakkifejezések alkotása a nyelv szabályainak megfelelően történjék. „A *Wärmeausdehnung*, a *Wärmebehandlung*, *Warmfestigkeiten* szavak tehát nem »fordíthatók le« magyarra [a szóösszetétel szabályaival ellentét-

ben] *hőátvitelnek, hőkezelésnek, hőszilárdságnak*, mert ezek a magyar szavak a hőnek valamilyen átvitelét, a hőnek valamilyen kezelését és a hőnek a szilárdságát jelentik, nem pedig valami anyagnak hő okozta átvitelét, hőben vagy hővel való kezelését, ill. valamiféle anyagnak meleg állapotban mérhető szilárdságát. A német szavak ez utóbbi felsorolt fogalmakat jelentik.” Hasonló megfontolások alapján tiltakozik a *-dús*, *-szegény*, *-mentes* végződésű — szintén német mintára készült — összetételek ellen is. Hangsúlyozza azt is, hogy a magyar nyelv szabályai szerint helytelen a hosszú szakkifejezések alkalmazása. A helytelenül képzett összetett szavak létrejöttének okát Verő József abban látja, hogy szerzőink magyarul is egy szóban akarnak kifejezni minden olyan fogalmat, melynek megjelölésére a német egy szót használ. Erre azonban semmi sem kényszerít bennünket — mondja —, nyugodtan használhatunk több szóból álló szócsoporthoz vagy körülírást (Bányai K. L. 1=79: 59). E cikk megjelenése óta a szóalkotás szabályai — egy két alkalmi utaláson kívül — nem foglalkozik senki. Sürgős teendő lenne tehát a szóalkotás (összetétel, képzés) szabályainak és módjainak olyanféle megállapítása és összegezése, mint amely a Klár János—Kovalovszky Miklós: *Műszaki tudományos terminológiánk...* (Bp. 1955.) című műben (44—58) található. Lényeges lenne azonban, hogy e szabályok nagy anyaggyűjtésen (pl. a műszaki értelmező szótárakon) alapuljanak, és bőséges példatárat tartalmazzanak a műszaki nyelv szókincséből.

7. A műszaki nyelv művelésének, egységesítésének legáltalánosabb, legtöbb vitát indító módja a műszaki nyelv magyarosítása. Az egyes szerzők a magyarosításon első sorban a szakszókincs magyarosítását értik, bár — különösen 1954 után — egyre inkább a műszaki nyelv szerkezetének, stílusának magyarosítása felé fordul a figyelem.

A szókincs magyarosságának igénye részben a nyelvújítás hagyományainak átvételéből, a műszaki nyelv történeti szemléletéből magyarázható. Talán éppen ezért beszélnek az egyes műszaki szerzők a terminológia magyarosításával kapcsolatban 1952—54-ben a magyarító mozgalom fellendüléséről, sőt „második nyelvújításról” (Hidr. Közl. 32: 315, 471 stb.). A magyarosítás igénye az előbbivel szerves összefüggésben a terminológia egységesítésének fontosságából is származik. Minden műszaki szakember tisztában van azzal, hogy a magyar műszaki nyelvek szakkifejezései — mint már a nyelvújítás korában is — a különböző idegen nyelvek, elsősorban a nemzetközi latin és a német, később az angol, francia, orosz műszaki nyelv terminológiáján alapulnak: túlnyomórészt ezeknek átvételei, és magyarításai, illetőleg a magyar ejtéshez való alakításai. Éppen ezért, mint az egyes cikkek is megállapítják, műszaki nyelvünk szakszókészlete rendkívül vegyes. Szókincsünknek egy tekintélyes része latin, német, kis mértékben angol, francia, orosz eredetű, kisebb vagy nagyobb mértékben megmagyarosított szó, illetőleg angol, francia, német, orosz közvetítéssel átvett nemzetközi latin kifejezés. A szókincs egy másik része e szavak magyar (vagy nem magyar) képzővel továbbképzett származéka, elő- vagy utótagjában magyar szóval való összetétele (*széndioxid, karbonacél*). Végül tekintélyes részét képezik a szókincsnek a magyar szakszókifejezések (*vízgáz, vízpára, légnedvesség, gépjármű, emelőgép, szállítógép* stb.). E sokféleséget még fokozza az, hogy az egy és ugyanazon szavakhoz és típusokhoz járuló képzők nagyon gyakran nem egységesek, továbbá, hogy az alkotók nem egységesen alkalmazzák a szóösszetétel és képzés szabályait. Ugyanakkor nemcsak a különféle szakmák és tudományok terminológia-használata között találhatunk eltéréseket, hanem nagyon gyakran az egyes szakmák nyelvén belül is. Ez abból adódik, hogy az egyes terminológiákat a szerzők nem mindig használják egyértelműen. Az egyenlenség tehát egy szó használatán belül is megfigyelhető. Az 'elemi szén' fogalmának kifejezésére a vegyészek általában a magyar *szén* szót használják. A kohászok a nemzetközi *karbon* szót alkalmazzák ugyanennek a fogalomnak megjelölésére, de élnek egyidejűleg a *szén*, *elemi szén*

kifejezéssel is. Az egységesítésre tehát a szóanyag formáját, ezen belül összetételét — nemcsak jelentéstartalmát — tekintve is szükség van.

A műszaki szerzők nagy része a közérthetőség igényéből kiindulva a szakirodalom legfontosabb kellékének a szakmai pontosságon kívül a világos, szabatos (= egységes) és egységesen magyaros nyelvet tekinti. Mivel szerintük a nyelv legfontosabb alkotó-eleme a szó, a szókincs, elsősorban ennek világosságát, pontosságát (egységességét) s magyarosságát követelik. A magyaros, helyesebben szólva magyar terminológia megalkotásának kérdése ezért vált egy időben a szakmai nyelv művelésével foglalkozó cikkek gerincévé, hiszen a nyelv, a szókincs egységét — így látták — az idegen és idegen eredetű szavak bontják meg leginkább.

A műszaki szerzők — annak ellenére, hogy a terminológia magyarosítását soha sem szűntek meg követelni,¹ hamarosan rájöttek arra, amit pécsi előadásában Csűrös akadémikus is részletesen kifejtett a természettudományos nomenklatura idegen nyelvű elemeivel kapcsolatban, hogy az idegen szavakat, kifejezéseket nem lehet magyar szavakkal helyettesíteni, mert a szóalkotás nem tud lépést tartani (visszamenőleg is) az igények fejlődésével. De még az sem volna lehetséges, hogy az ilyen kísérletek eredményeként előálló hatalmas szótömeget nyelvhelyességi szempontból felülvizsgáljuk. Mivel mind a műszaki szerzők, mind pedig a nyelvészek látták a szókincs teljes magyarosításának lehetetlenségét, egyre inkább arra fordult a figyelem, hogyan lehet a magyarosítás helyes mértékét megállapítani.

8. Az idegen szavak magyarosításának mértéke már elég korán foglalkoztatja a műszaki nyelv művelőit. 1945 után először Verő József foglalkozik ezzel a kérdéssel. A BányKohl. 1=79: 58. lapján 1946-ban a következőket írja: „A természettudomány és a műszaki szakma sok fogalmát nemzetközi jellegű, latin vagy görög eredetű szó fejezi ki. Sokat vitáztak már azon, hogy alkossunk-e magyar szót az ilyen fogalmak számára, vagy pedig használjuk-e a holt nyelvek szavait. Mindkét felfogásnak megvan a az elszánt hívei s meggyőző érvei, egységes felfogás azonban nem tudott kialakulni. ... Az utóbbi években — talán a német irodalomban észlelhető irányzat hatása alatt — magyar írásművekben is számos kifejezés »megmagyarosításával« találkozhattunk; ezek a kísérletek azonban nem sok eredménnyel jártak.” Felfogása szerint egy szöveg magyarsága inkább a stílus, a mondatszerkezet és a szóhasználat magyarságán fordul meg, mint az egyes szavak magyar vagy idegen voltán, feltéve persze, hogy a szövegben nem az idegen szavak vannak többségben. Mint mondja: „Helytelen tehát, ha szövegünket fölösleges módon teletűzdeljük latin, vagy görög, esetleg éppen élő nyelvből származó szavakkal, de épp olyan helytelen az idegen szavaknak tűzzel-vassal való irtása is. ... Van sok olyan idegen kifejezés, amelyeket egyáltalán nem lehet megmagyarosítani, vagy csak hosszas körülírással. ... Tudományos szövegben az idegen szavak nemzetközi kapcsolat szempontjából hasznosak, egyenesen kívánatosak.” A szaknyelv szavai közül azokat tartaná meg, amelyek a legtöbb idegen nyelvben is használatosak, illetve amelyeket a kérdéses szakmában átlagos tájékozottságú ember ismer és megért. Verő József tehát a latin-görög eredetű kifejezések megtartása mellett kardoskodik. A nyelvet elsősorban a germanizmusoktól félti. Endrei Walter 1951-ben már tovább megy egy lépéssel. Szerinte a meghonosodott idegen szavakat egyáltalán nem szabad magyarosítani; a túlzott magyarosítás pedig egyenesen elítélendő. Ő már az általános nemzetközi szavak megtartása mellett száll síkra (MTexTechn. 1951: 219—21). Meggondolt magyarosítást javasol Dezső István is, hiszen mint mondja „az idegen szavak lefordítása nem tartozik mindig a legkönnyebb feladatok közé”, s a magyarosítás folytán elterjedt rossz

¹ Vö. Cukoripar 4: 103—4, 214—6, HidrKözl. 32: 370—1, 33: 314, MTexTechn. 1951: 219—21, ÚjL. 2: 21: 45 stb.

kifejezés helyett nehéz a jó szavakra a dolgozókat, sőt a szakembereket is rászoktatni (i. m. 1952:348 kk.). Az ilyen és hasonló megfontolások lehettek az okai annak, hogy a nomenklatúrába tartozó nemzetközi kifejezések magyarosításával a megvizsgált szakirodalomban csak egy folyóirat foglalkozott részletesen, s ott is csak egy kifejezés magyarosításáról volt szó. Az Öntöde című lap részletesen közölte hasábjain az 'elemi szén' jelentésű nemzetközi *karbon* szó és magyar *szén* megfelelőjének használata körül kialakult vitát (Karbon vagy szén. Öntöde 3: 115—6, 167—8, 188—9, 286—8, 4: 23—4, 5: 32—3). Az egyes szerzők (Hajtó Nándor, Schleicher Aladár, Kb., Zsák Viktor) egymás után sorolták fel az érveket a *karbon*, illetőleg a *szén* szó használata mellett, illetőleg ellen. A vita tulajdonképpen nem zárult le, annak ellenére, hogy az Öntöde lap szerkesztősége a Nyelvtudományi Intézet egyik munkatársának — tehát a szakmai viszonyokat nem ismerő egyénnek — javaslata alapján (i. m. 5:32—3) — legalábbis a folyóiratban — a *szén* szó használata mellett döntött (i. h. 33). Nem is zárulhatott le a vita, hiszen a vitázó felek nem vették figyelembe sem a *szén*, sem a *karbon* szó alkalmazásának és elterjedtségének egész területét (továbbképzéseit, szóösszetételeit) nemcsak hogy a rokon szakmákban nem, hanem még saját szakmájukban sem. Hogy a *karbon* szó magyar kifejezéssel való helyettesítéséről (vagy nem helyettesítéséről, tehát általános használatáról) megnyugtató módon dönteni lehessen, ahhoz meg kell vizsgálni mindkét szót, a *karbon* és a *szén* teljes elterjedési és használati körét — a rokon szakmákban éppen úgy, mint a kohász szakmában. Erre azért is van szükség, mert a karbon—szén vita lezajlása után két évvel, 1955-ben Dezső István — a textilipari szaknyelv magyarosításának legbuzgóbb harcosa — a karbon-vita során is emlegetett *karbonizálás* szóról úgy nyilatkozott, mint olyan kifejezésről, melynek nincs jó magyar megfelelője. Meg kell tehát maradni „inkább az idegen kifejezés mellett, mert ha nem is fedí [a textiliparban] a valóságot, a textilipar szempontjából megszokott és egyértelmű kifejezés” (MTex- Techn. 1955:318). Döntése tehát ellentétben van az Öntöde szerkesztőségének határozatával.

A latin (újlatin) és görög eredetű terminus technicusok magyarosítására a nyelv-művelő szakirodalomban a továbbiakban szinte alig találunk példát. Dezső István sem akarja magyar kifejezéssel felcserélni sem a *cellulóz*, sem a *kondicionálás* szót. Az előbbinek csak németes *cellulóze* alakja ellen tiltakozik, s a *cellulóz* alak helyességére a *levulóz* *fruktóz*, *dextróz* szavakat hozza fel bizonyítékkul. A *cellulóza* alak védelmében pedig azt a nyelvi megfigyelést, hogy azok a latin vagy görög eredetű kifejezések, melyek a németben -e végződést kapnak, a magyarban -a-ra végződnek. Állításának igazolására a *fizika*, *kémia*, *matematika*, *geológia*, valamint a *viszkóza-műselyem* (nem *viszkóz*) szavakat hozza fel példának (MTexTechn. 1954: 39). A *kondicionálás* szóval kapcsolatban a következőket írja: „Eszem ágában sincs, hogy a »kondicionálás« ellen mint idegen ellen tiltakozzam. Elvi álláspontom, hogy a nemzetközi szavakat, ha azok a gyakorlatba átmentek, nemcsak hogy nem kell, de nem is lehet a nyelvből kiírtani. Csak hibát és zavart idézne elő, ha ilyet megkísérelnénk” (i. m. 1955: 319). Megtartandónak véli, hasonló elvek alapján az *impregnálás* szót is.¹

¹ Ugyanilyen elvek alapján örül Aujeszky László annak, hogy a *troposzféra*, *sztratoszféra*, *thermoszféra* stb. meteorológiai kifejezés magyarítása nem járt sikerrel (HidKözl. 33:396—7). Nem járt vagy csak kevés eredménnyel járt az ebben az időszakban magyarítani szándékozott kifejezések közül pl. a *permanens*, *stacionárius*, *dimenzió*, *depónia* (i. m. 33:314, 34:363—4), *depresszió*, *kontrakció* (i. m. 34:364), *konfuzor*, *diffuzor*, *aggregátum* (i. m. 34:364) szó magyarítása, noha több kísérlet is történt helyes magyar megfelelőjük megalkotására. (*Permanens*, *stacionárius* ~ *egyenletes*, *vízhozamtartó*, *időálló*, *változatlan*, *állandó*; *dimenzió* ~ *méret*, *mértékegység*, *főirány*, *térméret*; *két-*, *háromdimenziójú* ~ *síkbeli*, *térbeli*; *depónia* ~ *anyagrakat*, *anyaghalom*, *lerakat*; *depresszió* ~ *nyomásosökkenés*, *nyomáshiány*, *szívás*, *leszállás*; *kontrakció* ~ *szűkület*, *összehúzódás*, *szoros*; *konfuzor* ~ *kúpos szűkítőidom*, *szűkítő átmenet*; *diffuzor* ~ *bővülő csőtoldal*, *bővítő átmenet*; *aggregátum* ~ *egység*, *gépegység*.)

9. Sokkal inkább — szinte kivétel nélkül minden esetben — magyarosítandónak és magyar kifejezéssel helyettesítendőnek tartják a szakemberek a németből átvett németes hangalakú vagy már hangalakjában ugyan megmagyarosodott, de német eredetű kifejezéseket. Dezső István a MTeXTechn. „Szaknyelvünk kérdései” című nyelvűvelő cikksorozatát a kétértelmű és helytelen magyar kifejezések helyreigazításán kívül első sorban a német, illetőleg németes kifejezések magyarításának szenteli. Kifogáscsúja például a következő kifejezéseket és magyar megfelelőket ajánl helyettük: *werk* (o: *vég, szövetvég*), *spitzig* (m. megfelelője nincs), *kárda* (< n. *Karde* a 'takácsmácsonya' nevű növény, mely fontos alkatrésze a gyapjút bolyhozó gépnek'), *nopp*, *noppo*, *noppolás* (< n. *Noppe* o: *csomó, csomócska, szálcsomó* stb.), *felbámol* (< n. *aufbäumen* o: *áthengerel*), *licni* (< n. *Litze* o: *nyüst, kötélág, pászma, fonatos szalag*), *faholás*, *dublírozás* (< n. 4–5-fach, fr.—n. *doublieren*), *picker* (o: *vetőfej, üetőfej*), *kufni*, *klupni*, *flotta*, *netzmittel*, *kracni*, *pucparti*, stb. (Vö. MTeXTechn. 1952: 348–50, 1953: 94–5, 125–7, 1954: 150, 314–5, 353–4, 387–8, 471–2, 1955: 79–80, 163–4, 318–9 stb.) A német eredetű és németes kifejezések magyarításának mértékére jellemző, hogy Dezső István szükségességnek tartja például a *dreher* szövetnév megváltoztatását, magyarral helyettesítést még akkor is, ha helyette csak a nemzetközi — de a textiliparban kétértelmű *gaze-* vagy *gézskötés* szót tudja ajánlani. Szomorúan említi meg, hogy a német közvetítéssel átkerült arab vagy perzsa eredetű *matt* szó helyett azért nem lehet a *bágyadt-jényű, tompa-jényű, jénytelen, nem fényes színű* magyar megfelelőket használni, mert ezekből nem lehet a *mattiroz* magyar megfelelőjét megalkotni (i. m. 1954:471–7, 1955: 318).¹

10. Az elmondottakból láthatjuk, hogy a magyarítás kérdésével kapcsolatban nincs egyértelmű döntés. A német eredetű kifejezések kivételével a vélemények a nem magyarosítás felé hajlanak. Véglegesen azonban nem is lehet dönteni addig, míg a szakszókincsnek csak egy kis részét vizsgáljuk, s nem vesszük figyelembe a nagy belső összefüggéseket. A műszaki értelmező szótárak elkészülte után már sokkal megbízhatóbban és egyértelműbben lehet e sokat vitatott kérdésben dönteni, hiszen a vélemény nagy anyag áttekintésén és gondos mérlegelésén alapulhat. Ha a műszaki értelmező szótárak anyagát összevetik a kétnyelvű szótárak anyagával, rögtön láthatják, melyek azok a nemzetközi kifejezések, melyeknek megtartása nemcsak a magyar, hanem a többi nyelv szellemét sem rontja.

11. Az idegen szavak magyarosításának (a szókincs egységesítésének) egy másik, meglehetősen vitás formája az idegen szavak magyar hangalakjának és magyaros képzésmódjának megállapítása. Ezzel a kérdéssel szinte alig foglalkoztak a folyóiratok. Igaz, hogy a latin és görög eredetű szavak magyartalan, csonkított hangalakjának használata ellen Verő József már 1946-ban tiltakozott (BányKözl. 1=79: 58), mindazonáltal a hosszabb és rövidebb (csonka) szóalak használata még mindig ingadozik: 1953-ban Finály Lajos szerint még nincs egységes használata a *kolloid*, ~ *kolloidális*, *eutrofizálódás* ~ *eutrofosodás*, *mechanikai* ~ *mechanikus* szópárnak (HidrKözl. 33: 234). A magyaros hangalak kialakításának problémáit tükrözik azoknak a nemzetközi szóknak helyesírási vitái is, melyekről a *cellulóz* stb. szavakkal kapcsolatban már ejtettünk szót. Ugyancsak vitatott és el nem döntött kérdés a latin-görög és egyéb idegen eredetű szavak továbbképzésmódjának egységesítése és magyarosítása. A képzésmóddal először szintén Verő József foglalkozott. Szerinte „Nem lehet azokat [a latin-görög szavakat] idegen, élő nyelvből vett képzővel ... megtoldanunk; a *pola-*

¹ Meg kell jegyeznünk, hogy a Halász Előd-féle magyar—német, német—magyar szótár a *mattieren* igét a *jénytelenü* szóval fordítja.

rizált fény tehát *poláros* ... a *profilírozott* rúd *profilos* ... a *hidrírozás* pedig *hidrogénezés*". Mint általános gyakorlatot említi meg, hogy a műszaki nyelvben „az idegen szótövek továbbképzésekor azzal a lehetőséggel sem szoktunk élni, hogy a magyar szóképzés gyakran pontosabb megkülönböztetést tesz lehetővé, mint a legtöbb idegen nyelv. Egyformán »*nitrálásnak*« nevezzük pl. a glicerin *nitrátosítását* és az acél *nitridesítését*» (BányKohL. 1=79:58). A kérdés azonban nincs megoldva, hiszen a magyaros képző szók egységes képzésmódjának létrehozása. Ez az oka, hogy Dezső István a *mercerezés* ~ *mercerizálás*, *szanforizálás* ~ *sandforozás*, *trubenizálás* ~ *trubenezés* szók kapcsán részletesen foglalkozik a tulajdonnévből képzett szavak képzésmódjával. Megállapítja, hogy némely szóhoz (*galvanizálás* [*< galváni*] ~ *galvánózás*, *pasztörizálás* ~ *pasztörözés*) kétféle képző is járulhat, míg a többi szóhoz pl. vagy csak az *-izál(ás)* képző, az ún. „idegen képzőelem” járul az idegen szókból képzett szavak mintájára, vagy pedig csak a *-z(és)* képző. Véleménye szerint „a magyar fülnek feltétlenül jobban hangzik, ha az idegen szóhoz magyar képzőt használunk. Hiszen tudjuk, hogy vannak olyan idegen szavak, melyek mellől az idegen képző lassan elmarad s helyét a magyarosabb foglalja el. Ilyen pl. a *polározott fény*, a *polarizált-fény* helyett” (MTexTechn. 1955:356—9).

Azt hiszem, a szakszóképzés egységesítése érdekében az első teendő az idegen szavak és magyar kifejezéstípusok (*tárolás* v. *tározás* vö. HidrKözl. 32:386—7) egységes továbbképzési szabályainak és módjainak megállapítása és összeegyűjtése, és ennek érdekében a műszaki nyelv, terminológia képzőrendszerének összeállítása. (Vö. fentebb a 6. pont végével.)

12. A magyarosítás vitáját és a műszaki nyelvművelő mozgalmat Aujeszky László foglalja össze és zárja le még 1953-ban körültekintő módon, s véleményem szerint ma is helytállóan. Szerinte bizonyos idegen szavak használatát többek között azért nem szabad túlságosan kárhoztatnunk, mert ezek használata a szabatosság mindenek felett álló követelményéből származik. „A tudományos és műszaki haladás az új fogalmak óriási tömegét veti fel, és egy-egy nyelvnek a szóalkotása ezzel egyre nehezebben tart lépést. A rokonfogalmak közt éles megkülönböztetést kell tennünk, és a kellően pontos meghatározásokat sok nyelv sokféle rokonértelmű kifejezése helyett tanácsos egy-egy nemzetközi kifejezéshez kapcsolni. ... Az idegen szavakkal szembeni megokolt értékű türelmesség persze nem töveszthető össze az idegen szavaknak gondatlanságból eredő felesleges használatával. A közkeletű, félreértések lehetőségétől mentes, jól képzett magyar szavakat használnunk és pártolnunk kell; új szavakat is bátran bevezethetünk, ha a felsorolt követelményeknek valóban megfelelnek.” (Vö. részletesen: HidrKözl. 33:396—7.)

Aujeszky László körültekintő és ma is helytálló nyilatkozata ellenére még hosszú ideig, szinte napjainkig hangzottak el olyan kijelentések, hogy a szakmai nyelv idegen szavait „ki kell irtani” (vö. pl. BányL. 10:213 és kk 93:59, kk. stb.). A magyarosításnak ez a túlzó módja nem járt sikerrel, hiszen a nyelvművelő rovatok vezetői egymás után paraszkoznak, hogy a szakmai „nyelvújítás” szinte teljesen eredménytelen. Már egészen korán megállapították, hogy a szókincs-igényekkel lépést tartani lehetetlen. A tudomány oly mértékben teremti napról napra az új fogalmakat, hogy az új kifejezések rendszeres ellenőrzése megoldhatatlan feladat annál is inkább, mert gyakran előfordul, hogy ugyanabban a tárgykörben többen is dolgoznak s valamely új fogalom megjelölésére különböző neveket vezetnek be. Ugyanakkor, mivel a szóalkotás nem egyértelmű művelet, nem lehet minden esetben határozottan állást foglalni egyik vagy másik kifejezés mellett. Rendesen a nagyobb súlyú szerző szóhasználatát vesszük gyökeret. Nagyon gyakran azonban megállapodással (szabatos fogalom-körülírással) kell rendet teremteni (vö. HidrKözl. 32:168—9 34:363—4; Kohl. 87:282). Azonban míg a szóhasználat

kérdésében megállapodás jön létre, éppen a többirányú magyarosítás miatt következik be ingadozás.

13. A szakszókincs egységesítésének a megoldását, ha ezt nyíltan és határozottan nem mondják is ki a szakemberek, a műszaki értelmező szótárak létrehozásától várják, hiszen csak a nagy anyagot tartalmazó szótárakra mint szakszógyűjteményekre lehet a szókincs ellenőrzését, felülvizsgálását és az egységes nyelvi rendszer létrehozását alapítani. Rájönnek arra, hogy a nyelv művelő rovatokban lezajló terminológiai viták nem vezetnek eredményre. A HidrKözl. nyelv művelő rovatának vezetője, Lászlóffy Woldemár és Péczely Antal a BányL. munkatársa 1956-ban, illetőleg 1960-ban nyíltan ki is mondja, hogy a szakmai nyelv művelésének az a formája, mely a szakfolyóiratok túlnyomó részében eddig megfigyelhető volt (ti. a terminológia magyarosítása és helyreigazítása), csődbe jutott, „kellő visszhang nélkül maradt”. Mindketten újabb nyelv művelő módszert javasolnak: a szakcikk nyelvezetének, stílusának gondozását a nyelv szellemének magyarosítását (HidrKözl. 36:79, BányL. 93:59—64). Felhívásukkal tulajdonképpen nyitott kapukat döngöttek, hiszen a nyelv művelők egy része már korábban — elsősorban fordított művekről írt kritikákban,¹ de nyelv művelő rovatokban — is sürgette a nyelv szellemének, stílusának magyarosítását, igaz, sokszor hasztalanul. Elég csak utalnom Aujeszký László véleményére² és Verő József cikksorozatra.³ A többi szakfolyóiratban is fellelhető olykor a „legkirívóbb magyartalanságok, germanizmusok” összegyűjtése és helyreigazítása.⁴ Ez szintén a világos, szabatos, magyaros stílus és a nyelv helyesség követelésével⁵ függ össze. A stílus kérdéseivel foglalkozó cikkek mindazonáltal általános nyelvi problémákkal nem foglalkoznak. A nyelv, nyelvtan ismeretének és fontosságának⁶ valamint egy esetben a magyaros szórend fontosságának⁷ hangsúlyozásán kívül általában csak a lapokban fellelhető kirívóbb helytelenségek felsorolását és — rendszerint analógiák és magyarázatok nélküli — kiigazítását tartalmazzák.

14. Nemcsak módszerükben, hanem a vizsgált anyagot tekintve is elég szűk területre korlátozódnak a műszaki nyelv nyelv helyességi hibáit javító és stílusát pallérozó cikkek. A németességek közül elsősorban a helytelen fordításra alapuló *magas* és *alacsony* használata ellen tiltakoznak az ilyen szókapcsolatokban, mint: *magas-*, *alacsony nyomás* (o: *nagy-*, *kis nyomás* MEnergG. 5:253), *magasfeszültség*, *magasfrekvenciájú* (o: *nagyfeszültség*, *nagyfrekvenciájú*, BányKohL. 1=79:57—8), a *vezetőképesség magas* [ti. *volta*] (o: a *vezetőképesség nagy*, HidrKözl. 33:235) stb. (vö. még: KohL. 10:187—8, MTexTechn. 1956:315). Több folyóirat (BányL. 9:390, HidrKözl. 36:79, MTexTechn. i. h.) foglalkozik a határozott és határozatlan névelő helyes használatának kérdésével és a német *bei* helytelen magyar fordításával (BányKohL. 79:59—60), az *alatt* névutó németes (ez *alatt értjük* stb.) használatával (MEnergG. 5:253, BányKohL. i. h.). A nem németes helytelenségek közül egy esetben — logikai megfontolások alapján — a többes szám (*vízpárák*, *vízgözök vízpára* és *vízgöz helyett*), valamint nyelvi szempontok figyelembevételével a birtokos jelző ragjának helytelen használatát (BányKohL. 80:30), gyakrabban pedig a helytelen kötőszóhasználatot igazítják helyre. A névutók közül az *esetén*, *esetében*, *mellett*, *által*, *alatt*, a kötőszók közül pedig az *amennyiben*—*úgy* (o: *ha*—*akkor*), *úgy*—*mint*,

¹ Vö. KözlTudSzle. 2:178—80, MTexTechn. 1959:294—5.

² Vö. HidrKözl. 33:296—7.

³ Vö. BányKohL. 1=79:31—2, 57—60, 2=80:30, 61—2, 124—5, 217, 222, 286—7.

⁴ Vö. OrvL. 5:574—5, MEnergG. 5:253, StatSzle. 32:551—2, 843—4, 1037—8 stb.

⁵ Vö. Pártépítés 10:2:21—3, HidrKözl. 32:386—7, MHirTechn. 8:47, KohL. 10:187, JogtudKözl. 4:116—8, MTechn. 1950:2:48, BányL. 15=93:59—64 stb.

⁶ Vö. Pártépítés i. h., BányL. i. h., PNYT. 5:372—3.

⁷ Vö. OrvL. 5:574—7.

miután, minthogy helytelen használatát (BányKohL. 1=79:59—60, MEnergG. 5:253). Az egyik leginkább emlegetett hiba a helytelen és felesleges igekötőhasználat. Példákat főlegesen idézni, hiszen ez a jelenség a helytelen névutó és kötőszóhasználattal együtt ismert hibája köznyelvünknek is (vö. Nyelvművelő 229—30, 269, 307 stb.).

A bemutatottakon kívül még a „szerkezeti bővülésekkel” (vö. Nyelvművelő 177—80), valamint a terminológia körébe is sorolható szóhasználati (*vmi fellép, előáll, vmit leszögez, kinyer* vö. OrvL. 5:279, MTexTechn. 1956:315) és mondat szerkezeti hibákkal foglalkoznak leginkább az egyes cikkek. A kifogásolt szerkezetek között a következőket találjuk: *megfontolás tárgyává tesz* (o: *megfontol*), *gyártás szűk keresztmetszele* (HidrKözl. 33:235), *karbontartalom ... % alá (fölé) megy* (o: *csökken, nő*), *x° fölé megy az izzítással* (o: *x°-ig, fölé izzít*, BányKohL. 1=79:57—8), *folyamatba tesz, helyez, eszközöl valamit, megállapítást tesz, felhasználást nyer* (BányL. 10:214—5), *irányt vesz* (o: *célul tűz, de vminek célkitűzése o: vminek a célja*, Pártépítés 10:2:21—3) stb.

Természetesen a vélemények a helyesség—nem helyesség kérdésében olykor nem egyeznek. A helyreigazításokba elvétve tévedés is csúszik be. A BányL. — nagyon helyesen (vö. MNyelvhelyesség 171—2) — helyteleníti az *áru tárol* kifejezést (10:214), ugyanakkor azonban a MTexTechn. az *elfekvő készülékek, nyersanyagok* szókapcsolat *elfekvő* szavát helytelenítve a következőket írja: „Régebben csak *elfekvő aktákról* hallottunk, ma már azonban... *elfekvő készülékekről, elfekvő árukról* beszélnek. A *nyersanyag* a *raktárban tárol* és nem *elfekszik*. A pincében levő áru sem *fekszik* el, legfeljebb *fekszik*, vagyis a pincében fekvő áru” (i. m. 1956:315 a kiemelés tőlem). Vitatkozni lehet azon is, hogy miért helyesebb a *kétszer annyi, kétszer akkora* mint a *még egyszer annyi, még egyszer akkora* (vö. MEnergG. 5:253) vagy a *maradéktalanul érvényesíti a szempontokat* helyett miért jobb az *összes szempontot érvényre juttatja* szókapcsolat (uo.). Éppígy vitatható a *van* és a *van + -va, -ve* végű határozói igenév használatának helytelenítése a következő mondatokban: „*A terület legmagasabb része Nyírbátor és Nyiradony között van*”, valamint „*terbe van véve egy továbbiak építése is*”. A helyettük ajánlott megfogalmazásnak: „*A terület legmagasabb része a Nyírbátor és Nyiradony közötti*”, valamint „*terbe vették még egy továbbiak építését is*” (HidrKözl. 36:79), teljesen más a jelentése, mint a helytelenített mondatoknak.

A szakmai nyelv művelésének ez utóbbi bemutatott módja, mely céljaul a szakmai nyelv stílusának, szellemének magyarosítását és pallérozását tűzte ki, meglehetősen egysíkú, egyoldalú és elhanyagolt. Nem veszi figyelembe a nyelv általános szabályait, s ha olykor fel figyel is a nyelv művelés újabb eredményeire (vö. HidrKözl. 33:234, 34:90), nincsenek egységes szempontjai a művelés módjával kapcsolatban, sőt mi több, nagyon gyakran már elavult normák (a Pintér-féle nyelv művelő könyv), nyelvhelyességi babonák (*van + -va, -ve* mindig helytelen) alapján, a rokon szakmák munkájának figyelembevétele nélkül óhajtja a nyelv szellemét, magyarosságát védeni.

15. Az elmondottak alapján látható, hogy a szakmai nyelv művelése rendkívül problematikus, hiszen sem a helyesírás, sem a szókincs, sem a stílus művelésével kapcsolatban nincs egységesen kialakult elmélet és elképzelés. Nincs olyan rendszer, melynek alkalmazása az eddigi ideig-óráig tartó tüneti kezelés helyett rendszeres és állandó gondozás alapja lehetne. Éppen ezért véleményem szerint a legsürgősebb teendők a következők:

1. Egy olyan műszakinyelv-védő kézikönyv létrehozása, mely anyagát a szakmai nyelvekből meríti. E műszaki nyelvből vett s köznyelvi példákkal és analógiákkal megszerzett anyagot tartalmazó kézikönyv — melynek megjelenését a műszaki szakemberek is sürgetik (vö. Dukáti Ferenc: Nyr. 84:8, Klár János: MTech. 8:361, 721 stb.) — a nyelv művelő sorozat köteteihez hasonlóan alapot nyújthat a műszaki nyelv műveléséhez.

2. Az egységes helyesírás kialakítása. Ennek érdekében meg kell határozni a műszaki nyelv idegen elemeinek (jövevényszavainak) magyaros ejtésformáját: a köznyelvbe átkerült idegen és jövevényszavak tanulságát figyelembe véve összegezni kell a szaknyelv jövevényszavainak hangfejlődési szabályait; javaslatot kell kidolgozni a latin, német és egyéb eredetű terminológiai kifejezések általános ejtismódjára. Ugyancsak a helyesírás egységesítése érdekében a műszaki értelmező szótár füzetének és a szabványoknak bőséges anyaga alapján a nyelvész és műszaki szakembereknek közösen kell kidolgozni a terminusok egybe- és különírásának szabályait.

3. A szókincs tartalmi egységesítése; az egyes szakmák terminológiáján belül az egységes jelentéstartalom kialakítása és a különféle részterületek szókincsével való összehangolása. Ezt a munkát csak a műszaki szakemberek végezhetik el — talán a Szabványügyi Hivatal és a MűszÉrt. szótárak és a kétnyelvű műszaki szótárak munkálataival karöltve.

4. A formai egységesítés. Ezen a területen az elsőrendű feladat a műszaki terminológia-, kifejezésalkotás szabályainak, módjainak és lehetőségeinek kidolgozása. Ennek a feladatnak megoldására történt már kísérlet: Klár János és Kovalovszky Miklós „Műszaki tudományos terminológiánk ...” című könyvében külön fejezet foglalkozik a műszók és műkifejezések alkotásának általános alapelveivel és módjaival (i. m. 36—58). Csakhogy e munka viszonylag kevés olyan példát tartalmaz, mely a műszaki nyelvnek szigorúan vett szakszókincsből származik. Éppen ezért anyagát ki kell egészíteni a műszaki nyelvből vett tanulságokkal és példákkal.

5. A magyarosítással kapcsolatban a MűszÉrt. anyagának tanulsága alapján ki kell dolgozni az idegen szavak magyaros, valamint a magyar kifejezések egységes, rendszerű képzés- és továbbképzésmódjának (*polarizál ~ polároz, tárolásos ~ tározásos*) szabályait és elveit; javaslatot kell készíteni a nyelvi és szakmai szempontok figyelembe vétele alapján az idegen kifejezések magyarítására (talán oly módon, hogy csak azokat az idegen kifejezéseket magyarítjuk, melyek egyáltalán nem vagy csak kevésbé használatosak a nemzetközi szakirodalomban). A MűszÉrt. és a kétnyelvű szakszótárak segítségével ez a feladat is megoldható.

6. Végül, de nem utolsósorban foglalkozni kell a műszaki nyelvnek és a nyelv stílusának rendszeres művelésével is. Rendszeres és nagy anyaggyűjtés alapján kell bemutatni, mily módon lehet világosabbá, szabatosabbá és — itt már jogos ez a követelmény — magyarosabbá tenni a műszaki közlemények nyelvét és stílusát.

Wacha Imre

B. Simond Renée: Verancsics Faustus Dictionariumának magyar szókészlete betűrendben, a latin értelmezésekkel. [Budapest, 1959. Akadémiai Kiadó. 78 lap.]

A XIV. és XV. századból fennmaradt első kéziratos szójegyzékeink didaktikus célból készülnek, a latin nyelv tanítására szolgálnak. A könnyebb megtanulhatóság kedvéért fogalomkörökbe csoportosítják a szavakat, s a latin szó fölé vagy mellé írják a magyar megfelelőket.

A XVI. században keletkezett kéziratos és nyomtatott szójegyzékeink használati köre már kiszélesedik. Az iskolai latintanítást megkönnyítő kétnyelvű nomenklatúrák helyett többnyelvűeket készítenek; ezek már nemcsak a latin, hanem részben a nemzeti nyelvek megismerésének és tanulásának eszközei is.

A latin nyelvű szövegeknek anyanyelvre való fordítása, s a latin nyelvnek szélesebb körű, de gyakran kevésbé alapos ismerete korán szükségessé tette, hogy ne csak

nómenklatúrák készüljenek, hanem a latin szavakat alfabetikus sorba rendező szótárak is. Ezek a kezdeti kétnyelvűségéből — akárcsak szójegyzékeink — soknyelvű szótárakká dagadtak (vö. Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek. Második, bővített kiadás. 1959. 59—65).

Ilyen Verancsics Faustus 1595-ben megjelent szótára is, amely a latin mellé olasz, német, dalmát és magyar értelmezéseket ad.

Ha magyar nyelvész használni akarja ezeket a nyelvészeti szempontból oly kiválóan értékes szójegyzégeket és szótárakat, még ha teljesen hű, megbízható kiadások készültek is az eredetiekről, igen nehéz helyzetben van. Az ábécé rendje ugyanis csak a latin szavakra vonatkozik. Egy-egy magyar adat kedvéért gyakran az egész szótárt végig kell böngészni. Ezért írja például Melich (NyK. 35: 287) Murmellius Lexiconának Szamota-féle kiadásáról szólva a következőket: „Nagy hiánya a kiadásnak, hogy nincs hozzá mellékelve pontos, betűrendes jegyzéke mindazon magyar szavaknak, amelyek a szójegyzékben előfordulnak... Általában szójegyzékek, illetve latin—magyar szótárszerű művek kiadásánál arra kell törekedni, hogy a kiadáshoz a legpontosabb magyar szójegyzék is csatoltassék.”

Ezt a hiányt pótolta B. Simond Renée, amikor 1944-ben közzétette: „Mutató a Murmellius-féle latin—magyar szójegyzékhez” című munkáját (MNyTK. 70. sz.).

Most még nagyobb feladatra vállalkozott: Verancsics Faustus szótárához nemcsak a magyar szavak köznyelvi alakjának mutatóját készítette el, mint Murmellius esetében, műve nem egyszerűen szómutató, hanem szómutató és szótár egyszerre. Nemcsak segít a magyar adat fellelésében, hanem legtöbbször fel is ment az eredeti használatára alól.

A Dictionarium Pentaglottumot Ponori Thewrewk József 1834-ben kiadta. Mint-hogy általában ez pontos és megbízható, szükségtelen lett volna egy újabb megjelentetése. Ez mindenki számára hozzáférhető is volt. Igazán használhatóvá, mindennapos kézikönyvünké azonban csak most ezzel a betűrendbe szedett szójegyzékkel együtt válhatott.

Verancsics 1595-ben megjelent műve három részből áll: a tulajdonképpeni öt nyelvű szójegyzékből, a dalmát—magyar szóegyeztetésekből és a függelékben közölt egyházi szövegekből.

B. Simond Renée szójegyzéke mind a három rész teljes magyar szókészletét tartalmazza. Forrása nem csupán az eredeti, illetőleg a Ponori Thewrewk-féle kiadás. Megállapítható ugyanis, hogy az 1595-i kiadás példányai között is eltérések vannak, s a szerző ezeket a példányokat is egybevetette, minden jelentékenyebb változtatást felvéve szójegyzékébe. Munkája igen nagy fáradságot, figyelmet és lelkiismeretességet igényel, hiszen egy ilyen jellegű kiadvány csak akkor lehet hasznos, ha teljesen megbízható. Erről a műről ezt meggyőződéssel elmondhatjuk.

Mint mondtuk, a szójegyzék nem csupán a magyar szavak mai kiejtésű alfabetikus sorrendjét adja, jelezve mellette a lelőhelyet — itt valságos szótárszerű szócikk épül minden szó mellé. A címszóul tett köznyelvi alak mellett ott találjuk a szónak Verancsicsnál előforduló összes adatát betűhív közlésben, az adat lelőhelyére utaló lap-számot és a latin megfelelőt. Minthogy a szójegyzékben hosszas böngészés után sem találtam egyetlen egy hibát sem, megállapíthatjuk, hogy minden olyan esetben, amikor nincs szükségünk egyéb idegen nyelvi megfelelőkre is, tökéletesen elegendő ezt a szójegyzéket használnunk.

A szójegyzék már átmeneti jellegénél fogva sem viheti következetesen végig a helyes lexicográfiai gyakorlat elveit. Erre a bevezető hívja fel a figyelmet. Minthogy Verancsics a latin infinitivusoknak megfelelően az igéket főnévi igenevük alakjában közli, s általában is gyakoriak a szótárban az igenevek — verbum finitum pedig csak

a függelék szövegeiben fordul elő —, nagyon helyes az a megoldás, hogy az igenevek itt is külön címszót kapnak. — Az összetett szavak mind elő-, mind utótagjuk alatt fel vannak véve, így egy csomó utalást kikerülve azonnal, egy helyen megtaláljuk a kérdéses alapszó minden jellegű előfordulását. — A szójegyzék engedményt tesz a szótár elveinek például akkor is, amikor azokat a szavakat, melyek igen eltérő jelentésűekké fejlődtek, nem egy szó jelentésárnyalataiként tárgyalja, hanem több címszóra bontja, mintha homonimák volnának: pl.: *hordó*¹ (*Gerulus*), *hordó*² (*Dolium*).

Azonban ezek az engedmények, kompromisszumok soha nem hatnak zavarólag, nem látszanak következetlenségeknek. Ellenkezőleg, mindegyik azt szolgálja, hogy a szótár használatát leegyszerűsítse, megkönnyítse, a gyors és pontos tájékozódást lehetővé tegye.

A szerkesztésben állandó történeti szempont is érvényesül: például az igekötős igék külön szerepelnek az igekötő szócikkében, és külön az alapigéében. Ezzel az eljárással azonnal meg lehet állapítani, mely igékkel kapcsolatban fordul elő a XVI. században Verancsics nyelvében a kérdéses igekötő, és mely igekötők járulnak egy-egy alapigéhez.

A szótárhoz függelék csatlakozik. Mint tudjuk, Verancsics szótárát többen újra kiadták, illetőleg szótári munkálataik közben belőle dolgoztak. Így Buldi Bernardino, Loderecker Péter, Magiser Jeromos, Henisch György (vö.: Melich NyK. 36: 168—77). Közülük egyedül Loderecker végez az eredetin lényeges változtatásokat. Amellett, hogy kibővíti a szótárt a lengyel és cseh nyelvvel, a latin szóanyagot is kiegészíti néhány szóval, s ezeknek a Verancsics szótárában természetesen hiányzó magyar fordítását is adja, egyes latin szavakat pedig más magyar szókkal is fordít, mint Verancsics.

B. Simond Renée az egész Verancsics szótárát összevetette Lodereckerével, valamint ennek szómutatójával, s a függelékben közölte nemcsak azokat a szavakat, amelyek a Verancsics Dictionariumából hiányoznak, vagy amelyek ugyan megvannak ott, de Loderecker más latin szók értelmezésére is használja, hanem felvett minden olyan szót is, amely más-más alakban jelentkezik a két szótáríró munkájában, s végül azokat is, amelyek Lodereckeréből hiányoznak, hiszen ez is jellemző lehet.

Így tehát nemcsak Verancsics szótára vált számunkra gyakorlatilag is hozzáférhetővé, hanem ugyanakkor a Lodereckeré is, mégpedig azonnal elődjéhez, Verancsicsához való vonatkozásban.

Ezzel a gondos és lelkiismeretes munkával megbízható munkaeszközünk száma ismét hasznos darabbal szaporodott.

E. Abaffy Erzsébet

Ismeretlen-e a juss fuss kifejezés? Balassi Bálint nem régen megjelent Szép magyar komédiájában az „Actus 2 Scena 3”-ban, mikor Sylvanus elfut régi szerelme elől, Galatea egy ma már ismeretlen fordulattal kiált fel: „Juss fuss!”. Eckhardt Sándor, a műhöz fűzött jegyzeteiben a szöveget így magyarázza: „Ismeretlen kifejezés mindeddig. Talán a *jut-fut* ige parancsoló alakjából alakult szólás (Gáldi L. feltételezése).” Jan Mišianik, Eckhardt Sándor, Klaniczay Tibor: Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. Irodalomtörténeti Füzetek 25. szám. A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete 1959. 38. és 74.

Szüleimtől (Molnár Ferenc 1865—1926 és Osváth Erzsébet 1876—1946), akik szülőfalujuk (Csenger, Szatmár m.) határán túl alig jártak, kisgyermek koromtól kezdve ismerem ezt a szólást. Olyan alkalommal használták (s ismeri ma is az egész község és környéke), amikor valaki váratlanul nagyobb örökséget kapott, s könnyelműen gyorsan elpazarolta, vagy pedig gazdag embertől várt nagy örökség reménye a végrendelet felolvasása után szertefoszlott (vö. MNy. 15: 118).

Közli Csüry Bálint is a Szamosháti Szótárban (Bp., 1935. 1: 438) a *juss* címszó alatt: *Km. Juss fuss (= könnyen került örökség könnyen elkel).*

Molnár József

Centiz, centizés. A gépkocsivezetők beszédében az utóbbi időben gyakran hallottam a következő mondatokat: „Na, itt már *centizni* kell!” „Mit *centizik* itt nekem?” „*Centizünk, centizünk!*?” Főnévi előfordulásban pedig: „Ez csak *centizés*-sel sikerülhet.” „Letört a kapufélfa: ez lett a *centizés* eredménye.”

Mindig arról van szó, hogy a gépkocsival igen szűk helyen kell elmenni, úgyhogy a fal vagy a másik jármű mellett legfeljebb csak egypár centiméter marad. („Csak egy élére állított cigarettapapírt lehetett volna kettőjük közé dugni!”) Ez nyilván ügyességet kíván a gépkocsivezetőtől, de a túlságos vakmerőség, könnyelműség megállapítását is tartalmazza.

Az ÉrtSz. megemlíti „felsorolt származékként” a *centiz* alakot, a *centiméter* címszónál ugyanígy a *centiméterez* szót, de aligha ilyen jelentésben, mert akkor külön címszónak vette volna fel (vö. éppen melllette a *center* — *centerez* külön-külön címszavakat!).

M. J.

A Nemzeti dal egyik soráról. A Magyar Nyelvőr legutóbbi számának 335. lapján olvasok a Nemzeti dal egyik sorának értelmezéséről. Nem a vitába óhajtok beleszólni, csupán ismertetni önkkel, hogy 91 évvel ezelőtt — alkalmasint egy ismeretlen szedő vagy nyomdász — a maga szája íze szerint hogyan változtatta meg a vers vitatott részét. A „Petőfi Sándor válogatott költeményei, Lyrai költemények” című kötet (Pest. Az Athenaeum tulajdona. 1869.) 52. lapján ekként nyomták a két verssort:

Rabok voltunk mostanáig,
Kárhoztatnak ösapáink...

Aki ebből a könyvből tanulta a verset, nyilván így is szavalta,

Obetkó Kálmán

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő osztályának levelesládájából

Függelék. Daday Gerő helyteleníti a *csokoládés fenyőfüggelék* kifejezést, s ezzel kapcsolatban a *függelék* szó jelentéséről kér felvilágosítást. Ezt válaszolhatjuk neki:

A *függelék* szó először Geleji Katona Istvánnál fordul elő 1645-ben; ő azonban még *függölék*-nek írta, s 'könyvhöz függesztett rész'-t értett rajta (Magyar Nyelvtörténeti Szótár). *Függelék* alakban 1792 óta él, Baróti Szabó Dávid Kisded szótára élesztette föl. Tehát voltaképpen nyelvújítási szó; a nyelvújítást csúfoló irat, a Mondolat helytelenítette is. Eleinte (még 1834-ben is) az 'ingá'-t akarták jelölni vele (vö. A nyelvújítás szótára). Mindezt azért mondjuk el, mert kitűnhet, hogy mint sok más nyelvújítási szónak, a *függelék*-nek is lassan-lassan alakult ki a jelentése. Czuczor—Fogarasiék szótára (2. köt. 1864.) már ezt a két jelentését ismeri: 1. Olyas, mi a dologhoz szorosan nem tartozik, s csak hozzá van akasztva. *Függelék valamely tudományos munka végén.* 2. Valamely ékszer, díszjel a testen, ruházaton. *Függelék a fülekben. Mellfüggelék.* — A magyar nyelv értelmező szótárának második kötetében négy jelentéséről olvashatunk: 1. (ékszerészeti) Láncra viselt, azon függő kicsiny tárgy, csecsebecse. 2. Valamely (főleg tudományos) írásműhöz utólagosan vagy pótlásként kapcsolódó kiegészítő rész, fejezet. 3. (ritka, régies) Valamihez, valaminek a lényegéhez nem szorosan, nem szervesen hozzátartozó dolog; járulék, tartozék. 4. (ritka, régies) Valamitől, valakitől függő, vele alárendelt viszonyban levő, vele összefüggésben álló dolog, csoport. — Mint látjuk, a *függelék* szó eddigi rövid élete alatt is sokfélét jelentett, s még ma is keletkezik újabb jelentése. Mi azért nem mernénk elítélni a *csokoládés fenyőfüggelék* kifejezést sem (az árucikket a budafoki édesipari vállalat gyártja). Ez az értelme nem zavarja az Ön említett 'valamely könyv kiegészítő része, fejezete' jelentését meg a többit sem. A szó legnagyobb részének (a köznyelvben) több jelentése van, nemcsak a magyarban, minden nyelvben.

F. G.

Hajadonfőtt. Ruttkay Sándor e szó jelentésére vonatkozóan kért felvilágosítást. Ezt a következőkben adjuk meg:

A *hajadonfőtt* kifejezés a *hajadon* és a *főtt* összetétele. Első tagja, a *hajadon* nyelvünknek igen régi szava: már a XVI. században is használták. Eredeti jelentése: 'fedetlen fejű'. Ma is gyakori ebben a szerkezetben: *hajadon fővel jár*, azaz: 'fedetlen fejjel jár'. — Később a *hajadon* jelentése kibővült: a fiatal lányt jelentette (és jelenti ma is), akinek még „nem kötötték be a fejét”. A régi időkben ugyanis a lányok fejrevaló nélkül jártak, a fejkötő csak az asszonyok viselete volt.

A *hajadonfött* kifejezés második tagja, a *fött*, a *fő* 'fej' szó -*tt* ragoz alakja, s ezt jelenti: *fejjel, fővel*. A -*tt* rag régi határozórag, amely ma már csak néhány szóban él, mint pl. *oldalt, itt, ott, fölött, hanyatt, alatt, örömet, vegyes, képest* stb. *Hajadonfött* szavunk tehát a *hajadon fővel* kifejezés régies változata. Jelentése: 'födetlen fővel'.

S. H. A.

Drága. Balogh Kálmán azt kérte, írjuk meg neki, a címül írt szónak milyen szinonimái vannak, maga a szó honnan ered, használható-e vagy sem.

Kérésének az alábbiakban teszünk eleget:

A konkrét jelentésű *drága* szónak alig van nyelvünkben egy-két megfelelője, szinonimája. Ilyen az *értékes, költséges* és az *áros*. Egyik sem teljesen egyenértékű a *drága* szóval. Hangulati és stilisztikai különbség van köztük. Az *áros* különben is a népnyelvben használatos. A *drága* szó fogalmát természetesen körülírással is ki lehet fejezni:

sokat fizettem (ezért, vagy azért), magas ára van valaminek, sokba kerül valami, nem olcsó valami stb. Az átvitt 'carus, lieb, geliebt' jelentésű *drága* szónak már több megfelelőjét találhatjuk meg nyelvünkben. Ilyen a *kedves, kedvelt, szeretett, édes, aranyos*, a régies *szerelmes, szerelmeses* stb. Meg kell jegyeznünk, hogy e szavak hangulati értéke is különbözik a *drága*-étól.

A *drága* szó szláv eredetű nyelvünkben. Közelebbi forrása — tehát hogy melyik szláv nyelvből vettük át — nem állapítható meg, csak annyi kétségtelen, hogy egy *trat*-típusú szó (délszláv vagy cseh-szlovák) átvétele. (Vö. EtSz. 1: 1414, Kniezsa: A magyar nyelv szláv jövevényszavai 1: 160).

Használata nem magyartalan. Olyan régen került nyelvünkbe, hogy már teljesen magyarnak tekinthetjük. 1208-ban már személynévként szerepel *Darága* alakban. Mind konkrét, mind pedig átvitt jelentését megtalálhatjuk legnagyobb költőink és íróink nyelvében. Csokonai, Vörösmarty, Arany, Petőfi, Jókai, Ady, Kosztolányi stb. egyaránt használja konkrét és átvitt jelentésben. Petőfinél — a készülő Petőfi szótár anyaggyűjtéséből kiragadott néhány példán ilyen kapcsolatokat olvashatunk átvitt értelmére: *drága jó anyám* (ÖM. 4: 325), *drága szülő* (ÖM. 3: 243), *drága nő, nőm* (3: 267, 4: 321), *drága feleségem* (2: 279), *drága magzat* (3: 265); *drága tanító úr* (3: 243), *drága kedves jóbarátunk* (2: 347), *drága komámasszony* [Arany Jánosné] (2: 233), *drága uraság* (4: 266), *drága vendég* (2: 158), *drága szép leány* (2: 211), *drága kisleány* (1: 251), *drága lélek* (3: 244), *drága hon* (1: 11), *a haza e drága dajka* (4: 364), *Erdély! Oh nemzelemnek drága szép testvére* (3: 74), *drága szép alföld* (2: 200), *drága szent szabadság* (2: 180) stb.

A szó használatát tehát nem kifogásoljuk, mindazonáltal a szó túlzott, nagyon gyakori használatát nem helyesljük. Mint minden szónak, ennek is sülyeszi kifejező értékét, elsőkélyesíti hangulatát korlátlan alkalmazása. Mivel a *drága* szót átvitt értelemben elsősorban közvetlen hozzátartozóink megszólítására szoktuk használni, a szónak egy bensőséges, közvetlen hangulata fejlődött ki. Éppen ezért nem helyeselhető az ilyenfajta megszólítás, mint *drága igazgató, cégvezető úr*, vagy hogy a példát ad abszurdum vigyük: *drága miniszter elvtárs*.

W. I.

Verbunkos — toborzó. Czitronyi János levelében megrója a *verbunkos* szót, mégpedig arra való hivatkozással, hogy ugyanazt jelenti, mint a *toborzó*.

A mi véleményünk ez: Igaza van abban, hogy a *verbunkos* lényegileg — hangulatában nem teljesen! — azonos a *toborzó*-val, de az az érzésünk, hogy kissé szigorúan ítéli meg e német eredetű szavunkat. A *verbunkos*-nak nyelvünkben már csaknem két évszázados múltja van, számos népdalunkban szerepel, s szinte már nem is idegen, hanem jövevényszónak tekinthető, mint a török *káv*, az olasz *datolya*, a német közvetítéssel hozzánk került *kókusz* stb. Ezenkívül pedig azért sem érdemes bántanunk, mert a *verbunkos* és a *verbuvál* aligha veszélyezteteti *toboroz, toborzás, toborzó* szavaink létét.

G. L.

Prikulics. Dr. Gesztessy Olgának és Turkovich Ferencnének a címül írt szóra vonatkozó kérdésére ezeket válaszolhatjuk:

A *prikulics*, mely Jókainak A fekete gyémántok című regényében (centenárium kiadás 17: 89. Az album és lakói című fejezet) fordul elő, erdélyi tájszó. A *prikulics* alakon kívül még *prikolics, pirikulics, pirkorics, prikurics* alakváltozatban is él. A *rikulics* alakra Erdély területéről több helyről van adatunk (vö. MTsz., ÚMTsz.).

A szónak 'kísértet; boszorkány, lidérc, alakot változtató lény; állattá változó ember, boszorkányos ember vagy asszony' jelentését ismerjük (vö. MTsz., Gáspár J.: Füzerke 1840. 37, ÚMTsz.). A szóra sok adatot találhatunk XVIII—XIX. századi íróink műveiben. Ők is, miként Jókai, főleg 'kísértet' jelentésben használták a szót.

A szó román eredetű nyelvünkben. A románban van egy *vircolac* (alakváltozatai: *vircoláci*, *vircolág*, *virgoldág*, *vircolic*) szó, melynek jelentése: 1. 'képzeletbeli lény, amely keresztelés nélkül meghalt csecsemő lelkéből származik, s mely a holdat vagy a napot eszi (hold- v. napfogyatkozást okozva)'; 2. 'kísértet'; 3. 'csali (horgász-készség)'. A magyar *prikulics* szó valószínűleg a 'kísértet' jelentésű *vircolic* alakváltozat *vircolici* (ejtsd: *vir-kolics*) többes számának átvétele.

A szó végső fokon azonban szláv eredetű: vö. bulgár *vrkolak* (vö. Dicționarul Limbii Romine Moderne. București, 1958.).

W. I.

Atom. Weckinger Lajosnének a címül írt szóval kapcsolatos problémáját illetően ezt válaszoljuk:

Igaz, a görög eredetű *atom* szó eredeti jelentésével (*atomosz* 'oszthatatlan') ellentmond annak, amit ma jelölünk vele; tudjuk, hogy nemcsak az atom, hanem még az atommag is összetett. Ennek ellenére továbbra is bátran használják az egész világon az *atom* szót, nem kell félreértéstől tartanunk. Nem ritka eset a nyelvekben, hogy egy szó eredeti jelentése nem egyezik többé a jelölt fogalommal, mégis kiirthatatlanul tovább él. Ilyen például a magyarban a *lábos* szó; már rég nincs lába annak az edénynek, amelyet valamikor a nyílt tűzre állítottak, mégsem ütközünk meg ezen az elnevezésen.

F. G.

Vajmi. Szabó Jánosné a címül írt szó eredetére, használatára vonatkozóan kért tájékoztatást.

Ezeket írjuk neki: Mai *vajmi* szavunk — eredetét tekintve — a régi *vaj!* *vajh!* indulatszóval van összefüggésben. Ez az indulatszó gyakran előfordult kérdő névmást tartalmazó felkiáltó mondatokban, ilyenféleképpen: *Vajh, mely nagy ember volt!* *Vajh, mi szép ez!* stb. A gyakori használat folytán az indulatszó és a *mi* kérdő névmás idővel összetapadt. Így keletkezett az új *vajmi* szó. Mai köz- és irodalmi nyelvi használata semmi kifogás alá nem eshet. Csupán azt kell megjegyeznünk, hogy a nagyot, jót jelentő mellékevek mellett mai nyelvünkben nem használatos. Mondhatjuk tehát: *vajmi kevés*, *vajmi gyenge*, de azt nem mondhatjuk: *vajmi nagy*, *vajmi erős*.

H. M. I.

Hivatalvezető-helyettes vagy helyettes hivatalvezető? A kettő közül melyik a helyesebb? — kérdezi Kovács Kálmán.

Mind a kettő helyes: *hivatalvezető-helyettes* (ilyen hosszú, többszörösen összetett szót célszerű kötőjellel tagolnunk), *helyettes hivatalvezető* (ezt két szóba írjuk). Hivatalos gyakorlatban lehetőleg azt a változatot használjuk, amely az illetőnek a kinevezési iratában olvasható. Van olyan cím, amely egy alakban rögződött; ilyen a *miniszter-helyettes* (nálunk nincs *helyettes miniszter*), ellenben csak *helyettes tanító*, *helyettes tanár* címet ismerünk (nincs *tanítóhelyettes*, *tanárhelyettes*). A kért elnevezést tudomásunk szerint mind a két alakjában használják, nyelvi helyességre nézve egyik változatot se kifogásolhatjuk.

F. G.

Siel vagy szízik? Ujlaky-Nagy Tibor s tőle függetlenül Bácsi Sándor helyteleníti a *siel* szót, s csak a *szízik*-et tartja jónak.

Az bizonyos, hogy a *szízik* jobban beleillik általában -z képzős sportszavaink közé; ilyenek: *biciklizik*, *kerékpározik*, *korcsolyázik*, *szánkázik*, *szánkózik*, *ródlizik*, *teniszezik* stb. Különben gyakoriak nyelvünkben a főnévből -l-lel képzett igék is (habár nem annyira, mint a régiségben), akadnak ilyen alakpárok: *pipál* — *pipáz(ik)*, *ebédel* — *ebédez*, *vacsorál* — *vacsoráz(ik)*. Elvben tehát nem hibáztathatjuk, hogy a *si*-ből is alakult mindjárt kezdetben -l képzővel is ige. De miért nem hangzik jól, miért nem terjedt el ez az ige így: *síl*? Bizonyára igaza van Zolnai Gyulának: azért, mert ebben a rövid szócskában a nyelvérzék nem tudja elkülöníteni az alapszót és a képzőt (ismerteti Dengl János: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 381), s hozzátehetjük: különösen eleinte lehetett ez így, amíg az alapszó, az új jövevény, a *si* még nem volt eléggé otthonos nyelvünkben. Azért helytelen volna a *sóz* igét említeni cáfoló példának. S nem találó a *bácsiel* (= *bácsiz*), *kugliel* (= *kugliz*), *fociel* (= *focizik*) meg a többi efféle, torzul képzett ige emlegetése sem, mert ezek mély hangrendű igék, s nem lehet az -l képző előtt e kötőhangzójuk.

A *siel* keletkezését az is érthetővé teszi, hogy kezdetben a *si*-nek nemcsak ez a többes számi alakja volt: *sík*, hanem ez is: *síek* (vö. Kelemen Béla: Jó magyarság. 4. kiad. Bp., 1935. 104. lap). Egyébként már Kelemen Béla is egyformán helyesnek tartotta a *síz* és a *siel* igét. Tudomásunk szerint eddig nem említették a *siel*-l kapcsolatosan, hogy a *mível*, *mível* igének ilyen alakváltozatai is voltak a régi magyar nyelvben: *miel*, *müel*, s ilyen származékai is: *mielkedik*, *müelkedik* (Magyar Nyelvtörténeti Szótár). A nyelvjárásokban is akadnak effélék: *miel* 'művel', *mielőnap* 'hétköznapi' stb. (Magyar Tájszótár). A *miel* jó magyar szó mellett már nem is tűnik föl idegenszerűnek a *siel* képzés. S gondoljunk arra is, hogy mai nyelvünkben sem ritkaság a „kötőhangzó” a magánhangzón végződő szó és toldaléka között: *előbbie*k, *fentiek*; *hosszúak*, *késérűek*; stb., s nyelvjárásainkban (pl. a Dunán túl) ilyen alakokat is jól ismerünk: *kiën*, *miën* (értsd: *kin*, *min*). A Magyar Tudós Társaság közrebocsátotta A' magyar nyelv' rendszere még köznyelvinek tekinti a hasonlóképp „kötőhangzós” középfokú alakokat: „*deli*, *delibb* vagy *deli-ebb*; *úri*, *úri-bb* vagy *úri-abb*; *szomorú-bb* vagy *szomorú-abb*; *késérű-bb* vagy *késérű-ebb*; *látható-bb* vagy *látható-abb*; *illő-bb* vagy *illő-ebb*” (169. lap; 1. kiad. 1846., 2. kiad. 1847).

Kinek így tetszik, kinek amúgy: *szízik* — *siel*. Helyes, ha — mint Ujlaky-Nagy Tibor írja — a katonai sportszabályzat szerint honvédeink *síznek*, s a Testnevelési Főiskola tankönyveiben is *sízés*-ről van szó. Mint említettük, ez az alak csakugyan jobban beleillik többnyire -z képzős sportszavaink közé. Csak azt akartuk fejtegetésünkkel bizonyítani, hogy nem magyartalan a *siel* sem.

Szeretnénk, ha kitűnne fejtegetésünkéből, hogy sok mindent figyelembe kell vennünk, ha igazságosan akarunk ítélni nyelvhelyességi kérdésekben.

Bácsi Sándor levelének egyik mondatával kapcsolatban megjegyezzük, hogy a *si* az úgynevezett óskandináv nyelvből ered (óskandináv; az izlandi, a norvég, a svéd, a dán nyelv közös elődje), s a norvégból (*ski*, ejtsd: *sí*) terjedt el.

F. G.

Presszó és eszpresszó. Halassy Tibor azt kéri, hogy a Magyar Tudományos Akadémia engedélyezze az *eszpresszó* mellett a *presszó* alak használatát is a vendéglátó iparban. Ezzel kapcsolatban a következőket mondhatjuk:

Tudomásunk szerint a Magyar Tudományos Akadémia nem foglalt határozottan állást az *eszpresszó* mellett olyanformán, hogy elítélte volna a *presszó* alakot. A legújabb helyesírási szabályzatban csak az *eszpresszó* van ugyan fölvéve, ez a szójegyzék azonban

nem teljes szótár, csupán helyesírási tanácsadó, amelyből szükségképpen sok ezer szavunknak ki kellett maradnia, olyanoknak, mint a *vakbél*, az *öszvér*, a *mozijeggy*, a *bátor* stb.

Álláspontunk az említett kérdésben az, hogy a javasolt „Presszó” elnevezést bátran kiírhatják cégtáblájukra az érdekelt vendéglátó ipari üzemek, természetesen az idézett magyaros formában, hiszen maga a rövidített alak is alighanem más nyelvek megfelelő szavától függetlenül, magyar ajkon keletkezett. Az *eszpresszó* és a *presszó* egyaránt ’kis vendéglátó ipari üzem, ahol gépkávé, cukrászsüteményeket, italokat, esetleg hideg ételeket is árusítanak’, az utóbbi azonban rövidebb, tehát praktikusabb s ugyanakkor kissé bizalmasabb forma, így használatát semmi okunk kifogásolni. Egyébként pedig megjegyezhetjük, hogy a *presszó* elnevezés, illetőleg címszó benne van az Akadémia kiadásában 1958-ban megjelent Idegen szavak kéziszótárában is.

Hivatalos intézkedésre ez ügyben véleményünk szerint nincs szükség, hiszen a *presszó* név anélkül is egyre több helyütt jelenik meg a boltok plakátjain. Kérésének azonban mindenesetre eleget tettünk, s a Belkereskedelmi Minisztérium kereskedelem-szervezési és technikai főosztályát az itt elmondottak szellemében tájékoztattuk az *eszpresszó* — *presszó* kérdésről.

G. L.

Rekamié vagy rökamié? Kiss Zsuzsanna szerint a szót helytelen „rökamié”-nak ejteni.

Igaza van, csakugyan helytelen a *rekamié* szónak ez az ejtése: *rökamié*; még így is hallani: *rökamé*, *rekamé*. Az idegen szavak kiejtéséről már szoltunk a Rádió „Édes anyanyelvünk” előadássorozatában, most csak néhány mondatot szentelhetünk ennek a kérdésnek. Az említett bútordarab csakugyan Récamier asszony nevét viseli, s a szó már annyira meggyökeresedett nyelvünkben, hogy hivatalos helyesírási szabályzatunk magyarosan írja: *rekamié*. Mi is többször hallottuk már a szokatlan *rökamié* ejtést. (Azt a bútort egyébként maguk a franciák nem úgy nevezik, mint mi, hanem így: *divan-lit* vagy *lit-divan*.)

Vigyáznunk kell az idegen szavakkal, nevekkal. Úgy kell kimondanunk őket, ahogy ejtésük köznyelvünkben kialakult; hiábavaló volna azon törnünk magunkat, hogy „pontosan” az eredeti ejtést utánozzuk. Ahhoz valamennyiünknek tökéletesen ismerünk kellene azokat az idegen nyelveket. Ez azonban lehetetlenség. Mi sem kívánhatjuk meg az idegenektől, hogy hibátlanul ejtsék ki szavainkat, neveinket. Például még egy művelt olasz vagy orosz sem tudja kiejteni Petőfink nevét pontosan úgy, mint mi, hiszen nincs ő hangjuk. Ezért természetes, hogy az idegen szók ejtése a befogadó nyelv hangállományához, hangtörvényeihez igazodik. Az sem véletlen, hogy annak a bizonyos ülőalkalmatosságnak a neve, a *fofel* ilyen, nem pedig *foföj* (franciául: *fauteuil*) alakban terjedt el nálunk. E tekintetben tehát igazán nem lehetnek bíránk a külföldiek, ahogy nekünk sem szabad bírálnunk őket a mi szavaink „helytelen” ejtéséért.

F. G.

Revanzsál. Zalaegerszegre a Leánydiákotthon lakóinak írjuk:

A kérdezett szót így szokás mondani és írni: *revanzsál*, nem pedig úgy, ahogy levelükben olvassuk: „ravandzsál” (!). Ez a szó francia eredetű; a *revanche* (körülbelüli ejtése: rövans) ezt jelenti: ’viszonzás; megtorlás’, Német közvetítéssel került hozzánk, azért egyik-másik vidéken némelyek, különösen az öregebbek így is mondják: *revandzsíroz*, *revansíroz*.

Van rá több jó magyar szavunk is: *viszonzoz*, *meghálál*, *megszolgál*, *megad*, *visszafizet*.

Előfordul, hogy ’megtorol, bosszút áll’ jelentésben is használják a *revanzsál*-t, akár francia eredetijét.

F. G.

Alkalmából. Róna J. levelében kifogásolja a rádióban gyakran elhangzó ilyenféle mondatokat: *névnapija, házassági évfordulója alkalmából jókívánságait küldik...* Az *alkalmából* szerinte helytelen, s így kellene mondani: a házassági évforduló *alkalmára, alkalmakor* vagy *névnapijára, házassági évfordulójára*.

A fölvetett kérdésről ezt mondhatjuk:

Már régebben is hibáztatták némelyek az *alkalmából* használatát, s németesnek tartották. Lehetséges, hogy a német *aus Anlaß* hatott elterjedésére, de a *-ból, -ből* ragnak úgynevezett képes helyhatározói és egyéb határozói használatával összefér az *alkalmából* alak is, nem kell mindenképpen idegenszerűnek tekinteni. Simonyi Zsigmondnak és Balassa Józsefnek a századforduló táján (1899—1902.) megjelent német—magyar szótárában az *anlässlich* előjáró magyarul 'alkalmával, alkalmából'. (Mind a ketten jól tudtak magyarul és németül, s nyelvünk művelésével is rendszeresen foglalkoztak.) Az *aus diesem Anlaß*-t így találjuk ott magyarul: *ezen ötletből*. Ez ma már avultas egyéni „ötlet”, de — mint látjuk — a szótár szerkesztői bátran használják itt is a *-ból* ragot. Már Simonyi Zsigmondnak Német és magyar szólások című kötetében (1896.) rábukkunk erre a kifejezésre. Az *auf Anlaß Ihrer Frage* (oder *anlässlich Ihrer Frage*) szókapcsolatnak ez ott a fordítása: *az ön kérdezősködése ötletéből*. Alkalmasint a Budapesti Hírlapból vette Simonyi ezt az *ötletből* szót, mert az előbb idézett példa után ezt olvashatjuk (az akkori német helyesírással): „Aus Anlass des Congresses wollen wir die Geschichte der früheren Congresse mittheilen: A kongressus ötletéből az előbbi kongresszusok történetét ismertetjük (BpHírl. 1884. 226. sz.)” (16. lap). Mai magyarsággal: A kongresszus *alkalmával* vagy *alkalmából*...

Czuczor—Fogarasi szótárában (I. köt. 1862.) nem találjuk az *alkalmából*-t, csak az *alkalommal* (ez külön címszó is), *alkalmával* van meg benne: a) *Erről majd más alkalommal szólunk. A jövő gyűlés alkalmával ismét értekezzünk.* b) *Alkalommal [értsd: alkalomadtán] mesészek, mit nem is gyanítottunk.* A magyar nyelv értelmező szótárának 1959 őszén megjelent első kötetében ezt látjuk az *alkalom* címszó alatt: *vminek az alkalmából* v. *alkalmával*; jelentésárnyalatként: „*Vminek alkalmából*: akkor, amikor vmi éppen történik, bekövetkezik. *Születésnapod alkalmából fogadd őszinte szerencsekívánataimat. Kinevezése alkalmából barátai melegen ünnepelték.*”

Határozóragjaink szerepe századok alatt sokat változott. Például régen így beszéltek: *azon az okon, ez okon, mi okon (cselekedte)*; ma már így mondjuk, írjuk: *abból az okból, ebből az okból* vagy *ez okból, mi okból (cselekedte)*. Már Czuczor—Fogarasiéknál is (4. köt. 1867.) ezt olvashatjuk az *ok* szócikkében: *Azt más okból tettem*; itt is *-ból* ragos a határozó. Hibátlan magyarság ez; ne nyugtalanítson bennünket, hogy németül is így beszélnek: *aus dem Grunde, aus welchem Grunde, aus einem anderen Grunde* stb.

Természetesen jól van így is: *neve napjára* vagy *névnapijára, születésnapjára* vagy *születése napjára, házassági évfordulójára jókívánságait küldik. A névnapi alkalmára, úgy hisszük, egy kissé szokatlan, a névnapi alkalmakor* még inkább.

F. G.

Címek, foglalkozásnevek szórendi helye. Latkovics György kandidátusnak a címül írt problémában a következő eligazítást adjuk:

A címek, foglalkozásnevek szórendi helyéről már mondhatni századok óta vitatkoznak. A Debreceni Grammatika 1795-ben „a Magyar Nyelv nem tudásából származott hibá”-nak tartotta a *Forgács Gróf, Szentiványi Kapitány* szórendű kapcsolatot. Szily Kálmán is azon a véleményen volt (A mágnás-cím a magyarban: Magyar Nyelv 1905.), hogy a magyar nép nagy többsége a név elé teszi a címet. Akkoriban sokan hozzászóltak ehhez a kérdéshez a Magyar Nyelvőrben és a Magyar Nyelvben. Ma úgy látjuk a kérdést, hogy a doktori stb. címnek a név mögé vetése jobban beleillik a magyar nyelvnek

efféle ősi jelzős szerkezeteibe: *Miklós fiam, János bácsi, Kati néni, Sajó kutyám, Szellő lovam*. Így van ez a többi finn-ugor nyelvben is (vö. Kertész Manó: Finnugor jelzős szerkezetek). Az indoeurópai nyelvekben, mint tudvalevő, az ilyen szerkezetekben fordított a szórend. Kódexünk korában is a név mögé tették a címet és a foglalkozásnevet: *zent Gergel doctor, zent Ágoston doctor*. De már a XVI. században idegen hatásra így is írták: *doctor Lazlo* (orvos). A XVII. század vége óta egyre gyakoribb ez a fajta szórend, s ez a felfogás tükröződik a Debreceni Grammatikában és más későbbi hozzászólásokban is. (Nagyon jó összefoglalását adja a kérdés történetének Klemm Antal: Magyar történeti mondatlan 298—301.)

Végeredményben azt kell mondanunk, hogy immár több százados gyakorlat szerint kifogástalan a *dr. Nagy Sándor* szórend is, és természetesen helyes az ősi *Nagy Sándor dr.*-féle szerkezet is. Ez a szórend: *kandidátus Kiss Péter* azonban szokatlan volna, akárcsak ez: *esztorgályos Kovács István*. (A császári és királyi közös hadsereg idejében gyakori volt az ilyesmi: *őbester Simonyi, generális Károlyi* stb.) De ez a szórend is helyes lehet ilyen szembeállításkor: *a kandidátus Kiss, nem az aspiráns (Kiss); az esztorgályos Kovács, nem pedig a marós (Kovács)*.

F. G.

Megállóhelyek nevének írásmódja. A Közlekedés- és Postaügyi Minisztériumban az Országos Autóbuszmenetrend- és Díjszabás szerkesztőségének a címben említett problémát illetően a következőket írhatjuk:

A megállóhelyek elnevezésében, ha a község neve után megkülönböztető utótag van, akár egy, akár több szóból, ez utótag írását kis kezdőbetűvel ajánljuk, ha az eredetileg nem tulajdonnév. Tanácsosnak látszik a helység neve és az utótag közé vesszőt is tenni. Az általunk helyeselt írásformák tehát: *Kaposfüred, templom; Somogyabod, újabodi elágazás* stb. Más ez: *Kaposvár, Széchenyi tér* stb.

Indokolás: A megállóhelyek nevét — autóbuszvonalakról lévén szó — nem lenne megokolt tulajdonnévnek tekintenünk; az utótag nem elnevezésként, csak megjelölésként szolgál. A differenciáló résszel megjelölt, megkülönböztetett megálló neve nyilvánvalóan nem is szoros egység. Ragozott alakjaként helytelen lenne ezt használni: „*Kaposfüred templomhoz ér 16 óraker*”; így használjuk: *Kaposfüredre, a templomhoz; Somogyabodra, az újabodi elágazáshoz*. Ez a körülmény is megokolta a vessző használatát.

Megjegyezzük még: Nagy kezdőbetűs csak akkor lehetne az utótag, ha önállóan is használhatnánk, mégpedig nemcsak helyi vonatkozásban, hanem általánosságban is. Ámde ahogy bárhol kérhetek vasúti jegyet *Kelenföldre, a Keletibe* stb., aligha kérhetek (az illető helységen kívül) a *templomig, a Széchenyi térig* stb. Ez is mutatja, mennyire nem önálló tulajdonnév, hanem csak alkalmi, megkülönböztető szándékú megjelölés az utótag. — Ha nem az utótagot magában, hanem az egész alakulatot fognánk fel tulajdonnévnek, akkor viszont — a földrajzi nevek írásszabályai szerint — kis kezdőbetűvel és kötőjellel kellene az utótagnak a helységnévhez kapcsolódnia; tehát: „*Somogyabod-újabodi-elágazás*”, „*Kaposfüred-templom*” stb., ami meglehetősen képtelen írásmód.

A levelünk első részében leszögezett álláspont — hogy ti. egy nemrégiben kelt nyelvészeti közlemény alapján (vö. Deme: Egyes helységnév-típusaink -i képzős melléknévi származékairól. MNy. 54: 125) ezentúl minden *nyíregyházi* és *almádi* típusú melléknévet csonkítatlan alakban kívánnának felvenni, tehát így: *nyíregyházai*, illetőleg *almádi* stb. — őszintén szólva nem kelt bennünk megnyugvást. Felhívjuk figyelmüket: a közlemény, amelyre ott hivatkoznak, nem döntésként, hanem vitaanyagként jelent meg, s nem is a széles közönségnek szóló folyóiratban, hanem a szűkebb nyelvtudós körök szakközlönyében.

Maga a cikkíró is csak annyit javasolt ott: nyelvművelésünk ne üldözzé az itt-ott felbukkanó *jánosházi, gutorföldei* típusú alakulatokat, vegye tudomásul bennük egy feltörekvő nyelvi tendencia jelentkezését. Ámde ennek alapján veszélyes lenne minden hagyományos rövidült alakot elvszerűen kicserélnünk; s még kevésbé tanácsos mind ezt körülátlanul végrehajtani az *-i* végű nevek képzős alakjaiban is.

Átmenetként, hogy a tényleges fejlődésnek erőszakosan elébe ne vágjunk, talán azt tanácsolhatnánk: legalább az ismertebb helységnevek *-i* képzős származékában (mint pl. *nyíregyházi, kiskunlacházi* stb.) tartsuk meg meg a hagyományos rövid alakot, hiszen e közismert nevek alapformájának visszakövetkeztetése aligha forog komolyabban veszályben. S egyelőre semmi esetre se érintsük az *-i* végű helységnevek melléknévi alakjának jelenleg érvényes csontkító szabályát. Bármennyire logikus is, meglehetősen példátlan még az *almádi, lázii* stb. alaktípus. Ne feledjük el: amekkora hiba a túlzott konzerativizmus, akkora lehet az erőszak, a kelleténél gyorsabb előreszaladás is.

D. L.

Keleti pályaudvar. Hogyan írjuk helyesen? — kérdezi Csígó Károly.

Válasz: A *Keleti pályaudvar* ilyen vagy amolyan írásmódján bizony lehet vitatkozni. Ha intézménynévnek tekintjük, akkor így kellene írni: *Keleti Pályaudvar*; ha földrajzi névnek, akkor meg két írásmód kínálkozik: *Keleti pályaudvar* és *Keleti-pályaudvar*. Csakugyan legjobb a *Fertő tó* mintájára írni (a szabályzat 249. pontja szerint). Ezt a szót azonban a szabályzat kötőjel nélkül kívánja, nem úgy, ahogy Ön írja, kötőjellel, azért, mert a kapcsolat előtagja egymagában is járatos az egész szókapcsolat jelentésében (például: *A Fertőn már levágták a nádat*). Minthogy a pályaudvarok teljes neve helyett is gyakran csak az előtagot mondjuk: *a Keleti, a Nyugati, a Déli* stb., teljes névalakjukat legcélszerűbb így írni: *Keleti pályaudvar, Nyugati pályaudvar* stb. A sajtóban már többnyire így látjuk; ennek az írásmódnak elterjedését mi is segítettük a hozánk intézett kérdésekre adott ilyen értelmű válaszunkkal.

F. G.

DÉNES SZILÁRD

1883—1960

Alig két esztendeje emlékeztünk meg folyóiratunkban Dénes Szilárd hetvenötödik születésnapjáról (Nyr. 82 : 401). Azt írtuk róla, hogy szerényen visszavonulva még mindig folytatja több mint fél évszázaddal ezelőtt megkezdett szorgalmas nyelvészeti munkásságát — s íme, már örökre búcsút kellett vennünk tőle. 1960 szeptember havának végén csendes életéhez méltóan csendesen sírba szállt. Fél száz Nyelvőr-évfolyamban ott találjuk nevét a munkatársak sorában. Mint hűséges Simonyi-tanítvány, mindhalálig szolgálta szeretett mestere folyóiratának célkitűzéseit értékes nyelvészeti, főként pedig nyelvművelő irányú dolgozataival. Száznál több kisebb-nagyobb cikkének mindegyike alapos, lelkiismeretes anyaggyűjtésre épített kidolgozásával, gondos fogalmazásával, ízes magyar nyelvvel, választékos, mintaszerű stílusával hívja fel magára a figyelmet. Közülük különösen kitűnnek a Kossuth, Arany, Szarvas Gábor, valamint Móricz Zsigmond nyelvére és stílusára vonatkozó írásai. Ezeket egytől-egyig eredeti megfigyelésen alapuló megállapítások jellemzik. Ugyancsak éles megfigyelőnek és avatott tollú bírálónak mutatkozik nyelvünk szeretetétől áthatott nyelvművelő cikkeiben. Ilyen irányú munkáiban a különböző stílusrétegeknek, főképpen a hivatalos stílusnak, a törvényhozásnak és a rendeleteknek nyelvi visszasságait pellengérezte ki. Az Értelmező Szótár szerkesztésének munkájából is kivette a részét — mint külső munkatárs — számos fontos példamondat föl kutatásával, valamint sok szócikk lelkiismeretes lektorálásával. Irodalomtörténeti kutató munkássága is értékes adalékokkal járult hozzá Arany Jánosra és Móricz Zsigmondra vonatkozó ismereteink gyarapításához.

Dénes Szilárd halálával ismét csökkent a Simonyi nevelte Nyelvőr-gárda képviselőinek már csak alig néhány főre lepadt száma. Nevét — éppúgy, mint az előbbi nemzedékhez tartozókat — megőrzi folyóiratunk hasábjai az utókor számára.

Prohászka János

Nemzetközi finnugor kongresszus Budapesten

1960. szeptember 20—24.

Hosszú évek, sőt évtizedek után ismét nemzetközi kongresszusra gyűltek össze a finnugor népek és nyelvek kutatói. Az első kongresszus Helsinkiben 1921-ben volt, a második Tallinban 1924-ben, a harmadik Budapesten 1928-ban, a negyedik ismét Helsinkiben és az ötödik, a mostanit megelőző, huszonnég évvel ezelőtt Észtországban. Újabb nemzetközi kongresszus összehívása ily módon szerfelett időszérűvé vált.

A budapesti Nemzetközi Finnugor Kongresszuson közel száz külföldi vett részt. Vendégek érkeztek a Szovjetunióból (30 fő), Finnországból (45 fő), a Német Demokratikus

Köztársaságból, a Német Szövetségi Köztársaságból, az Egyesült Államokból, Romániából, Csehszlovákiából, Jugoszláviából és Mongóliából. (Ez utóbbi országból csak megfigyelőként.) A szovjet kutatócsoport jelentős részét észtek, karjalaiak, finne, mordvinok, cseremiszek, zürjének és votjakok alkották. Nem minden büszkeség nélkül említjük meg, hogy kis rokon népeink tudósai nemzetközi finnugor kongresszuson — és ilyen számban — először a budapestin vettek részt.

A kongresszus nyelvészeti (finnugor és szamojéd), néprajzi, régészeti (őstörténeti), antropológiai és irodalmi kérdésekkel foglalkozott. *Ortutay Gyula* akadémikus megnyitó előadása után, amelyben főként a személyes, tudományos találkozások fontosságát emelte ki, közel hetven előadás hangzott el. A kongresszus gerincét három — nyelvészeti, régészeti és néprajzi — fő előadás alkotta. Közülük elsőként (szeptember 20-án) a nyelvészeti, *Bárczi Géza*nak „Az ősmagyar kor nyelvi eseményeihez” című előadása hangzott el. Az előadás klasszikus tömörséggel összefoglalta a nehéz, adatolatlan korszak nyelvi fejlődéséről szerzett ismereteinket. A második fő előadást (szeptember 21-én) a részben vogul származású ismert szovjet régész, néprajzos, a vogul irodalmi nyelv egyik megalkotója *V. N. Csernyecov* tartotta. Nagy érdeklődéssel várt előadása, „Az uráli közösség népei történetének legősibb korszaka” sok értékes részeredményén kívül a Szovjetunióban újabban feltárt régészeti anyag s más szovjet kutatók eredményei alapján tett megállapításokon túlmenően főleg arra hívta fel a figyelmet, hogy a finnugor, illetve az uráli népek szétválásának időpontját eddigi feltevésünknel régebbre, a finnugorét körülbelül az i. e. IV—III. évezredre kell tennünk. Véleménye szerint az őshaza Nyugat-Szibériában volt. A harmadik napon (szeptember 22-én) *K. Vilkuna* finn akadémikus tartotta meg „A finnugor néprajz” című fő előadást. Előadása főként elméleti kérdéseket, a finnugor néprajz mibenlétét, létjogosultságának kérdését stb. fejtegette.

Az egyes fő előadások után a kongresszus különféle szakosztályokban folytatta munkáját. A régészeti, a néprajzi stb. előadásokat a megfelelő szakfolyóiratok ismertetik. Itt — röviden — csak a nyelvészeti előadásokat említjük meg.

A kongresszusnak előre megállapított tárgyköre nem volt. Nagy hallgatóságot vonzott *W. Steinitz* (Berlin) „A finnugor vokalizmus kérdésének” és *V. I. Litkin* (Moszkva) „Néhány magánhangzó-megfelelésről a finnugor nyelvekben” című előadása. Ez utóbbit a zürjén származású kutató magyarul tartotta. *K. Sal É.* (Budapest) szintén a magánhangzók körét választotta előadása témájául, s értékes gondolatokat vetett fel az ugor magánhangzórendszert illetően („Az ugor palatális magánhangzókról”). Részben a magánhangzókról szólt *B. A. Szerbrennyikov* (Moszkva) „A permi nyelvek esetvégződéseinek magánhangzó-váltakozásairól” és *Gulya J.* (Budapest) „Régi vogul nyelvjáráások” című előadása. Az előadások többsége részben alaktani, kisebb részt mondattani jellegű volt. E tárgykörökben tartott előadást *E. Itkonen* (Helsinki, „A genitivus és partitivus néhány határozószóban”), *K. J. Majtyinszkaja* (Moszkva, „A finnugor összetett szók és szó szerkezetek megkülönböztetésének kérdéséről”), *P. N. Perevoscsikov* (Izsevszk, „Votják tárgyas melléknévi igenévi szerkezetek”), *L. Posti* (Helsinki, „A finnségi nyelvek igeragozásának problémái”), *O. I. Kola* (Turku, „Az indirekt beszéd kifejezésének története a finnségi nyelvekben”), *W. Schlachter* (München, „Az én házam”), *G. Ganschow* (Berlin, „Hangutánzó és hangfestő eredetű képzők az osztjakban”), *P. Ravila* (Helsinki, „A finnugor nominális mondatról”), *Erdődi J.* (Budapest, „A finnugor múlt idők keletkezésének kérdéséhez”), *A. P. Feoktyiszov* (Moszkva, „A birtokviszony kifejezésének módzatai a mordvin nyelvekben”), *Fokos-Fuchs D. R.* (Budapest, „A finnugor ige-névszó területéről”), *Sz. Kispál M.* (Budapest, „A vogul ige nevek köréből”), *Nyíri A.* (Szeged, „A magyar ige nevek mivolta finnugor szempontból”)

és G. Sauer (Berlin, „Zürjén eredetű képzők az osztjákban”). A finnugor népek, illetve a finnugor és más népek kapcsolatával, történetével foglalkozott A. J. Joki (Helsinki, „Ősi indoeurópai jövevényszók vagy véletlen egyezések”), P. Aristo (Tartu, „A vót nyelv érintkezései az észti nyelvjárásokkal”), Bereczki G. (Budapest, „A cseremiszi szókészlet viszonya a mordvinhoz és a permi nyelvekhez”), Kálmán B. (Debrecen, „A vogul nyelv orosz jövevényszavainak szemantikai és stilisztikai problémái”), Radanovics K. (Budapest, „Néhány finnugor népnév eredetéről”) előadása. A nyelvjárási és fonetikai tanulmányokat Vértess E. (Budapest, „A szurguti osztják nyelvjárás néhány kérdéséről”), T. I. Tyeplasin (Izsevszk, „A vottjak dialektológia főbb problémái”), P. Virtaranta (Helsinki, „Modern technikai segéd-eszközök alkalmazása finn nyelvjárások kutatásában”) és A. Sovijärvi (Helsinki, „A finn nyelv diftongusairól”) előadása képviselte. Érdekes előadást tartott még P. Alto (Helsinki, „A finnugor népek női nyelvéről”), G. Stipa (Helsinki, „Az ópermi írásról”), R. Austerlitz (New York, „A dallam és hangállomány kapcsolata az osztják dalokban”) és W. Steinitz (Berlin, „Az Ob-vidék északi részének folyó- és helynevei”). Szamojédból N. M. Terescsenko (Leningrád, „A tárgy kifejezése a jurákszamojédban”), N. Sebestyén I. (Budapest, „Két jurákszamojéd visszaható névmás”) és Hajdú P. (Szeged, „Lativus és infinitivus a szamojédban”) előadása hangzott el. Beszámoló jellegű előadást tartottak Beke Ö. (Budapest, „A finnugor nyelvtudomány sürgős és fontos feladatai”) és O. Penavín (Novi Sad, „A magyar nyelvtudomány helyzete Jugoszláviában”).

A kongresszus gazdag volt kulturális és társadalmi eseményekben. 20-án este a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Béketanács a Gellért Szállóban fogadást adott a kongresszus tiszteletére. A fogadáson Erdei Ferenc, az MTA főtitkára mondott pohárköszöntőt. 21-én a Bartók-teremben nagyszabású, a finnugor népek művészetéből rendezett hangverseny volt, melyen szerepelt két bemutató (Kodály Zoltán cseremiszi népdalfeldolgozása és Farkas Ferenc Kőműves Kelemen kísérőzenéje) és több olyan vers, ének, mely hangversenydobogón talán most hangzott el először (pl. Vogul eskü-ének). 23-án és 24-én a kongresszus résztvevői Egerbe, illetve a Balatonhoz, Tihanyba látogattak el. A kongresszus tiszteletére kiállítás nyílt a Néprajzi Múzeumban, a Széchényi Könyvtárban és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, az Akadémiai Könyvkiadó rendezésében a Magyar Tudományos Akadémián.

A kongresszus nagy sikerrel zárult. Eredményeit W. Steinitz akadémikus foglalta össze, aki egyúttal előterjesztette a kongresszus határozati javaslatait. A kongresszus elhatározta, hogy öt évenként finnugor nemzetközi találkozót tartunk. A legközelebbi kongresszus Helsinkiben lesz. Addig kiadjuk a budapesti kongresszuson elhangzott előadásokat. Szeretnénk, ha ez a kiadás egyúttal első kötete lenne az Acta Uralica címen megindítandó nemzetközi folyóiratnak. A határozati javaslatok után B. A. Szerébrennyikov szovjet akadémikus és P. Ravila köszöntötte a kongresszust, s megköszönte a Magyar Tudományos Akadémiának és az Előkészítő Bizottságnak a kongresszus előkészítésében és lebonyolításában végzett munkáját. P. Ravila „finn szívből” mondott köszönő szavai sokáig emlékeztetések maradnak számunkra.

Mindezek után bízást gondolhatjuk, hogy a budapesti Nemzetközi Finnugor Kongresszus mind a hazai, mind a nemzetközi finnugor kutatásoknak egy új, a nemzetek közötti együttműködés jegyében fogant gazdag korszakának kezdetét jelenti.

Gulya János

Beszámoló a Nyelvművelő Bizottság 1960. november 2-i üléséről

1. Ha az 1959 októberében megrendezett pécsi nyelvművelő konferencia óta eltelt időszak legfőbb eredményeit kellene néhány szóval összefoglalnunk, a következőket mondhatnánk: a) Megalakult a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztálya. b) Megtörténtek az első lépések a műszaki nyelvvel való foglalkozás terén. c) Megszületőben van a pécsi konferencia határozataiban is szereplő új nyelvművelő folyóirat.

Körülbelül ezekkel a szavakkal nyitotta meg a Nyelvművelő Bizottság november 2-i ülését Lőrincze Lajos, a bizottság elnöke, miután meleg hangon üdvözölte a jelenlevőket: Bárczi Géza, Bencédy József, Fábíán Pál, Ferenczy Géza, Hajdú Henrik, Pais Dezső, Rácz Endre, Ruzsiczky Éva, Tompa József, Veres Péter bizottsági tagokat és Deme László, Hernádi Sándor, Kovalovszky Miklós, Ladó János, Szende Aladár meghívott vendégeket. A továbbiakban bejelentette még, hogy az ülésen az elmúlt időszakban végzett nyelvművelő munkáról szóló beszámoló meghallgatása és megvitatása után elsősorban az új folyóirattal kapcsolatos problémák megbeszélése lenne kívánatos, majd átadta a szót a jelen sorok írójának, a bizottság titkárának.

2. A titkári beszámoló nagy vonalakban ismertette az elmúlt év eredményeit, s egyszersmind képet adott a kialakult nyelvművelő osztály tevékenységének főbb irányairól is. A referátumban az alábbiakról esett szó.

a) *Közönségszolgálat.* A megjelölés kétféle feladatra is utal: a telefonszolgálatra és a nyelvművelő levelezésre. A telefonon érdeklődők száma — elsősorban a napisajtóban megjelent riportok, a közönségszolgálat munkáját ismertető cikkek hatására — állandóan növekszik, s minden jel arra mutat, hogy a növekedés üteme a jövőben még nagyobb lesz. 1960-ban az ülés napjáig 1410 kérdésre adtunk feleletet, ez az egész évre átszámítva kb. 1700 kérdésnek és válasznak felel meg. Természetesen szívesen adunk felvilágosítást magánszemélyeknek is, pl. tanulóknak, fordítóknak, háziasszonyoknak, azonban mégis örömmel említhetjük meg, hogy mind nagyobb számban fordulnak hozzánk nyelvi tanácsért kiadók, szerkesztőségek, gyárak, minisztériumok és más hivatalos intézmények is. Egyébként a közönségszolgálat ez irányú munkájáról bizottságunk folyóiratában, a Magyar Nyelvőrben rövidesen tüzetes beszámoló jelenik meg.

Ami a közönségszolgálat másik részét, a nyelvművelő levelezést illeti, itt is bizonyos fokú fejlődésről számolhatunk be. 1960 első tíz hónapjában összesen 533 levél érkezett hozzánk, túlnyomórészt a rádióelőadásokkal kapcsolatban. A levelekre főleg az osztály tagjai válaszolnak, de szükség esetén más osztályok dolgozói is bekapcsolódnak ebbe a munkába. A hozzánk érkező levelekben feltett kérdések a legkülönbefőbb természetűek. A megszokottabb helyesírási, nyelvhelyességi és egyéb problémákon kívül felkeresnek pl. a magyar nyelvre vonatkozó újítási javaslattal: arra kérnek bennünket, hogy nézzük át nyelvi szempontból egy-egy megjelenendő politikai, műszaki vagy akár nyelvművelő cikkek a kéziratát (a kisebb cikkek esetében ezt készséggel meg is tesszük): szómagyarázatokat küldenek be hozzánk azzal, hogy mondjunk róluk ítéletet stb. Minden kérdésre válaszolunk, s a közérdekűbb válaszok közül néhányat rendre megjelentetünk a Magyar Nyelvőrben is.

b) *A Magyar Rádió „Édes anyanyelvünk”* rovata a hozzánk érkező levelek tanúsága szerint egyre népszerűbb. Sokan kérik, hogy a jövőben hosszabb legyen az előadás, illetőleg gyakrabban jelentkezünk ezzel a közkezdvelt műsorszámmal; a véleményünk — s különösen Lőrincze Lajos véleménye, hiszen ennek az

előadássorozatnak a terhe elsősorban az ő vállán nyugszik — azonban az, hogy az előadások meghosszabbítása egyelőre nem lenne célszerű. Arról azonban szó van, hogy ezenkívül kb. havonta 15—20 perces nyelvművelő előadásokat is rendszeresítünk. Új kezdeményezés Rácz Endre és Takács Etel „Tanuljunk könnyen, gyorsan — magyarul” című előadássorozata, a jelek szerint ezt is szívesen fogadják a gatók.

c) Az elmúlt években az Akadémia I. Osztálya hivatalosan felülvizsgálta bizottságunk szaklapját, a Magyar Nyelvőrt, a TIT pedig vitaestet rendezett róla. A folyóirat színvonaláról mindkét helyről elismerő nyilatkozatokat olvastunk és hallottunk. A Magyar Nyelvőr jelenleg negyedévenként kb. 6000 példányban jelenik meg. A nyelvművelő Bizottság legutolsó ülése óta változás állott be a szerkesztő bizottság összetételében. Az új, kibővült szerkesztő bizottság tagjai a következők: Bárczi Géza, Béké Ödön, Bóka László, Fábíán Pál, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, O. Nagy Gábor, Rácz Endre, Tompa József; felelős szerkesztő Lőrincze Lajos, segédszerkesztő Szende Aladár.

d) Nyelvművelő előadásokat legnagyobb részt a TIT keretében tartunk a szabadegyetemen, szónokképző, valamint titkárnői tanfolyamokon, munkásakadémiákon, esetenként pedig üzemi és művelődési otthonokban. A TIT rendezvényein kívül azonban másutt — az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodában, a Magyar Távirati Irodában, a Budapesti Pedagógiai Továbbképző Intézetben, a Magyar Újságírók Országos Szövetségében, valamint egyéb szervezetekben és intézményekben — is hangzanak el nyelvművelő előadások. Évenként kb. 120—140 nyelvhelyességi és ismeretterjesztő előadásról van tudomásunk, ezek témaköre elég változatos. A jövőben mégis arra törekszünk, hogy munkánkat e téren fokozott mértékben kiterjesszük a műszaki nyelvre amelyről egyébként már tartottunk is egy vitaestet a Kossuth klubban.

e) A kisebb jelentőségű vagy csak részben nyelvművelő munkákat figyelmen kívül hagyva, elég kevés nyelvművelő kiadványról számolhatunk be az Iskolai Nyelvművelő óta, s ezek is csak most vannak megjelenőben. Egy-két hónapon belül kiadásra kerül a pécsi konferencia teljes anyaga és a bővített, átdolgozott „Magyar nyelvhelyesség”. A jövő évi könyvnapra megjelenik Lőrincze Lajos rádióelőadásainak gyűjteménye, az „Éles anyanyelvünk”. Remélhetőleg ugyancsak a jövő évben kiadhatjuk a Magyarosan című folyóirat mutatóját, valamint a Nyelvőr Füzetek sorozatban közzé tehetünk néhány műszaki nyelvművelő cikket. Végül, mivel örömhír, itt is megemlítjük, hogy új folyóirat is indul a jövő évben, erről azonban majd a továbbiakban lesz szó.

f) Ami a dolgozók széles rétegeinek szánt, tehát nem nyelvtudományi szaklapokban közzétett nyelvművelő cikkeket illeti, sajnos, egyelőre csak néhányról tehetünk említést. Megjelent egy-egy nyelvművelő cikk az Élet és Irodalomban, az Élet és Tudományban, néhány műszaki folyóiratban és üzemi lapban, néha-néha a napilapokban is, Ferenczy Géza jóvoltából egy cikksorozat a Gyorsírók Lapjában, s szinte már végeztünk is a felsorolással. Ennyivel aligha elégedhetünk meg, s így e téren még rendkívül súlyos feladatok várnak ránk. Véleményem szerint mindenekelőtt azt kell elérnünk, hogy minél több lap indítson nyelvművelő rovatot.

3. A titkári beszámolót követő vita, amelyben Bárczi Géza, Fábíán Pál, Hajdú Henrik, Lőrincze Lajos, Pais Dezső és Veres Péter vett részt, azt mutatta, hogy a bizottság az adott lehetőségeket figyelembe véve lényegében megfelelőnek, kielégítőnek tartja az elmúlt időszak alatt végzett nyelvművelő munkát. Fölvetődött több olyan javaslat is, amelynek valóra váltására érdemes a jövőben gondot fordítanunk. Így például ajánlották, hogy a telefonszolgálatot

— esetleg a vidéki egyetemek és főiskolák bevonásával — valamiképpen próbáljuk kiterjeszteni vidékre is; javasolták, hogy a lektorok, fordítók, valamint általában a szerkesztőségi és kiadóhivatali munkatársak anyanyelvi műveltségét tanfolyamok, előadások, rendszeres továbbképzés formájában vagy egyéb úton-módon igyekezzünk emelni stb. A magunk részéről lehetőségeinkhez mérten mindenesetre igyekszünk a megvalósítás útjára terelni ezeket a javaslatokat.

4. Az ülés második s egyben központi részében az új folyóirattal kapcsolatos problémák megbeszélésére került sor. A legfontosabb tudnivalókat a bizottság elnöke, *Lőrincze Lajos* ismertette. Elmondotta, hogy a most már végleges tervek szerint az *Édes Anyanyelvünk* című nyelvművelő lap 1961 tavaszától kezdődőleg havonta egy ív terjedelemben jelenik meg az Akadémiai Kiadó gondozásában. A folyóiratot *Lőrincze Lajos* közreműködésével *Rácz Endre* szerkeszti, *Fábián Pál*, *Grétsy László*, *Hernádi Sándor*, *Kovalovszky Miklós*, *Ladó János* és *Szemere Gyula* pedig szerkesztő bizottsági tagok. A szerkesztő bizottság már meg is kezdte működését, s elkészítette az új lap hozzávetőleges tervezetét. E tervezet szerint minden számban lesz egy-két elvi jellegű, illetőleg nyelvhelyességi és helyesírási cikk, de a két lapnyi terjedelmet általában ezek egyike sem haladja meg. Lész a lapban egy „Miért szép?” című rovat, azért, hogy benne időről időre irodalmi és költői művekből vett szemelvények, részletek is helyet kapjanak nyelvi és stílselemzés formájában. Okvetlenül szükséges, hogy a folyóirat lecsapjon az előbukkanó nyelvi vétségekre, s hogy ilyen jellegű példaanyaga — a *Ludas Matyi Árgus*-rovatáéhoz hasonlóan — minél újabb, minél frissebb legyen. Az sem árt, ha érdekes nyelvi ismeretterjesztő cikkeket, pl. szó- és szólásmagyarázatokat is közlünk, hisz a nyelv élete érdekli az embereket. Lehetőleg számot kell majd adnunk a lapban a felbukkanó — s hibás vagy ollenkezőleg: helyeselhető — új szavakról, nyelvünk újszülötteiről is. Ezenkívül pedig néhány soros könyvismertetéseknek, közérdekű híreknek, szerkesztői üzeneteknek, nagy íróinktól, nyelvművelőinktől vett idézeteknek, sőt még szójátékoknak, rejtvényeknek is kellő teret kell majd biztosítanunk. Külön iskolarovatra viszont nem gondolunk, hisz az egész lap szól a tanároknak és tanulóknak is.

A tervezet ismertetése után *Lőrincze* különféle gyakorlati jellegű intézkedésekről és elgondolásokról is beszámolt. Bejelentette, hogy az új folyóirat szélesebb körű megismertetése, valamint véleménykérés céljából az Akadémiai Kiadó próbanyomatot szándékozik készíttetni az első számból, s ezt sokszorosítva szét fogja küldeni. Részben *Deme László* közbevetett kérdésére válaszolva megjegyezte, hogy a kéziratok beérkezésétől a terjesztésig három hónapra van szükség, s ezért, ha azt akarjuk, hogy a hírek, a válaszok és a nyelvi vétségekre való utalások ne veszítsenek aktualitásukból az aránylag hosszú átfutási idő alatt, ezek részére kb. két lapot üresen kell tartanunk a nyomás megkezdéséig. Erre vonatkozólag már intézkedtek is. Ezután néhány egyéb, a folyóirattal kapcsolatos dologról számolt még be *Lőrincze Lajos*, majd kérte a jelenlevőket, szóljanak hozzá a felmerült kérdésekhez, tegyenek javaslatokat a tartalomra, a külső formára, valamint a lap címére vonatkozólag.

5. A bizottság elnökének szavait élénk vita követte, amelynek során *Fábián Pál*, *Grétsy László*, *Hajdú Henrik*, *Kovalovszky Miklós*, *Ladó János*, *Pais Dezső*, *Rácz Endre* és *Veres Péter* tették meg észrevételeiket és javaslatukat. Többen hangsúlyozták, hogy a folyóirat népszerűvé tétele érdekében szerzőknek és szerkesztőknek egyaránt a legnagyobb változatosságra, színességre kell törekedniük. Azt ajánlották, hogy tájékoztassuk olvasóinkat a ma már nem érthető helynevekről, valamint a magyar múlt történelmi alakjainak neveiről

Javasolták, hogy foglalkozzék a lap a rádióban elhangzó műsorszámokkal is, s mutasson rá a legkirívóbb s leggyakoribb kiejtésbeli hibákra. Fölvetették, hogy helyes lenne egy-egy cikkben a fordítások nyelvét szemügyre venni, bemutatva, hogy mi a rossz, vagy pedig éppen ellenkezőleg, mi a jó, mi a szép egy-egy fordításban. Hangsúlyozták, hogy nem szabad elzárkóznunk a nem közvetlenül nyelvművelő, hanem ismeretterjesztő és egyéb jellegű cikkek elől sem, hisz a szorosan vett nyelvművelés határain túlra való kipillantás a lapnak csak előnyére válik. Ezeken kívül még számos egyéb javaslat hangzott el, jó cikktémákat soroltak fel, új címet ajánlottak a tervezetbeli „Édes Anyanyelvünk” helyébe,¹ kívánatosnak tartották, hogy rajzok is legyenek a folyóiratban stb., mindezek ismertetése azonban már túllépi e rövid beszámoló kereteit.

6. Az ülés befejező részében a titkár nagy vonásokban ismertette a bizottság jövő évi munkatervét:

a) A bizottság ezentúl rendszeresen — egy-két havonként — ülésezik, s így minden olyan lényeges kérdést, amely a nyelvműveléssel kapcsolatos, először a maga kebelén belül tárgyal meg.

b) A bizottság fontos feladatának tekinti a nyelvművelés munkaterületeinek további kiszélesítését, különösen a m ű s z a k i n y e l v irányában. E célból szükségesnek látszik, hogy a bizottságot anyanyelvünket szerető műszaki szakemberekkel egészítsük ki, egyelőre alkalmankénti meghívással, később a bizottságba való bevonással.

c) A bizottság ülésein minden alkalommal részletesen megtárgyalunk egy fontos kérdést vagy kérdéscsoportot. Legközelebbi ülésünkön előreláthatólag a műszaki nyelv problémáit állítjuk középpontba, később többek között az „Édes anyanyelvünk” című gyűjteményes kötetről, majd a mai ülésen szóban forgó új nyelvművelő folyóiratról szándékozunk vitaülést rendezni.

d) Az üléseken hozott határozatokat erőnkhez mérten végrehajtjuk.

Grétsy László

Ankét a jogi nyelv kérdéseiről

Rendkívül érdekes és hasznos megbeszélés tanúi és részesei lehettek azok a jogászok és nyelvészek, akik 1961. január 11-én elmentek a TIT Irodalmi, Nyelvi és Jogi Szakosztályának közösen rendezett vitaestjére. Az alábbiakban néhány szóval beszámolunk az ankétról.

A bevezető előadást a cikkeiből folyóiratunk olvasóitól is jól ismert jogász egyetemi tanár, M ó r a M i h á l y tartotta „A jogi nyelvművelés mai helyzete” címmel. Előadásában — amely részben azonos volt a Nyr. 1960. évi 3. számában közölt tanulmányával — vázolta a jogi nyelv művelésének eddigi eredményeit, foglalkozott a szaknyelvek ez ágának néhány tipikus hibájával, majd — és számunkra ez a legfontosabb — rámutatott a közeljövőben megoldandó legsürgősebb feladatokra. Legfontosabb javaslatai a következők: 1. A jogi szaklapok ne zárkózzanak el a nyelvi kérdésektől sem, hanem időről időre közöljenek akár nyelvész, akár jogász tollából származó nyelvművelő cikkeket. Az, ha a Magyar Jognak, az Állam és Igazgatásnak vagy más jogi szaklapnak esetleg nyelvművelő rovata lenne, nem csökkentené, hanem éppenséggel emelné a lapok színvonalát. 2. Az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán egyelőre speciális

¹ Itt utalok arra, hogy a szerkesztő bizottság, élén a felelős szerkesztővel később mégis a tervezetben szereplő cím mellett döntött.

kollegiumként, később esetleg kötelező tárgyként be kellene vezetni a magyar nyelv szép és helyes használatának oktatását, mivel egy jogásznak mindennapi munkájában sokkal inkább szüksége van nyelvünk árnyalati finomságainak ismeretére, mint például egy mérnöknek. 3. Addig is, amíg a jelen és a jövő jogászainak nyelvi érdeklődése és képzettsége nem változik meg lényegesen, javítsuk meg munkánkat olyan módon, hogy legalább a legfontosabb jogszabályok átnézésére kérjünk fel alkalmanként egy-egy nyelv-művelő szakembert. 4. Igen hasznos lenne, ha a jogi szaknyelv problémáit egyszer — minél előbb — tüzetesen, önálló kiadványban vizsgálhatnánk meg, egy olyan munkában, amely az érdeklődőt a jogi és bizonyos fokig a hivatali nyelv valamennyi lényeges kérdésében kellően eligazítja.

Az előadás értékét és eredményességét mi sem bizonyítja jobban, mint az a számos helyeslő hozzászólás, amely utána elhangzott. A vitában főképp jogászok vettek részt — köztük az olvasóink előtt szintén nem ismeretlen Beck Salamon és Zsembery István —, s szavaikból érezni lehetett, hogy mind nyelvünk, mind pedig szakmájuk, hivatásuk szeretete fűti őket, midőn a jogi szaknyelv vadhajításainak lenyesegetését sürgetik.

Hogy az előadók és a hozzászólók által vázolt szép terveket sikerül-e valóra váltani, s ha igen, mikor — ez majd elvállik. Az azonban, hogy ezt az ankétot a jövőben is a jogi nyelv s általában a szaknyelvek művelésének egyik figyelmen kívül nem hagyható állomásaként fogjuk emlegetni, egészen bizonyos.

G. L.

Vidéki hírek

A Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának megalakulásáról, 1958. évi munkájáról már hírt adtunk (Nyr. 82: 518). Azóta a csoport felolvasó ülésein a következő előadások hangzottak el:

Szádeczky-Kardoss Samu: Városunk legrégibb neve és a *Tisza* folyó-név eredete (ez az előadás az Ókortudományi Társaság szegedi csoportjával közösen került megrendezésre 1959. január 14-én); Moór Elemér: Török nép voltak-e a hunok? (1959. február 18.); Szűcs József: Egy vitás helyesírási kérdés (A vessző használata a *mint* előtt — 1959. április 8.); Nyíri Antal: Ugor vagy finnugor eredetű-e *szó* szavunk? (1959. június 10.); Hajdú Péter: Szöveg és dallam viszonya a szamojéd énekekben (1959. november 25.); Velcsöv Mártonné: Az *öl* főnév eredete (1960. március 2.); Bakos Ferenc: A *sztrájk* és fogalomkörének magyar kifejezései (1960. március 23.); Pásztor Emil: Az elbeszélő múlt tanítása az iskolában (1960. április 27.); Rácz Endre: *Csicsa* és társai (1960. október 19.); Benkő László: Az írói szókinszvizsgálat kérdései (1960. december 14.); Nyíri Antal: Szófejtések (1960. december 14.).

1959 februárjában megalakult a TIT nyelvi szakosztálya. Az alakuló ülésen Deme László tartott előadást „A nyelv működésének és fejlődésének objektív dialektikája” címmel. Áprilisban Benkő László „Szavak színe”, novemberben Bálint Sándor „A szegedi népnyelv szóláshagyományai”, 1960 novemberében pedig Hajdú Péter „Szamojéd nyelvrokonaink között” című előadása került sorra.

A Tudományegyetem Magyar és Finnugor Nyelvtudományi Intézete, valamint a Pedagógiai Főiskola magyar nyelvészeti tanszéke helyes kiejtési versenyt rendezett 1959 áprilisában, illetőleg 1960 márciusában.

A Néprajz és Nyelvtudomány 1959–60. évi 3–4. kötete összevonva jelent meg Ezenkívül a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara új kiadványsoro-

zatot indított Nyelvészeti Dolgozatok címmel. A sorozatnak, amely jórészt a Néprajz és Nyelvtudományban megjelent cikkek különnyomataiból áll, eddig 17 füzete jelent meg. — A Pedagógiai Főiskola 1959-i évkönyve két, 1960-i évkönyve pedig négy nyelvészeti tanulmányt tartalmaz.

Pálfalvi Etelka

Szabolcs-Szatmár megyében a TIT az elmúlt években is hasznos és eredményes előadássorozatot tartott, amelyeken a helyesírás és a nyelvhelyesség kérdései vetődtek fel. Ezeket az ótórás tanfolyamokat a megyei bíróságon, ügyészségen, az SZMT-ben tartották. Ebben az évben szeretnék ezeket a rövid emlékeztető és továbbképző alkalmakat valamennyi nagyobb szerv rendezésében is folytatni. — Ugyancsak ebben az évben kezdik a fővárosban oly jól bevált, ún. „szónokképző” sorozatokat, amelyek néhány órás foglalkozásokon a helyes beszéd és fogalmazás, szerkesztés kérdéseit tárgyalják. — A szatmári részekben, főleg Mátészalkán (Bessenyei Lajos és Farkas József munkájával) a népnyelvi hagyomány gyűjtésén fáradoznak. — A Megyei Tanács és a városi művelődési ház az Irodalmi Színpad keretében foglalkozik a helyes kiejtés, a biztos és tiszta szövegmondás elsajátíttatásával — színjátszók és szavalók előadásának tökéletesítése érdekében.

Szemle

<i>Wacha Imre</i> : A műszaki folyóiratok nyelvművelő rovatainak tanulságai.....	100
<i>B. Simond Renée</i> : Verancsics Faustus Dictionariumának magyar szókészlete betűrendben, a latin értelmezésekkel (Ismereteti: <i>E. Abaffy Erzsébet</i>)	116

A Nyelvőr postája

<i>Molnár József</i> : Ismeretlen-e a <i>juss juss</i> kifejezés?	119
<i>M. J.</i> : Centiz, centizés	119
<i>Obetkó Kálmán</i> : A Nemzeti dal két soráról	119

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából

<i>F. G.</i> : Függelék — <i>S. H. A.</i> : Hajadonfött — <i>W. I.</i> : Drága — <i>G. L.</i> : Verbunkos — toborzó — <i>W. I.</i> : Prikulics — <i>F. G.</i> : Atom — <i>H. M. I.</i> : Vajmi — <i>F. G.</i> : Hivatalvezető-helyettes vagy helyettes hivatalvezető? — <i>F. G.</i> : Síel vagy sízik? — <i>G. L.</i> : Presszó és eszpresszó — <i>F. G.</i> : Rekamié vagy rökamié? — <i>F. G.</i> : Revanzsál — <i>F. G.</i> : Alkalmából — <i>F. G.</i> : Címek, foglalkozásnevek szőrérdi helye — <i>D. L.</i> : Megállóhelyek nevének írásmódja — <i>F. G.</i> : Keleti pályaudvar	120
--	-----

A Nyelvőr hírei

<i>Prohászka János</i> : Dénes Szilárd 1883—1960	128
<i>Gulya János</i> : Nemzetközi finnugor kongresszus Budapesten	128
<i>Grétsy László</i> : Beszámoló a Nyelvművelő Bizottság 1960. november 2-i üléséről... ..	131
<i>G. L.</i> : Ankét a jogi nyelv kérdéseiről	134
<i>Pálfalvi Etelka</i> : Vidéki hírek	136

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

- Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
- Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
- Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] .....
- Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 4 „
- Vértess O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
- Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője..... 3 „
- Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanul-ságai ..... 2 „
- Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ara 6 Ft
Évi előfizetés : 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Knieszta István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Knieszta István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ..	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitaülésének anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárás bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-omlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidi Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hezendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ..	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—III.	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Deme László : Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból, IV.

Zsoldos Jenő : Közgazdasági szókészletünk kialakulásának kezdetei, II.

Elekfi László : Köznyelvi *ë* hangunk és az Értelmező Szótár

Gejza Horák : A Szlovák Nyelvi Intézet nyelvművelő munkája

Ruzsiczky Éva : Egy év a telefon mellett

Balázs-Piri Aladár : Alany = állítmány

Wacha Imre : A magyar írói szótárak kérdése

Antal László : Jel, jelentés, szövegösszefüggés

Schram Ferenc : Népi növénynevek a XVIII. századból

Kovalovszky Miklós—Gáldi László—Mollay Károly : Édes anyanyelvünk

Szabó T. Attila : Kívül

Kiss Lajos : Kétkulacsos

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Deme László</i> : Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból, IV.	137
<i>Zsoldos Jenő</i> : Közgazdasági szókészletünk kialakulásának kezdetei, II.	148
<i>Elekfi László</i> : Köznyelvi <i>é</i> hangunk és az Értelmező Szótár	159
<i>Gejza Horák</i> : A Szlovák Nyelvi Intézet nyelvművelő munkája	165
<i>Ruzsiczky Éva</i> : Egy év a telefon mellett	170

Nyelv és iskola

<i>Balázs-Piri Aladár</i> : Alany = állítmány	185
<i>H. M. I.</i> : Mondatelemzés	188

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Wacha Imre</i> : A magyar írói szótárak kérdése	189
<i>Antal László</i> : Jel, jelentés, szövegösszefüggés	203

Nyelvjárásaink

<i>Schram Ferenc</i> : Népi növénynevek a XVIII. századból	209
--	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kovalovszky Miklós</i> — <i>Gáldi László</i> — <i>Mollay Károly</i> : Édes anyanyelvünk	215
<i>Szabó T. Attila</i> : Kívül	222
<i>Kiss Lajos</i> : Kétkulacsos	225
<i>Beke Ödön</i> : Pöre — Ismeretlen szólások	227
<i>Szűts László</i> : Páternoszter	228
<i>Németh Zoltán</i> : Csiripiszli	229

Imre Samu

(1917-1990)

Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból

(Negyedik közlemény)

IX. Szórendi és sorrendi kérdések

A magyarban a szórend — úgy szoktuk mondani — szabad. De ez korántsem jelenti azt, hogy a magyar mondat szerkeszthető akárhogy; a szabadság itt sem azonos a szabadossággal. A szórend szabadsága nyelvtani értelemben veendő, azaz mindössze annyit jelent, hogy nyelvünk az egyes mondatrészek viszonyát ragokkal és egyéb elemekkel jelöli meg, s így a szórend nem morfe-matikusan (azaz nem mondatrészek minőségének és viszonyának jelölésére) fel-használt eszköze. (Ennek bővebb kifejtését l. IskNym. 293; MNyh. 315.) De ez nem egyértelmű azzal, hogy a szórend a magyarban semmit sem jelöl, hiszen az alaktaniakon kívül vannak még egyéb, egyáltalában nem lényegtelen, kife-jeződésre érdemes nyelvi funkciók is. — Mikor szórendről beszélünk, tulajdon-képpen elég gyakran nem is a szavak rendjére, hanem egyes, több szóból álló mondatrészek egymás közti sorrendjére gondolunk. Ilyenkor néha célsze-rűbb ezért nem szórendről, hanem sorrendről beszélni; bár a magyar hagyományban maga a *szórend* kifejezés is egyaránt utal a szavak és a szó-csoportok rendjére.

Elöljáróban, emlékezetünk felfrissítésére, idézzünk fel még a h a n g-súly o z á s kérdései közül annyit, amennyi a szórendi problémák megérté-séhez szükséges. Tudjuk: a mondatainkban használt hangsúlyok nem mindig egyforma erősségűek; olykor az egyszerűen csak hangsúlyos (az átlagos hang-súlyú) részekkel szemben meg kell különböztetnünk fő h a n g s ú l y o s (az átlagosnál nagyobb hangsúlyú) részt is. E mondatban: „*Tervezési munkánk-ban sok mindenre kell még választ adni*” (TSzle. 16) a három hangsúlyozott pont közül a *sok mindenre* hangsúlya a legkiemelkedőbb, ez a mondatnak főhangsúlyos része. Az ilyen mondatot, amelyben főhangsúlyos rész is van, n y o m a t é k o s mondatnak szokás nevezni. Amelyben viszont főhangsúllyal kiemelt rész nincsen (pl.: „*Magyarország része a szocialista tábornak*”, i. h. 17), az n y o m a t é k t a l a n mondatnak számít. E kétféle mondatípusnak mások és mások a szórendi problémái, ezért jó megkülönböztetni őket.

De a szabályok helyett nézzük csak inkább a szabálytalanságokat!

I. Nem ritkán hibás a fő h a n g s ú l y o s r é s z n e k s a főhangsúlyos részt tartalmazó szakasznak az elhelyezése.

a) Tudjuk: ha az állít má n y főhangsúlyos, egyenes szórendben áll (tehát: *elment*), ha viszont maga hangsúlytalan, a főhangsúlyos egyéb mondat-rész mögé kerül közvetlenül, mégpedig általában fordított szórendben (tehát: *most ment el*). Ha főhangsúlyos, nem jó a mondat végére tennünk, még ha összetett sem; pedig akkor szórendi megoldása mutatja főhangsúlyos voltát. Tehát ez: „a nyersanyaghiány miatt több üzemben a munka abbamaradt”

(Ve. 30 : 34), jobb így: „több üzemben *abbamaradt a munka*”; vagy — ha az állítmány nem főhangsúlyos: „*a munka* több üzemben *abbamaradt*”. — Egyenest a mondat élére vagy legalábbis valamelyik nagyobb s az előzőtől jól eltagolt egység elejére kell az állítmánynak kerülnie akkor, ha nem összetett (pl. *megy*), s így nincsen egyenes és fordított szórendje, mely hangsúlyviszonyaira utalna. Ilyen esetekben: „[Nagy eredmények vannak a tsz-ek megerősítésében.] *Kezdeti eredmények születtek* a számszerű fejlesztésben is” (Mg. 29), a tökéletlen szórendi megoldás miatt az állítmány hangsúlytalannak, az ezt megelőző rész viszont főhangsúlyosnak hat. Jobb elrendezésben: „*Születtek bizonyos kezdeti eredmények a . . .*”; hiszen e mondatnak a lényege nem az, hogy ezek az eredmények még csak kezdetiek, hanem hogy már megszülettek. — Hasonló elrendezést kívánnak az *is*-sel nyomósított részt tartalmazó mondatok, ha állítmányuk egyszerű: „Az egyre sűrűsödő gyűjtőutakra *segítőtársa is akad . . . Bartók Béla*” (Néph. 1957. XII. 15.), „*A helyes gazdaságpolitika is segítette a kollektivizálást*” (Mg. 10); ha — kevésbé laposan fogalmazva — az állítmányt hangsúlyozhatóvá akarjuk tenni, ezek így hangzanak: „*. . . gyűjtőutakra akad segítőtársa is*”, illetőleg: „*Segítette a kollektivizálást a helyes gazdaságpolitika is*”. Így ebben is: „*A közönynek és rosszindulatnak is hatásos ellenszere van: az őszinte szó*” (Rá. 47), helyesen súlypontoszva: „*A . . . rosszindulatnak is van hatásos ellenszere: . . .*”

Még inkább ez a helyes megoldás a tagadó, a (függő vagy egyenes) kérdő és felszólító mondatokban: „ebben a formában működnek, és *fejlődni* a magasabb formá felé *nem kívánkoznak*” (SzNó. 1955. V. 21.); „*Mondd meg nekem őszintén: szükségünk van-e törpepapagájra, vagy nincs szükségünk !*” (Rá. 48); „függetlenül attól, hogy munka viszonyuk mellett *kisegítő mezőgazdasági tevékenységet is folytatnak-e*” (egy statisztikai kiadványból); „*Felszólították a japán népet is, hogy e követelés teljesítéséért harcoljon*” (Rá. 48). Sorra-rendre kijavítva: „és *nem kíván(koz)nak fejlődni . . .*”; „*van-e szükségünk . . .*”; „*hogy . . . folytatnak-e . . . tevékenységet is*”; „*hogy harcoljon e követelés teljesítéséért*”. Az első három csak döcögős és nehézkes az eredeti sorrendi megoldásban, de a negyedik már egyenest félreérthető, hiszen a fogalmazás ezt sugallja: *e követelés* eléréseért harcoljanak, ne másikéért; pedig a felszólításnak nem az *e követelés* a lényege, hanem az, hogy *harcoljanak*.

b) Ha nem az állítmány főhangsúlyos, hanem valamely *m á s i k r é s z*, az állítmánynak ezt fordított szórendben kell követnie. Ha nem, ha egyenes marad a szórendje, maga az állítmány is hangsúlyosnak hat, s a kiemelt rész elveszíti főhangsúlyos jellegét. Íme: „Hasonló *nehézségekkel* valamennyi népi demokratikus országnak *meg kell küzdenie*” (Nac. 69); „Ugyanakkor azonban [Kína] *teljes joggal szét akarja zúzni* az Egyesült Államok imperialistáinak agresszióit is” (RáHír. 1958); „ma olyan katonai erőt képviselnek, amely *képes bármilyen imperialista katonai koalíciót szétzúzni*” (Néph. 1957. XI. 30.); „amelynek legnagyobb részét a hároméves *terv időszakában megkapjuk*” (uo. 1958. II. 14.); „Miskolcon ünnepi *előadás keretében felavatták* a Déryné Színház kamaraszínházát”; „A szövetújdomságokat *most nagy mennyiségben tovább gyártják*” (Rá. 49); „A Kínai Népköztársaság kormánya *baráti látogatásra meghívta* a Német Demokratikus Köztársaság kormányának küldöttségét” (uo.). — Nem egyenes szórendű, mivel egyszerű állítmányú ez a mondat; de hibás, mert állítmánya az alighanem főhangsúlyos tárgy előtt áll, nem utána: „A Svéd Kommunista Párt ezzel kapcsolatban *hangsúlyozza* olyan svéd külpolitika *szükségességét*, amely . . .” (RáHír. 1958).

Nos, szinte mindegyik példánk kétféleképpen is értelmezhető, kétféle árnyalatot fejezhet ki, — de épp ezért egyiket sem jól. A szórendi megoldás — illetőleg az állítmány elhelyezése — meg a szövegkörnyezet is arra utal legtöbbször, hogy az állítmány hangsúlytalan, s az — általában eléje tett — határozó vagy tárgy főhangsúlyos. Ekkor legtöbbszörben jó az állítmány sorrendi helye, de nem jó a szórendi megoldása. Így kell alakítanunk őket: „Hasonló *nehézségekkel kell megküzdenie* . . .” (e típusnál ugyanis a *meg kell küzdeni* az egyenes, a *kell megküzdeni* a fordított szórend, hiszen ez utóbbiban áll a ragozott igei rész elől!); „*teljes joggal akarja szétzúzni*”; „bármilyen imperialista katonai *koalíciót képes szétzúzni*” (hiszen itt a *képes* a — névszói — állítmány!); „a hároméves terv *időszakában kapjuk meg*”; „*ünnepi előadás keretében avatták fel*”; „most *nagy mennyiségben gyártják tovább*” (hiszen a *tovább gyárt* az igekötősekhez hasonlóan szoros határozós szerkezet!); „*baráti látogatásra hívta meg*”; s végül: „olyan svéd külpolitika *szükségességét hangsúlyozza*”. E szórendi cserével mindenütt kiemeltük a főhangsúlyos tárgyat vagy határozót, s hangsúlytalaná tettük a mögötte álló állítmányt. — De szinte mindegyik értelmezhető úgy is, hogy az állítmány is hangsúlyos, meg a vele kapcsolatos tárgy vagy határozó is. Akkor az állítmánynak általában jó a szórendi megoldása; — de nem jó a sorrendi elhelyezése. Mert a hangsúlyos állítmány előbbre kívánczik, mint ahol ezek vannak. Csak példákat: „*legnagyobb részét megkapjuk a hároméves terv időszakában*”; „*meghívta az NDK kormányának küldöttségét baráti látogatásra*”. S érezhetjük: ilyenkor a határozó a hangsúlyos állítmány mellett inkább csak hozzátoldott, utánvetett jellegű. Ezt olykor jó ki is fejeznünk. Például így: „*szét akarja zúzni . . . agresszióit is, mégpedig teljes joggal*”: „A szövetújdonságokat most *tovább gyártják, mégpedig nagy mennyiségben*”.

Mert van megoldás erre is, arra is. Ki tudjuk fejezni mindkét árnyalatot egyértelműen. S ez a legfontosabb. Mert ami kétértelmű, az egyik lehetőséget sem fejezi ki jól.

c) Nem mindig sikerül jól a főhangsúlyos részt (s emögött az állítmányt) tartalmazó szaksz mondatbeli elhelyezése sem. Láttuk: a főhangsúlyos vagy akár csak hangsúlyos állítmány számára általában nem a legjobb hely a mondat vége. S így van ez a főhangsúlyos egyéb mondatrészek szakaszaival is: a mondat végére vetésük csökkenti súlyukat, s túlságosan kiemeli az így eléjük kerülő másik részt. E sorrendi hiba a mondatot érthetlenné nem teszi éppen, csak sutává: az ilyen alakulat döcögős, nem elég pregnáns; rendszerint nem is hangsúlyozható jól. Néhány példa: „Ugyanakkor mindegyikük gazdaságában *az USA-nak döntő szerepe van*” (Ve. 32: 29); „Szeretnénk, ha a parancsnokok és politikai munkások közül *a felvetett kérdésről minél többen kifejténék a véleményüket*” (Néph. 1957. XI. 30.); „Záróelőadás-ként *Burian színpadi feldolgozásában az Anyegint adták elő*” (RáHír. 1958); „ismeretes, hogy az ilyen fénysugárzás a *bőr fedellen részein égési* sebeket okoz, és a légnyomás és az átható sugárzás hatóterületén kívül *eső különböző anyagokat felgyújthat*” (Néph. 1958. II. 14.); „Az új tervezet a *gyártás és értékesítés során sziaorú ellenőrzést ír elő*” (RáHír. 1958); — „Ezek a jelszavak arra kötelezik a KISZ-szervezeteket, hogy a fiatalokat a *párt és a dolgozó nép ügye iránti tántoríthatatlan hűségre és odaadásra neveljék*” (Néph. 1957. XI. 13).

Legtöbb példánkban csupán csak meg kell cserélni a kiemelt két mondatrészlet sorrendjét, s máris helyrebillen a némileg megbomlott egyensúly: „Ugyanakkor mindegyikük gazdaságában *döntő szerepe van az USA-nak*”;

„Szeretnénk, ha a parancsnokok és politikai munkások közül *minél többen kifejténék véleményüket a felvetett kérdésről*”; „Záróelőadasként az *Anyegint* adták elő *Burian színpadi feldolgozásában*”; „... az ilyen fénysugárzás *égési sebeket okoz a bőr fedetlen részein, és felgyújthat különböző, a légnyomás és az átható sugárzás hatóterületén kívül eső anyagokat*”. — Néha nem árt egy-egy apróbb grammatikai simítás is még: „Az új tervezet *szigorú ellenőrzést ír elő a gyártás és értékesítés folyamatára*”; hiszen az előírás nem a gyártás során történik, hanem annak *folyamatára* vonatkozik; „... hogy a fiatalokat *tántoríthatatlan hűsége és odaadásra neveljék a párt és a dolgozó nép ügye iránt*”; mert az eredeti — egyébként nyelvtanilag nem hibáztatható — jelzős szerkezetben eltűnt, hangsúlyozhatatlanná vált a mondanivaló lényege. (Az itt ajánlott hátravetett határozóról l. a IX. 3/b pontot.)

Összefoglalva: a hangsúlyos állítmány álljon egyenes, a hangsúlytalan megfordított szórendben; s a főhangsúlyos rész lehetőleg ne a mondat végére kerüljön, hanem kapjon központibb helyet!

2. Érdemes szót ejtenünk a nem főhangsúlyos részek elhelyezésének néhány kérdéséről is.

a) Azt mondtuk — s e szabályt, mint minden helytálló szabályunkat, az eleven nyelvhasználatból vontuk el — a főhangsúlyos rész kerüljön mindig közvetlenül az állítmány elé. De áll ennek a fordítottja is: ami viszont nem főhangsúlyos, azt meg ne tegyünk oda, különösen az egyszerű állítmány elé ne, mert akkor bizony — akarva-akaratlan — az válik, jogtalanul, főhangsúlyossá. Lássuk csak! „nyersanyagtermelése mérhetetlenül nagyobb, mint az 1920-as években volt a Szovjetunióé” (Nac. 66); „... miután a New Statesman-ben a népi kommunáról közölt tárgyiagos beszámolót, cikkét e szavakkal fejezte be” (Ve. 32: 40); „visszaélt a bizalommal. Önmagát tette gyűlöltté a katonák előtt” (Néph. 1957. XI. 30.); „Jó deszka volt, különösen az a fele, amit *apám szerzett a tutajos szlovákoktól*” (uo. XII. 15.); „Minket, nógrádiakat különösen érdekel ez a film, mert cselekménye a Magyar Tanácsköztársaság idején, 1919 májusának első napjaiban játszódik le Salgótarján környékén” (SzNó. 1955. V. 25.); „Korlátozott számban vesz fel új hallgatókat a budapesti... egyetem orvostudományi kara” (uo.); „Nemrégben vizsgálta a Magyar Vöröskereszt a Békés megyei cigányok egészségügyi helyzetét” (RáHír. 1958).

A nagyobb szövegösszefüggést ismerve mindegyikről megállapíthatjuk: nem az az első mondatban a legfontosabb, hogy mikori termeléssel hasonlítjuk össze a szocialista tábor mai nyersanyagtermelését; a lényeg az, hogy az utóbbinak „nyersanyagtermelése ma mérhetetlenül nagyobb, mint a Szovjetunióé volt az 1920-as években”. A második példában sem az a kiemelendő, hogy miről közölt beszámolót, hanem hogy: „a New Statesman-ben tárgyiagos beszámolót közölt a népi kommunáról”. A harmadikban sem az az említett őrmester hibája, hogy önmagát tette gyűlöltté, nem valaki mást; hanem hogy: „Gyűlöltté tette önmagát a katonák előtt”. S a deszka sem azért volt jó, mert apám szerezte, nem más; az volt a jó, „amit apám a tutajos szlovákoktól szerzett”. Vagy valóban azért érdekli a nógrádiakat az említett film, mert 1919-ben játszódik, s nem előbb vagy később? Aligha! Inkább azért, mert „cselekménye... 1919 májusának első napjaiban Salgótarján környékén játszódik le”, vagy (előbbre vive, de egyben hagyva e részt): „mert cselekménye Salgótarján környékén játszódik le, a Magyar Tanácsköztársaság idején...”. Itt mindenütt közönséges hangsúlyú rész került a főhangsúlyos helyére, s helyzeténél fogva — jogtalanul —

maga vált főhangsúlyossá; de ezzel el is torzult a mondat értelme. — Az utolsó kettőben tulajdonképpen nincs főhangsúlyos rész; s így az elsőnek állítmányát fordítottból egyenes szórendűvé kell alakítanunk: „Korlátozott számban *felvesz*...”; a másodikét meg jó ikekötőssé tennünk, hogy egyenes szórendű lehessen: „A Magyar Vöröskereszt nemrég *megvizsgálta*...”

b) A nem főhangsúlyos bővítmények egymás közötti sorrendjére nehéz általános tanácsot adni. De íme, néhány szempont:

Ha valamelyik rész fontos, bár nem főhangsúlyos, kerüljön minél előbbre, hogy megkapja az őt megillető viszonylagos nyomatékot, s mintegy előkészítő részévé váljék a továbbiakban. Ezeket tehát: „Az elkerülhetőség lehetőség. S mivel változatlanul létezik az *imperializmus*... , továbbra is fennáll a háborús veszély” (Háb. 20); „[a SEATO-ban] Az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, Ausztrália és Új-Zéland mellett mindössze három ország képviseli *Ázsiát*” (uo. 64), jobb így alakítanunk: „S mivel az *imperializmus* változatlanul létezik”; illetőleg: „[Az említett államok] mellett *Ázsiát* mindössze három ország képviseli”.

Ha a nem főhangsúlyos bővítmények közt van egy meglehetősen nyomatéktalan időhatározó, azt vessük a mondat elejére, mintegy bevezető részként. Tehát: „Több francia politikai párt képviselőcsoportja *tegnap* ülést tartott...” (RáHír. 1958); „Valamennyi költségcsoportban *1957-ben* nagyfokú volt a növekedés” (egy statisztikai kiadványból); e mondatok főhangsúlytalan részeinek zsúfoltságát enyhítsük így: „*Tegnap* több francia politikai párt képviselőcsoportja”; illetőleg: „*1957-ben* valamennyi költségcsoportban...” — Így e példában is: „Román színházi szakemberek érkeztek *ma délután tanulmányútra hazánkba*” (Rá. 49) a három egymáshoz zsúfolt határozó közül az időhatározó vethető előre: „*Ma délután* román színházi szakemberek...”. Ha időhatározónk nincsen, válogassunk a többiből. Például: „Jelenleg mindkét, most egyesült szakszervezet *külpolitikai kérdésekben lényegében véve* az amerikai kormány külpolitikáját támogatja” (Rá. 49), talán könnyedebb így: „*Külpolitikai kérdésekben* jelenleg mindkét...”.

Ha a nem főhangsúlyos bővítmények között összetartozó részek vannak, azokat természetesen tegyük egymás mellé. Furesa az ilyen: „Hammarskjöld... *Ammanból útban Genf felé*” (RáHír. 1958), hiszen az *útban* az elindulás pontjára is vonatkozik; jobb így: „Hammarskjöld... *útban Ammanból Genf felé*”. Hasonlóan: „köteles a gépállomás *traktoros brigádokat* állandó jelleggel *kihelyezni*, a megfelelő gépekkel együtt” (Mg. 36), talán szerencsésebb elrendezésű így: „A gépállomás köteles *traktoros brigádokat kihelyezni*, állandó jelleggel, a megfelelő gépekkel együtt”. — S persze nem szabad visszariadnunk néha egy kis átfogalmazástól sem. „Az apák és fiúk nemzedékére *egyaránt különböző arányokban ugyan, még hatnak* a múlt visszahúzó tényezői” (RáHír. 1958): itt az *egyaránt* nyilván éppen nem az arányok különbségeire, hanem a hatás tényének egyöntetűségére utal; s ezt talán így fejezhetjük ki: „Az apák és a fiúk nemzedékére — bár más-más mértékben — *egyaránt hatnak még*...”

Összefoglalva: a nem főhangsúlyos rész ne kerüljön a (fordított szórendű vagy egyszerű) állítmány elé; de ne legyen mostohagyermek se; keressük meg számára az őt megillető helyet!

3. A mondatrészek sorrendi helyénél nem ritkábban okoz nehézségeket a szoros szerkezetek tagjainak s néhány egyéb mondatbeli elemnek elhelyezése sem. Az elsőik közé tartoznak a jelzők, a jelző értékű hatá-

rozók — ezek szoros szerkezetek elemei —; az egyebek közé a tagadószó, a módosítószók és a kötőszók.

a) A jelző sorrendi helye általában nem kérdéses: a vele jelzett szó előtt kell állnia. Ám ha egy jelzett szóhoz több jelző csatlakozik, egymás közötti sorrendjük megállapítása már nem mindig ilyen könnyű. A legfontosabb alapelv: az kerüljön közelebb a szóhoz, ami szorosabban rá vonatkozik, s az távolabb tőle, ami átfogja a közte és jelzett szava közt álló szerkezet egészét. — De nem mindig könnyű ezt az általánosságot a konkrét helyzetre alkalmazni.

Nyilvánvaló hiba az, ha (birtokos) jelzős összetett szót felbontunk, illetőleg megszakítunk egy minőségjelzővel. E helyett tehát: „köszönti a *tsz megyei tanácskozást*” (SzNó. 1955. V. 21.) vagy birtokos szerkezetet kell használnunk: „a *tsz(-ek)* megyei tanácskozását”, vagy visszafordított sorrenddel az eredeti összetételt: „a *megyei tsz-tanácskozást*”. — Át kell rendeznünk az ilyen kuszált alakulatokat is: „a *különböző érdekes Lengyelországból érkezett hírekből*” (RáHír. 1958); vagy legalább egy vesszőt közbeiktatva: „a *különböző érdekes, Lengyelországból érkezett . . .*”, vagy sorrendi cserével: „a *Lengyelországból érkezett különböző, érdekes hírekből*”. — Segít valamit a vessző betoldása itt is: „Megkezdik egy újabb 82 lakásos lakóház építését” (Rá. 50), ha „*egy 82 lakásos újabb lakóház*”, vagyis „*egy újabb, 82 lakásos lakóház*” építéséről van szó, nem pedig „*egy újabb 82 lakásos*” lakóházáról, amit itt a szöveg sejtetne. — Ez viszont már vesszővel sem menthető meg: „A rádióval felszerelt első hat autóbust . . .” (Rá. 50), mert itt — a szöveggörnyezetből világos — „az első hat, rádióval felszerelt autóbust” adták át.

A határozatlan számneveket s a hozzájuk hasonló jellegű melléknévi jelzőket leggyakrabban a birtokosjelzős szerkezetekbe szűrhatjuk bele (pl. „A marxizmus és a dialektika *néhány kérdése*”), a minőségjelzősekbe már ritkábban, s különösen az ige neves szerkezetből alakult jelzőjükbe csak némi zökkenővel. Néhány példa téves elhelyezésükre: „az MDP községi vezetőségének *e néhány* hatáskörét tisztázó kérdés után” (SzNó. 1955. V. 21.); „a nem gazdaságosan termelt *összes gyártmány* előállításáról lemondanánk” (Nac. 82); „A választásokat érintő *semmilyen* kérdéssel nem foglalkoznak” (Rá. 45). Az ige neves szerkezet ezekben általában közvetlenebb jelzője a főnévnek, mint a határozatlan számnév, s így jobb azt hagyni mellette, előre emelve ezt: „*e néhány*, az MDP községi vezetőségének hatáskörét tisztázó kérdés . . .”: „*az összes* nem gazdaságosan termelt *gyártmány* előállításáról . . .”; „*Semmilyen*, a választásokat érintő *kérdéssel* . . .” — Persze ha a szorossági viszonyok fordítottak, fordított a sorrend is. E félreérthető mondatban: „ők hárman félrevonulnak, anélkül hogy a *többi törzsbe beosztott tisztet* bevonná a közös munkába” (Néph. 1958. II. 14.) nyilván jobban rátapint az igazságra ez: „anélkül hogy a *törzsbe beosztott többi tisztet* bevonná a közös munkába”.

Néha semmilyen sorrendi csere nem menti meg a mondatot, csak egy — enyhébb vagy alaposabb — átfogalmazás. Enyhébb itt: „az adóra és üzemi kiadásokra fordított *előző évinél jóval nagyobb* pénzkidadás” (egy statisztikai kiadványból), mindössze ennyi: „az adóra és üzemi kiadásokra fordított — *az előző évinél jóval nagyobb* — pénzkidadás”. — Radikálisabb eszközökkel kell belenyúlni a jelzők kusza halmazába ezekben: „látogatást tettek *Sehab újonnan megválasztott köztársasági elnök*nél” (RáHír. 1958); „[1957-ben] elérték az *eddig legjobb 1955. évi eredményt*” (egy statisztikai kiadványból). Az elsőt talán így alakíthatnánk: „látogatást tettek *az újonnan megválasztott Sehab köz-*

társasági elnöknel”, vagy: „*Sehabnál*, az újonnan megválasztott . . . *elnöknel*”. A másodikon talán ez segít: „elérték az 1955. évi eredményt, az *eddig legjobbat*”.

b) Ha jelző értékben határozót használunk, mert jelzőként fogalmaznunk nehéz volna, a határozó általában kövesse azt a szót, amelyre vonatkozik. Ha ugyanis megelőzi, könnyen az egész mondatnak az állítmányhoz tartozó határozójaként hathat. Ezért e példákban is jobb a jelző értékű határozó hátravetése: „Macmillan . . . aki e segítség viszonzásaként reméli biztosítani *Európában Anglia vezető szerepét*” (Néph. 1957. XII. 15.); „e szövetség célja a *munkásosztály vezetésével a szocializmus felépítése*” (Mg. 25); tehát így: „. . . Anglia vezető szerepét *Európában*”; illetőleg: „a szocializmus felépítése a *munkásosztály vezetésével*”.

c) A módosító szó vonatkozhat az egész mondatra, de nemritkán csak egyetlen szavára vagy részletére. Ha érvénye ily módon korlátozott, legjobb közvetlenül az elé a rész elé tennünk, amelynek értelmét módosítani hivatott, amelyhez fűzött szubjektív megjegyzésünket tükrözi. Enélkül elszakad a vele módosított résztől, s egy másikra látszik utalni: „amely az *ügynevezett nyugatnémet gazdasági csoda* mögött áll” (Háb. 30), itt most a *nyugatnémet* jelzőhöz fűztünk kétkedő megjegyzést, amelynek elszigeteltségét erősíti a „gazdasági csoda” idézőjele is. Vagy bele kellene foglalni az idézőjelbe a jelzót is: „*az ügynevezett nyugatnémet gazdasági csoda* mögött”, vagy a jelző utánra tenni a módosítószót: „a nyugatnémet *ügynevezett gazdasági csoda* mögött.” — Alighanem elcsúszott a módosítószó itt is: „[a kemizálás] máris *érezhetően szinte forradalmasítja* a termelést” (Mg. 14), s ez lenne a helyes elrendezés: „máris *szinte érezhetően forradalmasítja*”: vagy — ha a bizonytalanságot jelző szó a forradalmasításra vonatkozik —: „máris érezhető, hogy [a kemizálás] *szinte forradalmasítja*”. — S nyilvánvaló, hogy a *csak* mindkétszer rossz helyre került ebben a mondatban: „hogyan alakulnak a munkásoknál . . . *csak a munkabérből*, a parasztságnál pedig *csak a mezőgazdasági termelésből* származó jövedelmek” (egy statisztikai kiadványból), mert a helyzetből kiderül, hogy inkább erről van szó: „a *csak munkabérből*, . . . a *csak mezőgazdasági termelésből* származó jövedelmek”.

d) A kötőszók közül a megengedő *is* elhelyezésével kapcsolatban tapasztalunk eltéréseket a szabályos, hagyományos elrendezési módtól. Sajnos, ez ma már igen gyakori jelenség: a megengedő *is* az ige (illetőleg ragozott része) utáni helyet elhagyva az igekötő, a *nem* tagadószó, általában: a főhangsúlyos rész mögötti helyet foglalja el. Csak néhányat mutatóba: „Ha nálunk *meg is történt*” (Néph. 1957. XI. 30.); „Ha azok *nem is lennének* hajlandók” (Rá. 51); „Ha egyes katonák . . . *másként is foglalnak* állást” (Néph. 1957. XI. 30.); „Bármilyen *támogatásról is* biztosítsák” (RáHír. 1958). A hagyományos elrendezés szerint: „Ha nálunk *megtörtént is*”: „Ha azok *nem lennének is* hajlandók”; „Ha . . . *másként foglalnak is* állást”; „Bármilyen támogatásról *biztosítsák is*”. — Persze ettől a hagyományos elrendezéstől Arany óta egyre több az eltérés.

e) Említést érdemel néhány szórendi kérdés a *tagadószóval*, illetőleg a tagadással és tiltással kapcsolatosan is. — Tudjuk: a tagadás vonatkozhat az alany és állítmány viszonyára, vagyis az egész mondatra; de vonatkozhat csak valamelyik részére is. Az első típus a tagadó mondat, a második viszont olyan állító mondat, melyben negatív (tagadott) rész is van. S ez az elrendezésben nem mindegy, hiszen a tagadószó mindig az elé a rész elé kerül, amelyikre vonatkozik. Épp ezért furcsa ez a tagadó mondat alakú elrendezés:

„ha *nem termeljük* az árut *gazdaságosan*, drágán jutunk érte valutához” (Nac. 76), hiszen itt csak negatív rész van a mondatban: „ha az árut *nem gazdaságosan termeljük* . . .” — S azt se felejtsük el: vannak negatív részek, amelyek jelentésváltozással mintegy pozitívba csaptak vissza, s ezért a szórendi megoldás szempontjából sem számítanak már tagadottnak (pl. „*nem ritkán ment el*, hanem gyakran”; de: „*nemritkán* [= gyakran] *elment*”). Ilyesféle ez is: „Az állami költségvetést ez *nem kis mértékben terheli meg*” (Uni. 28), helyesebben: „*nem kis mértékben* [= nagymértékben] *megterheli*”.

Az igekötős vagy egyéb módon összetett jellegű igenévről manapság kezdjük elfelejteni, hogy kétféle tagadásos szórendje van: egy közönséges és egy nyomatékosabb. S ez utóbbit egyre ritkábban használjuk. Pedig mennyivel szemléletesebb, pregnánsabb ez! Hasonlítsuk csak össze: „Ezeket a leveleket *nem tudomásul venni* . . . bűn” (Rá. 51); „Ne vegyen át *nem megfelelő* minőségű árut” (uo.); nyomatékos tagadással: „Ezeket a leveleket *tudomásul nem venni*”; „*meg nem felelő* minőségű árut”. — Nem helyes azonban ez a szórendi megoldás akkor, ha az igei rész maga nyomatékos. Ebben: „E nélkül az első lépés nélkül *tovább nem mehetünk*” (Néph. 1957. XI. 13.), jobb a megfordított szórend: „E nélkül az első lépés nélkül *nem mehetünk tovább*”.

A tiltásról csak ennyit: az óvásnak igen gyakran nem a *hogy ne*, hanem a *nehogy* a pregnáns kifejezője. Például itt: „[A jó bornak sem árt a jó cégér.] Természetesen ügyelni kell továbbra is arra, *hogy ne kapjon* az olvasó az aszu cégére alatt *lőrét*” (Néph. 1957. XII. 15.), a nyomatékosabb elrendezés ez: „Ügyelni kell . . . arra, *nehogy* az olvasó az aszu cégére alatt *lőrét kapjon*”: esetleg így: „*hogy az olvasó . . . ne lőrét kapjon*”. Mind a kettőben sokkal jobban kiemelhető az, amitől óvjuk az olvasót: a *lőrét* tárgy.

4. Az elrendezés nemcsak az egyes részeknek és szakaszoknak, hanem a mondatnak mint egésznek is fontos kérdése. Mert hányszor megesik az, hogy a részletekben minden rendben van, s a mondat egésze valahogy mégis biceg; érthető, de nem arányos, nem ritmusos, nem elég világos, pregnáns.

a) Már az időhatározó előre emeléséről szólva kiderült (IX. 2/b. pont), hogy nem árt néha egy rövid, csekélyebb nyomatékú rész a mondat elejére, mintegy bevezetőül. Még fontosabb ez akkor, ha ez a rövid rész mintegy átvézet az előző mondatból az újba. Hiszen — ahogy egész beszédünk — minden mondatunk indul valahonnan és tart valahová; kapcsolódik az előzményekhez, s átvezet a továbbiakba; tartalmaz ismertet és tesz hozzá valamit; az tehát a helyes felépítés, ha mindig az eddigiekből indulunk ki, s azokhoz fűzzük az újat. Ezért azokban a mondatainkban, amelyekben van egy, az eddigiekre utaló rész, a pregnáns és arányos felépítés mindig ez: átvezető részlet — újonnan hozzákapcsolt rész. Példákon: „és az előzőleg magnetofonszalagon tárolt híryanagot *nagy sebességgel* . . . közvetíteni kezdik. Azért van szükség *erre a nagy sebességre*, . . .” (Néph. 1958. II. 14.); „*Ezekben a körökben* megfelelő színvonalon sajátítják el . . . a számukra . . . szükséges tudnivalókat. Éppen ezért az *Ifjú Gárda-körök munkája* nélkülözhetetlen a KISZ-szervezetekben” (Néph. 1957. XI. 13.); „az igazi iskola, a *csapatélet* még előtte állt. Eleinte csak a *csapatélet* nehézségeit látta” (Néph. 1958. II. 14.).

Nem mondhatjuk, hogy e mondatok bármelyike is érthetetlen. Csak nem elég arányosak: az átvezető rész el van dugva bennük a mondat belsejébe. Alighanem kifejezőbbek volnának így: „*nagy sebességgel* . . . közvetíteni kezdik. *Erre a nagy sebességre* azért van szükség . . .”; „*Ezekben a körökben* . . . saját-

titják el . . . *Az Ifjú Gráda-körök munkája éppen ezért nélkülözhetetlen . . .*”; „*a csapatélet még előtte állt. A csapatéletnek eleinte csak a nehézségeit látta*”. (Persze az ilyen megismétlődő átvezető rész helyett gyakran elég egy-egy névmás is !)

b) A szemléletes, arányos, p r e g n á n s elrendezés egyéb mondatokban is hasznos. Gyakori vétség ellene az, ami a legutóbbi példában is megtalálható: hogy a (nemegyszer részeshatározó árnyalatú) birtokos ragtalanul áll közvetlenül a birtokszó előtt, s ezáltal a birtokszó nem emelhető ki eléggé. (Más vonatkozásban e kérdésről l. a III. 3. és az V. 1. pontban.) Ilyenekre gondolok: „E kis *füzet célja*, hogy . . .” (Mg. 5); „A »forgalomtól függő« *dolgozók mintegy 70%-a a kiskereskedelemben üzlet . . . vezető*” (egy statisztikai kiadványból); „Ez a gép még ma is a »nagy« *energiaipar legfontosabb, szinte egyeduralkodó erőgépe*” (Uni. 3); „a beteg könnyen esik *más betegség áldozatául*” (uo. 48). — Nyilván mindegyikben jobban hangsúlyozható a — hangsúlyát helyzete folytán meg is érdemlő — birtokszó, ha így alakítjuk őket: „E kis *füzetnek az a célja*”; „a »forgalomtól függő« *dolgozóknek a kiskereskedelemben mintegy 70%-a üzlet . . . vezető*”; „Ez a gép . . . *legfontosabb . . . erőgépe a »nagy« energiaiparnak*”; „*könnyen esik áldozat(á)ul más betegségnek*”.

De más típusokban is törekednünk kell arra, hogy fogalmazásunk pregnáns, jól hangsúlyozható, első olvasásra érthető legyen. Hisz igaz, végeredményben megértjük ezt is: „Egy-két évvel ezelőtt *még a sajtóban is a »drága«* szó a valutának szinte állandó jelzője volt” (Nac. 72); de nem világosabb, jobban súlypontozott-e így: „Egy-két évvel ezelőtt a »drága« szó a valutának *még a sajtóban is szinte állandó jelzője volt*”!

c) A világos, pregnáns elrendezés próbaköve: a p á r h u z a m o s és e l l e n t é t e s részek felépítése. S hányan akadnak, akik ezt észre sem veszik mint problémát! Hányszor belekeveredik az ellentét vagy párhuzam két tagjának egyikébe az a közös rész, amely mindkettőre vonatkozik! Hányszor ritmustalan, döccenős a mondat, mert a párhuzam vagy ellentét egyik tagja éppen fordított felépítésű, mint a másik!

De felkiáltások helyett nézzünk inkább konkrét eseteket. Az elsőben elől áll az alany, a másodikban hátul itt: „*A papírforma* tehát nagyon is a demokraták mellett szól, de nem minden *a papírforma*” (Ve. 32: 4). Ha már ismétljük a szót, nyilván jobb így (s a második állítmány is nyomatékosabb az átvezető rész előre tételeivel): „*A papírforma . . . a demokraták mellett szól, de a papírforma nem minden*”. — Két azonos rangú határozó közül az első az állítmány után, a másik a maga állítmánya előtt áll ebben: „a néphadsereg szerves része *az államnak, a proletárdiktatúra* védelmezője és építője . . .” (Néph. 1957. XII. 15.). Talán arányosabb így: „szerves része *az államnak, védelmezője és építője a proletárdiktatúrának*”. — Nem kap elég nagy hangsúlyt a továbbiakkal egyenrangú határozó e mondatban: „A marxizmus—leninizmus elveinek érvényesítésére éppen olyan szükség van *a hadseregben, mint állam- és pártéletünk bármelyik területén*” (uo.). Jobban súlypontozva: „*érvényesítésére a hadseregben* éppen olyan szükség van, *mint . . . bármelyik más területén*”.

A *nemcsak . . . hanem . . . is* kötőszóegyüttes köztudomásúan az éles, poláris ellentét kifejezésének eszköze. Az ellentétet tanácsos úgy fogalmaznunk, hogy tagjaiban csak a valóban ellentétbe állított részek foglaljanak helyet, s mindkét tagján kívül essen az, ami a kettőre együttesen vonatkozik. Ez így természetesnek látszik. S mégis: hányszor belecúszik egyik vagy másik részébe

a közös tag! Íme: „hőt nyerhetünk, és pedig [!] *nemcsak* az üvegházi gazdaság fejlesztéséhez *elegendőt*, hanem a fürdők, mosodák, a házak fűtésére is” (Uni. 40). Az *elegendőt* nem része az ellentétnek, hanem mindkét tagjára vonatkozó közös elem; jobb hát kiemelnünk: „*elegendő* hőt nyerhetünk, még pedig [!] *nemcsak* . . . fejlesztésére, hanem . . . fűtésére is”. — „*Nemcsak* sok *szenet* kér az ország a bányászoktól, hanem jó minőségűt is” (Rá. 42): itt is ki kell emelni a *szenet* részt, mert közös elem; valahogy így: „*Szénből* *nemcsak* (hogy) sokat. . . ,hanem jó minőségűt is”.

Ez utóbbiban e formát javasoltuk: *nemcsak* *hogy*. Ha nem egyes fogalmakat állítunk szembe egyes szavak képében, hanem egész gondolatokat teljes mondatok alakjában, akkor a pusztá *nemcsak* elégtelen, jobb ennek *hogy*-os kapcsolatát használnunk. Mint itt is: „*Nemcsak* szép és nemes *olvasmányt* *nyújtanak*, hanem helytállásra, hazaszeretetre, a szocializmus iránti *odaadásra* is *nevelnek*”. Az ellentét így némileg biccenős, mert sem az állítmányok, sem a határozók nincsenek valóságos ellentétben, hanem mondat áll szemben mondattal. De megoldja ez: „. . . *nemcsak* *hogy* . . . *olvasmányt* *nyújtanak*, *hanem* . . . *odaadásra* is *nevelnek*”.

Máskor, ha mondat mondattal nem valóságos ellentét, csak tetéző hozzátoldás viszonyában van, jobb a *nemcsak* . . . *hanem* . . . *is* együttest egyszerű *sőt*-re cserélni. „*Nemcsak* a gépek üzemzerű működése kielégítő, *hanem* egyre több ammóniát termelnek” (Rá. 42); „ezzel *nemcsak* anyagot takarít meg a csoport, *hanem* segíti az esztergályosokat is”. Feloldva az állellentétet: „A gépek . . . működése kielégítő, *sőt* egyre több . . .”; illetőleg: „a csoport ezzel anyagot takarít meg, *sőt* segíti még az esztergályosok munkáját is”.

Az előbbihez hasonló a *nem* . . . *hanem* együttesével szembeállított részek elrendezésének szabályossága — és szabálytalansága — is. A közös tag itt sem csúszhat bele egyik szembeállított részbe sem. „[Az USA] *Nem a latin-amerikai államok* egységének megteremtésére, hanem megosztásukra, »balkanizálásukra« törekedett” (Ve. 32: 22): e mondat eleje így azt sejteti, hogy *nem a latin-amerikai államok*, hanem *más országok* egységét akarta megteremteni. Kiemelve a közös tagot: „A latin-amerikai államoknak *nem egyesítésére*, hanem . . .”; vagy gyökeresebben átfogalmazva: „*Nem* arra törekedett, hogy egységbe tömörítse *a latin-amerikai államokat*, hanem hogy éppen megossza . . . *őket*”. — S természetesen igen furcsa, ha a *nem* . . . *hanem* típusú elemegyüttes félbehagyott mondatféléket kapcsol, mint itt: „adatokat közöl, amelyeket *semmi esetre sem lehet* megvitatni, *hanem* »beszélykolni« és jól megjegyezni” (Néph. 1957. XI. 30.); talán ezt jelenti: „amelyeket *nem megvitatni* kell, hanem . . . *jól megjegyezni*”; vagy: „amelyeket megvitatni *nem lehet*, *hanem* jól meg kell jegyezni”.

Más kötőszópár használatakor is óvakodnunk kell a közös résznek az ellentét egyik elemébe csúsztatásától. Az amúgy sem kívánatos *amíg* . . . *addig* első eleme rosszul fogja át a mondanivalót itt: „*Amíg* igazságos ügyünk feltartóztathatatlan *győzelme* a békeszerető embereket elégtétellel tölti el, *addig* az imperialistákból zavart és mérhetetlen hisztériát vált ki” (uo.). Hiszen az *igazságos ügyünk feltartóztathatatlan győzelme* közös tag, mindkettőre vonatkozik, az váltja ki az egyikből ezt, a másikból azt! Nem is próbálkozva e kötőszópárral, talán ezt mondhatnánk: „*Igazságos ügyünk* . . . elégtétellel tölti el; az imperialistákból *viszont* . . . vált ki”. — Az ilyen becsúsztatás természetesen a kötőszó nélküli párhuzamokban sem helyénvaló; különösen a második részben való elrejtés lehet értelemszavó. E példában: „az állami bíróságok csök-

kenő és a társadalmi bíróságok *hatáskörének* növekvő tendenciája" (TSzle. 102) a közös birtok, illetőleg birtokos (mert a bíróságoknak birtoka, a tendenciának birtokosa) aligha emelhető ki erőszak nélkül, de akkor legalább tegyük az első részbe, s a másodikban utaljunk rá vissza egyeztetéssel: „az állami bíróságok *hatáskörének* csökkenő, és a társadalmi bíróságokénak növekvő tendenciája”, vagy tovább egyszerűsítve: „a társadalmiakénak”.

Mégsem teljesen „szabad” tehát a magyar szórend! Fontos funkciói vannak, s ezek kifejezésére pontos, jól árnyaló szabályai! Mint mindennek a nyelvben, ennek is egyetlen alapszabálya van: úgy alakítsuk az elemek rendjét, hogy a gondolatközlés világossá, egyértelművé, jól felfoghatóvá váljék általa. Ismét csak azt mondhatjuk: nem is a részletszabályok megtanulása a legfontosabb. Csak gondolkozni kell. Gondolkozni, és figyelemmel lenni egy kissé a leendő olvasóra vagy hallgatóra.

X. Összegezés és kitekintés

Tizennyolc évvel ezelőtt, a Magyarosan című folyóiratnak 1943. évi, 12. évfolyamában, ugyancsak éppen négy folytatásban (18, 62, 88, 124) közölt az enyémhez hasonló hibajegyzéket Zolnai Gyula „Barangolás a nyelvérzék vado-nában” címen. Ő is nyomtatott forrásokat használt fel; s a tőle tárgyalt hiba-típusok nem kis részben hasonlítanak a mieinkhez: számára is a szóhasználat, a képző- és raghasználat, a mondatszerkesztés, a szólások alkalmazása adta a legtöbb megróni valót.

Sokaktól hallani: soha még olyan veszélyben nem volt nyelvünk, mint most, a felszabadulás óta; soha még annyi vétséget nem követtek el ellene, mint az utóbbi tizenöt évben. Nos, új esetek bőven vannak példáink között, sőt akad nem egy új típus is; de a különbség mégsem tekinthető minőséginek. Végeredményben az ilyen aggodalmakkal szemben inkább ellenérv e két közle-ménysorozat összehasonlítása. — De az, hogy e hibatípusok tekintélyes részük-ben megvoltak már két évtizeddel ezelőtt is, s most legföljebb csak az esetek száma szaporodott meg, persze korántsem vigasz ezeknek mai meglétét ille-tően. Amikor iparban, mezőgazdaságban és műveltségben egyaránt magasan föléje emelkedőben vagyunk az elmúlt korszakbelinek, akkor anyanyelvi kul-túránkat tekintve sem elégedhetünk meg azzal, hogy közfogalmazásunk nem sokkal rosszabb a felszabadulás előttinél. Az előzőkben bemutatott fogalma-zási zűrzavar nem új, de van; s megléte egyre inkább visszássá válik.

Még egyszer hangsúlyozom: nem kipellengérezni akarjuk a megvizsgált műveket, nem ostromozni a hibák elkövetőit. Csak segíteni akarunk; s nem is a hiba elkövetője ellen küzdünk, hanem a hiba ellen, hogy minél többen vál-janak elkövetőkből el nem követők. Jól tudjuk: a nyelv szabályai ellen nem tudatosan vétkeznek; csak sokaknak nem volt módjuk arra, hogy a kellő fogalmazási biztonságot annakidején megszerezzék, — bár egyébként élet-tapasztalataik alkalmassá, sőt méltóvá teszik őket az írásban való meg-nyilatkozásra.

De hát az idő telik, a fejlődés előre megy; s ebben nem maradhat el anya-nyelvünk épségének ügye sem. Annak is előre kell haladnia. Ismétlem: nem grammatikai szabályok megtanulása útján. Nem az a legfontosabb itt. Csak annyit kell — de ezt igen gondosan — szem előtt tartanunk, hogy a nyelv társadalmi funkciója a gondolatoknak rezdületnyi pontosságú közlése; s hogy

az írásmű célja a minél tökéletesebb megértetés. Ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvi közlésnek a fogalmazó csak az egyik tényezője, s a másik oldalon ott az olvasó vagy hallgató, akire szintén tekintettel kell lennünk, — akkor a nyelv iránti felelősségérzet, a fogalmazásbeli gondosság szinte szabályok ismerete nélkül megold sok mindent.

De ez a folyamat nem megy magától. Az egész társadalomnak részt kell vennie benne. A műveltségi színvonal általános emelkedésének ez nemcsak tünete, eredménye, hanem tényezője is, — s nem is éppen a legjelentéktelenebbik.

Deme László

Közgazdasági szókészletünk kialakulásának kezdetei

(Második közlemény)

8. A tőkés felhalmozás feltétlen érvényű általános törvénye szerint minél nagyobb „a munkásosztály lázárjainak rétege és az ipari tartaléksereg, annál nagyobb a hivatalosan elismert pauperizmus”. Más szóval: A tőke felhalmozásának arányában romlik a munkásosztály helyzete, nő a nyomor, a kínzó munka, a tudatlanság, erőszak, erkölcsi lealacsonyítás (Tőke 698—9). A hivatalos pauperizmus kérdését azonosnak kell tekintenünk a munkásosztály azon részének problémájával, „amelyet létfeltételétől, munkaereje eladásától megfosztottak és amely közadakozásból tengeti életét” (uo. 708). A kapitalista szemlélet a pauperizmust előidéző okok keresése közben más-más jelenség mellett köt ki, és keresi a nyomor terjedését gátló megoldásokat: „Számos déli lakók, kik forró napjok jótékony befolyások alatt semmi nélkül sem szűkölködnének — áttéve az éjszaki fagyos földre — alkalmasint inséggel és szegénységgel küzdenének, a mennyiben eddigi *munkakeresetök* szaporodott és drágábbult szükségük kielégítésére nem telne” (HonK. 1842. 47); ha az angol szegényház lakója meghatározott jövedelemre nem tett szert, „*munkabeli keresetének* pótlásául a szegények pénztárából »toldalékot« kapott (uo. 60); a szegényalapok növekedése a munka csökkenését vonja maga után, s ezzel a még alacsonyabbra nem szoruló munkásokat is, „eddigi *munka keresetökben* ejtett bár legcsekélyebb csorba következtében valódi szűkölködők sorába taszítja” (uo. 78); Angliában a napszámos nem követheti a nagyobbbszerű pénztőkék forgásának irányát, „egy helyhez van kárhozatként lánczolva, melyből a speculatio vagy egyéb körülmények a *munkatőkét* elvonták” (uo. 63); Ausztriában „a *munka mivelhető* koldusokat, helybeli körülményekhez szabott munkával ellátni, az illető hatóságok gondoskodási köréhez tartozik” (uo. 74). (A dologház intézményéhez kapcsolódó szavakról később szólunk.)

Hiába hangzanak el antikapitalista szemlélettel önvigasztaló kijelentések, hogy országunk még ment a pauperizmus veszélyétől (Eötvös: Kelet népe és Pesti Hirlap. Pest 1841. 61, 75; Lukács M.: Ath. 1843. 1 : 53; stb.), valójában egyre inkább érezhetővé válik a dolgozó osztály nyomor, a munkaalkalmak hiánya, s lesz programponttá a munkalehetőségek megteremtésének követelménye: Szokolay István az ipar fellendülését gátló célrendszer feudális formája ellen harcol: Ahol kasztrendszer uralkodik, ott az ipar nem virágozhat, „mert a szorgalom méltánylása, a kézművesek, és kereskedők osztályának tisztelése, hatalmas és nélkülözhetlen inger a *munka ébresztés* és tökéletesítésre” (Szok. 33). Forradalmi sajtónk Blanqui szavait közvetíti, aki „metsző hangokban panaszkodik a dolgozóknak *munkaszerzés* lehetlensége fölött” (Ref. 1848. 135).

Amidőn Kossuth Lajos lapja a munkaalkalmak felkutatását sürgeti, a probléma területére vonja a munkaképesség mozzanatát is. Ezzel kapcsolatban idéznünk kell azt a marxai tételt, hogy „a tőkés termelés uralma alatt . . . a munkás termelési költségei nem egyebek, mint a létszükségleti cikkeknek az az összege — vagy azoknak pénzben kifejezett ára —, amely átlagban szükséges ahhoz, hogy a munkás munkaképes legyen, munkaképes maradjon” (Válműv. 1 : 50). A Hetilap azt hangsúlyozza, hogy a dolgozó osztálynak munka kell és nem alamizsna: „jó és célszerű lenne . . . azon eszközöket felkutatni, melyek által a nem producálók, nem munkálkodók, de *munkaképesek* és így a producálók költségén táplálандók száma legcsekélyebbre olvadna” (Hlap. 1847. 617); „A szegények, szűkölködők két osztályra oszthatók, *munkaképesekre* és *munkaképtelenekre*” (uo. 618)¹. Az 1848-i céhirendelet is utal a munkás testi állapotának megóvására: „a hatóság a mestert kötelezendí . . . a lábbadozónak addig, míg megint *munka-képes* leszen, a betegség előtt volt munkabérrel s tartási költséggel leendő ellátására” (PH. 1848. 539). A *munkaképes* szó főnévi származékának jelentéstartalma bizonytalanabb. Példamondatainkban más-más fogalmi jegyeket sejtet. Általános értelmű ebben a szövegben: List nem olvaszthatta be összefoglaló politikai gazdaságtani művébe „A földművelési szerkezetről és a fekvő javak körítéséről (Arrondirung), a *munkaképesség* terjesztéséről . . . összeszerzett” tanulmányait (List—Sárváry 1 : 24); az 'emberi alkotó készség' tartalmi elemeit érzékeli ebben az összefüggésben: a Zollverein vámjaival nem védi a legjobb és legszebb készítményeket, pedig „ez által az emberben a személyes, szellemibb *munka-* és *műképesség* fejlesztetnék ki” (Hlap. 1847. 134); a 'tőkés találékonyság, tőkefelhalmozó akarat, újrateremtő tudatosság' fogalmi elemei rakódnak egymásra a szó tartalmában, ha a következő gondolatok felől közelítünk feléje: az észak-amerikai nemzetgazdaság „nem más, mint azon *munkaképesség*, mellynek pénz kell, hogy minden nyers anyag nemesbitessék (!), s ujjabb és nagyobb értékű tőkévé tétessék” (uo. 636); a kereskedés oda tart, „hol *munkaképesség* és *munkakedv* találhatik” (uo. 638).

Mielőtt folytatnók a tőkés és a munkás viszonyának fogalomkörébe tartozó szóösszetételek szemléljét, előzőleg egy-két megjegyzést fűznénk az eddigi példaszövegeinkben előfordult, de közelebből nem értelmezett szóalakokhoz. CzF. a *munkaképes* helyett a *munkabíró*-t magyarázza, s ide utal vissza a *munkatehető* címszónál is. A *munkabíró* szót a reformkor nyelve is ismeri: az angol emberek „*munka szeretők, munkabírók*” (Irinyi József: Úti jegyzetek. Hala, 1846. 1 : 147). Irinyi az ige főnévi származékát is használja: „Angliában inkább, mint akárhol másutt, honos a vállalkozó szellem, *munka-bírák, munka szeretet*” (uo. 2 : 156). A *munkabíró* melléknévként fordul elő a következő idézetekben: A takarékszegélypénztárak elérik céljukat, „ha a betegek elég gondosak jövődjök iránt, elég szilárdak inkább a *munkabíró* korban nélkülözni” (Hlap. 1846: 566); „Anglia híres *munkabíró* munkásai sok hussal élnek” (PH. 1848. 380). A *munkatehető* szó régi nyelvi örökségünk (NySz. 3: 640), első szó-tári előfordulása: PPB. 1782. A *munkatehetség* reformkori szóalkotás. Széchenyi írja: „nem lehet és bizonyosan nem lesz a védegyeletnek a magyarra nézve egyéb eredménye, mint »kijátszott remény és elfecsérelt idő- és *munkatehetség*»” (1845. Viszota 2 : 582); a munka az ember boldogulásának kútforrása, s ezt a társadalmi intézkedések nem foszthatják meg feltételeitől: „Illy föltétel a *munka-tehetségnek* kiki belátása és érdekei szerint természetesen a közérdekkel

¹ A NyÚSz. (1: 168) a *munkaképes* összetételt csak Ball. 1854-ből, a *munkaképtelen*-t Ball. 1872-ből idézi.

öszhangzólag [!] használása" (Hlap. 1847. 809). A *munkakedv*-et első ízben a Tzs. 1835. szótározza: „Arbeitseifer, der; *munkakedv*, *munkahév*, buzgóság”. Az itt említhető *munkavágy* szavunkat a NyÚSz. szerint Széchenyi használta először 1831-ben: „új erőre gyúlt *munkavágyom*” (Világ 11; Szily kiad.). E most idézett szavak tartalmának egységesítő kifejezésére nyelvünk később a *munkaszellem* szót alkotja: „Angliában a *munkaszellem* hatalmasan elterjedt” (BpH. 1853. 279). Az imént idézett Irinyi-mondatszemelvényben előforduló két *munka*- előtagú szavunkkal (*munkaszeretet*, *munkaszerető*) kapcsolatban is rámutathatunk egy-két tárgyi jelenségre: Az anyagi érdekeltség fokozza a munkaszeretetet, a tétlenség munkagyűlöletet ébreszt: „A *munka szeretet* közvetlen haszon hiányában szendereg” (Hlap. 1846. 29); a céhszabályszerrel együtt idejét múlta a vándorló mesterlegények életmódja is: „A folytonos csavargás henyléshöz szoktatja őket; és a *munka-gyűlölet*, melyet a henylés szül, számtalan bűnökre, s gonosz tettekre vezet el őket” (Szok. 49). Pedig „A *munka-szeretet*, ha csak korán el nem fojtatik, él minden kebelben” (uo. 168). A *munkaszerető* melléknévi jelentésben is előfordul a következő, a szó főnévi használatát is feltüntetett szövegben: A tönkrejutott jobbágy sorsát tekintve, „mi marad egyéb hátra sokszor még a *legmunkaszeretőbb* embernél is — mint koldusbotot szorítani kezébe . . . alamizsnából vagy ragadványból tengődni a haza kárára, a *munkaszeretőik* terhére” (Sz. 1839. 494).

Visszakanyarodva e szakasz kezdeti motívumához, a gondolati folytonosságot a már az előző fejezetben előfordult *munkakereső* szó biztosítja. A munkalehetőségek megteremtésének kérdésében nemcsak elvi kijelentések hangzanak el, hanem határozott körvonalú, megoldható indítványok is. A „munkátlanok tömege nem saját hibájából az”, a szűkölködő polgártársakon segíteni kell. Iparbank alapítása, iparműtár létesítése, önkéntes dologház megnyitása (erről később külön szólnunk) javítaná az anyagi életviszonyokat. Van is rá példa: „A megbecsülhetetlen vasut-munkák által tág mező nyílt a *munkakeresőknek*” (Hlap. 1847. 618); az állam kötelessége a gyengéket oltalmazni: „Ez legjobban az által történhetik — ha a *munkakeresőknek* munka adatik és biztosítottatik” (Ref. 1848. Mutatványlap 2). 1848-i forradalmunk a munkás-kérdés új fogalmi mozzanatait veti fel. Munkásszállóról is szól a céhszabályokat módosító rendelet: „A szállók célja: hogy . . . a *munka-keresőknek* utasító intézetül szolgáljanak” (PH. 1848. 543). A munkakönyv előképe is felvillan: A műhelyekből kilépő segédek „a *munkakeresők könyvébe* lesznek bejegyzendők” (Mérei 192). E témakörben találunk adatot szavunk melléknévi használatára is. A munkások szállóhelyének rendezésére is kiterjedő 1848. évi miniszteri bizottsági jelentés szerint a szállókban nyilván kellett volna tartani a munkában álló segédeket, a munkást kereső mestereket s a munkanélkülieket is: „2-k könyv lesz, melyben az érkező vándorok, vagy a helybeni munkából kiállott segédek névsora, időrendszerint fog vezetettetni. E névsor lesz a *munkakereső segédek könyve*” (uo. 191). A *munkakereső segédek könyve* kifejezéssel jelölt kollektív 'munkakönyv' fogalma mintegy reformkori preformált alakja a későbbi egyéni munkakönyvnek: Német lapok híradása szerint „a különböző gyárakban, iparosoknál stb. *munkakönyveket* akarnak behozni” (BpH. 1853. 231). *Munkakeresés* szavunk is munkásmozgalmi szövegben lép elénk. A pesti gombkötő segédek hatodik követelése így hangzik: „A *munka keresés* sorba menjen” (Mérei 140). A céh válaszában ismétlődik a szó: „Hogy a *munkakeresés* úgy mint mostanában fenál [!], sorba menjen, alul irottak nem ellenzik” (uo. 142).

A tőkés a munkást dolgoztatja, és a hasznot, azaz azt az értéktöbbletet, amelyben a munkás meg nem fizetett munkája testesül meg, kisajátítja (VálMűv. 1 : 409—10). Széchenyi ítélete szerint a holland és angol gazdák haszon, nyereség nélkül munkát nem végeztenek; „náluk igen kevés munka vesz haszontalan, nálunk pedig nagy a *munkapazarlás*” (Hitel 89). A tőkés a haszon növelése érdekében nem veti meg a *captatio benevolentiae* embertelen formáját sem. Mivel a nyereség reménye „kiszti a bérmunkást¹ gondolkodni azon, mikép tehessen csekély megerőltetéssel minél több munkát”, a munkaadónak ösztönzésül az anyagi érdekeltség látszat-eszközához kell folyamodnia: „A ki tehát a . . . bérmunka hasznával magát biztosítani akarja, az fizessen úgy, hogy a munkásoknak kinézésük lehessen, a közönséges napdijon felül valamely felesleget félre tenni”. Az eljárás a következő: „Eleinte, hogy a *munka-haszonbér* bevitethessék, tegyen a vállalkozó egy kis áldozatot, s fizesse a munkát drágábban . . . Aztán majd adódik alkalom a bért mérsékelni” (MG. 1842. 1186). A munka termelékenységének — reformkori szóhasználattal a *munka termelékenységének* (Társ. 1842. 269) — efféle fokozásához is alapvető feltétel a kapitalista árutermelés (vö. PolGaz. 59). Ide torkoltnak a következő idézetekben kiemelt szóösszetételek: Ganz Ábrahám 1844-ben vasöntő műhelyt rendezett be Budán. Érdekében Kossuth levelet ír Széchenyihez 1845-ben: Gantz „a hajógyár igazgatójától az adott szó bizodalmánál fogva, megújított kérésére azon válasz által lepetett meg, hogy a hajógyárból sem kőszénre, sem *munkarendelményre* nem számolhat, mert ezt Méltóságod határozottan eltiltotta” (Viszota 621). Francia felfogás szerint az ipari termelésben nincsenek legyőzhetetlen akadályok: „hogy valamely nép olly *munka-forrással* megajándékozassék, mely eddig ismeretlen volt előtte, ehhez idő kell s kitűró fáradalom” (Hlap. 1847. 83). A védelmi vámok egy országnak sem ártottak. „Ezt bizonyítja mindenütt a tapasztalás, ámbár ép úgy kimutatni lehetne, hogy itt ott a rendszer egyoldalúsága, *munka-ápolás* nélkül, a jót egészen nem hagyta gyarapodni” (uo. 639). A gyárosok a gazdasági válság idején anyagi veszteség mellett is folytatják a gyártást, „Mert jobb időkre vártukban kiakarják (!) kerülni a *munka megszakítás* helyrehozhatlan kárait” . . . A kézműves és gyáros abban a reményben adja el veszteséggel is áruját, „hogy talán ez által versenyellenéit *munkamegszakításra* kényszeríthetendi” (List—Sárváry 2 : 236).

9. Ebben a fejezetben olyan *munka-* előtagú összetételekről szólnak, amelyek az eddigieknél élesebben kapcsolódnak az osztályharc területén adódó jelenségekhez. A tőkés és a bérmunkás között fennálló harc folyamán a munkás csak a gépek bevezetése óta támadja a munkaeszközt (Tőke 462). A gépek egyre gyorsabban fejlődő, szüntelen tökéletesítése bizonytalanná tette a munkás helyzetét (Kommunista Kiáltvány. VálMűv. 1 : 19). Irodalmunkban is felvetődik a kérdés: „Igaz-e azon panasz, hogy erőművek alkalmazása . . . által a dolgozó nép, és kézi munkájuk napibéréből élők, élelem- és keresetmódjoktól megfosztatnak?” (Tudt. 1834. 3 : 73). A válasz nem egyöntetű: az „erőművek használása által valóban a dolgozhatás alkalmá és kenyér-kereset módja a munkás nép osztályából naponként mind inkább kivétetik” (uo. 74); de az ellenkező állítást is megfogalmazták: „Az erőművek a dolgozó népnek valóságos áldásul vannak, s annak jobblétét eszközlik” (uo. 100). A probléma hatá-

¹ A bérmunkás előfordulására ez korábbi adat, mint a Nyr. 81 [1957]: 37. közölt forráshely.

rozottabb szövegezésben is élénk kerül: „Ártanak-e a gépek a munkás-osztálynak?” A felelet ugyancsak kérdés formáját ölti: „Tehát ki nem látja, hogy ha a gép által a fonásnál, szövésnél vagy nyomtatásnál husz munkás erejével több vitetik véghez, ekkor miszerint e *munkaszaporításnak* haszna is legyen, a gyártásnak minden egyéb osztályaiban azonnal megszorítottassanak a munkások?” (Hlap. 1846. 997). Gép ellen lázadó munkásmegmozdulásról 1830-ban értesülünk: angol mezőgazdasági munkások *munkamíveket* romboltak széjjel (Nyr. 80 [1956]: 423). A munkások harca a munkanap megrövidítéséért a modern nagyipar hazájában, Angliában kezdődött. A normálmunkanap megteremtése a tőkésosztály és a munkásosztály között folyó hosszú küzdelemnek az eredménye (Tőke 323). Amidőn lord Ashley 1844-ben törvényjavaslatát előterjeszti a tízórás gyári munkanapról, a parlamenti vitában felszólal lord Graham is: reméli, a kormány „kisebb mint 12 órai *munka megszorítása* nem egyezend”. J. Russel megjegyzése szerint „itt csak arról lehet szó: valljon a javaslott *munka-megszorítás* a bér kisebbedése miatt a munkásoknak kárára leend-e?” (Hír. 1844. 165). A munkásosztálynak a tőkés kizsákmányolással szemben tanúsított állandó ellenállása során hatásos harci eszköznek bizonyult a sztrájk. A sztrájk fogalmának kifejezésére a reformkor nyelve számos megjelölést alkotott: *munkaszünet*, *munkafelfüggesztés*, *munkaszünet*, *munkamegszüntetés* (Nyr. 80 [1956]: 419–21). Itt e szóösszetételek közül csak kettővel szeretnék foglalkozni: egyrészt példamondataink azt igazolják, hogy a reformkor szótári szókészletében található *munkaszünet* szavunk jelentése több irányban különül el; másrészt a *munkamegszüntetés* szóalakot feltüntető szövegrészlet alapján e szó ismert előfordulásának időpontját megjavíthatjuk. A reformkori szótárak csak a 'feierabend' jelentésű *munkaszünet* szót ismerik. E mellett a 'pihenő idő' fogalmával azonosítható tartalom mellett egyéb jelentésarányalatokat is ismerünk: A falusi lakosság mezőgazdasági munkálatai a természet törvényeinek parancsára tél idején szükségszerűen szünetelnek. Ezzel a 'valamely munka félbeszakítása, ideiglenes szünetelése' értelemben használt *munkaszünet* szóval találkozunk ebben az idézetben: „De a dologtehető szegénység ügyét sem szabad elhanyagolnunk. Lássuk ennek beléletét. Ez dologkinyilástól, mintegy april elejétől fogva *munkaszünetig*, mintegy october utójáig, napszámmal és kis földesckéje vagy szőlőcskéje művelésével keresi élelmét és téli szükségéi ellátásait” (Hond. 1847. 1: 494; Hlap. 1847. 789). E *munkaszünet* szónak a vidéki életformától nyert fogalmi jegyei élesen elkülönülnek a bér munkások munka nélküli idejét jelölő szótartalomtól. A gépi berendezés a munkásosztály egy részét feleslegessé teszi (Tőke 465). A gyárakban, manufaktúrákban stb. a munkások száma folyvást hullámozik, hol foglalkoztatják őket, hol elbocsátják (uo. 694). A munkanélküliség állandósítja a nyomort. Az angol kereskedelem pang. A gyárosok a munkáslétszámot csökkentik. „A munka nélkül maradt dolgozók, éhelhalásnak vannak kitéve” (Mult és Jelen 1841. 520). A 'munkanélküli' fogalmának ehhez a körülírásához hasonló a „munka nélkül szűkölködő . . . egyedek” kitétel (HonK. 1842. 70). Ide csatlakoznak a *munka nélküli* melléknévvel alkotott szerkezetek: „munka nélküli emberek” (Szd. 1839. 602); „munka nélküli napszamos” (uo. 1842. 792); „munka nélküli egyének” (HonK. 1842. 74). Ez utóbbi kifejezésektől már csak egy lépés választja el a tapadásos szóalakot, főnevesült *munkanélküli* szavunkat: „ha megfontoljuk mily szerfelett számosak a legujjabb [!] időkben majd minden nevezetesebb helyeken fellállított [!] dolgozó házak *munka nélküliek*, féslett életűek, könnyelműek, és kibocsátott büntetettek számára”, lehetetlen

kételkednünk abban, hogy Némethon a pauperizmus bajának orvoslására törekszik (uo. 76). A tőke és munka viszonyában leverő az aránytalanság. A dolgozó néposztály „azon csekély bért is, mely élte nyomorúságos fentartására alig elég, ... az anyagi jólét minden javaiban bővelkedő hatalmas vállalkozóktól kegyelem gyanánt veszi, mert az álladalom a *munka-szünet* esetében bizonyos végveszéllyel fenyegető éhenhalás ellen semmi biztosító eszközökről nem gondoskodik” (Hlap. 1846. 79). Szövegünk világosan érzékelteti, hogy itt a szó a 'munkából való elbocsátás okozta kényszerszünet' értelmét fedi. A számba vett jelentésselkülönülések mellé újabb változatként szegődik az az 1834-ből adatolt *munkaszünet* szavunk, amely 'a munka tervszerű abbahagyása közös megállapodás alapján' jelentést sűríti magába: A lyoni selyemgyári munkások elhatározták, „hogy minden selyem készítesek szűnjenek-meg. Ezen határozás másnap teljesedésbe is ment, és ma hétfőn részint a szép idő, részint a *munkaszünet* annyi csoport népet vont ki az utcákra, hogy ekkor tisztán lehete látni, mily számtalan kezeket foglalatostkodtatnak a gyárok Lyonban” (Nyr. 80 [1956.]: 419). A *munkamegszüntetés* szavunk ma tudott lelőhelyének évszáma: 1844. Korábbi adata bukkantunk. Law skót közgazdász 1716-ban részvénytársaságot alapított. Erre utal ez a hazai megállapítás: „Law hitelrendszere a pillanatnyi s általánosnak látszó jólét után általános bukást, *munka megszüntetést*, drágaságot s nyomort hagyott maga után” (Tudt. 1842. 12: 51). A céhmesterek és legények között is dúlnak az ellentétek. Például az ácsmesterek azt kérik, hogy a legények új munkát ne vállalhassanak, a cserepező legények azt sérelmezik, hogy mestereik vidékieket állítanak munkába. A céhlegények és mesterek viszonyának szabályozásával foglalkozó miniszteri rendelet ezt a problémát ez alatt a fejezetcím alatt foglalja együvé: „*Munkakorlátozás*. Ez részint mint kívánatrészint s legtöbbnyire, mint panasz fordul elő” (Mérei 175). A rendeletben ráakadunk a szó alakváltozatára is: „a czéh-biztos, heverő napok, illető munka, inasok, iparműcsarnokok, külföldiek, *munkakorlátozás*, nők alkalmaztatása, telepedés és a többi, világosan nem a mesterek és legények közti kiegyenlítés [!], hanem felsőbbbségi rendeletek tárgyai” (uo. 183). A kizsákmányoló feudális szemlélet ekképpen rögzíti a céhek területén jelentkező munkásmozgalmi jelenségeket: A céhekben „sok rendetlenség és visszaélés támadt p. o. nagyobb díj kierőszakolása, minden mestereknél a *munkáról felmondás*” (Szd. 1844. 282). A kifejezés két elemének összetétellel alakulását mutatja a pesti kovácslegényeknek 1848-ban írásba foglalt kívánsága: „A *munka felmondás*, mind a mester, mind segéde részéről egy hét előtt történjék” (Mérei 98). Itt említjük meg, hogy az a céhtől kiküldött mester, aki a legények munkáját ellenőrizte, vizsgálta, *munka-látó* névre hallgatott (1840. Heves megye. MTsz.; CzF. szerint e szó a csizmadiaák szava Heves megyében).

Mind a naptári törvénytől, mind a tőke önkényétől függő munkaszünet végső fokon a munkanélküliség okozta pauperizmus kérdésébe torkollik. A mezei munkák elmúltával a mezőgazdasági munkások vagy a gyárakban keresnek foglalkozást, vagy a háziipar területén vállálnak munkát. A gyárrendszer kifejlődésével kapcsolatos termelési jelenségek között találjuk a vidéken űzött háziipart. A tőkések a falvakban szétszórt házimunkások seregét foglalkoztatják (Tőke 499). Sztáray Albert konzervatív, iparellenes állásfoglalásában hasznosnak ítéli e munkakört. Előnyös, ha a földművesek a télidőben szünetelő mezei munkák helyett selyemműveléssel, szövással mint mellékfoglalkozással töltik szabadidejüket: „e keresetmódok lehetőleg terjednek, — mert

ez közvetlen a legszegényebb néposztály javára válik; — midőn munkanélküli idejében szerzenényre módot nyújt” (vg. 1842. 213). A cukorgyárak is a falu népét „a mezei *munkától* üres időben foglalkoztatják” (Hlap. 1845. 26). A *munkától üres* ragos szerkezettel párhuzamosan fordul elő a jelöletlen szóösszetétel: A munkára kötelezett elítélt a munkával, „csak alkonyat előtt egy órával hagyhat fel . . . , az evés, vagy oktatás idejét is, mint *munkaürest*, idetudva” (Lh. 1837. 88); a nyomdatulajdonosok és nyomdászsegédek között 1848-ban létrejött kollektív szerződés szerint „ha a nyomdatulajdonos munkát nem tud aani: a segédeknek szabadság adatik a nyomdától kiállani: ha azonban a nyomdatulajdonos elereszteni nem akarná, a *munkaüres* napokon minden órájára a napi munka-időnek, 8 krt. fizetend” (Mérei 208; idézi Terestyéni F. Nyelvünk a reformkorban 111).

Az újonnan bevezetett gépek a régi kézműves- vagy manufaktúra-üzemekből tömegesen szorítják ki az utcára a felnőtt férfimunkásokat. A munkásosztály egy részét a gépi berendezés tökéletesítése fölöslegessé teszi (vö. Tőke 465—73). Egy magyar hírlapi beszámoló szerint a polgárkirályság idején a francia munkásság nyomaszto viszonyok közé került: „A kézmunkás-osztályok helyzete . . . ugyanaz maradand, miután, ugy látszik, nem igen gondolkoznak arról, hogy nekik foglalatosságot, munkát teremtsenek, pedig Franciaországban a legszamosabb néposztály minden bajainak legfőbb oka a *munkahiány*” (Hír. 1838. febr. 16. 2). Szokolay István az ipari kapitalizálódás ügyéért lelkesedő meggyőződéssel sürgeti gyárak létesítését: „Nem rég jelent meg egy német röpirat, arról, mikép lehet segélleni a *munkahiányon*, és szegénységen. Ezen író is a gyárakat ajánlja” (Hlap. 1845. 1242). Általános közgazdasági probléma keretében fordul elő a szó ebben a tételben: A fejlett ipar és jólét nincs egyenes arányban az olcsósággal. Lehet egy országban „általános szegénység és pénz-meg *munka-hiány* mellett minden igen olcsó” (uo. 1847. 635). Magyar viszonyokat tükröz a szóhasználat a következő megállapításban: „Nálunk a napról napra növekvő proletáriátus és annak *munkahiánya* valóban szomorító” (Hond. 1848. 147). A francia alkotmánytervezet szerint: „Az álladalom köteles gondoskodni arról, hogy *munkahiányt* ne szenvedjenek azok, kik máskint munkát nem képesek kapni” (KossH. 1848. 8).

Egy XVIII. századi angol röpirat azt ajánlja, „hogy a közjótékonyosságra rászoruló munkásokat, szóval a paupereket zárják be egy »ideális dologházba« (an ideal workhouse)” (Tőke 297). Ennek a munkásellenes gondolatnak hátterében a tőke mohósága terpeszkedik. Mi volt e terv célja? A szegényadó csökkentése, a manufaktúrákban a munka árának leszorítása, a munkanap határainak kiszélesítése (uo.; és Válműv. 1: 418). Magyarországon is működtek dologházak: „a pesti asszonyi egyesület . . . 1817 fenálló dolgozó házában sok százaknak nyújtott keresetet” (Közh. Esm. Tára 1832. 4: 110). „Ezek a dolgozóházak . . . olly intézetek, mellyekben munkátlan emberek mérsékelt jutalom mellett dolgot nyernek, a szükséges materiale megszerzéséről és az elkészült mív eladásáról maga az intézet gondoskodván” (uo.). A dologházak lakói bizonyos fajta munkát végeznek: „A *munkanemek* választása a helybeli környüllásoktól függ” (uo.). A *munkanem* szóval gyakran találkozunk, mégpedig változatos vonatkozásokban: A párizsi börtönlakók sorsa nem megnyugtató, a csak rövid időre elítéltek helyzete „sok *munkanem* megtanulását lehetetlenné tevén, a munkáltatást nehezíti” (Utazás 1: 260); a saint-simonizmusban „a papi hierarchia a concurrentiát szabályozva, minden *munkanem*hez csak épen a körülmények által szorosan megkívánt számú egyedet állít az épen szükséges

tőkealappal” (Lukács Móric; Ath. 1843. 1: 58); az 1848-i forradalmi, céhviszonyokat szabályozni hivatott miniszteri bizottsági jelentés szerint „A próba-idő tartamát akként látszott legtanácsosabbnak megállapítani, a minő a *munkanem*, melyre ki szegődni készül” (Mérei 185). A dologház jelentése nem egyértelmű. Használatos mai tartalma szerint is: „Szabadságvesztés-büntetés végrehajtására létesített intézmény, ahol a visszaeső büntetettek munkára szoktatás végett meghatározott munkakörben dolgoznak” (ÉrtSz.). Berzsenyi Dániel az észak-amerikai államok fenytő rendszerét szeretné elfogadtatni hazánkban. „Mert ki nem látja azt, hogy a gonosztevőket így magok munkája által tartatni, szorgalomra és rendes életre szoktatni s utóbbi élelmökre valót velek szereztetni egészen emberibb és célra vivőbb fenyték, mint azokat összefogdosni, összekinozni s úgy eleresztetni, hogy még az úton kénytelenek legyenek lopni. És vajjon mi lehetne reánk nézve hasznosabb, mint az ily jól rendelt *munkaházak* által kézműveink szükét némileg pótolni? Az ily *munkaházak* szoktathatnák népünket különféle hasznos mesterségekre, melyekre az magát önként soha nem adja s melyek nélkül nemzeti gazdaságunk örökre igen hiányos leend” (A magyarországi mezei szorgalom némely akadályairul. 1833. Magyar Irod. Ritkaságok 23: 33—4; Nyr. 39 [1910.]: 206). A következő évben e szót Kunoss már szótározza: „*munkaház*, dologház; das Arbeitshaus, domus laboratoria” (Szófüzér 1834.). A Tzs. 1838. így veszi szótárba: „*Munkaház*, fn. das Arbeitshaus”. A szó használatában mutatkozó jelentéskettőséget közvetlenül érzékelteti a pozsonyi jótékony intézmények számbavétele: „Az önkintések *munkaháza*. Ennek rendeltetése: dolgozható, de munka nélküli embereknek alkalmat szerezni, hogy táplálékukat megkeressék” (Szd. 1839. 602); „A kényszerített *munka-intézet*, oly férfi- s nőszemélyek számára, kik életmódjuk által a polgári társaságok terhére vannak . . . A bűnhődőknek a *munkaanyagot* az önkintések intézete adja csekély áron, a házi fenytékről a *munkaház* igazgatósága gondoskodik” (uo. 611); a francia filantropikus egyesülettől felállított „szegényi coloniák (gyarmatok) . . . nem egyebek mint *munka intézetek* nagyban tekintve” (HonK. 1842. 56). Dologház jellegű intézményt sejtet a Szalay László szerkesztette Themis-ben a „menekvés- és iparház” eszméje. Az iparház felállítása segítséget adna „azoknak, kik munkát keresnek s munkára alkalmasak”. Különösen a fogságból kiszabadultakra nézve volna megbecsülhetetlen. Itt „a bűnös vétkeinek színétől külön válván, oly *munkadagra* fog szert tenni, mi által a kísértetnek ellentállhat” (Th. 1837. 90). Ez a törekvés rendeltetésszerűen öröklődik. A pesti intézetek közvetetten ugyanezt akarják, amikor „arra törek-szenek, hogy a dologház tagjai se kerüljenek ki onnan minden fillér — s a mi legtöbb — áldott *munkahajlam* és szokottság nélkül” (BpH. 1853. 279). A *munkaág* szóval más tartalmú környezetben is találkozunk: A vasútépítő munkálatoknál a legjobb akaratot is megsemmisíthetik a visszaélések, „ha csak nem áll minden *munkaág* élén egy munkás, erőteljes, hatalmas egyéniség” (Lónyay 2: 193). Később e feladatkör jelölésére nyelvünk jelentéstömörítőbb kifejezést használ: „Könnyebben menne a munka minden bizonynyal ha próbált *munkavezetőink* volnának” (Mocsáry Lajos: A magyar társasélet. Pest, 1855. 9). A dologházi foglalkoztatáshoz hasonlóan a fogházbüntetésre ítélteteket is közös munkára kell fogni: „Némellyekre nézve az elkülönzés elviselhetőbb s célirányosabb. Másoknál s talán a közönség nagyobb részinél a *munkarendszer* inkább használ” (Társ. 1841. 128). A munkavégzés elemeinek rendszerré formálása mint elvi követelmény egyéb munkaterületen is jelentkezik: Franciaországban „*munkarendszer* fog behozatni a nemzeti műhelyekbe” (PH. 1848. 531).

10. Külön egységként tárgyaljuk a termelő tevékenység területi és tartambeli mozzanataival kapcsolatos *munka-* előtagú reformkori szavainkat: A dolgozók hármass csoportjáról, a természető, a készítő és a közvetítő osztályról, azaz a földművesekről, iparosokról, kereskedőkről szól többek között az a hírlapi cikk, amelynek címe ekképp hangzik: „Az emberi szükségek és *munkafajok*król általában s az alsóbb munkákról, s első szükségekről különösen” (Vg. 1841. 48). A munkavégzés terepének megjelölésére három szóösszetételt idézhetünk: Erdélyi János megfordult a wolfenbütteli hercegi könyvtárban, amelynek egykor Lessing is könyvtárosa volt: „Ha láttam Lessing *munkahelyét*, végezzem a látogatást utolsó szállásánál, . . . s megkérdelem, hol van itt Lessing eltemetve” (PD. 1844. 253); a pesti nyomdászok és segédek közti egyeztető tárgyalásokról készült miniszteriumi bizottsági jelentés megemlíti, hogy a nyomdatulajdonosok véleménye szerint „a sajtó szabad munkálkodásának legközelebbi jövőndője . . . alkalmasint tetemesen fogja megszorítani az újabb *munka helyeket*, a nyomdákat” (Mérei 211). „A régi tömlőcz-épület ujnak készültével kiürülván . . . négy szoba ezen rabok *munkatermeik*ké fordítatott” (Társ. 1834. 110); Bentham meglátogatásakor „Egy kis lépcsősoron felhaladván, eléggé téres *munka- és könyvtárterembe* értünk” (Th. 1837. 47); Lukács Móric ismertetése szerint Fourier falanszterében „különböző nagyságú szállások, közös konyha, éleltár, pincze, nagy, világos és szép *munka- és gyűléstermek* volnának” (Ath. 1843. 1: 60). Kunoss Endre a 'bureau' jelentését a következő szavakkal értelmezi: „írópolecz, íróasztal; tiszt szoba; hivatalszoba, *munkaszoba*” (Gyalulat, 1835.). — A munka időtartama a pesti gombkötő-segédeknek a céhhez benyújtott kívánsága szerint így alakulna: „A *munka kezdet* és szünet időt illetőleg azon tekintetből, hogy minden egyes egyén elmébeni kiképzésére időt is fordíthasson, . . . 6 óra reggeltől kezdve esti 7 óráig határozottassék [!]” (Mérei 140, I. még 141). A *munkamenet* még nem fedi a szó mai jelentéstartalmát: Procedura illegalis: „törvénytelen munkafolyamat, *munkamenet*, eljárás” (Törvénykezési s tiszt szótár. Debrecen, 1837. 59). A munka folytonossága nem egyszer törést szenved: „a *munkafolytatás* a földművelésnél is tetemes befolyású; de sokkal kevesebb megszakadásoknak van kitéve, mint a kézműzeteknél” (List—Sárváry 2: 234). Ismerik a *munkaterv* fogalmát. Egyedül Kunoss Endre szótározza: „*munkaterv*, Arbeitsplan” (Ujdon bővített Szófüzér. 1843.). Eötvös írja A carthausiban: „menj a Faubourg St. Antoineba, vagy a Pantheon-város részébe, tekintsd a sötét házakat, hol a divat nyomai eltűntek, hallgasd a *munkazajt* körülöttes, nézd a rongyos koldust, az izmos munkás sereget, mely tarka vegyületben körülolong” (Buda-pesti Árvizkönyv. Pest, 1839. 3: 179).

A munka szakszerűségének és a technikai eredmények értékesítésének gondolatából sarjad ki Győry Sándornak közgazdasági elvekből levezetett tétele: A közmunkálatoknál mind elméleti, mind gyakorlati ismeretekkel bíró férfiak vezetését kell biztosítani, mert „a munkások a rendszeres *munkatételt* s czélszerű eszközökkel bánást eltanulván, az efféle vállalkozások valóságos *munka iskolákká* válnak” (Tudt. 1842. 11: 328). Itt a *munkaiskola* fogalma a hozzáértő irányítók tudásközvetítő szerepe révén az oktató mozzanat hangsúlyát kapja, viszont a külső keret, a munkára nevelődés intézmény-jellege emelkedik ki a szó tartalmából ebben az összefüggésben: Az országgyűlés adjon a zsidóknak földet megművelésre: „legyen azon telep a zsidó *munka- és magyar iskolája*” (BpHír. 1848. 259). Itt idézzük Imre János szótári magyarázatát: „Ergastica, *munkatanítás*” (Philosophiai Műszótár 1834. 59). A *munkatétel* szó

ez idő tájt kerül be nyelvünkbe gyakoribb használatra. Győry Sándor ezt a csak most szótározott szavunkat (Kresznerics) a tőkés termelés megkívánta gépesítés előnyeit fejtegető cikkeiben sűrűn alkalmazza 'munkateljesítmény' jelentésben. „Az erőművek alkalmazásáról s *munkatételéről*” című tanulmányában írja: „Minden munkátat erőt kíván, s minél nagyobb az erő, annál nagyobb *munkatételre* elégséges” (Tudt. 1834. 1: 90, 92) stb. (CzF. a szót nem értelmezi, hanem a *munkálás*, *munkátat* címszóhoz utasít.) A *munkakímélés* szóval azon marxi tanítás értelmében találkozunk, „hogy az igazi takarékosság a munkaidő-megtakarításban rejlik” (PolGazd. 571). A szó az otthon munkafeladatai kapcsán lép elénk: Lukács Móric probléma-közvetítése szerint az utópista szocialista társadalomban „több családoknak közös háztartása, főzésben, mosásban s egyebekben mennyi költség- és *munkakíméléssel* történhetné” (Ath. 1843. 1: 63).

II. Néhány *munka*- előtagú szavunk a jobbjágsors, a földművelés, a tudomány, a városi élet, a hatóságok-intézmények köréből idézhető példákön át érintkezik — többé-kevésbé csak részben és áttételesen — tárgykörünkkel. Magának a műiparnak általános megjelölésében is feltűnik a *munka*- előtagú szóösszetétel: Széchenyi azt hiszi, hogy a kisbirtokos nemességet „50 hold, emberséges, lelkes hazafivá, hona javát szellemileg felfogni tudóvá, *munkaipar* barátta tenné” (Sz. 1839. 416). (A *mű* szélesebb értelemben: 'munka'. CzF.: *mű* alatt.) — A parasztság osztályharcát felvillantó példamondatunk helyesbíti azt a megállapításunkat, hogy a reformkor nyelve nem ismeri a *munka-megtágadás* összetett szót (Nyr. 80 [1956.]: 421): A silány úrbéri munka okozta bajokon az örökváltság segít majd. „Ez által vége volna a földesur s paraszt közti *munka megtágadás* vagy törvénytelen követelése következtében támadni szokott biráskodásnak” (TudGy. 1840. 6: 107). Az állatállomány fontos tényező a gazdasági rendszerben: „Az állatnemek a gazdaságban kétfélék, t. i. haszon- és *munka-állatok* . . . Tekintünk először a *munka-állatokra*; ezek összekapcsolják a gazdasági rendszert a földműveléssel” (K. 1836. 49). A mezőgazdasági kapitalizálódás szempontja érvényesül ebben a követelményben: A magyar gazdák kövessék külföld példáját a föld megművelésének gépesítésében. Angliában, Németalföldön „a gépek, mint *munka-rövidítő* s olcsóbb eszközök használata napi renden van” (Mg. 1841. 180). Somogyból közlik a jobbjagyokra, a házas és házatlan zsellérekre, árendásokra kivetett napszámok táblázatos jegyzékét (Vg. 1842. 20). Egy számjegy (8) mögé rejtőzött cikkíró azért fűz megjegyzéseket a közleményhez, „Hogy a közhírré tett *munka-számolási* minta remeknek ne tartassék” (uo. 281). Véleményét részletezi: Legyen rendszer a közmunkákban, a szorgalmas egyént ne kényszerítsék túlmunkára, „de ezeket nem a napszám-meghatározástól, hanem egyedül a szigorú igazsággal kiszámított, *munka-kivetéssel* vélem eszközölhetőnek” (uo.). A közmunkák kérdésének szabályozása kedvezően fog hatni: „ez új rendszer s a *munka-kiosztás* mellett az adózók annyit könnyen megteendének, minek sulya eddig nagy megterheletésére vala” (uo. 318). Az ingyen munka nem eredményezhet kedvező megoldást. Az országgyűlés bizottságainak javaslatai alapján nem lehetne tökéletes úthálózatot építeni: „Már maga a meghatározott *munka-maximum* minden lehető sikert kizárt volna” (Lónyai 1: 99). — A *munkakiosztás* szó tudományos mozzanatot is jelöl. A Tzs. ügyét érinti az akadémiai beszámoló: „A nagy szótár készítése körüli *munkakiosztásban* a társaság VII. d. nagy gyűlésc által a »Magyar-német zsebszótár« volt vezérkönyvűl kitűzve” (Magyar Tudós Társaság Év-

könyvei 1840. 3). Egy szegedi újsághírben olvassuk: „Ideje már egyszer, hogy lelkes bölcsészeink olvasó- és *munkatársulatáról* is szót emeljünk” (Hír. 1844. 246). Kliegel gépe nehezen készül el. A feltaláló „nem képes *munkasegédet* tartani” (Vg. 1842. 326). — Fásult szemléletről vall e kijelentés: „Ki nagy városi életét folytonos *munka untató* egyformasága közt éli”, tudja, mit jelent az utazás (Szd. 1839. 655). — Hatósági eljárásról mond bíráló véleményt Kossuth hetilapja: A szabadalmi perekben „semmi esetben sem gondolnók megengedtetni a kérdések eldöntéséig rendelő letiltásokat, kobzásokat, és *munka-letiltást*” (Hlap. 1845. 405). — A badeni kamarai tanácskozások menete hasznosnak és termékenynek bizonyult: „Uraim, ezt a *munkarendnek* köszönjük” (Szd. 1839. 265). A bányáipar problémáinak forradalmi megoldása is *munkarendet* követel: „A bányászatot tökéletesen fel kell szabadítani, és lerontani százados bilincseit . . . Mit azonban jogszerű bányajoggal és *munkarenddel* kell összekötni” (PH. 1848. 420).

Függetlenül megemlíthjük, hogy reformkori nyelvünk *munka-* előtagú összetételei között akad egy-két metafora is. Kossuth Lajos stílusszínező szemléletességgel írja: „Avult érdekek élet-halálra küzdenek egy még alaktalan jövő eszméivel. E harcban a férfiu vaskarára csak örök *munkavihar* várakozik” (PH. 1841. 33; idézi Terestyéni Ferenc MNy. 48 [1952.]: 43). Mészáros Károlynak tulajdoníthatjuk a *munkaverejték* szó megalkotását. Két ízben is használja: „A fejedelem jövedelmének ne a *munkaverejték* cseppei képezzék forrását” (Rlap. 1848. 37); „Társadalmi életünk szerkezetét jelesnek mondják; bárha annak életfája . . . csaknem ezermillió ember *munka-verejtékéből* veszi tápnedvét, erejét” (Európa legújabb alkotmánya. Pest, 1848. 5).

*

Pais Dezső a reformkort a nyelvújítás idejének részegységeként külön „fejlődési ízület”-nek minősíti (Nyelvünk a reformkorban XV). Tanulmányunk eredménye ennek a megállapításnak igazát újabb irányból szemlélteti. Közgazdasági és munkásmozgalmi nyelvünk előtörténetéhez összegyűjtött szóanyagunk nyelvtörténeti múltunk reformkori szakaszának eddig ismeretlen, terjedelmében szűkre szabott, csak *munka-* előtagú összetételeinkre korlátozott parcelláján jelzi adott időpontunk szókinész-fejlesztő jellegét. E nyelvi változásban döntő szerepe van a feudalizmus bomló szerkezetének. Tömegesen jelennek meg nyelvünkben a tőkés termelésre való átmenet vetületeként *munka-* előtagú szavaink. Csaknem száz, a reformkorban szótárazatlanul maradt s eddig számba nem vett, túlnyomórészt közgazdasági tartalmú *munka-* előtagú összetett szót sikerült feltárnunk. Gyűjteményünk, jóllehet adatanyaga újabb leletekkel tovább szaporítható, meggyőzően bizonyítja, hogy közgazdasági szókészletünk kialakulásának kezdetei a reformkorba nyúlnak vissza.¹

Zsoldos Jenő

¹ Cikkem megírása óta újabb adatokra találtam: A francia adóösszeírók *munka-kiméletből* a helytartósági anyakönyveket vették alapul (Vg. 1841. 274); az angol gabona-törvény *munkaszaporodást* idézhet elő (Hír. 1841. júl. 29. 3); Kossuth ismerni akarja a horvátországi mozgalmak tényeit, „hogy ébredjünk a *munkaszükségnek* meleg érzetére” (PH. 1842. 433); Széchenyi szavai: „*Munkafáradt* ember, ha a Balaton víztükrét meglátja, új életkedvet érez ereiben csörgedezni” (Balatoni gőzhajózás. Pest, 1846. 12). Itt bukkan fel *munkaverseny* szavunk kialakulásának talán legkezdetibb formája: az ősiség megszüntetése *munkássági versenyt* támaszt majd a polgári osztályok soraiban (uo. 29).

Köznyelvi *ë* hangunk és az Értelmező Szótár*

Az ÉrtSz. úgy igyekszik ábrázolni a huszadik század közepének magyar szókincsét, hogy elsősorban a helyes szóhasználatot, a köznyelvi normát domborítja ki. Ezt a kettős elvet követi a szavak kiejtésének jelölésében is, de ezen a téren szűkszavúbb, mint egyéb vonatkozásokban. Egyáltalán nem tüntet fel helytelen kiejtést; ahol pedig a nyelvi norma két- vagy többféle ejtésmód közt ingadozik, ott első helyre teszi az elterjedtebb vagy kívánatosabb változatot. A legtöbb kérdéses típusra nézve véleményt kért a Nyelv-művelő Bizottságtól (I. Nyr. 82: 262—72).

Az ÉrtSz. kiejtésjelölése számára a két *e*-féle hang jelenti a legnehezebb feladatot. A szerkesztőség abból a — mindmáig statisztikailag pontosan nem igazolható, de nem is cáfolható — feltevésből indult ki, hogy a magyar nyelv-közösségnek legalább a fele *ë*-zű, valamivel kisebb, de azért igen jelentékeny része *e*-zű, egy kisebb, de nem elhanyagolható töredéke pedig *ö*-zű. Ha ugyanis a nyelvjárási adatok térképére vetjük szemünket (pl. a *szem* szó 9. sz. nyelv-atlaszlapjára), feltűnik az az *e*-zű terület kisebb volta, azokkal a nyelvjárásokkal szemben, melyek az írott nyelvi *e* helyén részben *ë*-t — illetőleg részben *ë*-t, részben *ö*-t — ejtenek. Viszont az is kétségtelen, hogy Budapesten, ahol az ország lakosságának több mint tizedrésze él, egyre általánosabbá válik az egyféle — mégpedig a nyílt színezetű — *e* használata. Ezt terjeszti a rádió, ezt használja legtöbb neves színészünk, ezt hallja népünk a hangosfilmekről, tehát bátran mondhatjuk, hogy a nyelvjárásokra rárétegződő, azok egvsége-süléséből alakuló köznyelv az *e*-zést ismeri el normának. Ha tehát területileg nagyobb is az *ë*-zés kiterjedése, ez nem jelenti azt, hogy a beszélők számarányát tekintve is okvetlenül nagyobb. Jelentőségét tekintve mindenesetre másod-rendű az irodalmi nyelv *e*-zésével szemben. Ezen a ponton különbséget kell tennünk magyar köznyelv és magyar irodalmi nyelv közt: köznyelvünk bizonyos fokig *ë*-zű, irodalmi nyelvünk azonban nem ismeri az *ë*-zést (I. Deme, Nyelvünk a reformkorban 57—8). Ezt a tényt hangsúlyoznunk kell azzal a még ma is felbukkanó szélsőséges állásponttal szemben, mely az *ë*-zést első-rendű köznyelvi normának tartja, meg akarva rá tanítani azokat is, akik az *e* kétféle változata közt semmi különbséget nem tesznek.

Egyébként nem akarom tovább szaporítani a szót arra, hogy az *e*-zésnek mint köznyelvi normának a jogosultságát bizonyítsam. Írt erről már 1941-ben Nagy J. Béla (Köznyelvi kiejtésünk 4, 10—1), nyilatkozott később Lőrincze Lajos (Msn 18: 18—23; némileg módosítva: Nyelv és élet. 1953. 105—10) és Deme László (Nyelv-művelésünk főbb kérdései 204—6; Magyar nyelvhelyesség 36—7; vö. még Nyelvünk a reformkorban 57—8), mind hasonló értelemben. Most inkább az igazság másik oldalát kell hangsúlyoznom (s ebben az említett tanulmányok szerzői szintén egyetértettek): az *ë*-zés is van annvira elterjedt, hogy nem minősíthető pusztán nyelvjárási hangsajátságnak. Köznyelvinek tekinthető az *ë*-zés is, hiszen pl. az *ember* szót az ország igen nagy részén és igen különböző területein ejtik kétféle magánhangzóval (*embër*-nek, vagy ami a két *e* megkülönböztetésében egyre megy: esetleg *ämbër*-nek vagy *embör*-nek), a *betyár* szót pedig — mellékváltozatok nélkül, egyformán — *bëtyár*-nak. E meg-gondolások alapján nem engedett a szerkesztőség annak a másik szélső állás-

* Részlet egy készülő dolgozathból, mely terveink szerint az ÉrtSz. szerkesztési elveit és szótártani kérdéseit tárgyaló tanulmánykötetben fog megjelenni.

pontnak, mely a zárt *ĕ*-t tájnyelvinek minősítette, és jelölését ki akarta rekeszteni az Értelmező Szótárból. Ezért jelöli a szótár a zárt *ĕ* kiejtését.

Igen sok szavunk van azonban, melyet a zárt *ĕ*-t megkülönböztető nyelvjárásoknak csak egy részében ejtenek zárt *ĕ*-vel, vagy olyanok, melyeket a nyelvjárásból kiszakadt egyének egy része az irodalmi és a fővárosi köznyelv hatására nyílt *e*-vel ejt. Az *ĕ* és *e* használati aránya tehát nem minden szónak minden szótagjában azonos területileg, másfelől nem minden *ĕ* egyformán ellenálló a köznyelvi *e*-ző tendenciával szemben. Ilyenkor vajon melyik tekinthető normának az *ĕ*-ző nyelvhasználat szempontjából? A dunántúli *be* vagy a palóc, bácskai és baranyai *bĕ*, a Tolnában, Fejérben, az Ormánságban, Szegeden használatos *bezzeg* vagy a Somogy, Veszprém, Győr és Esztergom megyében járatos *bĕzzĕg* legyen-e a kívánatos *ĕ*-ző alak? Lőrincze is csaknem így vetette fel a kérdést idézett cikkében (Nyelv és élet 108), de feleletét maga sem érezte megnyugtatónak. Aki *ĕ*-ző nyelvváltozatot beszél, az legtöbbször a saját ejtését tekinti *ĕ*-ző normának. Így tettek többé-kevésbé szótáríróink is, akik címszavaikban feltüntették a zárt *ĕ*-t: Czuczor Gergely, Simonyi Zsigmond, Szinnyei József, Gombocz Zoltán, Balassa József, Jókay Zoltán, amikor összeállította tanulmányát legfontosabb főnévi tőszavaink kötőhangzójáról (Pais-émlékkönyv 140—5), az *ĕ*-zés tekintetében — mint szóban volt szíves velem közölni — egyetlen jászapáti származású kartársának a jászásra jellemző kiejtését vette alapul ott, ahol Czuczor—Fogarasi nem adott kellő útbaigazítást.

Az Értelmező Szótár kiejtési normájának megállapításakor is többször felmerült kezdetben az a gondolat, hogy *ĕ*-zés tekintetében a szótár csak a dunántúli nyelvjárásterület, szorosabban véve a veszprémi nyelvjárás, sőt egyetlen község vagy egyetlen egyén ejtéséhez igazodjék. De hogyan lehet e g y e t l e n nyelvjárás k ö z n y e l v i norma, ha előadódik olyan eset is, hogy egy szóban csak a Veszprém megyeiek ejtenek zárt *ĕ*-t, az ország többi magyarjai pedig mind nyílt *e*-t? Ráérőszakolhatunk-e egy hangtani megkülönböztetést nyelvi normaként arra a többségre, mely ezt a megkülönböztetést nem ismeri? Ennyire már nem vállalhatta a szótár egyetlen szűkebb nyelvjárásterületnek mindenek feletti normává avatását.

Helyesebbnek véltük figyelembe venni azt a korábbi megállapítást, melynek alapján egyáltalán köznyelvinek tekintettük az *ĕ*-zést is: hogy a magyar köznyelv részben *e*-ző, részben *ĕ*-ző. Egy szónak az *e*-je tehát csak akkor zárt *ĕ* köznyelvi, ha azt a magyar nyelvközösség *ĕ*-ző fele — köznyelven és tájnyelven beszélőket egyaránt ideértve — osztatlanul zárt *ĕ*-nek ejti. Sőt célszerűnek látszott ezt a kritériumot határozottan kiterjeszteni az *ő*-ző nyelvjárásterületre is, mégpedig három okból: 1. az *ő*-ző nyelvjárások általában ugyanúgy megkülönböztetik a nyílt *e*-től a zártat, mint az *ĕ*-zők (csak hogy náluk a zártabb változat többnyire labiális, *ő* alakban jelentkezik); 2. az *ő*-ző nyelvjárások tényleg is ismerik a zárt *ĕ* hangot, és amelyik szavukban ez így illabiálisan megvan, ott megegyezik az *ĕ*-ző nyelvjárásokkal;¹ 3. ha az *ő*-ző nyelvjárást is a zárt *ĕ*-t megkülönböztetőkhöz számítjuk, még biztosabbak lehetünk abban, hogy a magyarul beszélők többsége ide tartozik.

Figyelembe vettük azonban azt is, hogy a dunántúli nyelvjárások *ĕ*-zése legközelebb áll a történetileg igazolható régi magyar *ĕ*-zéshez. Ezért vagyla-

¹ Ennek a megállapításnak a fordítottja nem érvényes. A másutt *ĕ*-vel ejtett szavak bizonyos csoportját *ő*-ző nyelvhasználatban *e*-vel ejtik.

gosan második helyen megadtuk a zárt *ë*-s ejtést olyan szavakban is, melyekben jóformán csak Veszprém megyeiek ejtenek zárt *ë*-t, pl. *mely*, *amely*, vagy csak a veszprémiek és somogyiak, pl. a *berreg* első szótagjában. Ahol pedig a veszprémiek nyílt *e*-t ejtenek, ott fel sem tüntettük a zárt *ë*-t, hiszen a többi területek *ë*-zése önmagában nem tekinthető köznyelvi normának, ha nem egyezik vele az irányadónak, kiejtési tekintélynek vett veszprémi ejtés. Például *bestye* szavunk ejtését két nyílt *e*-vel jelöltük, pedig van palóc és régebbi dunántúli *bëstye* (vö. NySz., EtSz.) és Fejér, Tolna megyei *bëstyë* ejtés is. — Ilyenformán igyekeztünk összeegyeztetni a kétféle elvet: a mennyiségi *ë*-ző normát (vagyis hogy nagy területen megvan-e a zárt *ë* az illető szótagban) és a minőségi *ë*-ző normát (vagyis hogy egyetlen, irányadónak tekintett nyelvjárásban megvan-e a zárt *ë*).

dunántúli	palóc	<i>ë</i> -ző	(<i>e</i> -ző)	ÉrtSz.	példa
<i>ë</i>	<i>ë</i>	<i>ö</i>	(<i>e</i>)	<i>ë</i>	ember
<i>ë</i>	<i>ë</i>	<i>ë</i>	(<i>e</i>)	<i>ë</i>	betyár
<i>ë</i>	<i>ë</i>	<i>e</i>	(<i>e</i>)	<i>ë</i> v. <i>e</i>	cech
<i>ë</i>	<i>e</i>	<i>e</i>	(<i>e</i>)	<i>e</i> v. <i>ë</i>	dűne
<i>ë</i>	<i>e</i>	<i>ö</i>	(<i>e</i>)	<i>ë</i> v. <i>e</i>	egres
<i>e</i>	<i>ë</i>	<i>ö</i>	(<i>e</i>)	<i>e</i>	
<i>e</i>	<i>ë</i>	<i>e</i>	(<i>e</i>)	<i>e</i>	be ¹
<i>e</i>	<i>e</i>	<i>e</i>	(<i>e</i>)	<i>e</i>	ember

Az első táblázat ábrázolja az alapsémát, melyből kiderül, hogyan vettem figyelembe az ÉrtSz. *e*-jelöléseiben a nyelvjárasterületi megoszlást. Ez a megoszlás sok esetben nincs meg tisztán (nem is tudtam mindegyikre példát találni az *a*—*e* kezdőbetűs anyagban), hanem az ingadozás gyakran egy nyelvjárasterületen belül is megvan. Erre ad néhány példát a következő lapon a forrásokat lokálisan közelebbről is megjelölő táblázat.

Olykor előfordul, hogy Veszprém megyében, sőt két szomszéd faluban is ingadozás van az *e* és az *ë* hang ejtése közt. Ilyenkor rendszerint a nyílt *e*-t jelöltük első helyen.

Az egyes szavakban mutatkozó zárt *ë* elterjedtségének megállapításában írott és élő forrásokra támaszkodtunk. Írott, helyesebben nyomtatott forrásaink nagyrészt olyan szótárak, melyek megkülönböztetik az *e* és az *ë* hangot Legrégibb ilyen forrásunk, melyet rendszeresen használtunk, Czuczor és Fogarasi szótára. Néhány — nyilván Fogarasi etimologizálásából folyó — önkényességen és olykor az időbeli távolságból adódó eltéréseken kívül általában megbízhatóan tükrözi a Nyitra megyei palócos ejtést, de gyakran a köznyelvi ingadozásokat is. A NySz. mutatója Simonyi veszprémi ejtését tükrözi. (A nyelvtörténeti adatokat csak alkalomadtán, nehezen eldönthető esetekben néztük meg.) A MTSz. címszavai általában Szinnyei nyugat-dunántúli ejtésére utalnak, de a szócikkben szereplő adatokból — legalábbis a bőven adatolt

Veszprém	Somogy	Tolna	Féjér	Győr	Gyöngyös	Szuhogy	Érsekújvár	Nyitra	Szeged	Nagykőrös	Hódmező- vásárhely	Ormánság	e-ző	ÉrtSz.	példa
ë	e	e	e	e		e	e	e	e v. ö	e	e		(e)	e v. ë	mely
ë	ë	e	ë	ë		e	e	ë	e	e	e		(e)	e v. ë	nem (fn)
e	ë	e	e	e	e	e	e	e	ö	e	e		(e)	e	sekély
ë	ë	ë	e	ë v. e	ë	ë	ë	ë	ö	e v. ö	ö	e	(e)	ë v. e	apró-cseprő
ë	ë	ë	ë v. e	ë	ë	ë	e	e	e	e	e		(e)	e v. ë	cikkely
ë	ë	ë	ë	ë	e	e	ë v. e	ë	e	e	e		(e)	e v. ë	érdek
ë	ë	e	ë	e v. ë	ë	ë	ë	e	e	e	e		(e)	e v. ë	brikett
ë	ë	e	ë	ë	e	e	ë v. e	e	e	e v. ö	e	ö	(e)	e v. ë	berreg

szavak esetében — valamelyest következtetni tudunk az egyes változatok múlt század végi elterjedtségére. Időrendben még közelebb áll hozzánk az EtSz., melynek címszóanyaga főleg Gombocz soproni ejtésére nézve igazít el (Melich János Gomboczra és más forrásokra támaszkodva jelölte az *ë*-ket, mint az időközben elhunyt Loványi Gyula szíves közvetítésével tudom), de sokszor hasznát vehettük a címszó mellett megadott változatoknak is. Balassa magyar—német szótára (Toussaint—Langenscheidt kiadás, Berlin-Schöneberg 1915.) a Balassa által köznyelvinek elismert ejtésváltozatot tünteti fel. Sokban egyezik Simonyival, de néhány esetben vagylagos ejtést is ad. (Balassának — Rubinyi Mózes szíves tájékoztatása szerint — anyanyelvjárása nem volt *ë*-ző, hiszen Baján nőtt fel, és az *ë*-zést másoktól tanulta, főleg Simonyitól és székesfehérvári tanársága idején.) Végül jó forrásnak bizonyult két *ö*-ző tájszótárunk: az OrmSz. és a SzegSz.

Nem szótári forrásaink közül két tanulmányt használtunk rendszeresen: Nagy J. Bélának már említett Köznyelvi kiejtésünk című dolgozatát és Jókay Zoltánnak szintén említett Főneveink kötőhangzójáról című cikkét, mely CzF.-n és a két *ö*-ző tájszótáron kívül a negyedik nyomtatott forrás volt a toldalékos alakok *e* és *ë* hangjaira nézve.

Élő, szóbeli forrásul kínálkoztak az Értelmező Szótár és a Nyelvtudományi Intézet különféle nyelvjárásterületekről való munkatársai, esetleg ezek hozzátartozói. De szóbeli adatközlőkhöz csak akkor kellett fordulnunk, ha az illető szó *e*-jének ejtése nem volt eldönthető a nyomtatott források alapján, főleg, ha a szó nem volt még szótározva, vagy ha ellentmondás mutatkozott a nyomtatásban megjelent adatok közt. Az *ë*-ző munkatársak közt sajátságosan a dunántúliak vannak túlnyomó többségben. Rendszeresen figyelembe vettük két Veszprém megyei kartársunk ejtését (Nagyalásony, ill. Külsővat községbe valók, mindketten Pápán végezték a gimnáziumot), szükség esetén olykor megkérdeztük harmadiknak Lőrincze Lajost (Szentgál), Somogy megyét két kartársunk képviselte (Gamás, ill. Kaposvár), olykor egy Zala megyeit is megkérdeztünk (Nagykanizsa), vagy két Győr megyei kartársunkat (Győr, ill.

Táp). Néha egy nyugati nyelvjárásterületen (Felsőőr, Vas m.) felnőtt kartársunktól is kértünk adatot, aki pápai tanulmányai során elsajátította az ún. dunántúli regionális köznyelvet. Két szekszárdi és egy kajmádpusztai, olykor egy tolnai kartársunk Tolna megyei, egy móri kollegánk Fejér megyei, egy másik munkatársunk Esztergom megyei adatokkal járult hozzá szükség esetén az ejtészváltozatok szórásképének teljesebbé tételéhez. Palóc forrásként csak három kartársunk jöhetett rendszeresebben számításba gyöngyösi, érsekújvári, ill. szuhogyi (Borsod m.) ejtésével. Az *ő-ző* nyelvváltozatot jól ismerők közül egy Nagykőrösön és egy Hódmezővásárhelyen nevelkedett egyén volt a fő forrás, de gyakran meghallgattuk egy szegedi születésű és iskolázottságú munkatársunk ejtését is.

Az adatközlők által ismert vagy használt ejtészváltozat értékelésében persze figyelembe kell venni, hogy az illető mennyi ideig nevelkedett vagy tartózkodott anyanyelvjárásának környezetében, attól mikor szakadt el, használja-e az *ē-ző*, ill. *ő-ző* ejtésű formákat, vagy csak többé-kevésbé világosan emlékszik-e rájuk. Ennek tudatában nem irányadás, hanem csak ellenőrzés, tájékozódás végett több olyan munkatársunk ejtését is figyelembe vettük, akik rég elszakadtak anyanyelvjárásuktól, de nem egy esetben határozottan emlékeznek a zárt *ē-s* ejtésre. Egy mátyusföldi palócos, egy székelyföldi és egy olyan zólyomi származású kartársunk ejtését vettük ilyen céllal gyakran figyelembe, aki gyermekkorában szombathelyi és alföldi rokonsága és gyakori ott-tartózkodása révén a másik két nagy nyelvjárásterület ejtismódjával is megismerkedett. Főleg olyan szavak ejtésének ellenőrzésére kérdeztük meg őket, melyekben az *ē-ző* területen nem egészen általános zárt *ē* kisebb mértékben itt-ott fakulni kezd. Ahol három-négy ilyen egyén egyöntetűen nyílt *e-t* ejt a többiek *ē-jével* szemben, ott második változatként általában jelöltük a nyílt *e-t* is.

A források ilyen felhasználásával igyekeztünk többoldalúan, tárgyalatosan megalapozni az *e* betűs szavak kiejtésének jelölését. Bizonyos szélső vagy kétféleképp is megoldható esetekben, legtöbbször az idegennek érzett új jövevényszók hangtanilag vagy szótanilag elkülöníthető jellegzetesebb csoportjaiban vagy szóegyedeiben elvszerűen alkalmaztunk más, az elterjedtségre alapozott rendszertől némileg eltérő jelölést is. —

Szeretném itt röviden azt is kifejtetni, milyennek látom az ÉrtSz. szerepét köznyelvi *ē-zésünk* alakításában.

Irodalmi nyelvünk csak egy *e* fonémát ismer, és ezt a köztudat a nyílt *e*-vel azonosítja. Ezért az ÉrtSz.-ban az *e* és *ē* hangok ejtésének jelölése — mint szótárunk előszavában is megírtuk — még csak annyira sem norma jellegű, mint a más hangokra vonatkozó kiejtésjelölés, hanem sokkal inkább csak tanácsadó, sőt tájékoztató jellegű. Norma csak azok számára lehet, akik az *e* és *ē* különbségét beszédjükben ösztönösen érzetik, és ha kell, tudatosítani is tudják.

Az egyik kérdésünk tehát ez: önálló fonéma-e a zárt *ē* legalább köznyelvünk egyik részére vonatkozóan, vagy csak valamiféle variáns? A kérdés módszeres fonológiai taglalása helyett röviden megjegyzem a következőket: Az *e* és *ē* hang különbsége néhány elszórt, de mégsem elhanyagolható számú esetben jelentéskülönbséget fejez ki: *vesz* és *vész*, *szeg* és *szög* igazi homonímák (vagyis különböző eredetű és jelentésű, de irodalmi nyelvünkben azonos alakú szók), *hgyes* és *hgyēs* álhomonímák (vagyis eredetükben és irodalmi alakjukban azonos, de *ē-ző* köznyelvi alakjukban és jelentésükben különböző szók), nem beszélve a ragos, jeles alakokban előforduló jelentés-meg-

különböztető szerepéről. Az *e* és az *ē* ezek alapján a magyar köznyelv egyik részében két külön fonéma.

A következő kérdésünk: érdemes-e ezt a két fonémát a magyar köznyelv egésze szempontjából is nyilvántartani és terjesztetni, kívánatossá tenni?

A nyilvántartás és a terjesztés — vagyis a nyelvi tények leírása és a nyelvművelés — két különböző dolog. A magam részéről helyesnek tartom, hogy az ÉrtSz.-ban jelöljük, és éppen az ismertetett módon jelöljük az *e* és *ē* hangokat, bár egyet tudnék érteni más jelölésmóddal is, mely talán inkább a köznyelv egészét tartaná szem előtt, mint az *ē*-zō nyelvváltozatot. Azt azonban nem tartanám helyesnek, ha a jövőben bármilyen tervszerű nyelvművelő megnyilatkozás, legyen az szótár, cikk vagy előadás, követendőnek minősítené a zárt *ē*-t olyan helyen, ahol az ÉrtSz.-ban csak vaglyagosan van megemlítve, különösen pedig nem tartom kívánatosnak, hogy a második helyen említett, tehát a köznyelvben éppen csak megengedett zárt *ē* köznyelvi normaként szerepeljen. Megítélesem szerint a magyar nyelv fejlődése a zárt *ē* hangnak igen lassú, de folyamatos elszíntelenedése, a nyílt *e*-be való beolvadása felé vezet. Az elmúlt fél században nagymértékben folyt, de még napjainkban is tart a vidéki lakosságnak a fővárosba áramlása. Ezzel együttjár a tájnyelveknek érzett *ē*-zés elhagyása, ha nem is az egyedek nyelvhasználatában, de mindenesetre az egymást követő nemzedékekében. Ezt a folyamatot figyelembe kell vennünk, nyelvünk hangtani arculatának ilyen alakulásával számolnunk kell, amint már Nagy J. Béla kifejtette (i. m. 11).

Említettem azt a kívánságot, hogy az ÉrtSz. az *ē*-zésben a veszprémi kiejtést vegye alapul. Ezt bizonyos módosításokkal, korlátozásokkal meg is tettük. A jövőben azonban még ennyire sem tartanám követendőnek az egy *ē*-zō nyelvjáráson alapuló köznyelvi *ē*-zést. Figyelemre méltónak tartom ugyanis a fonológiai szempont mellett a fonetikait is. Fonológiailag az *e* és az *ē* hang szembenállása az esetek nagyobb részében ugyanúgy van meg a dunántúli és a palócos nyelvjárásokban. Fonetikailag azonban, vagyis a két hang tényleges hangzását tekintve, nyelvjárásonként meglehetősen nagy eltéréseket találunk. A szegedi *betyár*, *tē* szavak zárt *ē*-je megfigyelésem szerint jóval zártabb, mint a veszprémi zárt *ē*, melyet a szegedi ejtéshez szokott fül önmagában nyílt *e*-nek is hallhat. A szegedi *ő*-zésben aránylag ritka illabiális *ē* alig különbözik a röviden ejtett *é*-től. Viszont a veszprémi nyílt *e* (ä) már annyira távol esik a szegedi *és* — talán — a köznyelvi *e* hangszínétől, hogy néha az *á* hangszínével azonosítjuk. Egy gyöngyösi palóc származású munkatársunk említette egyszer tréfásan, hogy amikor a Balatonnál nyaralt, igen furcsállta a dunántúliak beszédét, akik a *hetven* helyett azt mondják: *hätvān*.

A köznyelvi átlagos *e* hangszínének nagyjából megfelel az *ő*-zō és a palóc nyelvjárások nyílt *e*-je, talán a Fejér és a Tolna megyei is, de a veszprémi, győri és részben a somogyi, valamint a nyugati nyílt *e* nagymértékben elüt tőle. Majdnem azt mondhatnám, a közép- és nyugat-dunántúli zárt *ē* hangszíne közelebb áll a köznyelvi *e*-hez, mint az *ő* nyílt *ä* hangjuk. Persze ez csak felületes benyomásaim alapján kialakult összkép, akárcsak az az észrevételem, hogy a galgamácsai népi együttes leánykórusának rádióközvetítésében (Petőfi-adó, 1958. aug. 20. du.) ugyanezt a különbséget hallottam pl. a *lügenyek* szó ejtésében. Népnyelvi, nyelvjárási szakértőink bizonyára sok részlettel tudják kiegészíteni vagy módosítani ezt az összképet.

Mivel az *e* és *ē* hang közép- és nyugat-dunántúli fonetikai realizációja zömében különbözik a többi nyelvjárásától és az *ē*-zō köznyelvétől, nem tekin-

teném irányadónak az egész magyar köznyelvre nézve. De magát az *ë* hang megőrzésére sőt pártolására, terjesztésére irányuló törekvést nem tartom meddő küzdelemnek.¹ Csakhogy ne akarjunk egyszerre sokat markolni, mert akkor keveset fogunk. Mondjunk le az *ë* hang pártolásáról az ingadozó esetekben, de terjesszük a nyílt *e*-vel határozottan szemben álló, egyértelmű esetekben. (L. az 1. táblázat két első sorát.) Tudniillik a magyar köznyelv *e*-ző és *ë*-ző változatán kívül figyelembe kell vennünk e két hang viszonyát az *ö*-ző nyelvjárásokban, továbbá azt a tényt, amelyre Nagy J. Béla is rámutatott (i. m. 10): hogy jelentős számban vannak olyanok, akik valamikor *ë*-zők voltak, de ma már kisebb-nagyobb mértékben *e*-zők. Így is marad zárt *ë* hangunk elég, hogy ne kelljen panaszkodnunk nyelvünk egyhangúsága, az *e* túltengése miatt. Ezek közül is kiemelném azokat a zárt *ë*-ket, melyeket még az *ö*-ző nyelvjárásokban is *ë*-vel, nem pedig *ö*-vel ejtenek. Ezeket egyértelműen zárt *ë*-vel kellene jelölni minden olyan szótárban vagy nyelvművelő jellegű kiadványban, mely a kiejtést egyáltalán feltünteti. Értelmező Szótárunk kiejtésjelölése, remélem, megkönnyíti az erre irányuló tájékozódást.

Elekfi László

A Szlovák Nyelvi Intézet nyelvművelő munkája

A szocializmus építésének időszakában, midőn az egész közéletet a dolgozó nép fiai veszik birtokukba, a népművelésnek nagyon fontos része a nyelvművelés. Teljes mértékben áll ez a szocialista Csehszlovákiában a szlovák nyelvművelésre is. Köztársaságunkban a nyilvános társadalmi érintkezésnek hovatovább mindennapos követelménye és természetes feltétele lesz az, hogy jól ismerjük irodalmi nyelvünket. E tájékoztató jellegű cikkben nyelvművelésen épp az irodalmi nyelv normáinak a megismertetését és érvényesítését értjük. A felszabadulás után, 1945-ben, a szlovák irodalmi nyelv ápolására hivatott nyelvművelés megszervezésével és ellenőrzésével szintén a Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Nyelvi Intézetét bízták meg. Nyelvművelő munkánk politikailag teljes bizalmat és támogatást élvez. A szlovák nyelvművelés minden vonatkozásban a haladó nyelvelméletre (tudományos kutatásra) épül, módszere pedig az, hogy munkájába az egész népet bevonja.

Ez a módszer tökéletesen bevált „A szlovák helyesírás szabályai”-nak új kiadása során is, tehát egy olyan vállalkozásban, amely a felszabadulást követő időszakban elsőrendűen fontos volt a nyelvművelés szempontjából. Országos méretű demokratikus vitát indítottunk a szlovák helyesírás tervezett módosításáról, s e vitában — miután ismertettük a helyesírásnak és szabályozásának alapfogalmait és elveit — minden foglalkozási ágnak a dolgozói és minden életkor képviselői kifejtették véleményüket. Mi volt az alapja és magya-

¹ Ez a törekvés manapság is sokakban megvan, akik nyelvünk művelését fontos ügynek tartják. Kodály Zoltán szöveges zeneműveinek kiadásában, valamint a népzenei kiadványokban következetesen feltünteti a zárt *ë*-ket. De olykor egy-egy kisebb cikk is megjelenik az *ë* hang iskolai tanításának, sőt helyesírási megkülönböztetésének igényével (l. Lőrincze: A „magyar helyesírás kitagadottja”, Msn 18., majd Nyelv és élet 105—110; Nagy Adorján: Nyr. 79: 386; Bakos József és F. P.: Nyr. 80: 274; Kodolányinak egy ilyen kívánságát említi Bencédy: Nyr. 80: 383). Újabban Deme is engedékenyebb e törekvés irányában (Nyelvművelésünk főbb kérdései 205—6).

rázata a szlovák helyesírás módosítására vonatkozó javaslatunknak? Nos, egyfelől a nyelv beszélt és írott formájának viszonyáról kialakított helyes elmélet, másfelől az, hogy a helyesírást a lehető legkövetkezetesebben alárendeltük a nyelvtannak. Épp ezért az új szabályozás jóvoltából a szlovák helyesírás könyvnyebbé vált. Itt is kiderült, hogy mennél hívebben tükrözi az elmélet a valóságot, annál kevesebb nehézséggel kell megküzdenie a gyakorlatnak.

Talán nem árt, ha — legalább futólag — jellemezzük a szlovák helyesírásban végrehajtott három legfőbb változtatást.

1. A szabályozás előtt a $z \sim zo$ és a $s \sim so$ prepozícióhoz a főnevek második esete járult, mégpedig — például — aszerint, hogy milyen iránynak a kifejezéséről volt szó. A valaminek a belsejéből kifelé való irányulást a $z \sim zo$ előjáró jelölte (*z pece* 'a kemencéből', *zo dvora* 'az udvarból'), a valaminek a felszínéről való irányulást pedig a $s \sim so$ előjáró (*s hrušky* 'a körtéről', *so strechy* 'a háztetőről'). Ellenben a hetedik esettel csak a $s \sim so$ '-val, -vel' prepozíció járt. A szabályozás óta mindkét eset világosan elhatárolódik egymástól. A valaminek a belsejéből, belsejébe, felszínéről, a felülről lefelé, az alulról fölfelé stb. irányuló helyviszonyokat a nyelvtani elvonás egybefoglalja és együttesen az elkülönülés viszonykategóriájaként fogja fel, ezért az új szabályzat szerint csak a $z \sim zo$ prepozíció (második eset) jelöli őket, a társhatározói viszonyt pedig a hetedik esettel a $s \sim so$ előjáró egymaga fejezi ki, akárcsak azelőtt. A módosítás tehát csak a második esetre terjedt ki. 2. A $s, so \sim z, zo$ prefixum írásmódjának szabálya beláthatatlan idők óta így szólt: aszerint írandó vagy az egyik, vagy a másik, hogy a prefixum hogyan módosítja az alapszó jelentését. Ezt most új szabály váltotta fel: a $s \sim z, zo$ prefixumot a helyes kiejtésnek megfelelően kell írni (*skazit* 'elront', *zložka* 'alkatrész', *zobrat* 'elvesz'). 3. Az igék múlt idejű többes számú alakjában eddig vagy *i*-t, vagy *y*-t írtunk aszerint, hogy milyen nemű volt az alany, s régebben ez hangtanilag is így volt rendjén. Helyesírásunk most úgy módosította a szabályt, hogy ebben az igealakban az alany nemétől függetlenül mindig *i* írandó, mégpedig a helyes kiejtés elve alapján (*ženi prali ako chlapi rozprávali* 'az asszonyok mostak, miközben a férfiak beszélgettek').

Ma már, több mint hét esztendő távlatából, bizvást megállapíthatjuk: a szlovák helyesírás szabályozása jól sikerült. Hogy miért sikerült jól? Azért, mert jól átgondoltuk, mert a szlovák irodalmi nyelv mai állapotához igazítottuk, és mert a szlovák közvéleményt gondosan előkészítettük reá a szakfolyóiratokban és a napisajtóban közölt cikkekkel, rádióelőadásokkal és nyilvános — közvetlenül a dolgozók munkahelyén rendezett — vitákkal. Módosított helyesírásunkat kivált a lapszerkesztők, a kiadóvállalatok munkatársai és a nevelők dicsérik.

A szlovák helyesírásnak 1953-ban végrehajtott módosítása azért oly nagy jelentőségű a nyelv művelés szempontjából, mert éppen ott ad egyértelmű szabályokat, ahol az eddigi szabályok nem igazították el eléggé az embert, s ahol alkalmazásukban nemegyszer ingadozást tapasztaltunk. Mindenki, aki a szlovák irodalmi nyelvet használja, most — a helyesírás rendezése után — szilárdabb támasztékra lel az új szabályokban, és nagyobb biztonságot érez írás közben, ezért szívesebben és fogékonyabban figyel a neki címzett nyelvi útbaigazításra is. Módosított helyesírásunknak a nyelvi műveltség szemszögéből ugyancsak nagy pozitívuma az, hogy hathatósan és épp ott segítette a helyes kiejtést, ahol a legtöbb hiba volt benne, s ezzel egészében is előbbre lendítette a helyes kiejtés ügyét a túlbecsült és aránytalanul gyakran iskolás módon értelmezett helyesíráshoz képest.

A felszabadulás óta, főként azonban a szlovák helyesírás szabályozása óta nyelvtudósaink sokkal nagyobb mértékben vesznek részt a szlovák nyelvtankönyvek szerkesztésében, mint azelőtt (tantervek kidolgozása; a tankönyvbizottságban és szerzői munkaközösségekben való részvétel; szakirányítás és szakmai ellenőrzés a tankönyvek nyelvi szövegeinek összeállításában; szaklektorálás — enélkül egyetlen kézirat sem hagyható jóvá), s ezzel elértük, hogy állandóan szakmai ellenőrzésünk alatt tartjuk a nyelvi nevelés belső tartalmát abban az intézményben, amely a nyelvművelés szempontjából általában a legfontosabb: az iskolában. A helyesírás szabályozása óta az új szlovák nyelvtankönyvekben sokkal nagyobb figyelmet szentelünk a kiejtésnek, mint eddig. A diákbán tudatossá válik, hogy a helytelen kiejtésnek helyesírási hibák a közvetlen következményei, tehát már csak azért is elsajátítja a helyes kiejtést, hogy segítségére legyen a helyesírásban.

Az iskolákban folyó nyelvi nevelés szakmai és módszertani színvonalát emelte 1955-ig a Slovenská reč (Szlovák Nyelv) című folyóirat is. Ezt a Szlovák Nyelvi Intézet munkatársai szerkesztik. 1955-től azonban az iskolai nyelvi nevelés és nyelvművelés problémáival egy külön folyóirat, a Jazyk a literatúra v škole (Nyelv és irodalom az iskolában) foglalkozik. Ezt a folyóiratot a Pedagógiai Kutatóintézet adja ki a Szlovák Nyelvi Intézet és a Komenský Egyetem hatékony támogatásával. A folyóirat a nyelvtanításnak és a nyelvi nevelésnek minden területét figyelemmel kíséri, még a szakiskolákban is, ahol a nyelvtan a közelmúltban még amolyan mellékes tárgy volt. Azt is figyeli, hogy a szórakoztató és népszerűsítő irodalom helyes olvasása hogyan hat a diákok nyelvi színvonalára, és ugyancsak állást foglal a diáknyelv kérdéseiben.

A még nem tanköteles korú gyermekeket gondozó intézmények nyelvi nevelőmunkájával többé-kevésbé rendszeresen foglalkozik a Materská škola (Kisdedóvó), a családi körben folyó nyelvi nevelés problémáit pedig olykor-olykor a Rodina a škola (A család és az iskola) veti fel és oldja meg (mindkét lap 1954 óta jelenik meg).

A nyelvművelés körébe tartozik annak az országos konferenciának a problematikája, amely 1955. március 24-én és 25-én Pozsonyban az irodalmi nyelvi norma kérdéseit tárgyalta. A megbeszélés a Prágai Nyelvészeti Kör tételeiből indult ki. Ezek a Čestina a jazyková kultura (A cseh nyelv és a nyelvművelés) című tanulmánykötetben jelentek meg (Prága 1932.). A konferencia aprólékosan elemezte, pontosan körülhatárolta, kiegészítette és imitt-amott — a marxista nyelvtudomány elvei alapján — helyreigazította e tételeket. A konferencia résztvevői hangsúlyozták, hogy az irodalmi nyelv normáját (normáit) széleskörű és átgondoltan megszervezett sokoldalú nyelvi neveléssel kell átültetni a gyakorlatba, elsősorban persze az iskolában, de az iskolán kívül is. Az irodalomban — nyelvi szempontból — a legnagyobb figyelmet a tankönyvekre és az ifjúsági irodalomra kell fordítani. Követelték, hogy az alkalmazott nyelvtudomány mindig idejében és készségesen segítse munkájával a közéletnek minden olyan területét, ahol alkotó jellegű szakmai tanácsaira szükség van. Éppen ezért azt javasolták, hogy bővítsük ki a nyelvi tanácsadó hálózatát, e tanácsadók pedig legyenek szoros kapcsolatban a nyelvtudománnyal, s ennek eredményeit gyökereztessek meg a gyakorlatban. Hangoztatták: meg kell teremteni a rendszeres nyelvi bírálatot, amely kiterjed a társadalmi érintkezés valamennyi területének nyelvhasználatára és a nyelvhasználat minden oldalára, amely tehát a nyelvi megnyilatko-

zásokat nemcsak helyességük szempontjából ítéli meg, hanem arra is gondosan ügyel, hogy megfelelnek-e funkciójuknak. Követelték, hogy a kritika az irodalmi műveket (kivált a szépirodalmi alkotásokat) ne csak az érvényes norma szemszögéből vizsgálja, hanem a nyelv fejlődésének élő tendenciái szempontjából is, és figyelje, hol, miben hat alkotóan az irodalom az irodalmi nyelvre. Rámutattak, hogy ha még olyan jó nyelvészeti kézikönyveink vannak is, ezek önmagukban nem elegendők; gondoskodnunk kell róla, hogy a közönség megtanulja helyes használatukat. Ezenkívül megerősítették azt a követelményt, hogy a különféle nyelvművelési vállalkozásokban a nyelvi normának főként azokra a részleteire összpontosítsuk figyelmünket, amelyeknek ma még nincsenek kézikönyvi összefoglalásaik, tehát például a nyelvi megnyilatkozás stilisztikai problémáira. (A konferencia teljes anyagát — a beszámolókat és a hozzászólásokat — lásd: Slovenská reč 20 [1955]: 193—379.)

A Szlovák Nyelvi Intézet mindennemű gyakorlati munkáját, amely a szlovák irodalmi nyelv használatának általános elterjesztésére irányul, azok az alapelvek vezérlik, amelyeket a vezető szlovák nyelvészek a felszabadulás után fejtettek ki a Slovenská reč hasábjain (a szlovák nyelv tanulmányozására és ápolására hivatott folyóirat; most a 26. évfolyama jelenik meg), a Slovo a tvar (Szó és Alak) és a Jazykovedný časopis (Nyelvtudományi Folyóirat) lapjain, s amelyek összhangban vannak az irodalmi nyelvi normát tárgyaló konferencián meghatározott és részletezett alapelvekkel. Ezeknek az elveknek a szellemében a Szlovák Nyelvi Intézet egyre gyümölcsözőbben együttműködik (miként már említettük) az iskolával, a napilapok és a folyóiratok szerkesztő-ségeivel, a kiadókkal (szerkesztőségi ankétok; kéziratok nyelvi szempontú bírálata; kiadói együttműködés), valamint a rádióval és a televízióval. A szlovák nyelvészek különösképp nagyra becsülik a Slovenský spisovateľ' (Szlovák Író) könyvkiadóval nemrég kialakult és ígéretesen fejlődő együttműködést. (Itt rendszeresen tartunk előadásokat és vitákat szerkesztők és írók részvételével.) A műszaki és egyéb szakkiadókkal intézetünk a terminológiai osztály révén épített ki jó kapcsolatokat. Már pusztán az a tény, hogy terminológiai osztályunk több mint húsz különféle szakszótárt adott ki, s mintegy negyven terminológiai szakbizottságnak a munkáját irányítja nyelvi vonatkozásokban, azt igazolja, hogy a szlovák nyelvészeknek számottevő részük van a szlovák szaknyelvi stílus kialakításában. Ilyenformán a nyelvi norma — stilisztikai pallérozottság tekintetében is — előbb-utóbb meghonosodik a legkülönbözőbb szakterületek dolgozói s főként a műszaki dolgozók körében is.

A nyelvművelés rendszeres aprómunkáját intézetünk közönségszolgálat, nyelvi tanácsadója végzi. Ez a nyelvtani és nyelvművelő osztály keretében működik: válaszol az írásbeli kérdésekre meg a telefonon érdeklődőknek, és szerkeszti a rádió Nyelvi tanácsadó című rovatát. A mindennapi nyelvi érintkezés a legkülönbözőbb nyelvi problémák elé állítja az embert, intézetünk munkatársai azonban iparkodnak úgy válaszolni — írásban is, telefonon is — minden kérdésre, hogy az érdeklődők ne mellőzhessék — kényelmességből különösképp ne! — a nyelvészeti kézikönyvek (például: A szlovák helyesírás szabályai; Szlovák nyelvtan; A szlovák kiejtés) és a szakfolyóiratok forgatását (gondoljunk a Slovenská reč Különfélék és Válaszok — levelekre című rovatának kis elmefuttatásaira). Ha valamely, eddig nem szabályozott nyelvi jelenséggel kapcsolatos probléma vetődik fel, az írásbeli kérdést részesítik előnyben, és válaszolni is inkább írásban válaszolnak. A Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Nyelvi Intézetének e tájékoztató és tanácsadó szol-

gálata a nagyközönség rendelkezésére áll. Kettős haszna van. Egyrészt szolgálja a gyakorlati életet, másrészt azonban ő kap ösztönzéseket a gyakorlattól a szlovák irodalmi nyelv normájának kidolgozásához éppen olyan területeken, ahol a nyelvhasználat ma még ingadozik, nem egységes, vagy éppenséggel törést mutat. A válaszhoz, kivált az írásbelihez, mindig csatlakozik egy-egy rövidke, népszerűen megfogalmazott nyelvészeti magyarázat. Ha valamely kérdésre egyértelmű feleletet adnak a közkézen forgó kézikönyvek, a válaszlévél egészen szűkszavú, és a megfelelő segédkönyvhöz utalja a kérdezőt. Lehetőleg a közismert (például helyesírási) kérdésekre is olyképpen válaszolunk, hogy minden levelezőnkben eleven érdeklődést keltsünk a nyelvi problémák iránt, s arra serkentjük őket, hogy saját nyelvhasználatukban, de munkatársaik és családi környezetük nyelvhasználatában is ügyeljenek a nyelvhelyességre. Levelezőinket igyekszünk úgy nevelni, hogy törődjenek a nyelv dolgaival, és tudják: a nemzeti nyelvet — mindnyájan — alkotjuk is, gyarapítjuk is, nemcsak használjuk.

Ez a törekvés fokozottan érvényesül azokban a kis előadásokban, amelyek a rádió ötperces műsora, a Nyelvi tanácsadó keretében hangzanak el rendszeresen. A Csehszlovák Rádió pozsonyi adóállomása (Bratislava) 1952 őszétől megszakítás nélkül sugározza ezt a népszerű műsorszámot, amelyet a Szlovák Nyelvi Intézet irányít, s amelynek megindításakor a prágai rádió Nyelvi sarok című adásának tapasztalatait használtuk fel. A rádió Nyelvi tanácsadója e tömör, könnyen érthető előadások révén útba igazítja, tanácsokkal látja el hallgatóit, szívesen merítve maguknak a hallgatóknak a hozzászólásaiból is, és közben, persze, gyakran hivatkozva a Szlovák Nyelvi Intézet cédulaanyagára, amelyet annak idején a szépirodalomból és a szakirodalomból gyűjtöttek. (Erre az anyagra épül a Szlovák Nyelv Szótára.) A Nyelvi tanácsadó rádióelőadásait úgy fogalmazzák meg, hogy a szakembernek és az egyszerű hallgatónak a nyelvi problémákra egyaránt feleletet adjanak, egyúttal azonban időszerűek is legyenek (aktuális társadalmi eseményekhez kapcsolódó nyelvi problémák). A rádiónak ebbe az előadássorozatába a Szlovák Nyelvi Intézetnek úgyszólván minden dolgozója és néhány külső munkatársa is bekapcsolódott (összesen mintegy húsz ember). Így biztosítjuk, hogy e műsor tematikailag és stilisztikailag egyképpen sokrétű legyen. Az elhangzott rádióelőadásokból a Szlovák Tankönyvkiadó eddig két kötetnyi válogatást bocsátott közre könyv alakban (1. kötet 1957., 2. kötet 1960.). Az előadások általában így, nyomtatott formájukban is megőrizték eleven, csevegő hangjukat, s ez világosan mutatja, hogy itt élőszóbeli közlésre szánt népszerűsítő elmélkedésekről van szó.

A rádió Nyelvi tanácsadójához hasonló rendeltetésük van a különféle sajtótermékek nyelvművelő rovatainak (lásd például a Pravdában, Szlovákia Kommunista Pártjának hivatalos lapjában szombatonként a Nyelvi rovatot).

A Szlovák Tudományos Akadémia Szlovák Nyelvi Intézetének az irodalmi nyelvi műveltség szolgálatába állított nyelvművelő munkássága mindeztől arra irányul, hogy tágítsa, elmélyítse és mozgósítsa mindazoknak a nyelvi tudatát, akik a szlovák irodalmi nyelvet használják, s ezzel kibontakoztassa teljes aktivitásukat művelődési forradalmunk betetőzésére. Intézetünk a nyelvművelés munkáját a cseh nyelvtudósokkal termékenyen együttműködve szervezi és irányítja. Eközben világosan megmutatkozik, hogy nyelvművelő munkánk csak akkor eredményes, ha a nyelv elméleti tanulmányozá-

sával összekapcsolva és egybehangolva szervezzük és végezzük; s épp ennek köszönhető, hogy lényegesen különbözik a régi nyelvműveléstől, amely ugyan megkövetelte, de bizony csak nagy ritkán értelmezte és magyarázta a nyelvi normát.

Gejza Horák

Egy év a telefon mellett

1. Olvasóink tudják, hogy a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztálya válaszol a különféle nyelvi, nyelvhelyességi, helyesírási kérdések iránt érdeklődők leveleire, hiszen folyóiratunk levelesládájában már több éve rendszeresen közöljük válaszainkat, legalábbis azokat, amelyek a szélesebb körű nyilvánosság figyelmére is számot tarthatnak. Arról azonban már csak keveseknek van tudomásuk, hogy a nyelvművelő osztály délelőttönként (9 órától 14 óráig) telefonügyeletet is tart: felel nyelvművelő jellegű kérdésekre. Ezért úgy gondoljuk, nem lesz haszon nélkül, ha olykor szólnunk a dologról, a felvetődő problémákról. Ezúttal arról adunk tájékoztatást, milyen tapasztalatokat szereztünk a telefon mellett az 1959. évben.

2. Az első dolog, amit megállapíthatunk, az, hogy a jelzett évben az érdeklődők köre — naplóink tanúsága szerint — az előző évhez képest kibővült: 1958 januárjában kb. százan fordultak hozzánk kérdéssel, 1959 januárjában viszont már mintegy százharmincan kértek tanácsot, segítséget; az év folyamán összesen ezerhat—ezerhét-százán tettek fel kérdést, közülük többen kettőt-hármat is egyszerre. Jóleső érzéssel tapasztalhattuk, hogy akik egyszer hívtak bennünket, bizonyos időközönként újra meg újra jelentkeztek kérdéseikkel. — Az érdeklődők közt volt tanár, fordító, könyvtáros, újságíró, költő, lektor, nyomdász, katonatiszt, vegyész, mezőgazdász, jogász, lelkész, orvos, mérnök, kazánkovács, gépíró, diák, háziasszony stb. Gyakran hívtak olyanok, akik rejtvényt fejtettek, vitatkoztak vagy fogadást kötöttek, kérve, hogy oldjuk meg a kérdést, döntünk el a vitát, ítéljük oda a tétet. Számos intézmény is fordult hozzánk kérdéssel. Így több minisztérium (a Művelődésügyi, a Honvédelmi, a Kohó- és Gépipari, a Földművelésügyi, a Közlekedésügyi, a Belkereskedelmi, a Könnyűipari, az Igazságügyi Minisztérium, a Külügyminisztérium, a Pénzügyminisztérium stb.), huszonnégy kiadó és nyomda (az Akadémiai Kiadó, a Tankönyvkiadó, a Gondolat, az Európa, a Móra Ferenc, a Szépirodalmi, a Mezőgazdasági, a Közgazdasági, a Műszaki, a Jogi és Pénzügyi Könyvkiadó; az Athenaeum, a Franklin, a Pátria, a Dózsa, a Zrínyi, a Terv Nyomda stb.), huszonhat szerkesztőség (a Magyar Tudomány, a Társadalmi Szemle, a Népszava, az Esti Hírlap, a Hétfői Hírek, a Film, Színház, Muzsika, az Ország-Világ, a Természettudományi Közlöny, a Magyar Rádió, a Pesti Műsor, a Statisztikai Szemle, a Tipográfia, a Földrajzi Közlöny, a Katonai Szemle, a Füles stb. szerkesztősége), huszonnégy kutató-, illetőleg tervezőintézet (például a Munkaegészségügyi, a Kibernetikai, az Irodalomtörténeti, a Térképészeti Intézet, a Központi Fizikai, a Vegyipari, a Vasipari, a Gépipari, a Bányászati, a Textilipari Kutatóintézet, az Élelmiszeripari, a Villamoshálózati Tervezőintézet), sok hivatal és kulturális intézmény (a Statisztikai Hivatal, az Országos Tervhivatal, a Szabványügyi Hivatal, a Magyar

Távirati Iroda, a Legfőbb Ügyészség, az Ügyvédi Kamara, a Nemzeti Bank; az Országos Széchényi Könyvtár, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, a Madách Színház, a Magyar Néphadsereg Színháza, az Országos Filharmónia, a Pannónia filmgyár, az IBUSZ, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a Vár-, múzeum, a Természettudományi Múzeum stb.), mintegy száz gyár, üzem, ipari vállalat (a MÁVAG Mozdony- és Gépgyár, a Gábor Áron Vasöntöde, a Ganz Daru- és Kazángyár, a Duclos Bányagépgyár, a Csepel Vas- és Fém-művek, a Vörös Csillag Traktorgyár, a Budapesti Erőmű, a Klement Gottwald Villamossági Gyár, az Orion Rádió és Villamossági Vállalat, a Beloiannisz Híradástechnikai Gyár, a Magyar Optikai Művek, a Kábel- és Műanyaggyár, a Mechanikai Mérőműszerek Gyára, az Egyesült Vegyiművek, a Budapesti Kénsavgyár, a Fővárosi Gázművek, a Kőolajipari Tröszt, a Szellőzőművek, a Vas-kohászati Kemenceépítő Vállalat, a Fővárosi Neonberendezések Gyártó Vállalat, a Budapesti Magasépítési Vállalat, az Angyalföldi Bútorgyár, a Gyapjúmosó és Finomposztógyár, a Budai Pamutfonógyár, a Május 1 Ruhagyár, a Ruhaipari Tervező Vállalat, a Budapesti Konzervgyár, a Budafoki Baromfi-feldolgozó Vállalat, a Kőbányai Sör- és Malátagyár stb.), huszonegy kereskedelmi vállalat, üzlet (a Fővárosi Dohánybolt Vállalat, a Fővárosi Szállítási Vállalat, a MAV Utasellátó Vállalat, a Halértékesítő Vállalat, a Fővárosi Kultúrcikk Kiskereskedelmi Vállalat, a Rádió és Villamostömegcikk Nagykereskedelmi Vállalat, a MEDIMPEX Gyógyszer Külkereskedelmi Vállalat, a LIGNIMPEX Fa-, Papír és Tüzelőanyag Külkereskedelmi Vállalat, a KOMPLEX Nagyberendezések Export-Import Vállalat, a Műszer- és irodagépértékesítő Vállalat, a Corvin áruház stb.), több szakszervezet és kerületi tanács, több egyesület (a Vakok és Csökkentlátók Szövetsége, a Magyar Kutyatenyésztők Országos Egyesülete, a Magyar Űszószövetség stb.). Persze szép számmal akadtak az érdeklődők közt olyanok is, akik nem voltak hajlandók — még kérésünkre sem — elárulni nevüket, foglalkozásukat, munkahelyüket.

3. A kérdést ki-kí a maga módján tette fel, ez egészen szakszerűen, az kevésbé pontos fogalmazásban. Elég gyakran megesett, hogy az érdeklődők nem tettek különbséget egy-egy szónak, kifejezésnek a helyessége és helyes írásmódja között, ilyenformán kérvén tanácsot: hogyan kell helyesen leírni, *előkelők* vagy *előkelők*, *szíveskedjen* vagy *szíveskedjék*, *nem megy-e* vagy *nem-e megy*, *Szabóné kartárs* vagy *Szabóné kartársnő*, illetőleg *Szabó kartársnő*, *Rózsák teri* vagy *Rózsák terei* és viszont: felvilágosítást kértek „nyelvtani” kérdésekben, abban például, hogy miként helyesebb (sőt magyarosabb!) a *csat*, egy *t*-vel vagy kettővel, az *ésszerű*, két *ss* + *z*-vel vagy két *sz*-szel írva, a *befejezetlen* egy vagy két *t*-vel írott formában stb.

4. Maguk a kérdések igen változatosak voltak. Sokan tettek fel ilyen szorosabb értelemben véve nem annyira nyelvművelő jellegű, mint inkább a nyelvi, nyelvészeti ismeretterjesztés körébe vágó kérdést, mint: hány szó van a magyarban, az oroszban, az angolban stb.; hány szót használ egy művelt ember; melyik országrészben beszélik a magyar köz- és irodalmi nyelvet legtisztábban; gyarapodott-e nyelvünk az utolsó tíz év folyamán; milyen a magyar beszédhangoknak egymáshoz viszonyított terheltségi aránya; milyen hang a *ty*, a *gy*; hogyan lehet a nyelveket felosztani; milyen nyelvcsaládba tartozik a vend nyelv, illetőleg a hottentották nyelve; hogyan alakult ki a helyesírás; mi a névszó; mit jelent a stílusbeli egyhangúság; honnan ered a *rójad* ~

ródd féle kettősség; mi a magyarázata annak, hogy a *hivők*-beli *i* rövid, ellenben a *hívek*-beli hosszú; stb. Többen érdeklődtek aziránt, hogy milyen kézikönyveket forgassanak avégre, hogy megtanuljanak helyesen, szépen beszélni, illetőleg írni; hogy milyen munkálatok folynak a Nyelvtudományi Intézetben; milyen műveket, folyóiratokat jelentetünk meg; hogy mikor került forgalomba utoljára helyesírási szabályzat, készül-e újabb; stb.

5. Gyakori eset volt, hogy egy-egy ritkább (nyelvjárási, szakmai, régies, költői stb.) szavunknak vagy egyik-másik szóhasználatunknak a jelentését kellett megmondanunk. Így például ezeket: *bobájka* 'kalácstésztából készült karácsonyi sütemény', *bocskor-telek* 'bocskorszj', *bütü* 'gerenda, kéve, seprű lapos, vágott vége', *cserget* 'kerepel', *golyhó* 'ügyetlen kamasz, oktondi', *kölykes zár* (a *kölyök* a. m. 'závárnak, fazárnak belső része'), *pintér* 'hordókat, faedényeket készítő iparos', *póra* 'rég, kisértékű pénzdarab, poltura' (Csokonai szava!), *puzdra* 'nyílvesszők tartására való tok, tegez', *reves* 'korhadt, rothadt (fa, csont)', *szarvasgím* 'nőstény szarvas', *tizedfél* 'kilenc és fél', *zergetoll* 'vadászjelvény' stb.; *él a gyanúperrel*; *kötélnek áll*; *ha rövid a karod, toldd meg egy lépéssel*; stb. Itt lehet megemlíteni: a *sikk* szót illetően arra a kérdésre, hogy 1832-re vonatkoztatva használható-e, megmondtuk: csak 1870-től fejez ki 'guter Ton' értelmet. A *kutya kötelessége* kifejezés kapcsán viszont azzal a megnyugtatóssal szolgáltunk, hogy nem becs-mérő.

Egy-egy újabb, szokatlanabb szó, kifejezés helyességét illetően szintén eléggé sok alkalommal kellett útbaigazítással szolgálnunk. A legtöbb esetben megnyugtathattuk a kérdezőt: a *dombság*, az *edényzet*, az *érzékletes*, a *határozóvány*, a *meghibásodás*, az *olvasmányos*, a *csónakázó tó*, az *edénynyaláb*, a *szárazeljárás* (izzítással!) alkotás módja felől nem esik kifogás alá (persze ügyelnünk kell rá, hogy csak a megfelelő helyen alkalmazzuk, ne szorítsunk ki vele egyszerűbb, megszokottabb kifejezést); a *mozdonyváz* lehet *előlső* is, *mellső* is. Természetesen azért előfordult, hogy el kellett marasztalnunk az ítéletünkre bízott szót, kifejezést. Például ezeket: *kiértékel*, *hibát vét*, *tájékoztattam magamat* (más által; helyesen: *tájékoztatót kértem, tájékozódtam*). A *mozgókép-forgalmazási vállalat* megnevezésnél szerencsésebbnek találtuk a *mozgókép-értékesítő vállalat*-ot. Ugyanígy az *egyes*, *kettős*, *több ütközésű ajtó*-nál az *egyszeres*, *kétszeres*, *többszörös ütközésű*-t, az *atomhajtású*-nál az *atommeghajtású*-t (ti. ez az elterjedtebb!), a *sugárkémiá*-nál a *sugárzaskémiá*-t, az *erőmű összefogyasztási* kifejezésnél az *erőművi összes fogyasztás*-t. A 'lemez készítésével foglalkozó szakmunkások csoportja'-nak megnevezésére a félreérthető *lemez-csoport* összetétel helyébe a *lemezkészítő csoport* kifejezést ajánlottuk. Ahelyett, hogy az alkatrész *csereszavatos*, azt javasoltuk, hogy az alkatrész *cseréje szavatolt*. A megyék *erdősültségi százaléka* kifejezésről azt mondtuk, hogy erőltetett. Egy ízben azt soroltuk fel, hogy más melléknevek is (*kitűnő*, *kiváló*, *elsőrendű*, *nagyszerű* stb.) használhatók a *minőségi* helyett, illetőleg mellett,

Persze, egyik-másik szóval kapcsolatban adódtak még különféle egyéb problémák is. Az *alszik* igének a szinonimáit kellett felsorolnunk. — A *felhő* szóról azt kellett megmondanunk, hogy milyen szólásokban fordul elő. — A *benem*, *téged*, *amikor*, *fegyveres* szóknak a szófaját kérték. — Az *ország* szó kapcsán aziránt érdeklődtek, van-e még más *szág* végű szavunk (a *jószág*!). — Máskor azt a kérdést kaptuk, hogy a *gally* és *süllyed* szavakon kívül előfordul-e még hosszú *lly* valamely szóban. — Stb.

6. Több kérdező némely ritkább igealakok iránt tudakozódott. Megmondtuk: a *metssz* ige felszólító módja egyes szám 2. személyben *metssz* vagy *metssz*, illetőleg *mesd*, *messed* vagy *metssz*, *metsszed*; a *csuklik* igéé egyes szám 3. személyben *csukoljon* stb. — Sok kérdés adódott az *ikes* igeik, illetőleg az *ikes* ragozás köréből. Ilyenformán felelgettünk: *Tárcsász* is, *tárcsászik* is használatos. Szabályosan — sőt hozzátehetjük: választékosabban — *gondolkozzék*, *szíveskedjék*, de — kivált kevésbé emelkedett stílusfajtában és a mindennapi érintkezés nyelvében — a *gondolkozzon*, *szíveskedjen* sem kifogásolható. Az (ő) *inna* feltételes módbeli alak sem helytelen, csak kevésbé választékos az *ikesen* ragozott (ő) *innék* alakhoz képest. „Szabályosan” *lakol*, *panaszkodol*, de minthogy az *ikes* igeik szabályos ragozása a fejlődés folyamán erősen meghomlott, nem róhatjuk meg nagyon azt sem, aki egyes második személyben az iktelenek mintájára az *ikes* igéket is *-sz* raggal látja el, tehát így mondja: *laksz*, *panaszkodsz*; sőt a *laksz* ma már jóval gyakoribb a *lakol*-nál. Kijelentő mód első személyben általában ragaszkodnunk kell a szabályos *ikes* ragozáshoz, azt kell tehát mondanunk, hogy (én) *iszom*, nem pedig azt, hogy *iszok*. Nem, semmiesetre sem *könyörgöm*, hiszen a *könyörög* iktelen ige, nem is szólva arról, hogy még a szabályos *könyörgök* lépten-nyomon való hangoztatása, közbevetése sem érdemel különösebb dicséretet. Szabályosan és parancsoló, határozott hangon azt mondjuk, hogy *légy óvatos!* kedveskedve kérlelnünk azonban így is lehet: *legyél óvatos!* Ható igével megtoldott *ikes* igéink szabályos *ikes* ragozását nem szükséges erőltetnünk, mondhatjuk tehát a *beíratkozhatom*-on kívül azt is, hogy *beíratkozhatok*, sőt már évtizedek óta inkább ezt ajánljuk.

7. A mondatokban legtöbbször az egyeztetés terén kellett bizonytalanságot eloszlaltunk, hibát kiküszöbölnünk: a lányoknak a szél az *arcukat*, nem pedig az *arcaikat* fújja; a gyerekek a *lábukkal* dobolnak, nem pedig a *lábaikkal*; a szövethetesi tagoknak háztáji *gazdaságuk van* (mindegyiknek egy!), nem pedig *gazdaságaik vannak*; inkább *magától értődő* dolgokról szoktunk beszélni, mint *maguktól értődőkről*; a *többi* mellett egyes szám ajánlatos: a *többi esetben* (nem: a *többi esetekben*); viszont vitatkozni *egyes kérdésekről*, nem pedig *kérdésről* szoktunk, vagy még inkább *egy-egy*, *némely*, *egyik-másik* stb. *kérdésről* (ezeket a névmásainkat nagyon kiszorítja a régóta divatos *egyes*); magyarosabb a 2. és 8. számú *rendelet*, mint a 2. és 8. számú *rendeletek* szerint; két munkatársra vonatkoztatva a névmást helyesebb egyes számba tenni: *aki* (nem pedig: *akik*); Fazekas és Szabó kartárs *megérkezett* vagy *megérkeztek*: egyaránt mondható, de magyarosabb az egyes számú állítmány; a vállalatnak írhatjuk: kérjük, *szíveskedjék*, nem szükséges (bár lehetséges) többes számot használni: *szíveskedjenek*; gyűjtőnév mellett, ha személyek együttesét, közösségét jelenti is, dologra vonatkozó névmást kell alkalmaznunk: a család, amely . . . , a közönség, amely . . . (nem pedig: *aki*); stb.

A mondatban köréből a másik tipikusnak mondható kérdéscsoport a névelőhasználatra vonatkozott. Azt kellett mondanunk, hogy a határozott névelő magához a betűszóhoz (nem az eredeti kifejezéshez) igazodik; hogy a határozott névelőt a vegyjelhez, nem a vele jelölt szóhoz, kifejezéshez kell alkalmazni; hogy a birtokszó elé nem szükséges kitenni a határozott névelőt, azaz hogy a tisztasággal *egészségünket* védjük (bár köznapiban az *egészségünket* is védhetjük); hogy levélben elég *Kartársat* (névelő nélkül!) értesíteni, noha a *Kartársnak* is tudomására hozhatjuk a dolgot; stb.

Az alanyi és a tárgyas ragozású igealakok használata

tában szintén akadtak problémák. *A könyv, amelyet ajándékozok vagy ajándékozom, az ajándék, amelyet elfogadnak vagy elfogadják?* — hangzott az egyik kérdés; természetesen az első mellett foglaltunk állást, hiszen az *amelyet* határozatlan tárgy. *Igyekezni fogok vagy igyekezni fogom* jóvátenni a dolgot? — kérdezte más valaki; az alanyi ragozású formát (*fogok*) helyeseltük.

Sokan kértek segítséget egy-egy mondat stilizálásában is. Ajánlottuk: *ellenséges megnyilvánulást tesz* helyett mondják így, kevésbé körmondfontan, a magyar nyelvszokásnak megfelelően: *ellenséges megnyilvánulásai vannak* vagy *ellenséges magatartást tanúsít*; *a motor hátrányokkal rendelkezik* helyett: *a motornak hátrányai vannak*; *a sztrájkot kiűjtötták* helyett: *újra sztrájkba léptek*; *a kérvény elutasítást nyert* helyett: *a kérvényt elutasították*. — Mások arra kértek bennünket, elemezzünk egyes mondatokat, mondjuk meg, mi az állítmány ebben: *Zsémbe asszony Judit* (válasz: *asszony*); mi az alany itt: *Mindenkinek tanulni kell* (grammatikailag: *tanulni*, logikailag: *mindenki*); milyen mondatrész az *Egyre több faluban épül új iskola* mondatban az *egyre több* (válasz: az *egyre* fokhatározó, amely szorosan kapcsolódik a *faluban* helyhatározó több jelzőjéhez); stb.

8. Meglehetősen nagyszámú érdeklődőt amiatti zavarából kellett kisegítenünk, hogy a valamilyen szempontból hasonló szavak, szókalkok (rokon értelmű szavak, hangalaki változatok, szinonim képzések, illetőleg ragos-jeles alakok, ezzel vagy azzal a kötőhangzó-változattal, illetőleg kötőhangzóval vagy anélkül kapcsolt párhuzamos toldalékos alakulatok stb.), rokon jelentésű vagy összetéveszthető párhuzam (határozós) kifejezések közül melyik a helyes, mikor melyik használható. Valahogy így:

a) Az *ólmos* és az *ónos* eső egyformán 'jeges eső'-t jelent. — Mi a különbség az *Őn* és a *Maga* megszólítási forma között? Az első választékosabb, hivatalosabb, megtisztelőbb, a második kevésbé választékos, kevésbé hivatalos, kevésbé megtisztelő, sőt esetenként akár lekicsinylő is lehet. — A lehetőségek *tágak*; *tágas* csak valamely helyiség lehet. — Mondhatjuk azt is, hogy *túl jó*, bár ez valamelyest kevésbé választékos, kevésbé igényes a *túlságosan* vagy *túlon túl*, *nagyon is jó* kifejezéshez képest. — *Túrógombóc*-ot az eszik, aki túróból készített gombócot fogyaszt, *túrós gombóc*-ot ellenben az, aki túróval töltött, ízesített gombócot ebédel vagy vacsorázik. — *Meg*- vagy *elküldje-e* a szakvéleményt? Kért szakvéleményt, okiratot *megküldeni*, egyebeket *elküldeni* szokás. — Megszokottabb az *orvoskar*, mint az *orvosi kar* (vö. *bölcsészkar*; a *jogi kar* más jellegű!), a mindennapi beszédben inkább ennek a használatát javalljuk (hivatalosan *orvostudományi kar*-ról szoktak beszélni, illetőleg írni!). — Stb.

b) Az irodalmi nyelvben és az igényesebb beszélt nyelvben *eper(fa)*, *rizs*, *kocsány*, *kamra*, *dűllőút*, *lyukas*, *bocsát*, *nő* stb. járja, a *szeder(fa)*, *rizsa* és *rizskása*, *kocsán*, *kamora*, *dűllőút*, *lukas*, *bocsájt*, *nől* stb. nyelvjárásai, illetőleg alacsonyabb szintű beszélt nyelvi változat. — A köznyelvben *ma* is, *máma* is használatos, de a kettő közül az első választékosabb. — *Fel-föl*, *gyenge-gyöngye* — a szöveggörnyezet szerint — változtatva alkalmazható, sőt alkalmazandó. — *Benn* és *bent*, *fenn* és *fent*, *fönn* és *fönt* egyaránt mondható; mindamellettt helyet csak *fenntartani* szoktunk. — Nem, nem *alólról*, hanem *alulról* a helyes forma, hiszen *alól* a *-ról* nélkül is honnan? kérdésre felel, a *-ról* ragot tehát csak a hol? kérdésre felelő *alul*-hoz lehet hozzákapcsolni. — *Előbbre* vagy *előrébb* egyaránt használható. — *Feljebb*, *följebb* is, *fentebb*, *föntebb* is helyes,

de használati körük nem okvetlenül azonos; hol? kérdésre felelő határozóként ugyan egyaránt mondható mind a kettő (valamivel *feljebb*, *följebb* vagy *fen-
tebb*, *föntebb* van), de már hova? kérdésre csak az elsővel válaszolhatunk (tedd *feljebb* vagy *följebb*!). — A *magános* és a *magányos* közt jelentésbeli különbség van: az előbbi 'egyedül, magában élő'-t jelent, *magányos* családos ember is lehet, ha magánakvaló természete van. — Szám csak *arab* lehet, az *arabs* csak lóra vonatkoztatható a köznyelvben. — Stb.

c) Lehet *bridzsel*-ni is, *bridzsez*-ni is. — Ugyanazt teszi az, aki *gondolkodik* s aki *gondolkozik*, legfőljebb az utóbbi valamivel választékosabban nevezi meg a cselekvést. — Teljesen mindegy, hogy *puhatolódik*-e valaki vagy *puhatolódik-zik*. — A *hadtörténet* és a *hadtörténelem*, a *történettudomány* és a *történelemtudomány* egyformán használható. — A *tartály* és a *tartány* egyet jelent, csak hogy az első köznyelvi szó, a második ellenben inkább csak a műszaki nyelvben használatos, sőt mintha egy kissé már onnan is kiszorulóban volna. — A *gönggyöleg* 'összegönggyölt dolog, tekeres' jelentésű, *gönggyölet*-nek azt a burkoló anyagot (rendszerint papírt) nevezzük, amibe valamit belegönggyölünk, belegönggyöl-tünk. — Magunk *gyűjtős*-t aprítunk, a TÜKER-nél ellenben *alágyújtó*-t árusítanak. — Az *osztályozás* a tanár dolga, a tanuló *osztályzat*-ot kap. — Az *ünne-pély* nagyobb, az *ünnepség* kisebb szabású ünnepi rendezvény. — A légyölő galócát vagy a pöfeteg nevű gombát nem hívjuk *mérgező*-nek, bár az, aki meg-eszi, gombamérgezést kap tőle; sem *ehetetlen*-nek, noha a nem mérgező gomba-fajtákat *ehető*-nek nevezzük; ehelyett *mérges*-nek mondjuk, mert így alakította ki a nyelv szokás. — Elvileg *lyukatlan* is lehetne (vö. *lábatlan*, *kezetlen*), de *lyuktalan* megszokottabb, ezért ennek a használatát javasoljuk. — A *tárgyatlan* nyelvtani műszó, ami viszont már nem időszerű többé a tárgyalás szempont-jából, nem tarthat számot érdeklődésre, az *tárgytalan*. — Mai nyelvünk — a nyelvújítás korabeli divattal ellentétben — a fosztóképzőt *-at*, *-et* képzős igei alapszóhoz is csónkítatlan formában kapcsolja, tehát *tisztogatatlan*, nem *tiszto-gatlan* a helyes forma. — Annak, akit az élet ide-oda vet, nem *hánytatott*, hanem *hánygatott* az élete. — A perdületszabályozóval bíró ventilátort helye-sebb *perdületszabályzós*-nak nevezni, mint *perdületszabályozó*-nak, mert ez utóbbi kifejezésen 'perdületet szabályozó, perdület szabályozására való'-t is lehet érteni, tehát félreérthető. — Újabbban terjed az 1848-as szabadságharc, 1514-es parasztfelkelés-féle szerkezet; mindazáltal helyesen tesszük, ha inkább a hagyományosabb 1848-i, 1514-i típusú származékokat használjuk.

Újabb szótáraink (így Ország: Magyar—angol, Halász: Magyar—német szótára) csak a *lábast*-t veszik számba, főnévi ('edényfajta') és melléknévi ('lábbal bíró', például *jószág*) jelentésben egyaránt, ellenben a *lábos*-t nem lajstromozzák. — Egyaránt mondható: *ellenőrizendő* és *ellenőrzendő*. — Az izom inkább *szárkapocsi*, mintsem *szárkapcsi*. — Helyesen Rózsák *téri*, nem pedig Rózsák *tere*i, hiszen a birtokos személyrag *-a*-ja, *-e*-je az *-i* képző előtt rendszerint kiesik. De lehetőleg kerüljük ilyenkor az *-i* képzős alakot; mondjuk inkább így: a Rózsák *terén* levő. — Előfordult, hogy a kért változatok közül egyik mellett sem foglaltunk állást, harmadik megoldást javasoltunk; így például a *századközépi*, illetőleg *századközepi* helyébe a *század-középi*-t, illetőleg ezt a körülírást: a *század közepén történt*, *lezajlott* stb. ajánlottuk. — Stb.

d) Mai köz- és irodalmi nyelvünkben *látniuk*, *olvasniuk*, *tudniuk* járja, a *látniok*, *olvasniok*, *tudniok* háttérbe szorulóban levő változat. — A *mondanók*, *szeretnők* típusú feltételes módú alak ma már csak választékos stílusfajtákba

(például a szóközi nyelvbe vagy az értekező prózába) való, a mindennapi érintkezésben vagy a kevésbé ünnepélyes stílusfajtákban mondjuk, illetőleg írjuk inkább azt, hogy *mondanánk, szeretnénk* stb. — Ma a *jöjjön* forma a helyes, a *jőjön* már elavult. — Egyaránt mondhatjuk: *nincs és nincsen*. — A *haragszanak* és a *haragusznak* változatoknak mindenike használható. — A *pártolólag* vagy a valamire *vonakozólag* éppúgy helyes, mint a *pártolóan* vagy a valamire *vonakozóan*, de már *levélileg* értesíteni valakit *levélben* helyett bizony germanizmus. — A professzornak *tanársegédje*, a hivatalvezetőnek *beosztottja*, a küldő szervnek *megbízottja*, a takarékos embernek *betétje*, a levélnek *borítékja* van; a párnának *huzata* is, *huzatja* is; valamely dolognak az *újsága* lep meg, olvasás végett kölcsönkérni valakinek az *újságját* szoktuk. — *Legfelsőbb* csak átvitt értelemben használható (a *legfelsőbb* tanács), a *legfelső*-nek konkrét és átvitt jelentése is van (a *legfelső* polcon, a *legfelső* tanács). — A mindennapi társalgás nyelvében (s az ilyet tükröző irodalmi szövegben) nem ritkaság a *családostól*, de helyesírásunk csak a *családostul* formát ismeri el helyesnek. — *Kidltotok* is helyes, *kiálltok* is, de csak így mondható: *nőtök*, a *nőttök* forma helytelen, de ez már helyes: *(ők) nőttek*.

Az izgalom lehet *kiállt* is, *kiállott* is, bár a két kifejezés stilisztikailag nem egészen azonos értékű: a második valamivel választékosabb az elsőnél. — Az *-ó, -ő* képzős származékok többesét melléknévi, állítmányi használatban nemcsak kötőhangzótlanul, hanem kötőhangzóval is használhatjuk: *előkelők és előkelők*. — A *köz-* és irodalmi nyelvben a tárgyrág a *bál*, a *kén* és a *rizs* szóhoz kötőhangzó nélkül, a *bors* szóhoz ellenben kötőhangzóval kapcsolódik, ha tehát igényes nyelven akarunk beszélni, emlegessünk *bált, kényt, rizst*, illetőleg *borsot* (ne *bálat, kénét, rizset*, illetőleg *borst*). — Az *Alpok* többes számú forma, tárgyragos alakja ezért *Alpokat* (vö. *Kárpátokat*), nem pedig *Alpokot*. — Stb.

e) Valakinek *Kanadába* is, meg *Kanadában* is lehet minden jót kívánni; a két kifejezés egyaránt helyes, csak más-más szemléletet tükröz (üzenet *Kanadába*, valakinek; üzenet egy *Kanadában* élő személynek). — Azt, hogy levelünk nem más helységbe szól, hanem oda, ahol feladtuk, így szoktuk jelezni a borítékon: *Helyben*, nem pedig így: *Helybe* (bár elvileg ez is helytálló volna). — A levél a benne írottakat *magába* is, *magában* is foglalhatja. — A képzelet világába tartozó valamely dologra azt mondjuk, hogy a *holdban van*, zászlót viszont csak a *Holdon* (vö. a *Földön*) lehet kitűzni, a *Holdban* nem; a modern technika vívmányaként nem a *Holdba*, hanem a *Holdra* jutunk el (vö. *Földre száll*). — Barátunknak mind a *neve napját*, mind a *névnapját* megülhetjük. — Ismerőseinket házasságuknak *évfordulóján* is, *évfordulója alkalmából* is köszönhetjük (de már *alkalmával* kevésbé). — Hány napig volt szabadságon az, aki *május 2-től 8-ig* üdült? Egy teljes hétig; az ún. határvető *-ig*-gel meghatározott időtartamba tudniillik rendszeren beleértjük az utolsó jelzett napot (a szóbanforgó esetben 8-át) is; a rádió heti műsora is 1-től 7-ig, 8-tól 15-ig, 16-tól 23-ig stb. szól. — Inkább így mondjuk: mindketten a *mosókonyhába* kényszerültek aludni, bár a másik említett megoldás is jó: a *mosókonyhában* kényszerültek aludni; mindenesetre a két kifejezés nem jelenti hajszállra ugyanazt, valamelyest más-más gondolkodásmódot tükröz; azt talán így fogalmazhatnánk másképp: arra kényszerültek, hogy a *mosókonyhába* menjenek aludni; ezt pedig ilyenformán: arra kényszerültek, hogy a *mosókonyhában* aludjanak. — Igen, elég ennyi: *levelükre válaszoljuk*; a *levelükre válaszolva közöljük* — ha helytelennek talán nem mondható is — bonyolultabb, mégpedig különösebb szükség nélkül. — Mást-mást jelent *valakinél* és *valakinek* tisztelegni, valamit *másfélszeresére* és

másfélszeresével növelni. — Követelményeket valakivel *szemben*, esetleg valaki *íránt* támaszthatunk. — Az író nem *idejekorán*, hanem *idő előtt* hunyt el. — Stb.

9. E g y é b — a szakirodalomból jórészt ismert — n y e l v h e l y e s s é g i kérdések voltak: helyes-e az *X. Y. vezette*-féle szerkezet (igenlő választadtunk); hogyan magyarosabb: a szerkezet vasalással is *ellátott* vagy *el van látva* (*el van látva* — hangzott a felelet); lehet-e valami *egyik legszebb* (igen!); mikor használjuk az *ügy—mint* s mikor a *mind—mind* kötőszópárt; helyes-e a *falazóblokkvágás géppel* kifejezés (javasoltuk: szövegben legyen inkább *géppel való falazóblokkvágás*); *hozzátartozó*-hoz illeszthető-e birtokos személyrag (*hozzátartozója*); mikor használatos a *jön* és a *megy*, a *lenne* és a *volna*; hol a helyes sorrendi helye a *doktor*-nak (általában a név előtt is, után is állhat; részletesebben l. majd egyik következő számunk levelesládájában); elválík-e a *felügyel* igekötője (nemigen); mi a helyes kiejtése a *Chazár*-nak (*császár*) stb.

10. A feltett kérdéseknek kb. 60—65 százaléka h e l y e s í r á s i természetű volt.

a) A helyesírási kérdéseknek jó része k i e j t é s b e l i hibából, illetőleg ingadozából adódott: *bizonyára, egészen, hamarosan, hegeszt, köpeny, szalag, szőlő* stb. és: *fürj, körözött, posta* stb., másrészt: *aggály, állag, csille, drapp, illat, kakukk, pikkely, szakáll, torkoll* stb. és: *avított, derűs, őrs, interjú* stb. — A folyosó és a kötőde-félék írásmódjában támadt kételyt kiejtésbeli ingadozás és téves analógia (vö. *folyó, bölcsőde*) együtt támaszthatta.

A h a s o n u l á s s a l összefüggő problémák kapcsán érdekes ingadozásokat figyelhettünk meg a nyelvtudatban. Akadtak olyanok (föltehetően az idősebbek köréből), akik a *kesztyű, küszködik, lagzi, lélegzik* szokat, amelyeket a helyesírási szabályzat — arra való tekintettel, hogy elhomályosult vagy legalábbis elhomályosulóban levő alakulatok —, a kiejtés szerint írat, *z*-vel (*keztyű, küzködik*), illetőleg *k*-val (*lakzi, lélekzik*) kívánták volna írni, etimológiai alapon, nevezetesen a *kéz, küzd, lakik, lélek* szóval való összefüggésükre hivatkozva. Viszont volt másfelől, aki azzal állt elő, hogy a *cukrászda* és a *ragtapasz* szót (sőt még a *fogyaszd* ragos alakot is!) a kiejtés szerint (tehát *z*-vel) kell helyesen, illetőleg a „szabályosnál helyesebben” írni — nyilván azért, mert már nem érezte a *cukrász, rag* szóval való kapcsolatát elevennek. — Egy ízben onnan adódott félreértés, hogy az érdeklődő másképpen, helytelenül elemzett egy szót: a *kézpénz* szót *kézpénz*-nek akarta írni, illetőleg íratni, mert — a *kéz*-zel hozta kapcsolatba. — A hasonulás körébe tartozó egyéb problémák voltak még: hogyan kell helyesen leírni a *biztos*, a *bokszbőr*, a *különb*, a *labda*, a *rögtön*, a *szegefű* szót.

b) A helyesírásban a legtöbb gondot mégis a k ü l ö n í r á s és az e g y b e í r á s okozta az érdeklődőknek. Huszonhárman érdeklődtek határozós igéknek és igenévi, főnévi származékaiknak írásmódja iránt: *életre kelt, lángra lobban, rendbe hoz, útba igazít; szóban forgó, tervbe vett; alapul vétel, gerendán járás, helyben maradás, forgalomba hozatal, nyilvántartásba vétel, osztályba sorolás, üzembe helyezés* stb. — Harminchárman kértek segítséget jelöletlen tárgyas, illetőleg birtokos jelzős kapcsolatok helyesírásában: *palánkmászás, selejtsökkentés, távmérőkezelő; bányásznapi, diákszálló, édességbolt, holdfénykép, készárutertermelés; a hatnál több szótagú háromelemű összetételeket kötőjellel megszakítva: fogaskerek-kiosztás, miniszterelnök-helyettes, munkaerő-biztosítás, szobanövény-szaporítás, tápsóoldat-kiosztás, tüzelőanyag-tároló* stb. — Huszon-

egyen kérdezték: egybeírható-e ez vagy az az -ú, -ű képzős melléknév a jelzőjével, például *nagy alakú, első fokú, rombusz formájú, lógó hajú, széles körű* (fokozva: *szélesebb körű* vagy *széleskörűbb*), *hosszú lejárátú, jómódú 'gazdag'* (fokozva: *jómódúbb*, de: valakinél *jobb módú*), *páratlan számú, só, vas tartalmú* (bár: *sótartalom, vastartalom*) stb. — Több esetben átvitt jelentésű vagy egészen összetapadt jelzős kapcsolat helyes leírásában kellett tanáccsal szolgálnunk: *félsiker* 'nem teljes siker', *gyorsbűfé, kismama, lassúneutron, tisztaszoba* (falun!) stb. — Tizenöt érdeklődőnek az ún. névutó-mellékevek jelentettek problémát: *felszín, föld, víz alatti, tengerszint feletti, fizetés, képesítés, lélek, motor, vezető nélküli* stb. — Olyan kifejezések írásmódját, amelyben befejezett cselekvésű igenév a jelző, szintén többször kérdezték: *fáradt gőz, lakott hely, ötvöztött vas* stb. — Meglehetősen gyakran szolgáltunk tanáccsal az ún. mozgó szabály alkalmazásában is: *levelezőtárgozat-vezető, melegétel-forgalom, öntöttvas-kályha, számlásátlag-index, tömegszesz-fogyasztás, desztilláltvíz-tartály, lakotthely-nevek* stb.

Külön említést érdemelnek itt az -ó, -ő képzős melléknévi, illetőleg melléknévi igenévi jelzős kapcsolatok. Ha az igenév helyiség, tárgy nevében mint minőségi jelző, összetétel elemeként fordult elő, rendszeren a jelzett szótól való különírást tanácsoltuk, ha egyébként inkább egybeírásra alapot adó 'vmire szolgáló' értelmet fejezett is ki: *gépjárműjavító műhely* (*javítóműhely* egybeírandó!), *újságnnyomó papíros* stb. — Olyankor, amikor két -ó, -ő képzős igenév tartozott jelzőként valamely jelzett szóhoz — egymással mellérendelt viszonyban állva, csaknem mellérendelt összetételt alkotva — szintén a jelző és jelzett szó különírása mellett foglaltunk állást, noha a két jelzőt külön-külön összeírandónak tartottuk a jelzett szóval: *javító-nevelő intézet* (de: *javítóintézet, nevelőintézet*) stb. — A jelzett szónak két okból is a jelzőtől való különírását ajánlottuk ebben az esetben: *gépjárműjavító-karbantartó anyag*, illetőleg *műhely*.

Egyéb, illetőleg szórványosan előforduló külön-, illetőleg egybeírási problémák voltak: *matematika szak, történelem tanszék; pedagógusanya, eretnek-mozgalom* 'eretnekek mozgalma', *huszita mozgalom, proletár nemzetköziség; deviza forint, tranzit forgalom; fél évszázados, másfél száz, több száz millió* stb.

Persze akadtak különírás — egybeírás dolgában olyan fogós kérdések is, amelyeknek a megoldására magunk nem vállalkozhattunk, a Helyesírási Bizottságtól (egyes tagjaitól) kellett véleményt kérnünk. Ilyen volt például a következő: szétválasszuk-e a logika nevében az egygyéforrott összetételi tagokat akkor, ha az összetétel olyan jelzőt kap, amelyik csak az előtagjára vonatkozik, azaz hogyan tagoljuk az ilyeneket: *fegyveranyag-ismeret, kőművesmesterlevél, textiltervező-mérnök* vagy *fegyver-anyagismeret, kőműves-mesterlevél, textil-tervezőmérnök*. Vagy: hogyan kötőjelezzük a tulajdonnévi jelzős előtagú s hatnál több szótagú összetételeket: *Koller-generátor-készítő, Diesel-villamos-mozdony*, illetőleg: *Koller-generátorkészítő, Diesel-villamosmozdony*. — Találkoztunk olyan kifejezéssel is, amelyiknek a leírásában az alkalmazandó, illetőleg alkalmazható szabályok ellentmondottak egymásnak, ütötték egymást. Értelem szerint tagolva, továbbá a mozgó szabály s a jelöletlen tárgyas, illetőleg határozós kapcsolatok írására vonatkozó szabály szerint például így kellene írni: *vágány-zárósorompó-zár, kenyérgabonafejadag-juttatás, ezüstkalászosgazda-tanfolyam*, ám háromelemű összetételt szabálvosan csak hat szótagig írhatunk egybe. Ilyen esetekben rendszeren azt javasoltuk, keressenek más, „leírható” kifejezést.

Megfigyelhettük, hogy meglehetősen nagy a hajlam a gyakran használt olyan kifejezéseknek az egybeírására, amelyeknek az egybeírását egyébként

semmi sem indokolja: hivatalok az *egy összegben, ez úton, fent említett*, posták a *sok minden jót, a soha el nem múló, szívből jövő, új pár* stb. kifejezést hajlandók lettek volna egybeírni.

c) A nagy és kis kezdőbetűk alkalmazásával kapcsolatban főként a helyesírási szabályoknak egyes konkrét esetekre való alkalmazásában jelentkeztek nehézségek. Ezeket ilyenformán igyekeztünk megszüntetni: a *Fejér megyei Bauxitbányák*, a *Hajdú-Bihar megyei Ügyészség*, a *Budapest vidéki Postaigazgatóság* stb. intézménynevekben a *megyei*, illetőleg *vidéki* nem tekintendő „fontos” elemnek s így kis kezdőbetűvel írandó. — Ebben a mondatban: *Süt a nap a nap* köznévi értékű, ennek megfelelően kis *n*-nel kell írni. — A rádió e mondatokban: Hallgatja a *rádiót*; Tetszik neki a *rádió* műsora köznévi, tehát kis *r*-rel írandó. Ellenben: Munkatársa már a *Rádió*-nak (azaz az intézménynek, nagybetűsen írva!). — A *holdrakéta*, illetőleg a *lunyik* nem tulajdonnévi értékű elnevezés. — A *Kínai Nagyfal* földrajzi névnek minősül, ellenben a *bécsi konzervatórium* már nem. — A *főváros* 'Budapest' megfelelőjeként nem fogható fel földrajzi névként. — Stb.

Máskor pontos szabály híján kellett állást foglalnunk, útbaigazítást adnunk. Így tanácsoltuk azt, hogy az egyes intézmények különféle osztályainak, csoportjainak a nevét (*MM egyetemi főosztály*, *X Vállalat beruházási osztálya*, a *Hajdú-Bihar megyei Ügyészség püspökladányi csoportja* stb.) írják kis kezdőbetűvel; hogy a *dalai láma*, *erdélyi vajda*-féle méltóságneveket kezdjék kisbetűvel; hogy a *milói Vénusz*, *belvederei Apolló* elnevezésben a *milói*-t, *belvederei*-t — minthogy nem tekintendő okvetlenül a név elemének, inkább csak arra utal, hogy a megnevezett műemlék hol található (vö. a *prágai Szt. György szobor*) — írják kis kezdőbetűvel; hogy a *Keleti pályaudvar*-t önállóan (tehát ha nem *Budapest keleti pályaudvará*-t említik) kezdjék nagybetűvel; hogy a borfajták nevét írják kis kezdőbetűvel; hogy az *észak-amerikai, közép-afrikai, dél-nógrádi* két elemű földrajzi névből alakult melléknévnek az ilyen elnevezésekben, mint *Közép-afrikai Szövetség*, *Dél-nógrádi-medence* csak az első elemét írják nagy kezdőbetűvel; stb. (Megjegyezzük: ilyen problematikus esetekben rendszeren fenntartással éltünk; figyelmeztettük az érdeklődőket: lehetséges, hogy a kérdést alaposabban megvizsgálva meg kell változtatnunk álláspontunkat.)

d) A szavak elválasztásában a legtöbb gondot talán a hosszú és rövid *dz* elválasztása (*edz-dze, harapódz-dzon, bod-za* okozta az érdeklődőknek. De újra meg újra jelentkeztek olyanok is, akiket afelől kellett megnyugtatnunk, hogy az *ajánlottal, árucikként*-félék esetében az egyszerűség kedvéért az szóelemzés ellenére csak két mássalhangzót írunk elválasztáskor is, tehát nem így választjuk el őket: *ajánlott-tal, árucikk-ként*, hanem így: *ajánlot-tal, árucikként*. Előfordult, hogy három egymás melletti mássalhangzó idézett elő bökkenőt (*Veszp-rém*). Máskor amiatt támadt kétely, hogy ez vagy az az összetétel eleven-e még vagy már elhomályosult-e, ennek megfelelően az összetételekre vagy a tőszókra vonatkozó szabályok szerint tagolandók-e (így tanácsoltuk: *hol-ott, egy-előre, Kereszt-úr, vas-út*), hogy az igekötős igék csakugyan összetételnek számítanak-e, azaz *fel-adat, át-utal*-e a helyes elválasztásuk (igencsak feleltünk). — Érdekes volt végül megfigyelni, hogy az *-ért* és az *-ig* toldalékot mennyien akarták szóösszetételi utótagok mintájára elválasztani: *pénz-ért, hold-ig* (helyesen: *pén-zért, hol-dig*).

e) Elég gondot okoztak a rövidítések is. Hogy hogyan rövidítsük a *devizaforint*-ot, a *katasztrális hold*-at, a *kilowatt*-ot, az *atmoszférá*-t, a *tonna*-

kilométer-t; az *elvtárs-at*, a *Központi Bizottság-ot*; a *földszint-et*, a *rakpart-ot*. Hogy az *anyakönyvi* rövidítése hogyan helyesebb: *akvi.* vagy *akvi*, hogy a *negyedévi* miként rövidíthető. Hogy mi módon illesszük hozzá a *kilogrammsúly-hoz* rövidített formában a *-val*, *-vel* ragot. Hogy a *végrehajtó bizottság-ot* vajon írásban rövidítsük-e még *v. b.-nak*, vagy már tekintsük betűszónak: *vb* (vö. *tsz*), *vb-nek*. Csupa nagybetűs szövegben milyen betűvel írandó a *budapesti* rövidítése? Stb.

A hazai és a nemzetközi szokás, illetőleg hagyomány alapján egyfelől így javasoltuk: *deviza Ft, k. h.*; *kw*, fizikai jelentésben *Atm*, technikai értelemben *at, tkm*. Az érvényben levő helyesírási, illetőleg rövidítési szabályokat figyelembe véve másfelől az *et, KB, fszt, rp* rövidítés mellett foglaltunk állást. — Minthogy a rövidítések végére pont kívánczok, az *-i* képző után viszont (a teljes formának éppen ez az utolsó eleme!) furcsán hat a pont, azt tanácsoltuk, hogy legyen *akv.-i*, illetőleg *né.-i*. — A mértékegységek rövidítése után nem teszünk pontot, *-val*, *-vel* ragos formában sem, tehát a *kgs-lyal* (mint *dg-mal* vagy *m-rel*) írásmód mellett foglaltunk állást. — A *végrehajtó bizottság* kezdőbetűinek kapcsolatát ma már inkább betűszónak kell tekintenünk, semmint rövidítésnek: olvasva nem oldjuk fel mint rövidítést, s beszéd közben *vébé*-ként emlegetjük; ennek megfelelően azt a nézetet vallottuk, hogy így kell írunk: *vb, vb-nek*. Nagy betűs szövegben megengedhetőnek mondtuk a csupa nagybetűre (BP.-I.) való átirást.

f) A különféle írásjelek használatát illető számos kérdés közül arra, hogy az egy sorban írt címben a kerületre utaló római szám után a sorszámnévi pont és az utca neve közé kell-e még vessző is, igenlően feleltünk, mégpedig azért, hogy a vessző ki nem tételeből ne támadhassanak félreértések (például az egy sorba írt *Budapest II. Lajos utca* esetében arra lehetne gondolni, hogy II. Lajos királyról van elnevezve, holott ez nem így van, hiszen az utca a III. kerületben is folytatódik mint Lajos, nem pedig mint II. Lajos utca). — Annak, aki azt kérdezte, vajon ki kell-e tenni a valamely szövegben példaként szereplő mondatok végére az írásjelet — természetesen — azt válaszoltuk, hogy a kérdő- és a felkiáltójelet igen, ellenben a pontot nem. — Volt, akinek azt kellett megmagyaráznunk, hogy a *több mint* kifejezésben a *több* s az *egy* a *felettes hatóságtól küldött iratban* az *egy* után nem szükséges vesszőt tenni. — Más aziránt érdeklődött, hogy olyankor, amikor mondatokat választ el, mondatok határára van, lehet-e a *stb.* után vesszőt tenni. Természetesen igennel feleltünk. — Meglehetősen erős hajlandóság mutatkozott a kérdezőkben arra, hogy a kijelentő mondatról függő kérdő és felkiáltó mondatok végére ne pontot tegyenek a szabálynak megfelelően, hanem kérdő-, illetőleg felkiáltójelet. — Bizony nehezen tudtuk egyik-másik érdeklődőnket efelől is meggyőzni: abból, hogy az *Árpád-család* kötőjellel írandó (mint dinasztia!), még nem következik okvetlenül, hogy a *Kovács család, Szabó család*-féleket is kötőjellel kell vagy lehet írni. Akadt olyan is, aki még a *Pista bácsi-t* is kötőjellel szerette volna írni. — Volt, akinek a három elemű arab nevek kötőjelezésében volt nehézsége. — Egy ízben azt javasoltuk, hogy — bár egyazon kifejezésben általában kerülendőnek tartjuk két kötőjelnek az alkalmazását — a *Miskolc-Tapolca-fürdő* földrajzinevet — más, jobb megoldás híján — mégis írja kötőjellel két helyen tagolva. — Előfordult, hogy az érdeklődő a kötőjellel kapcsolt szó elé a következő új sorban is ki akarta volna tenni a kötőjelet. Mi ezt nem tartottuk szükségesnek, túlzott pontoskodásnak ítéltük. Ez csak oktató jellegű írásban van helyén (például a helyesírási szabályzatban) — mondtuk. — Több ízben

is azt tanácsoltuk, hogy a „Szocialista munkáért” érdemérem-félék esetében használjunk idézőjelet.

g) Megemlíthető még az is, hogy egyes nevezetes (történelmi) személyek nevének helyes írásmódja szintén a napirenden levő kérdések közé tartozott. Megmondtuk: *Báthori István*, *Rákóczi Ferenc*, *Bocskai István* nevét *i*-vel (nem pedig *y*-nal) kell írni, *Lorántffy Zsuzsanna* nevének ellenben már *y* van a végén; a Nemzeti Múzeum épületében elhelyezett könyvtár alapítójának nevét *Széchenyi*-nek, az Akadémia alapítójának nevét ellenben *Széchenyi*-nek kell írunk.

h) Persze találkoztunk különféle helyesírási tévhitekkel, babonákkal is. Például: igaz-e, hogy az új tulajdonnév elemeként rövid *u*-val írandó; hogy a hosszú *ó* megszűnik; hogy a *biztosítást* szót a *t* előtt *sz*-szel kell írni; hogy az Akadémia eltörölte a mondat végéről a pontot (bizonyára a címekre vonatkozó szabályt értette félre az illető!); stb. — Rendkívül sokan hivatkoztak helytelenül egybeírt kifejezések védelmében arra, hogy „hiszen egy fogalmat jelöl”. Ezeknek megmagyaráztuk, hogy ez nem ok az egybeírásra; hogy ilyen elv nincs a helyesírási szabályzatban; hogy az *elektromágneses működtetésű két nyomógombos újjvédő berendezés* is egy fogalom, mégsem írjuk egybe, az képtelenség volna. — Itt lehet megemlíteni: igen nagy hajlam nyilvánult meg az érdeklődők körében egyes tiszteletben álló (fölköttes) személyeket (illetőleg ezek együttesét), dolgokat jelentő szavaknak nagy kezdőbetűvel való írására (*miniszter*, *a posta vezérigazgatója*, *vezető ügyész*, *országos légvédelmi parancsnok*, *kínai kormányküldöttség*; *alkotmány*, *kormányhatározat*, sőt jogi szövegben *műbizonnylat*, *tanúsvádeny*), holott ez teljesen alaptalan és szabályellenes.

II. Az idegen szavakat, neveket, kifejezéseket illető kérdéseknek a zöme szintén helyesírási természetű volt: hogyan kell leírni az *aggregát-index*, *antikíroz*, *Diesel-mozdony*, *dózse*, *epiphysis* (de: *hipofízis!*), *photogrammetrika*, *happy end*, *izoterma*, *izotóp*, *kontrollál*, *parafin*, *pszichológia*, *radioaktív*, *rifkabil*, *sztereogram*, *szümpozion*, *teátrum*, *Teddy-bear*, *univerzál-traktor*, *vákuum*, *víkend* stb. szót, kifejezést; mi a helyes elválasztása az *ad-mi-niszt-ráció*, *au-tó*, *Bak-khosz*, *Béri-gnac*, *bü-rok-rá-cia*, *kong-resz-szus*, *konst-rukció*, *kor-re-láció*, *ref-le-xió* stb. szónak, névnek; hogyan kell leírni, illetőleg elválasztani az *x* végű idegen szavak *-val*, *-vel* ragos formáját (*hidrofixszel*, *indexszel*, *latexszel*; *hidrofix-szel*, *index-szel*, *latex-szel* stb.); mint kell átírni ezt vagy azt az orosz, görög, kínai, szót, nevet, betűt (*belorusz*, *Gyenyikin*, *Ogyessza*; *Püthagorasz*: orosz *x*, kínai *zs* stb.). — Mindamellettlég sokan érdeklődtek egyes idegen szavaknak a jelentése, illetőleg eredete iránt is (*koegzisztencia*, *demográfia*, *fenol*, *individualizmus*, *makett* és *modell*, *morfológia*, *metamorfózis*, *narrátor*, *renegát*, *szangvinikus*, *sznób*, *volumen*, *zsirál* stb.; és: *anorák*, *diszpécser*, *gebin*, *imbisz*, *kabinet*, *plasztik* stb.). Voltak többen olyanok is, akik egyik-másik idegen szónak a helyes alakját kérdezték; megmondtuk, hogy *kamgarn*, *millszekundumos*, *saftos*, *szubtraktíve* (nem pedig *kangarn*, *millszekundos*, *zaftos*, *szubsztraktíve*) a helyes, illetőleg hogy mást-mást jelent *kommandáns* és *kommandáns*, *komplexus* és *komplexum*, *szejtáns* és *szejtás* stb. — Akadt nem egy kiejtési probléma is: *sz* vagy *s* ejtendő-e az *austerlitz-i csatá*-ban a *t* előtt; hogyan kell kimondani *Villon*-nak, *Mao Ce-tung*-nak a nevét; R. Strausz operájának a címét *sz*-szel *szalóme*-nek vagy *s*-sel *salóme*-nek kell-e ejteni; stb. Így választunk: *sz*, tehát *auszterlici* (nem pedig *austerlici*), *vijjon*, *maocetung*; *szalóme*.

— Aztán több ízben volt kérdéses az is, hogy egyes vegyes hangrendű idegen szavakat, neveket magas vagy mély hangú toldalékkal kell-e ellátni, hogy mi módon kell toldalékolni ezt vagy azt a problematikusabb tulajdonnevet. Így tanácsoltuk: *meteoritok*; a fotózás műszavaként *objektívok*, de már a *vélemények* mellett értelmezőként vagy állítmányként használva *objektívak* vagy *objektívek*; *Twistet*, *Montreallal* (nem nyújtva: *Montreállal*, á-val!). — Ellenben idegen szavak kiküszöböléséhez — meglepő módon — csak egy-két esetben kértek segítséget, tanácsot: mivel helyettesíthető a *diszpozíció*, *expozió*, használható-e *politikai orientáció* helyett *politikai irányvétel*, helyesen tesz-e, ha a *préssel* ige helyett a *sajtol* igét alkalmazzák stb. (L. még alább is.)

12. A különféle intézmények igen gyakran a maguk sajátos, mondhatni „szakmába vágó” nyelvi, helyesírási problémáiknak a megoldásában kérték segítségünket. Így például a Földművelésügyi Minisztériumot afelől kellett megnyugtattunk, hogy lehet bátran magyarul, a magyar kiejtésnek megfelelően írni: *szimmentáli*, nem szükséges ragaszkodni az eredeti írásmódhoz. Az Állattenyésztési Főigazgatóságnak a *külem—küllem* kérdésében adtunk tájékoztatást (a Nyr. 79: 483 alapján). — A Fővárosi Szállítási Vállalatot az érdekelte, hogyan helyesebb *kordé* vagy *kordély*; megadtuk a választ: a normálul szolgáló köz- és irodalmi nyelvben a *kordé* változat használatos. — A MOKÉP-nek azzal a felvilágosítással szolgáltunk, hogy a *dokument-film* egybeírandó. — A Tejipari Vállalat — igen helyesen — magyarosságra törekedett volna, de nem tudta, vajon a *cuppol* és a *zöcsköl* szinonim szakmai kifejezések közül voltaképpen melyik a magyar, melyik az idegen; felvilágosítottuk: a *zöcsköl* vitathatatlanul magyar képzés, egyes nyelvjárásokban is él, onnan kerülhetett be a szaknyelvbe. — A Műszer- és Irodagépértékesítő Vállalatnak azt tanácsoltuk, hogy újonnan létesített felvilágosító szolgálatukat ne *Nukleáris Műszer Felvilágosító Szolgálat*-nak nevezzék el, hanem inkább *Nukleáris Műszerügyi Tanácsadó*-nak vagy *Nukleáris Műszeripari Felvilágosító*-nak. — A Vízgazdálkodási Tudományos Kutatóintézetnek arra a kérdésére, vajon melyik helyesebb: a *vízházartási egyenlet*, *befolyási tényező* vagy a *vízházartásegyenlet*, *befolyástényező*, megmondtuk, hogy az első. — A Madách Színháznak azt ajánlottuk, hogy Beaumarchais darabjának a címében a *Sevillai*-t ejtsék — a hagyományosabb magyar kiejtésnek megfelelően — *sevijjai*-nak (a spanyolban *ll*-el jelölt *ly*-féle hang a magyar köznyelvben nem él!). — A Mélyépítő Vállalatnak a *tartály*, *tartány*, *tároló*, *tározo* és *medence* szók közti finom stílári, illetőleg jelentésbeli különbségeket illetően adtunk felvilágosítást. — A Szivattyúgyárnak egy alkatrész elnevezésében (*forgókerék*) segítettünk. — A Matematikai Kutatóintézetnek azt tanácsoltuk, hogy a *sinus*, *cosinus* stb. matematikai kifejezéseket írják — a magyar hagyomány és a nemzetközi gyakorlat szerint — latinosan. — A Neon- és Fénycsőberendezéseket Készítő és Javító KSz-nek egyes üzletnevek helyesírására (*Eszpresszó*, *Illatszertbolt* stb.) vonatkozóan szolgáltunk tanáccsal. — Az Élelmezésügyi Minisztériumnak a *töményszesz-fogyasztás* kifejezés írásmódjára s egy sajtófajta nevének (*romadour*) eredetére vonatkozó kérdésére válaszoltunk — Stb.

13. Érdemes azt is megemlíteni, hogy egyik-másik probléma újra meg újra előkerült. Azt, hogy a *bocsát* és a *bocsájt* változatok közül köz- és irodalmi nyelvi szempontból az első a helyes, hét érdeklődőnek kellett megmondanunk. A *helység—helyiség*, továbbá az *egyelőre—egyenlőre* közti

jelentésbeli különbségről öt-öt személynek adtunk felvilágosítást. A *mely*—*amely, amely*—*ami* kérdésében négy ízben szolgáltunk tanáccsal. Azt, hogy mi a különbség a *-ként*~*-kint* s az *-nként* toldalék közt, hol, mikor, melyik használható, négy érdeklődőnek magyaráztuk meg. Arról, hogy a *szövöde, festöde*-féle alakulatokban miért kell a *-de* előtt rövid *ö*-t ejteni, illetőleg írni, szintén négy személynek adtunk felvilágosítást. A *tudniuk*—*tudniok*, valamint a *szíveskedjen*—*szíveskedjék* ragos változatok, illetőleg formák problémájában hét-hét személyt igazítottunk útbá. Azt, hogy az *összes* után egyes vagy többes szám használandó-e, nyolcan kérdezték. Így: elegendő *Szabóné tanító, Kovács Mária kartárs*, mivel a *Szabóné tanítónő, Kovács Mária kartársnő* tautológia — hat alkalommal válaszoltunk. Egyes helynevek (*Pécs, Szombathely* stb.) helyhatározós alakjának (*Pécsen* vagy *Pécsen, Szombathelyt* vagy *Szombathelyen*) kérdésében három ízben adtunk felvilágosítást.

Tíznel több érdeklődő kérte annak eldöntését, hogy ebben vagy abban a konkrét kifejezésben az *ide, ott, rá, tovább* stb. határozószó-e vagy igekötő, eszerint különírandó-e vagy egybe. A *mennyezet* és a *porcelán* írásmódját négyen-négyen, a *ventillátor*-ét hárman kérdezték. — A *zöldell, rosszall* írásmódjára vonatkozó kérdésre hét alkalommal feleltünk. A *játsza* felszólító módbeli, illetőleg tárgyas ragozású kijelentő módbeli alak írásmódja után tízen, a mássalhangzó + *-t* végű szavak műveltető igei képzővel megtoldott származékának helyesírása (*gyártat, tartat, töltet*) után nyolcan érdeklődtek. A *folyjon* írásmódját illetően hét érdeklődőt igazítottunk útbá. Azt a kérdést, hogy hogyan kell írni az *ésszerű*-t, hatan tették fel. A *kevésbé* írásmódja ügyében nyolcan kértek felvilágosítást. A *-képpen* végződés írásmódja öt személynek okozott gondot, a *bölcsesség*-é és a *felelősség*-é, valamint a *jelentőség*-é négyen-négyen. A *részvevő*—*résztevő* — (az ülésen) *részt vevő* dolgában tíz személyt igazítottunk útbá. A *Györggyel, Madáchcsal, Kossuthal, Táncsicssal, Steinhmann-nal*-féle *-val, -vel* ragos nevek leírásában nyolc ízben adtunk felvilágosítást. Azt, hogy az *indokoltta*-félékben miért kell két *tt*-t írni, négyszer kellett elmagyaráznunk. Arról viszont, hogy a *befejezetlen*-ben (s a hozzá hasonló képzésekben) — arra való tekintettel, hogy a *befejez* igéből alakultak fosztóképzővel, nem pedig a *befejezett* igenévből — elég egy *t*-t írni, hat személyt kellett meggyőznünk. Aziránt, hogy mely esetekben kell *és* előtt vesszőt írni, szintén nyolc személy érdeklődött. Afelől, hogy a jelenleg érvényben levő helyesírási szabályzat csakugyan előírja a hosszú nagy *Í*-re az ékezet kitételét, nyomtatásban éppúgy, mint kézírásban, négy érdeklődőt kellett megnyugtattunk. Abban, hogy hova kell a keltezésben pontot tenni, illetőleg hogy mikor kell az évszám után pontot írni, hét személyt kellett eligazítanunk. (L. még fentebb: 177—8.)

14. Valamennyi kérdést természetesen nem sorolhattuk itt fel; erre nem is törekedtünk; inkább csak az általános kép vázolásához szükséges érdekesebb, illetőleg tipikusabb példákat ragadtuk ki. Néhány nem említett fogósabb kérdésre majd még visszatérünk; a problematikusabb, nehezebb esetekben úgysem igen feleltünk „kapásból”, inkább elkértük a címet, s levélben igyekeztünk alaposabb, körültekintőbb választ adni.

Befejezésül hadd hangsúlyozzuk — bár az elmondottakból ezt kiki maga is gondolhatja —, hogy a „telefonszolgálat” voltaképpen kölcsönös volt. Az érdeklődők — mintegy annak fejében, hogy útbá igazítottuk őket — kérdéseikkel ráirányították a figyelmünket számos, eddig megoldatlan, de okvet-

lenül megoldandó kérdésre, megmutatták: mely problémák a leggyakoribbak, legjellegzetesebbek, hol van sürgősen szükség hathatós segítségünkre. Sőt ezen túlmenően még arra is nyílt alkalmunk, hogy az élő nyelvtudatra, a nyelv-közösség nyelvérzékére vonatkozóan megfigyeléseket tehesünk. Néhányszor összeültünk tanácskozni, hogy egy-egy többféle módon is megoldható vagy a szakirodalomban kellően ki nem dolgozott, vitatott kérdésben a megfelelő egy-séges álláspontot kialakítsuk, nehogy a munkatársak — a kérdés természetéből adódóan vagy az azonnali válaszadás követelményéből folyó gyorsaság miatt — más-más vagy kevésbé szerencsés megoldást válasszanak. Ilyen alkalmakkor a nagyközönséggel való közvetlen érintkezésben szerzett tapasztalatainkat is igyekeztünk — magától értődően — rögzíteni, felhasználni.

A nyelvművelő osztály nevében és megbízásából:

Ruzsiczky Éva

Alany=állítmány

A beszélt és az írott nyelvben sokszor előfordul, hogy főnévi fogalmat főnévi fogalommal minősítünk, vagyis a mondat alanya is, állítmánya is főnév, illetőleg főnévi értékű szó. Ha a predikatív viszonyban levő két főnévi értékű szó közül az egyik szűkebb, a másik tágabb körű fogalomnak a neve, akkor az alanyt és az állítmányt nem nehéz meghatározni. Mindig a tágabb körű fogalommal minősítjük a szűkebb körűt. Pl.: *A víz folyadék.* Ebben a mondatban a vizet mint szűkebb körű fogalmat minősítjük a folyadékkal mint tágabb körű fogalommal.

Nehezebb a dolgunk, ha a két főnévi értékű szó között ilyen szempontból nincs különbség, vagyis az alany és az állítmány közé egyenlőségjelet tehetünk. Pl.: *A Duna az ország legnagyobb folyója.* *A Duna = az ország legnagyobb folyója.* Hogy az egyenlővé tett két főnévi értékű szó közül melyik az alany, s melyik az állítmány, azt csak a szövegösszefüggés, illetőleg a beszédhelyzet alapján dönthetjük el, vagyis tudnunk kell, hogy mondatunk a következő két kérdés közül melyikre felel: 1. Mi a Duna? 2. Melyik az ország legnagyobb folyója? — Az első esetben a Duna alanyról állítjuk, hogy az ország legnagyobb folyója; a második esetben pedig az ország legnagyobb folyójáról állítjuk, hogy a Duna.

Nyelvtaníróink nem mindig fordítanak kellő figyelmet az ilyen mondatokra, s ez elsősorban akkor okoz zavart, ha az alanyi, illetve az állítmányi mellékmondat bemutatására szánt alárendelt összetett mondatok főmondata áll két egyenlővé tett főnévi értékű szóból. A nyelvtenok ezen a ponton, ahelyett hogy megvilágítanák, homályba burkolják az alanyi és az állítmányi mellékmondat kérdését.

A Rácz—Takács-féle Kis magyar nyelvtenban az alanyi mellékmondat bemutatására szánt példák között találjuk a következőt: *Csak ami lesz, az a virág* (József A.: Esmélet). Hogy a főmondatot alkotó két szó kölcsönösen minősítheti egymást, arról meggyőzhet bennünket az is, hogy bármelyiket tudakolhatjuk az -e kérdő szócskával: Az-e a virág? A virág-e az? De tovább is mehetünk ennél. A költeményből világosan kitűnik, hogy a fenti mondat a következő kérdésre felel: Mi a virág? (Mi egyenlő a virággal?) Tehát az az főnévi mutató névmásnak állítmányi funkciója van a főmondatban, s ennél fogva állítmányi mellékmondatra utal.

Ugyancsak a Kis magyar nyelvtenban az állítmányi mellékmondat bemutatására szánt példák között van a következő két mondat: 1. *A dolgozó paraszt az, aki a földet megműveli.* 2. *Ő az, aki erre a legalkalmasabb.*

Ha az első példamondattal arra a kérdésre felelünk: Ki az, aki a földet megműveli? — akkor a főmondat állítmánya a dolgozó paraszt, a lanya pedig az.

Tehát most az alárendelt mondat (. . . , *aki a földet megműveli*) alanyi mellékmondat. Ha azonban arra a kérdésre felelünk: Mi a dolgozó paraszt? — akkor a főmondat alanya *a dolgozó paraszt*, „tartalmatlan” állítmánya pedig *az*. Ebben az esetben az alárendelt mondat állítmányi mellékmondat. Az *-e* kérdő szócskával: A dolgozó paraszt-e az, . . . ? A dolgozó paraszt az-e, . . . ?

Ha a második példamondattal arra a kérdésre felelünk: Ki az (, aki erre a legalkalmasabb)? — akkor az *Ő* az főmondat állítmánya *ő*, alanya pedig *az*. Tehát most az alárendelt mondat (. . . , *aki erre a legalkalmasabb*) alanyi mellékmondat. Ha azonban arra a kérdésre felelünk: *Ki ő?* — akkor a főmondat alanya *ő*, állítmánya pedig *az*. Ebben az esetben az alárendelt mondat állítmányi mellékmondat. Kérdő szócskával: *Ő-e az? Ő az-e?*

Mivel ezek a példamondatok nem szövegből vett idézetek, a szövegösszefüggésre nem támaszkodhatunk. A második mondatról mégis megállapíthatjuk, hogy rendszerint olyankor használjuk, amikor azt keressük, hogy a számításba jöhető emberek közül egy bizonyos tisztségre, állásra, egy bizonyos feladat elvégzésére ki a legalkalmasabb, tehát arra a kérdésre felelünk vele: Ki az (, aki erre a legalkalmasabb)? Ebben az esetben pedig az alárendelt mondat alanyi mellékmondat.

A Temesi—Rónai—Vargha-féle Anyanyelvünk című nyelvtanban az alanyi mellékmondat bemutatására szánt példák között találjuk a következő mondatot: *Aki bátor, az az erős* (Gárdonyi: Az egri csillagok). A főmondatban két egyenlővé tett főnévi értékű szó van: *az = az erős*. Az *erős* melléknevet a határozott névelő teszi főnévi értékűvé. Ha példamondatunkkal arra a kérdésre felelünk: Ki az erős? — akkor a főmondat alanya *az erős*, állítmánya *az*. Kérdő szócskával: *Az-e az erős?* Ebben az esetben az alárendelt mondat állítmányi mellékmondat. Ha pedig arra a kérdésre felelünk: Ki az? — akkor a főmondat állítmánya *az erős*, alanya *az*. Kérdő szócskával: *Az erős-e az?* Ebben az esetben az alárendelt mondat alanyi mellékmondat.

Gárdonyi regényének cselekménye szerint Tinódi egy kardra írja a következő verssorokat:

Aki bátor, az az erős.
Aki erős, könnyen is győz.
S aki győzve megy előre,
A halál is megfut tőle!

A verset környező szövegben nem merül fel ilyen kérdés: Az-e az erős, aki bátor? — vagy: Az erős-e az, aki bátor? Tehát a főmondat alanyának, illetve állítmányának meghatározásában nem támaszkodhatunk a szövegösszefüggésre. A regény más részeiben azonban többször felvetődik a kérdés: Ki az igazi erős ember? Ilyen például a következő rész:

„— Ebből jeles ember lesz, — mondotta Török Bálint Gergelyre mosolyogva, mintha valamelyik paripájával dicsekedne —, olyan az esze, mint a tűz. Csak a karja gyöngé még.

— Ej — legyintett Zrinyi —, nem a kar ereje a fő, hanem a szív ereje: a bátorság.”

Ha tekintetbe vesszük az ilyen részekben kifejezett gondolatot, akkor a szóban forgó mondat csak erre a kérdésre felelhet: Ki az erős? Példamondatunkkal kapcsolatban maguk a szerzők is ezt a kérdést tették fel: Ki az erős? S így feleltek rá: Aki bátor. Ha az összetett mondatból kifejezett teljes mondanivalót egyszerű mondatba sűrítjük, ezt a mondatot kapjuk: *A bátor az*

erős. A két szó viszonya azonosítást fejez ki: *A bátor = az erős*. A szerzők tévedését az okozta, hogy nem tettek különbséget a melléknév és a főnévi értékűvé tett melléknév között. Egyik példamondatuk a következő: *Az okosabb, aki most alszik* (Illyés Gy.: Medve). A főmondat állítmánya csak az *okosabb* közép-fokú melléknév lehet, amely tulajdonsággal minősíti az alanyi mellékmondat-tal kifejezett személyt. A szerzők azonban ezzel a mondattal kapcsolatban a *Ki okosabb?* helyett azt kérdezik: *Ki az okosabb?* Ezzel főnévi értékűvé teszik a melléknevet, s kiegyenlítik az *az* névmással. Ha a *Ki az okosabb?* kérdésre így felelünk: *Az az okosabb, aki most alszik* — akkor az alárendelt mondat állítmányi mellékmondat.

Benkő László és Szemere Gyula helyesen mutatnak rá a magyar nyelv-tannak erre a kényes kérdésére. Idézzük:

„*A tied az.*

A szövegösszefüggés és a beszédhelyzet pontos ismerete nélkül az ilyen típusú mondatokat nem lehet egyértelműen elemezni. Peldamondatunk kétféle kérdésre lehet válasz: 1. *Ki ez a kalap?* 2. *Melyik az én kalapom?*

Az első kérdéssel egy bizonyos kalap meghatározó jegye iránt érdeklődünk, tehát a *kié?* az állítmány, *a kalap* az alany. Ha a példamondat erre a kérdésre felel, akkor a *kié?* kérdő névmásnak megfelelő szó, *a tied* az állítmány, az *az* pedig az alany.

A második kérdés állítmánya: *melyik?*, ezért ha a kijelentő mondat erre a kérdésre válaszol, az *az* szót állítmánynak, *a tied*-et pedig alanynak kell tekintenünk” (Nyelvtani elemzések 1: 38).

Hogyan alakíthatjuk át ezt a mondatot névszói-igei állítmányú mondatá? Melyik névszóval együtt alkotja majd például a *volt* ige az összetett állítmányt? — Ez megint csak attól függ, hogy a két kérdés közül melyikre felelünk. Ha az első kérdésre felelünk, akkor *a tied* az állítmány, s vele együtt alkotja a *volt* ige az összetett állítmányt: *A tied volt az.* Ha pedig a második kérdésre felelünk, akkor az *az* névmás az állítmány, s vele együtt alkotja a *volt* ige az összetett állítmányt: *A tied az volt.* Nem is lehet ez másképpen, mert a névszói-igei állítmányú mondatokban „a névszó tulajdonképpeni állítmány” (Berrár Jolán: Magyar történeti mondattan 84). Azt mondhatjuk tehát, hogy az ilyen típusú mondatokban az igei rész úgy vándorol egyik névszótól a másikhoz, mint az *-e* kérdő szócska: *A tied-e az? Az-e a tied? A tied volt az. Az volt a tied.*

Térjünk most vissza az egyik fentebb elemzett mondat főmondatára: *Ő az* (, aki erre a legalkalmasabb). Ha ez a mondat arra a kérdésre felel: *Ki az?* — akkor az *Ő az*, ... főmondat a mondatoknak ebbe a sorába tartozik: *Én vagyok az. Te vagy az. Ő az.* Ha pedig arra a kérdésre felel: *Ki ő?* — akkor az *Ő az*, ... főmondat a mondatoknak ebbe a sorába tartozik: *Én az vagyok. Te az vagy. Ő az.* Nem lennének következetesek, ha azt mondanánk, hogy az *én* és a *te* (vagy a *mi* és a *ti*) személyes névmások nem lehetnek az összetett állítmány névszói részei. Az *én* és a *te* éppen úgy egyenlővé tehető az *az* névmással, mint az *ő*. Ha például azt mondom: *Én vagyok az* —, a *vagyok* igeének éppen az a szerepe, hogy kifejezze a két fogalom azonosságát. Tehát a fenti mondatok minden egyes mondata olyan mondat, amelyben a főnévi jelentésű főrészek viszonya azonosítást fejez ki. Ezért az egyenlővé tett két főnévi értékű szó közül mindig az lesz az állítmány, illetve annak névszói része (de akkor is a tulajdonképpeni állítmány), amelyik a kérdésben használt kérdő névmás helyére kerül. Ha tehát azt kérdezzük: *Ki az*, ...? —, s így felelünk:

Én vagyok az, . . . Te vagy az, . . . Ő az, . . ., akkor az állítmányok: *én, te, ő*. Ha a HB. *Kic ozvc* kérdésében a *kic* az állítmány (Berrár Jolán: Magyar történeti mondattan 85), akkor a *miv vogmuc (ozvc)* feleletben a *miv* lesz a tulajdonképpeni állítmány, mert az felel meg a kérdő mondat állítmányának. Ha a Kik azok? kérdésre így válaszolunk: *Ti vagytok azok* — akkor a kérdő mondat *kik* állítmányának helyére a *ti* kerül mint a kijelentő mondat állítmánya. A *Ti vagytok azok* helyett így is válaszolhatunk: *Őnök azok*. Most már alkalmazhatjuk az előbbi próbát: *Őnök-e azok? Őnök azok-e?*

Az elmondottakból látjuk, hogy az olyan mondatok, amelyekben a főnévi jelentésű főrészek viszonya azonosítást fejez ki, igen sokfélék. Közülük mégis kétségkívül legérdekesebbek azok a főmondatok, amelyekben mind a két főrészt az az főnévi mutató névmással fejezzük ki. Képzeljük el a következő helyzetet! Egyik termelőszövetkezetnek híres tehene van, s a szövetkezetet meglátogató vendégek látni szeretnék. Megkéri a tehenek gondozóját, mutassa meg, hogy a negyven tehen közül melyik az. A gondozó így felel: *Az az, amelyik most felemelte a fejét.* — Ennek az alárendelt összetett mondatnak a főmondatában az egyik az alanyként, a másik pedig állítmányként elemezhető. Ennélfogva az egyik mutató névmás alanyi, a másik pedig állítmányi mellékmondatra utal.

Balázs-Piri Aladár

Mondatelemzés

Varsányi Viola levelében afelől érdeklődik, hogyan kell elemeznünk a következő mondatot: *Hírért, hazdért száz halált kész halni a magyar.*

Válaszul ezt mondhatjuk: A mondat állítmánya a *kész* névszó. Az Ön által is említett okokból igei-névszói összetett állítmányról ez esetben nem beszélhetünk. A *kész* vagyok ellenben már valóban összetett állítmánynak tekinthető, bár ennek az elemzésnek is van egy nehézsége. A *kész* szó ugyanis nem egyéb itt, mint a *készen* ragos alaknak rövidült változata, tehát eredetileg állapothatározója volt a *van* igeinek. Vélekedésünk szerint azonban — a mai nyelvtudatból kiindulva — a *kész* vagyok szerkezet névszói tagját azonosíthatjuk a *kész* melléknévvvel.

A *kész* melléknévnek nyelvünkben rendszerint *-ra, -re* ragos bővítménye van (*harcra, védekezésre kész* stb.). Lehet azonban főnévi igenévi bővítménye is (*kész harcolni, kész védekezni* stb.). Mondattani szempontból mindkettő *v é g h a t á r o z ó*, mégpedig állandó jellegű, vonzatszerű véghatározó. — A levelében említett mondattal kapcsolatban meg kell még jegyeznünk, hogy a *halált* tárgyragos alakot ez esetben nem szoktuk külön a mondat tárgyaként elemezni. A *halált hal, életet él* stb. figura etymologicák, továbbá a *szerét ejti, szeggyent vall, fittyet hány* stb. típusú kifejezések ugyanis összeforrott frazeológiai egységek, tagjaik együttesen fejezik ki valamely cselekvés fogalmát. E frazeológiai egységeken belül a tárgyragos alak természetesen tárgyként viselkedik (a jelzett mondatban jelzője is van, a *száz*), e tárgy azonban nem közvetlenül a mondat állítmányának, hanem egy bővítményének van alárendelve.

A mondat további részeinek elemzése, úgy gondoljuk, nem okoz gondot: a *magyar* a mondat alanya (főnevesült melléknév), a *hírért, hazdért* pedig célhatározó.

H. M. I.

A magyar írói szótárak kérdése*

Nyelvészeti folyóirataink és az újságok hasábjain az utóbbi időben többször olvashattuk egy-egy készülő írói szótár tervezetét, mutatványát. Így láthattuk a Petőfi-szótár (NyIK. 6 : 460—3; MNy. 54 : 322—33; MN. 1956. jan. 19; SzN. 1956. jan. 18; IÚ. 1956. jan. 21.), a Juhász Gyula-szótár (Szeg. Ped. Főisk. Évk. 1957. 1. rész 5—25; Nyr. 82 : 246—48; Nyr. 82 : 351—7; Nyr. 83 : 205—9), a József Attila-szótár mutatványát és tervezetét (Nyr. 83 : 274—88). Olvashattunk híradást a készülő Balzac- és Ibsen-szótárról (Orbis 2 [1953] : 194; Premier répertoire des Instituts ... Louvain, 1958. 32; ÉI. 2 [1958] : 21. sz. 12; 31. sz. 12), olvashattuk már egy-egy külföldi írói szótár, így például a Goethe-szótár, valamint a Mickiewicz-szótár mutatványát, illetőleg próba-füzetét és ismertetését is, sőt már egy-egy elkészült írói szótár — a Puskin-szótár és az Ibsen-szótár kötetét (Словарь языка Пушкина Т. I. Москва, 1956; Ibsen-ordbok. Ordfarråd et i Henrik Ibsens samlede verker. Oslo, 1958.; vö. ÉI. 2 [1958], 20. sz. 12; vö. I. OK. 14 : 359—70) is lapozgathattuk. A magyar szótári mutatványok meglehetősen különböznek egymástól, annak ellenére, hogy műfaji, feldolgozási, szerkesztési — és egyéb tekintetben is — a rokonság kimutatható közöttük. A tervezetek nemcsak egymástól különböznek, hanem a külföldön most készülő és elkészült írói szótáraktól is, melyek pedig nagyon gyakran mintául szolgáltak az egyes magyar tervezetek elkészítéséhez.

E sokféleség azzal a veszéllyel jár, hogy az egyes — majd elkészülő szótárak szöanyagának megbízható összehasonlítása lehetetlenné válik mind az irodalomtörténész, mind pedig a nyelvész számára. Önkéntelenül is felmerül tehát a kérdés: mi lehet az oka az egyes szótárak feldolgozási elvei és gyakorlata közötti eltéréseknek, különbségeknek; szükség van-e arra, hogy minden egyes írói szótárral az írói szótárak egy-egy típusát alakítsuk ki? (Vö. Gáldi László: Nyr. 83 : 205—6.)

Az eltérések okát egyrészt a különféle írói nyelvek anyagának, szókészletének, stílusának stb. különbségeiben kell keresnünk, másrészt abban, hogy az írói szótárak szerzőit a szótár elkészítésekor más-más cél vezérli (nyelvtörténeti, stilisztikai, nyelvstatisztikai stb. kutatások eszközének szánják a szótárt). Kereshető az eltérések oka abban is — szerintem ez a legfontosabb ok —, hogy az írói nyelv szótári feldolgozásának elvi és gyakorlati problémái nem tisztázódtak még kellő mértékben. Nálunk különösen nem, s valószínű, hogy még külföldön sem. Ennek egyik bizonyítéka, hogy a Goethe-szótár három mutatványa¹ — ha csak kisebb-nagyobb mértékben is — külön-

* 1959. november 24-én a Magyar Nyelvtudományi Társaságban elhangzott előadás. Részlet a szerzőnek a magyar írói szótárak történetével és szerkesztési problémáival foglalkozó, készülő munkájából.

¹ Jutta Neuendorff-Fürstenau: Wörterbuch zu Goethes Götz von Berlichingen. Berlin 1958.; Erna Merker: Wörterbuch zu Goethes Werther. Berlin, 1958.; Gertrud Hager: *Gesund bei Goethe*. Berlin, 1955.

bözik egymástól. Hiszen ami csak a magyar szótárterveket illeti, az említett mutatónyokon kívül Magyarországon szinte alig találunk olyan cikket vagy tanulmányt, mely nemcsak a modern, hanem általában az írói szótárak elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkoznék. (A legfontosabb irodalom ismertetését itt hely hiányában elhagyom.) S éppen azért, mert az írói szótárak elvi és gyakorlati kérdéseivel, az írói szótárak lexicográfiai műfajának kialakulásával és elméleti kialakításával szinte egy cikk sem foglalkozik, azt hiszem, rendkívül tanulságos lenne a készülő vagy már kész külföldi és magyar írói szótárak összevetése, összehasonlítása. Mivel azonban a fentebb említett szótárak nem első kísérletek, érdekes eredményt nyújtana a korábbi külföldi és magyar írói szótárak, szótártervezetek részletes, pontos összehasonlítása. Érdemes lenne részletesen megvizsgálni az írói szótárkészítés általános történetét: milyen fejlődésen ment keresztül ez a műfaj, a kezdeti kísérletektől napjainkig (míg a mai formákat elérte), milyen tanulságok vonhatók le a korábbi és a mai szótárak feldolgozási, szerkesztési gyakorlatából stb. E nagy munkának kíséreltem meg elvégezni egy kis részét: a magyar írói szótárakat, illetőleg írói szótárkísérleteket, tervezeteket és előzményeiket vizsgáltam, figyelembe véve a készülő Petőfi-szótár munkálatai közben szerzett tapasztalatokat, felmerült problémákat.¹ Az alábbi dolgozat természetesen csak egy töredékét tartalmazza az idevágó vizsgálatok eredményeinek.

Munkám során a XVIII. sz. végétől napjainkig terjedő időszak, tehát majdnem kétszáz év idevágó munkáit néztem át és elemeztem kitűzött szempontjaim alapján. A meglehetősen sok — kisebb-nagyobb — mű bemutatását, elemzését, sőt felsorolását itt elhagyom. A tájékozódás megkönnyítése érdekében az alábbiakban felsorolom időrendben a kérdés vizsgálatára szempontjából elsősorban figyelembe vehető és veendő magyar tervezeteket, mutatóványokat, elkészült írói szójegyzékeket, glosszáriumokat, szótárakat, hogy ezáltal, ha nem is pontos, de némileg átfogó képet nyújtsak arról, hogy ki, mikor foglalkozott egyik vagy másik írónk nyelve szótározásának gondolatával. A magyar írói szótárak története szempontjából a legfontosabb munkák a következők:

Baróti Szabó Dávid: Paraszti Majorság: Rendbe-szedése 's magyarázatja azon szavaknak .... Szójegyzék (1779, 1780).

Barczafalvi Szabó Dávid: Szigvárt I—II. Végén szótár: Dictionarium (1787).

Kazinczy Ferenc: Bácsmegyei öszveszedett levelei: Magyarázatja az ismételenebb szónak. Glosszárium (1789).

Kazinczy Ferenc: Ossziánnak minden énekei. Végén: Glosszárium (1815).

Ungvárnémeti Tóth László: Versei: Glosszák vagy gáncsos magyar szavak (1816).

Pázmándi Horvát Endre: Árpád (Tizenkét könyvben) Szókalauzzal. Végén: Árpádhoz Szókalauz. Glosszárium (1831).

Arany János: Toldi szerelme: Glosszárium. (1879).

Zoltvány L. Irén: A Nádor-codex nyelvi sajátosságairól. NyK. 17: 190—246, 19: 1—57 (1883—85).

Ponori Thewrewk Emil: Glosszárium [Arany Aristophanes-fordításához]. Arany OM. 8: 465—520 (1885).

Farnos Dezső: Petőfiana. (1888—9).

Imre Lajos: Glosszárium [Heltai Gáspár esopusi meséihez] RMK. 4: 255—304 (1897).

Riedl Frigyes: Arany János² (Függelékében az *áll* szót tartalmazó szójegyzékkel) (1895).

Bellaagh Aladár: Szótár [Dugonics András, Arany perecek c. művéhez] RMK. 8: 317—66 (1898).

Széchy Ferenc—Badics Ferenc: Szó és Szólásjegyzék [Zrínyi műveihez] Gróf

¹ E cikk megírása után szereztem tudomást arról, hogy a külföldi írói szótárakról 1959 november—decemberében jelent meg az első olyan cikk Christa Dill tollából *Lexika zu einzelnen Schriftstellern* címmel (Forschungen und Fortschritte. Berlin. 33 [1959]: 340—46, 369—75), mely a legfontosabb külföldi írói szótárak megírásának, elkészítésének történetét foglalja össze, és egyúttal ismerteti módszereiket is.

Zrínyi Miklós költői művei 374—425 (1906).

Tolnai Vilmos: Petőfi és a nyelvújítás. *Petőfi Almanach* 1909. 215—71.

Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. 1910. Szótár.

Trencsényi Károly: Arany nyelvének költői gazdagsága. *Nyr.* 46 : 33—8. (1917).

Somogyi Géza: Ami nincs, de kellene. *Nyr.* 46 : 104—8, 153—58 (1917).

Badics Ferenc: Szómutató [Gyöngyösi műveihez]. Gyöngyösi ÖK. I—IV (1921—

1935).

Tolnai Vilmos: Szótári tanulságok és a teljes szótár. *NyK.* 49 : 272—80 (1935).

Viski Károly: Arany Szótár. Kézirat. Mutatványa: *Nyr.* 72 : 28—30, 70—4 (1948).

Földessy Gyula: Költészetünk és nyelvünk. *Nyr.* 73 : 307—16 (1949).

Földessy Gyula: Petőfi- és Ady-szótár. *Nyr.* 74 : 128—33 (1950).

Ambrus Lajos: Arany János költészetének szóstatistikája. Kézirat (1951).

Goda Géza: Jókai szó- és szólástár. *Nyr.* 75 : 321—4 (1951).

Goda Géza: A kedves anyai nyelv. Jókai nyelve. *Béke és Szab.* 5 : 18 sz. (1954).

Gáldi László: A Petőfi-szótár szerkesztési elvei. *NyIK.* 6 : 460—3 (1955).

Benkő László: Juhász Gyula költői nyelvének szótári feldolgozása. Szeg. Ped.

Főisk. Évk. Kny. 1957. Vita: Wacha Imre. *Nyr.* 82 : 246—8. (1957—8).

Gáldi László: Mutatvány a készülő Petőfi-szótárból. *MNy.* 54 : 322—33 (1958).

Benkő László: A költői nyelv elemzésének néhány kérdése. A Goethe-szótár előmunkálatai. Világírod. Figy. 4 : 147—53 (1958).

Benkő László: Juhász Gyula *bús* szava. *Nyr.* 82 : 351—7. Vita: Gáldi L. *Nyr.* 83 : 205—9 (1958).

Wacha Imre: Mutatvány a készülő József Attila-szótárból. *Nyr.* 83 : 274—88 (1959).

Kövari Aladár: Jókai latinizmusainak szótára. Kézirat (1959).

A felsorolt és részletesen megvizsgált fontos műveken kívül tanulmányoztam még a klasszikusaink újabb kiadásaihoz csatolt szójegyzékeket, glosszáriumokat, szómagyarázatokat. Ezeket külön nem is említem meg, mert ezeknek feldolgozási, gyűjtési, anyagközlési elvei bizonyos mértékig Arany Jánosnak a Toldi szerelméhez fűzött glosszáriumával és a Thewrewk, Imre Lajos és Bellaagh Aladár készítette Arany-, Heltai- és Dugonics-glosszáriumokkal vannak rokonságban. Figyelembe vettem ezeken kívül még a Lehr Albert-féle Toldi-kiadást is (mely később elkészített mutatójával szintén írói szótárnak is számítható) s még számos más munkát és cikket is.

Az alábbiakban az elég nagy terjedelmű, részletes vizsgálatokat tartalmazó munka eredményeinek két részletét szeretném bemutatni. E két részlet az írói szótárak két legfontosabb kérdéskörével foglalkozik: mit kell tartalmazniuk az írói szótáraknak, milyen fejlődést, milyen fejlődési fokokat figyelhetünk meg írói szótáraink (helyesebben szótártervezeteink) történetében a szótárak tartalmát, céljait illetően. Ez az első kérdéscsoport. Ezt a témakört elsősorban a történeti tanulságok figyelembevételével vizsgáltam. A második kérdéskör tulajdonképpen összefügg az elsővel, s annak szerves függelőke: milyen formában kell anyagát közölnie az írói szótárnak. Mivel ez a kérdéskör nagyon szerteágazó és sokrétű összefüggéseket vet fel, az alábbiakban — hely és idő hiányában — csak egy rövid, de nem kevésbé problematikus részletét ismertetem az idevágó vizsgálódásoknak: az írói szótárak címszómegállapítási elveinek kialakításakor felbukkanó nehézségeket.

I.

A teljesség kérdése. — Ez a kérdés tulajdonképpen három részre oszlik:

a) mi az írói szótárak célja; b) a költői életműnek mekkora részét teszi a szótár vizsgálata tárgyává, mekkora részét leltározza; c) milyen mértékben.

Ezzel a kérdéssel, kérdéscsoporttal kapcsolatban érdemes megfigyelni, mikor, melyik szótárban, szótártervben jelentkezik a költői életmű teljes egészének

vizsgálata, leltározása. A vizsgálat és leltározás mértéke ugyanis szerves összefüggésben van a szótárak elkészítésének céljával. A szótározás mértékének vizsgálata tehát egyúttal a szótári feldolgozás céljára is fényt derít.

Ezt a hármas kérdést vizsgálva három jelentős fejlődési fokot figyelhetünk meg írói szótáraink történetében.

1. Korai írói szótárainknak (a szójegyzékeknek, glosszáriumoknak) két fontos jellegzetességét kell megemlítenünk. Egyrészt csak egyes művek szavait magyarázzák, másrészt csak nagyon kevés szót tartalmaznak. Ezekben a szójegyzékekben a saját műveiket magyarázó szerzők (Baróti Szabó Dávid, Berczafalvi Szabó Dávid, Kazinczy Ferenc, Pázmándi Horvát Endre) csak azokat a szokat sorolják fel, melyeknek megmagyarázása szükségesnek tartják. Ezenkívül természetesen felveszik szójegyzékükbe az olyan nyelvújítási, tájnyelvi vagy régies szokat is, melyeknek használatát, elterjesztését javasolják. Az ilyen típusú szavakra csak egy példát szeretnék idézni Kazinczy-nak az Osszián fordításához fűzött szójegyzékéből: „*Árny* — Annyi mint *árnyek*, 's hangja mint *szárny*. Megkurtítva alkalmasabb az összevetésre, p. o. *árnyalak*; 's a' közönséges szó így poetaivá vál, 's a' többes szám' harmadik esetében egy *k* betűvel kevesebbet fog kapni, melly betűnél kedvetlenebb nincs.” (E szójegyzékekre vö. Gáldi L.: Szótárirodalom 11—39, 316—24.)

Arany Jánosnak a Toldi szerelméhez fűzött szójegyzéke már jóval részletesebb, bár mindössze mintegy 350—400 szót tartalmaz. Szellemében nagyon hasonlít Kazinczy szójegyzékeihez. Célja elsősorban még a szöveg megértésének megkönnyítése, de már nemcsak az ismeretlen vagy elterjesztendő szavakat közli. Az ismeretlen, tájnyelvi szavak magyarázatán kívül már megtaláljuk egy-egy stilisztikai szempontból jellemzőnek vagy fontosnak tartott kifejezés, főleg régies, tájnyelvi vagy saját alkotású szó használatának indokolását, magyarázatát, illetőleg csak magát a szót, hogy a figyelmet felhívja rá (vö. *anyakas*, *bakfitty*, *érőt ér*, *gyermekfejú* stb.). Glosszáriuma azonban jelentős mértékben mégis a tájszavakat, régies szavakat, archaizmusokat, alkalmi szóhasználatokat és szócsinálmányokat tartalmazza, magyarázza (vö. Dénes Szilárd: Nyr. 83 : 157—61). (Hasonló elveken alapulnak a későbbi, pl. Magyar Klasszikusok sorozat glosszáriumai is.)

2. A második fejlődési fokot a századforduló és a XIX. sz. első felének írói szótára képviselik. Ezeknek előfutárai Döbrentéinek a Régi Magyar Nyelvemlékek egyes darabjaihoz fűzött szójegyzékei (1 : 260—81, 3 : 267—366 stb.), valamint Zoltvány [L.] Irén[eus]nak a „Nádor-codex nyelvi sajátosságairól” címmel írt nyelvemlék-tanulmánya. A tanulmány jelentéstani részének szinte több mint a fele glosszáriumszerű összeállítás, mely a kódexekben található „Teljesen kihalt vagy jelentésre nézve elavult s egyéb figyelemre méltó szók”-at tartalmazza (NyK. 17 : 216—246). Ezek tulajdonképpen nem nevezhetők írói szótárnak, hiszen egy kódex, kompilált mű szóanyagát tartalmazták. A másik előfutár, mely már írói szótár is, Ponori Thewrewk Emilnek Arany Aristophanes-fordításához készített glosszáriuma (Arany ÖM. 8 : 465—520, Ráth-féle kiadás). 1878-ban jelent meg a Magyar Nyelvőrben (7 : 49—55) egy felhívás, mely a magyar nyelv tanítóit a nyelvtudomány elmaradásainak pótlására s ezek között első helyen írói szótárak készítésére buzdítja. Nem lehetetlen, hogy P. Thewrewk e felhívás — melynek egyik következménye Arany Toldi szerelme-glosszáriuma is lehetett — hatására tágitja ki művében az „esmeretlenebb szavak” és az „elterjesztendő szavak” szűk körét jelentős mértékben. Glosszáriumába elsősorban Aranynak olyan „tősgyökeres” kitételeit vette fel, melyek „az irodalmi nyelvben vagy éppen nem, vagy csak elvétve” fordulnak elő. Felvett azonban ezeken kívül már sok olyan szót is, „a mit a költői alkalmazás [pl.

az infinitivus használata, i. m. 488] figyelemre méltóvá s nyelvészet vagy stílus szempontjából tanulságossá tesz". Felvett glosszáriumába olyan szavakat is, „melyek közönséges létükre még teljes szótárainkban sem találhatók” (i. m. 8 : 468). Ennek az eljárásnak oka egyrészt az lehet, hogy Ponori Thewrewk már nemcsak az olvasót, hanem — talán éppen az 1878-i felhívás következtében — a nyelvtan- és szótárírókat is szem előtt tartja, másrészt pedig, hogy Ponori Thewrewk az első olyan glosszáriumírónk, aki nem saját művének készíti el glosszáriumát (szójegyzékét), s ami még talán ennél is fontosabb: egy korábbi klasszikus író t ö b b művének (Arany összes Aristophanes-fordításának) szóanyagából állít össze glosszáriumot.

Ponori Thewrewknél tehát a szótározás módszerének, elveinek három irányú fejlődését figyelhetjük meg: 1. n e m s a j á t mű szókincsének bemutatása, 2. nem egy, hanem t ö b b m ű szóanyagának összegyűjtött, összefoglaló leltározása, 3. a g y ű j t é s i, leltározási elv kibővítése: a magyarázandó, elterjesztendő szavak mellett azok is helyet kell hogy kapjanak a szótárban, melyek a költői alkalmazás miatt tudományos szempontból fontosak.

Itt említem meg, hogy ez az utóbbi elv, mely Döbrentei, Zoltvány L. Iréneus és Ponori Thewrewk glosszáriumában jelentkezik először, sokáig egyik legfontosabb gyűjtési és anyagközlési elve lett és volt az írói szótárak szerkesztőinek. Badics Ferenc még 1935-ben is c s a k azokat a szavakat vette fel Gyöngyösi-glosszáriumába („szómutató”-jába), „melyek alakjuknál vagy jelentésüknél fogva nyelvtörténetileg, vagy stilisztikai szempontból valamiképp figyelemreméltók” (RMKT. Gyöngyösi ÖK. 1. 493). A Ponori Thewrewk-féle Arany-Aristophanes-glosszárium után készült írói „szótárak”, glosszáriumok: az Imre Lajos szerkesztette Heltai- és a Bellaagh Aladár készítette Dugonics-glosszárium (RMK. 4:255—304; RMK. 8:317, 66), valamint a Széchy Ferenc—Badics Ferenc-féle Zrínyi Szó- és szólástár (Zrínyi ÖM. 1906, 374—425) és Tolnai Vilmosnak Petőfi és a nyelvújítás című tanulmánya (Petőfi Almanach 1909. 215—71) lényegében nem más, mint az Aristophanes-fordítások glosszáriumának bizonyos mértékű módosításokat is tartalmazó utánzata. Az Imre-féle Heltai- és a Bellaagh-féle Dugonics-glosszárium c s a k a nyelvtörténeti szempontból érdekes és magyarázatokkal kísérhető szavakat, a Tolnai-féle glosszárium pedig Petőfinek c s a k a nyelvújítási szavait tartalmazza.

3. A magyar írói szótárak történetében az újabb fontos fejlődési fokot e művek után Rubinyi Mózes Mikszáth-szótára képviseli. A teljesség, az anyaggyűjtés, a szótári feldolgozás kérdését tekintve több, előtte alig alkalmazott elvet valósít meg e munka a gyakorlatban.

Az első elv vizsgálatának c é l j a i r a vonatkozik. Rubinyi szótára a magyarázatokon kívül elsősorban Mikszáth jellegzetes szóképzését, szókapcsolatait, szóhasználatát óhajtja bemutatni. Teszi ezt azért, hogy az író nyelvének és stílusának vizsgálatát s ezáltal a nyelvi és stilisztikai, főképpen pedig a nyelvtörténeti kutatásokat elősegítse, s e kutatásoknak „katonás rendbe” állított adataival egyik — mint megjegyzi — „bizonytalán nem a legtökéletesebb” eszköze legyen (vö. i. m. 105—6). Szótárának tehát a népszerűsítésen kívül már e l s ő s o r b a n t u d o m á n y o s c é l j a van.

A második elv vizsgálatának t á r g y á r a vonatkozik. Rubinyi Mikszáth nyelvvel és stílusával foglalkozó művében s ezen belül Mikszáth-szótárában az író életművének teljes egészét vizsgálja, mert mint könyve bevezetésében mondja: „Mikszáth az úgynevezett zárt nyelvi egyéniségekhez tartozik. Nem folyton fejlődő stílista, ki egyre tanul... Mikszáth mint kész nyelvi egyéniség él nyelvünkkel már első, összes művei közé is felvett munkáiban, hiszen már legrégibb elbeszélésein egyéni stílusának csaknem minden bélyege megfigyelhető” (i. m. 11). Szótárában tehát Rubinyi a

korában és szemléletében — legalábbis nyelvi szempontból — lezártnak tekinthető életmű teljes egészével foglalkozik. (Meg kell jegyeznünk, hogy a Mikszáth-szótár nem tartalmazza a Noszty fiú ... és a Fekete város c. regény szókincsét. Ennek oka az lehet, hogy a Noszty fiú 1908-ban, vélhetőleg a szótár anyaggyűjtésének befejezése után, a Fekete város pedig csak 1911-ben jelent meg.) Ez az elv a magyar írói szótárak történetében ezután már mindvégig irányadó maradt. (Nb.: Az NDK-ban most Goethe egyes műveiből készítenek külön szótárakat!)

Ami a nyelv- és szóvizsgálat mértékét illeti — s ez a harmadik elv —, erről a következőket olvashatjuk előszavában: A Mikszáth-szótár „Teljességre törekszik” és mint mondja „teljes nem lehet soha” ... „Nem akar Mikszáth egész szókincsének alfabetikus előadása lenni. Igazán senkit sem érdekel az, hogy Mikszáth hol és hányszor használja az *asztal* szót, ha köznyelvi jelentéssel használja. De egyénies szavainak, szóhasználatának sem akar teljes, kimerítő lajstroma lenni, föltüntetvén az előfordulásnak minden lapját. ... Épp így nem fektettünk súlyt az egyéni nyelveket jellemző idegen, meg nem honosodott szavak teljes közlésére. Ezek az író vizsgálatának lélektani szempontjából fontosabbak, mint magyar nyelvtörténeti szempontból” (i. m. 105—6). Ez a „szemelgetés” melletti teljességre való törekvés, de a teljesség el nem érése található meg még hosszú ideig a későbbi írói szótárakban: Trencsény, Somogyi, Viski, Földessy, Goda Géza írói szótárában, illetőleg szótártervezetében, Riedl szójegyzékében, még akkor is, ha a szerkesztés célja nem más, mint a költő vagy író nyelvi gazdagságának bemutatása, s ennek érdekében igyekeznek minél több adatot felsorolni (vö. Riedl i. m.³ 327—8; Trencsény: Nyr. 46 : 33—8; Somogyi: Nyr. 46 : 104—8, 153—58; Viski: Nyr. 72 : 28—30, 70—4; Földessy: Nyr. 73 : 307—16, 74 : 128—33; Goda: Nyr. 75 : 321—4, Béke és Szab. 5 : 8. sz. 8).

Rubinyi Mikszáth-szótára tehát nem törekszik Mikszáth szókincsének teljes mértékű bemutatására, hanem csak „szemelget” Mikszáth gazdag szókincséből. Ennek ellenére nem elégszik meg egy olyanféle elv általános érvényű kimondásával, hogy csak azokat a szavakat veszi fel szótárába, melyeket az író szókincsére és stílusára jellemzőnek tart. Igyekszik körülhatárolni, milyen nyelvi és szóanyagot mutat be művében. Ezt az anyagot négy csoportra osztja: „1. Olyan szavak, szólások, amelyek bizonyos helyzetek, hangulatok jellemzésére gyakran vagy a megfelelő alkalmakkor mindig előkerülnek Mikszáth műveiben s ezek, bár a köz- vagy tájnyelv közismert alakjai, gyakori s következetes alkalmazásuk miatt Mikszáth stílusának jellemző sajátosságai ... 2. Olyan szavak, szólások, amelyek némi alak- vagy jelentésbeli átalakulást, fejlődést mutatnak a köznyelvi vagy ama tájnyelvi alakokkal szemben, amelyekben ezek előfordulnak. 3. Olyan tájszavak, szólások, amelyek nem tartoznak talán még köznyelvünkhöz s az, hogy Mikszáth alkalmazza őket, fontos adat történetükben. Esetleg átalakult jelentőségük is, vagy egyéni az alakjuk Mikszáthnál. 4. Olyan szavak, szólások, amelyek az előbbi pontokban említett tulajdonságokkal nem rendelkeznek, de szótárba még senki sem foglalta őket, mert talán csak az teszi majd őket köznyelvivé, hogy Mikszáth él velük” (i. m. 106). Ez a felsorolás azonban mégsem ad teljes értékű felvilágosítást arra a kérdésre, hogy tulajdonképpen mit is tartalmaz a szótár. E négy csoport ugyanis nem jelenti azt, hogy az ezekbe tartozó szavak mind belekerültek a szótárba (sőt azt sem, hogy az anyaggyűjtés során számba vette valamennyit), hanem csak azt, hogy a szótárban felsorolt szavak e négy csoportba oszthatók. Nem mehetünk el megjegyzés nélkül az első szempont mellett sem. Arra a kérdésre ugyanis, hogy egy-egy szó valóban minden esetben előkerül-e a „megfelelő alkalomkor” vagy „bizonyos helyzetek, hangulatok jellemzésére”, csak teljes mértékű adatgyűjtés vagy szóstatisztika adhatna választ. Ugyancsak ilyen módon lehetne eldönteni, hogy melyek Mikszáth — de bármely más író — leggyakrabban és következetesen használt, legkedvesebb s egyúttal talán legjellem-

zőbb szavai.¹ Hasonló a helyzet Somogyi írói szótárterveivel kapcsolatban is. Somogyi „Ami nincs, de kellene” című cikkében (Nyr. 46 : 104—6) egy Arany- és egy Jókai-szótár elkészítését sürgeti. A teljesség igényét csak az Arany-szótárral kapcsolatban említi meg: „új Arany-kiadásunk méltó betetőzése s hozzá igen hasznos segédkönyv lenne egy Arany-szótár, mely a nagy költő egész szókincsét felöleli”. Nem lehetetlen azonban, hogy nem teljességről, minden szóegyed felvételéről, hanem csak a teljes szókincs vizsgálatáról van szó. Sőt ez utóbbi valószínűbb, hiszen Jókai-szótárának tervében maga Somogyi is szűkített gyűjtési elv alkalmazását javasolja. Szerinte a Jókai-szótárba belekerülnének Jókainak azok a szavai, melyeket az általánostól eltérő hangalakokkal használ (tötyög, kogyogtat, lekutyorodik, pundurka, vicikándó stb.), belekerülnének azok a szavak, melyeket biába keresünk a köznyelvben, „legfeljebb egy-egy társadalmi osztály, egy-egy foglalkozás v. mesterség körében ismeretesek” (apacsúros, bürzsölködik, csája, cserfel, csivász, csiveleg, csöröge, herőce, forgácsfánk, degesz, deget, dífnyós, durnyizik, duzmídt, gölödinyecske, gyalogszámos, gányó, kacsí, kankalikos, kasornya, kaszmatol, kunkorgó stb. i. m. 106—8),² tartalmazná a szótár Jókai tájszavait, amelyeket „jobbadán szülőhelyének s a vidékének népnyelvéből, aztán általában a dunántúli nyelvkincsből merített” (bukfejes, dűdörgés, gyürkés, cseszkő, repülő csizmadia, csombók, kikeczmeleg, kiséfa, kommantás, lostató, langos, rostokol, téb-láb, viheder stb. i. m. 154). Belekerülnének a szótárba Jókai tudatos szóalkotásai, szóképzései, szóösszetételei (acél-görgény, aggodalmatlanul, bekulcsol ’bezár’, lápos, dombos, elszégyenkedik, felalapoz, feltréjáltatás, gégeszakadta, hajaz ’hasonlít’, irtalmaskodik, kocsmáltatási jog stb. i. m. 154—5), valamint hangutánzó szavai (gógatás, hőrgögtet, kotkoda, kunczog, nyaffadt, nyervákolás, nyifogás stb. i. m. 157—8).³ Végül a szótárba ha mindjárt csak függelékképpen is, Somogyi felveendőnek tartja Jókai idegen — elsősorban latin eredetű — szavait.

Látható tehát, hogy Somogyi, ha a teljes szókincs bemutatását nem tartja is szükségesnek, vagy az életmű nagysága, hatalmas terjedelme miatt nem merte is felvetni ezt a gondolatot, mégis egy lépéssel tovább jutott, előbbre haladt, mint elődei. Az íróra — stilisztikai, nyelvtörténeti s egyéb szempontból — a sokszor és általában szubjektív megítélés alapján — jellemzőnek és fontosnak tartott szavak — egységesen és rendszeresen alig megfogható gyűjtési elve helyett egy újabb gyűjtési, anyagválogatási elv alkalmazását propagálja: kerüljön be a szótárba a hatalmas életmű gazdag szóanyagának egy kisebb, pontosan körülhatárolt része: mind az, ami eltér a köznyelvitől.⁴ Azt, hogy az egyes csoportokba tartozó szavakat milyen mérték-

¹ Azért „talán”, mert nem minden esetben azok a szavak a legjellemzőbbek egy költőre vagy íróra, melyeket leggyakrabban használ. Néha egy-egy ritkán használt, de jelentős fogalmat kifejező szó is jellemző lehet a költőre (Adyra pl. éppen annyira jellemző a ritkán — egyszer — használt jó Csönd-herceg kifejezés, mint a számtalanszor előforduló bús szó), sőt néha a nem használás ténye is jellemző lehet, s ez újra csak a „minden szót minden adattal” elv alapján álló teljes adatgyűjtés elvégzése után derül ki. De mindezekén túl az, hogy mit tartunk jellemzőnek egy íróra, rendszerint szubjektív elbírálás, nagyon gyakran egyéni beleérzés következménye, akkor, ha nincs meg a teljes mértékű anyag- és adatgyűjtésen alapuló viszonyítás, az összehasonlítás lehetősége.

² Megjegyzendő, hogy az itt bemutatott példák nagy része tájszó, de egyúttal rétegnyelvi szónak is tekinthető. A Somogyi által felsorolt példák közül idéztem!

³ Somogyi példái — legalábbis a kategóriákat illetően — nem mindig megfelelőek. Például a hajaz inkább tájszó, mint Jókai szóalkotása.

⁴ Természetesen Somogyi nem gondolta végig ennek az elvnek a következményeit. A magam részéről a József Attila-szótár szerkesztési elveinek kialakításakor kísérletet tettem az elv gyakorlati megvalósítására. Lehetetlen feladat. Hiszen egyrészt nem lehet pontosan elhatárolni a köznyelvet a táj- és irodalmi, valamint az egyéb szakmai és rétegnyelvektől (vö. Deme L.: A nemzeti nyelv rétegei ... Nyelvművelésünk főbb kérdései. Bp., 1953. 15—48), másrészt pedig — ha el is fogadunk valamilyen általános, pontosan meg nem határozható körvonalat — minden egyes szó esetében külön-külön

ben tartja összegyűjtendőnek és a szótárban közlendőnek, Somogyi tervezetéből nem tudjuk meg.

Ugyanazokkal a megjegyzésekkel, melyeket Rubinyi és Somogyi művével kapcsolatban tettünk, a szűkített szóanyagot vizsgáló és tartalmazó, teljességre törekvő, de a teljességet el nem érő szótárak között kell megemlítenünk az etnográfus Viski Károly Arany-szótárát és Földessy Gyulának az írói szótárakkal kapcsolatos elképzeléseit. Az *a* betű szóanyagán végzett összehasonlítások alapján joggal állíthatjuk, hogy Viski Arany-szótárába elsősorban Arany tájszavait, nyelvjárásos alakulatait és a néprajzzal (főleg a tárgyi néprajzzal) kapcsolatos kifejezéseit vette fel. Viski szótárának 279 *a*-betűs címszava közül 138 megtalálható a MTsz.-ban. További 117 szónak a MTsz.-ban szereplő alapszava vagy más módon származéka adhatott ötletet a szótárba való felvételhez. Csak 24 olyan van, melynél nincs bizonyíték a MTsz. közvetlen hatására. Földessy Gyula úgy próbálja körülhatárolni az anyaggyűjtés, a leltározás mértékét, hogy felvételre elsősorban azokat a szavakat ajánlja, melyek nyelvi vonatkozásokon kívül „ideológiai vonatkozásban” járnak meglepő tanulságokkal (Nyr. 73 : 314).

4. A magyar írói szótárak történetében — a teljesség kérdését vizsgálva — a harmadik fejlődési fokot az utóbbi évek teljességre törekvő írói szótár-tervei, készülő szótárak képviselik. Ezek próbálják a gyakorlatban megvalósítani azt a gyűjtési elvet, melyet először határozottan 1935-ben Tolnai Vilmos mondott ki. Ő a nagyszótári anyaggyűjtéssel kapcsolatban, a teljesség megközelítése érdekében *vezérszótárak* elkészítésének gondolatát vetette fel. A vezérszótár Tolnai meghatározása szerint „egy-egy [nyelvtörténeti] kor elejéről a legkiválóbb emlék vagy író teljes szótári feldolgozása minden kihagyás nélkül az *A* betű első szavától a *Zs* utolsó szaváig” (NyK. 49 : 278). Ennek értelmében a vezérszótárba, mely tulajdonképpen nem más, mint írói szótár, fel kell venni az író minden szavát, mégpedig minden adatot „annyiszor, ahányszor az adat természete kívánja” (NyK. 49 : 278).¹

Meg kell vallanunk, hogy a teljesség igénye nem Tolnai Vilmos cikkében jelentkezik először. Már 1889-ben Farnos Dezső a „teljes Index Petőfiánus, a költő nyelvezetének, valamint velős mondásainak stb. kimerítő szótára” elkészítését követelte (Petőfiána 1888—9, 1 : 2); 1917-ben Somogyi sürgette a teljes szókincset felölelő Arany-szótár elkészítését. A többi írói szótár szerzőit, illetőleg tervezőit is állandóan foglalkoztatja a teljesség gondolata, hogy úgy mondjam kacérkodnak a teljesség gondolatával. Elég csak utalnom Rubinyi megjegyzéseire (i. m. 105), valamint Trecsényi figyelmeztetésére, mely szerint szótári mutatójában a Riedl felsorolta példákat tölti meg jó sokkal, „szintén a nélkül, hogy e sorozat a ... teljességre számot tarthatna” (Nyr. 46 : 34) stb.

Ilyen előzmények ellenére Tolnai Vilmos felhívása majdnem húsz évig visszhang nélkül maradt, hiszen a cikkének megjelenése után készült írói szótárak, tervezetek közül sem Viski Arany-szótára, sem Goda Géza Jókai szó- és szólástára nem leltározza Arany, illetőleg Jókai teljes szókincsét, de még csak meg sem közelíti a teljességet, hiszen Viski főleg Arany tájszavait, Goda pedig Jókainak mintegy 3000 szavát (igéket, főneveket és mellékneveket) gyűjti össze.

kell eldönteni, hogy a köznyelvhez tartozik-e vagy sem, s ezeken túl, minden egyes több jelentésű szó esetében külön el kell dönteni még, hogy melyik jelentése köznyelvi még, s melyik már nem. Ez elvileg megvalósítható, de gyakorlatilag megvalósíthatatlan feladat.

¹ Ilyen alapon ő tulajdonképpen írói szótárában vagy vezérszótárban feldolgozandónak tartja pl. a kódexek szóanyagát is talán olyanformán, mint azt Döbrentei és Zoltán L. Iren[eus] tette. Ezt az elvet találjuk meg a Serm.Dom. szörványainak, illetőleg glosszáinak szótárában is (Serm.Dom. Bp., 1910. 493—663). A Serm.Dom. szótárát Szilárdy Áron készítette.

Csak 1950 körül kezdődtek olyan írói-szótári munkálatok, és készültek olyan szótári tervek, melyeknek anyaggyűjtési elve az anyaggyűjtés mértékét illetően megegyezik Tolnai elképzeléseivel.¹

5. A teljességre törekvésnek kettős értelmezését találjuk meg készülő írói szótárainkban.

Az első, tágabb értelmezés nagyjából egyezik Tolnai Vilmos elképzelésével: A szótár anyaggyűjtésének és anyagközlésének — természetesen a teljes életmű (költemények és próza) figyelembevételével — egyaránt tartalmaznia kell az írónak *a)* mindazon szavát, melyet költői vagy írói mondanivalójának kifejezésére felhasznált, *b)* annyiszor, ahányszor az adat természete (időrendi, stilisztikai felhasználása, jelentéseinek, jelentésárnyalatainak, jelentésféjlődésének bemutatása stb.) megköveteli. Ilyen értelemben kezdődött el a Petőfi-szótár anyaggyűjtése, legalábbis a NyIK.-ben megjelent tervezete (i. m. 6 : 460—3) és a MNy.-ben megjelent mutatványa (i. m. 54 : 322—33) alapján. A Petőfi-szótár egyik célja ugyanis regisztrálni minden szóegyedet, amely Petőfi műveiben előfordul. Ez úgy értendő, hogy a szótárnak kellő számú példa segítségével kell bemutatnia nemcsak minden egyes szót, hanem valamennyi szónak különböző jelentéseit, illetőleg jelentésárnyalatait. A szótár azonban nem törekszik a teljes idézetanyag felsorolására, még az úgynevezett tartalmas szavakkal (fn, mn, ige) kapcsolatban sem; néhány jellemző idézetnek teljes bemutatása után egyéb lelőhelyekre a szótár csupán vö. jelzéssel és bibliográfiai utalással hivatkozik. Még sommásabban intézi el a Petőfi-szótár előreláthatólag a formaszók egész sorát, különösen pedig a névelőket, a kötőszókat, névutókat stb. Ezeknél ugyanis már nem lenne célszerű a Petőfi-szótárban sem a teljes adatfelsorolás. Ezekkel a szavakkal kapcsolatban tehát a szótár csupán a jelentésárnyalatoknak példákkal történő illusztrálására szorítkozik, valamint több (de távolról sem valamennyi) előfordulás közlésére. Hasonló megkülönböztetést tesz a formaszók és a tartalmas szók feldolgozásával kapcsolatban a Puskin-szótár is. Megjegyzendő, hogy a Petőfi-szótár anyaggyűjtése jelenleg is ennek a célnak megfelelően folyik.

Ugyancsak ilyen értelemben követeli a teljességet Gáldi László a Juhász Gyula-szótártól, a szótár-tervről írt bírálatában (Nyr. 83 : 206), valamint — hogy külföldi példát is megemlítsék — ilyen értelemben lesz teljes a Goethe-szótár.

A második, a szorosabban vett értelmezés szerint a teljességre törekvés alapján az írói szótárnak, de legalábbis az anyaggyűjtésnek tartalmaznia kell a költő teljes életművének minden szavát, minden előfordulásban. Ilyen elv alapján készítette el Ambrus Lajos Arany költői műveinek szóstatisztikáját, melyben a tulajdonnevek is szerepelnek. Ilyen elv alapján kezdte el Benkő László a Juhász Gyula-szótár anyaggyűjtését (vö. Szeg. Ped. Főisk. Évk., i. h.; Nyr. 83 : 205 kk.), bár ő — mint mutatványából kitűnik — éppen úgy, mint Ambrus Lajos csak a költő művek szóanyagát teszi vizsgálata tárgyává. Hasonló elvek alapján kezdtem meg magam is a József Attila-szótár anyaggyűjtését, és készítettem el a mutatványt (Nyr. 83 : 274—88). Hogy külföldi példát is említsek, ilyen elvek alapján közli vagy szeretné közölni anyagát a Mickiewicz-szótár is. (Természetesen különbséget kell tennünk az anyaggyűjtés és az anyagközlés között.

¹ Természetesen egyáltalán nem vagyok meggyőződve arról, hogy a teljességre törekvő írói szótárak szerzői, tervezői Tolnai közvetlen hatására ismerték el a teljes mértékű gyűjtés létjogosultságát és szükségességét. Számolnunk kell a Puskin-, a Mickiewicz-, a Botev-szótár hatásával, melyek, ha bizonyos engedményekkel is, a „minden szó minden előfordulásban” gyűjtési elv alapján állanak. Természetesen a külföldi példák, mintákon kívül más oka is van a teljességre törekvésnek, mégpedig az, hogy ma már a tudományos kutatásnak nagymértékben szüksége van olyan teljes anyagot tartalmazó írói szótárakra, melyek lehetővé teszik a stilisztikai, jelentéstani, szóstatisztikai és egyéb kutatások minél szélesebb, nagyobb anyagra történő kiterjesztését.

A különbségre már előbb, a Petőfi-szótárról szólva utaltam.) Bizonyos mértékig ez az elv vezeti Kővári Aladárt is „Jókai latinizmusainak szótára” elkészítésekor, bár ő — célkitűzése szerint — csak a Jókai szövegeinek egy töredékét, a latinos és latin eredetű szavakat vette föl szótárába.

6. Ennek a vizsgálati módnak is van előzménye. Tolnai Vilmos Petőfi és a nyelvújítás című cikkében (Petőfi-Almanach i. h.) ugyanis Petőfinek csak a nyelvújítási szavait gyűjtötte össze. (Címszót, lelőhelyre történő bibliográfiai utalást adott, valamint utalást, hogy ki használta a szót P. előtt.) Hogy Petőfi minden nyelvújítási szavát összegyűjtötte-e Tolnai, arra választ majd csak a Petőfi-szótár címszójegyzékének elkészülte után tudunk adni. Az azonban bizonyos, hogy egy-egy szó összes előfordulását nem sorolta fel szótárszerű művében.

Joggal felvetődik a kérdés, szükséges-e a szótári teljesség fogalmának ilyen szabatos tisztázása, valamint, hogy szükség van-e az olyan jellegű írói szótárakra, melyek a „minden szót, minden előfordulásban” gyűjtési elv alapján készülnek.¹

Azt hiszem, az alábbi néhány példával mindkét kérdésre kielégítő választ tudok adni.

A közelmúltban Benkő László foglalkozott egy előadásban Juhász Gyula néhány szavával, többek között a Juhász Gyula költeményeiben gyakran előforduló *csend* ~ *csönd*, *csendes* ~ *csöndes* alakpárral. Kutatásai és részletes anyaggyűjtése során megállapította, hogy Juhász Gyula általában a *csönd*, *csöndes* alakváltozatot használta. A *csend*, *csendes* változat csak akkor fordul elő nála költői szövegben, ha versakusztikai igény merül fel vele kapcsolatban (Benkő László: Juhász Gyula *ö*-zése. Nyr. 83 : 405—18). A magam részéről a József Attila-szótár mutatványának elkészítése során szintén foglalkoztam a *csend* ~ *csönd* szóval, s elég érdekes eredményt kaptam. A *csend* ~ *csönd* szópár esetében az eredmény Benkő László eredményéhez volt hasonló: a *csönd* 36, a *csend* 23 adattal szerepelt József Attila költeményeiben. Az arány 36 : 23, tehát az 59 adat 61%-a *ö* hangú. Amint figyelembe vettem azonban a *csend* ~ *csönd* szópár összes származékát és variánsát, az arány megváltozott: az *ö*-s változat 67, az *e*-s 62 adattal szerepelt. A 129 adatnak már csak az 51,2%-a fordul elő *ö*-s alakban (vö. Nyr. 83 : 281). Ez az arány pedig csak a „minden szót, minden adattal” gyűjtési elv alapján volt megállapítható. Az idézett arány akkor lesz csak igazán érdekes, ha összevetjük más költő, például Petőfi szóhasználatának arányával. A Petőfi-szótár anyaggyűjtésében 1959 novemberében a *csend* 46, a *csönd* 1, a *csendes* 81, a *csöndes* 16 adattal szerepelt. Az arány tehát *csend* ~ *csönd* = 46 : 1, az *ö*-s alak rovására, *csendes* : *csöndes* = 81 : 16 szintén az *ö*-s rovására.

Ugyancsak a „minden szót minden előfordulásban” gyűjtés alapján tudtam megfigyelni azt a tényt, hogy egyrészt József Attila tudatosan cserélgette az alakpárokat, s hogy nem egy esetben az alakváltozatok közül az került be a végső megfogalmazásba, melynek kimondása a vers hangos olvasásakor a hangképzés szempontjából könnyebb (és keserű *csönd* tölti szánkát); másrészt hogy József Attila verseiben a *csönd* szónak — még akkor is, ha szimbólumban használja — konkrétabb jelentése van, mint a *csend* változatnak, mely szinte minden esetben emelkedettebb érzések, hangulatok kifejezője (vö. Nyr. 83 : 281—3).

¹ A kérdés felvetését indokolja az a tény is, hogy egyelőre nem teljes írói szótárnak készül a román akadémia Nyelvtudományi Intézetében, Bukarestben szerkesztett Eminescu-szótár, amelyhez csupán a költőnek életében megjelent verseit és mintegy tíz posthumus költeményét dolgozták fel. Később azonban nyilván sor kerül teljesebb Eminescu-szótár kidolgozására is. Ez majd figyelembe veszi a nagy román író szép-prózáját, műfordításait, publicisztikai tevékenységét és levelezését is. — Adataim Gáldi Lászlónak a Nagyszótári munkaközösség számára tartott beszámolóján alapulnak.

Ugyancsak a „minden szót minden előfordulásban” elv alapján végzett anyaggyűjtés mutatta ki, hogy József Attilánál a *piros* és *vörös* nem egyenértékű szinonima. (Vö. Nyr. 83 : 285—7, 288).

Az elmondottak — azt hiszem — világosan bizonyítják, hogy a kétféle teljesség között elég nagy mértékű különbség van. A fenti és más hasonló jellegű kérdésekre csak a szigorúbb, a szó szoros értelmében vett teljes szótárak adhatnak megbízható és kielégítő választ.

A szakirodalom íratlan szabályai alapján most tulajdonképpen a tanulságok összegzésének kellene következni. Egy „tehát”-nak, mely kimondja, hogy ilyen vagy olyan írói szótárt kell készítenünk. Én e „tehát”-ot itt nem mondom ki. A tanulságok összegzését az olvasókra, s elsősorban az írói szótár készítésének gyakorlatára — s ami ezzel szorosan összefügg — a lehetőségeire bízom.

II.

1. A teljesség kérdésének vizsgálata után nézzük meg, milyen tanulságok vonhatók le a magyar írói szótárakból és szótártervezetekből a szótár anyagközlésének legfontosabb kérdésével, a szótári címszók megállapításával kapcsolatban. E kérdéssel azért is fontos részletesen foglalkozni, mert a címszavak megállapítása sok vitára ad alkalmat nemcsak az írói szótárak, hanem az értelmező szótárak szerkesztőinek is. A legújabb írói szótárak terveinek készítésekor sokat vitatkoztunk például azon, hogy milyen módon vegyék fel az írói szótárak az olyan alakváltozatokat, alakpárokat, mint a *csend* ~ *csönd*. Ez a szó Juhász Gyulánál és József Attilánál is nagyon gyakran hangulati, verstani és stilisztikai, olykor pedig jelentésbeli változatokat mutat (vö. a Juhász Gyula-szótár első tervével a 7, 13, 20 l., a József Attila-szótár tervében: Nyr. 83 : 276, 281—3). Problematikus volt, mily módon állapítsák meg az egyes tájszavak címszavát (vö. Petőfi-szótár terve. *belesutul* MNy. 54 : 327). Vitára adott alkalmat az a kérdés, hogy hogyan, milyen címszóval szerepeljenek az írói szótárakban a költők alkalmi és divatos szóhasználatai, szóösszetételei és nyelvújítási szavai (Petőfinél pl. *honfi-érdem*, *kódalak*; József Attilánál: *hálóbb-szemmel*, *hálószőni*, *kirakat-üvege-ídő*). Vagy hogy más példát említsek, mi történjék az írói szótárakban az ilyen átmeneti kategóriába sorolható szóval, mint a 'csendesen' jelentésű *csendben* és a 'békésen' jelentésű *békeben* szó. Nem is beszélve arról, mennyit vitatkoztunk azon, hogy a címszavak megállapításakor milyen mértékben vegyük figyelembe a helyesírási, egybe-különírási sajátosságokat és eltéréseket. Mennyire tükrözze az írói szótár a költő egyéni (korabeli) helyesírását. (József Attila például a *piros-pozsgás*-t két szóba írja: ÖM. I. 324. Tüzek éneke.)

2. Az ilyen és hasonló problémák természetesen nem csak a mai írói (és értelmező) szótárakban találhatók meg. Írói szótárainkban és a tervezetekben általában éppen úgy nem találunk mindvégig egyértelmű és következetes állásfoglalást az egyes címszavak megállapításával kapcsolatban, mint ahogy a mai szótárakban sincs egységes álláspont. Ha ilyen szempontból vizsgáljuk az egyes írói szótárakat, több jellegzetes s egymástól elkülönülő, eltérő fejlődési csoportot és fejlődési fokot különböztethetünk meg.

Teljesen más címszóproblémákat vetnek fel bokrosító szótáraink (Rubinyi, Viski), mint a szigorú betűrendhez ragaszkodó szótárak. Mások a vitapontok a korai írói szótárakban, írói szójegyzékekben, glosszáriumokban, mint a maiakban. A korai szótáraknál, glosszáriumoknál a mai értelemben vett címszavakról általában még nem nagyon beszélhetünk, s így nem vetnek fel különösebb címszóproblémát sem. Mivel fő céljuk elsősorban a magyarázás, „címszóként” nagyon gyakran a megmagyarázandó szöveg-

részt veszik fel. Ponori Arany-Glosszáriumában például ilyen „címszókat” is találunk: *almával hajigál a kéjő* (i. m. 8 : 470), *azon lovag-palástosán* (uo. 470), *árva paszulyt sem’ adnék érte* (uo. 471), *befalt tizenhat szép czipónkat* (uo. 472) stb. De találunk ilyesfajta címszókat is, mint *infinívus* vagy *szórend* (uo. 488, 512). Ez utóbbiakban a költő nyelvi sajátosságaira, jellegzetességeire hívja fel a figyelmet a szerző. Vagy egy másik „címszónál” (*kezemben kövecses kosár* i. m. 492) Arany nominativus absolutusait gyűjti össze.

A címszó-megállapításokkal kapcsolatban a problémák sorozatát vetik fel a bokrosító írói szótárak (Rubinyi, Viski). Rubinyi Mikszáth-szótárában következetes rendszert csak az igék címszavának megállapításánál találunk. Mindig az egyes szám harmadik személyű alak szerepel címszóként. Külön címszót kapnak — természetesen a vezérszóhoz csoportosítva — szinte minden esetben — az igekötős igék. Ez utóbbiaknál azonban már találunk kivételeket. Ugyancsak elég következetesen külön címszóként szerepelnek az összetett szavak és tájszavak is, mégpedig általában a *b b a n a z a l a k b a n*, melyben a szerző használta őket.

Kettősség található a névszóból és igékből képzett névszóknál és igéknél. Ezek nagy része külön címszót kap, nagy része pedig címszó nélkül az alapszó anyagába olvasztva található meg. Ugyanez a kettősség található meg az *-ás*, *-és* végű (*-s* képzős), valamint az *-ú*, *-ű* végű főnévből képzett melléknéveknél és az *-ó*, *-ő* végű melléknévi igeneveknél is. (A *-t*, *-tt* és a *-va*, *-ve*, *-ván*, *-vén* végű igenevekről itt nem is beszélek!)

Hasonló a helyzet Viski Arany-szótárában is, azzal a különbséggel, hogy a továbbképzett szavak (a névszóból képzett igék) nagy része külön címszóként szerepel. Kettősség található azonban a deverbális nomeneknél, valamint a múlt idejű melléknévi igeneveknél, melyek hol kapnak külön címszót, hol pedig az alapszó anyagába olvadnak be. Az *-ó*, *-ő* végű melléknévi igenevek pedig szinte mindig külön címszóként szerepelnek.

Találunk Viski Károly szótárában ezeken kívül néhány olyan szót is, — „átmeneti kategóriák”? — melyek ragozott alakban állanak címszóként (*akaratból*, *akaratja ellen*, *álltában*, *átkozom* stb.).

A bemutatottnál egységesebb, rendszeresebb képet nyújtanak a többi (a betűrendes) írói szótárak, illetve írói szótártervezetek. Ezekben a szótárakban és tervekben minél inkább közeledünk a mai írói szótárakhoz, illetőleg tervezetekhez, annál inkább fellelhető egyrészt a szigorú, következetes rendszerre törekvő igénye, másrészt pedig a szóanyag minél nagyobb mértékű differenciálása, következetes szétválasztása, nagyon sokszor csak konvención alapuló egységekre tagolása.

Ennek következménye azután az, hogy az egyes tervezetek egyre több problémáját vetik fel a címszavak megállapításának.

A legproblematiszabb pontok általában a következők. (Csak azokra a szótárakra utalok, melyek foglalkoznak a megfelelő problémákkal.)

1. Külön címszónak kell-e felvenni az igeneveket? a) Az igenevek közül az *-ó*, *-ő* végű melléknévi igeneveket külön címszóként veszi fel Trencsényi Arany-szótár tervezete (Nyr. 46 : 33—8), a Petőfi-szótárterv (MNY. 54 : 324), a Juhász Gyula-szótárterv (Szeg. Ped. Főisk. Évk. 1957. i. h.), a József Attila-szótár tervezete (Nyr. 83 : 274 és k.) és az Ambrus-féle Arany-szóstatisztika. A többi szótárban és szótártervezetben ezek általában az igék címszavához tartoznak. b) A *-t*, *-tt* végű múlt idejű melléknévi igeneveket külön címszóként veszi fel a Juhász Gyula-, a Petőfi-szótár, a József Attila-szótárterv és az esetek túlnyomó részében az Ambrus-féle Arany-szóstatisztika. Trencsényi szótártervezetében és a többi írószótárban és tervezetben ezek nem kapnak külön címszót. c) A *-va*, *-ve*, *-ván*, *-vén* végű határozói igeneveket külön címszóként kezeli rendszeresen a Juhász Gyula-szótár első terve, a Petőfi-szótár mutatványa, ingadozva az Arany-szóstatisztika, mint megoldásra váró kérdést veti fel a József Attila-szótárterv.

Nem kezeli külön címszóként Trencsény Arany-szótár tervezete. A többi szótárak és tervezetek általában az ige címszavához osztják be a példákat. d) A főnévi igenevet külön címszóként veszi fel az Arany-szóstatisztika, a Juhász Gyula-szótár első tervezete és egy-két speciális esetben (*hálósőzni*) a József Attila-szótár. A többi szótártervezetek és szótárak az igehez sorolják.

2. A mellékevek *-an*, *-en*, *-ul*, *-ül* határozóragos alakját külön címszónak tekinti a Petőfi- és a József Attila-szótárterv, vagyilagosan veszi fel külön címszóként a Mikszáth-szótár és az Arany-szóstatisztika. A Juhász Gyula-szótár mutatványban (Nyr. 82 : 351—7) Benkő László nem tekinti külön címszónak. Nem kapnak külön címszót ezek a szavak a többi szótárban sem.

3. A szóösszetételek kérdésében szinte egységes a helyzet. Mindegyik írói szótárunk és szótártervünk (Trencsény, Ambrus-féle Arany-szóstatisztika, Rubinyi, Kővári, Petőfi-szótár, JuSz., József Attila-szótár stb.) elvileg az író, illetőleg gyakran az író helyesírását követő kritikai kiadás helyesírásának megfelelő alakot veszi fel címszónak. Ugyanez a helyzet a költő alkalmi szóösszetételeivel is.

4. A tájszavak kérdésére csak a Mikszáth-szótárban, a Petőfi-, a Juhász Gyula- és a József Attila-szótártervben, illetőleg mutatványban találunk utalást. A Petőfi-szótár az olyan tájszavakat, melyeknek van köznyelvi megfelelője vagy általánosan ismert (a MTsz-ban megtalálható) alakja, a köznyelvi vagy a MTsz-ban található alakkal, esetleg mint kikövetkeztetett címszóval (vö. *belesutul*, MNy. 54 : 327) veszi fel szótárba, míg az olyan tájszókat, melyeknek nincsen köznyelvi vagy ismert megfelelőjük, a költőnél megtalálható forma ragtalan alakjában tünteti fel címszóként.

A Juhász Gyula- és a József Attila-szótár minden esetben a költőnél megtalálható forma ragtalan alakját teszi meg címszónak. Hasonló módon jár el az Ambrus-féle Arany-szóstatisztika is. A Rubinyi-féle Mikszáth-szótár a Mikszáth használta alakot (alakokat) adja meg címszóként, de minden esetben utal a MTsz-ban megtalálható alakokra.

5. A vagyilagos, a magán- és mássalhangzó-különbséget tartalmazó alakpárokat (*csend ~ csönd*, *fel ~ föl*, *veder ~ vödör*, *peder ~ pödör*; *alszik ~ aluszik*; *csókolódzik ~ csókolózik*, *rejtődzik ~ rejtőzik* stb.) csak a Juhász Gyula-szótár választja külön, s veszi fel külön címszóként. A többi szótár a mai köznyelvi alaknak megfelelően normalizál.

Meg kell jegyeznünk, hogy néhány szórványos eset (alkalmi szóhasználat, alkalmi szóösszetétel, tájszavak) kivételével az említett szótárak a mai helyesírásnak megfelelően alakítják ki az egyes címszavakat. Ettől az elvtől teljesen eltér Kővári Aladár Jókai latinizmusainak szótára, mely minden esetben a centenáriumi kiadás nem teljesen megbízható helyesírását¹ veszi alapul, s ennek megfelelően tehát külön címszó a szótárban pl. a *koriphaeus*, *koripheus*, *korifeus*, a *vicefiskális*, *vicefiscális*, *vicefiskális*, a *viceispán*, *vicispán*, a *vicispány* és a *viczispán* stb.

3. A fenti rövidre szabott — s hely hiányában adatokkal nem is igazolt s nem is minden problémát tartalmazó — felsorolásból is látható, hogy az írói szótárak címszavainak megállapításánál egységről s következetes rendszerről korántsem beszélhetünk. És — valljuk meg — egyelőre még nem beszélhetünk e problémák megnyugtató módon történő megoldásáról sem.

Hogy e problémák meg nem oldásának milyen következményei voltak s lehetnek, annak bemutatását hely hiányában itt elhagyom. Inkább e problémák okairól szeretnék néhány szót ejteni.

¹ Vö. Illés Endre: Kiadód maga a nemzet. Jegyzetek egy új és régi Jókai sorozatról. Béke és Szabadság 5 : 24 sz. [20—21] 1954 (június 16); Molnár József: A magyar klasszikusok sorozat Aranyember kiadásának filológiai problémái. It. 1954. 480—8.

A problémák legfőbb oka abban keresendő, hogy a szó és főleg a lexikológiai egység fogalmának még mindig nincsen teljesen pontosnak mondható, végleges és általánosan elfogadott, egyértelmű meghatározása (vö. Kelemen József: Hány szó van nyelvünkben? Nyr. 78 : 68—74. A magyar szókincs nagysága. Nyelvművelő 1956. 37—44, Iskolai nyelvművelő 1957. 29—42; Lőrincze L.: A magyar szókészlet kérdései. Magyar nyelvhelyesség 1957. 53—72 és Vértés Edit: Szótározott szavaink száma és a szókészlet nagysága. Nyr. 79 : 329—38; vö. még az MTA Nyelv és Irodalomtudományi Osztályának az 1954. évi nagygyűlésen a szótárírás kérdéseiről folytatott vitájának anyagát; I. OK. 6 : 117—96). Nincs egységes álláspont, állásfoglalás például arra a kérdésre, hogy új szót, vagy talán hogy szótári fogalmaknál maradjunk, új szótári egységet hoz-e létre a hangtest vagy a jelentés megváltozása, illetőleg módosulása, vagy pedig csak a kettő együttes megváltozása (módosulása) következtében jön létre új szó (vö. *pereg ~ pörög*). Komplikálja a helyzetet az is, hogy más-más gyakorlatot követnek kétnyelvű szótáraink (Ország—Halász—Hadrovics—Gáldi) és az értelmező szótár(ak) is a címszavak megállapításában. Igaz, van bizonyos mértékű megegyezés (vö. Elekfi László: I. OK. 6 : 175—7, Kelemen József: I. OK. 6 : 154—60, uő. Nyr. 83 : 277), de ennek alkalmazása sem mondható rendszeresnek. Hogy pontosabban is kimondjam, mire gondolok: értelmező szótárainkban, s főleg írói szótárainkban célszerű-e külön címszóként felvenni például a mellékevek *-an, -en, -ul, -ül* határozóragos alakját, az igeneveket — különösképpen a *-va, -re, -ván, -vén* végű határozói igeneveket és másokat. A másokon főleg az ilyen átmeneti kategóriákat értem, mint *csendben* 'csendesben', *békében* 'békésen', *maga, magáé, magában* vagy: *mentében* 'menet közben' és *mentében* 'mentén'. (Ez utóbbi szókat a különböző szótárakban a következő címszónál találjuk: ÉrtSzCJ. *mente*, Halász: *mentén*, *mentemben*, s egy utalást: *mentében* l. *mentén*. Ország: *mente*, *menteben*¹⁻².) De gondolok itt helyesírási (egybe — különírási) kérdésekre is, s ezek közül is a legnehezebbre, kinek a helyesírását kövesse az írói szótár: a költőt vagy a nem betűhív kritikai kiadását? S mit tegyen a szótárszerkesztő akkor, ha — *horribile dictu* — a kritikai kiadás fele betűhű, fele pedig nem?

4. Joggal kérdezheti valaki, hogy az említett példák miért problematikusak az írói szótárakban, hiszen e problémák nagy részét az ÉrtSz. és a kétnyelvű szótárak már megoldották, vagy legalábbis igyekeztek megnyugtató módon megoldani (vö. Kelemen idézett véleményét Nyr. 83 : 277). Hiszen hogy mást ne említsek, például az igék melléknévi igenevének külön címszóként való kezelése elég régi hagyomány a magyar szótárírásban, bár legtöbb esetben csak azokat szokták felvenni külön címszónak, amelyek jelentésbeli leszűkülést vagy jelentéstöbbletet tartalmaznak az ige jelentéséhez viszonyítva. Csakhogy! Az értelmező és kétnyelvű szótárak általában a köznyelv anyagát, a nyelv általános jelenségeit vizsgálják. Az írói nyelv pedig — joggal mondhatjuk — egyéni, s nagyon gyakran egyéni jelenség, bármennyi azonos vonás is található benne, mely megegyezik az általánossal. Ezenkívül az értelmező (és kétnyelvű) szótárak elsősorban az általános jelenségeket, az írói szótárak pedig ezeken kívül az egyénit is, sőt elsősorban az egyéni jelenségeket kutatják fel, hiszen céljuk éppen a költő nyelvének vagy a költői nyelvnek alapos, részletes vizsgálata, bemutatása. És éppen ezért, mert ily módon vizsgálják a nyelvet, több olyan jellemző vonás kerül előtérbe, mely az általános jelenségek vizsgálatakor elkerüli a figyelmet, illetőleg mely akkor mellőzhető.

5. A fentiekben igyekeztem röviden vázolni és bemutatni az írói szótárak szerkesztésének két fontos problémakörét. A bemutatott anyagban bizonyos mértékű aránytalanság volt. Túl sokat foglalkoztam az írói szótárak célkitűzésének és teljességének

kérdésével. Véleményem szerint azonban e kérdésnek vizsgálatával azért kellett részletesen, a történeti szempontok figyelembevételével foglalkozni, mert a többi kérdés, melynek alapján az idevágó munkákat megvizsgáltam (címszavak megállapítása, betűrend, értelmezés, példamondatok közlése, forrásjelölés, szólások szótározása, az annotációk stb.) mind-mind ennek a kérdésnek függvénye, s tulajdonképpen ennek a kérdésnek megoldásától függ az írói szótárak legfontosabb kérdésének megoldása: miben különböznek az írói szótár az értelmező szótártól, illetőleg miben hasonlítson hozzá.

Befejezésül csak annyit: Írói szótáraink fejlődését még más szempontok alapján is lehetne vizsgálni (pl. mennyivel járulnak hozzá az irodalmi és köznyelvi szókincs, valamint a szótárak szóanyagának bővítéséhez, gazdagításához, vagy miben s mennyire segítik elő a köznyelvi és irodalmi nyelvi norma kialakítását stb.). Az általam kiválasztott szempontok elsősorban a modern magyar írói szótárak szerkesztési és anyaggyűjtési elveinek vitatott kérdéseit tükrözik.

Csak az írói és csak a magyar írói szótárak vizsgálata nem adhat végérvényes választ ezekre a kérdésekre. Meg kellene vizsgálnunk a magyar értelmező szótárakat is, a külföldi írói szótárak közül legálább azokat, melyek közvetlen hatással voltak a magyar írói szótárakra. És még sok más, ebbe a témakörbe vágó művet.

Célom mindössze az volt, hogy bemutassam, miképpen oldották meg ezeket a kérdéseket az egyes magyar írói szótárak és szótárkísérletek, s ezáltal megteremtsem a vitaalapot azokhoz a „baráti beszélgetésekhez”, melyekre a — lehetőleg egységes — magyar írói szótári műfaj kialakítása érdekében oly nagy szükség van.

Wacha Imre

Jel, jelentés, szövegösszefüggés

A közelmúltban két szerző (lásd a 3. jegyzetet) ismét felvetette azt a régen vitatott kérdést, hogy jel-e a fonéma, s mindketten igennel feleltek e kérdésre. E két tanulmány hatására most azt vizsgáljuk, hogy a nyelvi elemek közül melyikre illik rá teljes joggal a jel elnevezés, s úgy találjuk, hogy voltaképpen csak a morféma jel, a fonéma csupán jel-rész, a szó pedig s mindaz, ami a szó felett van, már jel-kombináció. Érintjük végül a jelentés természetének egyik kérdését is, nevezetesen azt, hogy függ-e a jelentés a szövegösszefüggéstől.

1. A modern nyelvtudomány minden irányzata — teljes joggal — egyetért abban, hogy a nyelv jelek rendszere. Ám koránt sincs egyetértés abban a tekintetben, hogy a nyelv különböző rangú elemei (a fonémák, morféma, szók stb.) valamennyien egyformán jelnek tekinthetők-e, vagy pedig ezek közül az elemek közül csak az egyikre illik-e rá teljes joggal a jel elnevezés. Hogy ezt eldönthessük, azt kell megvizsgálnunk, hogy milyen viszonyban vannak a nyelv különböző rangú elemei a jelentéssel. Ennek kapcsán viszont felvetődik a jelentés természetének egyik fontos kérdése is.

2. Ahhoz, hogy az előző pontban felvetett kérdésre válaszolhassunk, röviden fel kell idéznünk a jelölés folyamatát; másszóval meg kell vizsgálnunk, hogy milyen tényezők szerepelnek a jelviszonyban.

Amikor egy nyelvi jel segítségével megnevezzük az objektív világ egy darabját, részletét, aspektusát, akkor mindenekelőtt két tényező tűnik a szemünkbe. Az egyik a jel, amely mindig objektív, anyagi természetű dolog vagy folyamat (a nyelv esetében hangsor), a másik pedig az a valami, amit a jellel megnevezzük. Ez utóbbit nevezzük a

jel tárgyának. Hogyha történetesen egy konkrét asztalról beszélünk, amely egy meghatározott szobában áll, akkor az *asztal* hangsor a jel, a szobában forgó valóságos asztal pedig a jel tárgya. Ám a jelölés pusztán e két tényező alapján nem valósítható meg, s a jelölés folyamata csak e két tényező figyelembevételével nem is érthető meg. Az *asztal* hangsor mint jel, s a valóságos asztal mint a jel tárgya között ugyanis semmiféle kapcsolat nincsen. Kell tehát még szerepelnie, jelen lennie valaminek a jelviszonyban, aminek alapján az *asztal* jelet az asztal tárgyra vonatkoztathatjuk, aminek közvetítésével a kettő között kapcsolatot teremthetünk, aminek alapján a jelet használjuk. Azt a szabályt, amelyik meghatározza az egyes jelek használati körét, alkalmazási módját, nevezzük *jelentésnek*.¹

A jelviszonynak tehát nem két, hanem három tagja van. Ebből kettő, nevezetesen a jel és a jelentés, állandó jellegű, a harmadik viszont, a jel tárgya — úgy is mondhatnánk, hogy a jelölés² — alkalmi, változó. Mármost ezeknek az — egyébként közismert — megállapításoknak a fényében vizsgáljuk meg azt, hogy a nyelvi elemek közül melyikre illik rá a jel elnevezés. Nézzük először a fonémát.

3. Lehet-e a fonéma jel? A közelmúltban két szerző ismét amellett foglalt állást, hogy lehet.³ Szerintünk nyilvánvaló, hogy a fonéma csak akkor lehetne jel, ha a fonéma esetében is ki tudnánk mutatni a jelviszony mind a három tagját, tehát a jelet, a jelentést és a jel tárgyat. Nézzük e három közül a jelentést. Ha a fonémának volna jelentése, akkor például a német nyelv *k* fonémájának volna definiálható, konstans jelentése, mely világosan szembeállítaná a német nyelv minden más fonémájával. Ez viszont azt jelentené, hogy mindazon német szavak, amelyekben a *k* fonéma megjelenik, a jelentésükben is szükségképpen tartalmaznak valami közöset. Így pl. a *kalt*, *krank*, *Käse* stb. szók jelentésében kellene egy egyező, azonos mozzanatnak lenni. Ennek azonban nyoma sincsen. Mindennek alapján leszögezhetjük: A fonémának nincs jelentése, sőt, semmi köze a jelentéshez.⁴ Ha a fonémának volna jelentése, akkor például a nyelvtanulás a világ

¹ „A sign has a semantical dimension in so far as there are semantical rules (whether formulated or not is irrelevant) which determine its applicability to certain situations under certain conditions” Morris, Ch.: *Foundations of the Theory of Signs*. Chicago. 1955. 102.

² Hogy a jelviszonyban nem két, hanem három tag szerepel, azt többen felismerték, s a három tagot eltérő terminológiával illették. Íme néhány fontosabb szerző: Morris: sign, designatum, denotatum. *Foundations* . . . 81—3 lap. Gardiner, A. H.: sign, meaning, thing-meant. *The Theory of Speech and Language*. Oxford, 1932. 29.

³ Sørensen, H. S.: *The Phoneme and the Phoneme Variant*. Lingua, 1960. Volume IX. 1. 68—88. — Kolmar-Kulleschitz, F.: Ist das Phonem ein Zeichen? (*Stratifizierung der Bedeutung*) *Phonetica*, 1960. Volume V, 2. 65—75.

⁴ „There is no difference in function between diverse features and phonemes. For instance, the question of what is the specific denotation of nasal consonants or, in particular, of (m) in English makes no sense. (m) in (map), (aim) has on the semantic level no common denominator which would set it off from (n) or from (b). Jakobson, R.; Fant, C. G. M. and Halle, M.: *Preliminaries to speech analysis*. (Mass. Inst. of Technol. Acoust. Lab.) 1952. 40.

Harris pedig nagyon plasztikusan így ír: „How does the phonemic content of an utterance vary as the social situation in which the utterance occurs varies? If we record at quarter hour intervals, from 9 A. M. to 3 P. M., the greetings exchanged between formal business associates, we find as the day passes no gradual phonemic change in the greeting but first many occurrences of the sequence (gud'mornɪŋ) *Good morning*, and later a complete replacement by the sequence (gudæftər'nuwn). *Good afternoon*. The change in social situation correlates with the change of a whole sequence of phonemes at once, together.

... if we wish elements which will correlate with meanings, we must seek them in general not among single phonological elements, but among combinations and sequences of these” Harris, Z. S.: *Methods in Structural Linguistics*. Chicago, 1955. 188.

leggyorsabb dolgát képezné. Csak azt kellene megjegyeznünk, hogy az egyes nyelvek 40–60 fonémájának mi a jelentése, s máris értenénk az illető nyelvet, hisz a morféma-k jelentését egyszerűen megkapnánk az alkotó fonémák jelentésének összeadásából.

Az imént azt mondtuk, hogy a fonémának nincs semmi köze a jelentéshez. Mármost nem áll ellentétben e megállapításunk a fonológia azon közismert, régi szabályával, mely szerint „fonémának nevezzük egy nyelvnek azokat a hangjait, amelyek jelentésmegkülönböztetésre alkalmasak”? Úgy véljük, hogy e fonológiai szabály ebben a formájában nem igaz. Ha a morféma jelentését nem „oszthatjuk szét” az alkotó fonémák között, akkor a csak egy fonémájukban eltérő szópárok — pl. a német *Kabel*—*Gabel* esetében — a *g*, ill. *k* fonéma nem jelentéseket különböztet meg, hanem csak hangtesteket. Ellenkező esetben az *-abel* rész mindkét szóban ugyanazt jelentené, a két szó jelentésének tehát nagymértékben egyeznie kellene, s csak egy kis különbség állhatna fenn a kettő jelentése között, a *k*, ill. *g* eltéréséből.¹

Olyan nézet is elhangzott, hogy a fonémának csak „távolabbról”, általánosságban van köze a jelentéshez, annyiban ti., amennyiben cserélhető, s a csere eredménye jelentésváltozás.² Úgy véljük, hogy még ez a nézet is tarthatatlan. Ha a német beszélő a villát akarja említeni, azt végtére mégsem úgy teszi, hogy a *Kabel* fonéma-sorban a *k* helyébe *g*-t illeszt, hanem úgy, hogy a 'villa' jelentés mint szabály alapján a *Gabel* hangsort hozza létre, a *Kabel*-től teljesen függetlenül.

A közelmúltban — spekulatív úton — a dán Sørensen is azt próbálta bizonyítani, hogy a fonéma jel, mégpedig — horribile dictu — a változatok jele: „What is a phoneme? A phoneme is a (linguistic) sign . . .³ To be a variant of the phoneme »k« is to be a denotatum of the sign »k«.⁴ Vizsgáljuk meg, lehet-e a *k* fonéma a *k* változatok jele? A jel — mondtuk feljebb — olyan dolog vagy folyamat, amely a jel tárgyával semmi belső kapcsolatban, összefüggésben nincsen, attól függetlenül létezik, s a kettőt csak egy szabály, a jelentés alapján hozzuk kapcsolatba mi emberek. Ebből viszont elkerülhetetlenül az következik, hogy a *k* fonéma csak akkor lehetne a *k* változatok jele, ha a *k* fonéma a *k* változatoktól függetlenül, objektíve létezne, s a *k* fonémát mint jelet egy szabály, vagyis egy meghatározott jelentés alapján vonatkoztathatnánk bizonyos hangokra mint változatokra.

Ám változatoktól függetlenül létező, objektív fonémát még senki sem látott, s a fonémának, mint fentebb utaltunk rá, jelentése sincsen. Ezért Sørensen kísérletét kétszeresen elhibázottnak kell tekintenünk. A fonéma nem jel, hanem — mint Hjelmslev helyesen mutatott rá — jelrész.⁵

1. A fonéma tehát, noha eleme a nyelvnek, nem jel, hanem csak alkotórésze, nyersanyaga a jeleknek. De vajon minek az alkotórésze? Melyik nyelvi elem tesz tehát eleget példaszerűen a jel követelményeinek? Úgy véljük, hogy ez az elem a morféma.

¹ Nagy türelemmel foglalkozott e kérdéssel a néhai Smirnickij professzor. Egyik posztumusz írásában helyesen mutatott rá, hogy a *stol* (= asztal) szóban hiába cseréljük ki az *o* hangot *u* hanggal, attól még nem kapunk új szót, attól még a *stol*-ból nem lesz *stul* (= szék). Ha csak annyi történik, hogy az *o* helyébe *u* lép, akkor még nem kapunk új szót, csak a *stol* szó torzul el. Hogy a *stol* helyébe *stul* lépjen, ahhoz az kell, hogy egy új szabály, azaz egy másik jelentés alapján alkalmazzunk egy másik jelet. Voprosi jaziko-znanija. Moszkva, 1960. 5. 112.

² „All phonemes denote nothing but mere otherness.” Jakobson, R. and Halle, M.: Fundamentals of language. Mouton Ex Co., 'sGravenhage, 1956. 11.

³ Sørensen: The Phoneme . . . 79.

⁴ Sørensen: The Phoneme . . . 82.

⁵ Hjelmslev, L.: Prolegomena to a Theory of Language. Supplement to International Journal of American Linguistics. Vol. 19. No. 1. 1953. 25.

Természetesen itt rögtön felvetődik az a kérdés, hogy miért nem a szó a tipikus, az igazi nyelvi jel? Azért, mert a szó — nem tekintve azt a gyakori esetet, de mégis csak határesetet, amikor egyetlen morfémából áll — még felbontható olyan alkotórészekre, amelyek szintén jelnek bizonyulnak. Ilyenformán a többmorfémás szó nem jel, hanem jelcsoport, jelkombináció, jelekből álló konstrukció.¹ Fokozottabb mértékben áll mindez a szónál magasabb rangú elemekre.

Az imént előadottakkal kapcsolatban felvethetné valaki a következő gondolatot: Az igaz, hogy a szavak nagy része több morfémából, tehát ha úgy tetszik, több jelből áll, ha a belső szerkezetét tekintjük. De ha azt nézzük, hogy a valóságban mit jelölnek, akkor az esetek zömében azt látjuk, hogy az ilyen többmorfémás szók is, mint egység, jelölik a valóság egy meghatározott, sokszor egész jól különhatárolt darabját. Tehát — mondhatná valaki — azt kell jelnek tekinteni a nyelvben, ami a valóság egy meghatározott részét, darabját vagy aspektusát jelöli. Mit mondhatunk mindeerre?

Az kétségtelen, hogy például a német *Kuh* és *Nilpferd* szó, jöllehet az egyik egy, a másik két morfémából áll, a valóságban mindkettő egy meghatározott állatfajta jelent. Ez és számtalan hasonló eset támogatni látszik azt, hogy a *Kuh* egy állatfajta jele, tehát egy jel, a *Nilpferd* is egy állatfajta jele, tehát egy másik jel. De ne felejtjük el, hogy ha mindazok a hangszegmentumok, amelyek a valóság egy meghatározott részét jelölik, egy jelet alkotnának, akkor az olyan kifejezések, mint *die ewige Stadt*; *Franz Joseph der Erste, der dreissigjährige Krieg* stb. mind egyetlen jel lennének. A nyelvi elemek határait csak magából a nyelvi rendszerből vezethetjük le, nem pedig a külvilágból. Egészen világossá válik ez akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy hogyan jelöli a valóságnak ugyanazt a darabját az egyik nyelv és hogyan a másik. Íme néhány példa magyar–német viszonylatban. *Stadt* — város; *Major* — őrnagy; *Zug* — vonat stb. Ezekben a példákban a német szó egy morfémás, a magyar kettő. Persze bőven találunk példát a fordítottjára is, íme: *ács* — *Zimmermann*; *sás* — *Riedgras* stb. Sőt, az egyetlen morfémából álló magyar *tenyér* szóval a németben egy hárommorfémás szerkezet áll szemben: *flach|e Hand*. Márpedig a *flache Hand* szerkezetre semmiképp sem mondhatjuk, hogy egy jel — függetlenül attól, hogy a valóság egy meghatározott részét, a kézfej belső felületét jelenti —, mivel e szerkezet egy része, a *Hand*, más esetekben önállóan szintén jelenti a valóság egy másik részét. A *Hand* tehát már önmagában is jel, ezért a *flache Hand* egynél több jelből kell, hogy álljon. De nem is kell különböző nyelveket összehasonlítani annak bizonyítására, hogy a nyelvi elemek határait nem a külvilág, hanem a nyelv belső szerkezete szabja meg. Ugyanazon a nyelven belül is találunk példát bőven. Gondoljunk a német *Auto* és *Kraftwagen* szóra. Hajszálpontosan ugyanazt a darabját jelöli a valóságnak mindkettő. Nem vitás, hogy az *Auto* egyetlen jel. Viszont más esetekben szerzett tapasztalataink alapján azt sem vitathatjuk, hogy a *Kraftwagen* fonémasornak mind a *Kraft*, mind pedig a *wagen* része jel, tehát, mivel $1 + 1 = 2$, a *Kraftwagen* két jel. Ennek alapján kimondhatjuk: Ha egy nyelvi konstrukció még kisebb jelekre bontható, akkor maga nem lehet jel, hanem csak jelek együttese. Mivel a morféma az a nyelvi elem, amely jelszerűen viselkedik, s kisebb jelekre már nem bontható, a nyelvben csak a morféma jel, a fonéma csak jelrész, a szó és a mondat pedig jelkombináció.

A morféma tehát központi helyet foglal el a nyelvi elemek körében. A legkülönbözőbb nyelvi konstrukciók végső összetevői a morfémák. Ez az oka annak, hogy amikor a közvetlen összetevők szerint elemzünk, az elemzés utolsó síkján mindig morfémákat találunk.

¹ L. Harris: *Methods* . . . 327. Ugyanígy „összetett jelnek” tekinti a szót Lekomcev is. L. Voprosi Jazikoznanija. Moszkva, 1960. 1. 52.

5. Idézett tanulmányában — mint már említettük — Kolmar-Kulleschitz azt bizonygatja, hogy a fonéma is jel. Persze azt ő is kénytelen elismerni, hogy a fonémának nincs jelentése olyan formában, hogy egy nyelv fonémáit a jelentéseik alapján szét lehetne választani egymástól. Ám a szerző, hogy feltevését, a fonéma jel voltát bizonyítsa, úgy próbálja elhárítani ezt a nehézséget, hogy még a morféma jelentésének konstans voltát is kétségbe vonja: „Diese Morpheme haben strukturalistisch gesehen ebensowenig eine Eigenbedeutung wie die Phoneme (v), (e), (r), (z) usw. Man kann angesichts ihrer Polysémie, auch die Eigenbedeutung der Wörter in Frage stellen: Die Vieldeutigkeit eines Wortes wird erst in höheren Verbänden *eindeutig* ausgerichtet”.¹ Idézett passzusában Kolmar-Kulleschitz nyilván arra céloz, hogy a szónak sincsen környezettől független jelentése, s ahogy nem mondhatjuk meg, hogy a német *k* fonémának általában mi a jelentése, ugyanúgy a *ver-*, *zer-*, *-heit* stb. morféma(ik)nak sem beszélhetünk általános jelentéséről. Tehát — ide tendál a szerző okfejtése — nincs minőségi különbség a jelentéshez való viszony tekintetében a fonéma és a morféma, illetőleg a szó között, tehát ha a szó jel, akkor a fonéma is az. Kolmar-Kulleschitz nem áll egyedül azzal a nézetével, hogy a jelentés a környezet függvénye. A negyvenes évek elején napvilágot látott például egy amerikai kézikönyv, amelynek egyik fejezete címe a következő: „A symbol has meaning only in its context”.² Mivel sok tekintetben emez állítás igaz voltától függ, hogy van-e alapvető különbség a fonéma és a morféma között, avagy nincsen, más szóval ettől függ, hogy azonos természetű, tehát jel-e mindkettő, avagy nem, érintenünk kell ezt a problémát.

Független-e a jelentés a környezettől, avagy nem? Ismét emlékeztetünk arra, amit dolgozatunk 2. pontjában fejtettünk ki. Ott azt mondtuk, hogy a jelentés: szabály, a szó, illetőleg alakhasználat szabálya. Mit jelent mindez? Azt, hogy a szavakat jelentésük szerint használjuk, arra való tekintettel alkalmazzuk. Tehát beszédünkben a szavak nem véletlenül, nem találomra sorakoznak egymás mögé, hanem jelentésük alapján. S itt már el is jutottunk az imént feltett kérdésre adandó válasz nyitjához. Ha a szavakat a jelentésük alapján használjuk, akkor a jelentés megelőzi a használatot, csak úgy, amint a nyelv használata feltételezi a nyelv ismeretét.

Ha pedig a jelentés megelőzi a szó használatát, akkor nem a környezet szabja meg a jelentést, hanem a jelentés alapján „tesszük be” a szót különféle környezetébe.

Mi lenne a következménye annak, ha a jelentés nem előzné meg a felhasználást, ha nem lenne az alkalmi környezettől független? Mindenekelőtt az, hogy nem lenne szabályunk, amelynek alapján a morféma(ikat) használjuk. Hisz nyilvánvaló, hogy ha csak a környezetben „sülne ki”, hogy mi a jelentése egy morfémanak, akkor mindaddig, amíg nincs környezetben, nem tudnánk a jelentését, azaz nem is tudnánk használni. Továbbá: Mivel környezet végtelenül sok van, minden morfémanak végtelenül sok „jelentése” lenne, s így a nyelv nem rendszert, hanem kaoszt képezne.

Mivel a jelentés előbb van, mint a felhasználás, mivel a jelentés szükségképpen megelőzi az alkalmi környezeteket, a jelentés független a környezettől, a legkülönbözőbb környezetektől, s egy nyelv jel, egy morféma jelentéséhez csak az tartozik, ami a morféma jelentésében a legkülönbözlebb környezetekben közös, azonos. Az, ami csak egy meghatározott környezetben tűnik a morféma jelentésének, az nem a morféma jelentésében, hanem a környezetben van, s legfeljebb mi szubjektív módon „magyarázzuk bele” az illető morféma jelentésébe. Ismételjük: Egy meghatározott morféma jelentése a legkülönbözlebb környezetekben hajszálponto-

¹ Kolmar-Kulleschitz: *Ist das Phonem...* 67.

² Walpole, H.: *Semantics. The nature of words and their meanings*. 1941. Harvard University. 105.

san azonos, mert ha nem az, akkor már nem ugyanarról a morfémaról van szó! Hogy e kérdés helyes felismerésében mi okoz mindmáig zavart, azt egy példán világítjuk most meg.

Idézett kézikönyvében Walpole — mint említettük — a leghatározottabban síkra száll amellett, hogy környezettől függetlenül nincs is jelentés, s egy szó jelentése voltaképpen annyiféle, ahány környezetben az illető szó felléphet. Íme, néhány példája: I thought he was in Mexico; but such was not the case., In this case the detective was completely baffled., If this was the case, why didn't you inform the police?¹ Idézett példái kapcsán Walpole azt állítja, hogy azok mindegyikében más a *case* szó jelentése. Igaz lehet ez? Nem, mégpedig a következő okoknál fogva: Ha *case*₁, *case*₂ és *case*₃ jelentése nem pontosan ugyanaz, akkor e három alak nem ugyanannak a morfémanak három képviselője, hanem három egymástól független morféma, amelyek véletlenül alakilag megegyeznek. Ha tehát a *case*₁, *case*₂ és *case*₃ jelentése nem azonos, akkor csak három homonimával állunk szemben. Ha csak alakilag egyeznének, akkor semmi jogunk nem lenne egy kalap alá vonni ezeket az elemeket. Nyilvánvaló, hogy azonosságuk gondolata csak azért vetődhet fel, mert az alakjukon kívül is megegyeznek valamiben. Ez a valami pedig a jelentés. Szerintünk tehát az idézett *case* alakok jelentés tekintetében is azonosak, pontosan egyezők, s ezért és csak ezért tekinthetjük ezeket ugyanazon morféma három különböző környezetben megfigyelhető megjelenési formájának.

Azt mondtuk az imént, hogy *case*₁, *case*₂ és *case*₃ mind az alak, mind a jelentés szempontjából azonos. Ez okvetlenül így is van. De nem jelenti azt, hogy minden tekintetben azonosak. Csakhogy nem a jelentésük különböző, hanem a tekintetben van köztük különbség, hogy a konkrét valóságban mit jelöl az egyik, mit a másik! Walpole egész gondolatmenetében abból ered a félreértés, hogy összekeveri a jelentést a jelöléssel, pontosabban azt hiszi, hogy a jelviszonynak csak két tagja van: jel és jelölés. Erről feledkezik meg Kolmar-Kulleschitz is, amikor tagadja, hogy a morfémanak van környezettől független jelentése. A jelentés — mint fentebb kifejtettük — szükségképpen független a környezettől; az, ami csak a környezetben tisztázódik, az nem a jelentés, hanem a jelölés!

Jelentés és jelölés összekeverése — illetve szét nem választása — napjainkban is egyike a leggyakrabban előforduló lingvisztikai tévedéseknek. Hányszor olvashatjuk például, hogy a latin accusativusnak „többféle jelentése” van, mert íme „lokális jelentésű” a *Rōmam ire*, s „absztrakt, obiectivusi jelentésű” a *Rōmam vidēre* féle szerkezetekben. Igaz volna ez? Ha a *Rōmam* jelentése más az első mondatban, mint a másodikban, akkor mi nem egy, hanem két különböző esettel állnánk szemben, amelyek csak alakilag esnének egybe, mint pl. *dominus* ablativusa és dativusa (*dominō*), de különben semmi közük nem lenne egymáshoz. Ha viszont azt valljuk, hogy mindkét *Rōmam* alak ugyanaz az eset, accusativus, akkor el kell ismernünk, hogy alakjuk és jelentésük azonos, legfeljebb a jelölés terén különböznek az idézett mondatokban. A jelölés természetesen nem független a jelentéstől, de nem is azonos azzal.

Eredményeinket az alábbiakban foglalhatjuk össze:

A fonémának sem közvetlenül, sem közvetve nincs köze a jelentéshez. A fonéma nem jel, csak építőköve a jeleknek. Nem differenciálja a jelentéseket, csak a hangtesteket, amelyek mint osztatlan egész „hordják” a jelentéseket. A nyelvben a morfémák a jelek, s ennek következtében a több morfémás nyelvi képződmények — per definitionem is — már jelcsoportok. A morfémák jelentése független a környezettől, hisz megelőzi az alkalmi környezeteket. Az, ami a környezet függvénye, nem a jelentés, hanem a jelölés.

Antal László

¹ Walpole: Semantics 31.

Népi növénynevek a XVIII. századból

A budapesti Piarista Könyvtár egyik XVIII. századi fűvészkönyve: Ectypa Vegetabilium usibus medicis . . . . . moderante D. Christiano Ludwig ordinis medici in Academia Lipsiensi Decano. Halae Magdeburgicae 1760. Impressit Joannes Godofredus Trampus prostat Lipsiae in officina Breitkopfiana. A folio alakú könyvnek (kjn.) nemcsak szövege, hanem címlapja is bilingvis; a latin felirat alatt a német címet olvashatjuk: Nach der Natur gefertigte Abdrücke der Gewächse, welche besonders zu dem medicinischen Gebrauche bestimmt sind. A 96 + CC táblából álló könyv elég ritka, számunkra azonban még ezen kívül is értékesé teszi az a körülmény, hogy két ismeretlen piarista botanikus a növények színes ábrái alá a latin és német nevek mellé a magyar elnevezéseket is odaírta. Az első bejegyzés a XVIII. századból való, ez a kéz a népi és nyelvújítók adta elnevezéseket írta be, a másik kéz a XIX. század második felében a Linné adta terminus technicusoként szereplő neveket írta be ceruzával. Ha — néhol a régi és az új elnevezés egyezett, *etiam*-ot írt oda. A magyar elnevezés néhány helyen hiányzik, úgyszintén előfordul, hogy olyan kifejezést találunk, amely nem lehet népi eredetű. Máshol viszont 3—4 magyar nevet is találunk. Alább közöljük a 200 növény nevét a könyv sorrendjében, először a nyomtatott latin és német nevet, majd — dőlt betűvel — a magyar elnevezéseket, végül a hivatalos latin nevet adjuk, ez utóbbit zárójelben.

Althea, Eibisch: *Máhola Ziliz* (Althea officinalis).

Betonica, Betonien: *Orvosi Bakfű* (Betonica officinalis).

Borrago, Boretsch: *Kerti atraczell, Ugorkaszagufű* (Borrago officinalis).

Buxus, Buxbaum: *Télizöld* (Buxus sempervirum).

Cardiaca, Herzgespann: *Szúrós gyöngyhím* (Leonurus cardiaca).

Carduus benedictus, Kardobenediktenkraut: *Aldott fű, Pápapfű, Bárcs* (Centaurea benedicta).

Cataputia maior, Wunderbaum: *Szűzbárány, Csudafahimboj, Vakondokfű, Krisztuspálma* (Ricinus communis).

Consolida media, Gulden Günsch: *Fiasfű, Középnadályfű, Tornyos Kacsanyak* (Ajugo pyramidalis).

Dantus sativus, Möhren: *Sárgarépa, Sárga Murok* (Dantus carota).

Dietammus albus, Weisser Diptam: *Szarvasgyökér, Köröske, Ezerjő* (etiam).

Hypericum Iohanniskraut: *Csengő Linka* (Hypericum perforatum).

Linaria, Leinkraut: *Gyujtoványfű, Oroszlánszáj, Asszonylen, Lenű Pintyő* (Antirrhinum linaria).

Malus Granata, Granatapfelbaum: *Piros Pomagranát* (Punica granatum).

Marum verum, Amberkraut: *Macskafű, Életfű, Engem szagolj, Életillat Tororja* (Teucrium marum).

Melissa Turcica, Türkische Melisse: *Török méhfű, Sárkányfejűfű, Pöttögetett Pofóka* (Dracocephalum moldavicum).

Mentha Saracenica, Frauenmünze: *Lapos Ménta, Vénasszonyvirág, Boldogasszony-*

- lapu, Varadics Pártamag, Lapos Bazsámint* (Tanacetum balsamita).
- Papauer Rhoeas, Klapperrosen: *Pipacs* (etiam).
- Palypodium, Engelsüss: *Édesgyökű Páfrán* (Polypodium vulgare).
- Prunella, Brunellen: *Gyikfű, Békavarfű, Tüsfű, Torok illahim* (Prunella vulgaris).
- Ruta hortensis, Gartenraute: *Szagos ruta* (Ruta graveolens).
- Scabiosa, Scabiosen: *Koszfű, Rühfű, Mezei sikkanttyú* (Scabiosa arvensis).
- Tanacetum, Rheinfarn: *Gilisza Varadics* (Tanacetum vulgare).
- Ulmaria, Geissbart: *Borvirág, Legyező Bajnócsa* (Spirea ulmaria).
- Victorialis rotunda, Runde Siegwurzel: *Bókoló Dákoska* (Gladolus communis).
- Vince toxicum, Schwalbenwurz: *Ebfáj, Eskuláp füve, Föcske-gyökér, Méreglő Czikka* (Asclepias vincetoxicum).
- Absinthium panthieum, römischer Wermuth: *Bárány üröm* (Artemisia pontica).
- Ageratum, Leberbalsam: *Sárga Czikzkóro* (Achillea geratum).
- Agnus castus, Keuschlamm: *Bárányszűzfa Barátbors, Leányharagfa, Szűz nemeszeretemfa* (Vitex agnus castus).
- Agrimonia, Odernennig: *Apró bojtortján, Bojtortján párló* (Agnus cupatorea).
- Beccabunga, Bachbungen: *Vizi pále, Vizi v. téli saláta, Deréce Szigoráll* (Veronica beccabunga).
- Bistorta, Matterwurz: *Kigyógyökerűfű, Te-kert Csikszár* (Polygonum bistorta).
- Botrys, Taubenkraut: *Bajfű, Fürtösfű, Fodorka, Libatopp, Szőlőfű* (Chenopodium botryis).
- Calamintha montana, Bergmünze: *Erdei ménta, Erdei csombor, Hegyi méhfű* (Melissa calamintha).
- Calamus vulgaris, gemeiner Kalmus: *Orvosi Kálmos* (Acorus calamus).
- Carduus Mariae, Mariendistel: *Tarka tövés, Máriafű, Tarka lapu, Tarka bogáncs* (Carduus Marianus).
- Coryophyllata, Benedictwurz: *Gyömbérgyökér, Benedekfű, Szegfűszagú csiklász* (Geum urbanum).
- Coriandrum, Koriander: *Kerti Koriandrom Czigány petrezselyem, Sobrabori* (Coriandrum Satiarum).
- Cornus, Cornelbaum: *Húsos som* (Cornus ma.....).
- Gallium luteum, Waldstreh, *Szent Antal tüze fű, Kása orbáncz, Téjoltó galaj, Tejaltató, Tejsugorító* (Galium verum).
- Hysoppus, Isop: *Kerti izzóp* (Hysoppus officinalis).
- Lentiscus, Mastixbaum: — (Pistacia lentici.....).
- Malva arborea, grosse Pappel: *Málvarózsa, Rózsa-ziliz* (Alcea rosea).
- Primula veris, Schlüsselblume: *Kásavirág, Szent Györgyvirág, Sárga kikerics, Tavasi Kankalin, Keztyűvirág* (etiam).
- Psyllium, Flohkraut: *Bolhamag, Bolha Útifű* (Plantago cynops).
- Pulmonia, Lungenkraut: *Dongófű, Pöttyögetett Gálna* (Pulmonia officinalis).
- Rhebarbarum, Rhebarbar: — (Rhem. induletum seu Rhebarbara).
- Sigillum Salamonis, Weisswurz: *Salamon Pöcséte, Pöcsétes gyökér, Soktérdu fű, Sokbütykű Gyöngyvirág, Erdei súlyfű* (Convallaria polygonetum).
- Tilia, Lindenbaum: *Hársfa, Hárs Szádok* (Tilia europea).
- Tropogon, Bochsart: *Réti Bakszakál* (Tropogon pratensis).
- Tussilago, Huflattich: *Martilapú Szattyú, Lókörmű Szattyú, Kis édeslapú* (Tussilago farfara).
- Antirrhinum maius, Löwenmaul: *Ebfűfű, Oroszlánszáj, Borjúorrú fű, Aranyevő Pintyő, Piros gerézes Orrosfűfű* (etiam).
- Chelidonium minus, klein Schönkraut: *Föcskefű, Galambbogyó Figeződ, Kerek saláta* (Ranunculus ficaria).
- Cicer, Kischer: *Csecseri borsó, Kosfő borsó, Bagoly borsó, Kosfű Bagolcsa* (Cicer orietinum).
- Consolida regalis, Rittersporn: *Mezei sarkvirág* (Delphinium consolida).
- Cygnus, Kornblume: *Búzavirág, Csükküllő* (Centaurea cygnis).
- Cydonia, Quitten: *Birsalma, Közönséges birs* (Pyrus cydonia).

- Doronicum, Gensenwurz: *Bányászfű, Vadkecskefű, Hegyremenők füve, Zerge Tarkőr, Szédülés elleni fű* (Doronicum pardaliances).
- Dulcamara, Bittersüss: *Iszalg, Sz. Ilona szőlője, Vörös v. vízi ebszőlő, Horoskacs, Keserédes csucsor* (Solanum dulcamara).
- Emula, Alant: *Örvény Sertecskék* (Imula lele-nium).
- Filipendula, rother Steinbrech: *Bajmóca, Kolacsos Borvirág, Varjú nagyorrú* (Spiraea filipendula).
- Gratiola, Gottes Gnadenkraut: *Földepe, Kegyelemfű, Innyújtófű, Kőszvényburján, Réti Czikorka* (Gratiola officinalis).
- Hedera terrestris, Gundermann: *Repkény, Fárafutó Borostyán, Katona Petrezse-lyem, Kerek nádorfű* (Gledhania hede-racea).
- Laureola, Seidelbart: *Selyemláz, Tetűfa, Farkas Boroszlán* (Daphne mezereum).
- Liquisia, Süssholz: *Édes Higvirics* (Glycyrrhiza glabra).
- Latus sativa, Siebengeseit: *Kék Lóher, Molyfű, Szagos v. kerti Lóhere* (Trifolium coeruleum).
- Meum, Bärwurz: *Hajas Ádáz* (Aethusa meum).
- Millefolium, Schlafgarbe: *Cziczfarka, Ezer-levelűfű, Egérfarkú Cziczkóró* (Achillaea millefolium).
- Ononis, Haukechel: *Tövises iglicz* (Ononis spinosa).
- Onacus, Eichbaum; *Kocsános Tölgyfa* (Quercus pedunculata).
- Rosa sylvestris, wilde Rose: —, (Rosa mon-tana).
- Salvia, Salben: *Kerti Zsálya* (Salvia officinalis).
- Scrophularia foetida, Braunwurz: *Fekete cseresnye, Fügefű, Fekete bodza, Varjú mogyoró, Torokgyékfű, Bodza Görvélyő, Barnagyök, Göcsgyök* (Scrophularia no-dosa).
- Sophia Chirurgorum, Sophienkraut: *Kánya-fű, Sebforrasztófű, Szófia rózsa, Kánya Zsombor* (Sisymbrium Sophia).
- Tragacantha, Traganth: — (Astragalus Tragacantha).
- Vinca perinca, Wintergrün: *Erdei pusz-páng, Télizöld, Szászfű, Loncz, Földi borostyán, Börvény Meteng* (Vinca mi-nor).
- Absinthium vulgare, gemeiner Wermuth: *Fehér Üröm* (Artemisia absinthium).
- Alliaria, Knoblauchskraut: *Hagymaszagú Szegecs* (Erypinum alliaria).
- Asparagus, Spargel: *Klárifű, Lófark, Spár-ga, Nyúlárnyék* (Asparagus officinalis).
- Calendula, Ringelblume: *Gyűrűvirág, Ha-lottvirág, Aranyvirág, Kerti Peremér, Fűlemüle* (Calendula officinalis).
- Consolida maior, Walkwurz: *Borsos Dagály-fű, Fekete Nadály* (Symphitum offici-nale).
- Cynoglossum, Hundzunge: *Ebnyelv, Pat-kányfű, Egérszagú fű, Orvosi Árnő* (Cynoglossum officinale).
- Frangula, Faulbaum: *Kutya Bönge* (Rham-nus frangula).
- Fumaria, Erdrauch: *Föld Füstike* (Fuma-ria officinalis).
- Genista tinctoria, Färber-Pfienkraut: *Nyúl rekettye* (etiam).
- Hyoscyamus, Bilsenkraut: *Disznóbab, Ör-dögfű, Beléndfű, Bolondító Csalmatal, Ördög szem* (Hyoscyamus niger).
- Larix, Lerchenbaum: *Vörös Fenyő* (Pinus larix).
- Lilium convallium, Mayblumen: *Gyöngy-virág, Májusi Lengenyé* (Convallaria majalis).
- Mespilus germanica, Mispel: *Nászpolya, Borizű Lasponya* (etiam).
- Nigella, Schwarzkümmel: *Szőrös Kandilla, Kék K.* (Nigella sativa).
- Origanum vulgare, Dosten Wohlgemuth: *Szűfű, Varga majoránna, Fekete Gyapár, Szurokszagú Murvapikk* (etiam).
- Ribes Nigrum, schwarze Johannisbeeren: *Fekete Ribiszke* (etiam).
- Ribes Nigrum, rothe Johannisbeeren: *Fekete Ribizli* (etiam).
- Sabina, Sadebaum: *Cziprusfenyő, Lóczip-rus, Nehézszaqu Boróka* (Juniperus sa-bina).
- Sanguisorba, Blutkraut: *Vérfű, Orvosi Vér-fő* (Sangvisorba officinalis).
- Satyrum, Stendelwurz: *Kétfelvű Kosbor* (Orchis bifolia).

- Scorzonera, Scorzonere: *Artifű Pozdor* (Scorzonera hispanica).
- Stoechas citrina, Rheinblumen: *Sárga gyopár* (Gnophalium aremarium).
- Valeriana maior, grosser Baldrian: *Nárdus gyökörke* (valeriana phu).
- Valeriana minor, wilder Baldrian: *Orvosi v. Macskagyökörke* (Valeriana officinalis).
- Veronica, Ehrenpreis: *Dicsőségesfű, Kegyelemdíjfü, Orvosi szigoráll* (Veronica officinalis).
- Acanus vulgaris sive Pseudo Acanus, gelbe Wasserlilie oder falsche Ackerwurz: *Sásliliom, Sárga liliom, Vizililiom, Sás Nőszírom* (Iris pseudoacanus).
- Angelica, Engelwurz: *Orvosi Főangyalka* (Angelica Archangelica).
- Folium Angelicae, Blatt zur Engelwurz: *Főangyalka levele*.
- Anthora, Heilgift: *Csuklás fű, Szelid v. sárga Sisakfű, Méregölő Sisakvirág* (Aconitum anthora).
- Aristolochia longa vulgaris, Gemeine lange Hohlwurz: *Hosszú Gégevirág* (Aristolochia longa).
- Bardana maior, Grosse Klette: *Pókhálós Bojtorján* (Bardana Arctium).
- Capparis, Copern: *Kápri Káporna* (Capparis spinosa).
- Cerasus nigra, Schwarzer Kirschbaum: *Fekete cseresnye* (Prunus cerasus).
- Ficus, Feigebaum: *Édes Füge* (Ficus carica).
- Hepatica alba, Parnassergross: *Gyönyörű Boglárpót* (Parnassia palustris).
- Iasminum, Jasmin: *Bolti Jázmin* (Jasminum officinale).
- Iris nostras, Blaue Lilien oder gemeine Violenwurz: *Kék liliom, Pompás nőszírom* (Iris germanica).
- Melilotus, Melilaten, gemeiner Steinklee: *Somkóró Lóhere, Dutkóró* (Trifolium officinale).
- Morus, Maulbeerbaum: *Fekete Szeder* (Morus nigra).
- Porictoria, St. Peterskraut oder Glosskraut: *Fogolyfű, Kőrontófű, Orvosi Fal-fű* (Porictoria officinalis).
- Pentaphyllum, Fünffingerkraut: *Terjedő Pimpó* (Potentilla reptans).
- Phalaris canariense, Canariensamen: *K. Köles, Kanári Polyvacsucc* (etiam).
- Ptarmica, Berufkraut: *Kenyérbél Dórant* (Achillaea ptarmica).
- Pulsatilla, Küschenschelle: *Korcs Kőkör-csin* (Anemone pulsatilla).
- Saxifraga, Steinbrech: *Bibircsós Kőtör* (Saxifraga granulata).
- Serpyllum, Quedel: *Kakukfű, Kakuk Demutka* (Thyma serpyllum).
- Sumach, Gerberbaum: *Virginiai Szömörce* (Rhus typhium).
- Thymus, Thymian: *Kigyófű, Vad csombor, Kakukfű, Kakuk Demutka* (Thymus vulgaris).
- Verbascum, Wallkraut, Feldkerzen: *Gyapjúfű, Királygyertyatartó, Ökörfarkkóró* (Verbascum thapsus).
- Vitis, Weinrebe: *Bortermő Szőlő* (Vitis vinifera).
- Acanthus, welsch Bärenklau: *Diszes Akánt* (Acanthus mellis).
- Balsamina Momordica, Balsamafel: *Csúcsos Magrúgó* (Momordica balsamina).
- Belladonna, Tollkraut: *Farkas cseresnye. Dühösfű, Veszettfű, Ördögbibirkó, Ördög-bogyó, Álomfű, Kábító bogyó, Erdei beléndek, Szépnőnye Nadrágulya, Nagy-fű* (Atropa belladonna).
- Carthamus tinctorius, Safflohr: *Vad Sáfrány, Sáfrány Szeklicse, Gordon* (etiam).
- Chamaepitys, Schlagkraut: *Tomorja* (Teucrium chamaepitys).
- Chamomilla, Chamillen: *Orvosi Székfű* (Matricaria chamomilla).
- Chelidonium majus, gross Schöllkraut: *Föcske Gódírcz* (etiam).
- Cochlearia, Löffelkraut: *Kanál Torma* (Cochlearia officinalis).
- Dictamnus creticus, Creticher Diptam: *Krétaí murvapikk* (Origanum Dictamnus).
- Euphrasia, Augentrost: *Szemfű, Szemgyógyítófű, Szemvidító Szálkacsék* (Euphrasia officinalis).
- Fragaria, Erdbeerkraut: *Eper* (Fragaria vesca).
- Helleborus albus, weisse Riesswurz: *Fehér Húnyor, Fehér Zásza* (Veratrum album).

Az előbbinek levele.

Helleborus niger, schwarze Riesswurz:
Fekete Húnyor (etiam).

Hepatica nobilis, Edel Leberkraut: *Három-
karélyos Májka* (*Anemone hepatica*).

Lens, Linse: *Főzelék Lencse* (*Ervum lens*).

Limaea, Limäa: — (*Limaea borealis*).

Linum catharticum, Plurgierflachs: *Béka
Len* (etiam).

Linum vulgare, gemeiner Flachs: *Házi Len*
(*Linum usitatissimum*).

Marrubium album, weisser Andorn: *Szagos
Besztercze*, *Melgyógyító fű*, *Orvosi
Pemet* (*Marrubium vulgare*).

Matrifilua, Waldmeister: *Szagos Műge*
(*Asperula odorata*).

Milium solis, Meerhisse: *Madárköles*,
Gyöngyköles, *Gyöngyfőmag*, *Napkása*
(*Lithospermum officinale*).

Nummularia, Pfennigkraut: *Innyujtófű*,
Pénzlevelű Lízinka (*Lysimachia num-
mularia*).

Verbena, Eisenkraut: *Galambfű*, *Vasfű*,
Szopora Galambócz, *Bájfű* (*Verbena
officinalis*).

Virga aurea, gülden Wunderkraut: *Arany-
vessző*, *Aranyos Ritkakarék* (*Solidago
virgaurea*).

Alkekengi, Jüdenkirschen: *Zsidócseresnye*,
Salamon pöcsétje, *Hólyagcseresnye*, *Tü-
zes fű*, *Körontó fű*, *Piros Páponya*,
Muharcz (*Physalis alkekengi*).

Aristolochia fabacea, falsche runde Hoch-
wurz: *Kakasláb*, *Hüvelykes Földfüsti*,
Likasir Füstike, *Tavaszi Gerézdes* (*Fu-
maria bulbosa*).

Artemisia, Benfuss: *Fekete Üröm*, *Tapló-
üröm* (*Artemisia vulgaris*).

Auricula muris, Mausöhrenchen: *Egérful Hal-
gyomál* (*Hieracium pilosella*).

Camomilla romana, römische Camille:
Római Szikfű, *Nemes Mantika* (*Anthe-
mis nobilis*).

Corni, Kümmel: *Konyhakömény* (*Cornum
corni*).

Cheiri, gelbe Veilchen: *Fojtlinka Ibolya*
(*Cheiranthus cheiri*).

Datura, Stechapfel: *Gémorru Redősirom*
(*Datura ferox*).

Faba, Sambohne: *Közönséges Bab* (*Vicia*

fab).

Foenum graecum, Boeshorn: *Bakszarvú
Lepkeszep* (*Trigonella foenum graecum*).

Galega, Geissraute: *Kecskere Gálga* (*Galega
officinalis*).

Galeopsis, taube Ressel: *Fehér Tótkanaf*
(*Lamium album*).

Gnaphalium, Ruhrkraut: *Kéllaku Vitorlár*
(*Gnaphalium dioicum*).

Leusticum, Liebstöckel: *Orvosi Lestyán*
(*Ligusticum levisticum*).

Nopus sativa, Steckrübe: *Karórépa Ká-
poszta* (*Brassica nopus*).

Nasturcium hortense, Gartenkresse: *Kerti
Borsíz* (*Lepidium sativum*).

Nicotiana, Tobach: *Cserjés Dohány* (*Nico-
tiana fruticosa*).

Persicoria, Wasserpfeffer: *Bolhafű*, *Vizi
Húnyor*, *Ebgyömbér*, *Nyűlölőfű*, *Kukacz-
hajtófű*, *Vizibors Csikszár*, *Légyfű* (*Poly-
gonum hydropiper*).

Pisum, Erbse: *Mezei Borsó*, *Tajtétkzó Szap-
panfű* (*Pisum arvense*).

Saponaria, Seifenkraut: *Tajtétkzó Szappan-
fű* (*Saponaria officinalis*).

Sclarea, Scharlenkraut: *Sebes Zsálya*, *Skar-
lát Zsálya* (*Salvia sclarea*).

Solanum nigrum, Nachtschatten: *Ebszőlő*,
Fekete Czuczor (etiam).

Thlaspi arvense, Baurenkresse: *Temondád*,
Vadmústár, *Nagy baracska*, *Vetési tor-
zsáka*, *Nyűfű* (etiam).

Tormentilla, Tormentill: *Főlálló Timpó*
(*Tormentilla erecta*).

Viola Martia, blaue Veilchen: *Tavaszi viola*
(*viola odorata*).

Alchimilla, Sinan: *Karélyos Békál* (*Alche-
milla vulgaris*).

Amygdalus, Mandelbaum: *Közönséges Mon-
dola* (*Amygdalus officinalis*).

Angelica, Engelwurz: *Erdei Angyalka* (*An-
gelica sylvestris*).

Előbbinek levele.

Apium, Eppich: *Konyhazeller* (*Apium gra-
veolens*, Seller).

Aquilegia, Ackelen: *Harang Czármely*
(*Aquilegia vulgaris*).

Asarum, Haselwurz: *Kerek kapor*, *Mogyoró-
alj Kapotnyak* (*Asarum europaeum*).

Bellis maior, grosse Gänseblume: *Ökör-*

- szem, *Fehérvirág* (Chrysanthemum leucanthemum).
- Bellis minor, Kleine Gänselblume: *Babérvirág*, *Kis nádályfü*, *Százszorszép Rukercz* (Bellis perennis).
- Bonus Henricus, guter Heinrich: *Ludláb*, *Kenőfű*, *Paréj Libatopp* (Chenopodium bonus Henricus).
- Bursa Pastoris, Täschelkraut: *Pásztorbakó Táska* (Thlaspi bursa pastoris).
- Erysinum, Wegesenf: *Toroktisztító fű*, *Szaporá Szegecs* (erysinum officinale).
- Juglans, Welscher Nussbaum: *Pompás Diófa* (Juglans regia).
- Juniperus, Wachholderbaum: *Gyalogfenyő Boróka* (Juniperus communis).
- Lilium album, weisse Lilie: *Fehér Liliom* (Lilium candidum).
- Lupinus, Feigbohne: *Fehér csillagfürt* (Lupinus albus).
- Matricaria, Mutterkraut: *Kerti Szikfű*, *Nádra Pártamag* (Matricaria portheimium).
- Morsus Diaboli, Teufelsabbiss: *Csonkagyökű Sikkantyú* (Scabiosa succisa).
- Persica, Pferschenbaum: *Őszi Barack* (Amygdalus persica).
- Pulegium, Polen: *Csombor Ménta*, *Oláh Ménta*, *Vad csombor* (Mentha Pulegium).
- Rosmarinus, Rossmarin: *Szagos Rozmaring* (Rosmarinus officinalis).
- Sanguisorba, Welsche Bieberelle: *Vérfű*, *Orvosi Vérfő* (Sanguisorba officinalis).
- Santalina, Gartencypresse: *Gelesztavirág*, *Czifrus*, *Cziprus Nézsit* (Santalina chamaecyponissus).
- Satureja, Saturen: *Borsfű*, *Csombor*, *Borsos Szátorja* (Satureja hortensis).
- Telephium, fette Henne: *Bablevelű Szaka* (Sedum telephium).

Schram Ferenc

Édes anyanyelvünk

I.

Miért édes az anyanyelvünk? Az új, népszerű nyelv művelő folyóirat születésének történetéhez tartozik az is, hogy némi vita alakult ki a címadás körül. Az esetleg zavaró egyezések mellett (általános iskolai tankönyv, rádióelőadás-sorozat stb. címe) némelyek úgy érezték, hogy az *édes anyanyelvünk* kifejezésnek valami korszerűtlenül „édeskés”, a szentimentalizmus és a biedermeier korszakára emlékeztető, érzelmes hangulata van.

Az *édes anyanyelvünk* kifejezés a XVIII. század végén született, amikor a magyar nyelv jogaiért és „csinosítás”-áért vívott küzdelem egybeesik a szentimentalizmus irodalmi-művészeti ízlésáramlatával, stíluskorszakával. E kornak és szellemi folytatásának, a biedermeiernek valóban kedves szava az *édes*, a keresett, finomkodó társalgási nyelvben és az irodalomban (l. pl. Kármán: Fanni hagyományai; vö.: Kertész Manó: Szállók az úrnak 77; Trócsányi Zoltán: A magyar nyelv Biedermeier-korszaka. MNy. 23: 389; Tompa József: Az irodalmi nyelv. Nyelvünk a reformkorban; T. Lovas Rózsa: A társalgási nyelv. Uo.; Zolnai Béla: A magyar biedermeier). A kor mesterkélt életérzését és stílusát egyaránt jól jellemzik Tóth Lőrinc sorai:

E művelt jelenkor
Pityergő, cukros, édes hősei
Babért aratnak rózsás ajkakon.

(Átok 67. 1835. Nagysz.)

Valószínűleg akkor jönnek divatba az ilyen megszólítási formák: *édes alakom* (Dugonics: Etelka 1: 35. 1788), *édes lelkem* és a ma már nevetségesnek, szirupos bájolásnak ható *édes úr* (l. a Csokonaihoz intézett levelek megszólításaként: Vargha Balázs: Csokonai emlékek 131, 157, 174 [1960.], s még Arany Hamlet-fordításában is, pl. II, 1). A Nagyszótár gyűjtésében találunk ilyen jelzős kapcsolatokat is: *édes hölgye, neje*; *édes eleink*; *édes íga, kötelesség, kötel (!)*; *édes szó, könnyek, hitegetés*; *édes ájulások, bágyadás, érzékenység, gyötrelm* stb. A nők mai szóhasználatára jellemző *édesem* megszólítás és az *édes* jelzőnek tetszést, elismerést kifejező, gyakran már súlytalan, mindenes használata (pl. *édes ruha, eset, könyv, pofa* stb.) talán e korszak tartós öröksége.

Úgy látszik tehát valóban, hogy az *édes* szó divatja jellemző a XVIII–XIX. század fordulójának szentimentalizmusára és finomkodó nyelvhasználatára. Ne feledjük azonban, hogy az *édes* melléknév átvitt értelemben meleg vonzalmat, szeretet, bizalmasságot, gyengédséget, tetszést kifejező jelzőként (= kedves, drága, nagyon szeretett, igen kellemes, jóleső stb.) anyanyelvünknek a legrégebb idők óta általánosan használt szava. Ahogy Czuczor–Fogarasi szótára mondja: „Általában, midőn a magyar nyájaskodik, ez egyik legkedveltebb szólító szava” (2: 460). Ezért jelenti a legszorosabb vérségi, családi kapcsolatot is: *édesapa, édesanya, édestestvérek* stb. (l. NySz. *édes*, 1: 95, 558; Kertész i. m. 75–6). E szókapcsolatokat az *édes*-nek megfelelő, szó szerinti kifejezéssel nemigen lehet

idegen nyelvekre lefordítani, mert azok általában más módon fejezik ki a vérségi kapcsolatot, illetve a kedveskedő gyengédséget, becézést, bizalmas szeretetet.

P. Balázs János cikke (Mióta beszél az ember *anyanyelven*? Nyr. 84: 467) bemutatja a fejlődéssort, ahogyan a különféle változatok közül (*született nyelv, hazai nyelv, honi nyelv, nemzeti nyelv* stb.) kiválik a XVIII. század vége felé a középlelatin *lingua materna*, ill. közvetlenül a német *Muttersprache* mintájára alakult *anyai nyelv, anyanyelv* szókapcsolat. A többi változattal való elég hosszú vetélkedésben azután a múlt század közepe táján véglegesen győz az utóbbi.

P. Balázs nem tér ki az *édes anyanyelv* szókapcsolat kérdésére. Ebben az irányban kiegészítjük tehát közlését, megszerezve néhány más idevágó adattal is.

Az *anyanyelv*-re már 1777 tájáról, az *anyai nyelv*-re azonban csak 1789-ből idéz adatot P. Balázs, holott nyilván a jelzős szerkezet az eredetibb. Figyelmét elkerülte talán, hogy a nagyszótári gyűjtés anyagában vannak korábbi előfordulására is példák: 1772: „A' mi *annjai nyelvünkön* egyéb nints, a' Pariz Pápai Ferentz munkáján kívül” (Mariuszki: A néphez való tudósítás 11); 1784: „Kik *született Annjai nyelveket* betsülni tudjátok” (M. Hirmondó 364; a példa két változat keveredését is mutatja); 1787: „Előbb az *anyai nyelvnek* kell kipalléroztatni” (M. Kurír 396); stb.

Az *anyai nyelv*-re sok későbbi példa akad Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság irataiban az 1791–1806. évek közt (közvetette Jancsó Elemér, Bukarest, 1955.). Használatára — egyre gyérülő, ódon maradványként — felbukkan még a múlt század vége felé is.

Az *anyanyelv* kapcsolatra is van a Nagyszótár gyűjtésében egy évvel korábbi adat: 1776: „Más idegen nyelveknek vizsgálások miatt Nemzetünknek *Anya nyelvét* felejtünk kellene” (Bessenyei: Lucanus első könyve 3.).

A jelzős kapcsolatból összetétellé válás hasonló példái: *anyai iskola* — a debreceni *anyaiskola* (1806., Nagysz.), *anyai téj* — *anyatej* (1814., Nagysz.).

Akadnak kombinált alakok is: *született anyai nyelv* (M. Hirmondó 1784: 364. Nagysz.); *tulajdon anyai nyelv* (Az Erd. Magy. Nyelvmív. Társ. ir. 124; 1791?); *nemzeti magyar nyelv* (uo. 121 stb.); *anyai folyó nyelv* (uo. 361); *anyai magyar nyelv* (Teleki László: A magyar nyelv elé mozdításáról... 14. 1806); *született magyar nyelv* (uo. 234); stb.

A cikk idéz néhány érdekes adatot, mintegy kifejtő értelmezést, az elnevezés magyarázatául. Ezekhez is pótolunk egyet-kettőt: „Az *anya* tejével szokni valamihöz.” (Decsi: Adag. 51. 1598. NySz.); [A helyes magyar beszéd elemei] „a Magyar nyelv” tulajdonát mind eddig tisztán fenn-tartó Székelyekbe *anyai téjjel* óltattak” (Baróti Szabó Dávid: Ki nyertes ...? 73. 1787. Idézi Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség ... 292. 1960.); „Regulákat szabni ... még attól sem mindenkitől telik, a' ki azt a' Nyelvet az *anya* tejével együtt szífta be” (Bessenyei: Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék 24. 1790. Benkő i. m. 321); „Hol [vagyon] az *anyai* emlékből bé szopott született nyelv?” (Báróti: A védelmezett magyar nyelv 18. 1790. Nagysz.); [A helyes magyar nyelvérzék] „az *Anyád* tiszta magyar tejével kell szopnod” (Bőjthi Antal A nemes magyar nyelv ... 36. 1794. Benkő i. m. 118); „El fogja-e hinni a született magyar, hogy *anyai* tejével beszopott nyelvét nem tudja?” (Kármán József: A nemzet csinosodása. 1795. M. Remekírók 9. k. 49.); „Azonn a' nyelvonn akarnak írni, a' melyre .. minket *édes magyar anyáink* kapattak” (Fazekas Mihály, 1804. Csokonai emlékek 202).

Czuczor—Fogarasi szótára is így értelmezi az *anyanyelv* fogalmát (a szó régies, nyelvtudományi jelentését most mellőzzük): „Azon nyelv, melyet, mint mondani szokás, *anyánk* tejével szoptunk, anyánktól tanultunk” (1: 164. 1862.).

P. Balázs fejtegetéseinek vitatható része az, hogy az *anyanyelv* elnevezésnek aránylag kései feltűnését a dajkák szerepével magyarázza. Érdekes azonban, hogy sok helyütt megjelenik a nyelvi műveltségre vonatkozó megjegyzésekben az *édesanya* mellett a *dajka*

is. Pl.: „A' ki tsak azt tudja, a' mit Annyától, dajkájától tanúltt, a' ki az olvasást restelli, könyveket nem írhat” (Rájinis József: A' magyar Helikonra vezérő kalaúz 78. 1781. Benkő i. m. 296); „Nem tudják jól a nyelvet, mivel nem anyjok és dajkájok tejével tanulták volt” (Az Erd. Magy. Nyelvmív. Társ. iratai 124—5. 1792?); „Az írók nem egyaránt tudják a nyelvet, mivel... nem anyjok és dajkájok tejével szopták volt” (uo. 128. 1793?). Horvát István egyenesen a dajkákra ruhazza az anyanyelvre tanítás szerepét: „Születése után tsak hamar minden ifjú polgár dajka kezébe jut: 's attól tanulja kiki leges legelőször a' hazai nyelvet” (Boldogréti Víg László: Versegi Ferentznek megfogatkozott okoskodása... 110. 1806.).

Ezek a körülírások tehát az anyanyelv fogalmát világosan összekapcsolják első sorban az *a n y a*, pontosabban az *é d e s a n y a* személyével. A gyermek általában és természetesen az *(édes)anya* nyelvét tanulja meg, ez lesz az *anyanyelve*. Ezt mutatja szemléletesen a P. Balázs idézte két adat, mely az elnevezés kialakulásának kezdeti szakaszát képviseli: „*Annya*” [= anyjának *a*] *nyelvén* beszéll a' gyermek” (Dugonics: Példabesz. 2: 218. 1820.); „*Édes anyánk nyelve* a szavakban és synonymumokban oly gazdag” (Gvadányi: Peleskei nótárius 9. 1790/1958.).

A birtokos jelzős szerkezet mellett azonban egyre gyakoribb lett a minősítő jelzős *anyai* nyelv kapcsolat, ill. az *anyanyelv* birtokos jelzős összetétel. Az pedig természetes, hogy az *anya(i)* szó elé gyakran odateszik az *édes* jelzőt: 1778: „Előbb-segíteni kívánván *édes anya-nyelvünknek* díszét...” (Révai Miklós: Magyar alagyák. Előszó. Nagysz.); 1787: „*Édes Anyai nyelvünk*, nem egy-féleképpen hangzik mindenütt” (Baróti Szabó Dávid: Ki nyertes...? 96—7. Benkő i. m. 263); 1793?: „*édes anyai nyelvünk* művelése, oltalmazása” (Az Erd. Magy. Nyelvmív. Társ. iratai 223); 1796: „*édes anyai nyelvünk* ellen tett soha meg nem bocsátható bűn” (M. Hirmondó 1796. 1: 402. Csokonai emlékek 189); 1796: „A Magyar Haza' s' *édes anyai nyelvünk*' boldogulására” (uo.); 1807: „Elhunyt Őseinkről számtalan viszontagságok között reánk maradt *édes anyanyelvünket*... az újjabb törvény... tenyészlő virágzásra fakasztotta” (Tiszti szótár melyet T. N. Baranya vármegyének... Elő-beszéd 1. l.); 1820: „Szívből örvendezel, látván *édes Anya-nyelvünknek*... a' Versezésben való becses folyamatját” (Benyák Bernát Magyar versei 6. Nagysz.); 1833: „*édes anyai nyelvök* szabályai (Helmeczy: Jelenkor I/II. 522. Nagysz.); 1843: „Rossz leány, hazád nyelvét, *édes anya-nyelvedet* így ócsárlani! (Gaál József: Athenaeum 1843. 1: 19. Nagysz.); 1848: „Lesz-e költő, ki az *édes anya-nyelven* Rólatok korának csudát énekeljen! (Arany: Álom—való).

A múlt század második felében már egészen általános e kifejezés. Addigra azonban, úgy látszik, eredete elhomályosult, s amint a mindennapos dolgokkal lenni szokott, úgy tekintjük őket, mintha mindig is lettek volna, s nem gondolunk arra, hogyan jöttek létre. Pedig az *édes anyanyelvünk* esetében a magyarázat valóságos Kolumbusz tojása.

Az első változatban, az *édes anyai nyelv* kifejezésben voltaképpen két szókapcsolat olvadt egybe, közös tagjuk, az *anyai* szó révén: *édes anyai* és *anyai nyelv*. Az utóbbi mint a német *Muttersprache* mintájára frissen keletkezett jelzős kifejezés, természetesen két szóba írva jelenik meg, s jórészt így marad akkor is, amikor az *anyanyelv* összetétellel tömörül. (A Nagyszótár anyagának az 1776—1801. énekből való mintegy 30 adata közt egyaránt vannak külön- és egybeírt, valamint kötőjeles adatok, és ez az ingadozás a XIX. század első felében is fennáll.) Hasonlóképpen két szóba írták az igen régi, már a kódexekből ismert *édes anya* szókapcsolatot is. A kor szabályozatlan, de általában különíró helyesírása szerint ez az írásmód meg is maradt — bár egyre sűrűbben váltokozva az egybeírt alakkal — századunk elejéig. Itt elég, ha Márton József magyar — német szótárára (1810.) és a Tzs. magyar—német részére (1838.) hivatkozunk mint az *édes anyanyelv* születéséhez közeli forrásokra. Az írásmódra jellemző ez a Csokonai-szöveg is: „Magyar nyelv! *édes nemzetemnek nyelve!*... teáltalad hangzott először az

én füleimbe az *édes anyai nevezet* [= név]” (A magyar nyelv feléledése). Nyilván itt sem az *anyai nevezet* kap érzelmes színezetet egy *édes* jelzővel, hanem egyszerűen az *édesanya* névről van szó. — Az Akadémia helyesírási szabályzatának csak 1931-i (negyedik) kiadása közli először szójegyzékében az *édesanyám* szót!

Az *édes anya(i)* szókapcsolatnak szinte a legújabb időkig különírt alakja és az *anyanyelv* összetételnek aránylag gyors állandósulása, s így az *édes anya(i) nyelv* hármas szókapcsolat elemeinek eltérő helyesírási kapcsolódása megbontotta a kifejezés alakai egyensúlyát, és új értelmi tagolódást hozott létre. A különírt *édes* jelző elszakadt az *anya(i)* szótól, amikor ez egyre szorosabb kapcsolatba forrt a *nyelv*-vel, s csakhamar új, összetett szóvá olvadt vele össze. Az *édes* így az *anyanyelv* összetételnek a jelzője lett, s elvesztvén a vér szerinti kapcsolatot kifejező jelentését, érzelmi tartalommal telítődött,

Az *édes* jelző tehát nem a kordivat érzelmes szóhasználata folytán tapadt hozzá az *anyai nyelv*, *anyanyelv* szókapcsolathoz, hanem eredetileg is szervesen oda tartozott. Az idézett körülírások (az *anya* tejével beszített v. beszopott nyelv stb.) és a P. Balázs közölte *édes anyánk nyelve* kifejezés nyilvánvalóvá teszi, hogy nem *é d e s anyai nyelv*-ről vagy *é d e s anya-nyelv*-ről van szó, hanem — mai, egybeíró helyesírással — *é d e s - a n y a i nyelv*-ről, *é d e s a n y a - nyelv*-ről, vagy ha úgy tetszik: *édesanyanyelv*-ről. A háromtagú szókapcsolat eredeti tagolása: *édes anya(i) | nyelv*, a második és a harmadik tag egybetapadása és mind gyakoribb önállósult használata következtében eltolódott: *édes | anyanyelv*.

Csak néhány alkalmi példát találtam ilyen „eltolódásos” összetétel keletkezésére: „*anyai nyelvmívelő társaság*” (1791. Az Erd. Magy. Nyelvmív. Társ. iratai 93—4); „*Édes anyagonddal* nevelé, tanítá” (Jánosi Gusztáv—Tasso: A megszábadított Jeruzsálem 1: 22. 1893. Nagysz.). A hármas összetétel felé való átmenetet mutatja Arany János egy kifejezése: „Toldiné meg a lyányt tartja mindig szemmel, Nem avvala nyájas *édes-anyaszemmel*, Hanem mostohával” (Daliás idők [Első dolg.] V, 17). A kötőjeles összekapcsolást nemcsak a külön *nyájas* jelző magyarázza, hanem az ellentétként szembeállított *mostoha* szó is. (Hasonló példát idézünk alább Az Erd. Magy. Nyelvmív. Társ. irataiból is.) Erdélyi Jánosnak van egy kétszeresen is tárgyunkhoz kapcsolódó mondata: „Költő csak egy nyelven írhat isten igazában, azon, melyet az *édesanyatej* szivárogtatott érébe” (Kisebb prózá 1: 11. 1863. Nagysz.). Érdekesen szemlélteti ez a szóalak, hogy ha nem mozdulnak el az *anya* szó vonzáspólusai, így forrhatott volna össze hármas összetétellel az *édesanya-nyelv* is.

Az *édes anyanyelv* kifejezésnek az *édesanya* szóval való eredeti kapcsolatát magyarázat nélkül is szemléletesen bizonyítja egy érdekes értelmi szembeállítás (nem tekintve az így keletkezett képzavart): „A kevés számú jó termések között a sok elegyes írások igen sűrűn jönnek, a jó elméknek és szép igyekezeteknek vezére, ösztöne nincsen, és egy-egy *m o s t o h a f i ú é d e s a n y a i n y e l v ü n k n e k* tiszta szűzességét is hallatlan bátorsággal, minden szemérem vagy félelem nélkül meg méri rontani” (1793? Az Erd. Magy. Nyelvmív. Társ. ir. 122). A nyelvművész finom ösztönével érzi meg az összefüggést Kosztolányi, amikor sajnálkozással szól azokról a gyermekekről, akiket előkelősködő divatból már kis korukban több idegen nyelvre tanítottak, mielőtt még magyarul igazán tudtak volna: „Szegények bal ajándékot kapnak: öt nyelvet, melynek egyike se édes, egyike se az övék, egyszerre öt mostoha-anyanyelvet. — A természet csak egyetlen édesanyát adott nekünk, csak egyetlen édes anyanyelvet” (Erős várunk, a nyelv 66). A szembeállító párosítás még jobban kiemeli az elhomályosult összefüggést. A lélek beszéde c. tanulmányának egyik alcíme: *Az anyanyelv édessége és végtelensége* (Erős várunk, a nyelv 216) azonban egészen más érzelmi és hangulati tartalmat rejt magában.

A másik oldalról pedig bizonyít az a negatív tény, hogy a többi elnevezés-változat (*született nyelvem, hazai, honi, nemzeti nyelvünk* stb.) seregnyi példájában, amellyel két-

három tucat, e korból való nyelvművelő vonatkozású munkában találkoztam, sehol sem tűnt fel az *édes* jelző. Pedig e szót a II. József halálát követő nagy nemzeti nekibuzdulás lelkesedése ugyancsak sűrűn kiteszi a *haza*, *hon*, *nemzet* stb. szók elé. Kivétel akadhat persze valahol, de ez is a szabályt erősítené. Arany János Széchenyi emlékezete c. költeményében találunk ugyan hasonló szókapcsolatot („az *édes honni* szót selypíti nyelve”), a költemény azonban 1860-ban, csaknem egy évszázaddal az *édes anyanyelv* kifejezés feltűnése után született. Ennyi idő után pedig, eredeti jelentésének elhomályosulásával, az *édes* jelző könnyen új fogalmi és hangulati kapcsolatba léphetett a *honni nyelv*-vel.

Akik korszerűtlen érzelmességet, szentimentálisan édeskés ízt éreznek az *édes anyanyelvünk*-ben, annyiban igazuk van, hogy az *édes* jelzőnek az *édesanya* szókapcsolatból való elkülönülését és az *anyanyelv* összetétellel kialakult új, érzelmi telítettségű kapcsolatát feltétlenül elősegítette a kor finomkodó, lágy, érzelmes stílusa. Sok példát idézhetünk arra, hogy az *édes* jelző milyen szívesen kapcsolódik ebben a korban más szókhoz is, hasonló érzelmi tartalommal és hangulati értékkel:

Az *édes hazám* ugyan már Balassi verseiből ismeretes (Búcsúja hazájától, Zarándokének), de a XVIII–XIX. század fordulójának kedvelt szólama lesz: *édes hazánk*, *édes magyar hazánk*, *édes szép hazám*; más változatok: *édes árva hon* (Berzsenyi), *édes Hunniák* (Pázmándi Horváth E.) stb. Népszerű az *édes* jelző más ilyen szókapcsolatokban is: *édes nemzetem*, az *édes magyar* név. Csokonainak ebben a kifejezésében: „*édes hazám s' anyai nyelvem díszére*” (HG 2: 673) az *édes* jelző talán mindkét főnévre vonatkozik, az ismétlés elkerülésének szándékával.

Visszatérve az *édes anyanyelv* szókapcsolatra, valószínű, hogy előbukkannak az idézetteknel jóval korábbi példái is. Erre látszik mutatni az, hogy már igen korán, szinte az *édes anyanyelv* első eddig ismert adataival egy időben feltűnnek az *édes* jelző használatának az *édes anyai* kapcsolattól önállósult, eredeti jelentéstartalmát tisztán érzelmi szerepre váltó példái is. E folyamatnak talán első állomása az *édes anyai nyelv* kettős jelzős szerkezetének sorrendi cseréje: „Az *anyai édes nyelv* nyeri vissza az ő igazságos jussait” (Csokonai: A magyar nyelv feledése); „Lehet találni olyanokat, kik *anyai édes nyelvekkel* teljességgel esmérletlenek” (A' magyar nyelv-művelő társaság' munkáinak első darabja 6. Szeben, 1796.). Gyakori azonban az *édes* szó önmagában is a *nyelv* jelzőjeként. Pl.: „Ezen Fordítás ki-fogja menteni *édes Nyelvünket* az alól a vélekedés alól, mintha semmi derék dologra alkalmas nem volna” (Szilágyi Sámuel: Voltér úrnak Henriása. Előszó. 1789. Benkő i. m. 251); „*Édes nyelvem*' tisztasága' ... pártfogására, igaz hazafiságom buzdíta fel” (M. Hirmondó 1796. 1: 402. Csokonai emlékek 189); „Hányat találsz, kik *édes nyelvünket* Híven kegyelnék és buzgón ápolnák?” (Berzsenyi: Kazinczy Ferenczhez. 1809.); „*Édes nyelve* Hazámnak!” (Lovász Imre: Értekezés a magyar nyelvújításról ... 2. 1835.). Későbbi példák: „*Édes nyelvünk*, melynek ifjantan duzzadt ereiben ... most oly tüzesen kereng a vér” (Kossuth Lajos 12: 50); Berezik Árpád nyelvvédő könyve: *A mi édes magyar nyelvünk* (1912.).

Említsük meg a teljesség kedvéért, hogy az *édes* mellett más jelzőknek egész sorát kapcsolja *nyelvünk*-höz a hazafiúi lelkesedés: *szép anyanyelv*, *szép* és valóban *diszeskedni kezdett anyanyelvünk*, *szép ősi magyar nyelvünk*, hazánknek *gyönyörű anyai nyelve*, *tiszta született anya-nyelvünk*, *nemes magyar nyelv*, *mennyei magyar nyelv*, a mi *kedves n[emes] nyelvünk*, szeretett nemzetem *becses nyelve* stb. Az elárvultság panaszát, a méltatlan hanyatlás sajnálatát fejezi ki viszont *szegény anyai nyelvünk* emlegetése (Teleki László: A magyar nyelv elé mozdításáról ... 222. 1806.). A szeretet, ragaszkodás és lelkesedés érzelmi alapját tárja fel ez a két patetikus mondat is: „A' vagy te lehetnél e már, Kedves Magyar Nemzetem! olyly érzékenytelen, hogy ne szeretnéd haza nyelvedet?” (Révai Miklós: M. Hirmondó 1783. Benkő i. m. 249); „*Édes anyám!* óh szép anyanyelv! a' szívem irántad mint ég” (*Édes* Gergely: Keservei ... 80. 1803. Nagysz.). „Imhol kiseddel

ajándékom, mely egyedül azt szomjúhozza, hogy dicsőséges ősi Nyelvünknek érdemlett szeretetere, és gyakorlására fel-gerjesztenélek” (Noszko Aloisius: Virág szó-tár. Ajánlás 8. l. 1791).

Ez a rajongás e kor németiségében is megvan anyanyelvük iránt. Friedrich Kainz írja Klassik und Romantik c. tanulmányában, hogy Max von Schenkendorf német költő (1783—1817) egyik dala szinte szállóigévé tette a *Muttersprache*, *Mutterlaut* kifejezést, s ez az alliteráló ikeralak a már Luther óta használt régi *Muttersprache* szónak egészen új fényt és hangulati varázst adott (Maurer—Stroh: Deutsche Wortgeschichte 2: 278. 1943).

Az *édes anyanyelvünk* kifejezés kialakulása tehát egy sajátos, szinte magában álló nyelvi folyamat eredménye, amelynek létrejöttében fontos szerepet játszott az eredeti, hármas tagolású szókapcsolat írásképeinek megváltozása, egyirányú összevonódása s az így keletkezett *anyanyelv* összetétel. Az *édes* jelző a helyesírási és hangsúlybeli elkülönülés folytán az *anyanyelv* összetétel alkalmi járuléka, s eredeti jelentését veszítve, érzelmi színezetű, hangulati kísérő elem, „díszítő” jelző lett. Ezt mutatja Jókai Eppur si mouve-jének (1872) egy részlete, ahol a latint mondja az író az egymással beszélgető főúr és a fiskális *anyanyelvé*-nek: „Diákul beszélnek. Decséry gróf Tacitus válogatott nyelvének; Korcza ur annál keresetlenebb konyhalatinsággal. Oh milyen jól esik mind a kettőnek, hogy kibeszélheti magát az *édes anyanyelvén*. Azon a nyelven, amelyben nevelkedett; amelyen gondolkodik, amelyen éjjel álmában beszél, . . . amely megkülönbözteti a férfit az asszonytól . . .”, stb. Ez utóbbi jellemző vonás kiemelése is nyilvánvalóvá teszi, hogy a latint nem tanulhatták sem édesanyjuktól, sem dajkájuktól, mégis *anyanyelvüknek* sőt *édes anyanyelvüknek* mondja Jókai. Az *édes* jelző könnyen el is maradhatott, mint ahogy a hűvösebb, tárgyilagosabb *anya(i) nyelv* szókapcsolat gyakoribb is az első adatok sorában — talán a szintén jelzőtlen *Muttersprache* mintájára.

Az *édes nyelv* szókapcsolatnak korai feltűnése azt a lehetőséget is felveti, hogy a szeretetnek és vonzalomnak jellemző, ősi magyar szavát, az *édes*-t esetleg az *anya* szótól függetlenül is hozzákapcsolta a nemzeti lelkesedés a *nyelv*-hez. Az *édes anyanyelv* szókapcsolat kialakulásában talán része volt ilyen irányú hatásnak is. Aligha beszélhetünk azonban tükörfordításról, mert a számba jöhető idegen nyelvek az ilyen érzelmi kapcsolatot nem az *édes*-nek megfelelő szóval, hanem más jelzővel fejezik ki.

Az *édes anya(i) nyelv* inkább a lírai színezetű vagy lelkes, szónokias lendületű írásokban fordul elő, illetve talán olyan szerzőknél, akik számára az *édesanya* szókapcsolat volt a szokásos. Az ebből elkülönülő *édes* jelző ilyen helyzetben megőrizte az *édesanya*-hoz fűző szeretet és ragaszkodás meleg érzelmi hangulatát, s ezt rásugározta a hármas szó-szerkezetből kialakult *anyanyelv* összetételre is. Erre utaló egy-két jellemző idézet: „Anyai Nyelvünkhöz lángoló szereteted . . . mintegy’ adóul meg-várják tőlem, hogy ezen Virág-gyűjteményt néminémű tiszteletül Néked ajánllyam” (Baróti Szabó Dávid: A’ magyarság’ virági. Ajánlás 1. l. 1803). „Az édes anya nyelvünkhöz vonzó szeretet . . . fel serkenvén Nemes Megyénkben-is . . .” (Tiszti szótár mellyet T. N. Baranya Vármegyének . . . Elő-beszéd 2. l. 1807).

E szóhangulat-tapadást elősegítette a kor hazafias lelkesedése, a nemzeti nyelv ügye iránt felbuzgó érdeklődés s a szentimentalizmus és stílusdivatja, amelynek egyik kedvelt, jellemző szava éppen az *édes* volt. Hogy napjainkban szóba kerülhetett az *édes anyanyelvünk* érzelmes, édeskés hangulata, annak oka és magyarázata a kifejezés keletkezésének korai elhomályosulása. Hogy van-e alapjuk az ilyen aggályoknak, arra próbálunk választ adni: *édesanyánk* és tőle tanult *édes anyanyelvünk* iránti szeretetünk — ha van is természetes elfogultság ebben az örök emberi érzésben — úgy vélem, sohasem lehet „korszerűtlen” érzélgősség.

Kovalovszky Miklós

II.

Még egyszer *anyanyelv* szavunk európai háttéréről. — A Nyr. múlt évi kötetében (84: 467 kk.) P. Balázs János dicséretes buzgósággal gyűjtötte össze *anyanyelv* szavunk megfelelőit a különböző európai nyelvekből, de csupán Kluge (pontosabban Kluge—Götze) német etimológiai szótárának 1957-i kiadása nyomán hivatkozott arra a tényre, hogy „már Dante . . . is használja a *palar* [!] *materno* kifejezést” (467). A sajnos Kluge—Götzeből óvatlanul átvett sajtóhibát (*palar* helyett: *parlar*) persze könnyű kiigazítani, de ezzel még nem intéztünk el két nem egészen közömbös kérdést: 1. hol, melyik művében használta Dante a *parlar materno* kifejezést; 2. melyik korabeli beszélt nyelvet illetve ezzel a névvel. Az első kérdésre a Commedia bármely szótára (pl. a Scartazzinié: Lipcse, 1900) azonnal megadja a feleletet, ugyanis az egész költeményben a *materno* szó egyetlenegyszer fordul elő, mégpedig a Purgatórium XXVI. énekének 117. sorában. A költemény egyik leghíresebb éneke ez; Dante itt Guido Guinizellivel, a „dolce stil nuovo” néven ismert olasz költői iskola alapítójával társalog, kifejezi rajongását az „uso moderno”, vagyis ezen új költői nyelv művészeinek munkássága iránt, mire Guinizelli szerényen rámutat egy másik árnyra, s ezt mondja róla: „O frate, disse, questi ch'io ti scerno — Col dito, e additò uno spirto innanzi, — Fu miglior fabbro del *parlar materno*” (Babits fordításában: „Ó testvér, kire ujjam rámutat, — nagyobb művész volt *édes anyanyelvben*, — mint én, ácsolni drága szavakat”). Az ének további részében ez az árny elárulja kilétét: Arnaut Daniel ő, a leghíresebb provençe-i trubadúrok egyike (kb. 1180—1210). Ezzel az azonosítással persze már megfeleltünk második kérdésünkre is: nem kétséges, hogy Dante nem az olaszt, hanem a provençalt illetve *parlar materno* elnevezéssel, s fentebbi kijelentésével arra utalt, hogy Arnaut Daniel valóban „kovácsa” (fabbro), kiművelője volt anyanyelvének, amennyiben a provençal népnyelvből költői nyelvet, irodalmi használatra alkalmas művészi stílust teremtett. De lássuk, mit vallanak e kérdésről Dante más művei. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy Dante a „De vulgari eloquentiá”-ban (I. 1, 2) egyszerűen *vulgaris locutio*-val írta körül az 'anyanyelv' fogalmát, amelyet egyébként teljes pontossággal így határozott meg: „*vulgarem locutionem* appellamus eam, quam infantes adsuefiunt ab adsistentibus, cum primitus distinguere voces incipiunt; vel quod brevius dici potest, *vulgarem locutionem* asserimus, quam sine omni regula, *n u t r i c e m i m i t a n t e s*, accipimus” (Fr. Dornseiff—J. Balogh német fordítása szerint [Darmstadt, 1925, 19]: „wir *Volkssprache* diejenigen nennen, an welche sich die Kinder durch ihre Umgebung gewöhnen, sobald sie anfangen, Worte zu unterscheiden, oder mit kürzerem Ausdruck: *Volkssprache* nennen wir die, die wir ohne alle Regel, die *Amme* *nachahmend*, empfangen”). Danténak e második kijelentése azt bizonyítja, hogy a XIII. és XIV. század fordulója körül a latinban még nem lehetett közeletű a *lingua materna* szókapcsolat; egyébként a „*nutricem imitantes*” kifejezés mintha P. Balázs amaz elméletének malmára hajtaná a vizet (Nyr. 84: 470—1), amely szerint a *gyermek* nyelvét régebben a *dajka* nyelvvel hozták kapcsolatba. Ez azonban kevésbé valószínű: *nutrix* ugyanis általában az, aki a gyermeket tejével táplálja, tehát a *dajka* vagy maga az *anya*; innen az Aulus Gelliusnál előforduló *nutrix mater* szókapcsolat (Benoist—Goelzer). Ezt a tágabb értelmezést támogatják Dante fentebbi nyilatkozatai is; egyfelől azt írja, hogy a gyermekek nyelve „*nutricem imitantes*”, vagyis „táplálójukat utánozva” alakul ki, másrészt pedig — legalábbis a maga költői nyelvében — az 'anyanyelv' fogalmát már a *parlar materno* szókapcsolattal fejezi ki.

III.

P. Balázs János „Mióta beszél az ember *anyanyelv*en?” című cikkében minden nyelv története számára fontos kérdést, az „anyanyelv” felfedezését veti fel, és ismeretlen magyar adatokat tár fel. Az adatok értelmezésében, különösen pedig az európai összefüggések megjelölésében — népszerűsítő cikkről lévén szó — nem ártott volna nagyobb óvatosság és jobb körültekintés. Éppen a magyar nyelv esetében Turóczi-Trostler Józsefnek 1933-ban megjelent „A magyar nyelv felfedezése” című tanulmánya és Balázs Jánosnak szép könyve (Sylvester János és kora. 1958.) óta ezeket az összefüggéseket, legalábbis kezdeti szakaszukban, eléggé ismerjük. Az anyanyelv fogalmának feltűnését az európai nyelvekben 1948-ban Leo Weisgerber írta meg „Die Entdeckung der Muttersprache im europäischen Denken” című könyvében. Nem hiszem, hogy P. Balázs dajka-magyarázata elegendő volna az „anyanyelv” feltűnésének megértéséhez, hiszen a legtermészetesebb jelenségekre, köztük az anyanyelvre való ráeszmélés, e „természetes” jelenségek „felfedezése” az emberi gondolkodás fejlődésének fontos állomásai (gondoljunk például a testek esésének „felfedezésére”). Nem véletlen, hogy a német *Muttersprache* szó először 1523-ban és éppen Luther írsaiban fordul elő (s nem Maaler 1561. évi szótárában, ahogy P. Balázs állítja), de az összetétel már korábban alakulóban volt (vö. erről Leo Weisgerber: Von den Kräften der deutschen Sprache. 1959. 4: 129). Ugyanígy nem lehet véletlen, hogy a magyarban „még a XVIII. század végén, sőt a XIX. század elején sincs megfelelő és állandó szavunk az anyanyelvre, és ezért különféle szinonimákkal próbálják kifejezni”. Ezt a dajka-magyarázattal megmagyarázni nem lehet, csak a magyar nyelv- és társadalomtörténeti háttér kiderítésével. Túlzott egyszerűsítése a kérdésnek, hogy — amint P. Balázs állítja — az ókorban dajka, a középkorban az anya nevelte és tanította meg beszélni a gyermekeket. Az 1119. évi strassburgi *lingua materna* adat értelmezése is csak a megfelelő német társadalomtörténeti háttér megrajzolásával lehetséges. Strassburg ekkor már önálló bírodalmi város, Elzász pedig a sváb hercegséghez tartozott, népe nem „lotharingiai”, hanem alemann, ennek nyelve pedig ekkor már nem az ónémet, hanem a középfelnémet kori alemann volt.

Mollay Károly

Kívül. 1. Jóllehet névutóink között egy sincs, amelynek annyi írott és sejtett alakváltozata volna, mint e című írt névutónak, az alakváltozatok egymáshoz való viszonya máig sem tekinthető tisztázottnak. Az eredet kérdésében a szófejtés ugyan teljes egyhangúsággal a *kívül* névutó-határozószónak a *ki* határozószó-igekötő szócsaládjába való tartozását vallja (így Budenz József: NyK. 6 : 388, MUSz. 32 — 3; Szinnyi József: NyH⁷.; Bárczi Géza: SzófSz.; Collinder Björn: FgrVoc. 88), de az alakváltozatok egymásutánja tekintetében — nyilván Budenz véleményének (i. h.) ígézetében — sokáig elsődlegesnek a szóközépi *l*-es, *kilül* ~ *külül* alakváltozatot tartották (így a TMNy. 140. lapján Balassa József, sőt még újabban is egy utalásában Horger Antal: MNY. 8 : 453). Simonyi Zsigmond azonban már a század végén meggyőzően bebizonyította a hangzóközi *v*-s alakok elsőségét (l. töle: MHat. 2 : 145). Az eredet és az eredeti alak kérdése a szófejtés eddigi eredményei alapján és legutóbb Bárczi, Collinder meg Klemm Antal állásfoglalása óta eldöntöttnek tekinthető. E szerint *a*) e névutónak kétségtelen bizonyossággal ugor (NyH⁷.), bizonytalanabban zürjén megfelelői is kimutathatók (így Collinder: FgrVoc.), és nyilvánvaló az is, hogy az ugor alakok meg a HB.-beli *kywe* útmutatása nyomán kétségtelenül a *v*-s alakok tekinthetők elsődlegesnek.

2. Az alakváltozatok sorának egybeállításából is az világlik ki, hogy legkorábbi kódexeinkben vagy *v*-féle hangot tartalmazó, vagy *v*-hiányos formákkal találkozunk,

a XVI. század elejéig *l*-es alak sohasem fordul elő. Íme három, a XV. századból reánk maradt kódex írott alakjai: JókK.: *kyuewl* | BécsiK.: *kūuōl* | MünchK.: *kūuōl* (NySz.). – A JókK.-ben emellett *kewl* írott alakkal is találkozunk. A XVI. század eleji kódexekben is elég gyakori a *v* jelzéses alak. Pl. NádK.: *kiuwl* | KeszthK.: *Kywel* | VitkK.: *kūuōle* | VirgK.: *kyuwl* (NySz.). Itt azonban találkozunk *v* jelhiányos alakokkal is. Pl. ÉrdyK.: *kyōl*. – A XVI. század eleji kódexek néhányában azonban már jelentkezik *l*-es formák is. Így például: DöbrK., KeszthK., KulesK.: *kvvl* | PeerK.: *kūlwl* (NySz.). – Ezek mellett csak Sylvester János Újtestamentumából (1541.) ismerek szóközépi *l*-es (*kūlūl*) alakot (NySz.).

Ha ezek előlegezése után most a NySz., az OklSz. és saját oklevélszótári anyaggyűjtésem adalékaiból összeállítjuk a többi XVI–XVIII. századi írott alakváltozatokat, a következő csoportokat kapjuk:

1. v-vel frott alakok: a) *kewol, kevül, kévül* | b) *kivel, kivül, kiüöl, kiüöl, kivül*; *kiüöl, kivül, kiüöl, kiüöl, kivül, kiüöl, kyuewl, kyüwl, kyüwl* | c) *kõuõle(m), kõuõel, kõvül* | d) *küuõle, kõvül, küvül, küuõl, küuõll, küvül, küuwl, küvül, küuõl, küuõl, küuõl, küuõl, küuõl, küvül, küvül, küvül*.

2. v-jel-híányos írott alakok: a) keul | b) kiül, kiwl, kül, kiül, kiüll, kjul, kywł, kyiwl, kywl, kijwl | c) kőül | d) küel, kűül, kūwl, küül, küüll, künl, kuül, kүүл, küül, kvöl, kěwl, kwwl, kŭwl, kwll, kōwl.

3. *lj*-vel és *ly*-lyel írott alakok: *kűljel*, *kűljel*, *kűlyel*, *kűllyel*.

4. Egytagú alakok: *kûl*, *kûl*, *kûl*, *kiöl*, *kwl*, *kül*, *kûl*, *küll*, *küll*.

Megjegyzendő, hogy míg az 1. és 2. csoportba tartozó írás-változatok már korán jelentkeznek és gyakoriak, a 3. és 4. csoportba sorolt írott formákkal csak a XVII. század közepe tájától találkozunk az oklevelekben és nyomtatott szövegekben. Ettől kezdve azonban — különösen a tőlem jobban ismert erdélyi oklevelezésben — más alakváltozatok mellett ezek is elég gyakoriak.

3. A régiségbeli alakváltozatok sorát a nyelvjárási formák egybeállításával tehetjük teljesebbé. Az összes nyelvjárási alakváltozatok felsorolását helykímélés céljából elhagyom (l. a MTsz. összeállítását), s csak a számomra különlegesen érdekes következő alakokra hivatkozom: *kőjje*, *kühül* (moldvai csángó), *kűje* (Etéd, Udvarhely m.), *kűjel* ~ *kűjje* ~ *kűjje* (Kisküküllő m., Udvarhely m., moldvai csángó) (MTSz.). A Brassó megyei Hétfaluban Wichman György *kűkül* ~ *ki kül* alakot is jegyzett le (CsángSz.). Emellett nagyon gyakori a *küllül*, *küllő*, *küllü*, *küllá*, *külü*-féle hangzóközi *l*-es alak főként a Dunántúlon, de szórványosan a Szilágyságig másutt is. A *küvül* ~ *küvült* forma a keleti székelységből, az egytagú *kül* pedig ez utóbbi nyelvjárásból több, a Dunántúlról egyetlen, Somogyból származó adatból ismeretes.

4. Amint az eddigiekből látható, a finnugor nyelvhasználat, illetőleg szófejtés eredményei és a magyar régiség adatai egyaránt a *v*-szerű hangot tartalmazó alakokat bizonyítják eredetibbnek. Azért beszélünk *v*-szerű hangról és nem egyszerűen *v*-ről, mert — megítélésem szerint — meglehetősen valószínűséggel e névutónkban szóközépen nem is labiodentalis *v*, hanem bilabialis *v* (β) lehetett (l. erre nézve tölem MNy. 56: 32 kk. és az ott idézett ir.). Már Simonyi rámutatott, hogy az ugor nyelvekben *m*-es alakokkal találkozunk, de ő még „szabályos” ugor-magyar *m* > *v* hangváltozással számolt (MHat. 2: 146), holott szerintem a feltehetően eredetibb ugor *m*-es alakok ajakzárral képzett *m*-jéből jóval természetesebben bilabialis *v*-féle hangon át vezethetett a fejlődés a labiodentalis *v*, illetőleg a β -féle hang felcsúszásával a hangréses, *kiül*-féle alakok felé. Amellett, hogy ez képzésmechanikai okokból is valószínű, a bilabialis *v* (β) labializáló hatásával könnyen magyarázhatók nemcsak a *kövvül*, *küvvül*(*tt*)-féle labiális alakok, hanem a

v-jelhiányos *kiül*, *köül*, *küül*-féle formák is, hiszen ezek úgy keletkezhettek, hogy a β labialis ajakrése egybeeshetett az ezt közrefogó labiális magánhangzók ajakállásával, és így a β lassan-lassan a környező magánhangzókba szívódott fel. A β felszívódása után keletkezett hangrész kétféle úton tűnhetett el: a) **küül* > *kiül* > *kül* > *kül* fejlődéssel a névutó egytagúvá vált, vagy b) a keletkezett hangrész hiátustöltő *j* vagy *h* közbeiktatódásával szűnhetett meg. Tehát: **küfel* > *küel* > *küjel* (> *küjfel*), illetőleg **küül* > *kiül* > *küül*.¹ További megjegyzésem az, hogy a régiségben viszonylag későn és ritkán, a nyelvjárásokban pedig csak a Székelységből és a Szilágyságból ismert *küljel*, illetőleg *küjfel* formák és alakváltozataik egy (**küfel* ~ *kiüel* > *küel* >) *küjel*-féle hangréstöltős alakból magyarázhatók. A régiségben a hangrész megszüntetése révén keletkezett alak ugyancsak *küjel* lehetett, de ezt az *e j t e t t* alakot ha a *beljebb*, *feljebb* [ejtje: bej(j)ebb, fej(j)ebb]-féle írásmód hatására *lj*-vel írták is, azért persze csak *j*-nek vagy *jj*-nek ejthették. A régiségben, illetőleg az újabb nyelvjárási lejegyzésekben jelentkező *lj*-s írásmód tehát csak írássajátság.²

5. Különleges figyelmet érdemel két alakváltozat. A 2. csoportba sorolt írásváltozatokkal kapcsolatban a következő észrevételeket tehetem: Betű szerinti olvasás esetén csak egykori a) *keül*-, b) *kiül*-, c) *köül*-, illetőleg d) *küül*-féle ejtett változattal kellene számolnunk. Nem lehetetlen azonban, hogy — legalábbis egyes esetekben — a jelhiányos alakok nem ejtés-, hanem olyan írásváltozatok, amelyek a leírótól nem érzékelt, illetőleg a rá vonatkozó jel hiánya miatt nem jelzett hangzóközi β jelölésének elmaradása révén kerülhettek bele az egykorú szövegekbe (erre nézve l. az előbb, a 4. pont elején mondotakat). Így tehát az előbb jelzett olvasatok mellett egykori a) *kä(é)ül*, b) *kíül*, c) *köül* és *küül* ejtéssel számolni nem tartozik az egészen képtelen feltevések közé. Kétségtelen azonban, hogy egy adott pillanatban volt valóban hangzóközi β ~ *v* nélküli, azaz két egyenlő nyomatékú magánhangzós ejtősváltozat is, hiszen a *küül* és *kül* ~ *kül* alak legkönnyebben egy *kiül* forma egykori megléte esetén magyarázható úgy, hogy az előbbi hangűr-töltő *h* közbeiktatódásával, az utóbbi pedig (*küül* >) *kiül* > *kül* (> *kül*) fejlődéssel keletkezhett.

Nem okoz különösebb nehézséget a XVI. század elejétől jelentkező *küül* ~ *küül*-féle *l*-es forma magyarázata sem. Mint már előbb jeleztem (l. az 1. pontban), ezt az alakot Budenz nyomán elég sokáig a *v*-s formáknál eredetibbnek tartották, s belőle a magyarban nem ritka *l* > *v* változással magyarázták a *v*-s alakot. Amint a fentebbiekből — gondolom — kitűnt: sem a nyelvhasználat, sem a magyar régiség adatai nem engedik meg az *l*-es formák elsőbbségének felvételét. Teljesen elfogadhatónak látszik ellenben Simonynak az a magyarázata, hogy a *küül* (~ *küül*) a *kivül* (~ *kivül*)-ből az ellentétes jelentésű *belül* alaki hatására éppen úgy viszonylag újabban keletkezett alakváltozat, mint ahogy ugyanilyen módon alakulhatott a *kivül* alak hatására keletkezett nyelvjárási *béül* (ez először csak Baróti Szabó Dávidnál jelentkezik; l. erre és az előbbiekre: Simonyi: MHat. 2: 145—6). Ez a magyarázat különben annál is meggyőzőbbnek látszik, mert a beszélő tudatában szoros asszociatív kapcsolatban levő ellentétes és rokonértelmű szópárok a nyelv története folyamán hangalakra nézve kölcsönösen egymás hatása alatt állanak, s így hangalakjuk nemegyszer az egymáshoz való hasonlóság irányában változik meg (így már Simonyi: i. h. is).

¹ Megjegyzem: ha valaki indokolatlannak, illetőleg bizonyíthatatlannak tartja a β felvételét, magának a labiodentalis *v*-nek is lehetett érthető fonetikai okokból a környező magánhangzókra ajakhangúsító hatása.

² Egy régiségbeli írott *küljel* alakot különben is mindenképpen ugyanúgy csak *küjel* ~ *küjfel*-nek ejthettek, mint ahogy *j* ~ *jj*-vel ejtették és ejtjük ma is az írott *beljebb*, *feljebb*, *küljebb* határozószót vagy a *beszéljen*, *kerüljön*-féle igealakokat.

6. A fennebbieken — a rendelkezésre álló keretek között — a *kívül* névutó-határozószónak csak legfontosabb kérdéseivel és figyelmemet leginkább felkeltő alakváltozatainak egymáshoz való viszonyával foglalkoztam. A nyert eredmények alapján annyi talán elfogadható, hogy e névutó egy eredeti **kiββ* ~ **kivβ* 'külső' alapszó -l ablativus ragos származéka. A régiségből, a köznyelvből és a nyelvjárásokból ismert legtöbb alakváltozat *β* ~ *v*-s alakból könnyen érthető, az *l*-esből csak egy közbeeső, s ez esetben másodlagos *v*-s fok felvételével volna magyarázható. Minthogy azonban a középmagyar kor utolsó százada kezdetéig *l*-es alakkal nem, csak *v*-ssel találkozunk, az *l*-es alakot kell másodlagosnak tekintenünk.

Szabó T. Attila

Kétkulacos. 1. A mai magyar köznyelvben a *kétkulacos* melléknévnek a következő jelentése van: 'önző célokból, haszonlesésből, elvtelenül két ellentétes érdek mind-egyikét kiszolgáló, kétszínű, tettető <személy>' (ÉrtSz. 3: 908; vö. Balassa 1: 414). A múlt század második felében a főnévként is használatos *kétkulacos* főleg a kétszínűi alakoskodó kortesek megbélyegzésére szolgált: 'a néhai tisztújítási lakomák embere, k, majd egyik, majd másik párt asztalánál evett, ivott, s mindkettőnek kijelöltjeit éltette. Szélesb ért. kétszínű pártember' (CzF. 3: 634; vö. Ballagi 2: 37, 138).¹

2. A *kétkulacos* szóképzési szerkezete teljesen világos: *két* + *kulacs*-os. De azok a körülmények, melyek között e szó jelentése keletkezett, még nem tisztázódtak megnyugtató módon. Két megfigyelési kísérlete ismeretes.

A néprajzosok körében az a felfogás, hogy a *kétkulacos* a nagyalföldi vőfélyeknek lakodalmakon használatos kettős kulacsával függ össze. A kettős kulacs egyik tartályába bort, a másikba pedig ecetet vagy vizet öntenek. A vőfély először iszik a borral töltött tartályból, majd — a lakodalmi asztal mulattatására — úgy fordítja a kulacsot, hogy az, akit megkínál vele, a vizes vagy ecetes tartályból kortyintson (Farkas Sándor jegyzetéből közli Bátky Zsigmond: NéprÉrt. 3: 44; MNépr.¹ 1: 72). — Ez a magyarázat, bármennyire tetszetős is első hallásra, nem állja ki a nyelvészeti bírálatot sem alakilag, sem pedig jelentéstanilag. A lakodalmi vőfély kezében ugyanis nem két, hanem csak egy, olyan kulacs van, mely két részből áll, azaz kettős. Ezért a vőfély nem *kétkulacos*, hanem *kettős kulacos*. Ha viszont ez a *kettős kulacos* átvitt értelmet nyerne, úgy az inkább 'mókás, tréfálkozó, mulatságos' volna, nem pedig az erősen rosszálló 'kétszínű, tettető'.

A másik magyarázat Erdélyi Jánostól származik (Magyar közmondások könyve. Pest, 1851. 232): Szerinte a *kétkulacos* Nagy Ignác Tisztújítás című vígjátékából, a színpadról terjedt el (vö. [Ványi Ferenc:] Magyar irodalmi lexikon. Bp. [1926] 457). Jelentés szempontjából Erdélyi a *kétkulacos*-t a *két ház ebe, két táskára szerződött, kétfelé sántikál, kétfelé hordja a tökit* szólásokkal foglalja egybe, és arra mutat rá, hogy mindezek a magyar életből fejlődtek, és a férfiak pártok közötti állhatatlanságát tanúsítják. — Hiába keressük azonban a *kétkulacos*-t a Tisztújítás szövegében: sem az 1843-ban megjelent első kiadásban, sem az 1844-es második kiadásban nem bukkanunk nyomára. A szó a Tisztújításban nem fordul elő.

Mi lehet oka annak, hogy korának egyik legkiválóbb filológusa, Erdélyi János, alig néhány évvel a Tisztújítás megjelenése után határozottan azt állítja, hogy ez a darab a *kétkulacos* forrása? E kérdés tisztázása végett vizsgáljuk át a Tisztújítás színpadi bemutatójáról írott bírálatokat a korabeli sajtóban.

¹ Ez úton is hálámat fejezem ki O. Nagy Gábornak, aki több fontos adattal, valamint Galamb Sándornak, aki értékes színháztörténeti felvilágosításokkal segített munkámban.

3. Nagy Ignác Tisztújítását 1843. aug. 5-én mutatták be a pesti Nemzeti Színházban. A megyei tisztújítások visszasságait pellengérré állító darabnak nagy sikere volt: aug. 29-ig tizenkétszer játszották, de egészen 1849. febr. 26-ig műsoron volt (Szinyei József: Magyar írók élete és munkái 9: 592–3). A bemutatóról a folyóiratok részletesen beszámoltak. A bírálatokban többek között ezt olvashatjuk: „Mennyivel ügyesebb, Törökével rokon szerepben, Hubenay, a' két kulacsos farkas falvianus és egyszersmind hevesianus cortes!” (Athenaeum 1843. 2: 136); „Megvalljuk, az illy politikai színetlenség az épen bonczkésünk alatti műben előforduló nemes atyánkfia' *kettős kulacsára* emlékeztet némileg, ki egyikből Farkasfalvit, másikkból pedig Hevest éllette” (Honderü 1843. 2: 219). — Nem tévedett tehát Erdélyi János, amikor a *kétkulacsos* megjelenését Nagy Ignác Tisztújításával kapcsolta össze. A szó azonban nem a Tisztújítás szövegéből, hanem annak színházi előadása nyomán vált ismeretessé; megalkotója nem Nagy Ignác, hanem a darab bemutatójának közönsége. Nagy Ignác ugyanis a III. felvonás 5. jelenetében színre vitt egy kétszínű, züllött kortest (5. köznemes), aki két, megyei méltóságra pályázó jelöltől, Farkasfalvitól és Hevestől egyaránt pénzt fogadott el szolgálatai fejében. Nagy Ignác tehát megteremtette a kétfelé való szolgálatra kapható, kétszínű kortes színpadi alakját. Ezt a szerepet a bemutató előadásán Hubenay Ferenc komikus úgy alakította, hogy a színpadi hatás fokozása végett mindkét kezében egy-egy kulacsot tartott: mikor Farkasfalvit éllette, az egyik kulacsból ivott, mikor pedig Hevest, a másikkból. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez a színpadi megoldás valószínűleg nem a szerzőtől, Nagy Ignáctól származik, bár ő is jóváhagyta. A Tisztújítás 1843-i, első kiadásában ugyanis a szóban forgó jelenet színpadi utasításában ez olvasható: „... a földön, az asztalhoz támaszkodva egy köznemes ül, kezében nagy kulacs mellyből gyakran iszik” (107). Az 1844-i második, javított kiadásban viszont már ezt találjuk: „... a földön az asztalhoz támaszkodva egy köznemes ül, kezeiben két kulacs, mikből gyakran iszik” (107). Feltehető, hogy a kétszínűségnek két kulaccsal való szimbolizálása a szerep első alakítójának, Hubenay Ferencnek az ötlete volt (Hubenay értékelésére lásd [Schöpfung Aladár:] Magyar színművészeti lexikon. Bp. s. a. 2: 278). Galamb Sándor felvilágosítása szerint a XIX. század közepén az egyes szerepek színpadi megformálásának részletei jórészt a színésztől függtek, nem pedig a rendezőtől vagy az írótól. Ahogy bizonyos korokban a nyomdászok alakígtatták a nyomtatott szövegek nyelvét, helyesírását, ugyanúgy a színészek is hozzájárulhattak gazdag színpadi tudásukkal a színdarabok csiszolásához, hatásosabbá tételéhez.

A Hubenay alakította 5. köznemes tehát kétkulacsos volt e szó teljes értelmében: úgy is, hogy két kulaccsal volt felszerelkezve, de úgy is, hogy két gazdának szolgált egyszerre. A pesti közönségnek csak ki kellett mondania e jellegzetes alak szinte magától kinálkozó jelzőjét: *kétkulacsos*. A nézők — mint az Athenaeum bírálatja igazolja — e szót ki is mondták.

4. A Tisztújítás 1843-i bemutatója után a *kétkulacsos*-t a színikritikusok írták le elsőnek. De hamarosan egyre több író vette tollára a szót. Az Akadémiai Nagyszótár gyűjtésében az 1847–1850-es évekből a következő adatok találhatók: 1847: „Szapolyai itt a két kulacsos szerepét igen ügyetlenül viszi” (Szigligeti Ede: Végrirat „Mátyás fia” ügyében. [Pest.] 25); 1849: „[A király] két kulacsos kortesek módjára, Titkon pénzt és fegyvert küldözött [Jellasics] számára” (Sárosy Gyula: Ponyvára került arany trombita. Debrecen. 10); 1850: „... Vágó Marci ... mind [a két részről] kapott ... jutalmat, a nélkül hogy kétkulacsos lett volna” (Magyar Emléklapok 1848 és 1849-ből. Pest. 101). — A két kulacs átvitt értelme 1847-re Arany Jánoshoz is eljutott. Erről az 1847. augusztus 11-én Szalontáról Petőfi Sándorhoz írott levele tanúskodik: „... nem akarok gorombán válni meg Vahottól; inkább ... ingyen írok lapjába az idén. De kétkulacsosni nem fogok” (Arany János Összes Művei 11 [1900]: 91).

1864-ben Szász Károly érdekes, de önkényes szójátékot faragott a *kétkulacos*-sal Macbeth fordításában: „Azért a kulacs valódi *két kulacos* a bujálkodással szemben: felbizztatja meg elijeszti, szüli, meg előli, tüzeli, meg lehüti” (Shakspeare Minden Munkái 3: 34; a magyar színpadokon hét évtizeden át Szász fordításában játszották a darabot). Az eredeti Shakespeare szöveg így hangzik: „... therefore, much drink may be said to be an equivocator with lechery: it makes him, and it mars him; it sets him on, and it takes him off; it persuades him, and disheartens him” (Szabó Lőrinc pontosabb, hívebb fordításában: „... kiadósabb ivászatra csakugyan rá lehet mondani, hogy csúrcsavarosan és rókamód viselkedik a ringyósággal szemben: gyártja és rontja; birizgálja és elsikkasztja; rábeszél és elbátortalanít tőle”. Shakespeare összes drámái. Bp., 1955. 3: 794).

Ugyancsak 1864-ben Pelkó Péter közmondásgyűjteményében találkozunk a *kétkulacos*-sal a következőképpen értelmezve: „Jól felszerelt, ellátott (utas) ember” (Eredeti magyar közmondások és szójárások. Rosnyó. 217). Honnan vehette Pelkó a szónak ezt a máshonnan nem igazolható jelentését? Minden bizonnyal ő maga okoskodta ki, mert a szót, úgy látszik, nem ismerte; fő forrása, Erdélyi János kis közmondásgyűjteménye a *kétkulacos*-t értelmezés nélkül közli (Válogatott magyar közmondások. Pest, 1862. 131). Pelkó kikövetkeztette, hogy ha például a *hatökrös* átvitt jelentése 'jómódú, gazdag *<paraszt>*', akkor a *kétkulacos*-é feltehetően 'jól felszerelt, ellátott *<utas>*'. — Pelkó tévedése jól szemlélteti, milyen nehéz valamely képes használatú szó jelentését kitalálni még akkor is, ha az a szó világos szerkezetű. Másfelől viszont Pelkó példája arról győz meg bennünket, hogy az 1843-ban keletkezett *kétkulacos*-t az 1860-as években még a tollforgató emberek sem ismerték mindenütt az országban.

A hetvenes években azonban, úgy látszik, már szélesebb lehetett a *két kulacs* szimbolikus jelentésének elterjedési köre. Erre mutat ez a Békés megyében akkortájt gyűjtött közmondás: „*Ak két kulacsot v. két szűrt viselő embertől őriszkeggy*” (MNY. 12: 302). — A *kétkulacos*-t a szegedi nyelvből is feljegyezték (SzegSzót. 1: 736; a többi tájszótárunk a szót nem tartja nyilván).

Az összetett *kétkulacos* előtagját egyes íróink alkalmilag módosították, más számnévvel, esetleg mutató névmással cserélték fel. Példák az 1880-as évekből: 1884: „Három mestersége volt [Szikszaynak]: kortes, vadász és mesemondó. Mint kortes: *annyi kulacos* volt, ahánnyal megkínálták” (Teleki Sándor: Természet után. 19); 1888: „... az olaszok úgy csúfolták Raguzát, hogy «sette bandiére» (hét zászlós; — magyarul «*hét kulacosnak*» mondanák)” (Jókai Mór. A három márványfej. Nemzeti díszkiadás. 73: 260).

5. A *kétkulacos* szókinszünknek abba a csoportjába tartozik, amely végeredményben irodalmi keletkezésű (vö. az irodalmi eredetű szólásokkal: O. Nagy Gábor: Mi a szó-lás? MNYTK. 87. szám. 21–4). Színes és tanulságos pályáját szinte születése napjától végigkísérhetjük. Élete ritkán adódó részletességgel tárja szemünk elé azt a folyamatot, hogyan válhat egy kifejező, szerencsés alkalmi képzés — kedvező körülmények között — a köznyelv tulajdonává.

Kiss Lajos

Pöre. Nagy Sándor Betlehemen című elbeszélésében azt írja: „A kemence mellől *pöre* [!] gyerkőcök bámultak kifelé” (Népszabadság 1960. XII. 25. 21. lap, 4. hasáb). A *pöre* szó két kérdést is vet föl. 1. Nem sajtóhiba-e a rövid *ö*; 2. meztelent jelent-e vagy alsó ruhában levőt. Az eddigi följegyzett néprajzi adatokban ugyanis csak hosszú *ő*-vel jegyezték föl, s csakis összetételben, leggyakrabban a *pöre-gatyás* kifejezésben 'akin csak gatyá van' (Szegedi Szótár, MTsz.), *püőregatya* 'bő vászongatya, melyet a földmíves nép nyáron visel' (Bakonyalja, NyF. 34. sz. 47). A Szegedi Szótár közli ugyan magában

is a *pőre* szót 'meztelen' jelentéssel, de utána csak a *pőre-gatyá* összetételt idézi, egyedül álló használatára nem közöl példát. Érdekes adatot találtam Sükösd Mihály Fekete-fehér című írásában (Élet és Irodalom 1960. XII. 23. 18. lap): „1952 nyarán ismertem meg a Széchenyi-fürdő napozó teraszán. A repedezett köpadló izzott a napfényben, a fanyugágyakon hosszú sorban fénylő, mozdulatlan férfitestek sercegettek egymás mellett. A sarokban vászonernyő borult egy asztalra, az asztalon sakktábla, sakkóra. A *pőre* lucskos kibicek eltakarták a játékosokat” (2. hasáb). Itt sem teljesen világos, hogy meztelen vagy fürdőnadrágos kibicekről van-e szó. A régi Tsz. a Balaton mellékéről közli még a szót a *pőre-szekér* összetételben 'oldaltalan szekér' jelentéssel, s ez valószínűvé teszi, hogy a *pőre* eredetileg meztelent jelentett. A NySz. is 'nudus, intectus; bloss' jelentését közli, de csak a XVIII. századból van a szóra két adata. Az egyik példa Gvadányi-ból való: „De levetteztettyük *pőre és gatyára*, így majd nyugszik feküdven ágyára.” Nem világos itt a *pőre* szó, mintha Gvadányi -ra, -re ragos alaknak tekintené *pőrere* jelentésben. A másik adat Faludi-ból való, s itt *perjén* módhatározó alak van: „Tsikorgó nád-sippal kinoztad versedet, nyassán *perjén* mondtad nyálas énekedet.” Itt a szerkesztők a szónak 'nude, simpliciter; natürlích' jelentést adtak. Tehát a *pőre* eredeti jelentése 'meztelen' volt, s tréfásan azt is *pőrének* mondták, aki alsóruhában mutatkozott. Nem fogadom el Nagyszigethi (Szily) Kálmán magyarázatát, aki szerint a szó a német *bruech*, *brüech*, *pruech* 'Hosen, Niederkleid; femoralia' átvétele (Nyr. 25: 539–40), mert ez csak a régi bajor és a mai svájci nyelvben használatos. Zolnai Gyula ugyan elfogadta azt a magyarázatot, s idézi Baranya m.-ből is a széles *pőre-gatyá* adatot. L. még a *bërhe* szót az EtSz.-ban.

Ismeretlen szólások. 1. *Kenyérbe kerül.* A Népszabadság 1960. XII. 25-i számában olvassuk: Az a fiatal értelmiségi például, aki türelmetlenül viselte az álláskereső egy-két-három esztendejét, és mohóságában egyből *kenyérbe akart kerülni*, bizony nagyra-törőnek számított. *Kenyérbe kerülni* . . . a polgári boldogulás teteje volt egy vagyontalan fiatal számára (23. lap, 2. hasáb). Vö. *Attunk neki é darab kinyeret* : hivatalt. *Kitögyűk a kinyeribű* : kiteszük a hivatalából (Szeged vid. MTsz.). A Szegedi Szótárban *kinyér* 3. 'megélhetés, foglalkozás'. A Szamosháti Szótárban *kenyér* 5. 'kenyéradó hivatal, foglalkozás'.

2. *Eldobja a baltát.* Az az életforma, amelyben egyáltalán nem biztos az egyén egzisztenciája, s az mégis részletvásárlásra épül, éppen az kényszeríti az embert, hogy „eldobja a baltát”, és egy életen át fusson utána (uo. 3. hasáb).¹

Beke Ödön

Páternoszter.¹ A *páternoszter* mai jelentése 'körforgó emelő szerkezet, öröklift'. A latinul tudók számára világos a szó eredeti jelentése: 'mi atyánk'. Vajon hogyan alakult ki az eredeti latin jelentésből a 'körforgó felvonó'? Tudomásom szerint a szóval eddig senki sem foglalkozott, így megpróbálok e kis írással eredetére fényt deríteni.

A kérdéses szó 'mi atyánk' jelentéssel a közismert keresztény imádság bevezető megszólítása, s az egyházi latinban jelenti magát az imát, a miatyánkot is. Több európai népnél ezzel az imával kezdődik a rózsafűzér, és innen, később, a középkor végén az olvasót is *paternoster*-nek nevezték el. Ma is él ezzel a jelentéssel az olaszban és az angolban, a francia *patenôte* szót is használják 'rózsafűzér' értelemben. Nálunk ebben a jelentésben kevésbé volt ismeretes, csupán Bartal Antal idézi egy példában 1528-ból: „pater noster: sacer globulus, seu corolla precatoria ex his globulis composita; olvasó” (Magyarországi latinság szótára, Bp. 1901. Vö. Tört. Tár. 1890. 368). A köznyelvben valószínűleg már

akkor is az *olvasó* volt az általános. Pl. „Olwasaya ees kezeeben lewen olwaswan es ymath-kozwán” (NySz. id. ÉrdyC 277|b). Ugyanígy még Thaly: VÉ 1: 351.

A rózsafüzér-imádság mechanikus jellege, a füzér szemeinek morzsolgatása némi hasonlóságot mutat a buddhisták imamálaival, imakerekeivel. Valószínűleg e mechanizmus volt az oka annak, hogy Amerikában a múlt század második felében az ipar gépesítése korában talán némi gúnnyal *paternoster*-nak nevezték el a körforgó emelő szerkezetet is. Az első ilyen rendszerű emelő szerkezetet Otis amerikai tudós készítette 1857-ben. Feltehető, hogy az amerikai angolból került át ez a jelentés a fogalommal együtt több európai nyelvbe. A magyar nyelv minden valószínűség szerint a német nyelv közvetítésével vette át. A mai angolban a *paternoster* a bánya felvonó szerkezetét jelenti, a francia *patenôtre* 'vödörsor a vízemelő páternoszteren', a német *Paternosteraufzug* a körforgó lift neve, a lengyelben és a magyarban is személyfelvonó. Nálunk rövidebb köznyelvi *páter* változatban is használják, pl.: „Együtt jöttünk a *páteren*.”

A szó pontos jelentése a lexikonok alapján 'folytonos rendszerű emelőkészülék, mely két egymás fölött álló szíjkerékre feszített szíjon serlegekkel emeli az anyagot'. Ilyeneket használnak zsákoló cséplőkön, rostáló gépeken, őrlőmalmokban, építkezéseknél stb. A magyarban a szó is és a fogalom is a századforduló táján vált ismertté. Tudomásom szerint első szótári előfordulása Péch Antal Magyar és német bányászati szótárában (Selmecz, 1891.) található a 'körforgó felvonó' jelentéssel rokon 'körforgó vedermű' jelentésben: Becherwerk, paternoszter, vedermű. Irodalmi példát is találtam használatára, természetesen XX. sz.-i irodalmunkban: „*Paternosterek* és lefolyó csövek végtelen labirintusa = ez a mai malom” (Móricz: Tanulmányok. 1935|59. 420).

Mai legáltalánosabb jelentése 'körforgó személyfelvonó', de ez pár évtizeddel korábban még nem volt ennyire ismeretes, mutatja, hogy Karinthy a közérthetőség kedvéért szinonimával magyarázza: „a terem közepén szökökút is van . . . azonkívül cigányzene, büfé és könyvtár, paternoster öröklift” (Karinthy Fr.: Az egész város beszéli. 1958. 2: 495).

Szűts László

Csiripiszli. A Magyar Nyelvőr 1960. évi 3. számában a Szó- és szólásmagyarázatok című rovatban Dömötör Sándor a *csiripiszli* szót magyarázza. Fejtegetéséhez az alábbi megjegyzést fűzöm.

A csiripiszli nevű étel nem lepény, ahogy ő nevezi cikke elején és a végén, hanem valójában kásaszerű étel, ahogy közben ő is említi egyszer.

Ezt az eledelt Mátyusföldön, Taksonyfalva községben (ma: Matúškovo, Szlovákia) is ismerik. Ott *kötés*-nek nevezik (kötés = kikelt gabonából készített étel, l. még a *köttvíz* 'talajvíz' szót ugyanitt vagy a *köttes* 'kelt tészta' szót Szatmárban!).

Csakis bőjti eledelként eszik, évente egyszer készítik, nagybőjtben. Elkészítése nagyjából azonos a Dömötör Sándor által leírt móddal, kivéve, hogy a rozshoz kevés búzát is tesznek. (Itt jegyzem meg, hogy nemcsak akkor fut ki a tepsiből vagy a cseréptálból — a faluban inkább ilyenben süttették —, ha nádszál nincs benne, hanem akkor is, ha sót szórnak bele. Ezt a legények lányos házaknál gyakran megtették tréfából, persze a házbeliek tudta nélkül.)

Az említett községben a *kötés* fogyasztása nem a szegénység vagy a gazdagság mérése volt. Inkább hagyományos ételként süttették. Ide nem érvényes Dömötör Sándornak az a véleménye, hogy „Szegényeknek való, lenézett, egyszerű, haszontalan »csiribiri« étel volt mindig a csiripiszli”. Ebből Taksonyfalván csak annyi igaz, hogy „egyszerű”. Amelyik háznál süttették *kötés*-t, ott szerették is, nem nézték le, nem volt haszontalan, hisz elég sokan készítették. Minden falubeli ismeri ma is. Legföljebb már alig készítik, mert

a faluközösség felbomlott (lakosságcsere volt 1947-ben), így a helyi szokások sorsára jut a hagyományos ételek készítési módja is: az új környezetben elfelejtődik (bár egyes eledetek itt is megmaradnak és a heti vagy az alkalmi étrendben szerepelnek, mint pl. a *mákos pogács*, a *kódús káso*).

A *csiripiszli* nevű étel azonos a *kötés*-sel. Ezért, szerintem, nem lehet újabb keletűnek (XIX. sz. végeinek) venni a kelesztési technikáját, ahogy Dömötör Sándor írja, mert abban a faluban, Mátyusföldön, a *kötést*, tehát a készítését is, már nagyszüleim ismerték, de valószínűleg az ő szüleik is. Ők pedig korábban éltek, mint a múlt század vége. Maga a *csiripiszli* szó lehet csak újabb keletű.

Igaza lehet Dömötör Sándornak, amikor Czuczor–Fogarasi nyomán a *csiri* értelmét a *csirányi*-val, a *biri*-t pedig a *píri* 'parányi' szavakkal magyarázza, és ezt dunántúli német hatásra *csiripiszli*-re következteti. Téved azonban, ha ezt a szót „a köttes (szaladós, csiramálé) élvezhetetlenségével, haszontalanságával” hozza kapcsolatba. Ezt az ételt a finnek is ismerhetik, mert a *mämmi* szó jelentését *mämmi* (rozsmalátából készült húsvéti eledel) meghatározással közli Papp István Finn nyelvkönyve (Tankönyvkiadó) 313. lapján. Az Országos Közoktatásügyi Tanács által 1942-ben, Budapesten kiadott Népi iskolai ipari és kereskedelmi ismeretek c. könyv a 20. lapon *csiramálé*-nak nevezi a szóban forgó ételt, és többek között az alábbiakat írja róla: „A falusi gazdasszonyok igen ízletes édességet tudnak előállítani *csíráztatott gabonából*. Szitára vagy nedves rongy közé kétujjnyi vastagon búzát, rozsot öntenek és csíráztatják. Amikor a levélkék már kb. másfél cm-nyire nőttek, akkor lenyírják, és a csírá sodott szemeket mozsárban szétzúzzák.”

Németh Zoltán

Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában. Budapest, 1960. Akadémiai Kiadó. 548 l., két térképpel.

Irodalmi nyelvünk története felé csak a legutóbbi évtizedben fordult nyelvészeink figyelme. A kutatásokat Pais Dezső alapozta meg a szegedi nyelvészkongresszuson elhangzott előadásával (A magyar irodalmi nyelv, I. OK. 4: 425–66). A múlt század eleji fejlődésről kitűnő áttekintést nyújtott a „Nyelvünk a reformkorban” (Bp., 1955.) című tanulmánygyűjtemény, ugyanennek a kornak, valamint a felvilágosodás korának lexikográfiai kezdeményezéseiről és munkásságáról pedig Gáldi Lászlónak „A magyar szótár-irodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban” (Bp., 1957.) című munkája. Irodalmi írásbeliségünk számos kérdését tárgyalja a Pais Dezsőtől szerkesztett „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből” (Bp., 1960.) című kötet. Ezekhez a kezdeményezésekhez csatlakozik Benkő Lorándnak hatalmas anyagot felölelő és mintaszerűen feldolgozó jelen munkája, mely a XVIII. századi irodalmi nyelvünk fejlődésére döntő hatású tényezőket elemzi.

A szerző, művének bevezetésében helyesen állapítja meg, hogy irodalmi nyelvünk történetének problémaköre külön munkaterület, s bár szorosan összefügg nyelvünk kutatásának más ágaival, különösen a nyelvjárástörténettel, mégis, több tekintetben „sajátos szemléletet és módszert kíván meg” (3). Mindjárt előjáróban megállapíthatjuk, hogy Benkő Loránd, ki Bárczi Gézával együtt a nyelvjárástörténet terén is igen jelentős munkát végzett, e művével irodalmi írásbeliségünk búvárlatában is új utakat tárt fel, és új módszereket alkotott meg. Mint művének bevezetésében (3–27) elmondja, az 1751-től 1800-ig terjedő időszakból, tehát a felvilágosodás korának első szakaszából eredő mintegy 600 művet, kereken 250 egykori szerzőnek javarészt nyomtatott, de számos kéziratos munkáját is beható vizsgálat alá vette. E művek könyvészeti adatait az 502–29. lapon ismerteti. Megállapíthatjuk, hogy ilyen hatalmas anyagnak a tanulmányozása alapján eddig még egyetlen nyelvészünk sem vizsgálta irodalmi nyelvünk fejlődését. Ez a körülmény már magában is mutatja Benkő vállalkozásának komolyságát, megalapozottságát.

Irodalomtörténeti és általában művelődéstörténeti szempontból is fontos a szerzőnek az a közlése, hogy megvizsgált forrásainak legalább négyötöde az 1777–1795 közti időből való. Ez is mutatja, hogy nemzeti ébredésünk első szakaszának idejét, mint Benkő mondja, — a szokásos irodalomtörténeti felfogással egyezően, de... a nyelv oldaláról nézve is — a XVIII. század hetvenes éveinek legelejétől a kilencvenes évek közepéig terjedő mintegy negyed századra tehetjük” (10).

Benkő a megvizsgált hatalmas anyagot abból a szempontból elemezte, hogy hogyan kristályosodtak ki benne irodalmi nyelvünknek tőle „formai”-nak nevezett (helyesírási, hangtani és alaktani) normái. Nyilván alapos megfontolás után kereken mintegy félszáz olyan jelenséget állapított meg, amelyeknek e korbeli írásbeliségünk egységessége szempontjából kulcsszerepük volt (16). Teljes mértékben egyetértek Benkővel abban, hogy

irodalmi nyelvünk szabványosodásának folyamatát a formai elemek egységesülésének vizsgálatával kell kezdenünk. Addig ugyanis, amíg valamely nyelv írásbelisége helyesírási, hangtani és alaktani szempontból kialakulatlan, normákról más téren sem lehet szó, mivel a mondattani és stilisztikai egységesülésnek a formai elemek normalizálódása elengedhetetlen feltétele. Azt azonban megjegyezném, hogy egy-egy korszak irodalmi nyelvének fejlődéséről csak akkor kapunk majd megközelítőleg teljes képet, ha, a kutatások egy későbbi fokán, vizsgálatainkat a szókinszbeli, mondattani és stilisztikai egységesülés folyamataira is kiterjesztjük.

Benkő marxista, dialektikus módszerrel vizsgálja e kor irodalmi nyelvének fejlődését. Követett elveiről, felfogásmódjáról, az alapfogalmakról művének második fejezetében ad számot (28–113). Ebben a részben foglalkozik a nyelv belső tagolódásával, az irodalmi nyelv kialakulásának általános mozzanataival, az irodalmi nyelv sajátos kérdéseivel, az idevágó szovjet, német, olasz, francia és angol irodalom legfőbb termékeinek beható tanulmányozása alapján, nem hallgatva el a fogalmi és terminológiai nehézségeket sem. Számos műszót a külföldi példák nyomán neki magának kell megalkotnia vagy pontosabban meghatároznia. A dolog természetéből következik, hogy munkájának ebben a részében akadnak vitatható megállapítások, műszavak. Lehetnek, akik javasolt és használt terminusainak némelyike (pl. *belső nyelvtípus* 29–30, *téves visszautítás* 410 kk.) helyett inkább másokat választanának, ezek azonban nem lényeges kérdések.

Nyelvészeink körében vita folyik arról, hogy irodalmi nyelvünk kialakulását mely korra tehetjük. Benkő szerint nemzeti, illetőleg irodalmi nyelvünk főbb vonásaiban a XVI. században formálódott ki. Későbbi fejlődésében két korszakot tart különösen fontosnak: a XVIII–XIX. század fordulóját, valamint jelen századunk utolsó két-három évtizedét (71). Nemzeti nyelvünk korának első szakasza ennek megfelelően szerinte körülbelül a XVIII. század végéig, második szakasza pedig körülbelül a XX. század közepéig tart.

Határozottan állást foglal Benkő az irodalmi nyelv mibenlétére vonatkozó kérdésekben is, a régebbi korok irodalmának nyelvét, Mészöly és Zolnai Béla ellenében még nem tartva kialakult és egységes irodalmi nyelvnek (88–9), s az irodalmi nyelvet nem korlátozva csupán a szépirodalom nyelvére (90). A magam részéről ezt helyeslem, elismerve, hogy az írásbeliség már kezdeti fokon is szükségképpen együtt jár bizonyos normalizálással, de az írásbeliség e korai szakaszainak nyelve s általában az írásbeli érintkezésben használatos nyelv (közkeletű német műszóval *Schriftsprache*) szerintem élesen elhatárolható és elhatárolandó a nemzeti nyelv írott változatának nyelvtől, az irodalmi nyelvtől (*Literatursprache*).

Újszerűek a provinciális irodalmi nyelvek meglétére vonatkozó s művének későbbi, záró fejezeteiben vázolt szerepére vonatkozó megállapítások (95–100, 431–500). Az ezekre vonatkozó kérdéseket nyelvészeti irodalmunkban Benkő vetette fel először, s elsőnek dolgozta ki ezek megragadásának módszereit is. Jelen művének ez egyik legfőbb érdeme és értéke. Teljes mértékben helyeselhetjük Benkőnek azt az alapvető megállapítását, hogy „az irodalmi nyelv... táji színeződésének a kérdése az irodalmi nyelv egészének fejlődéstörténete szempontjából a legnagyobb figyelmet érdemli” (99–100). Azt is helyesen emeli ki, hogy a mi irodalmi nyelvünk jóval előbb alakult ki, mint köznyelvünk, s hogy az előbbi az utóbbinak a kialakulásához jelentősen hozzájárult (203).

Az irodalmi nyelvi szövegek elkészülésének külső körülményeiről szóló fejezetben (114–227) Benkő előbb a kéziratok általános helyesírási egyszerűsítéseivel, majd a kéziratok jellegével és típusaival foglalkozik igen behatóan, annak alapján, hogy a kéziratokat maga a szerző írta-e, vagy csak diktálta őket, s hogy művének másolatait ő maga csináltatta-e, vagy pedig ezek az ő tudta nélkül készültek, nem feledkezve meg a

szerzőknek kézírataikon való utólagos javításairól sem. Mindezek a körülmények, melyeket Benkő mesteri módon elemez, az irodalmi nyelvi norma meglétére vagy hiányára nézve fontos magyarázatokat tárnak elénk. Hasonló alapossággal tárgyalja a kiadók tevékenységét, nyomdaiparunk akkori helyzetét, nagyobb részben idegen, főleg német eredetű nyomdászaink, valamint a korrektorok munkáját s a nyomtatványok minőségét. Ezek a vizsgálódásai nemcsak nyelvészeti, hanem irodalomtörténeti és könyvtörténeti szempontból is igen fontosak.

Az irodalmi nyelvi norma kiművelésének elvi kérdéseit tárgyaló fejezetben (228–303) megállapítja, hogy a felvilágosodás korában kiterjedtebbé vált a nyelvújítás mozgalma — bár idegen, főleg német és francia hatások kétségtelenül érték — „a l a p j a i b a n m a g y a r g y ö k e r ű” (233).

Hogy e kor legjobbjai mennyire szívükön viselték irodalmi nyelvünk egységesítésének ügyét, mutatják a norma hiányára vagy kezdetleges állapotára vonatkozó vélekedések. Némelyek, mint Farkas János (240), a görög és latin nyelvhelyességi irodalom szempontjait igyekeznek alkalmazni hazai viszonyainkra, mások a nyugati nyelvek példájával hozakodnak elő. Vannak, akik belenyugszanak a norma hiányába (244–7), a legkitűnőbbek azonban a 'jó magyarság' eszméjét maguk és társaik elé tűzve buzgólkodnak nyelvünk kiművelésén. Egységes köznyelv hiányában a szerzők, mint annak idején Dante a *De vulgari eloquentiában*, a különféle tájak nyelvváltozatait vetik latra, azt kutatva, hogy ezek közül melyik közelíti meg legjobban a nyelvi eszményt. Voltak, akik mint András, a különféle táji nyelvváltozatok ötvöződésétől remélték az irodalmi norma kialakulását, mások viszont, mint Gyarmathi és Baróti Szabó, egyetlen táj nyelvét, rendszerint saját anyanyelvjárásukat óhajtották irodalmi rangra emelni. Benkő teljesen újszerű csoportosításban mutatja be a nyugati, a középső, valamint a keleti táji nyelvváltozatokra vonatkozó egykorú vélekedéseket (287–93). Ezekből kitetszik, hogy a kortársak legtöbb bíráló megjegyzést a nyugati nyelvjárásokról tettek. Az erdélyieket dicsérték ugyan, bár normának nem mindenben tekintették. A legtöbben a középső nyelvterületnek, különösen Kassa, Debrecen, Sárospatak környékének nyelvjárásait érezték a követendő normához legközelebb állóknak. Gyakorlati szempontból helyesnek látszik e három fő nyelvterületre osztani nyelvünket. Ellenvetésül legfeljebb azt lehetne megemlítenünk, hogy ezek közül a középső nyelvterület rendkívül sokrétű, mivel a legtöbb palóc nyelvjárásán kívül a tiszta *e*-ző, valamint *ö*-ző területeket s ezek számos keveredését is magában foglalja.

A következő fejezetben az írói társulások és csoportosulások szerepéről, valamint az írók és grammatikusok közös, vállvetett nyelvújítás tevékenységéről, az e kori nyelv- tanok és szótárak jellegéről és szerepéről, továbbá a prozódiai vitáknak a magyar hangtani és helyesírási norma kialakulására gyakorolt hatásáról olvashatunk (304–63). Ebből a részből különösen a prozódiai (Benkőnek szerintem nem helyeselhető írásmódja szerint *prozódiai*) vitáról szóló fejtegetéseket emelném ki, mint amelyek különösen fontosak, és e kérdést az eddigi kutatóknál pozitívabban és sokkal helyesebben ítélik meg. Ezekhez kiegészítésül még hozzá lehetne tenni, hogy már a görög grammatika megalapozásában igen jelentős szerepük volt a prozódiai vitáknak, s hogy Európában a felvilágosodás korában magyar és cseh földön váltak fontossá a prozódiai kérdések, mivel a két nyelv mutatkozott ekkor alkalmasnak a hangzók, illetve szótagok rövidségén és hosszúságán alapuló, klasszikus mértékű versek írására.

E kor szótáiról már Gáldi László műve nyújtott nagyobb távlatokat is feltáró áttekintést. Benkő a szótárak mellett a legalább annyira fontos nyelv- tanokat is számba vette.

Nyelvészeti szempontból különösen fontos elvi és módszerbeli kérdésekről szól az irodalmi nyelvi norma alkalmazását vizsgáló fejezet (364–417). A szerző erre nézve biz-

tos fogódzót talált az egykori íróknak saját magukról vagy esetleg társaikról tett nyilatkozataiban, valamint az egyes íróknak gondosan és módszeresen elemzett nyelvhasználatában. Benkő mesteri módon tárta fel azokat a hangtani és alaktani normatív megoldásokat, amelyek az egyes szerzőknek a normához való viszonyulását mutatják. Meggyőzően utal például arra, hogy a Veszprém megyében született és iskoláit a nyugati magyar nyelvterületen végzett Szűts István művében olyan, normatív szempontból kifogástalan írásmódok, mint *kút, tűz, víz, savanyú, könnyű, tanít, kerít*, a tiszta *e*-zés, a szabályos labialis-illabialis illeszkedés, a norma szerinti *a ~ o* és *é ~ i* hangviszony aligha lehettek a nyugati vidékeken élt szerző beszélt nyelvi sajátosságai, s hogy ezeket nyilván az irodalmi nyelv szabványaihoz igazodva alkalmazta írásában (370).

Máskor meg, mint Benkő meggyőző vizsgálódásaiból kitűnik, a szerzők szándékosan vegyítettek műveikbe „formai” provincializmusokat, nemegyszer pedig éppen stílus-elemként alkalmazták ezeket a népiesség vagy a régiesség érzékeltetésére (388–9). Dugonics András, Fejér György és Farkas András ilyenféle eljárás módjának beható elemzésével (390–2) Benkő a történeti stilsztika leendő művelőinek is kezére járt.

Némely szerző egyöntetű írásmódját mások kevert írásmódjával szembeállítva Benkő megállapítja, hogy az utóbbi részint a szerző saját beszélt nyelvi állapotának, részint pedig kora eszményi, normatív írásszokásának az összeütközéséből és elegyedéséből keletkezett (405). Tanulságos ebben a tekintetben Édes Gergely keveredett írásmódja (404). Nem kevésbé jellemző némely szerző műveiben a szakaszos váltakozású írásmód, amikor az író ugyanazon munkájában hol így, hol úgy ír valamit, műve egyik részében egyféle, másik részében másféle írásmóddal élve. Így például Teleki Domokos útleírásában az *-n* ragos alakok a 34. lapig egy *n*-nel vannak írva, majd négy lapon keresztül következetesen két *n*-nel (*kötelessen, lyukonn, azonn, után, utakonn*), azután meg ismét egy *n*-nel (*városon, gyakran, hajdan* stb., 408). Az efféle, Benkőtől tiszta szakaszosságának nevezett írásmódok helyett máshol átmeneti vagy éppen kevert szakaszosság mutatkozik (408–9).

Íde tartoznak a hiperurbanizmusnak (Benkő szerint „téves visszaütéses írásmódnak”) az esetei is. Ezek a normához való közeledésnek, a szabályosságra való törekvésnek balul sikerült eredményei. A hiperurbanizmusoknak Benkő számos típusát és példáját említi (411–61), s végül helyesen emeli ki, hogy az ilyen írásmód mögött többnyire nincs az illető szóalaknak pontosan megfelelő kiejtés, mivel az írott nyelvi formák a szerzők beszélt nyelvében, illetőleg nyelvjárásában nem lehettek járatosak. Így például bizonyos, hogy Vajda Sámuel a művében olvasható *érdemely* 'érdemel', *félyne* 'félne', *vezérelly* 'vezérel', *reméllyett* 'remélt', *beszélljettek* 'beszéltettek'-féle szóalakok helyett beszédében *l*-ező alakokkal élt, s hogy *ly*-ező írása jellegzetesen „papírnyelvi” jelenség (417).

Mind a történeti nyelvjáráskutatás, mind pedig irodalmi nyelvünk története szempontjából igen jelentős a mű utolsó fejezete, amelyben a szerző az egyes írók nyelvét nagy gondnal, körültekintéssel s nem csekély eredménnyel igyekszik helyhez kötni (418–500). Először a nyugat-magyarországi szerzők írásbeliségét vizsgálja meg, majd a közép-magyarországiakét, végül pedig a kelet-magyarországiakét. Mindegyik táji csoportba tartozó szerzők közül először azoknak a műveit veszi szemügyre, akiknek a nyelve az irodalmi norma szempontjából erősen provinciális jellegű. Ezután az ezeknél fejlettebb, átmeneti típusba sorolható műveket elemzi, végül a normatív típusba számítható munkákat veszi górcső alá.

Benkő összesen 92 nyugat-magyarországi szerzőnek 192 művét tekintette át. Vizsgálatainak jellemző eredménye, hogy e szerzők írásbelisége még majdnem háromnegyed részben többé-kevésbé provinciális jellegű vagy legalábbis ilyen színezetű. Jóval kedvezőbb képet mutat a közép-magyarországi szerzők írásbelisége. A megvizsgált 86 közép-magyarországi író 217 műve lényegesen kisebb arányban provinciális, mint amennyi-

nyire normatív. Az ide való szerzők munkáinak nagyobb része mentes a provincializmusoktól, s közel áll az akkori irodalmi nyelvi normához. Benkő vizsgálatainak egyik fontos eredménye annak a megállapítása is, hogy irodalmi nyelvünk alaki normáinak legtöbbször ezen a középső nyelvterületen, alkalmasint a debreceni és a pataki református kollégium szellemi kisugárzása nyomán alakult ki.

A tanulmányozott 62 kelet-magyarországi író 136 műve Benkő megállapítása szerint túlnyomólag provinciális jellegűnek mutatkozott. Ennek okát nyilván a keleti országrészek bizonyos fokú politikai különállásában, gazdasági és művelődési elszigetelődésében s az ezekkel együttjáró nyelvi izoláltságban kell keresnünk.

Végeredményben az ekkori irodalmi műveknek formai tekintetben már több mint egyharmada a szerző szerint általában irodalmi nyelvünk mai állapotával nagyjából megegyező képet mutat, jóval több mint egyharmada pedig már elszakadt a nagyobb fokú táji kötöttségektől, s a szembevetően provinciális jellegű alkotások az egész írásbeliségnek negyedét sem teszik (496). Ezt tudva, nem tarthatjuk túlzásnak Benkőnek azt a végső megállapítását, hogy irodalmi nyelvünknek e korbéli hatalmas arányú fejlődése a későbbi normalizálódásra is rendkívül nagy mértékben hatott, s hogy a XVIII. század három utolsó évtizede a formai elemek kikristályosításában irodalmi nyelvünk fejlődésének egészét tekintve is alighanem a legjelentősebb időszak. Ezért egyetérthetünk a szerzőnek azzal a záró megjegyzésével is, hogy „nyelvművelésünk és nyelvtudományunk mai munkásai e nemzedéket bizvást példaképeiknek tekinthetik” (500).

Benkőnek e műve, melyért a szerzőnek a Tudományos Minősítő Bizottság 1960 júniusában egyhangú határozatával a nyelvészeti tudományok doktora fokozatot is megítélte, nemcsak nyelvészeti, hanem irodalomtörténeti, könyvtörténeti, sőt művelődés- és társadalomtörténeti szempontból is kiemelkedő, jeles alkotás, mely újszerű szemléletmódjával, a kérdések új módon való felvetésével és alkalmazott módszereivel a további kutatásoknak is kitűnő alapjául szolgál. Amikor a szerzőnek elismerésünket fejezzük ki, sok sikert kívánunk ezirányú munkásságának folytatásához is, melytől, pár év múltával, az itt vázolt kérdéseknek nyelvészeti szempontból még behatóbb és részletesebb taglalását és kifejtését várhatjuk.

Balázs János

Szovjet nyelvészek a matematikai, matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásáról és a strukturalizmusról

Az utóbbi időben számos cikk jelent meg¹ a szovjet nyelvtudományi folyóiratokban, melyekben különféle formákban megismétlődik az a gondolat, hogy a nyelvtudomány ma történetének új szakához jutott el. Közismert az a tény, hogy a matematikai és matematikai-statisztikai módszerek alkalmazása egyre inkább tért hódít a nyelvtudományban. Ez azt eredményezte, hogy rohamos fejlődésnek indult az ún. „alkalmazott nyelvtudomány”.

¹ Горнунг Б. В. Обсуждение вопроса о структурных методах в языкознании и о математической и прикладной лингвистике ИАН ОЛЯ т. XIX вып. 1. — Чикобава А. Замечания к "Введению" — Шаумян С. К. О проблемной записке "Теоретические вопросы языкознания" О перспективном плане наших языковедческих исследований на ближайшие годы. ВЯ 1960. 2. Горнунг Б. В. Место лингвистики в системе наук и использование в ней методов других наук ВЯ 1960. 4. — Фрумкина Р. М. Применение статистических методов в языкознании В. Я. 1960. 4.

1959-ben a Szovjet Tudományos Akadémián egy általános nyelvtudományi bizottságot hoztak létre abból a célból, hogy foglalja írásba a szovjet nyelvtudomány elméleti problémáit. Az összefoglaló jelentés bevezető része megjelent az *Izvesztyija Akademi Nauk OLJA* 1959. 3. számában. A szerzők Budagov, Gornung, Guchman, Gyesznyickája, Szerebrennyikov és Vinogradov. Előre kell bocsátani, hogy a szerzők előtt nem az a feladat állt, hogy részletesen foglalkozzanak az új problémákkal, ezért a Bevezetésben csupán arra a tényre hívták fel a nyelvészek figyelmét, hogy az alkalmazott nyelvtudományhoz tartozó problémakör, ha fontos is az általános nyelvtudomány számára, nem befolyásolhatja sem a nyelvtudomány tárgyának, sem a nyelv társadalmi jellegének, sem a nyelvtudomány alapmódszerének értékelését. Mint ismeretes, ez a módszer a nyelv szemantikai (tartalmi) jellegét veszi alapul, és a nyelvet megkülönbözteti minden más jelzőrendszerétől, melyek feltételes kód jellegűek.

1959. július 1–2-án nyilvánosan megvitatták ezt a Bevezetést. A vita lényege; a strukturalista nyelvtudományt nem lehet a hagyományos nyelvtudománnyal szembeállítani, és az utóbbit „maradi”-nak nyilvánítani. Feltétlenül alkalmazni kell más tudományágak módszereit is, de ezek a nyelvtudományi módszerek mellett csak alárendelt szerepet játszhatnak. Az ülésen elismerték az alkalmazott nyelvtudomány fontosságát és aktualitását. Megbízták Zindert és Andrejevet, hogy állítsanak össze egy tervet — kiegészítésül az előbb említett összefoglalóhoz —, mely az alkalmazott nyelvtudomány problémáit összegezné. A vitában többször is felszólalt Saumjan, aki nem értett egyet a Bevezetéssel.¹

1959. július 7–8-án ült össze a bizottság újra; Szerebrennyikov volt a főelőadó. A vitában felszólaltak: Vinogradov, Borkovszkij, Andrejev, Ahmanova, Gornung, Guchman, Kacnelson, Lomtyev, Reformatszki, Szuhockij, Tolsztoj, Saumjan stb. Az ülésen határozatot² fogadtak el, amelyben összefoglalták a szovjet nyelvészek többségének álláspontját a strukturalizmussal kapcsolatban:

A modern nyelvtudományban két sajátágos tendencia nyilvánul meg:

1. Új módszerek alkalmazása. E módszerek alkalmazása magával hozza a kutatás szempontjának makszimális leszűkítését, a nyelvrendszer elemeinek csupán a tiszta relációja iránti érdeklődést. Ebből az következik, hogy az elemzés gyakran elszakad a konkrét nyelvi anyagtól, és a nyelvrendszerek szinkron leírása eltekint a rendszereknek fejlődésétől. Az ilyen módszerek eluralkodása a nyelvtudományban a strukturalista irányzat rohamos fejlődéséhez vezetett. A strukturalisták minden olyan nyelvtudományi problémát lényegtelennek tartanak, mely nem a nyelvrendszer elemeinek a relációit kutatja, mivel — véleményük szerint — ezekre a relációkra vezethető le az egész nyelvrendszer, ezek jellemzők egy nyelvre, minden más nyelvvel szemben.

A szovjet nyelvészek közül néhányan azt állítják, hogy a strukturalizmus csak a nyelvi anyag új kutatási módszerét jelenti, és nem tagad meg más kutatási módszert. Ez nem felel meg a valóságnak. A strukturalizmusnak megvan a filozófiai bázisa. Sajátágosan értelmezi a nyelvet. A strukturalisták s a hozzájuk közelálló glosszematikusok módszerüket helyesnek és elegendőnek tartják a nyelv minden szempontú vizsgálatához. Szerintük a nyelvtudomány és a strukturalizmus között egyenlőségjelet kell tenni. A nyelv tanulmányozásának minden más aspektusát, amely nem a nyelvi elemek tiszta relációjával foglalkozik, nyelvtudományon kívülnek minősítik, s az ún. metalingvisztikához sorolják. Mindez erősen leszűkíti a nyelvészeti problémák körét, hiszen a nyelv társadalmi jellege, a társadalmi fejlődés hatása a nyelvre, a beszéd és a gondolkodás

¹ A vitával kapcsolatos megjegyzéseit közzétették az *Izv. A. N. OLJA* 1960. 1. 71–4. lapján.

² A határozat teljes szövegét l. *Izv. A. N. OLJA* 1960. 1. 74–7.

összefüggése, az irodalmi nyelvek és a stílus problémája, a nyelvi forma szociális használata és egyéb problémák ezek szerint mind a metalingvisztika tárgyai.

2. Az alkalmazott nyelvtudomány rohamos fejlődése. A híradástechnika (telefon, rádió stb.) fejlődése, a kibernetikai készülékek alkalmazása, a gépi fordítás problémái stb. olyan új feladatok elé állították a nyelvtudományt, melyeknek sikeres megoldásához elengedhetetlenül szükséges a nyelvrendszer és az ún. kommunikatív technika beható tanulmányozása. Ezeknek a feladatoknak aktualitása és gyakorlati fontossága kétségtelen. De a szovjet nyelvészek közül néhányan azt a helytelen következtetést vonták le mindebből, hogy a helyes megoldás elképzelhetetlen a strukturalizmus széleskörű alkalmazása nélkül. Szerintük gyökeresen meg kell változtatni a szovjet nyelvtudomány metodológiáját, a hagyományos nyelvtudományt pedig archivumba kell helyezni mint „maradi”-t és „elavult”-at. Az ilyen felfogás helytelen azért, mert meg kell különböztetni a következő két kérdést:

a) a nyelvrendszer-leírás módszereinek módosítását és tisztázását, a matematikai és matematikai-statisztikai stb. módszerek alkalmazásának szükségességét és

b) a strukturalista elmélet tisztázását és ezzel együtt a szovjet nyelvtudomány módszereinek tisztázását.

A szovjet nyelvészek nem tekinthetik a strukturalizmust az egyedüli helyes nyelvtudományi módszernek, nem tehetnek egyenlőségeket a szovjet nyelvtudomány metodológiája és a strukturalizmus közé elsősorban azért, mert a strukturalizmust a nyelvnek csak szűk szemlélete érdekli: csak a nyelvrendszer elemei közötti tiszta reláció, mint már említettük. Ezért a szovjet nyelvtudomány csak annyiban tartja helyesnek a strukturalista módszer alkalmazását, amennyiben az elősegíti a nyelvi kifejezés helyes elemzését.

E célból a bizottság szükségesnek látja egy önálló intézet — szemiotikai intézet — létrehozását, amelyben tanulmányoznák — más jelzőrendszerekkel összefüggésben — a nyelvi jelzőrendszer sajátosságait, és kidolgoznák az általános szemiotika elméleti alapjait, valamint tanulmányoznák az alkalmazott nyelvtudomány elméleti és gyakorlati problémáit. Ez az intézet szorosan együttműködne a moszkvai Nyelvtudományi Intézet alkalmazott nyelvtudományi csoportjával és a leningrádi Alkalmazott és Matematikai Nyelvészeti Intézettel.

A munkálatok összehangolása céljából szükség volna egy alkalmazott nyelvtudományi tudományos tanács létrehozására, amely szoros kapcsolatot tartana a szovjet nyelvtudomány-elméleti tudományos tanáccsal és a kibernetikai tudományos tanáccsal. Egy ilyen tudományos tanácsot a legcélszerűbb lenne a szovjet akadémia elnöksége mellett létrehozni.

Ugyanezen célok elérése végett az Orosz Nyelvtudományi Intézetben létrehoztak egy csoportot, mely az orosz nyelv strukturális tanulmányozását tűzte ki céljául (vezető: Kuznyecov professzor), a Szláv Intézetben pedig (a nyelvtudományi részlegben) a szláv nyelveknek nemcsak összehasonlító-történeti, hanem strukturális-tipologikus tanulmányozását is tervbe vették.

A határozat kimondja, hogy szoros kapcsolatot kell létesíteni a Felsőoktatási Minisztériummal a megfelelő káderek kiképzése érdekében mind a matematikai, mind az alkalmazott nyelvtudomány területén.

Szántó Éva

A Nyelvőr postája

Prügelknabe, Rufname. A Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő osztályának levelesládájában egy kérdésre adott válaszban azt olvassuk, hogy a német *Prügelknabe* eredeti jelentése 'büntetendő úrfi helyett megvert jobbágyfiú'. Ez tévedés. A szó eredeti jelentése 'Holzknecht', aztán 'Stallbube, Unterknecht', amelyből az 1860-as években egyes „történeteszek” szőtték a büntetendő úrfi helyett megvert jobbágyfiú históriáját, azaz népetimológiai mondáját, amely aztán a szépirodalom révén (vö. például Mark Twain: „Koldus és királyfi”) terjedt el. A történettudomány még egyetlen ilyen esetet sem igazolt.

Ugyanitt olvashatunk a német *Rufname* ajánlott magyar *szólitónév* megfelelőjéről. Pedig ennek már van magyar megfelelője. Adolf Bach hatalmas „Deutsche Namenkunde”-jének első két kötete a *Personennamen* címet viseli. A két kötetben a szerző a „Rufnamen” és a „Familiennamen” névtudományi kérdéseit tárgyalja. A *Rufnamen* elnevezés a megkeresztelték (*keresztnév*) és a meg nem keresztelték „egyéni” nevét együttesen nevezi meg. Az *egyéni név* az Értelmező Szótár szerint: „<főleg idegen személynevekkel kapcsolatban, a családnévvel szemben:> keresztnév, utónév” (vö. az *egyéni* címszót).

Mollay Károly

A Nyelvtudományi Intézet nyelv-művelő osztályának levelesládájából

Magas. Szimán Oszkár vegyész-mérnöknek a címül írt szó használatát illetően az alábbiakban válaszolunk:

A *magas* jelzőnek átvitt értelmű használata sokszor valóban idegenszerűség. A német nyelvben igen gyakori a *hoch* 'magas' szónak ilyen használata: *jemanden hochhalten, hochschätzen*, ezt helyes magyarsággal nem így fordítjuk: „magasra tart”, „magasra becsül”, hanem így: *valakit nagyra tart, nagyra becsül*; a *hoher Gast* magyarul nem „magas vendég”, mint sokszor írják, hanem *előkelő vendég* (ennek az *előkelő* szónak egyelőre van némi polgári íze, azért például sajtónkban nemrég is ezt olvashattuk helyette: *nagy vendég*, s ez is helyes, bár még egy kissé szokatlan). A német műszaki tudományokban is számtalanszor előfordul az átvitt értelmű *hoch*, összetételek eltagjaként is, pl. *Hochspannung*; magyarul egyszer *magas*, másszor *nagy feszültség*-nek mondják (ezek után már tudhatjuk, hogy a *nagy feszültség* magyárosabb, de már a *magas feszültség* is gyökeret eresztett; a technikusok egybeírják: *nagyfeszültség, magasfeszültség*, ebben a jelentésben: '250 voltnál nagyobb feszültség'.

A *magas nyomás* (Hochdruck) helyett is eredetibben magyar a *nagy nyomás*, de — úgy tudjuk — már szélitében-hosszában elterjedt a *magas nyomás, magasnyomás* is.

(A nyomdászatban természetesen hibátlan a *magasnyomás* műszó, a *mélynyomás* ellentétese.) A *magas hőmérséklet* (hohe Temperatur) helyett bátran mondhatjuk: *nagy hőmérséklet*, de olyan esetben, amikor példának okáért a hőmérő higanyszála valóban *magas* vagy *alacsony* állásával mutat valamely értéket, metaforával jogosan mondhatjuk így is: *magas hőmérséklet*, *alacsony hőmérséklet*. Ugyanígy a barométer higanyoszlopának állására gondolva így is beszélhetünk, írhatunk: *magas és alacsony légnyomás*.

Tudományos olvasmányaink grafikonjainak, diagramjainak fel-le szálló vonala, egyéb ábrázoló módjának a *magas* és *alacsony* képzetét keltő emlékei is elősegítik ennek a szóhasználatnak a terjedését. Mint látjuk, meglehetősen egybefonódik ezekben a *magas* és *alacsony* jelzős szókapcsolatainkban az idegen hatás meg az idegenével azonos szemléletmódunk, képzetvilágunk. Ezért már nem szabad hibáztatni az ilyen kifejezéseket sem: a *hőmérséklet*, a *nyomás emelése*; természetesen az eredetibb kifejezéssel is élhetünk, éljünk is váltogatva: a *hőmérséklet*, a *nyomás növelése*, *fokozása* stb. A *magas ár* kapcsolatot is már meghonosodottnak szokás tekinteni (persze a régebbi magyar *nagy ár*, *nagy áron* is jó), s eszerint bátran beszélhetünk az *árak emelkedéséről*, *felszökéséről*, *eséséről*, *csökkenéséről* stb.-ről. Egyik-másik nyelvművelőnk már a *magas kor* kifejezést sem helyteleníti. De meg kell jegyeznünk, hogy a *magas*-nak ebben az értelemben igen sok jó eredeti magyar társa akad, azokról se feledkezzünk meg: *idős*, *öreg*, *éltes*, *élemedett*, *hajlott*, *vén* stb. (*kor*). Eszünkbe jut Arany János verse, A vén gulyás. Százestendősnek mondják az öregot, a fiatalok úgy néznek föl erre a korra, mint a toronyra (tehát a m a g a s b a !), a költőnek ez mégis *nagy életkor*: „Ifjúrakkal iddogál sort, Kik, mint gyermek a toronyra, Oly bámulva, oly szédülve Néznek e nagy életkorra.”

F. G.

Majorság. Blédy Géza kolozsvári levelezőnk arról szól, hogy 1960. április 10-én megütötte a fülét a budapesti rádióban ez a könyvismertetésben elhangzott mondat: „A Vezúv hamu és láva alá temetett sok falut és *majorságot*.”

Kolozsváriaknak, erdélyieknek valóban fücsa lehet ez a mondat, mert azon a tájon (egyébként Nyugat-Magyarországon is) a *majorság* csak ezt jelenti: 'aprójóság, baromfi'. A régi magyar nyelvben (a XVI. század első fele óta) a német eredetű *majorság* 'gazdaság'-ot (és 'gazdálkodás'-t) jelentett, csak a *szárnyas majorság*-nak volt (későbbi egy-két adat szerint) 'baromfi' értelme (Magyar Nyelvtörténeti Szótár). Bizonyára ebben a jelzős kapcsolatban fejlődött ki tapadással a *majorság* szónak ez a jelentése: 'aprójóság'. Czuczor—Fogarasi szótára a *majorság*-nak már négyféle jelentéséről ad számot: 1. A majorhoz („mezei gazdasághoz”) tartozó épületek vagy több major összessége; 2. a majorban tenyésztő szárnyasállatok, baromfiak; 3. az úrbéri rendszerben kizárólagos saját földbirtok, mint ellentéte az úrbéri földbirtoknak; 4. őrnagy rang, tisztség (ez igazában már nem ide tartozik, mert itt homonímáról van szó: egy másik német szónak -*ság* képzős alakjáról).

Az Ormányságban a *majorság* 'puszta' (vagyis az, ami az Alföldön a *tanya*, a *szállás*) (Ormánysági Szótár), a szegedi nyelvben pedig 1. 'nagyobb gazdasághoz tartozó épület'; 2. 'olyan kiscgazdaság, amelyben feltűnően sok a jószág, baromfi' (Szegedi Szótár).

Ma általánosabban ez a két jelentése él a *majorság* szónak: 1. 'major, gazdaság, tanya'; 2. 'aprójóság'.

F. G.

Kiküld — megküld — elküld. Bihari Ernőné azt kérdezi levelében, igaza van-e abban, hogy helyteleníti *küld* szavunk *ki* igekötős alakját ebben a mondatban: „Múlt hó 25-én kiküldtük címükre a szemléltető eszközöket.”

Bár határozott, minden esetre alkalmazható nyelvtani szabályt nem állíthatunk fel, mert ma már a *ki* úgyszólván minden mozgást, mozdítást, helyváltoztatást jelentő igehez járulhat, mégis azt mondhatjuk, hogy a jelen esetben valóban nem azt az árnyalatot fejezi ki a *kiküld*, mint ami a fogalmazó szándéka volt.

A *ki* elsődleges jelentése ugyanis zárt tér belsejéből *kívüire* irányulás. A kérdezett mondatban azonban nem ez a lényeg. Nem a külsőség képzetét akarják elsősorban hangsúlyozni (pl. külföldre, vagy városból tanyára. Egyébként kiküldeni nemcsak személyt, hanem tárgyat is lehet).

A *megküld* igét is inkább csak akkor alkalmaznám, ha a megrendelő tulajdonában levő eszközöket küldeném vissza, vagy ha azt akarnám kifejezni, hogy a cselekvés el is érte célját (a *meg* igeikötővel álló igével kifejezett cselekvés képzeje ugyanis együtt jár az eredményesség képzetével. Kifejezheti még a befejezettség, a perfekció képzetét is).

Bár a *megküld* is helyes, a kérdéses mondatban a legszerencsésebb mégis az *elküld* alak. Az *el* igeikötő távolodást fejez ki elsősorban, azt, hogy az alapigében jelzett cselekvés a kiindulóponttól távolodik. Minthogy a cél itt is csak annak pusztja jelzése, hogy a szállítmányt postára tették, semmi egyéb.

R. L. G.

A játszótérre kutyát bevinni tilos. Csermák Gabriella kifogásolja a címül írt kifejezést.

Mi nem tartjuk helytelennek. Igaz, hogy a *be* igeikötő zárt térre mutat, de ezt a zártsgot nem kell valóságos falakkal vagy kerítéssel körülvéve elképzelnünk: elég, ha a tér valamilyen módon elhatárolódik környezetétől. Hiszen azt is mondhatjuk: *bemegyek a faluba* vagy *bemegyek a vízbe*. Talán az is zavarólag hat, hogy a *be* igeikötős ige nem a legmegszokottabb *-ba*, *-be*, hanem *-ra*, *-re* ragos határozóval áll. Ennek csak az az oka, hogy bizonyos főnevek helyhatározóként — sokszor logikátlanul — vagy ezt, vagy azt a ragot veszik fel. A rokon jelentésű *park* szóval például ugyanez a mondat így hangzanék: „A *parkba* kutyát bevinni tilos”. Természetesen az igeikötő nélküli forma éppolyan helyes: „A játszótérre kutyát vinni tilos”.

J. S. K.

Mi mibe ütközik? Varga Jolán egy társaságot hallott vitatkozni arról, hogyan helyes: *hajók jéghegyekbe ütköznek* vagy *jéghegyek hajókba ütköznek* vagy *jéghegyek és hajók egymásba ütköznek*, s megkérdezte tőlünk, vajon lehet-e ez a kérdés vita tárgya.

Úgy látszik, lehet, hisz tapasztalta, hogy eltért erre nézve egy társaság tagjainak a véleménye, vitatkoztak rajta. Vizsgáljuk meg hát a dolgot! Czuczor—Fogarasi szótára (VI. kötet 1874.) első jelentésében így értelmezi az *ütközik* igét: „Valamely mozgásban levő szilárd test, útjába eső más testbe akad. *A kocsí tengelye a sarokkőbe ütközött. A rúd az előtte menő kocsiába ütközött. A szembe jövő szekérrel összeütközött. Kőbe, fába ütköztem v. ütközött a lábam.*” Ez még ma is kifogástalanul szabatos értelmezés, s a példamondatok is tanulságosak. Minthogy nemcsak a hajó mozog a vizen, hanem a tengeráramlat sodorta jéghegy is, bizvást mondhatjuk: *A hajó és egy jéghegy összeütközött* vagy *egymásba ütközött. A hajó összeütközött egy jéghegygel*. Talán mégis gyakrabban fordul elő ez a mondat: *A hajó jéghegybe ütközött*, azért, mert a hajó gyorsabban halad, mint a jéghegy, s különben is a hajó szempontjából nézzük a történést. El lehet képzelni olyan esetet is, hogy a hajó mindenképp igyekszik kitérni a gyorsan úszó jéghegy elől, de sikertelenül. Ilyenkor így is mondhatjuk: *A jéghegy nekiment a hajónak. A jéghegy beleütközött a hajóba*. Ezzel azt mondjuk, hogy a jéghegy volt az „aktívabb fél”. Ez már persze értelmetlenség volna:

A mozdulatlan jéghegy a hajóba ütközött, ugyanúgy, mint ez: A sarokkő a kocsiba ütközött. Ez a két fonák példa jól szemléltetheti, hogy helyes az *ütközik* ige használata; az *ütközik* valamibe, aki vagy ami hatékonyabb, aki vagy ami mozog, gyorsabban mozog, s akinek vagy aminek valami útjában van. Ha mind a két fél mozog, esetleg nem is egyforma sebességgel, de egymás útjába kerülnek, akkor *összeütközés*-ről beszélhetünk, például: *Egy személy- és egy gyorsvonat összeütközött.*

F. G.

Külföldön vagy külföldökön? Bitter Éva azt kérte, döntsük el, vajon világlátott ismerőse *külföldön* vagy *külföldökön* járt-e.

A következőket írhatjuk válaszul: A *külföld* szó a *belföld* szóval áll szemben, azt jelenti, hogy 'határainkon kívül valahol, bárhol, mindenhol, az egész földkerekségen'. Éppen ezért teljesen értelmetlen dolog többes jellel ellátni, *külföldek*-et emlegetni. Ismerőse minden bizonnyal azt akarta kifejezésre juttatni, hogy határainkon kívül nemcsak egy helyen, egy országban járt, hanem sokfelé, több (idegen) országban megfordult. Ezt azonban így kellett volna megfogalmaznia: *külföldön sokfelé, sok (idegen) országban*. (Megjegyezzük még: ha volna is a *külföld* szónak többese, az *külföldek* volna, nem pedig *külföldök*.)

R. É.

Megjelent egy férfi karddal a kezében és a hozzá hasonló szerkezetek. Rostás Károly, a Somogyi Néplap olvasószerkesztője azt kérdezi, hibáztathatók-e az ilyenféle mondatok: „De szép lenne, ha életben maradnék, és láthatnálak téged láncsal a nyakadban”; „Mosolygó arccal nyújtjuk át jegyünket a kalauznak”; „Ekkor megjelent egy férfi karddal a kezében”; „Kereszttel a kezében állott”; „A parton állók között egy nő pillantott meg hosszú kék ingben, lobogó hajjal”.

Különbséget kell tennünk ezek között a mondatok, pontosabban: az ilyen *-val, -vel* ragos szerkezetek között. A „Megjelent egy férfi karddal a kezében”, „Kereszttel a kezében állott” bizony idegenszerű; helyesen: *Megjelent egy férfi, kard (volt) a kezében. Ott állott, kereszt (volt) a kezében*; vagy: *Kereszt (volt) a kezében, úgy állt ott*. Igaz, már nagyon elterjedt jobb írók nyelvében is ez a hibáztatott szerkezet. Arany János éppen száz évvel ezelőtt így nyilatkozott erről a németességről Visszatekintés című tanulmányának első részében: „Germanistáink mint nyelvszépséget honosíták meg az efféle: «Nyargal a huszár forgóval süvegén, karddal az oldalán» stb. s nem vették észre, vagy nem akarták, hogy ezt a magyar ki tudja fejezni rövidebben s élénkebb hatással: «nyargal a huszár, süvegén forgó, oldalán kard»” (Összes munkái. 5. köt. Bpest, 1884. Ráth Mór kiad. 386. lap). Simonyi Zsigmondnak is ez a véleménye: „Bejött a szobába, kalappal a fején, szivarral a szájában. E helyett sokkal magyarosabb ragtalanul: bejött, kalap a fejében, szivar a szájában. «Ott hol a dicsőség táblával kezében ragyogó angyalként ül isteni szépen.» (Ábrányi E.): ott hol a dicsőség, tábla a kezében, r. angy. ül isteni szépen. De mondhatjuk így: *kalap-föltéve, kalap-levéve, szivarozva* stb. és p. e h. *könnyel a szemében: könnyezve, könnybe lábadt szemmel*” (Helyes magyarság. 2. kiad. Bpest, 1906. 26. lap; 3. kiad. 1914. 24. lap). Emlékezzünk csak, Petőfi így írta A Tisza című versében: „Túlán, vélem átellenben épen, Pór menyecske jött. Korsó kezében.”

„Mosolygó arccal nyújtjuk át jegyünket a kalauznak”: ezt a mondatot nem szabad megróni (persze így is jó: *Mosolygva nyújtjuk át . . .*). Ilyen meg ilyen *arccal*-féle kifejezéseket a régi magyar nyelvben is szép számmal találunk. Nézzük csak meg a Magyar Nyelvtörténeti Szótárban az *arc*, *orca* szócikk példaanyagát! A több közül csak egyet idézünk, Pázmány Pétertől (ő igazán kitűnően tudott magyarul): „Elálmélkodtam, micsoda orczával mert oly éktelen hazugságokat könyvébe írni”. Újra Petőfihez fordulva,

önála is akadunk hasonló példára. Ezt olvashatjuk „1848” című költeményében: „Piros arccal Jött e hajnal . . .”. — Az átvitt értelmű *arccal valami felé*, például *arccal a vasút felé* ’főképp a vasútra fordítva figyelmünket’ ellenben idegenszerűség, russzicizmus.

„De szép lenne, ha életben maradnék, és láthatnálak téged láncsal a nyakadban”: ez is idegenszerű (nemcsak a *láncsal*, hanem a *téged*-nek itteni fölösleges használata miatt is), de ennek ilyenféle javítása talán már nem mindenkinek tetszik: *ha . . . láthatnálak, a nyakadban lánc*. Lehetne más kifejezőmódot is keresni, ilyenfélét: *ha láthatnálak, s nyakadat lánc díszítené (ékesítené)*, vagy: *. . . s nyakadban lánc függne*. De ez olykor hosszadalmas, azért jobb írók is gyakran az idegenszerű, de rövidebb szerkezetet választják; általában már nem is érzik idegennek.

„A parton állók között egy nőt pillantott meg hosszú kék ingben, lobogó hajjal.” Talán ezt a fajtát olvashatjuk legsűrűbben. Persze így is kifogástalan volna, s ebbe senki sem akadhatna bele: *A parton állók között egy nőt pillantott meg ; hosszú kék ing volt rajta, haja lobogott*.

Sokszor láthatunk festményeken ilyen s más efféle címet: *Csendélet tojással*. Ez is idegen eredetű szerkezet, ámde bajosan tudnánk jobbat ajánlani helyette; ez bizonyára senkinek sem tetszenék: *Tojásos csendélet*. Legföljebb valami egészen más módon igyekeznénk kikeveredni az idegenszerűségből, ilyenforma szerkesztéssel: *Tojás, tojástartó meg evőeszközök*, de ez bizony sívár hangulatú leltári felsorolás. Így aztán megértjük, hogy a különben kárhoztatható kifejezőmód festőink körében igen kedvelt.

Mindent összegezve ezt mondhatjuk: Amikor csak lehet, jobb mellőznünk a tárgyat, nyelvünkben még idegennek érzett kifejezéseket. Ha azonban nem akad jó magyar megfelelőjük, ráadásul stílusbeli nyereséggel jár a használatuk, ám éljünk velük okkal-móddal.

F. G.

Névelő használata névelővel kezdődő újságcímek előtt. E problémát illetően a következőket mondhatjuk Rostás Károlynak:

Nem helyes egy hírlapnak, folyóiratnak a címét csonkán idézni, akár magyar az, akár idegen; a francia napilapnak a címe: *l'Humanité*, azért így kell említenünk magyar szövegben: *a l'Humanité*, de a magyar szokásnak megfelelően így is írhatjuk: *a L'Humanité*. Abban nincs semmi kivetni való, hogy magyar névelő is van a francia előtt. Ez persze már helytelen volna: *az A Nap*, *az Az Est* ; ilyenkor így jó a szövegben: *megírta Az Est ; rég megszűnt A Nap*.

F. G.

Névelő használata földrajzi nevek előtt. Kövári József SZÖVOSZ főelőadónak a földrajzi nevek előtti névelőhasználat dolgában ezeket írjuk:

Igaza van a Zalai Hírlapnak, ha megrója ezt a filcímét: „Szajna találkozik Párizssal”; helyesen: *A Szajna találkozik Párizssal*. S a kifogásolt mondatok szintén jók, sőt csakis így jók, névelővel: *A Balaton Magyarország legszebb tava. A Duna Európa nagy folyója*. Az a példa, melyet legjobban hibáztat, valóban helytelen: *A Duna az Európa nagy folyója* ; a második névelőnek itt el kell maradnia.

Foglaljuk össze erről röviden a legfontosabb tudnivalókat:

a) Nem kell névelő a helységek, megyék, országok, tartományok, földrészek neve elé: *Budapest lakom. Debrecenből Budapestre utazik. Ady sokszor járt Párizsban. Borsod-Abaúj-Zemplén megye székhelye Miskolc. Magyarország és Románia határos. Németország nemegyszer háborúskodott Franciaországgal. Karintia osztrák tartomány. Európában élünk. Afrika ébred*. De kivételek a következő fajta nevek ezekben a mondatokban: *A Magyar Népköztársaság és a Román Népköztársaság határos. A Szovjetunióban bocsátották föl az*

első műholdat. Egyiptomból és Szíriából alakult az Egyesült Arab Köztársaság. Az Antarktisz a hatodik földrész. (Sokan tévesen elhagyják a Szovjetunió és az Antarktisz névelőjét.)

b) Folyók, tavak, tengerek, hegyek s egyéb földrajzi tulajdonnevek előtt többnyire kiteszük a határozott névelőt; emlékezzünk a következő verscímekre: *A Dráván, A Dunán, A Tisza* (Petőfi); *A Tisza-parton, Az Értől az Océánig* (Ady); *A Dunánál* (József Attila). Petőfinek egyik költeménye (Élet vagy halál!) így kezdődik: „*A Kárpátoktól le az Al-Dunáig*”. Az Egri hangok című versének negyedik szakasza ezzel végződik: „Míg olyan lesz, sok víz elfoly *A Dunán*.” Lánggal égő teremtette . . . című költeménye első versszakának második fele: „Úgy háborgok, úgy hánykodom, Mintha volnék *a Balaton*.” Stb. Cikkek, könyvek címe is így helyes ezekkel a földrajzi nevekkal: *A Bakony. A Mátra. A Balaton. A Börzsöny. A Kelet és a Nyugat. A Kaukázus. A Szahara. A Góbi-sivatag. A Hortobágy. A Szigetköz. A Rétköz. A Sárköz. A Szamosháti. Az Ormánság. Az Őrség. A Hajdúság. A Hanság. A Kiskunság. A Nagykunság. A Kisalföld. A Nagyalföld. A Dunántúl. A Tiszántúl. A Csepel-sziget. A Kárpát-medence. A Marcal-medence*. Stb. De kivétel is akad: *Göcsej* stb. A földrajzi tulajdonnevek előtt térképen, tárgymutatóban gyakorlati okból el szokták hagyni a névelőt, s ez is egyik oka, hogy máskor is elfelejtetik. — Városrészek neve elé is kell névelő (s ezt általában nem is szokták elsikkasztani): *a Ferenfváros, a Józsefváros*; de: *Sztálinváros* (helynév).

c) Ha jelzője van a földrajzi névnek (vagy bármely tulajdonnévnek), a jelző előtt nem maradhat el a határozott névelő: *a szép Budapest, a hegyes-völgyes Veszprém megye, a két Németszág* (s ugyanígy: *a nagy Petőfi, az epikus Arany*; az állandó, tulajdonnevesült jelző előtt nincs névelő: *Könyves Kálmán, Nagy Lajos király, Rettegett Iván cár* stb.) — Az említett példában: *a balatoni műút* — a *balatoni* szó már nem tulajdonnév mint véli, hanem közönséges melléknév, s az előtte levő névelő a jelzett szóhoz, a *műút*-hoz tartozik.

F. G.

Lehet-e és-sel kezdeni mondatot? Klement Adolfné elmondja, hogy a gimnáziumban tanult ismeretei szerint *és-sel* nem kezdünk mondatot, egy jégrevűnek mégis ez a címe: *És megszületett a szerelem*.

Való igaz, szokták mondani magyartanárok az iskolában, hogy az *és* kötőszó nem való a mondat élére. Ezzel az intelemmel azt akarják elérni, hogy a tanulók ne használják az *és-t* fölösleges módon (gyakorlatlan fogalmazók sokszor ügyetlenül, sőtán halmozzák ezt a kötőszót), azonkívül némelyek olykor modorosságból, hatásvadászó eredetieskedésből kezdik mondatukat *és-sel*, kivált írásban.

Egészen másként kell elbírálnunk az olyan esetet, midőn egy író jó ízléssel, stílus-eszközüül alkalmazza a mondatkezdő *és-t*; tudatosan azt akarja kifejezni vele, hogy annak a gondolatnak, amely a mondatban testet ölt, valami előzménye van, mégpedig fontos előzménye. Ilyen például a Galileinek tulajdonított mondás: . . . *és mégis mozog* (tudniillik a Föld). Jókai ezt a mondatot tette meg egyik regénye címéül, olaszul: *Eppur si muove*, alája pedig magyarul: *És mégis mozog a föld!* Mindenesetre alkalmas az ilyen *és-sel* kezdődő cím arra, hogy jobban fölkeltse az érdeklődést. A jégrevű címének bizonyára ez a célja.

F. G.

Milyen mondat? Csepeli Ödönnek az a kérdése, hogy kijelentő-e vagy felkiáltó a következő mondat: „Szeretettel köszöntjük nődolgozóinkat, a nőnapon!”

Az idézet kijelentő mondat, azért nem felkiáltójel kell a végére, hanem pont, sőt az sem, ha ez a mondat egymagában áll, például feliratként (bizonyára annak készült). Azonkívül fölösleges benne a vessző a *nődolgozóinkat* szó után. A szórendet nem lehet

hibáztatni, de szokottabb volna így: „A nőnapon szeretettel köszöntjük nődolgozóinkat”. A felirat fogalmazója bizonyára az „Éljenek a nők!”-féle fölkiáltás érzelmi telítettségét érezte bele a maga mondatába, azért tett a végére felkiáltójelet; mi fölöslegesen látjuk ebben a higgadt jellegű kijelentésben. A felkiáltójel elhagyásával nem csökken a jókívánságot tolmácsoló kijelentő mondatnak érzelmi tartalma, csak szerényebbé, „halkabbá” válik írásos megjelenésében.

F. G.

Régies helyesírású családnevek elválasztása. Kulcsár Péternek a címbe foglalt problémát illetően ezt válaszoljuk:

Batthyány című írásának mindjárt az elején azt olvashatjuk, hogy a régies helyesírású családnevek elválasztásában „szabály híján az egyéni elképzelés dönt”.

Sajnos, az valóban áll, hogy a régies helyesírású vezetékneveket némelyek egyéni tetszésük szerint választják el, mint az Ön idézte példa esetében is (*Bibliothecae Batthyányanae*: Irodalomtörténeti Közlemények 1960. évi 1. szám, 135. lap). Az ellenben tévedés, hogy ez „szabály híján” történik; szabály volt és van, csak egynéhányan nem tudnak róla. Minthogy Ön sem ismeri, írása csupán egyéni véleményt fejezhet ki.

Már a régi akadémiai helyesírási szabályzat így rendelkezett: „A családnevekben előforduló kettős mássalhangzókat elválasztáskor nem szabad kiegészíteni: *'Sen-nyey, Bat-thyány.* [Új bekezdés.] Megjegyzés: *Kos-suth, Wes-selényi, Des-sew-ffy, Lugos-sy, Med-gyes-sy*” (4—8. kiad. 212. pont). A mai szabályzat (A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad.) öt pontban is foglalkozik a tulajdonnevek, ezek között a családnevek elválasztásával (330—4. p.). Az új szabályzat a régitől eltérően kimondja: „... a hosszú kétjegyű mássalhangzót ki kell egészíteni oly módon, hogy a sor végén és a sor elején egyaránt kiírjuk a kétjegyű betűt: *Sely-tyei, Sziny-yei; Berety-tyó, Megy-gyes, Tály-lya*; stb. Kivétel: *Bat-thyány*” (330. pont). Ez az elv voltaképp egyezik az Önével, de éppen a *Batthyány* név elválasztásában a különleges *tthy* miatt el kell térni az imént idézett szabálytól; a *Battyán, Batthyány* névnek ugyanis nemcsak származása tisztázatlan, hanem *tt(h)y* írásjegycsoportjának eredeti hangértékéről is lehet vitatkozni (vö. Knieszsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp., 1952. 46. lap). Nem véletlen tehát, hogy a Helyesírási Bizottság a ma érvényes szabályzatban épp ennek a névnek az elválasztását kivételszerűen állapítja meg.

A család a nevet így ejti: *battyáni* (ahogy a régi akadémiai helyesírási szabályzatok meg is adják), de ez a hangalak még nem jogosít föl bennünket az Ön javasolta *Batthyány* elválasztási módra. Az idézett régi akadémiai szabályzatok szótári részében is ezt az elválasztást látjuk: *Bat-thyány*; ebből arra következtethetünk, hogy a régi szabályzatok csak ezt az egy helyen való elválasztást ajánlják (az 1950-ből való 9. kiadás ugyancy: a 22. pontban és a szótárban). Az 1954-i 10. kiadás szójegyzékében már a hangalak három szótagja szerinti elválasztását láthatjuk: *Bat-thyá-ny*. Ma tehát ez a szabályos; akár az első, akár a második helyen el lehet választani.

Ennek a szónak nemcsak elválasztásában tévedeznek, hanem kiejtésében is. Túlontúl botú szerinti ejtéséről nem szólva, csak ezt az egy fajtát említjük: *battyány*. Ez aztán meglehetősen gyakori. Széchenyi István halálának századik évfordulója alkalmával a Petőfi-rádióban elhangzott emlékezésben így mondta az előadó: *battyánnnyal*, e helyett: *battyányival*. Még jó, hogy Széchenyi István nevét helyesen így ejtette: *szécsényi*, mert sokan ezt is az *é, e* betűhöz híven imígy mondják: *szécsenyi*. Pedig tudvalevő, hogy akár *Széchényi*, akár *Széchenyi* az írott alak, mind a kettőt egyformán *szécsényi*-nek kell ejteni. A nemzetségnek legtöbb tagja így írta nevét: *Széchényi*; Ferenc is, a könyvtár- és múzeum-alapító, Széchenyi István atya, azért ekképp helyes hazánk legnagyobb könyvtárának neve: *Széchényi Könyvtár*. Széchenyi István azonban a maga nevében a második *e* betűre

nem tett vesszőt. Minthogy az ő nevét olvashatjuk legtöbbször, sokan a család valamennyi tagjának vezetéknévét *Széchenyi*-nek írják. Több régebbi lexikonunkban is így találjuk, hibásan (például a Tolnai Világlexikonában, a Pesti Hírlap Lexikonában).

A családnevekben előforduló régies kétjegyű betűt hangértéke szerint rövid mássalhangzónak tekintjük az elválasztásban: *Szé-chenyi*, *Czu-czor*, *Fara-ghó*, *Néme-thy* (a mai szabályzat 331. pontja); persze emígy is hibátlan az elválasztás: *Széche-nyi*, *Fa-raghó*, *Né-methy* (330. pont). „A családnevekben előforduló, mássalhangzót jelölő kettőzött betűk egyik írásjegyét az előző sorban hagyjuk, másik írásjegyét pedig a következő sorba vesszük át: *Bes-senyei*, *Des-sewffy*, *Kos-suth* stb. De: *Des-sew-ffy*, *Pál-ffy* stb.” (331. pont). Eszerint szabálytalan az Ön elválasztási módja: *De-ssew-ffy*, ellenben jól választotta el ezt: *Gaál-ffy*; az Ön módja szerint a többi is így volna helyes: *Be-ssenyei*, *Ko-ssuth*. A szabályzat szerint *Bes-senyei*, *Des-sew-ffy*, *Kos-suth* elválasztási mód természetesen nem másítja meg azt a tényt, hogy ezeknek a neveknek helyes ejtése ma is: *besenyei*, *dezsőfi*, *kosut*.

F. G.

A déli, északi, keleti, nyugati szó rövidítése. Koller Józsefnek a címmel írt problémával kapcsolatos kérdésére válaszolva először is azt hangsúlyozzuk, hogy amikor csak lehetséges, jól tesszük, ha az *-i* melléknévképzőt az égtájaknak nem a rövidítéséhez, hanem a teljes nevéhez illesztjük, tehát ha kiírjuk: *keleti*, *déli* stb. Amikor gyakorlati érdekből vagy más okból nem kerülhető el az égtájak nevéből képzett melléknevek rövidítése, illetőleg az *-i* képzőnek a *D*, *K* stb. rövidítéshez való kapcsolása, nemigen választhatunk más megoldást, mint hogy a változatlanul hagyott rövidítéshez kötőjellel csatkoztatjuk az *-i* képzőt: *D-i*, *K-i*, *DK-i* stb.; ha *d-i*, *k-i* stb.-féle kis kezdőbetűs megoldással próbálkoznánk, nehéz volna felismerni a rövidítést, s szembekerülnénk a meteorológia nyelvében angol mintára immár nemzetközivé vált nagy kezdőbetűs égtájjelölési formával, illetőleg rövidítéssel.

R. É.

HORVÁTH JÁNOS

1878—1961

Nagy alkotó harmonikus, szép életét zárta le csendesen egy szelid, szép halál. Pályatársak, barátok, tanítványok, vesznek tőle végső búcsút.

Sok a megköszönnivalónk. Milyen nagy élményeket kaptunk tőle mi, régi tanítványok! A húszas évek elején a középiskolás diák, akinek szelleme éhen maradt a tankönyvek szegényes táplálékán, már a magasabbrendűre nyíló szemmel olvasta Horváth János Petőfi-könyvét, s eltöprengett az előszó még csak homályosan értett néhány mondatán: „Figyelmem egyedüli tárgya . . . e részlet-jelenségeknél is ugyanaz marad, mi a fejlődés összes folyamatára nézve volt: lyraságuk mibenléte és jelleme, a műalkotásnak az ihletett lélekhez való közvetlen viszonya, létrejöttének lélektani folyamata. Ez állandó közelség a nagy és nemes emberi lélekhez megilletődéssel tölt el, tiszteletre hív, de elfogultságra föl nem jogosít. Méltó tiszteletadás csak a józanság kiváltsága lehet.”

Mikor először olvastuk az idézett sorokat, írójuk még személytelen volt számunkra. Az egyetemi évek azután hozzákapcsolták a kibontakozó életmű varázsához az alkotó személyiségének bűvöletét is. Milyen jó volt a zsúfolt előadótérben szorongani, kis atomjaként egy olyan tömegnek, melyet egységgé fogtak össze Horváth János szavai. Milyen izgalmas volt ámulva lesni óráról órára, félévről félévre, mint épül a nagy és egész mű, a magyar irodalomtörténet egyetlen hatalmas szintézise, amellyel századunk folyamán addig találkozhattunk. S az egyetem padjaiból kikerült vendiák tapasztalhatta, hogy a szaporodó évek, évtizedek során a sokasodó művek köteteinek tanúsága szerint az „öreg” Horváth János hű maradt azokhoz az elvekhez, amelyeket a fiatal tudós Petőfi-könyvének előszavában megfogalmazott: a részlet-jelenségekkel — akár egyes írók életművével, akár egy-egy irodalmi iránnyal — úgy foglalkozott, hogy azok mindig szervesen belekapcsolódtak az irodalom fejlődéstörténetének hatalmas, eleven sodrásába. Az írók műveit azért tudta közel hozni hozzánk, hallgatóihoz, olvasóihoz, mert érezte és éreztetni tudta „a műalkotásnak az ihletett lélekhez való közvetlen viszonyát”. Megilletődéssel és tisztelettel közeledett a nagy és nemes emberi lélekhez, de elfogultság nélkül, „a józanság kiváltságával”. Így dolgozott egy szép, hosszú életen át, hogy egészében és részleteiben megmutassa irodalmunk nemzetivé válásának folyamatát.

„Hajt az idő, nem vár”. (Hányszor idézte saját maga is Arany János szavait!) Új társadalmi rendünk új irodalomszemléletet kívánt. Horváth János szintézisének fő szempontját is meghaladta az idő, életművén azonban át nem léphet. Erős láncszem az, mely nem kapcsolható ki az irodalomtudomány fejlődésének folytonosságából, hiszen a saját nemzedékéből ő látott legtisztább szemmel.

A tudósról szólva is mindig a felejthetetlen tanárra kellett gondolnunk, s most a tanárra gondolva idézzük a stílusművészt: az előadót és az író. Mert stílusművésznek is a legnagyobbak közül való volt, ki anyanyelvünket a tudós tudatos gondjával szerette, féltette — és művelte. Hogy tudott beszélni! A hangja, mely nem volt zengő szónoki

hang, valami különös száraz izzással telt meg („a józanság kiváltsága”), ha azt akarta megmutatni, hogyan lesz a lélekből hullt élményből alkotás, mint ahogy kiválik a folyadékból a kristály. (Saját hasonlata ez.) Ha verset mondott, verset magyarázott — a magyar vers egyik legnagyobb értője volt —, úgy ragyogtatta meg előttünk, hogy be kellett látnunk legbensőbb törvényeibe. Kiejtésében alig megfoghatóan ott bujkált szülőfaluja nyelvének jó íze is. Ez utánozhatatlan egyéni varázst adott előadásának, melynek stílusában művészi egységbe ötvöződött a régi és az új. Ez az utóbbi vonás jellemző írásaira is. A stílusról, nyelvművelésről vallott nézeteiben hagyományörző, de szépségekre éber hallását könnyen megvesztegeti az új, s nem csoda, hogy Ady neki ajánlja legszebb költeményeinek egyikét. Az igényesség kiváltságával megáldva, írásainak formája is a kortárs tudósok fölé emeli.

Amit leírt, az utókor kincse is lesz, de személyiségének élő varázsa csak a mi kincsünk marad halálunkig. S a kettő együtt adja azt, amit Szophoklész így fogalmaz meg:

Sok nagyszerű van e földön,
Köztük az ember a legnagyobb.

A nagy ember-élményt köszönjük, Professor Úr.

T. Lovas Rózsa

Egy nyelvészkonferenciáról — néhány ecsetvonással

Két teljes napig tartó konferenciára gyűltek össze nyelvészeink március 29-én és 30-án az Akadémia épületében. E konferenciát két dolog tette nevezetessé és érdekessé: először a kitűzött tárgykör, amely ezúttal általános nyelvészeti, mégpedig elsősorban módszertani vonatkozású volt, s korunk egyik legjellegzetesebb nyelvészeti irányzatának, a strukturalizmusnak a problémakörét ölelte fel, másodsor pedig az a mód, ahogy az egész tanácskozás, megbeszélés, vita lezajlott. Kétségtelen, hogy a strukturalista szemléletű és módszerű nyelvészet, amelynek több, egymástól különböző iskolája, iránya ismeretes, s amely Európában végső soron Saussure tanítására vezethető vissza, a XX. század nyelvtudományának egyik legjellegzetesebb iránya. Mindamellet tudománytörténeti értékelése, különböző irányzatainak felmérése, a nem strukturalista jellegű régebbi szemléletekhez és módszerekhez való viszonyának a végleges megállapítása, illetőleg az ezzel összefüggő részletkérdések tisztázása még a jövő feladata. A magyar nyelvtudomány is csak újabban kezdi vele felvenni a kapcsolatot, elsősorban néhány fiatal munkása révén. Így nem csoda, ha a *strukturalizmus* szó oly különböző érzéseket ébreszt kiben-kiben, ha egyeseknek botránykő, másoknak balgaság, ismét másoknak viszont megváltás, ígéret, „a nyelvészeti módszerek királya”, ahogy egyik fiatal és temperamentumos híve a konferencián nyilatkozott róla. A konferencia tehát tárgyánál fogva érdekfeszítő volt.

De nem kevésbé volt érdekes és tanulságos a konferencia formája, légköre. Eredetileg a rendező intézmény, akadémiaink Nyelvtudományi Intézete adta volna a termet, s ez esetben ülhelyük mellől, közvetlenebbül szólalhattak volna fel a vita résztvevői. A meghívottak — végeredményben minden magyarországi nyelvész — nagy száma azonban ezt nem tette lehetővé. De az eredeti terv és szándék, amely a szabad és spontán vita biztosítására irányult, így is áthatolt az akadémiai előadóterem pódiumos, hangszórós, „hivatalos” légkörén. Az álláspontok, problémák nagy gazdagságban halmozódtak fel a mintegy ötven előadó és hozzászóló jóvoltából, s a strukturalizmushoz való viszonyuknak is színes és változatos képe bontakozott ki, bár határozott és fenntartás nélküli strukturalistaellenes magatartás inkább csak burkolt formában, a szavak mögött elrejtett célzásokban, az ösztönök és érzelmek mélyét sejtető stíluselemekben volt felfedezhető.

De ez éppannyira nem volt jellemző a megnyilatkozások összességére, mint a szélsőséges strukturalista irányzatok maradéktalan elfogadása, a nyelvtörténetellenesség vagy a nyelvi formának a jelentés rovására történő egyoldalú szentesítése. Nem egy strukturalista vagy a strukturalizmussal már régebben megismerkedett nyelvészünk példaként mutatta be, hogyan lehet a strukturalista módszert a nyelvtörténet céljára is alkalmazni.

A konferencia formális hatása és tartalmi eredményei beváltották a hozzá fűzött reményeket. Maguk az előkészületek ráirányították a figyelmet olyan kérdésekre, amelyekkel szemben nyelvészeink eddig általában közömbösen viselkedtek. A konferencia mindenkit megmozgatott, s nagyobb felelősséget ébresztett nyelvtudományunk sorsa iránt, különösen a fiatal és fiatalabb magyar nyelvészekben, akiknek valamivel több pótolnivalójuk van, mint más nyelvekkel foglalkozó kollégáiknak.

Ami a tartalmi kérdéseket illeti, néhány ponton itt is pozitív eredmény könyvelhető el már a konferencia befejezésekor. Tisztázódott, hogy a strukturalizmus, illetőleg a strukturalista jellegű kutatás — ha az egész irányzatnak a lényegét nézzük és nem egyes, olykor egyoldalú megnyilvánulásait — mint tudományos kutatási módszer nincs feltétlenül hozzákötve valamilyen ideológiához. De még idealista elvi alapok esetében sem feltétlenül vetendő el a módszer szőröstül-bőröstül; elég csak utalni Hegel, a dialektika és a marxizmus viszonyára. Tisztázódott, hogy a strukturalista jellegű deskriptív nyelvelírásnak kétségtelen eredményei vannak például a gépi fordítás nyelvészeti előkészítésében, de általában mindenféle olyan nyelvészeti munkában, amely a leírást tekinti fő céljának, különösen akkor, ha nem egyes elszigetelt nyelvi tényeket akar vizsgálni, hanem ezek összefüggését, a résznek az egészben való helyét. Tisztázódott, hogy a nyelv rendszerszerűsége nem abszolút értelemben veendő, csak többféle megszorítással érvényes, s ezért különösen fontos feladat a nyelvi rendszer mibenlétével foglalkozó kérdéseknek a kidolgozása. Tisztázódott, hogy mivel a strukturalizmus módszer és módszer jellegű szemlélet, hasznosíthatóságát a vele elért eredményeken lehet és kell lemérni.

Ez utolsó ponthoz — befejezésül, egy impresszionista ecsetvonással — még csak azt tenném hozzá, hogy a strukturalizmusnak nem hibája az, hogy nem alkalmas mindenféle nyelvi természetű vizsgálat elvégzésére, mint ahogy a centiméternek sem hibája, hogy nem lehet vele súlyt mérni. A centiméterrel hosszúságot mérnek, a strukturalista módszerrel meg bizonyos nyelvészeti vizsgálatokat folytatnak. De a valóságban más dimenzió is van, mint hosszúság. Arra a másra meg nem jó a centiméter. Arra esetleg a súlyrendszer alkalmas. És a centiméterhez is, meg a súlyokhoz is ember kell, aki ért a méréshez.

A konferencia eredményét elsősorban éppen abban látom, hogy sokakat hozzásegített ilyen és hasonló kérdések tisztázásához.

Károly Sándor

Rubinyi Mózes kitüntetése. A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa Rubinyi Mózesnek 80. születésnapja alkalmából a Munka Érdemrend kitüntetést adományozta. Folyóiratunk szerkesztősége örömmel és szeretettel köszönti legrégibb munkatársát, a szerkesztő bizottság volt tagját. Kívánjuk, hogy alkotó kedvét továbbra is őrizze meg, és dolgozzék tovább egészségben tudományos terveinek megvalósításán.

Pais Dezső hetvenöt éves. Meleg szeretettel és nagy megbecsüléssel üdvözljük Pais Dezső akadémikust, a kiváló nyelvtudóst, társ-folyóiratunknak, a Magyar Nyelvnek szerkesztőjét hetvenötödik születésnapja alkalmából. Kívánjuk, hogy továbbra is töretlen munkakedvvel, jó egészségben folytassa munkáját a tudomány gyarapítására. Maradandó eredményeinek betetőzéseként dolgozzék továbbra is friss elmével, lankadatlan munkakedvvel barátai, tisztelői örömére.

Beszámoló a Nyelvművelő Bizottság 1960. december 14-i üléséről

1. Ezen az ülésen a bizottság korábbi munkatervének megfelelően a műszaki nyelv kérdései kerültek szóba. Ez gyanítható volt már a meghívottak névsorából is, ugyanis a bizottság jelenlevő tagjain (Bárczi Géza, Ferenczy Géza, Hajdú Henrik, Kovalovszky Miklós, Ruzsiczky Éva, Tompa József), elnökén (Lőrincze Lajos) és titkárán (Grétsy László) kívül a következő meghívott vendégek vettek részt a megbeszélésen: Csűrös Zoltán akadémikus, a Budapesti Műszaki Egyetem rektora, Dukáti Ferenc, a Magyar Szabványügyi Hivatal osztályvezetője, Hont László, a Magyar Szabványügyi Hivatal főosztályvezetője, Kelemen Tibor, az Elektrotechnika felelős szerkesztője, Kismarty Loránd, a Műszaki Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat osztályvezetője, Magyar Endre ny. postaműszaki igazgató, Pávó Elemér, a Műszaki Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat főszerkesztője, Ziegler Vilmos vegyész mérnök és Vermes Zoltán, a TIT Műszaki Szakosztályának titkára.

Az ülést Lőrincze Lajos nyitotta meg. Röviden ismertette összejövetelünk célját. Itt az alkalom — mondotta —, amikor el kell döntenünk, hogy bontakozó műszaki nyelvművelésünket milyen mértékben, milyen irányban fejlesszük tovább. A döntéshez az szükséges, hogy az ülés résztvevői képet kapjanak eddigi ilyen irányú tevékenységünkről, terveinkről és nem utolsósorban lehetőségeinkről. Ezért mint a bizottság elnöke felszólítja a titkárt, hogy tájékoztassa a jelenlevőket ezekről a kérdésekről.

2. A titkár pontokba szedve röviden összefoglalta a legfontosabb tudnivalókat. Mindenekelőtt szerény, de az eddiginél mégis jóval kedvezőbb szervezeti és anyagi adottságainkról, lehetőségeinkről beszélt, majd ismertette a műszaki nyelv művelésével kapcsolatos feladatainkat, terveinket. Beszámolójának vázlata a következő:

a) Mindenekelőtt egy műszaki nyelvi adattárra, azaz a szakszövegekben és általában a szaknyelvben talált nyelvi vétségek rendezett gyűjteményére van szükség, mert egy ilyen gyűjtemény minden további műszaki nyelvművelő munkához alapja, anyaga kell hogy legyen. Az elkövetkező 5–10 évben végzendő munkához 20–30 000 jól összeválogatott adat elegendő, ennek az adatmennyiségnek a „kitermeléséhez” azonban az Akadémia állományon kívüli beralapjából még mintegy 15–20 000 Ft anyagi támogatás szükséges. (Megjegyzem, hogy a támogatást időközben megkaptuk. Az ebben az évben e célra felhasználható 7000 Ft segítségével mintegy 10 000 adat kijelölésére, gyűjtésére és rendezésére számíthatunk 1961-ben.)

b) Műszaki nyelvművelő cikkek írása és közlése terén célunk az, hogy a Magyar Nyelvőrben rendszeresen, a Nyelvőr Füzetekben időnként legyen szó a műszaki nyelvről, ezenkívül pedig — részben a mi segítségünkkel — minél több műszaki folyóirat indítson hasábjain nyelvművelő rovatot, és közöljön ilyen cikkeket. A Műszaki Könyvkiadó dolgozóinak szerkesztésében és gondozásában nem sokára megjelenő Műszaki Nyelvőrt a magunk eszközeivel szintén készségesen támogatjuk.

c) Úgy látjuk — számos műszaki szakember megerősített ebben a véleményünkben —, hogy nagyon időszerű és hasznos lenne minél előbb kiadni egy olyan önálló kötetet, amely rendszerbe szedve mutatná rá a leggyakoribb nyelvi hibákra, s eligazítana a fogalmazás és a műszóalkotás kérdéseiben. Ennek a műszaki nyelvművelő könyvnek a kiadását 1963 első felére tervezzük.

d) Műszaki nyelvművelő közönségszolgálatunk abból áll, hogy a szóban és írásban hozzánk érkező ilyen jellegű kérdésekre erőnkhez mérten válaszolunk.

e) Műszaki nyelvművelő előadásokat szívesen tartunk akár az üzemekben, akár különféle szaklapok meg szerkesztői, kiadói számára, ezeknek az előadásoknak a szervezését azonban a TIT Műszaki Szakosztályától kérjük és várjuk.

f) A műszaki könyvek és szótárak lektorálása szintén olyan feladat, amelyet mi csak elvégezni tudunk, tervezni és előírni nem; ez a műszakiak dolga. Arról azonban már most megelégedéssel értesültünk, hogy az MTA Szótári Bizottsága a jövőben mindig a Nyelvművelő Bizottság egy-egy tagjával szándékozik megbeszélni a szótári munkálatokkal kapcsolatban felmerülő nyelvművelési kérdéseket.

g) A Budapesti Műszaki Egyetem néhány oktatója nemrégiben egy műszaki terminológiai bizottság létrehozásának a gondolatát vetette föl. A tervezet összeállításában mi magunk is közreműködtünk. Ha a terv valósággá válik, azaz államunk vezetői lehetségesnek és szükségesnek tartják e bizottság életre hívását, mi is készséggel vállalkozunk a munka reánk eső részét, erről azonban még korai beszélni.

3. A titkári beszámolót vita követte, amelyben Dukáti Ferenc, Ferenczy Géza, Hajdú Henrik, Kelemen Tibor, Kismarty Loránd, Kovalovszky Miklós, Magyar Endre, Pávó Elemér és Ziegler Vilmos vett részt. A hozzászólók a beszámolóban megvizsgált kérdésköröknek csaknem mindegyikével foglalkoztak, s számos termékeny gondolatot vetettek föl. A műszaki nyelvi adattárral kapcsolatban többen megjegyezték, hogy a gyűjtési munkát minden lehető eszközzel támogatni kell, s fölajánlották, hogy esetenként ők maguk is küldenek be néhány tucat nyelvi szempontból érdekesnek talált adatot a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályára (Kovalovszky, Ziegler). A tervezett műszaki nyelvművelő könyvet általában hasznosnak ítélték a felszólalók, s megszívlelendő javaslatokat tettek a könyv összeállítására és megjelenésének idejére vonatkozólag (Dukáti, Magyar, Pávó). A műszaki nyelvművelő előadásokkal kapcsolatban megjegyezték, hogy nem elég egy üzemben vagy szerkesztőségben egy előadást tartani, hiszen a mindennapi munka közben felvetődő ezernyi nyelvi problémára egyetlen alkalommal lehetetlen válaszolni. A felszólalók szerint nyelvhelyességi tanfolyamokat kellene szerveznünk a lektorok és a műszaki folyóiratok szerkesztői számára, sőt a műszaki egyetemek hallgatói is nagy hasznát látnák egy-egy ilyen előadássorozatnak (Kelemen, Pávó). A műszaki terminológiai bizottság tervéhez többen is hozzászóltak (Dukáti, Magyar, Ziegler stb.), de szavaikból szintén az derült ki, hogy egy ilyen bizottságtól a közeljövőben még aligha várhatunk eredményeket. Ezenkívül szó esett a műszaki nyelvben egyre jobban elharapódzó rövidítésjárványról (Ferenczy), a műszaki folyóiratok nyelvéről (Hajdú), tájékoztatót kaptunk a készülő Műszaki Nyelvőr tartalmáról és szerkezetéről (Kismarty) stb.

A kérdésekre meg a hozzászólásokra Lőrincze Lajos elnök válaszolt, s ugyancsak ő foglalta össze néhány szóval a megbeszélés tanulságait, hangsúlyozva, hogy az elhangzott javaslatokat munkánkban tőlünk telhetőleg hasznosítani fogjuk. Ezután megköszönte a tagok és a vendégek szíves türelmét, s bezárta az ülést.

Grétsy László

Pécsi hírek

A nyelvészet iránti érdeklődés az utóbbi időben Pécsen és a megyében egyaránt megnövekedett. Ennek okát elsősorban az 1959. okt. 2–4. között lezajlott „Anyanyelvi műveltségünk” konferenciájának hatásában kereshetjük. A pedagógiai főiskolán meg-

tartott országos értekezlet valamennyi jelenlétében megerősítette azt a gondolatot, hogy anyanyelvi kultúránk ápolásáért, fejlesztéséért még sokat kell tennünk.

Hamar megmutatkozott a konferencia termékenyítő hatása. Még 1959 telén a TIT és a Nótanács 30 előadásból álló sorozatot szervezett az üzemek dolgozói részére „Édes anyanyelvünk” címen.

A Hazafias Népfront városi titkársága és a pedagógiai főiskola nyelvi tanszékének közös szervezésében előadói és szónokképző tanfolyam indult. A vezetést és az előadásokat a főiskola oktatói látták el. Huszonhárom héten át heti három órában sajátították el a hallgatók a korszerű előadás, szónoklás módszerét általános lélektani, logikai, retorikai, stilisztikai, nyelvhelyességi, szerkesztéstani, beszédtechnikai előadások meghallgatásával és gyakorlati foglalkozásokkal.

A Pécssett megjelenő Dunántúli Napló szerkesztősége Tollseprű címmel nyelvművelő rovatot létesített. Elsősorban általános érdekű, a város és a megye lakosságának érdeklődési körébe tartozó nyelvművelő cikkek jelennek meg benne. A közlemények nyelvtani, helyesírási és nyelvtörténeti kérdéseket is felvetnek.

A cikksorozatot Tóth István középiskolai tanár írja. Az első közlemény 1959. május 13-án jelent meg, és „Mindenki söpörjön a saját ajtaja előtt!” jelszóval a Dunántúli Napló cikkeiben mutatkozó nyelvi hibákra mutatott rá. Az újságkritikai cikkeket a pécsi utcák helytelen feliratainak bírálata követte (1959. VI. 10., VI. 17. — 1960. I. 6., I. 20., I. 27.). A cikkek hatására több helyütt valóban megváltoztatták az értelemzavaró, helytelen szövegű vagy helyesírású feliratokat, címtáblákat. Több cikk foglalkozott az idegen szavak felesleges használatával (1959. V. 27., VI. 3., VIII. 5. — 1960. III. 10., VIII. 24., VIII. 31.). Két cikk ostromozta a helytelen írású pécsi utcanéveket (1959. VI. 24. — 1960. XI. 2.), a városi és megyei rendelőintézet folyosóinak helytelen feliratait (1959. VII. 2.). Itt említhetők meg a Mecsek vidéki szőlőnevekről (1959. X. 21.), a pécsi gyümölcskülönlegességekről, a franciabarackról (1960. VII. 20.), a különféle italnevekről (1959. XI. 4. — 1960. III. 23., IX. 21., IX. 28.) írt cikkek.

Sokk cikk foglalkozik a jassznyelv túlkapásaival. A rétegnyelvek közül eddig a szabók nyelve (Felhőben járó nadrag — 1960. V. 4.), a bíróság nyelve (1959. XI. 11.), a bányásznyelv (1960. VII. 13.) és a pedagógusok nyelve (1960. VI. 29.) került terítésre. Egy közlemény foglalkozott az új magyar helyesírás fontosabb eltéréseivel (1959. XI. 25.), több a leíró nyelvtan kérdéseivel.

A Dunántúli Napló szerkesztősége mindenesetre a vidéki lapok részére is követhető példát mutat a cikkek közlésével. Ezzel azt igazolja, hogy a nyelvművelés terén is lehet általános érdeklődést kelteni.

A Pécsi Rádió havonta ismétlődő állandó műsorszám a „Három megye krónikája”. Ezt a műsort a Pécsi Pedagógiai Főiskola hagyománykutató munkaközössége — Vargha Károly, Rónai Béla, Muszty László — állítja össze. Céljuk a néphagyományok ápolása, a munkásfolklor, a helytörténeti kutatások eredményeinek ismertetése. A munkaközösség tagjai a baranyai nép mondáiból gyűjteményt adtak közre. (Vö. Rejtett kincsek nyomában. A Baranya megyei tanács művelődésügyi osztályának kiadása. Pécs, 1960.) Félszáznyi mondat foglal magában ez a kötet.

Örömmel fogadtuk a Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetőségének azt a határozatát, hogy a magyar nyelvtudomány problémái iránt érdeklődő pécsi és dél-dunántúli kartársakból, a magyar nyelv tényeinek kutatásával hivatásszerűen, illetve egyéni érdeklődésből foglalkozó elvtársakból alakítsuk meg a Magyar Nyelvtudományi Társaság pécsi csoportját. Az alakuló ülést 1960. június 8-án tartottuk. A csoport elnöke Temesi Mihály tanszékvezető főiskolai tanár.

Kerekes László

Debreceni hírek

Szeged és Pécs után Debrecenben is megalakult a Magyar Nyelvtudományi Társaság helyi csoportja. Az alakuló ülést 1960. október 6-án tartották. Az ülésen a helybeli tagokon és érdeklődőkön kívül nyíregyháziak is megjelentek. P a p p I s t v á n n a k, az előkészítő bizottság elnökének megnyitó szavai után a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöke, B á r c z i G é z a akadémikus méltatta a debreceni kutatók szerepét a magyar nyelvtudományban, s kifejezte reményét, hogy a megalakuló csoport eszép hagyományok folytatója lesz. A helyi csoport elnöke: K á l m á n B é l a, társelnöke: S u l á n B é l a, titkára: S e b e s t y é n Á r p á d, jegyzője B a r l a G y u l a lett. Az alakuló ülésnek tudományos programja is volt: S u l á n B é l a „Adalékok az argó vizsgálatahoz” címmel tartott előadást, melyet élénk vita követett. A második előadást 1960. decemberében K á l m á n B é l a tartotta „XVI. századi jobbágymeveink” címmel.

A debreceni Magyar Nyelvtudományi Intézetben működő nyelvjáráskutató tanfolyam 1960. okt. 13-tól 20-ig nyelvjáráskutató kiszállást rendezett Sopron környékére. Sarród, Kapuvár, Himód, Hövej, Völsej, Zsira, Nagycenk, Pereszteg falvakban földrajzi neveket, személyneveket, szövezeseti szakkifejezéseket gyűjtöttek, valamint népnyelvi szöveget vettek magnetofon-szalagra.

Jakab László

Szemle

<i>Benkő Loránd</i> : A magyar írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában (Ismerteti: <i>Balázs János</i>)	231
Szovjet nyelvészek a matematikai, matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásáról és a strukturalizmusról (Ismerteti: <i>Szántó Éva</i>)	235

A Nyelvőr postája

<i>Mollay Károly</i> : Prügelknabe, Rufname	238
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából	
<i>F. G.</i> : Magas — <i>F. G.</i> : Majorság — <i>R. L. G.</i> : Kiküld — megküld — elküld — <i>J. S. K.</i> : A játszótérre kutyát bevenni tilos — <i>F. G.</i> : Mi mibe ütközik? — <i>R. É.</i> : Külföldön vagy külföldökön? — <i>F. G.</i> : Megjelent egy férfi karddal a kezében — <i>F. G.</i> : Névelő használata névelővel kezdődő újságcímek előtt — <i>F. G.</i> : Névelő használata földrajzi nevek előtt — <i>F. G.</i> : Lehet-e és-sel kezdeni mondatot? — <i>F. G.</i> : Milyen mondat? — <i>F. G.</i> : Régies írású családnevek elválasztása — <i>R. É.</i> : A déli, északi, keleti, nyugati szó rövidítése	238

A Nyelvőr hírei

<i>T. Lovas Rózsa</i> : [Horváth János 1878—1961]	246
<i>Károly Sándor</i> : Egy nyelvészkonferenciáról — néhány ecsetvonással	247
Rubinyi Mózes kitüntetése	248
Pais Dezső hetvenöt éves	248
<i>Grétsy László</i> : Beszámoló a Nyelvművelő Bizottság 1960. december 14-i üléséről	249
<i>Kerekes László</i> : Pécsi hírek	250
<i>Jakab László</i> : Debreceni hírek	252

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „

III.) árusítja.
E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címen megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Bárczi Géza</i> : A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék	20 Ft
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar <i>ly</i> hang története	20 „
<i>Deme László</i> : A magyar nyelvjárások néhány kérdése	50 „
<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Horváth János</i> : Vitás verstani kérdések	8 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Kiss Géza—Keresztes Kálmán</i> : Ormánysági Szótár	60 „
<i>Knieszta István</i> : A magyar nyelv szláv jövevényszavai, I. kötet, 1. és 2. rész	180 „
<i>Knieszta István</i> : Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig ...	40 „
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : A Königsbergi Töredék és Szalagjai	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén ..	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
A magyar őstörténet kérdései (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-i vitáulésának anyaga)	12 „
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvművelésünk főbb kérdései (Szerk. <i>Lőrincze Lajos</i>)	30 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais- emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródlom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánkídi Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorj Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltesz Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ...	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—III.	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikecsy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátáelmélet	5 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

- P. Balázs János:* Szemere Pál mint szóalkotó
Hutterer Miklós: A német nyelv művelés főbb kérdései két folyóirat tükrében
Pusztai István: Két hivatalos lapunk nyelvéről
Szende Aladár: A közigazgatási nyelv egyik rétegéről
Szabó Zoltán: A szóképzés stilisztikai minősítéséhez
J. Soltész Katalin: Babits mondattípusai
Cs. Kovács József: Csanádpalota nyelvjárásának néhány sajátossága
O. Nagy Gábor: Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések
Országh László — Felleg György: A grapefruit magyar nevééről
Beke Ödön: Szamalu
Prohászka János: Jégre visz

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>P. Balázs János</i> : Szemere Pál mint szóalkotó	253
<i>Hutterer Miklós</i> : A német nyelvművelés főbb kérdései két folyóirat tükrében	263
<i>Pusztai István</i> : Két hivatalos lapunk nyelvéről	269
<i>Szende Aladár</i> : A közigazgatási nyelv egyik rétegéről	277
<i>Szabó Zoltán</i> : A szóképzés stilisztikai minősítéséhez	284
<i>Ladányi Péter</i> : Még egyszer a beszéd-töltelekekről	299
<i>Wacha Imre</i> : Adalék az eufemizmus kérdéséhez	303

Íróink nyelve:

<i>J. Soltész Katalin</i> : Babits mondattípusai	305
<i>Gáldi László</i> : „Egy kiállítás képei” (Jegyzetek a Tóth Árpád Emlékkiállításról)	319

Nyelvjárásaink:

<i>Cs. Kovács József</i> : Csanádpalota nyelvjárásának néhány sajátossága	327
<i>Török Gábor</i> : Az 1830-as évek népnyelvéhez	330
<i>Végh József</i> : A IX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat eredménye	331

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>O. Nagy Gábor</i> : Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések	335
<i>Eckhardt Sándor—Mollay Károly—O. Nagy Gábor</i> : Juss — fuss	346
<i>Országh László—Felleg György</i> : A grapefruit magyar nevééről	347
<i>Zsoldos Jenő</i> : Lottó — Vendéglő — Szárnyvonal	349
<i>Beke Ödön</i> : Szamalu	350
<i>Prohászka János</i> : Jégre visz	354

~~~~~

Imre Samu

(1917-1990)

MAGYAR NYELVŐR

85. ÉVFOLYAM * 1961. JÚLIUS—SEPTEMBER * 3. SZÁM

Szemere Pál mint szóalkotó

Ez év március 14-én volt száz éve, hogy Szemere Pál meghalt. Egy évszázad sokat feledtet az emberekkel. De Szemere Pálnak volt annyi érdeme a magyar nyelv megújítása terén, hogy méltó dolog megemlékezni róla.

Szemere sokoldalú ember volt. Csiszolt formákat kedvelő költő, korában igen megbecsülték dalait, jeles esztéta, az általános nyelvészetben korának egyik legképzettebb embere, jó műfordító, lapszerkesztő, irodalmi viták szervezője; foglalkozott nyelvtörténettel, ennek eredménye háromkötetes nyelvújítási szótára, leveleiben tájszógyűjtéseket találunk.

Szemere Pál a nyelvújítás egyik jelentős harcosa volt, Kazinczy Ferenc társa. Ez alkalommal sokoldalú munkásságából csak az egyiket, szóalkotó tevékenységét emelem ki, és a neki tulajdonított szóalkotásokkal foglalkozom.

Szemere Pál szavait először Kazinczy Ferenc vette számba élete végén, 1831-ben (Pandekt. 5:11). Szerinte Szemere szavai ezek: „*rény*: virtus; *csillár*: Szent János bogara, lichtwurm; *lomhár*: saumthier, számár; *dalnok*: dichter, liederdichter; *futnok*: laufer, kengyelfutó; *munkály*: handlung; *rím*; *hős*; *lény*; *szobor*; *küzdelleni*; *szenvelyg*, *szévedez*: zerstreut; *rejtély*: aenigma; *besze*: erzählung; *sohaj*; *szöveget*; *vonat*, szóval vette Barczafalvitól; *fesz*; *pőf*; *srófornyás*, mint czikornyás; *dúlnok*; *vihar*: forgószél, turbo, Comeniusból; *gyámnok*: tutor; *terv*: planum; *elv*: principium; *élv*: genuss; *színész*: theatralista; *tömb*: gruppe, tömbörű; *dörg*: tonitru; *előleg*: a priori; *utólag*: a posteriori; *látnok*: seher, prophet; *ömléte*: sturzbach; *engedély*: gehorsam; *csondár*: abentheuer; *érdek*: interesse, Helmezi, Vörösmarty; *raganat*, mint daganat; *dühöncz*: wütrich; *naplony*: napló, journal” (vö. NyÚSz. 301). Nem teljes, sőt hibás a felsorolás. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen a 72 éves Kazinczy csak emlékezetből jegyzi le őket.

Aztán Toldy Ferenc írja össze Szemere szavait (A magyar költészet kézikönyve 2:145): „*kegyed* (melyet a Széchenyi ön-je nem pótol, ez általánosabb, amaz több tiszteletadással vegyül), *ábra*, *botrány*, *divat*, *elnök*, *ellenőr*, *gyámnok*, *gyár*, *hulla* (cadaver), *ipar*, *jutányos*, *kalandor*, *nélkülözni*, *szerv* (és ennek egész családja), *szilárd*, *titkár*, *túl* (mint összetéti alkatrész), *verseny*, *viszony*, *ünnepély*, *zsarnok*; *dalnok*, *irodalom*, *modor*, *regény*, *színész*, *szobrász*, *tömb* (csoportozat); *ábránd*, *erély*, *eszély*, *eszmény*, *féltékeny*, *hatály*, *jellem*, *kedély*, *képzevény*, *szeszély* és számos más, mikre biztossággal többé nem emlékezünk.” P. Thewrewk Emil kiegészíti: „*nedély*: humor; *gyermeteg*: naiv; *szölye*: szövétnek; *diador*: triumphator” (A hely. magy. 60).

Szemere Pál szóalkotásait közli Szvorényi József Szemere Munkáiban (1:46), az összeállításához felhasználta Szemere kéziratos Feljegyzéseit is. Ő ezeket említi: „*botrány*, *dalnok*, *diador*: triumphator, *eszmény*: ideál;

ellenőr, elnök, erély, eszély, gyámnok, gyermeteg: naiv, hatály, ipar (előbb mn.), *irodalom, jellem, jutány, kalandor, kedély, kegyed, lóverseny, modor: manier, máglya* (népszóból, rokus-ra), *nélkülöz, regény, szilárd, színész, szobrász* (a régi szobor-ból), *telep, tömb: gruppe, titkár, ünnepély, zsarnok* stb. és származékaik."

Végül Tolnai Vilmos (A nyelvújítás 142) így adja Szemere szavait: „*ábránd, botrány, ború-derű, csillár, dalnok, divat* (mai jelentése), *ellenőr, erély, eszély, eszmény, hatály, hullá, ipar, irodalom, jellem, jutányos, kalandor, kegyed, lóverseny, modor, nélkülöz, rajongó, regény, szerv, szilárd, színész, titkár, tömb, ünnepély, zsarnok.*"

Láthatjuk, hogy mindegyik méltatója más-más szavakat tulajdonít Szemerének, alig egy tucat az, mely mindegyik felsorolásban közös. Szemere szavainak felderítésében az előbb említetteknél jóval alaposabb munkát végzett Szily Kálmán, eredményei a NyÚSz.-ban találhatóak. Ennek a felsorolását mellőzöm, mert a további elemzésben többé-kevésbé úgyis az ő sorrendjét követem.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Akadémiai Nagyszótár (a továbbiakban Nagysz.) a legutolsó két évszázad magyar irodalmi nyelvének legnagyobb szógyűjteménye. Magában foglalja a nyelvújítás korát is, ezért nagyon alkalmas arra, hogy a Szemerének tulajdonított szavakat a Nagyszótár anyagával ellenőrizzük.

Az alábbiakban azt vizsgálom, hogy a Szemerének tulajdonított szavak közül melyek származnak valóban tőle, melyekről derül ki, hogy nem lehetnek az ő alkotásai. Nem törekszem teljességre, csak azokat a szavait vizsgálom, amelyek ma is használatosak; ellenben elhagyom az ilyeneket, mint *lobor, neszmélet, ömlet, rény, szölye* stb., melyek kétségtelenül Szemere alkotásai, de nem kerültek bele az élő nyelvhasználatba.

Ábra. A Toldytól felsorolt szók közt szerepel az *ábra* is, mint Szemere alkotása. Ez azonban nem lehetséges, mert már 1787-ben megvan Barczafalvi Szigvártjában (vö. NyÚSz., Gáldi: Szótáriród. 26).

Ábránd. Toldy, Szily, Tolnai Szemerének tulajdonítják. A szót minden bizonnyal 1816 előtt alkotta Szemere, mert az 1816-ban megjelent Berzsenyi Versei előszavában Helmeczi a gyökök felelevenítésére példának hozza fel. Tudjuk, hogy Helmeczinek a Berzsenyi-kiadás elején levő Értekezése teljesen Szemere gyűjtéseinek anyagán alapszik. Ugyanabban az évben Helmeczi egy versében használja az *ábránd* szót 'Schwärmer' jelentésben (vö. Szemere Munk. 3: 196). — 1831/1863: „Az aesthetika . . . magát semmi *ábrándok* által öszvezavartatni nem hagyja” (Bajza Munk. 4: 91, Nagysz.). 1832: „Balád' biztatásai rázák-fel olykor-olgykor őt' sötét *ábrándjaiból*” (Nefelejts 196 Nagysz.). Még előbből vannak összetételei: *ábrándvilág* (1821. Kisfaludy K., NyÚSz.); *ábrándkép* (1845. Fogarasi, NyÚSz.). — Az *ábránd* szó elvonással keletkezett az *ábrándoz(ik)* igéből, mely különösen a székelyeknél és a Balaton mellékén volt használatos (Tsz.).

Ború, derű. Szemere e két szót a *derűre-borúra* ikerszóból vonta el. Kazinczynak ezt írja (Munk. 3: 163): „[Helmeczinek] két új szót vivék vásári ajándékul: *ború* és *derű*. Az idén olyan jó ürmös lesz, hogy *derűre-borúra* iszszuk, monda Fáy Mójzes bátyám... Így a *ború* sanctionálva lehetne, annyival inkább, mivel az már nyomtatásban is olvastathatik. — Fáy András Friss bokkrétájában (megj. 1818-ban): Im csak derülni lássam komor *borúdat*” (idézi a NyÚSz.). Szemere ajánlatára Kölcsey használja először 1825/1951:

Derű (költeménycím) (Vál. költ. 1: 98). Ugyancsak őnála 1832-ben: „Igyunk *derűre*, igyunk *borúra*” (Munk., Szemere-kiadás 106, 108, Nagysz.), majd Vörösmarty, 1832: „[a mécs] világa *derűt* kölcsönze az éji homálynak” (Auróra 11: 310, Nagysz.). — Annál érdekesebb, hogy a *ború* szó 'felhő' jelentésben már Gvadányinál megvan, 1790: „Jön a török sűrűn, mint égen a *ború*” (Fal. nót. 11. fejt. 3.). Tehát valószínű, hogy a *ború* (és bizonyosan a *derű* is) már régen élt a népnyelvben önálló szóként, hiszen a *derűre-borúra* határozószó is ebből jöhetett létre. Az már persze nem egészen biztos, hogy erről Szemerének tudomása is volt. Meglehet, hogy ettől függetlenül önállósította a két szót.

Csillár. Kazinczy szerint Szemerétől, ennek alapján idézi a NyÚSz. is. Kazinczy bizonyossága szerint először 'Szent János bogara' volt a jelentése, mai 'Lüster' jelentését 1845-ben kapta (NyÚSz.). — A *csillog*, *csillan* stb. szavak gyökeréből -ár képzővel alakult, melyet első jelentése szerint erősen befolyásolhatott a *bogár* szó végzete.

Derű l. ború

Ellenőr. Kisfaludy Sándor vallomása szerint (Munkái 8: 735) az *ellenőr* szót a M. Tudós Társaság Rendszabásainak tárgyalásakor 1828-ban az ő ajánlatára fogadták el a 'controleur' megfelelőjének. Szerinte is Szemere Pál alkotása. A szó alkotásának módja csakugyan Szemerére vall, ugyanis szeretete az ilyen játszásigot a nyelvben, a francia *controleur* első részét lefordította, a végének meghagyta a francia hangzását, az -őr egyébként is idevágó alkalmas szó volt, és így készen lett az *ellen-őr*. Kazinczy ugyan nem nagy jövőt jósolt neki, mégis megmaradt. 1829-ben Pák Dienes Vadásztudomány c. művében már használja is (2: 174, vö. NyÚSz.). — Az *ellenőr* jó szónak bizonyult azért, mert tovább képezhető. Már a Tzs.-ben (1835.) van: *ellenőrködni*, *ellenőrizni*. Ez utóbbi alak az *öriz* ige hatására ma: *ellenőriz*. 1847-ben megjelent Bajza szerkesztésében egy *Ellenőr* c. zsebkönyv.

Elnök. Toldy szerint Szemerétől származik, a NyÚSz. Bugátnak tulajdonítja, mert 1833-ban Bugát használja először az Orvosi Társaság. Ez azért érdekes, mert ezt a havilapot éppen Bugát és Schedel (Toldy) szerkesztette, és Toldy mégis Szemerének tulajdonítja az ott megjelent *elnök* szót. Az alkotás módja inkább Bugátra vall, ő szokta az összetett szavak és szókapcsolatok „közepét” kimetszeni, pl. *rov[átkolt bog]jár* > *rovár* > *rovar*. Így az *előlnök*-ből, melyet 1787-ben Barczafalvi csinált, könnyen megalkothatta az *elnök*-öt. A szó jó alapszónak bizonyult (*elnöki*, -ség, -öl), s ezért csakhamar elterjedt.

Elv. A NyÚSz. szerint Dugonics alkotása (Tudákosság 10). Még 1784-ben az *eleve* határozószóból elvonta az *elev* 'lemma' jelentésű szót. Ennek később (1808-ban) Holosovszki (Rozika titkai 67) 'principium' jelentést ad. Szemere 1815-ben ezt írja Kazinczynak: „*elv*, principium” (Munk. 3: 133). Tehát Szemere a szó mai alakjának alkotója. A Tzs.-ben (1835.) már *vezér-elv* is szerepel.

Élv. Kazinczy tulajdonítja Szemerének. 1821-ben Kisfaludy Károlynál (Az élet korai) már előkerül az *élv* szó. Toldy Haramják (1823.) c. művében így magyarázza a szó keletkezését: „Az *él* gyökérhez a *v* formativum substantiale járulván, mint *nyel*-ből *nyelv*” (NyÚSz.). Nem annyira az alapszó, mint inkább származékai, összetetelei terjedtek el gyorsan: *élvez* (1834., Jelenkor 3: 523), *élvadás* (1854.), *élvhajhászat* (1864.).

Engedély. Kazinczy vallomása szerint Szemere alkotása. Nála még melléknév, 'gehorsam'. Mai jelentésben Helmecczinél találjuk 1834-ben (Jelen-

kor 35). — Különben szabályos képzés, az *enged* igéből *-ély* képzővel. Csaknem egyidőben más származékokkal is próbálkoztak a 'concessio' visszaadására: *engedék, engedség, engedmény, engedvény* (vö. NyÚSz.). 1845-ben már megvan az *engedélyez* ige. Talán ez segítette az *engedély*-t egyeduradalomra a többi rokon jelentésű szó közt.

Érdek. Kazinczy Szemerének tulajdonítja, de Helmeczi használja elsőnek 1832-ben (Jelenkor 1: 15, NyÚSz.). — A szó elvonás az *érdekel* igéből. Jó szónak bizonyult, számos származék keletkezett belőle.

Erély. Szemere legtöbb méltatója (Toldy, Szvorényi, Tolnai, Szily) Szemerének tulajdonítja, a NyÚSz. azonban megjegyzi, hogy Vadnay Károly állítása szerint (Fővárosi Lapok 1885.) az *erély* szót apja, Vadnay Lajos gyártotta (vö. Szily K.: MNy. 1: 177). Szvorényi az Fejl. tün. 24. helyén is említi mint Szemere alkotását. Azt ma már nehéz eldönteni adatok híján, melyikük (Szemere v. Vadnay) foglalkozott előbb az *erély* szóval, de az bizonyos, hogy már jóval előbb is megvolt a szó, s ez kétségesse teszi bármelyikük szerzőségét. Az *erély* szót megtaláljuk Etédi S. Mártonnak egy versében, 1798-ban: „MIDőn a rVt kakas sasVnk fegyVerIVeL | GyILkos szárnyaiVaL VIVtt nagy *erélyIVeL*” (M. Kurír 64, Nagysz.).

Eszély. E szó történetével Szily Kálmán részletesen foglalkozik (MNy. 1: 174). Széchenyi 1842-ben az Akadémia nagygyűlésén elnökölve azt az óhaját fejezte ki, hogy alkossanak megfelelő magyar szót a német *Klugheit*-ra, kifejezve azt a reményét is, hogy a szóval együtt a magyarság az 'eszmét' is átveszi. Néhány hét múlva Fogarasi János az *ildom* szót ajánlja. Széchenyi nagyon megörül neki. Nem sokkal utóbb Szemere az *eszély*-t javasolja a *Klugheit*-ra, de ez Széchenyinek nem tetszett, annál inkább azonban Kossuthéknak. Szvorényi szerint (Fejl. tün. 24.) Szemere maga többször emlegette előtte, hogy az *eszély*-t és *eszélyes*-t Széchenyi óhajára alkotta, hogy legyen szavunk a *Klugheit* és *klug* szókra. Döbrentei is azt állítja (Akad. Ért. 1847: 145), hogy az *eszély* szót Szemere alkotta az *ildom, ildomosság* felélesztése után. — A nyelvújítók az *-ály, -ély* képzőt sokkal elevenebbnek tartották, mint aminő volt, és főképp azzal hibáztak, hogy bárminő szófajból képezték vele új szót. Ilyen esetben legtöbbször a *személy, tökély, sőt szakáll* (vö. Szemere Munk. 2: 253) analógiájára hivatkoztak. Ilyen képzések: *szivély, hevély, ünnepély* és ugyancsak *eszély*.

Eszmény. Előbb *ésmény* volt az alakja, és 'axioma' a jelentése. Így van meg Thezárovich Gábor A logyika talpkövei c. művében (1812. 8, vö. NyÚSz.). Imre János 1829-ben '*rovmeva*, Ding an sich' jelentésben használja (A böleselkedés 1: 249; 2: 51, 124, Nagysz.). — A nyelvújítók a *-mény* képzőt valamikor önálló szónak vélték, a jelentése: 'res, obiectum' lett volna, így az *ésmény* szerintük voltaképpen összetétel, a. m. *észdolog*. Mai alakja (vö. *esz-es*) és 'ideál' jelentése Toldy és Szvorényi tanúsága szerint Szemerétől van.

Felkent. A NyÚSz. szerint Szemere e szót a közbeszédből idézi (vö. Följegyz. 2: 123). Jelentése: 'geweiht, gesalbt'.

Folyóírás. Szemere (Munk. 3: 28) a mai 'folyóirat' jelentésben használja. „Kulcsár úr általment beszédünk tárgyára. Ez egy *folyóírás* jelentéséből állott” (1810.); „a *folyóírás* csak apró értekezésekből állandó” (uo.). A mai alak először Fogarasi 1845-i szótárában jelenik meg.

Golyhó. Szemere 1812. márc. 14-én Horvát Istvánhoz írt levelében egy csomó tájszót idéz, köztük Borsod megyéből a *golyhó*-t 'bohó' jelentéssel.

Tudjuk, hogy Szemere gyűjtötte a tájszókat, így akadhatott a *golyhó*-ra is, valószínűleg nem tudva, hogy már Baróti Szabó 1792-i szótárában megvan. A szót megtaláljuk még Takáts Raphael szótárában is: „*golhó* : ostoba” (Told. R. v., 1795 kör., Nagysz.).

Gúnynév. Szemerének van egy Lovag- és pórnyelv című dolgozata (Munk. 2: 254), és abban szembeállítja a magasabb kívánalmakat kifejező, a nyelvújítóktól pallérozott „lovag”-nyelvet az ortológusok maradi nyelvvel. Itt szerepel ez a szembeállítás is: „*Gúnynév* : Képlaki (Szemere) — Csúfnév”. Ebből láthatjuk, hogy a *gúnynév* szerzőségét Szemere magának tulajdonítja (Képlaki Vilhelm volt Szemere írói álneve).

Gyámnok. Kazinczy, Szvorényi és a NyÚSz. Szemerének tulajdonítja. — A *gyámol* igéből még Barcafalvi vonta el a *gyám* főnevet, Szemere ezt csupán a cselekvő személyt kifejező *-nok* képzővel látta el. Szemere szava nem terjedt el, mert a *gyám* szó ugyanazt jelentette és jelenti ma is.

Gyermeteg. Szvorényi Szemerének tulajdonítja, sokáig nem került forgalomba, még Czuczor—Fogarasi szótára is (1864.) azt írja róla: „Legújabb időkben alakult szó a *naiv* kifejezésére.” Első irodalmi adatunk rá Pákh Alberttől: Életképek (1847/1870): „*gyermeteg* állapotban” (265, Nagysz.).

Hajdankor, jelenkor. Szemere egy levélben azt kérdi Kazinczytól: „...a messze kor [emlékezet] helyett, nem jobb volna-e a *hajdankor*. Ilyen a jelen-kor is” (1813. ápr. 15., Munk. 3: 96).

Hatály. Szvorényi és Szily szerint Szemerétől származik. Első előfordulása a Phil. Szótárban (1831.) 'energia, potentia' értelemben, majd a Társalkodóban (2: 10, NyÚSz.). A NyÚSz. szerint mai jelentése a Bach-korszakban keletkezett: hatályba lépni: 'in Wirksamkeit treten'.

Hős. E szó megvolt a régi nyelvben 'ifjú' jelentésben, de a XVIII. században már nem élt. Baróti Szabó szótározza (1792.), de csak akkor terjedt el, amikor Szemere beviszi a költői nyelvbe (vö. Kazinczy: Pandekt. 5: 11). Kazinczy és Berzsényi sokszor használja a szót. Abban a „hősi” korban, Kazinczy korában igen fontos szó, abból is látszik, hogy a Tzs. 1835-i német—magyar részében már egy csomó származéka és képzett alakja van: *hősköltemény, hősszellem, hőstörténet, hőstett, hősnő, hősi, hősileg*.

Hulla. Toldy és Szvorényi Szemerének tulajdonítja. Minden bizonnyal a népnyelvből származik, Szemere érdeme csupán a szó elterjesztésében lehet. Megvan már Fogarasi 1846-i szótárában 'aas', Ballagi 1851-i szótárában 'leiche' jelentésben (vö. NyÚSz.).

Indulatszó. Egy Kazinczyhoz 1814. nov. 7-én írt levélben a nyelvtani fogalmak felsorolása közt találjuk: *Indulatszavak* (Munk. 3: 117). Utána először a Tzs.-ben (1835.) jelenik meg 'Zwischenwort, interjection' jelentésben. Szemere a német általános grammatikák tanulmányozásakor többször használja az *indulati nyelv* kitélt, mely nála a primitív ember ama nyelvállapotát jelenti, amikor még csak indulatszókat ejtett. Az *indulatszó* mégsem lehet az ő alkotása, mert már 1794-ben megvan Gyarmathi Sámuel Magyar Nyelvmeesterében: „Interjectio Indulatszó” (XXVII.), (vö. Zsinka: MNyTK. 49: 21, Gáldi: Szótáriród. 364).

Irodalom. Szvorényi említi Szemere szavai közt (vö. még Simonfi János: Nyr. 10: 174). Szemere maga sehol sem használja az *irodalom* szót. Először unokaöccsének, Szemere Bertalannak Utazás külföldön című művében fordul elő, 1840: „midőn az *irodalom* (literatura) az étellel szorosan egybeszővődik, némely pontokban elveszti tisztaságát” (1: 200; l. még 1: 201, 209; 2: 179,

Nagysz.). A szó újszerűségét mutatja az, hogy zárójelben ott van a latin megfelelője. Ugyanebben az évben Bajza Figyelmezőjében is előkerül: „*irodalom* (literatura)” (681). A következő évben Széchenyi már magyarázat nélkül idézi: „magyar *irodalmunk* iránt, mint köz ismeretű dolog, annyi részvétet mutatott” (Kelet népe 375, l. még 184, Nagysz.). 1842/1885: „mindaddig valódi *irodalmunk* nem lesz, míg az *irodalom* el nem tartja embereit” (Vörösmarty: ÖM. 7: 256, Nagysz.). A szó hamar elterjedt, mert jó és fontos szó volt. Az európai nyelvek közül csaknem egyedül a magyarnak van saját szava a literatúrára. 1843-ban (Honderú 1: 99) már van *szépirodalom* is. Fogarasi a szót meg akarta rövidíteni (1845-i szótára): *iralom*, *iralmár*, *iralmász*, *szépi-iralom*, de az *irodalom* alak győzött.

Jellem. Szemere Bertalan ezt írja e szóról: „Mindig úgy érzem, e szót [character] a *jegy* vagy *jel* gyökből kell kisarjadztatni, s így én előbb a *jegyület*, azután Szemere Pál a *jellem* szót csináltuk” (Utazás külföldön, 1840., 4. Szemere Bertalan levele 1836. okt. 7-én kelt). Szemere B. vallomásában aligha kételkedhetünk, a dologban mégis az a különös, hogy a *jellem* és származékai már jóval előbb megvoltak. Lássuk időrendben! 1812/1842: „*Jellemzetéhez* elég az, hogy németül csak magyarul nem tudó némettel beszélt” (Döbrentei levele Berzsenyihez. Berzsenyi Műv. 3: 54, Nagysz.); 1825/1842: „annál alább esik az ellenmondásba és nevetségesbe — a' dagálynak két fő *jellemzetű* bélyegeibe” (uo. 2: 79, Nagysz.); „a gondolat ... fő *jelleme* a' poézisnak” (uo. 2: 81, Nagysz.); 1829/1862: „rokonszenvvvel volt iránta szeretetre méltó *jelleméért*” (Bajza ÖM. 3: 102, Nagysz.); „*Jelleme* feddhetetlen” (uo. 4: 81, Nagysz.); 1830/1842: „*jellemvonala*it ismered” (Berzsenyi Műv. 2: 192, Nagysz.); 1830/1863: „minden dialogus *jellemvonásokat* fejt ki” (Bajza ÖM. 4: 83, Nagysz.). Szvorényi említi (Fejl. tün. 23), hogy Szemere Pál egy alkalommal találkozva Schedellel, azt mondja neki, hogy van már szavunk a *characterre*: *jellem*, *jellemes*, *jellemez*, *jellemző*. Schedel azt válaszolta, hogy hisz az ismeretlen szó. Hogy mikor volt ez a beszélgetés, sajnos nem derül ki a környezetből, ha tudnánk, időzíteni lehetne a szó keletkezését. Az mindenesetre feltűnő, hogy első használója Döbrentei, és már 1812-ben, majd később többször is használja. Döbrentei csakugyan sokszor volt együtt Szemerével és a „triással”, talán ott hallhatta a szót, és mindjárt fel is használta. De Szemere Bertalan miért csak 1836-ban hozza elő történetét? A NyÚSz. idézi Szemere Feljegyzéseinek egy helyét (1: 208): „NB. *csellem* et *csel* ; *jel*, *fel*.” Ez az idézet azt a látszatot kelti, hogy Szemere a *csellem* (Barczafalvitól 1787.) mintájára képzelte a *jellem* (és talán a *fellem*) szó alakítását. Persze az most már nem dönthető el, hogy a készen kapott szó analógiáját írta-e fel, vagy így következtetett egy még nem létező *jellem* szóra. Ha ez utóbbi az igaz, akkor ennek 1812 előtt kellett történnie, mert azt nehezebb elhinni, hogy csaknem egy időben Döbrentei is ugyanazt a szót így alkotta.

Kalandor. Legtöbb méltatója Szemerének tulajdonítja a szó alkotását. Nem tudjuk, a *kalana* (Verseghy: Tiszta Magy. 1805.) szót képezte-e tovább, vagy a népnyelvben meglevő *kalandoroz* igéből vonta el a szót. A NyÚSz. szerint az előbbi valószínűbb. Szemere csakugyan nagyon szerette használni az *-or* képzőt; a *diador*, *lobor*, *modor*, *viador* hasonló képzésű. A *kalandor*-t Vörösmarty használja Rom c. költeményében, 1830/1863: „Ifju *kalandor* jött egy távol honni vidékről” (Munk. 4: 219).

Kedély. Szvorényi és Toldy Szemerének tulajdonítja, Szily Bugátot tartja szerzőjének. Bugát azt írja a szóról (Szóhalmaz, 1843.), hogy ő a *kedvény*-t

alkotta a *szem-ély* analógiájára, valaki később a *v*-t eliminálta. Ez lehetett Szemere, így a *kedély* mai alakja tőle van. Bugát Orvosi Szókönyvében (1833.) *kedvény* van. De ugyanabban az évben P. Thewrewk Józsefnél már: „*Kedély* — Gemüth” (Beretválkozó tükör 51, Nagysz.).

Kegyed. Döbrentei úgy mondja el (Külf. Színj. 1821, 1: 142, NyÚSz.) e szó történetét, hogy 1820 novemberében Vitkovicsnál azon vitatkoztak, mi lenne a *Sie, Vous, Ella, Lei* megszólítás helyes magyar megfelelője, mely feleslegessé tenné a titulusok használatát. Ekkor Szemere a *kegy* vagy *kegyed* szót ajánlotta. Döbrentei vállalkozott a publikálására is. Szemerénél is megtaláljuk a *kegyed* szót a Lovag- és pórnyelv című dolgozatában, ahol a pórnyelvi *maga, kelmed* megszólításokkal állítja szembe. A megszólítás nyelvi kifejezése már akkor sok gondot okozott a magyar nyelvészeknek. Ismeretes, hogy Széchenyi is foglalkozott ezzel a problémával, és ő hozza divatba az *ön* megszólítást. Ma mindhárom megszólítási forma (*ön, kegyed, maga*) él, azzal a különbséggel, hogy az *ön* és *kegyed* csak bizonyos választékosabb stílusrétegekben használatos, míg a *maga* általánosnak mondható. A *kegyed* régen megvolt nyelvünkben, de a XVIII. században már kihalt szó volt, Szemere újítja fel.

Látnok. Kazinczy szerint Szemerétől van. Kazinczy használja először (Munk. 1: 154, 1815.): „rá adta a *látnok* áldását” (NyÚSz.).

Lóverseny. Az összetétel utótagja, a *verseny* már Comeniusnál megvolt, bizonyára a *vers* 'vice, -mal' (NySz. vers 2.) jelentésű szó továbbképzett alakja. Szemere csak az összetételt alkotta, talán éppen Széchenyi óhaját sejtve, ki akkoriban erősen pártolta a lóversenyeket. Nála is találjuk meg először 1831-ben: „tíz év előtt sokan és sokszor gyülekeztünk nálam, Bécsben össze ... egy Pesten felállítandó *Lóverseny* végett” (Széchenyi: Világ 97, 312, 331 stb., Nagysz.). Ugyanott *Lóversenyfutás* (496), *lóversenyzés* (496), *Lóversenyi* (232). 1831/1834: „mennyi új szóval bővül [nyelvünk] ... Lám én is ... részvényt, *lóversenyt* írok, a' mik ujak” (Teleki Ferenc Versei 246, egy levélből, Nagysz.).

Modor. Legtöbben Szemerének tulajdonítják. A NyÚSz. 1832-ből idézi az első adatot (Közhasznú Esm. tára 3: 414). A *modoros* azonban előbb is előkerül. 1830: „de ha *modorosnak* nem mondjuk is” (Szalay L.: Észrevételek a Muzáronról 25, Nagysz.). 1835: „Manier: magaviselet, *modor*” (Kunoss: Gyalulat 60). 1837: „A' Manier eleinte *modornak* nevezteték, utóbb *monornak* bérnialák” (Bajza: Figyelmező 2: 110, Nagysz.). A *monor* a Manier változata volt, mégis a *modor* maradt meg, mert alapszáva a *mód*. Ugyanaz az -or képző van benne, mint a *kalandor*-ban.

Nélkülöz. Szvorényi ezt írja Szemeréről (Szemere Munk. 1: 46): „Látja uramócsém — szóla Kazinczy együtt utaztukban — mily szükségünk volna egy magyar *entbekren*-re is, s hol vegyük? — Hát a *nélkül*-ből: *nélkülöz* — válaszolá rögtön.” Eleinte alakja *nélkül-ez* volt, később illeszkedett a toldalék. 1824: „Éltemben a' szent-szép-et *nélküleztem*” (Hébé 132, Kovácsóczy, Nagysz.); 1833: „nem *nélkülözünk* ... felvilágosítását” (Krit. Lap. 3: 133, Nagysz.); 1835: „Utószavaktul eredt igék ... alá-z, föl-öz ... *nélkül-öz*” (Vajda P.: Nyelvtudomány 33, Nagysz.).

Rajong. A német Schwärmer régóta foglalkoztatta Szemerét és társait, mivel lehetne magyarul visszaadni. Kölcsey 1813-ban egy költeményt küldött Szemerének, melynek címe *Schwärmer* volt, és arra kérte, írjon helyette magyar szót címmül. Szemere egyelőre nem tudott. 1813. okt. 22-én azt írja,

hogy a *Schwärmer* Klopstock szerint a. m. *Wärmer*, ezért Szemere a *hév*-ből akar kiindulni. 1814. febr. 6-i levelében még mindig a *hév* tő izgatja, legyen a *Schwärmer* *hévelős* vagy *hényző*, a *Schwärmerei* *hény*. Kölcsey 1814. márc. 3-án válaszol, nem tetszik neki a *hény*, *hényző*. Helyette azt ajánlja, próbálja meg a *raj* tövet, hiszen a *Schwarm* azt jelenti. Szemere 1816. febr. 24-én azt írja, hogy Helmecei egy versében a *Schwärmer*: *ábránd*. Kölcsey költeményének címe Szemerének 1817. ápr. 29-i levele szerint még mindig *Schwärmer*, ez azt mutatja, hogy még ekkor sem találták meg a megfelelő magyar szót. Kölcsey verse később (1832.) *Ábránd* címen jelent meg. Szemerét azonban nem hagyja nyugodni a szó, s végül, Szvorényi szerint (Szemere Munk. 1: 46) a Kölcsey ajánlotta *raj*-ból megalkotja a *rajong* (*schwärmen*), *rajongó* (*Schwärmer*), *rajongás* (*Schwärmerei*) szokat. Megvan már 1834-ben: „Szörnyű képek *rajongtak* lelkében” (Nefelejts 224, Nagysz.); 1843: „*rajongó* képzelet” (Vachot I.: Orsz. Alm. 220, Kovács Pál, Nagysz.). Érdekes, hogy már 1803-ban (Márton) van *rajoskodik*, *vallásrajoság*, 1805-ben (Verseghy: T. magy. 103) *rajoz*.

Redőny. P. Thewrewk Emil állítja (Nyr. 10: 175), hogy atyja sejtése szerint Szemerétől származik. Előfordul Kunoss Szófüzérében (1836.): „*Redőny* salugáter, die Jalousie”. Bizonyára a *redő* továbbképzése a nyelvújítóktól annyira kedvelt *-ny* (*-any*, *-eny*) feltételezett képzővel. Alakulására erősen hathatott a *függöny*.

Regény. Méltatói Szemerének tulajdonítják. A *regény* szóval foglalkozott György Lajos (MNY. 32: 1—10), és azt bizonyítja, hogy a *regény* előbb melléknév volt, 'romantisch, csodás' jelentésben. Így használja már Kölcsey 1826-ban: „'s időnként szélesedő ismeretekkel fog ő egykor *regénységeinek* csillogása közül kilépve a' való nagyság' világosságában állani. Az ő *regény* tettei a' dicsőség sugaraiban fognak késő századokra által fényleni” (Élet és Literatura 17., NyÚSz. 553). Ugyanott kétszer *regényes* alak fordul elő (16, 20). 1835: „Roman: *regény*” (Kunoss: Gyalulat 94); 1837: „kényszerítettem, venné meg Jósika *regényeit*” (Szemere levele Kölcseyhez, Munk. 3: 280). — György szerint a *regény* 'roman' jelentése a *regényes* 'romantisch' melléknévből fejlődött visszafelé.

Rejtély. Kazinczy szerint Szemerétől származik, kinél 'aenigma' a jelentése. Toldy: Haramják (1823. 104): „mérges vipera faj, mely a sötétben mászik s a *rejtélyben* (das verborgene) szúr” (NyÚSz.). Fogarasinál (1836.) is: 'ein heimlicher schutzort'. Ballagi 1846-i szótárában már: 'rätshel és charade' (NyÚSz.). A *rejtélyes* még előbb előkerül, 1822/1905: „Kedv, *rejtélyes* szó, nyugtalan elmefutás” (Kisfaludy K.: Munk. 1: 103).

Sóhaj. A NyÚSz. Szemere Munk. e helyéről idézi (3: 118): „moraj, csataj — és így talán lehetne *sohaj* is?”. Kazinczy is Szemerének tulajdonítja. Akkor a szó első szótagja rövid volt, a század vége felé nyúlik meg.

Szerv. Toldy és Tolnai szerint Szemerétől, Szily Somogyi Antalnak tulajdonítja, mert nála fordul elő először Szók (1844.) című művében. Szemerénél így találjuk egy Schedelhez írt levélben (1846.): „A propos! Egy új szóm van. Szerv: *organ*” (Munk. 3: 334). Talán Toldy ennek alapján sorolja a szót Szemere alkotásai közé. Szemere 1841-ben ugyancsak Schedelhez írt levelében még *organ*-t használ 'szerv' jelentésben. Eszerint a *szerv* 1841 és 1846 közt keletkezhetett, s így valószínű, hogy Somogyi alkotása. Csakhogy Somogyinál a *szerv*: fatum, Szemerénél pedig: *organ*, vagyis mai jelentése tőle származik. — Barczafalvinál (Tudományok magyarul 1792., 13) az *organum szertetem*, Bugát (Szóhalmaz 103) is a *szer*-ből akarja eredeztetni. Talán ezek

hatására alkotta előbb Somogyi, majd tőle esetleg függetlenül Szemere a *szerv* szót a *szer* szónak *v*-vel való megtoldásával. A *v* végzet kedvelt képzője volt a nyelvújítóknak (vö. *elv, élv, terv*). A *szerv* alkalmas alapszó lett továbbképzésre. Már 1851-ben Ballaginál található: *szerves, szervetlen, szervez, szervezet*. 1864: „az emberi testnek mily *szervekre* lenne szüksége” (Eötvös J.: Gondolatok 227, Nagysz.).

Szilárd. Már Helmeczi használja Berzsenyi Versei előszavában. 1816: „*szilárd* (fest)” (12); 1829/1862: „*szilárd*” (Bajza M. 125, Nagysz.); 1832: „*szilárd* (fest) magaviselet” (Helmeczi: Jelenkor 1: 269, 350, Nagysz.); 1835: „*Solid ... szilárd*” (Kunoss: Gyalulat 99). Döbrentei, Pulszky Ferenc és P. Thewrewk Emil szerint (Nyr. 4: 307, 10: 175, 11: 518) Szemere a szót a *szil* fanévből alkotta, ugyanis az lebegett előtte, hogy a latin *robur: erő és tölgyfa*. Aztán a *robur: robustus* mintájára képezte a *szil: szilárd* alakot, melyre bizonyára erősen hatott a már meglévő *csalárd* alakja. Mivel a *solid* szónak két jelentése is van, a *szilárd* szót is használták mindkét jelentésben (vö. *szilárd magaviselet* a példák közt).

Színész. Minden méltatója Szemerének tulajdonítja. Első előfordulása 1829/1862: „Kortársai ítélete szerint nem volt *színész*” (Bajza M. 3: 112, Nagysz.); 1830/1863: „sem költő, sem *színész* én nem vagyok” (uo. 4: 79, 83, Nagysz.); *Színészeti* (uo. 4: 82, Nagysz.); 1832: *színésztársaság*, 1833: *színészegyesület*. — A latin *theátrálista* szót előbb *színjátszónak* fordították, mivel a *színen* (színpadon) játszott. Szemere az *-ész* képzővel látta el az alapszót, és ezzel jó, új szót alkotott.

Telep. Szvorényi szerint Szemere alkotta a szót. Ez azonban semmiképp sem valószínű, mert jóval régebben megvolt Szemere fellépése előtt. — Megvan már Sándor Istvánnál, 1801: „[eleink] sátor alatt laktak. Az úgy tetszik, *telepnek* is mondatott” (Sokféle 7: 237, NyÚSz.). 1805: „Ülep ugyan járatos név, de állap és *telep* nem” (Verseghy: T. Magy. 85, Nagysz.); 1807: „A' [palota] *telepe* 51 lábnyira domborodik fel a' föld színéről” (Farkas F.: A világ ritkaságai 2: 35, Nagysz.). De megvan a szó már Adámi Sprachkunstjában (1763): „*Telep* Lager, Haltung” (Wörterbuch 77) (vö. NyÚSz. 585).

Titkár. Kazinczyn kívül mindenki Szemerének tulajdonítja. Első előfordulása 1829/1862: „Ő akkor még álladalmi *titkár*” (Bajza M. 3: 118, Nagysz.). Megvan Fogarasi 1836-i szótárában. 1839/1963: „A *titkár* vinne minden írásbeli foglalatosságokat” (Bajza M. 6: 248, Nagysz.). — Dugonics Etelkájában a secretarius: *titkos*. Aztán szinte kizárólag: *titoknok*, mely még a *titkár* megjelenése után is sokáig élt, például az Akadémiának 1870-ig *titoknoka* volt, azóta hivatalosan *titkár*. Bugát kifogásolja (Szóhalmaz) a *titkár* szó alakját, az *-ár* végzet benne az árulást idézi fel, szerinte helyesebb lenne a *titör*, mert őrzi a titkót. Mégis a *titkár* maradt meg.

Tömb. Kazinczy, Szvorényi, Tolnai szerint Szemerétől van. Valószínűleg a népnyelvi *tömbörű*-ből vonta el Szemere (NyÚSz.). Előfordulásai: 1837/1869: „látta Testvér Endre sergét Nagyobb *tömbben*” (Balogh János: Hangok 399, Nagysz.); 1843: „Malten csak hátulról látja a *tömböt* (Gruppe)” (Müllner—Kazinczy: A meghittek 55, Nagysz.).

Ünnepély. Legtöbben Szemerének tulajdonítják. — 1816: „ilyenek ezek is ... *ünnepély* vagy *ünnepélyes* (feyerlich)” (Helmeczi: Berzsenyi Versei 8, Nagysz.); 1823: „szívének meleg vérével írta, az örökség' *ünnepélyes* szélénél írta!” (Schedel F.: Haramják 75, Nagysz.); 1836: „*ünnepély* hanggal” (Bárány B.: Árpádi Ház 111, Nagysz.); 1835: „Solemnitas: *ünnepély*” (Kunoss: Gya-

lulat 99). — Amint az idézetekből kitűnik, az *ünnepély* eleinte melléknév volt (feierlich, solemnis). Amikor az *-es* képzőt is megkapta, akkor már az analógia könnyen elvonta belőle az *ünnepély* főnevet. Az *ünnep* szó továbbképzése az *-ély* képzővel, melyet a nyelvújítók nemcsak ígéhez tettek.

Viszontlátás. Szemereének eddig ismeretlen szóalkotása. A *viszontlátásra* köszönő forma történetével foglalkozva (Nyr. 79: 339—42) akkor (1955.) legrégibb adatként Kisfaludy Károly egy elbeszélésének címét találtam, 1823/1824: *Viszontlátás* (Auróra 1824: 135, 148). Azóta sikerült korábbi adatot felfedeznem, mégpedig Szemere egyik dalában. Önálló kétleveles kiadványban, melynek címe: Dalok azoknak, a kik szeretnek [1812], Szemere három dalt tesz közzé, a második: „Az óra, mellyre ... (Die Stunde, der ich sehnsuchtsvoll...)”. Ennek hatodik sora: „A' viszontlátásnak vig jele”. Az 1835-i (Szemere-féle) Aurórában már a költemény címe is: *Viszontlátás*. A dal német eredetije még eddig ismeretlen, ezért nem lehet megállapítani, milyen német kifejezést ad vissza vele Szemere. Lehet, hogy a *Wiedersehen*-t, mely már akkor megvolt, de az is lehet, hogy valamilyen körülírást rövidít vele (Kisfaludynál is először *újra való látás* van).

Zöm. Szemere Följegyz. 1: 244 és Munk. 1: 46 alapján neki tulajdonítható. Szemere a szót a *zömök* (régi *zomok*)-ból vonta el. Sokáig csak Szemere kéziratos szótára őrizte. A NyÚSz. szerint 1848-ig egy szótár sem közli. Nem kedvezőbb a helyzet a szépirodalmi idézetek terén sem. 1849—74/1893: „többi része teste nagy *zömének* ... A lánghullámok öblében fetrengett” (Krizsa: Költ. 212, Nagysz.); 1855. kör./1889: „A hasonlító nyelvészet ... meglelte a természetes medrét: az áltáji nyelv*zömöt*” (Arany J.: Hátrah. próza 313, Nagysz.).

Zsarnok. Szemere legtöbb méltatója szerint tőle származik. A szó mégis aligha Szemere alkotása. Már 1806-ban megtalálható Peretsenyi Nagy László Értekezés című munkájában: „*zsarnok* a. m. executio; *zsarnokoló*: executor” (NyÚSz.). Ugyanott: „*zsarnoki* teljesítés: Executionales Litterae” (17), „*zsarnoklani* exequi” (20). 1829: „*Zsarnok*: tyrannus” (Pákh D.: Vadászattudomány 2: 201, Nagysz.); 1830: „a' holt tyrannust — *zsarnokot* — ki indíthatja szánakozásra...?” (Széchenyi: Hitel 192 — Helmeczi javítása, vö. MNy. 12: 105, Nagysz.). Noha a szó ilyen régen megvan, annál feltűnőbb, hogy Szemere barátja, Kölcsey az 1831-i Aurórában egyik költeményének ezt a címet adta: *Tyrann*. — Hogy Szemere Peretsenyi Nagytól vehette a szót, azt abból következtethetjük, hogy olvasta Értekezését (vö. Munk. 3: 135). Peretsenyinél a *zsarnok* szó 'executiót' jelent, Szemere új jelentéssel látja el, s ez ma is megvan. A nyelvújítók a *-nok* képzővel a cselekvő személyt fejezték ki, mint ahogy a *-ník* képzőnek az átadó szláv nyelvben is ez a szerepe. Vö. Vörösmarty: Mind. munk. 11: 160: „A *-nok*, *-nök* végzet nem szenvedő, hanem cselekvő értelmű, s a *k ü l d n ö k* például (ha jó volna) csak *k ü l d ő t* (s ez mennyivel szebb) s nem *k ü l d ő t t*-et jelenthetne” (idézi P. Thewrewk Emil: Helyes magy. elvei 59). — A *zsarnok* szót a *zsarol* igéből elvont *zsar* tőből képezték. Fogarasi 1836-i szótárában van *zsar* 'Zwang' is (NyÚSz.).

Az előbbieken kereken 50 szó történetével foglalkoztunk, melyek Szemere Pál nevéhez fűződnek. Azt láttuk, hogy ebből a summából 34 szó minden bizonnyal Szemereétől származik. Ezek: *ábránd*, *ború*, *csillár*, *derű*, *ellenőr*, *engedély*, *éredk*, *eszély*, *felkent*, *folyóírás*, *gúnynev*, *gyámnok*, *gyermeteg*, *hajdankor*, *hatály*, *irodalom*, *jelenkor*, *kalandor*, *látnok*, *lőverseny*, *modor*, *nél-*

külöz, rajong, redőny, regény, rejtély, sóhaj, szilárd, színész, titkár, tömb, ünnepestély, viszontlátás, zöm. A többiek közül kettőnek mai alakja származik Szemerétől: *elv*, *kedély*; másik kettőnek jelentése van tőle: *szerv*, *zsarnok*. Az *eszmény* szó mind alakját, mind mai jelentését Szemerétől kapta. Kétes eredetűek, Szemerének is tulajdonítják ezeket: *elnök*, *élv*, *jellem*. A következő négy szót Szemere hozza használatba: *golyhó*, *hős*, *hulla*, *kegyed*. Végül négy olyan szó, melyekhez Szemerének semmi köze sem lehetett: *ábra*, *erély*, *indulatszó*, *telep*.

P. Balázs János

A német nyelvművelés fő kérdései két folyóirat tükrében

Korunk rohamos műszaki, gazdasági és művelődési fejlődése világ-szerte és nap nap után újabb kérdések, egyre növekvő feladatok elé állítja^a a nyelvművelés munkásait. Bármennyire furcsán hangzik is, ma már nyilvánvaló, hogy a nyelvművelés új feladatai nem oldhatók meg az anyanyelv, pontosabban az anyanyelvek viszonylag szűk keretén belül, hanem az életnek még ezen az eddig sokak által „provinciálisnak” bélyegzett területén is egyre inkább megkövetelik a nemzetközi együttműködést, a tapasztalatok kicserélését.

Az alábbiakban éppen ebből a szemszögből szeretnénk beszámolni a német nyelvművelés egy esztendejéről két folyóirat, a Muttersprache és a Sprachdienst tükrében.¹

A havonként megjelenő Muttersprache, amelynek 1960-ban már hetvenedik évfolyama látott napvilágot, nagy múltjához híven, tartalmában most sem szorítkozik a legszűkebben értelmezett nyelvművelésre, jóllehet mindekenélőtt e körül csoportosítja tanulmányait.

1. Ma is jelentős — magyar szemmel nézve talán túlságosan is jelentős — helyet szentel a folyóirat az idegen szavak kérdésének. Ez azonban teljesen érthetővé válik, mihelyt figyelembe vesszük, hogy a német nyelvterületen olyan mértékű és hatású nyelvújítás, mint Magyarországon, sohasem volt, s így a nyelvben az idegen jövevények sokkalta nagyobb szerepet játszanak, mint a magyarban, másrészt, hogy a második világháború óta kialakult helyzet következtében súlyos gondot okoznak a nyugatnémet nyelvhasználat különféle rétegeibe beáramló amerikanizmusok.

Az idegen szavak elvi és gyakorlati problémáit igyekezett tisztázni és a lehetőségekhez képest rendszerezni a folyóirat hasábjain Leo Weisgerber, a mai nyugateurópai nyelvészeti irányzatok egyik legismertebb képviselője.² Az idegen szavak szerinte három csoportot alkotnak; lehetnek *károsak*, *semlegesek* és *hasznosak*. Káros minden idegen szó, amely egy már meglevő, belső nyelvi fejlődés során kialakult szót szorít ki a nyelvhasználatból (mint pl. az angol *hobby* a német *Steckenpferd*-et és társait), sőt akkor is, ha akadályozza ilyen belső szó kiforrását, vagy ha megértése a nyelvközösség számára nehézségeket okoz. *Felesleges*, ha semmi más

¹ Muttersprache. Zeitschrift zur Pflege und Erforschung der deutschen Sprache 70 (1960.). Heliand-Verlag, Lüneburg; Der Sprachdienst. Hrsg. von der Gesellschaft für deutsche Sprache im Heliand-Verlag, Lüneburg. 4 (1960.).

² Das Fremdwort im Gesamtrahmen der Sprachpflege 1 kk.

funkciója nincs, mint az idegen „atmoszféra” hangsúlyozása (pl. az *outsider* szó esetében). Semlegesnek tekinti azokat a szavakat, amelyeket a nyelv nélkülözhet ugyan, de használatuk némi változatosságot biztosít (pl. a *zitieren* az *anführen* mellett). Okvetlenül hasznosak viszont azok a szavak, amelyek tárgyi okok következtében létrejött úrt töltenek ki, s az anyanyelv eszközeivel a jelenséget csak túl körülményesen lehetne kifejezni (ilyenek a németben: *Motor*, *Lokomotive* stb.). Szerencsés körülmények között ezek a szavak valóban gazdagítják az anyanyelvet. A tények megállapításának tárgyilagossága vezeti Weisgerbert akkor is, midőn a német nyelvművelés ilyen irányú feladatait mérlegeli. Az idegen szavak ellen vívott „szent háborúk” kora lejárt, de a nyelvművelés feladata marad továbbra is, hogy figyelemmel kísérje az idegen szavak alakulását és főként, hogy igyekezzék használatukat az ésszerűség és a szükségesség határán belül tartani.¹

2. Aránylag kevés szó esik a folyóiratban a német helyesírás vajdó kérdéséről. B. v. Heiseler és Leo Weisgerber idevágó levélváltása, valamint Walter Weber rövid tanulmánya a német főnevek nagy kezdőbetűs írásának történeti hátteréről arra enged következtetni, hogy a német helyesírás terén mélyreható változásokra még nem számíthatunk.² A vita középpontjában még ma is csak a kisbetűs írásra való áttérés áll. Figyelmet érdemel Weber megállapítása, aki ezt az áttérést csak szervesen tartja megvalósíthatónak: ha a német nyelvhasználat leveti a „főnevesítési szenvedély” sallangjait, és visszakanyarodik szellemének alapjához, a lényegében igei szerkesztéshez.

3. Annál nagyobb teret szentel a szerkesztőség a társadalmi és gazdasági élet egyes területein kialakult vagy kialakulóban levő különleges nyelvi formáknak és a nyelvi rétegződés problémáinak. Modern életünk követelményeinek megfelelően központi hely jut a műszaki nyelv kérdéseinek. Oskar Buchmann részletes tanulmányban elemzi a modern technikai fellendülés okozta nyelvi és nyelvhelyességi feladatokat.³ Azzal az egykuldú szemlélettel szemben, amely a technikát tette felelőssé a nyelv „megrontásáért”, Buchmann megállapítja, hogy az éremnek van másik oldala is: a nyelv sok tekintetben megbéklyózza a technikát, elsősorban a fogalmak szabatos kifejezése, az egyértelmű elnevezések és ezek logikus osztályozása, továbbá a nyelvi normaadás és a műszaki elnevezések nemzetközi terminológiája terén. A konzervatív nyelvészeknek a természettudományos és műszaki nyelvhasználat elleni legfőbb érve még ma is az, hogy ez a nyelvet teljes mértékben a logika szabályainak és a gyakorlati, mindennapi követelményeknek veti alá, s így a nyelvet mintegy megfosztja emberi tartalmától, szellemétől. Buchmann meggyőző érveléssel bizonyítja, hogy például az információelmélet, tehát a műszaki fejlődésnek egyik jelentős vívmánya egyáltalán nem szorítja korlátok közé a nyelvet, sőt még csak gyakorlati fontosságát sem csökkenti, ellenkezőleg, merőben új távlatokat nyit meg a nyelvtudomány előtt a nyelv alaposabb megismerésére, és lehetővé teszi, hogy tisztázzuk a nyelv és az objektív valóság, a gondolkodás és a nyelvi kifejezés kölcsönös kapcsolatát.

¹ „Die Sprachpflege wird das Fremdwort als Aufgabenkreis immer im Auge behalten, sie wird alles tun, was das Fremdwort in sinngemäßen Grenzen hält” (i. h. 5).

² 129 kk., továbbá: Das Aufkommen der Substantivgroßschreibung im Deutschen (137 kk.).

³ Das Verhältnis von Mensch und Technik in sprachwissenschaftlicher Sicht (257 kk., 289 kk.).

A műszaki életben mutatkozó konkrét feladatokat a szerző három csoportba sorolja. Ezek: 1. az elnevezés, 2. az egész műszaki terület áttekinthető, „logikus” rendszerezése és 3. a műszaki szaknyelv és az általános, nemzeti nyelv viszonyának tisztázása. — Az elnevezés első követelménye, hogy egyértelmű legyen (*Selbstdeutigkeit*). Minthogy a szóösszetételek e téren sokszor lehetetlen nyelvi szörnyeket eredményeznek (pl. *Ultrakurzwellenüberreichweitenfernsehrichtfunkverbindung*, vö. *Der Sprachdienst* 4 [1958.]: 63), a szükséglet elkerülhetetlenné teszi új nyelvi források feltárását, és másodlagos jelnyelvet (*Symbolsprache*) teremti, amely állhat mesterséges szavakból (pl. *Radar*), a németben azonban még inkább rövidítésekkel és betűszókkal. Jelentős szerep jut ebben a kereskedelmi életnek is, amely mesterségesen alkotott nevekké látja el az ipar termékeit (*Pyramidon* stb.).

Az áttekintést lehetővé tevő rendszerezés kettős jellegű: részben nyelvi, részben számszerű katalogizálás, melynek alapja ma már az egész világon az úgynevezett decimálás.

A műszaki nyelv és az általános nemzeti nyelv viszonyában a legfontosabb Buchmann szerint, hogy a „technikus” ne lépjen túl a nyelvi rendszer lehetőségeinek határán, azaz ne tegye eleve lehetetlenné a kívülállók számára a szaknyelv megértését, másrészt viszont a kívülállók segítsék őt munkájában, és főként ne igyekezzenek romantikusok módjára kiközösíteni az úgynevezett műszaki nyelvet.

A műszaki nyelv teremtette új kifejezéseknek a köznyelvbe való behatolásáról, köznyelvvé válásáról ír Otto Bauermeister hamburgi kutató.¹ Gazdag példaanyagon mutatja be olyan műszaki alapokon nyugvó szavakat, mint *schalten*, *verdunkeln*, *durchleuchten*, *erhellen* stb. rohamos térhódítását a nyelvi élet különféle rétegeiben. Magyar anyaggal is bizonyíthatnánk a szerző elméletének helytálló voltát, igen gyakran szó szerinti megegyezések kapcsán, vö. *er greift* → *er schaltet*: *ért* → *kapcsol*. Bauermeister ebben — ellentétben például Eduard Koelwellel — a német nyelv gazdagításának egy új, korszerű eszközét látja, véleményünk szerint igen helyesen.² — A nyelv ugyanakkor nagyon sok, régi művelődési állapotot tükröző elemet is őriz: ezekkel foglalkozik Heinz Kronasser ügyesen összeválogatott példákra épülő cikke.³

4. Sorra kerülnek a nyelvi élet egyéb területei is. Szóba kerülnek a közgazgatás, a parlament, a tudomány nyelvhasználata, de a nyelv más területi és társadalmi rétegei is, mint a köznyelv, az irodalmi nyelv és a nyelvjárások. Különösen erős a német nyelvművelőknek az a követelése, hogy a parlamenti beszédek nyelve szakadjon el az ósdi, papírizú hivatali stílustól és váljék ténylegesen beszélt nyelvvé.⁴

A tudományos művek nyelvéről szólva Herbert Lehnert amerikai germanista megállapítja, hogy a németnek mint világnyelvnek a terjedését főleg a műszaki szakemberek körében gátolja a szakirodalom hagyományos, de

¹ Die Ausbreitung technisch-naturwissenschaftlicher Fachwörter in der Gemeinsprache (169 kk., 217 kk.).

² L. Nyr. 79 (1955.): 366 k.

³ Kultur und Sprache (98 kk.).

⁴ I. Reichart-Schweinberg: Um die parlamentarische Rede (149 kk.).

igen gyakran szinte áttekinthetetlenül bonyolult nyelvezete.¹ Ez — mint különben kiváló német tudósok műveiből vett egyedi, mégis tipikus példakkal bizonyítja — elsősorban a tudományos szövegek mondat szerkesztésében mutatkozik meg. A modern élet e téren sürgős változást követel.

5. Ludwig Wolf tanulmánya Paul Kretschmer és Walter Henzen immár klasszikusnak mondható munkái² nyomán vizsgálja a német nyelv kialakulásának különleges körülményei következtében létrejött igen fontos eltéréseket Németország és a többi német nyelvű ország egyes tájainak köznyelvében. A német köznyelv (*Umgangssprache*) ma is híven őrzi az egyes német nyelvjárások számos jellegzetességét, különösen kiejtésben, hangsúlyozásban, hangjejtésben és szókincsben, de sokszor az alaktanban is. Az irodalmi ejtés követelményeivel szemben Wolf védelmébe veszi a költők eredeti, tájjellegű ejtésének megtartását, mert csakis így menthető meg igen sokszor a költői rímek egysége. Goethének *Mailed* című költeményében például *Zweig* és *Gesträuch* az irodalmi ejtés szempontjából nem rím, Goethe frankfurti nyelvjárásában azonban igen. A költői hatás megóvása ilyen esetekben csakis az eredeti, bár mai szemmel nézve nem irodalmi ejtés megtartásával lehetséges. A köznyelvi beszéd tájjellegű ejtését Wolf védelmébe veszi mint a német nyelv sokrétűségének, színes voltának egyik legfőbb zálogát.

6. Napjaink nyelvi fejlődésében, az irodalmi köznyelv terjedésében központi szerepet játszik a rádió. A Muttersprache külön (kettős !) számot szentelt a rádió nyelvi kérdéseinek, amikor megszólaltatta a legnagyobb német rádióadók szakembereit. Ebben a keretben Lutz Besch, a brémai rádió osztályvezetője különösen a rádiószerkesztők és a bemondók helyes kiválasztásának, nevelésének fontos voltát hangsúlyozza.³ Clemens Martin, a bajor rádió hírosztályának vezetője részletesen elemzi a híryanag összeállításának nyelvi oldalát. Szerinte itt a legnagyobb nehézséget az okozza, hogy a tárgyi szempontból bonyolult anyagot nyelviileg mindenképpen egyszerűen, tömören, de a nyelvhelyesség követelményeinek megfelelően kell feldolgozni.⁴ Otto Schmid, a bajor rádió nyelvhelyességi szakértője (mert ilyen is van!) a bemondók helyes kiejtésének, a szerkesztői stílus nagyon is időszerű megjavításának és a német részről igen fontos táji nyelvhasználat és az irodalmi köznyelv viszonyának kérdéseivel foglalkozik.⁵ A magyar nyelv művelés módszereit is igazolja Hans Eich, midőn javasolja, hogy a német rádióadók rendszeres heti műsorszámot indítsanak a nyelvhelyesség kérdéseiről.⁶ — A nyelvjárásművelést illetően viszont a német példa volna méltó a követésre: több német rádióadó sugároz már hosszabb idő óta rendszeresen nyelvjárásos adásokat, hogy ezáltal is megmentse az irodalmi nyelv fejlődésének egyik legfőbb letéteményesét, a nyelvjárást.⁷ Különleges, osztrák szempontokkal egészíti ki e témakört Felix Trojan bécsi professzor.⁸

¹ Gelehrtendeutsch (273 kk.).

² Wolf: Landschaftliche Unterschiede in der deutschen Hoch- und Umgangssprache. 105 kk. Vö.: Paul Kretschmer: Wortgeographie der hochdeutschen Umgangssprache. Göttingen, 1918. és W. Henzen: Schriftsprache und Mundarten, ein Überblick über ihr Verhältnis und ihre Zwischenstufen im Deutschen. Bern, 1954. 2. kiadás.

³ Den Schall wieder hören (34 kk.).

⁴ Sprachprobleme der Rundfunknachricht (39 kk.).

⁵ Sprachpflege am Bayerischen Rundfunk (43 kk.).

⁶ Kritik an der Sprache im Rundfunk (53 kk.).

⁷ Pflege der Mundart im Rundfunk (79 kk.).

⁸ Zur Frage der Berufssprecher im Österreichischen Rundfunk (331 kk.).

A folyóirat egyik legszellemesebb állandó rovata a német íróknak és költőknek a nyelvre vonatkozó aforizmáit, elmefuttatásait közli.¹

7. A nyelv művelés közvetlen kérdései mellett a nyelvtudomány általánosabb jellegű területei is kellő figyelemben részesülnek. Az idevágó cikkek közül mindenekelőtt Louis L. Hammerich írását kell megemlítenünk, amely a történeti nyelvtudomány kialakulásával és jelenlegi helyzetével foglalkozik.² A magyar nyelvtudomány számára nagy elégtétel, hogy a külföldi szakirodalomban általában agyonhallgatott Sajnovics János úttörő szerepét a kiváló tudós kellő méltatásban részesíti. A szinkronia — diakronia vitáját illetően pedig Martinet, Fourquet és Uriel Weinreich mellé most a strukturalizmusnak ismét egy jeles képviselője sorakozik fel a történeti nyelvtudomány védelmében. „Végzetes jelenség — írja Hammerich —, hogy a strukturalizmus a fogalmakat rendszeresen elvonatkoztatja az időtől és a fejlődéstől... A nyelv azonban mind kifejezésében, mind tartalmában oly teljes mértékben függ az időtől, hogy, mint amikor az ember leállítja a filmet és önkényesen rögzít egy képet, minden önkényes, gyakran természetellenes helyzetben jelenik meg. Az a nyelvfilozófia, amely a fejlődés hatalmas jelentőségének egy évszázad során kivívott felismerését önkényesen mellőzi, végül is skolasztikába fullad”.³ Továbbá: „A mostani jelenségek okai nem egy síkban, hanem a mélységben vannak.” — Természetesen, mint ezt a szerző is hangsúlyozza, ez korántsem jelentheti a régi alap, a „Leipziger Indogermanisch” felidézését, hanem a nyelvtörténetnek új alapokon történő megújulását, amire a legjobb példát a mai szovjet nyelvészet nyújtja.⁴

8. A Muttersprache mellett 1957 őszén megindított, ugyancsak havonta megjelenő Sprachdienst feladatköre speciálisabb. A nyelv művelés mindennapi munkáját szolgálja és tükrözi, feldolgozza és megválaszolja az olvasók kérdéseit, segítséget nyújt a szép, helyes és jó német nyelvhasználat kialakításához és elsajátításához. Kérdéseinek köre tehát egyrészt szűkebb, mint a Mutterspracheé, másrészt azonban bővebb, hiszen a konkrét feladatoknak sokkal nagyobb seregét öleli fel. Ami az „anyafolyóiratban” mint tételes összefoglalás szerepel, itt részletesen kidolgozott, népszerűvé formált anyagként jelenik meg. Persze itt is akadnak szép számmal tudományos tartalmú összefoglalások,⁵ ezek azonban nem a szakember, hanem az érdeklődő, művelt nagyközönség igényeihez vannak szabva, és a tudományos tartalmat igen szerencsésen egyesítik a tudomány népszerűsítő formával.

9. Külön kell szólnunk a német nyelv művelésnek legfontosabb tavalyi eseményéről, melynek anyagát a Muttersprache 1960. évi 12., és 1961. évi 1. száma, részben pedig a Wirkendes Wort című folyóirat közli.⁶ Ez a német

¹ Dichter über Sprache (passim).

² Über historische Sprachwissenschaft in unserer Zeit (321 kk.).

³ I. h.: 329 k. (németül).

⁴ I. h.: 331.

⁵ Pl. a Sprachen in der Sprache című rovatban: Unsere Mundarten (38 k., 57 kk., 71 k.), Von der Mundart zur Hochsprache (85 kk., 103 kk.), Das Rotwelsch (122 k.), Etwas Latein (135 kk.), Der Jargon (149 kk.), Slang (166 k.), Die Umgangssprache (181 kk.).

⁶ Az alábbiakat Wilfried Seibickének, a Muttersprache szerkesztőjének beszámolója alapján ismertetjük; azért Seibicke kollégánknak e helyen is köszönetet mondunk (vö. Sprachdienst 4 [1960.]: 175 k.).

nyelvművelők két társaságának, a berlini Deutscher Sprachverein és a lüneburgi Gesellschaft für deutsche Sprache elnevezésű szervezetnek múlt év őszén Berlinben megtartott hetedik közgyűlése volt. Az előadások középpontjában a német nyelv jövőjének kérdése állt. A Német Demokratikus Köztársaság és a Német Szövetségi Köztársaság nyelvművelőin kívül Svájc, Belgium, Németalföld és több skandináv ország képviselői is részt vettek a közgyűlés munkájában.

Walter Hensen professzor, a Gesellschaft für deutsche Sprache elnöke bevezetőben hangzottatta, hogy a nyelvművelés lényegében a nyelv jövőjének a kérdése.¹ A német nyelvben végbemenő változások — mint mondotta — híven tükrözik a környező világ változásait, s ezekkel okvetlenül számolni kell. Ilyen körülmények között a nyelvművelők társaságának egyik nagy feladata lehet: feltárni korunk nyelvi fejlődésének forrásait és hátterét, végigkövetni e változások nyelvi vetületét, és megtalálni annak a módját, hogy a német nyelv egységét megőrizhessék. Ez természetesen nem jelentheti a német nyelv fejlődésének mesterséges irányítását, ellenkezőleg: az a feladat, hogy ezt a fejlődést éppen a német nyelv lehetőségeinek keretében tartsák és támogassák. Hensen professzor szerint a nyelvművelés csak ebben az esetben szolgálhatja a nyelv jövőjének ügyét. — Hensen a német nyelvművelők általános véleményét fejezte ki, amikor megállapította: „A nyelvi változás ma eddig nem látott méreteket öltött. A nyelvművelésnek e változással együtt kell haladnia, ha nem akar reménytelenül korunk mögött kullogni. Ezért megkíséreljük tudományos módszerekkel megelőzni az időt: nem kritikusan vagy derűlátó jóslatokkal, hanem a mai nyelvhasználatban rejlő olyan vonások felderítésével, amelyek már a nyelvi jövő alapját látszanak tükrözni.”

Az ülésszak tulajdonképpeni munkáját Hugo Moser bonni egyetemi tanár előadása nyitotta meg. Az előadó a nyelvi kiegyenlítődéssel és a „nyelvi hasadással” foglalkozott mint a mai német nyelv fejlődésének legfontosabb, egymással ellentétben álló irányával. A köznyelv különféle rétegeiből vett számos példa alapján jellemezte a közelmúlt nyelvi fejlődésének fő áramlatait. Példáiban nem szorítkozott a nyelvtani szerkezet, a mondatfűzés és a szókincs terén jelenleg tapasztalható változásokra, hanem részletesen foglalkozott azzal a veszéllyel is, amelyet Németország politikai egységének hiánya jelent a német nyelv egysége számára.

Arthur Zinzen (Berlin), a Német Szabványügyi Bizottság igazgatója a műszaki nyelv terén végzett és végzendő nyelvművelő munka jelentőségéről beszélt.² Utána Carl Hermann Ule speyeri jogászprofesszor elemezte a sokat bírált közigazgatási nyelvhasználat megjavításának kérdését és lehetőségeit.³

A közgyűlés külön előadássorozatot szentelt a külföldi — nem német — nyelvművelésnek. Ture Johannisson (Göteborg) a skandináv országoknak a közlekedésügy (posta, légi forgalom, televízió) terén kiépülő nyelvi együttműködését ismertette,⁴ Willem Pée brüsszeli egyetemi tanár a Belgiumban végzett németalföldi, pontosabban flamand nyelvművelés mai feladatait és mindenekelőtt azokat a problémákat ismertette, amelyek a belgiumi két-

¹ Die Zukunft der Sprache (Muttersprache 353 kk.).

² Sprachliche Aufgaben in der Normung (uo. 355 kk.).

³ Die Sprache in der Verwaltung (uo. 363 kk.).

⁴ Sprachliche Zusammenarbeit in Skandinavien auf dem Gebiet des Verkehrs (Post, Flugwesen, Fernsehen) (Muttersprache 71 [1961.]: 1 kk., vö.: Uő: Nordische Sprachpflege (uo. 70 [1960.]: 7 kk.).

nyelvűség állapotából adódnak.¹ Nagy érdeklődéssel fogadta a közgyűlés Garmt Stuiveling amszterdami professzornak a németalföldi (holland) nyelv-művelés helyzetéről szóló beszámolóját,² amelyet Jan Veering, az Onze Taal (Anyanyelvünk) című németalföldi nyelv-művelő folyóirat szerkesztője egészített ki a németalföldi nyelv-művelők társaságának (Genootschap Onze Taal) szervezetét, munkáját és eredményeit ismertető előadásával.³

Hutterer Miklós

Két hivatalos lapunk nyelvéről

Nyelv-művelő irodalmunk újabban a szakmai nyelvek felé fordult. Ennek az érdeklődésnek a jegyében vizsgálok meg két hivatalos lapunk nyelvét, hangsúlyozva azt, hogy nem a „hivatalos stílus” mai állapotának hálásnak mutató boncolgatását tekintem fő feladatommak, hanem egy olyan szakmának a nyelvére kívánom a figyelmet felhívni, amely eddig sem a szakmabeliek, sem pedig a nyelv-művelők érdeklődését nem vagy alig keltette föl.

A minisztériumi közlönyök jogszabályokat tartalmaznak, mégpedig olyanokat, amelyek a tárcához tartozó intézményekre, szervekre, állami vállalatokra vonatkoznak, néha azonban az egész lakossághoz szólnak. A jogszabályok tartalma a tárca működési körének megfelelően korlátozott, mintegy szűkebb szakmai közösséget érint. A lapok példányszáma nem vetekedhet a napilapokéval, de nyelvi hatásuk nem lebecsülendő. A rendeleteket, utasításokat a szakmai közönségnek jól emlékezetébe kell vésnie, és a tartalommal együtt bevésődik annak nyelvi kifejezése is. A szakmabeli olvasók száma nem csekély, ha meggondoljuk, hogy egyik kiválasztott lapunk, a Pénzügyi Közlöny (saját rövidítése: P. K.) a többi tárca alá tartozó intézménynek szóló utasításokat is tartalmaz, de a másik hivatalos, a Kohó- és Gépipari Közlöny (saját rövidítése: KGK.) sem jelentéktelen minisztérium értesítője. Hivatalos és szakmai jellegüknek megfelelően igen jelentős szerepük van az irányított szakmák nyelvének alakításában, mert az utasított szervezeteknek nemcsak a működését egységesítik. A jogszabály kötelező erejénél fogva hatnak a nyelvi egységre is, amely a megnevezésben, kifejezésmódban, de még a helyesírásban is megmutatkozik, akár szándéka a jogszabály alkotójának a szakma nyelvi egységének megteremtése, akár nem.

Feladatunk a szorosan vett nyelv-művelés terén közvetett: nem kérhetjük számon tőlük a nyelv-művelő tanulmányok hiányát, de azt megvizsgálhatjuk, hogy olyan magyar nyelven írnak-e, amely a megértést elősegíti, nyelvünk törvényszerűségeit figyelembe veszi, és olvasóiknak jó nyelvérzékét nem sérti. Vizsgálatunk tehát nem akar túlmenni az egyszerűbb nyelvhelyességi kérdések körén. Célja inkább annak kifürkészése, hogy a jogszabályok alkotói a közgazdaság témakörébe vágó utasítások fogalmazása közben figyelnek-e nyelvünk szabályaira, s harcolnak-e a szakmai nyelv lazaságai és idegenszerűségei ellen. Nyelv-művelő irodalmunkban nem példátlan egy-egy lapunk nyelvének alapos vizsgálata. Ezúttal azonban a kiválasztott lapok csak az anyagot szolgáltatják egyik szakmai nyelvünk tanulmányozásának kezdeteihez.

¹ Sprachpflege im flämischen Teil Belgiens (Muttersprache 71 [1961.]: 5 kk.).

² Spracharbeit in den Niederlanden (Uo.: 20 kk.).

³ Die Genootschap „Onze Taal” (Uo.: 27 kk.).

Ha a közlönyök nyelvét szakmai szempontból kívánnánk osztályozni, akkor — mivel jogszabályokat tartalmaznak — elsősorban a jogi szaknyelvre kellene gondolnunk (vö. Móra Mihály alapvető tanulmányát, Nyr. 84: 275). Én azonban e dolgozatomban nemcsak a jogalkotás jelenlegi nyelvi állapotára, hanem a számvitel nyelvére is szeretném ráirányítani a figyelmet, ezért választottam a töméntelen utasítás közül (a P. K. évenként 7—800, a KGK. pedig 5—600 lapon jelenik meg) számviteli kérdésekkel foglalkozókat. Ezek pedig a következők: 1. A pénzügyminiszter 101/1959. (P. K. 1.) P. M. számú utasítása az állami vállalatok, intézetek, intézmények, társadalmi szervezetek és szövetkezetek forgalmi adójáról, valamint árkiegészítéséről; 2. a pénzügyminiszter 205/1959. (P. K. 37.) P. M. számú utasítása az iparvállalatok utókalkulációs kötelezettségéről és az utókalkuláció irányelveiről; 3. a pénzügyminiszter 204/1959. (P. K. 37.) P. M. számú utasítása az állami ipari vállalatok negyedéves és évváró mérlegbeszámolójáról; 4. a 60.250/1960. (KGK. 47.) KGM. számú utasítás az állami ipari vállalatok negyedéves és évváró mérlegbeszámolójáról (az előbbi végrehajtási utasítása). Az átnézett anyag terjedelme mintegy 300 lap.

Gazdasági életünk nyelvének vizsgálata a műszaki és a jogi nyelvéhez képest meglehetősen elhanyagolt állapotban van. Jelenlegi helyzetével nem foglalkozik sem a Nyelvőr, sem más szakmai folyóirat (Pénzügy és Számvitel, Ipargazdaság, Ügyvitel Technika), pedig érdemes volna a figyelemre (vö. Verbényi Lászlónak és e sorok írójának megjegyzéseit: Anyanyelvi műveltségünk. 1960. 112—4, 125—9). A számvitel még ennél is rosszabb helyzetben van, mert a felszabadulás óta megjelent egyetlen, terminológiai kérdések tanulmányozására ösztökélő cikk (Tiszai István: Számvitel 1956: 592—603) évek óta nem talált visszhangra. Azért választottam tehát gazdasági, illetőleg számviteli jogszabályokat dolgozatom tárgyául, hogy a jogalkotás nyelvének tanulmányozása mellett felhívjam a figyelmet gazdasági életünk nyelvének és a számvitel nyelvének vizsgálatra érdemes voltára is.

1. Ha az ember egy szöveget nyelvi szempontból elemezni kezd, első benyomásai a helyesírási jelenségek köréből támadnak. Az itt feltehető hibák jó része természetesen az egybe- és különírások terén található. Az ismert okok miatt ezeket a hibákat meglehetősen enyhén szoktuk megítélni, mégis van néhány olyan helytelenség, amelyet okvetlenül szóvá kell tennünk, mert a szakmai értekezésekben való elterjedésük egyik forrása éppen a hivatalos lapok. Ezek a szakmai kifejezések helyesírásában nem veszik át következetesen az új helyesírási szabályzat kötelező gyakorlatát, noha ez részben a szótárban, részben a szövegben egyértelműen meg van határozva. Ilyen például a melléknévvé alakított névutós szókapcsolatok egybeírása: *normaszerinti* (P. K. 722, 725, 728; KGK. 14, 15, 16), de egyszerűen jól is (KGK. 14, 16); *könyvszerinti* (P. K. 720, 721, 723; KGK. 8, 11, 12, 13, 17), jól ritkábban (P. K. 720); *névszerinti* (KGK. 16); *normafeletti* (P. K. 732). Csak a KGK. következetes az *ízben* helytelen egybeírásában: *egyízben*, *többízben* (KGK. 11, 13), sőt *elsőízbeni* (uo. 15) annak ellenére, hogy a Pénzügyminisztérium hivatalosáról másolt, ahol helyesen külön van írva (720, 721). Ugyanígy „helyesbítő” szándékból íródott egybe a KGK.-ban az *erre vonatkozóan* szerkezet, amelyet a P. K. — helyesen — nem tart összetételnek (14, illetőleg 722).

Még néhány helytelen egybeírás: *forgalombahozni* (P. K. 4), *forgalombahozott* (uo. 11), *igénybeveheti* (uo. 10), *Használatbavett* (uo. 721); különírás: *minden fajta* (uo. 718); *munka időkiesés* (KGK. 10), *selejt utalvány* (KGK. 15).

Sok esetben ugyanazon szókapcsolatok írásában mutatkozik ingadozás. Az írásmód következetlensége adott esetben nemcsak hogy zavart támaszt azokban az olvasókban, akik éppen ezekben a lapokban keresnek példákat kétélyeik elosztatására, hanem alkalmat ad arra is, hogy a közönség szabályzatunknak valóban nehezen értelmezhető fejezetét a hivatalos lapokra hivatkozva (és ezek közvetítésével megismerve), annak alapos tanulmányozása nélkül bírálja. Ilyenfajta következetlenségekre gondolunk az egybeírások területén: *év végi* (P. K. 716, 717), de *évvégi* (uo. 716, 717); *forduló nap*, *forduló napi* (P. K. 715, 717) 'az a nap, amelyre vonatkozólag a mérleget elkészítik', de egybeírva is (uo. 715, 719); ezeknél ugyanilyen gyakorlatot követ a KGK. is (1, 5, illetőleg 1, 4, 8, 9, 10); *háziipari* (P. K. 3), de *házi ipari* (uo. 12). Az utolsó két példa kivételével a különírás volna a helyes.

A következetlenség nemcsak az egybe-, illetőleg különírásokra korlátozódik, hanem kiterjed a kis- és nagybetűk használatára is, pl. „... *Döntőbizottsághoz* kell beterjesztteni” (P. K. 719), de „... a *döntőbizottság* határozata szerint” (uo. 720); „... a *Műszaki fejlesztési alap*ot kell elismerni ... a *Műszaki fejlesztési alap* terhére elszámolt ...” (uo. 723), „kiselejtezésként a *Beruházási alap* számla terhére kell könyvelni”, de „Az *igazgatói alap* és egyéb különleges alapok eszközeit ... a *beruházási alap* ...” (uo. 723); „... a *Pénzügyminisztériumi* engedélyt igénylő vállalati kérelmeket” (KGK. 15), de „A *penzügyminisztériumi* engedélyt nem igénylő...” (uo. 15). Ez az ingadozás teljesen indokolatlan. Ezekben a példákban csak a kisbetűs írás a helyes.

Az írásjelezés területéről meg kell említeni a két lapnak azt a szokását, hogy az egymemű mondatrészek között álló *vagy* kötőszó elé vesszőt tesznek, pl. „A közvetlen mennyiségi felvételt igénylő eszközöket megszámlálás, *vagy* mérés útján...” (P. K. 717); „Ha a tartósan szünetelő beruházás állagában romlás, *vagy* károsodás következett be...” (KGK. 12); viszont van, amikor az és-sel kötött mondatok közül elmarad a vessző: „Ha az évváró mérleg megváltozik és ez a változás a ... eredményét befolyásolja ...” (P. K. 715).

2. Mai nyelvművelésünk lényegesen elnézőbb az idegen szavakkal szemben, mint a korábbi. Azt hiszem azonban, hogy ez az enyhébb megítélés sem indokolja ezeknek az idegen szavaknak a használatát a vizsgált utasításokban: „a gyártmánnyal kapcsolatos különféle *kondíciók*” (P. K. 727); *Bázisidőszak* (uo. 724); *dokumentumban*, *dokumentálni*, *dokumentált* (uo. 724); *stornirozzák* (uo. 723); *minimálisan* (KGK. 2); *kompenzáls* (uo. 4); *diszpozíciója* (uo. 10); „a *komplettírozáshoz* még hiányzó tételek” (uo. 10); *immobil* (P. K. 723; KGK. 16). A felsorolt idegen szavakat bátran helyettesíthették volna közismert magyar megfelelőikkel (feltételek, alapidőszak, bizonylat, bizonylatol, töröl, legalább, átvezetés vagy összevezetés, rendelkezés, összeállítás, heverő), még akkor is, ha az idősebb könyvelőnemzedék szívesen él velük. — Jobban elterjedtek a következők, bár ezek helyett is népszerűsíthetnék a magyar kifejezéseket: *normatív kalkuláció* (P. K. 725) 'árvetés'; „termelési *volumen*” (P. K. 724) 'a termelés terjedelme'; *konstrukció* (P. K. 732) 'szerkezet'; „*analitikus* nyilvántartás” (P. K. 719, 722) 'részle-

tező'. — Rendkívül sűrűn fordul elő, hogy a jó magyar kifejezések mellé zárójelbe rekesztve kiteszik az idegen megfelelőt is. Ha közgazdasági nyelvünk magyartításához mostanában kezdünk volna hozzá, ez a módszer dicsérendő volna, de így célját téveszti, és az idegen szavaknak nem kiküszöböléséhez, hanem éppen visszacempésztéséhez segít. Ilyenekre gondolok: „különleges (*speciális*) utasítások” (P. K. 730); „sorozatgyártásnál (*partin-kénti* termelésnél)” (uo. 726); „folyamatonkénti (*fázisonkénti*) kalkuláció” (uo. 725); „Elfekvő (*immobil*) anyagkészleteknek” (uo. 718); „Nem keresett (*inkurrens*) készletek” (uo. 718); „különleges (*speciális*) és általános (*uni-verzális*) gyártóeszközök” (uo. 718). — Persze előfordul ennek az ellenkezője is, amikor a magyar szó búvik meg a zárójelek között: „*kalkulációt* (árvetést)” (uo. 724).

Nincs erre az eljárásra semmi szükség. A felsorolt idegen szavak egyszerű kirekesztése sokkal nagyobb haszonnal járt volna közgazdasági szaknyelvünkre nézve, arról nem is beszélve, hogy előkelőbb jogszabályainkban (törvények, törvényerejű rendeletek, kormányrendeletek), bármilyen szűk szakmai réteghez szóljanak is, ezzel a jelenséggel nem vagy csak nagyon indokolt esetben találkozunk.

3. A névszóragozás köréből először a többszörös birtokos szerkezetbeli raghiányra mutatok példát: „[a] mérlegbeszámoló ... ellenőrzésének ... minimálisan [!] ... a mérlegbeszámoló belső egyezőségei[nek], a mérleg és a szöveges beszámoló legfontosabb adatai[nak a] helyességének [az] ellenőrzésére kell kiterjednie” (KGK. 2). Persze ebben a mondatban a ragok kitétele sem oldja fel a túlságos tömörséget. Voltaképpen teljes átalakításra volna szükség. Így kevésbé lehetne kifogásolni: „Ellenőrizni kell legalább a mérleg belső egyezőségeit, valamint a számszerű és szöveges beszámoló legfontosabb adatainak helyességét.” — Nincs szükség átalakításra, csak egy kis figyelemre a *-ban*, *-ben* rag helyes használatakor: „Ennek érdekében a műhelyben levő *megmunkálásban* [!] még nem vett felesleges anyagokat. ...”; a következő mondatban ugyanígy: „A termelés érdekében szükséges *megmunkálásban* [!] még nem vett anyagokat” (KGK. 10). — Az utóbbi években először megrótták az eredetileg adessivusi funkciójú *-nál*, *-nél* rag túltengő használatát, mégis tömegesen bukkan elő különösen a KGK.-ban más határozórag helyén: „A befejezetlen leltározás történhet: a) egy, illetve két műszakban dolgozó *üzemeknél* [*-ben*] a fordulónapon... b) Három műszakban dolgozó *üzemeknél* [*-ben*] ... a negyedév első ... napján” (KGK. 10); „A befejezetlen beruházások és felújítások *leltározásánál* [*-kor*] különbséget kell tenni...” (uo. 11); „A könyv szerinti bruttó érték *megállapításánál* [*-kor*] a) azoknál az állóeszközöknél, amelyek... a vállalat könyveiben már szerepeltek, a megnyitó mérleg szerinti értéket ... kell számításba venni” (P. K. 720; KGK. 12). — Ugyancsak fölöslegesnek látszik a *-val*, *-vel* ragnak időhatározói értelemben való ilyenfajta használata: „[a] megmunkálás alá még nem került anyagokat *fordulónappal* [*-on*] papíron raktárba kell helyezni” (KGK. 10 többször); „A befejezetlen termékek leltározását a zárlati *határidővel* [*-ben*] kell lebonyolítani” (KGK. 10).

Valójában a névragozás körébe tartozik a névutók helytelen használata is. A legtöbb esetben ugyanis éppen az a baj, hogy ragokat akarnak kiszorítani helyükből, mint például az *ért* ige esetében, amelynek közismert a határozóragos vonzata, mégis csaknem folyton névutós használatával találkozunk

mind a két közlőnyben, pl. „Nem keresett (inkurrens) *készletek alatt* ... alkatrészeket kell *érteni*” (P. K. 718). Minthogy az utasítások természet-szerűleg sok meghatározást tartalmaznak, elképzelhető, hogy mennyi esetben fordul elő ugyanez a hiba. Nem is idézek belőlük többet, csak utalok megtalálási helyükre (P. K. 9, 721, 722; KGK. 3, 6, 10; mindenütt többször). — Kevésbé durva hiba a *-ban, -ben* rag helyettesítése az *alatt* névutóval, de kerülése ajánlatos: „*Használat alatt levő* ... gyártóeszközöket” (KGK. 8 többször). — Ebben a példában is inkább raggal (*-nak, -nek*) helyettesíthették volna a névutót: „a vállalat *igazgatója részére* a megállapítást követően azonnal jelentést kell tenni” (KGK. 4). — Ugyancsak a rag (*-val, -vel*) volna indokoltabb a következő példákban: „Ha a külkereskedelmi vállalatok az árkiegészítés *befizetése mellett* beszerzett árukat nem szállítják külföldre” (P. K. 11); „a felügyeleti szerv főkönyvelője által eszközölt *láttamozás útján* történik” (KGK. 2). — Az utolsó példából már látható, hogy a rendeletek fogalmazói azt a cselekvőt, akitől vagy amitől a cselekvés kiindul, nem jelölik raggal, hanem névutóval. Ha ezt nem hibáztatjuk is minden esetben egyértelműen, annyit mégis meg kell állapítani, hogy a *tőle eszközölt* szerkezetet a jogszabályok írói vagy nem ismerik, vagy mint nyelvi helytelenséget szándékosan (de oktalanul) kerülik (példák: P. K. 4, 8, 9, 715, 716, 719 tömegesen). Ennek a szándékos vagy nem szándékos kerülgetésnek az eredménye azután az a terjengősség, ami az utolsónak említett példamondatban szembe ötlük.

4. A túlságosan tömörítő szerkesztésmódra egy halmozott birtokos szerkezetben már láthattunk példát, egyébként, mint például a névutós szerkezeteknél, inkább terjengősséget tapasztaltunk. Éppen ezért nem hiszem, hogy a határozott névelő elhagyása ezekben szándékos és tömörítő célzatú volna: „A szolgáltatások forgalmi adójának alapja [az] adóköteles szolgáltatásért kapott teljes (bruttó) ellenérték” (P. K. 9); „kérhetik ... annak engedélyezését, hogy ... *d*) készleteiket [az] egész év folyamán folyamatosan leltározhassák” (KGK. 15); „[A] Közvetlen felvétellel leltározott minden tételről ... leltárfelvételi jegyet kell kiállítani” (uo. 10).

Nem az itt-ott előbukkanó tömörítés, hanem éppen a fölösleges *d a g á l y o s s á g* jellemző mindkét közlőnyre egyaránt. Ennek az igazán „hivatalosnak” tetsző fogalmazásnak kirívó példája volt az egyszer már idézett mondat: „...a mérlegbeszámoló jóváhagyása ... a felügyeleti szerv főkönyvelője által eszközölt láttamozás útján történik” (KGK. 2), amelyet egyszerűbben így is megfogalmazhattak volna: „...a mérlegbeszámolót a felügyeleti szerv főkönyvelője hagyja jóvá”. Ezt a mondatot még csak elszenvedheti valahogy az olvasó (különösen ha magában áll), és ha megértése nehezebb is, mint egyszerűbb változatáé, nem is kellene nagyon elítélnünk. Becsúszhatik az ilyesmi, különösen a hivatalos szövegbe. Igen ám, de hasonló szerkezetű társai: az ígére-névszóra bontott egyszerű cselekvések valósággal hemzsegnék ezekben az utasításokban. A változatosság nem túl nagy: a *nyer, képez* és *kerül* igék alkalmi névszói párjukkal csaknem minden sorban előbukkannak. Ezekre nem is sorolhatom fel a példákat, csak a példák „prototípusait”: *egyeztetésre kerül* (P. K. 722; hasonló: uo. 717, 718, 720, 721, 722, 723, 724, 727; KGK. 8, 10, 11, 12); „*kivételt* ... a gázpalackok *képeznek*” (P. K. 718; hasonló: uo. 2, 10, 715, 718, 719, 732; KGK. 7, 9); *nyert megállapítást* (P. K. 727; hasonló: KGK. 4, 8, 11). Egyszer-másszor így is írhat-

ták volna: *(meg)egyeztetik, kivéve a gázpalackokat, megállapították*. Persze ezen a közismert dagályos kifejezéseken kívül, amelyek nemcsak hivatalos szövegeinkben, hanem mindennapos beszédünkben is egyre gyakrabban jelentkeznek, nem kis számban akadnak olyanok is, amelyeknek terjengős voltát nehezebb felismerni: „Köbözéssel történő készletfelvétel eszközölhető” (KGK. 8), így jobb volna: „köbözéssel lehet leltározni”; „az export céljait szolgáló termékek” (P. K. 718) így helyesebb: „exportra szolgáló termékek”; „a főkönyvi számlának ... egyeztetését évenként kell végrehajtani” (KGK. 12) = „a főkönyvi számlát évenként kell egyeztetni”; „A leltározást végző szervek” (KGK. 10) = „a leltározó szervek”.

5. Szórendi vétséget keveset találtam. Ezek közül három példa érdemes említésre. Az elsőben a megengedő kötőszó van rossz helyen: „... amelyben az állam tulajdoni érdekeltsége nem teljes és kizárólagos *ugyan*, de eléri ... az ötven százalékot” (P. K. 715); itt jobb lett volna az *ugyan*-t a *nem* elé tenni. A másodikban ugyancsak az elé a szó elé kellett volna tenni — ezúttal a *csak*-ot —, amelynek az értelmét módosítja: „Elfekvő (immobil) anyagkészleteknek azokat a készleteket kell tekinteni, ... amelyekből felhasználás ... *csak* a készlethez viszonyítva [*csak*] egészen csekély mértékben történt” (P. K. 718). A következő példában a zárójelbe rekesztett magyarázatot (értelmezőt) az után a szó után kellett volna tenni, amelyre a magyarázat vonatkozik: „Ezen azonban az egyeztetéshez szükséges *adatokat* fel kell tüntetni (a komplettírozáshoz [!]) még hiányzó tételek felsorolása, a szerelés műveleti állapota)” (KGK. 10).

6. Hasonlóképpen viszonylag kevesebb a hiba az összetett mondatok szerkesztésében, noha az utasításokban van belőlük éppen elég. Ezt hibául felróni természetesen nem lehet. A jogszabályokra jellemző pontos fogalmi meghatározások a gondolat bonyolult voltának megfelelő szerteágazó mondatokat követelnek meg. Nem is az a baj, hogy sok az összetett mondat, hanem az, hogy a mondatok összekapcsolására — legalábbis a feltételes időhatározói mondatok esetében — a németes *amennyiben*, *ha* ... *úgy* kötőszókat használják, pl. „*Amennyiben* az egyeztetés a fennálló követelés közlésével történik, a vonatkozó értesítést a szállítók tartoznak a vevőknek megküldeni” (P. K. 719); „*Ha* ... [*a*] megtagadása akadályozná, *úgy* az összeállításokat ... alapján kell elkészíteni” (P. K. 716); „*Ha* a vállalat olyan eszközöt ad át, amelyen túlfelújítás ... áll fenn, *úgy* az átadásnak ... összegének közlésével kell történnie” (P. K. 720); „*a*) *ha* a műveletközi átvétel alapján megállapítható, hogy ... , *úgy* az a műveletnek megfelelő normaszintű [!] önköltséggel értékelendő” (KGK. 15), de ennek közvetlen folytatásában már jól: „*b*) *ha* nem állapítható meg, ... *akkor* az az egységre eső tényleges ráfordítás alapján értékelendő” (uo. 16). Jobb lett volna mind-egyikben: *ha* ... *akkor*.

A fentiekén kívül még két példát említek a kötőszók helytelen használatára. Az egyikben az egynemű mondatrészek közé kötőszó kívánczik: „A bér munka, [és a] javítási munka leltározását hasonló módon kell végezni” (KGK. 10); a másikban pedig sok a kötőszó: „Ugyanúgy kell eljárni akkor is, ha a vitás kérdésekben a bíróság döntött és *pedig* [!] még akkor is, ha a határozat ellen jogorvoslattal éltek” (P. K. 720). Az *éspedig* [egybeírandó!] még akkor is helyett az *és* önmagában is megállt volna.

7. Az ismertetetteken kívül még előforduló fogalmazási hibákat viszonylag nehéz egy-egy típusba sorolni, mert rendszerint egyediek. Egyet-kettőt azonban ezek közül is érdemes szóvá tenni.

Előbb a főleges vagy legalábbis elkerülhető szóismétlésekre említek példát: „A szállító vállalat a leszállított, ... árut” (P. K. 723); „a felvételek elszámolását ... kell a Magyar Beruházási Bankkal elszámolni” (uo. 720); „készleteiket [az] egész év folyamán folyamatosan leltározassák” (KGK. 15).

Rokon ezzel az azonos toldalékkal ellátott egynemű mondatrészek halmozása: „a Pénzügyminisztériumi [!] engedélyt igénylő vállalati kérelmeket felülvizsgálati megállapításaikkal ...” (KGK. 15); „a SzK. 1. pontja szerinti évvégi mérlegkészítési utasítás szabályozza” (uo. 15).

Ebben a mondatban viszont az azonos, de különböző funkciójú ragok okoznak nehézséget a megértésben: „Mérlegdokumentációként a befejezetlen beruházások és felújítások december 31-i állományáról forrásonként és évek szerinti bontásban kivonatot kell készíteni” (KGK. 11). A mondat első szavában a *-ként* rag értelme célhatározói (a mérleg dokumentálása végett), míg a *forrásonként*-ban módhatározói, esetleg jelzői értelme van, ezért ezt helyesebben így kellett volna fogalmazni: „források és évek szerinti bontásban”.

A jelzős szerkezetek halmozása helyett jobb lett volna a mondat megbontása: „A tárolás céljaira szolgáló, elszámolóáron (beszerzési áron) nyilvántartott, raktáron, műhelyben, munkahelyen levő göngyölegeket elszámolóáron (beszerzési áron) kell a mérlegbe felvenni” (P. K. 721).

Végül még egy hiba, melyben a helytelen fogalmazás miatti érthetlenséget a rosszul elhelyezett gondolatjelek csak fokozzák: „A feltárt többleteket — ha azok beszerzése megállapíthatóan — a feltárás időpontjában beruházási forrásnak nem minősülő egyéb saját forrásból történt, ... mint nem szabályozott (fekete) beruházást kell kezelni” (KGK. 12). A valóságos mondanivaló ez: „a feltárt többleteket, ha megállapítható róluk a feltárás időpontjában, hogy nem beruházási forrásból szereztek be ... stb.”

8. Sok és sokféle hibát lehetne még felsorolni, de erre talán már nincs is szükség. A felhozott példák bemutatják azokat a hibatípusokat, amelyek ellen a kiválasztott hivatalos lapokban megragadott két szakma nyelv művelőinek: a jogászoknak és a közgazdászoknak küzdeniük kell. Vizsgálatom nem terjedt ki a szakmák nyelvének minden jelenségére: a szorosan vett nyelvhelyességi kérdések körén belül maradtam, és nem foglalkoztam terminológiai problémákkal. Ezeket más alkalomra kell halasztanom. Ezúttal csak néhány általánosító megjegyzést teszek a bemutatott anyag alapján.

A megvizsgált miniszteri utasítások — számunkra jórészt a jogi műnyelv képviselői — a jogszabályok hierarchiájában az úgynevezett alacsonyabb rendűek közé tartoznak. A jogszabályszerkesztés nyelvi követelményei azonban rájuk is vonatkoznak. Ezeket a követelményeket Móra Mihály idézett cikkében Austinra és Szladits Károlyra hivatkozva már tisztázta. Néhány mondat belőle: „Korántsem egyszerű, hanem igen finom művű feladat, hogy a szöveg híven, félreérthetetlenül, pontosan adja vissza a jogszabályalkotó gondolatát. Tapasztalt kodifikátor vallja, hogy minden gondolatnak csak egyetlen kifejezőmód felel meg, amely legtökéletesebben fejezi ki tartalmát, s ezért kellett szövegeit addig forgatnia, csiszolgatnia, míg erre az egyetlen

fordulatra ráakadt. S ha nem minden jogszabály szövegezésére találó is ez, annyi bizonyos, hogy a jó kodifikátornak az átfogó jogi tudás mellett rendelkeznie kell a nyelvi alakító készség erejével, a nyelvi kifejezés művészetével” (Nyr. 84: 276). Valósággal költői szavak ezek! A felhozott példákhoz azonban nem illenek. Nem is ezekhez igazodtam én, amikor a hibákat cédláztam. Sokkal alacsonyabbra tettem a mércét. Csak azt akartam megvizsgálni, hogy nyelvünk törvényszerűségeinek ismerete milyen szerepet kap az alacsonyrendű jogalkotás gyakorlatában. A kérdés mellékesen, a közgazdaság mai műszavainak vizsgálata során merült fel. A válasz pedig a felhozott példák alapján az, hogy az utasítások nyelvi helyességével még sokat kell foglalkozniuk a szakmabelieknek és a nyelvművelőknek egyaránt. Igazságtalan dolog volna azt állítani róluk, hogy nyelvtanilag elfogadhatatlanok. Vannak bennük helyesen fogalmazott részek is, ezek azonban nem szándékos és tudatos, hanem ösztönös működés eredményeinek látszanak, legalábbis a hol sűrűbben, hol ritkábban felbukkanó, régóta ismert hibák erre vallanak.

A vizsgált jogszabályok tárgya a közgazdaság (a forgalmi adóról szóló utasítás) és azon belül a számvitel (az utókalkulációs és a mérlegutasítás) körébe tartozik. Ennek megfelelően ezeket nemcsak mint jogszabályokat, hanem egyszersmind mint közgazdasági szakmunkákat is tanulmányozhatjuk. Az ilyen szempontú vizsgálat eredményeképpen azt a megállapítást tehetjük, hogy közgazdasági nyelvünk, helyesebben a közgazdasági értekező próza nyelve erősen közeledik a szakmai argóhoz: az úgynevezett „buchhalter-nyelv”-hez (az elnevezés Tiszai cikkéből: i. h. 603). A *komplettíroz*, a *gyártmánykomplexum*, a *sztorníroz*, az *inkurrens* és az *immobil*, a *diszpozíció*, a *finanszíroz*, a *kondíció*, a *partinkénti* termelés, a *fordulónappal* rakárba helyezni, az *árkiegészítés befizetése mellett* szállítani stb. stb. mind ennek a szakmai argónak a megnyilatkozásai, amelyek még egy erősen csökkentett nyelvi igénnyel megírt jelentéktelen jogszabályba vagy értekezésbe sem valók. A nyomtatásban megjelenő írásműveknek nem szabad engedményeket tenniük a szakmai argó javára, ellenkezőleg, éppen az a feladatuk, hogy a hanyag szakmai köznyelvet a normaként elfogadott nemzeti irodalmi nyelv szintjére felé mozdítsák. A vizsgált jogszabályokban azonban ennek éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk.

Wacha Imre gondos vizsgálódásaiból (Nyr. 85: 100—16) tudjuk, hogy műszaki folyóirataink egyike-másika, ha nem rendszeresen is, de helyt ad nyelvművelő cikkeknek. Ha még mindig kevés is ezeknek a száma, mégis ezekből, valamint önálló műszaki nyelvművelő kiadványokból, konferenciákról és ankétokról szóló híradásokból tudjuk, hogy a műszakiak és jogászok már messze elől járnak a nyelvművelés terén. A közgazdászok körében ilyen megmozdulással nem találkoztam. Sem folyóirataik, sem egyesületeik ilyen kérdéssel nem foglalkoznak. Fenti vizsgálódásunk alapján tehát azt kell mondanunk, hogy társadalmi életünknek igen sok területén egyelőre még az anyanyelvi műveltség ügye iránti érdeklődés felkeltésénél sem tartunk. Fel kell hívunk többek között a minisztériumok figyelmét arra, hogy kulturális-nevelő munkájuk során legalább közvetett formában (helyesen fogalmazott, gondosan szerkesztett utasításokkal) vállaljanak részt a nyelvművelésből, a közgazdászokét pedig arra, hogy ha szakmai nyelvüket nem ápolják, akkor előbb-utóbb ellentmondás keletkezik a gondolat és annak kifejezése között s ez a gondolat és a szakma fejlődését egyaránt akadályozza.

Jobb volna, ha a nyelvi érdeklődést a belső szakmai szükségletek felismerése keltené fel — jelen esetben természetesen a közigazdászokban. De ha az érdeklődés felkeltésére nyelvészeknek kell vállalkozniuk, akkor sem fog csökkenni azoknak a közigazdászoknak az érdeme, akik előbb-utóbb mégis kezükbe veszik szaknyelvük ápolásának ügyét.

Pusztai István

A közigazgatási nyelv egyik rétegéről

A közelmúltban alkalmam volt egyik megyénk tanácsának irattárából körülbelül két hónapi iratanyagot elolvasni. A szövegek a közigazgatás sajátos munkaterületének termékei: a tanácsi végrehajtó bizottság hivatalos működése során keletkeznek, nem „feleknek” szólnak, hanem belső célra valók: tárgyalásokra, további intézkedések megtételére, megbízható helyzetkép feltárására stb. Tárgyuk szerint sokfélék: jelentések a gazdasági életről, a megye tervmunkáinak állásáról (sokszor statisztikai kimutatásokkal), személyes panaszok és elintézésük, döntések, tárgyalások napirendjének rögzítése, beszámolók, átiratok más intézményekhez stb.

A pontosan körülhatárolt munkaterület bizonyos nyelvi egyöntetűséget teremt, s így a nyelvművelő számára is jellegzetes képet tár fel. Alább sorra vesszük ennek az egész képnek néhány jellemző vonását.

1. Az *igekötő* használat már eléggé ismert csúfságait tesszük szóvá elsőnek.

„A munkálatok ... már *beindultak*” (helyesen: *megindultak*) ; „A ... végrehajtó bizottságok *ellenőrizték le* az intézkedési terveket” (az *igekötő* fölösleges); „... a kérdéses terület bűzával már *el* volt *vetve*” (helyesen: *be* volt *vetve*). Szokatlan, s nem is tudni pontosan, milyen jelentésű az *igekötő* használata ebben a mondatban: „... még nem *ütemezették át* a legutóbbi felülvizsgálat alkalmával a kutak megépítésére betervezett összeget”. Valószínűleg arról van szó, hogy a kutak építésére „betervezett” összeget erre a célra nem használták fel, s a pénzt nem irányították át más területre. Figyelemre méltó, hogy többször elmarad az *igekötő* a *bonyolít* ige mellől ilyen összefüggésekben: „A tsz-ek ... forgalmukat a szocialista szektoron keresztül (helyesebben: *útján*) *bonyolították [le]*”.

2. Megjelennek a bürokratikus nyelvnek sűrűn használt szavai.

Egy-egy szónak fölösleges használata sokszor fontoskodóvá teszi a kifejezésmodot. „A tarlóvetést nem igen szorgalmazzuk, mert az *ténylegesen* ráfizetés lenne”; „... a felvásárlást elősegítő *pozitív* tényezőnek kell tekintenünk...”; „Az élen járó községek ... felmérték a *reális* lehetőségeket”; „A ... mezőgazdaság vezetésében szerzett két éves *konkrét* tapasztalatait ... jól hasznosította”; stb.

Az úgynevezett elcsépeelt szavak közül három fordul elő a kelleténél sűrűbben: a *komoly*, a *döntő* meg a *jelentkezik*: „... a járási tanács ... vezetői közötti kapcsolat *komoly* mértékben javult”; „... *komolyan* előmozdította a nehézségek leküzdését”; „... *komoly* intézkedéseket kellett tenni” stb. „Ennek az összegnek *döntő* részét fel kellett volna használni”; stb. „A tervező iroda feladatai a megye egész területén elszórtan *jelentkeznek*”; „Az általánosan *jelentkező* munkaerőhiány érezteti hatását”; stb.

3. Az iratok fogalmazóiban erős a hajlam az összetett szavak alkotásával való tömörítésre. „Az *eredményjavulás* megyei szinten 0,5%” — olvassuk egy beszámolóban; „A vb. a földmérő munkaközösségekből történt *tagkilépéseket* vett tudomásul”. Az első példában nem lehet kifogásunk az összetétel ellen, a másodikban azonban vissza a sűrített határozós összetételnek mint elvont főnévnek a többes számú használata (inkább így: „tudomásul vette ... tagok kilépését”). Sajátos összetételeket találunk a *terv* szóval mint utótaggal: „A *sértéstervek* maradéktalan teljesítése érdekében nagyon komoly erőfeszítésekre van szükség”; „Az év végi *kocatervet* 87%-ban..., a *szarvasmarha tervet* 90,4%-ban, *tehéntervet* 82%-ban ... teljesítettük”; „...a *tenyész- és törzstervek* biztosítása nem könnyű feladat” stb. Ezek a neologizmusok azoknak a szóösszetételeknek a sorába tartoznak, amelyeknek a tagjai között nehéz pontosan meghatározni a szintaktikai kapcsolatot („sértések tenyésztésére vonatkozó terv”?), vagy talán ebből az összefüggésből rövidültek: „sértésenyésztési terv”? Ilyenekre helyesen indokoló analógiát nehezen találni ugyan, mégis elismerhetjük, hogy „házi használatra” ilyen tömörítések alkalmasak lehetnek a mondanivaló közlésében. Szokatlan összetétel szerepel ebben a mondatban is: „A *sertesvágás tényyszámai* meghaladják az előző évit” — hiszen minden szám „tényyszám”! (Közérthetően, a mondat egyéb hibáit is kijavítva: „a *sértésvágások száma* nagyobb a múlt évinél”.)

Nem ritka a mérföldes összetett szó sem a túlzott tömörítés miatt. „Nagy jelentőséggel bír a községfejlesztési tervek végrehajtásában a *sajátanyag-felhasználás*” (az eredetiben három szóban, különírva); *termékösszetétel-változás* (az eredetiben kötőjel nélkül, különírva); „Tsz-eink az üzemtervükbe beállított *hízó-alapanyagot* nem tudták beszerezni”. Helyesebb volna eredeti szókapcsolatukban meghagyni az efféléket, tehát így: *saját anyag felhasználása, a termék összetételének változása* stb.

Az önkényes szóösszetételnek egyik típusát képviseli a következő mondat szava: „Megyénk több helyéről a tsz-ek *akadályközléseket* küldenek az alacsony termés miatt”. A szövegösszefüggés szerint itt arról van szó, hogy a gyenge termés miatt a tsz-ek nem tudják vásárlásra felkínálni termékeiket, tehát a rossz termés akadályozza őket benne. Így ugyan példás rövidséggel fejezhetjük ki magunkat, nyelvünkön azonban példátlan „erőszakelkövetést” hajtunk végre”. „Jelentés a ... tanács ... *tömegkapcsolati* munkájáról” — szól egy irat címe, s azt kívánja közölni, hogy a jelentésben a tanácsi dolgozóknak a tömegekkel való kapcsolatáról van szó. Nem ismerte fel az összetett szó helyes jelentését a következő mondat fogalmazója: „...a belépett tsz-tagok hátraléka ... *kényszerintézkedéssel* nem hajtható [be]”. A szerző itt a hátraléknak kényszerítő eszközökkel való behajtására gondolt, s helyesen így fogalmazott volna: „a hátralék kifizetésére nem lehet kényszeríteni a tsz-tagokat”.

Szerencsés összetételnek tarthatjuk azonban az *időarányos*-t a következő mondatban: „A *tervteljesítés időarányos*” (ti. százalékban kifejezve az eredmény az idő haladásával egyenes arányt mutat a terv teljesítésében).

4. Terjengős kifejezések. Hivatali nyelvünk bürokratikus vonásainak legtipikusabbjáról van szó: egyes, jelentésüket vagy súlyukat vesztett igéknek körülíró használatáról. Nemcsak a példák szaporodnak, hanem azok az igék is, amelyeket a dagályos kifejezésmódban az iratok fogalmazói erre a szerepre kárhoztatnak.

„...a felelősségre vonást nem ... alkalmazták” (e helyett: „nem vonták őket felelősségre”); „A ... házingatlan X. Y. tulajdonában állott” (e helyett: „X. Y.-é volt”, esetleg: „tulajdona volt”); „A tsz-ek zöldségtermelésének tervezése erősen spontán *jelleggel bírt*” („jellegű volt” — ha nem tekintjük azt a logikai ellentmondást, ami a tervezés spontán voltáról szóló megállapításban van: a tervezés ugyanis csak tudatos lehet); „A tsz *fellebbezéssel* élt a ... határozat ellen” (fellebbezett). Igen sok példa van az *eszközöl* igével alkotott körülírásra: „...mérjék fel, hogy a 120 kh-nyi terület bevetésére, megművelésére ... milyen *munkát és kiadást eszközöltek*” („megművelésén mennyit dolgoztak, mennyit adtak ki rá”); „...locsoló gépkocsi *beszerzését eszközölték*” („gépkocsit szereztek be”); „A lakosság mintegy 2—3 km távolságból kényszerül *bedásárlását eszközölni*” („kénytelen vásárolni”); stb.

Sok esetben fordul elő a *jelentkezik* ige is értéke vesztett szerepében. „...helyi *problémaként jelentkezett*, hogy...” („az volt a probléma, hogy...”); „A harmadik negyedévben súlyponti *feladatként jelentkezik* a búzaföldadó beszedése” („legfontosabb feladat a búzaföldadó beszedése”); „...közel 600 000 Ft *keretmaradvány jelentkezik*” („marad a keretből” vagy „...Ft a keretmaradvány”); stb.

A *képez* sem marad el az *eszközöl* és a *jelentkezik* mögött: „...legfontosabb ... *feladatainkat* ez a terület *képezi*” („feladataink ezen a területen vannak”); „[a deszkafal] műszaki szempontból nem *képezhet* szilárd *válaszfalat*” („nem szilárd válaszfal”); „A póthitel *fedezését képezi* azonos címen belül a 06 rovatán elért kiadási megtakarítás” („a póthitel fedezete...”).

Furcsa összefüggésbe kerül a *rendelkezik* ige is az efféle mondatokban: „Jelenleg a konyha előkészítő helyisége *közös ajtóval rendelkezik* a kamrával” („közös az ajtaja...”); „A tanév megnyitása a 700 tanulóval *rendelkező* iskolában nincs biztosítva” („a 700 tanuló iskolában”).

Ilyen esetek még: „[a spárga] mind nagyobb *kedveltségre tett szert*” („a spárga mind kedveltebb lett”); „Az állami gazdaságok ... *kombájn csépléseket végeztek*” („kombájnnal csépeltek”).

A szenvedő igeragozás pótlására sokszor alkalmazzák a *kerül, nyer, történik* igéket (vö. Nyr. 84: 152): „...az egyes tsz-ek között a termelés nem *kerülhetett nivellálásra*” („nem nivellálódhatott”); „...július végére az összes kalászos terület 99,8%-a *learatásra került*” („terület ... %-áról learattak”). — „...a szőlőterület ... a cserekártalanításra *felhasználást nyert*” („a szőlőterületet ... felhasználták”); „...ez év szeptember hó 30-ig *befizetést nyert* ... Ft” („befizettek ... Ft-ot”); „Egyes műszaki tervezési előirányzatok nem fognak *felhasználást nyerni*” („...előirányzatokat nem használnak fel”); stb. — „...milyen összegű *kifizetések történtek* ezen a címen” („mekkora összegeket fizettek ki”); „A *szennyvízvezetés* jelenleg egyszerű földárókban, szabadon *történik*” („a szennyvíz ... folyik le”); stb.

5. A szószerkezetek sajátosságai.

a) Valóságos „névutósdí” árasztja el az iratok szövegét. A dagályosság-nak nemcsak az a módja figyelhető meg bennük, hogy a fogalmazó ragos határozó helyett szívesebben alkalmaz névutósat (sokszor hibásan), hanem eddig névutó szerepében nem igen használatos ragos szavakat súlytalanít névutóvá. Íme néhány adat:

„A vb. felkérése *alapján* a megyei népi ellenőrzési bizottság vizsgálatot tartott...”; „[A normától] csak a Pénzügyminisztérium előzetes engedélye

alapján lehetett volna eltérni". Ezekben a példákban a ragos névszó lett volna helyes (*felkérésére*, ill. *engedélyével*). Nyelvünk az *alapján* ragos szót névutónak még nem ismeri el (az ÉrtSz. sem veszi fel), lehetőleg kerülnünk kell a használatát. Néha más névutót szorít ki: „Méréseink *alapján* [a szemvesztesség] ... 3%” (helyesen: *szerint*).

Sokszor fordul elő a szövegekben indokolatlanul a *tekintetében* használata is: „...a községi tanács vb. komoly erőfeszítéseket tett a ... tsz-ek megszilárdítása *tekintetében*” (*megszilárdításáért*); „...a tanácsülés konkrét segítséget nyújtott a tsz-eknek irodahelyiség, raktár *tekintetében*” (talán: *szerzésében* vagy *építésében*); „A minisztérium a kinevezés *tekintetében* még nem döntött” (*kinevezésről*); „...tanácsaink még nem találták meg ... helyüket a termelőszövetkezet ... irányítása *tekintetében*” (*irányításában*); „...javítaniuk kell a(z) [szociális] összetételt a fiatalok bevonása *tekintetében* is” (*bevonásával*); stb. Mint e példákban is látható, a *tekintetében* igen alkalmas arra, hogy elmossa a pontosabb tartalmi megjelölés határait, meghatározatlan kapcsolatokat hoz létre a szerkezeti tagok között, ezért kerülendőnek tartjuk, ha egyszerűbb és pontosabb ragos megoldásainkat szorítja ki.

Hasonló szerepű még két, ugyancsak névutóként alkalmazott ragos főnevünk: a *vonalán* és a *vonatkozásában*. „Különösen az egyéni termelők *vonalán* [van szükség a tanács támogatására]”; „Az adóügyintézés *vonalán* a vizsgálat a lakosságtól érkező beadványoknak az ... elbírálására terjedt ki”. Látható, hogy a *vonalán* használata feloldja a szerkesztés konkrétságát. Az első esetben a helyesebb: „az egyéni *termelőknél* [van szükségük támogatásra]”, a másodikban talán így: „az adóügyintézésről”.

Ugyanilyen határozatlan körvonaltűvé teszi a közlest a *vonatkozásában* használata is: „A legsürgősebben ki kell alakítani a megye tsz-ei *vonatkozásában* a tájtermelő [?] területeket” (talán így: „a megye *tsz-eiből*”); „...ki-tűnik a tsz-ek jelentékenyen megváltozott szerepe a zöldségtermelés *vonatkozásában*” (*zöldségtermelésben*); „Igen nagy hiányosságként kell megemlítenünk a tsz-ek kertészeti *vonatkozásában* a szakemberhiány kérdését” (Az egész mondat átfogalmazásával: „Meg kell említenünk, hogy a tsz-ek *kertészeteiben* hiány van szakemberekben”).

Jellemző az *érdekében* egyre szélesedő használata a célhatározás kifejezésére: „Ezen hiányosságok kiküszöbölése *érdekében*”, „a problémák sikeres megoldása *érdekében*”-féle szerkezetek gyakoriak, s bennük az *érdekében* egyre inkább a *végett*;-ra, -re szerepét veszi fel. Szívesebben látnánk helyette ezeket, pontosabbá teszik a mondanivalót.

Hosszú bűnlajstromát idézhetnénk a *felé* névutó használatának. A bürokratikus kifejezőmódnak sok példáját találjuk iratainkban ezzel a névutóval: „A vállalatok *felé* az irányító tevékenységet a vb. a műszaki és ipari csoporton keresztül gyakorolja” (egyszerűbben: „a vb. a vállalatokat ... irányítja”); „...felettes szerveink *felé* már számtalan esetben adtunk javaslatot („szerveinknek javasoltuk”); „...tegyenek határozott intézkedést a tsz-ek *felé*, hogy ...” („intézkedjenek, hogy a tsz-ek ...”); „...tovább kell folytatni az egyéni termelők *felé* az agitációs munkát” („az egyéni termelőket meg kell győzni arról, hogy ...”); „...az igazságügyi szervek vezetői *felé* felhívást adunk” („felhívjuk a szervek vezetőit”); stb. Ezekben a példákban nem csupán egyszerű nyelvhelyességi hibákat észlelünk, hanem a dagályos kifejezőmódot is: névutóinknak a használata együtt jár ugyanis a nominális szerkesztésmóddal a közvetlenebb igei helyett.

A *keresztül* névutó is kiveszi részét a dagályosságból. „...alapos politikai felvilágosító munkán *keresztül* el kell érniünk, hogy...” (*munkával*); „[A lakosság] hajlandó társadalmi munka végzésén *keresztül* elősegíteni a célkitűzések megvalósítását” (*végzésével* vagy egyszerűbben: *munkával*). Persze nem mindenütt hibáztható, mint például ebben a mondatban: „A mezőgazdasági osztályon *keresztül* intézkedett...”

b) Feltűnő jelenség iratainkban a tárgyas szerkezeteknek a kifejezése főnévi igenévvel. Arról a kifejezőmódról van szó, amelyet nyelvemelő irodalmunk a múlt század vége óta germanizmusként hibáztat (vö. Simonyi Zsigmond: HM.³ 18): a „kérjük kitölteni”, „kérjük az ajtót becsukni”-féle megoldásról. Iratainkban sűrűn fordulnak elő ilyenek. „A *mentesíteni kért* házingatlanban 12 ... helyiség volt” — olvassuk. A figyelemre méltó az, hogy nemcsak a *kér* igével kapcsolatban szerepel sűrűn a főnévi igenévi tárgy, hanem a *javasol* és a *tervez* igével is: „...*javasoljuk igénybe venni* ... a talajjavító vállalat forgató ekéit is”; „*Javasolom* a járási ügyészség írását *vissza-utasítani*”; „Fenti maradványt ... *javasoljuk felhasználni*”; „...*javasoljuk jóváhagyni* X. elvtárs visszahívását”; „Illetményét *javasoljuk* ... Ft-ban *megállapítani*”; stb. „...megfelelő nagyságú feldoigozót és tárolót *terveznek építeni*”; „...néhány helyen szőlőként *tervezik átadni* a borforgalmi vállalatnak a termést”.

Köznnyelvünkben a főnévi igenevet tárgyként csak néhány tartalmi szempontból súlytalanabb, szándékolást jelentő ige mellett használjuk: „*meg akarja tekinteni*”, „*el szeretné érni*” stb. A *javasol*, *tervez* ezeknél tartalmasabb, ezért nem helyeselhetjük mellettük a főnévi igenévi tárgyat. Mellékmondatos szerkesztésmódot („*javasoljuk, hogy...*”) vagy *-ás*, *-és* képzős főnévi tárgyat javaslunk helyette („*javasoljuk jóváhagyását*”).

c) A *felvet* ige mellett — ha jelentése 'kérdést, gondolatot megvitatás végett említ' — mindig kiteszük a tárgyat. Így használjuk tehát: *felveti a problémát, a kérdést, a gondolatot*. Iratainkban sok példa van arra, hogy a közvetlen tárgy eltűnik az ige mellől. „A NEB-jelentése úgy *veti fel*, hogy a sok munka elvégzésének biztosítása érdekében 10 másodállású jogtanácsos van” (helyesen: „A NEB-jelentés *megemlíti*, hogy...”); „Szabó elvtárs az utóbbi időben kétszer is *felvetette*, hogy szeretne gyakorlati munkában részt venni” („...kétszer is *szóba hozta*, hogy...”). Nemcsak főmondat állítmányaként fordul elő tárgy nélkül, hanem szokatlan tárgyat is vesz maga mellé: „A tsz-ek zöldségtermelési feladatának fontossága még jobban *felveti* (értsd: 'megköveteli') az eddigiekben fennálló hiányosságok mielőbbi kiküszöbölését”; „...az alapvető hibát az előkészítésben látjuk, ami *felveti* (értsd: 'napvilágra hozza') a járási felülvizsgálat fogyatékoságait is”. Példáinkban indokolatlanul új jelentésváltozatot vett fel a *felvet* ige.

d) A határozóragok közül a *-nál*, *-nél* használatával élnek vissza leggyakrabban irataink fogalmazói: „Tanácsaink a napirendek megválasztásánál nem minden esetben járnak el kellő figyelmességgel” (a mondat egyéb gyalogságainak kijavításával: „Tanácsaink a napirend összeállításában nem mindig elég gondosak”); „...rendszeresen vegyenek részt egymás ülésein, különösen a fontosabb jelentőségű kérdések megtárgyalásánál” („tárgyalásakor”); „Tojásnál az árak erősen tartottak” („a tojásárak...”).

e) Az igeragozásban két jelenség érdemel figyelmet. Az egyik a határozói igenévnek a *lett* igealakkkal való társítása a szenvedő ige helyettesítésére: „...1000 Ft-ot kell ... kifizetni, amely mint előre nem látható kiadás a

költségvetésbe *betervezve* nem lett" („ezt az előre nem látható kiadást ... a költségvetésbe nem vették fel); „...az aszódi járásban kívülállóknak terület *kiadva* nem lett" („területet nem adtak ki"); „Az aratás ... alaposabban *lett előkészítve*" („Az aratást ... előkészítették"). Minthogy a körülírást a személyragozott ige használata helyett nem tartjuk indokoltnak, kerüljük. — A másik jelenség az, hogy egy-két tárgyias igét tárgyatlanul használnak s fordítva. „...az egyéni termelők elsősorban szabadpiacon *értékesítenek*"; „...termelőszövetkezeteink ... az állam felé *értékesítettek*". Az ÉrtSz. nem tünteti fel az *értékesít* ige tárgyatlan használatát, a köznyelvben valóban szokatlan is. Úgy látszik, hogy a mezőgazdasági termeléssel kapcsolatban az igenek ilyen használata terjed. Helyesebbnek tartjuk a tárgyias használat fenntartását még akkor is, ha a tárgyat minden esetben ki kell is tenni, tehát: „*értékesítik* áruikat". Az ellenkező jelenségre példa: „...tsz-einkkel 1151 vg kenyérgabonát *szerződünk*". A *szerződök* nem szokott tárggyal előfordulni, helyesebb így: „szerződést kötöttünk 1151 vg kenyérgabonára".

f) Kibicsaklik a gondolat az ilyenféle szerkesztéssel: „Feladatuk [a tanácsoknak] ... a község *mezőgazdasági fejlesztésének* ... elősegítése" (helyesen: „a község *mezőgazdaságának fejlesztése*"). Az efféle szerkesztésben a természetes birtokos jelzős megoldás helyett *-i* képzős melléknévi jelző szerepel. Így azonban a mondanivaló helytelen nyelvi köntöst kap, mivel a melléknévi jelző összefoglaló jelentést ad a kifejezésnek a szándékolt részelő helyett. Mondatunkban például azt kell értenünk, hogy az egész község mezőgazdasági jellegét kell fejleszteni (persze így sem volna szerencsés az idézett kifejezés mód), az összefüggésből azonban az derül ki, hogy több feladat közül a község mezőgazdaságának fejlesztése az egyik.

Hasonló hibák: „...külön ki kell emelni a megye *spárgatelepítési helyzetét*" („a *spárgatelepítés helyzetét* a megyében"); „[a] Folyó évben végbement *termelőszövetkezeti fejlődés*..." („a *termelőszövetkezeteknek* ... végbement *fejlődése*"); „A fejlesztési alap elsősorban új gyártmányok *kísérleti költségeit* ... van hivatva fedezni" („*kísérleteinek költségeit*..."); „...a községi tanács komoly erőfeszítéseket tett a község *mezőgazdasági átszervezése* ... tekintetében" („...a község *mezőgazdaságának átszervezésére*").

Még furcsább, ha az *-i* képzős jelző tulajdonképpen határozói szerepet tölt be, mint az alábbi példákban: „...az azóta bekövetkezett *termelőszövetkezeti belépések* következtében a termelőszövetkezet használatába ... került 824 kh terület" („a *termelőszövetkezetbe* történt belépések következtében..."); „Folyamatban van Szentendrén 2 db víztároló építése 1961. évi *befejezéssel*" („...1961-ben *fejezzük be*"). Az efféle, nyilván tömörítő hajlamból eredő megoldások összetett szó alkotásához vezetnek, s olyan visszájára fordult kifejezés születhetik, amilyen a következő mondatban van: „Előre nem látott kiadásnak mutatkozik a költségvetési csoport helyiségének életveszélyessé vált *födémmegerősítése*" (helyesen: „...életveszélyessé vált *födémének megerősítése*"). Ezen a mondaton ugyanis azt kell értenünk, hogy a födém megerősítése életveszélyes, nem pedig a födém maga.

6. A mondatalkotás sorrendi hibáit az ember hajlandó a fogalmazás kevésbé gondos voltának tulajdonítani. Amikor azonban a gondosabb vizsgálat azt deríti ki, hogy a változatos hibák közül egy-egy a többenél gyakrabban fordul elő, arra kell gondolnunk, hogy nem véletlenről van szó, hanem típusról. Egy ilyenről teszünk említést, éspedig arról, hogy irataink fogal-

mazói gyakran a mondat végére hagyják azt a mondatrészt, amely jelentőségénél fogva előbbre kívánczik. A következő mondatban az állítmány az utolsó helyre került, pedig a mondat élén volna a helye: „... valamennyi megtartott beszámolóról írásos dokumentáció *nincs*” (helyesen: „*Nincs* írásos dokumentáció...”). A következőben a tárgy került a végére: „Így nem sikerült létrehozni a két tsz között *egyezséget*” (helyesen: „Így nem sikerült *egyezséget* létrehozni...”). A határozó került a végére ezekben a mondatokban: „Nem tudták eldönteni *hosszú ideig*... , hogy kivel építtessék meg a létesítményt” (helyesen: „*Hosszú ideig* nem tudták eldönteni...”); „... a póthiteligénylést még a végrehajtó bizottság tárgyalása előtt felterjesztettem a Pénzügyminisztériumhoz *a sürgősségre való tekintettel engedélyezés végett*” (helyesen: „A póthiteligénylést sürgőssége miatt engedélyezés végett még...”); „A ... vb. igazgatási osztálya X. Y. kiskorú ... lakosnak az állami gondozásba vételét rendelte el *egészségi okokból*” (a mondat egyensúlyát nemcsak a mondatvégi határozó helyének alkalmasabb megválasztásával billenthetjük helyre, hanem az igei állítmány és igekötője fordított szórendjének megváltoztatásával is: „A... vb. igazgatási osztálya *egészségi okokból elrendelte*...”)

A mondat belsejében is sűrűn előfordul, hogy a kelleténél hátrább kerül a súlyánál fogva előbbre való mondatrész: „... még érdemi intézkedés *a mai napig* sem történt” (helyesen: „*Még a mai napig* sem történt érdemi intézkedés”); „Egyes tanácsok elkövették azt a hibát, hogy széles körben *nem ismertették* a lakossággal a ... tervet” (helyesen: „... , hogy nem ismertették széles körben ... a tervet”).

*

Állásfoglalásunkat a felsorolt esetek értékelésében az könnyíti meg, hogy ismerjük a közlés mód funkcióját az életnek ezen a jól körülhatárolt területén. Az iratok fogalmazójának a célja nem lehet egyéb, mint a pontos, hibátlan, tárgyilagos közlés. Ezen a „stilisztikai nulla fokon” a szabatos kifejezésnek a normájához kell igazodnia a fogalmazónak. Ha ebből a szempontból mérleget készítünk a tárgyalt jelenségekről, röviden a következőket állapíthatjuk meg:

Közigazgatási nyelvünknek eme rétege a laza (terjengős) és a tömörítő kifejezésmód sajátos kettősségének a képét mutatja. A terjengős kifejezések vagy az indokolatlan névutóhasználat képviselik a közlés mód egyik oldalát, a sajtóságos összetett szavak alkotása vagy a *mezőgazdasági fejlesztés*-féle szerkesztés a másikat. A sűrítésnek és a bontásnak a jelenségei azonban nem tudatosak, s ez rávilágít a nyelvhasználat gyökerére is: hiányzik a nyelvi fegyelem az iratok szövegeiből. A fogalmazó ösztönösen enged egy bizonyos kifejezésmód sodrának, ahelyett hogy mérlegelné a tollára (helyesebben talán: írógépére) toلولó nyelvi eszközöket. Mivel pedig hivatali nyelvünk a bürokratikus kifejezésmódnak sok jegyét viseli magán, a minták hatása erőteljesen érvényesül, s nem gyengíti, hanem fokozza a hibáztatható jelenségek vonzását.

Ez pedig veszélyes útra oszabítja ennek a nyelvnek a hordozóit: nem szorgálják a nyelvnek a társadalmi funkcióját, elválasztják a dolgozó emberek mindennapi, természetes kifejezésmódját a hivatali élet kifejezésmódjától. A társadalomnak egy csoportja se léphet az elkülönülés útjára, legkevésbé azok, akik a népgazdaság és a dolgozók érdekében kell hogy kifejtsek felelősségteljes tevékenységüket. Segítene a bajon, ha hivatalaink dolgozói sürgősen vállalnák korszerű nyelvi műveltség megszerzését.

Szende Aladár

A szóképzés stilisztikai minősítéséhez

Modern stilisztikai kézikönyvünk, A magyar stilisztika vázlata a szóképzés expresszív eseteinek vizsgálatában még sok megoldásra váró feladat elvégzését sürgeti.¹ Ezeket, természetesen, csakis idevágó részletek tüzetes tanulmányozásával valósíthatjuk meg, s majd csak ezután kerülhet sor számottevőbb összefoglalásra. Ennek ellenére talán mégsem egészen fölösleges, ha itt most nem valamilyen részletfeladat elvégzésére vállalkozom, hanem a szóképzés tanulmányozása során eddig leszűrt megfigyeléseimet összegezem, s megpróbálkozom azzal, hogy a szóképzés stiláris lehetőségeinek rendszerét a fentebb jelzett stilisztikáétól eltérő módon körvonalazzam.

A magyar szóképzés stilisztikai értékelésében kétségtől sok még a tennivaló. S hogy ez valóban így van, azt igen-igen sok ténnyel lehet bizonyítani. Ezek közül itt most csak egyet szeretnék megemlíteni. Arra gondolok, hogy jelenleg meglehetősen nagyfokú ellentmondást találunk a következő körülményben: a képzőhasználatnak igen kevés stiláris lehetőségét ismerjük, ritka stílusesszköznek tekinthetjük, a szóképzés általános vizsgálata pedig állandóan arra hívja fel a figyelmet, hogy a magyar nyelv rendszerében különösen nagy jelentőségük van a képzőknek. Vajon igaz-e ez az ellentmondás? Úgy véljük, hogy nem. Minden bizonnyal csak arról van szó, hogy — néhány általánosabb funkciót nem számítva — még nem ismerjük eléggé a képzők stilisztikai szerepjátszását. Ennek az is oka lehet, hogy expresszivitásuk nehezen megragadható árnyalati finomságok kifejezésében nyilvánul meg. Rendszerint ugyanis csak éppen hogy észrevesszük a kissé szokatlan képzőhasználatot, de nem tudjuk, hogy megalkotását mi motiválja. Esetleg azt is érezzük, hogy hatása van, de nagyon nehéz vagy talán egészen lehetetlen még csak vázolni is, hogy milyen természetű a stílushatása. Mindez azért lehet így, mert olyan leheletnyi finomságúak vagy csak sejtető határozatlanságúak ezek az árnyalatok, hogy a magyar stilisztika jelenlegi minősítő rendszere még nem alkalmas megragadásukra és értékelésükre. Éppen ezért még sok alapos és több oldalról megközelítő tanulmányozást kíván a képzők stilisztikai értékelése, olyant is, aminek a megvalósítása talán csak a jövőben lesz lehetséges.

1. A szóképzés stiláris minősítése a képzőhasználat stilisztikai, azaz expresszív értékű eseteire, lehetőségeire van tekintettel. A vizsgálódási szempontok megfogalmazásában azonban nemcsak a stilisztikai érték és expresszivitás azonosságát kell hangsúlyoznunk,² hanem azt is, hogy a szóképzés stilisztikai vizsgálatában csakis a képzésmódból, a képzőhasználatból fakadó expresszivitást ragadhatjuk meg. Ezt azért kell szóvá tennünk, mert bár-

¹ Fábán—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilisztika vázlata. Bp., 1958. (röv.: *MagyStil.*). — A szóban forgó fejezetet „A képzésmód mint stiláris forrás” címen Terestyéni Ferenc írta (225—30). A kérdés irodalmát l. uo.

² A kérdés történetét Ch. Ballytól kezdve napjainkig jól összefoglalja Balázs János: A stílus kérdései (III. Nykongr. 120—44); valamint Elena Slave: *Expresiv și afectiv (Probleme de lingvistică generală, vol. 2. București, 1960. 65—78)*. — Magáról az expresszivitásról vallott vélemények közül mint legelfogadhatóbbat l. *MagyStil.* 13; Martinkó: III. Nykongr. 197—219. — A szóképzés sajátos stilisztikai természete miatt az expresszivitást megvalósító sokféle tényező közül a következőt kell kiemelnünk: a közlő tudatos törekvése arra, hogy valamilyen tartalmat és hangulatot a megszokott-nál hangsúlyozottabban fejezzon ki.

melyik származéknak mint szónak lehet más természetű, más forrásból eredő stílushatása is, olyan, amely vagy teljesen független a képzésmódtól, vagy esetleg csak közvetve adódik belőle. Például a *dögész* 'természetrajz szakos hallgató' trefás hangulatát főleg alapszava fogalmi tartalmának és szokatlan alkalmazásának köszönheti. A képzés ez esetben csak a szó létrejöttét tette lehetővé, nem közvetlen forrása a *dögész* stilisztikumának. Ezzel szemben a *nevetkérez* (Jókai) 'nevetgél' vagy a *szuszorász* (Gárdonyi) 'szuszog' stílis értéket a képzőhasználatból nyeri.

Ha elfogadjuk azt a különben egészen magától értetődő, de néha mégis mellőzött szempontot, hogy a szóképzés stilisztikai vizsgálata a képzőhasználatot állítja előtérbe, akkor az is érthető, hogy önmagukban főleg a szokatlan, újszerűen ható, feltűnő képzések lehetnek expresszívnek. Ennek az elvnek a megfogalmazásával, persze, nem akarjuk azt állítani, hogy a közismert, megszokott képzésű származékoknak nem lehet stílis értékük. Ezeknek is van stílushatásuk, csak hogy ez a stílushatás különféle természetű, s közvetlenül nem mindig képzőhasználatbeli összefüggésekből ered. Fakadhat például a párhuzamos származékok közötti viszonyból (pl. *jajong* — *jajgat*), vagy abból a körülményből, hogy egy szövegrészleten belül bizonyos képzésmódú (pl. gyakorító képzős) származékok halmozásával a szerző valamit jelezni akar. Végső fokon tehát képzőhasználat a lényege az ilyen és hasonló stílis forrásoknak is, de ezek egyrészt összetettebbek, hiszen más tényezők közrejátszása is szükséges a stílushatás megvalósulásához, másrészt pedig rejtettebbek, kevésbé szembeötlőek, csak gondosabb, körültekintőbb elemzéssel lehet őket feltárni. Ezzel szemben a szokatlan, újszerű képzések szinte önmagukban hatnak, jobban és hamarabb megragadják a figyelmet.

A szóképzés stilisztikai minősítésének nemcsak a megszokott és új képzések összefüggéseire, stílis különbségeire kell tekintettel lennie, hanem a nyelvi és stilisztikai szerepet betöltő képzések kapcsolatára is figyelmet kell fordítania. A kettő ugyan lényegében együtt jár, de néha mégis inkább az egyik vagy a másik dominál. Ha a származékalkotás elsősorban a fogalomjelölést (pl. *mosogat*, *rádiónak*, *menyecske*) vagy valamilyen nyelvtani kategória (pl. *villog*, *villan*, *tanítat*, *jésülködik*, *negyedik*) kifejezését szolgálja, akkor magából a képzésből fakadó stílis értéke egyáltalán nincs, vagy csak igen csekély lehet. Ha azonban a pusztá közlés, a nyers megértetés nem kívánja meg a képzővel való ellátást, ha a fogalomjelölés és nyelvtani kifejezés szempontjából nem szükségszerű a képzőhasználat, illetőleg a képzésmód megváltoztatása (pl. *tiporkál*, *csókdos*, *asztalocska*), akkor a kérdéses származék jelentős stílus eszköz lehet.

2. A vizsgáldás számára kiválasztott anyag¹ csak egy nyelvváltozatot, az irodalmi nyelvet és köznyelvet öleli fel, s ezen belül is — csekély kivétellel — csak a társalgási és szépírói stílust.² Célunknak megfelelően — néhány

¹ Az adatokat főleg Arany, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi, Ady, Móricz, Móra, József Attila és Kós Károly munkáiból gyűjtöttem. Hasznosítottam ezeken kívül az említett vagy más írók szókincséből merített szóközléseket is. Ezeket a megfelelő helyen idézem. Ilyen természetű forrásként jelzem Istenes Viola „*Ady szóképzése*” című kéziratot dolgozatát is. — A társalgási nyelv adatai saját gyűjtéseimből valók. — A tanulmányozott anyagnak csak csekély töredékét közölhetem.

² Az adatok között több nyelvjárási értékű származék is van. Éppen azért stilisztikai szempontból számolnunk kell azzal, hogy a szerző számára megszokott és mint nem sejtett nyelvjárási képzésmódú szót a más vidékről való olvasó szokatlanlannak,

esetet nem számítva — a jelenkori nyelvállapot szóképzését tanulmányozzuk, ehhez a készülő akadémiai leíró nyelvtan számára rögzített korszakot vesszük alapul, vagyis azt, amelynek kezdetét Vörösmarty és Eötvös alkotásai jelzik (vö. Tompa: I. OK. 5: 38).

A szóképzés stilisztikai vonatkozásainak feltárásában először a képzőhasználat stiláris funkcióit részletezzük, azután pedig azokat a szóképzési vagy velük összefüggő eljárásokat, amelyek a stilisztikai funkciók megvalósulásának alapjául szolgálnak.

A képzők expresszív értékű szerepének valamennyi esete végső fokon a következő három alapvető funkció köré csoportosítható: 1. tömörítés, sűrítés; 2. finom értelmi és hangulati árnyalatok megkülönböztetése; 3. a stílus színezése. Ez utóbbi rendszerint az első kettőből adódik, azok mellett érvényesül, néha azonban valamely képzőhasználat expresszivitása csak egyedül ebben jelentkezik. Mindegyik funkció esetében az alapszó, a származék vagy a minket leginkább érdeklő képzésmód különböző természetű asszociációkat indíthat meg, és ezek erősítik, módosítják magából a képzésből fakadó stílushatást. Módosító szerepe lehet a szövegösszefüggésnek is.

3. A képzők legfontosabb nyelvi szerepe az, hogy eszközei az egy szóba sűrített szintetikus kifejezési módnak: *zongorázik* 'zongorán játszik', *csapkod* 'többször ide-oda csap', a ház *mögötti* kert 'mögött fekvő'. A képzett szó szintetikus jellegéből következik, hogy stilisztikailag a tömörítő kifejezés erejével hathat. S hogy van-e ilyen hatása, vagy nincs, az jórészt attól függ, vajon érződik-e benne az, hogy a pillanatnyi beszédhelyzet és valamilyen stíluszándék sűrítő kényszere alakította ki. Emiatt inkább csak a szokatlan, újszerű képzések lehetnek figyelemfelhívók, inkább csak azok hathatnak.

Néhány beszélt nyelvi példa is arról tájékoztat, hogy a feltűnő tömörítő erejű származék expresszív lehet: „Majd *megpistáztak* én téged!” 'megverlek, megbüntettek, ha mindig azzal a Pistával foglalkozol'; „Ne mind *divatizáló*!” 'ne beszéljetelek mindig csak a divatról'.

A szépirói nyelvben még több s még szebb példát találunk a képzők sűrítő szerepére, ezek, mint látni fogjuk, expresszívebbek, mint a társalgási stíluséi. Például:

„Örömesebb *üstököldözném* | Háromezer haragos kortessel, mint e vihar-
ral” (Arany: Az elveszett alkotmány I.) 'üstökűknél fogva verekedném';
„E nő *megfukarkodott* kevés tőkéjén kívül semmire sem támaszkodhatott”
(Kemény: Zord idő. Franklin, 1897. 252) 'fukari módon félretett, megtakarított'; „Nekem kék vérem van! ... Az anyja báróné volt, attól volt olyan *kékhetnémje*” (Jókai: Tengerszemű hölgy 1: 15; idézi Somogyi: Nyr. 46: 155) 'kékvérűségére hivatkozni, azzal büszkélkedni akarása'; „... külön ember volt száz tudónál, ki íróasztalánál görbe hátúvá *tudományozza* magát ...” (uő.: Egy magyar nábob. Franklin, 1922. 223) 'oly sokat foglalkozik tudománnyal'; „... miután maga a hadakozás is egyre géplegesebbé, *számтанoságával* észműibbé válik” (Vajda János: Önbírálat 16) 'számítási alapokon nyugvás'; „Időnkint egy ökörszekér *lassálkodik* el a bolt előtt” (Gárdonyi:

expresszívnek talál, bár a szerző minden stíluszándék nélkül élt vele. Persze lehetséges az is, hogy tudatosan, éppen valamilyen stíluszándék megvalósítása érdekében szőtt bele a szövegbe nyelvjárási képzésmódú szót. — Mindezek a lehetőségek mint problémák tüzetesebb tanulmányozást s részletesebb kifejtést kívánnak.

Hosszúhajú veszedelem 2: 53; idézi Vozáry: Nyr. 44: 71) 'halad el lassan'; „Hisz rajtad van *krőzusságom* nyoma” (Ady: Elbocsátó szép üzenet) 'Krőzuséhoz hasonló gazdagságom'.

A tömörítő erejű származékok expresszivitását úgy igazolhatjuk legjobban, ha a velük egyértelmű feloldott, körülírással formák hatásához mérjük. Ez utóbbiak, kétségtől, egészen másképp érintik az olvasót vagy a hallgatót, nem olyan hatásosak, mint a származékok.

A tömörítés expresszivitása elsősorban a sűrítés fokától függ. Minél több fogalmat rejt magában egy származék, s minél távolabb esnek egymástól ezek a fogalmak vagy gondolatrészek, annál értékesebb az őket egybefoglaló képzett szó. Például „a másikat nagyon *kamaszollották*” (Móra: Szép karácsony szép zöld fája... A világ így megyen 24) 'kamasznak tartották' nem annyira expresszív, mint a következő: „Ha az államformáról *miszerinteznék*, valószínűleg én is mérges lennék...” (uő: Köztársasági emlék. uo. 70) 'sok miszerintet használva beszélnek'. Mindez érthető is, hiszen minél nagyobb a sűrítés foka, annál inkább figyelemfelhívó, annál erősebb feszültséget teremt a gondolkodásban, esetleg a fantázia működésében. Fokozza ezt a hatást, ha a pillanatnyi megtorpanás után sikerül a tömörítés feloldása, a származék értelmezése. Erősítheti azonban ezt az expresszivitást az is, ha a tömörítés nem oldható fel, ha értelme pontosan nem körvonalazható, hanem csak sejtető:

S a rossz úton, mert minden *ellovan*,
Felüti néha fejét a lovam ...

(Ady: A ló kérdez)

Az ebben a versrészletben olvasható *ellovan* értelme nem egészen világos. Sejtet bizonyos összefüggéseket, olyanokat, amelyek alapszavánál fogva a lóhoz kapcsolják, képzésmódja szerint pedig az *elsuhan*-ra, *elillan*-ra, *ellovagol*-ra utalnak (vö. Zolnai: Nyelv és stílus 181—2).

Az ilyen jellegű származékokba sok minden sűrűsödhetik tehát össze. Nehéz volna pontosan kielemezni, hogy mi mindent rejtenek magukban (vö. MagyStil. 228).

Igen-igen nagyfokú expresszivitással telítődhetnek egy ilyen tömörítő értékű származék akkor, ha valamelyik alkotóeleme (alapszó, képző) és azok a szavak, amelyeket helyettesít, vagy azok, amelyek létrejöttében analógiául szolgáltak, asszociációkat indítanak meg. Emiatt aztán a hangulatok sokfélesége társulhat hozzá, vagy esetleg képszerűvé válik, részévé lesz egy képnek. Ilyen jellegű és hatású például Ady *pamlagos* szava:

Óh, csókolt csókok, lengeteg asszonyok,
Bűnök kerítette *pamlagos* életem ...

(Öreg suhanc vágyakozása)

Ennek értelme ez lehet: 'pamlaghoz kötött, pamlagon töltött'. A kérdéses származék alapszava révén olyan asszociációkat indít el, amelyek a pamlagot mint a tettek színhelyét juttatják eszünkbe, és ezzel odatársuló hangulatokat ébresztenek fel. Ezek aztán olyannyira előtérbe kerülnek, hogy szinte elvész bennük az a mozzanat, amely közvetlenül ered a *pamlagos* képzésmódjából meg sűrítő jellegéből, s amely végső fokon rugója volt a pazar kombinációk megindításának.

A tömörítő erejű képzett szó ilyenszerű lehetőségeiről tanúskodik József Attila *pikkelylik* szava is:

Poros a víz, nincs kedve kéklenni.

Zörrenő fák közt *pikkelylik* az út —

(Határ)

Ez a 'pikkelyesnek látszik' értelmű származék létrejöttét a megelőző sor *kéklík* 'kéknek látszik' analógiájának köszönheti, s képzésmódja alapján az olvasó önkéntelenül is a *kéklík* és társainak (pl. *fehérlík*, *barnállík*) asszociációs csoportjába sorolja. Az ezek jelentéséből kikerekedő vizualitás az alapszó értelme szerint egy másik körbe utalja a szót akkor, amikor a haltest felületéhez való hasonlóságot, a pikkelyszerűséget sugallja, és egy olyan képet idéz, amelyet a költő szemléletében a fák lombjának mozgása, a fény és árnyék játéka valósít meg. Így aztán ez a társítás kapcsolatot teremt a *pikkelylik* szöveghelei összefüggéseivel, és az egész kép hatásából oly erőt merít, amely még inkább fokozza expresszivitását.

A sűrítés stiláris értékét, mint látni lehetett, leginkább az a körülmény növeli, hogy képzettársítási lehetőségeket teremt. Különbféle asszociációk megindítása, persze, nemcsak a tömörítés esetében lehetséges, a szóképzés más természetű funkciói is megengedik ezt. De talán egyik esetben sem annyira feltűnő és expresszív ez, mint amilyenről a tömörítéstől elindított társítások hatása tájékoztat.

4. A képzők jelentésárnyaló szerepét azokban a párhuzamos származékokban is megfigyelhetjük, amelyek között idővel jelentésmegoszlás keletkezett. Például a *furdal* — nem számítva néhány régies és ritka árnyalatát — átvitt értelmű, a *furkál* konkrét; az esőre vonatkozó *csepeg*-hez viszonyítva a *csepereg* kisebb intenzitású (ÉrtSz.); a *vagdal* erőteljesebb, határozottabb és tökéletesebben végigvitt cselekvés, mint a *vagdos*.

Ilyen viszonyításban — éppen azért, mert az eltérő képzőhasználat eltérő értelemárnyalatra utal — a képzésmódból fakadhat valamelyes expresszivitás. Az igazán stilisztikai értékű jelentésárnyalás azonban ennél többet rejt magában. Ez a többlet abból fakad s abban jelentkezik, hogy a megszokottól eltérő képzőhasználat a közlő sokkal erőteljesebben, sokkal inkább figyelemfelhívó módon különböztethet meg árnyalatokat. A képzésmód megkapó szokatlansága számottevőbb hatást kelthet, mint amilyent az olyan jelentésmegoszlásos párhuzamos származékok értelemárnyalása kelthet, amelyek közül mindkettő ismert és használt. Például:

A folyamatos történésű melléknévi igenévhez járuló -s nomen-képzőnek jól ismert funkciója az, hogy az alapszóban jelölt milyenségnek az állandóságát jelöli, azt mint jellegzetes tulajdonságot domborítja ki: *csípő* — *csípős*, *harapó* — *harapós*, *mosolygó* — *mosolygós*, *ragadó* — *ragadós*. Néhány feltűnő származékban, olyanban, mint például a *kötözködős*, ez már csak azért is expresszív lehet, mert a pusztá közlés nem követeli meg, hogy az igenevet -s-sel tovább képezzék, hiszen már maga az alapszó jelentéstartalma ('kötözködő') sem olyan egyszeri folyamatra utal, mint például a *harapós* mellett a *harapó*. S hogy mégis meg van toldva -s képzővel, az minden bizonnyal motivált, és azt sugallja, hogy a szerző fokozni, nyomatékosítani akarta a kérdéses jelenség minőségét, még erőteljesebben akarta hangsúlyozni, hogy

jellegzetes, állandó sajátosságról van szó: „...mert az részeges, kötözködős, bicskához kapkodó ember” (Móra: Első gazdáim. A világ így megyen 75).

Ugyanilyen természetű árnyalatot domborít ki a *megcsurgatós* és *csengős* melléknév is:

„Jégcsapos, | ereszt *megcsurgatós*, | drága Február!: (Bartalis János: Február); „Előkerül a szán | ... Kezdődik a víg, *csengős*, | elunthatatlan kedves kocogás | a téli úton” (úő: Társak).

A szerző mindkét szóval azt akarja nyomatékosan jelezni, hogy ez a két mozzanat jellegzetes és megszokott vonása a februárnak (vö. Nyr. 84: 167).

A *zöldell* ige fogalmi tartalmánál kevesebbet jelez, s a cselekvés kisebb intenzitását akarja hangsúlyozni a *zöld* kicsinyítő képzős származékából alkotott *zöldikél* :

„A Gellérthegy sziklái között fehérlett még helyenként a hó. De az út mellett már *zöldikélt* a pásztortáska mega fű” (Gárdonyi: Isten rabjai. Dante, 8).

A *zöldikél*-nek amúgyis világos értelmét még inkább nyilvánvalóvá teszi, s magát a jelentésárnyalásra való törekvést is kidomborítja a szövegrészlet azonos képzésmódú, de nagyobb intenzitású cselekvést kifejező *fehérlik* szava, amelyhez a *zöldikél*-t önkéntelenül is viszonyítjuk.

Ugyancsak szövegbeli viszonyítás alapján elemezhetjük Ady *célság* szavát: „Soká lesz a *célságból* cél már” (Nagyon közelbe kerültünk). A *célság* határozatlanabb, elvontabb és általánosabb, mint a cél, kilátástalanabb, s távolabb áll a megvalósulástól. Szintén Adytól idézzük a *halás* szót:

„Könyörgés víg *halásért*” (verscím); „Tudod jól, hogy *halásra* számítok” (A szépítő öregség).

A különbség ez esetben is olyan, mint fentebb: a *halál* elvontabb, mint a *halás*. Emellett különbség jelentkezik abban is, hogy a *halás* származék kapcsolata a *hal* alapszóval sokkal élvezebb, nyilvánvalóbb, és azt is észrevesszük, hogy a *halás* nem a cselekvés eredményét juttatja eszünkbe, mint a *halál*, hanem magát a cselekvést (Zolnai: Nyelv és stílus 181), hiszen nem a beállt halálra céloz, hanem arra, hogy víg legyen az a folyamat, ahogyan a halál bekövetkezik.

A képzők jelentésárnyaló szerepe, mint látni lehetett, valamely grammatikai funkció (pl. többszöriség, tartósság) finomabb vagy éppen hangsúlyozottabb kifejezése mellett főleg az intenzitás fokának vagy egy tulajdonság jellegzetességének kiemelését, valamint az elvont és konkrét, a határozott és határozatlan megkülönböztetését szolgálja. A rendelkezésemre álló anyagban ezeknél szórványosabban más lehetőségek is előfordultak. Megemlítem ezek közül még azt, hogy a gyakorító képzők néha a cselekvés szokásos voltát érzékeltetik:

„... Varjú Gáspár vasárnaponként pontosan beállított és ott ebédelt Basánál. Ebéd után a kis leánnyal *eljátszogattott*, *elbeszélgetett*, *elolvasgattott*. Amíg tél volt: benn a nagy ebédlőházban, de tavaszkor inkább a kertben, kinn a réten, a virágos hegyoldalon, vagy éppen az erdőben” (Kós Károly: Varjú-nemzetség 65—6).¹

Az említett esetek mellett minden bizonnyal más és a jelzetteknel finomabb árnyalatok kifejezésében is részt vesznek a képzők. Ilyeneket azonban nem igen ismerünk, vagy pedig még nem tudjuk észlelni és megragadni őket.

¹ Itt s minden további idézésében a következő felhasznált kötetre hivatkozom: Kós Károly: Budai Nagy Antal históriája. Varjú-nemzetség. Állami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Bukarest, 1955.

A képzők jelentésárnyaló szerepéről szólva még azt kell megjegyeznünk, hogy a stilisztikailag számottevő árnyalat rendszerint összefügg a kérdéses képző grammatikai funkciójával (pl. többszöriség és megszokottság, elvontság és határozatlanság). A kettő közötti határ eléggé elmosódott, és ez kétségtől megnehezíti a minősítő munkát, hiszen néha nagyon nehéz eldönteni, hogy a grammatikai vagy pedig a stilisztikai funkció dominál-e

5. A képzőkkel megvalósítható értelemárnyalat-kifejezés alig választható el az érzelmi és hangulati árnyalástól. A kettő általában együtt jár. S valóban, a képzők értelemárnyaló funkciójára mondott példák közül is mindegyikhez társul valamilyen hangulatiság, csak hogy az értelemkifejezés erőteljesebben hat bennük, mint a hangulatkeltező funkció, éppen ezért szolgálhattak példaként arra a szerepjátszásra.

A képzőkkel történő értelemkifejezésben főleg a beszélő állásfoglalása, értékelése nyilvánul meg. Az enyhe tréfálkozástól, humoroskodástól a csípős vagy sértő gúnyig sokféle árnyalat kifejezésében vesznek részt a képzők.

Ilyen szerepükre jó példa a *-cska*¹ képzős lekicsinylő *uracska*, *tanárocska*, *diákocska*, *barátocskám*. Az ilyen képzésű és értékű szók aztán hasonló jellegű származékok alakulására is lehetőséget teremtettek:

„Mikszáth nyelvéről is jelent meg újabb egy kis tanulmány ... Ugyanolyan a kiállítása, mint az előbbinek (ti. annak, amelyik Gárdonyi nyelvéről szól), de bizony még annál is igénytelenebb *művecske*” (Rubinyi: Mikszáth nyelvéről. MNy. 6: 377); „... s azért hallgatja el, hogy az olvasó elhiggye, hogy én dolgoztam föl ilyen rosszul a Gömör-kódexet. — Íme ilyen *fogásocskával* dolgozik az erkölcs s a tudományos becsület bajnoka!” (Simonyi: Valótlanság, ferdítés, tudatlanság. Nyr. 33: 191).

Lekicsinylést és gúnyolódást érzékeltetnek ezek a származékok, s azért is hatásosak, mert ellentétet juttatnak eszünkbe: a *-cska* képzős szók megszokott kedveskedő, becéző, erősen pozitív tartalmú hangulata helyett ellenkező értékű, egészen negatív hangulatot árasztanak. Ennek a nagyfokú hangulati átcsapásnak az a tartalmi alapja, hogy a kicsinységhez éppen a fogalom jelentéktelenségénél fogva néha a nem komolyan vevés, a semmibevevés szemlélete társul, ebből aztán könnyen fakadhat lekicsinylés, lenézés, ironikus értékelés.

Komikum és enyhe gúny társul néha az *-onc* képzőhöz (l. erről *MagyStil.* 229), ezt nyilván olyan származékainak hangulati velejárója sugallja, mint *kegyenc*, *ifjonc*. Például:

„Ezért meg nem bocsátható azon írók (illetőleg *ironcok*) vétkes könyvelmúsége, kik ... se a rím, se az asszonánc törvényeit nem tisztelik ...” (Arany: A magyar verseletről. I. Valami az asszonánról. Ráth, 1884. 5: 328); „Csakhogy virítson mint ... | *Költőnc* had, amely (egy-kettőt kivéve) | Minden badarságot feltűz a fejére” (uő: Bolond Istók II).

Nagyrészt a fentiekhez hasonló negatív értékű véleményt fejez ki Jókai *hangomány* szava:

„Pedig külön-külön mindenik nóta igen szép; de együtt és egyszerre hangoztatva, pokolbeli *hangománnyá* kavarul” (Rab Ráby. Franklin, 1922. 203).

¹ Az egyszerűsítés kedvéért a több alakú képzőbokrokat (pl. *-cska*, *-cske*; *-dogát*, *-degél*, *-dögél*) csak egyik alakjában, a veláris hangrendűvel nevezem meg.

Az azonnal szembeötlő származék az *iromány*, *versemény* szóra és társaira emlékeztet, s e közismertebb szavak hangulata realizálódik benne képzmódbeli asszociációk útján.

A szóképzés segítségével jelölt érzelmi tartalom nemcsak a beszélő értékelését foglalhatja magában, hanem más természetű árnyalatokat is. E sokféle lehetőség közül talán az a legfontosabb, hogy a kicsinyítő, gyakorító és mozzanatos képzők tompítani tudják az alapszó fogalmi tartalmából eredő hangulat élet (vö. Zlinszky: Az eufemizmus 84—5): *butácska*, *buti*; *iszogat*, *lopogat*. Eszköze lehet tehát a szóképzés az eufemizmusnak is. A tompítás, gyengítés azonban nem mindig az eufemizmust szolgálja, hanem annál talán sokkal gyakrabban azt éri el vele a beszélő vagy az író, hogy egy helyzet halk, csendes hangulatát tudja felkelteni:

„Szavát sem lehetett hallani, magáról megfélekezve *dolgozkált* egész nap” (társalgási nyelv); „Csak halad a koci, halad és *zörögdögél*” (Gárdonyi: Ismerkedések. Az én falam. Dante 2: 34); „... szétszáll a csöndesség. Az utcán semmi sem mozdul többé, csak olykor hallatszik még egy hang a távolban, egy *kutyacsahintás*, egy *kapunyikorintás*” (uő: Este. uo. 1: 102); „A nagy diófa alatt kerek malomkóasztal, mellette csepp kis leány. *Tördösgeti* a diót lapos vizikővel, *hámozgatja* a friss belet és *eszegeti*; egyszer-egyszer odapillant a hosszú fiúra, aki a gyepen fekszik hanyatt és az eget bámulja” (Kós Károly: Varjú-nemzetség 53).

Ha az idézett mondatok kérdéses igéi képző nélkül szerepelnének (*dolgozik*, *zörög*, *tör*, *hámoz*, *eszik*) vagy más képzővel volnának ellátva (*csaholás*, *nyikorgás*), akkor a mozgás eleve több és erőteljesebb volna, s emiatt kevésbé érződne az a hangulat, amelyet az egész részlet közlése megkíván. Persze ennek a hangulatnak a felkeltése nemcsak a képzőknek tulajdonítható, hanem más eszközöknek is, és az is igaz, hogy például az utolsó mondatban a képzőhasználat nemcsak a halk, csendes hangulat megteremtésében vesz részt, hanem abban is, hogy a kis leány bájos, kedves alakjának a leírása minél sikeresebb legyen. Emellett kifejeződik az író értékelése is, hiszen mély rokonszenve nyilvánul meg abban a kedveskedésben, amellyel helyzetet és alakot rajzol.

A képzőhasználatnak néha csak éppen az a stilisztikai szerepe, hogy a beszélő, író kedveskedni akarását fejezze ki. Ez az érzelemnyilvánítás rendszerint annak szól, akihez beszél:

„Szép kis *husikát* adjon nekem” — mondta kedveskedve egy vevő az elárúsítónak; „Miért nem *alszikálsz*, kisfiam?” (társalgási nyelv).

A képzők nemcsak a szó tartalmából s a beszélő értékeléséből fakadó hangulat kifejezésében vehetnek részt, hanem a képzettársulásos szóhangulat forrásaként is szerepelhetnek. Például a még számon tartott, nem egészen elfelejtett régies képzésmódok korhangulatot tudnak felidézni, a régiesség érzetét keltik. A korhangulatot keltő funkciót megvilágító, egészen világos s nem vitatható példát az eddig összegyűjtött anyagból nem tudok idézni. A legmegfelelőbb példa az egyik Ady-vers néhány szokatlan archaikus képzésű szava:

„Iszonyú dolgok mostan *történülnek* ... Jaj, hogy szép álmok így *elszörnyülnek* ... S szegény emberek még sem *csömörülnek*” (Krónikás ének 1918-ból).

Az idézett versben a régies hangulat felkeltésében más eszközök is részt vesznek, egyebek között a határozott névelő hiánya (MagyStil. 212) meg

a rím (Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából 269, 280) is archaizáló. A származékok közül ugyan csak a *szörnyűl*-ről igazolható az, hogy a régi nyelvben is élt, maga a képzésmód azonban igen eleven lehetett a régiségben, l. pl. *kíperzsül, rakul, szerkezsül, tántorul, tekerül* (NySz.). Mindennek a latolgatása azonban talán nem is lényeges, mivel feltehető, hogy a költő nem archaikus képzésmódú igék felhasználására vagy alkotására törekedett, hanem a rím-kényszer követelte meg, hogy minden sorvégi ige *-ul, -ül* képzős legyen. Az olvasó számára azonban a szokatlan származékok (*csömörülnek, szörnyülnek, történülnek*) archaizáló hatásúak. Ezt az archaizáló erőt a vers egészének régies hangulatából nyerik, az egész vers régies jellegének hatására talán maga az olvasó telíti ezzel a hangulattal a számára ismeretlen, szokatlan igéket.

Ennél érdekesebbek s kevésbé vitathatóak azok az esetek, amelyek — mintegy fordítottjai az előbbinek — éppen a szerző evokáló szándékát láttatják. A tagadhatatlanul meglevő stílushatást azonban csak az az olvasó veszi észre, s főleg csak az tud a képzésmódban is stílári forrást látni, aki ismeri azt az irodalmi stílust, amelynek hangulatát keltik. József Attilának egyik verse például a kolostori irodalomnak, a Mária-himnuszoknak a hangulatával lepi meg az olvasót. Ennek a hangulatnak a felidőzésében többek között a rím is részt vesz (Fónagy i. m. 280), de tagadhatatlan, hogy a kérdéses származék, a *harmatosság* is magára vállal valamit ebből a hatásból azzal, hogy eszünkbe juttatja azt a stílust, amelynek jellegzetes képzései a *-s + -ság* féle származékok voltak: *kegyelmesség, kíváncsiság, könnyörületesség, nyavalyáság, örvendetesség* (Nyíri Antal: A Winkler kódex hangtana és szótana 74—102). Íme a versszak:

Ó a mezőn a *harmatosság*,
késes létben a bizonyosság,
lábai kígyóim tapossák,
gondjaim mosolyai mossák.

(Flóra 5. Megméresséi!)

6. A szóképzés tömörítő meg értelem- és érzelemárnyaló szerepének mindegyik esete olyan természetű, hogy egyúttal a stílusszínezés eszközeként is szolgál. Ez érthető is, hiszen a szokatlan, újszerű származékok kisebb-nagyobb mértékben alakíthatják a kifejezés módját: erőt adnak neki, felfrissítik, új zamatúvá varázsolják, választékossá teszik stb. stb.

Különösen a hangulatkeltés szándéka tudja leginkább színezi a stílust. Ez főleg olyankor szembetűnő, amikor a közlő nem valamilyen érzelmi árnyalást akar megvalósítani, hanem csak úgy általában hangulatoskodik, és ezzel a stílust színezi. Elég gyakran figyelhetünk meg olyan igyekezetet, amely a pillanatnyi beszédhelyzettől függően hangulatosságot akar elérni, azért módosít valamit a képzőhasználaton, s ezzel a stílus jellegén is változtat:

„Na, *firkalásson* egyet nekem is!” — mondta a vevő a számlát író elárusítónak némi habozás után (társalgási nyelv); „Szomjas lehetett a cigány, mert egy hajtásra kiitta a felét. Aztán tovább *zöngicsélt* szerszámán” (Gárdonyi: Szegény ember jó órája. Az én falum. Dante 2: 154); „... de abban a percben el is *jajdítottam* magamat” (Móra: Szép karácsony szép zöld fája ... A világ így megyen 29).

A képzők stíluszínező szerepét a megvizsgált anyag alapján ennél részletesebben tárgyalni nem tudjuk. Mindaz, amit még el lehetne mondani erről, az egyúttal a megelőző funkciók körébe is tartozik.

7. Külön kell beszélnünk a szóképzésnek olyan stiláris lehetőségeiről, amelyek más stílusesszók formájában hatnak. Ilyen esetekben a szóképzés elsődleges stilisztikai funkcióját úgy kell felfognunk, mint ami lehetővé teszi valamilyen stílusalakzat, stilisztikai eljárás megvalósítását.

a) A lehető esetek közül az egyik legszámottevőbb eljárás az ismétlés (l. MagyStil. 140—2). Az az ismétlési forma, amelyet a szóképzés teremt meg, lényegében töismétlés, figura etymologica, illetőleg — minthogy másféle értelmezés is lehetséges (l. MagyStil. 141) — ahhoz hasonló természetű jelenség: ugyanaz a szó képzett származékként vagy egy képzett szó más formánssal ellátva ismétlődik. Segítségével hangulati erősítést, értelmi nyomósítást lehet elérni:

„Hát csak szívja a szivart a legény, *szívja, szivogatja* bamba szopó szájjal ...” (Gárdonyi: Ismerkedések. Az én falum. Dante 2: 45); „*Szél fújta-fújdogálta* pántlikás kalapját és pirosra csípte az orcáját” (Móricz: Hímes tojások. Hét krajcár. Ifjúsági Kiadó 39); „*Ott tűnődünk, tünekedünk* aztán, hogy mi lehet a hiba...” (Gárdonyi: Beszéd a kígyóról meg más szörnyűségek. Az én falum. Légrády, 1898. 73).

b) Közel áll az ismétléshez, s ha csak a bemutatandó szóképzésbeli eljárásra gondolunk, akkor egyúttal ismétlés is a halmozó részletezés. Ez első sorban az értelmi nyomósítást szolgálja (l. MagyStil. 142):

Sose kíváncsoztam nagy erdőket nyírni,

Fájásokat fájón, fájlalva lebírni...

(Ady: Hát imígyen sírok)

c) A szóképzés gazdag lehetőségei szójátékok alkotásához is vezetnek. Petőfi például a *derít* analógiájára képezte tovább a *dőre* szót, s az így létrejött szójáték segítségével gúnyolódva bírálta a maradi Honderű lapot (MagyStil. 227):

Lám, annyi utál tégedet, ki a hont,

Ha nem *derítéd* is, de *dőritéd*.

(A Honderűhöz)

d) Eszköze lehet a képzőhasználat az érzékletes megjelenítésnek, a képszerű hatás felkeltésének is (vö. MagyStil. 225—6). A szóképzés stilisztikai értékelésében első sorban arra a szemléltető funkcióra lehetünk tekintettel, amely a képzésmódból fakad, nem pedig olyan származékokból, amelyeknek alapszava önmagában is fel tudja idézni azt a képet. Például, azok a tömörítő erejű származékok, amelyek képszerűen is hatnak, rendszerint olyan természetűek, hogy az alapszó önmagában is fel tudná kelteni a képet:

(A darázsnek álcázott kar mondja:) „Elesudáلكozik derékban *átdarázsult* testemen” (Arany: Aristophanes: A darázsok. Ráth, 1885. 7: 269) 'darázs alakúvá lett'; „Messziről láttuk már a pompás aranygombos sátort, amint a többi barna és szürke sátor közül *kitornyollott*” (Gárdonyi: Láthatatlan ember. Dante, 23) 'toronyként kimagaslott'.

Magá a képzés az ilyen típusú képzett szavakban csak több kapcsoláson keresztül segíti elő a képalkotást. Az alapszónak (*darázs, torony*) ellenben

közvetlenebb és nagyobb fokú a hozzájárulása a megjelenítéshez. Ha ugyanis nem tömörítve, hanem körülírva történik a közlés és a szemléltetés (például így: *toronyként kimagaslott*), akkor az alapszó nem hiányoznék, a képzés ellenben elmaradna. Emiatt igazán csak olyan esetben tulajdoníthatjuk a szóképzésnek az érzéktítő erőt, amikor a képzésmód legalább olyan mértékben járul hozzá egy kép megrajzolásához, mint az alapszó. Például:

„Lejt az erős tigris, méreggel lejt az oroszlán... könnyen szökdelve folóttunk | *Lejteget* a párduc, s agyarogva vonítja bajúszát” (Vörösmarty: A délsziget I.).

A közlésnek ezt a szemléletes megjelenítését (l. erről *MagyStil.* 226) többek között gyakorító képző segítségével éri el a költő: a tigris és az oroszlán nagyobb méretű lejtése mellett ezzel is láttatja, hogy a párduc lejtése kisebb intenzitású, könnyedebb, elaprózott; nem lejtés ez, hanem csak lejtegetés.

A valamilyen stílus eszköz létrejöttét elősegítő képzőhasználat tárgyalását nem fejezhetjük be anélkül, hogy ne említenénk meg olyan eseteket, amelyekben a képzőhasználat rendkívülisége szükségszerűségből, nem pedig expresszivitás elérésére való törekvésekből fakad. Különösen a verstani okok tehetik szükségessé a képzésmód megváltozását anélkül, hogy ezzel a költőnek szándékában állott volna valamilyen stílushatás felkeltése. A rím meg a ritmus és a megelőző ige (*sírdogál*) képzésmódja alakíttathatta ki a *haldogál*-t a következő versrészletben:

Lilla vesztén sírdogálni
Drága sors nekem,
Sírdogálva *haldogálni*
Szép halál nekem.

(Csokonai: Az estvéhez)

8. Ezek után még azt kell részletesebben kifejtenünk, hogy milyen szóképzésbeli eljárásokkal lehet azokat a stílushatásokat elérni, amelyeket fentebb tárgyaltunk.

a) Meglevő közismert származék is jól hasznosítható stilisztikailag. Értékesítésének többféle lehetőségei közül kettőt említünk meg:

a) A szövegben előfordul a származékszó mellett alapszava is. Ezzel viszonyítási alap létesül, s így a származéknak amúgy is nyilvánvaló jelentése és hangulati velejárója inkább a figyelem központjába kerül, s jól érzékelteti, hogy ezzel a szerző a megszokottnál többet akar kifejezni. Ezt az esetet a következő szövegrészlet *néz* és *nézeget* szava példázza: „Egy ideig tanács-talanul *nézegetett* a nagy fiú felé, aki azonban állhatatosan csak a tüzet *nézte*” (Kós Károly: Varjú-nemzetség 64).

β) Lehetséges az is, hogy az alapszó után származéka ismétlődjék (ezt l. a 7/a. alatt). Például: „Rekedt nyögéssel *szíja*, *szivogatja* | Anyjának száraz emlejét” (Petőfi: Az apostol); „*Telt-telegetett* az idő. Egyik esztendő a másik után múlt, és lassan-lassan elfelejtettek az emberek sok mindent” (Kós Károly: Varjú-nemzetség 196).

b) A legtöbb származék expresszivitását annak köszönheti, hogy mint új képzés szokatlanul hat. Valóban meglehetősen gyakori eset az, hogy valamilyen stílushatás elérése érdekében ismert alapszóból ismert képzővel olyan származékot alkotnak, amely mindaddig nem élt. Egy képzésmódbeli lehe-

tőséget aknáz ki tehát ilyenkor a szó létrehozója, olyant, amely csak potenciálisan létezett, de még senki sem realizálta. Például: „Hogy *megüvegtelenült* azon a részen valamennyi | Ablak volt...” (Arany: Az elveszett alkotmány IV.): „*Szégyellőskén* mosolyog” (Gárdonyi: Hosszúhajú veszedelem 2: 207; idézi Vozáry: Nyr. 44: 74).

Az ezzel a két példával megvilágított képzési típus lényege az, hogy a szónak nincsenek szinonim értékű, párhuzamos származékai, nincsenek tehát olyan társai, amelyek ugyanabból az alapszóból erednének, csak a képző volna más. Ennél az esetnél gyakoribb az a képzésbeli eljárás, amely képzőcserének fogható fel: egy alapszóból (pl. *fon*) nem megszokott képzőjével (*-gat*), hanem olyan formánssal (pl. *-gál*) alkotnak származékot (*fonogál*), amely szinonim társa a megszokottnak, és éppen azért, mert nem ismert, képzésmódjából expresszivitás fakadhat. Például: „Mit *bámulászunk*, kisfiam? Mit *bámulászunk*”; „A gyerekek mind *felüldöstek* a kocsira” (társalgási nyelv): „... ahol a fiúk labdával *hajigálkóztak*” (Mikszáth: Tavaszi rügyek. Révai 5: 79; idézi Rubinyi: Mikszáth 156¹); „A kapu előtt *tréfálózva* szólt a betyár” (Móricz: Az utolsó betyár. Hét krajcár. Ifjúsági Kiadó Bp., 1955. 27); „Szorogos munkának magva *hulldogzott*...” (Ady: Rengj csak, Föld).

A képzőcseréhez hasonló eljárás valamely többalakú képző hangalakváltozatainak a felcserélése. Ez is rendszerint azért történik, hogy a származék minél inkább az újdonság erejével hasson. Például: *nincstelen* (Gárdonyi: Falusi verebek 39; idézi Vértessi: Gárdonyi 47); „Ez a *végetlen* titoktenger” (Ady: Az egyenes csillag).

Ha pusztán nyelvi vizsgálnók a szóképzésbeli eljárásokat, akkor eddig az esetig eljutva meg is lehetne állni. A stilisztikai vizsgálat azonban ennél jóval többet kíván, mivel a stílus szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy valamely származék képzőjét milyen másik formánssal helyettesítik. Nem elegendő tehát csak annak a megemlézése, hogy például a megszokott *-gat* képzős *bámulgat* helyett az *-ász* formánssal alkotott *bámulász* újdonságánál fogva expresszív. Ezután ugyanis még mindig kérdéses lehet, hogy vajon értékesebb-e a *bámulász*, mint — mondjuk — az ugyancsak szokatlan *bámuldogál*. Erre és minden ilyen természetű kérdésre igen nehéz, szinte lehetetlen a feleletadás. Nem is mondhatunk véleményt ebben a kérdésben mindaddig, míg a szóképzés általános stilisztikai vizsgálatának elvégzése után nem kerül sor az egyes képzők stilisztikai minősítésére. Néhány általánosabb megjegyzés elmondásával azonban — vállalva persze a kockázatot — már most megpróbálkozhatunk.

Valóban nem mindegy, hogy milyen képzővel alkotunk új, expresszív értékű származékot. A szóba jöhető lehetőségek közül néhány jobban megragadható, nyilvánvalóbb esetet említünk meg.

a) Igen valószínűnek látszik, hogy minél ritkább egy formáns, minél kevesebb származéka van forgalomban, annál hatásosabb lehet egy vele képzett új származék. Ilyennek minősíthetjük például a *-csol* képzőt: „Éjjel gyermekfőköttöket szoktam *horgacsolni*...” (Jókai: A kalmár és családja. Allami Irodalmi és Művészeti Kiadó. Bukarest, 1955. 22).

¹ Az önálló kötetben megjelent szövegek rövidítései: *Rubinyi: Mikszáth* (Rubinyi Mózes: Mikszáth Kálmán stílusa és nyelve. Bp., 1910.); *Vértessi: Gárdonyi* (Vértessi Aranka: Gárdonyi nyelvéről. Bp., 1910.).

β) Emelheti a hatás fokát az is, ha a formáns nemcsak ritkább, hanem egyúttal testesebb is.¹ A *-rog*, *-korász* például kevésbé használt s hosszabb hangtestű, mint a *-g*: „Mit *nyekerészik*” (társalgási stílus) ’nyög’; „Egy vizes fadarab *fölsziszereg* a parázson, aztán a kályha buzgó mormorással dolgozik tovább” (Gárdonyi: Roráté. Az én falum. Légrády, 1898. 142); „Míg a fiával *gyügyörész*, félszemmel látja...” (Gárdonyi: A bor. Az én falum. Dante 2: 101); „akik az iskola sarkán *toporogva* várakoztak rám” (Móra: Szép karácsony szép zöld fája... A világ így megyen. Szépirodalmi Kiadó, Bp., 1956. 24).

γ) Érzelmi árnyalásra, hangulati fokozásra nyújtanak lehetőséget azok a ritkább és testesebb igeképzők, amelyeknek hangalakja hasonlít a kicsinyítő képzőkhöz, megtaláljuk ugyanis bennük a *-ka*, *-cs* vagy az *-i* elemet: *-kál*, *-ikál*, *-cskál*, *-cskáz*, *-ked*: „Ne *köhikélj*, fiacskám!”; „Én nem akarok állandóan mástól *kérecskél*ni. Nekem kell egy mérleg”; „Egész nap *főzőcskézett*” (társalgási nyelv); „*Tömikélte* a pipáját” (Gárdonyi: Hosszúhajú veszedelem 2: 59; idézi Vozáry: Nyr. 44: 74); „A kék koszorúcskában *fehérekedett* a... gyöngyvirág” (uo. 2: 143; idézi Vozáry: Nyr. 44: 72).

A hangalaki hasonlóság teremt összefüggést a tárgyalt gyakorító képzők és a kicsinyítő formánsok között, emiatt társul hozzájuk a cselekvés elaprózottságának, a gyöngédségnek s a kedveskedésnek a hangulata, s ez emeli expresszivitásukat.²

δ) Figyelemre méltó eljárás az *n*-nel bővült formánsok, illetőleg formánsváltozatok (például *-int*, *-nkod*, *-ng*) használata nem orrhangú társaik helyett. Pillanatnyilag ilyen esetet csak egyet ismerünk: az *-ng* kedvelése más formáns, főleg a *-g* rovására (pl. *huhong* a *huhog* helyett). Az *-ng* kialakulása eléggé tisztázott (l. Bartha: MNy. 51: 24—32), stilisztikai vonatkozásai azonban még meglehetősen homályosak, de tagadhatatlan, hogy van stílári értékük (l. erről Sauvageot: Sur quelques faits de nasalisation expressive. Mélanges Vendryès 316—22). Elsősorban a hangutánzásban és hangulatfestésben értékesíthető (Zolnai: Szóhangulat és kifejező hangváltozás 164—6).

„Amaz ijjesztő boltoknál | Hol most baglyok *huhongnak*, | S a rémítő nyílásoknál | Száraz kórók *suhongnak*...” (Berzsenyi: Mulandóságok); „Ah, e fáradtság, *rebengés* | Nem gyötörte a rabot” (Arany: A rablelkek); „...vad *riongások* verték fel a falucska csendjét” (Mikszáth: Pernye. Révai 10: 139; idézi Rubinyi: Mikszáth 213); „...a fekete égből lassan *hullongani* kezd a hó...” (Kosztolányi: Narancsszín felhő; idézi Horváth Mária: Nyr. 83: 300).

ε) Közismert eljárás a makaronikus képzés: idegen eredetű képzőt illesztnek magyar alapszóhoz. Sajátos, felemás jellegük miatt komikus hatásúak, kedélyes, tréfás hangulat tapad hozzájuk (Zolnai: MNy. 19: 32; MagyStil. 229—30): „E *csizmographiai* értekezés nagyon felemelte Cseresznyés uram kedélyét” (Jókai: És mégis mozog a föld 2: 280; idézi Somogyi: Nyr. 44: 32); „Azért is hitták Kape-rape Mihálynak a *diákizáló* urak” (Mikszáth: Kisértet Lublón és egyéb elbeszélések. Révai 15: 155; idézi Rubinyi: Mikszáth 132); „Ne búsujjon, ha *parasztikusan* ejtyük is a szót, parasztok hallgatták...” (Gárdonyi: Göre Marcsa lakodalma 2).

ξ) Új és expresszív értékű származékot nemcsak úgy alkothatnak, hogy megmásiítják a megszokott képzésmódot, megcserélik a formánsot, hanem úgy is, hogy egy azonos funkciójú formánssal megtoldják a származékot.

¹ A nyújtott szóalak expresszivitásáról l. Spitzer: Stilstudien 1: 97—8; MagyStil. 160—1; Gombocz: MNy. 12: 385.

² Nyelvjárási vonatkozásában l. erről Bartha: MNy. 1: 40.

Azonos szerepű képzők egymásutánisága miatt egy ilyen származék nemcsak újszerűségével hat, hanem azzal is, és főleg azzal, hogy ismétlődik benne valaminek a kifejezése, és ez fokozásra vagy gyengítésre, esetleg valamilyen árnyalásra teremt lehetőséget. „Né hogy *cirókálgat!*” (társalgási nyelv); „A szerkesztő úr *dudolászgatva* jött-ment az asztalok közt...” (Móra: Első gazdáim. A világ így megyen. Szépirodalmi Kiadó. Bp., 1956. 84); „Roskad a kásás hó, *cseperészget* a bádogeresz már...” (József Attila: Flóra 1. Hexameterek).

c) Az eddig ismertetett eljárások mellett egészen sajátos jellegű a játszi szóképzés. Lényeges vonásait Laczkó Géza „Játszi szóképzés” című munkája alapján (NyF. 49) jól ismerjük. Persze, egészen természetes, hogy az eddig követett rendszerezés és esetleg maga a stilisztikai szemlélet a játszi szóképzés szűkebb értelmezését kívánja. Inkább csak azokat az eseteket vonhatjuk ide, amelyekben sajátos módon és egész újonnan alakult képzőt találunk. Laczkó munkájából ezeket a következő példákkal világíthatjuk meg: *zajgódóm* 'vásár' (31), *rosszházi* 'pajkos gyerek' (36), *nyelvfritty* 'nyelveskedő, gyors beszédű nő' (39), *csunyácki* 'csúnya' (45).

A játszi szóképzés főleg a tréfálkozásnak, humoroskodásnak és ironizálásnak az eszköze (Laczkó i. m. 3; MagyStil. 230).

d) A játszi szóképzéssel függ össze (s részben az is) több, egymástól némileg elütő természetű eljárás, amelyek kevésbé lényegeseek, ritkák, éppen ezért egy csoportba összevonva tárgyaljuk. Még azt is el kell róluk mondanunk, hogy tulajdonképpen nem is szóképzésbeli eljárások ezek, hanem más természetű jelenségekkel függnek össze, de minthogy az egész származék jellegét módosítják, újszerűvé s így expresszívúvá teszik, tanácsosnak látszik idevonni őket.

a) Módosíthatja a származék jellegét, ha nem a szokásos tőalakból, hanem annak más változatából képezik: „Ablak, ajtó *zörg*” (Vajda János: Ártor és Ida); „E szomorúságokkal elegyes beszélgetés közben jóízűen *evögelődtek — ivogalódtak*” (Gárdonyi: Ábel és Eszter. Légrády, 1924. 14); „Megborzaszt az emberi *rosszság*” (Ady: Az örök gyermekség).

β) Sokat változtathat a származék jellegén az is, ha a szó hangtestét megnyújtják: valamilyen nyújtó hang vagy hangsoport toldódik bele az alapszóba, vagy az alapszó és a képző közé. A nyújtott szóalak sajátos jellege meg újszerűsége miatt rendszerint erősebb expresszivitású, mint az eredeti megszokott változat. Például: „Ne mind *pitíszkálj* azzal!” (társalgási stílus); „Kihozott a házból egy nagy fekete *csöcsörös* korsót” (Gárdonyi: Hosszúhajú veszedelem 1: 79; idézi Vozáry: Nyr. 44: 71) 'csecses'.

γ) Értékes stiláris forrásként könyvelhetjük el a csonkult alapszóból képzett származékokat:¹ „Hagyjuk a *dumcsikat*” (társalgási nyelv), a származék a *dumál*-ból ered; „*Nyafi* hang” (Gárdonyi Géza: Hosszúhajú veszedelem 2: 83; idézi Vozáry: Nyr. 44: 75); „Ki voltam öreg *grammás*-diák koromban...” (Ady: Hunn új legenda; vö. Zolnai: Nyelv és stílus 181).

Másfajta rövidítési lehetőség hozta létre a *bíbelődik*-ből a *bíbel*-t (vö. MagyStil. 227):

Kertészkedem mélán, nyugodtan,
Gyümölcsfáim közt *bíbelek*.

(Arany: A kertben)

¹ A rövidség stilisztikai értékéről l. MagyStil. 160—1.

Ettől is eltérő alkotású a *vonigál* helyett a *vongál*: „A ló elrándul a kezéből, és a fejét oldalt *vongálva* robog el...” (Gárdonyi: Isten rabjai. Dante, 30).

Egészen sajátos értékük van e szóalkotási csoporton belül az argó eredetű vagy argószerű *-i* képzős szavaknak: *cigi*, *csoki*, *diri*, *oszi*, *pufi* stb. Környezethangulatot felidéző erejük van, és familiáris, tréfás, kedveskedő hangulat tapad hozzájuk (MagyStil. 230).

9. A szóképzés stiláris lehetőségeinek felsorolása után azzal is meg kell próbálkoznunk, hogy a magyar nyelv képzőrendszerét mint stiláris forrást értékeljük.

A magyar nyelvben a szóképzés végső fokon azért értékes stiláris forrás, mert a képzőállomány igen-igen gazdag, sok a párhuzamos értékű, szinonim jellegű képző (pl. *-gat*, *-dos*, *-dogál*, *-kál* stb.) és rokon értelmű származék (pl. *szállong*, *szálldos*, *szálldogál*, *szállingózik*, *szállogat*). A képzőrendszer gazdagságát mintegy növeli az a körülmény is, hogy a legtöbb formáns poliszemantikus: nem egy, hanem több jelentésben tudja módosítani az alapszó értelmét. Emellett jelentős az is, hogy egy-egy képzőnek többféle hangalakváltozata is van (pl. *-tlan*, *-talan*), és ezek fölcserélhetők (minderről l. Bárczi: Nyr. 80: 10—1). Gazdag válogatási lehetőségeket biztosít tehát a nyelv képzőállománya, s ez azért számottevő jelentőségű, mert a stílussteremtés, a stílus módosítása végső fokon attól függ, hogy milyen gazdag az a kelléktár, amelyben válogatni lehet.

Ezt a gazdag eszköztárt azonban egy körülmény meglehetősen szegényesnek mutatja. Arra gondolunk, hogy a sok és sokfajta képző között meglehetősen kevés a működő, produktív formáns. Például mintegy harminc közismertebb gyakorító képzőbokrót tartunk számon, de ezek közül csak egy termékeny: a *-gat*, *-get*. S nem sokkal kedvezőbb a helyzet más képzőcsoportban sem. Stilisztikailag azonban mindez semmivel sem csökkenti a képzőállomány gazdagságát, hatékonyságát. Nem lényeges ez azért, mert stilisztikai szempontból — s ezt fentebb éppen látni lehetett — általában az az értékes képzésmód, amely szokatlan. S egy képzésmód (pl. *babuskál*, *nyírkál*) rendszerint éppen azért szokatlan, mert elüt a mindennapi, megszokott, kötött képzőhasználattól (pl. *babusgat*, *nyírogat*), attól, amelyről valóban megállapítható, hogy valamelyik képző már nem termékeny. De a produktivitás és improduktivitás szempontjából való ítélkezés nem jelent merev kategorizálást. Az általános, semmilyen stílushatás elérésére nem törekvő szürke nyelvhasználatra vonatkoztatva helytálló, s a nyelvi valóságot többé-kevésbé helyesen tükröző véleménynyilvánítás a képzők ilyen szempontú minősítése. Csak hogy ezeket a korlátokat a közlő áttöri akkor, amikor valamilyen hatást akar elérni. Ilyenkor valamilyen szokatlan, feltűnő képzésmóddal él, s ebből rendszerint stílushatás fakad. Mindez azért lehetséges, mert míg egy formáns képző volta a nyelvérzék számára világos, addig mindig megvan a lehetőség arra, hogy bár csak alkalomszerűen, valamilyen pillanatnyi beszédhelyzet kívánalmának megfelelően új származékot alkossanak egy különben improduktív képzővel is.

Ha ezeket a gondolatokat tovább folytatjuk, és feltesszük, hogy a magyar nyelv valamennyi képzőként számontartott formánsa termékeny, akkor a szóképzés stilisztikai lehetőségei jóval kisebbek volnának, hiszen így a képzők sokkal kevesebb új hatású származékot alkothatnának, nem volna

olyan, amely az újszerűség varázsával hatna. Ha ez így volna, akkor élne sok párhuzamos származék, olyan, mint pl. a *kapkod*, *kapdos*; *fiúcska*, *fiúka*, s ezek között sok volna az olyan jelentésmegosztásos pár, mint például *csapkod*, *csapong*; *nyomtat*, *nyomaszt*; *bizalom*, *bizodalom*, de kevésbé lehetne új zamatú származékokat teremteni. Ez a feltevés és a belőle folyó következmények is azt bizonyítják, hogy a nagy létszámú képzőállomány és ezen belül a produktív formánsok elenyésző száma a stilisztika szempontjából nem kedvezőtlen, hanem nagyon is előnyös körülmény, s ez is alapja a szóképzés stílárís gazdagságának, ez is bő vízüvé teszi a képzőhasználatot mint stílárís forrást.

*

A szóképzés, mint látni lehetett, eléggé változatos kifejezési lehetőségekkel gazdagítja a stíluseszközök rendszerét. Ennek felvázolása azonban arról is meggyőz, hogy még igen sok részletfeladat elvégzése vár a stilisztika művelőire. El kell végezni az egyes képzők és képzőcsoportok (pl. gyakorító, kicsinyítő) stilisztikai minősítését. Tanulmányozásra vár az irodalmi alkotások és írók, költők képzőhasználat is. Ez esetben arra is figyelmet kell fordítani, hogy egy egész mű vagy egy szerző kifejezőrendszerében milyen helyet foglal el a szóképzés: milyen kapcsolatai vannak más természetű eszközökkel, és milyen más stíluseszközökkel valósítható meg még az a közlési mód, amelyet a kérdéses szerző képzőhasználatával is elért. Szükségesnek látszik ezek mellett az is, hogy mindegyik nyelvi stílus (pl. társalgási, tudományos) és stílusárnyalat (pl. bizalmas, tréfás) szóképzésének sajátos vonásait feltárják, és minden bizonnyal igen tanulságos és érdekes következtetések megfogalmazását teszi lehetővé, ha tanulmányozni fogják az egyes irodalmi stílusok (pl. barokk, romantika) képzésmódjainak sajátosságait is.

Jelentős mértékben gyarapíthatja ismereteinket az is, ha megvizsgálják majd, hogy a magyarból más nyelvre fordítók milyen stíluseszközzel fejezik ki azt a tartalmat és hangulatot, amelyet a magyar nyelv képzőkkel jelöl, és fordítva: a magyar nyelvre áültetett szövegben megfigyelhető stílárís értékű képzőhasználatnak mik a megfelelői az eredeti szövegben.

Sok tehát még a tennivaló. De az is kétségtelen, hogy ezek megvalósítása után sokkal világosabb képet alkothatunk majd a szóképzésről mint stílárís forrásról.

Szabó Zoltán

Még egyszer a beszéd-töltelékekről

Implom József és H. Molnár Ilona tanulságos, egymást kiegészítő cikkei a beszéd-töltelékekről (Nyr. 84: 301, 85: 51) a nyelvészeti érdeklődés előterébe hoztak egy olyan kérdést, amely eddig inkább a nyelvművelés területére szorult. Hozzáteve egyet-mást gondolataikhoz talán néhány kérdés feltevésével, mintsem megoldásával szeretnék szolgálni.

1. Bár a beszéd-töltelékét könnyen felismerjük, és félreismerhetetlen nevetéssel vagy bosszankodással reagálunk rá, még sincs róla pontos meghatározásunk. A nézeteknek az a csekély eltérése, amely az előző cikkeken akörül merült fel, vajon a modális mondatkezdő szavakat („nézetem szerint”, „én úgy látom, hogy...”) beszéd-tölteléknek tekintsük-e, vagy adott esetben pozitív szerepet tulajdonítsunk nekik, arra vall, hogy a beszéd-töltelék

fogalma eléggé labilis. Két irányban kell elhatárolni. Egyrészt a közhely (az üres fecsegés, a parlagi szellemeskedés, a „pszeudokonverzáció”), másrészt a terjengősség (redundancia) bizonyos fajai felé. Nem minden beszéd-töltelék, ami a beszédben felesleges, semmitmondó. Lehet a semmiről a végtelenségig fecsegni (vö. Karinthý Frigyes: „Vannak kellemes emberek”, „Plemplem”, „Hogy van?”), ezt mégsem nevezzük beszéd-tölteléknek. Másrészt tudjuk, hogy információelméleti értelemben a magyar beszélgetések terjengőssége 71%, mégis lehetséges, hogy ebből a nagy és különféle elemekből összetevődő mennyiségből semmi sem jut beszéd-töltelékekre. Vagyis a 71%-os átlagos terjengősség fennáll akkor is, ha a beszédben nem fordul elő töltelékszó.

A beszéd-töltelék valahol e két jelenség — az üres beszéd és az élőbeszédre tipikus terjengősség — között foglal helyet. Mik a sajátosságai? Elsősorban a szóhasználat bizonyos egyhangúsága, színtelensége, kíméletlen visszavisszatérése, sztereotípiája. A szónak, a szókapcsolatnak el kell kopnia, nagy gyakorisággal kell előfordulnia a beszédben, hogy tölteléknek érezhessük. De ezzel elválaszthatatlanul együtt jár mint második ismérv, hogy a szó vagy szókapcsolat *f u n k c i ó j á n a k* is torzulást kell szenvednie. Mintegy ki kell szakadnia a mondatból, már-már „magábanvaló” létet kell élnie, hogy a mondatba kerülve tölteléknek, tehát ne a beszéd szerves részének, hanem erőszakkal belekényszerített részének érezzük. Nem a szó magábanvaló jelentése, hanem a beszédben játszott funkciója — adott esetben „funkciótlansága” — a jellemző itt. Például az *érted?* kérdés egy fejtegetés végén lehet teljesen helyénvaló; mondjuk, a tanár ellenőrzi, hogy a diák megértette-e őt, és továbbhaladhat-e. De ha az *érted?* minden mondat végén ismétlődik, sőt mondatok közepére is becsúszik, már joggal gyaníthatjuk, hogy ellenőrző funkcióját elvesztette, és funkciótlanná vált. Végül, ha felváltja a bosszantó és logikátlan *értem?*, a legkellemetlenebb töltelékszavak egyikével találjuk magunkat szemben.

E két feltétel — a sztereotípija és a funkciótorzulás — együttese alkotja a töltelékot. Ha csak az első feltétel van jelen, a beszéd egyhangú. Ha csak a második, a beszéd értelmetlen. A beszéd-töltelék tehát az értelmetlen egyhangúság vagy az egyhangú értelmetlenség.

2. Ha az információelmélet keretében szemléljük a beszéd-töltelékeket, nyilvánvaló, hogy bennük a terjengősségnek egyik fajtát láthatjuk. De milyen fajtát? A nyelvi terjengősségnek számos formája van. Előfordul már a hangnál — szinte valamennyi magánhangzót elhagyhatnók, a szöveg mégis érthető volna. Egyes szavak is kihagyhatók a mondatból az érthetőség kára nélkül. De maga a nyelvtaniszerkezet: a ragozás, a szórend is a terjengősségnek egy faja. A beszéd-tölteléknek legalábbis *s z ó n a k* kell lennie. Éspedig olyan szónak, amely elhagyható a mondatból anélkül, hogy annak szintaxisa sérülést szenvedne. A töltelék nemcsak jelentésanilag (szemantikusan), hanem szintaktikusan is üres. Nem szerves része a mondatnak. Amit „nyelvérzék”-nek nevezünk, javarészt nem egyéb, mint a szintaktikus jól képzettség iránti, ösztönössé vált figyelem. Hamarabb üti meg fülünket, ha az állítmány nem egyezik az alánnyal, ha rossz a szórend, ha hiányzik a mondatnak egy szerkezeti része, mint a jelentéstani hiba. Ezért bosszant, ezért kelt negatív esztétikai hatást a szintaktikus szempontból zavaró elem, a selejt. A beszéd-töltelék „funkciótlansága” tehát hármat jelent: *a)* a szót természetétől idegen összefüggésben használták, *b)* a beszéd összefüggésében a szó nem jelent

semmit, c) kidobható a mondatból anélkül, hogy a mondat szerkezetében őr maradna utána.

3. Tudjuk, hogy a terjengősségnek a nyelvben, a beszédben pozitív szerepe is van: védi a közlés biztonságát. Ha a beszéd maximális hírtartalommal rendelkezne, akkor a legkisebb zavaró hatás, a figyelem legcsekélyebb ellankadása is súlyosan veszélyeztetné megértését. Az élő-beszédben ez még inkább így van, ezért ez szükségképpen „lazítottabb” az írott szövegnél. A terjengősség mintegy kötőanyaga a hírtartalommal bíró beszédszakaszoknak: előkészít rájuk („kéremássan!”), és oldja az általuk kiváltott feszültséget („hát így”), egyáltalán: a beszéd minden időpontjában lazítóan hat. H. Molnár Ilona hívta fel a figyelmet a látszólag üres szavak, szókapcsolatok e védhető és indokolható szerepére. Nehéz is éles határt vonni e valamennyire pozitív funkció és a tulajdonképpen, rossz értelemben vett beszéd-töltelék között. A mennyiség csap itt át minőségbe. Egy bizonyos gyakoriság megszünteti a terjengősség közlésvédő jelentőségét, olyannyira, hogy a szokásos és szükségszerű terjengősségnek ellentétes hatása is lehet: ha túlságosan sok a beszéd-töltelék, és folytonosan megakasztja a beszédet, elvonhatja a figyelmet magáról a — csekély — mondanivalóról. Ilyenkor szoktunk — mint Implom József említi — középiskolás korunkban statisztikát készíteni tanárunk „namármostkéremszépen”-jeiről, képtelenek lévén az előadásra figyelni.

4. Érdeemes volna a gyakoribb beszéd-töltelégeket aszerint csoportosítani, hogy eredetileg milyen szófajok voltak. Egy ilyen elemzés bizonyos típusokat hozna felszínre, amilyenek például a következők: a) *Ugye, ugyebár, értem?, látnád?, tudod, kérem én* — eredetileg türelmetlen, várakozó, válasza fel-szólító kérdések, amelyeknek agresszív hangsúlya letompult, kérdő hang-lejtése elveszett, mint az *ugye* esetében is, amely töltelékként kijelentő mondatok közepére került. b) *Szóval, namármost, hát, akkor, nohát* — amelyeket legyen szabad konklúziószavaknak nevezni, minthogy bennük többnyire az az ideges törekvés fejeződik ki, hogy a szétfolyó beszédnek, beszélgetésnek határozott irányt adjunk, végkövetkeztetéshez jussunk segítségükkel. c) *Kérem, kéremszépen, kezitsókolom, könyörgöm, jaj drágám* — eredetileg felszólítások, felkiáltások. d) *Nem mondom, nem tudom én, mit tudom én* — eredetileg sem közönséges kijelentő tagadások, minthogy utánuk állítás következik („nem mondom, szép kis ügy-volt”), hanem egy ősi, mágikus-an-elhárító és a rákövetkező mondanivaló veszélyét tompító-semlegesítő tagadások elkopott formái.

5. Felmerül ismét a kérdés: miért használunk töltelékszavakat? A felelet ismert: rossz szokásból, fegyelmezetlenségből, nagyképűségből, divatból, vagy éppen, hogy a hiányzó mondanivalót segítségképpen egy szóval pótoljuk (Goethe: „denn immer wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zu rechter Zeit sich ein”). Úgy hiszem, ezeknél a — feltétlenül helyes — magyarázatoknál egy lépéssel még tovább lehet menni. A töltelékszavakat — hogy egy tőzsei hasonlattal éljünk — kettős árfolyamon jegyzik. A beszélő magasabb árfolyamon tartja a szót, számára valahogy fontos szavak ezek, a hallgató viszont érzi ürességüket, és bosszankodik rajtuk. De ha a beszélő számára a töltelékszó jelentősége van (vagyis ő maga nem érzi tölteléknek), akkor joggal tehetjük fel, hogy használata mögött valami rejtett — a használó

által sem tudott — intenciónak kell lennie, tehát a fegyelmezetlenség, a nagyképűség stb. mögött még valaminek lennie kell. Tudhatjuk ezt abból is, ahogyan a töltelékszavakra gyakran reagálunk. Ha sűrűn halljuk a *kérlek-szépen-t*, nyelvünkön a kérdés: „Ugyan mit kér tőlem?“, ha a sűrű *ugye-t* halljuk, *mi „ugye”-val* kérdeznénk vissza.

Beszéd-töltelék kevés van; Implom József hatvanat sorol fel, ezek közül is sok alig különbözik egymástól: *kérdezem — kérdezem én — kérdezem én azt*. Intenció viszont annál több van. Annak, aki beszéd-töltelékekre szorul, kis készletből kell választania. Ez a körülmény eleve meghatározza, hogy egy-egy konkrét beszédhelyzetben használt töltelékszó többszörösen determinált. Reménytelen feladat volna tehát egyes töltelékszavakat lélektanilag magyaráznunk. Inkább néhány intenciótípust jegyzünk fel, amely a töltelékszavak használata mögött rejlik.

a) Ismeretes az a védekező magatartás, amelynek az a célja, hogy a beszélő tartsa a beszéd fonalát, gondolatkereső szüneteiben ne hagyja a partnert szóhoz jutni, övé maradjon a kezdeményezés.

b) A töltelékszavak használata mögött igen gyakran különféle agresszív intenciók rejlenek, amelyek rendszerint az *úgy látom, nézetem szerint*-fajta modális bevezető szavakban, ezek halmozásában fejeződnek ki. Ilyen a csalhatatlannak tartott vélemény álszerű szubjektívizálása: „amit mondok, *csak* az én szerény nézetem szerint van így...” Az udvarias, de önérzetes ellenvéleménybevezetés: „*az én* nézetem szerint pedig...” A rá következő mondanivaló tautologikus variálása-ismétlése: „úgy látom, hogy az én nézetem szerint, ha szabad mondanom, tulajdonképpen...” Feltűnő, hogy ezekben az agresszív, leplezetten agresszív motivációjú beszéd-töltelékekben sűrűn fordul elő az egyes szám első vagy második személyű igerag vagy személynévmás („*érted?*“, „*értem?*“, „*én úgy látom*“, némelyek elviselhetetlen „*halló*“-zása a telefonban).

c) Eltompult viccelődés, elkopott önirónia: „*aszongya hogy aszongya*“, amely megfelelő gyakorisággal maga is töltelékké válik.

Azzal, hogy a töltelékhasználat magasabb árfolyamon tartja a szót, nyilvánvalóan túlkompenzálja valaminek — mondanivalója tartalmasságának, érdekességének, beszédképességének — hiányát. A beszéd-töltelékek sűrű használata rossz szokás. De a lélektanból tudjuk, hogy a rossz szokás — kényszer-cselekedet, amelyben valamely belső zavar talál kiélési, reagálási formát. A jelenség hasonló a „*tic*”-hez, a kényszeres mozdulatokhoz, s ha túlzott méretet ölt, a figyelő is azzal az idegességgel reagál rá, mint az efféle „*látható*” neurózisokra. És ahogyan a „*tic*” ragadós, úgy a beszéd-töltelékek használata is ragadós, a lélektanban használt kifejezéssel: „*ragadós tév-cselekedet*”. Ezért bárki befolyása alá kerülhet. De többnyire csak az kerül a befolyása alá, akiben kevés az ellenállás, és megvan benne a kellő diszpozíció, hogy mint a szép és értelmes beszédet pótló vagy zavaró nyelvi formában kedvét lelje, és kiélje valamely önmaga számára is ismeretlen, személyiségében gyökerező belső szándékát.

6. A beszéd-töltelék útjának utolsó állomása, hogy a beszédben lejáratott szó a szótárba visszakerülve differenciálja a szókinccset, vagyis szerencsés esetben megszűnik beszéd-töltelék lenni. Gyakori jelenség ez az angol nyelvben (*how do you do?*). Kellő konstelláció mellett az üres szavakból grammatikai formánsok lesznek, mint a latin *nec passum*-ból a francia *ne... pas*.

Ladányi Péter

Adalék az eufemizmus kérdéséhez

Az eufemizmus jelenségeit tárgyaló munkájában Zlinszky Aladár (Az eufemizmus. Bp. 1931. MTA; — vö. uő.: MNy. 20: 8—9, 23: 104—5) foglalkozik — többek között — az eufemisztikus szavak hangulati értékének gyakori változásával, valamint az újabb és újabb kifejezéseket kereső eufemizmus jelenségeivel (i. m. 79 és kk.). E jelenségek okát Zolnai Béla egy örökös szóhullámmásban látja, mely a szavak értékét lefelé süllyeszti vagy fölfelé emeli. Az eufemisztikus szó — mint mondja — a használat folytán hamar felveszi a leplezett szó hangulatát, és új eufemizmusra van szükség. (Vö. Zolnai Béla: Az idegen szavak kérdése nyelvészeti szempontból. MNy. 18: 148—55, Különöskepp: i. h. 151—2.)

Az újabb és újabb kifejezéseket kereső eufemizmus okát véleményem szerint másban is kereshetjük, mégpedig a szépítő, leplező kifejezésként használt szó eredeti jelentésének elhomályosulásában. Erre a lehetőségre egy újabb jelenség hívta fel a figyelmemet.

A vakokról — különösen vak ember jelenlétében — enyhítő, eufemisztikus kifejezéssel mint *világtalan*-okról szoktunk beszélni. Megfigyeltem azonban, hogy sok vak, különösen a nők nagy része sohasem használja — vagy csak nagyon ritkán — a *vak* szót. Ez a szó hangulati értéke és az e fogatkozásban szenvedők érzékeny lelkiállapota miatt érthető is. Nem használják azonban a szónak gyengédebb hangulatú szinonímáját, a *világtalan* szót sem. Következtesen és rendszeresen *nemlátó*-nak nevezik mind önmagukat, mind pedig hasonló állapotban levő társaikat. Egy ízben, mikor segíteni akartam egy vaknak a trolira való felszállásban, e szavakkal hárította el segítségemet: „Köszönöm, nem szállok fel. Egy *nemlátó*-t várok. Nézzen körül, nincs-e a közelben *nemlátó*.” Ugyancsak többször hallottam, csúcsforgalmi időben vakok és csökkent látásúak szájából a következő figyelmeztetést: „Várjanak a kocsi indításával, *nemlátó* akar felszállni!”

Az itt közölt pár adat egy új eufemisztikus kifejezés létrejöttét igazolja. A kifejezés létrejöttének okát természetesen kereshetjük a *világtalan* szó hangulati értékének megváltozásában, de azt hiszem, nem kockáztatok meg merész és lehetetlen feltevést, ha az okot máshol, máshol is keresem. Mikor még nem ismertem az új kifejezést, a zsúfolt trolibuszon ülőhelyet kértem egy akkor felszállt vak számára. A *világtalan* szót használtam. A vak ingerült, méltatlankodó és megbántott hangon oktatott ki: „Kérem, én nem vagyok *világtalan*. Nekem van *világom*, az, amiben élek. Csak nem látok. *Nemlátó* vagyok. *Világtalan* ember nincs, csak *nemlátó*.”

A szóhasználat és az említett magyarázat elterjedtsége után érdeklődtem a Vakok Intézetének több tagjától. Tőlük azt a felvilágosítást kaptam, hogy a *nemlátó* kifejezés elsősorban az „életben kinn élő” vakok között terjedhetett el, hiszen a Vakok Intézetének tagjai és növendékei állandóan és rendszeresen használják a *vak*, *vakoda* (= vakok intézete), *vaksi* stb. szót. Az új kifejezést újkeletűnek és rossznak tartják, annak ellenére, hogy — ha nem tudatosan is, de — használják. A *vak* szót egyáltalán nem érzik bántónak. A *nemlátó* kifejezést — úgy gondolják — az „életben kinn élő” (tehát az intézet kereteiből kiszakadt vagy azon kívül élő) vakok hozták létre egyrészt szépítő szándékkal, másrészt pedig mert a *világ* szó ’világosság, lux’ jelentésének elhomályosodása következtében azt a meggyőződésüket — és meggyőződésünket — akarják kifejezni, hogy ma már a vakok is éppen olyan

teljes jogú tagjai a társadalomnak, mint az egészséges emberek. A különbség csak annyi, hogy a vakok nem látnak, nem látók azokkal szemben, akik látók. A vakok magyarázata alapján tehát az eufemisztikus szándékon kívül az okot a *világ* szó elsődleges 'lux, lumen, világosság' jelentésének elhomályosulásában kell — vagy ebben is kell, illetőleg lehet — keresnünk.

Az eufemizmussal kapcsolatos jelentés- és hangulatváltozásokra már Balassa József is felhívta a figyelmet (A szavak jelentése. NyK. 30: 481). Csakhogy ő a szavak jelentésének, hangulatának megváltozását bizonyos esetekben az eufemizmusra törekvő használat következményének fogta fel; a *nemlátó* kifejezést pedig a *világtalan* szó jelentésének elhomályosulása vagy félremagyarázása hozta létre, tehát a Balassa által bemutatott fejlődéssel szemben a *vak* ~ *világtalan* ~ *nemlátó* szavak esetében más folyamattal van dolgunk. Természetesen nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a *világtalan* szó hangulati értékenek a vakok között történt megváltozása is szerepet játszhatott az új kifejezés megalkotásában.

A kifejezés létrejöttét elősegíthette az a tény, hogy a *vak* és *világtalan* szónak a köznyelvben éppen úgy nincs megfelelő ellenpárja, mint a *süket*, *süket* szónak. A köznyelv a *vak*, illetőleg a *süket* ellentétét általában körülírással fejezi ki: *Látom, nem vagyok vak ; Hallom, nem vagyok süket!* A vakoknak, süketeknek (és hozzátartozóiknak) azonban van kifejezésük a *nem vak* és a *nem süket* fogalmára. A *vak* szó ellenpárja a *látó*, a *süketé* pedig a *halló*. E két kifejezésből tehát a bántónak és helytelennek érzett *vak* és *világtalan* helyett könnyen kialakulhatott — most már — a *látó* ellenpárjaként az új *nemlátó* kifejezés és alakulhat ki — mint ahogy kialakulóban is van — a *süket* emberek hozzátartozói között a *süket* szó helyett a *nemhalló* kifejezés, mely egyúttal a *halló* ellenpárja is.

Wacha Imre

Babits mondattípusai

1. Többen megállapították, hogy Babits költői nyelvének egyik legfőbb jellegzetessége a mondatszerkesztésben nyilvánul meg; a rövid vagy hosszú, egyszerű vagy összetett, hiányos vagy teljes, tömören összefogott vagy kuszán szétágazó, hullámozó, gyűrűző mondatok határozzák meg verseinek szerkezetét, és bennük tükröződik a vers hangulata. „Míg Ady reformja a szavakra és azok használatára vonatkozott, Babits a magyar mondatot újítja meg — írja Szerb Antal. — Amint Adynál a szónak, Babitsnál a mondatszerkezetnek nagyobb szerep jut, mint pusztán a gondolatközlés: kanyarulataival, tömörségével vagy soványságával, lassúságával vagy gyorsaságával ki kell fejeznie az atmoszférát is, a gondolat érzelmi velejáróját, amit Adynál a szó színe és szimbolikus értéke fejezett ki” (Magyar irodalomtörténet. 1943. 473. Vö. még Szerb Antal: Az intellektuális költő. Széphalom 1927. 129; Sőtér István: Babits- emlékkönyv. 1941. 58). Más-más funkciót tölt be a hiányos mondat, a rövidre zárt teljes mondat és a többszörösen összetett, nemritkán 10—20 verssorra vagy egész — 40—50 soros! — versre kiterjedő, jellegzetes „babitsi hosszú mondat”.

A hiányos vagy kihagyásos mondatokat, a mondat értékű, de alanyra — állítmányra nem bontható szó szerkezeteket vagy egy szóból álló kifejezéseket a stilisztikák „ellipszis” néven tartják számon. H. Seidler szerint az ilyen alakulások nem egyes mondatelemek elhagyása útján keletkeztek, hanem a nyelvi megformálás első stádiumát mutatják: azt a helyzetet, amikor a mozdulat, arcjáték már nem elégséges a kifejezésre (Allgemeine Stilistik. 1953. 194—5. Vö. Bühler: Sprachtheorie 155). Ez a megállapítás leginkább azokra a mondatokra vonatkoztatható, amelyek izgatott, feszült lelkiállapotot tükröznek; ilyen a torony tetején szédülő emberé:

Lefelé, lefelé! ... hamar! ... a deszka koppan

Egy perc ... egy szédülés ... a szív ijedve dobban

(San Giorgio Maggiore I)¹

¹ A verscímek után álló rövidítések a következő verskötetek címét jelzik: I.= Levelek Irisz koszorújából, 1902—08. H.=Herceg, hátha megjön a tél is! 1909—11. R.=Recitativ, 1911—13. B.=Béke és háború között, 1913—16. Ny.=Nyugtalan-ság völgye, 1917—20. Sz.=Sziget és tenger, 1921—24. Ih.=Az istenek halnak, az ember él, 1925—27. V.=Versenyt az esztendővel! 1928—33. U.=Újabb versek, 1934—37. Az idézés alapja verseknél „Babits Mihály összes művei. Összes versek” (Franklin, é. n.), prózai műveknél „Babits Mihály összegyűjtött munkái” (Athenaeum, é. n.; 10 kötet). A szövegközi ... az eredeti szöveg pontozása, ... az én kihagyásaimat jelzi.

a Mozgófénykép (I.) amerikai milliomosáé, amikor felfedezi lánya szökését:

Vádat sug a létra. Mi volt az? *Utánok! A gép! Tova!*

a magányosságtól rettegő költőé:

*Leszállni, haza, az éjszakán —
ó, régi éjek! régi magány!*

....

Félek egyedül már, mint temetőn
vagy mint aki egy halottal aludna —
Ó, kocsira! vissza! fénybe! körutra!

(Haza a telepre R.)

Gyakran elliptikusak az erős érzelmi töltésű felkiáltó, felszólító, kérdő mondatok:

*Többet, örökké
többet, amíg élünk!*

(A sziget nem elég magas Sz.)

*rajta, mint vidám favágók
már csattog a fejsze! —
és félre azt, ami nehéz : a lélek
izzadt ruháját*

(Kabátdobós, kalaphajítós ! Ih.)

• *Hol a szem, szemével farkasszemet nézni?*

(Petőfi koszorúi Sz.)

A nyelvi megformáltság kezdeti fokán állnak azok a hiányos mondatok is, amelyek félig öntudatlan lelkiállapotot jellemeznek. A Verses napló (V.) ébredezőjének tudatába még csak a madárcsicsergés hatolt be:

Most apad az álmok vize.
Kenderice. Kenderice. (413)

A beteg ember ködös kábultságában környezete egyetlen derűs színfoltját fogja fel:

Bágyadt ágyban fekszem, fekszem.
*Nappal már, de semmi kedvem ...
paplanom virágai.*

(Paplanom virágai V.)

Igen fontos szerep jut a hiányos mondatoknak az impresszionista leírásban (vö. E. Riesel: Abriss der deutschen Stilistik. Moskau 1954. 296—7. T. Lovas Rózsa: MNyTK. 72. 17—8, III. Nykongr. 271). Szinte klasszikus példája ennek a stílusnak a sokat idézett „Messze ... messze ...” (I.):

*Némethón. Város, régi ház :
emeletes tető, faváz.
Cégérek, kancsók, ó kutak,
hízott polgárok, szűk utak.*

Különösen Babits fiataalkori verseire jellemző a világ jelenségeinek apró, felvillanó színfoltokban való bemutatása. Így ábrázolja az elhanyagolt parkot („Szivárványszínű hínár s füst, a gyárak füstje, | korhadtt bűrü sík moha,

pókháló ezüstje" [stb.] Emléksorok egy régi pécsi uszodára I. 51), a vonatról látott falusi tájat („A falunak tornya karcsú, | *körül karcsú könnyű fák*, | *falu fölött vörös arcú*, | *sárga bajszú holdvilág*" Augusztus R.), az 1912-i nagy tüntetést („*Pest utcái között rohanó nép, puskalövések*, | *rendőr, tört üvegek, népszava, forradalom*" Május huszonhárom Rákospalotán B.). A „Ballada Irisz fátyoláról" (H.) három évszak-strófája jellegzetesen impresszionista, sőt pointillista kép:

Megjön a tavasz tarkasága:
fehér pöttyök és piros pontok,
virágos fák, tavaszi gondok

....
S megjön a nyárnak tarkasága:
poros utak, száraz porondok,
a kertkarókon piros gombok •

....
S megjön az ősznek tarkasága:
aranyos lombok, piros lombok,
gyümölcsös berkek, hangos dombok [stb.]

Az ilyen sorozatokat néha ott váltja fel állítmányos, tagolt mondat, ahol maga az ábrázolt jelenség élénkebbé, mozgalmasabbá válik. Az Asztalfiók (Csendéletek I.; Babits ritkán jelentkező humorának egyik megnyilatkozása) az iskolásgyerekek kacatjait a maguk „ömlesztett" összevisszaságában leltározza:

Im egy invalidus bázár,
mit rozsdás bádóg, cifra zár
s faragesált barna deszka fed.
Benn ó toll s rágott ócska szár
bélyegzett bélyeg s más szemet,
mit kis diák cserén beszéd,
skatulya, kártya, gyufaszál,
ó kiflicsücs, papírszelet,

az ember formájú játékszerek bemutatása azonban már igei állítmányokkal élénkül:

babaláb dróttal rádmered,
s lenhajas porcellánfejet
gumi, spagét, rézdrót kuszál ;
tompul a hajlott ónhuszár,
sarokban pukkadtt krampusz áll,
rád-öltve a forgácsbelet.

A Kártyavár című regényben az újvárosi (újpesti) Duna-part látványa is állítmánytalan mondatokban tárul elénk: „*Hajók, kémények fehér, fekete színe. Por, széntörmelék, zsákok. Füst! Búcsúzó napfény. Avult köveken nagy vas-karikák piszkos ágya. A földön egy drótkötél számára való óriás faspulni, mez-telen*" (stb.). A sivár képek mögött azonban — először csak főnévi igenévi, majd ragozott igei állítmánnyal — megjelenik a mozgó természet: „*De len-tebb sejtteni már, érezni a vizet, a Dunát, amint mossa, viszi le mindezt a sok piszkot a tengerbe, a Fekete-tengerbe!*" (102).

A hiányos mondat impresszionista típusához közel áll az a XX. századi szépprózánkban igen elterjedt jelenség, hogy az ábrázolt cselekvést, jele-

netet, mintegy rendezői utasításként, a cselekvés helyének, idejének vagy körülményeinek tagolatlan nominális szerkezetekben való bemutatása vezet be (vö. Herczeg Gyula: A nominális stílus a magyarban. Nyr. 80: 210—3). A Timár Virgil fia című regény így kezdődik: „Ebéd a sóti ciszterciták refektóriumában” (3); egy további jelenet bevezetése: „A Bögöziék tág, derűs udvara. A terraszon vidám társaság. Borízú férfihangok bukkanásai közt lánycsicsergés könnyű pillangója” (73). Az ilyen leírások, amelyek valóban színdarabokból ismerősek, nagymértékben megjelenítő, érzékítő hatásúak; a mai tárca- és riportstílus nemegyszer vissza is él velük.

A kihagyásos mondatoknak az a típusa, amely tartalmatlan állítmánnyal — főleg a *van* igével — egészíthető ki (*itt a nyílam, kezemben a lant* stb.), gyakori és régi hagyományú jelenség nyelvünkben. Némelyek — Klemm és Gombocz nyomán — nem is tekintik ezeket hiányos mondatoknak, hanem a határozóban a névszói állítmánynak egy fajtáját látják (vö. Temesi Mihály: A kihagyásos szerkezetek határozói. Pais-empl. 242—7). A költői nyelvben az ilyen mondatok a megfaragott tömörség hatását keltik, s Babits, akinek egyik fő törekvése a nyelvi ökonómia, fölösleges szavak mellőzése, minden korszakában szívesen él velük:

csendben a törpe tanyák, félnek az édesanyák
(Új leoninusok H.)
Ó hidd el nékem, benned a Cél és nálad a Kulcs
(Zsoltár férfihangra Ny.)
De néked, koldus, rongyban a világ!
(Babylon egerei Ih.)

Igen gyakran a határozói igenév, néha más határozóragos igenév mellől hiányzik a *van* :

Porzója bogárülten, magja kirázva
(A halál automobilon I.)
vezetnek a méccsel a szoba felé, hol vetve menyasszonyi ágy
(Két nővér H.)
mindig nyitva az ablakom
— (Ketten, messze ... Ih.)

Szokatlanabbak azok a mondatok, amelyekből nem a *van*, hanem a *vagyok*, *vagy*, *vagyunk*, *vannak*, *volt* hiányzik:

De jaj! nem merek a kínpadra hágni
kész inkább Divus Augustust imádni
(Illusztrációk ... 1. R.)
Bár csinált tó, csent anyag, kicsike is tónak,
kéjjel fekszem rád hanyatt s evezek mint csónak
(Emléksorok egy régi pécsi uszodára I. 54)
Óh mi edzve karmosabb
öcsökhöz már
(A gazda bekeríti házát Ih.)
a bamba istenek tömérdek
kezei már tele nyílakkal
(Utca, délelőtt Sz.)

Prózai művek összetett mondataiból — különösen megengedő mellékmondatokból — a *volt* az egyhangú ismétlés elkerülése miatt marad el: „Jozsó már aljegyző volt, egyelőre a messze Fogarasban, *noha Miska már mozgósítva*, hogy első alkalomkor behozza maga mellé Sóttra” (Halálfiak 1: 210); „Kamuthy úr, *noha egyébként konzervatív*, nem volt feltétlen híve a családi nevelésnek” (Elza pilóta 210).

A köznyelvben is gyakori a *nincs, sincs* hiánya erős nyomatékú tagadó szókapcsolat mellől: „S ím még róla *semmi hír*” (Laodameia 111); „*se apád, | se anyád, | se országod, se tanyád*” (Cigánydal R.); „Csönd. *Semmi mozgás*” (Míg kesztyűddel ... Sz.).

A tagolatlan, hiányos mondatoknak egyik érdekes hangulatú fajtája az infinitivusos mondat sorozat, amely Komlós Aladár szerint „a hallgatóról, partnerről teljesen megfélemező, igazi mély magányosság nyelvtani alakja” (A líra műhelyében. 1961. 80), s amelynek legismertebb példái Ady Sírni, sírni, sírni, Kosztolányi Harsány kiáltások tavaszi reggel, József Attila Ülni, állni, ölni, halni című verse. Babitsnál csak prózában fordul elő: a Halálfiainak egy fejezetében, mely a félénk, gyámoltalan Nellinek azt a kínos álomhoz hasonló kalandját mondja el, mikor szélhámos férje, Gyula után utazik Pestre: „Egyedül *utazni, átszállni*, hordárt *keresni, unatkozni, tűnődni, gubbasztani* egy kocsisarokban .... s egyedül *lenni*, messze idegen tájakon egyedül, egyedül *megérkezni* a nagy, nyüzsgő pályaudvarra ....” (1: 243), majd később: „*Várni. Kinézni* az ablakon, *lesni* a lépéseket, *vizsgálni* az udvar emelet-rekeszeit” (1: 248).

A hiányos mondatok közé sorozhatjuk a megszakított, félbehagyott mondatokat, az ún. „aposiopesis”-t (vö. E. Riesel: Abriss der deutschen Stilistik 292—3). Az izgatott kedélyű beszélő néha félbeszakítja a megkezdett mondatot és újra kezd, mint a Golgotai csárda (I.) kockázó római katonája:

Lógjon aki ... vesd ki már !

vagy a Detektívhistória (Ny.) betörője, mikor megpillantja a detektívek autóját:

Mikor ott guggoltam a kassza előtt, s jaj, hangtalan
gyémánthegyű fúró fúrt — s a lámpa sárga sava mint arany
kard, a sötétben, a résben, kotort, kapart, keskenyen, élesen —
Látod az autót?

Ennél is nagyobb feszültséget teremt, ha a mondat azért marad befejezetlen, hogy ne mondja ki a kimondhatatlant: a borzadás fojtja el a szót. „Valakit — egy leányt, egy leányt — megfojtottam. És ha ma éjjel Etelka, a gyönyörű Etelka, itt nálunk a hófehér vendégágyban, csöndben, csöndben, mint egy kis madár, csöndben, csöndben?” (A gólyakalifa 132); „Vajjon ha választania kellene az öngyilkosság és ...?” (Halálfiak 2: 201).

2. A hiányos mondat, ha szabad így mondanunk, a nyelvtan mostoha-germeke; a költői nyelvben is csak a pillanatnyi impressziók, a hirtelen felcsapó érzések, indulatok kifejezése területén érvényesítheti jogait. Hogy a rövid, de teljes mondatokkal mi mindent fejezhet ki a költő, annak felsorolása annyi volna, mint kanállal kimerni a tengert. Legerősebb stílárius hatásuk a rövid mondatoknak akkor van, ha hosszú verssorokban halmozva követik

egymást. A bravúros Mozgófénykép (I.) így érzékelteti a film pergését és a rajta látott, szaporán váltakozó, izgalmas képeket:

Nyargalnak az útközi fák növekedve szemünkbe: a kocsi sötét pont:
nyargalnak az út jegenyéi. Kigyózik az út tova. Két kocsi két pont.
És fordul a kép. Jön a halmon a két szeretővel a gép lefelé.
Vakít ide: hallani szinte, amint robog a kanyarulat elé.
Nőnek az arcok. A hölgy a lovagra simul. De az ég henye fellege gyül.
S tűnik kanyarodva a gép. Jön a második. Ebben a dült öreg ül.

(41)

A Politika (Ih.) utolsó strófájában a szimbólumokban kifejezett gondolatok komolyságát, súlyosságát emelik ki a köpogóan rövid mondatok:

Most harcol ő [a Nap] a Tél óriásaival. A gazdá
vár, kinéz, kerítést csinál, öntöz. A nagy vizek
zúgnak már. Vigyázni kell. Vésszel és áldással jön a Láng.

Erős kontraszthatást eredményeznek a hosszú mondatokat felváltó röviddek. Az Éji útban (Ny.) a vonat robogását, a sötét kocsiban üldögélő utas csapongó gondolatait követő hosszú mondat ott szakad meg, amikor a vonat hirtelen megáll, s az elzsongító zaj megszűntével a világ jelenségei élesebben hatolnak a tudatba:

.... láttam derengni a hóban a messze sötét
téli mezőket — míg egyszerre egy szembe robogó
vonat elcsap mindenkilátást — *zökken — megáll ... mi is zökkenünk —
megállunk mi is.* A prémes úr hirtelen elfújja pislogó
gyertyáját (kiszáll) — és mi váratlan sötétbe hökkenünk.
*Most jobban érezni a hideget. A kocsi nincs fűtve. Fázik a láb.
A szemközti vonatban katondk dalolnak. Ökörbögés messze.*

Rövid mondat és hosszú verssor között mindig valami belső feszültség van; a rövid verssorokat egészen kitöltő rövid mondatok kiegyenlítettebbek, harmonikusabbak. Ezt a harmóniát valósággal zenei hullámzássá emeli az egymást követő mondatok párhuzamos felépítése:

Rabjaink a barmot hajtják,
Szolgáink a sátrat hordják,
Lányaink a hálót foldják,
Fiaink a lovat tartják.

(Turáni induló I.)

Aki alszik, aludjon,
aki él az éljen,
a szegény hős pihenjen,
szegény nép reméljen.

(Húsvét előtt B.)

Komor mondanivaló a takarékosan megformált mondatok párhuzamos szerkezete révén intenzívebb nyomatékot kap:

Bankóinkat ki tépte széjjel?
Házainkat ki zúzta rommá?
Kertünket ki taposta széjjel?

(Utca, délelőtt Sz.)

Csak az én telem nem ily mulandó.
Csak az én halálom nem halandó.

.....

Barátaim egyenkint elhagytak,
akikkel jót tettem, megtagadtak;
akiket szerettem, nem szeretnek,
akikért ragyogtam, eltemetnek.

(Ősz és tavasz között U.)

A párhuzamos mondatszerkesztés nem mindig jár együtt a verssorok párhuzamos felépítésével; különösen enjambement-os technikájú versekben jön létre érdekes interferencia a mondat és a verssor hullámzása közt:

nagy Igazság-otthonodban apró tények ritka szomját
mint az édes víz szomját a tenger útasa, mint alantabb
sűrűbb lég szomját a légnék útasa — érezvén ....

(Egy filozófus halálára Ny. 247)

Mert nem nézek én mást ezután,
csak testvértüzek lobogását, nem hallok én mást ezután,
csak testvéreletek ritmusát

(Csillagokig! Ny.)

A nap kisüt s mosolygok; szürke felhő
árnyékoz s elborúlok, mint a felhő

(Siremlék Ih.)

3. Babits költői mondatszerkesztésében a legjellegzetesebb vonás a többszörösen összetett „hosszú-mondatok” alkalmazása. A vers — különösen a lírai költemény — általában idegenkedik a túlságosan bonyolult szerkezetű mondatoktól, mert ezeknek megértése erős logikai munkát kíván, s elvonja a figyelmet az érzelmi-hangulati tartalomról. Csak különleges költői mondani-való, speciális költői alkat tűri meg vagy éppenséggel kedveli a hosszú mondatokat (vö. H. Seidler: Allg. Stilistik 197—200, Cressot: Le style et ses techniques 207—14, H. W. Belmore: Rilke's craftsmanship 83—4).

A többszörösen összetett mondatnak egy típusa azonban régtől fogva otthonos a költészetben: az arányos szerkezetű, ritmikus felépítésű körmondat (vö. Zolnai Béla: Körmondat és tiráda. 1929. Fábíán—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilisztika vázlata 291—3). Ezeknek sémája, akármilyen hosszúak is, világos, áttekinthető: egymásnak mellérendelt — bár gyakran alárendelt mondatokkal terhelt — mellékmondatok arányosan tagolt sora vezet a főmondathoz vagy mellérendelt főmondatokhoz. Ilyen „klasszikus” körmondatra Babitsnak — jellemzően paradox módon — abban a versében találunk példát, amely éppen nem magasztos, költőietlen tartalmával megbotránkoz-tatta az akkori konzervatív irodalmi köröket: „A világosság udvará”-ban (I.). Ebben a főmondat alanya (*ők*) van részeire bontva (*a házmesterné, a cseléd, az asszony*), s mindegyik egy-egy időhatározói mellékmondatban ábrázolt cselekvéssel áll elének:

Csak a házmesterné, ha reggelente
 seprő s lapáttal végigjárt hatalma
 szemektől elrejtettebb szögein
 — míg nyelve is lapátként hánya piszkot —
 vagy a cseléd, mikor kiszórta a
 frissen tört váza drága cserepét
 — ügyetlensége kárát palástolni —
 ama hosszúkás keskeny ablak résén —
 vagy, eleinte, még az asszony is,
 ha gyertya nélkül, mert a gyertya drága,
 kamrában néha szerte rakosgatván
 leverte a polcra hébert, köcsögöt,
 s bosszankodék a szomszéd új falára,
 mely árnyékával kis tárát betölté —

Ezután érkeznek el a kapcsolatos mellérendelő viszonyban álló főmondatok:

csak ők emlékeztek hálásan olykor
 e csöpp szögletnek létezésire
 s nevezték német szóval, mely be sem megy
 versembe: Világosság Udvarának.

Babits korai korszakának egyik méltán leghíresebb verse az Esti kérdés (H.). Ennek 53 tíz- és tizenegyszótagos sora, egyetlen hatalmas ívelésű, körmondatszerűen ritmikus felépítésű mondat. Időhatározói mellékmondat indítja el:

Midőn az est, e lágyan takaró
 fekete, síma bársonytakaró
 melyet terít egy óriási dajka,
 a féltett földet lassan eltakarja,

s ezt a képet határozói bővítmény és az ehhez kapcsolódó következményes mellékmondatok részletezik:

s oly óvatossan, hogy minden fűszál
 lágy leple alatt egyenessen áll
 és nem kap a virágok szirma ráncot [stb.]

Majd az időhatározói mellékmondat fölé rendelt megengedő mellékmondatoknak választó kötőszóval összekapcsolt füzére következik, melyeknek mindegyike egy-egy miniatűr képet villant fel:

olyankor bárhol járj a nagyvilágban,
 vagy otthon ülhetsz barna, bús szobádban,
 vagy kávéházban bámészan vigyázd,
 hogy gyújtják sorban a napfényű gázt;
 ....
 vagy épp a vízi városban, a Riván,
 hol lángot apróz matt opáltükrök,
 merengj a messze multba visszaríván ....

E gyöngysort végigmorzsolva jutunk el a főmondatig, mely azonban tartalmilag üres, mondanivalóját áthárítja az utána következő (formailag képes helyhatározói, logikailag tárgyi) mellékmondatra:

mégis csak arra fogsz gondolni gyáván:
ez a sok szépség mind mire való?

A grammatikai főmondatot a költő — egy szó kicserélésével — megismétli:

mégis csak arra fogsz gondolni árván:

s a logikai főmondatot, magát a kérdést, amely a vers egész építményét — a klasszikus körmondattól eltérően — nem lezárja, hanem nyitva hagyja, véget nem érően aprózza, részletezi:

minek a selymes víz, a tarka márvány?
minek az est, e szárnyas takaró? [stb.]

A kérdéssorozat utolsó két tagja pedig a romantikus tirádák módján a végtelenbe nyílik:

miért nő a fű, hogyha majd leszárad?
miért szárad le, hogyha újra nő?

De a babitsi hosszú mondat fő típusa nem a szabályosan szerkesztett periódus, hanem az alá- és mellérendelést kuszán egybefonó, szétágazó, meg-megszakadó és újra visszakanyarodó vagy előre kigyózó, sokszor szinte kibogozhatatlannak tetsző mondatművevény. Legkorábbi jelentkezése ennek a típusnak A Danaidák (H.). A „szellőtlen, bús alvilág” hangulatát idéző, végtelenül csobogó, monoton ritmusú hosszú sorokat kitöltő első mondat váza mindössze ennyi: „Lenn a csöndes alvilágban .... óriási amphorákba .... ötven asszony mindörökre töltöget .... sohasem elég vizet.” Ezt a vázat leírások és ismétlések töltik ki: „.... hol asphodelos meg se moccan, gyászfa nem bókol galyával, mákvirág szirmát nem ejti .... hol a tók acéltükörként mozdulatlan elterülnek, pillák könnyen szenderülnek”, „.... a szél ott mélyen alszik, alszik asphodelos ágyban, mélyen alszik, nem beszél, ... óriási amphorákba, alabastrom amphorákba ötven asszony, bűnös asszony karcsu vázát megmerítve, majd merítve, majd ürítve kárhozott bús ötven asszony mindörökre töltöget.” Az egész vers ennek a témának a variációja: a mondatok a „kárhozott bús ötven asszony”, az „alabastrom amphorák”, a „majd merítve, majd ürítve” vissza-visszatértevel állandóan visszakanyarodnak, mint a Léthe, mely „nem enyész, nem ér tengerbe, hanem hétszer körbe-körbe, vissza önmagába”, s ezt az álomba-ringató csörgedezést eléggé különösen töri meg a logikai elkülönítést jelző kettős zárójel [( )].¹

Igen közel áll ehhez a mondatépítési módhoz az Isten kezében (R.), amely versformájában, egyvégtébe írt végtelen trocheusaival is emlékeztet A Danaidákra. Ennek mondataiból is ki lehet hámozni a pusztá lényegét: „Egy közép-kormélyi theológ .... gondolhatta, gondolom .... úgy mint én

¹ A [( )] adta Karinthynek azt az ötletet, hogy A Danaidák karikatúráját „matematikai költemény” alakjában írja meg, törtvonásokkal és gyökjelekkel.

diákkoromban .... Az Úr kezében élünk .... már e kéz egy sárga táj .... rajta jár, ki merre megy ....” — s ezt a vázat a „bájos régi doktor”-nak, a pécsi kis templom belsejének, Isten végtelen tenyerének aprólékosan részletező leírása tölti ki. A „pécsi kis templom”, az „aranylábú angyalok”, a „gondolhatta, gondolom”, „diákkoromban” újra meg újra előkerül, nemegyszer zárójelben; a mondatsema azonban már nem annyira körbe-körbe járó, mint A Danaidákban — ezt nem lehetett utánozni, megismételni —, a vers vonala a kacskaringókon keresztül is előre halad.

A vissza-visszakanyarodó mondatfolyamnak megint más funkcióját mutatja a grandiózus Húsvét előtt (B.). A költő mondanivalója olyan súlyos, környezete, amelynek el akarja kiáltani, annyira ellenséges, hogy háromszori nekifutásra van szüksége, amíg végre kimondhatja. Az első lélegzetvételtől még csak a szaggatott, izgatott fogadkozásra futja:

S ha kiszakad ajkam, akkor is,
e vad, vad március évadán,

....

szakadjon a véres ének !

A második, 39 sorra terjedő mondat a háború apokaliptikus képének felidézésével indul:

Van most dicsérni hősöket, Istenem !
van óriások vak diadalmait
zengeni, gépeket, ádáz
munkára hűlni borogatott
ágyúk izzó torkait ....

majd megismételve a fogadkozást: „S ha ajkam ronggyá szétszakad, akkor is”, eljut odáig, hogy kimondja:

én mégsem a gépet énekelem
márciusba, most mikor
a levegőn, a szél erején
érzeni nedves izét
vérünk nedvének, ...

végül újra világga kiáltja fogadkozását:

de ha szétszakad ajkam, akkor is
magyar dal március évadán,
szélnek tör a véres ének !

A harmadik mondat az előzőnek a csúcsáról indul el:

Én nem a győztest énekelem,
nem a nép-gépet, a vak hőst,
kinek minden lépése halál, ...

s a vers tulajdonképpeni mondanivalóját többszörösen alárendelt mondatba szorítva, izgalomfokozó, feszültségnövelő jelzők halmozásával késleltetve robantja ki végre:

hanem azt, aki lesz, akárki,
 ki először mondja ki azt a szót,
 ki először el meri mondani,
 kiáltani, bátor, bátor,
 azt a varázsszót, százezerek
 várta, lélekzetadó, szent,
 embermegváltó, visszaadó,
 nemzetmegmentő, kapunyitó,
 szabadító drága szót,
 hogy elég! hogy elég! elég volt!
 hogy béke! béke!
 béke! béke már!
 Legyen vége már!

Maga ez a késleltetés is kifejezi, micsoda roppant elszánás kellett ahhoz, hogy valaki 1916 márciusában elkiáltsa a „béke” szót. Ez után a csúcspont után a feszültség felenged, s az eddig zaklatott ritmusú rímtelen sorok szelíd magyaros lüktetésű, népdalszerűen naiv, rövid mondatos versbe fordulva lejtnek a befejezésig.

A hosszú mondatoknak ismét új típusa jelentkezik a Ny. kötetben. A kötetyitó Előszó úgyszólván programadó:

Egyszerű megint a versem — de mi ez a fáradt egyszerűség?
 Nem fiatal madár szárnyverésének egyszerűsége, nem fiatal szív
 dobogásának egyszerűsége már — hanem bágyadtan primitív
 mint öregek gyermekes mozdulata — ....

A háborús szenvedésekbe belefáradt költő a szabadverssé lazított ritmussal együtt szabadjára ereszti a mondatot is, és hagyja, hogy a kötetlenül felmerülő gondolatkapcsolásokat szinte az élőbeszéd lazaságával kövesse. Az Előszó — az első sor kérdése után — egyetlen, 19 hosszú (átlag 15—16 szótagos) sorra terjedő mondat, amelynek menetét a következő kötőszók jelzik: hanem .... mint .... mert .... mert .... mint .... s .... mert .... amelyben .... és mint .... és .... mint .... mert .... mely .... mint .... mint .... vagy .... ha .... ha .... ha .... ha .... hogy, ha .... vagy .... vagy .... vagy .... 1917 és 1920 között Babits a lelkiállapotának leginkább megfelelő kifejezési formát ebben a hosszú, kötetlen ritmusú, de rímes sorokból álló versben találta meg; legtöbbször a mondat is hosszú, laza szerkezetű, szabadon kigyózó. Az Éji út első fele egy 16½ sornyi, 9 gondolatjellel megszakított mondat; az erre következő (a vonat megállását követő) rövid mondatok után ismét egy 17 sorra terjedő, 8 gondolatjeles mondatban „surranak szét” a „kis ijedt gondolatok”. A 24 sorból álló Strófák egy templomhoz egyetlen mondat; 10—12 soros mondatok vannak A jószág dalában, Az óriások költögetésében; de ez a mondattípus jellemzi a zárt formájú, rövidsoros Szálló nap után és Háborús anthológiák című verseket is.

Ismét más funkciója van a hosszú mondatnak az Egy filozófus halálára című költeményben. Ezekben a 10—20 hosszú sorra terjedő mondatokban nincs fölösleges töltelék, nincs ismétlés, visszakanyarodás, szabad gondolatcsapongás: minden szónak súlya van, a képek, hasonlatok a filozófiai gondolat érzékelhetőbbé tételét szolgálják, a mondat felépítése, bármily bonyolult is, szigorúan logikus:

.... minden élmény eszme lesz,
 s mint a szélben jégcsapok erdőn, összecsendve levelez,
 vagy mint nagy barlangban a hangok, vagy tükrös szobában a fény
 egymásból születő sugaraknak mért szövevényeit szövéen
 — és mi más a sugár, mint önnön útja és törvénye? mi más
 mint a Fények szelleme és formája? mint a rajzvonás
 tiszta szelleme: szín és élmény nemde ön és kréta mind?

(246—7)

A Sz. kötettől kezdve a hosszú mondatok szerkezete valamelyest egyszerűsödik. Megritkulnak a zárójeles és gondolatjeles közbeszúrások, a gondolatmenetet megakasztó felkiáltások, indulatszók, a szabad asszociáció mellékvágányai: a mondat zsúfoltan, de egyenesen tör előre. Erős szenvedélyek öltenek testet ezekben a mondatokban, amilyen az Erdei lakásban (Sz.) civilizációellenes kifakadása:

Átkozott,
 aki először szükséges túl házat a
 házra rakott, hogy lenne emelet, s aki
 falat védett a fallal, míg betonból és
 betűből és aranyból ez a labirint
 fonódott, mely ma fojtogat, hogy tégedet,
 apánk, királyunk, kincsünk és örök jogunk,
 pénzért fizessen, aki egyszer, mint magam
 e kőhínárba csúszott, s kisebbek legyünk
 a csöpp állatnál, mert az veled szabadon
 néz szembe, Végtelenség!

Ilyen a Ne ily halált, ne ily harcot (Ih.) tiltakozása a háború ellen:

Örök harc a kívánságom,
 de nem ahogy tegnap láttam
 hivatalos-kényszeredve,
 kinek nincs is semmi kedve,
 gyávaságból s alázattal
 elmenni egy szolga-haddal;
 ölni ismeretlen testvért,
 aki bennünket nem is sért,
 mert — bár közös minden eszménk —
 ellenségnek kinevezték;
 parancsszóra halni végül
 cél nélkül és haszon nélkül
 kutyamód és árokmélyen —
 még a kutyát jobbnak vélem,
 mert ki tudná ránevelni
 ártatlan ebtársát ölni?

De nem tűnnek el a kuszán szétágazó, kacskaringózó mondatszerkezetek sem. Babits egyik legnagyobb „egymondatos” verse, a 40 hexameter hosszúságú sorból álló Mint különös hírmondó (V.) egyetlen hasonlat. Az első hat strófa (24 sor) a hasonlítást tartalmazó mellékmondat, de ezt is át- meg át- szövik a hasonlítotttra — magára a költőre — vonatkozó attributumok:

Mint különös hírmondó, ki nem tud semmi ujságot
mert nyáron át messze a hegytetején ült s ha este
kigyultak a város lámpái alatta, nem látta őket
sem nagyobbnak, sem közelebbnek a csillagoknál ....

az emberiség sorsáról való elmélkedések:

.... oly mindegy volt neki! tudta,
balga az emberi faj, nem nyughat, elrontja a jót is,
századokon át épít, s egy gyermeki civakodásért
újra ledönt mindent; ....

A 15. sorban kénytelen újra kitenni a hasonlítás alanyát, mert az olvasó már elfelejthette, kiről is van szó: „jól tudta ezt a hegyi hírnök”; majd az ősz leírása következik, metaforákkal és hasonlattal — hasonlat a hasonlatban! —:

de ha megjön a füttös,
korbácsos korhely, a szél, s ha kegyetlen a távolodó nap
kéjes mosollyal nézi, hogy sápadnak érte öngyilkos
bánatban elhagyott szeretői, a lombok és ingnak,
mint beteg táncoslány aki holtan hull ki a táncból:

Harmadszor is szükség van a hasonlítás alanyának megnevezésére, s megint hasonlatszerű kifejezés kapcsolódik hozzá:

akkor a hírnök föláll, veszi botját, s megindul a népes
völgyek felé mint akit nagy hír kerget le hegyéről
és ha kérdik a hírt, nem bír mást mondani: ősz van!
nagy hírként kiáltja amit mindenki tud: ősz van!

Most érkezik csak el a nagy hasonlat főmondata, amely a hasonlítottat tartalmazza, s mindjárt új hasonlat is csatlakozik hozzá:

úgy vagyok én is, nagy hír tudója: s mint bércezt annál több
forrás feszíti, mennél több hó ül fején, öreg szívem
úgy feszül a szavaktól; pedig mi hírt hozok én? ....

A vers befejező része valóban „nem tud semmi ujságot”, hiszen a költői mondanivalót már a nagy hasonlat kitérőiben kifejezte; itt már csak variál, más szavakkal, sűrítettebben mondja el ugyanazokat a gondolatokat:

.... forrong a világ, napok állnak
versenyt az évekkel, évek a századokkal, az örült
népek nyugtalanok: mit számít? én csak az őszre
nézek, az őszet érzem ....

Egymondatos vers az Intelem vezeklésre is (U.; 25 sor). Ezt tulajdonképpen csak az azonos első és utolsó sor tartja össze („Mivel e földön jónak lenni oly nehéz”), a közbeeső tagmondatok közül egyikre sem lehet rámondani,

hogy az volna az okhatározó mellékmondat főmondata. Éppen ez a szét-hulló szerkezet érzékelteti a halálra készülődő vallásos ember rettegését a túlvilági számonkéréstől.

A hosszú mondatok szerkesztésének legegyszerűbb és legkönnyebben áttekinthető módja: a mellérendelés. Mellérendelt mondatrészek halmozása Babitsnál jóval ritkább. Ilyen a — különben bonyolult felépítésű, egymondátos — Ildikó (U.) című vers eleje, amely a gyermek önfeledt játékát festi:

A messze kertutakon,
lépcsőkön, terraszokon,
a fűvek tengere közt
s küntebb, a zöld here közt,
sugaras domb oldalán
és fönna a cseresnyefán,
cseresnyefa tetejében,
homokja selyem ölében
vagy hintán, felleg előtt
meg-megpillantom őt ....

A Jónás könyvének azt a részletét, amelyben Jónás elmenekül Ninivéből, a mellérendeléses technika szédítő iramúvá teszi:

És Jónás akkor egy iszonyú átkot
kiáltva a királyra s udvarára
s az asszonyokra és a palotára
s a színészekre és a mimesekre
s az árusokra és a mivesekre
s az egész Ninivére mindenestül,
leugrott, és az örökön keresztül
kitört, s a termen át, s a szoborerdőn,
csarnokon, folyosókon és a kerten,
tavat megúszva, rácsokon lekúszva
s a vízvezeték-csatornán lecsúszva
utcán és bástyán, falmentén szaladva
rohant ki Ninivéből a szabadba,
egyetlen látomással dult szívében:
hogy kő kövön nem marad Ninivében.

(490)

A hosszú mondatot méltán tarthatjuk Babits egyik legjellemzőbb nyelvi sajátosságának. Igaz, nem egyedül az övé: Tóth Árpád is gyakran él bonyolult alárendeléses szerkesztésű, több sorra terjedő mondatokkal — Az új istenben, amely felépítésében és hangvételében különben is emlékeztet Babits Húsvét előttiére, a legnagyobb mondat 15 soros (vö. Kardos László: Tóth Árpád 128—9, 222). Szabó Lőrinc pedig éppenséggel meg is dönti Babits mondat-hosszúsági rekordjait: a Grand Hotel Miramonti egyetlen, 66 sorra terjedő mondat, az Egy jelentéktelen író halálára című vers gerince egy 58 és fél soros, A Bazilikában zúg a harang című pedig egy 67 soros mondat. (Mind-ez egy lázadó tartalmú szabadvers az 1926-ban megjelent A Sátán műremekei című kötetből.) Egyiküknél sem mutatja azonban a hosszú mondat azt a szerkesztésbeli és hangulati sokféleséget, mint Babitsnál, aki, mint láttuk,

különféle módozatait fel tudja használni tárgyilagos, lírai vagy epikus leírásra, álmohangulat és filozófiai elmélkedés, fáradt csüggedés és aktív politikai indulat költői kifejezésére. A babitsi hosszú mondat szoros kapcsolatban áll a versformával, a verstechnikával is: a lazított ritmusú, szabadversszerű, rímtelen vagy enjambement-nal tompított rímelésű verseknek mondatszövése is lazább, kuszább; a kötött formájúaké általában szigorúbban szerkesztett, tömör, nemegyszer zsúfolt. Költői egyéniségének, mondanivalónak és nyelvi formának hármas egysége példaszzerűen mutatkozik meg Babits mondat-típusaiban.

J. Soltész Katalin

„Egy kiállítás képei”

Jegyzetek a Tóth Árpád Emlékkiállításról

Amikor Muszorgszkij végigbolyongta barátja, V. Hartmann képműkiállítását, önkéntelenül a baudelaire-i „megfelelések” (Correspondances) mély lélektani igazságára szolgáltatott példát: alig szemlélt meg egy-egy képet, alkotó képzeletében máris zsongani, formálódni kezdett az az új zenei valóság, amelyhez a döntő benyomást a látott művek hangulata adta. Ha pedig nyelvész vagy inkább filológus bolyong az április 30-án megnyílt Tóth Árpád Emlékkiállítás harmonikus egyszerűséggel és megkapó tárgyiassággal berendezett termeiben, a kiállított kéziratok egyszerre eszébe juttatják szépirodalmi és különösen költői nyelvünk kutatásának minden gondját és nehézségét. Tóth Árpád finom ceruza- és, ha lehet, még finomabb tollvonásai bármely hivalkodó fotomontáznál többet mondanak: a hajdani alkotómunka ezer mozzanatát világítják meg, a lehető leghitelesebb módon. Lemondhat-e a stílustörténet ezeknek a mindmáig alig ismert mozzanatoknak tanulmányozásáról, s arról a sok-sok tanulságról, melyet a költőnek olykor bizony kusza javításokkal telt, de mégis valami belső fényt és biztonságot árasztó kéziratjai nyújtanak? A stílus kutatás minderről aligha mondhat le s a készülő kritikai kiadás természetesen még kevésbé; hadd következzen tehát itt néhány rövid jegyzet, az eddig még szinte meg sem indult magyar variáns kutatás serkentésére.

I. Első megjegyzéseink Tóth Árpád költeményeinek annyit dicsért sejtelmes varázsára, erre a Szabó Lőrinc szavai szerint „romantikusan tündöklő színjátékra” vonatkoznak (T. Á. Összes versei. Athenaeum⁵ 8). Úgynevezett „kritikai” kiadásaink sohasem bántak valami gyöngéden költőink magas nyelvállású, hosszú hangjaival; párját ritkítja az olyan Petőfi-kiadás, ahol — a kéziratnak megfelelően — „Hol sírjaink *domborúlnak*, Unokáink *leborúlnak*” (tehát nem *domborulnak*, *leborulnak*!) olvasható. A kelet-magyarországi származású Tóth Árpád, úgy látszik, különösen érzékeny volt a hosszú *ú, ű* szuggesztív erejére; éppen ezért öröndetes, hogy e hangzókhoz való ragaszkodását az eddigi kiadások is, legalább itt-ott, valamennyire tükrözik. Elvégre valóban nem csupán az utolsó előtti jambus pontossága múlik azon, hogy az Arany János ünnepére című vers 1. sorában *feketül* vagy *feketül* olvasható-e, hanem ennél sokkal több: „Oh költőnk! jajjá feketül a szó”. Ebben az esetben már a Szabó Lőrinc gondozta Athenaeum-kiadás is hibátlan, ámde nem lehet hibátlanak mondanunk minden esetben. Ugyanezen vers

8. sora ugyanis az eddigi kiadásokban így olvasható: „Vért szűr keresztül fönn a mennyezet”, a kézirat azonban — hogy mindjárt egy szövegváltozatot is hozzáfűzzünk — a következő képet mutatja:

Vért szűr keresztül $\left\{ \begin{array}{l} \langle \text{a szent} \rangle \\ \text{fönn a} \end{array} \right\}$ mennyezet.¹

Hogy a két hosszú *ű* (*szűr, keresztül*) közé itt valamiféle „költői magánhangzóilleszkedés” ver hidat, azt persze mondanunk is felesleges. Máskor is az efféle hosszú magánhangzók gyakorta támaszkodnak egy-egy hasonlóképpen megnyújtott és szinte magas nyelvállású hangra, bár az eddigi kiadások erről mit se tudnak. A Lélektől lélekig 4. szakasza eddig így kezdődött: „*Tanultam én...*”; hadd csengjen ezután, a költő szándékához sokkal hívebben, ugyanez a versszak most már így:

*Tanultam én, hogy általszűrve a
Tudósok finom kristályműszerén
Bús földünkkel s bús testemmel rokon
Elemekről ád hírt az égi fény.*

Ű, ű, ó, í, majd ú, ő, í — bonyolult harmóniájú akkordsorozat csendül fel itt, és számunkra az sem közömbös, hogy szinte mindegyik magas nyelvállású hanghoz egy-egy sejtelmesen susogó vagy szisszenő spirans is csatlakozik. Ismét más a hangszerelésük azoknak a hosszú hangoknak, amelyek a Körüti hajnal utolsó versszakát ékesítik. *Jajdult ki* olvastuk az eddigi kiadásokban, pedig a hiteles szöveg, egy nagyon fontos belső alliterációt biztosító szövegjavítással együtt, voltaképpen így hangzik:

$\left\{ \begin{array}{l} \langle \text{Egy} \rangle \\ \text{Bús} \end{array} \right\}$ gyársziréna bűgött, majd kopott
Sínjén villamos *jajdult ki* a térre...

Ezúttal a javítás az alighanem felesleges, sőt szinte zavaró mássalhangzónyújtást is kiküszöbölte („*Egy gyársziréna...*”); szokatlanul hosszú *gy* hangunkra, a kifejező hanghatások szempontjából, ezúttal igazán nem hárult semmiféle funkció.

2. Joggal vélhetnők, hogy Tóth Árpád, annyi finomra cizellált sor ötvösművésze, szinte mindig kedvelte a szövegösszefüggésből majdnem önkéntelenül adódó hangzásbeli „ékítményeket”. Egy-egy javítása azonban arról győz meg, hogy ő éppen e tekintetben nagyon igényes volt: tűnődő gonddal került a túlságosan szokványos hangzatkötéseket. Az Elégia egy rekettvebokorhoz 3—4. sorából a költő tudatosan küszöbölt ki például egy olyan fordulatot, amely ezt a könnyedségében is mély költeményt — tematikailag Leopardi Ginestrájának magyar párdarabját — túlságosan légiessé tette volna. A két kérdéses sor ugyanis így olvasható az egyik kéziratban:

¹ Itt és az alábbiakban a kéziratból kihúzott szövegrészleteket csúcsos zárójelbe tettem (< >), s hogy az egyes változatok időrendjét is szemléltessem, a későbbi változat fölül helyeztem. Szövegeinknek ilyen „emeletes” részeit tehát mindig felülről lefelé haladva vizsgálандók. Erről az ábrázolási módról l. még a Nyelvünk a reformkorban c. kötetben közölt tanulmányomat: Vers és nyelv 539—40.

A csónakos virágú, karcsú, szelíd rekettye,
 Sok, sok ringó $\left\{ \begin{array}{l} \langle \text{virág} \rangle \\ \text{kehely,} \end{array} \right\}$ száz $\left\{ \begin{array}{l} \langle \text{lenge} \rangle \\ \text{apró} \end{array} \right\}$ légi sajka.

Érdekes, hogy a kiadásokba — a most idézett javítás ellenére — mégis *virág* került, pedig ennek a megoldásnak versesztétikai szempontból kettős hátránya van. Egyrészt feleslegesnek tűnik a *virágú* — *virág* szóismétlés, másrészt pedig a *kehely* szó nemcsak új hangszínt visz a sorba, hanem új képet is: hallatára egyszerre egy virágkehely kecses vonalai elevenednek meg előttünk. E kéziratnak egyébként más szerencsés „trouvaille”-ai sem váltak közismertté: a 3. szakasz utolsó előtti sora mindmáig csupán „Sok *lehetetlen* vágnak keresni gyarmatát” alakban olvasható, pedig ugyanaz a kézirat, amelyből eddig idéztünk, a következő, jelzőhalmozásos megoldást is felveti (legalább átmeneti jellegű kísérletként): „Keresni *furcsa, bús, vak* vágyak gyarmatát”. Ez a változat nemcsak jelzőhalmozása miatt érdekes, hanem azért is, mert a sor metszete a *bús* jelző után teendő, s az így keletkező szünet mintegy elmélyíti az ekkortájt oly kedvelt *bús* szónak bársonyos csellóhangra emlékeztető zengését.

3. Utolsó megjegyzésünk már átvezet szavak, sőt mondatszerkezetek stilisztikai értékeléséhez (bár természetesen az expresszív hangtan néhány jelenségét eddig sem „légüres térben”, tehát szók és jelentéstani háttér nélkül vizsgáltuk!). Hadd lássunk most néhány érdekes példát mindenekelőtt a költői jelzők fejlődésére, hiszen Tóth Árpád a jelzőhasználatnak kivételes érzékenységu művésze volt; „rövidebb költeményei is hetekig készültek, egy-egy jelzőjét-rímjét napokig latolgatta, csereberélte” (Kardos L.: Tóth Árpád. 1955. 196). Kétségtelen, hogy Tóth Árpád minden vonatkozásban, tehát jelzőivel kapcsolatban is, lankadatlan szomjúsággal kereste a képszerűséget, az érzékletességet; egy-egy jelző felcserélésével is arra törekedett, hogy az elvontabb s esetleg konvencionálisabb minősítés helyére új gondolat-sor kerüljön, de színesen, láttatóan. Íme Az új tavaszra 2. versszakának utolsó három sora, a mi „kétsíkú” ábrázolásunkban:

Vagy lomha dudya lep be tengve

S $\left\{ \begin{array}{l} \langle \text{majd} \rangle \\ \text{már} \end{array} \right\}$ csak a $\left\{ \begin{array}{l} \langle \text{végső} \rangle \\ \text{vérző} \end{array} \right\}$ naplemente

Komor pompája lesz tiéd?

A *vérző* jelző kétségtelenül megszemélyesítést sugalmaz; egyszersmind, világirodalmi párhuzamként mindjárt eszünkbe juthat Baudelaire híres „pantumjának”, az Harmonie du soirnak 12. sora: „Le soleil s'est noyé dans son sang qui se fige...” (éppen Tóth Árpád fordításában: „Immár lehullt a nap, alvadt *vérebe fuldán*”).

A Lomha gályán 2. versszakának első fele arra mutat, hogy a költő kerülni igyekezett minden felesleges szóismétlést, s olykor szívesen kísérletezett szokatlan s alighanem egészen eredeti jelzős szerkezetek kialakításával is. Ezt a sort eddig ebben a megfogalmazásban ismertük:

Igy, férfigondok barna fedélzetén,
 Míg sors sodor, mint gyorsiramú vad ár ...

most azonban a következő szövegváltozatokat csatolhatjuk hozzá:

Már {<tűnődések>} {<lassu>}
           {férfi gondok} {<lomha>} fedélzetén
                                   barna }

Míg sors sodor, mint {<gyors>} rohamú vad ár...
                                   mord }

A legtöbb jelző megváltoztatása kétségtelenül nyereségnek, haladásnak tekinthető; ez tűnik ki például az Áprilisi capriccio 5. versszakának fejlődéséből is:

Elönti {<hő>} arannyal
           {friss}

a parkban, — {<zöld>} aranyhal, —
                                   rőt }

Kövér úr sétál lebegő
 Hassal ...

A két jelző megváltoztatásának okairól is érdemes mondanunk egyet-mást: a napfényre vonatkoztatott *hő arany* kifejezés a költő szemében már-már klisének tetszhetett (bőven ismerünk megfelelő román szerkezeteket is, s ezért közös francia forrásra következtethetünk). Ámde a *hő* jelző értelmileg se illeté ide: a könnyed hangvételi, de mégis keserű satírárt rejtő parkleírás ragyogó áprilisi reggelre vonatkozik, amikor még a napsütés inkább *friss*, mint *hő*. A *zöld aranyhal* szó szerkezet kétségtelenül reális kép: az aranyhalak pikkelyköntösének zöldes-sárga csillámlására vonatkozik. Mihelyt azonban az aranyhal *rőt* lett, olyan „komplex” jelzöt kapott, amely mintha utalna nemcsak a hal külsejére, hanem a reggeli napfényben sétáló úr vörösesebb színére is!

Az ÉrtSz.-ba is bekerült példaként az Álarcosan 4. szakaszának két sora: „Röhögő senkik, *balkörmű* gazok Szállnak mennybe.” Hadd jegyezzük meg, hogy ez a népies ízű, de az irodalmi nyelvben meglehetősen ritka jelző sem egyszerre pattant ki a költő stílussteremtő képzetéből; a szövegben *balkörmű* helyett eredetileg egy kevésbé mély zengésű neologizmus állt, bár a *gazok* szóhoz kapcsolva ennek is volt kifejező ereje:

Röhögő senkik, {<cinikus>}
                                   {balkörmű} gazok
 Szállnak mennybe.

Ezek után idézzünk 2 sort a Körúti hajnal 1. versszakából: itt a jelzők átalakulása arra figyelmeztet, hogy Tóth Árpád kényes gonddal vigyázott arra, hogy szövegének minden részlete tökéletes egységet alkosson a felidézett képpel:

... lomhán söpörtek a vad kővidék
 {<Sötét porfelhőiben a>}
           Felvert porában az álmos } vicék.

A 2. sor ríme nem változott; nyilvánvaló azonban, hogy a *sötét porfelhők* kifejezés túlságosan komorra színezte volna a képet s nem csupán „szennyes szürkére”, ahogyan a vers kezdő sora festette a hajnali körutat. A kapuk előtt felvert kis por jelölésére sok volt a *porfelhő* szó is, melyet inkább poros úton vágató kocsí nyomába képzelünk; a végleges szöveg sokkal pontosabban — de mégsem fényképszerű lélektelenséggel! — idézi a valóságot, az „álmos vicékkal” együtt. A jelzőkre vonatkozó megjegyzéseink befejezéseként idézzük most egy már említett versnek, az Arany János ünnepére címűnek első két sorát; ki ne emlékeznék arra, hogy itt — komplikációs jelentésváltozással — a *piros dal* kifejezést találjuk (vö. Adynál: „*Piros* dalra gyűjtött a Vér”)? Ámde Tóth Árpádnál ez a komplikációs jelentésváltozás kétségtelenül másodlagos csupán: a kép kiindulópontja sokkal egyszerűbb, hiszen világosan utal egy nagyon természetes látási benyomásra, a naptárban *piros*sal jelzett ünnepnapokra:

Oh költőnk! jajjá feketül a szó,

Mit {<*piros* ünnepedre>}
          {ünnepedre *piros*}   dalba fontunk,

A kéziratos szöveg fejlődése még pontosabban így írható le: először Tóth Árpád azt a fogalmazást vetette papírra, amelynek első felét, a könnyebb érthetőség kedvéért, csúcsos zárójelbe helyeztük; utána azonban az ünnep *piros* jelzőjét kihúzta s egyszersmind a *dalba* szó elé, felőlről lefelé hajló hullámvonallal, beiktatta a *piros* jelzőt. Pusztá szóröndcsere történt tehát, de ennek nyomán mégis a költői szinesztézia új példájához jutottunk el.

4. A legtöbb jelzőben van azonban valami leíró elem; ennek a leíró elemnek sztatikusságával méltán állíthatjuk szembe az igés állítmányokra vonatkozó szövegjavítások javarészeinek természetes dinamizmusát. Kezdjük ezúttal példáinkat a Lomha gályán 1. versszakával, már csak azért is, mert ebből Tóth Árpád — egyelőre alig sejthető elgondolás alapján — kiiktatta a *halkuló fény* kifejezésben rejlő szinesztéziás képzetét; talán azért áldozta fel, hogy a *fény* szót patetikus nyomatékkal ismételhesse meg:

Ó ifjúság! — mári {<*halkul*>}
                                  {fényed,}   a messze fény

{<És el>}
Alá   {sülyed, mint távol az éghatár

Mélyén letűnő drága csillag ...

A 2. sor Tóth Árpád igehasználátának választékosságára figyelmeztet: a XX. század költői nyelvében *alásülyed* nyilván sokkal ritkább szó, mint *elsülyed*, amelynek igekötője a lassú a l á merülés fogalmát kevésbé plasztikusan idézi föl.

A Lomha gályán 1. sora, mint mondtuk, a költői szóismétlés szép példája; mindjárt idézhetünk azonban ellenpéldát is, amelynek tanúsága szerint költőnk a szóismétlésről egy ellentétet és egyben párhuzamosságot mutató kifejezés kedvéért mondott le. A Nézz ránk, Ady Endre! című költemény (első, 1923. május 23-ról kelt változata szerint: A „Halottak élén” új kiadásának margójára) kezdősora ugyanis a következő fejlődésen ment át:

{ <Elmúlt>
Meghalt } az élet és elmúlt a harc.

Ebben a fogalmazásban még nyoma sincs a jellegzetesen adys nagybetűknek, melyeket a közkeletű kiadásokból ismerünk: „Meghalt az Élet, és elmúlt [!] a Harc”. Hogy az *elmúlt* szó *ú*-ja hosszú (vö. fentebb, 1.), azt az elmondottak alapján természetesnek kell tartanunk.

Ugyancsak itt, a dinamikus jellegű igés állítmányok csiszolásával kapcsolatban kell említenünk az Ady-óda zárósrát is. Az ódát befejező sorok eredetileg csupán A halottak élén új kiadására vonatkoztak; egy igenévi jelző megváltoztatása elég volt azonban ahhoz, hogy a vers Tóth Árpád egész nemzedékének hitvallásává legyen:

Járj előttünk, dicsőült Égi Láng,
{ <A feltámadó>
Élni akaró } bús halottak élén!

Tóth Árpád igéinek különös mozgalmassága talán rejt magában egyet-mást abból a művészetből, amelyet ő, Shelley, Baudelaire, Verlaine és Samain fordítója az idegen irodalmakban megfigyelt; mindenesetre a költői szuggesztivitásnak szinte minden nyelvi eszköze egymásba fonódik Shelley egyik nálunk éppen napjainkban gyakran szavalt versének (Óda a nyugati szélhez) Tóth Árpád készítette fordításában: e költemény első részének zárósrói érdekesen példázzák, hogyan sikerült a költőnek — egyetlen igés állítmány megváltoztatásával — egészen különös harmóniát kialakítani az ő eddig oly kevésbé vizsgált ötös jambusának metszet előtti első felében. Ezt a példát érdemes az eredeti angol szöveggel együtt idéznünk:

Shelley

Wild Spirit, which art moving everywhere;
Destroyer and preserver; hear, O hear!

Tóth Árpád

Vad Szellem! Szálló, élő mozgalom!

Ki rontasz { <s áldasz!>
és óvsz! } halld, oh halld dalom!

A metszet előtt nyilván a *o — o — o* metrumképlet valamiféle alkalmazását várnók; a „Ki rontasz és óvsz” szó szerkezet azonban ehelyett a *o o o — —* ritmust sugallja. Az első sorfél utolsó szótagjára tehát nyomaték került, de leheletszerű, puha nyomaték, melynek kicsengését az utána következő metszet még légiesebbé teszi. A magyar jambikus tízes ezzel épp úgy a végtelen felé tárul, akár Petrarcanak és Leopardinak annyi „endecasillaboja”.

5. Hadd idézzünk most legalább egyetlen példát a szövegváltozatoknak arra a típusára is, amikor egész sereg új gondolatársítás következtében jóformán az egész megfogalmazás mozgásban van; csupán a metrum halk lüktetése és a rímképlet, sőt a rímfajok hangzásbeli állandósága tanúskodik

a belső forma kétségtelen szilárdságáról. Példánk ezúttal a Bús, délelőtti vers második versszaka; a vízió fokozatos elmélyülése ezúttal oly világos, hogy minden magyarázat felesleges:

<Ti sürgő> }
 De lám, ti } földi népek,
 <Közétek } <sírva>
 } búsan } lépek>
 Oly búslakodva } <léptek>
 } nézlek, }
 A szivetekbe látok,
 <Oh, ne is> }
 Akárhogy } titkoljátok.

A forma szilárdságából következik, hogy minden egyes javítás bizonyos megadott ritmuskeretben történt: átírásunk ezeket a ritmusizeket pontosan feltünteti. Nem közömbös az sem, melyik volt az egész kép legállandóbb sora. Nyilván a harmadik: „A szivetekbe látok”, s voltaképpen az itt megjelenő első személy indokolja az összes többi javítást. Az 1. sor *lám* szócskája, a 2. sorban *léptek* helyett *nézlek*, egyaránt a szubjektivitás tudatos érvényesítésére mutat. Az idézett versszak utolsó sorában figyelemre méltó a kissé már avított „Oh ne ...” mondatkezdet kiküszöbölése; *akárhogy* viszont a közvetlen csevegés egyszerűségét viszi bele még ebbe az egyébként nagyon stilizált versbe is. (Stilizáltságára világosan utalnak az ilyen, egyáltalában nem beszélt nyelvi sorok: „Ma langy a lég opálja” vagy „Kívül szemek zafirja”; mintha a gautier-i Emaux et Camées kései magyar visszhangját hallanók !):

6. Befejezésül szólnunk kell még egy bravúros fordításról, Tóth Árpád-nak talán leghíresebb átültetéséről (vö. Kardos L. i. m. 383). Természetesen Verlaine Őszi daláról van szó, amelynek francia strófaformája — bármily egyszerűnek tetszik is — kissé mégis szokatlan, hiszen alapképlete a következő (ha átírjuk a sorvégi „néma” *e*-t is, amely azonban a klasszikus francia énekstílusban nem hanyagolható el):

	Metrum	Ritmus
Les sanglots longs	o — o —	o o o —
Des violons	o — o —	o o o —
De l'automne	— o — o	o o — o
Blessent mon cœur	o — o —	— o o —
D'une langueur	o — o —	o o o —
Monotone.	— o — o	o o — o

A probléma tehát az, hogy az 1—2. és 4—5. sor inkább jambikus lejtésű, a 3. és 6. sor pedig inkább trochaikus, de olyan ditrocheust alkot, melyet a költő gyakran úgynevezett „paeon tertiussá” (o o — o) formál át. Az 1—2. és a 3. sor közti ritmusváltást a francia verstanban oly jártas Tóth Árpád természetesen észrevette s — a kéziratok tanúsága szerint — utánozni is próbálta: nála azonban az egyik változatban „paeon tertius” helyett inkább

„ionicus a minore” (o o — —) képletet találunk.¹ E metrikai-ritmikai meggondolásból a következő kísérlet származott:

Ősz húrja zsong,
 <Jajdúl>{ busong
 Jajong,{
 <Oh> Monoton húr
 S a <zúr> tompa zaj
 Szivembe, jaj,
 Konokon szúr.

Egy másik változat szerint, ahol a *monoton* szó már a sor végére került, a szakasz első része a benne előforduló „világos” magánhangzók következtében, olyan, mint valami éterikus magasságban lebegő halálzene:

Ősz hegedül [!]
 Szünetlenül
 A tájon
 S ont monoton
 Bút konokon
 És fájón.

Utolsó idézetünket kissé leegyszerűsítve közöljük, de csupán azért, hogy a legfontosabb mozzanatok sorra kiemelhessük: kétségtelen ugyanis, hogy a közismert végleges szöveg voltaképpen nem más, mint az első idézetünk kezdősorainak s a második változat 3—6. sorának igen sikerült összekapcsolása. Csupán egy mozzanat mosódott el: a fentebb leírt ritmusváltás, amelynek immár csak halvány utórezgése ez a két kis sor: „A tájon”; „És fájón”. Ezek a sorok ugyanis kétségtelenül jambikus jellegűek (o — o); nincs tehát bennük semmi a „paeon tertius” különös nekiiramodásából, melyet a francia szövegben oly világosan érzünk. Tóth Árpád fordítása azonban így is klasszikus magyar költői szöveggé vált; épp olyan egész és tiszta vers ez, mint a fentebb idézett eredeti sorok és versszakok. Most már tehát, e kis ízelítő ismeretében, valójában csak egyet kívánhatunk: bárcsak tükrözné a készülő kritikai kiadás is Tóth Árpád alkotó- és csiszolóművészetét szövegről szövegre éppen oly pontossággal, amint az például Perpessicius Eminescu-kiadásában és most meginduló Vörösmarty-kiadásunkban láthatjuk! Efféle filológiai munkaeszközök birtokában bátran megindulhat azután stilisztikai kutatásainknak eddig oly sajnálatosan elhanyagolt ága: a költői szövegváltozatok vizsgálata is.²

Gáldi László

¹ A Chanson d'automne versformájáról, utalással középkori irodalmi és népköltési előzményekre, vö. P. Verrier: *Le vers français. II. Les metres.* Paris, 1932. 84.

² Hadd idézzünk mintául egy orosz példát is: L. Tyimofejev már 1938-ban kitűnően elemezte Majakovszkij egyik legmeghatóbb versének, a Jeszenyin halálára írt elégiának egész alkotásfolyamatát (vö. Стих и проза 141 kk.).

Csanádpalota nyelvjárásának néhány sajátossága*

Csanádpalota Csongrád és Békés megye találkozásánál, a román határ közelében fekszik. Lakossága kb. 8000; ennek nagy része földműveléssel foglalkozik, kis százaléka a szomszédos gyárakba (Nagylak, Mezőhegyes) jár dolgozni. Nyelvi szempontból hálás és egyúttal nehéz feladat a község nyelvjárásának vizsgálata. Területileg két nagy nyelvjárás közé ékelődik a falu: a Makó környéki *ö-ző* és a Békés megyei *ë-ző*, *í-ző* nyelvjárás közé. A fő jellegzetesség itt is az *ë-zés*, de a toldalékokban bizonyos helyzetben *ö-zés*, kevés szóban az *í-zés* is megfigyelhető. Teljes dolgozatomból két részből áll: az első részben egy kis tájszótárt állítottam össze, amelyben olyan szavak találhatók, melyeknek jelentése és hangalakja eltér a köznyelvi használattól. A szószerkezetbe felvett játékok menetét is leírtam. Az anyag összeállításában a tősgyökeres csanádpalotai lakosok nyelvi használatát vettem figyelembe. A dolgozat második részében az *ë-zés* és az esetleges *ö-zés* problémáival foglalkozom. A kiejtést igyekeztem a lehető legpontosabban visszaadni. Jelöltem a hasonulást és az *-l* nyújtó hatását is.

1. A magánhangzó nyíltsága vagy zártsága a *-t* tárgyrag és a többesszám *-k* jele előtt

a) A magas hangrendű szavakban a *-t* tárgyrag és a *-k* többesjel előtt váltakozva hol nyílt *e* hangot, hol zárt *ë-t* találunk. A hangzó zártsága vagy nyíltsága nem a végződésektől, hanem a tövektől függ. A *-k* többesjel után következő *-t* tárgyrag előtt általában zárt *ë* van.

Néhány példát közlök:

csëpp — *csëppet* — *csëppekët*
csërép — *csërépet* — *csërépekët*
ëggyetëm — *ëggyetëmët* — *ëggyetëmëkët*
ezër — *ezrët* — *ezrëkët*
érdek — *érdekët* — *érdekëkët*
fej — *fejet* — *fejekët*
gyerëk — *gyerëkët* — *gyerëkëkët*
gyëp — *gyëpet*
hëgy — *hëgyet* — *hëgyekët*
hengër — *hengërt* — *hengërekët*

ikër — *ikrët* — *ikrëkët*
kënyér — *kënyeret* — *kënyerekët*
kërësz — *kërëszët* — *kërëszëkët*
lélek — *lelkët* — *lelkëkët*
mëggy — *mëggyet* — *mëggyekët*
pék — *pékët* — *pékëkët*
pëcëk — *pëckët* — *pëckëkët*
përc — *përcët* — *përcëkët* — (*perc* — *percët*
— *percëkët* is)
retëk — *retkët* — *retkëkët*

* A szerző fenti című dolgozatával a Néprajzi Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete által az 1960. évre hirdetett, IX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázaton díjat nyert. E megbízható és gondos gyűjtésen alapuló dolgozatból mutatunk be néhány részletet. (A szerk.)

szēm — szēmet — szēmekēt
 szēmēt — szēmētēt — szēmētēkēt
 szent — szentēt — szentēkēt
 szēr — szērt — szērēkēt
 szerb — szerbet — szerbekēt

szövetkēzet — szövetkēzetēt — szövetkēzetēkēt
 tehēr — terhēt — terhēkēt
 tengēr — tengērt — tengērēkēt
 vēdēr — vēdrēt — vēdrēkēt

b) Érdekes sajátága a csanádpalotai nyelvjárásnak, hogy a *-t* tárgyrag előtt a köznyelveknek megfelelő *ē* vagy *e* hang helyett *ō*-t találunk az olyan tövekben, amelyekben *ü* vagy *ö*, *ő*, tehát labiális magánhangzó van.

Először olyan példákat sorolok fel, ahol a szótőhöz a többes szám *-k* jele járul, azután következik a *-t* tárgyrag.

<i>belsőköt</i>	<i>söprűköt</i>
<i>bördőköt</i>	<i>sörököt</i>
<i>böröndőköt</i>	<i>szenvedőköt</i>
<i>cipőköt</i>	<i>tetűköt</i>
<i>elsőköt</i>	<i>tökőköt</i>
<i>esernyűköt</i>	<i>tőpörtőköt</i>
<i>erőköt</i>	<i>törökőköt</i>
<i>főnökököt</i>	<i>tűköt</i>
<i>gonosztévőköt</i>	<i>űsököt</i>
<i>gyéplőköt</i> (így !)	<i>vesszőköt</i>
<i>gyűrűköt</i>	<i>vévőköt</i>
<i>kútűnököt</i>	<i>zsepkendőköt</i>
<i>sérpenyőköt</i>	

c) Ha a *-t* tárgyragot egyes szám 1. vagy 2. személyű vagy többes szám 1. vagy 2. személyű birtokos személyrag előzi meg, akkor is *ō* áll a *-t* rag előtt az *ő*, *ű* hangot tartalmazó tövekben: *belsőmöt*, *belsődöt*, *belsőnköt*; *böröndömöt*, *böröndödöt*, *böröndünköt*; *cipőmöt*, *cipődöt*, *cipőnköt*; *erőmöt*, *erődöt*, *erőnköt*; *esernyűmöt*, *esernyűdöt*, *esernyűnköt*; *főnökömöt*, *főnöködöt*, *főnökünköt* (de: könyökemöt !); *tűmöt*, *tűdöt*, *tűnköt*; *vesszőmöt*, *vessződöt*, *vesszőnköt*; *zsepkendőmöt*, *zsepkendődöt*, *zsepkendőnköt*.

Az *ō* hangzót tartalmazó *v* tövek (pl. *cső*, *kő*) többes szám 1. és 3. személyű birtokos személyraggal ellátott alakjában szintén *ō* hang van a tárgyrag előtt, a többes 2. személyű személyragos alakban azonban már nem: *cső* — *csővünköt*, *csővüköt*, de *csövetékēt*; *kő* — *kövünköt*, *kövüköt*, de: *követékēt*.

d) A fentiekhez hasonlóan *ō* hangot találunk a *-t* tárgyrag előtt az egyébként *ő*, *ű* hangot nem tartalmazó magas hangrendű tövek többes számú 1. és 3. személyű, tehát *ű* hangzós birtokos személyragos alakjaiban, itt szintén *ō* van a köznyelvi *e* helyén.

bél — *belünköt*, *belüköt*; *cémént* — *céméntünköt*, *cémentyüköt*; *csérép* — *csérépünköt*, *csérépüköt*; *éggyetēm* — *éggyetēmünköt*, *éggyetēmüköt*; *epēr* — *eprünköt*, *eprüköt*; *érdek* — *érdekünköt*, *érdeküköt*; *gyerék* — *gyerékünköt*, *gyeréküköt*; *hívēs* — *hívēsünköt*, *hívēsüköt*; *ikēr* — *ikrünköt*, *ikrüköt*; *kērēst* — *kērēstünköt*, *kērēstyüköt*; *lélek* — *lelkünköt*, *lelküköt*; *mēggy* — *mēggyünköt*, *mēggyüköt*; *mestēr* — *mestērünköt*, *mestērüköt*; *rēggel* — *rēggelünköt*; *sejēm* — *sejmünköt*, *sejmüköt*; *szekríny* — *szekrínyünköt*, *szekrínyüköt*; *szēm* — *szēmünköt*, *szēmüköt*; *verseny* — *versenyünköt*, *versenyüköt*.

2. A *-hēz* határozó rag a magas hangrendű töveknél

A *-hēz* határozórag ebben a feltűnően *ē-ző* nyelvjárásban nem található meg. Talán a szóvégi labializáció fokán megrekedt jelenségről lehet szó, mert minden valóban magas hangrendű szón *-hēz* helyett *-hő* ragot találunk. A lakosság egy részénél — bizonyára úgy jöttek ide — *-hōn* áll *-hő* helyett, de a beszélgetésekből feltűnően a *-hő* vehető

ki az esetek 90%-ában. Ezt a jelenséget azért említettem meg, mert elég kevés nyelvjárásban figyelhető meg (vö. Beke Ödön: A -hoz, -höz, -höz rag történetéhez. Nyr. 84: 80), és azért adok meglehetősen sok példát és mondatot, hogy világosabb legyen, milyen esetben találkozunk a -hő raggal. (Jellemző, hogy mennyire ez a rag él az emberek tudatában, hogy ha valaki -höz-t mond helyette, azonnal észreveszik, hogy vidéki; ha meg nem az, akkor azt hiszik, hogy „urasan” beszél.) A gyakoribb esetek a következők:

Egytagú szavaknál:

bél — bélhő. — Na, üjj oda a bélhő, kapard még, mer nem soká tőttyük a kóbászt. (Disznóöléskor)
 bér — bérhő. — Mit szólsz a bérhő, szeríntem lehetne több is.
 csendő — csénthő. — Ithon jobban tudok alunni, mind az álomás mellett. Híjába, hozzá vagyok szokva a csénthő.
 férj — férhő (mén). — Mikor mén férhő Rózsí?
 gép — géphő. — Hun itt. hun od dógosztam, nyáron a géphő ('cséplőgép') jártam.
 hét '7' — héthő. — Héthő hoty kilenc légyén két kettő.
 kék 'kék' — kikhő. — Ahho a kikhő keverj még éty kis vizet, hogy világosab légyén!
 kép — képhő. — Hát ehho a képhő mit szósz, elég jó?
 kés — késhő. — Tëdd a késhő a kanalat is!
 kéz — kézhő. — Saját magam kaptam kézhő a levelet.
 lécs — léchő. — Szögeld a léchő a drótot, nē

csüngjön lē!
 mész — méshő. — Tëdd oda a kikkövet a méshő, mēkpērmētēzēm aszt a pár ját.
 nép — néphő. — Mink is úty tanútuk, hogy Petőfi a néphő írta a versejūt.
 pék — pékhő. — Most nem sütök kēnyeret, inkább elmék a pékhő oszt onnan hozok.
 pénz 'pénz' — pīshő. — Jó lenne gyűteni ehho a pīshő, osz venni valamit.
 rész — részhő. — Ehho a részhő sēmmi közöd, ez az enyim.
 szék — székhő. — Majd oda tēszēm a sámlit a székhő, asztán maj tē ott észl.
 szél — szélhő. — Na, mit szósz ahho a marhanaty szélhő, ami az este vót, hoty szétfűjta a kazlakot!
 szép — széphő. — Messzi jár ő még a széphő!
 tej — tejhő. — Az esti tejhő oda lehet önteni, amūt most fejtem.
 vég — vékhő. — Vékhőviszēm én, nē féjj, ha arrú van szó!

Többtagú szavaknál:

béke — békéhő. — A békéhő mindēnkinek kedve lenne.
 béjgeg — béjgekhő. — Ahho a béjgekhő vőgyé még, mer kevés lēssz.
 beszéd — beszéthő. — Ijen hüje beszéthő mán én nem szólok sēmmūt.
 bēvétel — bēvételhő. — Adok éty tēzest, tēgyétek a bēvételhő.
 csérép — cséréphő. — Ha horgyátok a téglát, oda rakjátok a cséréphő.
 dērējje — dērējjezhő. — Mūt vőgyek a dērējjezhő, tūrūt vagy lekvárt?
 egér — egérhő. — Nagy legíny ez a macska, de az egérhő hozzá sē mer nyúni.
 fejsze — fejszézhő. — Hozzá nē nyújj a fejszézhő, mer belevágod a lábada!

feleség — feleségēmzhő. — Odamék a feleségēmzhő, nēhogy gondojjon valamit.
 fészék — fészékhő. — Odajár a macska a fészékhő, ijezgeti a galambokat.
 hentés — hentéshő. — Elmek a heéntshő húsé.
 jérce — jércezhő. — Úty hozzávákta egy görönggyöt a sárga jércezhő, hogy asztán lē kēlēt vágni.
 kefe — kefézhő. — A kefézhő tēdd oda a bokszot is.
 kelés (fekély) — keléshő. — Nē nyúkájj a kelésēdhő, mer kifakad, asztán belemén a pīszok.
 kemēnce — kemēncezhő. — Ha fázol, ájj a kemēncezhő!
 kendēr — kendērzhő. — Inkáb répát veték,

nem érték a kendőrhő.
 kényér — kényérhő. — *Égyé éty kis szalon-*
nát a kényérhő, úgy laktatósabb.
 leves — leveshő. — *A húsho mék csak van*
kedvem, de a leveshő nem nagyon.
 megye — megyéhő. — *Először a járásho,*
asztán a megyéhő küldik a papírt.
 minden — mindenhő. — *Nem hiszem, hogy*
mindenhő értesz.
 nyereminy — nyeremínhő. — *Mit szósz a*
milijós nyeremínhő?
 pinték 'péntek' — pintékhő. — *Pintékhő éty*
hétre gyün haza a gyerek.

régi — régihő. — *Aszontad, hogy ojan kabá-*
tot vészél, mind amijen vót; ez nem ha-
sonlít a régihő.
 rendület — rendülethő. — *A rendülethő tar-*
tozik az is, hogy a falu széle hástájji
marad.
 részegés — részegëshő. — *Ugyan né menny*
hozza akho a részegëshő!
 szélés — szélëshő. — *Ne a keskenyhő tédd,*
hanem a szélëshő!
 tehér — tehérhő. — *Ehhő a tehérhő nem*
pakolok többet, mer lészakad a kocsi.

Os. Kovács József

Az 1830-as évek népnyelvéhez

1. Ez alkalommal újabb reformkori kéziratos tájszójegyzéket szeretnék ismer-
 tetni (vö. Nyr. 82: 84—91), melyet szintén az Országos Széchényi Könyvtár kézirat-
 tárában találtam. Jelzete: QuartHung. 902/35—38. A Tudományos Gyűjteményt 1833—
 1837 közt szerkesztő Horvát Istvánnak a könyvtárából került a Nemzeti Múzeumba.
 Az Y. jelű ismeretlen szerző nyilván a TudGyűjt.-ben való közzététel céljából küldte
 művét Horvátnak. A kéziraton keltezés nincs, de már a fentiek is támpontot jelentenek.
 A szerző az „1826diki Tudományos Gyűjteménynek 2k Kötetyében feljövő Baranya
 Vármegyei szókra 's jegyzésekre” (= Tóbi Antal, Baranyai Szótár. TudGyűjt. 1826/2:
 38—48) hivatkozik, ehhez fűzi észrevételeit és kiegészítéseit. Ezt az anyagot a Tsz.
 nem dolgozta fel, viszont az ismeretlen szerző sem hivatkozik a Tsz.-ra. Mindezek alap-
 ján más kisebb tényezőket is mérlegelve az állapítható meg, hogy a kézirat 1826 és 1838
 közt íródhatott.

2. A szerző az első részben Tóbinak azokat a tájszavait veszi sorra, melyek nem-
 csak Baranyában, hanem „a' Haza több részében is keletben vagnak: tehát a' Lexi-
 conokba felvétethetnek”: *Mesterkéltni*, *Busz 'hőség'*, *Présmitálni*, *Lábitó*, *Boncz 'comb'*,
Kissebbik Uram 'a férj öccse', *Devajkodni* [!], *Hóbortos*, *Burgonya*, *Sallang*, *Lásnákolni*
 [!] 'verni', *El szítani* (a tüzet), *Homlítani* 'a szőlővesszőt' bujdatni', *Szapúltni*, *Fészer*,
Kítsaholtni, *Kikelet*, *Szurdok*, *Fűtözni*, *Rokka*, *Könyves 'könyvkötő'*, *Povedálni*. — Ezek
 közül van néhány, melyet a Tsz., amely feldolgozta Tóbi gyűjtését, csak Baranyából
 jelez. Itt ismertetendő szójegyzékünk tehát rámutat e tájszavak szélesebb elterjedtsé-
 gére, noha azt, hogy h o l vannak még használatban, nem közli. Ilyenek: *Busz 'hőség'*
 (a szerző szerint Baranyában *Fébusz* változat is hallható), *Kítsaholtni* „tüzet ki útni”
 (= acéllal, kovával tüzet csíholni), *Kikelet 'tavasz'*, *Kolompér*, *Könyves 'könyvkötő'*,
Petsenye 'szalonna', *Sallang*, *Szapúltni*, *Szurdok* „szoross út”. A Tsz. nem közli az itt és
 Tóbinál egyaránt meglevő *povedálni* igét.

A cikk második része délibabos nyelvészkedés: némely szláv jövevényszavunk
 szláv eredetét próbálja cáfolni. A tréfa kedvéért közlöm egy etimológiáját. Az *ablak*
 szerinte azért nem szláv eredetű, mert őseinknek, a szkítáknak már volt házuk, s ha
 később vissza tértek is a sátorban lakáshoz, az *ablak* elnevezést nem felejtették el. De
 ha mégis kihagyott vón' a memóriájuk, akkor is magyar eredetű a szó; mert mikor a
 magyarok megpillantották az első házat, felkiáltottak, hogy *abba laknak!* s lőn belőle *ablak*.

A harmadik részben ismét tájszókát találunk. Ezek Tóbinál már nincsenek meg. Egy részük a Tsz.-ban is csak egy helyről van közölve: *csórol* 'fej' (ige; Tsz.: Kemenes-alja), *ecsel* 'fésül' (Tsz.: „Ecselni, p. o. szösz”. Szatmár vidéke), *Enyhely* 'árnyékos hely' (Tsz.: Szeged), *Göbíts* 'kavics' (Tsz.: Göbéc's 'ua.'. Pápa vidéke), *hálál* 'gyakran hál' (Tsz.: Ormánság), *Hamvevő* 'koppantó' (Tsz.: székely szó), *Kajabálni* (Tsz.: Balaton melléke), *Ketzelő* 'kötő' (Tsz.: ilyen jelentésben csak a barkóknál, 'fejrevaló' jelentésben Vas megyében is), *Kórászófereg* 'róka' (Tsz.: 'farkas'. Hely nélkül), *mazona* 'pohár' (Tsz.: Eszékttől északra Baranyában), *Metélt* (Tsz.: hely nélkül), *Rikkants* 'csordás' (Tsz. 'kanász' Baranyában), *Rombolás* 'romlás a fákban árvíz után' (a Tsz. csak a *rombol* igét közli Kemenesaljáról és a Balaton mellékéről a mai jelentéssel).

Végül is vannak olyan tájszók is a gyűjteményben, melyek sem Tóbinál, sem a Tsz.-ban nincsenek meg: *babukál* 'ugat' (Tsz.: *babukolni* 'sötétben botorkálni'. Székely szó), *csérben* 'sárban', *Domó* 'a kenyér kicsucsorodása, gyürkéje', *domás kenyér* (még a MTsz.-ban is csak *domós* alak), *fédet* 'fejedet', *Fejel* 'párna', *foginta* 'fogantyú', *Galázli* 'üveg pohár' (*klázli* alakban a XVIII. század elejétől, vö. DOLw.), *gruja* 'krumpli' (első előfordulás! Eddig csak 1878-tól ismeretes, vö. Kniesza: MSzlávJöv. 1: 1/203), *hirippöl* 'forog', *Hulám* „hab a' nagy vizeken”, *Kajátani* 'kiáltani', *Karórépa* „fonos répa, Kárpel”, *Megdoblak* 'megüttek', *Sifli* 'kockatészta' (első előfordulás! Vö. DOLw.), *Síran* 'bögre, csupor', *vesárnap*. Ezeknek a szóknak egy része köznyelvi hangalakú mondatokba van foglalva.

Török Gábor

A IX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat eredménye

Folyóiratunk olvasói emlékeznek rá, hogy 1958-ban országos nyelvjárási gyűjtőpályázatot rendeztünk. A pályázat szép eredménnyel zárult, a nyelvjárási anyaggyűjtés iránt a kedvet országszerte felkeltette, 64 munkatárs 77 dolgozatot küldött be. Ezek mennyiségi és minőségi szempontból is többet nyújtottak, mint amire a meghirdetéskor számítottunk (vö. Nyr. 83, 210—23).

1959 őszén a Néprajzi Múzeum, amely 1952 óta évenként meghirdeti gyűjtőpályázatát, megállapodott az MTA Nyelvtudományi Intézetével, hogy a jövőben közösen rendezik meg a pályázatot. Az 1960. évi eredmények megmutatták, hogy a nyelvjáráskutatásnak nagy hasznára vált az együttműködés. Az ifjúsági tagozaton 12 középiskola, illetőleg diákokthoz és 10 általános iskola szakköre nyújtotta be dolgozatát. Az anyag összegyűjtésében 400 közép- és általános iskolai tanuló vett részt. A felnőttek csoportjában pedig 185 pályamunka érkezett be. Ezeknek egyharmada nyelvészeti jellegű, de szinte minden egyes néprajzi leírásban bőven akad nyelvi anyag.

Meglepően jó dolgozatokat küldtek be a közép- és általános iskolai szakkörök. Különösen azok, amelyek már több éve működnek. A jó munka elsősorban a gondos tanári vezetés eredménye.

A bíráló bizottság a felnőttek csoportjában 77 pályadíjat, valamint 22 pénz- és könyvjutalmat osztott ki. A pályadíjak és a pénzjutalmak összege a két csoportban megközelíti a 40 000 Ft-ot. A jutalmazáshoz szükséges összegek előteremtésében a két rendező intézménynek segítségére voltak a Magyar Tudományos Akadémia, a Művelődésügyi Minisztérium, a Legújabbkori Történeti Intézet, a Hazafias Népfront, a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem rektora, a Magyar Néprajzi Társaság, a Magyar Nyelvtudományi Társaság.

Az alábbiakban kivonatossan ismertetjük a pályázat nyelvjárási vonatkozású eredményeit.

Középiskolai szakkörök

Felemelt I. díj — 1500 Ft

A gyulai Erkel Ferenc Gimnázium szakköre; vezető: dr. Ternyák Ferencné, kiemelkedő tanuló: Kósa László.

Felemelt II. díj — 750 Ft

a) A gyöngyösi Vak Bottyán Gimnázium szakköre; vezető: Fülöp Lajos; kiemelkedő tanulók: Selmeczi Kovács Attila, ifj. Kecskés Péter.

b) Az orosházi Táncsics Mihály Gimnázium szakköre; vezető: Beck Zoltán; kiemelkedő tanuló: Ugrai András

Felemelt III. díj — 500 Ft

A jászberényi Lehel Vezér Gimnázium szakköre; vezető: Nagy József

A további díjakat a következő iskolák szakkörei nyerték: a mezőkövesdi Fiú-kollégium (vezető: Zupkó Béla), a pécsi Művészeti Gimnázium, a szombathelyi Berzsényi Dániel Közgazdasági Technikum (vezető: dr. Gayer Gyuláné), a szombathelyi Tanítóképző Intézet (vezető: Horváth Margit), a balassagyarmati Balassi Bálint Gimnázium, a debreceni Tóth Árpád Gimnázium, a berettyóújfalusi Arany János Gimnázium, a győri Zrínyi Ilona Gimnázium szakköre.

Általános iskolai szakkörök

I. díj — 300 Ft

a) A biharnagybajomi általános iskola; vezető: Nagy Erzsébet

b) A borsodnádasdi általános iskola; vezető: Nemcsik Pál

II. díj — 200 Ft

A monoki általános iskola

Dicséret és könyvjutalom

Az iklandi általános iskola (vezető: Karcagi József), a miskolci I. sz. általános iskola (vezető: Máдай Gyula), a nyírlugosi általános iskola (vezető: Szakály Györgyné), a zemp-lénagárdi általános iskola (vezető: Kovács Dániel), a kerézteleki általános iskola.

A felnőttek csoportja

I. díj — 1000 Ft

a) Körmendi Géza tatabányai általános iskolai számadóigazgató: 1. A nád felhasználása a tatabányai járásban. 2. Nádvasítás a tatabányai tavon. 3. Jégvasítás a tatabányai Nagytón. 4. A tatabányai vízi malmok története. 5. Újabb adatok a tatabányai fazekasság történetéhez.

b) Galuska Imre kesznyéteni református lelkész: Kesznyéteni nyelvjárása. (Az 1958. évi Nyr.-pályázaton szereplő dolgozat folytatása; főleg személy- és földrajzi nevek; gazdag szógyűjtés szép frazeológiai anyaggal.)

c) Reuter Camillo pécsi mérnök: Baranya megyei földrajzinév-gyűjtés.

d) Nemcsik Pál borsodnádasdi általános iskolai tanár (néprajzi dolgozatain kívül): A borsodnádasdi hengereszek műszókincse.

e) Oláh Andor békéscsabai tisztii főorvos több dolgozata között egy a népi gyógyítás Békés megyei szókinésével foglalkozik.

f) Nagy Lajos zsádányi református lelkész: A zsádányi nyelvjárás (és több néprajzi dolgozat).

II. díj — 750 Ft

a) Nagy Czirok László 78 éves nyugalmazott múzeológus (Kiskunhalas): Tájszavak, szólások, közmondások. A magyar szücsmesterség elvesző adatai a Kiskunságon.

b) Gombás András tiszavasvári tanító: Szentmihályi olaskertek.

Felemelt III. díj

a) Dr. Markó Imre Lehel okl. középiskolai tanár, pölöskefői római katolikus lelkész: Pölöskefői zsuppos házak.

b) Mátrai Ferenc gánti általános iskolai tanár: A gánti bauxit bánya szakmai szókincse.

c) Schram Ferenc tudományos kutató (Budapest): A personales descriptiones népnyelvi anyaga 1790—1819, Régi jobbágy-instanciák.

d) Zöldy Pál nyugalmazott postaigazgató (Szeged): Szólasmondások Bácskában. A bácskai szegény emberek ételei az 1900-as években.

III. díj — 500 Ft

a) Babus Jolán könyvtáros (Vásárosnamény): A szántóföldtől a vászonruháig. III. rész.

b) Bereczki Imre nyugalmazott tanár (Dévaványa): Adatok a dévaványai nép helynévhasználatára.

c) Kuczy Károly foktői általános iskolai tanár: Vízi közlekedési eszközök Foktőn és a vízen járók szaknyelve.

V. díj — 300 Ft

a) Bura László tanár; Mezöpetri (Románia): 1. Iriny lakosainak megkülönböztető nevei; 2. Nagykaroly vidékének közmondás-anyaga; 3. Tájszók Nagykaroly vidékéről; 4. Nagykaroly és vidéke földrajzi nevei.

b) Márton László békési traktoros: 1. Békési tájszavak, 2. Közmondások, szólások gyűjteménye, 3. A békési ember ételei 50—80 évvel ezelőtt, 4. Kihalófélben levő gyerekjátékok.

c) Rakonczai Károly földműves: 1. Hódmezővásárhelyi tájszavak, 2. Közmondások, szólások.

d) Dr. Ördög Ferenc középiskolai tanár (Nagykanizsa): Gyulaj mai névtana.

e) Zentai János vb. titkár (Kémes): Népi építkezés.

VI. díj — 200 Ft

a) Baranek Aranka szegedi főiskolai hallgató: A szegedi szűcsmesterség szakszókincse.

b) Békési Imre gimnáziumi tanár: A kalocsai kötelesek szaknyelve.

c) Görög Jolán általános iskolai tanár: A mecseknádasdi kádármunka szakszókincse.

d) Kádár Béla szegedi főiskolai hallgató: Hódmezővásárhely környékének földrajzi nevei.

e) Kecskés József egri főiskolai hallgató: Az ugodi mészégetők szókincse.

f) Kecskés László általános iskolai tanár (Debrecen): Szólasmondások a bagaméri nép ajkán.

g) Cs. Kovács József szegedi egyetemi hallgató: Csanádpalota nyelvjárásának néhány sajátossága.

h) Kulcsár Károly textilgyári munkás (Pestszentlőrinc): A kékfestőipar leírása.

i) Nagy Géza tanító: Család-, ragadvány-, gúny- és keresztnevek Karcsán.

j) Pavlics Margit dunaszegi tanár: Balózsamegyes szólásai.

k) Rafai Teréz szegedi főiskolai hallgató: A váci nyelvjárás hanglejtésművei.

l) Sárközi Júlia szegedi főiskolai hallgató: Rácalmás község földrajzi nevei.

m) Somfalvai Klára székesfehérvári tanár: Az ő-zés Döbrököz nyelvjárásában.

n) Takáts Gizella, mosonmagyaróvári általános iskolai tanár: Nyelvészeti adatok.

Pénz- és könyvjutalom

Lőrincz Jenő budapesti egyetemi hallgató: Pusztaszabolcs földrajzi nevei.

Különdíj és dícsérő elismerés

Zsolt Zsigmond pécsi főorvos: A Mecsek déli lejtőjének helynevei.

E kivonatos felsorolásból is látszik, hogy a pályázók többsége közép- és általános iskolai tanár, egyetemi hallgató vagy főiskolai hallgató. De megtaláljuk a pályázók között a mérnököt, az orvost, a lelkészt, továbbá az ipari munkásokat, sőt néhány földművest is.

A pályázók dolgozatuk bírálatát megkapták. E bírálatban a további munkájukhoz szükséges utasításokat is kézhez vették. Mégis röviden elmondanám azokat az általános tapasztalatokat, amiket a pályázatok elbírálása közben szereztünk.

A gyűjtők munkájukat lelkiismeretesen végezték. Egy-két nyelvészeti leírásban azonban hiányoljuk a néprajzi és a tárgyi szempontok alkalmazását. Ugyanezt elmondhatjuk a néprajzi dolgozatokra, itt egy kicsit több nyelvi anyagot várnánk el. Az első alkalommal pályázók gyűjtésében a nyelvi anyagon kívül sok a magyarázat, következtetés. Arra kérjük a pályázókat, hogy elégedjenek meg az anyag gondos összegyűjtésével, rendezésével, ne törekedjenek nyelvtörténeti és szófejtési magyarázatokra. Ezekhez nagy felkészültség, a nyelvészet mai eredményeiben való jártasság szükséges. Kár az erejüket, idejüket a sok esetben kétes értékű fejtegetésekre pazarolniuk.

Örömmel látjuk, hogy a nyelvjárási anyaggyűjtésnek van már egy kis törzsgárdája, amelyikre további munkánk során építeni lehet. Munkatársaink számát szeretnénk azonban egy kissé növelni. Felhívjuk tehát lapunk olvasóit, hogy vegyenek részt a gyűjtőmunkában, ha kedvük tartja és idejük engedi. (Bővebb felvilágosításért forduljanak a pályázók a Néprajzi Múzeumhoz, Bp. VIII., Könyves Kálmán krt. 40).

A gyűjtőpályázatot a két szerv minden évben együttesen rendezi meg. A dolgozatok beadási határideje az ifjúsági tagozaton ápr. 30., a felnőttek csoportjában pedig szeptember 15. Az önkéntesség elvét a témák kiválasztásában továbbra is megtartjuk. Tehát bárki pályázhat olyan témával, amihez kedve van. Úgy tervezzük azonban, hogy a jövőben a gyűjtőket kissé jobban irányítjuk. Távoli tervünk ugyanis a magyar nyelvjárási szókincs összegyűjtése volna. Elsősorban a mezőgazdaság szaknyelvée, a földművelés, teherhordásé, állattenyésztésé stb. Tehát azokat a fogalomköröket vennénk előre, amelyekben a termelés gépesítése nagy változásokat idéz elő. Úgy gondoljuk, hogy a gyűjtőfelhívásban évenként egy vagy két témát kiemelünk, ehhez részletes kérdőívet készítünk. Ezt idejében közzéteesszük. Az 1962. évi pályázat ilyen nyelvészeti kiemelt témája volna: Az eke, a borona, a vetőgép. A talaj megmunkálása, szántás, trágyázás, vetés. Az 1963. évié pedig: A kalászosok (búza, rozs) aratása, cséplése. Ilyen kis témákra bontva sorra vennénk a népi gazdálkodás fontosabb ágait, hogy a rájuk vonatkozó szókincset összegyűjtessük. — Állandó kiemelt témánk továbbá: a földrajzi nevek összegyűjtése. Sok-sok község földrajzi neveit összegyűjtötték az országban. Úgy látjuk, az volna jó, ha e munkát tervszerűen, bizonyos intézményekkel végeztethetnénk el. A Szovjetunióban például az egyetemek és a pedagógiai főiskolák hallgatóinak tízezei gyűjtik az anyagot az orosz nyelvjárások atlasza és a táji nagy orosz nyelvjárási szótárak számára. A földrajzi nevek összegyűjtésére mi is szeretnénk a felső fokú tanítóképző intézetek néprajzi és nyelvjárási szakköreinek a munkáját igénybe venni. A szombathelyi tanítóképző intézet már vállalkozott e munkára. Talán a közel jövőben megkezdí e munkát a kaposvári tanítóképző intézet is.

Mezőgazdaságunk gépesített szocialista nagyüzemmé való átalakítása, a művelődési forradalom térhódítása egyre jobban átalakítja a falusi életet. Az emlékezetből lassan kiesnek a szerepüket elvesztett földrajzi nevek, dűlőnevek. Feledésbe merülnek a régi népi hagyományok is. Ha a most következő 20–30 évet nem használjuk fel a gyűjtésre, akkor pótolhatatlan nemzeti kincsek vesznek el. Az önkéntes gyűjtők lelkes táborra foglalkozik a néphagyományok megőrkítésével szerte a világon, majd minden művelt országban.

Végh József

Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések

I. A nyelv rendszer volta legszembetűnőbben a nyelvi elemek (fonéma, morféma, szó, szintagma, mondat) összefüggéseiben és viszonyaiban ismerhető fel. Maguknak e nyelvi jeleknek és a nyelv jelszerű kifejező eszközeinek (hanglejtés, szórend stb.) kapcsolatain kívül vannak azonban a nyelv rendszerhálózatában olyan, csupán asszociáción alapuló, ún. jelszerűtlen összefüggések is, amelyek abban jutnak kifejezésre, hogy az egyes szavak és szólások szinonimikus (pl. *meleg, forró; kitesz magáért, kívágja a rezet*) és antonimikus (pl. *meleg, hideg; fogához veri a garast, elköltené a Dárius kincsét is*) kapcsolatban vannak egymással (Bárcezi: Bev. 7).

A következőkben egy konkrét példa alapján arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy a szólások körében is kimutatható az imént említett jelszerűtlen összefüggéseknek egy olyan sajátos fajtája, amely noha a szólások egyik típusának a keletkezésével függ össze, tehát történelmi jelenség, másrészt mégis az egyidejű nyelvvizsgálat módszereivel is megfigyelhető, és mint ilyen egyik bizonyossága annak, hogy a szólások sem egymástól elszigetelt szóképzőbeli egységek, hanem sajátos rendszert alkotnak a nyelv egészének a rendszerhálózatán belül.

A legtöbb szólás tudvalevően többé-kevésbé elhomályosult eredetű nyelvi kép. Keletkezésében valamely társadalmilag meghatározott, azaz a társadalmi fejlődés valamely szakaszára jellemző és valamely kisebb-nagyobb közösség világnézetével kapcsolatos sajátos látásmód, sajátos képalkotó szemlélet játsza a legfontosabb szerepet. Minthogy pedig minden kor és minden közösség világnézete többé-kevésbé zárt rendszert alkot, és mivel a világnézet némely szemléleteleme nemcsak egyetlen nyelvi képet, hanem a nyelvi képek egész sorát hozta létre, érthető, hogy — ha megtaláljuk és kifejtjük szólásaink szemléleti hátterét — az egyes szólásváltozatokból álló szóláscsaládok olyan nagyobb kifejezéscsoportokká rendeződnek, amelyek szintén több-kevesebb kapcsolatban vannak egymással.

Egy régebbi cikkemben — a *csehül van* kifejezés eredetmagyarázatával kapcsolatban — már utaltam arra, hogy a szólásmagyarázatok megbízhatóságának, helyes voltának az az egyik legfontosabb kritériuma, hogy mennyiben sikerül őket olyan képalkotó szemléletre visszavezetnünk, amely más szólásokkal is gyarapította nyelvünket (Nyr. 82: 104—7). Elsősorban arra hívtam fel a figyelmet, hogy a szólásokat létrehozó jelentésváltozások általában nem egyes, elszigetelt esetekben, hanem rendszerint az azonos fogalmi körbe tartozó szavak egész csoportján mennek végbe. Most magából a szemléleti alap azonosságából szeretnék kiindulni, és minthogy idézett cikkemben párhuzamos szólásalakulatokra már mutattam be néhány példát, a következőkben egy olyan, több szóláscsaládból álló kifejezéscsoportot ismertetek, amelyben minden szóláscsaládnak ugyanaz a szemléleti alapja, s ebből mintegy sugárszerűen kiágazva valamenynyinek egymástól lényegesen eltérő, olykor egymással éppen ellentétes a jelentése.

II. Köztudomású, hogy hajdan az emberi lelket nemcsak az élet hordozójának, hanem az ember olyan részének is tekintették, amely a szó szoros értelmében kiszállhat az emberből. „Az az elképzelés, hogy a »lélek« valami anyagtalán létező, amely az ember testében él, és a halál pillanatában elhagyja azt, már az ókorban kialakult, és máig is fennmaradt vallásos hiedelmekben és néhány burzsoá filozófus nézetében” — írja Tyeplov is Pszichológiájában (2. kiad. 1952. 3). Ez a naiv, idealista — vagy ha közönséges anyag-nak tekintette a lelket: vulgárisan materialista — felfogás, amely még nem jutott el odáig, hogy a pszichikumban az anyag fejlődésének legmagasabb rendű fokán keletkezett életjelenséget, lényegében tehát az anyag egyik tulajdonságát lássa (vö. Tyeplov i. m. 4 és Kardos Lajos: Általános lélektan a tanító- és óvónőképző intézetek számára 1960. 6), nyelvünkben számos átvitt értelmű, eredetileg azonban a szavak eredeti jelentésében értett kifejezésnek vált a forrásává. Noha e kifejezések közül igen soknak más nyelvben is megvan a megfelelője, azt a kérdést, hogy melyek honosultak meg a magyarban idegen hatásra, a továbbiakban általában figyelmen kívül hagyjuk, mert a szóban forgó kifejezések keletkezése minden külső hatástól függetlenül, pusztán az említett szemlélet közvetlen következményeként is megérthető. Ha mármost jelentésük szerint csoportosítjuk azokat a szólásokat és szólásszerű kifejezéseket, amelyek mind azt a szemléletet tükrözik, hogy az életet jelentő lélek elhagyja vagy nem hagyja el a testet, illetőleg visszatér belé, akkor olyan szóláscsaládokat kapunk, amelyeket legcélszerűbben a következő fogalmi körök rendjében tekinthetünk át: 1. 'meghal'; 2. 'megöl'; 3. 'közel a halála', illetőleg 'nagyon beteg'; 4. 'nem tud meghalni'; 5. 'életben tart'; 6. 'feléleszt'.

1. A szóban forgó kifejezéscsoportnak az a szóláscsalád a szinonimákban leggazdagabb és valószínűleg a legrégebbi tagja, amelynek az egyes kifejezésváltozatai a 'meghal' fogalmát fejezik ki különféle stílusárnyalattal. Az *edere animam*-, *emittere spiritum*-féle szókapcsolatok tükrökifejezései már a kolostori irodalom nyelvén is többször előfordulnak, és középkori kódexeink vallásos jellegének megfelelően ebben a vallási vonatkozást is tartalmazó alakban állandósulnak: *megadja lelkét istennek*. (VirgK. 106: „It ymar az iratoth mykepen az w bogog [!] *lelket meg ada az vr istennek*”; KazK. 46: „*lelket . . . bodogsagussul istennek megh oda*”; DebrK. 6: „azon közbe nagi vella környiul veuen fel oraig az ő *lölket* a velagossagba *meg ada vristennek*”). A kifejezésnek erre az alakjára még a XVIII. század végéről is van adatunk (1788: „tsókjaik között *megadta lelkét Teremtőjének*” Gelei J.: Hallónak Bóldog estvéje 2: 124. NSz.). Arany valószínűleg a régi vallásos irodalomból ismerte ezt a kifejezést, és nyilván erre emlékezett vissza, amikor a *megad* igének az említett szólásban előforduló sajátos használatát felelevenítve megalkotta a kifejezés egyőni változatát: „A tölgyek alatt Vágynám lenyugodni, Ha *csontjaimat meg kellett adni*” (1877. A tölgyek alatt).

A *megadja lelkét istennek* alakot a XVIII—XIX. század folyamán egyre inkább háttérbe szorítják a kifejezés gazdagon felburjánzó újabb változatai. A vallásos frazeológiában a manapság is élő, kenetes hangú *visszaadja lelkét teremtőjének* (*urának, istenének* stb.) honosodik meg (pl. 1899: A nagyasszony „*visszaadta anyai lelkét a jó istennek*” Abonyi Á.: Orvosok 110 NSz.), a szépirodalomban és a választékosabb társalgási nyelvben pedig az eredeti szemléletet a régebbi változatnál kifejezőbben tükröző *kiadja a lelkét* válik általánossá. Erre 1763 óta vannak adataink (Thomas J.: Igaz nyelvmester 199. NSz.), és mint az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagából kiderül, XIX. és XX. századi irodalmunkban az egész szóláscsaládnak ez a leggyakrabban használt kifejezése. Régebben keletkezett nála ez a manapság már meglehetősen szokatlan, de különösen a XVIII. század végi irodalomban sokszor előforduló változat: *kibocsátja lelkét* (1651: „Vérrel *ki-bocháttya* ő magából *lölket*” Zrínyi: Adriai teng. syr. 180. NySz.; 1754: „meg-súlyosodván nyavalyája, ártatlan *lelkét ki-botsátotta*” Orosz Ferenc: Szent Pál élete 285; stb.

NSz.), és ez a ma is élő eufemisztikus kifejezés: *kileheli a lelkét* (pl. 1878/1904: „a hős király hű neje karjai közt *lehelte ki lelkét*” Jókai: nemz. díszkiad. 65: 195. NSz.). A *kibocsát* és a *kilehel* igékkel alakult változatok — a stilisztikailag többé-kevésbé közömbös *kiadja a lelkét*-hez viszonyítva — a választékos vagy a finomkodó stílus kifejezései. Megvannak azonban a velük ellentétes — a familiáris, sőt a durvaságig közönséges — stílusrétegeknek is az ugyanebből a szemléletből származó szinonímái: *kijűjja a lelkét* (1673. Comenius: Jan. 212. NySz.; 1788. Decsy: Osmanografia 1: 349; 1810. Simai: VSzót. 2: 103. stb. NSz.), *kipöki a lelkét* (1767: „tsak a' lator *ki-pökje* éléh' *lelkét* az hóhér keze alatt” Illei J.: Salamon, Ptolomaeus és Titus 97; 1789. uő. Tornyos P. 65; 1792. Sándor I.: Orras Ovid-nak változási 212 stb. NSz.), és találunk olyan változatokat is, amelyek a felvilágosodás korában, majd a reformkor nyelvében a pátosz eszközei voltak: „*ki-ontá lelkét* Népünk vitéz Feje” — írja például Henriás-fordításában Pétzeli (1786), az Aurora egyik cikkében pedig „*alig hörgi ki lelkét*” valamelyik elbeszélés hőse (1843: 101; mindkét adat az NSz.-ből; vö. még: 1779: „*A lelke a torkán hörög*” Kónyi: M. hadi román 96. NySz.).

Azokon a kifejezésváltozatokon kívül, amelyekben a *lélek* tárgyként fordul elő — ilyen még a fentebb említetteknél jóval ritkább *kiajánlja lelkét* (1787: „fogyott erejében, gyarlódott eszében. Tíz nap múlva *kiajánlotta lelkét*” Faludi: Toldy kiad. 760; 1810. Simai: VSzót. 2: 108. NSz.) és az *elajánlja lelkét* (NySz. és Nyr. 22: 305) —, vannak ugyanebből a szemléletből származó olyan rokon értelmű kifejezéseink is, amelyeknek a *lélek* szó vagy ennek valamely szinonímája az alanya. Ilyen a XVI. század elejétől a legújabb korig nyomon kísérhető *kiszakad a lelke* vagy *lelke kiszakad testéből* (BodK. 18: „*mikoron a lelek ki zakad a testből . . .*”; 1792. Nagyenyedi próba 280. NSz.; SzD.: MVir. 63. 1882. Tolnai L.: Báróné 2: 201. NSz. stb.), a valószínűleg fiatalabb *kimegy* vagy *kiröpiül belőle a lélek* (az előbbihez vö. 1858. Vig Dezső Czigány adomák 11. NSz., az utóbbihoz Nyr. 22: 305), továbbá a népies, bizalmas stílusban élő *kimegy belőle a szusz* (Nyr. 22: 305) és a választékosabb *elszáll* vagy *elhagyja a lelke* (az előbbihez vö. 1861. Merényi L.: Eredeti népmesék 2: 132, az utóbbihoz 1837. Athenaeum 2: 252).

Minthogy a szólás és a többi frazeológiai egység jelentésbelileg a szóval azonos jellegű nyelvi kifejező eszköz, bennük is ugyanazok a jelentésváltozásbeli tendenciák érvényesülnek, mint az egyes, önálló jelentésű szavakon. Ha például mondhatjuk azt, hogy *majd meghaltunk, annyit neveltünk*, vagyis ha a *meghal* ige magában hordozza az eredeti jelentés elhomályosulásának olyan jellegű tendenciáját, hogy némely kapcsolatban a *majd* vagy a *majd*-hoz hasonló jelentésű határozóval együtt alkalmas valamely cselekvés rendkívüli erejének vagy tartós voltának a kifejezésére, többé-kevésbé alkalmasak erre a 'meghal' jelentésű frazeológiai egységek is. Ebben az Arany-idézetben: „*El kell fogni Toldit!*» — de fáj a szó néki, Ugy fáj, *mintha önnön lelkét lehelné ki*” (1848/1951. ÖM. 2: 288), a második sor egészen más stilisztikai értékkel, de lényegében csak ennyit jelent: 'nagyon fáj'. Az eredetileg 'meghal' értelmű *kileheli a lelkét* tehát meghatározott mondattani helyzetben éppúgy a puszta nyomósítás stilisztikai eszközévé válhat, mint fentebbi példánkban a *majd meghal* kifejezés is. E lehetőség fennáll e szócsalád imént felsorolt valamennyi tagjával kapcsolatban, és irodalmi példákat is tudnánk idézni csaknem mindegyik említett szólásnak ilyen értelmű használatára. (Álljon itt ezek közül csak egy: 1794: „Ugy meg-ütlek, *mindjárt a' lelkedet-is ki-fuod*”. Gyarmathi: Nyelvemester 2: 195. NSz. — E példa egyébként jól szemlélteti magának a fokozónyomósító használatnak a kialakulását is, hiszen értelmezhető az idézet így: 'úgy meg-ütlek, hogy mindjárt meghalsz' és így is 'irgalmatlanul, nagyon megütlek'.) Néhány szólással kapcsolatban azonban nem csupán lehetőség a kifejezés ilyen jellegű használatára, hanem állandósult is a fokozónyomósító értelem, sőt ezeknek a szólásoknak az analógiájára olyan kifejezések is keletkeztek, amelyeknek az eredeti jelentésben való használatát ki sem tudjuk mutatni.

Ezt a kifejezést: *majd kiszakad a lelke* vagy *a párája* vagy *míntha a lelke szakadna ki* az ÉrtSz. is közli ezzel az értelmezéssel: 'teljes erejéből; úgy, hogy szinte a lelkét is kileheli', és e jelentést egy Gárdonyi-idézettel is dokumentálja (ld: *kiszakad* 3. a). Az Akadémiai Nagyszótár cédulaanyagában is számos idézetet találunk rá a Csokonaitól (1805. Ódák 118) egészen Jókaiig és Tolnai Lajosig terjedő gyűjtésben. (Pl. 1886/97: „hallgatom, hogy püföli a hajdú sorba a deliquenseket, úgy jajgatnak, *majd a lelkük szakad ki*” Jókai 74: 134.) Hasonlóképpen gyakori volt a *majd kiadja a lelkét* szókapcsolatnak az ugyanilyen átvitt értelmű, túlzó kifejezésként való használata. (Pl. 1895: „*Majd kiadtuk a lelkünket*, úgy futottunk és mégis lekéstünk” Gyarmathy Zsigáné: Asszonyokról asszonyoknak 29. NSz.)

Noha nem frazeológiai szókapcsolat, hanem összetétel, mégis itt kell szólnunk a *lélekszakadva* határozószavunkról is, mert eredetét tekintve a legszorosabban kapcsolódik a *majd kiszakad a lelke*-, *míntha a lelke szakadna ki*-féle kifejezésekhez. Mint a szó legrégebbi adata (1705: „*Lélekszakadva* vártam Nagyságod méltóságos levelét” Bercsényi: Lev., Thaly kiad. Arch. Rákócziánium 4: 590), egy Csokonai idézetben való előfordulása („nagy *Lélek szakadva* várja vala e' per' megoszlást” Kiadatl. m. 1817. 100) és mint a vele egy töről fakadt, ma már elavult *lélekszakadtából* használata mutatja (1836: „egy férjével *lélekszakadtából* czivakodó asszony” Gaál J.: Szirmay Ilona 2: 18), mindkét határozószavunk eredetileg éppúgy fokozó értelmű volt, mint ahogy ma is az a *majd kiszakad a lelke* kifejezés. Ebből a régi 'nagyon, szörnyen, halálosan' jelentésből úgy alakult ki a *lélekszakadva* újabb 'nagyon sietve, a legnagyobb sebességgel' értelme, hogy a szót leggyakrabban a 'fut, szalad' fogalomkörébe tartozó igékkel kapcsolatban használták: 1790: „a' szegény ember nagy *lélek-szakadva* tsak bé-szalad” (Földi F.—J. H. Campe: Erköltöskönyvetske 117. NSz.); 1793: „*lélek szakadva* . . . baza futa” (Gvadányi: Rontó Pál 3. NSz.); 1796: „A' szoptatós Tigris kölyke' rivására *Lélek-szakadva* fut mérges oltalmára” (Takáts J.: Költém. 210. NSz.); stb. A használati kör ilyen megszűkülésének pedig nyilván az volt az oka, hogy az összetétel *lélek* elemének 'Seele' jelentését egyre inkább háttérbe szorította ugyanennek a szónak a 'lélegzet' értelme. Manapság is arra gondol az ember, ha elemezni akarja ezt az összetételt, hogy aki *lélekszakadva* fut, rohan vagy érkezik meg valahova, annak a nagy sietségtől elfulladva meg-megszakad a lélegzete (vö. CzF. értelmezését). Ugyanígy — a használati körnek a 'fut' fogalmára való korlátozódásával — alakult ki ez a Szatmár megyei Vetésről közölt kifejezés is: *Lelkem szakattyán futottam 'lélekszakadva'* (MTsz.).

Nyilván a fentebb említett kifejezések analógiájára és a *majd* vagy valamely ezzel rokon jelentésű határozó lekopásával keletkezett ez a szólásunk is: *kiteszi a lelkét* 'minden tőle telhetőt megtesz valakiért vagy valaminek az érdekében'. Emellett azonban még két más körülmény is közrejátszhatott e szólás keletkezésében, különösen pedig jelentésfejlődésében. Az egyik az, hogy a feltehetően eredetibb és pusztán túlzó-fokozó értelmű *majd kiteszi a lelkét* (vö. *majd kiszakad a lelke*, *majd kiadja a lelkét* stb.) kifejezést leggyakrabban nyilván ilyenféle mondatokban használták: *annyira iparkodik* (vagy *igyekszik* stb.), *hogy majd kiteszi a lelkét*, s ezekben tapadt az összetett mondat egészének a jelentése a következményes mellékmondat kötőszó nélküli részére. A másik körülmény pedig az lehetett, hogy idővel elhomályosult e szólás használatában az egész szóláscsaládot létrehozó eredeti szemlélet, ez a szólás mintegy kiszakadt a vele egy töről sarjadt kifejezések bokrából, és *lélek* szavának az a jelentésmozzanata vált benne uralkodóvá, hogy a lélek mint az élet hordozója minden embernek a legfőbb kincse. Aki tehát *kiteszi a lelkét* vagy *a lelkét is kitenné valakiért, valamiért*, az a legnagyobb értékét is hajlandó (volna) feláldozni a szóban forgó személyért vagy valamely ügy, dolog érdekében.

Ugyanilyen úton-módon, de valószínűleg már az előbb tárgyalt szólás hatására keletkezett ez a kifejezés: a *lelkét is odaadná*. Jelentését — azt, hogy a szólás *lelkét* szava a 'mindent' szinonímája — jól szemlélteti ez a Mikszáth-idézet: „Tessék, tessék . . . falatozzanak egy kicsit . . . Az meg ott a vaddisznó. Alul van a soványabbja. Jaj, hisz a *lelkemet is odaadnám*.” (1907/1960. Ö. M. 21: 224. — Vö. még Tornaújfalu: „Szegény anyám még a *lelkit is ideadi* nékem, ha kértem vón.” Nyr. 17: 185.)

Végül ezzel a szóláscsaláddal kapcsolatban kell megemlékeznünk azokról a frazeológiai kapcsolatoknak leglazább, legkevésbé megmerevedett típusába tartozó kifejezésekről, amelyek szintén a *majd kiszakad a lelke*, *majd kiadja a lelkét*-féle nyomósító értelmű szólásszerű szókapcsolatok hatására keletkeztek, és amelyeket igen nagy számban lehet képezni oly módon, hogy valamely emberi cselekvést jelentő igét *ki-* igekötővel látunk el, tárgyként pedig a *lélek* szó birtokos személyragos és tárgyragos alakját kapcsoljuk hozzá. Olyan, rendszerint indulatos beszédben használt, emfatikus kifejezésekre gondolok, mint amilyen például Petőfinék a Falu végén kurta kocsmá . . . c. versében előforduló *kitáncolom a lelkemet*, és amilyenek ezek is: *kibeszéli a lelkét*, *kidolgozza a lelkét* (ÉrtSz.) stb. Olykor még érzik bennük az egész szóláscsaládot létrehozó szemlélet maradványa (1900: „Dögrováson vagyok, egy-két óra múlva *kiköhögöm a lelkemet*” Ambrus Z.: A gyanú 61. NSz.), általában azonban már csak a fentebb leírt váz, séma az alapjuk, jelentésük pedig a 'meghal' fogalmától gyakran teljesen eltávolodva (1874: „*Pörölje ki a lelkét*, bánom is én! Berczik—Molière: Képz. b. 7. NSz.) csupán az, hogy a kifejezés alanya nagy erővel vagy nagy odaadással, esetleg kimerítő módon és sokáig végzi azt a cselekvést, amelyet a kifejezés igei tagja önmagában — tehát a *ki-* igekötő nélkül — jelöl. Ez az eddig még — tudomásom szerint — nem ismertetett kifejezés-típus azért is különös figyelmet érdemel, mert olyan frazeológiai kapcsolatok tartoznak ide, amelyekben a kötöttség csupán a kifejezés igei elemének az igekötőjére és a kifejezés tárgyára vonatkozik, de maga a kifejezés igei része bizonyos határokon belül szabadon felcserélhető, s így új meg új emfatikus kifejezések alkotására ad lehetőséget.

2. A naiv elképzelés szerint akkor hal meg az ember, ha a lélek kiszáll belőle. Ez azonban nemcsak természetes úton következhet be, hanem okozhatja is valaki vagy valami. Abból a szemléletből, hogy valamely külső ok hatására hagyja el a lélek a testet, szintén származott néhány képes kifejezésünk. Ezek nagy része azonban inkább csak alkalmi körülírásnak, alkalmi képnek tekinthető, és csak kevés az olyan, amelyiket állandósult formája, szóállományának kötöttsége igazi frazeológiai egységgé kovácsolt.

A nem vagy nem egészen közkeletű kifejezések sorába az olyanok tartoznak, mint amilyenek például ezekben az idézetekben fordulnak elő: DebrK. 6: „imatkozuan wrhoz eh zent Apostol, hofi *el venneie* bekesegben az ő *lőiket*”; 1787: „végre irgalmatlan tapotással *lelkét belőlle* erőszakoson *ki-kergette* (M. Kurir 373. NSz.); 1898: „megijeszted őket, hogy *kigyúrod a lelküket*, ha a lepcsest nem tartják pórázon” (Mikszáth: Új Zrínyiász 183). E kifejezések frazeológiai egység-jellegét csupán az adja meg, hogy szó-elemeik önálló jelentése többé-kevésbé háttérbe szorul a kifejezés egységes 'megöl' értelme mögött. A Mikszáth-idézet arra is érdekes példa, hogy amint a 'meghal' jelentésű kifejezések eredeti értelmük elhomályosulásával egyre inkább a nyomósító-fokozó funkciót kezdik betölteni, az eredetileg nyilván 'megöl' értelmű *kigyúrja valakinek a lelkét* fenyegetés kifejezésére vált alkalmassá.

A fentebbi idézetek jól mutatják, hogyan lehet egy hosszú évszázadokon át élő szemlélet olyan, új meg új kifejezések forrásává, amelyek általában nem lexikalizálódtak, azaz nem lettek a nyelv bármikor és bárkitől felhasználható kész kliséivé, hanem csak mint az egyéni stíluselemény termékei bukkannak fel időnként a nyelvben. Két kifejezés azonban ebben a fogalmi körben is közkeletűvé, szólásszerű szókapcsolattá

vált. Az egyik ez: *kiszorítja a lelket valakiből* (1894: „azzal az elhatározással, hogy *kiszorítja a lelket az utonállóból, nekiugrott*” Bársony I.: Erdőn, mezőn 177. NSz.), a másik pedig: *kirázza a lelkét valakinek* (1789: „ha ez mind kell a műtéthez, *kirázzák* belőlem a lelket is” Degré A.: Az elzárt gyámleány 39. NSz.). Az előbbit az ÉrtSz. a *kiszorítja vkiből a lélegzetet, a szust* változatokkal és a ’megfojtja’ értelmezéssel közli, az utóbbit pedig így magyarázza: ’vkit nagyon erőlyesen, durván, tetteleg bántalmaz, üt, ráz’. Mindkét kifejezésnek gyakori a *majd* határozószóval bővült alakja (1861: „ugy ... ölelgette, hogy *majd kiszorította a lelket belőle*” Merényi L.: Eredeti népmesék 1: 119, 1900: „a kocsiut ... *majd kirázza a lelkemet*” Benedek E. Falusi bohémek 57. NSz.), és ebben a formában a *kiszorít* igével alakult kapcsolat ’nagyon megszorongat’ a *kiráz* igét tartalmazó pedig ’nagyon ráz’ jelentésű, tehát mindkettő ugyanolyan jellegű nyomósító kifejezés, mint amilyenekkel a ’meghal’ értelmű szókapcsolatok körében találkoztunk. Végül érdemes még megemlíteni, hogy e szólásszerű kifejezésekbe — amint részben és kisebb mértékben a ’meghal’ jelentésűekbe is — némileg belejátszik a *lélek* szó régi ’lélegzet’ jelentése. Ha ugyanis azt mondjuk, hogy valamely rossz jármű *majd kirázza a lelket az emberből*, arra is gondolhatunk, hogy az ilyen járművön zötykölődő utas az erős rázás miatt csak oly szaggatottan tud lélegzeni, hogy néha már-már a fulladás veszélyét érzi. De még nyilvánvalóbb ez a másik szólással (*kiszorítja a lelket valakiből*) kapcsolatban, amelynek *belefojtja a szust* (ÉrtSz.), *belefojtja a lelket* (1821: „torkon fogom, s Királyi széke’ kárpitjának a zsinórral *fojtom beléje lelkét*” (Katona: Bánk 56) ellenpárja is alakult. Akibe ugyanis *belefojtják a lelket*, az úgy jár, mint az a nőstény farkas, amelynek Toldi két marokra megszorította a torkát (vö. Arany: Toldi V., 9), azaz nem tudja „kilehelni a lelkét”, mert még a lélegzet is benne szorul. A ’lélek’ és a ’lélegzet’ fogalma egyébként sem különült el a régiek tudatában olyan élesen, mint manapság. Hiszen köztudomású, hogy maga a *lélegzet* főnév is *lélek* szavunk származéka, a *lélek* alapszava, a *lél* pedig hajdan ’lélegzet’-et jelentett (SzófSz.).

3. Az eddig tárgyalt frazeológiai kifejezések — talán csak az egy *kiteszi a lelkét* kivételével — általában nem érik el stilisztikai érték (szemléletesség) tekintetében azt a szintet, amely a tulajdonképpeni szólásokra jellemző. Ennek az a legfőbb oka, hogy a forrásukul szolgáló szemlélet mindenki számára azonnal érthető, illetőleg az ellenkező oldaláról nézve a dolgot: mindegyik kifejezés megértéséhez elegendő az illető kifejezést alkotó szavak megfelelő jelentésének az ismerete, ezekből fejtörés nélkül összegezhető a szókapcsolatok egészének az értelme. A szemlélet közkeletű voltából következik, hogy valamennyinek több szinonímája is van, vagyis hogy a kifejezések igei elemét a legtöbb esetben fel lehet cserélni valamely más rokonértelmű igével, sőt nemegyszer a kifejezés állandó elemének látszó *lélek* helyett is állhat a más stílusértékű, de ebben a vonatkozásban vele szinonim *szusz* főnév.

Nem lehet ugyanezt elmondani arról a három igazi szólásról, amely a fentebb tárgyalt kifejezésekkel azonos szemléletből származik ugyan, de ehhez mindenkiben még valami sajátos többlet is járul. Egyetlen szóláscsalád tagjainak is csak azért tekinthetjük őket, mert egyrészt mindhárom a ’közel a halála, nagyon beteg’ fogalmi körébe tartozik, másrészt pedig — végső elemzésben — az a szemléleti háttérük, hogy a lélek kiszállhat a testből.

A legismertebb közülük ez: *hálni jár belé a lélek*. Másutt (Mi fán terem? 231) Solymossy Sándorra (Mság Népr.² 4:325) és Berze Nagy Jánosra (Ethn. 40: 156 és Magyar szólásaink és a folklóre 29) hivatkozva már utaltam arra, hogy e szólásunk eredetileg vagy olyanfélére túlzó kifejezés volt, mint a mai familiáris *hulla vagyok*, ha ti. abból a hiedelemből származik, hogy az elhaltak lelke napközben a földön bolyong, és csak pihenni tér meg az elföldelt testbe, vagy pedig — mint Berze Nagy véli — az a rokon

népek régebbi hiedelemvilágában is meglevő elképzelés az alapja, hogy a beteg, különösen pedig az önkívületben levő ember lelke egy időre elhagyja a testet. Akárhogy van is a dolog, az kétségtelen, hogy ebben a szólásban az egész kifejezéscsoporttal közös szemlélethez még az a mozzanat is hozzájárul, hogy a lélek alkalmilag is kiszállhat a testből. Hogy ez hajdan nálunk is élő elképzelés volt, azt jól mutatja Széchenyi György 1718-ban írt egyik levelének ez a részlete: „olyan vagyok, mint az *lélek nélkül járó ember*. Csak az itt való hírek, kik világosok is, bizonyosan engem megemiszhetnek” (B. Szabó László kiad. 1929. 2: 672). Ugyanő azonban már mai alakjában is többször használja a szólást (id. kiad. 1: 125, 1: 312), sőt már 1600-ból is van adatunk a kifejezés mai alakjára („Noha csak *haalni iar az lelek belem*. De megis kerem kegydet . . .” MNy. 31: 343). Hogy ez a szólásunk keletkezésének a korát ilyen sok száz évvel túlélte, abban talán annak is része van, hogy az említett hiedelem elhomályosulása után is szemléletesnek érezték a kifejezést, mert *lélek* szavának alkalmasint az 'életerő' jelentést tulajdonítottak, és talán azt a jelentést érezték bele, hogy aki nagyon rossz bőrben van, aki súlyos beteg, abba mintegy csak vissza-visszatérnek („hálni járnak”) azok az erők, amelyek az egészséges emberben állandóan megvannak.

Sokkal átlátszóbb, világosabb képet tükröz ez a mindössze két adattal igazolható szólásunk: *a nyelve hegyén van a lelke*. Mindkét adat az Akadémiai Nagyszótár gyűjtésében található: 1851: „sokszor ez a mi nyájunk csak akkor fut orvosért, mikor már *lelke a nyelvehegyén [!] van*” (Falu könyve 307); 1859: „Már majdnem a *nyelve hegyén volt a lelke* Biharinak” (Vas G.: A multak emlékei 1: 121). Itt az egész kifejezéscsoportot létrehozó szemlélet azzal a többlettel bővült, hogy a szólás nem általában beszél a „csaknem elszálló lélek”-ről, hanem játékos pontossággal megjelöli azt a pillanatot, amikor a kilehelt lélek még nem hagyta el ugyan a testet — tehát még él a lélek „tulajdonosa” —, de lelke már csak egyetlen ponton érintkezik a testtel: a szóban forgó személy nyelvének a hegyén van, tehát bármely pillanatban bekövetkezhet a léleknek a testtől való teljes elszakadása.

A mai ember számára még bizarrabb képet tartalmaz e szóláscsalád harmadik tagja: *markában hordozza a lelkét*. Alapjelentését világosan mutatja legrégibb ismert előfordulása, Gyöngyösi István Charicliája ajánló levelének ez a részlete: 1700/1937: „Generál Leszle . . . félelmes útozásokat vitetett végben Ngoddal, ugy hogy a' Magyar köz-mondás szerint, gyakran a' *markában kellett a' lelkét hordozni* a' gyakor veszedelmek között” (RMKT. XVII. sz. 4: 12). Ugyanebben az 'alig tudja megmenteni az életét' jelentésben használja a szólást még Gvadányi (1796: „Mint dőlt bé étszaka a' tsösznek árkába, A'hol-is már *lelkét tartá* tsak *markába*”) A falusi nótáriusnak elmélkedései 238. NSz.), és ez a szólásnak az értelme azokban a változatokban is, amelyekben a kifejezés *lélek* szava helyett *élet* áll: 1713: „Mostani világban ember tsak *markában, hordozza az életét*” ('degitur hoc aevi in multis variisque periculis' Kisviczay: Ad. 110); 1794: *Markában hordozza életét* (Kovács Pálnak M. példa- és köz mondási 182; Dugonics: M. példabesz. 1820. 1: 104; Horváth Ádám: 1819. M. Példa-Beszédek MTA. kéziratára M. Irod. 47. sz. 46; Ballagi: M. példabesz. 1850. 105: „A katonáról mondatik”). Csak árnyalati-lag eltérő értelemben használta a szólást Bothlen Miklós Önéletírásában: XVIII. század eleje: „Sárosi megholt, Toroczkai siket, Keresztési szegény *lelkét, esztét markában hordozta*” (Tolnai Gábor kiad. M. Századok 4. sz. 560), de a szólásnak épp ez a jelentése ('súlyosan beteg, halálán van') teszi a kifejezést az előbb tárgyalt szólások szinonimájává. Noha nyelvjárási közlésekben nem találkozunk e szólással, abból, hogy egyik-másik változata a XIX. század végén is fel-felbukkan az irodalomban (1897: „Higgye el a báró, az ilyen lóval mindig *tenyerén hordja az ember a lelkét*” Gyarmathy Zsigáné: Zúdorék 162. NSz.), arra következtethetünk, hogy némely vidéken még nemrég is élt ez a kifejezés. Erre mutat egyébként az is, hogy 'ha mindent megtesz is' jelentéssel újabb változata

keletkezett a szólásnak: 1864: „*ha a tenyeredre teszed is a lelkedet*, mégse mondhatom én azt meg” (Merényi L.: Dunamelléki népmesék 2: 137. NSz.); 1897: „*kiteheti a lelkét a tenyerére*, még sem hiszik el neki, hogy csak a galambokat ment föl etetni [a padlásra]” (Vértesi A.: Az ugaros-karádi közbirtokosság 1: 6. NSz.). Nem kétséges, hogy e változatok a fentebb már tárgyalt *kiteszi a lelkét* és a *tenyerén* (~ *markában*) *hordja* (~ *hordozza*) a *lelkét* szólások keveredéséből alakultak.

Ami a szólás legrégibb formájának, a *markában hordozza a lelkét* alaknak a keletkezését illeti, azt jegyezhetjük meg róla, hogy itt a lélek testen kívül kerülésének az elképzeléséhez ugyanaz a szemlélet csatlakozott, amelyik a *tenyerén hord valakit* szólásban is megvan. Noha ez utóbbi kifejezés minden valószínűség szerint egy bibliai kép hatására honosodott meg nyelvünkben (Zsolt. 91, 12; Máté 4, 6; Lukács 4, 11), közkeletűvé válásához hozzájárulhatott az a megfigyelés is, hogy aki nagyon vigyáz valamely kisebb használati tárgyra, se zsebre nem dugja — régebben egyébként sem volt a ruhán zseb (Csefkó: Szállóigék 26) —, se valamely tartóba nem teszi, hanem a tenyerében, markában tartja, hogy el ne veszítse (Mi fán terem? 339). A gondos vigyázásnak, a nagyon féltésnek más vonatkozásban már közkeletű képes kifejezését alkalmazhatták azután arra az emberre is, aki a legnagyobb veszélyben vagy esetleg súlyos betegség miatt már-már a halálán van. Minthogy az ilyen embernek a lelkére kell a leginkább ügyelnie, hiszen a naiv elképzelés szerint ez akar kiszállni belőle, a 'nagyon vigyáz' jelentésű *tenyerén* vagy *markában hord(oz)* állítmányi résznek a *lélek* főnév lett a tárgya.

4. A szóban forgó kifejezéscsoportnak igen szemléletes képet tartalmazó tagjai azok a szólásváltozatok, amelyek azt fejezik ki, hogy valaki — noha már megérett volna a halálra — különösképpen mégis életben van, azaz — képes kifejezéssel élve — nem tud kiszállni belőle a lélek. E szóláscsalád legrégibb ismert változatát első közmondásgyűjtőnk jegyezte fel: 1598: „Vgyan hozzá aszot az lelke” ('cornicibus vivacior, Tithoni senecta, Nestorea senecta' Decsi: Ad. 1, 5, 3, 3. sz.; innen: Kisviczay: Ad. 90). Csak kevésbé tér el ettől ez a mintegy száz évvel későbből ismeretes alak: 1713: *Hozzá nyőjt a' lelke* ('nem akar meghalni, megszokta az életet' Kisviczay: Ad. 540; innen Erdélyi: M. közm. kv. 265). Még konkrétabb a kép ebben a XVIII. század végéről és a XIX. század elejéről származó feljegyzésekből ismeretes változatban: 1794: *Oldala tsontjához száradt a' lelke* (Kovács i. m. 48 és 206; Kresznerics: M. közm. 1808. MTA. kéziratára 1: 178; Horváth i. m. 60). Valószínűleg egyéni alakítás eredménye a Dugonics-féle alak: 1820: „*Testtéhez is aszúlt halhatatlan lelke*” (M. példab. 2: 324; vö. még uő.: Jeles tört. 1: 126: *Olly erősen vólt benne a' lélek, mint a' kan-macsckában*” és uő: Szerecsenek 1: 136: *Benne a' Lélek oly feszesen áll, mint a' Kan-macsckában*) és egy Jókaitól használt forma: 1856/94: „Sok keze van az ellennek; távolról öl, nehezen hal, *lelke testéhez van varrva*” (id. kiad. 20: 217. NSz.). A legbizarrabb azonban az a valószínűleg hajdan is csak valamely származó körben használatos változat, amely azt a körülményt, hogy valakinek mások várakozása ellenére sem következik be a halála, úgy fejezi ki, hogy mintegy azt okolja meg, miért nem fér ki a szóban forgó személyből a lélek: 1851: *Szarva nőtt a lelkének* (Erdélyi i. m. 266). A szólás újabb nyelvjárási változatai a XVI—XVIII. században feljegyzett alakokhoz kapcsolódnak: Hajdú m. Tetétlen: *Beleszorult abba a lélék* — arról mondják, akinek a halálát nehezen várják. Nyr. 25: 44); Bars m. Garamlők: *Hátához nőtt a lelke* — nagyon öregre mondják, kit szívesen odaadnának. Nyr. 26: 137); Szamoshat: *Beleszaratt a lélek* — mondják a nagyon öreg, összetöpreődött, de szívós életerejű emberről. SzamSz. 2:26).

E szólásváltozatok mind annak a képes kifejezései, hogy a lélek nem tud kiszállni valakiből. Látszólag ugyanezt mondja, de meglepő módon a fentiektől teljesen eltérő

jelentésű ez a szintén nyelvjárási szólás: *Köröszte áll benne a lélek* 'nem fér a bőrébe' (MTsz.; innen SzegSz.). Nyilván ennek a változata ez a Hódmezővásárhelyről jelentés nélkül közölt kifejezés is: *Keresztül akadt benne a lélek* (Nyr. 2: 368) és ez az ugyancsak hódmezővásárhelyi adat: *Köröszte van benne a lélek* (a 'civódás, harag' jelentésű szólások közt sorolja fel Rakonczai Ferenc földműves a Néprajzi Múzeum és az MTA Nyelv- tudományi Intézete 1960. évi gyűjtőpályázatára beérkezett pályamunkájában 30).

Hogy megértsük, hogyan kaphatta ez a szegedi és hódmezővásárhelyi szólás a benne foglalt képnek látszólag egyáltalán nem megfelelő jelentést, azt kell tudnunk, hogy magának az eredeti szemléletet tükröző szólásnak némely nyelvjárásban, különösen pedig az Alföldön olyan változatai is alakultak, amelyek már nem a léleknek, hanem valamely lelki megnyilvánulásnak vagy sajátságának, különösen valamely indulatnak a testben való megrekedését fejezik ki képes formában. Ilyen mindenekelőtt ez: Kiskúnhalas: *Köröszte van benne a kutya* (— gonosz emberről mondják mintegy kifejezve, hogy tehát nem is jöhet ki belőle Nyr. 14: 331. Vö. ehhez Szabó Ernő megjegyzését: Nyr. 23: 67 és Mikó Pálnak egy más szemléletet tükröző angol szólással való egybevetését: Nyr. 23: 452). A *kutya* itt nyilván 'kutyaság'-ot jelent, a *köröszte van benne* pedig — mint a szólás közléje is utal rá — azt fejezi ki, hogy a szóban forgó személy még ha akarna sem tud megszabadulni a „kutya természetétől”. Ugyanez a szemlélet hozhatta létre az ilyenféle kifejezéseket is: 1946: „Ez a mondás osztán nagyon *keresztbe esett* mi bennünk” [!] 'nem tudtunk megszabadulni attól a rossz érzéstől, amelyet e mondás keltett bennünk' (Szűcs S.: Pusztai krónika 55). E kifejezéseknek megvannak az ellenpárjai, reciprok jellegű megfelelői is. Ugyancsak az Alföldön, közelebbről Szeged vidékén él ez a szólás: *Talpon áll benne a zördög* 'komisz ember' (Nyr. 3: 30, innen SzegSz.; vö. Tömörkény: Kétkezi munk. 154: „No — véli Kara — majd föl löhet tönni a kulacsot is. Mert már *áll* Karában az *ördög*” 'felébredt benne a kutyaság'; továbbá Móra: Ének a búzamez. 1: 156: „A nóta után következő nagy béke-kocintgatásból kihuzta magát. Akkor már *öbenne is talpra állt az ördög*” 'kötekedni való kedve támadt'). Az, hogy valakiben „talpon áll” valami (vö. még Alföld: *Talpon áll benne a nóta* 'jó kedve van, danolhatnók' Nyr. 1: 370) éppen az ellenkezője annak, hogy „keresztül van benne”, mert ami „talpon áll”, az állandóan készenlétben van arra, hogy megnyilatkozzék, mintegy hirtelen mozdulattal „kiugorjon” az emberből. Jelentés tekintetében mégis igen közel áll egymáshoz a két szólás, mert ellenkező szempontból nézve, de lényegében mindkettő ugyanazt fejezi ki: 'valaki tele van valamely indulattal'.

A fenti példák — azt hiszem — azt is eléggé megvilágítják, miért kapta a szegedi és hódmezővásárhelyi *köröszte áll* (~ *keresztül akadt* ~ *köröszte van*) *benne a lélek* a 'nem fér a bőrében' jelentést. Nyilván azért, mert *lélek* szavának — az imént említett, azonos szemléletet tükröző kifejezések hatására — a 'kutya lélek, ördögi lélek', vagyis 'gonoszság' értelmet tulajdonították.

5. A naivságban is következetes képalkotó szemlélet logikájából következik, hogy nemcsak azért késhet valakinek a halála, mert hozzánőtt, hozzászáradt vagy beleszorult a lelke, hanem azért is, mert valamely külső erő *tartja benne a lelket*.

Noha a múlt század közepénél régebből nem adatolható, népnyelvi elterjedtsége mégis arra utal, hogy kifejezésünknek ez volt az eredeti alakja: *csak az imádság tartja benne a lelket* (Erdélyi i. m. 201; MTsz. *imádság* alatt és vö. *miatyánk* alatt is; Nyr. 28: 375; SzegSz.; stb.). Ezt a szólást a szavak eredeti értelmében nyilván olyan emberekre mondták, akikről azt hitték, hogy életük utolsó szakaszát az értük mondott imáknak köszönhetik (vö. Mi fán terem? 168). Ez a teljesebb alak idővel kétféleképpen is meg rövidült. Egyrészt ez a forma keletkezett belőle: *csak az imádság tartja* (vö.: Dugonics i. m. 2: 276; Erdélyi i. h.; MTsz.; NyF. 34: 119; SzamSz.; stb.), s ezt — tréfás átvitelrel —

rossz állapotban levő tárgyakra, építményekre vonatkoztatva is mondják, másrészt az *imádság* szót kezdték benne más szavakkal is felcserélni, és így alakult ki az a forma, amelyben kötetlen az alany, s csak ennyi az állandó: *tartja (bennre) a lelket*. A *(csak) az imádság* (vagy néhol: *a miatyánk vagy az ige) tartja (bennre a lelket)* a gyakori tréfás használat során egyre jobban elszakadt a kifejezést létrehozó eredeti szemlélettől — ma a legtöbb esetben azt jelenti, hogy 'nagyon rossz állapotban van, csaknem összedől, majdnem elszakad' —, azt a kifejezést azonban, hogy *valaki vagy valami tartja benne a lelket*, leggyakrabban 'életben tart' jelentéssel használják: 1884: „ha a pálinkát sem tűrné a belsőm, eddig rég meghaltam volna. Még az *tartja a lelket bennem*” (Teleki S.: Természet után 192. NSz.); 1895: „Ez a gyerek, a kiben tíz esztendő koráig mediczinával *tartották a lelket*, azóta felnőtt” (Ambrus Z.: Ninive pusztulása 138). Olykor azonban előfordul, hogy ez utóbbit sem személyre, hanem tárgyra vonatkoztatják, s akkor az egy tőről fakadt, de egymástól már elszakadt két szólásnak csaknem egybeesik a jelentése. Azt például, amit ez a mondat tartalmaz: „Csizmájában a *lelket* csak a subicz *tartja*” (1877. Kálmány L.: Koszoruk 1: 177), tréfásan ilyenféleképpen is ki lehetne fejezni: Csak az *imádság* meg a subicz *tartja* a csizmáját.

6. Az áttekintett kifejezéscsoportnak a 'meghal' és 'megöl' jelentésű szókapcsolatokkal éppen ellentétes jelentésű szólástagijához jutunk el, ha rámutatunk, hogy a fentebb említett kifejezésekkel azonos szemléletből olyan szólás is keletkezett, amely a 'feléleszt' fogalmát fejezi ki képes formában. Ez a rendszerint tagadó mondatban vagy az *alig* határozószóval együtt használatos kifejezés: *lelket ver valakibe* manapság ugyan rendszerint 'felébreszt, felkelt' (1863: „látta, hogy Miklósbá sehogysem *verhet lelket*” Merényi L.: Dunamelléki népmesék 1: 55. NSz.) vagy olykor 'megvigasztal' jelentésű (1926/36: „Katicába nem lehetett *lelket verni*. Az csak itta a forró könnyeit”. Kosztolányi: Édes Anna 230), és — minthogy általában maga a helyzet sem sokszor fordul elő az életben — csak ritkán vonatkozik arra, hogy valakit öntudatlan állapotából magához térít, életre kelt valaki. Abból azonban, hogy kifejezésünket már 1794-ben mint állandósult szókapcsolatot jegyezte fel egyik érdemes, régi közmondásgyűjtőnk (Kovács Pál i. m. 171: *Alig tudtak lelket belé verni*), hogy tehát éppen nem mai keletű ez a szólásunk, továbbá abból, hogy az ájult ember életre keltésének az a legkezdetelegesebb, legtermészetesebb módja, hogy addig ütögetik, verik az eszméletét vesztett embernek valamely testrészét, különösen az arcát, amíg magához nem tér, joggal következtethetünk arra, hogy a *lelket ver valakibe* többé-kevésbé konkrét szemléleten alapszik: egyrészt az ájult ember eszméletre térítésének e kezdetleges módszerén, másrészt pedig azon a régi hiedelmen, hogy a lélek, ha kiszállt a testből, vissza is térhet bele.

Valószínűleg nem így van azonban a dolog ezzel a néha hasonló jelentésben használt kifejezéssel: *lelket önt valakibe*. (A valószínűleg a *lelket ver valakibe* hatására keletkezett 'feléleszt' jelentéshez vö.: 1876: „ugy fejbe verte ... hogy *alig tudának lelket önteni bele*” Mátrai B.: Koncsag L. 58. NSz.) Noha erre a szókapcsolatra is van már a XVIII. századból adatunk (1797/1805: „Voltak is hatalmas Vezérink akkorba, Kik *lelket öntöttek a' magyar táborba*” Csokonai: Alkalmatosságra írt versek 51. NSz.), nem valószínű, hogy ez a szókapcsolat olyan régi korból származnék, amikor a lelket a szó konkrét értelmében önthető dolognak tartották. (Másképp vélekedik erről, de nyelvi adatokkal nem igazolja felfogását Berze Nagy János: Ethn. 40: 155.)

A kifejezés keletkezésének megértéséhez azt kell inkább tekintetbe venni, hogy nemcsak lelket, hanem bátorságot, bizalmat, életet, erőt, hitet, lelkesedést stb. is lehet valakibe önteni. Ez pedig arra mutat, hogy magának az *önt* igének van olyan átvitt jelentése, amelyben a *kelt, támaszt, ébreszt* igékkel rokon értelmű. A *lelket önt valakibe* tehát csak akkor tűnik fel frazeológiai egységnek, zárt szókapcsolatnak, ha a *lélek* szó

szempontjából nézzük, ha azonban az igei elemnek a használati körét is tekintetbe vesszük, csak azt mondhatjuk róla, hogy olyan szókapcsolat, amely az *önt* ige átvitt értelmével alakult, s amelyben a *lélek* főnév 'lelkeseledést, kitartást, bátorságot' jelent. Erre pedig azért nem felesleges talán itt rámutatni, mert a szólásvizsgálatnak az ebben a cikkben bemutatott módszere azt a téves látszatot keltheti, hogy hajdan valamennyi átvitt értelmű kifejezést alkotó szavainak az eredeti értelmében is használták. A *lelket önt valakibe* azonban világosan mutatja, hogy úgy is keletkeznek első tekintetre frazeológiai egységnek látszó kifejezések, hogy két vagy több olyan átvitt értelmű szó kapcsolódik bennük látszólagos egységgé, amely e kifejezéstől teljesen függetlenül kapta az eredetétől eltérő jelentését. E kifejezéseket azonban minden esetben könnyű „lelepleznünk”, azaz a valódi frazeológiai egységek, szólások sorából kiiktatnunk. Csupán azt kell megvizsgálnunk, hogy ugyanazzal az átvitt értelemmel, amellyel a kifejezésben előfordul az illető szó, alkothatunk-e olyan kapcsolatokat, amelyekben nem változik meg a szóban forgó átvitt szójelentés. Ha ezt a vizsgálatot a *lelket ver valakibe* és a *lelket önt valakibe* szókapcsolaton is elvégezzük, azonnal kiderül, hogy csak látszólag azonos jellegű e két kifejezés, az utóbbi nem tartozik az állandósult frazeológiai kifejezések sorába, vagyis nem olyan szókapcsolat az előzménye, amelyet hajdan a szavak eredeti értelmében használtak. A kép tehát nem magában a kifejezésben van, csupán egyik szava képes jelentésű.

III. A fenti, teljességre semmilyen vonatkozásban nem törekvő áttekintésből — összefoglalásul — két tanulságot lehet levonni. Mindenekelőtt arra kell rámutatni, hogy frazeológiai kifejezéseinknek, közelebbről véve pedig szólásainknak csak az egyik, mégpedig valószínűleg a kisebbik része az, amelynek a megfigyeltéhez, magyarázatához elegendő a művelődéstörténetnek, a néprajznak vagy valamely más, nem nyelvtudományi diszciplinának a segítsége. A frazeológiai szókapcsolatok nyelvi alakulatok, sajátosságaiknak a megismeréséhez is a nyelvtudomány módszereivel kell hozzáfogni. Legbiztosabb kiindulási alapnak az látszik, ha elsősorban a nyelv és a gondolkodás szoros összefüggését, állandó kölcsönös kapcsolatát tartjuk szem előtt, és azt vizsgáljuk, milyen nyelvi alakulatok keletkeztek valamely sajátos szemlélet, valamely kor társadalmi tudatában élő megfigyelés, valóságtükröződés hatására. De amit hajdan valóságnak vélték, az a mai ember szemében gyakran csak naiv elképzelés, és amit régen eredeti értelmükben vett szavak kapcsolatának érezték, azt ma csupán nyelvi képek tekintjük. Ezek a nyelvi képek azonban akkor sem fakultak meg, amikor a nyelvtudatban a társadalmi változások és a velük kapcsolatos világnézeti fejlődés során elszakadtak attól a szemlélettől, amely létrehozta őket. Sőt éppen ennek következtében váltak pusztán megnevező jellegű kifejezésekből sajátos stilisztikai értékű nyelvi elemekké. A frazeológiai kutatásnak tehát — amellet természetesen, hogy nem mond le a nyelv művelődéstörténeti emlékeinek a vizsgálatáról sem — elsősorban azoknak a szemléleti elemeknek a felderítésére kell törekednie, amelyek a fejlődés során mint képzőanyagok gazdagították a nyelv frazeológiai készletét.

A másik tanulság, amelyet a fentiekből módszertani vonatkozásban levonhatunk, az, hogy ha nem egymástól elszigetelten, egyedi jelenségekként, hanem mint nagyobb kifejezéscsoportoknak, illetőleg ezen belül mint szóláscsaládoknak a tagjait vizsgáljuk a frazeológiai kifejezéseket, akkor olyan összefüggésekre mutathatunk rá, amelyek nyilvánvalóvá teszik, hogy a nyelvben nemcsak a formánsokkal való gazdálkodásban — a ragozásban, a képzésben stb. — mutatkozik meg az az ökonómia, amely a nyelv rendszerszerűségének egyik alapja, hanem a frazeológiai kifejezéseket létrehozó képalkotás területén is. Egy-egy szemlélet számos eltérő jelentésű szólásalakulattal lehet a forrása, s ezek a szólásalakulatok az analógia révén megint új meg új kifejezéseket

hozhatnak létre. Ezeknek a kifejezéseknek a létrejöttében azonban gyakran már más szemléletből eredő szólások hatása is közrejátszik, s e hatások következtében a nagyobb kifejezéscsoportok is összefüggenek egymással. Az összefüggések bonyolult hálózatát felderíteni, a frazeológiai kifejezések rendszerét bemutatni a kutatásnak egyelőre még távoli, de gazdag eredményekkel kecsegtető célja lehet.

O. Nagy Gábor

Juss fuss

I

E kifejezéssel Balassi Bálint Szép magyar komédiájában találkoztam először. A másolatban *Jus fus* alakban áll. Már akkor megjegyeztem kiadásomban (74), hogy mindeddig ismeretlen volt és hogy talán a *jut-fut* ige felszólító alakjából alakult szólás, mint Gáldi László és ugyanakkor Horváth János feltételezte.

Most a Magyar Nyelvőr ez évi 1. számában (85: 119) Molnár József figyelmeztet arra, hogy a kifejezés egy nyelvjárásban, a számoshátiban él, és saját gyermekkori emlékeire, de Csúry Bálint szótárára is hivatkozva azt mondja, hogy olyankor használják, amikor valaki váratlanul nagyobb örökséget kapott, s könnyelműen, gyorsan elpazarolta, vagy pedig gazdag embertől várt nagy örökség reménye a végrendelet felolvasása után szertefoszlott (vö. MNy. 15: 118).

És mégis fenn kell tartanom első véleményemet, hogy a kifejezés a régi magyar *jut*, nem pedig a *jus* szó származéka.

A *jut* ugyanis a régi nyelvben határozó nélkül is sokszor előfordul és jelentése 'jön'. A NSz.-ből merítem a következő mondatokat: „*Jutta* egy ifjú vitéz Ipomenus nevű, akarván ez szízet hozzá vennie” (BodK. 19); „Ez este *juta* fiam szolgálja” (LevT. 2: 19). Tinódi a Kapitán György párviadalában írja (RMKT 3: 310):

Sok jó legénnyel Losonczy eljuta
Az vitéz Bebek György szép szerrel *juta*,
Vitéz Balassi János es eljuta
Az jó Zay Ferenc es [hamar] *juta*.

Ez mind azokra az urakra vonatkozik, akik tanúskodni jöttek a híres viadalra.

Így hát Balassi Bálint szóban forgó kifejezése kb. annyit mond, hogy 'alig jött, már megy is' és afféle ikerszó, mint a *jöttment* régi alakja lehetett: *jön-megy*. A drámában az örökség fogalomnak különben sincs értelme, mert a kifejezést Galathea használja, mikor könyörgése ellenére Sylvanus egyszerűen otthagyja: „Jus fus nebe mint megyen az kegyetlen.”

Mármost hogyan magyarázhatnók, hogy Szamos—Szatmár vidékén más értelemben él a régi szólás? Szerintem a válasz csak az lehet, hogy a *jut* ige határozó nélküli 'jön' jelentése hamar feledésbe ment, de a kifejezés egy szűk területre korlátozva megmaradt, és népetimológiai elváltozással a *juss*-t egybevetették a *jus*, illetve hosszan ejtett *juss* 'jog, birtok' szóval.

Eckhardt Sándor

II

E kifejezésnek Molnár Józseftől (Nyr. 85: 119) közölt értelmezése: 'amikor valaki váratlanul nagyobb örökséget kapott, s könnyelműen gyorsan elpazarolta'; 'gazdag

embertől várt nagy örökség reménye a végrendelet felolvasása után szertefoszlott' nyilvánvalóvá teszi, hogy itt a *fuss* a német eredetű *fuccs* 'oda van, megsemmisült, semmivé lett' (ÉrtSz.) állítmányi névszónak a *juss*-sal való egybehangzás kedvéért alkotott népetimologikus változata. A kifejezés eredeti alakja tehát ez lehetett: *juss fuccs*! 'juss volt, nincs!'

E magyarázatnak azonban ellentmond az adatok időrendje. A *juss fuss* kifejezésre első adatunk Balassi Bálint Szép magyar komédiájából való, a magyar *fuccs* szót viszont először Kresznerics szótározza 1831—1832-ben, a német *futsch* 'zunichte, verloren' pedig eddigi tudomásunk szerint először csak Anton von Klein 1792-ben megjelent elzászi tájszótárában (Provinzialwörterbuch) fordul elő. Az első magyar és német adatolás körülményei valószínűvé teszik, hogy a *fuccs*, illetőleg a *futsch* már jóval korábban is megvolt a magyar, illetőleg a német népnyelvben, viszont Balassi szövegének értelmezésébe nem illik bele a kifejezésnek Molnár Józseftől és Csűry Bálinttól (SzamSz.) közölt jelentése. Balassi kifejezésének és a mai magyar népnyelvi kifejezésnek vagy nincsen köze egymáshoz, vagy pedig a második értelmezés az elsőből alakult. Ennek eldöntésére azonban további adatok szükségesek.

Mollay Károly

III

Teljesen érthetetlen, miért látja Mollay a cikk címéül írt közmondás második szavában a német *futsch*-ból kölcsönzött magyar *fuccs* szó „népetimologikus változatát”, holott a *fuss* kétségtelenül a *fut* felszólító mód egyes számú második személye. A közmondás első előfordulásának (Balassi Szép magyar komédiája, Irod. tört. Fü. 25. sz. 74) bővebb szövegkörnyezete is világosan ezt mutatja: „Jūs füs neße mint *megjen* az kegýetlen . . . az utan kel faradnom keduem ellenis az kj *el fütt* előttem . . .” Sylvanus a szó eredeti értelmében *fut* Galathea elől („El megyek eleőle . . .” — mondja maga is i. h.), Galatea tehát joggal sóhajt fel, mikor már látja, hogy nem tudja visszatartani: *Juss fuss*. Nem látom összeegyeztethetetlennek a Balassi szövegében előforduló jelentést a Csűry- és Molnár-féle értelmezéssel sem. Galatea éppúgy már-már a maga tulajdonának tekinti Sylvanust, mint ahogy a sajátjának érzi az örökös is azt a vagyont, amelyet később mégsem kap meg, vagy amelyet egyhamar elpredál. Arról van csupán szó, hogy Balassi átvitt értelemben használja a közmondást, emberre vonatkoztatja a *juss*-t, mint ahogy a mai köznyelvben is van a *kincsem*, *aranyom*, *drágaságom* stb. szavaknak személyekre vonatkoztatott használata.

O. Nagy Gábor

A grapefruit magyar nevérl

I

Folyóiratunk ez évi első számának 98. lapján Prohászka János azt közli, hogy a budapesti izraeli követség tájékoztató kiadványában a grapefruit nevű délgyümölcsöt a *citrancs* szóval magyarájtja. Felveti a kérdést, honnan vehette a követség ezt a szót, amit ő egyetlen keze ügyébe eső szótárban sem talál. Csak a Magyarosan 5. évfolyamában (1936. év, 63. lap) lelt egy hasonló adatra, ott azonban *citromcs* szerepel.

Nem nehéz azonban megállapítani, hogy a *citrancs* szót az izraeli követség mégiscsak valamelyik közhasználatú szótárunkból meríthette. Mert a *citrancs* szó a grapefruit magyar neveként 1942 óta, azaz az első szótári adat óta nem kevesebb mint kilenc kétnyelvű szótárunkban található: a Kelemen—Thienemann-féle Magyar—német nagy-

szótárban (1942.), az Ország-féle angol—magyar kéziszótárban (1948.), kisszótárban (1955.) és nagyszótárban (1960.), a magyar—angol nagyszótárban (1953.), az Eckhardt-féle francia—magyar nagyszótárban (1953.), kéziszótárban (1955.) és kisszótárban (1955.), valamint a Halász-féle magyar—német nagyszótárban (1957.).

Megtalálható ezeken felül *citroncs* alakban a Yolland-féle angol—magyar szótárnak Róna Évtől származó 1937-ben megjelent függelékében (Pótlás). Prohászka a szót sajnós e művek egyikében sem kereste, hanem megelégedett a megbízhatatlansága, számos téves adata miatt az e századi kétnyelvű lexikográfiánk mélypontját jelentő Biró—Willer-féle angol—magyar zsebszótárral, amelyben a grapefruit szónak egy más, helytelen magyar ekvivalense található.

A *citrancs* szó gyakori előfordulása újabb szótárainkban annak következménye, hogy a grapefruit a banánnal együtt a harmincas években Magyarországon is terjedni kezdett. Karácsony Sándor írja 1939-ben: „Nemrég kaptunk rá a grape fruit-re. Nagy a tanakodás, mi legyen a neve nálunk: *citroncs*, *óriásnarancs*, vagy *zsidódinnye*? Attól félek, mégis csak *óriásnarancs* lesz, vö. Nadányi Zoltán versét” (A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja. Exodus kiadás, 160). Egy másik magyarítási kísérletről Kosztolányi emlékezik meg. Kisfia dadájáról írva említi, hogy „a drogériát *szagosbolt*-nak, a grape fruit-ot *citromnarancs*-nak hívta” (Túlvilági séták 2., az Erős várunk a nyelv c. kötet 102. lapján. Kosztolányi cikke a Pesti Hírlapban jelent meg, feltehetőleg a harmincas évek első felében). Azokban a szűk körökben azonban, amelyekben nálunk ezt a gyümölcsöt ismerték, az angol elnevezés után legjobban a *citrancs* neve terjedt el. A harmincas években e sorok írója is olvasta a budapesti napilapokban, illetve hallotta az élelmiszerüzletekben, a nagyobb gyümölcsboltokban. Emlékezete szerint a Karácsony és Kosztolányi említette többi elnevezés újságokban vagy a kereskedelmi forgalomban nem volt használatos.

A *citrancs* megnevezés olyanféle vegyülékszó nyelvünkben, mint az *ucsora* és a *csokréta*. Találón jelöli meg a grapefruit jellemző tulajdonságát, azt, hogy egyesíti a narancs alakját a citrom színével és savanykasságával, mintha e kettő hibridje volna. Szerencsésebb megnevezés, mint a *grapefruit* összetétel az angolban, mely szó szerint szőlőgyümölcsöt jelent. Nyilván azért adta első angol megnevezője ezt a nevet neki, mivel csecsemőfej nagyságú gyümölcssei fürtökben nőnek. Egyéb hasonlósága azonban nincs a szőlőhöz. (Első előfordulása az Oxford English Dictionary szerint 1851-ben a londoni világkiállítás katalógusában.)

Prohászka, nem tudva arról, hogy nyelvünkben a *citrancs* szónak van már némi múltja, megkérdezi, milyen magyar nevet is adjunk a grapefruitnak. Kérdése nem indokolatlan, mivel elképzelhető, hogy idegenforgalmunk és külkereskedelmünk növekedése folytán előbb-utóbb ez a déligyümölcs is ismét megjelenik nálunk. Prohászka az *óriásnarancs* elnevezésre adja le voksát. Arra a szóra, melytől Karácsony intette *szócsináló*inkat, mint a *Riesen*-kezdetű német összetételeknek szerinte magyartalan szellemű és szolgai fordításától.

Nem támogatja az *óriásnarancs* elnevezést a Magyarosan folyóiratnak azon állítása sem, hogy ennek „természettudományi szakirodalmunkban tisztos múltja van”. Ennek a tisztos régiségű szakirodalomnak nem jártunk utána, csupán azt állapítottuk meg, hogy a „kezünk ügyébe eső” mai magyar alapvető növénytani szakkönyvek az egyik magyar elnevezést sem használják. Kárpáti Zoltánnak Kertészeti növénytana (Bp., 1953. 2: 539), Soó Rezsőnek Fejlődéstörténeti növényrendszertana (Bp., 1953. 518) avagy a Mezőgazdasági lexikon (Bp., 1958. 1: 446) mind vagy angol nevéen vagy több-féle latin neve valamelyikén tartják számon.

Nincs szükség az *óriásnarancs* névre, mert minek adjunk valaminek második nevet is, amikor már van egy többé-kevésbé meggyökeresedett neve. Ráadásul pedig

az *óriásnarancs* elnevezés még megtévesztő is. Mert alakján kívül a grapefruitnak igen kevés köze van a narancshoz. A citrancs savanykás-kesernyős ízű gyümölcs, amit alapos megcukrozás nélkül nem is szokás fogyasztani. Aki azt hiszi, hogy óriási méretű narancsot vett, amikor grapefruitot vásárolt, az bizony alaposan csalódik.

Országh László

II

Prohászka János reménytelenül kutatja a *grapefruit* nevű déligyümölcs magyar nevének, a *citrancs*-nak eredetét (Nyr. 85 : 98), melyről úgy véli — minthogy a budapesti izraeli követség Izrael című tájékoztatójában találkozott vele először —, hogy izraeli szóképzés, mely a Magyarországon előforduló *citromcs*-nak csiszoltabb változata.

Forrásmunkák szűkében, nem juthattam el a *citrancs* szó eredetéhez, de talán megkönnyíthetem P. J. munkáját a keresés irányának megadásával:

Izraelben a *citrancs* szót Kaczér Illés használta először az izraeli magyar nyelvű napilapban, az Új Keletben közölt „Rámáthéni remete” című elbeszélés-sorozatának egyik fejezetében, és kétségkívül innen vette át a kitűnően csengő szót az Izrael című füzet.

Kaczér Illés, aki húsz esztendő telt Angliában, s aki mind a mai napig különös igyekezettel száműzi nemes veretű magyar nyelvéből az idegen beszivárgásokat, feltehetően lázasan kutatott a grapefruit magyar neve után, s ezt sikerült is megtalálnia Országh László Magyar—angol szótárában (Bp. 1953.): *citrancs* = *grapefruit*, *shoddock*.

Ez a *citrancs* „Izraelbe jutásának” története.

Hogy miképp került a szótárba, és ki alkotta, természetesen még felderítésre vár,

Még csak annyit kívánok megjegyezni, hogy a *citrancs* elnevezés kitűnő szóalkotás, mert világosan utal a gyümölcs eredetére, nyelvészeti szempontból is könnyen és kellembesen kiejthető szó és ezért — szerény véleményem szerint — oktan, jogtalan és értelmetlen volna *óriásnarancs* elnevezéssel helyettesíteni. A nagyságra utaló meghatározás jelen esetben semmitmondó, már csak azért is, mert például a „Jaffa” narancs a „Valencia” narancs mellett óriás. Nem indokolt annak a feltevése, hogy „erről a névről mindenki ráismer a szóban forgó gyümölcsre”.

Helytelen az *amerikai narancs* elnevezés is, mert ez sem ad közelebbi fogalmat a gyümölcscről, legfeljebb az első keresztezések helyére utal. Nem is beszélve a *zsidó dinnyéről*, minthogy ennek a névnek sem a gyümölcs családfájához, sem ízéhez, sem eredetéhez semmi köze nincs.

Felleg György
(Izrael)

Lottó. Tolnai Vilmos *lutri* szavunkkal foglalkozó cikkében megállapítja, hogy nem tekintve a XVI. századból ismert szórványadatot, a sorsjátéknak ez a népies neve csak a múlt század második felében lesz használatossá; „előbb csak a *lottéria* alak található” (MNy. 17 [1921]: 225). E kijelentéssel szemben rámutathatunk arra, hogy a *lottérián* kívül a reformkor nyelve már ismerte a *lottó* szóalakot is. Kazinczy Gábor írja menyasszonyáról 1838-ban: Emmi anyja nem ismeri leányában „azon dús kincset, kit valóban úgy bír, mint a vakság álomhite a *főlottojegyet*” (Erdélyi János levelezése. Sajtó alá rendezte T. Erdélyi Ilona. Akadémiai Kiadó, 1960. 49); „Legalább húsz helyen tudom hogy a zsidók által *Lotto hivatalok*, Tűz kármentesítési (!) biztosság kezelései stb. vitettek” (Hasznos Mulatságok 1840. 130). A szó hivatalos szövegben is előfordul. Az ország bevételeiről és kiadásairól készült összeállítás közli: „A *Lotto*, mely 1846/47-ben 563,026 ftot 59 krt... jövedelmezett, az előleges költségvetésben... nem jelenik meg” (Kossuth Lajos az első magyar felelős minisztériumban. Sajtó alá rendezte Sinkovits István.

Bp., 1957. 57); a belügyminiszter kiadta a rendeletet „a *lotto*gyűjtő helyek megszüntetésére nézve” (uo. 736).

Vendéglő. A NyÚSz. szerint *vendéglő* szavunk Fogarasinál még 1848-ban is annyit jelent, mint 'vendégfogadás, gastherr', csak Ballagi szótározza először 1857-ben 'gasthaus' értelemben. Legutóbb Prohászka János hivatkozott Ballagi adatára a vendéglátó ipar szókészletének áttekintésében (Nyr. 75 [1951]: 47). Az étterem, vendégfogadó, jelentésű *vendéglő* szavunk azonban a megjelölt időpontnál már korábban felbukkan. A reformkor nyelvében egymás mellett él a két jelentés. Szemere Bertalan úti naplójában leírja a vasárnapi Londont. A város kihalt: „a színházak s hivatalok bezárvák 2000 p. f. büntetés terhe alatt, a *vendéglő* s csapszék ajtóit betévék” (Utazás külföldön. Pest, 1840. 2 : 9). A szó közhasználatát valószínűvé teszi előfordulása újságcikk-szövegben. A párizsi lapok azzal az épülettel hírel mulattatják olvasóikat, hogy Münchenben „tilalmas francia pinczéért fogadni a *vendéglőkbe*” (Világ 1842. 13).

Szárnnyvonat. Az utóbbi évek szótörténeti kutatásai nyomán kihullott a Kossuth Lajosnak tulajdonított szóalkotások sorából a *közgazdaság* (P. Balázs János: MNy. 49 [1953]: 215) és a *védvám* (uo. 55 [1959]: 238) összetétel. Most arról szólhatunk, hogy *szárnnyvonat* szavunkat sem Kossuth alkotta. A címben írt főnevet is Nedenics Antal sorolta a Kossuth nevéhez kapcsolható neologizmusok közé (Nyr. 31 [1902]: 446), s közlése megállapodott a tudományos köztudatban (NyÚSz.; Tolnai: A nyelvújítás 173; Dezsényi Béla Irodört. 1953. 62). Nedenics szűkszavúan utal a szövegre: „*szárnnyvonat* Vukovárhoz”, az előfordulás helyét pedig így jelöli meg: Pesti Hírlap „1842 (359. 1.)”. A szót azonban sem az idézett helyen, sem Kossuth előzőleg közölt hírlapi cikkeiben nem találom. Ha a lapszámra utalást újságszám-jelölésnek vesszük, akkor a Pesti Hírlapnak 1844. június 9-én megjelent 359. számában valóban előfordul a szó, szöveghelye azonban más: A magyar középponti vasúttársaság szabályzatát jóváhagyták, „s a mint halljuk, az ausztriai földre esendő *szárnnyvonatra* nézve is” (PH. 1844. 391). Kossuth a szót a Nedenics megjelölte esztendőben, 1842-ben is használta, de jóval később: Az ország érdeke nem kívánja, hogy a vasútvonal kiindulási pontja Pest legyen; „sőt ha Pesttől Fiumeig vasutunk már volna is, ahoz az aldunai részekről egy *szárnnyvonalt* kötni minden esetre szükséges volna” (PH. 1842. 852). Az adatokhoz két megjegyzést fűznék: 1. Kossuth a fogalom jelölésére a *mellékvonal* szót is alkalmazza: Wallou Károly tervező mérnök szerint legkönnyebb a vasútvonalat „Vukovártól (egy 6 mérföldnyi *mellékvonallal* Eszéktől) Bródhoz levinni” (PH. 1844. 283; 1. még 318, 344 stb.). 2. A *szárnnyvonat* szóval már a Kossuth nevével jelzett előfordulás előtt találkozunk: a vasút problémája a reformkor legizgatóbb kérdései közé tartozott. Gazdasági és művelődési jelentőségének felismerése élénk erőként játszott bele a magyar politikai életbe: Az 1840. évi országgyűlésen a törvényhozó testület „az 1832/36 25dik tczikk határozata mellett maradott; sőt a tczikkben biztosított kedvezések mellett még egy ausztriai földön kapcsolat végett építendő *szárnnyvonat* is felirással ápoltatott” (Századunk 1841. 699).

Zsoldos Jenő

Szamal. Vas m. Rábagyarmaton (Musits), Csákánydoroszlón, Kemestaródfán, Farkasfán, az Őrségben Bajánsenyén, Kerkáskápolnán (Csaba), Őrszentpéteren (Nyr. 34: 221), Zala m. Nemesnépen (Ethn. 48: 447), Zalabaksán (Bödei), Szentgyörgyvölgyén (MTsz.) a 'szénvonó' neve. Nem tekinthetjük hitelesnek a Gönczitől Göcsejből közölt *szomolu*, az Őrségből közölt *szömölü* (Nyr. 4 : 522), a Kassaitól Szentgyörgyvölgyben följegyzett *szamaló* változatot, amelyet ÇzF. is átvett. Kassai Szókönyve több mint száz éve jelent meg, s nem valószínű, hogy akkor más lett volna a szó ejtése, mint ma,

hisz a Nyr. ugyancsak Szentgyörgyvölgyből való adata is már 1873-ból való. Az azonban kétségtelen, hogy a *szamalu* közvetlen elődje *szamaló* volt, mert Vas és Zala m. nyugati nyelvjárásaiban a többtagú szavak végső -ó, -ő-je -u, -ü-re változott; pl. *aratu-vella* (Csákánydoroszló Csaba), *aratóvella* (Zala m. Nemesnép Ethn. 48 : 446), *takaru* (Rábagyarmat Musits, Zalabaksa, Csesztreg), *takaruvela* (Zalabaksa Bódei), *takaró* (Zala m. Balatonfelv. NyF. 40:67), *takaruó* (Veszprém m. Pápa vid. 17 : 34), *takaruló* (Lovászpataona 34 : 68), *hadaró* (Győr m. Szigetköz 38 : 30)'a kaszára aratáskor kötött v. csavar-szeggel erősített villa'; *börsöllü* (Hetcs MTsz. Gönczi 511, *börsöllü* 440) 'borsórló'; *böstörü* (Vas m. Óriszentpéter, Szalafő, Bajánsenye, Kerkáskápolna, Farkasfa Csaba, Rábagyarmat Musits, Órség, Göcsej MTsz.), *böstörő* (Veszprém m. Lovászpataona NyF. 34 : 54), *böstör* (Balaton mell., Nagyszalonta, Szilágy m., Brassó m. Hétfalu, itt *besterő*, *béstör* följegyzés is), *boostör* (Székelyföld MTsz., Udvarhely m. Nyr. 30:46) 'kisebb famozsár, só, bors, cukor, kömény, szemeskávétörésére', eredetileg 'borstörő'; *csipü* (*csipejé*) 'csipő' (Csákánydoroszló), *csipüvas* (Óriszentpéter Csaba); *csuklu* 'csukló (állatnál is)' (Rábagyarmat, Farkasfa, Zalabaksa, Csesztreg); *csusztatu* 'ekelő, az eke kétágú csuszató fája' (Rábagyarmat, Farkasfa, Zalabaksa), *csusztatuó* (Felsőőr Imre Samu); *disznubontusziék* 'disznóbontósziék' (Csesztreg); *dörgülü* v. *mángulu* 'szappan alakú keményfadarab, mellyel a vásznat simítják' (Rábagyarmat); *dörgülü* 'mángorló' (Csákánydoroszló); *enyelgü* (ember, ló) 'lusta' (Kapornak, Csákánydoroszló Csaba); *joklatartu* 'a fáklya, világításra használt fenyőszilánk tartója' (Rábagyarmat, Farkasfa, Csákánydoroszló, Kemestaródfa, Gönczi Göcsej 631); *förösztü teknyü* (Óriszentpéter Csaba); *fülem lögguja* 'fülem cimpája' (Rábagyarmat); *fürgetü* 'a szekér első tengelyén levő fa, amelynek segítségével a szekér eleje jobbra-balra fordulhat' (Csákánydoroszló Csaba, Kistrákos Zsohár Gyula) 'a szövőszéknek az a része, melynek segítségével szabályozzák a vásznoskerékek a vásznosdurung forgását' (Rábagyarmat); *gombolittu* 'mottola' (Farkasfa, Óriszentpéter); *hájtartu* 'hársfakéregből készült hájtartó' (nyers hajat tartanak benne, amit kenyérre kenve esznek, Zalabaksa; pirítóskenyérre kenik, főzésnél is használják, régen a fatengelyes szekér tengelyét ezzel kengették; padláson, kamrában patkány által hozzá nem férhető helyen fölakasztva tartják, Farkasfa); *hajlu* (Horvátnádálja Csaba, Göcsej Gönczi), *hajló* (Zala m. Börzönce Gombkötő József) 'csukló'; *hálu* 'háló'; *emelühálu* (Rábagyarmat, Csesztreg, Zala m. Páka MNy. 23 : 590), *huzuhálu*, *tapogatuhálu* (Rábagyarmat); *irtukapa* (Boefölde, de uo. *Ritástető* dűlőnév), *ritukapa* (Zalabaksa, Velemér Nyíri, Óriszentpéter, Farkasfa, Rábagyarmat), *irtókapa* (Somogy m. Darány Nyíri), *ortókapa* (Gömör m. Abaúj m. MTsz. NyF. 13:45; vö. *ritás* Rábagyarmat Musits, Órség, *ort*, *ortás* Gömör m. Abaúj m., *ritynya* Göcsej Gönczi, *rittanyi* Nyr. 1 : 422; *kábosztameccü* 'káposztagyalu' (Óriszentpéter, Kerkáskápolna, Bajánsenye, Magyarszombatfa, Szalafő, Gödörháza, Velemér Csaba); *kaszakalapálásziék* (Farkasfa), *kalapálásziék* (Óriszentpéter), *kalapálásziék* (Felsőőr Imre Samu); *kényiér-sütülapát*, *kényiértartu* (Óriszentpéter); *korsu* (Szalafő); *máktörü* (Óriszentpéter); *mángulu* (Vas m. Horvátnádálja, Felsőmarác, Gasztony, Zsida, Farkasfa, Ivánc, Hegyhátszentmárton, Kemestaródfa Csaba), *mángululapicka* (Farkasfa); *nyomdoku* 'a szövőszék taposója' (Rábagyarmat); *nyujtu* 'a szekér első és hátsó részét összekötő rúd' (Kistrákos Zsohár Gyula, Csákánydoroszló Csaba), *nyuójtú* (Felsőőr Imre Samu); *sikálu* 'mángorló' (Óriszentpéter), 'meszelő' (Rábagyarmat, Csákánydoroszló, Farkasfa, Zala m. Szentgyörgyvölgy Bódei), *sikáló* 'meszelő' (Zala m. Lovászi Nyr. 44 : 188), *sikálulapicka* 'mángorlófa' (Bajánsenye, Kerkáskápolna); *sóllü*, *sóderálu* 'cementből öntött sórló' (részei: *alla*, *forguja*, *foganytyója*, *foguja* (Rábagyarmat), vö. *söllő* 'kis kézi malom' (Gyervásárhely, *sörmény* ua. Bánffyhyunad Nyr. 28 : 428, *sörmény*, *sörlés* 'örlés', ebből: *sóbrmény*, *sóörlés* 34 : 477); *sóutörü* (Csákánydoroszló), *söjtörü* (Rábagyarmat, Musits, két embertől, a MTsz. az Órségből idézi Király Pál ellenőrzésre szoruló adatát) 'kis, 25—30

cm magas famozsár, régen fűszerfélé, sőt törtek benne'; más neve *böstörü*, *suótörü* v. *s. mozsár* (Vas m. Kemestaródfa Csaba), *sötörübot* v. *sótörübot* (Zalabaksa, Csesztreg), megvan már legrégibb szójegyzékeinkben: *salterium* — *so tere*, *piperiterium* — *bors tere* (SchlSz.), *salterium* — *sow therew*, *pip(er)terium* — *borstherew* (BesztSz.), *salte(r)ium* — *so tere*, *pip(er)te(r)ium* — *bors tere* (SoprSz.); *soru* 'sarló' (Farkasfa, Óriszentpéter Csaba); *szémgulu* (Rábagyarmat), *szémégullu* (Csákánydoroszló) 'szemgolyó'; *szómanyőjü harog* (Óriszentpéter Nyíri), *szómanyüjü*, *sz. harog*, *sz. kampu* (Rábagyarmat) *szuómanyüjü harog*, *sz. kampu* (Kemestaródfa), *szuómanyüölü harog*, *sz. kampu* (Csákánydoroszló), *szóumanyüölü*, *sz. kampu* (Farkasfa), *szalmanyőjü horog* (Zala m. Csesztreg), *szuomanyüjü* (Vas m. Órisziget MNy. 38 : 219)¹; *vonyu*, *vonyogu* (Rábagyarmat), *vonyó* (Somogy m. Kutas), *vonyogó* (Ötvöskőnyi, Szomajom, Nagyatád, Bolhás, Tapsony, Somogyudvarhely, Csököly Nyíri, Pozsony m. Hidaskürt MNy. 24 : 62), *szóma vonyogó* (Zala m. Börzönce Gombkötő József); *vonyoguó* (Vas m. Ják Csaba), *vonyigaó* (Baranya m. Hirics, Tomanóczy Jolán 40), *vonyigó* (Hosszúhetény, Berze Baranyai m. néphagy. 3: 37), *vonyigáló* (Hegyszentmárton uo. 2 : 9), *harog* (Rábagyarmat, Velemér, Kerca, Zalabaksa) 'horgos végű (újban a horog, kampo vasból van) fa, mellyel a szalmát és szénát a boglyából, kazalból csomókban húzzák ki'; *tiéglázuvas* (Óriszentpéter), *tiéglázuvas* (Farkasfa), *tiéglázóvas* (Zala m. Pölöskefő Pálffy László) 'vasaló'; *tüdü* 'tüdő' (Óriszentpéter, Csákánydoroszló); *vasmeccü* (Rábagyarmat, Csákánydoroszló, Iván, Farkasfa, Kapornak, Óriszentpéter, Zalabaksa, Csesztreg), *vasmeccő* (Zala m. Börzönce Gombkötő József, Pölöskefő Pálffy László), *füriszmecü* (Farkasfa), *füriszmecü* (Rábagyarmat) 'háromélű vasráspoly, fűrészeszelő' (vö. *mégmeccém a fűrészt* Csákánydoroszló, Börzönce; *meccük a fűrészt* Farkasfa; fűrészt, kapát, fejszét *meccenek* vele Zalabaksa, Csesztreg; Csákánydoroszlón *reszelü* 1. 'ráspoly, vasreszelő fűrészt élesítésére, fejsze-, kapanyél simítására', 2. 'tésztareszelő pléhből'; a ráspoly Csákánydoroszlón *ráspu*, Rábagyarmaton *rásop* is); *velü* 'velő' (Csákánydoroszló); *vetilü* (Rábagyarmat), *vetilü* (Csákánydoroszló) 'vetelő a szövőszéken'; *zsilipülü* 'hornyolós szükkés, mellyel faszindelybe csatornát vágnak összeeresztéshez' (*zsilip* 'kis árkocska a trágyalé elvezetésben; oszlop bevágása, melybe a deszkavégeket teszik'; az oszlopot e célból *kizsilipülük*, Rábagyarmat; *zsilip* 'deszkából készült csatorna, melyen a malomkerékre a víz folyik', ennek külső része a *pusztazsilip*, a kerék alatti része *üörli-zsilip*, Csákánydoroszló; *zsilip* Németgenes Nyr. 26 : 282).

Visszatérve a *szamalu*-ra, CzF. szerint alakjára nézve igenévnék látszik az elavult *szamal igétől; vagy talán csak a *szénvonó* szónak elferdítése; vagy végre eredetileg *szenelő* volt, melyből mély hangon *szanaló*, *szamaló* alakult. *Szenelő* szavunk lehet, de ez csak a *szelelő* disszimilációs alakja (vö. *szenel* ebből: *szelel*, *tanál* ebből: *talál*, de ennek nem lehet 'szénvonó' jelentése, *szamal igénk azonban sosem volt. Csakis a második magyarázat lehetséges, s így a *szamalu* elhomályosult összetételeink közé tartozik. A *szénvonó* nagyon régi eszköznév (képét I. Gönczi: Göcsej 441, Csúry: Szamosháti szótár). A NySz. szerint először MA. szótározta, de megvan már régebbi szójegyzékekben és szótárakban is. Így a Kolozsvári Glosszák 15. sz. I. feléből származó részében: *zeenwono* — *rutalbulum* (NyF. 45 : 19), Calepinusban (1585.), MA. egyik forrásában; *rutalbulum* — *Asag, zen vanyo* (1), s végre Szikszai Fabriciusnál (1590.): *Rutrum*, ab *erue(n)do* — *Szen uonyo*.

¹ A *nyü* ige tehát itt régi 'kitép, kiszakít' jelentését őrizte meg; alakban is régi a *nyő* változat: *künyüőji* a lent (Vas m., Kapornak Csaba); *nyőjik* a szalmát, szénát, csilagfürtöt, *nyőnek* (Zalabaksa), *nyőlik* a kendert (Farkasfa Csaba), *nyüölök*, *nyüősz*, *nyüöl*, *nyüölünk*, *nyüölök*, *nyüőnek* kendert (Csákánydoroszló), *nyüők*, *nyüősz*, *nyü*, *nyüünk*, *nyüők*, *nyünek*, *nyünyi* lent, kendert, szénát boglyából, szalmát kazalból, nagyritkán hajdinát is, mikor nagyon ritka, lefekszik, nem lehet kaszálni (Rábagyarmat). A felsőőri nyelvjárásban *künyőjök*, *-nyűsz*, *-nyőj* (Imre Samu). A régi nyelvben azt is mondták: *haját*, *szakálát nyüni*, *ruhdit nyővén*, *konkolyt nyüvöd* (NySz.).

Magyarázzuk meg, hogy fejlődhetett a *szénvonó*-ból *szamalu*. Meg kell jegyez-nünk, hogy Zalabaksán már *szenyvonyu*-nak is ejtik, tehát újra képezik részeiből a szá-mukra érthetetlen szót. Zala m. Bocsföldén, Pölöskefőn, Börzöncén *szenyvonyó*, Veszprém m. Lovászpatonán *szⁿvonyuó* (NyF. 34 : 58), Somogy m. Kutas, Csököly, Tapsony, Kadarkút, Keleviz községben a *szemvonyó*, Szennán és Rinyaújlakon *szemvinyó* (Nyíri) a szó ejtése. A *szén* eredeti ejtése tehát *szen* volt, a MTsz. Göcsejből és az Ormánságból idézi ebben az alakban, s Rábagyarmaton is *szeny*-nek ejtik. Mint a Somogy megyei adatokban látszik, az *n v* előtt *m*-re változott. A MTsz. is idéz Pest m. Nyáregyházáról *szemvonyó* változatot. A *vonó* pedig *vanó*-nak hangzik a sajtóhibának is tekinthető Calepinus-adaton kívül számos nyelvjárási változatban: *vanó* (Szatmár m. Mátészalka MTsz.), *szévanó* (Egri), *szivanó* (Szatmárhegy Csűry), *szivanó* (Koltó Szabó István 58, Kisújszállás, Mezőtúr, Tiszaörs, Bodroghöz), *szivanó* (Debrecen, Bihar m. Furta, Sátor-aljaújhely, Besztercenaszód m. Zselyk, Bácsbodrog m. Feketehegy MTsz., Szalonta NyF. 69 : 44). Nyitra vidékén *szivanuó* mellett Lédecen *szavanyú*-t is ejtenek (Nyr. 28 : 497), illeszkedéssel, mint a *szamalu*-ban. A *szavanyú*-ban az *n* esett ki, mint a *szévanó*, *szivanó* *szivanó*, *szivanó* változatokban, a *szamalu*-ban pedig a *v*. Az előbbi esetben előbb nyil-ván orrhangúvá vált az *n* előtt levő magánhangzó, majd ebből rendes hang lett. A *szamalu*-ban azonban nem egyszerű hangkiesés történt, mert a CzF. föltételezte *szanaló* sehol sincs kimutatva, hanem az *mv* hangkapcsolat hasonulással *mm*-é vált, mint pl. a *hammas* 'hamvas' szóban (pl. *hammaslik* 'a tűzhely alatti nyílás, ahol a hamut tartják', *hammas-fazik* 'hamutartó fazék', *hammastik* 'hamuszínű tyúk' Rábagyarmat) és a *semmed* 'zsib-bad' igében (< *senyved*, Vas m. Csákánydoroszló, Farkasfa, Kapornak, Rábagyarmat, Zala m. Páka Gönczi 308), a kettős *mm*-ből aztán egyszerű *m* lett, mint az *arany málinkó* (Oriolus oriolus) *oromállu* (Kapornak, Órisztpéter) nevében, amely *arany málu*-ból fejlő-dött *aram málu*-n keresztül (Nyr. 67 : 50). A fejlődés menete tehát ez volt: *szenvonó* > *szenvanó* > *szemvanó* > *szemmanó > *szemanó > *szamanó > *szamaló* > *szamalu*.

A *szénvonónak*, különösen a Dunántúl, még egy neve van: *kurugla* (Csákány-doroszló, Kemestaródfa, Farkasfa Csaba, Óriszentpéter Nyr. 33 : 57, Kerca, Velemér Nyíri, Zala m. Börzönce Gombkötő József), *kurukla* (Vas m. Felsőőr MTsz.), *kurigla* (Rábagyarmat Musits, Zalabaksa Bódei, Baranya m. Katádfa Berze 2 : 196), *kurigja* (Pécsarányos uo. 3 : 21, 203, Hirics Tomanóczy 40, Ormánság), *kurugja* (Baranya m.), *kurogja* (Zala m. Sztgyörgyvölgy MTsz.), *kurugli* (Somogysztbalázs Nyr. 36 : 143). Zala-baksán a *szenyvonyu* alakú *kuroglá*-t az úton a sár lehúzására használják, Tapolcán a havat húzzák le vele a háztetőről (Nyr. 25 : 478), Sopron m. Bősárkányban (Nyr. 18 : 95) és Pölöskefőn rostáláskor a szelelő rosta elé hullott magvat húzzák el a *kuruglá*-val (Pálffy László), Baranya m. Ibafán a *kurugla* 'mészoltó lapát' (Nyr. 20 : 46), Vas m. Kapornokon pedig a fazekat teszik be *kuruglá*-val a kemencébe (Csaba). A régi Tsz. szerint is Göcsejben kétágú fa- v. vasvilla a *kurugla*, mellyel a kemencébe a fazekat berakják, s kétségkívül ez volt a szó eredeti jelentése, s a szlovén *krukla* 'Krücke' átvétele, ez pedig a német *Krücke* (kfn. *krücke*, *krucke*, ófn. *krucka*, dial. *Krucke*) 'Krücke gekrümm-ter Stab, Ofenkrücke, Stange mit Haken' szó megfelelője (Miklosits Nyr. 11 : 272, Ber-neker). Gönczi *kurogla* és *bürögla* nevét közli (Göcsej 440—441, ott rajza is látható), a szójegyzékben azonban a *bürögla* jelentése 'fazékemelő', a *kurugla* 'trágyadobáló, vonó'. A *bürögla* nevet 'fazékemelő bot' jelentéssel a Zala megyei Alsólendván is följegyezték (Nyr. 13 : 331): A *bürögla* Bátky szerint — Pável Ágoston adatai alapján — a Vas megyei vend *bürkla*, szlovén *burklja* 'Ofengabel' átvétele (NéprÉrt. 23 : 126). Zalabaksán ez ma *fazikszedü vëlla*, *fazikfogu*, *fazikszóga*, Csákánydoroszlón *füttüvëlla*, Rábagyarmaton csak *vëlla*. A Veszprém megyei Dudaron a *vëllavassal* a fát teszik a kemencébe (NéprÉrt. 32 : 319). A német lakosságú Lókuton a *Kruke* szintén már 'szénvonó' (uo.).

Beke Ödön

Jégre visz. A Nyelvőr egyik olvasója kérdezte néhány hónapja, igaz-e, hogy a *jégre visz* szólás német eredetű, kerülendő germanizmus.

Valóban annak szokás tartani, de azért érdemes egy kicsit jobban megnézni ezt a kérdést, mert „nem mind arany, ami fénylik”, s nem mind germanizmus, ami annak látszik.

Induljunk ki Petőfi István öcsémhez című versének egyik mondatából:

Szegény atyánk! ha ő úgy nem bizik
Az emberekben: *jégre nem viszik*.

Az idézet nem szorul magyarázatra, mindenki megérti, hogy a költőnek hiszékeny, mások becsületességében bízó atyját az emberek becsapták, rászedték, szerencsétlen helyzetbe juttatták. A *jégre visz valakit* szólás jelentése az Értelmező Szótár szerint is: 'kellemetlen helyzetbe, bajba sodor, rászed vkit'. A szólás magyarázatát már a Czuczor—Fogarasi Nagyszótárban is megtaláljuk: „*Jégre vinni valakit* átv. ért. am. veszélyes vagy legalább alkalmatlan helyzetbe juttatni. (A német nyelvben is divatos szójárás.) »Jégre viszen, csúffá teszen | Míg eszedre kélsz.« Népies versek (Erdélyi J. gyűjt.).” A szólással alaposabban Tolnai Vilmos foglalkozott, magyarázatában egy régi latin mondást is idéz: „*Jégre vinni valakit*”: veszélyes helyzetbe juttatni, rászedni. Már egy XII. századi latin mondásban: Qui currit glaciem, se non monstrat sapientem. Erdélyi gyűjteményében (Népd. és mondák): »Jégre viszen, csúffá teszen, Míg eszedre kélsz«. Ném. *jemand aufs Eis führen*. Ennek megfelelőleg: *jégre menni, aufs Eis gehen*: botorul belemenni vmibe. »Wenn's dem Esel gut geht, so geht er aufs Eis tanzen« (Nyr. 25: 498). Tolnai a *jégre visz vkit* szóláshoz kapcsolja a *jégre megy* kifejezést is. Trencsényi Károly a *jégre vinni* szólást a német nyelvből meghonosult szólásmódok közé sorolja: „*Jégre vinni* (aufs Eis führen). Ne higgy neki: *jégre visz!* elámít, megcsal” (Nyr. 28: 64).

Úgy látszik, a Halász Előd-féle Német—magyar szótár is germanizmusnak tartja a *jégre visz* kifejezést, mert a megfelelő német szólás fordításában elkerüli ily módon: „*er führt mich aufs Eis* (szólás): beugratott, behúzott a csöbe”.

A szólással már a XVIII. században is találkozunk Amade Lászlónak egyik versében: „*Jégre viszik* szerelmemet, elolvasztják hiv tüzetem, szerencsémét irigylik” (NySz.). Jókai is használja: „Nem hiszek én neked, amióta egyszer *jégre* akartál *vinni*” (Fekete gyémántok 1: 112). Az utóbbi két idézet német megfelelőit megtaláljuk Simonyi Német és magyar szólások című munkájában (136). A Tolnai idézte *jégre megy* szólásnak *jégre jut* változatát használja Arany László Shakespeare-fordításában: „Mivel nem akarom őket [ti. a nőket] azzal sérteni, hogy valamennyiükben kételkedjem, úgy adok igazat magamnak, hogy egynek sem hiszek. Elvégre (*hogy ne jussak jégre*) holtig legény maradok” (Sok hűbő semmiért I. felv. I. szín).

A *jégre visz* szólásnak 'rászed, becsap' jelentésű változata a *jégre ültet*, amelyre a régi nyelvből találunk példát a NySz.-ban: „Látodé, mint *ültettet* a nagy szűle, a romai antichristus, az *gyégre* bennetec” (Dáv: Vall. Eee3). Idevaló a régi nyelvből még egy szólás, a *jégre építi házát*, mely a hiszékeny emberre vonatkoztatva azt fejezi ki, hogy az ilyen könnyen megjárja, könnyen csalatkozik. Erre mutatnak a NySz. következő idézetei: „Valaki az aszszony-álat szauánac hiszen, az a *gyegre fondállya házát*” (Helt: Mes. 403); „Mert nem hiszítec, hogy az *iégen hazat czinaltoe*” (Born: Ének. 388); „Mely állatás el-ólvadó sikamló *jégen épült*” (DEmb: GE. 36).

A felhozott példák mindegyikéből az derül ki, hogy a *jég* az idézett szólásokban (*jégre visz, ültet; jégre megy, jut; jégre építi házát*) a biztos, szilárd alap hiányára, az ingatagságra, a bizonytalanságra utal. Akit *jégre* visznek, ültetnek, aki *jégre megy*, aki *jégre építi házát*, az a *jég* sikossága miatt vagy a *jég* olvadása következtében köny-

nyen elveszítheti maga alól vagy háza alól a talajt, veszélyes helyzetbe kerül, bajba jut, csalatkozik. Ez olyan természetes jelentésfejlődés, olyan mindennapi tapasztalaton alapuló képes kifejezés, melynek létrejöttéhez nem kell idegen nyelvi hatás. Ezt a kifejezést tehát — véleményem szerint — besorolhatjuk azok közé a látszólagos idegenségek közé, amelyekről Simonyi egy akadémiai felolvasásában megállapította, hogy „Vannak olyan képes kifejezések, melyek a legegyszerűbb életviszonyokon, mindennapi tapasztalatokon alapszanak, s azért könnyen egyezhetnek nemcsak egymással érintkező, hanem egymástól távoleső nyelvekben is. Ezeket ok nélkül tartották sokszor idegenségeknek, a puszta látszat alapján” (Nyr. 28 : 295).

Prohászka János

Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje

1957—58.

Mint hogy közönségünk érdeklődése a nyelv kérdései iránt nem lankadt az utóbbi négy-öt évben sem, és a nyelvészeti folyóiratokon kívül újságokban, hetilapokban, szaklapokban stb. állandóan jelentek és jelennek meg nyelvművelő írások, a Nyr. szerkesztősége elhatározta, hogy felújítja az 1956-ig Bencédy Józseftől gondozott sajtószemléjét. Az 1956 óta eltelt négy év anyagát egy személy belátható időn belül képtelen lett volna összegyűjteni a sajtó tengeréből, ezért a szerkesztőség kérésére az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Nyelvtudományi Tudományos Diákköre kollektív munkaképpen vállalta, hogy összeállítja 1957 és 1958 sajtójának nyelvművelő, helyesírási és stilisztikai szemléjét.

A diákkör tagjai közül tizennégyen vettek részt a bibliográfia összeállításában. Ennek köszönhető, hogy több újságot és folyóiratot lehetett átnézni, mint amennyit az eddigi szemlék feldolgoztak. A nagyobb tényanyag birtokában lehetővé vált az is, hogy az eddigi szemlékhez képest új szempontokkal is gazdagítsuk bibliográfiánkat, s ne csak a szorosan vett nyelvművelő, helyesírási és stilisztikai cikkeket, hanem a sajtónak nyelvtudomány-népszerűsítő írásait is feldolgozzuk.

Az átnézett kiadványok jegyzéke:

Újságok: budapestiek: Népszabadság, Esti Hírlap, Magyar Nemzet, Népszava, Hétfői Hírek, Magyar Ifjúság; vidékiek: Kisalföld, Dunántúli Napló, Szegedi Néplap, Hajdú-Bihari Napló, Északmagyarország.

Hetilapok: Ludas Matyi, Nők Lapja, Rádió és Televízió Újság, Ország-Világ, Érdekes Újság, Film-Színház-Muzsika, Figyelő, Filmvilág.

Folyóiratok: Magyar Nyelv, Nyelvtudományi Közlemények, I. Oszt. Közl., Kortárs, Nagyvilág, Irodalomtörténet, Irodalomtörténeti Közlemények, Tiszatáj, Dunántúl, Jelenkor, Baranyai Művelődés, Élet és Irodalom, Valóság, Élet és Tudomány, Természettudományi Közlöny, Köznevelés, Pedagógiai Szemle, Felsőoktatási Szemle, Könyvtáros, Béke és Szocializmus, Nemzetközi Szemle, Állam és Közigazgatás, Társadalmi Szemle.

Szaklapok: Orvosi Hetilap, Elektrotechnika, Villamosgép, Kép- és Hangtechnika, Rádió- és Filmtechnika, Rádiótechnika, A Távközlési Kutató Intézet Közleményei, Szerszámgépfejlesztő Intézet Közleményei, A Bányaterv Közleményei, Bánya és Energiaügyi Közlemények, Energia és Atomtechnika, Nehézipar, Nehézipari Közlemények, Épületgépészet, Hűtőipar, Járművek, Mezőgazdasági Gépek, Mezőgazdasági Figyelő, Csomagolótechnika, Ezermester, Mérés és Automatika, Műszaki Élet, Népszerű Technika, Technika, Újítók Lapja, Vízügyi Közlemények, Hidrológiai Közlöny, Szocialista Posta, Magyar Építőművészet, Bányászati Lapok, Közlekedéstudományi Szemle, Gép, Kohászati Lapok, Öntöde, Faipar, Magyar Kémiai Folyóirat, Magyar Kémikusok Lapja, Magyar Híradástechnika, Magyar Építőipar, Építőanyag.

A diákköri munkaközösség tagjai: Cynolter Károly, Feili Anikó, Fehér Ibolya, Gárdonyi Zsuzsanna, Gergely Anikó, Horváth Károly, Keleti Józsefné, Maulik Klára, Orcsik Imre, Péterdy Emőke, Polesinszky Veronika, Pusztai Ferenc,

Sarbu Aladár, Szathmári Gizella. A szemle egyes részfejezeteit Gergely Anikó, Keleti Józsefné, Oresik Imre és Polesinszky Veronika állította össze. A munkálatokat Fehér Ibolya diákköri titkár szervezte Fábián Pál diákköri tanácsadó tanár irányításával és ellenőrzésével.

Nyelvművelés

I. Beszámolók a nyelvművelő munkáról

A Magyar Nemzet „129—430” címmel riportot közöl a Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának munkájáról (1958. febr. 2.). — „Nyelvőri szolgálat a Sziget-utcai iskolában” címmel ugyancsak a Magyar Nemzet számol be az iskolások szakköri tevékenységéről (1958. febr. 6.). — Fekete Gábor szintén a Magyar Nemzetben a Nyelvtudományi Intézetben folyó sokrétű munkát ismerteti (1958. máj. 23.). — A Népszava Vajk Vera beszélgetését közli Lőrincze Lajossal a nyelvművelés időszerű kérdéseiről („Hej, édes anyanyelvünk!” 1958. márc. 5.).

II. Kiejtés

B. L. E. „Fran, Franc vagy Frank?” című cikkében (Film-Színház-Muzsika 1957. 27. sz.) azt hibáztatja, hogy művészeink a színpadon keresetten, idegenszerűen ejtik a nyelvünkben már meghonosodott idegen szavakat is.

Örvendetesen sokat foglalkozik a helyes hangsúlyozás kérdéseivel a Rádió és Televízió Újság. — A helytelen hangsúlyozáson, idegen szavak hibás kiejtésén kívül a szövegben előforduló magyartalanságokat is bírálja az 1957. 6. számban levő „Fáj hallani” című írás. — A bemondók kiejtésének hibáira hívja fel a figyelmet Pintér Sándor szintén „Fáj hallani” című írásában (1957. 8. sz.), melyben többek között az ún. pestizmussal, a szavak utolsó szótagjának hangsúlyozásával foglalkozik. — Az 1957. 11. számban a *körut*, *jappán* féle ejtéseket kifogásolja — jogosan — egy rádióhallgató. — Szánthó Dénes (Kovboj? 1957. 20. sz.) azt helyteleníti, hogy az egyik „Édes anyanyelvünk” adásban Lőrincze Lajos a *cowboy* szót *kovboj*-nak ejtette. — Válaszokikében (Édes anyanyelvünk meg a „kovboj” 1957. 22. sz.) Lőrincze nemcsak saját kiejtését okolja meg, hanem általánosságban is foglalkozik az idegen szavak helyes kiejtésének szabályaival.

Melyik a helyes szóalak: *Szibéria* vagy *Szibírja*? — kérdezi az Élet és Tudomány egyik olvasója (1958. 41. sz.). Válaszában Vécsey Zoltán ismerteti a két ejtészváltozat történetét és állást foglal az általánosabban elterjedt és az Akadémia által is szentesített „Szibéria” ejtismód mellett. — Az Élet és Tudomány „Kérdezz—felelek” rovatában Hámori Antónia a magyar nyelv a hangjáról ír (1958. 41. sz.). — A Hétfői Hírek 1958. május 5-i száma „Helyes kiejtési verseny a Tudományegyetemen” címmel közöl rövid beszámolót.

III. Szókincs

1. Szaknyelvek

A Műszaki Élet 1957-i 24. számában Kovalovszky Miklós „Műszaki nyelvünk kezdetei”-ről ír. Néhány régebbi keletkezésű szakmai szavunk (*kalapács*, *borbély*) eredetének megvilágítása után a nyelvújítás korának szaknyelvi újításairól szól. Röviden megemlékezik Maróthi György, Dugonics András, Bartzafalvi Szabó Dávid, Bugát Pál, Kováts Mihály, Schuster János és Szemere Pál nyelvújítói munkásságáról, majd bemutat néhányat az általuk létrehozott szavakból (*gép*, *szerkezet*, *találmány* stb.). — Darvas Antal „Az első magyar nyelvű könyv a fizikai ismeretek terjesztésére” című cikkében (Természettudományi Közlöny 1958. szept.) megállapítja, hogy ez a könyv

a magyar fizikai műnyelv megalkotásának is úttörője volt. — „Indokoltak-e az aggodalmak rádiós műszaki nyelvünk elmagyartalanodása körül?” — kérdezi Ormos Vilmos a Rádiótechnikában (1958. 5. sz.). Véleménye szerint a szakma leggyakrabban használt idegen szavainak létjogosultsága már vitathatatlan. „Soha sem sikerülhet a *kondenzátor*, *transzformátor* helyett magyar kifejezést találnunk.” Értelmetlennek tartja a nemzetközi szakirodalomban használt szavaknak magyarral való helyettesítését, szerinte az idegen szavak „a tömegek ösztönös igényei” alapján gyökereszkedtek meg. Védelmébe veszi a már népszerű *televízió*-t és *URH*-t, de némi rosszállással szól arról, hogy a *kondenzátor*-ból *kondi*, a *transzformátor*-ból *trafó*, a *potenciométer*-ből *potméter* lett. — Izsák Miklós cikke („Műszaki leírások készítése”. Magyar Híradástechnika 1957. 1—2. sz.) a műszaki leírások nyelvi és stiláris kérdéseire is kitér. — „Szakirodalmunk néhány gyakoribb nyelvhibájáról” ír dr. Mándy György (Élet és Tudomány 1957. 41. sz.). Kifogásolja a *körülmények mellett*, *Magyarországra nézve új*, a *fajta virágzását előbbre hozta* féle kifejezéseket (helyesen: *körülmények között*, *Magyarországon új*, *olyan fajtát nemesített, melynek virágzása korábbi kezdetű*). Helyteleníti a *magas* és *alacsony* szavak használatát ’nagy’ és ’kicsi’ értelemben. — E két szó helyes használatának a szerző önálló cikket is szentel („Magas” és „alacsony”. Élet és Tudomány 1958. 51. sz.). — Gozmány László „Milliónyi latin név” című írásában (Élet és Tudomány 1957. 2. sz.) kifejti, hogy miért nem felelnek meg az anyanyelvi elnevezések a biológiában, majd ismerteti a biológiai névadás általános alapelveit.

A szakmai és a napi sajtó gyakran helyt ad az egyes szakkifejezések használatának helyes avagy helytelen voltáról szóló írásoknak. — Jakab László nyelvész valamint Kindzierszky Emil és Váraljai Vilmos postások között vita folyt arról, helyes lenne-e a Nyr. javaslata alapján a *televízió* szó helyett a *képrádió* összetételt használni. Mind a postás szakemberek, mind a lap szerkesztője a *televízió* mellett foglalt állást (Szocialista Posta 1957. 1—2., 5—6.; 1958. 1—3. sz.). — A Népszabadság egyik levelezője viszont helyteleníti az idegen eredetű *televízió*, *magnetofon* és *magnószalag* szavak használatát, helyettük a *távvalbátó*, *hangfelverő*, *beszélőszalag* kifejezéseket javasolja („Övjuk nyelvünk tisztaságát!” 1958. febr. 19.). — Ugyancsak a Szocialista Posta c. lapban jelent meg Oláh Miklósnak „Nem könnyű fordítani” című írása (1958. 10—12. sz.), melyben egyes nemzetközi postás szakkifejezések lefordításának nehézségeiről ír. Szójavaslatokat kér a francia *à découvert*, *aérogramme*; az orosz *szvjaz* és *szvjaziszt* pontos lefordítására. Az *aérogramme* (= önborítékos légilevél) helyettesítésére maga a szerző is tesz két javaslatot: legyen a neve *légirat* vagy *rőplevél*. — Az Esti Hírlap munkatársa a *vaku* új nevét, a *villó*-t helyteleníti, inkább a *villantó*-t ajánlja („Nem villó, villantó” 1957. ápr. 25.). — Zolnai Béla a *pingpong* szót veszi védelmébe (Kegyelem a pingpongnak! Élet és Tudomány 1958. 52. sz.), melyet — szerinte — a 30-as években sovíniszta, purista nyelv-művelők helyettesítettek az *asztalitenisz* kifejezéssel. — A Népszabadságban G. L. a *kinemaszkóp* és *kineráma* szavak kiejtésében és helyesírásában uralkodó anarchiát kifogásolja („Mondjuk helyesen: kinemaszkóp!” 1957. márc. 22.). — Ugyanott az ápr. 13-i számban az MTA Nyelvtudományi Intézete közönségszolgálatának munkatársai fűznek megjegyzést a cikkhez „Kinemaszkóp—szélesvásznú” címmel. Javasolják, hogy a *kinemaszkóp* és *kineráma* helyett *szélesvásznú*-t mondjunk, mely feltételezhetőleg úgyis széles-sé rövidül a köznyelvben. — Hernádi Sándor arról ír („Beteg szavak”. Élet és Tudomány 1957. 29. sz.), hogy a közönség egy része számos betegség nevét helytelen értelemben vagy formában használja (*influenza*, *röntgen*, *injekció*, *ekcéma*, *fültőmirigy-ill. középfülgyulladás*). — Az Orvosi Hetilapban dr. Frank György „Néhány szó orvosi nyelvünk bővítéséről” címmel írt cikket (1958: 1334). A szerző helyesli a magyar orvosi műnyelv gazdagítását szóképzéssel vagy meglevő szavaknak új fogalom jelölésére való felhasználásával. Javasolja a *var* és *pörk* szavak jelentésének szétválasztását, valamint

új orvosi műszóként az *ojtvány*-t. — Az Orvosi Hetilapban még egy cikk tarthat számot a nyelvészek érdeklődésére. A lap Horus című mellékletében felsorolja a Comenius János Ámosztól az Orbis Pictusban használt orvosi szavakat (1958: 1757).

Több cikk foglalkozik a villamos- és autóbuszközlekedés szókincsével, kifejező-készletével. — Kovalovszky Miklós „Villamoson hallottuk” című írásában (Élet és Tudomány 1957. 17. sz.) védi a *leszállunk* a villamosról és helyteleníti a *most jön a Vigadó* kifejezés használatát. — A Népszava „Tanuljunk könnyen, gyorsan magyarul” sorozatában Vajk Vera is ír a „kalauz-imperativus”-ról („Vigyáztunk kérem, indul...” 1958. márc. 29.). Többek között idézi az *igyekszünk a leszállással, lépünk a kocsi belsejébe, kapaszkodtunk* kifejezéseket. — Ugyanerről a témáról szól Kisjó néhány sora („Katoná-san, de talán mégsem így!” Esti Hírlap 1958. márc. 26.). *Frissen, fiatalosan mozogjunk! Igyekszem! Bentebb megyek! Nem állok meg a peronon!* — idézi a kalauzok nyelvéből.

A hivatalos életnek, az értekezleteknek időnként a zsargonná válás veszélyével fenyegető stílusát is tollhegyre tűzik újságíróink. — Kunszery Gyula „Szivarka és társai” címmel (Esti Hírlap 1957. jan. 17.) sok olyan szót sorol fel, melyek a köznapi beszédben nem fordulnak elő, csak hivatalos elnevezésekben, írásokban tengetik életüket (*szivarka, dohányáru, véderő, bérlemény, mennyiségtan* stb.). — „Írányt veszünk a X. leckére” címet adja Vajk Vera a hivatalos nyelvben burjánzó magyartalanságokról szóló cikké-nek (Népszava 1958. júl. 6.). Felsorol néhány értekezleti stílusmazsolát, majd — a nyelv-művelő szakirodalom eddigi megállapításait magáévá téve — felsorolja azokat az oko-kat, melyek a sajátos hivatali zsargont létrehozták. — A Népszabadság néhány értékelő szó kíséretében hírt ad arról, hogy a Közalkalmazottak Szakszervezete mozgalmat kezdeményezett a hivatalos nyelv megtisztítására („Lehetségig mívelni — kötelesség” 1957. júl. 14.).

2. Tolvajnyelv

A Népszabadság 1957. július 10-i számában B. I. „Balhé, meló, haver és társaik” címmel részletes beszámolót közöl a készülő Zolnay-féle fattyúnyelvi szótár munkálatai-ról. — A tolvajnyelv szavainak egyre erősebb behatolásáról a köznyelvbe, főleg az ifjú-ság nyelvébe, többen írnak. Így hosszabb cikket szentel a kérdésnek Gyöngyi László („Egy *kukacos pacák* megjegyzései a *srácok dumájáról*” Népszabadság 1957. ápr. 27.). — A Népszabadság egyik olvasójának levelét is közli erről a kérdéstről („*Szia és társai*” 1957. okt. 16.). — Vajk Vera a csibésznyelv terjedésének okait elemzi („III. lecke *írtó pipec* dolgokról” Népszava 1958. ápr. 11.). — Az Északmagyarország 1958. márc. 27-i számában *kiszerkeszt* három diáklányt, akik „a társadalom szennyétől kölcsönzött szavakat” használtak.

3. Helyes szóhasználat

A Népszabadságban V. J. kifogásolja, hogy a Kulich Gyula Szabadtéri Színpad „Rózsahegyi emlékest”-et hirdetett. Miért *emlékest*? Hiszen Rózsahegyi Kálmán él! („Emlékest?” 1957. aug. 6.). — Helyes-e az *egyéniileg dolgozó paraszt* kifejezés? Magyar-e? Sértő-e? Ezekre a kérdésekre felel az Élet és Tudomány egy olvasójának Ferenczy Géza (1957. 28. sz.). — P. L. az *értékesítő, készletező* szavak használatát kifogásolja. Helyettük szebb, magyarosabb a *bolt, raktár* (Esti Hírlap 1957. márc. 31.). — Falu Tamás arról ír „A *kubikus* és egy fonák ige használata” címmel (Élet és Tudomány 1957. 23. sz.), hogy sajtónkban gyakran *kubikus* formában fordul elő a helyesen *kubikos*-nak hangzó szó. — Kisjó az Esti Hírlapban Kadar címmel írt néhány sort (1957. aug. 3.). Egyedüli helyes szóalaknak a *kadarká*-t tartja. — Zolnai Béla szintén Kadar cím alatt szembeszáll ezzel az állítással, és annak bizonyítására, hogy a szórövidülés nyelvünkben gyakori jelenség, számos példát sorol fel (Élet és Tudomány 1957. 51. sz.).

4. Idegen szavak

Az Esti Hírlap egyik munkatársa kifogásolja, hogy a Váci utca kirakataiban csupa idegen szavas felirat van. („Sétálok Pannival” 1958. júl. 17.). — Stella Adorján tréffás formában emlékezik meg arról, hogy a pesti cukrászdák és eszpresszók magyar nevet kaptak, de megmaradt a „tösgyökeresen magyar” *eszpresszó* (Hétfői Hírek 1958. okt. 6.).

5. Rövidítések

Az újságokban megjelent írásokból úgy látszik, hogy a nyelvünkben egyre szaporodó rövidítések nem nyertek meg a közvélemény tetszését. — Az Esti Hírlap „Közhírlap” című cikkének írója nemcsak a betűszavak, hanem az olyanfajta „takarékoskodás” ellen is szót emel, melynek eredményeképpen az Olcsó Könyvtárban megjelent „Pacsirta” elé *Kosztolányi D.* formában került a szerző neve (1957. febr. 26.). — K. J. a *jogy. ár.* és *Élőp. Min.* rövidítéseket kifogásolja (Esti Hírlap 1957. máj. 1.). — Zug Jenő gúnyos hangú írásában élesen kikel az értelmetlen rövidítések ellen („Felesleges árukat termelő KTSz” Figyelő 1958. márc. 25.).

IV. Jelentés tan

Időszakunkban sajnálatosan kevés jelentéstani cikk került nyilvánosságra. A megjelentek közül több foglalkozik névtudományi kérdésekkel:

Mikesy Sándor a *Dalma* keresztnév (Élet és Tudomány 1957. 39. sz.), Papp László a *Torkos* családnév (Élet és Tudomány 1958. 1. sz.) eredetét világítja meg. — Igaz-e, hogy *Amerika* neve összefügg Imre herceg nevével? — erre a kérdésre ad igenlő választ Jakabffy Imre (Élet és Tudomány 1958. 30. sz.). — Papp László öröklődő családnéveink kialakulásának útját ismerteti (Élet és Tudomány 1958. 44. sz.).

Beck Salamon „A *lesz* egyik jelentése” címmel a *lesz* igének egyes esetekben feltételezettséget kifejező szerepéről ír („Ez lesz a király!” MNy. 54: 555). — Horváth János cikke „Úgy tűnik” MNy. 54: 416) azt a folyamatot vázolja, melynek eredményeképpen (stílusunk változatosságának nagy kárára) a *tűnik* ige, eredeti jelentésétől eltávolodva, szinte teljesen kiszorította az *úgy tetszik, rémlik, látszik, tűnik fel* kifejezéseket. — Falu Tamás azt panaszolja, hogy nemcsak újságírók, hanem neves írók sem tudnak mindig különbséget tenni a *jön—megy, hoz—visz* igék között. („A kubikus és egy fonák ige használata” Élet és Tudomány 1957. 23. sz.). — A *helység* és *helyiség* szó összecseréléséről ír a Rádió és Televízió Újság („Csak úgy kérdezzük...” 1957. 12. sz.). — Van-e különbség az *arab* és *arabs* telivér között? — kérdezi egy olvasó. Grétsy László válasza nemleges (Élet és Tudomány 1958. 29. sz.). — Beke Ödön azt magyarázza meg, mi a különbség a *gyalog járó* és a *gyalogjáró* között (Élet és Tudomány 1958. 32. sz.). — Papp László arra hívja fel a figyelmet, hogy *komoly* szavunk helytelenül eltávolodott eredeti jelentésétől („Beszéljünk komolyan” Élet és Tudomány 1957. 13. sz.). — O. Nagy Gábor két szólásunk eredetéről írt az Élet és Tudományban: *láttam én már karón varjút* (1958. 1. sz.), *eb ura fakó* (1958. 84. sz.).

V. Alak tan

A MNy.-ben Tompa József „Melléknévi igeneveink fokozhatóságá”-ról ír, s gazdag példaanyagra támaszkodva szembeszáll Elekfi László azon állításával, hogy a magyar melléknévi igenév fokozhatatlan (54: 105). Ugyancsak a MNy.-ben Deme László „Egyes helységnevtípusaink -i képzős melléknévi származékai”-ról ír. Abból indul ki, hogy helységneveinkkel kapcsolatban is egyre jobban uralkodóvá válik az alaki sértetlenség elve, s ennek tulajdonítja az újabb *mátraházi, albertfalvai, gutorföldi* stb. alakok terjedését a régebbi *mátraházi, albertfalvi, gutorföldi* stb.-vel szemben (54: 125). — Mikesy Sándor „Latin szók német köntösben” címmel (Élet és Tudomány 1957. 21. sz.)

latin eredetű *-ális*, *-ilis* végű melléktneveink helytelen(?) rövidüléséről ír (*spirális* ~ *spirál*, *univerzális* ~ *univerzál*, *totális* ~ *totál*). — Zolnai Béla a szócsonkulásról mint szóalkotásunk gyakori és helyes módjáról ír (Élet és Tudomány 1958. 41. sz.). — A *-suk*, *-sük* nyelvről, eredetéről, terjedésének okairól ír Vajk Vera „Mondjam, ne mondjam?” címmel (Népszava 1958. máj. 25.).

VI. Mondattan

1. Értelmetlen mondatok ellen.

Mindennapi életünkben gyakran hallhatunk és olvashatunk helytelenül megfogalmazott, értelmetlen mondatokat. Ilyeneket pellengéreznek ki az alábbi cikkek: „Magyarul! Magyarul!” (Népszabadság 1957. jan. 9.); „KÖZÉRT-ről — közérthetetlenül!” (Népszabadság 1957. márc. 13.); „A cégtáblák is beszéljenek magyarul!” (Népszabadság 1957. márc. 16.); Vajk Vera: Cégeres magyartalanságok a pesti utcán (Népszava 1958. ápr. 20.); Vajk Vera: Mondjam, ne mondjam? (Népszava 1958. máj. 25.); Kisjó: Átvehető édesanya (Esti Hírlap 1958. júl. 24.); Zolnai Béla: Amikor a mondat kisiklik (Élet és Tudomány 1958. 45. sz.); „Jaj, a nyelvem” (Esti Hírlap 1957. jún. 19.).

2. Névelőhasználat.

„Tegyünk-e névelőt a birtokos jelzőként álló családnevek elé?” címmel ír Grétsy László (MNy. 54: 360). Az *a Kaposi könyve* típusú szerkezet határozott névelője Grétsy álláspontja szerint magyartalan. A cikkhez fűzött megjegyzésében Pais Dezső szerkesztő („Tegyünk-e?” MNy. 54: 364) túlzásnak minősíti Grétsy felfogását. — Kovalovszky Miklós „Névelősikkasztás a moziban” címmel a határozott névelőnek egyre jobban lábra kapó helytelen elhagyásáról ír, különös tekintettel a filmcímekre (*Bagdadi tolvaj Éjszaka lányai* stb.; Élet és Tudomány 1957. 25. sz.).

3. Kötőszókról

Azt az elterjedt nyelvhelyességi babonát, hogy kötőszóval nem szabad mondatot kezdeni, Vajk Vera cáfolja („Bukjel tanár úr babonái” Népszava 1958. jún. 13.). Cikkében azt is megvilágítja, mikor helyes a határozói igeneves szerkezetek használata. — B. Lőrinczy Éva a helységnevek helyhatározói ragjainak bizonyos szabályszerűségeiről ír (Élet és Tudomány 1958. 39. sz.). Ugyanő ismerteti a *-ként*, *-kint*, *-nként*, *-nkint* határozóragok használatának helyes módját (Élet és Tudomány 1958. 40. és 48. sz.).

VII. Egyéb kérdésekről

Az Élet és Tudomány 1957. 42. számában Sándor István az emberi üdvözlés, köszönés különféle formáiban megfigyelhető szabályszerűségekkal foglalkozik. — A mai magyar nyelvben a megszólítás, köszönés körül uralkodó zűrzavar több cikknek lett témája. A Népszabadság „Megszólítási gondok” címmel rajzos tréfát közöl (1957. febr. 5.). — Baróti Géza kifogásolja, hogy a *jó napot* rovására egyre inkább terjed a *csókolom* („Csókolom!” Esti Hírlap 1957. máj. 2.). — Nemes György a túlságosan elterjedt tegezést helyteleníti („Te!” Esti Hírlap 1957. máj. 30.). — Ezekről a problémákról szól Vajk Vera is, mégpedig sorozatának első cikkében (Népszava 1958. márc. 23.). — A megfelelő általánosan elfogadott megszólítási forma hiánya okozza, hogy olyan ízlésségek vannak terjedőben, mint az *édesapám* használata idegenek megszólítására. Ez ellen emel szót Kalmár „Édesapa lettem” című írása (Népszabadság 1957. júl. 7.). — „Minek nevezzetek? Elvtárs? Kartárs? Úr?” — teszi fel a kérdést Kóródi József (Esti Hírlap 1958. máj. 4.). Rámutat arra, hogy a Szovjetunióban és a népi demokratikus országokban már kialakult egy általános megszólítás, és mellette él a csak a munkáspártok tagjainak egymás közti használatában a magyar *elvtárs*-nak megfelelő szó. Örömmel állapítja meg, hogy a magyar fejlődés is megindult ebbe az irányba, mert az *úr* szó demokratizálódása nálunk is megkezdődött. — Szépe György a magyar neveknek más nyelvekhez viszonyítva fordított vezetéknév — keresztnév szórendjéről ír (Élet és Tudomány 1957. 41. sz.).

A nyelvművelő cikkeket pozitívan értékelhetjük. Egyrészt változatos tárgykörük miatt: alig van a nyelvművelő problematikának olyan területe, amelyet ne érintenének. De jelentős a minőségi fejlődés is a múlthoz képest: a nem nyelvész szakemberektől írt, most bemutatott írások legnagyobb részén már érezhető, hogy az újabb nyelvművelő szakirodalom ismeretében, azzal összhangban készültek. Öröndetes az is, hogy nyelvészeink szívesen vállalkoznak már cikkírára népszerűsítő céllal újságokba, folyóiratokba, s nem tartják távol magukat ezektől a fórumoktól, mint valamikor a múltban. A fővárosi és a vidéki sajtó között azonban nagy aránytalanság mutatkozik: vidéki sajtóorgánumban alig-alig jelentek meg nyelvművelő írások a tőlünk átvizsgált két évben. Ezen a hiányosságon szervezett munkával kellene segíteni.

Stilisztika

Az Esti Hírlapnak egy „Távíratot küldök” című rövid közleménye a dísztvíratok frázisos kifejezésmódját kifogásolja (1957. jan. 5.). — Pásztor János a Népszabadságban (1957. jan. 6.) azt helyteleníti, hogy az anyák és nagymamák anyanyelv helyett az „anyák nyelvén” beszélnek a gyerekekkel. Kifogásolja továbbá a többes szám indokolatlan használatát („Anyanyelvünk — anyák nyelvünk”). — „Álljon meg a menet!” címmel az Esti Hírlapban Palásti Lászlótól jelent meg rövid cikk, melyben kifigurázza a címben említett, divatosná vált szólást és annak használóit (1957. márc. 7.). — Cseke Lajos „Furcsa hazafiság”-nak nevezi azt a helytelen szokást, hogy a versenylovak Esze Tamás, Csokonai stb. nevet kapnak (Népszabadság 1957. ápr. 13.). — „Egy kis nyelvművelés” a címe Nagy Tibor Élet és Tudomány-beli cikkének, melyben *lehetőség* szavunk helytelen és túlzó használata ellen emel szót (1957. 11. sz.). — Az *állati* jelző használata ellen tiltakozik Baróti Géza „Zokog a nyelv” című rövid kis írása (Esti Hírlap 1957. máj. 15.). — Ugyanerről ír az Északmagyarország is (1958. aug. 14.). — Vető József a Népszabadságban „Vizsga az újságíró óvodában” címmel megjelent írásában az újságírás sablonos kifejezései ellen harcol (1957. júl. 14.). — Sz. J. a Népszabadságban „Ige-zsóker” című írásában helyteleníti a *biztosít* ige gyakori és indokolatlan használatát (1957. aug. 17.). — Zolnai Béla *töprengés* és *gondolkodás* szavaink hangulati és árnyalati különbségéről ír az Élet és Tudományban, s elmefuttatása során érinti a szinonimák hangulati különbségeinek elvi problémáit is (1957. 36. sz.). — Az Esti Hírlapban az „Új stílus vagy modorosság” című cikk szerzője (túri) a rádióban szereplő színészek modoros és unalmas versmondó stílusát kifogásolja (1957. okt. 25.). — Jánosi Ferenc, a Műszaki Élet cikkírója „Ádám és Éva, kiskutya-nagykutya és a Hamupipőke” címmel a műszaki tárgyú cikkek stilisztikai hibáival foglalkozik (1957. nov. 23.). — A „Csend és csönd” című kis írásában Mátrai-Betegh Béla összehasonlítja a címbeli két szó hangulatát, stilisztikai értékét, és felhívja figyelmünket ezek tudatos használatára (Esti Hírlap 1957. nov. 28.). — Barsi Sári a durva, trágár beszédmodorral szemben a választékos, kulturált beszéd mellett emeli fel szavát (Választékosabban! Népszabadság 1957. dec. 21.). — A Tiszatáj 1958. januári száma közölte Vajda László nyílt levelét. A cikk írója a Szeged című napilap 1923. november 21-i számában Vádindítvány cím alatt megjelent vezércikket Móra Ferencnek tulajdonítja, s ezt az állítását stilisztikai elemzéssel próbálja bebizonyítani. — A Népszabadság 1958. jan. 17-én közölte Máté György cikkét, melyben a szerző üzemi újságaink rossz fallújságszerűségét, hivatalos beszámoló jellegét, üzletilevel-stílusát helyteleníti. („Miről és hogyan írnak az üzemi lapok?”) — A Hétfői Hírek rövid cikket tett közzé „Az Emberi sors szerzőjéről” címmel. Írója, Makai Imre, Solohov műveinek fordítási nehézségeiről számol be (1958. febr. 3.). — A „Kimondós filmek” című cikk szerzője (Kisjő) az újabb magyar filmek szereplőinek drasztikus, trágár beszédét kifogásolja (Esti Hírlap 1958. febr. 6.). —

Királyhegyi Pál „Még egy dobása van” cím alatt a közmondásoknak elcsépeelt használatát helyteleníti (Esti Hírlap 1958. márc. 12.). — A Hétfői Hírekben „Mostoha anyanyelvünk” címmel Stella Adorján a *böven* szó helytelen használata ellen tiltakozik (1958. márc. 31.). — A Népszavában (1958. ápr. 27.) Vajk Vera a slágerszövegek magyartalanságáról és helytelen képeiről ír. — Az Esti Hírlapban jelent meg Kálmán Jenő tréfás írása az „Egy birtokos, sok birtok” helytelen használatáról. A szerző kifigurazza a *szabóm*, *jodrászom*, *eszpresszóm* stb. alakok használóit (1958. máj. 25.). — Az Irodalomtörténeti Közleményekben Kiss Ferenc írt tanulmányt „József Attila ritmikája” címmel (61 : 79). A cikkíró József Attila 1927 után írt verseit elemzi és kiemeli azok zeneiségét, dallamosságát és népdalszerűségét. — A Könyvtárosban Juhász Ferenc költői nyelvéről vita zajlott le. Molnár József a magyar költői nyelv újratehermentőjeként üdvözli Juhászt (1958. 1. sz.), Márványi György szerint azonban túlzás Juhász Ferencet ennyire nagyra értékelni (1958. 4. sz.). Fried István azon a véleményen van, hogy Juhász megkísérelt a korhoz illő új költői nyelvet teremteni, de majd csak az idő dönti el, hogy műve mennyire lesz maradandó (1958. 7. sz.). — A Tiszatáj „Szocialista irodalom vagy tájirodalom” címmel hibáztatja Jankovich Ferencnek a táji koncepcióhoz való feltétlen ragaszkodását (1958. június).

A magyar stílus történetének körébe vágó cikk sajnálatosan kevés jelent meg. Az Irodalomtörténeti Közleményekben jelent meg Angyal Endre tanulmánya: „Csúzy Zsigmond magyarsága” (61 : 216). A cikk Csúzy nyelvi alkotóművészetével foglalkozik, tárgyalja jelzőit, szemléletességét, természetábrázolásait, nyelvjárási sajátosságait. — Bán Imre dolgozata Pápai Andrásról szól, aki „Fejedelmek serkentő órája” címmel fordította le Antonio de Guevara művét (It. 46 : 360).

Jóllehet a stilisztika a nyelvészeti szakkörökben az érdeklődés előterében van, a sajtószemle azt mutatja, hogy a stilisztikai kutatásokban elért újabb eredmények még nem váltak ugyanúgy köztudomásúvá, mint a nyelvműveléséi. Különösen feltűnő, hogy irodalmi szakfolyóiratainkban mennyire nem jelennek meg stilisztikai írások, holott ezeknek elsőrendű feladata volna az írásművek nyelvének elemzése.

Helyesírás

I. Általános kérdések

1958-ban vita zajlott le a Kortárs hasábjain. — Radó György „Irodalmunk és helyesírásunk” című cikkében (Kortárs 1958. 1 : 778.) az ellen emeli fel szavát, hogy az 1954-ben kiadott helyesírási szabályzat általános érvényű szabvány legyen, és követeli, hogy az írói kéziratok kiadók ne változtassanak. Szerinte a túlzott szabványosítás akadályozza az írók nyelvművelő tevékenységében. — Radó Györgynek a nyelvészek részéről Fábián Pál válaszolt (Kortárs 1958. 2 : 129). Szerinte a helyesírás szabványosítása szükséges, hiszen a helyesírás fejlődése az egyre fokozódó egységesülés felé tart. A szabványosításban azonban mértéket kell tartani, a szabályoktól való olyan eltéréseket, amelyek az írói mondanivaló szempontjából fontosak, nem szabad a szabványosításnak alávetni, és ezt az Akadémia sem akarja. — Radó György cikkére még egy válasz-cikk jelent meg a Kortársban (1958. 2 : 282). Somogyi Dezső a nyomdászok részéről mutat rá, hogy milyen fontos a sajtóban a helyesírás egysége. — Radó György viszont-válaszában a két álláspontot megpróbálja összeegyeztetni (Kortárs 1958. 2 : 763).

Külön kell megemlíteni Nagy J. Béla „Helyesírásunk időszzerű kérdései” című elvi cikkét (MNY. 53 : 230), amely az azonos című, 1955-ben megjelent kiadvány kritikája. Nagy J. Béla ez írásában több olyan kérdéssel foglalkozik, amelyet szerinte sem a fenti kiadvány, sem az AkH. 1954. nem oldott meg teljesen.

II. Egyes helyesírási kérdések

Összefoglalólag jelezzük, hogy Nagy J. Béla már idézett cikkében a helyesírás legtöbb részterületével is foglalkozik.

1. Hangjelölés

Lőrincze Lajos az Élet és Tudomány egy levelezőjének kérésére az *ly* kérdéssel foglalkozik (1957. 26. sz.). Megállapítja, hogy bár az *ly* és *j* betűkkel jelölt hangok ejtése között ma már nincs eltérés, az *ly*-os írásmód tartja még magát, mert hagyományossá vált.

2. Tulajdonnevek

Ferenczy Géza az Élet és Tudományban (1957. 40. sz.) a vezetéknévben előforduló betűkettőzést (*Saár stb.*) magyarázza meg. — Az Esti Hírlap (1957. nov. 3.) kifogásolja, hogy az utcatáblákon Hunyadi nevét nemcsak a helyes *Hunyadi* alakban, hanem *Hunyady*-nak írva is lehet látni. — Ugyancsak az Esti Hírlap emeli fel a szavát az ellen, hogy *Semmelweis* helyett *Semmelweiss* felírat is díszleg a Semmelweis utcában (1958. júl. 4.).

3. Egybeírás—különírás

Radó György már említett cikkében (Kortárs 1958. 1 : 778) a helyesírási szabályzat 10. kiadásának e téren mutatkozó „hibáiról” ír. Olyan vezérelveket követel, amelyek lehetővé teszik a helyes tájékozódást ebben a kérdésben. Fábíán Pál szerint (Kortárs 1958. 2 : 129) néhány olyan irányelvet adni, amelyeknek segítségével minden probléma megoldható, nem lehet. — Radó György viszontválaszában (Kortárs 1958. 2 (763) javaslatokat terjeszt elő az egybeírás — különírás rendezésére. — Tompa József „A magyar egybe- és különírás kérdéseiről” című cikkében (Valóság 1 : 49) néhány elvi kérdést tisztáz. Bejelenti, hogy készül egy nagy helyesírási szótár. — Ugyancsak Tompa József foglalkozik a tagadó- és tiltószók külön- vagy egybeírásának kérdéseivel (MNy. 54 : 551). — Grétsy László „Az összetételek meghatározásának kérdéséhez” című cikke is tartalmaz bizonyos helyesírási vonatkozásokat (MNy. 53 : 69).

4. Idegen szavak írásáról

Dr. Bugyi István az Orvosi Hetilapban (1957. jan.) „Orvosi orthographia” című cikkében a latin eredetű orvosi műszavaknak — szerinte egyedül helyes — latinus helyesírásának kérdéséről szól. — Dr. Bárány János ugyancsak az Orvosi Hetilap hasábjain (1958. okt.), a Helyesírási Szabályzat 280. pontjára hivatkozva a műszavak egységes latinus írása mellett foglal állást.

5. Egyes szavakról

Ligeti Lajos (MNy. 53 : 253) arra ad magyarázatot, miért vagyunk hajlamosak a helyesírási szabályzatban előírt *tádzsik* alak helyett *tadzsik* alakban használni a szót. — Az Esti Hírlap azt kifogásolja (1957. okt. 13.), hogy a helyes *büfé* alak helyett miért látni a budapesti étkezdék felett gyakran *bufett*-et, vagy *büffé*-t.

6. Rövidítések

A Népszabadság rövid cikkben foglalkozik a legrégibb és legtöbb nyelvben használt rövidítés, az & eredetével (1957. márc. 17.).

7. Átírás nem latin betűs nyelvekből

Az orosz nyelv szavainak átírásával részletesen Szabó Miklós foglalkozott „Az orosz szavak magyar átírásáról” címmel (MNy. 53 : 485).

III. Egyéb helyesírási vonatkozású cikkek

Az MTA Helyesírási Bizottságának munkájáról az I. Oszt. Közl. számol be évről évre: 12 : 394; 13 : 444. — Az MTA Nyelvtudományi Intézetének közönségszolgálat

helyesírási ügyekben is az érdeklődők rendelkezésére áll, mint erről a napilapok megemlékeznek (Esti Hírlap 1958. máj. 1.; Népszava 1958. nov. 1.). — Az Esti Hírlap arról számol be, hogy a dolgozók műveltségi színvonalának emelésére az üzemekben különféle tanfolyamokat, így helyesírási tanfolyamokat is szerveznek (1958. aug. 1.). — A Népszabadság egyik számában helyesírási fejtörőt (hibáktól hemzsegtető szöveget) közöl, amelyet a gyerekeknek ki kell javítaniuk, és a javított szöveget kell beküldeni helyes megfejtésként (1957. nov. 10.).

IV. Más népek helyesírásáról

Számos cikk foglalkozik azzal a jelentős eseménnyel, hogy Kína áttér a latin betűs írásra. Az új ábécét ismerteti és elterjesztésének nehézségeiről számol be a Népszabadság 1957. márc. 30-i, dec. 13-i, dec. 29-i számában. A cikkek lényege összefoglalva a következő: az új, latin betűs kínai ábécé 26 betűből áll, alapja a pekingi köznyelv, amelynek terjesztése Kínában elsőrendű feladat. Az új írás még sokáig nem fogja kiszorítani a régit, hanem egymás mellett mindkettő élni fog. Ahhoz, hogy az új írás döntő fölénybe kerüljön, hosszú időre és állandó tökéletesítésre van szükség. Az Esti Hírlap arról ad hírt (1958. márc. 16.), hogy az új ábécé tanítását az iskolákban is megkezdik, és hogy a nálunk is ismert kínai újságnak, a *Zsenminzsipao*-nak a címe az új ábécé szerint *Renmin-Ribao*-ra változik.

Bibliográfiánkban a helyesírástörténeti cikkeket nem dolgoztuk fel. Ezekről Fábian Pál ad számot az 1945 utáni teljes helyesírási szakirodalmat felölelő szemléjében (MNy. 56 : 121—34).

Az 1957—58-ban megjelent helyesírási vonatkozású cikkek azt mutatják, hogy közönségünk megbarátkozott az 1954-i helyesírási szabályzattal: nyoma sincs már annak az ellenséges hangnak, amellyel éppen a napisajtó 1955—56-ban foglalkozott helyesírási szabályzatunkkal.

Nyelvtan- és helyesírásitanítás

E tárgykörből csak a Köznevelés közölt cikkeket 1957—58 folyamán. Az 1957-i (13.) évfolyamban három írás jelent meg a rendszeres és céltudatos fogalmazásitanítás kérdéseiről. A cikkek több példa felsorolásával, illetőleg egy „mintaóra” keretén belül foglalkoznak a fenti kérdéssel. Kálmánchey Tibor: „A fogalmazásitanítás helyzete gimnáziumi oktató munkánkban” (febr. 15.). — „Fogalmazásórán a II. osztályban” (márc. 15. név nélkül). — Géczy Etelka: „A fogalmazás tanítása közben” (júl. 1. Melléklet V.). — Kerékgyártó Imre „A magyar nyelv új tanterve” címmel írt cikket az 1958. márc. 5-i számba. Ebben ismerteti az általános iskolai nyelvtanítást új tantervét és azokat a körülményeket, melyek szükségessé tették létrehozását. — A folyóirat 1958. júl. 9-i száma „Magyar nyelv és irodalom” címmel pedagógusok megjegyzéseit közli a magyar nyelvtan oktatásának tervéhez.

Tihanyi Andor „Javítsuk meg helyesírásitanításunkat!” című cikkében (1957. 18. és 19. szám Melléklet V., ill. VI. lap) a helyesírási készség kialakításának módszertani kérdéseiről szól. — A lap 1958-ban közli Benkő Lászlónak ugyanezzel a problémával foglalkozó cikkét „A helyesírás tanításának időszerű kérdései” címmel (aug. 20.). Ugyancsak a Köznevelésben jelent meg Német Zoltán cikke „A hét hibái” címmel, melyben a szerző a helyesírás tanításának módszertani kérdéseiről ír (1958. márc. 5. Melléklet VII. lap). — 1958. aug. 20-án és szept. 17-én egy-egy cikk jelent meg a helyesírás tanításának módszertani kérdéseiről: Kerékgyártó Imre: „A helyesírás tanítása az alsó tagozatban”; illetőleg: Pirisi Jánosné: „A tanulók helyesírási készségének megalapozása az I. osztályban” (Mindkettő az Alsótagozati Oktatás-Nevelés c. mellékletben.)

Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerkesztette: Pais Dezső. Bp., 1960. Akadémiai Kiadó. 289 lap

1. A gyakorlati kérdések iránt egyre nagyobb érdeklődést tanúsító nyelvtudományunknak különösen két területét gazdagítja jelentős mértékben a „Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből” című kötet: a stilisztikáét és az irodalmi nyelv történetét. Mind a — modern értelemben vett — stilisztika, mind az irodalmi nyelv története fiatal ága a magyar nyelvtudománynak. Az előbbi kezdetét — nem tekintve ezúttal Zlinszky Aladár s mások „előkészítő” munkásságát (vö. Szathmári István: A magyar stilisztika útja. Bp. 1961. XIV—XVI.), az 1954-ig elért eredményeket (vö. MNy. 52: 512—25) — tulajdonképpen Balázs Jánosnak a III. országos nyelvész-kongresszuson elhangzott stilisztikai előadása és az azt követő vita jelenti (Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet. Bp., 1956. 101—300). Az irodalmi nyelv történetének rendszeres vizsgálata — szintén figyelmen kívül hagyva a korábbi kisebb-nagyobb jelentőségű, de mindenesetre csak alkalmyszerűen végzett kutatásokat (vö. MNy. 56: 406—14, 484—92) — valójában Pais Dezső Szegeden elmondott előadásával kezdődik (MNyTK. 83. sz. „A magyar irodalmi nyelv.” Bp., 1954. 125—66). Ezután — mondhatnók: az alapok lerakása után — került, pontosabban kerülhetett sor az ún. „aprómunkára”, egyfelől: az egyes nyelvi elemek stilisztikai értékének, felhasználásának, a különböző stílusrétegekben — nem utolsósorban a szépirodalomban — s a stílusárnyalatokban betöltött szerepének stb. vizsgálatára, másfelől: a magyar irodalmi nyelv kialakulásának, történetének, mai állapotának stb. kutatására. Ennek a — jó értelemben vett — aprómunkának a gyümölcse az a hét tanulmány, amelyet e kötet egybefoglal.

Hét szerzőnek a témaválasztásban, kutatómódszerben, sőt jobbára a tárgyalt kort illetően is különböző hét dolgozatáról van szó. A kötet mégis egységet alkot. Egységbe fogja gondozójának, s azt hiszem, sok tekintetben sugalmazójának: Pais Dezsőnek az irányító keze, hatása, amely — hisz a szerzők, legalábbis tágabb értelemben, mind tanítványai — ott érződik mindenütt a sorok mögött, anélkül azonban, hogy befolyásolná a szerzők elgondolásait. Egységbe foglalja továbbá a magyar irodalmi nyelvnek és stílusnak lényegében azonos szemlélete: a mi irodalmi nyelvünk lassan, fokozatosan alakul ki a nyelvjárások kiegyenlítődése, ötvöződése útján, ebbe azonban mindig határozatosan s irányítólag szólnak bele a stilisztika szempontjai, a stílusrétegek, kezdetben kizárólag a szépirodalmi (költői és szépprózai) stílus, aztán egyre erősebben a tudományos és a publicisztikai nyelv, sőt — különösen századunkban és még inkább az utóbbi évtizedekben — a köznyelvi, társalgási stílus. Végül biztosítja az egységet a tanulmányokra jellemző tudományos alaposság, a mindenkori anyagtól függő helyes kutatómódszer s a mondanivalóhoz jól simuló élvezetes előadásmód.

2. A kötet tanulmányait Pais Dezső bevezetése előzi meg. Mint a közelebbi címe is mutatja (Kérdések, utak-módok, eredmények az irodalmi nyelv vizsgálatában) jóval több a szokványos bevezetéseknél. Valójában tudománytörténeti áttekintés, amely felöleli és értékeli mindazt, ami az irodalmi nyelv vizsgálatában a szegedi kongresszus óta történt. Persze nemcsak tudománytörténet, hanem a ma képe is. Sorra kerül benne ti. az irodalmi nyelv általános elvi kérdéseinek s a magyar irodalmi nyelv történetének valamennyi vitatott vagy vitatható, esetleg teljesen megoldatlan pontja: az irodalmi nyelv fogalma; az orális irodalom kérdése; a helyesírás, az oklevelezés, a kódexirodalom jelentősége az irodalmi nyelv kialakításában; a XVI. század és a nyelvi norma. És — mivel a vizsgált korszakot tekintve az első tanulmány a XVII—XVIII. századi írók nyelvével foglalkozik — itt kezdődik a tulajdonképpeni „bevezetés”, az egyes dolgozatok ered-

ményeinek bemutatása és elhelyezése a magyar irodalmi nyelv történetének kutatásában. Természetesen Pais Dezső a megszokott módon eközben is rámutat a dolgozatok megszívlelendő és továbbfejlesztendő részeire, valamint a megoldásra váró problémákra egyaránt. Ez a bevezetés úgy is, mint tudománytörténeti összefoglalás, úgy is, mint programadás, jelentékeny mértékben elő fogja mozdítani a magyar irodalmi nyelv és stílus további vizsgálatát.

3. A tanulmányok sorát Trócsányi Zoltán nyitja meg „Írók egyéni nyelve a XVII—XVIII. században” című dolgozatával. A szerző három író nyelvének részletes vizsgálatával s jó néhányak csupán a felsorolásával azt igazolja, hogy az irodalmi nyelvvé váló egységesülés folyamatában voltak visszaütések, sokáig akadtak olyan írók, akik nem törődve a már kialakult normával vagy normákkal, ragaszkodtak egyéni, rendszerint szülőhelyükről magukkal hozott nyelvjárásukhoz. Geleji Katona István, Balog György és Andrád Sámuel például, akiknek a nyelve itt szóba kerül, nem követte sem a dunántúli katolikus, sem a Tisza vidéki és erdélyi református nyomtatványokban használatos, kialakulóban levő irodalmi nyelvet. Különösen meglepő ez Geleji Katona István esetében, aki Magyar Grammatikátskájában átgondolt stilisztikai nézetekre valló megjegyzéseket tesz, s — valószínűleg a hasonló németországi társaságok mintájára — Gyulafehérvárott egy kisebb nyelvművelő társaságot is szervez, egyrészt a magyar helyesírás megjobbítására, másrészt a fogalmazás és stílus fejlesztésére. Geleji hangtani tekintetben se szülőhelyének, se későbbi lakóhelyének nyelvét nem követi, hanem szinte külön, önálló nyelvet teremt. Érdekes Balog György Cicero-fordításának (Lötzen, 1694.) és Andrád Sámuel „Elmés Anekdóták” című könyvének (Bécs, 1—2. 1780—1790.) a nyelve is: mindketten kitartanak szülőföldjük tájnyelve mellett, jól lehet Andrád — mint Elöljáró beszédjében kifejti — tud a „Magyar-Országi száj-járás”-ról, s ahol az erdélyinél jobbnak ítélte, követte is.

Csak sajnálhatjuk, hogy a szerző nem foglalkozott a tárgyalt írók egyéni stílusával (41), annál is inkább, mivel ma egyéni nyelven jobbra az írók egyéni stílusát értjük (vö. már Rubinyi Mózes: Az egyéni nyelv kérdése újabb irodalmunkban. Nyelvtudomány 1909—1910. 119—22).

4. A következő tanulmányban („A táji nyelvtípusok szemlélete a XVIII. század második felében”), amely tulajdonképp része egy nagyobb monográfiának, Benkő Loránd azt az eddig csak alig érintett fontos kérdést vizsgálja eredeti kutatások alapján s nagy tudományos apparátussal, hogy a XVIII. század második felében, ebben az irodalmi nyelv alakulása szempontjából oly jelentős korszakban, hogyan értékelték a kor írói, tudósai a különféle táji nyelvtípusokat, s hogyan használták fel műveikben. Részletes feleletet kapunk itt arra, hogy hogyan látják e korban a táji jellegű nyelvi különbségeket, mit tudnak ezek keletkezésének okáról, az egyes nyelvjárási és regionális köznyelvi típusok sajátosságairól, a táji elemek irodalmi nyelvi felhasználhatóságáról, s mit tesznek az egységes irodalmi nyelv kialakulása érdekében. Ebben a korban az egyes írók még igen gyakran saját, táji színezetű beszélt nyelvükön írnak, ugyanakkor azonban „az írott nyelvi egységes nyelvtípus szilárdulása gyors lépésekkel halad előre, az irodalmi normának egyre újabb és újabb elemei kristályosodnak ki” (54). Különösen tanulságosnak tartom a dolgozatnak azt a részét, ahol a szerző a tárgyalt korra viszonylag megszilárduló három táji nyelvtípusnak: a keleti (erdélyi), a középső (északkeleti) és a nyugati (dunántúli) nyelvtípusnak a — mondhatnók — irodalmi tekintélyét veti latba. Csak megnyugtató számunkra, hogy az az eddig is hirdetett, de — tudomásom szerint — alig-alig igazolt, sőt vizsgált nézet, hogy tudniillik az abaúj-zempléni nyelvjárás irodalmi nyelvünk alapja, bizonyítást nyert olyan értelemben, hogy a XVIII. szá-

zad második felében a legnagyobb tekintélye a Kassa—Sárospatak—Debrecen vidéki regionális köznyelvnek van (62—3).

5. Eredményei mellett a feldolgozás módszerét tekintve is figyelemre méltó tanulmány Szilágyi Ferencé: „Csokonai költői szókincséről”. A modern magyar stilisztika alapjainak a lerakása az elmúlt években kétségtelenül megtörtént. A leíró stilisztikában még az úgynevezett aprómunka egy részét is elvégeztük, vagy most végezzük. Néhány terület azonban még a módszert illetően is csaknem fehér foltnak számít: a korstílusok, az irodalmi műfajok, továbbá a stílustörténet (beleértve az egyes elemek, valamint stílusrétegek stb. történetét is) vizsgálata, és utoljára, de nem utolsósorban a stíluselemzésre, az egyéni stílusok kutatására gondolok. Ez utóbbiakra láttunk ugyan több, nem is eredménytelen kísérletet, de a leggyakoribb, használható módszerek megnyugtató kidolgozásától is messze vagyunk még. Pedig ha a gyakorlati élet: az iskolák, a nagyközönség érdekeit tartjuk szem előtt, ezek a stilisztikának szinte legfontosabb területei. Úgy gondolom, az a módszer, amelyet Szilágyi Ferenc követ, járható út a költői szókincs vizsgálatában. Helyesen állítja a kutatás középpontjába azt, hogy mik a költők nyelvi forrásai, pontosabban mi a költő viszonya korának nyelvi rétegeihez, változataihoz, milyen szavakat vesz át költészetébe a kor társalgási nyelvéből, szakmai szókincséből, a régi nyelvből és a nyelvjárásokból, és ezeket a szavakat hogyan, milyen stílusértékben használja fel. Az ilyen módszerrel történő vizsgálat alapján Csokonai szókincsének nemcsak a jellegzetes vonásait, értékeit, jelentőségét (éppen az irodalmi nyelv szempontjából is) látjuk sokkal világosabban, hanem — a módszerből következően — Csokonai egyénisége (modernsége, népiessége, realizmusa stb.) is tisztábban áll előttünk. Szilágyi dolgozata azonban nemcsak stílustörténeti fejtegetés, hanem ennél jóval több: filológikus munka a szó legteljesebb értelmében. (Érzésem szerint néha mármár túl is lépi a határt e tekintetben, több lesz a szótörténet a kelleténél, a stílusjelenségek részletesebb vizsgálatának a rovására.) Miközben Csokonainak a korabeli társalgási, továbbá tudományos nyelvből átvett szavait, régi és tájnyelvi elemeit vizsgálja, rámutat e szavak eredetére, előfordulásaira, elő- és utóéletére stb., úgyannyira, hogy nemegyszer helyesbíti a szóról vallott eddigi felfogást (pl. *guillotine* 78, *matróz* 79, *kakao* 81, *kopároz* 112, *duttyán* 122 stb.), következtet egy-egy vers keletkezésének idejére (98), sőt néhol valóságos szómonográfiával lép meg bennünket (l. pl. *só* 123 kk.).

6. Más természetű, de ugyancsak szókincsfeldolgozás Ruzsiczky Éváé: „Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdésében”. A szerző a modern stilisztika szempontjait figyelembe véve vizsgálja meg Kazinczy nézeteit és írói eljárását, s igen tanulságos elvi és gyakorlati megállapításokat tesz mind az idegen szavakkal kapcsolatban általában, mind Kazinczy szókincsére vonatkozóan. Kazinczyt valójában mindig a józan mérséklés vezeti az idegen szavak megítélésében és használatában, de azért fogsága előtt inkább tartózkodó az idegen szavak megmagyarításában. Fogsága után mindjobban látja, hogy a sok idegen szó nyelvünk szegénységét mutatja, ezért maga is sorra alkotja az új szavakat az idegenek kiküszöbölésére, s csak akkor tartja megengedhetőnek használatukat, ha nincs az illető fogalomra megfelelő magyar szó, s természetesen védelmére kel a nemzetközileg elterjedt kifejezéseknek. Közli a szerző Kazinczy véleményét az idegen szavak kiejtéséről, írásmódjáról, stílusbeli felhasználásáról. Kazinczy e tekintetben sok mindent szinte mai szemmel lát: attól is függővé teszi az idegen szavak használatát, hogy milyen stílusban, milyen célú, tárgyú, műfajú munkákban fordulnak elő. Észreveszi az idegen szavak sajátos hangulatát, s az idegen szavak és magyar megfelelőik közt létrejövő hangulati megoszlás jelentőségét az egyes stílusárnyalatokban. A dolgozatban megismerkedünk Kazinczy írói gyakorlatával is, tudniillik Ruzsiczky Éva rész-

letesen megvizsgálja Kazinczy eljárását Bácsmegyeyjének első és második kiadásában s egyéb műveiben. Kazinczynak elvitathatatlan érdeme, hogy elméletileg ő foglalkozott először szinte rendszeresen az idegen szavak stilisztikai kérdéseivel.

7. Eredményeiben, módszerében és stílusában külön színfoltot jelent a kötetben T. Lovas Rózsa dolgozata: „A Bánk-bán költői képei”. A szóképekkel Arisztotelész óta nagyon sokan és sokat foglalkoztak. Magam is megkíséreltem a teljes nyelvi valóságot figyelembe vevő, funkcionális szemléletű bemutatásukat és osztályozásukat (A magyar stilisztika vázlata. EMNyF. Bp. 1958. 76—125). De hogy a szókép meddig szókép, és mikor lesz kép, továbbá hogy egyáltalán mi a költői kép lényege, milyen fajai vannak, arra vonatkozólag csak kisebb-nagyobb, de rendszertelen és korántsem megnyugtató utalásokat olvashattunk. T. Lovas Rózsa egy korábbi cikkében („Képes kifejezés, költői kép”. Iskolai Nyelvművelő Bp., 1959. 364—71), de főként ebben a dolgozatában kifejti jól átgondolt véleményét ezekről a kérdésekről, és mindjárt a kijelölt utat követve, a tartalom és a nyelvi forma összefüggését szem előtt tartva, részletesen s igen tanulságos módon elemzi is a Bánk-bán képeit. A költői kép — szerinte — egyfelől szóképeken alapul, ezekből továbbfejlesztett, határozottan megkomponált kép (221, 173), másfelől az író alkotó fantáziájának szülötte (175). A továbbiakban megjelöli a költői kép célját (136—9), jelentőségét, majd felsorolja fajait, és egyben jellemzi őket (van realista és romantikus kép). Ezután kerül sor a Bánk-bán képeinek bemutatására, mégpedig a dráma menetét követve, úgy, hogy nem szakítja ki „a dráma menetéből azokat a képeket, amelyek a költői mondanivaló, a cselekmény fejlődése, a szereplők jellemzése szempontjából mintegy kulcshelyzetben vannak” (179). Az elemzés közben sok hasznos utalást találunk a képek és a korstílusok viszonyára, a kölcsönzött képek sorsára, a stílusbeli jellemábrázolásra, egyes szólások, kifejezések történetére, képek összehasonlítására stb. A szerző elemzésének sikerét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy annak alapján helyesbít egyes régebbi értelmezéseket, és még inkább az, hogy a tanulságok levonása után (220—4) — ahol statisztikaszzerűen számba veszi a tragédia eredeti és idegen, realista, romantikus és rokokó képeit, a képeknek a szereplők s a felvonások szerinti megoszlását — szinte előttünk áll az egész Bánk-bán s így Katona József stílusa is, legalábbis fő vonásaiban.

8. Kissé távolabbról, mégis lényegében függ össze mind a magyar irodalmi nyelv, mind a stilisztika történetével Németh G. Béla szép tanulmánya: „A századvégi Nyelvőrvitához”. Nagyon időszerű, mindamellet roppant nehéz feladat az új ortológia szerepének, eredményeinek és negatívumainak a mérlegre tétele. Nehéz, mert a probléma sokrétű. Az új ortológia kérdése nemcsak a szélesebb értelemben vett nyelvtudománynak, nyelv művelésnek, hanem éppen úgy az irodalomtudománynak is, és ugyanakkor egész valójával benne gyökerezik a korban, a kor gazdasági, társadalmi valóságának fejleménye. A tanulmány jelentőségét éppen abban látom, hogy a szerzőnek széleskörű tájékozottsága, világos látásmódja s szigorú, de tárgyilagos ítélőképessége segítségével a legmélyére tudott hatolni a felvetődő kérdéseknek, s ugyanakkor meg tudta ragadni a valóban lényeges pontokat. Ilyenformán ha e tanulmányt elolvassuk, tisztán áll előttünk mind Szarvas Gáboréknak a munkássága, mind a nyelvtudomány és az irodalom helyzete, sőt a múlt század utolsó harmadának és a századfordulónak egész kulturális élete. Németh G. Bélának sikerül kibogozni a bonyolult szövevényből, hogy kezdetben miért támogatják Gyulaiék és Reviczkyék is a Nyelvőrt, és miért fordulnak egységesen ellene néhány év eltelte után. Azért, mert Szarvas Gábor és Volf György, az új ortológia vezetői a kétségtelenül meglévő nyelvromlás okának — téves társadalmi, irodalmi és nyelvi szemlélet alapján — egyedül a nyelvújítást tartják, s a formális logika mód-

szeireivel értelmezett, sok tekintetben saját maguk alkotta törvények szerint ítélkeznek a nyelvújítás alkotásai felett. Helyesen mutat rá Németh, hogy az egész Nyelvőr körüli harc mögött valójában a polgári fejlődés kérdése áll.

Miközben azonban tisztázza Szarvas Gáborék negatív hatásait, nem hallgatja el tiszta szándékukat, tudományos felkészültségüket, s azt sem, hogy elévülhetetlen érdemeket szereztek abban, hogy a tudományok, különösen a természettudományok nyelve visszatért a nemzeti nyelv természetes központjához és normájához: az irodalmi és köznyelvhez (244), és általában abban, hogy visszaszorították a nyelvújítás túlzásait, és nyesegették szükségtelen hajtásait. — A dolgozatban mintaszerű példák olvashatók a stíluselemzésre; tudniillik a szerző bemutatja azt is, hogy hogyan váltják valóra stílus-eszményüket az új ortológia hívei (252—7).

9. A leíró stilisztika, a stílustörténet, sőt a költői nyelv története, az irodalmi nyelv és a nyelvtörténet számára egyaránt tanulságos Tompa József dolgozata: „Újabb »szépírói nyelvtanunk« egy érdekes alakulatáról. (Az *égén* ~ *egén* viszony kérdése)”. A szerző a nyelvtörténet segítségével, de egyúttal hasznára is azt kutatja, hogy a századunk szépprózai és költői alkotásaiban szórványosan előfordul *egen*, *jegen*, *neven-féle*, szabálytalannak tetsző határozói alakok honnan származnak. Megvizsgálja a régi nyelvben és a nyelvjárásokban elfoglalt helyzetüket, s arra a megállapításra jut, hogy az *egén*, *levelén*-féle formák az eredetibbek, tehát íróink, költőink végeredményben régebbi nyelvi elemeket használnak műveikben, gyakran sajátos stilisztikai értékkel. Tompa dolgozata végén hasznos tanulságokat von le az irodalmi nyelvre vonatkozólag is.

10. A kötet ismertetésének végére érve, a következőkben összegezhetnénk eredményeit. Kitűnő mintákat ad mind az irodalmi nyelvi, mind a stilisztikai kutatásban szükséges úgynevezett aprómunkára; új, hasznos módszereket vezet be az efféle vizsgálatokban; elvi tekintetben is továbbépíti nyelvtudományunknak ezt a két, újabban fellendülő ágát, és végül: a stilisztikában eddig különösen elhanyagolt stílustörténeti vizsgálódások számát gyarapítja nagymértékben. Pais Dezsőnek a bevezetést végző mondatát tehát így módosítanám: a kiadvány olyan, amiről még sokat fogunk beszélni, gondolkozni, sőt amit sokszor fel fogunk használni további munkánkban.

Szathmári István

Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői. Nyelvtudományi Értekezések 26. sz. Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó. 74 lap

Az 1958-i névtudományi konferencián Büky Béla felszólalása (A fővárosi keresztnévadás tanulmányozásának főbb kérdései. Névtudományi vizsgálatok 157) egy új vizsgálati terület érdekes problémáira és tanulságaira hívta fel a figyelmet. Kutatásainak eredményét pedig most kapjuk kézhez. Névtörténeti tanulmányokon és a névadási szokásokat vizsgáló munkákon kívül Berrár Jolán (Női neveink 1400-ig) és Karácsony Sándor Zsigmond (Személyneveink 1500-tól 1800-ig) monográfiája ad egy-egy nagyobb korszakra vonatkozó képet keresztneveink életéről és divatjáról. Korban hozzájuk csatlakozik Büky Béla munkája, s így — némi hézagokkal — szinte napjainkig áttekinthetjük a magyar keresztnév-használat alakulását. Igaz, hogy Büky csak Budapestre vonatkozó s ott is főként VIII. kerületi (szülészeti klinikák!) adatokat dolgoz fel, de a főváros lakosságának összetétele, arányszáma és Budapest kisugárzó hatása folytán a kapott képet szinte általánosan jellemzőnek tekinthetjük.

Berrár és Karácsony munkáinak a vizsgált korok anyagához igazodó, elsősorban nyelvtörténeti jellegével szemben Büky más módszert követ. Anyaga több mint hat évtizedet fog át (1895—9, 1945—9, 1959), s az adatoknak az anyakönyvekben készen található nagy tömege lehetővé tette, hogy a szerző figyelme és ereje a minél sokoldalúbb feldolgozásra irányuljon. A teljes gyűjtés — még az utolsó félszázadra vonatkozólag is — hosszú évekre terjedő munka volna (gépi eszközökkel nyilván sokkal gyorsabban megoldható), s így a szerző kénytelen volt megelégedni a vizsgált korszak elejének és végének néhány évnyi szeletével, hogy a fejlődés irányvonalát megrajzolhassa. Úgy érzem, hasznos lett volna a húszas évekből is megvizsgálni legalább egy-két év névanyagát; bizonyára érdekes jelenségek tűnnek fel ott is.

A lényegében egy kerületre és hét évtized tizenegy évre szűkített gyűjtés eredménye azonban így is hatalmas szám: 61 004 névvel és a hozzájuk tartozó adatokkal kellett dolgozni a szerzőnek. (Egyes részletkérdésekben ebből is csak kiragadott, kisebb anyagot vesz figyelembe a vizsgálat.)

Ekkora számú adat természetszerűen megköveteli a statisztikai feldolgozást. Büky Béla összekapcsolja ezt a módszert strukturalista jellegű elemzéssel is, például a nevek hangalakjának vizsgálatában (magánhangzók előfordulási aránya, azonos magánhangzójú nevek, a vezeték- és keresztnév kapcsolatának szótagszám- és ritmikai viszonyai stb.). Az ötletesen kielemezett összefüggésekből érdekes következtetéseket von le Büky mind az egyes korok névadására, mind a férfi és a női nevek hangtani arculatára vonatkozólag. Ami azonban az úgynevezett hangdivatot illeti, Büky érezhetően maga is kételkedik tetszetős feltevéseiben. Aligha tekinthetjük ugyanis tudatosnak és önérvényűnek a nevek hangzásában látott tendenciákat, mert ezek nyilvánvaló függvényei az általános névdivatnak, s csak azzal összefüggésben vizsgálhatók. Az ilyen jellegű elvégzett vizsgálatokon kívül Büky megjelöl még jó néhány feladatot, mint például a nevekben előforduló mássalhangzó-kapcsolatok rendszerezése, a hangrendi párhuzam és az illeszkedés vizsgálata különféle névcsoportokon (idegen jellegű nevek, becéző alakok stb.). Bizonyára érdekes következtetések adódnának az azonos magánhangzós, illetőleg mássalhangzós felépítésű nevek használatának és gyakoriságának egybevetéséből (pl. *János — Károly; Kálmán — Kelemen*).

A vezetéknev és a keresztnév kapcsolatában az alliteráció eseteinek elemzését tovább lehetett volna finomítani. Hasonlóképpen bővíthető volna a „rímelő nevek” csoportjának ötletesen fölvetett vizsgálata, némi helyesbítéssel. Büky meghatározása ugyanis (a vezetéknev végződése összecseng a keresztnév végződésével) nemigen vág a felsorolt példákhoz: *Katona Ilona* igen, de *Szekeres János* vagy *Kedves Tamás* aligha nevezhető rímelő névnek.

A tanulmány további fejezetei a névhangulatnak és a névdivatnak történelmi-társadalmi tényezőit tárgyalják, bemutatva a hatóerők változásait.

Igen tanulságosan szemlélteti a névdivat hullámváltozását a vizsgált időszakok 25 leggyakoribb férfi- és női nevének egymás mellé állítása (kár, hogy a tördelés „szét-tördeli” a képet). Valamely név gyakorisága azonban nem jelenti egyúttal divatos voltát is: ez utóbbi a névhasználat időbeli mozgásában nyilvánul meg. Azt kell vizsgálni — mint Büky a névtudományi konferencián pontosabban kifejtette —, hogy valamely időszakban (pl. 1895—9-ben) használatos nevek közül melyeknek az előfordulása csökken feltűnő mértékben egy következő időszakban (pl. 1945—9-ben), illetőleg milyen új nevek nyomulnak ekkor előtérbe. Nyilvánvaló azonban, mint a szerző is megállapítja, hogy a statisztika nem lehet hű tükrre a névválasztásban érvényesülő ízlésnek. Ez a névhangulat bonyolult összetevőinek eredője, s egyéni nyilatkozatok gyűjtése, véleménykutatás nélkül nemigen deríthető fel. Az objektív, statisztikai módszer tehát kiegészítendő szubjektív vizsgálatokkal is. Ily módon megerősíthető lenne például az, hogy

a *Lajos* névnek a századforduló táján való nagy kedveltségét a Kossuth-kultusz magyarázza. Büky statisztikája ugyanis nem látszik igazolni azt az állítást, hogy „a *Lajos* névre kereszteltek száma Kossuth Lajos 1894-ben történt halála után ugrásszerűen emelkedik” (1895: 2,52% — 1899: 3,76%); ehhez elsősorban az 1894 előtti évek adatait kellene ismernünk, s azoknak vallomását, akiket akkortájt kereszteltek Lajosnak. (Arra például az egykorú lapok cikkei utalnak, hogy Erzsébet királyné halála után [1898. szept. 10.] az ő emlékére tömegesen kapták újszülött leányok az *Erzsébet* nevet.)

Történelmi, politikai és kulturális tényezők mellett a névátöröklést, valamint a társadalmi tagozódás, a foglalkozás, a felekezeti szokások szerepét is vizsgálja Büky, sőt az egyes városrészekben mutatkozó különbségekre is kitér. Ha lett volna módja legalább néhány adatszerű összehasonlítást végezni, valószínűleg kiderülne, hogy — ha nem is éles, jellegzetes különbségekkel, de — még mindig beszélhetünk „józsefvárosi, óbudai, lipótvárosi stb. névadásról”, amit ő tagad. Az erős kicserélődés ellenére sem szűnt meg ugyanis az egyes negyedek „tájjellege”.

Az utolsó fejezetek a több keresztnév viszonyát, a fiú- és a leánygyermekes esetében mutatkozó névadási különbségeket és az anyakönyvi utasítás szerepét (helyesírási változatok) tárgyalják. Mindenütt kitűnik a szerző vizsgálati szempontjainak sokoldalúsága, elemző ötleteinek gazdagsága, még ha sokszor csak érinti is a problémákat, s felveti a további kínáló feladatokat. A találó, új műszók használata is dicséretes kezdemény.

A kötet jelentős részét teszi a betűrendbe szedett névanyag, amely évekre felbontott előfordulási adataival gazdag lehetőséget nyújt a tanulmány során is sok helyütt jelzett további, sokrétű vizsgálatokra. Némi meglepetéssel látjuk azonban, hogy Büky nem közli az adattárban szereplő névegyedek számát. Engedje meg, hogy ezt a további elemzések megkönnyítésére itt pótoljuk: ha jól számoltam, 392 férfi- és 446 női név van a jegyzékben, összesen tehát 838.

Német nyelvű összefoglalás és a szerző körültekintő kutatómunkájára valló gazdag bibliográfia egészíti ki az érdekes, jól megírt és ösztönző erejű tanulmányt.

Kovalovszky Miklós

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából

Csávázás — porcsávázás — vetőmag-porozás. Dr. Bagotai Istvánnak, a Veszprém—Zala megyei Állami Gazdaságok Laboratóriuma vezetőjének a következőket írjuk válaszul:

Igaza van, a *csáva* folyadék; A magyar nyelv értelmező szótárának 1959 őszén megjelent első kötetében a *csáva* szónak valamennyi számba jövő jelentésében folyadék-ról van szó. Ugyanott a *csáváz* igének a mezőgazdaságban használatos jelentéséről azonban már ezt találjuk: „<Vetőmagot a rátapadt kórokozó csírák elpusztítása végett> rendsz. arzénos oldatban áztat, v. rovarirtó porral hint be. *Csávázza a búzát.*” Tehát már ’porozás’ is lehet a *csávázás*. (Szaklektorok ellenőrizték a szócikkeket.) Nem ritkaság ilyen szavak történetében, hogy jelentésük bővül, mert a velük jelölt fogalom is bővül; így a *csávázás* a mezőgazdaságban már a porral való behintést is jelenti. Természetesen célszerű a táguló fogalomnak újabb tartalmát külön is megjelölni; erre alkották a *porcsávázás* összetételt. Egyébként nekünk is jobban tetszik az Ön *vetőmag-porozás* műszava. Mint szakember bátran használhatja, s talán sikerül elterjesztenie a szakirodalomban.

F. G.

Nézőpont — szempont. Az Agrártudományi Egyetem növénytermesztési tan-székéről Debreczeni István a címül írt szavak használatára vonatkozóan kér felvilá-gosítást; szerinte olykor „erőltetetten, mesterkéltén hangzik”, ha „a korábban meg-szokott szempont helyett” a *nézőpont*-ot alkalmazzák. A következőket mondhatjuk ebben a kérdésben:

Mind a *nézőpont*, mind a *szempont* nyelvújítási szó. A *nézőpont*-ra első adatunk 1788-ból való; ezt Bugát Pál 1833-ban *nézpont*-ra csonkította, s ilyen alakban évtizedeken át élt a múlt században. Azóta rég kikopott a használatból. Czuczor—Fogarasi szótára (4. köt. 1867.) szerint még a *nézpont* szó volt elterjedtebb: a *nézőpont*-ról a *nézpont* cím-szóra utal; ugyanígy Ballagi Mór „teljes” szótára (2. kötetének ez a része 1873-ban jelent meg). A *szempont* szót Barczafalvi Szabó Dávid alkotta, először egy 1787-ben megjelent fordításában találjuk. A *szempont* és a *nézőpont* tehát csaknem egyazon évben született, de nem egyformán volt járatos; a *nézőpont*-ot, illetőleg a *nézpont*-ot egy idő-ben, úgy látszik, többre becsülték; a *szempont* szót a múlt század elején még támadták az ortológusok. (Mind a három szóra nézve lásd A magyar nyelvújítás szótárát.)

A *nézőpont*-nak és a *szempont*-nak voltaképpen ugyanaz a jelentése: ’visus punc-tum; Gesichtspunkt’. Nagyobb kétnyelvű szótáraink is többnyire ugyanazzal az idegen szóval, kifejezéssel fordítják, legfőljebb a *szempont*-ot az egy közös szón, kifejezésen kívül többel is, azonkívül a *szempont* szót jóval számosabb szókapcsolatban, nagyobb példatárral közlik. Mindez azt bizonyítja, hogy *szempont* szavunk ma gyakoribb, mint a *nézőpont*. Érdekes például, hogy egyik-másik kisebb fajta kétnyelvű szótárunkban

csak a *szempont*-ot találjuk meg. Sőt a Szegedi Szótár is csak a *szempont*-ot ismeri címszóként, a *nézőpont*-ot nem, s a *szempont*-ot így értelmezi: 'felfogás, nézőpont'; még hozzátesszi: „(új). Olykor már *szömpont* is hallható”. Ebből is láthatjuk, hogy a *szempont* szó kezd már elterjedni a nép nyelvében is, legelőször persze a városias nyelvvaltozatban, a *nézőpont* ellenben még csak az irodalmi nyelv szava; ritkább, azért választékosabb hangulatú. Egyszerűbb stílusú mondatból csakugyan kirí, példának okáért ebből is: „A terménybetakarításkor az legyen a fő *nézőpont*, hogy lehetőleg egy szem se menjen veszendőbe.” Itt bizony jobban hangzik a fő *szempont*, de még jobban így: *az legyen fő gondunk* vagy *főként arra vigyázzunk, ügyeljünk* stb. A *szempont* sokszor papirosízú, s jól tesszük, ha ilyenkor kevésbé elkopott, tartalmasabb szóval helyettesítjük.

Van azért mégis némi jelentéskülönbség a két szó között, legalább egy árnyalatnyi; a *nézőpont* szóban elevenebben él az előtag jelentése, a 'nézés, tekintés' mozzanata; a *szempont* elvontabbá, sok esetben üresebbé vált. A *nézőpont* jelentése némelykor az 'aspektus'-éval azonos, mármint ilyenféle értelmű használatában: 'a rátekintés, a szemlélet módja, helye'. A következő mondatban nemcsak a stílus választékossága, irodalmisága, hanem az említett jelentésárnyalatnyi különbség miatt is helyénvalóbb a *nézőpont*, mint a *szempont*: „A dialektikus materializmus *nézőpontja*, módszere dialektikus, elmélete materialista.”

F. G.

Koronázatlan fejedelem. Rostás Dezső és társai azon vitatkoznak, helyes-e a *koronázatlan fejedelem* kifejezés. Társai szerint helytelen, mert „a fejedelmeket nem koronázzák”.

Társai nem gondolnak rá, hogy történettudományi jelentésén kívül a *fejedelem* szónak irodalmi és köznyelvünkben ilyen értelme is van: 'uralkodó'. A magyar nyelv értelmező szótárának most megjelent második kötetében a *fejedelem* szónak első jelentése: 'általában uralkodó'. A régebbi Czuczor—Fogarasi-féle szótárban is először: „Általában uralkodó fej, legyen az császár, király, uralkodó herceg stb.” S ugyanebben a szótárban a *koronáz* igének ezt az értelmezését olvashatjuk: „Szoros ért[elemben] valamely fejedelmet, fejére tevén a koronát, országközi méltóságába és hatalmába ünnepélyesen beigtat.”

A mai szóhasználat szerint is lehet fejedelmeket koronázni; ismételjük: a *fejedelem* szót itt nem kell történettudományi értelemben venni. Az említett új értelmező szótárban a *fejedelem*-nek a történelmi és egyházi jelentésén kívül még ez az értelme van: „A művészet valamely ágában hódolattal övezett vezető egyéniség. *A zene fejedelme*.” S ezt követi egy idézet Arany Jánostól: „Összegyűltek a dal fejedelmi . . . Mátyás udvarában.” A *fejedelem* szónak ez a használata átvitt és választékos, a mindennapi beszédben nem szokott előfordulni.

Ila jelzővel díszítjük ezt az átvitt jelentésű *fejedelem* szót, az mai nyelvhasználatunk szerint így hangzik: *koronázatlan* (mert a fejedelmet koronázás illetné meg); teszem, ünnepi emelkedettséggel mondhatnók: „Bartók Béla a modern zene *koronázatlan fejedelme*.” Persze így is járja: *koronázatlan királya* (valamely művészetnek). Másfelől — ugyan csak a mai nyelvhasználat szerint — régen a költőket (de más területek kiválóságait is, például az ógörög olimpiai játékok győzteseit) *megkoszorúzták*. Tudjuk, Petrarcat mint költőt 1341-ben a római Capitoliumon szintén *megkoszorúzták*: ő tehát a szó eredeti értelmében *koszorús költő*. Ma csak képes kifejezés ez.

A *korona* szót a latinból vettük át. A latin *corona* első jelentése 'koszorú', ahogy a latin *corono* ige is elsősorban ezt jelenti: 'megkoszorúz'. A mi *korona*, (*meg*)*koronáz* szavunkban is meglehetősen összeolvadt a 'fejdísz, koszorú' és a '(fejedelmi) korona', illetőleg '(meg)koszorúz' és '(fejedelmi) koronával ékesít' jelentés; Comenius egyik művé-

nek 1673-ban megjelent magyar fordításában ezt olvashatjuk (mai helyesírással közöljük): „Borostyánkoszorúval megkoronáztatott” (Magyar Nyelvtörténeti Szótár). Még Ady Endre is ekképp írja *Elillant évek szőlőhegyén* című költeményében: „Ónos, csapó esőben ázom S vörös-kék szőlőlevelekkel Hajló fejem megkoronázom.”

F. G.

Vejem — vőm. Liszkai Lajosnak a címül írt alakokra vonatkozóan ezeket írhatjuk:

Kérdésre nem adhatunk olyan kategorikus választ, mint amelyet talán vár tőlünk. Nem mondhatjuk ki általános érvennyel sem azt, hogy az *ő* végű főnevek egyes szám harmadik személyű birtokos személyragos alakja mindig *-eje* végződésű, sem azt, hogy a szintén birtokos személyragos első személyű alak mindig *-öm-re* végződik. Az egyik leggyakoribb eset valóban ez (pl. *tüdöm — tüdeje, mezőm — mezeje, erdőm — erdeje*), általánosnak azonban korántsem tekinthető. A *cső — csöve, tő — töve*-féle, ún. *v-tővű* főnevekről itt most nem beszélve gondoljunk csak az olyanokra, mint *kérőm — kérője* (nem pedig „kéreje”!), *védőm — védője, kendőm — kendője*, vagy pedig — ennek éppen fordítottjaként — *fej* szavunkra, amelynek nemcsak birtokos személyragos alakjaiban (*fejem, fejed, feje*), hanem szótári alapalakjában is az *ő* nélküli forma vált általánossá. Ez az utóbbi példa egyébként jól érzékelteti, mennyire nem lehet akár csak egy szónak a ragozását is általános szabályban rögzíteni. Mert a *fej* kiszorította ugyan a *fő* alapalakot, de azért még az utóbbi is él (pl. Hány *fő* van jelen?), bizonyos összetételekben pedig még birtokos személyragos alakjában is őrzi az *ő* hangot (pl. a hónap első *hétője*).

A *vőm, vőd, vője*, illetőleg *vejem, vejed, veje* formák használatában ma bizonyos fokú ingadozás tapasztalható. A harmadik személyben általánosnak tekinthető a *veje* alak, az első és második személyben azonban csak most terjednek el — a harmadik személyű *veje* hatására — a *vejem, vejed*, formák. Nem érdemes akadályoznunk ezt a fejlődést, hiszen nyelvünk sem szegényebb, sem nehézkesebb nem lesz általa. Sőt, nem egyszer gazdagítja a nyelvet az effajta változás, hisz például a *nőm, nőd, nője* birtokos személyragos formákat újabban leginkább akkor használják, ha valakinek szeretőjéről, alkalmi nőismerőséről esik szó, a *nejem, nejed, neje* alakok viszont csak feleségre vonatkoztatva hangzanak el.

G. L.

Nálad nélkül vagy tenélküled? Melyik a helyesebb alak? — kérdezi Kovács Sándor. Válaszunk a következő:

Mind a két alak egyformán helyes, s az irodalomban is, még a köznyelvben is egyaránt használatos. Az eredetibb a *nálam, nálad* stb. *nélkül*: már a XV. századból vannak rá adataink. A *nélkülem, nélküled* stb. először a XVIII. sz. második felében fordult elő. Eleinte főként a nyelvjárások használták; a mai köznyelvben azonban már ez a gyakoribb. Ha a személyt akarjuk jobban hangsúlyozni, akire a határozószó vonatkozik, akkor is inkább az *énnélkülem, tenélküled* s még gyakrabban az *önnélküle* formát használjuk. A *nálam, nálad* stb. *nélkül*-t ma már irodalmi ízűnek, választékosnak érezzük. De — mint jeleztük — mindkét formára bőven találunk példát irodalmunkban. Így: „*Nélküled haj! éltem kín és kárhozat!*” (Petőfi) és: „... nem tud *nálam nélkül* élni” (Móricz).

S. H. A.

Aki — állatra vonatkoztatva. Szombathelyi László szavá teszi levelezőlapján, hogy november 13-án a „Kincses kalendárium” adásában a „műsorvezető” egy tehénről szólva ezt a vonatkozó névmást alkalmazta rá: *aki*. Ez valóban szokatlan és helytelen volna az irodalmi és köznyelvben, de abban az előadásban alighanem falusi dolgokról

esett szó, népies modorban. A nyelvjárásokban ma is gyakran vonatkoztatják az *aki* névmást nemcsak személyekre, hanem más élőlényre, sőt élettelen és elvont dolgokra is. „Elszárad az a fű, *kit* a kasza levág”; „Nincs az a szerelem, *aki* el nem múlik” — mondja a népdal. Népies íróinknál, költőinknél is sűrűn előfordul az ilyen értelmű *aki*. Bizonyára jól emlékszik Ön is Arany János Toldijának előhangjára; annak régies-népies utolsó sorát a költő Ilosvai Selymes Péter Tholdi-históriájából vette át, mint jegyzetében meg is mondja. Így szól ez a sor: „És, *kit* a csizmáján viselt, sarkantyúját”. Még sok hasonló idézhetnénk Aranytól is, másoktól is; maiaktól is. Népies stílusban nem szabad a beleillőt hibáztatnunk. A nyelvi helyesség dolgában mindig ügyelnünk kell a stílus szempontjára is; ami egyik stílusrétegben hiba, az a másikban esetleg nagyon is helyénvaló, jellemző sajátosság. Semmiképp sem volt helyes november 23-án a Rádió „Esti krónikájában egy nem népies jellegű megnyilatkozásban az *aki*-nek következő használata: „... a szénbányászati tröszt, *aki*...”

F. G.

Nehogy. Lung Gyulának a *nehogy* használatát illető kérdésére ekképp válaszoltunk:

Nem szabad hibáztatni a *nehogy* használatát az idézett mondatban: „... jó lesz, ha abba hagyjuk, *nehogy* hallgatóink is azt mondják: hetet-havat összehordunk.” Él ez a kötőszó a nép nyelvében is, és legjobb költőink, íróink műveiben is sűrűn találkozunk vele (Mikes Kelemennél, Kriza Vadrózsáiban, s Arany Jánosnál különösen gyakori). Szükség van rá, mert szerepe is más egy kissé, mint a *hogy* ... *ne* alakúnak; a *nehogy* nyomatékosabb, jobban kifejezi a beszélőnek, az írónak aggodását, amely mondatának jelentéstartalmához kapcsolódik. Egy időben voltak, akik idegenszerűnek vélték, s ez a balvélemény igen elterjedt az iskolákban is. Akik behatóbban foglalkoztak vele, azok helyesnek tartják, legfőljebb hozzátesszik, hogy (érzelmi hangsúly nélküli) célhatározó mondatban helyesebb a *hogy* ... *ne*; ez természetes is, hiszen a *nehogy* nyomatékos figyelmeztetést, óvást fejez ki. Különösen a következő, higgadt hangulatú mondatból valóban kirírna a *nehogy*: „Ráért, lassan ballagott, *hogy ne* kelljen sokáig várnia az állomáson.” Arany Ágnes asszony című balladájának következő mondatában célhatározó a mellékmondat, a költő mégis *nehogy*-ot használ, mert a téboly felé tántorgó aszszonynak rögeszmés aggodását akarja kifejezni vele: „Szögháját is megsimítja, *Nehogy* azt higgyék: megbomlott.” Jól megfigyelhetjük a két mondatfajta jellegének a különbségét ebben a két példában: „Siess, *hogy el ne* kóssél!” — „Siess, *nehogy el* kóssél!” (Vö. Simonyi Zsigmond: Helyes magyarság 3. kiad. 52; Klemm Antal: Magyar történeti mondattan 574—5).

A kódexek korában nem volt ritkaság a *nehogy*-nak és a *hogy ne*-nek a félést jelentő igék utáni idegenszerű, latinos használata. Még a múlt században is találkozunk vele. Simonyi az idézett helyen ezt a példát említi másfél századdal ezelőttről Dugonics-tól: „Attól kezdtem tartani, *ne-hogy* az ebek harmincadjára vonassam”; megtartva a régies szenvedő igés szerkezetet, már akkoriban így kellett volna ezt írni: „Attól kezdtem tartani, *hogy* az ebek harmincadjára vonatom.” Ilyenkor tehát magyartalan a tagadó szerkezet *nehogy*-gyal is, *hogy ne*-vel is. Azért hibás volna az ilyenféle mondat: „Félek, *hogy el ne* essél”; helyesen: „Félek, *hogy el* esel”.

Mindamellet még Arany Jánosnál is előfordulnak ilyen mondatok: „Édesanyját félti igen-igen nagyon, *Nehogy* a zörejre szörnyen felriadjon” (Toldi VI. ének 3. versszak). Klemm (i. m. 575) az effélében szerkezetkeveredést lát; ez Aranynak idézett mondatára alkalmazva így festene: *félti, hogy felriad* × *a zörejre szörnyen fel ne riadjon*. Annyi bizonyos, hogy Arany mondatát nem érezzük idegenszerűnek.

A franciában is megvan ez a tagadó szerkezet a *craindre* 'fél' ige mellett: *que ne*, például *Je crains qu'il ne vienne*; magyarul: *Félek, hogy eljön*. — *Félek, hogy nem jön el*: ez így van franciául: *Je crains qu'il ne vienne pas*. (Több hasonló példát láthatunk Eckhardt Sándor nagy francia—magyar szótárában.)

F. G.

A szereplők neve kis kezdőbetűvel írva. Nemcsik Pálné tanítónő szövé teszi levelében, hogy a Három csillag című új magyar film feliratában a szereplők neve mind kis kezdőbetűs, és általános iskolai tanítványai is megütköztek ezen az írásmódon.

Teljesen igaza van; réges-régi szabály, hogy a tulajdonneveket nagy kezdőbetűvel kell írni. S a személynevek is tulajdonfőnevek. Úgy gondoljuk, hogy a film grafikusja eredetieskedésből, tudatosan választotta a kisbetűs formát. Sok plakát, hirdetés szövegében is találkozunk ezzel az írásmóddal, s mint értesültünk róla, más filmekben is fölbukkant már ez a különösség (Két emelet boldogság, Kölyök).

A művészetben csakugyan sok minden lehetséges; a művész tehetsége, ízlése, célja szerint válogathat a kifejező eszközök tömegében. Ha meggyőz bennünket választásának, megoldásának jogosságáról, vagyis ha a kész műnek, például egy hirdetés, könyvborító stb. grafikájának megvan a hitele, ezzel sikere, akkor nem támadhat semmi kifogásunk. Hogyha egy filmvígjáték elején a szereplők neve kisbetűs, ráadásul tarkabarka színűek a betűk, és részegen, egyenetlenül tántorognak a sorban, az lehet ötletes, művészi, hatásos, de az Ön leírása szerint a Három csillagban semmi efféle kapcsolat nincs a fura kisbetűs nevek és a film tartalma között.

Szívesen írnánk ebben az ügyben a gyártó vállalatnak; sajnos, nem tudjuk, hol készült ez meg a többi kisbetűsködő film.

F. G.

Soroksári-Duna-ág — soroksári Duna-ág. Horváth László rendkívül nehéz helyesírási problémát vetett fel, olyat, hogy egyértelműen válaszolni nem is lehet rá. Az azonban bizonyos, hogy a levelében említett írásváltozatok — *Soroksári Dunaág*, *Soroksári-Dunaág*, *soroksári Dunaág* — egyike sem tekinthető kielégítőnek. Nézzük csak a lehetőségeket!

Nincs még eldöntve az a kérdés — s a döntés nem a mi dolgunk, hanem a földrajztudósoké —, hogy itt pusztán földrajzi névvel vagy jelzős földrajzi névvel állunk-e szemben. Az előbbi esetben *Soroksári-Duna-ág* a helyes írásmód, az utóbbiban *soroksári Duna-ág*, tehát a *Duna-ág* utótagot már önmagában is mindenképpen kötőjellel kell írunk. Ha egységes földrajzi névnek tekintjük a kifejezést, akkor — mint a levélíró helyesen észrevette — valóban kötőjellel kell elválasztanunk, illetőleg összefűznünk a *Soroksári* és a *Duna-ág* tagokat, így azonban két kötőjel kerül az elnevezésbe, s ez nem valami szép. A magunk részéről azt javasoljuk, hogy az érdekelt lapok — pl. a Magyar Horgász, a Halászat, a Búvár — szerkesztői fogadják el azt a már szintén kialakultnak tekinthető gyakorlatot, hogy *soroksári Duna-ág* vagy *Soroksári-Duna-ág* helyett egyszerűen *Soroksári-Duná-t* írják, mint ahogy beszélünk és írunk *Mosoni-Duná-ról*, *Szentendrei-Duná-ról* stb. is. Az 1959-ben megjelent Világatlasz is így, *Soroksári-Duna* névvel jelöli a Dunának ezt a szakaszát. Ennek az elnevezésnek az is előnye, hogy így nincs helye semmi féle ingadozásnak, bizonytalanságnak; ebben az esetben a *Soroksári-Duna* csak egységes, tehát nem jelzős földrajzi névként fogható fel.

G. L.

*

Zippzár. Beke Ödön akadémikusnak a Nyr. 84. évfolyamának 224. lapján a Szó- és szólásmagyarozatok rovatában „A zippzár magyar neve” cím alatt közölt meg-

jegyzésével kapcsolatban arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy az MTA és a CSSZTA közös kiadásában nemrégien megjelent Dobossy-féle Cseh—magyar szótárban (Budapest—Prága, 1960) a *villámzár* név már szerepel, a *cíppzár* és *húzózár* nevek előtt, mégpedig a *zdrhovadlo* címszó alatt.

Egy Ady-sorról. A Nyr. 84. évfolyamának 178—81. lapján közölt „Egy Ady-sor értelmezése” című vitához szeretnék hozzászólni. Ady Endre „A föl-földobott kő” című versét ugyanis már 1958-ban csehre fordítottam. A szóban forgó sort — annak problematikájáról mit sem sejtve — minden aggály nélkül Katona Piroska felfogása szerint értelmeztem:

Jako vymrštěný kámen, v bolu,
nechtě, země má, tu parabolu,
udeřím tě na tvář.

Jóllehet O. Nagy Gábor érvelése igen meggyőző erejű, mégis megmaradok a sor tiszta tárgyi jelentése mellett.

Az egész versszak összefüggő jelentésszerkezetébe ugyanis semmiképpen sem illeszthető be logikusan (de még költői logikával sem) a hasonlítás gondolata. A „föl-fölhajtás” nem változtathat a kő jellegén, természetén, képletesen tehát a költő eredetén, hasonlóságán sem. Ez a gondolat idegen elemként hatna ebben a szövegkörnyezetben. Bizonyítja ezt az is, hogy a *példás alakban* szavak nem jelentik — s úgy érzem, nem is jelenthetik soha — azt, amit a *példásan* határozószóval szoktunk kifejezni, ti. 'példát mutatóan'. A *példás alakban* szókapcsolat szerintem csak úgy fogható fel, mint 'képletesen', metaforikusan, példabeszéd (parabola) módjára. Emellett szól az *akaratlan* szó is, amelyet nem hátravetett jelzőnek, hanem rövidített alakú határozószónak tekintek (*akaratlanul*). Csak természetes, hogy a földobott kő „akaratlanul” (önakaratán kívül) esik vissza, s üti meg a földet. Ugyanez áll a költőre is, aki hazáját „akarva” nem ütné meg. Az *orcádra* viszont itt nyilván csakis a (hazai) föld felszínét jelképezi. A visszaseső kő ellenben sohasem hasonlít a föld felszínére.

Nem tagadom persze, s ebben egyetértek O. Nagy Gáborral, hogy a többféle jelentés vagy magyarázhatóság költői szempontból szebb és színesebb volna. De nem lehet erőnek erejével belemagyarázni valamit ott, ahol annak nem volna értelme.

Véleményem attól függetlenül alakult ki, hogy a sor többértelműsége, ha a magyarban valóban adva volna, a vers más nyelvű fordításában sehogyan sem adható vissza.

Alfons Welter

Övis. A Nyr. 84. évfolyamában (205) Beke Ödön „A harmadik személyű névmás. hangtörténetéhez” című kis cikkében felkéri a Nyr. erdélyi olvasóit, „szíveskedjenek érdeklődni, hol fordul elő az *ő is övis* vagy *üvis* alakban.” — Az „Aranyosszéki tájnyelvi atlasz” anyagából több helyről is adatolható: *övis* (Aranyospolyán, Gerend, Gerendkeresztúr, Harasztos, Keresed), *övis* (Kövend, Szentmihályfalva), *övis* (Bágyon, Várfalva).

Valószínűleg a Mezőségben általánosan használt alak. A Romániai magyar nyelv-atlasz kérdőívében külön kérdésként nem szerepel ugyan, de orvanyagként — emlékezetem szerint — több esetben is feljegyeztem. Sajnos, az anyag rendezetlen volta miatt itt nem közölhetem.

Murádin László

Hajadonfőtt. A szó jelentésére kért felvilágosítást S. H. A. írta meg A Nyelvőr postája rovatában (Nyr. 85: 120).

Nyíregyházán igen gyakran hallható ennek a szónak más, az eredet elhomályosul-tára valló alakja: *hajdonfött, hajdonfön* is. Például: „Ne menj ki *hajdonfött*, mert meg-fázol!” „Öregapád még télvíz idején is *hajdonfön* járt-kelt.”

M. J.

Még egyszer a *Prügelknabe* meg a *Rufname*. Dr. Honti Rezsőné, az ismert nevű nyelvésznek az özvegye tavaly azt kérdezte tőlünk, hogyan lehetne magyarul meg-nevezni a *Prügelknabe* német szónak ’büntetendő úrfi helyett megvert jobbágyfiú’ jelentését, s mi lehetne az ugyancsak német *Rufname* szónak magyar megfelelője. Mi az elsőre a *bűnbak* gyerek kifejezést ajánlottuk (emlékezetünk szerint egy néhány évvel ez-előtti történelmi rádióelőadásban ilyen néven emlegették azt a fogalmat), a másodikra pedig a *szólitónév* terminust gondoltuk jónak. (Lásd folyóiratunknak tavalyi utolsó szá-mában az 505. lapon.)

Mollay Károly e folyóiratnak legutóbbi füzetében (a 238. lapon) válaszunkat mind a két szóra nézve helytelennek véli. A dolog lényegére szorítkozva, így foglalhatjuk össze cikkének fő mondanivalóját: A *Prügelknabe* szónak ’büntetendő úrfi helyett megvert jobbágyfiú’ értelmezése „népetimológiai monda”. „A történettudomány még egyetlen ilyen esetet sem igazolt.” A *Rufname* szónak pedig szerinte van már magyar megfelelője; Adolf Bachnak hatalmas Deutsche Namenkundéjára hivatkozva azt állítja, hogy a *Rufname* „a megkereszteltek (*keresztnev*) és a meg nem kereszteltek »egyéni« nevét együttesen nevezi meg. Az *egyéni név* az Értelmező Szótár szerint: »(főleg idegen személy-nevekkel kapcsolatban, a családnévvel szemben:) keresztnev, utónév»”.

Mollay Károly cikkére ezeket mondhatom:

1. A *Prügelknabe*. Hogy a *Prügelknabe*, pontosabban a *Prügelbue* szónak Ausztriában ’Stallbube, Unterknecht; Holzknecht’ jelentése (is) volt, az igaz, azt én is tudtam a „Klugé”-ból. Nem is ez a vita tárgya. Mollay Károly a Friedrich Kluge-féle Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprachének, sajnos, csak valamelyik régebbi kiadását nézte meg. Ennek a műnek még 1934-ből való 11. kiadásában is (ez van kezem ügyében) afféle olvashatunk, amit Mollay Károly ír: Téves az a felfogás, amely szerint régi fejedelmi udvarokban egy szegény fiút tartottak, s az kapta azt a verést, amelyet az ott nevelkedő hercegi szülött érdemelt volna. Majd szó szerint ezt olvashatjuk ebben a kiadásban: „Ezt a szokást nem lehet bizonyítani (Die Sitte ist nicht zu erweisen)”.

Ámde a „Klugé”-nak 1957-ből való 17. kiadásában ezt olvassuk a *Prügeljunge*, -*knabe* címszó alatt: „Hogy fejedelmi udvarokban bűnbak gyerekek („verni való gyere-kek”: *Prügeljungen*) voltak, olyan szegény fiúk, akiket hercegekkel együtt nevel-tek, s ők kapták azokat az ütlegetek, amelyekre az[ok] rászolgált[ak], a Drezdai Állami Könyvtár Fekete Lajstromával (*Mscr. R* 305, különösen a 119. levél) I. János György idejére (1611—56.) igazolódott, amint I. Jakab (1603—25.) és II. Károly (1685—88.) angol királyok is *whipping boy*-okat tartottak.” („Daß es an Fürstenhöfen *Prügel-jungen* gab, arme Knaben, die mit Prinzen erzogen wurden und die Schläge erhielten, die jener verdiente, ist durch das Schwarze Register der Dresdner Staatsbibl. (*Mscr. R* 305, bes. Bl. 119) für die Zeit Johann Georgs I. (1611—56) erwiesen, wie auch den engl. Königen Jakob I. (1603—25) u. Karl II. (1685—88) *whipping boys* gehalten wurden.”) (A II. Károly neve utáni évszámokat így közlik az eredetiben, de itt valami hiba lehet, hiszen II. Károly már 1685-ben meghalt.)

Egy kicsit megakadhatunk rajta, hogy Kluge és művének későbbi átdolgozói előbb nem figyeltek föl az angol történettudománynak idevágó eredményeire; akkoriban már meglehetősen köztudomású volt (s nem csupán Mark Twain Koldus és királyfi-jából), hogy egykor az angol királyi udvarban akadtak „verésre való fiúk”. Hirtelenében csak egy újabb keletű angol értelmező szótárt keríthetnek elő, a Chambers’s English Dictionary-

nek 1932-i kiadását; ezt találjuk benne: „*Whipping-boy*, olyan fiú, akit régen egy herceggel együtt neveltek, és aki elviselte helyette büntetését”. („*Whipping-boy*, a boy formerly educated along with a prince and bearing his punishments for him”). Igaz, régebbi német értelmező szótárakban is bukkanunk hasonlóra; a két Grimm óriási Deutsches Wörterbuchjának 1889-ből való 7. kötetében ez van a *Prügeljunge* címszó alatt: „Egyik-másik udvarban régente olyan fiúkat tartottak, akik azt a büntetést kapták, amelyet a fiatal herceg érdemelt meg; *Prügeljungé*-nak hívták őket”. („an einzelnen höfen wurden früher knaben gehalten, welche die strafe erhielten, die der junge fürstensohn verdient hatte; sie hieszen *prügeljungen*”). Forrásra is hivatkozik a szótár; azt azonban nincs módomban ellenőrizni. — Nézzünk meg egy kisebb német szótárt is. Moriz Heyne Deutsches Wörterbuchjának (Leipzig, 1892.) *Prügeljunge*, -*knabe* szócikke így szól: „Olyan fiú, aki egy másik bűnös helyett kikap; régen fejedelmi udvarokban a fiatal hercegek mentesítésére”. („Junge, Knabe[,] der für einen andern Schuldigen die Prügel erhält, früher an Fürstenhöfen zur Entlastung der jungen Prinzen.”) — Helyes, hogy Klugéék nem vettek akármilyen készpénznek, de nem nagy fáradsággal már előbb hozzáférhettek volna hiteles angol forrásművekhez is (ha megbízható német történeti adatuk még nem volt).

Most pedig hívjunk tanúul egy nagy tekintélyű, igazán szavahihető angol értelmező szótárt; a The Shorter Oxford English Dictionary on historical principles 3. kiadásának két változata (az 1947-i és az 1956-i) egyformán így értelmezi a *whipping-boy*-t (a szó első előfordulására az 1647. évet adja meg): „Olyan fiú, akit együtt neveltek egy fiatal herceggel vagy királyi személyiséggel, és őhelyette megvertek, ha az olyan hibát követett el, amelyet fenytést érdemlőnek tekintettek; ezért képletesen [átvitt értelemben is használatos]”. („A boy educated together with a young prince or royal personage, and flogged in his stead when he committed a fault that was considered to deserve flogging; hence *allus[ively]*.”) — Egy ismert amerikai angol szótár, a nagy Webster's New International Dictionary of the English Language. 2. kiadás. Springfield, Mass., 1955. (de a kisebb Webster's New Collegiate Dictionary is, uo. 1958.) ilyen értelműnek mondja a *whipping boy*-t: „Hajdanában olyan fiú, akit egy herceggel együtt neveltek és őhelyette büntettek; ezért, képletesen, bűnbak.” („Formerly, a boy educated with a prince and punished in his stead; hence, figuratively, scapegoat.” — Ország-h László nagy Angol—magyar szótárából is (Bp., 1960.) ugyanezt tudjuk a *whipping-boy*-ról; a történetinek minősített fogalomról ezt a magyarázatot közli a szótár: „[királyfi/főherceg helyett korábbi büntetést/megverést elszenvedő fiú]; bűnbak”. (A <> jelet akkor alkalmazza a szótár „amikor az angol szónak nincs elterjedt egyszerű magyar megfelelője, fordítása, hanem helyette körülírásra, magyarázó, leíró értelmezésre kényszerülünk”, VI. lap.)

2. A *Rufname*. Honti Részőné nem azt kérdezte tőlünk, hogy mit ért Adolf Bach, a valóban hatalmas Deutsche Namenkundének a szerzője történeti szempontú rendszerezésében a *Rufname* elnevezésen, hanem azt szeretne volna tudni, hogy a német *k ö z n y e l v i* szót hogyan lehetne magyarra fordítani. Ez a körülmény félreérthetetlenül kitűnik neki adott válaszukból, a levelesládabeli cikkekéből. Ha pontosan tájékozódni akarunk a *Rufname* szónak köznyelvi jelentéséről, akkor értelmező szótárhoz kell fordulnunk, nem pedig (Horváth János jelzőjét használva) egy „önelvű” névtudományi műhöz. Lássuk először is a népszerű Der Sprach-Brockhaust; 1956-ban megjelent 7. kiadása így magyarázza a *Rufname* szót: „Az a keresztnév (utónév), amelyen valakit szólítunk.” („Vorname, mit dem man angeredet wird.”) Ugyanígy olvashatjuk ennek a műnek 1935. és 1940. évi kiadásában is.

Azt mondhatná valaki, hogy ez nem eléggé világos meghatározás. Lássuk hát, mit ír a legnagyobb német értelmező szótár, a Grimm-féle Deutsches Wörterbuch a *Rufname*-ről: „A keresztnévek (utónevek) közül az, amelyen családtagjaink és barátaink

hívnak bennünket.” („derjenige unter den vornamen, mit welchem man von den familiengenossen und freunden gerufen wird.”) Ez aztán már egyértelmű fogalmazás; félre-magyarázhatatlanul kitetszik belőle, hogy a *Rufname* szónak nem egyértékese az *egyéni név*.

Az *egyéni név*, mint maga Mollay Károly idézi az Értelmező Szótárból: 'keresztnev, utónév', tehát akármelyik a több közül. Az *egyéni név* szakkifejezést egyébként sem szoktuk magyar személynevekkel kapcsolatban emlegetni, hanem csak kínai stb. nevekről szólva; például azt mondjuk, hogy Mao Ce-tungnak a családneve (vezetéckneve) *Mao*, egyéni neve pedig *Ce-tung*. (Vesd össze a Magyar Tudományos Akadémiának A kínai nevek és szavak magyar átírása című kiadványával, 1952., 10. pont, 5–6. lap.) Nem fordíthatjuk *egyéni név*-nek a *Rufname*-t, mert a *Rufname* szó éppen arra való, hogy ha valakinek több keresztnéve (utóneve, egyéni neve) van, tudhassuk, melyiken szokták hozzátartozói hívni, melyiken hívatja magát. Erre a hatóságok is kíváncsiak, azért tudomásom szerint nálunk is külön meg szokták jelölni (aláhúzással vagy más módon), hogy valakinek több keresztnéve közül melyik az, amelyiken hívni szokás. Ezt a keresztnévet mondják németül *Rufname*-nak. Kevés híján egynegyed százados Bécsben létem alatt igen sokszor ki kellett töltenem személyi űrlapot; az ilyen rendszerint ott volt külön megjegyzésben az a fölszólítás, hogy ha több keresztnéve van, húzza alá a *Rufname*-t. Ennek a *Rufname*-nak, mint előző íráscskánkban említettük, „tudunkkal még nincs hivatalos magyar elnevezése”. Német—magyar szótáraink, a kisebbek és nagyobbak vagy nem is veszik föl a *Rufname* szót, vagy ha mégis, akkor illetéknéppen fordítják: keresztnév. (Így látjuk, keresztnévnek, két legnagyobb német—magyar szótárunkban, a Kelemen—Thienemann-féleiben (1942.) és Halász Elődében is (1952.)

Tehát kénytelenek vagyunk újra megtenni javaslatunkat: mondjuk a *Rufname*-t *szólítónév*-nek (ne *hívónév*-nek, mert az egy kissé félrevezetően telefonos ízű).

F. G.

A Batthyány név ejtismódja. Tudjuk, „a nyomda ördöge” szereti megtréfálni az embert, s ezt könnyebben megteheti, ha még csak nem is láthatjuk a levonatot. Én az utóbbi években többször áldozatul estem, mert sokat nyavalyáskodtam, és nem volt rá módom, hogy akár csak bele is tekintsek a korrektúrába. Eddig kénytelen-kelletlen hallgattam incselkedéseiről, de legutóbbi garázdaságát, legalábbis a legkellemetlenebbet szóvá kell tennem.

A Nyelvőrnek idei 2. számában, a levelesládának „Régi helyesírású családnevek elválasztása” című közleményében (a 244. lapon), a negyedik bekezdés első sorában a dőlt betűs szó helytelen: „A család a nevet így ejti: *battyáni*”. A kéziratban emígy volt, s ez a helyes: „A család a nevet így ejti: *battyányi* (ahogy a régi akadémiai helyesírási szabályzatok meg is adják)”. Még szerencse, hogy a következő bekezdésben a név *-val* ragos alakjának ejtismódját helyesen így olvashatjuk ott: *battyányival*. Ez a következetlenség figyelmeztetheti az olvasót, hogy valamelyik alak hibás. Oszoljon el két-ségünk, így ejtjük jól: *battyányi*, *battyányival*.

F. G.

Alany vagy állítmány? Több olvasónk érdeklődésére közöljük, hogy Balázs Piri Aladárnak folyóiratunk előző számában (85:185—8) közölt Alany — állítmány című cikke csupán a szerző egyéni állásfoglalását tartalmazza a nyelvtannak egyik sokat vitatott kérdésében. Ezt a felfogást, amely szemben áll sokaknak — így az idézett nyelvtanok szerzőinek is — a véleményével, természetesen nem kívánjuk — nem is kívánhatjuk — egyedül elfogadhatónak megjelölni pedagógusaink számára az alany és az állítmány elemzésének vitás eseteiben.

(A szerkesztő)

Tájékoztató a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának május 17-i üléséről

Ezen az ülésen, melyen a bizottság állandó tagjain kívül mintegy harmincöt szaklap szerkesztője is részt vett, mint legutóbb, ismét a műszaki nyelv kérdései kerültek napirendre.

Az ülést a bizottság elnöke, Lőrincze Lajos nyitotta meg, majd bevezető szavai után Grétsy László titkár ismertette elképzeléseit a műszaki folyóiratainkkal kapcsolatos nyelvművelő feladatokról. Mondanivalójának vázlata a következő:

Szaklapjaink nyelvi szempontból igen tarka képet mutatnak. Vannak igen jó nyelvezetű lapok (pl. a Magyar Kisiparos, a Magyar Horgász, az Elektrotechnika, a Népszerű Technika, a Szocialista Posta), de szép számmal vannak olyanok is, amelyekben meglehetősen sok a nyelvi vétség. Persze ez nem mindig a szerkesztőség hibája, hisz például az üzemi lapok, amelyek többnyire igen sietős tempóban készülnek, bizonyos fokig szükségszerűen felületesebbek, nyelvi szempontból kevésbé igényesek a tudományos folyóiratoknál. A cél azonban majdnem azonos: a gondatlanabb fogalmazású lapok stílusát jobbá, a gondos fogalmazásúakét még jobbá, példaképpé kell tennünk. Feladatunk tehát mindkét esetben bőven van.

Melyek a szaknyelv legjellemzőbb hibái? A hibás műszóhasználat és a hibás, pongyola fogalmazás; ez a kettő a szaknyelv rákfenéje. Az első kategóriába sok egyéb mellett főleg a bonyolult, túl sok fogalmi jegyet magukba sűrítő műszavak, valamint a fölösleges idegen vagy az idegen nyelvből szolgálilag lefordított szavak használata tartozik, a másodikba minden olyan nyelvi vétség, amely mondanivalónk nem eléggé alapos átgondolásának és nyelvi megformálásának a következménye. E két hibatípus szakszerű és részletes elemzése nyelvművelőinkre vár.

Szaklapjaink nyelvi színvonalának emelésére két mód kínálkozik. Az egyik mód: nyelvművelő rovatok indítása. Számos folyóiratnak már eddig is volt ilyen rovata (Bányászati Lapok, Bőr- és Cipőtechnika, Cukoripar, Elektrotechnika, Faipar, Hidrológiai Közöny, Kohászati Lapok, Magyar Híradástechnika, Műszaki Élet, Magyar Textiltechnika, Öntöde stb.), ezeknél tehát a rovat felélesztése, felfrissítése, további gondozása a cél. Más szaklapokban, üzemi lapokban talán most érkezett el az ideje egy ilyen rovat megindításának. Persze nem a külsőségek a fontosak, nem a fejléc vagy a rovat cikkeinek a terjedelme számít. Ha egy műszaki lapunkban rendszeresen olvashatunk akár csak néhány sort valamilyen műszóhasználati vagy nyelvhelyességi kérdésről — főleg olyan kérdésről, amely a lap cikkeinek olvasása nyomán vetődött fel —, akkor ez bizonyára megteszi hatását az illető szaklap olvasói (és írói!) körében, akár irtunk föléje egy állandó „Nyelvművelő rovat”-féle címkét, akár nem.

A szaklapok nyelvének, stílusának megjavítására kínálkozó másik mód: a lektori vagy szerkesztői beavatkozás, lehetőleg a szerző bevonásával. A megjelenő cikkek szöve-

gében sohase maradjanak durva nyelvi hibák, mert ezek egyrészt a lap tekintélyét, másrészt — és ez a nagyobbik baj — az olvasók nyelvi ítélőképességét rontják. Még az olvasóktól beküldött leveleket is át kell nézni a fogalmazás szempontjából, mert az ezekben talált hibák legalább olyan ragadósak, mint a többi, s a lap nyelvezetéért egészében véve a szerkesztőség felelős. Persze, a szerzői jogokat mindig tiszteletben kell tartanunk, s ezért csak a valóban kifogásolható, rossz fogalmazású mondatokat, szörfüzéseket igazíthatjuk ki. A cikk, levél vagy egyéb közlemény egyéni ízés semmiesetre sem szabad elvennünk.

Milyen segítséget nyújthat ehhez a munkához az Akadémia Nyelvművelő Bizottsága? Erre a kérdésre végleges és részletes választ adni egyelőre nem lehet, és különben is a lapok szerkesztőire tartozik annak eldöntése, hogy szükségük van-e az együttműködésre. Néhány lehetőség a sok közül: előadás egy-egy szaklap szerkesztőségében az illető lap nyelvéről, a megjelentetésre szánt nyelvművelő cikkek szakmai lektorálása, időnként egy-egy nyelvművelő szakember cikkének közlésre való felajánlása, a figyelem felhívása olyan nyelvhelyességi kérdésekre, amelyekről ebben vagy abban a lapban érdemes írni stb. A magunk részéről minden kérést szívesen teljesítünk, természetesen erőinkhez mérten, és mindenesetre bízunk abban, hogy igyekezetünk nem lesz teljesen hiábavaló.

A titkári előterjesztés után a meghívottak, valamint a bizottság állandó tagjai is elmondották gondolataikat, ötleteiket. — Wertán Pál (Cukoripar) örömmel üdvözölte azt a javaslatot, hogy a nyelvművelő szakemberek nézzék át a lapok néhány számát nyelvi-stilisztikai szempontból, s hozzátette, hogy elsősorban a bennük talált hibákból adódó tanulságokat kellene kisebb nyelvművelő cikkek formájában az olvasók elé tárni. — Tokár Péter (Újítók Lapja) néhány hibás műszóra hívta fel a figyelmünket, s bejelentette, hogy a szerkesztőség tagjai szívesen összeállítják részünkre a gyakrabban használt hibás műszavak listáját. Ugyancsak ő közölte, hogy alkalomadtán örömmel látnának szerkesztőségükben egy nyelvművelő szakembert, aki hasznos tanácsokkal láthatná el őket. — Dr. Jakab Erzsébet (Magyar Textiltechnika) a szakszavak helyesírási problémáiról beszélt, s azt javasolta, hogy — akár esetenként a nyelvművelő rovatokban — foglalkozzunk a lapjukban gyakran használt szakszavaknak eddig meglehetősen bizonytalan helyesíráásával is. — Kelemen Tibor (Elektrotechnika) a társadalmi egyesületekhez tartozó szaklapok anyagi helyzetéről beszélt, arról, hogy ezek a lapok hogy találhatnak módot a nyelvészek esetleges nagyobb arányú, tehát társadalmi munkának már nem tekinthető segítségének honorálására. — Hasonlóképpen az anyagi ellenszolgáltatás szükségességéről és módjairól tett említést a következő hozzászóló, Kun József (Rádiótechnika) is, majd ugyancsak ő hívta fel a szerkesztőtársak figyelmét arra, hogy a szaklapokban — akár egy új nyelvművelő rovat első fecskejeként — érdemes hosszabb-rövidebb hírt adni erről a megbeszélésről. — Reményi-Gyenes István (Autó-Motor) arról számolt be, hogy lapjuk nem is olyan régen szópályázatot hirdetett — erről annak idején Lőrincze Lajos is elismeréssel szolt a rádió „Édes anyanyelvünk” című sorozatában —, s hogy a pályázat sikere azt mutatja, érdemes a jövőben is hasonló eszközökhöz nyúlni. — Darabos Erzsébet (Budapesti Konzerv) azt hangsúlyozta, hogy anyanyelvét is szüntelenül tanulnia kell mindenkinek, különösen azoknak, akiknek hivatásuk is a nyelvvel, az írással kapcsolatos, s megkérdezte, milyen nyelvhelyességi könyveket tartunk elsősorban érdemesnek a tanulmányozásra. — Somos István (Bőr- és Cipőtechnika) a szerkesztőhöz érkező szerzői kéziratok fogalmazásának pongyolaságáról, hevenyészett voltáról beszélt, s hozzátette, hogy a jövőben esetenként a nyelvművelő szakemberek tanácsát is kikérjük majd egy-egy nyelvhelyességi kérdésben. — Péczely József (Bányászati Lapok) elmondotta, hogy lapjukban már régóta

van nyelvművelő rovat, de az olvasók nem látják szívesen. (Nem képzelhető el, hogy a rovatban van a hiba? *G. L.*) — Kiss Emil (Turbo) az üzemi lapok nyelvének, stílusának szürkességével kapcsolatban vetett fel igen figyelemreméltó gondolatokat. Szerinte a nyelvészek akkor nyújtanának jelentős segítséget az üzemi lapok szerkesztőinek, ha megfelelő szinonimákat ajánlanának arra a néhány tucat szóra, amely a gyári lapokban unos-untalan előfordul, s egyhangúvá teszi a szöveget. Ilyen a *brigád*, a *norma*, a *termelékenység*, az *újítás* stb. — Öllős Géza (Hidrológiai Közlöny) időszerű nyelvhelyességi témákat kért a nyelvészektől. A Hidrológiai Közlönynek — mint mondotta — régebben volt nyelvművelő rovata, de a rovat a megfelelő témák és cikkek hiánya következtében elsorvadt. — Almási Elemér (Hűtőipar) műszóhasználati kérdésekről beszélt, majd gyakorlati célú szakszótárak összeállítását sürgette. Végül a Nyelvművelő Bizottság két tagja, Kovalovszky Miklós tudományos kutató és Fábián Pál egyetemi adjunktus szólalt fel, s tett néhány hasznos javaslatot.

A hozzászólásokra a bizottság elnöke, Lőrincze Lajos válaszolt. Először egyénenként tette meg észrevételeit közvetlenül kinek-kinek a felszólalása után, majd néhány szóval értékelte a lefolyt megbeszélést. Abból — mondotta —, hogy a meghívott szaklapok szerkesztői, illetőleg képviselői csaknem valamennyien megjelentek, világosan kitetszik, hogy szükség volt erre a találkozásra, s hogy most létrejött kapcsolatunknak a jövőben sem szabad megszakadnia. A magunk részéről meg is teszünk mindent azért, hogy e kapcsolat egyre szorosabbá s egyre termékenyebbé váljék. Persze az együttműködésnek számtalan lehetséges módja van, s mindegyik lap szerkesztője csak alapos mérlegelés, a szerkesztőség tagjaival való tüzetes megbeszélés után döntheti el, hogy ezek közül melyiket akarja választani. Azonban akár így, akár úgy, a célunk mindenképpen közös: azt akarjuk, hogy a szaktudományok és a technika hatalmas arányú fejlődésével a szaknyelvek is lépést tudjanak tartani, s hogy a szakfolyóiratok nyelve ne szürke, pontatlan, homályos, hanem — éppen ellenkezőleg — egyre világosabb, egyre gazdagabb, egyre magyarabb legyen.

Az első és legfontosabb az, hogy ez a szebb, jobb magyar nyelvre való törekvés, igény hassa át a szerkesztőség minden dolgozójának munkáját, s erre az igényességre nevelje a szerkesztő a lap cikkíróit s olvasóit is. Ehhez az is szükséges, hogy a szerkesztőség tagjai állandóan fejlesszék anyanyelvi ismereteiket, olvassák, tanulmányozzák az újabb nyelvhelyességi, stilisztikai kiadványokat. Egy-egy nyelvi kérdésben ugyanis nem lehet pusztán a nyelvérzékre bízunk magunkat, mert ebből igen gyakran nyelvhelyességi babonák keletkeznek. A lap cikkíróit nevelnünk kell azzal, hogy írásaikat velük megbeszéljük, nyelvileg fésülgetjük, rendbehozzuk. A jól megírt, formás cikk javítja az olvasó nyelvérzékét is. Jó szolgálatot tehet a lap a nyelvművelés ügyének azzal is, ha időnként egy-egy (kisebb vagy nagyobb) nyelvművelő cikket is közöl. Ezeknek a cikkeknek az időszerűségét azzal kell biztosítani, hogy mindig a napi munkában felmerülő problémákkal foglalkoznak.

Végül arra kérte az elnök a megjelenteket, hogy további javaslataikat a szerkesztőség tagjaival folytatott megbeszélésük után írásban közöljék a bizottság titkárával, majd bezárta az ülést.

Grétsy László

Szemle

Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje	356
Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerkesztette: Pais Dezső (Ismerteti: <i>Szathmári István</i>)	366
Büki Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői (Ismerteti: <i>Kovalovszky Miklós</i>) ..	370

A Nyelvőr postája

A Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő osztályának levelesládájából

<i>F. G.</i> : Csávázás — porcsávázás — vetőmag-porozás — <i>F. G.</i> : Nézőpont — szempont — <i>F. G.</i> : Koronázatlan fejedelem — <i>G. L.</i> : Vejem — vőm — <i>S. H. A.</i> : Nálad nélkül vagy tenélküled? — <i>F. G.</i> : Aki — állatra vonatkoztatva — <i>F. G.</i> : Nehogy — <i>F. G.</i> : A szereplők neve kis kezdőbetűvel írva — <i>G. L.</i> : Soroksári-Duna-ág — soroksári Duna-ág	373
<i>Welter Alfonz</i> : Zipzár — Egy Ady-sorról	377
<i>Murádin László</i> : Övis	378
<i>M. J.</i> : Hajadonfőtt	378
<i>F. G.</i> : Még egyszer a <i>Prügelknabe</i> meg a <i>Rufname</i>	379
<i>F. G.</i> : A <i>Baithány</i> név ejtés módja	381
Alany vagy állitmány?	381

A Nyelvőr hírei

<i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv művelő Bizottságának május 17-i üléséről	382

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
- [A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1.

III.) árusítja.

Ára 6 Ft
Évi előfizetés : 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

•

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén ..	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkongresszus előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszéri kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais- emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótáriródalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidi Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hexendorf Edit</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Solész Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ..	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—IV.	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárásaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikataelmélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Károly Sándor : Az irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv elnevezésekről

Nagy J. Béla : Hogy nevezzük a nőket?

Rácz Endre : Az állítmány egyeztetése az értelmezős szerkezetekkel

Papp Ferenc : Újabb orosz nyelvművelő kiadványok a Szovjetunióban

Beke Ödön : Tanuljuk meg helyesen leírni nagyjaink nevét!

Orosz Sándor : Krúdy Gyula szimbólumairól

Nemes István : Radnóti Miklós nyelvének archaizmusai

Benkő László : A mondat szerkezet mint stíluselem
József Attila Favágó című versében

Sal Éva : A készülő finnugor etimológiai szótárról

Penavin Olga : Szécsiszentlászlai szójegyzék

Zsoldos Jenő : Két év kommunista szavunk történetéből

Mikesy Sándor : Gagarin

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA NYELVMŰVELŐ BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BÁRCZI GÉZA, BEKE ÖDÖN, BÓKA LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, ILLYÉS GYULA,
KODÁLY ZOLTÁN, O. NAGY GÁBOR, RÁCZ ENDRE, TOMPA JÓZSEF

SEGÉDSZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
Budapest V., Szalay utca 10—14. V.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Károly Sándor</i> : Az irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv elnevezésekről.....	385
<i>Nagy J. Béla</i> : Hogy nevezzük a nőket?	398
<i>Rácz Endre</i> : Az állítmány egyeztetése az értelmezős szerkezetekkel	403
<i>Papp Ferenc</i> : Újabb orosz nyelvművelő kiadványok a Szovjetunióban	415
<i>Beke Ödön</i> : Tanuljuk meg helyesen leírni nagyjaink nevét! — Csillagok-e a csil- lagok?	418
<i>Fürtös Gusztáv</i> : A helytelen feliratokról	420

Íróink nyelve:

<i>Orosz Sándor</i> : Krúdy Gyula szimbólumairól	421
<i>Nemes István</i> : Radnóti Miklós nyelvének archaizmusai	435

Nyelv- és iskola

<i>Benkő László</i> : A mondat szerkezet mint stílus-elem József Attila Favágó című versében	446
<i>B. Lőrinczy Éva</i> : Elemzési és helyesírási kérdések	448
<i>Margócsy József</i> : Értelmező vagy állítmány?	451
<i>Szende Aladár</i> : Újabb segédkönyv a nyelvtani elemzéshez	452

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Sal Éva</i> : A készülő finnugor etimológiai szótárról	457
<i>Beke Ödön</i> : A birtokos személyragok történetéhez	459

Nyelvjárásaink:

<i>Penavin Olga</i> : Szécsiszentlászlai szójegyzék	460

Az irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv elnevezésekről

1. A szegedi nyelvészkongresszus óta a nyelvjárások fölé rétegződő egységes nyelvtípus kialakulásának a kérdése napirendre került. Ezzel a nyelvi rétegződés és a vele kapcsolatos terminológia problémája is. Magával a terminológiával három tanulmányrészlet is foglalkozott legutóbb. (Lásd Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában 32—95; Hexendorf Edit: MNy. 56:489—92 és Papp László: Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában 4—9). Én a saját munkám folyamán két ízben ütköztem bele az ide vonatkozó műszavak használatának a problematikájába: először a kódexirodalom igeneves szerkezeteinek a vizsgálatakor (lásd alább), másodsor Papp László imént említett munkájának olvasásakor. Papp külön fejezetet szentel a terminológiának.

2. Az „irodalmi nyelv” műszó alkalmazása körüli félreértéseknek tipikus esete az 1952-i szegedi nyelvészkongresszuson lezajlott, majd később „tovább zajlott” vita Mészöly és Pais között. (I. OK. 4:475, 485; Mészöly: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal 255; Pais: Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből 8.) Ma már világosabban látjuk, hogy a köztük levő ellentét nem elvi, hanem terminológiai: az „irodalmi nyelv” kifejezéshez kapcsolt más-más jelentés. Pais előadásából világosan kiderül, hogy ő irodalmi nyelven az egységes magyar nyelvtípust érti, ennek alakulásáról és kialakulásáról szól egész tanulmánya. Mészöly ehhez ezt fűzi hozzá: „Műfajonként különböző a nyelv... Régen volt már irodalmi nyelv akkor, amikor az epikus és lírai költők még a maguk tájnyelvének hangtana és szokása szerint alkottak. Eltévesztett út a magyar irodalmi nyelv kezdetét az írott nyelv hangtanának és helyesírásának egységessége voltában látni. Nemcsak a Halotti Beszéd és az Ómagyar Mária-siralom, hanem Drágffy végrendelete is irodalmi nyelven van írva, akár í-ző alakok vannak benne, akár nem. (Talán Sylvester János nem irodalmi nyelven írta í-ző distichonjait?)” Mészöly tehát úgy tesz, mintha nem értette volna meg, hogy Pais nem műfaji kérdésekről beszélt. Pais így felel Mészölynek: „Gondolom, elég világosan kifejezésre juttattam, hogy szerintem a helyesíráson és a hangtanon át lehet legkönnyebben megfogni az irodalmi nyelv [= értsd: egységes nyelvtípus] fejlődését. Az, hogy mennyire fontosak egyéb nyelvi jelenségek, talán kiderült előadásomból.” Mészöly irodalmi nyelve tehát: az írók műfajonként változó nyelve. Az irodalmi műfajoknak pedig nyelvi egységesüléstől függetlenül is voltak, vannak és lesznek sajátos nyelvi, stilisztikai tulajdonságaik az egységes nyelvtípus kialakulása előtti időben éppen úgy, mint az után. Ez világosan kitetszik Mészöly hozzászólásából, de számos példával van illusztrálva a fent említett Ómagyar szövegek... című egyetemi segédkönyvben is. Itt többek között ezt írja:

„Valamely nyelvemlék stílustörténeti magyarázatán azt értem, hogy a nyelvemléket úgy is nézzük, mint valamely kor egyik irodalmi műfajának termékét, s egyes homályos részeinek megkísérlett nyelvi magyarázatait ne csupán afelől ítéljük meg, hogy az illető magyarázat egyezik-e az általános nyelvtörténeti megállapításokkal, hanem próbáljuk aszerint is, hogy a szöveg fölött értelme egyezik-e az illető kor illető műfajának műfaji stíluselemeivel” (127). Mészöly példákat említ e könyvében a bibliai stílusra, a vallási és szerzetesi irodalom stílusára (176), a magyar gyászjelentések stílusára (211). Így már semmi kétség nem férhet hozzá, hogy Drágffy végrendeletére való hivatkozás a sem történhetett más okból, mint a magyar végrendeletek stílusára való célzás miatt. Pais visszatér a kérdésre a fent említett Dolgozatokban, s ezt írja: „Sajnos, Mészöly nem mondja meg, hogy mit tart irodalmi nyelv jellegnek a Halotti Beszédben, az Ómagyar Mária-siralomban, a Drágffy-féle végrendeletben, vagy akár Sylvesterben. Így nem tudok állást foglalni arra nézve, hogy igaza van-e, vagy nincsen igaza. . . Hogy akár az ugor, akár az ősi magyar közönséges beszéd stílusa meg az epikai vagy egyéb költői műfajok stílusa között különbségek, sőt lényeges különbségek voltak, arról nem kell és nem is kellett engemet meggyőzni senkinek, Mészölynek sem. Ellenben hogy a műfajok szerinti nyelvi különbözőségekből miképpen következik egy [egységes?] irodalmi nyelv megvolta, nem értem. És én éppen ezért nem látnék okot arra, hogy irodalmi nyelvünk tanítását vagy vizsgálatát az ugor korszakon kezdjük el. . .” Pais nyugodtan állást foglalhatott volna Mészöly igaza mellett, de sokkal nagyobb tisztelettel volt irányában, semhogy feltette volna, hogy Mészöly nem értette meg, miről van szó. Pedig Mészöly nem értette meg. Nem értette meg, mert félrevezette a műszó. S ha ezt világosan mindketten felismerték volna, azon sem kellett volna vitatkozniok, hogy mely időpontra kell kezdeni a magyar irodalmi nyelv tanítását. A Pais által használt irodalmi nyelv tanítását nem lehet korábbi időn kezdeni, mint amióta ez az egységes nyelvtípus kezd kibontakozni, legkorábban a XVI. századtól. A Mészöly-féle irodalmi nyelvet, azaz bizonyos irodalmi műfajok nyelvi sajátosságait meg lehet, esetleg kell is az ugor kortól kezdődően tanítani. A műszó okozta félreértést észrevette már a kongresszuson többek között Gáldi. A mi szempontunkból egyébként is fontos megjegyzése ez volt: „A hozzászólások. . . azért tanúskodtak sok ellentmondásról és bizonytalanságról, mert a vita során nem történt kellő megkülönböztetés legalább három alapfogalom között: a) *írott köznyelv* (például a nemzeti nyelvű okiratos gyakorlat korában), b) *irodalmi nyelv* (például a régi bibliafordításokkal kapcsolatban, ahol azonban a megszövegezésben semmiesetre sem az esztétikai szempont volt a döntő), c) *szépirodalmi nyelv*” (484).

3. A szegedi kongresszus vitájánál való kissé hosszadalmas elidőzésünk a továbbiakban megtérül, mert tipikus volta felment hasonló más esetek megemlézése alól, s mert a felvetett problémák még alább előkerülnek, de akkor elég lesz csupán visszautalni rájuk. Az *irodalmi nyelv* elnevezésen továbbra is két dolgot értenek, s ez mindmáig nehezíti az elméletileg tiszta munkát a nyelvvel és irodalommal kapcsolatos területen. Ezt szükségképpen kellett éreznie annak, aki az utóbbi másfél évtized ilyen irányú tudományos termésének a számbavételére vállalkozott. Nem véletlen tehát, hogy Hexendorf Editnek, e vállalkozás végrehajtójának (vö. MNy. 56:406–11 és 484–9) nagy problémát okozott a műszó által takart két — részben érintkező, alapjában véve azonban

különböző — problémakör elválasztása. Az irodalom nyelvével foglalkozó írások egy része ugyanis egy vagy több írónak, műnek a nyelvi egységesülés szempontjából való elemzését tűzte ki célul. Más része az írónak, műnek más írókhoz, más művekhez, más műfajokhoz, esetleg a társalgás nyelvéhez, idegen nyelvekhez, a régebbi nyelvhez stb. való viszonyát vizsgálta. Ez utóbbi vizsgálati mód lényegében az egységes, közös nyelvtípuson belül is mozoghat, ennek határait nem kell szükségképpen átlépnie, ennek és a tájnyelveknek a viszonyát nem kell szükségképpen vizsgálnia. A fent említett Dolgozatok kötete például mindkét fajta tanulmányokat magában foglal. Trócsányi és Benkő dolgozata határozottan az egységes nyelvtípus szemszögéből foglalkozik az írókkal. A többi értekezés alapján véve a másik típusú tanulmányok sorába tartozik, különösen Lovas Rózsáé, de másoké is. Amikor például Szilágyi Ferenc annak a vizsgálatát tűzi ki célul, hogy Csokonai „milyen szavakat emelt költészetébe a kor társalgási nyelvéből, a tudomány műszókincséből, a régi nyelvből és a nyelvjárásokból” (70), olyan feladat elvégzésére vállalkozik, amelyhez hasonló ma is, mai írókkal kapcsolatban is lehetséges, tehát olyan írókkal kapcsolatban, akik az egész magyar nyelvközösség számára egységesen kialakult nyelvtípust használják. (S ezt használják még akkor is, ha itt-ott egy-két tájszóval, egy-egy régies-nyelvjárásias igealakokkal stb. színesítik írásukat, mint pl. Tamási Áron vagy Veres Péter!) Hogy még az olyan kifejezésekkel is, mint például „nyelvi réteg”, milyen sokértelműen bánunk ugyanabban a tanulmányban is, arra megint csak az előbb említett dolgozat, sőt annak is éppen idézett része vethet némi fényt: az abban felsorolt nyelvi források (társalgási nyelv, tudományos szókincs, régi nyelv, nyelvjárás) ugyanis mind a nyelvi réteg kifejezéssel vannak bevezetve. A kiváló anyaggyűjtést végzett és ismerteinket sok nagyszerű megfigyeléssel gyarapító kutató így némileg saját áttekintését nehezítette meg, amikor Csokonainak a különböző síkokon fekvő nyelvtípusokhoz, illetőleg nyelvsegmentumokhoz való viszonyát (mert például a tudomány műszókincse csak szegmentum lehet a nyelvjárások mint típus mellett) egy síkra helyezte.

Az irodalmi nyelv tehát jelenti egyrészt az irodalom nyelvét (az egyes írók egyéni nyelvét, annak műfajok szerinti változatait, az irodalmi műfajok több írónál is közös nyelvi sajátságait stb.), másrészt a nyelvjárások fölé rétegződő egységes nyelvtípust. Miért és honnan e kettősség?

4. Magyar irodalom volt az egységes magyar nyelvtípus kialakulása előtt is. De az egységes nyelvtípus nem válhatott uralkodóvá irodalom nélkül. Az irodalom definíciójához hozzátartozik a szélesebb körű nyilvánosság (vö. Pais: i. h. 425), az irodalom rendszerint az egész nyelvközösségnek van szánva. Így érthető, ha irodalom teremti meg az egységes nyelvtípust.¹ S az is érthető, ha az irodalom és az egységes nyelvtípus fogalma egymást felidézi, egymással szoros kapcsolatba lép. Így van ez nálunk is, más népeknél is. A *langue littéraire*, a *Literatursprache*, a литературный язык éppúgy jelenti az irodalom nyelvét, mint az egységes nyelvtípust.

A magyar irodalom megteremtésére, kifejlesztésére, gazdagítására, s ezzel szerves összefüggésben a magyar irodalom nyelvének a kialakítására irányuló felvilágosodás korabeli, reformkori, sőt későbbi törekvéseket két olyan

¹ Az egységes magyar nyelvtípus kialakulására, e kialakulásnak és az írásos vagy nyomtatott emlékeknek az összefüggésére, a nyelvi egységesülés és elkülönülés okaira vö. Bárczi kitűnő összefoglaló áttekintését: Bevezetés a nyelvtudományba.

sajátos tényező befolyásolja, amely eltér a nyugati hasonló törekvésektől. Az egyik elmaradottságunk, a másik a magyar nyelvjárásoknak csak árnyalatokban való különbözősége. Az első fokozottabb mértékben érezteti, hogy az irodalom nyelvének a kérdése műveltség, csiszoltság, a nyugattal való lépéstartás kérdése is, a második háttérbe szorítja a nyelvjárásokkal való olyan szembenállást, mint amilyen a nyugat-európai irodalmi nyelvek és dialektusok között tapasztalható. Ez az oka annak, hogy nálunk, amikor a múlt században irodalomról, irodalmi nyelvről beszélnek, nem a nyelvjárásoktól való különbözőséget emelik ki, tehát nem az egységes nyelvtípus jelleget, hanem a stílusban, szókinésben magasabb rendűt. Íme egy nyilatkozat: „Olyan értelemben mint a németeknek nekünk szükségünk sincs irodalmi nyelvre; nekünk csakis irodalmi czélra kell, nekik arra is, hogy a különféle törzsökök megértsék egymást, mert dialectusaik annyira különböznek, hogy azok mellett teljes lehetetlen volna” (Nyr. 2:546). Irodalmi nyelven magasabb rendű, művelt, kiforrott irodalmi stílust értvén, nem lehet csodálkozni azon sem, hogy valaki még a múlt század második felében is csak várja az irodalmi nyelv kialakulását: „A mi irodalmi nyelvünk még jóformán forr; a leszűrődés, a kikristályosodás csak ezután várható... A Nyelvőr nagyon jól teszi, ha irodalmi nyelvünk további fejlődésébe beleszól, ott a maga elveit érvényesíti, de a miben író és grammatikus körülbelül megállapodott, azt ne ingassa, mert különben isten tudja mikor lesz irodalmi nyelvünk.” S a következő megjegyzés sem érdektelen számunkra: „Hogy a félreértésnek elejét vegyem, nem hallgathatom el, hogy megjegyzéseim jobbra a prózára vonatkoznak és nem a költői nyelvre; a mint hogy a hol irodalmi nyelv fejlődik, ott a kötött és kötetlen beszéd csakhamar messze eltér egymástól” (Kardos Albert: Nyr. 14:546).

Tehát panasz az irodalmi nyelv hiánya miatt! De alig röppen el egy év-tized, s máris ezt olvashatjuk: „A mi eddig nem volt, aminek megalakultát vágyva ohajtottuk, van már irodalmi nyelvünk, egy, teljesen kifejlődött, a többi dialektusoktól élesen különböző nyelvjárása a magyar nyelvnek, a melyen beszélnek a képviselőházban, a főváros úgynevezett irodalmi estélyein, a szalonokban, a kávéházakban, az uccán; szóval mindenütt, a hol az életviszonyok a műveltség elemeit érintkezésbe hozzák; a melyet tanulnak a tankönyvekből, az iskolában, amelyen írnak néhány parasztnak maradt kivételével a mai magyar tollforgatók, költők, tudósok, és a melynek legigazabb s legszebb kifejezői, műveltségünk mindennapi kenyerének ez élesztője, a hírlapok” (Albert János: Nyr. 23:241). Az „irodalmi nyelv” itteni értelmezése szerint az egységes nyelvtípus jelölője, a beszélt nyelv éppúgy, mint az írotté. De a dialektusok fölöttiséget nem elsősorban a hangállományra, hanem a választékos kifejezőmódra kell vonatkoztatni, hiszen hangállomány dolgában már régen megvolt az egység. Az idézett két, egymással ellentétes nyilatkozatot megmagyarázza az idő: valószínű, hogy a századvégi gyors polgárosodás a társadalmi gyökere az időközben beállt változásnak. Ezt csak megerősíti az utóbbi idézethozó csatlakozó további részlet, amely kifejti, hogy ez az új „dialektus” német hatásra fejlődött, nem éppen egészséges hajtásokkal.

A múlt század második felében az újgrammatikus iskola az azelőtti, filológus jellegű, betűhöz kötött és főleg a múlt felé irányuló nyelvtudományi vizsgálatok reakciójaként fokozottabb érdeklődést mutat az élő nyelvállapot, a nyelvjárások iránt. A nyelvjárásokat természetes, az irodalmi nyelvet mesterséges kerthez hasonlítják. Az irodalmi nyelv és a nyelvjárások szembenállását azonban elsősorban nem az irodalmi nyelv egységességében látják, hanem ab-

ban, hogy más törvények érvényesülnek benne, mint amazokban. (Vö. Lundell I. A.-nek a skandináv filológusok gyűlésén 1881-ben tartott felolvasásának a fordítását: Nyr. 14:159). Ez a felfogás is támogatta az irodalmi nyelvnek olyan értelmezését, amely nem az egységesség, hanem a műveltség mozzanatát emelte ki.

A műveltségmozzanat nyelvtípus-megkülönböztető szerepének az előtérbe állítása eredményezte a múlt század végére azt a tipologizálást, amely hármasság tagolást mutat. Az irodalmi nyelv a magas, a népnyelv vagy tájnyelv az alacsony műveltség megtestesítője, s a kettő között van egy átmeneti kategória, amely erősen hatása alatt van az irodalmi nyelvnek, de kevésbé választékos, több benne a nyelvjárási elem is. Ez a köznyelv, németül *Gemeinsprache*. A köznyelvnek ilyen értelmezése megfelel a német szó *gemein* tagjában egymás mellett élő két jelentésnek: a közönséges és a kevésbé választékosnak. A köznyelv elsősorban beszélt nyelvet, társalgási nyelvet jelent ebben az alkalmazásában, bár nem zárja ki az írásos jelleget, mint ahogy az irodalmi nyelv sem a szóbeli előadást (vö. A mai magyar nyelv rendszere 1961. 1:26–7).

5. A *köznyelv* szó köz előtagja — többek között — 'közös, communis' és 'közönséges, kevésbé értékes, vilis' jelentéssel élt a régi nyelvben a NySz. tanúsága szerint. A kétféle jelentés között a kapcsolat világos: ami közös, mindenkié, mindenkire vonatkozó, az — egy bizonyos logika szerint — kevésbé lehet értékes, drága, előkelő stb. A magyar *köznyelv* szóra első adatunk Pázmány Kalauzából ismeretes 361: „Tudgyák a püspökök, hogy közönségesen olvassák a köznyelveken nyomtatott bibliákat” (NySz.). Itt a latinnal szemben álló *lingua vulgaris* jelent. Ilyen adat még: Kazinczy: Orpheus 2:103 (1790.): „látom nem ritkán lenni ez mostani időben, hogy a köz nyelven való írásoknak Deák előljáró beszédet tegyenek elejökbe.” (Ez és a következő XIX. századi adatok a Nagyszótár adattárából valók.) A *köznyelv* szónak egy másik, régebben használatos jelentése ez volt: nem egyéni, hanem általános, közszokás szerinti, ahogy általában szoktak mondani valamit: Irinyi I.: Úti jegyzetek 1:124 (1846.): „ezen érzelem az, melyet én ezen köznyelvi szóval tettem ki: Világpolgárság”; II. Kákay A.: Tisza K. 112 (1878.): „mit cselekedtek a pénzügyi és nemzetgazdasági schwindlernek, a kiket gründereknek nevez a börzei köznyelv”; Bárczay: Hadügy fejl. tört. 1:20 (1895.): „...egyik részük a hadaknak szárazföldi, a másik vízi had. Köznyelven az első hadseregnek. . . a másodikat hajóhadnak . . . nevezik.”; Berkes K.: Tolvaj 97 (1888.): „Orgazdasággal foglalkoznak falukon . . . a rongyszedők . . . Városokban az ócska ruha, vas, bútorkereskedők, köznyelven a handlér, tandlér.”

Amint látjuk, a köznyelv a múlt században jelenthette az országos nyelvszokást, a kevésbé választékos társalgási nyelvet, sőt jelenthette a szakmai nyelvet is. Nem egyszer az írott nyelvvel van szembeállítva: Haszn. Mulats. 1:23 (1818.): „a' Németben a' köznyelv 's a' könyv-nyelv között vagyon [különbség]”; Figyelmező 1:156 (1837.): „S ez addig nem is lehet másképen, míg tudományos iratainkból át nem szivárogozik a szellem és igazság köznyelvünkbe”. Jelentette a *köznyelv* azt is, amit ma a *közszó*, *közbeszéd*, *nyilvánosság*: Emlény 78 (1842.): „Míg a dolog köznyelvre nem kerülend, elintézzhetjük az egész ügyet.” Vachot I.: Ködf. 3:32 (1853.): „...ha... köznyelvre kerül. . . a legkisebb botlásból is. . . botrányt csinálnak.”

Az eddigi jelentések nincsenek ellentétben a nyelvjárással, vonatkozhatnak nyelvjárási ejtésre is. Nyelvjárásokkal szemben álló egységes nyelv-

típust jelent a következőkben: Vachot I.: Orsz. Almanach 48 (1843.): „egy köznyelv alkotásán dolgoznak, mely által összeköttessenek minden délszaki szlávok.” Kálmány L.: Koszoruk 2:226 (1878.): „A tövégi magánhangzó sokszor zártabb ebben a nyelvjárásban mint a köznyelvben.”

A *köznyelv* szónak nyelvtudományi használatra szánt jelentését az újgrammatikus iskola alakította ki. Simonyi a Tüzetes Magyar Nyelvtan (1895.) bevezető fejezetében ismerteti nyelvtanának forrásait, s ezek között felsorolja a nyelvi rétegeket is. Először az élőbeszédet és az irodalmi nyelvet állítja szembe egymással, ami a fent ismertetett újgrammatikus felfogásból érthető. Az élőbeszédéről szóló passzus így kezdődik: „Legpontosabban s legbiztosabban az élő beszédben figyelhetjük meg a nyelvet, mert a beszéd az igazi nyelv.”¹ A beszélt nyelv kategóriáján belül helyezi el aztán Simonyi a köznyelvet és a nyelvjárásokat. A köznyelvnek két változata van: a művelt köznyelv, melyre nagy hatással van az irodalmi nyelv s ennek révén a régiebb nyelv, másrészt a társalgás nyelve, a közbeszéd, mely már a népieshez közeledik. Ez a koncepció és műszóhasználat lényegében változatlanul él máig, azzal a különbséggel, hogy egyesek erősebbnek érzik az irodalmi nyelv és a köznyelv közti műveltségbeli szintkülönbséget, mint a közlésmódjukban (írás — élőszó) levőt. Például Kálmán Béla A mai magyar nyelvjárások című egyetemi tankönyvében ez utóbbit meg sem említi a „Rétegnyelvek, nemzeti nyelv” című fejezetben. Ő egyébként a köznyelvet az egységes nyelvtípus megjelölésére használt *nemzeti nyelv* szó szinonimájaként kezeli („A nemzeti nyelv vagy köznyelv az iskolázottabb, tanultabb emberek nyelve”), s csak ennek az egységes nyelvtípusnak a stílusosan emelkedettebb változataként fogja fel az irodalmi nyelvet, amin ő szépirodalmi ért (13). Még határozottabban az egységes nyelvtípus megjelölésére használja a *köznyelv* szót a Benkő—Kálmán-féle gimnáziumi tankönyv (lásd később).

6. Most pedig, kellő előkészítés után, térjünk rá a dolog lényegére. Az irodalmi nyelv, köznyelv, népnyelv koncepciót ma már nem tartom kielégítőnek. Nem elsősorban azért, mert lényegében egy alsó, középső és felső társadalmi osztályra szabott osztálytagozódásnak a kifejezője, bár lehet, hogy elsősorban ezért kellene hibáztatnom. Kifogásaim annak a felismeréséből származnak, hogy a modern beszélt nyelvi, fonetikai, általában a belső nyelvtipológiai vizsgálatoknak, azután a modern stilisztikai kutatásnak s végül a nyelvtörténeti kutatásnak ez az osztályozás nem képes megadni a megfelelő kategóriákat. Itt is az a helyzet, mint sok más területen, hogy a tudományos fogalmak és műszavak eleinte csak messziről, s félig ösztönösen fogják át a valóságot, később azonban, a tudomány haladásával finomításukra van szükség. A modern fonetikai kutatások például nagy lendülettel vetik rá magukat a legkülönbözőbb helyzetű, műfajú, célú és indítékú elmondott szövegek, megnyilatkozások elemzésére. Ebben a munkaprogramban mind nagyobb és nagyobb

¹ Nálunk az újgrammatikus elnevezés elsősorban a nyelvtörténetet juttatja eszünkbe mostanában. Nem árt felhívni a figyelmet arra, hogy az élő nyelv tüzetes vizsgálata még inkább újgrammatikus program, mint a nyelv történetének a tanulmányozása, hiszen ez utóbbinak már szép hagyománya volt az újgrammatikusok előtt is, míg a beszélt nyelvnek és a nyelvjárásoknak a tanulmányozása tüzetesebben csak az újgrammatikusokkal kezdődik. Így bármennyire furcsán hangzik is, mégis igaz, hogy a mai leíró és ha úgy tetszik akár a strukturalista irányzatnak is az újgrammatikus iskola teremtette meg az előfeltételeit.

szerepet kap a beszélt és az írott nyelvi produktum összehasonlítása. Hogyan lehetséges ez olyan fogalmakkal, műszavakkal, amelyek például egy leírt és elmondott szónoklatot, levelet két különböző, de nem egymásnak megfelelő síkra dobnak, amennyiben az egyiket irodalmi, tehát magasabb műveltségi, a másikat köznyelvi, tehát alacsonyabb műveltségi szinten tartják számon. Ha meg úgy fogjuk fel a köz- és irodalmi nyelvet, hogy mindkettőnek lehet írott és beszélt változata, akkor élesebben kitűnik a kettőjük közti nem műveltségbeli, hanem műfajbeli szintkülönbség. Hogy különben is inkább erről van szó, mutathatja az, hogy nehéz volna például ugyanazon írónak regényírás közben kifejtett tevékenységét és mondjuk bevásárlás közben az eladóhoz intézett szavait más műveltségi rétegbe tolni! Hasonló problémákat vet fel a stilisztikai kutatás. Hova helyezzük el például a nyelvjárási népköltészetet az irodalmi nyelv, köznyelv, népnyelv kategóriáiban? Nyilván az utolsóba kellene tennünk. De miért alacsonyabb műveltségi színvonalú egy népdal vagy népballada, mint egy piaci beszélgetés? Nem is szólva arról, hogy a népdalt is le lehet írni, mint ahogy más nyelvjárási szöveget is, s akkor mire megyünk az olyan kategóriákkal, amelyek szerint a nyelvjárásnak nincs írott változata? Ez az utóbbi kérdés már a nyelvtörténeti vizsgálat számára való alkalmatlanságot is elénk tárja, hiszen az egységes nyelv kialakulása előtt és alatt írtak irodalmi műveket is nyelvjárásban (sokszor még később is), ahogy erre Mészöly célzott, s akkor ezeket hova helyezzük? Nem folytatom. Mindezek miatt örömmel kell üdvözlönnünk Benkő Lorándnak azt az új rendszerezését, amely leszámolt az említett műveltségkategóriákkal és a népnyelv — nyelvjárások, valamint beszélt nyelv — írott nyelv kettős, egymást keresztező síkjára vetítette fel a nyelv-reteg-kategóriákat, mondván: a nyelvjárásoknak is, az egységes nyelvtípusnak is van írott és beszélt változata (A magyar irodalmi írásbeliség 62). Ez nagy elvi különbség a régi hármas tagozottságú kategorizálással szemben, s jól tudja szolgálni a különböző jellegű vizsgálatokat. Műszavaival nem értek egészen egyet, de ez más kérdés, erre majd alább térek vissza.

Terminológiai kérdésekben csak úgy tudunk tisztán látni, ha előbb a valóság megkívánta fogalmak összefüggését világítjuk meg, ezeket akár számokkal is jelölhetjük a magunk számára, s ha a fogalmi rendszer egyértelműen meg van határozva, akkor jöhet a névadás problematikája. A Benkő-féle osztályozásnak az is nagy értéke, hogy az írott nyelv és a beszélt nyelv helyes szemléletén alapul. Benkő egy külön fejezetet szán könyvében az írott nyelvnek. E tanulságos összefoglalásból én most csak a számunkra fontos következő megjegyzést emelem ki: „...az írott nyelv egyáltalán nem azonos az irodalmi nyelvvel, hanem annál sokkalta tágabb fogalom: magában foglal minden rendű és rangú, bármilyen korú és jellegű írásműben »lefektetett» nyelvet” (39). Benkő az egész fejezetben szépen fejtegeti azokat az ismérveket, amelyek az írott nyelvet általában megkülönböztetik a beszélt nyelvtől. S amire fentebb céloztam, hogy a modern fonetikai, stilisztikai vizsgálatok megkívánják, hogy mindenféle nyelvtípusban párhuzamba tudjam állítani a beszélt és az írott nyelvet, annak igaza Benkő fejtegetéseiből jól kiderül.¹

¹ Én magam is a kódexirodalom igeneves szerkezeteinek a tárgyalását összefoglaló „Az igenevek használata az irodalmi nyelv kialakulása szempontjából” című fejezetben az igeneves szerkesztésmódot olyannak minősítettem, amelynek igen nagy szerepe van a beszélt nyelvvel szemben álló írott nyelvben. Többek között ezt írtam: „Az írónak — a beszélővel szemben — több ideje van a gondolatok megfogalmazására, választékosabban, tömörebben és ugyanakkor részletesebben is fejtezheti ki magát, s ami éppen

Az írott nyelvnek a beszélt nyelvtől való határozott megkülönböztetése mellett azonban — ugyancsak nagyon helyesen — hangsúlyozza Benkő, hogy a „nyelvi egységet magában hordó két fő nyelvtípusnak, illetőleg két: beszélt és írott alrészlegének egységben való tekintése” mennyire fontos (i. m. 54—7). Ezt azért kell kiemelni, mert van olyan osztályozás, amely első sorban írott és beszélt nyelvtípust határol el, s így közelebb hozza egymáshoz a nyelvjárást és a beszélt köznyelvet, mint ez utóbbit és az egységes irodalmi nyelvet. Az írott és beszélt nyelv elhatárolása szükséges, de e két kategória csak árnyalatbeli megkülönböztetés alapjául szolgálhat egyébként ugyanazon nyelvtípuson vagy műfajon belül.

Van egy szempont a nyelvi rétegek kategorizálásában, amelyet Benkő nem méltatott eléggé figyelemre, azaz — helyesebben — szerepét eggyel alacsonyabb síkra vetítette, mint ami szerintem megilleti: a műfaji szempont. Ennek a megvilágításával aztán eljutunk annak a fogalmi rendszernek a felvázolásához, amely szerintem a leghelyesebb.

7. „Műfajonként különböző a nyelv” — idézhetjük újra Mészölyt, s ha tételét kissé módosítva ilyenformára alakítjuk át: műfajonként is különböző a nyelv, akkor, azt hiszem, olyan igazsághoz jutottunk, amelynek következményeit jó lesz itt is gyümölcösztetnünk. A nyelvi vizsgálatok a tüzetességnek egy bizonyos fokán feltétlenül megkívánják a műfaji szempontok figyelembevételét. Hivatkozhatok Gáldinak e cikkben már idézett hozzászólására vagy Papp Lászlónak szintén említett munkájára, amelyben élesen el van határolva egymástól az irodalmi és az irodalmon kívüli írásbeliség. Azt hiszem, abban mindenki egyetérthet, hogy okleveleket, jegyzőkönyveket, adásvételi szerződések stb. nem foglalhatunk még a tágabb értelemben vett irodalomba sem, s olyan irodalomtörténetet is aligha tud valaki felmutatni, amelyben ezekről volna szó. Jó a műfaji szempontot azért is figyelemre méltatni, mert a két alapvető nyelvi réteg, az egységes nyelv és a nyelvjárások nem úgy tagozódnak nyelvtípusokra, hogy először van írott nyelv és beszélt nyelv, s azután ezek külön-külön még műfajok szerint is különböznek, hanem először kell beszélnünk műfajokról, s csak ezeken belül van más-más árnyalata az írott és beszélt nyelvnek. Például egy ugyanazon személy által leírt és elmondott szónoki beszéd vagy leírt és elmondott vers, leírt és elmondott esküforma stb. között nagyobb méretű az egyezés, mint ugyancsak az egy és ugyanazon személy által leírt szónoki beszéd, vers és esküforma között, vagy mindezeknek elmondott változatai között. Elismerem, hogy az ellenkezőjére is akad példa. Valakinek az írása különbözhet annyira beszélt nyelvtől (mondjuk írása erősen kiegyenlített nyelvtípus, beszéde meg nyelvjárási), hogy a nyelvi rétegződés szempontjából ez a különbség nagyobb a műfajnál. Azt is Elismerem, hogy az egységes nyelvtípusnak a kialakulási folyamatát éppen a nyelvjárásokkal összefüggésben vizsgáló számára ez a különbség módszer szempontjából is döntőbb lehet. Általában azonban nagyobb időszakra és több irányú kutatásokra vonatkoztatva helyesebb, ha műfajokon belül hasonlítjuk össze az írott és beszélt változatot. Azért is, mert lehetséges, hogy valakinek írott és beszélt nyelve közti különbség műfajonként változik: mondjuk a verset az egységes

az igenevek használata szempontjából fontos, a gondolatfűzésnek bonyolultabb, az alárendelő szerkezetek alkalmazásának fejlettebb és nehezebb módszerét veheti igénybe” (Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában 217).

típusban olvasott változatban írja le ő is, de adásvételi szerződést nyelvjárásian. Stb. S nem szabad elfelejtenünk, a műfajok szerinti különbség megvan az egységes nyelvtípus kialakulása előtt is, után is.

A műfaji szempont érvényesítése számomra helyesebb megvilágításba helyezi azt a nyelvtípust is, amit köznyelvnek neveznek azok, akik ezen lényegében a társalgás nyelvét értik, tehát az irodalom nyelvével szembeállított nyelvváltozatot. A társalgás végeredményben szintén műfaj, vagy ha úgy tesszük, negatív műfaj. Abban különbözik leginkább a többi műfajtól, hogy nem ad zárt kompozíciót, mert létrejöttében a beszédpartnerek együttesen veszik ki részüket, alakulása állandóan egy teljesen kiszámíthatatlan tényezőnek, a másik félnek közreműködésétől függ. Bár itt is találunk bizonyos formai kötöttségeket, különféle társadalmi formulákat stb., amelyek egyes társadalmi körökben szinte irodalmi régiókba emelhetik a társalgást, mégis ez a legkötetlenebb „műfaj”. Ennek is van írott változata: jobbára annak számíthat a magánlevél, de még tisztábban az a drámák, regények párbeszédes része. Irodalmi műfaj és társalgás együtt a dráma. Itt megvan a kompozíció, s a párbeszéd csak látszólag folyik a bizonytalanságban: igazában az alkotó művész céltudatos kifejező eszköze. Ha így fogjuk fel a társalgást, nem pedig úgy, mint az irodalom „alatti” és a nyelvjárások fölötti rétegnyelvet, illetőleg műveltségi nyelvtípust, akkor nem kerülünk olyan nehéz helyzetbe, hogy ugyanannak az egyénnek a nyelvét más-más rétegbe kelljen helyeznünk mondjuk a regényírás, az orvosi receptírás, a bevásárlás, adásvételi szerződés, a vacsora utáni társalgás stb. tevékenységnek megfelelően, holott mindezekben az esetekben mondjuk ugyanazon az egységes nyelvtípuson ír vagy beszél az ugyanazon műveltségű ember. Az ilyen szemlélet rávilágít arra, hogy a beszélő (író) ember tulajdonképpen műfajokban beszél (ír). Ennek társadalmi, általános nyelvészeti stb. vonatkozásaira most nem térhetünk ki. Csak jelezzük, hogy például ugyanannak az egyénnek az egyes műfajokban más-más gyakorisága, társadalmi hovatartozása stb. juthat kifejezésre.

A műfajok szerinti csoportosítást elvégezni elsősorban nem a nyelvész feladata. A műfajok számát főleg nyelven kívüli tényezők (az írás, a beszéd célja, indítéka, társadalmi szerepe stb.) határozzák meg. A nyelv már csak mint a műfajokat jellemző tényező jön szóba. Mi ezért megelégedhetünk három alapvető műfaj megkülönböztetésével: az egyik az irodalmi műfajokat fogja össze egy gyűjtőnév alá; két fő osztálya a szépirodalom és az egyéb irodalom; a szépirodalmon belül mindenekelőtt a költészet és a próza határolandó el; egyéb irodalom a tudományos, publicisztikai stb. művek, naplók igényesebben megfogalmazott fajtái. A második nagy műfaji egység az irodalmon kívüli műfajok, főleg gyakorlati célú írások vagy elmondott szövegek (ügyiratok, jegyzőkönyvek, szerződések, végrendeletek, rendeletek, esküformulák stb.), amelyeknek bizonyos műfaji ismertetőjeleik vannak. A harmadik nagy műfaji egység a már említett társalgás, amely úgy is felfogható, mint negatív műfaj. Mind e műfajoknak lehet írott és beszélt változatuk, s nyelvtípusuk lehet az egységes, közös, de lehet valamely nyelvjárás is.

8. A nyelvi rétegződéssel kapcsolatos kategóriákat tehát három síkon helyezzük el: a tulajdonképpeni nyelvréteg síkján (egységes típus, nyelvjárások és kettőjük között átmenet a regionális köznyelv), a műfajok síkján (irodalmi műfajok, nem irodalmi műfajok, társalgás) és végül a közlésmód síkján (beszélt nyelv, írott nyelv). E három egymást keresztező síkra vetített

kategóriák szerintem alkalmasabbak a különböző jellegű (fonetikai, stilisztikai, irodalmi stb.) vizsgálatok módszeres elvégzésére, mint az irodalmi nyelv, köznyelv, népnyelv-féle rendszerezés vagy mint a többi itt ismertetett. Javaslatom Benkő Lorándéhoz áll legközelebb, de nála az egyik sík, a műfaji hiányzik a kategóriákat bemutató táblázatból. Hogy e javaslat nem elméleti szórászhasonlatos szülötte, hanem a gyakorlatban végzett és végzendő munka jobb feltételeinek a biztosítása szándékából ered, azt azzal szeretném igazolni, hogy minden kategóriára példát említek. Ebből ki fog derülni, hogy példáim több vagy kevesebb részét más rendszerezésben nem lehet a más jellegűektől elkülöníteni, vagy egyáltalán nem lehet elhelyezni. A műfajokból indulok ki, és ezeket keresztezem a rétegnyelv-típus és a közlésmód síkjával: 1. Irodalmi műfajok: például egy vers, novella vagy szónoki beszéd; lehet az egységes nyelvtípusban, lehet nyelvjárásban (például népmese, népdal, régi irodalmi mű); lehet írott nyelvi és beszélt nyelvi (szóban elmondott vagy rögtönzött szónoklat, vers, népdal stb.). — 2. Nem irodalmi műfajok: például egy jegyzőkönyv vagy nyugta, általában hivatalos irat; lehet nyelvjárásban (rég szöveg, de akár mai is); lehet írott nyelvi (ez a tipikusabb), de lehet beszélt nyelvi is (hivatalos szöveg felolvasva, amelynek megvannak a maga beszélt nyelvi, fonetikai sajátosságai; de lehet hivatalos vagy szertartásos jellegű szöveget élőszóval rögtönözni is ügyvédi, bírói gyakorlatban, egyházi szertartások alkalmából stb.). — 3. Társalgás: lehet egységes nyelvtípusban és lehet nyelvjárásban; tipikusan beszélt nyelvi, de gyakori írott formában is. Például a magánlevelek nagy része ebbe a kategóriába esik, illetőleg átmenet az irodalmi műfaj és a társalgás közt. Műfaji jellegét a levél szokásos bevezető és befejező formulái, irodalmi jellegét esetleges választékosabb stílusa, zárt, a beszédpartner által meg nem zavart kompozíciója adja. Sokszor praktikus célú, tehát a nem irodalmi műfajhoz áll közel (praktikus célból íródott magánlevél, üzleti levél). A levélnek mint írott társalgási nyelvnek az irodalom nyelvével való szembeállítását a történeti kutatásban is fontosnak tartja például Bárczi (I. OK. 4:475). De nemcsak a levél lehet a társalgás közlésformája. A regényekben a párbeszédes részek, a drámák (különösen a realista művekben) társalgási nyelvet tükröznek. Ezért helytelen például egy író nyelvét nyelvjárásnak minősíteni azért, mert művének szereplőit nyelvjárásban beszélteti. XX. századi magyar íróknál például ilyenkor az a helyzet, hogy az író egységes nyelven ír (ezen nem változtat néhány tájszava és népi észjárást tükröző nyelvi fordulata), alakjainak nyelve viszont nyelvjárási, esetleg stilizált nyelvjárási szöveg.

Most legyen szabad párhuzamba állítanom *a)* a Simonyi-féle, *b)* a mai magyar nyelv rendszerében levő, *c)* a Benkő-féle tipizálást és *d)* az enyémet. Ez utóbbiból indulok ki, s a többi ehhez viszonyítom. Az egybevetés megkönnyítése végett most ugyanazt a terminológiát használom. Ami valamely rendszerben külön kategória, az külön számot kap; ami egy kategória, egy számot. Az egyes ábrák alatt jelzem a számoknak megfelelő kategóriaelnevezést. (Lásd a következő lapon.)

A műfajok kérdése Benkő Loránd munkájában is előkerül, sőt nem kis szerepet kap (vö. i. m. 92—5). Benkő azonban a műfajokat a nyelvtípussal (egységes nyelv — nyelvjárások) és a közlésmóddal (beszélt nyelv — írott nyelv) szemben nem nyelvváltozatoknak nevezi, mint emezeket, hanem csak stílusváltozatoknak. Én a beszélt és írott nyelv kategóriákat sem nevezem nyelvváltozatoknak, hanem közlésmódnak, nálam tehát három különböző rangú síkon helyezkednek el a kategóriák. (Benkőnél két síkon.) És ezek közül is,

Sáját rendszerezésem				Simonyi: Tüzetes M. Nyelvt.	
A) Egységes nyelvtípus		B) Nyelvjárások		A)	B)
Irodalmi nyelv	1	7	Beszélt		3
	2	8	Írott	1	
Nem irodalmi műfajok	3	9	Beszélt		3
	4	10	Írott	1	
Társalgás	5	11	Beszélt	2	3
	6	12	Írott	1	

1 Irod. nyelv   A) Nincs neve
2 Köznyelv   B) Nyelvjárások
3 Nyelvjárások

A mai magyar nyelv rendszere

A)	B)
1	3
1	3
2	3
2	3
2	3
2	3

- 1 Irodalmi nyelv
2 Köznyelv
3 Nyelvjárások
A) Nincs neve
B) Nyelvjárások

Benkő Loránd

A)	B)
1	3
2	4
1	3
2	4
1	3
2	4

- 1 Irodalmi nyelv (Írott nemzeti nyelv)
2 Köznyelv (Beszélt nemzeti nyelv)
3 Beszélt népnyelv
4 Írott népnyelv
A) Nemzeti nyelv
B) Népnyelv (nyelvjárások)

mint említettem, a műfajokat általában felsőbbrendű kategóriáknak tartom, mint a közlésmód kategóriáit, de legalább ezekkel egyenlő súlyúnak. Abban teljesen egyetértek Benkővel, hogy az írott és beszélt nyelv között sokszor hangtani jellegű különbségek is vannak. De mint említettem, olykor ezek a különbségek is műfajonként változnak, sokszor meg egyáltalán nincsenek. Műfaji különbségek viszont mindig és mindenkor vannak, s nemegyszer még az alaktan és a hangtan területére is átesapnak (vö. az ilyen tárgyú dolgozatokat: a költői nyelv hangtana stb.). Azt is tudom, hogy bizonyos nyelvészeti munkaterületeken, bizonyos korszakra vonatkoztatva fontosabb lehet a beszélt és írott nyelvváltozat közti különbség, mint a műfaji. De — hogy úgy mondjam — minden korra és időre vonatkozólag a műfaj fontossága előtérbe kerül. Van-e például nekem és Benkő Lorándnak írott és beszélt nyelvváltozatunk?

Némileg van, mert noha mindketten az egységes nyelvtípust használjuk szóban és írásban, beszéd közben mégis mondunk ilyeneket: *vót, kezire, megfordúlni, ne vacakój, ilyen* stb., nem is szólva a hosszú és rövid *i, u, ü* ejtésében mutatkozó különbségekről. De vajon mindig mondunk ilyeneket? Nem. Inkább csak a társalgás, mégpedig főleg a familiárisabb társalgás folyamán. S vajon nem köztudomású-e, hogy nyelvjárásban beszélők bizonyos helyzetekben, hivatalos helyeken vagy egységes nyelven beszélőkkel való társalgás közben áttérnek az egységes nyelvtípus használatára még szóban is? Lehetne mondani, hogy ez emelkedettebb stílusváltozat. Igen, de ilyenkor éppen ennek a folyománya a hangtanban beállt változás, nem pedig fordítva. Sokat lehetne erről még beszélni, de mivel e cikk is zárt kompozíciójú műfaj, nem levő partnerrel nem vitatkozhatok. Meg vagyok róla győződve, hogy a gyakorlatban az itt kifejtetteket jól fel lehet használni. A további vitaszerű bizonyítást azonban meghagyom most már rejtett tartaléknak az esetleg később felmerülő ellenvélemények számára.

Papp László rendszerezéséből azt emelném ki, hogy a gyakorlati munka őt is elvezette két fontos műfaj: az irodalmi és az irodalmon kívüli írásbeliség elhatárolásához. Egyébként — ő maga ugyan nem említi — kategorizálása pontosan megegyezik a Tüzetes Magyar Nyelvtanével: a nyelvjárás nála is csak a beszélt nyelv alkategóriája, pedig ő túlnyomórészt nyelvjárási írott szöveget vizsgál (!). A köznyelvnek nevezett beszélt egységes nyelvtípus pedig közelebb esik osztályozásában a nyelvjárásokhoz, mint az egységes nyelvtípus írott kategóriájához. Irodalmi és nem irodalmi műfajok nyelvjárási változatáról nem tud a táblázata (vö. i. m. 8) saját gyakorlatával szemben.

9. Miután remélhetőleg sikerült tisztáznunk e cikk tárgyával kapcsolatban a fogalmak összefüggését, rátérhetünk a terminológia kérdésére. Három fogalom elnevezése körül van ingadozás: az egyik az egységes nyelvtípus írott és beszélt változatának együttes kategóriája; másik a társalgás nyelve; a harmadik az irodalmi műfajok nyelve. A jó terminológiától a következő sajtások kívánnatnak meg: 1. A fogalmi rendszer hű kifejezője legyen. Ez a legfontosabb kívánnalom. 2. Minél több irányú kutatásra, minél nagyobb korszakok alkalmas legyen. 3. Lehetőleg ne legyen újszerű, legyen az eddigi tudományos gyakorlatban előkészítve. 4. Lehetőleg egyezzen meg az általános nyelvhasználattal.

Az egységes nyelvtípusra három elnevezés van forgalomban: *köznyelv, irodalmi nyelv, nemzeti nyelv*. Mivel az egységes nyelvtípus kialakulása után a nyelvjárások és az egységes nyelvtípus állandó kölcsönhatásával kell számolni, s mivel a nyelvjárásokban beszélők is beletartoznak a nemzet fogalmába, nem tartanám helyesnek, ha ez utóbbiakat kirekesztenénk a nemzeti nyelv használati közül. „A nemzetnek mindenki tagja, de a nemzeti nyelv nem mindenkié”: egy ilyen felfogás lényegében ellentmond a nemzet fogalmának is, hiszen ennek egyik fontos jegye a közös nyelv. (Vö. a sztálini nemzetmeghatározást.) Az irodalmi nyelvnek az egységes nyelvtípus megjelölésére való használatát illetően igen megszívlelendő Benkő negatív álláspontja (i. m. 59) és Hexendorf Edit szép és meggyőző fejtegetése (i. h.). Különösen Hexendorf mutatott rá arra, hogy mennyi zavart okozott, hogy irodalmi nyelven sokan nem az irodalom nyelvét értették. Maradna tehát a harmadik név, a *köznyelv*. Örömmel olvastam, hogy Hexendorf ezt javasolja. Benkő is ezt állapítja meg: „A *népnyelv*-vel szemben, illetőleg azzal korrelatív viszonyban álló egységes közös

belső nyelvi alakulat megjelölésére minden bizonnyal a *köznyelv* lenne a legszabatosabb, legkifejezőbb, legszerencsésebb terminus.” Ehhez azonban ezt teszi hozzá: „Sajnos azonban, a magyar nyelvtudományi hagyományban a *köznyelv* másféle értelme lehetetlenné teszi e magától kínálkozó megoldást” (i. m. 59). Az aggály túlzott. A *köznyelv* elnevezés nem egyszer írott nyelvváltozatra is vonatkozik (vö. például A mai magyar nyelv rendszere 27 és Gáldi hozzászólását). A *köznyelv* szó múltja is (ahogy láttuk), jelentése is (közös, a köz-é) lehetővé, sőt ez utóbbi kívánatossá is teszi, hogy a közös nyelvtípus jelölője legyen, tekintet nélkül annak közlésmódjára. S mit szól ehhez az értelmezéshez a közönség? A magyar középiskolákban már több mint tíz éve van forgalomban Benkő Loránd és Kálmán Béla tankönyve. Nem érdektelen tudni, milyen névvel illetik iskoláink tanulói és tanárai ezt a fogalmat országszerte. A sors humora, hogy a könyv 5. lapján ez olvasható: „Van. . egy nagyjában közös magyar nyelv, amelynek alapjait nagy, haladó íróink vetették meg, s amelyen ma a művelt dolgozó emberek beszélnek. Ezt a nyelvet *köznyelv*-nek nevezzük. A köznyelvvvel találkozunk az újságokban, könyvekben, ezt halljuk a rádióban stb. A nyelvtan ezt az egységes köznyelvet tanítja, illetőleg ennek a sajátságait foglalja rendszerbe” (5). Ha ez a helyzet, akkor nem érdemes tovább vitatkozni, eldöntötte már ezt a kérdést a nyelvtudomány, amikor Benkő Loránd révén (mert ő írta az idézett helyet, Kálmán Bélától tudom) magyar diákok tízezreinek az emlékezetébe vésette be a *köznyelv*-nek ’közös magyar nyelv’ jelentését.

A *köznyelv* szó ugyanakkor társalgási nyelvet is jelent. Nemegyszer egymás szinonimáiként használják. Így Pais: „amikor az irodalmi nyelvet tárgyaljuk, foglalkozunk kell a köznyelvvvel, másképpen társalgási nyelvvvel is” (I. OK. 4:425). Ha a *köznyelv*-et az egységes nyelvtípus jelölésére foglalkozunk le, a társalgás nyelvére megmarad az ugyancsak jó *társalgási nyelv* kifejezés. Az egységes nyelvtípus mindenféle beszélt változatára meg ott van a *beszélt köznyelv* elnevezés, mint ahogy az írott változatokra az *írott köznyelv* műszó alkalmazható. (Lásd Gáldi már idézett hozzászólását.) Az egységes nyelvtípusnak a nemzetté válás idejétől kezdve a *nemzeti köznyelv* megkülönböztető neve is lehet, de ezt az elnevezést csak a nemzeti jelleg nyomatékos kiemelésének a céljára és alkalmaira tartanám fenn, egyébként nem használnám.¹

¹ A *köznyelv*-nek hasonló értelmezése található Paulnál a magyar szónak megfelelő német *Gemeinsprache*-val kapcsolatban. (Vö. Prinzipien 4. 404 kk.) Ugyancsak nála meg található a *Gemeinsprache* írott és beszélt változatának *geschriebene Sprache* vagy *Schrift-Sprache* és *gesprochene Sprache* vagy *Umgangssprache* elnevezése (uo.). Pault ismeretve a pauli terminológiának — és a mienknek — megfelelően használja a *köznyelv* műszót Csúry is (Nyr. 38: 337). Meillet ugyancsak az egységes nyelvtípus jelölésére használja a *langue commune* kifejezést (Linguistique historique et linguistique générale 1926. 110—30). Csikobava az *общий язык* szókapcsolattal él a megfelelő fogalom jelölésére, bár ezt nem terminusként használja. Műszóként a *национальный язык*-ot alkalmazza, de megjegyzi, hogy ennek kialakulása előtt is lehetséges *общий язык*. Fontos az a megállapítása, hogy a nemzetté válás előtt is lehetséges *литературный язык* (irodalmi nyelv). Az *общий язык* lehet szerinte *устный*? (szóbeli) és *литературный* (irodalmi). Irodalmi nyelven általában írott nyelvet ért, tehát nemcsak a szépirodalom nyelvét. A *свѣдѣн* nyelvet példának említi arra, hogy közös nyelv lehetséges egységes írott nyelv nélkül is. E nyelvben a daloknak a négy nyelvjárástól elütő egységes nyelvük van. (Введение в языкознание I 1952. 115—21.) E kis ízelítő is mutatja, hogy műszó-használatunk nemzetközi viszonylatban is támaszkodhat előzményekre, illetőleg párhuzamokra. A műfaji szempontnak az én rendszerezésemhez hasonló alkalmazásáról viszont nincs tudomásom.

Az *irodalmi nyelv* kifejezés ezek után szintén a maga helyére billenhet: jelentheti az irodalom nyelvét. Irodalmon azonban nem érthetjük csak a szép-irodalmat, mert irodalomtörténetírásunk hagyománya mást mond. Az irodalom—szépirodalom azonosítás tévedésen alapszik. Benkő ezt írja: „Az irodalmi nyelvnek a szépirodalom nyelvével való azonosítását tehát általában sem a külföldi — közte nem utolsósorban a szovjet — nyelvtudományi irodalom, sem a hazai nyelvtudomány álláspontja nem támogatja, sőt legtöbbször élesen elveti... az efféle azonosítással... a leghatározottabban szembe kell szegülnünk” (i. m. 90). Ezt csak azzal egészíthetem ki, hogy még az iskolai retorikák is mindig tárgyalták a tágabb értelemben vett irodalmi műfajokat: az értekezést, leírást, a történetírást, a szónoki beszédet. Ebben az egy kérdésben tehát nem érthetünk egyet Hexendorffal, aki szerint az „*irodalmi nyelv* kifejezés tehát az irodalom nyelve, a szépirodalmi alkotások nyelve értelemmel került a köztudatba” (i. h. 490). Az sem helyes megállapítás, hogy Mészöly „az *irodalmi nyelv* kifejezést a szépirodalom, a költészet nyelvére vonatkoztatja” (i. h. 489). Dolgozatunk elején idéztem Mészölytől a Drágffy végrendeletéről szóló megállapítást. Ez mást bizonyít. Hivatkozhatok még Gáldi fent idézett hozzászólására is vagy Csikobava előbb jelzett munkájára.

Az *irodalmi nyelv* kifejezéssel kapcsolatban én is ahhoz a „többen”-hez tartozom, akik szerint az élőszóban kifejezett irodalom nem rekeszthető ki az irodalmi nyelv fogalomköréből (vö. Benkő i. m. 91). Hasonlóan vélekedik például Bóka (ItK. 58:459—60). Csak mellékesen jegyzem meg, hogy a szóbeli irodalomnak az írott irodalomhoz való viszonya háromféle lehet: írott szöveg felolvasása, írott szöveg emlékezetből való elmondása és rögtönzés. (Az első kettőre vö. Benkő i. m. i. h.) Ez egyúttal három fokozat, amely az írott nyelvtől való távolság kifejezője, s amely a fonetikai, stilisztikai vizsgálatok szempontjából is különbségeket mutat. Némileg igaza lehet annak, aki azt mondja, hogy „mindennek lényegében csak a ma nyelvére vonatkozóan van gyakorlati fontossága”. A nyelvtudomány egésze szempontjából azonban ez nagyon nagy fontosság, s ennek a terminológiában is kifejezésre kell jutnia.

Károly Sándor

Hogy nevezzük a nőket?

Tompa József cikkéből arról értesülünk, hogy a Nyelvtudományi Intézetben készülő magyar leíró nyelvtan szerzői gárdája nem ért egyet Szinnyi Józsefnek a Magyarorszában megjelent ezzel a „kerek kijelentésével”: „... a magyar ember a nőt sohasem nevezi, se nem szólítja a pusztá vezetéknévén; neki *Jásza*, *Márkus*, *Fedák* így magában, vagy akár névelővel is, mindig... férfit jelöl.” Azután ekként folytatódik Szinnyi rövid megjegyzésének nyelv-művelői értékelése: „Bármennyire szokásosabb volt a valóságban is így, ezt a tűnékeny jelenséget csak a nőknek ritkább közéleti szereplésével összefüggő furcsaságnak tekinthetjük, s nem tartjuk nyelvünk sérelmének, ha ma koedukációs iskoláinkban a névsorolvasásban csak úgy nevezzük *Kovács Klára*-t is *Kovács*-nak, ahogy *Szabó István*-t *Szabó*-nak mondjuk” (Nyr. 84: 427—8). Vizsgáljuk meg egy kissé bővebben ezt a kérdést, hogy megállapíthassuk, kinek van igaza.

Először is kétségtelen, hogy a nőket és a férfiakat már a keresztnévükkel (egyéni nevükkel) is meg szoktuk különböztetni egymástól. Vannak női keresztnévek és férfi-keresztnévek. Még ha ezek a nevek hasonlítanak is egymáshoz, akkor is van köztük valamelyes alaki eltérés. Egyik embertársunk *Emil*, *Ernő*, *Gábor*, *György*, *Károly*, *Kornél*, *Pál*, *Viktor*, *István* stb., a másik meg *Emília*, *Erna* vagy *Ernesztin* vagy *Ernesztina*, *Gabriella*, *Györgyi* vagy *Györgyike*, *Karola* vagy *Karolin* vagy *Karolina*, *Kornélia*, *Paula*, *Viktória*, *Stefánia* stb. Ha nem furcsaság az, hogy nők és férfiak vannak a világon, akkor természetes dolog az is, hogy olyan neveket adunk nekik, amelyekből mindjárt tudjuk, nő-e az illető vagy férfi. Néha mulatságos félreértés származik a kétféle keresztnév alakjának ritkán előforduló és éppen nem célszerű egyezéséből, például abból, hogy a férfinak is *Irén* az egyéni neve *Iréneusz* helyett, vagy abból, hogy a magyar helyesírás szerint a nő és a férfi egyaránt *René*, holott a franciában ennek a névnek nőnemű alakja *Renée*. A vezetéknevek használatában pedig az a szokás fejlődött ki, hogy a vezetéknev egymagában csakugyan mindig férfit jelöl. Ha nőt akarunk vele megnevezni, okvetlenül hozzá kell tenni a keresztnévet is. Minden leánynak az apját és fiútestvéreit emlegetjük pusztá vezetéknevükön, magát a leányt azonban nem.

Ezt én már gyerekkoromban megtanultam. Abban a szerencsében részesültem ugyanis, hogy a két nemet együtt nevelő elemi iskolába járhattam hevesi szülőfalumban, s ott derék tanítónk *Csomós Őrzi*-t és *Sánta Panni*-t bizony egyetlenegyszer se szólította röviden *Csomós*-nak vagy *Sánta*-nak, mindig hozzámondta vezetéknevükhöz a keresztnévüket is. Mi, fiúk, ugyanígy emlegettük a lányokat, de a felnőttek is hasonlóképpen beszéltek. *Gergely Mári* és *Kelecsendi Rozi* asszony volt, és soha nem nevezte őket senki így, keresztnévük nélkül: *Gergely*, *Kelecsendi*. Nem hiszem, hogy valahol más volna a magyar nyelv szokás. Akik ma figyelgetik nyelvjárásainkat, bizonyára mindnyájan tanúságot tehetnek melletttem. Ha az irodalmi szokást nézzük, ott is ugyanezt látjuk. Arany János így kezdte Mátyás anyja című költeményét: „*Szilágyi Őrsébet* Levelét megírta”, vagyis nem *Szilágyi* írt levelet Prágába. Hogy újabb költőre is hivatkozzam, Ady Endre a szadista *Báthori Erzsébet*hez hasonlította Tisza Istvánt „Rengj csak, Föld” című versében, tehát nem *Báthorihoz*, Gyulai Pál azonban mondathatta Pókainéval *Báthori Istvánnak* keresztnév nélkül is: „*Báthori*, *Báthori*, verjen meg az Isten!”

Itt persze mindjárt nekem szögezhetné valaki a régi nótát: „Nem úgy van most, mint volt régen, Nem az a nap süt az égen”, megváltozott a nyelv szokás is. Én pedig azt kérdezném erre válaszul, lehet-e ma azt mondani egy anyáról, hogy „*Szilágyi* levelet írt a fiának”. Aligha. Vajon beszélhetnék-e így: „*Petőfinek Szendrey* volt a felesége”? Nyilván kinevetnének érte, és sietve megmagyaráznák, hogy *Szendrey* nem felesége volt *Petőfinek*, hanem apósa; *Petőfinek Szendrey Júlia* volt a felesége. Ha pedig *Szendrey* és *Térey* barátságáról találnék beszélni, ma is a két apát értené mindenki, nem a két leányt, *Szendrey Juliát* és *Térey Marit*. Schöpflin Aladárnak Ady Endréről írt könyvében azt olvashatjuk, hogy Adynak van egy ilyen című novellája: *Mihályi Rozália* csókja (192). Lehetne talán ezt a címet ma így korszerűsíteni: *Mihályi csókja*? Nem gondolnám. Ha Gárdonyi Géza most írna, akkor is csak a részeges *Bacsonyi Jánost* emlegethetné pusztá vezetéknevével így: *Bacsonyi*, de az iskolás leánykát, Vasné Rozikáját ma sem nevezhetné kurtán *Vas*-nak, mert így kell mondani ma is: *Vas Rozika* vagy *Rozika* (Az én falum 1: 168, 146: A csonttorkú ember, A gyerekek).

Nem valami tűnékeny nyelvi jelenség tehát ez, és nincs is benne semmi furcsaság. A szabály érvényességét nem dönti meg az a kivétel, amelyre egyszer már rámutattam, hogy leányiskolákban rövidség okáért pusztá vezetéknévükön szokták nevezgetni a tanulókat (MNy. 55: 266). A leányiskola tanuló-serege külön kis társadalmi közösség, mindegyik tagja a női nemhez tartozik, azért ott kivételesen elhagyhatják a vezetéknév mellől a női keresztnévet, de a felnőtteknek két nemből álló társadalmában már nem lehet elhagyni. Azon sem ütközöm meg, hogy a nők később, felnőttkorukban is egykori tanulónév-soruk első három-négy vezetéknévének felidézésével emlékeznek vissza iskoláskorukra, a koedukációs iskolákra azonban nem terjeszteném ki ezt a kivételt, hiszen ott Kovács Klárán kívül Kovács Ernő is lehet az osztályban, s akkor a pusztá vezetéknévvel való szólításra mind a két tanulónak jelentkeznie kellene, ha nem teszünk olyan különbséget, hogy a fiú Kovács, a leány pedig Kovács Klára. De ne feledkezzünk meg a nyelvszokásról akkor se, ha nincs is azonos nevű fiú a tanulók között, és ne sajnáljuk a leánynak a keresztnévét is hozzáfűzni vezetéknévéhez.

Egyébiránt amikor ezt a kérdést boncolgatjuk, nem mulaszthatunk el egy nagyon fontos dolgot. Nemcsak a magunk portáján kell körülnéznünk, hanem más nyelvekben is. Ugyan szokás-e ott a nőt pusztá vezetéknévén nevezni? Sajnos, nincsenek olyan részletes külföldi nyelvtanaim, amelyekből egyszerűen idéznem lehetne az idevágó szabályt, de talán összegyűjtött példáim is eligazíthatnak bennünket. Kezembe veszem egy német nyelvész, Plate Rudolf könyvét. Címe: Etymologisches Wörterbuch der französischen Sprache. Ebben az előszónak 7. lapján a szerző így sorolja el egy másik, nagyobb francia szófőjtő szótár ismertetőinek nevét: „Brüch, Spitzer, Rohlfs, *Elise Richter*, Lerch u. a.” A nőt tehát nem csupán *Richter*-nek mondja, hanem melléje írja keresztnévét is. Ha nem volna ott az *Elise* név, azt hinné az olvasó, hogy ez az ismertető is férfi, mint a többi. De lássunk egy angol könyvet is: *How to Write Correctly*. By Professor Duncan. Ebben a 92. lapon az olvasásra ajánlott könyvek közt *Austen Janka* író név így van közölve: *Jane Austen*, vagyis nem a keresztnév nélkül, utána pedig a férfi *Carlyle* neve csak így röviden. Ugyanez a női név a Toussaint—Langenscheidt angol nyelvet tanító leveleinek 105. (nagyobb) kiadásában a németül írt irodalomtörténeti szövegben emígy olvasható (német betűkkel, én azonban átirom): *Miss Austen* (3. Beilage 73), itt tehát a *Miss* szó jelöli a nőt.

Egy francia író névén ismeretes, mert *George Sand* volt az írói neve, de a franciák sem nevezik soha pusztán *Sand*-nak. Abry—Audic—Crouzet képes francia irodalomtörténetében például ez van az arcképe alá nyomtatva: „Portrait de *George Sand*”, ellenben férfi írók arcképe alatt csupán vezetéknévet is láthatunk: Portrait de *Balzac* (*Histoire illustrée de la Littérature Française* 546, 555). A *Scudéry* testvérek, *Georges de Scudéry* és *Madeleine de Scudéry* (*Scudéry György* és *Scudéry Magdolna*) közül is csak a férfi *Scudéry*, a nő *Mlle de Scudéry*, s ebben a névalakban a *Mademoiselle* szó pótolja a női keresztnévet, mint az angol nyelvben a *Miss* (uo. 128, 143; 134, 146). Arra a kérdésre, hogy ki szúrta agyon a francia forradalomban *Marat*-t, nem csupán a régi magyar nem válaszolhatott ilyen kurta módon: *Corday*, hanem a mai magyarnak is így kell felelnie: *Corday Sarolta*. Sőt nemcsak a magyar nem mellőzheti a női keresztnévet, a franciák is így mondják: „l’assassinat de *Marat* par *Charlotte Corday*”, azaz szó szerint lefordítva: *Marat* meggyilkolása *Corday Sarolta* által (*La révolution française. Encyclopédie par*

l'image. Hachette 44). A kis Larousse is ezt írja *Marat*-ról: „assassiné par *Charlotte Corday*”; az olasz lexikon szintén: „Venne pugnato (vagyis: agyonszúratott) . . . da *Carlotta Corday*” (Il novissimo Melzi); a német Knauer hasonlóképpen: „von *Charlotte Corday* erstochen” (Conversations-Lexikon).

Szinnyei szabálya tehát éppenséggel nem furcsaság. El kell fogadni, sőt ki is kell egészíteni, mert nemcsak a magyarban jelent a pusztá vezetéknév férfit, hanem más nyelvekben is. Nincs ennek semmi kapcsolata a nőknek közéleti szereplésével. *Corday Sarolta* cselekedete eléggé közéleti szereplés volt, halállal lakolt érte, mégsem említhetjük csupán vezetéknévén, mint áldozatát, *Marat*-t. *Szécsi Mária* hősieis várvédelmét is számon tartja mind a történelem, mind az irodalomtörténet, mégsem felelhetünk magával a *Szécsi* vezetéknévvel erre a kérdésre: Ki volt a murányi Vénusz? Ma is ez a felelet: *Szécsi Mária*. Továbbá ha valahol a termelőszövetkezetnek *Kovács Mária* az elnöke, őrá se beszélnek így a faluban ma sem: Minálunk *Kovács* az elnök. Ha pedig a megyei rendelőintézetben *Kovács Mária* a reumát gyógyító orvos, akkor sem *Kovács*hoz mennek a betegek, hanem *Kovács Mária*-hoz. Az újságban is azt olvastam, hogy valamilyen versenyben ezek a sportolók indulnak: „*Kazi Olga*, *Koncsek Jolán*, Varjú, Szécsényi és Csutorás” (Népszabadság 1961. június 17., 12. lap). Helyesen van így írva, és nem volna jó emígy: „*Kazi*, *Koncsek*, Varjú, Szécsényi és Csutorás”, mert ebből nem derülne ki, hogy az első két személy nem férfi, hanem nő.

Aki mindenáron kibúvót keres és egyezkedni akar, az természetesen előállhat azzal az okoskodással, hogy amikor először nevezzük meg a nőt, akkor oda kell tenni vezetékeve mellé az egyéni nevét is, de azután már bátran elhagyhatjuk a keresztnévét, mert úgyis tudja az olvasó vagy a hallgató, hogy nőről van szó. Figyeljük meg ezt is néhány irodalmi példán. Arany János elbeszélő költeményében, a *Murány ostromában* „a várnak asszonya” nem csupán az első említéskor *Szécsi Mária*, hanem később is mindig *Mária* vagy *Szécsi Mária*. Ugyanezt látjuk *Petőfi Sándornak* és *Tompa Mihálynak* szintén ezt a tárgyat feldolgozó költeményében is. A népballadában *Kádár Kata* hétszer van megnevezve, de egyetlenegyszer sem *Kádár*, mindig *Kádár Kata*. Ugyanígy Balzac regényének már a címéből tudjuk, hogy nő a hőse, *Eugénie Grandet*, s a regény végén mégis újra ilyen alakban olvassuk a nevét: „la pauvre *Eugénie Grandet*” (Collection Nelson 270), tehát itt is csak az apa *Grandet*, leánya vagy *Eugénie Grandet*, vagy *Eugénie*, de sohasem *Grandet*.

Némely nyelv a keresztnév helyett a nőnemű névelővel is rá tud mutatni arra, hogy a név viselője nő, ezért nevezheti a német például *Fedák Sárít* vagy *Ebner-Eschenbachnét* így is: *die Fedák*, *die Ebner-Eschenbach*. Hugo Viktor szintén így emlegeti Thénardier kocsmáros feleségét, *Thénardier-nét* Les misérables (A nyomorultak) című regényében: *la Thénardier* (l. Bornecque: Les chefs-d'oeuvre de la langue française des origines à nos jours. Prose. 144–8). Ezzel azonban már eljutottunk ahhoz, hogy az asszonyok elnevezésének módjáról is essék néhány szó, mivel ebben is akadnak olykor hibák.

Az elfogadott magyaros asszonynév-alakok ezek: 1. *Petőfiné*, 2. *Petőfi Sándorné*, 3. *Petőfiné Szendrey Júlia*, 4. *Petőfi Sándorné Szendrey Júlia*. 5. Lehetséges az is, hogy a leánykori név előtt csak egyetlen betű jelöli a férj nevéből alakult asszonynévet, azaz a *Petőfiné* vagy *Petőfi Sándorné* egyszerű *P.* betűvé rövidül, így: *P. Szendrey Júlia*. Hasonlóan írják *Csathóné* vagy *Csathó Kálmánné* *Aczél Ilona* helyett ezt: *Cs. Aczél Ilona*. 6. Végül teljesen el is maradhat annak feltüntetése, hogy az illető nő férjhez ment, tehát csupán

leánykori nevével jelöljük: *Szendrey Júlia, Szilágyi Erzsébet, Kaffka Margit*. Hibásak azonban a következő asszonynevek:

1. *Petőfiné* (vagy *Petőfi Sándorné*) szül. *Szendrey Júlia*. Ez a fölöslegesen betoldott szül., vagyis született a német *geb.*, azaz *geborene* utánzása. Ha a német azt mondja egy asszonyról, hogy „*sie ist eine geborene Müller*” (Duden Stilwörterbuch), ezt sem így kell magyarra fordítani: *született Müller*, hanem *Müller lány*, azaz leánykori vezetékneve Müller. Aki pedig magyar nemzetiségű, vagyis születésénél fogva magyar, akár nő, akár férfi, az se *született magyar*, hanem *magyarnak született*, ahogy Petőfi is mondja Pató Pál úrról: „Ő magyarnak születék.”

2. Nem helyesek az ilyen asszonynevek sem: *Szendrey Júlia férj. Petőfiné* vagy *Petőfi Sándorné*. Itt a *férj. a férjezett* szó rövidítése volna, csakhogy ez a betoldás is teljesen szükségtelen, mert ha valaki *Petőfiné* vagy *Petőfi Sándorné*, arról már úgyis tudjuk, hogy ki a férje. Különben *férjez* ige nincs is nyelvünkben. Amely nőnek férje van, az *férjes*, nem *férjezett* nő, nincs *férjezve* vagy *megférjezve*. Ha tehát valamely asszony a leánykori nevét akarja első helyre tenni, akkor is elegendő ennyi: *Szendrey Júlia Petőfi Sándorné*. Ez ugyan ma nem igen szokásos, de Arany János még említ hasonló példát: *Szilágyi Erzsébet Hunyadi Jánosné* (ÖM. Franklin, 1900. 10: 332). Vesszőt nem tanácsos az ilyen asszonynévnek két tagja közé tenni, mert a *Szabó Jánosné, Kovács Mária* vagy a *Kovács Mária, Szabó Jánosné* írásmódból azt gondolhatná valaki, hogy ez két személy.

3. Ellenkezik a magyar nyelvszokással a férj vezetéknevének a feleség keresztnévvel való ilyen összekapcsolása is: *Petőfi Júlia*. Ezt a szabályt nem dönti meg az, hogy Arany János is így fejezte be Rozgonyiné című balladáját: „Egy árva szó sem beszél Zsigmond győzedelmét; Mind a világ, széles világ *Rozgonyi Cicellét*.” A versben említett „Szentgyörgyi leánya” *Szentgyörgyi Cicelle* marad mindig; ha férjhez megy, *Rozgonyiné Szentgyörgyi Cicelle* lesz belőle. Arany János 1852-ben írta ezt a költeményét, de mint igazságszerető ember később, 1863-ban a maga szerkesztette Koszorú hetilapnak az asszonynevekről szóló cikkében arra is felhívta a figyelmet, hogy *Szilágyi Erzsébet* helyett nem lehet ezt mondani vagy írni: *Hunyadi Erzsébet* (i. h.). Nem hivatkozhat senki arra a kivételes esetre sem, hogy *Blaháné Reindl Ludovika* a *Blaha Lujza* nevet választotta színpadi nevéül, s ezt a nevet írta bele örökre a magyar színművészet történetébe (l. az általános és a szaklexikonok cikkeit, valamint a Képes Vasárnapnak 1943. aug. 10-i számában az 511. lapot). Újabban a kolozsvári rádió is szóvá tette, hogy Erdélyben efféle idegenszerű asszonynév-használat kapott lábra: *Molnár Istvánné* helyett *Molnár Anna* (Nyr. 82: 261). Csak akkor lehet *Molnár Istvánné* *Molnár Annának* nevezni, ha véletlenül az apjának is *Molnár* a vezetékneve.

Más nyelvekben rendes szokás az ilyen vezetéknev-csere. Például egy osztrák író neve *Marie von Ebner-Eschenbach*, ez azonban magyarul helyesen így van: *Ebner-Eschenbachné Dubsky Mária*, tehát nem *Ebner-Eschenbach Mária*, ahogyan tévedésből magam is írtam egyszer (MNy. 55: 266). Maupassant-nak *La parure* (Az ékszer) című elbeszélésében *Madame Loisel*, vagyis *Loiselné* szintén így mutatkozik be egy olyan barátnőjének, aki már régóta nem látta és nem ismeri meg az utcán: „*Je suis Mathilde Loisel*.” Minthogy az asszonynak leánykori vezetékneve az elbeszélésből nem tűnik ki, ezt a bemutatkozást így kellene magyarra helyesen lefordítani: *Matild* vagyok, *Loiselné*, vagy *Loiselné* vagyok, *Matild*, nem pedig így: *Loisel Matild* vagyok.

4. Hibásak az effajta asszonynevek is: *Petőfiné Júlia*, *Bresztovszkyné Lenke*, *Varsányiné Erzsébet* (MNy. 21: 152). Flaubert-nek egyik regénye a *Madame Bovary*, magyarul *Bovaryné*. De a Studium Világirodalmi Lexikonának *Bovaryné* címszavában így is olvashatjuk a hősnő nevét: *Bovary Emma és Bovaryné Emma*. E két utóbbi megnevezés rossz, mert a regény hősnője *Bovaryné Rouault Emma*, mint a regényből kiderül. A franciában persze lehet *Emma Bovary* is.

5. Végül nem szokásos nyelvünkben a férfi és a nő vezetéknevének ilyen kötőjeles összekapcsolása sem: *Petőfi-Szendrey Júlia*. A veszprémi alsóvárosi temetőben egy — *Ruttner Sándorné* emlékére készült — régi szép szoboralak talapzatára is ez van rávésve: *Ruttner-Ferenczy Jozefának*. Már Arany János hibáztatta említett cikkében az efféle asszonyneveket: *Hunyadi-Szilágyi Erzsébet* (i. h.). Minálunk is vannak kötőjellel összefűzött kettős családnevek (például *Konkoly-Thege Miklós*, *Szádeczky-Kardoss Lajos*). A házastársak vezetéknevéből azonban nem szoktunk ilyeneket alkotni. Azt hiszem, a németben szokásos az ilyesmi, bár irodalmi példám nincsen rá, de a franciában hasonló a *Joliot-né Curie Irén* asszonynevnek ez a formája: *Irène Joliot-Curie*.

Befejezésül még csak azt teszem hozzá, hogy a *Petőfi asszony* kifejezés egyáltalában nem járatos a magyarban, sőt köznyelvünkben ma már a régi *Petőfiné asszony* sem. Mégis olvashatunk leginkább az újságokban ilyen idegen asszonyneveket: *Aziz asszony*, *Bandaranaike asszony*, *Diak asszony*, *Djuanda asszony*, *Curie asszony* (ez Curie Irén édesanyja), *Récamier asszony*, *De Gaulle asszony*, *Hruscsova asszony*, *Hruscsovné asszony*, *Kennedyné asszony*. Ezeket is így kellene írni: *Azizné*, *Bandaranaikéné*, *Diakné*, *Djuandáné* (feltéve, hogy *Aziz*, *Bandaranaike*, *Diak*, *Djuanda* a férjnek a neve), *Curie-né*, *Récamier-né*, *De Gaulle-né*, *Hruscsovné*, *Kennedyné*. Ez felel meg a jelenkori magyar nyelv-szokásnak.

Nagy J. Béla

Az állítmány egyeztetése az értelmezős szerkezetekkel

Leíró nyelvtani irodalmunkban nemrégiben nagyon megelégnünk az érdeklődés az értelmező mibenléte iránt. A hagyományos felfogás revíziója során egyesek úgy vélekedtek, hogy az értelmezős szerkezetek — főleg a főnévi utótagúak — nem alárendelő, jelzős szintagmák, hanem mellérendelt szerkezetek, azaz halmozott mondatrészek. (L. erről részletesebben: Nyr. 84: 488.) A két nézet közti ellenmondást szerencsés módon oldja fel Károly Sándor szép tanulmánya (Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. NyttudÉrt. 16. sz.). Károly Sándor meggyőzően mutatja ki, hogy a szóban forgó szintagmák elsősorban alárendelő természetűek: a *Mátyást*, a *királyt*-féle szerkezetek tagjai között közvetlen viszony (azonosítás) áll fenn. A halmozott mondatrészek (pl.: *Mátyást és a királyt*) közt nem találunk közvetlen viszonyt: ezek csupán közvetett viszonyban vannak egymással, egy harmadik tagon (pl.: *látta*) keresztül. Ám ilyen közvetett viszony a *Mátyást*, a *királyt* (*látta*)-féle szerkezetek tagjai között is fölfedezhető. Ebből a szempontból tehát az úgynevezett azonosító értelmezős szerkezetek mégiscsak hasonlítanak a halmozott mondatrészekhez. (L. i. m. 20—2.)

Az értelmezős szerkezeteknek a halmozott — egymással többnyire kapcsolatos viszonyban álló — mondatrészekkel való rokonságát jól mutatja az a körülmény is, hogy ha egy — főleg úgynevezett azonosító — értelmezős szerkezet a mondatban az alany vagy a tárgy szerepét tölti be, az állítmány sokszor nem csupán az értelmezett szóhoz, hanem az értelmezőhöz is igazodik. Tehát — ha alanyról van szó — az értelmező is hatással lehet az állítmánynak számbeli (esetleg személybeli) egyeztetésére, ha pedig tárgyként áll ez a szerkezet, az értelmező is „beleszólhat” abba, hogy alanyi vagy tárgyas ragozásba kerüljön-e a mondat igei állítmánya. S ha más egyeztetést kívánna az értelmezett szó, mint az értelmező, máris bokros nyelvhelyességi problémával állunk szemben. Az ilyen esetek nem is ritkák, nyelv művelő irodalmunk azonban még alig-alig figyelt föl rájuk (vö.: Anyanyelvi műveltségünk 46—7).

I. Az állítmány egyeztetése az értelmezős alannyal

1. Ha a mondatnak két vagy több egyes számú alanya van, az állítmány többnyire egyes számban áll, de értelmi egyeztetéssel kerülhet többes számba is, főleg akkor, ha az alanyok személyek, és az állítmány nem előzi meg őket (1. legutoljára: Magyar nyelvhelyesség¹ 233 kk., i. m.² 246 kk.). Előfordulhat azonban, hogy az egyes számú alanyokhoz közös értelmező csatlakozik. Dengl ezzel kapcsolatban a következőket állapítja meg: „Ha több tulajdonnévnek közös értelmezője van, akkor az értelmező is, az állítmány is többesszámban áll, pl. *Kovács és Révay igazgatók* (nem: igazgató!) *végigjárták* valamennyi osztályt” (Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 193). Hasonlóképpen nyilatkozik erről az esetről Bencédy József is, a következő példát hozva fel: „*Kovács és Szekeres mérnökök* minden reggel *végigjárták* a gyár összes műhelyét” (Fogalmazás, nyelvhelyesség, stílus 2: 96). Bár az idézett mondatokban nem értelmezős, hanem jelzős alany van, az említett nyelvhelyességi szabály alapján véve helytálló. Egyrészt a két vagy több tulajdonnévre vonatkozó foglalkozásnevet, illetőleg ehhez hasonló más köznevet — akár értelmezőként, akár a tulajdonnévek jelzett szavaként szerepel a mondatban — többes számba kell tennünk akkor, ha fogalmazásunk másképp félreérthető volna, azaz a foglalkozásnév stb. egyes száma azt a látszatot kelthetné, hogy csak a mellette álló tulajdonnévre vonatkozik (Imre Samu: Magyar nyelvhelyesség¹ 263—4, i. m.² 276—7; vö.: Tompa József: Nyelvünk a reformkorban 390). Másrészt a többes számú értelmező után után hatna az egyes számú állítmány. A vizsgált esetben tehát a tulajdonképpeni alanyok (több egyes számú alany) felől az állítmány egyes és többes számba is kerülhetne, az alanyok közös értelmezője azonban csak az utóbbi megoldást teszi elfogadhatóvá, mint például ezekben a mondatokban is: „*Tiszay Magda és Jámor László, a budapesti Állami Operaház szólistái* búcsúhangversenyt *a d t a k* a Lvovi Állami Operaházban” (Szabad Nép 1956. ápr. 6.; uo. értelmező nélkül ugyanez a két alany egyes számú állítmányt vonz: „*Tiszay Magda és Jámor László* Lvovból Kievbe *u t a z i k*”); „*Fritz Berger és Kurt Heckl, az egyik simmeringi gyár dolgozói* boldogan *m e s é l i k*, hogy az ottani kommunista és szociáldemokrata párt küldöttei” (Népszabadság 1961. júl. 25. 2).

Az efféle egyeztetés tehát ahhoz a helyzethez hasonlít, amelyben két egyes és egy többes számú alanyt többes számú állítmány követ. Sőt az értelmező többes száma még erősebb hatással is lehet az állítmány egyeztetésére,

többes számúvá teheti az alanyokat megelőző állítmányt is: „A vendégek fogadására *megjelentek A. B. Arisztov és N. A. Muhitgyinov, az SZKP Központi Bizottsága elnökségének tagjai*” (Esti Hírlap 1960. nov. 6. 1). Márpedig ha az állítmány megelőzi az egyes számú halmozott alanyokat, egyes számba szokott kerülni. Ez az egyeztetési szabály olykor erősebbnek bizonyul a többes számú értelmező hatásánál; pl.: „Több mint két hete *vendégszerepelt* a Szovjetunióban *Tiszay Magda és Jámbor László, a Magyar Állami Operaház művészei*” (Szabad Nép 1956. ápr. 17. 4); „Így *cselekedett* Kecskeméten néhány hónappal ezelőtt *a fiatalok K. I. és felnőtt korú társa, K. S. Klapka utcai lakosok*” (Petőfi Népe 1958. okt. 25. 6); „Az angliai Doncasterben nemrég *ünnepeelte* 95. születésnapját *Elisabeth és Martha Markham, feltehetőleg a világ legidősebb ikrei*” (Népszabadság 1960. jún. 30. 6). De ezekben a mondatokban is helyénvalóbb volna a többes számú állítmány. Természetesen még kevésbé helyes egyes számba tenni az állítmányt akkor, ha követi az alanyokat. Ezt az egyeztetési hibát csak némileg mérsékli az a körülmény, ha a többes számú értelmezővel bővített egyes számú alanyok után egyes számú értelmezővel bővített egyes számú alanyok is állnak; pl.: „Ezt követően *Szepesi György és Gulyás Gyula, a Magyar Rádió sportriporterei, Baróti Lajos labdarúgó-szövetségi kapitány, Németh Imre, a londoni olimpia kalapácsvető-bajnoka, Csanádi Árpád, a Magyar Olimpiai Bizottság titkára ... tart* előadást” (Népsport 1960. júl. 17. 3).

2. Ha a két vagy több egyes számú alanynak olyan közös értelmezője van, amely valamilyen oknál fogva egyes számú — többnyire azért, mert számjelzős főnév vagy gyűjtőnév —, a kétfajta egyeztetési lehetőség: az egyes és a többes számú állítmány közül az értelmező egyes száma az előbbit javallja, bár ilyenkor a többes számú állítmány használata sem tekinthető igazában hibának. Bencédy József így ír egy ide vonható mondat elbírálásáról: „A z állítmány és az alany helyes egyeztetését szorgalmazza a MN. [= Magyar Nemzet 1954.] ápr. 18-i és máj. 23-i megjegyzése. Az elsőben nincs igaza az írónak. Ebben a mondatban: »*Petőfi Sándor és Jókai Mór, irodalmunk e két nagy alakja, ifjúkorukban Pápán tanultak a református kollégiumban*« lehetséges ugyan másfajta egyeztetés is: »... *ifjúkorában Pápán tanult.*« — de az előbbi sem kifogásolható” (Nyr. 79: 467). Én azért hozzátenném: az egyes számú állítmány (és birtokos személyrag) mégis jobban illik a mondatba, mivel az alanyok közös értelmezője is egyes számú.

3. S hogyan alakul az egyeztetés akkor, ha az előbbi szerkezetnek a fordítottjával állunk szemben: a mondatnak egy egyes számú alanya van, s ehhez két vagy több egyes számú, halmozott értelmező csatlakozik? Ilyenkor az alany rendszerint számjelzős főnév vagy gyűjtőnév.

Mint hogy az állítmány elsősorban a tulajdonképpeni alanyhoz igazodik, az egyetlen egyes számú alany egyes számú állítmányt kíván meg. Ilyen szabályos egyeztetést találunk például a következő mondatokban: „*Két társnője, Judit és Edit is hallatott* magáról” (Esti Hírlap 1961. jún. 8. 3); „A pécsi Orvostudományi Egyetem *két tanára, dr. Kerpel Frónius Ödön, a gyermekklinikai igazgatója és dr. Donhoffer Szilárd, a kórélettani intézet és tanszék vezetője* nemzetközi tudományos tanácskozássra Angliába *utazik*” (Népszabadság 1961. jan. 17. 10); „A bányászváros volt NB II-s csapatát ugyanis, miután az N. Bányász kiesett, *négy játékosa — Czece, Horváth, Kőröshegyi és Máté —*

el h a g y t a” (Népsport 1960. dec. 15. 2). Nem is alakulhat másképp az egyeztetés akkor, ha az állítmány megelőzi az értelmezős alanyt; pl.: „De a munkában és a vidámságban nem *m a r a d* el a többiek¹től a másik két kísé²gítő brigádtag, Kovacsics Lenke és Gödri Ilus sem” (Pápai Napló 1961. júl. 23. 3). Ugyancsak mindig egyes számú az állítmány, ha az alany és az értelmezők között helyezkedik el: „Két vendég érkezett, Laci és Feri”.

Am előfordulhat, hogy az alany halmozott egyes számú értelmezőit a mondat megfogalmazója alanyként fogja fel, s elfeledkezve az igazi alanyról, azt az egyeztetési szabályt követi, mely szerint több egyes számú alany után az állítmány többes számba is kerülhet. Így persze olyan pongyola egyeztetés jön létre, mint a „Sok ember gyűltek össze”-féle mondatokban. Ez főleg akkor szembetűnő, ha az értelmezőnek az alanytól és a mondat további részétől való elkülönülése, különállása olyan fokú, hogy erre a körülményre az írásban az értelmező után tett vessző vagy pedig az értelmezőnek gondolatjelek közé foglalása is utal (az értelmező írásjelezésére vö. Károly Sándor: Nyr. 80: 411; Nagy J. Béla: Nyr. 81: 415). Idézek néhány ilyen példát: „Két budapesti fiatal, Csepregi György és Szegszárdi Mihály, néhány héttel ezelőtt azzal t á v o z t a k el szüleik lakásáról, hogy kirándulnak a Mátyás-barlangba” (Népszabadság 1961. máj. 10. 8); „Két napszámos, egy fiatal, meg egy öreg, h o r d t á k kifelé a zsákokat a gazda kamrájából” (Móricz: Égi madár. Elbeszélések. 1960. 176); „A két ember — a feltaláló és a világ első helikopter pilótája — akik megvalósították Leonardo da Vinci évszázados álmát, az emelő légesavaral való repülést — Budapestén é l n e k” (Hétfői Hírek 1958. szept. 7. 7); „Két barát, anyagbeszerző és fogorvos, akik csak hét végén tartózkodnak Pesten, szép albérleti szobát k e r e s n e k” (Népszabadság 1961. júl. 19. 11; apróhirdetés). A két utóbbi mondatban az állítmány többes számba kerülését az a körülmény is előmozdította, hogy a két egyes számú értelmező és az állítmány közé vonatkozó mellékmondat ékelődött, amelyben értelmi egyeztetéssel már többes számba csúszott át a vonatkozó névmási alany és az állítmány (vö. Tompa József: Nyr. 78: 176). De semmi sem mentheti a következő mondat hibás egyeztetését: „Az NDK 15 gyorskorcsolyázója — köztük Helga Haase olimpiai bajnok³ és Kuhnert — Svédországban k é s z ü l n e k a gyorskorcsolyázó idényre, az Európa- és a világbajnokságra” (Népsport 1960. nov. 21. 4). Itt ugyanis nem csupán amiatt indokolatlan a többes számú állítmány, mert a gondolatjelek közé fogott, a kiejtésben mélyebb hangfekvéssel és nagyobb szünettel elkülönített értelmező nemigen lehet hatással az egyeztetésre. Az egyeztetés helytelen volta különösen azért kirívó, mert az értelmező az alanynak csak egy részére vonatkozik. Az ilyen értelmező — amelyet leginkább részleges értelmezőnek nevezhetnénk — semmiképp sem versenyezhet az alannyal, s ezért nem szabad figyelembe vennünk az állítmány számbeli egyeztetésekor.

Ha azonban az értelmező kevésbé közbevetett jellegű, nem nagyon bántó a többes számú állítmány sem; pl.: „A vidám hancúrára többen összegyűltek az udvarra, a szomszédok átkukkantottak a kerítéseken, a csintalan fehérnép, az Ágnes meg a Panni k i s z a l a d t a k az edényelmosogatásból” (Mikszáth: Különös házasság. 1956. 5); „A két Vida gyerek, Zoli és Feri például Pápan d o l g o z n a k” (Pápai Napló 1961. júl. 23. 3). Az erős hangsúlyú, kettősponttal bevezetett halmozott értelmező pedig szinte csábít arra, hogy az egyeztetéskor halmozott alanyként kezeljük, s ezért a rá következő állítmány nemegyszer többes számba kerül: „A vitákat a két tanszékvezető : Dr. Koltay-

Kastner Jenő és Dr. Halász Előd felváltva vezet i k' (egy intézeti jelentésből); „Három fiatalember : Károly, Béla és György együtt dolgoztak és együtt lottóztak háromszor négy szelvénnel” (Népszava 1961. jún. 25. 6); „A mélységből két szembeötlő csúcs : a Rám-hegy és az Árpádvára emelkednek ki erőteljesen” (Cseke László: Visegrád. Második, bővített kiadás. 1959. 151). Persze ha halmozott alanyt fogjuk is fel a halmozott egyes számú értelmezőket, akkor is gyakoribb az egyes számú állítmány, hiszen a több egyes számú alanyal is ez egyezik természetesebben. S a kettőspont használata sem indokolhatja a többes számú állítmányt akkor, ha ez megelőzi a halmozott értelmezővel bővített alanyt, tehát hibás az ilyen mondat szerkesztés: „Vidáman integetnek a Ferihegyi repülőtéren az indulás előtt a magyar úszócsapat három nőtagja : Boross Kató, Madarász Csilla és Killermann Klára” (Népsport 1960. aug. 23. 2).

4. A számjelzős főnévvel vagy gyűjtőnévvel kifejezett alanyt többes számú értelmezője is lehet. Az állítmány ilyenkor szabályos egyeztetéssel egyes számba kerül. Ez az egyeztetés járja akkor, ha az értelmező közbevetés jellegű (s esetleg részleges értelmű is). Például: „Helyettük több száz főnyi fehér, természetesen zömmel belgák, éltet meg a belga fővárosba távozó Csombót” (Esti Hírlap 1960. dec. 6. 5); „A versenyzők zöme, köztük az atléták is, 21-én indul ugyancsak repülőgépen a nagy nemzetközi találkozó színhelyére” (Népsport 1960. aug. 18. 2); „Az AP, a Reuter és az AFP egybehangzóan jelentette, hogy a puccsisták katonasága — főleg ejtőernyős alakulatok — a nap folyamán körülfárta az elnöki palotát” (Népszabadság 1960. nov. 12. 1); „A Müller SC tagadhatatlanul bájos, s jóképességű két csapata — 8–10 éves kisfiúk — mérkőzött itt kora délután” (Pápai Napló 1961. júl. 7. 8); „A világon az egyetlen életben levő ötös ikerpár — az argentinai Dilligenti család gyermekei — szombaton ünnepelte 18. születésnapját” (Esti Hírlap 1961. júl. 18. 6). Hasonlóképpen bírálhatjuk el azokat a mondatokat is, amelyekbe az alany után közbevetésszerűen több többes számú értelmező, illetőleg egyes és többes számú halmozott értelmezők ékelődnek be: „Igen sok más politikai fogoly — munkások, parasztok, mérnökök, orvosok, írók — szenved már 1959 óta vizsgálat nélkül a damaszkuszi börtönben” (Népszabadság 1961. jún. 10. 4); „A templom világhírű sok kincse — egy Tintoretto-festmény, Canaletto freskója és több más XVI. századbeli olasz mester festményei — súlyosan megrongálódott” (Esti Hírlap 1961. júl. 19. 6). Csakis egyes számú lehet az állítmány akkor, ha megelőzi a többes számú értelmezővel bővített egyes számú alanyt: „Egymásra néz a sok vitéz, A vendég welsz urak” (Arany: A walesi bárdok). Így alakul az egyeztetés akkor is, ha az állítmány az alany után, de az értelmezők előtt van: „Az út mellett néhány pusztai ház állt, istállók, juhakol, béresházak, ispánlak” (Mikszáth: Noszty I : 68; a két utóbbi mondatot Károly Sándor idézi az akadémiai leíró nyelvtan mondattani részének kéziratában olyan példaként, amelyben az értelmező számbelileg nem egyezik meg az értelmezett szóval).

Ha azonban az állítmányt megelőző értelmező ki van emelve, nem tekinthető hibának a többes számú állítmány használata sem: „Csaknem száz fiatal atléta, a KISZ szervezet tagjai fogadták itt nagy szeretettel a népszerű versenyzőt” (Népszabadság 1961. márc. 18. 12). Figyelemre méltó, hogy itt az egész értelmezős szerkezet hangsúlyos, kiemelt, az értelmezőt az állítmánytól szünet nem választja el, s így az még inkább az alany illúzióját keltheti. Az

írásban nem is kell vesszőt tennünk utána (vö. Károly Sándor: Nyr. 80 : 412). De a nem közbevetett értelmező más esetben is vonzhat többes számot: „...*a két szobalány, Paco testvérei útban voltak a mozi felé*” (Hemingway: A Kilimandzsáro hava. Elbeszélések. Ford.: Szász Imre. 1960. 71); „*Két, három dal, a maga nótái, Ellen, nagyon tetszettek neki*” (E. Brontë: Üvöltő szelek. Ford.: Sötér István. 1961. 115). Így talán nem lett volna feltűnő a többes számú állítmány ebben a mondatban sem (főleg ha kettőspont vezette volna be az értelmezőt): „A következő két dolgozat, Rácz Endre és Imre Samu írásai még szorosabb összefüggésben *van* egymással, mint Kovalovszky és Tompa cikke” (egy lektori jelentésből). Indokolhatja az állítmány többes számát az a körülmény is, ha az alannak több különböző — egyes és többes — számú kiemelt értelmezője van: „Az ország túlnyomóan nagy többségű neológ és szabadelvű rétege, különösen *a munkásság, a kibuzt parasztság és az értelmiség, s ezek között is elsősorban az európaiak elutasítják az orthodoxia elvét*” (Népszabadság 1961. jún. 20. 6).

Nemegyszer azonban olyan esetben is találkozni többes számú állítmánnyal, amikor az egyes számú alannak közbevetett, többnyire gondolatjellel, illetőleg mélyebb hangfekvéssel és nagyobb szünettel elkülönített többes számú értelmezője van. Ez kétségtelenül helytelen egyeztetés. Íme néhány példa: „A sportszerű *közönség — a Bizományi Áruház dolgozói — szintén nyertek*” (Népsport 1960. jún. 24. 3); „A járdaszigeteknél az utat hosszában új anyagú *csikozás — a sárga színű aszfalt csíkjai — osztják ketté*” (Népszabadság 1960. jún. 29. 3); „Kérdésekre válaszolva a szövivő kijelentette, hogy Csombe Coquilhatville-ben letartóztatott kíséretének *három tagja — mindhárman belga állampolgárok — olyan politikai tanácsadóknak bizonyultak, akiknek a Biztonsági Tanács február 21-i határozata értelmében el kell hagyniuk Kongó területét*” (Népszabadság 1961. máj. 4. 4); „*Valamennyi utcai árus — a virágkereskedők, iparcikk-kereskedők és élelmiszerkereskedők — kizárólag állandó telephelyükön árusíthatnak*” (Hétfői Hírek 1960. nov. 28. 3). Lőrincze is megrója a többes szám használatát a „Tartós békéért, népi demokráciáért!” című lap következő mondatában: „Április 18-án Baltimoreban (Maryland állam) *öt asszony, a marylandi békehívek bizottságának tagjai, a lakosság körében 3000 aláírást gyűjtöttek* arra a tiltakozási ívre, amely a koreai háború azonnali beszüntetését követeli” (Nyelv és élet 71). Még nagyobb ez a hiba akkor, ha az értelmező zárójelben van. Károly Sándor találóan állapítja meg, hogy az efféle zárójelbe tett kifejezések sokszor már eltávolodnak az értelmező fogalmától, s a mondatba csak nagyon lazán illeszkednek be (Nyr. 80 : 413—4). Tehát semmiképpen nem vehetik át az alany szerepkörét, az állítmány egyeztetése szempontjából sem. Mégis olvashatni ilyen kirívóan helytelen mondatokat: „Ám 3—4 *férfi (a csomagoló vezetői)* mégis részt *vettek* ezen” (Pápai Napló 1961. márc. 8. 8); „jelenleg Nyugat-Európa és Amerika nyelvészeinek *jelentős része (a népi demokráciák és a Szovjetunió egyes nyelvészei is)* azt *tartják*, hogy ezek elavultak” (I. OK. 16 : 361).

5. Most vizsgáljuk meg az előbbi értelmezős szerkezetek fordítottját! Hogyan alakul az egyeztetés akkor, ha többes számú alanyhoz egyes számú értelmező csatlakozik?

a) Először azt az esetet vesszük szemügyre, amelyben a többes számú alannak egy egyes számú értelmezője van. Ez az értelmező rendszerint szám-

jelzős főnév vagy gyűjtőnév. Az állítmány ilyenkor a valódi alanyhoz igazodva többes számba kerül. Ez a szabatos egyeztetés akkor, ha az értelmező közbevetés jellegű (s esetleg részleges értelmű is), mint például a következő mondatokban: „Bár étkezési verseny nem folyik a sportolók között, könnyű volt megállapítani, hogy a 10-es számú ebédlő látogatói — 650 távol-keleti sportoló — étvágy dolgában *le gy ő z ne k* mindenkit” (Esti Hírlap 1960. szept. 9. 6); „A tünemények — közöttük igen sok diák — hangosan *ki á l t o t t á k*: Gestapo! Gestapo!” (Népszabadság 1960. jan. 4. 1–2); „Örkényben a *Weiner-telep lakói — 35 család* — azzal a kéréssel *for d u l t a k* a tanácshoz, hogy vezessék be hozzájuk a villanyt” (Népszabadság 1961. jún. 1. 9); „Halálhírét *néhai barátai*, a magyar háborús uszítók vezérkara, hónapokig még közölni sem *e n g e d t é k* a magyar lapokban” (Népszabadság 1959. jún. 25. 8). Lényegében ugyanígy áll a dolog az alanyi funkcióhoz közel járó számállapothatározó egyes számú „részleges” értelmezőjével kapcsolatban is (itt jegyezném meg, hogy ilyenkor az értelmező nominativusi formája is mutatja, hogy a számállapothatározó alakú mondatrészt funkcióját tekintve inkább alany már, mint határozó; vö. a később idézett ilyenféle mondatokkal is); pl.: „A nagygyűlés után körülbelül *ezren, köztük sok egyetemi hallgató*, a parlament épülete felé *v e t t é k* útjukat” (Népszabadság 1961. jan. 6. 5). Mindenképpen többes számú lesz az állítmány akkor, ha megelőzi az alanyt, vagy legalábbis az értelmezőt: „*vadkecskék . . . mutatkoznak, egy egész csapat*” (Mikszáth: Noszty 1 : 115; idézi Károly Sándor az akadémiai leíró nyelvtan mondatnani részének kéziratában).

A többes számú alany egyes számú értelmezője tulajdonnév is lehet. Ez szinte mindig részleges értelmező. Az állítmány szabatos egyeztetéssel csak többes számba kerülhet: „Azok a *szenátorok*, akiknek a felesége áldott állapotban volt, *így Augustus apja, Octavius is, ki j á t s z o t t á k* a kegyetlen döntést” (Népszabadság 1960. dec. 25. 18); „Este a banketten a *német versenyzők, különösen Germar* [,] nagyon *kedvesek voltak* hozzánk” (Népsport 1961. jún. 12. 4); „A bemutató kedves színfoltja volt, hogy vetítés után az *olasz delegáció tagjai — köztük Gina Lollobrigida —* név szerint *k ö s z ö n t ö t t é k* a szovjet olimpiai bajnokokat” (Népszabadság 1961. júl. 15. 8).

Rendkívül suta az olyan fogalmazás, amely az állítmányt a közbevetett vagy részleges értelmező egyes számához igazítja. Ezt tapasztalhatjuk a következő mondatokban: „A siker *legjobb fokmérője* — ezúttal a Szinnyei Merse Gimnázium *néhány diákja türelmetlenkedett*” (Népsport 1960. nov. 22. 1); „Hitler nyíltan kijelentette, hogy »értékesnek« tartja Hörbiger »Világjég-tanát«, és nyomására *komoly tudósok — például Lenard, a röntgen-sugarak egyik felfedezője —* is kedvezően *nyilatkozott* erről az örültségről” (Esti Hírlap 1960. nov. 6. 3).

b) A többes számú alanyhoz több egyes számú értelmező is csatlakozhat. Ilyenkor azon kívül, hogy az alany többes számú állítmányt kíván maga mellé, ezt az egyeztetést a halmazott egyes számú értelmezők is lehetővé teszik, még akkor is, ha alanynak tekintenénk őket. Ezért természetesen, hogy az ilyen fölépítésű mondatok nagy részében többes számú állítmányt találunk: „A *műsorban fellépő művészek — Tompa Sándor, Fónay Márta, Psota Irén, Gena Pruss, dr. Hegedűs János és Gárdos Miklós operaénekes —* arra *v á l l a l k o z t a k*, hogy egyetlen este, három helyen állnak dobogóra” (Esti Hírlap 1961. jan. 29. 8); „*Múzeumokból előszedett és rendbehozott autók — köztük egy 1898-ban készült magyar csomagszállító és egyéb, valaha díjnyertes autó, még személyszállító*

quadricikli is — *vonultak* végig, füstöt okádva” (Népszabadság 1961. jún. 13. 12); „*A Pethő-testvérek — Györgyi és Ildikó — tagjai* még ennek az »elsődleges közösség«-nek” (Pápai Napló 1961. máj. 10. 7). Hasonló példa (vö. az a) pontban mondottakkal): „*Heten — Ferling, Kiss, Polgár, Stift, Ferencz, Rácz és Kormos* — valamennyi mérkőzősen *szerепелtek*” (Népsport 1961. júl. 18. 2). Helyesebb hát, ha ilyenkor a kiemelt értelmezőket is többes számú állítmány követi: „A legújabb jelentések szerint a *jugoszláv versenyzők, Trifunovics és Ivkov* sem *indultak* a bergenlandi sakkvilágbajnoki zónaversenyen” (Népszabadság 1960. nov. 24. 12).

Olykor mégis egyes számú állítmányt olvashatni a többes számú alanyt bővítő — nem közbevetett — egyes számú halmozott értelmezők után. Ebben az esetben hasonló alaki egyeztetéssel van dolgunk, mint „A gyerekek, édesapjuk és édesanyjuk kirándulni ment” típusú mondatokban. Például: „Az ifjabbak szervezetét, a 99 beremendi kisdobost és a 237 úttörőt ugyancsak *pedagógusok, egy csapatvezető és 8 rajvezető tanító irányítják*” (Népszabadság 1961. jún. 7. 7); „*a magyar megbízottak, dr. Terpitkó András, a KK-bizottság magyar tagja és Honti György, az MLSZ főtitkára* azzal *utazott* Bécsbe, hogy a magyar bajnokságok lebonyolítását, valamint a VB-re való felkészülést semmi más szempontnak nem rendelik alá” (Népsport 1961. jan. 29. 1); „*Debrecen testőrvárosai: a lengyelországi Lublin, a romániai Jasi és Nagyvárad* is küldöttséggel *képviseleti* magát a debreceni ünnepségen” (Pápai Napló 1961. jún. 25.). De ezekben is helyesebb volna többes számba tenni az állítmányt. Még jobban rászorulnak erre a javításra a közbevetett vagy részleges értelmezőjű mondatok; pl.: „*a belsők* mindannyian — *de elsősorban a középcsatár, Kruiver és a jobbösszekötő, H. Groot* — *nagyszerű lövők!*” (Népsport 1961. márc. 24. 2). Természetesen többes számba kell kerülnie az állítmánynak akkor is, ha megelőzi az alanyt, illetőleg az értelmezőket: „*Eljöttek barátai is, Pista és Jóska*”; „*Barátai is eljöttek, Pista és Jóska*”.

6. Az alany értelmezője az állítmánynak nem csupán számbeli, hanem nagynéha személybeli egyeztetésére is hatással lehet. Tompa József az akadémiai leíró nyelvtan mondatlani részének kéziratában a következőket jegyzi meg: „Egész kivételesen az alany értelmezőjével vagy hasonló határozóval is egyezhet az állítmány, vö. »Hogy *ily férjia*k, — *mint mi*, egymásra *leltünk*, csak szerencse» (Brecht—Hajnal: Állítsátok meg 99).” Többnyire azonban figyelmen kívül hagyjuk az értelmező személyét az állítmány egyeztetésekor. Az alanyt, illetőleg az értelmezőt megelőző állítmány személyben is csak az alannal egyezhet meg. Közbevetés esetén is az efféle egyeztetés járja; vö.: „S bár a versenybíróság holtversenyt hirdetett ki, *többen — mi magunk* is — Kiss Lajost *látják* elsőnek áthaladni a célvonalon” (Népsport 1961. máj. 22. 3).

II. Az állítmány egyeztetése az értelmezős tárggyal

1. Nyelvtani irodalmunk azt tanítja, hogy ha az állítmányhoz több tárgy kapcsolódik, s köztük határozott is, határozatlan is akad, „akkor a legközelebbi tárgy szerint alakul az állítmány személyragja” (Klemm: TörtMondt. 132; hasonlóképpen nyilatkozik H. Molnár Ilona az akadémiai leíró nyelvtan mondatlani részének kéziratában). Ilyen egyeztetést találunk például a követ-

kező mondatokban: „Szép *versenyt*, jó *eredményeket*, esetleg egy-két tehetséges atléta *felbukkanását* v á r t á k az atlétika szakemberei a diósgyőri kétnapos középiskolás megyei bajnokságtól” (Népsport 1961. máj. 29. 3); „... a kormány ... rendeletileg e l t ö r ö l t e a heti munkaszüneti napot és minden más ünnepnapot” (Népszabadság 1961. máj. 23. 4); „... az üzlet a Műszaki Egyetemet, az Agrártudományi Egyetemet, a Kertészeti Főiskolát, valamint harminc közép-és általános iskolát lát el tankönyvvvel” (Hétfői Hírek 1960. dec. 27. 3); „Az AP jelenti Temucóból, hogy a Puerto Saavedra-i rendőrség l e t a r t ó z l a t o t t egy araukán-indián kuruzslót és több más társát” (Népszabadság 1960. jún. 24. 8). Ettől eltérő egyeztetésre csak ritkán akad példa; vö.: „... a XI. kerületben öt éven belül minden gyárat és a legtöbb épületet ezzel a módszerrel f ü t e n e k majd” (Esti Hírlap 1960. jan. 7. 3); „A Budapesten eladásra kerülő sör felét, vagy ha lehet, még ennél is többet, palackozva á r u l j á k majd” (Esti Hírlap 1961. jún. 1. 6). Az első mondat állítmányának alanyi ragozását alkalmasint az a körülmény magyarázza, hogy a névelős felsőfokú tárgy mellett egyesek alanyi ragozással élnek (vö. erre nézve Kardos Albert: Nyr. 56: 121; Dengl: Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus 195). A második mondatban pedig valószínűleg amiatt került tárgyas ragozásba az állítmány, mert a hozzá közelebb levő határozatlan tárgy némileg közbevetésszerű.¹

Nyelvművelő irodalmunk azonban hasonló esetekben némileg más megoldást ajánl. Deme László az utolsó tárggyal való egyeztetést kényszermegoldásnak nevezi, s azt javasolja, hogy hozzuk ilyenkor egy szintre a tárgyakat: tegyük mindegyiket határozottá vagy határozatlanná (Nyr. 84: 432—3). Lőrincze Lajos a következőket írja „A »Tartós békéért, népi demokráciáért!« nyelvéről” című cikkében: „Gyakran találkoznak a fordítók azzal a problémával, hogy az állítmányul szolgáló igének a mondatban levő határozott és határozatlan tárgytól függően egyszerre alanyi és tárgyas ragozásának is kellene lennie. [Bekezdés.] Pl. »Az amerikaiak kínai területet, Taivant foglalták (foglaltak?) el.« Az indogermán nyelvekben nincs ilyen különbség, minthogy nem ismernek alanyi és tárgyas ragozást. A magyarban többféle mód lehet ennek a megoldására. »Az amerikaiak kínai területet foglaltak el, Taivant.« — »Az amerikaiak azzal, hogy Taivant elfoglalták, kínai területet foglaltak el.« — »Az amerikaiak, mikor Taivant elfoglalták, kínai területet foglaltak el.«” (Nyelv és élet 71). — Berrár Jolán pedig ilyen tanácsot ad: „Figyeljük meg ezt a mondatot: »Fiának több könyvet, köztük *Petőfi verseit* is m e g v e t t e.« Érezzük, hogy sántít a kifejezés. Miért? *Petőfi verseit* ez határozott tárgy, helyes mellette a *megvette*, a tárgyas igealak. De az előző tárgy, a *több könyvet* már határozatlan (nem tudjuk, melyik könyvekről van szó), ez tárgyatlan ragozást kívánna: *vett*. Ezért érezzük felemásnak a mondatot. Helyesebb ilyenkor szétválasztani a különböző természetű tárgyakat, s mindegyik mellé kitenni a hozzájuk való állítmányt: »Fiának *több könyvet* v á s á r o l t, köztük *Petőfi verseit* is m e g v e t t e.«” (Nyelvtan, stílus, fogalmazás 377; vö. még: Magyar nyelvhelyesség¹ 238, i. m.² 251; Édes anyanyelvünk 374).

¹ Ha mindkét tárgy határozott, de az egyik tárgy első vagy második, a másik tárgy pedig harmadik személyű, az igei állítmány személyragja az első vagy a második személyű tárgyhoz igazodik. Erre utal Mészöly Gedeonnak a következő megjegyzése is: „az »engem is, őt is látták« emígy volna helyesen: »engem is, őt is láttak« (egészen magyarosan: »engem is láttak, őt is«)” (Nyelv és Irodalom 2: 43). Hibás tehát — egyebek között — az ige ragozása a következő mondatban: „Házasság céljából megismerkednék 37—50 év körüli férfival, aki úgy *engem*, mint 7 éves *kisfiamat* m e g t u d n á (!) becsülni” (Népszabadság 1961. júl. 19. 11; apróhirdetés).

Ha azonban jól megfigyeljük a Lőrincze és Berrár által idézett mondatokat, azt látjuk, hogy igazában nem két egyenrangú tárgy, hanem értelmezővel, illetőleg értelmezőszerű kifejezéssel (részleges értelmezővel) bővített tárgy van bennük. Ebben az esetben az egyeztetés törvénye másképpen alakulhat, mint a halmozott tárgyakkal kapcsolatban.

2. Ha a tárgy határozott, a rá következő értelmező pedig mint tárgy határozatlannak számítana, akkor az állítmány szabatos egyeztetéssel — a tulajdonképpeni tárgyhoz igazodva — tárgyas ragozásba kerül. Ilyenkor az értelmező legtöbbször amúgy is közbevetésszerű, és sokszor részleges értelmű. Lássunk erre néhány példát! „*Az első díjat — egy szovjetunióbeli társasutazásra szóló jegyet — Tóth Anna (Szarvas) nyerte*” (Népszabadság 1961. ápr. 11. 6); „*Az építkezés területét, mintegy 200 hektárt, dróthálóval vették körül*” (Esti Hírlap 1961. jún. 8. 5); „...*a Mátyás király címerével díszített vörösmárványt, s a többi töredéket — köztük két feliratos követ — múzeumba vitték*” (Esti Hírlap 1960. szept. 9. 3). Még akkor is a tárgyas ragozás a helyes, ha több ilyen „határozatlan” értelmező kapcsolódik a határozott tárgyhoz: „*Napjaik jelentős részét — két-három órát és néha még ennél is többet — pályaudvarokon és vonatokon töltik*” (Népszabadság 1961. febr. 14. 7); „*A 13 urat — köztük egy orvost és egy bírót — bíróság elé állították*” (Népszabadság 1960. jún. 11. 6); „*A 10 nyereményt — rádiót, fényképezőgépet, karórát és más értékes holmit — ma osztják ki a győzteseknek*” (Esti Hírlap 1960. okt. 4. 6).¹ Csupán a fogalmazás figyelmetlenségéből kerülhet a közbevetésszerű értelmező után alanyi ragozásba az állítmány: „A borsodivánkai Petőfi Tsz lett az első a termelőszövetkezetek alkotmánynapj versenyeiben. *Az első díjat — 20 ezer forintot és díszoklevelet — kapott...*” (Népszabadság 1961. máj. 18. 2; idézve a Szabad Nép 1954. aug. 19-i számából). Ha az értelmező nem közbevetés jellegű, már kisebb hiba az alanyi ragozás használata, bár a mondat szerkezetét így is csikorgónak érezzük: „A magyar pavilon *a legmagasabb díjat — aranycsillagot nyerte*” (Hétfői Hírek 1958. okt. 12. 2); „A képeket és értékeket elzálogosították, eladták *s a pénzt*, eddigi megállapítás szerint *16 000 forintot* saját céljaikra *fordították*” (Népszabadság 1958. dec. 6. 8). Leginkább akkor lehet alanyi ragozás az ige, ha az értelmezős tárgy a mondat kiemelt része, s ezért az értelmező és az állítmány között nincs szünet; pl.: „*Az eddig legnagyobb nyereményt, 300 266 fontot (840 744 dollárt) fizetnek* ki ezen a héten az angol TOTO-ban” (Magyar Nemzet 1958. dec. 4. 6); „Számításaink szerint ezeknek *tíz százalékát, 4000 bérlőt érint* majd a rendelet” (Népszabadság 1960. nov. 20. 10). Még indokoltabbá teszi az alanyi ragozást a kiemelt értelmező halmozása: „*Társadalmunk sakáljait: tolvajokat, sikkasztókat, okirathamisítőkat ítélte el a bíróság*” (Pápai Napló 1961. júl. 7. 8).

Mindenképpen tárgyas személyragot kap az állítmány akkor, ha megelőzi a határozott tárgyat. Ilyen egyeztetést látunk például a következő mondatokban: „...*lefűlték az áruház tolvaját, egy 17 éves fiút*” (Esti Hírlap 1961. máj. 17. 6); „Szabadszálláson népdalgyűjtők magnetofonszalagra *vették a kunok ősi dalait, köztük kétszáz eddig ismeretlen dalt*” (Népszabadság 1960.

¹ Lényegében így áll az egyeztetés dolga a „*Szegényt nagyon sajnálok*”-féle mondatokban is: a tárgy itt is határozott (*őt*), csak nincs kitéve; a *szegényt* szó pedig a tárgy értelmezője (Simonyi: NyK. 25 : 2; Bárczi: Pais-empl. 208; stb.).

dec. 31. 6); „...a rendőrök *felkérték* az öt argentin utast, három férfit és két nőt, hogy kövessék őket a vámhivatalba” (Esti Hírlap 1961. júl. 2. 1). Akkor is így ragozzuk az igei állítmányt, ha a határozott tárgy és az értelmező közé ékelődik be; vö.: „*Saját életét járta szja el: egy visszavonult táncosnőt*” (Esti Hírlap 1961. jan. 17. 2). E két utóbb említett mondatszerkezet teszi leggyöngyösebbé az egyeztetést. Éppen ezért — ha a mondat értelmének megváltoztatása nélkül lehetőség nyílik rá — ezt a szerkesztésmódot részesítsük előnyben!

3. Most vizsgáljuk meg az előző pontban taglalt mondattípus fordítottját! Ha a tárgy határozatlan, a rá következő értelmező pedig mint tárgy határozottnak számítana, azt várnánk, hogy az igei állítmány — a tárgyhoz igazodva — alanyi ragozásba kerül. Ez a szabatos egyeztetés azonban ritka jelenség. Példát láthatunk rá a következő összetett mondat második tagjában, ahol az értelmező hatását az ige ragozására az a körülmény is gyengíti, hogy közbevetésképpen szerepel, s közbevetett jellegét aláhúzza az előző, párhuzamos felépítésű tagmondat értelmezőszerű, zárójeles kifejezése is: „...csupán a közleményünk alapjául szolgáló négy bécsi eredetű költemény közül a költő *kettőt* (a »Szeretők lázadása« és az »Érted haragszom, nem ellened« c. verseket) *felvett* a »Nincsen apám se anyám« kötetbe, *egy* pedig, a »Jut most elég virág« címűt, ugyancsak e gyűjteménybe *szánná*” (Szőke György: IrTörtKözl. 64 : 482). Ha a közbevetett értelmező részleges jellegű, akkor is megfelelőnek látszik az alanyi ragozás: „*Hiszékeny embereket, köztük volt iskola- és munkatársait, különféle mesékkel rávett* arra, hogy kisebb-nagyobb összegeket kölcsönözzenek nekik” (Népszabadság 1960. nov. 20. 12).

De nemegyszer még közbevetés esetén is nehézkesnek érezzük az efféle mondatszerkezetet (főleg akkor, ha az értelmező halmozott); vö.: „*Ötven vagon árut — a tavalyinak tízszeresét — exportált* az idén a Győri Keksz- és Ostyagyár” (Népszabadság 1960. dec. 6. 14); „Mi is fiatalítunk, 1963-ban Dobrescu, Negrea és Mariutan helyett *fiatalokat — Csukát, Janovitsot, illetve Gheorghionit — a karunk szerezpeltetni*” (Népsport 1961. jún. 12. 3).

Úgy látszik, a tárgynak, illetőleg a tárgyként is felfogható értelmezőnek a határozatlanságánál nagyobb hatással van az egyeztetésre a tárgynak, illetőleg a tárgyként is felfogható értelmezőnek határozott volta. Talán ennek tulajdonítható a közbevetésszerű „határozott” értelmező után is fel-felbukkanó — természetesen hibás — tárgyas ragozás; pl.: „*22 méteres üreget — az orfűi Vízkő, a Mecsek egyik legnagyobb karsztforrása föld alatti vízgyűjtő barlangrendszere egy részét — fedezték fel* a pécsi barlangkutatók” (Népszabadság 1959. szept. 1. 10).

Ha a határozatlan tárgyat követő „határozott” értelmező nem közbevetésszerű, s megelőzi az állítmányt, akkor a tárgyas ragozás járja. Ez a véleménye Demének is, ő az ilyen egyeztetést „köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásai” közé sorolja (Nyr. 84: 433). Számos adatom van nekem is erre a mondatszerkesztésre. Idézek néhányat: „*Tizennyolc árulót, az előkészítő bizottság tagjait a kínai államtanács felmentí* tisztségüktől” (Népszabadság 1959. márc. 29. 6); „Tudvalévő, hogy Simonyiék *minden szünetet, az egyetem nyári és téli vakációját* orvosaik javaslatára egyaránt valami üdülőhelyen *töltötték*” (Prohászka János: Nyr. 77 : 20); „*Szerdán egy kilencéves gyermeket, Féka Miklóst* Pesterzsébeten, a Vörösmarty utcában *ütötte el* egy teherautó” (Népszabadság 1960. júl. 19. 9). Az értelmezők

halmozása is fokozhatja hatásukat az egyeztetésre; vö.: „*Két utast, Néma Ferenc 35 éves és Kulina József 37 éves férfit a részeg emberek úgy megverték, hogy mentők (!) mindkettőjüket kórházba szállították*” (Esti Hírlap 1960. okt. 4. 6). Halmozás esetén még a részleges értelmezők után is találkozhatunk tárgyas ragozással: „*Borotra igen finom diplomáciával jónéhány kérdést, így például a többi között az NDK felvételi kérelmét, az Európabajnokságok rendezését, a teniszsport felvételét az olimpiai játékok műsorára egyszerű, de annál ügyesebb manőverekkel vitára sem bocsátotta*” (Népsport 1961. júl. 16. 4). Igaz, a fogalmazás ilyenkor eléggé döcögő.

Teljesen kifogástalan az ige tárgyas ragozása akkor, ha a határozatlan tárgy és „határozott” értelmezője hangsúlyos mondattagként, ejtésbeli szünet nélkül előzi meg az állítmányt. Erre a természetes, gördülékeny fogalmazásra láthatunk mintát a következő mondatokban: „*Neves szakácsokat, a magyar könyvhaművészet elismert szakembereit kerestük fel a napokban*” (Népsport 1961. febr. 12. 2); „*Budán hat kórházat, a János, a Margit, a Sport, az ORFI, a Tétényi és a Széher úti kórházat jelöltük ki belgyógyászati ellátásra*” (Népszabadság 1960. okt. 10. 2); „*Örülünk a sikernek, mert rendkívül erős ellenfelet, Európa egyik legjobbját győztük le*” (Népszabadság 1961. máj. 9. 12); „*... valódi magyaros ritmikai hagyományt, az előírtnak valamely szövegesített változatát láthatjuk bennök*” (Horváth: Verstan 57; idézi H. Molnár Ilona az akadémiai leíró nyelvtan mondatnani részének kéziratában).

Ugyanílyen jól esztorgályozott a mondat szerkezete abban az esetben is, ha az állítmány megelőzi a határozatlan tárgyat vagy legalább annak értelmezőjét. Ilyenkor persze nem tárgyas, hanem alanyi személyragot kap az ige; pl.: „*A belga csapatok törvénytelenül megszállva tartanak városokat és lakott helyeket, egyebek között Katanga tartományt*” (Népszabadság 1960. aug. 6. 5); „*Ezért a Vasas új terminust küldött a spanyol csapatnak: szeptember 20-át, illetve 27-ét*” (Népszabadság 1961. júl. 19. 12; vö. ezzel Lőrincze egyik javaslatát is, l. az 1. pontban). Deme is azt tartja a legjobb megoldásnak, ha ilyen esetben az értelmezőt az állítmány mögé tesszük (i. h.).

4. Ha a határozott vagy a határozatlan tárgynak több — esetleg egymásnak alárendelt — értelmezője van, s ezek közül az egyik határozott, a másik meg határozatlan tárgynak számítana, akkor is a 2., illetőleg a 3. pontban foglaltak értelmében alakul az igci állítmány ragozása; vö.: „*... március 13-án az NB I harmadik fordulójának két mérkőzését — közte egy rangadót — láthatják a nézők: az Újpesti Dózsa—Vasas és a Ferencváros—Pécsi Dózsa összecsapást*” (Népsport 1960. febr. 4. 1); „*Számtalan ritkaságot is tartalmazott [a gyűjtemény], így például 43 »vermilliont«, a francia bélyegek legritkábbikát*” (Esti Hírlap 1960. nov. 6. 12).

5. Elvértve személybeli eltérés is lehet a tárgy és értelmezője között. Ha a tárgy első (vagy második) személyű, az értelmező pedig harmadik személyű, az ige ragozása az első (vagy második) személyű tárgyhoz igazodik: „*Engem, az apádat, megismerse-e?*”. Sőt az első (vagy második) személyű névmás szabhatja meg az ige ragozását abban a még ritkább esetben is, ha ez harmadik személyű határozott tárgyat értelmez: „*Az apádat, engem, megismerse-e?*”. Más szórend esetén azonban másképp is alakulhat az egyeztetés; pl.: „*Megismered-e az apádat, engem?*”.

III. Néhány összefoglaló megjegyzés

1. Az alany vagy a tárgy értelmezője másképp alakíthatja az állítmány egyeztetését, mint ahogy maga az alany vagy a tárgy megkíváná. Az efféle egyeztetés rendszerint csak akkor helyes, ha az értelmező valamilyen módon (kettősponttal stb.) ki van emelve, és megelőzi az állítmányt. Az értelmező főleg abban az esetben emelkedhet az egyeztetés szempontjából az alany vagy a tárgy rangjára, ha az értelmezős alany vagy tárgy a mondat hangsúlyos része, s ezért az értelmező meg az állítmány között nincs szünet (vessző). Ha azonban az értelmező közbevetésszerű, azaz értelmezett szavától és a mondat további részétől nagyobb szünet, mélyebb hangfekvés (vessző, gondolatjel, esetleg zárójel) különíti el, az állítmánynak általában az alanyhoz, illetőleg a tárgyhoz kell igazodnia. Így szokott alakulni az állítmány egyeztetése akkor is, ha az értelmező (vagy értelmezőszerű kifejezés) csak részlegesen vonatkozik az értelmezett szóra.

Egy-két esetben azonban még e szabályok megtartásával is eléggé csikorgó lesz a mondat szerkezet.¹ Ezen úgy is segíthetünk, ha két szinonim állítmányú tagra bontva a mondatot — vagy esetleg más módon — feloldjuk, átalakítjuk az értelmezős szerkezetet. De még ajánlatosabb úgy formálni a szórendet, hogy az állítmány az értelmezős szerkezet vagy legalábbis az értelmező elé kerüljön. Ilyenkor ugyanis az állítmány mindenképpen az alany-nal vagy a tárggyal egyezik meg.

2. Az állítmánynak az alannal (halmazott alannal) való számbeli egyeztetésére oly módon is hatással lehet az alany értelmezője, hogy a halmazott alany mellett fennálló két egyeztetési lehetőség közül az egyiket javallja. Ebben az esetben még az alanyt megelőző állítmány is az értelmezőhöz igazodik.

Rácz Endre

Újabb orosz nyelvművelő kiadványok a Szovjetunióban

Az utóbbi években öröndetesen megnövekedett azoknak a szovjet kiadványoknak a száma, amelyek az orosz nyelvi műveltség emelését célozzák. E dolgozatok tematikája is jelentősen kiszélesedett: a hagyományosan igen fejlett ortoepiai és lexikográfiai munkák mellett más jellegű és más tartalmú — a helyesírásra, a nyelvtan, a stilisztika egyes kérdéseire vonatkozó — művek is egymás után látnak napvilágot. Itt most csak egyetlen év, 1960 folyamán megjelent néhány könyvet szeretnénk röviden ismertetni.

Sorrendben a következő munkákat fogjuk érinteni: 1. Словарь ударений для работников радио и телевидения. Под ред. проф. К. И. Былинского. Москва, 1960. 645 lap; 2. Д. Э. Розенталь: Культура речи. Москва, 1960. 126 lap; 3. В. А. Добромислов—Д. Э. Розенталь: Трудные вопросы грамматики и правописания. Выпуск второй. Москва, 1960. 332 lap; 4. Н. Ф. Титова: Культура речи в начальном обучении. Москва, 1960. 232 lap; 5. Е. А. Бахмутова: Культура речи. Казань, 1960. 60 lap.

¹ Nem véletlen, hogy az idézett példák legtöbbször az újságnyelvből való. Itt gyakran hiányoljuk a gondosabb fogalmazást.

1. A rádió és televízió munkatársai számára készült hangsúlyozási szótár nem az első ilyen jellegű kiadvány: szinte a szovjet rádió megindulásának első napjaitól fogva volt a moszkvai rádióban egy kartoték, melybe állandóan bevezették a „nehéz szavakat” (orosz szempontból ez főként a hangsúlybeli nehézségeket jelenti), ezt az eredetileg Usakov professzor, majd Bilinszkij professzor által irányított gyűjtő-munkát 1951-ben, majd 1954-ben kisebb terjedelmű rádiós szótárak tették az intézmény falain kívül is hasznossá, de meg a rádió munkatársai számára is hozzáférhetőbbé. A szótárnak ez a kiadása már több mint 100 000 címszót tartalmaz, kis méreteivel ugyanakkor valóban „zsebszótárnak” tekinthető, az összeállítók szándéka szerint nemcsak a címben feltüntetett munkaterület dolgozói, hanem például színészek, propagandisták is haszonnal forgathatják. (A szerzőknek ezt a véleményét, úgy látszik, teljes egészében magáévá tette a kiadó is: a hasznos kis könyvecske 25 000 példányban jelent meg, s ennyi rádiós talán még a Szovjetunióban sincs.) A szótár a következő csoportokhoz tartozó szavakat közli: földrajzi nevek, politikai személyiségek neve, újságok, folyóiratok, hírügynökségek, operák, egyéb zeneművek neve, illetőleg címe. Mindezekben a csoportokban csak a problematikusakat: így megtaláljuk benne *Budapest*-en kívül a *Szeged*, *Debrecen*, *Miskolc*, *Balaton* szót, de a *Moszkva* szót nem, ugyanígy nincsenek benne az ismertebb szovjet politikusok nevei, de belekerültek a külföldiekéi. Ezenkívül közöl a szótár igen sok eredeti orosz közszót is, ha annak, illetőleg csak valamelyik formájának is a hangsúlya kétséges lehet. A szótári részt szerencsésen egészíti ki Bilinszkij professzor rövid, 12 lapos, pontokba foglalt helyesejtési útmutatója. A bevezető elvi megállapításai közül rámutatunk arra, amely szerint a rádió és televízió munkatársainak egységesen kell ejteniük azokat a szavakat is, amelyekben a köznyelv s az ezt szabályozó szótárak kettősséget engednek meg a hangsúly vonatkozásában. Magyarra „transzponálva” ez körülbelül annyit jelent, hogy hiába engedjük meg a köznyelvben mind a *veder*, mind a *vödör* alakokat, a bemondógárdának egységesen csak az egyiket volna szabad használnia, azt, amelyet a szótár közöl. — Egy magyar vonatkozású apróság: fővárosunk nevében a szerkesztők meghagyták a véghangsúlyt — *Бу́дапешт* —, ahogy az az orosz nyelvben, úgy tetszik, régtől fogva él, ugyanakkor az általunk szintén mindig véghangsúlyosnak hallott *Балатон* szóban — a jelenlegi szovjet enciklopédiákkal egyetértésben — az első szótagra teszik a hangsúlyt: itt alkalmasint azt az elvet követik, hogy ahol még lehet, adjuk vissza az eredeti nyelv hangsúlyát. Az említett kisebb magyar helységek neve mind elől hangsúlyos.

2. Második, bővített és javított kiadását érte meg tavaly a moszkvai egyetem nálunk is jól ismert tanárának, D. E. Rozentalnak *Beszédkultúra* című kis munkája. A szerző könyvét különösen a propagandistáknak, a népszerű politikai és tudományos előadások íróinak és tartóinak szánja, helyesen mutatva rá bevezetőjében az ilyen jellegű közösségi fellépések nyelvi megformálásának jelentőségére. (A tervezett olvasóközönséghez mért a példányszám is: 150 000!) A munka tulajdonképpen egy elméleti és egy gyakorlati részre oszlik. Az elsőben Rozental röviden utal a sajtó nyelvével szemben támasztott követelményekre, majd részletes útmutatásokat ad arra vonatkozóan, hogyan válogassuk meg a szavakat akár írásos, akár szóbeli propagandamunkára készülünk, elemzi a kívánatos és nemkívánatos nyelvtani formákat (ez utóbbiakhoz veszi azokat az eseteket, amikor képzavar húzódik meg vala-

mely fogalmazás mögött), sőt még bizonyos, rövid módszertani tanácsokat is ad arra vonatkozóan, hogy hogyan kell egy előadás megírásához hozzákészülni. A második rész ugyan nem különül el az előbbtől, de érezhetően más jellegű: ebben a szerző kiejtési, hangsúlyozási szabályokat tárgyal; részletesen foglalkozik például egy olyan kicsinynek tetsző, de a mai oroszban igen bonyolult kérdéssel, mint a nevek és apanevék helyes ejtése. Természetesen ő is ad, bár az előzőhöz képest kis méretű, helyes hangsúlyozási szótárt, majd ügyesen megválogatott kis orosz nyelvűvelő bibliográfiával zárja könyvét. Talán nem lesz érdektelen megemlíteni, hogy a nyelvűvelő bibliográfiában szép számmal és külön helyen szerepelnek az orosz nyelv értelmező és idegen szavakat magyarázó szótárai: összesen hat teljesen elkészült és egy most kiadás alatt levő ilyen szótár van, az egykötettestől a tízegynéhány kötetesig. . .

3. Rozental a helyettes főszerkesztője a Русский язык в школе című folyóiratnak, mely tehát — legalábbis címét tekintve — ami Magyar tanításunknak felel meg. Ez a folyóirat minden számában részletes választ ad a nagy ország legkülönbözőbb részein dolgozó, orosz anyanyelvűeket oroszra tanító pedagógusok kérdéseire (a nemzetiségek orosz tanítása külön orgánummal rendelkezik): időről időre összegyűjtik ezeket a kérdéseket, és témák szerint rendezve könyvekben kiadják — 1955-ben jelent meg az első, most 1960-ban a második ilyen gyűjtemény. A könyv a fonetikát és ortoepiát érintő kérdésekkel kezd, majd a lexikológia körébe tartozókra tér át. Érdekes megemlíteni, hogy itt nem egy etimológiát is közöl: az oktatók kérdései mögött nyilván a tanulók élénk érdeklődése is meghúzódik. Tisztes helyet foglalnak el természetesen az alaktani jellegű kérdések is. Itt ezekből talán csak egyetlen kérdés-csoportra mutassunk rá: a számnemekre. Az orosz (tő)számnemek közismert mumusai az oroszul tanuló idegen ajkúaknak, de vigasztalódhatunk: nehéz ez még az orosz anyanyelvű orosz tanárok számára is. E kötetben például többek között arra a kérdésre kapunk választ, hogy hogyan kell azt mondani oroszul: *Látok két tehenet* (Я вижу двух коров, nem pedig две коровы). Az oroszul nem tudó is megérezheti ebből, hogy mennyi probléma lehet itt még, ha egy ilyen egyszerű szerkezet is kérdésre s válaszra érdemes. A továbbiakban kissé különös módon a helyesírás, majd a mondattan problematikája következik, végül az interpunkció (mely orosz szempontból nem része a helyesírásnak — vö. Nyr. 82 : 160) s az iskolában végzendő nyelvtani elemzés problémáira kap választ az olvasó, az utolsó néhány lapon pedig a tanulók által elkövetett hibák csoportosításával, osztályozásával foglalkozik a könyv.

4. Tyitovának, a leningrádi pedagógiai tudományos intézet munkatársának a könyve inkább csak abból a szempontból érdekes, hogy milyen tágon értelmezik szovjet kollégáink a „beszédkultúra” (культура речи) fogalmát. Ebben a munkában, mely az általános iskolák alsó négy osztályának problémáit öleli fel (tehát a 7—11 éves gyermekekét), a szerző rámutat arra, hogy ezen a fokon milyen nagy horderejű a helyes beszéd elsajátíttatása az oktató-nevelő munka minden ága számára, részletes útmutatásokat ad a tanulók szókincsének fejlesztésére (az elsajátítandó, helyesen megértendő szavak listáját is nyújtva témakörönként), rámutat arra, hogy milyen különbség lehet a gyermekek szóbeli és fogalmi ismeretei között. Hogy ez utóbbi talán kevésbé van kötve nemcsak a nyelvkultúrához, hanem magához a nyelvi anyaghoz is, arra többek között a munkában felhozott egyik példa tanúskodik: Tyitova

megemlíti, hogy a gyermekek a dombot kiesinek és gömbölyű tetejűnek, a hegyet meg nagyobbnak és csúcsosnak rajzolják: de tapasztalatunk szerint így teszük ezt a magyar gyerekek is, akiknél „nyelvileg” indokolt lehetne, hogy a hegy — hegycs. Igen helyes egyébként a szerzőnek az a megállapítása, hogy már ezen a fokon is törekedni kell a helyes beszéd minden órán való kialakítására: a számtanórán éppen úgy szükség van erre, mint a lakóhelyismeretnél vagy éppen az olvasási órán.

5. Moszkva és Leningrád mellett más városokat is találtunk már eddig is a nyelvi műveltség emelését célzó könyvek kiadási helyeként. Így a kazanyi egyetem oktatójának, Bahmutovának a könyve egyetemünk székhelyén jelent meg. A munka egyetemi segédlet jellegű: van ugyanis egy „Orosz nyelvkultúra” (Культура русской речи) elnevezésű szakkollégium, s az előadók nem tartották kielégítőnek ehhez a meglevő nyelvművelő irodalmat, ezért határozták el egy több kötetes munka megjelentetését, melynek ez az első darabja az ortoepiával és a lexikális normákkal foglalkozik. Itt is érdekesen felvetődik a „nyelvkultúra” fogalom határának kérdése: a szerző véleménye szerint a művészi igényű kifejező eszközök — tehát a nagyon szűk értelemben vett stilisztika — vizsgálata nem tartozik bele a témakörbe: a metaforák, hasonlatok kérdése egy magasabb fokot jelent, azok tárgyalásának a nyelvkultúra alapkérdéseit kell követnie. Igen érdekes és tanulságos a könyv felépítése: rövid magyarázatok után gyakorlatok olvashatók, ezeket ismét jól tagolt magyarázatok követik újabb problémákról. A lexikológiai részben a gyakorlatok zöme bizonyos mondatok, hosszabb szövegdarabok kijavításából áll: ezek a negatív értelemben vett „gyakorló” szövegek nem kitaláltak, hanem nagy többségüket a szerző és munkatársai gyűjtötték a hallgatók szemináriumi dolgozataiból, szakdolgozataiból. (Talán nálunk is akadna ilyen jellegű „anyag” a diákok munkáiban.) A fonetikai útmutatások és gyakorlatok között főleg a délorosz dialektizmusok elleni harcot látjuk kidomborodni (az általános érvényű megállapítások mellett): ez vélhetően azt jelenti, hogy az egyetemi hallgatók, legalábbis mire az említett szakkollégium hallgatására sor kerül, a tatár akcentust alapjában már leküzdötték.

Papp Ferenc

Tanuljuk meg helyesen leírni nagyjaink nevét!

Nagy sértés, ha valamelyik ismerősünk nevét nem úgy írjuk, ahogy az illető maga írja. Még súlyosabban esik a latba, ha nemzetünk nagyjainak nevét helytelenül írjuk. Így az Élet és Tudomány 1961. V. 7-i számának egyik, különben nagyon érdekes cikkében: „A magyar nő a XVII. században” nagy tudósunknak, Apáczai Csere Jánosnak a nevét a szerző így közölte: *Apáczai Cseri János* (581). Nem ő az első, aki helytelenül írta ezt a nevet, így olvashatjuk a Pallas-lexikonban is, pedig azt írta: „Neve *Tsere János* volt s csak később vette föl az *Apácai* nevet is”, mert Erdélyben, Apácán született. A lexikon azt is megírta, hogy Encyclopaediája címlapján *Apáczai Tsere János* áll. (Az Új Magyar Lexikon közli is a mű hasonmását.) A Pallas-lexikon szerint „itt-hon — az akkor divó helyesírás szerint *Chieri-* v. *Chierj-*nek” írja, s Lorántffy

Zsuzsánna is így címezi 1659-ben hozzá intézett levelét: Clarissimo Domino *Johanno Cseri de Apáca*. Azonban kétségtől a *Csere* név a helyes, ahogy műveiben használja. A *csere* szó Erdélyben a *cser*(fa) változata.

Még súlyosabb hibát követett el a magyar posta, amely nagy matematikusunk, Bolyai János halálának 100. évfordulója alkalmából emlékbélyeget adott ki arcképével, nevét azonban helytelenül *Bólyai*-nak írták (hosszú ó-val), pedig a név rövid *o*-val helyes, mert a család nevét a régi Felsőfehér megyei *Bolyá*-ról nyerte, ahol János apja, a szintén nagy matematikus *Bolyai Farkas* 1775. február 9-én született. Farkas drámaíró is volt. János a nagy orosz matematikussal, Lobacsevszkijjal egyidejűleg, de tőle függetlenül teremtette meg a nem-euklidészi geometriát. Nevezetes műve az Appendix, apja Tentamenjének egyik függeléke. Munkáját kortársai, a német Gauss kivételével nem értékelték meg, s csak halála után jóval későbbben értékelték jelentőségének megfelelően. Más nagy fontosságú matematikai munkái is voltak, így foglalkozott a komplex számok elméletével és a matematikai térelmélet megalapozásával is. A posta hibája annál nagyobb, mert az egész világ bélyeggyűjtőinek kezébe kerül ez a hibás bélyeg. (Most szemléltető oktatást ad a név írására Németh Lászlónak a Katona József Színházban előadott „A két Bolyai” című színműve s az utcákon látható nagy plakátok.)

Beke Ödön

Csillagok-e a csillagok?

Ezt a kérdést az emberek legnagyobb része bizonyára nevetségesnek találja. Hát hogyan volnának csillagok! Hisz a csillagok fénylenek, ragyognak, csillognak, éppen ezért hívják őket csillagoknak. De mást mondanak a csillagászok. Szerintük csak az olyan égitest *csillag*, amelynek saját fénye van, mint például a mi napunknak, melyet különben, mióta tudjuk, hogy a föld és a többi bolygó kering a nap körül, *állócsillag*-nak mondunk, noha a csillagászok kimutatták, hogy a nap sem áll, hanem mozog. S a világegyetemben nem is egy naprendszer van (tehát egy „állócsillag” a körülötte keringő bolygókkal, ezért azok is napok). A föld és a többi nap körül keringő égitest, például a Venus, Mars, Szaturnus stb. nem csillag, hanem csak bolygó, mert fényüket a naptól kapják, saját fényük nincs, éppúgy nem csillagok az üstökösök sem, bár a köznyelv azokat is üstökös csillagoknak nevezi, s a hold sem, mely földünk körül kering, mert az is csak a naptól kapja fényét. Tudjuk, hogy nemcsak a földnek van holdja, hanem más bolygóknak is, némelyiknek nem is egy, így például a Jupiternek 12 holdja van, a Saturnusnak 10, azonkívül van még gyűrűje is, amely azonban sok apró égitest, amelyek mind a Saturnus körül keringenek. Mindez azonban ne zavarjon bennünket írásunkban és beszédünkben, egészen bátran használhatjuk továbbra is a *csillag* szót, mint a latin *stella*, német *Stern* szót hasonló értelemben, az nem okoz semmi zavart beszédünkben, megértjük, mit akarunk mondani. Tudjuk, melyik a hold, melyek a többi bolygók, a csillagászok tudományos munkáikban pedig használják a tudományos neveket. Hasonlóképp azt mondjuk, hogy a *nap felkel, lenyugszik*, mert azt gondolták, hogy a nap forog a föld körül, de ma már tudjuk, hogy éppen ellenkezőleg áll a dolog.

Beke Ödön

A helytelen feliratokról

A napokban egy asztalos-szövetkezetben voltam, ahol a fűrész- és gyalugépek fölött ez a mondat vonta magára figyelmemet: A TŰZVESZÉLY MINDNYÁJUNK KÁRA! A feliratnak — ötlött később eszembe — nincs igaza. És szerencse, hogy nincs igaza. Mert: mi lenne nemzetgazdaságunkkal, ha mindazok a helyek, ahol tűzveszély van — tehát a famegmunkáló, szövőfonó, vegyészeti gyárak, különféle laboratóriumok stb. — egyszersmind kárt is jelentenének? Ha már a tűzveszély is kár, mi akkor a tüzeset, a tűzvesz? Kivált, ha nem tudják idejében eloltani?!

De hát szerencsére nincsen így, a felirat téves. A *tűzveszély* csak 'veszély', nem 'tűz', a *veszély* pedig még nem 'kár'. Csak az a kár, hogy ezt a felirat készítője nem tudta.

A másik ilyen meglepetés egy könyvtárban ért, ahol ez akadt a szemem ügyébe: SZÁMOMRA A LEGNAGYOBB ÖRÖMET A KÖNYV OKOZTA. (GORKIJ) Különös, hogy éppen könyvtárban olvasható ez a mondat — és éppen Gorkijtől származtatva, mintha ő volna felelős a hibáért, nem a fordító, aki felcserélte a *szerez* igét az *okoz*-zal. A magyar nyelvben ugyanis örömet *szerzünk*, bánatot pedig *okozunk*. Az említett könyvtári mondat ép nyelvérzékű ember számára bosszúságot *okoz* (nem pedig: *szerez*).

A fémgyűjtő hónapok népszerűvé vált versikéje sem hibátlan: GYŰJTSD A VASAT ÉS A FÉMET. . . Megfoghatatlan, hogy a MÉH-nél a vasat nem tekintik fémnek. — Helyesen így kellene írni: „Gyűjtsd a vasat és *más* fémét. . .”

Pesti éjszakákon neonbetűk hirdették: TARTSD PÉNZED A TAKARÉKBETÉTBEN! — Kell-e itt a tévedést magyarázni?

Ha pénzt teszek a takarékpénztárba (takarékbba), az a pénz lesz az én betétem. Mármost: én tartsam pénzem a betétben? Vagyis pénzem a pénzemben? Rövidebb és helyesebb is: „Tartsd pénzed a takarékbba!” (Vagy: „Legyen takarékbetéted!”).

Ez csak néhány példa. Helytelen feliratokkal lépten-nyomon találkozunk. Több figyelmet, több gondot kell fordítani a feliratok készítésére.

Akadnak talán olyanok, akik jelentéktelennek tartják ezt a kérdést, pedig nem szabad engednünk, hogy helytelen fogalmazású feliratok rontsák, mérgezzék a magyar nyelvet. Különösképpen károsak az ilyen szövegek a fejlődésben levőkre, a diákokra, akiknek még kialakulatlan, kiforratlan a nyelvérzékük.

Fürtös Gusztáv

Krúdy Gyula szimbólumairól

I.

Krúdy irodalmunknak sajátos, mondhatnók úgy is, hogy egyedülálló egyénisége. Schöpflin Aladár jegyzi meg róla: „Soha senkihez nem tartozott, irodalmi irányhoz, vagy iskolához, párthoz, társasághoz. . . Élte a saját maga alkotta életét, írt a saját maga alkotta módon, nem vegyült össze senkivel és semmivel: nem hiszem, hogy szerelemben vagy barátságban egészen odaadta volna magát bárkinek is” (Nyugat 1933. 1 : 629).

Miben rejlik sajátossága? Talán abban, hogy állandóan egy olyan korról ír, amelyet láthatóan megvet, de e kornak jellegzetes alakjait úgy ábrázolja, hogy mindig van bennük valami finom melankólia, megvetés az egész világ és önmaguk iránt. Úgy ír szereplőiről, hogy valamiképp líraivá és ezzel megtisztulttá teszi őket. A maga koráról mint múltból ír, s érzékelteti azt is, hogy ez a kor egy letűnő világ, alakjai pedig ennek ittmaradt hagyatéka: anakronisztikus alakok. Különösen a Szindbád-sorozat utáni írásaiban mutatkozik elkeseredett kritika kora társadalmi és erkölcsi rendjéről. Mondanivalóját azonban — talán éppen sajátos kifejezési eszközei miatt — csak kevesen értették meg. Egyesek csak az érzékiséget vették észre, mások csak az impresszionista finomságokat érzékelték írásaiban.

Itt most stílusának csak egyetlen vonásával, szimbolizmusával kívánok foglalkozni.

II.

Krúdy múltba tekintő ember. A múltba pillantó ember mindent más-képpen lát, mint az, aki tekintetét a jelenre vagy a jövőbe veti. Az elmúlt idő az emlékezetben minden eseményt megszépít; és aki mindig a múltba réved, sajátos álomvilágban él. Ennek az álmodozó életszemléletnek adja mintegy indokolását a Szindbádnak A feltámadás című részében: „És sohasem jön el senki az álmokból: hisz nem is volna érdemes álmodni, ha az álmok megvalósulnának” (Magvető, 1957. 391). — Különös ellentmondás: az a Krúdy mondja ezt, aki álmodozásaiban nagyrészt saját életét és élményeit álmodja vissza, azaz álmai a valóságban gyökereznek. Az ilyen ember számára a jelenvaló világ csak arra jó, hogy a múltat ébresztgesse. S ezek a múltra emlékeztető impressziók különös jelentőséget kapnak. A képek, amelyekhez a múlt eseményei, hangulatai, boldog élményei, megszépült emlékei tapadnak, könnyen válnak szimbólumokká.

De nagyon sajátosak e szimbólumok. Rendszerint csak vázoltak; kidolgozott szimbólummal alig találkozunk Krúdynál. Szinte azt mondhatnók,

hogy az emlékező ember részére fárasztó következetességet kíván egy-egy szimbólum részletes kidolgozása. Ez egyébként már csak azért sem sikerül Krúdynak, mert szimbólumai a múltra vonatkoznak, és amint a szimbólummá vált kép által felidézett emlék helyébe újabb és újabb emlék tolul, úgy változik a szimbólum funkciója is: néha egyetlen jelkép az egymás után emlékeztetőbe idéződő jelenségeket, élményeket, alakokat szimbolizálja folyamatosan. Majdnem úgy fest néha a dolog, mintha egy jelkép állandósulna egy időre az író emlékezetében, s e kép tükrében szüntelenül új emlék jelenik meg, és mindezeket az emlékeket folyamatosan „kiszolgálja” ugyanaz a szimbólum.

Horváth Jánosnak Ady szimbolizmusával kapcsolatos tanulmányában található egy ide is nagyon jól illő megállapítás: „Látás: a valóság hamisítatlan észrevétele; látomás: a valóság szubjektív észrevétele; vagyis a tárgyi igazság rögtöni idomítása a költő a k k o r i lelki állapota szerint” (Tanulmányok 1956. 548).

Krúdynak látomásai vannak elsősorban, és ezek annál inkább szubjektívek, mert az emlékezetten átszűrve jelennek meg.

Szerb Antal Krúdy írói módszerének erről a sajátosságáról a következőket írja: „Krúdy a nagy romantikusoknál is inkább, kizárólagosabban a múltba fordult lélek, és akár tíz évvel, akár sok száz évvel ezelőtti megtörtént dolgokról beszél, a történelmi háttér mindig ugyanaz: a régi szép idők általában, amikor az emberek még nem voltak modern emberek.

Ez a múlt idő nem reális, történelmileg kitapintható múlt idő, hanem a múlt, ahogy a lélek történetében és az irodalomban él tovább, az emlékek és az ábrándok kora. Kedvenc alakja, Szindbád, több száz éves, és ezzel a tovább ki nem dolgozott, csak éppen felvázolt szimbólummal fejezi ki Krúdy, hogy minden, ami történt, tegnap történt, közel múlt és távoli múlt összemosódnak a tegnapban” (Magyar irodalomtörténet. 1958. 470).

A szimbólum a szóképek sorába tartozó kifejező eszköz.

„Minden képes beszéd két tényező viszonyán alapul: egyik a kifejezendő (fogalom, eszme, érzés, gondolat, hangulat stb.), másik a kifejező (a kép). Stilisztikai értékét éppen az adja, hogy képet használunk a »kifejezendő kifejezésére«, hogy a képet átvisszük a kifejezendőre. Az átvitel — valamennyi szókép közt — a szimbólum esetében a legtávolabbi” (Fábián—Szathmári—Terestyéni: A magyar stilisztika vázlata. 1958. 103). — Minden trópusal rokonságot mutat tehát a szimbólum, de közte és a többi szókép között minőségi különbség van. Erre a különbségre utal Horváth János megállapítása: „...míg... a metaforában a kép eszköz, csak a kifejezendő tartalom kedvéért van, addig a szimbólumban önálló létezését nyer: a szó szoros értelmében meg-elevenül” (Ady s a legújabb magyar líra. 1910. 34—5).

A szimbolikus kifejezőmódban is vannak képek, jelentéskapcsolatok, amelyek éppúgy azonosíthatók, mint a metaforikus kifejezésekben, de „marad a képen valami többlet, amelynek nincs egyenesen megjelölhető részjelentése. Éppen ez a többlet adja a szimbólum művészi kifejező értékét, a határozott jelentés nélküli részek ugyanis fogalmi közvetítés nélkül érzéki, érzelmi erejükkel hatnak az olvasóra” (Fábián—Szathmári—Terestyéni i. m. 105).

Ezekből világos, hogy a szimbólummal nem a megértetés a célja az írónak, hanem a megéreztetés, a sejtetés. Az alapja pedig a Horváth János által említett látomás. Ilyenformán tehát részben igazat kell adnunk Szerb Antalnak is, hogy tudniillik a mesék Szindbádjának szerepeltetésével valami többletet akar kifejezni Krúdy, de tovább kell mennünk ennél a megállapítás-

nál. Kísérjük meg, hogy fokról fokra kövessük a Krúdy-szimbólumok kialakulását!

III.

I. Az elinduláshoz — összevetés céljából — vegyük egy Tóth Árpád versnek, a „Jöjj, vihar!”-nak képeit. E költemény alig néhány képre épül: a *halk hajó* = a költő élete, illetőleg a költő maga; a *pár vánnyadt vágy* = *pár züllött, vézna matróz*. . . ; a *nyomorú ital*, az *állott rum* = az *egy-két csöpp reménység*. Ezeket az azonosításokat a költő maga végzi el, az első kivételével. Tehát nem szimbólumok, hisz a kép és a kifejezendő tartalom (a költő lelki állapota, társadalmi helyzete) közt egyenlőségjel húzható, illetőleg ezeket maga a költő azonosítja. (A *halk hajó*-t viszont bizonyára azért nem azonosítja, mert annyira közismert, szinte közhelyszerű kép. — A közhellyé válástól azonban itt megóvja a *halk* jelző: ezzel válik egyszerűvé, egyénivé, személyessé.)

Nézzük azonban magát a verset!

Az első versszakban az *élet tengere* helyett csak az életet említi: de hogy *zengő vihart* vár tőle, s hogy *halk hajó*-ját *utolsó táncra* engedi rajta, ezzel a szokásos képet idézi. — A második versszak érdekessége, hogy a kifejező képet, a kifejezendő tartalmat és ismét a kifejezendő képet hozza elő:

... egy-két emberem
Teng-leng a bús hajón reménytelen:
Pár vánnyadt vágy, pár züllött, vézna matróz.

Ebben a kifejező — kifejezendő — kifejező (ember — vágy — matróz) váltakozásban a képi jelleg erősödik, s ez a folyamat folytatódik a szonett harmadik versszakában is:

Mert elfogyott a nyomorú ital,
Az állott rum: az egy-két csöpp reménység
S jaj, józanok a szegény tengerészek. . .

Megállapításunk ez lehet: vágyait megfosztotta az élet a teljesülés reményétől, emiatt „józan” ennyire a kifejezésmód is: az érzelmekre és a képzeletre ható képet racionalizálja az azonosításokkal, ezzel akadályozza meg a kép önállósulását. Az utolsó versszakban azonban csak a kép marad meg, de annyira visszatartják az önállósulástól az előző versszakok azonosításai, hogy nem válik szimbólummá.

Ilyenfajta kifejező képekkel már elég korán, sajátos kifejezési módja kialakulásának idején találkozunk Krúdynál. Itt nem a legkorábbiakból veszünk most egy példát. A Szindbád titkát 1911-ben írta. (A lapszámozás „A szerelmi búvészinas” c. válogatott elbeszélésgyűjteményére vonatkozik. 1960. Magvető.) Ebből az elbeszélésből való a következő részlet:

„Ám Szindbád gondolkozása ebben az időben már hasonlatos volt a szövőgép működéséhez, amelyet egy bölcs és öreg takács lába hajt valahol egy elhagyott házban. Kattog egy takácsszék, és a gondolatok kelméje lassan növekszik, most egy virág, majd egy repülő madár, később egy falevél alakja bontakozik ki a vásznon — Szindbád a pap rajongásában az ártatlanságot csakhamar felfedezte, és a mesebeli takács egy lábnyomására egy képet mutatott előtte a gondolatok vászna” (466).

Az első mondat hasonlat; maga az író is jelzi ezt: „... gondolkozása ... már *hasonlatos* volt. ...”. (A *már*-ral azt érzékelteti, hogy itt egy előrehaladott pszichikai folyamatról van szó: ez is a sejtetés eszköze!) — A második mondatban a hasonlított már eltűnik, csak a hasonló, a kép marad meg, melybe azonban a *gondolatok kelméje* birtokos jelzős szerkezet még visszalopja a hasonlítottat is; a gondolatjeltől kezdve viszont újból úgy tetszik, hogy a hasonlított tért vissza, míg az *és* kötőszó után a hasonlított — hasonló együttese ad szugesztív erőt a képnek. A végső kifejlésben tehát sem a hasonlított, sem a hasonló nem marad meg külön, mint a fentebb említett Tóth Árpád versben, s ezzel a kifejezendő tartalom sem egyértelmű; meghatározatlanságát még inkább aláhúzza az, hogy egyelőre rejtve marad az is, miféle kép az, amit a „gondolatok vászna” mutatott Szindbádnak. Ez a konkrétan meg nem fogható képtartalom közelebb viszi ezt az amúgy is eléggé összeszővődött képet a szimbólumhoz.

2. Máskor csak logikai vagy nyelvtani funkciócseré jelzi, hogy valami másról, régi vagy jelentősebb dologról szól, mint amit a szavak a közbeszédben jelentenek. Az is vitatható, hogy jelkép-e az ilyen kifejezés, vagy csak kissé szokatlan alakzat.

De lássunk egy példát erre is!

Bukfenc című művének második fejezetében, a 24. lapon olvashatjuk: (Az idézet mondatait sorszámommal láttam el, hogy könnyebben hivatkozhasak rájuk a továbbiakban.)

„(1.) A szeptember csodálatos pirosságokkal és sárgaságokkal festette be a hegyoldalt. (2.) Az erdőkön olyan veres foltok voltak, mint Gyöngyvirág nyakán. (3.) Vajon ki csókolta meg az erdőt, hogy elpirult?

(4.) — Szerelmes vagyok — ezt írta fel egy pad hátára Gyöngyvirág az Imrétől kapott ceruzával.”

Vegyük sorra az idézett négy mondatot!

(1.) Önálló életre kelnek a szín-impressziók azzal, hogy a színeket jelölő mellékneveket főnevesíti. Ezzel egyidejűleg megszemélyesíti a szeptember hónapot. Ez a népköltészetben is elterjedten használt fogás a kevésbé érzékelhető időfunkciók megelevenítésére, érzékeltetésére igen alkalmas. (NB! Művészi kifejező eszközei — bármily különösen hangzik is — igen sok rokonságot mutatnak a népköltészet stíluseszközeivel. Még szorosabb ez a rokonság Krúdy képlátásának meseszerűsége és a korabeli néplélek babonás-misztikus életlátása között.)

(2.) Látszatra egyszerű hasonlat. Különlegessége azonban, hogy a hasonlítottat a természetből, a hasonlót az emberi életből veszi. Tehát inverz hasonlatnak nevezhetjük.

(3.) Megszemélyesíti az előző mondatból a hasonlítottat.

(4.) Ez a mondat azt bizonyítja, hogy az előző három mondatba foglalt, önmagában is rendkívül hatásos, nagyon finom természeti kép a leány (Gyöngyvirág) érzelmvilágának változását szimbolizálja. Ennek a stílusformulának a grammatikai kulcsa: a második mondatban a hasonló — hasonlított funkciócseréje (inverz hasonlata).

3. Már korábbi elbeszéléseiben is fellelhető valami sajátos szimbolizmus. A Poprád szeme című elbeszélésben (Szerelmi bűvészinás című gyűjt. 1960.), amelyet 1910-ben írt, a folyóban látható különös színű kavicsok lesznek jel-

képpé. Az alapot ehhez az átlényegüléshez egy régi legenda adja, mely szerint ezek a kavicsok leányszemek. A legendának azonban csupán ezt a megállapítást használja fel Krúdy; a legenda (sajnos, nem volt módomban utána nyomonzni) bizonyára kerek, csodás elemekkel átszótt történetben határozott magyarázatot ad a leányszem-kövek keletkezésére (lásd a tihanyi kecskekörmök, Szent László pénze stb. keletkezésének misztikus magyarázatát!). Krúdy azonban meghagyja e két kép (színes kövek és a leányszemek) közötti lazább, távolabbi kapcsolatot. Elmond ugyan egy történetet, amely magyarázat is lehetne a csodás átalakulásra, az átalakulást azonban tulajdonképpen nem eseményben, hanem csak időben „érintetten”, ezzel a két képi tartalom közötti, a szimbolizmusra annyira jellemző távoli, lazább kapcsolat a történet leírása után sem lesz közelebbi, így tág lehetőséget hagy a beleképzelésre.

Íme a történet:

Amikor Zsigmond király a szepességi városokat elzalogosította, a polgárok így gondolkoztak: A lengyel királynak csak a pénzükhöz van joga, lányaikhoz azonban nincs köze. És bevakoltatták a leányszobák ablakát. Emiatt lettek természetellenes színűek a vaksi leányszemek.

Az itt állomásozó lengyel katonák, tisztok hiába próbálják egy évszázadon át minden eszközzel rávenni a polgárokat az ablakok kibontására, míg végre Kázmér kapitány kitalálja, hogy a király adót akar kivetni a bevakolt ablakokra. Ez hatott:

„A polgárok erre mit sem feleltek, hanem másnap már nem volt bevakolt ablak tizenhat városban. És a szabaddá lett ablakokban megjelentek a száz esztendeig hervadt virágok, és mint a meleg tavaszi esőben a szegfűk bontogatója szirmaikat, úgy kezdtek nyílni, nyíladozni a fonnyadásra ítélt leányok a napsugárban. . . És egypár esztendő múlva már megjelentek a színes kavicsok a Poprád vizében és lassan megtelt velük az egész meder. R o s s z, v ö r ö s l ő s z e m e i k e t e l v e t e t t é k a szepességi leányok, és azóta kékek a szemek e tájon, mint a Kárpát tavasszal. A lengyel rabság különös szemeit már csak a Poprád őrzi ezüst hajjai alatt” (21–2).

Mit mutat e megoldás?

a) A polgárok zsebet érintő ötletben egy adag, Mikszáth elbeszéléseinek ötleteire emlékeztető kópéság, káröröm rejlik.

b) A Poprád színes köveinek és a hosszú rabságban elkorcsosult, vaksi leányszemeknek az azonosításából létrejött kép az utolsó mondatban a lengyel rabság jelképe.

c) De azzal, hogy a szem—kő metamorfózist csak érinti, nem részletezi („Rossz, vöröslő szemeiket elvetették. . .”) a zárómondat szimbolikus megoldása mellett még egy sor egyéb gondolatot, érzelmet, hangulatot kelt a szem-elvetés módjára, de sokkal inkább a diszkrétan elhallgatott társadalmi és etikai okára vonatkozóan; egész regények sejlenek e megállapítás hátterében, és ez a szuggesztivitás még inkább szimbolikussá teszi az elbeszélést; maga a szemek elvetése lesz szimbolikussá.

4. Az első esetben tehát még nem beszélhetünk szimbólumról, csak egy szimbólum felé mutató képről; a második esetben egy egyszeri jelenség (érzés), a harmadikban egy történelmi kor viszonyainak érzékeltetésére használt szimbólumot.

Máskor szimbolikus alakokat szerepeltet. Tipikus alakoknak is nevezhetnők őket, hisz a kor társadalmának jellegzetes szereplői: egy-egy ilyen alak

a XX. század eleji dekadens világ sok letűnő alakjának vonásait hordozza. Mégsem tipikusak ezek, mert:

a) A típus egy-egy társadalmi osztály vagy réteg legjellemzőbb tulajdonságait magában egyesítő egyén, aki többnyire aktív részese, továbbblendítője a cselekménynek. Ő maga cselekszik, míg Krúdy alakjaival mindig inkább csak történik valami, s ha itt-ott cselekszenek is, cselekvésük kevéssé indokolt, cselekedeteik rugója többnyire rejtve marad.

b) Hiányzik belőlük a teljes realitás, a teljes hihetőség, noha a valóság erős igényével lépnek az olvasó elé, de — mivel a múltból, az emlékekből veszi őket az író — látomásokban jelennek meg: azonnal idomítja őket ad hoc lelkiállapota szerint. Így mindig van bennük a mesehősökre emlékeztető valóságütlenség.

Olyanok ezek a Krúdy-figurák, mint a Vaszary-festmények, amelyekről Lyka Károly így ír: „... minden árnyék, még a legenyhébb is eltűnt. És továbbtűnt a testek plasztikája, tömegessége. A formák, amennyire a körvonalakból kitűnik, egyszerűvé és ezzel nagyvonalúvá váltak. Szinte úgy hatnak, hogy körülbelül elvesztették földi súlyukat, és színekből összeszövődött álomképekké változtak. Olyan álomképekké, amelyekben a virágok, gyümölcsök megőrizték valósághatásukat, emberei az élet melegét. . . A közönséges látvány tökéletes látomássá finomult, de nem vesztett valóságosságából, hiteles létezéséből semmit” (Vaszary János fény- és színálmái. Élet és Tudomány 15. évf. 30. sz., 946).

S ahogyan Vaszary festészetében a síkban ábrázolás két dimenziós jellegéhez ragaszkodva elhagyja az árnyékokat, s ezzel alakjai elvesztik plaszticitásukat: látomássá válnak, úgy Krúdynamál a képes kifejezés eszközeivel az alakok látomássá finomulnak, szimbólumokká emelkednek.

c) Múltba vetítettségükben gyakran egy-egy emberi tulajdonság, jellemvonás megtestesítőinek hatnak e szereplők inkább, mint tudatosan cselekvő embereknek. Funkciójuk a mű cselekménye szempontjából alig több, mint a fabulákban az egyes emberi jellemvonásokat megszemélyesítő állatoknak. Így például N. N. című regényében Juliska a rendíthetetlen jószág és megbocsátás, a nyugalom és hűség megtestesítője, a Szindbád titkában Kismadár-Fánika szinte a romlatlanság, a vidéki tiszta élet jelképe. (Többek közt ez okozza, hogy a Krúdy-regényeknek alig van cselekményük.)

d) A művek megírásának korában is erősen valóságütlenek, egy végleg letűnőben levő világ szinte kísértetszerűen ittmaradt alakjainak hatottak e túlnyomórészt külön alakok, amelyek jellegetesek ugyan, de nem tipikusak: csak egy nagyon vékony réteg egyes jellemvonásainak megtestesítői; az egyedül túl az általános csak legfőbb nyomokban lelhető fel bennük, illetőleg sok ilyen figura csak együttesen mutat általánosítást. Egész lényükben ez az egyedi-egyszeri jelleg uralkodik, s képletesse teszi őket. Ugyanakkor a képi tartalom mögött a kifejezendő társadalmi-történelmi tartalom csak halványan sejthető, így a kifejezendő és a kifejező távol kerül egymástól: a kifejező kép (alak, szereplő) önállósul, szinte függetlenedik a kifejezendő tartalomtól. Ezt az eltávolodást érezteti a sok kitérés, a töméntelen szint, hangulatot, érzelmet, külső és belső megfigyelést sűrítő jelző, hasonlat egy-egy leírásban. Úgy tetszik sokszor, hogy az író elveszti a cselekmény fonálát, és ezekben a jelzőhalmazokban, sokszorosán összetett, képekkel zsúfolt mondatokban „éli ki magát”.

Szimbolikus alakjai jórészt karakternevet viselnek, így már nevükkel is alapvető tulajdonságukra hívják fel a figyelmet, azt jelzik — mint fentebb

már volt róla szó —, hogy egy-egy tulajdonság, jellemvonás megtestesítői. Elég csak néhányat említenünk közülük: *Szomjas úr*, *Nagybotos Viola*, *Morgovay szerkesztő*, *Rumfy Artur*, *Ábrándi*, de *Ronch-Roncsy kapitány* stb. Ezek közül például a *Morgovay* név nemcsak jelentésével utal jellemvonásra, hanem hangulatfestő szó is, s így hangzásával képet idéző, érzelmet ébresztő ereje van a történet nélkül is. Avagy a *de Ronch* (*Roncsy*) név idegen hangzása és a szó hangalakjához tartozó magyar jelentés együttese szinte mítoszt alkot a kor dekadenciájához.

Nem kevésbé hangulatot keltő név a csodahajós, Szindbád neve sem. Az Ezeregy éjszaka meséi e hősének neve minden, e meséket ismerő olvasóban egy sereg csodálatos, andalító történet emlékéit idézi fel, és már csak ezért sem elégedhetünk meg Szerb Antal fentebb idézett megállapításával: nem csupán az események múltban való lejátszódását jelzi a több száz éves, holta után visszajáró Szindbád szerepeltetése, hanem neve eleve sejtelmes, mesészerű légkört teremt, s e légkörben minden mehökkentő, a korabeli társadalomra azonban nagyon jellemző történetet elmondhat az író. (Hozzá kell fűznünk ehhez még azt, hogy Szindbád gyakran az író alteregója, azaz az önvallomás eszköze, s így még érthetőbb, mennyi mindennek válik kifejezőjévé műveinek ez az egyetlen, kedvelt szereplője.) Így tehát a szimbolikus alak szerepeltetése a lehetőséget adja meg a jellemző történet előadásához, keretet szolgáltat az elbeszéléshez. Jellemző példája ennek a szerkesztésmódnak a Francia Kastély.

A történet egy „rég, ábrándos és regényeskedő felvidéki kisvárosban” (207) játszódik. A főszereplőnek látszó Szindbád a Francia Kastélyban rendezett álarcosbálra érkezik. Főszereplőnek azonban mégsem mondható, hisz nemigen cselekszik semmit, csak történnek vele a dolgok, rendelkeznek vele a szereplők, elsősorban Pálházi Ferencnek elhagyott és együtt élő két felesége, Georgina és Mariett. Szindbád szerepe körülbelül annyi, hogy keretet ad e különös házasság különös szereplőinek történetéhez. Csupa anakronisztikus felfogás, szokás, erkölcs irányítja e figurák életét. (Pálházi saját gyermekét akarja éjnek idején elrabolni feleségétől, majd tönkre akarja juttatni feleségét, s végül a Szindbáddal vívott párbajjal mindenért elégtételt vesz, és megbocsát feleségének.) Hogy mindenestül hamis világ ez, azt többek között azzal érzékelteti az író, hogy ez elhagyott, a világtól visszavonultan élő két asszony szemérmes tartózkodása mögött a pezsdülő élet vágya, a teljes odaadás perzselő vágya húzódik meg, s kellő körülmények között felszínre is tör. Ehhez eszköz, illetőleg a szereplőknek ebben társuk Szindbád. Szerepeltetése: az író számára alkalom a letűnő koron való kissé kritikus szánakozás kifejezésére. E műnek s hozzá hasonlóan még több más elbeszélésének is szerkezeti eleme a máskor előtérben álló szimbolikus Szindbád.

S hogy miért nyúl szimbólumokhoz, arról a Szindbád titka expozíciójában így ír: „Minden embernek van valami titka, amelyről sohasem beszél életében. Régen elmúlt dolgok, szégyenek, kalandok, szívfájások és lelki pofonok. Az volna a legérdekesebb olvasmány, amelyet a halálos ágyán mondana el valaki őszintén, igazán: a titkokról, amelyekről az életen át hallgatott” (Szerelmi bűvészinas. 1960. 457).

Nos, az el nem mondható dolgokkal kapcsolatos gátlások oldódnak fel azzal, hogy „... a hajós már úgyis réges-régen meghalt”, így e meséből vett szimbolikus alak kalandjai keretül szolgálnak az egyébként ki nem mondható dolgok elbeszéléséhez.

5. Krúdynál azonban ezeknél sokkal érdekesebb, egész regényt átfogó szimbólummal is találkozunk. Ilyen az N. N. című regényben a tücsök.

A falusi életnek ez az igénytelen kis muzsikusa nagyon a szívéhez férközhett Krúdynak, mert annyi mindent jelentett neki, hogy azt logikus megformáltsággal, következetes egymásutánban előadni képtelen volt. Ha olyan valami ötlött emlékezetébe, amit a szokásos nyelvi-stilisztikai kelléktár felhasználásával nehéz vagy lehetetlen lett volna kifejeznie, azt egyszerűen a tücsök névvel illette. De a nevet csak olyan előkészítés után és olyan nyelvi környezetben használta e regényében, hogy ezzel a kifejezendő gondolatnak, hangulatnak, érzelemnek megfelelő érzést, gondolatot, hangulatot indukál az olvasóban. — Érdeemes fejezetről fejezetre végigkísérni a tücsökszimbólum alakulását. (A zárójelben szereplő lapszámok a Szépirodalmi Kiadónál 1959-ben megjelent, Az útitárs és az N. N. című műveket magába foglaló kötetre vonatkoznak.)

Az első fejezet címe: Emléklül ifjúságomnak. A fejezet rövid, a történet keretét adja: N. N. lemaradt a vonatról, és a pesti külváros egyik kocsmájában, a Fehér Farkasban mesél a szerzőnek: „Miután megismerkedtünk, egymást elmondott életéből, mit följegyzék. Ha ugyan kíváncsi valaki egy hétköznapi ember ifjúságára” (82).

A második fejezet címében már szerepel a tücsök („A tücsök volt a dajkám”). A fejezet ezzel a mondattal indul: „Mennyi mindenfélét tud énekelni a tücsök egy régi ház környékén, ahol a lakók a végtelen életre rendezkednek be?” (82). — Ennek a végtelen életnek a kísérője a tücsökHzene, és e regényben kifejezője is. Annak az életnek a kifejezője, amelyről Krúdy így ír: „Mindenkinek van tavasza, piros nyara, hosszadalmasan ásító ősze, megnyugtató tele. Élet, amely pontosan igazodik a kalendáriumhoz. Vannak fiatal napok, vannak öreg napok, jönnek és mennek ködök, szomorgó esők, májusok, novemberek, jó és rossz kedvek, ájtatosságok és káromkodások, betegségek és ropogó egészségek” (83). És hosszú, jelzőkkel, felsorolásokkal telezsúfolt mondatok sora érzékelteti ennek az egyhangúságában sem eseménytelen életmódnak az aprócseprő történeteit, hangulatait, olyanféle fáradhatatlansággal, mint amilyent a tücsöknek tulajdonít. Azonosíthatná magát a tücsökkel, mert — látszólag — épp oly érdektelenséggel figyel és adja elő N. N. életét és az egész falusi életet, mint ahogyan a tücsök cirpeli egyhangú dalát. Most azonban még csak így nyilatkozik: „A fáradhatatlan tücsök volt a dajkám, aki oly hosszadalmasan énekelgetett a házak sarkában, mintha a legtávolabbi időre helyezné a célt, midőn éneklését abbahagyja. Senki sem öregszik meg. Senki sem hal meg. Az élet körülbelül örökké tart... Legalább ezt dalolta a tücsök nyárvégi esteiken” (85).

A tücsök dala képviseli itt azt a rendíthetetlen nyugalomú, naturalis életszemléletet, amely a századforduló „békebeli” világában egy bizonyos vidéki rétegnek annyira sajátja.

„Hol lakott a tücsök?” — ez a harmadik fejezet címe. — „Nyáron talán a kertben, ősszel valamely zugolyban a házban, amelyet hiába próbáltam megtalálni.

Néki sohasem volt bánata, mindig egyforma kedve volt” (85).

Ebben a fejezetben végig a tücsökről beszél, de valahogy úgy, mintha e nagy életbölcseletet szimbolizálná: történjék bármi, az élet megy tovább, a természet törvényei közömbösek, semlegesek. Azért használom a *mintha* feltételes kötőszót, mert az a feltételezés érlelődik az olvasóban,

hogy ez az író magatartása a fejezet nagyobb részében felsorolt embersorssal és embertípusokkal szemben („A tücsök csak énekelt” 86). — A végén azonban egy sor elesettnek dalol a tücsök: „A tücsök tehát mindenkinek a szívében lakott, aki nem volt az élet kiválasztottja, boldog ember. . . Talán nincs is boldog ember a világon. És így a tücsöknek sok házikója volt Magyarországon” (87). — A fejezet címe még azt sejtette, hogy a tücsök valódi lakóhelyéről lesz szó (és kezdetben így is alakult a történet), most azonban, hogy lakását az emberek szívében jelöli meg, azt is éreznünk kell, hogy a tücsök szó már nemcsak annak a kis rovarnak a neve, hanem valami többet: emberi sorsot vagy emberi tulajdonságot jelöl. — Azzal, hogy a tücsök „tárgyilagossága”, „semlegessége” eltűnik a fejezet végén, és csak az elesettek szívében lakik, kétségkívül valami határozottan meg nem fogalmazott társadalmi mondanivaló szimbólumává lett.

A negyedik, A tücsök művészete című fejezetben olvashatjuk: „Az álom-talanoknak dalolt csak a tücsök istenigazában” (87). A megszemélyesítésnek azzal az esetével állunk szemben, amelyben a megszemélyesített az állatvilághoz tartozik, de olyan tulajdonságokkal ruházza fel az író, amelyek csak az embernek sajátjai: tudatos lényként állítja be: „A tücsök a holdvilág cinkosa” (88).

Ezt a megszemélyesítést nevezhetnők stilisztikai emancipációnak. S ha ezt a fogalmat elfogadjuk a stilisztikában, akkor — ebben is különböző fokozatokat állítva fel — ennek az emancipációnak a csúcsát jelenti a szimbólum. — E fejezet elsőnek idézett mondatában kifejezett cselekvésben a tücsök hangja alapján általánosságban elfogadott szó (*dalolt*) még nem érzékelteti (talán éppen azért, mert annyira gyökeret vert a köztudatban) azt, hogy itt magasabb rendű cselekvésről van szó, mint ami a tücsök természetéből, a természet világában elfoglalt helyéből kifolyólag sajátja volna; beleértéssel lett teljesebb, megszemélyesítésszerű ez a kifejezés. — A második idézet tartalmazta kifejezés („a holdvilág *cinkosa*”) már teljességgel kiemeli, emancipálja lényegéből a tücsköt. Ez a folyamat folytatódik a fejezet végéig, mígnem valami sajátos misztifikációval zárul: „Egy elvarázsolt tündér énekel a kertben. Valaki, egy rejtelmes idegen, egy kósza, gyönyörű szellem szólal meg hirtelen a tücsök hangjában” (89).

A szimbolizmusról szóló fejtegetés elején idéztem Horváth Jánosnak egy alapvető megállapítását a látásra és a látomásra vonatkozóan; amivel itt találkozunk, „a tárgyi igazság rögtöni idomítása a költő akkori lelki állapota szerint”. Azaz látomás, a szimbólum alapja, lelki attitűdje.

Ennek a szimbólumnak a tartalomváltozása kezdődik meg A tücsök őszi látogatása című ötödik fejezetben: „Én októberben születtem, amikor ritkán hallatszik a tücsök, de annál szomorúbb a hangja” (89). — „De én *boldog* voltam, amikor *szomorú* kis pajtásomnak a hangját meghallottam. Bármilyen egyedül voltam, többé nem voltam árva. Leejtettem a könyvet, és fejem hátrahajtva hallgatóztam a rejtekhelyről hangzó tücsökciripelésre. Mintha valaki messziről eljött volna hozzám, és azt mondta volna:

— Ne félj, nem felejtettelek el!” (92).

Lényegében tehát ez történt: a tücsök szomorú hangja felvidította N. N.-t (Krúdyt?), mert ráébresztette, hogy nincs egyedül. A tücsök és N. N. közelebb került egymáshoz.

A hatodik fejezet címe: A kétlábú tücsök. Itt az előző fejezetben megindult szimbólumtartalom változása befejeződik. De hogy mit jelképez új változa-

tában, azt nem könnyű meghatározni, noha a *magányos tücsök* jelzős kifejezés keretbe foglalja a fejezetet. Így kezdődik:

„A Nyírség, ahol a gyermekkori ősök és ifjúkori tavaszok elrepültek felettem, *telve volt magányos tücskökkel*. — Ez az álmos, álmodozó, ködös, szeles, egyhangú vidék nagyon alkalmas arra, hogy *magányos embereket* neveljen, akik félig elvadulva, eldugaszolva, megecettedve éldegélik napjaikat” (93).

Itt a tücsköt és az embert a közös jelző (*magányos*) fogja össze. — A szimbólum lényegükben eltérő, de egyes vonásaikban rokon dolgok érzékletes azonosulása, s ez a koegzisztencia ad szuggesztív erőt a kifejezésnek.

A fejezet további részében N. N. magányosan sétál a nyíregyházi éjszakában, s közben a dzsentril világról ábrándozik: „Magamban voltam, magamnak gondoltam mindenféle gyönyöröket, elandalítókat, szívringatókat. Én *voltam a tücsök*.”

És mindenki tücsök volt körülöttem, mert mindenki magának élt” (95).

További emlékező tépelődés következik a maguknak élő nyírségi emberek világáról, majd így zárul a keret: „*Magányos tücsök voltam*” (96).

Kíséreljük meg az új szimbólummá fejlődés nyelvi fokozatainak összeállítását! — 1. Azonos jelzővel összekapcsol két fogalmat: *magányos tücsök* — *magányos ember*. 2. A szimbolizáltat (ember) egyesíti, azonosítja a szimbólummal (tücsök): „Én voltam a tücsök.” 3. Az így létrejött új szimbólumot általánosítja: „És mindenki tücsök volt...” — De ezzel világossá válik az is, hogy az új szimbólum tartalom egy társadalmi jelenségre: a századforduló felemás, feudális-polgári, egocentrikus világának dekadenciájára vonatkozik. 4. Az új szimbólum rögzítése: a szimbolizált (ember = én = N. N. = Krúdy) és a szimbólum azonosításából létrejött új formula a korábbi közös jelzővel jelenik meg: „*Magányos tücsök voltam.*”

Itt a jelző játssza azt a szerepet a szimbólum megalkotásában, amit Adynál a zárójelek között szereplő részek; például „A vár fehér asszonyá”-ban: „Konganak az elhagyott termek, A bús falakról rámered Két nagy, sötét ablak a völgyre. (Ugy-e, milyen fáradt szemek?)”

Hogy a hatodik fejezetben valóban a fentebb elemezett funkcióváltozás ment végbe, azt a hetedik fejezet bizonyítja. Címe: A szerelmes tücsök. A fejezetben azonban elő sem fordul a tücsök szó. Ellenben a család három generációja udvarol Jellának: a nagyapa, az apa és N. N. (az író?), az unoka. Mindhárman maguknak élő alakok = tücskök, mégpedig (a fejezetcímbe szereplő) szerelmes tücskök.

A tücsök szomorkodik című nyolcadik fejezetben is csak utalás történik a tücsökre, de folyamatosan önmagáról beszél N. N.: ifjúkori emlékeiről, Juliskáról, a szegény-rokon cselédlányról.

A 9. fejezet ezt a címet viseli: Tücsök és anyja. Ez a fejezet is N. N.-nek önmaga életére való emlékezése, amelyben a tücsökszimbólum funkciója még mindig az, amivé a 6. fejezetben változott.

„Egyszer így szólt a tücsök:

Ha elfelejtettem volna mondani, most vallom be, hogy én: szerelemgyerek vagyok” (111).

Juliska keretes elbeszélése következik a 10., a Sívágó tücske című fejezetben a hajdani betyárról, aki életfogytiglani börtönbüntetését tölti a megyeházi börtönben, s már annyira megszokta a rabságot, hogy el sem vágyik

onnan; szabadon mozoghat a megyeház udvarán. Egyszer mégis meglép, hazatér falujába.

„Sóvágó letelepedett a ház előtt a padkára, és hosszan elüldögélt. Mit, mit nem gondolt magában a vén zsvány. Egyszerre csak elkezdett cirpelni, mint a tücsök” (123).

Kicsalta a házból a tücsköt, megfogta, magával vitte a börtönbe. „Vén-ségére az ő házából való tücsök ciripelt neki minden este, mielőtt álom ereszkedett volna a szempilláira” (123—4).

Valami olyan babonás — misztikus — vallásos-népi hiedelem nyilatkozik meg a vén betyárnak ebben a cselekedetében, mint a primitív népeknek a házi isteneikhez való ragaszkodásában.

„Ezt mesélte nekem Juliska egy este, olyan halkán, olyan suttogva, mintha a legnagyobb titkot bízna rám.

— Mert kell ám, hogy minden embernek meglegyen a maga tücske, aminek éneklésére, dalolgatására, altatgatására elfelejti az egész életet.

— Akarsz az én tücsköm lenni, Juliska? — kérdeztem.

— Akarok — felelt ő.

Ettől a naptól kezdve szerettük egymást” (124).

Itt újabb szimbólumfunkció-változás indul el. Ettől kezdve egyszerre több értelmelesz a tücsök szimbólumnak: jelképezi N. N.-t, az író-t magát, szerelmesét, magát a szerelmet, de még az ember „jobbik énjét”, lelkiismeretét is.

A 11. fejezetben, melynek címe A téli hajnal csodái, N. N. útra kel, hiába marasztalja Juliska. — „Eltakartam az arcom a két kezemmel, hogy ne lássam Juliska fájdalmát. . . Mire ismét körülnéztem, azon a helyen, ahol az imént Juliska állott, anyám állott. Ő volt Juliska öregebben, szelídebben, megbocsátóbban” (132).

Hogy a jobbik énjét is jelenti a tücsök innentől kezdve, azt érzékelteti Juliska és az anya hely- és szerepeséréje. Sőt a tíz évvel későbbi visszatérés is.

És most tíz év történetét átugorja: mindez nem lényeges, mert ezt az időt távol töltötte Juliskától = tücskétől = jobbik énjétől: „Nem néztem hátra, csak tíz esztendő múlva, amikor elfáradtam” (135). — Majd amikor a Sóstón újból találkoznak, Juliska ezzel a kérdéssel fordul hozzá: „— És hogy neveztek? Hívta valaki tücskének?” (147). — Megkezdődik a beszámoló az elszaladt tíz évről. De aki a „tücsköt” ennyi időre elhagyta, annak nehéz mindenben igazat mondania: „Pedig ha valaki megérdemelné, hogy minden titkomat közöljem vele, mindent, amiért szomorú és fáradt vagyok, amiért gúnyosan mosolygok, amiért néha a szívem a torkomon ver, és régi dal tolakszik a szájamra — Juliska megérdemelné, hogy beavassam őt a misztériumba, amely az én életemet éppen úgy körüluggi, mint akár másét.

És Juliska, bár nem volt művelt hölgy, és csak annyit tudott az életről és halálról, mint egy falusi tücsök, családottan mosolygott, mintha megbántottam volna. Talán észrevette, hogy hazudtam neki. . .” (148).

Aztán a gyerekéről érdeklődik N. N., akiről azt is csak most tudta meg, hogy fiú.

A 12. fejezetben, melynek címe Az igazi tücsök, N. N. Juliskával együtt Bujiba érkezik. Juliska egész télre marasztalja: „És a tücsök. . . — mondta csalogatólag, halkán — a tücsök, amit maga szeret: nálunk mindig énekel. . . Kezdi a padláson, mikor még nem fogyott el a téli dió, és folytatja a violák

között az ablak alatt. Nyaranta bejárja az udvart. Elmegy az istállóba a zsíros lószerszámokhoz, a kamrába, a pincébe, mikor forrni kezd a bor. . .” (155).

Mintha lezárulna a történet, visszalép eredeti szerepébe a tücsök; mintha már meg is szűnne szimbolikus értelme. Szó sincs azonban erről! — A szimbólum mindig valami racionálisan teljesen ki nem fejezhető dolgot jelöl. A továbbiakban pedig egészen meglepő dolgok, szinte teljesen irracionálisnak látszó jelenségek következnek, s mindezeket is szimbolizálnia kell a tücsöknek. — Az előbb a tücsök szimbólum voltából „visszalényegült” reális kis állattá, hogy aztán most újból, de más tartalmú szimbólummá válhasson. — Itt következik a mű cselekményének a fordulópontja.

„A fiú leugrott a kecskebokról, és tücsökciripelést utánzott, amint a ház felé sietett” (156). — „A fiam (aki nem tudta, hogy a fiam), a lábomnál állt egy malomkövön. . . Nemigen érdeklődött, mikor véleményem szerint a legérdekesebb történetet meséltem a tűzoltótoronyról, ahonnan az én időmben leugrálni volt a divat — váratlanul megszólalt a tücsök a kertben, és a fiú nyomban utánozni kezdte a tücsökhangot. Nem érdekelte többé az én ifjúkorom, hiszen az egy leélt élet hamuja már; ellenben az éneklő tücsök a lapulevek között: a valóságos élet. Vidáman folyt tehát a koncert a kertben a diófa alatt. A tücsök mind közelebb jött. Már alig két lépésnyiről felegettek. Ők megértették egymást. Míg én már nem tudtam, hogy mit énekel a tücsök és a fiú” (157).

Egyszerű azonosításnak látszik, ami most végbement: „. . . az éneklő tücsök a levelek között: a valóságos élet.” — De a továbbiakban már ismét más jelentést kap.

A 13. fejezetben („Milyen a lyuk?”) a Lyukas Világ vendéglő kopott vándora így szól: „Csak a tücsökre nem szabad sohasem hallgatni, mert az mindig hűségre tanít” (164). — Itt már megint személyfunkciót kapott, és a továbbiakban ismét felveszi korábbi funkcióinak néhányát is. — A 14. fejezet címe ez: Az öreg csősz véleménye a tücsök apjáról. — A tücsök = N. N. fia. A fiú szeretné ismerni apját. Az öreg csősz így válaszol a fiú érdeklődésére: „Már mondtam, hogy ha valamit elveszítettünk, azt hiába keressük. Csak akkor találjuk meg, ha az is akarja, hogy megtaláljuk, amit elvesztettünk” (176). — Hasonló véleménye van a búcsúsok szent emberének is a tücsök apja megtalálásáról a 15. fejezetben („A környékbeli tücskök”): „Akkor, midőn éppen olyan leszel, amilyen az apád. Akkor találkoztok egymással, és többé soha nem váltok el. Mikor az apádnak szüksége lesz rád” (184).

Ezt a megállapítást igazolja a korábbi szimbólumsor is: a tücsök = N. N. maga. A tücsök = N. N. jobbik énje, az, aki ifjúságában volt. A tücsök = N. N. fia. Kölcsonösen szükségük van egymásra, mert az embernek szüksége van önmaga megtalálására. — A tücsök = a fiú = N. N. (a családott, kiégett férfi) ifjúsága. A fia = önifjúsága. — Az apa-fiú kölcsönös keresése tehát akkor fejeződik be, amikor a fiú is olyan lesz, mint az apa. Ezt a találkozást azonban nem tudja megoldani (a korábbi funkciók miatt sem) a tücsök szimbólum. Ezt csak a tudathasadáshoz közel álló jelenséggel tudja megoldani az író. Ez a feloldó közeg a delírium szülte alterego beiktatása. Ez a találkozás történik meg a 16. fejezetben („A régi szélmalom tücske”).

Szomjas úr (mint korábban jeleztük, maga is szimbolikus alak) vendégül látja N. N.-t. Míg játékszisztémáit magyarázza, kintről nesz hallatszik:

„— Hallja? — kiáltotta. — Idegen ember jár a házban. . .

— A leányom! — suttogta Szomjas úr, és egy légycsapót kapott fel.

Óvatosan kinyitotta a rozoga ajtót, a sötét pitvaron kibotorkált, és a sárban, alkonyatban cuppogva megkerülte a házat. Egy zöld zsalugáteres ablak nyílt ott a búskomoly szilvafákra. Az ablak tárva volt. Két fehér leánykar nyúlt ki, és átölelve tartott egy férfit, aki az eresz alatt állott. Nyulánk, magas ember volt az ablakban, és bizonyára jól érezte magát.

— Hő! — kiáltott Szomjas úr.

Az idegen megrettenve bontakozott ki az ölelő karokból. Felénk fordult az alkonyatban.

S ekkor, talán először életemben gondoltam, hogy megbolondultam. Én álltam ott az ablak előtt. Csakhogy mintha tíz évvel előbbi alakomat öltöttem volna magamra. Én néztem szembe Szomjas úrral. . . Én vontam vállat ama gögös közönnyel, amit bizonyára gyűlöltek rajtam az emberek; és most gyűlöltem én is ezt az idegent vakmerő elbizakodottságáért. . . Én intettem búcsút az ablaknak, és én mentem el siető, inkább várakozó léptekkel a szilvafák alatt, arra, ahol rés volt a nádkerítésen, kutyáknak és szeretőknek való rés.

Szomjas úr dühtől kipirulva hajította a légyesapót az idegen után, aki erre nyomban eltűnt, a zsalugáter két szárnya nyomban bezáródott, mintha szél hajította volna be.

Szomjas úr megfordult és dühösen végigmért.

— Mit tett ön velem? — kérdezte fojtott hangon.

— Hát olyan embernek néz engem, aki elviseli a megszegyenítést? Távozzék uram, amíg nem feledkezem meg magamról. A vendégszeretet véget ért” (203—4).

De ez még mindig nem a „nagy” találkozás. Az ismeretlen idegen elszel, N. N. hazamegy; éjjel nyugtalanul forgolódik ágyán: „. . .nem bírtam elfelejteni azt a mély, durúszoló hangot, amelyet először hallottunk Szomjas úr szobájában. . .” — „Aztán az a megdöbbentő hasonlóság, amely az udvarló és köztem volt! Talán elveszttem valahol ezen a tájon, amidőn tíz év előtt utoljára jártam erre? Talán egy másik ember élt a messzi idegen városban, akiről csak hittem, hogy én vagyok? Az igazi lényem itt maradt a Nyírségben, fűzfák, nyírfák, búskomoly tájak és nádasok között; az nem mozdult el a keretek alatt kanyargó gyalogösvényről, a szilvafák hamvas árnyékai alól, a nádból vert kerítések alatt mendegélt, és együtt füttyörészett a széllel? . . . Most végre viszontláttam őt, aki nem felejtett el ősök, nőket, érzelmeket tisztelni, kutyát és lovat szeretni, nedves mezőkhöz ragaszkodni a szülőföld szerelmével, az álmodozás zsákjába bújtatni a nyugtalanság malacait, egyszerű madárhangba elképzelni azt, amit a nagyvilág üdvként kínál. . .” (205).

Önmaga keresését, ifjúságának visszavágyását csak fokozza ez a „Doppelgänger”-rel való találkozás; önifjúságát az N. N. féle erős szexualitással megvert ember természetesen a tiszta, romlatlan, ifjú szerelemben véli föllelni. — N. N. elindul, belopakodik az éj leple alatt Szomjas úr udvarára, kopogtatására nyílik az ablak; a boldog, hamvas szerelem percei mindaddig tartanak, amíg Szomjas úr véget nem vet az együttlétnek.

„A szélmalomnál, a mogyoróbokrok mellett megállított egy kéz. A fiú — György kapaszkodott a karomba, mint egy vadmacska.

— Ugye onnan jön? — lihegte kintől, gyötrelemtől fuldokolva, mintha kigyó marta volna meg.

— Azt szereti, akit én szeretek — vergődött a fiú, mintha dárda fúrta volna át a mellét, és nem leli helyét végtelen fájdalmában.

Megsimogattam a fejét.

- Én az apád vagyok — mondtam.
- Tudom — felelt a fiú” (208).

A találkozás most már megtörténhetett, mert a fiú is olyan, mint az apja: szerelmes tücsök. — Az már lényegtelen Krúdy számára, hogy ez a találkozás a mű cselekménye szerinti időben teljesen irreális: tíz év telt el, a fiú tehát még tíz éves sem lehet. — Idézzük ismét Szerb Antalt: „Ez a múlt idő nem reális, történelmileg kitapintható múlt idő, hanem a múlt, ahogy a lélek történetében és az irodalomban él tovább, az emlékek és az ábrándok kora.”

„A régi szélmalom tücské”-vel való találkozás az olvasóban azt a gondolatot kelti, hogy ezzel lezárul az az én = önifjúság- = romlatlan lelki-világ-keresés, amit a tücsök szimbólum annyi variációban fejezett ki a regényben. Ezt támasztja alá az apa (= a magányos tücsök) és fia (= az igazi tücsök, a régi szélmalom tücske) hajnalig tartó bolyongása végén elhangzó párbeszéd:

„— Tudnád-e a tücsköt utánozni? — kérdeztem a fiamat, amidőn a napraforgók alatt megállottunk és magot szedtünk a tányérokbl.

— Hogyne! — felelt a fiú, és cirpelt, hogy a szívem felvidámult” (209).

A tücsökcirpelés most kísérőzenéje az egymásra (önmagára) találásnak, egyúttal talán szimbóluma is a találkozásnak. — Egészen megnyugtató, szinte megható volna ez a befejezés, ha — valóban ezzel végződne a mű. Az idilli kép: Juliska várja őket otthon egészséges, jó reggelivel — „. . . és olyan jókedvünk kerekedett, mintha hosszú-hosszú utazás után végre megtaláltuk volna egymást” — azonban így zárul: „Aztán nemsokára elutaztam, s búcsút vettem életem ezen évszaka tól is, mint annyi mindent, elhagytam és elfejtettem, ami az életben történt velem” (209).

Mit szimbolizál hát a tücsök? — Bizonyára mindazt, amire a részletes elemzés során rájöttünk, de ezen túl is valamit. — Azt az életfelfogást, amely gátlás nélkül tudomásul vesz, elfogad mindent az életben, amely a maga lát-szólagos passzivitásával mindig arra hajtja az embert, amerre önzése vezet? — Ezek csak kérdések, de mint kérdések sem kielégítőek; hogyan találhatjuk meg akkor a megnyugtató választ?

Krúdy szimbólumainak további vizsgálata menthetetlenül az idealizmus, irracionálizmus irányába mutat; nem tudja ugyanis feloldani azt az alapvető ellentmondást, amely a mindennapi élet felületi jelenségei és e jelenségek mélyén működő erők között fennáll. Ennek az ellentmondásnak a feltárásán munkálkodván, sokszor belefárad a hiábavalónak és reménytelennek látszó küzdelembe; ilyenkor találkozunk műveiben idealista — irracionális — misztikus megoldásokkal, ilyenkor alkot egész műveket átfogó szimbólumrendszert. Az író tehát a számára racionálisan teljes egészében meg nem fogalmazható életérzést közvetíti a szimbólummal. Expresszió, a maga énjének, ösztön- és érzelmvilágának kisugárzása ez az előbbieken elemzett, Krúdy egyéniségére, de egyben a korabeli társadalmi, etikai viszonyokra is annyira jellemző mű, s ennek az irradíciónak az eszköze a szimbólum.

IV.

A századforduló táján kialakult szimbolizmus talajáról Révai József így ír: „A nagy szimbolista lírának társadalmi háttere és alapja az az ellentmondás, amely a mindennapi valóság és a valóság mélyén működő vak erők között fennáll. . . Hogy jelekben beszélnek és a dolgokat nem nevükön neve-

zik, onnan ered, hogy az élet elrejtve működő mozgatóerőinek nevét keresik, hogy mint a mesékben a szellemeket, megidézzék őket. Más szóval: a nagy szimbolista költőkben a realitásra való vágyakozás működött. Szimbolistákká éppen azért lettek, mert vágyódtak az igazi realitásra" (Vál. irod. tan. 1960. 173–4).

Közös vonása Krúdy szimbólumainak más írók, költők szimbólumaival az expresszív képjelleg, közös a társadalmi alap is, eltér azonban minden más író szimbólumaitól abban, hogy egyazon szimbólum egyetlen művön belül is sokféle funkciót tölthet be. Ez a különbözőség egyrészt Krúdy sajátos egyéniségéből fakad, másrészt azonban oka a műfaji eltérés is. Szimbólumokkal általában lírai versekben találkozunk, ezek mondanivalója, „eseménye” tömör, rövid, egyszeri, ezt tehát hordozhatja egy egysíkú, egyértelmű szimbólum is. De a regény bonyolultabb, szerteágazóbb cselekményét, sokrétű mondanivalóját ilyen egyszerűbb szimbólummal nem lehetne kifejezni. Ezért találkozzunk ritkán szimbolikus regényekkel, és ezért is igen jelentős művészi teljesítmény egy szimbolikus regény megírása, mert nagyon átgondolt, következetes kompozíciót kíván.

Ezzel a kis dolgozattal természetesen korántsem alkottunk teljes képet Krúdy szimbolizmusáról, alapjaiban és főbb jellemző vonásaiban azonban talán mégis tetten érhetünk.

Orosz Sándor

Radnóti Miklós nyelvének archaizmusai

Az archaizálást a stilisztikák a szépírói stílus gazdag hagyományú ábrázoló módszerei között tartják számon. Alapját Kazinczy 1790–91-ben megvalósult nagyobb igényű tudatos régiesítő próbálkozásai rakták le (vö. Tompa József: Irodalmi nyelvünk első archaizálásai. MNy.: 51 : 68–79). A reformkorszak múltat idéző költészetében, drámáiban és regényeiben hirtelen megnőtt a szerepe, s a XIX. század irodalmában mindvégig nagyon jelentős maradt. Különösen közismertek Arany János művészi archaizmusai.

Irodalmi nyelvünk megújulása következtében a régies nyelvhasználat a századfordulón ugyan némileg háttérbe szorult, de a beszélt nyelvtől való mind nagyobb eltávolodása megnövelte az alkalmazott archaikus elemek stiláris funkcióját, sajátos hatáskeltő szerepét. A nagy nyugatosok különösen avatott művészei voltak a költői archaizálásnak. Az őket követő írónemzedék sorában már ritkán akad olyan archaizálást kedvelő egyéniség, mint Radnóti Miklós.

1. Radnóti archaizmusainak csoportosításakor azonnal feltűnik a régies ragozású igék jelentős száma.

a) Különösen a *v-t-ö-v-ű* igék fordulnak elő gyakran ódon alakjukban. Legkorábban Újhold című negyedik kötetében (1935.) találkozunk velük kedvelt tájverseiben: „... a bújdósó nap, | *búvik* magas füvek között, | pihen a lejtős földeken,” (Pontos vers az alkonyatról 1934.). E vers már a kiforrott költő jellegzetes tájverse, szerkezetileg két félre tagolódik: szinte pajkos életörömet sugárzó természetleírással indul, aztán a természeti képek jelképesekké válnak, s megvalósul bennük a politikai és tájélmény szoros kapcsolata. A *búvik* ige az első szerkezeti egység játékos természetképebe jól beleillik. —

Még inkább szembetűnő költői játékot fokozó szerepe e kötet másik versében, ahol a költő mindvégig megmarad a pajkos életöröm hangulatában: „Már éjszakára ágyazott a kert, | az álmos sok bogár virágba *bútt* | s a hetyke tulipán álldigálva | ágyán elaludt” (Este a kertben 1934.). Azzal is növeli hatását, hogy segítségével alkotja a strófa egyetlen rímpárját.

A természet e versekben még menedék, a kibontakozó fasizmus embertelen rendjével szemben bánatot, aggodalmat feleltető. De a táj is egyre jobban megtelik rémülettel, s a költő félelmének hordozójává válik. Ezt mutatja többek között a „Járkálj csak, halálraitélt” kötet záróverse, amelynek riasztó természeti képében is helyet talál Radnóti e régies igealaknak, s itt most komor hangulattal telik meg: nyújtott alakjával s a hosszú *tt* keménységével jól érzékelteti a véget érni nem akaró őszi viharok zord hangulatát (vö.: Lator László: Radnóti Miklós költői fejlődése. It. 1954 : 269). A költő azáltal is emeli szerepét, hogy vele alkotja az öt soros strófa egyetlen rímpárját, s hatásosan illeszti bele a nyugtalanul vibráló jambikus lüktetésbe:

.....
bokrokba szél és macska *bútt*
a sötét fák sora eldőlt
előtted. A rémülettől
fehér és púpos lett az út.

(Járkálj csak, halálraitélt 1936.)

Még egyszer találkozunk ezzel az igealakkal egy nem sokkal később készült költeményében. A költő mintegy a gondtalan, vidám múltat, valamint az aggasztó jelent állítja elénk egy-egy versszakban, míg az utolsó harmadikban a pusztulást hozó jövőt jósolja. Igénk az első szakasz gondtalan, játékos derűt sugárzó természetképébe kerül: „Tegnap hús eső szitált, s a térdelő | bokorból bíborban *bútt* elő | és lassan vonult a réten át | két fölpattant ajku szerető;” (Tegnap és ma 1936.). A költői játékot a szinte Babits költészetére emlékeztető alliteráció is tanúsítja. A jelen riasztó jeleit illusztráló második versszakban pedig egy másik régiesen használt *v-tövű* igénket találjuk. Ez választékos hangulattával, ódon zamatával a versszak már jelzett komor hangütését fokozza: „és ma bőszi ágyúk, tapadó kerekekkel, | gőzölgő katonák jöttek reggel, | homlokukat rohamsisak *óta*,” (uo.). Ennek jelen idejű megfelelőjére versfordításainak egyikében is rátalálunk. Remy Belleau Április című költeményét, a francia renaissance kiváló formaművészeinek egyik színes természetleírását fordítja. Fordításának trocheusi szökdelésével kitűnően adja vissza a hangulatos tavaszi kép báját, játékosságát, s ebben a játékos képsorban éppen egy trocheusi lábra szabott alakjával, éles hanghatásával pompás rímet alkot az archaikus igealak:

Április, te évek éke
fák reménye,
bolyhos himbók szoptatója;
fényed jár a fák fölött
ág között —
s bűvő zsongéinket *ója*.

A *vi—viv v-tövű* ige archaikus alakja ez idő tájt írt egyik versében szintén feltűnik. Federico Garcia Lorcanak, a mártírhálált halt költőnek emlékét

éleszti a hat soros kis költeménnyel, s hogy érdemét növelje, régi korok hős csatáinak hangulatát kelti: „Harcát a nép most nélkülöd *víjja*, | hej, Federico Garcia!” (Federico Garcia Lorca 1937.) Az archaizáló jelleg annál is inkább nyilvánvaló, mivel ugyanott Spanyolország nevét is régiesen — *Hispania* — használja. De a megoldás művészi varázsa ennél messzebbre is mutat. A *víjja* alakkal ugyanis a költő rímpárt alkot: *víjja—Garcia*. Noha köznyelvi megfelelője (*vívja*) is beleillik a rímpárba, mégis sokkal színtelenebb volna. Igealakunk éles hanghatásával a vers zárórímét kiemeli, jellegzetesebbé teszi. Tolnai Gábor mutatott rá, hogy Radnóti Garcia Lorcát, költői példaképét e költeményben dacosan, hetykén idézi (l. „Hej, Federico, Garcia!” Vázlatok és tanulmányok. Bp., 1955. 134). E dacos felkiáltást pompásan szolgálja az archaikus alakkal kiélezett rímhatás. Az olvasó képzeletét élénk aktivitásra is készíti. Szinte magunk előtt látjuk a bátor szabadságharcosok kardjának villanását.

Radnóti vérbeli lírikus, aki teljesen sohasem tud, de nem is akar lírikus attitűdjéből kizökkenni. Innen van, hogy nincs elbeszélő költeménye, még egyetlen prózai szépirodalmi műve, az *Ikrek* hava is megtelt lírai hangulattal. Ha valamilyen eseményt mond el, a lírikus modorában foglalja versbe. Kialakítja erre a maga sajátos műfaját, a krónika hangulatú lírai költeményt. A sajátos műfajhoz fel kell használnia a megfelelő nyelvi kifejező eszközöket: a párbeszédet és az archaizálást. Ilyen jellegű költeményeiben többnyire személyes élményeit, emlékeit mondja el, s e visszaemlékezéseiben igen fontos hangulatteremtő funkció jut egy-egy archaikus elemnek. Egyik régen megtörtént beszélgetést felidéző költeményében — más archaikus elemek mellett — kap helyet a *fú—fúv v-tövű* ige régies ragozásban: „Matróz lehetnél — szólt, — szélfűtta, tiszta szív...” (Trisztánnal ültem 1939.).

E lajstromba szedett archaikus *v-tövű* igékhez a megvizsgált funkciókon (költői játék, zord hangulat, régiesítés, jellegzetesebb rím- és ritmusképzés) kívül még valamelyes népies hangulat is tapad. (Ugyanis jól tudjuk, hogy néhány *v-tövű* igénk régies ragozását némely nyelvjárásunk mindmáig megőrizte.) Az eddigi Radnóti-irodalom határozottan rámutat arra, hogy költőnk első korszakában — amely a Lábadozó szél című kötettel zárul — a XX. század modern lírikusainak hatása uralkodik. Ekkor élményben és lírai szituációban, valamint költői magatartásban csupán halvány eredetiség látszik, csak tapogatózik a társadalmi valóság irányába, verseiben jórészt elvontan fogalmaz (vö. Tolnai Gábor: Radnóti Miklós és a felszabadulás előtti szocialista irodalmunk egyes kérdései. Évek—századok. Bp., 1958. 272). Az elvontság azonban egyre oldódik, személyes megfigyelései, empirikus élményi alapú táj- és életképeket eredményeznek. Képei világosabakká, konkrétabbakká válnak, keresi a zárt formák szigorú fegyelmét, hogy egyre tisztábban és árnyaltabban fejezhesse ki mondanivalóját (vö. Ortutay Gyula: Radnóti Miklós. Bp., 1959. 17). Ekkor találnak helyet verseiben nagyobb számban a népies elemek, köztük a felsorolt archaizmusok. Az utóbbiak szerepe 1934-ben kezdődik és 1939-ig tart. Radnóti ekkor már a nyelv avatott mestere, s így érthető az a művészi gond, amellyel szerepet biztosít a számbavett *v-tövű* igék archaikus alakjainak.

b) Ugyancsak gyakori igealak Radnóti nyelvében az *elbeszélő m ű l t* is. Szerepe valamivel későbbben kezdődik, mint az előbbieké, és utolsó alkotó évére is kiterjed. Legelőször az *Egy eszkimó a halálra gondol* című versében találkozunk vele (1935.), amelyben felméri az eszkimó kegyetlen sorsának

minden kínját. A hat szakaszos vers a negyedik strófa kivételével a jelennel foglalkozik, csupán az utóbbiban elemzi a lírai hős múltját. Az elbeszélő múlt ebbe a negyedik strófába illeszkedik: „kövér halak kerültek horgom, | hálóm a szél könnyen *lengeté*,” s vele a költő sokkal jobban érzékelteti a szánandó nyomorúság tartósságát, mintha köznyelvi múltat használna. Van azonkívül benne valami könnyedséget sugárzó hangulat is, amely a szélnek a hálóval űzött játékát jól illusztrálja. — Egyik kis versében franciaországi utazásának emlékét idézi, s e keretben egy régi szobrot szólaltat meg. Az évszázados köszenet szájában az elbeszélő múltas alak ódon hangulatot sugárzó hatása finom művészi érzékről tanúskodik:

S hang szól magasból: testben éltem én,
de mégsem test szerint *vitézkedém!*

(Chartres 1937.)

Noha itt az elbeszélő múlttal a strófa párrímét és jambikus lejtését is biztosítja, mégsem mondható, hogy feltétlenül a rím és ritmus kényszere sugallja használatát. A XIX. század elején, amikor még a kétféle múlt között nincs jelentésszerű különbség, az elbeszélő múlt olyan nyelvi eszköz, amely a rím és ritmus igénye szerint váltogatható (l. Tompa József: *Nyelvünk a reformkorban*. 1954. 367). A XX. század modern költői nyelvében már mint sajátos művészi hatáskeltő eszköz jelenik meg, mivel használata csak a szépirodalom területére húzódik vissza. Így van ez már az érett Adynál s a Nyugat más költőinél is, akik feltétlenül archaizáló szándékból használják (vö.: J. Soltész Katalin: *Az elbeszélő múlt kihalása*. MNY. 53 : 136). Radnóti idézett költeményében is elsősorban ódon hangulatot sugároz, de művészi varázsát fontos rím- és ritmusbeli szerepe még inkább erősíti. — A fentebb már elemzett Trisztánnal *ültem* című költeményben is megtaláljuk, s fontos szerepet tölt be a krónika-hangulat megteremtésében: „nézett rám megvetőn s kezét *fölemelé*”.

Radnóti költészete hiteles krónikája a fasizmus magyarországi terjeszkedésének, a negyvenes évek költeményei naplószerű hátsóval számolnak be „a fasizmus pusztító haláltáncáról” (l. Lator László i. m.). Sőt nemcsak a jelent vizsgálja, hanem előre is tekint: a háború eljövendő borzalmait jósolja, s döbbenetes erejű ábrázolásával figyelmeztet az elkövetkező, de még elkerülhető veszélyekre. Ekkor ismét új színekkel gazdagodik költészete. A rémtettek meghökkentő leírásában újra nagy szerepet kapnak az ifjúkor harsány expresszív eszközei, de ezek a hagyományos antik formákkal elegyednek. A *Tajtékos ég* című kötet verseiben szembe-ütő a klasszikus metrum uralma, még jelentősebbé válik az archaikum, egy ősbibliai szemléletmód jellegét mutató képszővés: az antikizálás és biblikus képteremtés. Így alakítja ki a szorongások éveiben próféciás, zsoltáros nyelvé, s ebben fontos hangulatteremtő szerep jut az elbeszélő múltnak is:

Oly korban éltem én e földön,
mikor gyermeknek átok volt az anyja,
s az asszony boldog volt, ha elvetélt,
az élő *irigylé* a férges síri holtat,

(Töredék 1944.)

A vers bibliai, zsoltáros ihletését záró képe is elárulja: „mert méltó átkot itt úgy sem mondhatna más, — a rettentő szavak tudója, Ésaiás.”

Radnóti még ebben a vad korban sem feledkezett meg arról, hogy nem elég a rossz világot pusztán megfigyelni: élesíteni kell a felszabadulás reményét, s harcra, ellenállásra kell buzdítani. Bátor gondolatait bibliai keretben mondja el, s élete utolsó napjaiban megalkotja legharcosabb versét, a Nyolcadik eclogát. Benne kemény prófétai düh lobog. Az ószövetségi biblia szigorú prófétájával, Náhummal alkot párbeszédet, s a bibliai képsorba nagy művészettel szövi be a fasizmus rémtetteit. A vers számos biblikus eleme között az elbeszélő múlt is hatásosan sugározza a zsoltárok hangulatát: „Hogy mi a célja az Úrnak, *kérdém?* lásd az az ország.” A létige elbeszélő múltja méginkább zsoltáros hangulatú: „zengtem az isteni szót, a harag teli zsákja *valék én!*” Erősen biblikus hatású az egyes szám 3. személyű alak: „tűz emészt majd mindent. S úgy is *lőn.*” Vagy: „...ismét úgy *lőn* minden ahogy te megírtad. . .”.

Egyik műfordításában is megtaláljuk az elbeszélő múltat, Conrad Ferdinand Meyer múltba forduló, történeti levegőt árasztó svájci német romantikus költő versének tolmácsolásában: „Telemachosnak hívták a fiút, | *vizsgálgatá* az éji láthatárt” (Éji út).

Radnóti elbeszélő múltas igehasználata tehát a felkutatott alakok szám-szerűségénél fogva is jelentős, ha pedig művészi felhasználásukat legnagyobb archaizáló művészeink alkotásaival összemérjük, feltétlenül kiállja a próbát. Csupán csak a rímhatás vagy a metrum kényszeréből egyetlen ilyen alakot sem alkalmaz, hanem emellett, illetőleg ezenkívül fontos archaizáló, biblikus hangulatkeltő funkciót ruház rá. A felhasználás gondosságát mutatja, hogy realista korszakának legjelentősebb költeményeiben találhatjuk meg a felsorolt alakokat.

c) A régi nyelv összetett múlt idejű alakjával verseiben nem találkozunk, csupán egy ízben prózájában — mégpedig tanulmányában —, ahol mondatának választékos hatást kölcsönöz: „...mint az első fejezetben *kifejtettük volt*” (Kafka Margit művészi fejlődése. Tanulmányok, cikkek 14).

d) Néhány szenvedő igét is találhatunk Radnóti verseiben. Használati körük jóval kiterjedtebb, mint az eddig megvizsgált archaizmusoké: a második kötetben már feltűnik, s még az utolsóban is szerepel. Legelőször egyik groteszk életképebe illeszti, mely még nagyon erősen mutatja az izmusok hatását. A költő ekkor szándékoltan keresi a különösét, ezért profán képet rajzol egyik művésztársáról. E versbe idézetként kerül a szenvedő igét tartalmazó dalszöveg: „A rosszak *keréketörettek* a parton | s a jókat elmosta dagálykor az ár” (Olasz festő 1930.).

Harmadik (Lábadozó szél című) kötetében lírájának ihletforrását már majdnem teljesen empirikus élményei szolgáltatják, az eddigi túlnyomórészt olvasmányélmények helyett. Így olyan életképeket alkot, amelyek mentesek a groteszk elemektől. Az életszerű, reális helyzetképek megteremtése itt már nagymérvű tudatosságot mutat, s erre legszebb példa az a mód, ahogy egyik versébe a szenvedő igét beépíti. Második kötetének megjelenése után bíróság elé állították. A tárgyalás szomorú élményét a törvénykezés hivatalos szövegéhez alkalmazkodva mondja el, s így biztosítja a helyzetnek megfelelő hangulatot: „Előttem Müller, a nyomdász | állt a mérleg előtt, | *megmértetett* | s hat hónapot kapott.”; vagy méginkább a következővel, amely a bírósági ítélet reminiscenciája: „Nem *észleltetett* enyhítő körülmény | s két versem nyolc napot nyomott;” (Férfinapló, 1931. december 8.). Erre a hangulatra utal különben az alcím is: Főtárgyalás.

Érdekes, hogy csak tizenkét évvel később, 1943-ban kerül újra költeményeibe a szenvedő ige. Mintha csak megérezné a reá váró végzetes tragédiát, most már nem a bíróság, hanem önmaga készíti el költészetének, életművének mérlegét. A szigorú állásfoglalást kimondó versbe, mint egy bírósági végzés szövegébe illeszkedik a szenvedő ige: „hiába táncol és csal a forró emberész, | s minden *megméretik*, ha egyszer már nem él,” (Mint észrevétlenül 1943.). — S végül a Hetedik ecloga ódon zamatú, klasszikus veretű nyelvén a belőle képzett melléknévi igenévre találunk. Itt biblikus hangulatot sugároz, s fokozottabban sejteti a meggyötört politikai foglyok kínját: „*megettört* testünket az álom, a szép szabadító oldja fel. . .” (Hetedik ecloga 1944.). Hangulatteremtő hatásán túl metrumbeli szerepe is figyelmet érdemel, ugyanis vele a költő a hexameter hibátlan lüktetését is biztosítja.

2. Az archaikus igehasználat mellett az *-é kérdőszóc*ska archaizáló szerepe a leggyakoribb Radnótinál. A Meredek út című kötet első versében tűnik fel először (1937.), s ettől kezdve szinte minden évben megtaláljuk egy-egy költeményében. Főként a már érintett krónika hangulatú versekben kap fokozott jelentőséget. Archaizáló jellegén kívül majdnem minden esetben szerepe van a rímelésben és a jambikus lejtés biztosításában is. Többszörös funkcióját jól láthatjuk a következő részletekben: „öcsémet halva *születé*-é | vagy élt öt percet nem tudom, | de ott a vér és jajgatás között | úgy emeltek föl a fény felé,” vagy: „A két halál *megérte*-é? — kiáltottam a kép felé” (Huszonnyolc év 1937.). — A Trisztánnal ültem című költeményében az elemzett archaikus igealakok mellett ezt is megtaláljuk rímbeli szerep nélkül, archaizáló hangulattal: „Jó, jó, tudom. De *tudod*-é?” — Egyik költeményében különösen figyelemre méltó művészettel aknázza ki a vele járó árnyalási lehetőséget. A mártírköltők sorsát elemzi, s példájukból akar erőt meríteni a nagy feladatok megoldásához, a meg nem alkuvó állásfoglaláshoz. Éppen az archaikus-é kérdőszócska segítségével tudja a töprengésre készítő jelentős kérdéseket kiemelni és a jambikus lejtést biztosítani. Sorozatos szerepével e kérdések valóban a vers középpontjába kerülnek, és ellenvetést nem tűrő válasza készítenek. A négy fellelhető alak közül kettőt a sorvégre, kettőt pedig a sor elejére helyez. E variálással még inkább növeli a hozzá fűződő hangulatot:

New-Yorkban egy kis szállodában
hurkot kötött nyakára T,
ki annyi éve bolyg hazátlan
tovább *bolyonghat*-é?

.....

Költő volt és Hispániába ment,
kőd szállt szemére ott, a bánaté;
s ki költő és szabad szeretne lenni,
egy fényes kés előtt *kiálthat*-é?

Kiálthat-é a végtelen előtt,
ha véges útja véget ért;
a hontalan vagy láncon élő
kiálthat-é az életért?

(Csütörtök 1939.)

Egyik versében akkor örökíti meg a Párizsban töltött boldog napok emlékét, amikor már kedves városát is feldúlja a háború vihara. Noha az emlék mindössze egyéves, az eseménydús időszak miatt mégis távolinak tetszik, ahogy a költő mondja: „Könnyű és ezüst.” E távlatot jól érzékelteti az archaikus elem, amely itt ismét szerepet kap a ritmus- és rímképzésben is: „s harmattal rívó hajnalok szaladnak | a néma nap felé. | Ha kérdeném, a táj vajjon *felelne-é*” (Emlékeimben 1940.).

Az eddigiekből is kitűnik, hogy főként nyelvének kitisztulása idején, realista korszakában válik erőssé Radnóti vonzalma az antik költészet hagyományai iránt. Leginkább Vergiliushoz fordul ihlető forrásért, s átveszi tőle jellegzetes pásztori költeményeinek formáját, a vergiliusi idillt. Ebben a keretben juttatja szóhoz a maga korának aktuális problémáit. Így nyílik meg az eclogák hosszú sora. Az Első eclogában azzal is jelzi rajongását, hogy a költemény mottóját, amely egyébként Radnóti korára is kitűnően ráillik, Vergiliustól veszi. (Magyar fordítása: „Ott, ahol a szabad és nem szabad egyre megyen már, Oly nagy a háboruság és annyi az emberi gazság!”) A vers antik hangulatát a hexameteres forma és az *-é* kérdőszócska is sugározza. A kettő ugyanis szorosan együvé tartozik, hiszen az *é* hosszúsága a hexameter daktilusának hibátlan megszólalását is biztosítja: „Hát te hogy élsz? visszhang *jöhet-é* szavaidra e korban?” (Első ecloga 1938.). Ugyancsak az archaizálás és ritmusalkotás kettős szerepét teljesíti a Nyolcadik eclogában: „szép öregember, szárny *emel-é*. . .”; „Hogy *melyik-é*? Náhum vagyok.”.

Feltűnő, hogy ez az archaizmus fordul elő legtöbbször fordításaiban is. Szerepet talál a Vergilius köréhez tartozó Propertius költeményének tolmácsolásában. Archaizáló hatása mellett itt gúnyos hangulatot is áraszt: „Cynthia, mondd, *igaz-é*, hogy céda vagy | és az egész nagy Róma fecseg rólad, ismeri életedet?” (Propertius: Cynthia hűtlenségéről). Érdekes, hogy Apollinaire-től fordított egyik költeményében is sorozatosan megtaláljuk. Ő Radnótinak példaképe volt szürrealista kalandjában, s úgy látszik, példát nyújthatott az archaizálásra is, hiszen amellett, hogy a francia költői nyelvet megújította, a hagyományokat is tisztelte. A szóban levő fordítás krónika jellegű: „És mind e sok panasza e bűnbánatra mind *Emlékszel-é*”; „*Emlékszel-é* a pályaudvarokra. . .”; „A határookra s a tájak panaszos nyájaira *emlékszel-é*”; „*Emlékszel-é* a napra...” „Épp akkor búcsuzott a nyár *emlékszel-é*” (Guillaume Apollinaire: Az utas).

3. Az igekötő régies alakjára csak ritkán bukkanunk, de hangulatkeltő szerepe igen jelentős. A Nyolcadik ecloga ismeretes próféciás hangulatát ez az archaikus elem is kitűnően erősíti: „...eljön az ország, amit ígért amaz ifjú tanítvány, | rabbi, ki *bétöltötte* a törvényt”. Ebben az idézetben egyébként a mutató névmásnak ez formája is erősen zsoltáros hangulatú: „*amaz* ifjú tanítvány.”

A harmincas évek közepétől Radnóti kedvelt költő barátja, bizonyos mértékig küzdőtársa, az alkotás művészi gondosságában példaképe, sőt „élő Mérték”-e volt Babits Mihály. Halála alkalmával versben gyászolja, s egyúttal elévülhetetlen emléket állít neki. Az öt részes költeményben feléleszti Babits költészetének legszembeűnőbb jellegzetességeit, ezért a vers minden egyes szerkezeti egysége más hangulatú. Az első rész Babits Balázsolás című költeményének biblikus reminiscenciáit szólaltatja meg, pl.: „Ime | Balázs, kihez könyörgött, vedd karodba.” A második rész játékos alliterációival Babitsot, a formaművészt állítja elénk, pl.: „akit már régen elhagyott a hang, — | gyá-

szold meg őt, te konduló harang, | lebegő lélek és gömbölyű gyöngy, | s gyászolj megint te csilla szó, te csillag,” stb. Így a költeményben a gyász, a temetési szertartás komor hangulata sajátosan találkozik a játékos elemekkel. Az utolsó, pusztán egy strófából álló szerkezeti egységben különösen művészién egyesíti e kettős hangulatot. Az ide helyezett régies ígékötő alliterációs játékos elemekkel együtt erősen biblikus hatása: „Halott keze nem fogja már a tollat, | *béhunyt* szeme nem lát több éjszakát, | Örök világosság, kibomló égi láng | röppen felé a földi füstön át” (Csak csont és bőr és fájdalom 1941). Radnóti itt az archaikus elemmel nem csupán biblikus hangulatot teremt, hanem segítségével Babitsot jellemzi, idézi úgy, hogy Babits módján archaizál.

4. A határozói igenevek *-ván, -vén* képző alakjai
Radnóti korában már a köznyelvből eltűntek, enyhén régies jelenségeknek számítottak. Egész költészetében mindössze néhány ilyen igenévvel találkozunk, ezek használata utolsó éveire szorítkozik. A biblikus hangulat indokolja alkalmazását a következő részletben: „dalolnak *összegyűlvén*, akár az angyalok” (Csodálkozol barátném. . . 1941.). Egyébként az archaizmus szerepe itt ismét sokkal messzebbre is mutat. Radnóti e versben Berzsenyi módján archaizál. Ezt tanúsítja a címben is fellelhető *barátném* régies alak. A költőt nyilvánvalóan Berzsenyinek Levéltöredék barátnémhoz című episztolája is ihlette. (Berzsenyi kedvelt költője volt Radnótinak, költészetével egy tanulmányban is foglalkozott. Tanulmányok, cikkek. Bp., 1956. Archaizáló, klaszszikus metrumot kedvelő költészete nyilvánvalóan hatással volt rá.) Az archaikum a játékos hangátvételt tanúsítja, amelynek ellenében ott áll a költő súlyos panasza. E kettősség teszi a költeményt Radnóti egyik legszebb versévé. — A Hetedik ecloga zsoltáros hangvételét e régies határozói igenévvel is erősíti: „úgy írom itt a homályban a verset, mint ahogy élek, | vaksin, hernyóként *araszolgatván* a papíron;”. De szüksége van egy hosszú szótaggal megnyújtott alakjára a metrumképzés szempontjából is: vele a daktilus arsisát alkotja. Nagyon finom művészi megoldásról tanúskodik az is, ahogy e jellegzetes eszközzel a sor kellemes hangzását biztosítja. Ugyanis a köznyelvi alak az *a* hangok torlódását eredményezné: araszolgatva a papíron. — Szerelmi líránk egyik gyöngyszeme az a költemény, amit már a fogolytáborból írt feleségéhez. Különös varázsát az adja, hogy benne mintegy összesíti mindazokat a művészi megoldásokat, amelyekkel valaha kísérletezett. Megjelennek az ifjúkor ríktó, expresszív elemei is, de itt a mondanivalóhoz igazodnak, az ötödféles jambusok szabályos lüktetéséből, s a nagy gonddal teremtett párrímek összezsengéséből eredő játékos-számmal, valamint a régies határozói igenévből sugárzó enyhén zsoltáros hangulattal sajátos elegyet alkotnak. Ennyi gonddal elővarázsolt kifejező eszközökkel jut szóhoz a költő megsebzett lelkének panasza és őszinte szerelmi vallomása: „A mélyben néma, hallgató világok, | üvölt a csönd fülemben s felkiáltok, . . hát hallgatók, míg zsong köröm *felállván* | sok hűvös érintésű büszke páfrány” (Levél a hitveshez 1944.). — A vers zsoltáros ihletésére utal a következő hasonlat is: „ki biztos voltál, súlyos, mint a zsoltár”. — Egyetlen fordításában, La Fontaine egyik játékos tanítómeséjének közvetítésében használ még archaikus határozói igenevet. Itt finom, játszi könnyedséget sugároz: „Egy hegy vajúdott és olyant, | olyan fájdalmasat sikoltott, | hogy mindenki felérohant, | *hivén* méhében várost hordott | s Párisnál is nagyobb szülhetett: | s a hegység szült egy egeret. | Látom e mesén *merengvén* : | képzelgés. . .” (Jean de La Fontaine: A vajúdo hegység).

A *-ván, -vén* képzős határozói igenevek vizsgálatának tanulságait összegezve megállapíthatjuk, hogy Radnóti utolsó éveinek legszebb költeményeiben az avatott művész gondosságával ötletesen használja ki a bennük rejlő enyhén archaikus hangulatot.

5. Nem felejtethjük ki Radnóti archaizmusainak sorából az *íme* mondat-szó régies alakját sem: „*Ime* Balázs, kihez könyörgött. . .” (Csak csont és bőr és fájdalom); „*amaz* ifju tanítvány” (Nyolcadik ecloga). Fordításaiban a még régiesebb *imé* alakot használja, a mitológiai hangulatú költeményekhez idomítja. „*Imé* a föld tiétek! így kiáltott | Zeus az embereknek. . .”; „*Imé*, hát én, csak én maradtam árva,” (Friedrich Schiller: A föld szétesztása). Ugyanígy a következőben is: „Szép ha a Charisokat odaküldöd a dús palotákhoz. | S mezteláb térnek vissza szegények *imé*,” (Eduard Mörike: Theokritos).

6. Radnóti legkorábbi archaizmusai között tűnik fel az *immár* határozószó. Mindössze háromszor fordul elő, de nagyon távoli időközökben, s harmadszor életének utolsó évében. Apjára emlékezve ezzel az archaizmussal is jól érzékelteti távoli korai halálát: „de szókén kerültél a lepedőbe te akkor | s férfiad rád úgy emlékezik *immár*, | mint társára a harcos. . .” (Emlékező vers 1933.). Juhász Gyulára való visszaemlékezésében ugyanígy sugároz komor, ódon hangulatot: „*immár* a rémes sír ölében fekszel, | esőtől nedves deszkaszál takar.” (Elégia Juhász Gyula halálára 1937.) A Hetedik ecloga többször szóba hozott zoltáros ihletését e határozószó is elárulja: „nem tudok én meghalni se, élni se nélküléd *immár*.”

7. Végül szólnunk kell Radnóti költészetének archaikus jellegű tulajdonneveiről.

a) Mindenekelőtt néhány földrajzi nevet kell számba vennünk. Az egyik az *Ádria*, amelyet következetesen régiesen ír. Előbb egy eléggé korai (1933.) versében jelenik meg, a Montenegrói elégiában. A költemény két szerkezeti egységre tagolódik. Az első rész egy montenegrói parasztesalád keserves életét panaszolja, a második részben e nyomor tartósságát, távlatát érzékelteti. Az archaikus alak itt e régmúlt hangulatát hatásosan sugározza: „s a mélyben az *Ádria* | öblén esti helyet keresve forognak a bárkák;” A költő archaizáló szándékára mutat a következő részlet is: „*Nikilák* árnyai jönnek át a sötét levegőn. . .” Nem sokkal később még egyszer feltűnik, s a felelevenített régi emlékek ad archaikus hangulatot: „Úgy állok partodon fiatal év mint egyszer hajón az *Ádrián*,” (Szilveszter és újév között 1935.).

Zolnai Béla már rámutatott arra, hogy a *Hispania* országnév „mindenképpen izgalomban tartja” Radnótit (vö.: Spanyolhon MNy. 54 : 321). Következésképpen alkalmazza ezt az „archaizálva-választékos” spanyol országnévet, amelynek klasszikus hangulatába némi magyaros, népies hangulat is vegyül. Klasszikus korok hős háborúinak levegőjét idézi vele, mintegy ezzel is jelezve, hogy csak hozzájuk mérhető a spanyol népnek a szabadságáért folytatott ádáz küzdelme. Ugyanakkor a verseknek nagyfokú emelkedettséget is ad, továbbá könnyen beleillik az időmértékes verslábakba:

csupán véres folyóid futnak
tajtékosan, *Hispania*!
(*Hispania, Hispania* 1937.)

Mert szeretett *Hispania*
s versed mondták a szeretők, —
(Federico Garcia Lorca 1937.)

Költő volt és *Hispaniába* ment,
kőd szállt szemére ott, a bánaté;
(Csütörtök 1939.)

...verseket írtak a rég elesettek,
szívükön Ukrajna, *Hispania*, Flandria földje.
(A la recherche 1944.)

b) Valamennyi régies elem közül legkorábban tűnnek fel a bibliai nevek. Már első kötetének néhány versében megtaláljuk őket. Felhasználásuk ekkor még nem árul el semmiféle különösebb költői célt. Nem tud, nem is akar velük biblikus, archaikus hangulatot árasztani. Ritmusbeli, rímbeli szerepük nincs, hisz e versek még kötetlen szabad versek. Ezek az elemek is csak tovább fokozzák e korszak szertelen expresszionista jellegét. Pl.: „és támadok fel *Krisztusként* | vérszínpiros rossz hajnalokon | a bűnre és a vágyra” (Sirálysikoly 1928.); „Verejtékkeresztéktől görnyedő ráncokkal terhes | *Golgotha* volt a szememalja, ahol az éjek | szénporos *Krisztusai* feszültek kéken. . .” (Szegénység és gyűlölet verse 1928.). A következő idézetből József Attila fiatal korára jellemző hetykeség árad: „Huszonkét éves vagyok. Így | nézhetett ki ősszel *Krisztus* is | ennyi idősen” (Arckép 1930.). 1930 után a bibliai nevek verseiből eltűnnek, csak jóval később, 1936 után jelennek meg újra. Ekkor már tisztázódtak Radnóti szándékai és módszerei, érthető, hogy minden esetben meghatározott művészi feladatot teljesítenek. A következő részletben költői hitvallását teszi nagyon világossá, egyértelművé a hasonlatba illesztett bibliai névvel:

Ó, költő tisztán élj te most,
mint a széljárta havasok
lakói és oly büntelen,
mint jámbor, régi képeken
pöttömnyi gyermek *Jézusok*.
(Járkálj csak, halálraitélt 1936.)

Játékos rímhatásával a vers tragikomikus hatását fokozza a következőben: „Városok, | lángoltak, | robbantak | a faluk ! | légy velem | szigorú | *Habakuk!*” (Lapszéli jegyzet Habakuk prófétához 1939.) — Flóriánnak, a tűz védőszentjének nevét a háború pusztító tüzének jelképeként építi versébe: „a futóárok nyúl tanyája ma | s már holnap átszánt rajta Flórián” (Veresmart 1943.). — Amint láttuk, a Csak csont és bőr és fájdalom című versébe Babits Balázs című költeményének reminiscenciájaként kerül a bibliai név: „*Balázs*, kihez könyörgött, vedd karodba.” A Nyolcadik ecloga zsoltáros hangulatát a már megvizsgált biblikus elemeken kívül a bibliai nevek egész sorával gazdagítja: *Náhum*, *Elkós* városa, *Ninivé*, *Kármel*, *Básán*, *Libánon*, *Izaiás* stb.

8. Az elemzés tanulságait összegezve megállapíthatjuk, hogy Radnóti költészetének archaizáló jellege számottevő. Egyaránt tanúsítja ezt a felhasz-

nált archaizmusok mennyiségének és a felhasználás művészi igényének vizsgálata. Mivel archaizmusai változatos szerepet töltenek be, az archaizálás többféle típusát valósítja meg. Első két kötetének formabontó verseiben csak elvétve találunk helyet régies elemek. Amikor azonban oldódik költészetének elvontsága, és keresi a hagyományos zárt formákat, feltűnő szerepet kapnak, s jelentőségük utolsó kötetében különösen megnövekedik: jellegzetes tájverseiben fokozzák a játékos, önfeledt hangulatot; krónika jellegű verseiben régies hatásúak; velük jellemzi kedvelt költőinek művészetét; az eclogákban biblikus, zsoltáros levegőt árasztanak. Leggyakrabban azonban többszörös funkciót teljesítenek, mivel jelentős részük van a rím- és ritmusképzésben is.

Az írói archaizálást vizsgáló szakirodalmunk már kimutatta, hogy az archaizmusok csak akkor tudják betölteni szerepüket, ha fontos tényezőivé válnak annak a nyelvnek, amely a mű egységes világát teremti meg. (A kérdés részletes taglalását l. Tompa József: Elavult nyelvi formák művészi felhasználása. Nyelvművelő 345; Prohászka János: A történeti regények nyelvi korszerűsítéséről. Nyr. 76: 189—98; Martinkó András: A nyelvi archaizálás kérdéséről. Nyr. 78 : 369—74). Miként az archaizáló prózaírónál súlyos hibát jelent, ha egy-egy archaikus nyelvi elem nem illeszkedik bele a mű egységes hangulatába, még inkább végzetes a költő, főként a lírikus tévesztése. Hiszen egy-egy lírai vers mint jelentést hordozó, részeire alig bontható egységes produktum egy bizonyos lírai állapotot testesít meg, s e művészi egységben minden egyes költői forma a költői szuggesztivitás eszköze. Radnóti mindezt jól tudta, hiszen szinte fellépésétől kezdve tudatosan birkózott a nyelvi anyaggal, nézetéről vallomást is tett: „A költő, az író ott kezdődik, ahol világot teremt magának, és ezt a nyelven keresztül teszi. Anyaga a szavak, melyek akkor válnak költészetté, mikor elszakadnak betű szerinti, szótári értelmüktől és alkotó részeivé válnak a költői realitásnak, a költő világának” (Tanulmányok, cikkek 26). Valóban, igen nagy felelősséggel gazdálkodott az archaikus nyelvi elemekkel, általában csak jól megfontoltan, jelentős funkciók teljesítésének szándékával kerülnek verseibe. Így sorolhatjuk Radnótit az antik hagyományokat tisztelő, legjelentősebb archaizáló költőink közé.

Nemes István

A mondat szerkezet mint stílus elem József Attila Favágó című versében

A költemény első versszakának mondatai egyenletes ritmusban, lényegében azonos szerkezeti felépítésben fonódnak össze; sematikus ábrázolásban így:

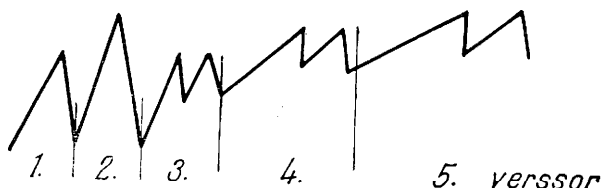

Megannyi egyszerű, bővített mondat. A mondatok sima folyását, kellemes, lágy dallamosságát növeli, egyszersmind a fűrészelés hangját is felidézi a refrénszerűen visszatérő *f, s*. Megannyi apró, különböző, de azonos célt szolgáló mozzanat, a munka ritmusának kellemes, de hangulatát fokozó stílus elem. Minderre mintegy fölteszi a koronát a versszak utolsó sorának szókapcsolati szokatlanságával is kiemelkedő metaforája: „báronyon futnak perceim”.

A második versszak első sora — még mindig egy verssort éppen kitöltő egyszerű mondatos szerkezet — csatlakozik az első versszak rendjéhez. De a mondatkezdő határozói bővítmeny ismétléses használata (*Fönn, fönn*) elüt az iménti, katonásan sorakozó mondatok rendjétől. Jelzi, hogy itt valami átváltás történik. A második sor szintén teljes mondat ugyan, de benne éppenséggel fölborul az első versszak szép rendje. Az előbbi lágy ringatózást egyszerre vad hullámveréssé korbácsolja a négyszeresen felhalmozott alansorozat egy-szótagos szavainak kemény pattogása: „szikrádzik föld, ég, szem, a homlok” (A keménységet fokozza az állítmány *k, r, dz* hangokkal megtömött hangteste is). Nyoma sincs tehát már az előző versszakbeli nyugalomnak, csendnek. Ha az első versszak mondat szerkezetei szabályos egyszerűségükkel lágy fuvalatként simogattak, a most következő három sor pattogó tőmondatai egyre fokozódó erejű vihart idéznek:

hajnal suhint, forgács-fény röppen —
amott is vág egy s dörmög közben:
tövet töröm s a gallya jut.

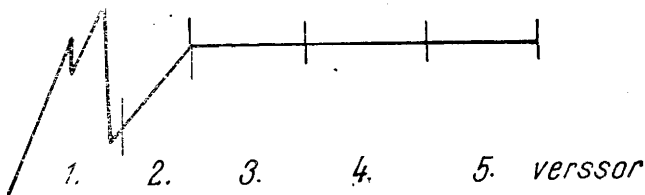
A második versszak mondat szerkezeteiből áradó érzelmi hullámzást így ábrázolhatnánk:

A vihar teljes erejű sodrása már nem is fér bele ebbe a versszakba. Ugyanilyen mondatrendben, egy sorba tornyosuló két mondatban, de a harmadik versszak élére helyezve, az eddigi kijelentő mondatokból felszólító mondatba átesapva, s egy elnyújtott felkiáltást kifejező indulatszóval is megtévezve tör elő most már a minden korlátot elsöprő orkán: „— Ejh, dönts d a tőkét, ne siránkozz”. Ez a verssor, ez a két felszólító mondat tehát a csúcs. További fokozás már nem lehetséges. A felszabadult erőket, indulatokat nem kell, nem is lehet sem fékezni, sem fokozni, hanem csak irányítani, megfelelő mederbe terelni. Erre a szabályozó tendenciára mutat a harmadik versszak második sorának közeledése az első strófa mondatrendjéhez, az egy soros, bővített mondathoz, de még mindig a felszólító mód megtartásával. Végül a derekas helytállás, a jól végzett munka után a feszültséget feloldó, kielégítő megnyugvást hozza az utolsó mondat szélesen hömpölygő, alárendeléses szerkezete:

Ha odasujtsz körül a sorshoz,
az úri pusztaság rikoltoz —
a széles fejsze mosolyog.

Az utolsó mondatnak ezek a verssorokba igazodó tagmondatai ismét visszavezetnek az első versszak nyugodt, ritmikus folyásához, anélkül azonban, hogy annak mellérendeléses széttagoltságát visszahoznák:

Így a mondat szerkezetek mintegy akaratlanul is jelképei, kifejezői lesznek a felzárkózott, szervezett egységnek, melynek fegyelmezettségét, határozott rendjét a mondatformák azáltal is sugalmazzák, hogy a versben nincs egyetlen megbontott sor, egyetlen áthajlás (enjambement) sem, a mondatok mindig pontosan beleilleszkednek a verssorokba.

A mondat szerkezetek tehát mintegy önmagukban is — valójában persze szorosan hozzátapadva a tartalmi, eszmei mondanivalóhoz — kifejezőivé, támogatóivá válnak a költői szándéknak és felfogásnak.

Ebben az elemzésben — melyben Petró Ilona főiskolai hallgató szemináriumi dolgozatának néhány megjegyzését is fölhasználtam — tartózkodtam mind a grammatikai, mind a tartalmi (irodalmi) értelmezéstől. Csakis arra törekedtem, hogy a mondatszerkezetek adott helyzetbeli kifejező funkcióját feltárjam, tehát igazában „stíluselemzést” végezzek.

Benkő László

Elemzési és helyesírási kérdések

Az alábbiakban két pedagógus kartársunknak néhány olyan nyelvtani, illetőleg helyesírási vonatkozású kérdésére válaszolunk, amelyek általános, illetőleg középiskolai oktató munkájuk során merültek fel.

K. J. általános iskolai tanár például a következő kérdésekkel fordult hozzánk:

1. Helyes magyar mondatnak tekinthetjük-e az egyszeregyben előforduló *Egy meg egy az kettő* kifejezést? S ha igen, hogyan elemezzük ezt mondattanilag, s különösképpen: milyen mondatrésznek kell tekintenünk az itt szereplő *az* mutató névmást?

A mindennapi, beszélt nyelvben meglehetősen gyakran fordul elő az *az* mutató névmás értelmezőként, illetőleg értelmezőféle mondatrészekapcsoló elemként az alany, a tárgy és a határozó mellett. A fenti mondatban az értelmezőféle *az* névmás az alanyként álló *egy meg egy* kapcsolathoz tartozik. Ugyanilyen használata van ebben a mondatban is: „Klári *az* kövér”. — Már inkább önálló értelmezői szerepe van az alany mellett itt: „Az öcsém, *az* írta azt a levelet”. A tárgyat értelmezi viszont ebben a mondatban: „A saját gyereket, *azt* bezzeg kényezteti a gonosz lélek”. A határozóhoz kapcsolódik ezekben: „Számтанból, *abból* elég jól vizsgáztam”; „A fia iránt, *az* iránt bezzeg elnéző”. Ilyenkor a mutató névmás mindig felveszi az értelmezett mondatrész megfelelő ragját, tehát a *-t* tárgyragot, illetőleg a különféle határozóragokat vagy névutókat. (Megjegyzendő, hogy ilyen szerepkörben nem csupán az *az* mutató névmás állhat, hanem például határozóhoz kapcsolódva olykor határozószó is: „A házban, *ott* aztán hűsölhet”). — Helyesírási gyakorlatunk szerint az inkább mondatrészekapcsoló szerepű, értelmezőféle *az* mutató névmás vessző nélkül követi azt a mondatrészt, amelyhez tartozik (tehát: „Egy meg egy *az* kettő”), az önálló értelmezői jellegű *az-t* viszont vesszővel választjuk el az értelmezett mondatrésztől (vagyis: „Az öcsém, *az*” stb.; „A saját gyereket, *azt*” stb.; „Számтанból, *abból*” stb.; „A fia iránt, *az* iránt” stb.).

A kérdezett mondatot tehát helyesen így elemezhetjük: *Egy meg egy* : alany, *az* : az alanyhoz kapcsolódó értelmezőféle, *kettő* : állítmány.

Ami a szóban forgó mondat helyes vagy helytelen voltát illeti: ennek, valamint fentebb ismertetett társainak a mindennapi beszélt nyelvben való használatát nyelvhelyességi szempontból nem kifogásolhatjuk. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy az *az* mutató névmásnak ezt a némiképpen mégiscsak pongyolább, mintegy beszédszünet-kitöltő alkalmazását a választékosabb nyelvhasználatban, de különösen például az értekező prózában okvetlenül kerülnünk kell (vö. MMNyR. 1 : 244).

Egyetértünk K. J. kartársnak azzal a megjegyzésével is, hogy ennek a mondatnak az elemzése általános iskolai tanulók, főként pedig IV. osztályosok számára túlságosan nehéz feladat; számos olyan mondattani problémát vet fel ugyanis, amelyeknek a felfogásához és megértéséhez szükséges nyelvtani fogalmak a tanulmányoknak ezen a fokon még nem lehetnek meg.

2. Milyen szófajú és milyen mondattani szerepe van az *egyik* és a *másik* szónak a következő összetett mondatban: „*Egyik* fiú szorgalmas, a *másik* hanyag”?

Mindkét kérdezett szó határozatlan névmás; ezek egymás nélkül ritkán szerepelnek, többnyire — úgy, mint példánkban is — egymással szembeállítva fordulnak elő: „*Egyik* kezében eke szarva, *Másik* kezében kard” (Petőfi); „Az *egyik* gyereknek hosszú haja van, a *másiknak* rövid” (vö. ÉrtSz.; MMNyR. 1 : 248—9).

E határozatlan névmások a fenti mondatban melléknévi használatban fordulnak elő, mondattani szempontból nézve melléknévi jelzőként állnak. A második tagmondatban a jelzett szó — mivel az előbbi mondatban levőnek (ti. a *fiú* szónak) pusztá megismétlése volna — elmaradt.

3. Miért kell nagy betűvel írni a *Zetor* szót a következő mondatban: „Megérkezett az új *Zetor*”?

Bizonyos tulajdonnév-típusok helyesírásával Fábíán Pál foglalkozott részletesen folyóiratunk hasábjain (Nyr. 84 : 442—53). Többek között azokra a tulajdonnév és köznév határterületén mozgó márka- és árunevekre is kitért, amelyeknek kategóriájába a fenti *Zetor* szó is tartozik. Ő — bármennyire hajlamosak is az emberek a kisbetűs írásra — meglehetősen részletes okfejtés alapján ezeknek nagybetűs írását javasolta; tehát: megérkezett az új *Zetor*, van egy *Pobedája*, *Opelje*, rágyújt egy *Kossuthra* stb. (közelebről vö. i. h. 452).

Mindamellet a nyelvi fejlődés egy-egy esetben talán eltérhet majd ettől az általános rendtől. Erre mutat például, hogy a *röntgen*-t már kisbetűvel írjuk: „Pista a *röntgen* mellett állt”. Származékokban, összetételekben pedig általában terjed ez a forma: „Megkezdtük a *dieselésítést*”. (Ide vonatkozólag vö. J. Soltész Katalin: Tulajdonnév és köznév határterülete. MNy. 55 : 461—7).

4. A kötőszó nélküli magyarázó mellérendelés azonos-e teljesen az utalószó és kötőszó nélküli okhatározói alárendeléssel? Elfogadható-e tehát az az okoskodás, hogy a következő mellérendelő magyarázó mondatot okhatározói alárendelésnek is ítéldhetjük: „Nem szükséges nekik sem étel, sem ital, Élnék a szerelem édes csókjaival”.

A kötőszó nélküli vagy még inkább az utalószó és kötőszó nélküli okhatározói alárendelés valóban olyan szoros rokonságban van a következő és magyarázó mellérendeléssel, hogy szétválasztásuk nemegyszer teljességgel lehetetlen. Így például a következő mondatot: „Nem megyek el, beteg vagyok” végeredményben felfoghatjuk tömör szerkesztésű, lazább okhatározói alárendelésnek is: „Nem megyek el, (mert) *beteg vagyok*”; magyarázó mellérendelésnek: „Nem megyek el, (ugyanis) *beteg vagyok*”. — Következésképpen a kérdezett mondat kétféle elemzése megokolható, bár a kötőszó nélküli szerkesztés a mellérendelő összetett mondatban érthetően szokásosabb.

K. J. kartárs aziránt is érdeklődik: hogyan értesse meg az ilyenféle mondatok kétfarcú voltát átlagon felüli érdeklődést mutató VII. és VIII. osztályos tanítványaival.

Nem ez az egyetlen nyelvtani kategória, amelyben átmeneti jelenségekkel számolnunk kell. (Erről részletesen l. MMNyR. 1 : 44—7.) A magasabb fokú nyelvtani oktatásban erre a tényre általában, valamint az itt-ott felbukkanó esetekre különösen okvetlenül helyes és szükséges felhívni a tanulók figyelmét. Ha pedig a nyelvtani határeset fogalmával megismerkednek, akkor egy-egy konkrét példának többféleképpen is elemezhető volta már nem lesz nehéz probléma. Ezt igazolja különben az a tény is, hogy a fűnt kérdezett mellérendelő magyarázó mondatként bemutatott példamondatnak okhatározói vonatkozására — mint K. J. kartárs leveléből kitetszik — egyik kiváló nyolcadikos tanítványa minden külön figyelemztetés nélkül felfigyelt.

Ilyen átmeneti jellegű nyelvtani jelenséggel van kapcsolatban V. J. kartárs első kérdése is. Ő aziránt érdeklődik: mellékmondatként vagy egyszerű mondatként kell-e elemeznünk az alább következő mondatok *mint* kötőszó után álló részét: „Pista nagyobb, *mint Jancsi*”. „Ez á hír nem más, *mint rosszindulatú rágalmazás*”. Vagy egy példa a Helyesírási segédkönyvből: „A mézharmat néven ismert fényes, ragadós váladék legtöbbször nem egyéb, *mint bizonyos rovarfajták ürüléke*” (Szemere: Helyesírási segédkönyv a középiskolák számára. 1959. 102). — E mondatok *mint* kötőszóval kapcsolt része eredetét tekintve középfokú melléknév, illetőleg más középfokot (eltérő voltot) jelentő szó (*egyéb, más, különb*) után álló hasonlító mellékmondat, mégpedig — mivel állítmánya a főmondatéval közös — alakja szerint csonka vagy kihagyásos. Minthogy azonban e kötőszós forma funkció szempontjából semmiben sem különbözik a *-nál ~-nél* ragos egyszerű hasonlító határozótól, s azzal bármikor felcserélhető („Pista nagyobb *Jancsinál*”; „...nem más rossz indulatú *rágalmazásnál*”; „...nem egyéb bizonyos rovarfajták *ürülékénél*”), ezeket ma már átmeneti jellegű, eredet és alak szempontjából mellékmondati, funkció tekintetében viszont egyszerű mondatrészi természetű alakulásnak tekintjük. — Hasonló jelenségre más határozók körében is találunk példát; így okhatározói tartalmú szerkezet például a következő: „Egy drága, *mert értékes*” (= *értéke miatt* vagy *értékénél fogva* drága) szőnyeget vettem”. — Vagy az állapothatározók körében: „Pistát *mint sportfelelőst* (= *sportfelelősként*) küldték el az értekezletre”. — Megengedő jelleggel: „Egy jó, *bár olcsó* (= jó *minősége ellenére* olcsó) ceruzát vettem”.

Azt kérdezi továbbá V. J., hogy a Helyesírási segédkönyvből fűntebb idézett példában mit tekintünk alanynak: *A mézharmat néven ismert fényes, ragadós váladék* szerkezet egészét, amelyen belül a szűkebb értelemben vett alanynak, tehát a *váladék* szónak még három jelzője is van (ti. *A mézharmat néven ismert, a fényes és a ragadós*), sőt az első jelző még egy határozós szerkezetet (ti. *A mézharmat néven* kapcsolatot) is magába zár; vagy pedig csakis a *váladék* szót önmagában, a hozzátartozó egyéb mondatrészekről teljesen függetlenül.

A kérdést az dönti el, hogy nyelvtani szemléletünkben és ebből következőleg elemzési gyakorlatunkban a mondaton belül — mint annak részeit — szószerkezeteket, vagyis szintagmákat (tehát alanyos, tárgyas, határozós, jelzős szerkezeteket) vagy pedig mondatrészeket (alanyt, tárgyat, határozót, jelzőt) különböztetünk-e meg. Újabb nyelvtanaink közül némelyek (így például Szabó Dénes: A mai magyar nyelv című egyetemi jegyzete, Budapest, 1955.)

mondattani vizsgálódásaikat szószerkezettani elvekre építik. Mások viszont (köztük az akadémiai leíró nyelvtan most készülő mondattani kötete is) a szószerkezeti vonatkoztatásokat is figyelembe veszik ugyan, de mégis megmaradnak a hagyományosabb mondatrész-szemlélet mellett. (Tudomásunk szerint az iskolai oktatásban eddig ugyancsak ez volt érvényben; arra azonban, hogy a kérdést illetőleg ilyen vonatkozásban javaslatot tegyünk, mi — természetesen — nem vagyunk illetékesek.)

Abban az esetben tehát, ha a fűnt idézett mondatból az alanyos szószerkezetet kívánjuk kimutatni, akkor a jelzős (illetőleg jelzős és határozós) szerkezet egészét kell tekintetbe vennünk. A mondat szoros értelemben vett alanyának viszont csak a *váladék* szót tekinthetjük, a hozzá tartozó egyéb mondatrészeket pedig külön jelzőkként, illetőleg határozóként kell elemeznünk.

B. I.őrinczy Éva

Értelmező vagy állítmány?

Az új, kitűnő Szemere—Szendeféle gimnáziumi magyar nyelvtankönyv egyik helyesírási útmutatása az Akadémia helyesírási szabályzata alapján mond ki egy szabályt. A 195. lapon ez olvasható: „Ha a személynév után határozott névelővel kezdődő minősítő kifejezés következik, a személynév után vesszőt teszünk, mert értelmezővel van dolgunk: *Kovács Máté, a gimnázium igazgatója*. Nem teszünk vesszőt, ha a minősítő kifejezésnek nincs határozott névelője, mert ilyenkor a személynév jelző: *Kovács Máté gimnáziumi igazgató*.” Más példával ugyan, de ugyanezt mondja a helyesírási szabályzat 359. pontja is.

Az elv is érthető, a helyesírási kíváncsi is, csak épp a példa nem megfelelő, illetve inkább nem teljes. Ebben a mondatban: *Kovács Máté a gimnázium igazgatója* az első két szó az alanyi rész, a többi pedig állítmányi rész. Ugyanez a helyzet a második példamondatban. Csak akkor van szó a teljes kifejezés másféle elemzési lehetőségéről, ha nem pont következik e szavak után, hanem va a mondatnak folytatása, tehát: *Kovács Máté, a gimnázium igazgatója nyitotta meg az ünnepséget; Horváth Etelka, a Magyar Népköztársaság kiváló művésze aratta a legnagyobb sikert*. Az utóbbi esetben valóban értelmezőről beszélhetünk, s ilyenkor kell is a vessző, az eredeti példamondatokban azonban névszói állítmány található, nem pedig értelmező, tehát nincs szükség vesszőre.

Más a helyzet akkor, ha az említett mondatok válaszként hangzanak el valamilyen érdeklődésre: „Ki az, aki az előbb felszólalt?” — „Kovács Máté, a gimnázium igazgatója.” Vagy: „Ki aratta a legnagyobb sikert?” — „Horváth Etelka, a Magyar Népköztársaság kiváló művésze.” Hasonló az eset még a címekben is: „Csoszogi, az öreg suszter”; „Lapaj, a híres dudás”. Ez a kiegészítés talán félreérthetetlenebbé tehetné ezt a helyesírási szabályt.

Margócsy József

Újabb segédkönyv a nyelvtani elemzéshez*

A Központi Pedagógus Továbbképző Intézet két évvel ezelőtt az egyszerű mondat elemzésével foglalkozó kötetet jelentetett meg (ismertetését lásd Nyr. 84 : 345—9), ennek folytatása a most ismertetendő segédkönyv, amely az összetett mondat elemzési problémáit tartalmazza. A két kötetet Szemere Gyula szerkesztette. A szerzőn kívül elsősorban neki köszönjük, hogy ilyen rendkívül hasznos, nyelvtudományunk színvonalán álló kitűnő segédkönyv kerül az iskolai gyakorlatot folytató tanárok kezébe.

A két kötet egybetartozását az is jelzi, hogy a második kötetnek első elemzett mondata a 319. sorszámot kapta, tehát az első kötet elemzett egyszerű mondatainak sorához közvetlenül kapcsolódik. Az utolsó elemzett összetett mondat sorszáma: 644., a második kötet eszerint 326 összetett mondat elemzését foglalja magában.

1. A kötetnek két nagy fejezete van az összetett mondatok két fő típusa szerint: a mellérendelt mondatok fejezetét (5—21) az alárendelt mondatoké követi (21—87). Mindkettőben a hagyományos nyelvtani rend szerint következnek az elemzések. Az alárendelt mondatok fejezetéről külön kell szólnunk néhány szót. Ebben ugyanis első ízben kapjuk az alárendelt mondatokra vonatkozó korszerű ismereteknek szinte teljesnek mondható rendszerezését is. Az alárendelt mondatoknak mondatrész-kifejtő jellegén alapuló rendszerezését ugyanis követi egy külön fejezet „Sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok” címmel. Itt tárgyalja a szerző a feltételes, megengedő, hasonlító, következményes mellékmondatokat. Ez utóbbiakat nem tanítjuk a középiskolában sem, nem is igen tartanánk célszerűnek, hiszen a következményes mellékmondatoknak alig van olyan típusuk, amely ne volna besorolható a mondatrész-kifejtő mellékmondatoknak valamelyik csoportjába. A szerző sem azzal a szándékkal tárgyalja őket, hogy tananyagként fogjuk föl az összetett mondatoknak ezt a fajtáját. Általános eljárása az, hogy különválasztja a tanárnak szóló részeket attól, amit tanítunk. Ez igen fontos szempont, nem nézzük tankönyvnek a kötetet, tehát nem állítjuk a tanulókat felfogó képességüket meghaladó feladatok elé. A szerző ilyen tárgyalásmóddal tisztán körvonalazott területeket különböztet meg.

Gondosságát bizonyítja a részfejezeteknek módszeres felépítése is: az első mondatok könnyebben elemezhetők, azután következnek a bonyolultabb vagy problematikusabb példák. Minden mondatfajta példáinak elemzését megelőzi néhány soros elméleti összefoglalás.

A példaanyag rendkívül változatos, minden típusra sor kerül. A mondatok forrásai: klasszikusaink művei, népköltési szövegek, újságnyelvi, társalgási nyelvi vagy egyéb beszélt nyelvi megnyilatkozások. Az irodalmi példák mellett a szerző a közelebbi forrás megjelölése nélkül szerepel. Az idézés filológiai pontossága ellen talán csak egy Arany-mondat közlésében vét. A 340. mondat ez: *Csóri megbolondult, . . . Puk Mihály azonban jóval fizet jóér.* A nagyidai cigányok megfelelő helye így van: „Csóri megbolondult! — suttogják bámulva; Bizony, a mi fejünk meg van bolondulva! (Új versszak:) Puk Mihály azonban jóval fizet jóér”. A két tagmondat kiszakad az eredeti összefüggésből, ezért hat kissé furcsán.

* Rácz Endre: Nyelvtani elemzések II. Budapest, 1960. Tankönyvkiadó kiadása. 95 lap.

A könyv filológiai „szerelése” egyébként példamutató: a szakirodalomra minden szükséges helyen utalás található, sőt abban is segítségünkre van a szerző, hogy a különböző felfogások között eligazodjunk. A kötetnek ezekben a részeiben is tapasztaljuk, mennyire avatott kalauzt kaptunk a problémák között való eligazodásban: becses tudományos munkájával — ezt éppen a szakirodalomra való hivatkozásokban tapasztaljuk — a szerző igen jelentős mértékben járult hozzá az összetett mondatok vizsgálatának eredményeihez.

A rokon jellegű jelenségekre gondos utalást találunk a megfelelő helyeken. Az egyes kötőszók megkeresésében pedig a kötet végén közölt mutató segíti a szaktanárt.

2. A kötet egyik fő érdeme az, hogy a felmerülő elemzési problémák megoldásában tartózkodik a merev kategorizálástól, egyúttal azonban biztos kézzel vezet a megnyugtató eredményhez. A szerző tudja legjobban, hogy a nyelvi közlések variációinak száma végtelen, a grammatikai kategóriáké pedig véges, s hogy számtalan nyelvi jelenséget többféleképpen minősíthetünk. A szerző mesteri kézzel igazít el a sokszor bizony nem egyszerű feladat megoldásában. Minden problematikum esetben utal a nyelvi tények sokarcúságára, a besorolhatóság többféleségére. Az összetett mondat szerkezetekben sok az átmeneti forma, a kereszteződés, a rövidített közlés (itt először a teljesebb formát kell „rekonstruálni”) stb. Nehéz megállapítani a következő mondatról, hogy kapcsolatos mellérendelés-e, vagy ellentétes: *Ennek édesanyja jókor a sírre lett, édesapja pedig vett más feleséget* (Petőfi). Ilyen esetekben a szerző mindig megemlíti a minősítés több lehetőségét, ezt olyan ellentétes mondatnak fogja fel, amely közel áll a kapcsolatoshoz. Sokszor nehéz helyzetbe kerül az elemző, ha a következtető, illetőleg a magyarázó mellérendelést kell megkülönböztetnie az okhatározói alárendeléstől. „Az okhatározói mellékmondatoktól — olvasuk — abban térnek el a következtető és a magyarázó mondatok, hogy az okozati összefüggést logikailag nem az alárendelés, hanem a mellérendelés viszonyában ragadják meg” (16). Ezt a részletet azért idéztük, hogy rámutassunk a szerzőnek arra a helyes álláspontjára, hogy a nyelvi forma egymagában nem dönti el a logikait. A tartalmi viszonyt tartja elsődlegesnek az összetétel minősítése szempontjából. Ez a felfogás valóban sokszor szilárdabb alapja az elemzésnek, mint a nyelvi formák vallomása, ezért helyeselhetjük a tartalmi kapcsolatnak az érvényesítését az egész anyag rendező elveként. Lehetséges ugyanis más megoldás is: például a kötőszók sorrendjében felsorakoztatni az elemzésre kerülő mondatokat.

Ez a felfogás természetesen nem jelenti azt, hogy a mondat szerkesztés nyelvi jeleinek — főként a kötőszóknak — ne volna tipikus viszonymeghatározó szerepük. Néha azonban a kötőszó sem elég támaszték a mondatviszony megállapításában. Az 508. elemzéshez kapcsolódó magyarázatban például arról van szó, hogy a *mert* kötőszóval bevezetett tagmondat sokszor közelebb áll a magyarázó mellérendelt, mint az okhatározói alárendelt mondathoz. Példárá ez a Petőfi-mondat: *Nagyon homályosan beszélheték, mert ő nem értett semmit e beszédből*, ebben — noha a *mert* általában az alárendelés nyelvi jele — a mondat (a logikai formával egybevéágóan) csakis mellérendelőnek minősíthető.

Hogy mennyire nem adható mindenre elemzési recept, arra figyelmeztetnek azok a mondatok is, amelyek úgynevezett szervesetlen mondatdarabokat tartalmaznak (*ami azt illeti, mint tudjuk, hogy úgy mondom* stb.), amelyek

az élő, társalgási nyelvnek sokszor beszédültelékai, ezért a mondanivaló logikai rendjébe nem illeszkednek bele, afféle „szintaktikai beszédültelékek” (51).

A szerző gondossága olyan esetekben is elismerésre méltó, amikor a szövegkörnyezetet hívja segítségül az összetétel fajtájának eldöntésében (336., 364.). Egyben azonban óvakodik attól, hogy az úgynevezett lélektani szempontot jelentőségén túl értékelje az elemzésben, hiszen a lélektani szempont érvényesítése a teljes relativizmushoz vezetne, s megfosztaná az elemzést megbízható objektív feltételeitől, ezért az iskolában semmi esetre sem követhető.

Szerettem volna a rámutató szó jelentőségéről elvszerű állásfoglalást olvasni, hiszen az alárendelést a mellérendeléstől sokszor az a szorosabb kapcsolat is kifejezi, amelynek éppen a rámutató szó egyik fontos ismertetője. Ebben a Petőfi-mondatban: *Zsebem üres, ennélfogva üres az én hasam is* nem tehető ki a rámutató szó, de a következőben igen (513.), s minősítésében döntő a szerepe: *Minek az a selyemkendő (ti. akkor), ha a leány nem kelendő.* Itt alárendelésről van szó. Több esetben adna világosabb grammatikai magyarázatot az elemzés, ha a rámutató szó tanúságát még következetesebben hívná segítségül az elemző; ez az eljárás az iskolai gyakorlatban bevált.

Rácz Endre elemzéseivel bízva egyetérthetünk. Egy-két esetben persze — éppen a nyelvi jelenségeknek a rendkívüli változatossága miatt — vitába lehet szállni vele. Ebben a mondatban például: *Lettem, ami lettem* (Babits, 425.) a mellékmondatot állítmányinak tartja annak alapján, hogy a főmondat állítmánya: *(az) lettem.* Ekkor pedig a mellékmondat a főmondat névszói-igei állítmányának névszói részét fejt ki, tehát valóban állítmányi mellékmondat. A Babits-idézetnek a kiegészítése azonban önkényesen történik így, hiszen így is elképzelhető volna: *(azzá) lettem,* akkor pedig határozói mellékmondatnak kellene tartanunk a második tagmondatot. Erre a megoldásra a *lenni* ige dinamikus jelentése feljogosít. Akikkel kísérletet tettem, mind eredményhatározói mellékmondatnak minősítették.

Nehézség — ritkán ugyan — abból is adódik, hogy a mellékmondat több szóból álló, úgynevezett szintaktikai egység egy részének a kifejtése. Ebben a mondatban van rá példa: *Szeretnék olyan lenni, mint te* (438.). A szerző az ide vonatkozó irodalomra támaszkodva úgy dönt, hogy az *olyan lenni* összetett tárgy (szintaktikai egység), a mellékmondat pedig ennek az összetett tárgynak az előtagját *(olyan)* fejt ki, tehát tárgyi mellékmondat. Ennek kapcsán felmerülhet az a kérdés, hogy mit lehet szintaktikai vagy jelentéstani egységnek felfogni az elemzésben.

Egy apró megjegyzés: a 448. példamondat elemzésében olvasható: „Az *ameddig* kötőszó előfordulhat *míg?* (*meddig?*) kérdésre felelő időhatározói mellékmondatokban is”. *Míg?* kérdést nem ismerünk, ez bizonyára tévedés.

3. Nehézséget sokszor nemcsak a nyelvtani kategóriáknak a logikai (tartalmi) viszonyokkal való kereszteződése okoz, hanem a nyelvnek szüntelen mozgása is. A nyelv történeti alakulat, s a nyelvésznél a tények leíró elemzésébe belejátszik a tény története is. Ha az utolsó mondatot, a 644. sorszámút vizsgáljuk, valóban nehéz a döntés: *A párt távol tartja soraitól a karrieristákat, úgyhogy ereje egyre növekszik.* A szerző a mellékmondatot következményesnek minősíti, olyannak, amely az *úgyhogy* kötőszó keletkezésével együtt (az *úgy* rámutató szó és a *hogy* kötőszó összeolvadásával) igen közel került a következő mellérendeléshez. Azt hiszem, ma már teljesen az, hiszen az *úgyhogy*

helyébe ezeket a következtető kötőszókat bízvást betehetjük: *tehát, ezért, ennélfogva, ennek következtében*.

Nemcsak annak a fejlődési folyamatnak az irányát kell tudomásul vennünk új kötőszók keletkezésében, hogy rámutató szó és kötőszó összetapad, hanem azt is, hogy néhány határozószó kötőszóvá válik. A szerző ilyen esetekre is bátran hoz fel példákat: *Rózsa óvakodott előzhozni az esetet, ellenkezőleg mindenféle mulatságos történeteket mondott el* (349.). Az *ellenkezőleg*-nek kötőszóként való minősítése indokolt, bár például az ÉrtSz. ilyen címszót fel sem vesz. A *csak*-ot azonban már részletesen értelmezi kötőszói szerepében (vö. 357.), ugyancsak a *különb*-t is (vö. 385.). Az iskolai gyakorlat számára is követendő a MMNyR. meghatározása (287.), amely szerint akkor minősíthető egy szó kötőszóként, ha a tagmondatok között levő mondat szerkezeti (és logikai) viszonyt fejezi ki. A nyelv dialektikus szemléletmódjára nevelünk, ha a szófaji kategóriákba való sorolásban a szó grammatikai funkcióját is figyelembe vesszük. A szerző segít ebben.

A történetiségre a szerző főként a vegyült formák elemzésekor hivatkozik, így a *midőn* kötőszónak nem időhatározói mellékmondatokban való szerepét magyarázza például kontaminációval: *Soká lesz az, hogy... × Sok idő eltelik addig, míg... = Soká lesz, míg... (26)*. Az *Olyat főztem neki, hogy... (441)* elemzésekor utal arra, hogy az *olyat* a jelzett szó elhagyásával vált tárgyi utalószóvá (*olyan ételt > olyat*), tehát a tárgyi mellékmondat eredetileg jelzői volt.

A szerző józan mérsékletét dicséri az, hogy sehol sem megy bele a kellő mértéken túl a történeti magyarázatba, annyit azonban közöl, amennyi a jelenség megértéséhez szükséges.

4. A szerzőnek nem volt célja nyelvhelyességi és stilisztikai kérdések tárgyalása az elemzések során. Szemléltatást tartózkodik is a jelenségek „használati értékének” a mérlegelésétől. Ezt az eljárást általában helyeseljük is egy olyan természetű könyvben, amelynek elsőrendű célja — ahogy a cím is mondja — a g r a m m a t i k a i elemzés, hiszen hibátlan mondatokat elemez. A magyartalan mondat szerkesztésről egy helyen esik szó, és pedig a tulajdon-ságjelző mellékmondatoknál, a mellérendelő értékben alkalmazott vonatkozó mellékmondatok említésekor (az ilyenféle mondatok ezek: „Elütötte a villamos Kis Pétert, akit a mentők a kórházba szállítottak, ahol műtétet hajtottak végre rajta” 57).

Talán nem lett volna fölösleges, ha más tárgyalat jelenséghez is értékelő megjegyzést fűz. Például megállapítja, hogy a *miután* kötőszó olykor okhatározói mellékmondatban is előfordul (40), példát is említ rá, de nem jegyzi meg, hogy a kötőszónak ilyen használata nem helyes. Egy másik kötőszó, az *illetőleg* esetében pedig nem ártott volna többet mondani éppen a helyes nyelvhasználat támogatására (21). Úgy hiszem, hogy ennek a kötőszónak egyre gyakoribb a használata a pontosabb, logikusabb fogalmazás igényének terjedésével, tehát az iskolai nyelvhasználatban is.

Egyes kötőszók alkalmazásának stilisztikai vonatkozása is van. Mivel a színező vagy nyomatékosító szándék az egyszerű közlés kötőszóhasználatától eltérő használatot is eredményezhet — ez pedig nem tipikus az általános nyelvhasználatra —, talán nem lett volna fölösleges ezt a körülményt megemlíteni például az *és* kötőszónak ellentétes mondatok viszonyítására való alkalmazásában. Az idevágó két példamondat költői idézet: 339., 363., az emfaticum

mindkettőben nyilvánvaló. Ennek a körülménynek a tudatosításával bizonyára fejlődik nyelvérzékünk, finomodik nyelvi ízlésünk, ez pedig nem közömbös — éppen az iskolában.

*

Melegen ajánljuk a kötetet tanárainknak. Igen fegyelmezett gondolkodású, kiválóan tájékozott, a gyakorlatot is ismerő tudós munkája. Nemcsak a tanulságosan összeválogatott példaanyaggal és pontos elemzéssel van segítségünkre mindennapi munkánkban (mennyit meríthetünk a kötetből a nyelvtani gyakorlás céljaira!), hanem ránevel bennünket is a körültekintő analízisre, a korszerű tudományos szemléletre, s így egy segédkönyvnél nagyobb hatású szakmunka értékével fejleszti az iskolai nyelvtantanítást.

Szende Aladár

A készülő finnugor etimológiai szótárról

1. Budenz Magyar—Ugor Szótárának megjelenése óta (1873—81.) újabb — a magyar nyelv finnugor elemeit magában foglaló — gyűjtemény nem látott napvilágot. Ez a munka ma már természetesen nem felel meg a tudomány igényeinek. Finnugor szókészletünkhöz útmutatást más művek is adnak. Olyan szótár, amely nyelvünk egyéb eredetű szavait is tárgyalja, vagy olyan, amely nemcsak a magyar nyelv finnugor eredetű szókészletével foglalkozik, illetőleg valamely rokon nyelv szókincsét magyarázza, több is van. Az előbbi típusú a Gombocz—Melich-féle töredékben maradt Magyar Etimológiai Szótár és Bárczi Szófejtő Szótára, amely elsősorban a nagyközönségnek készült. Az utóbbi két típushoz tartozik az elavult O. Donner-féle Vergleichendes Wörterbuch der Finnisch-Ugrischen Sprachen 1—3. (Helsingfors 1874—88.) és B. Collinder: Fenno-Ugric Vocabulary-ja (Stockholm, 1955.). Ez utóbbi magyar szempontból távolról sem lehet kielégítő. A szerző — amint a mű előszavában megjegyzi — nem jutott hozzá az újabb magyar irodalomhoz. Elvi szempontok is közrejátszottak abban, hogy sok helyes etimológiát nem találunk meg a könyvben. Csak mintegy 400 magyar szó egyeztetése van meg benne. Az Y. H. Toivonen, később E. E. Itkonen és A. J. Joki szerkesztette Suomen Kielen Etymologinen Sanakirja (Helsinki 1955., 1958.) a finn nyelv szókészletét dolgozza föl etimológiai szempontból. Eddig két kötete jelent meg. A finnel természetesen kevesebb közös szavunk van, mint például a vogullal. Ezért nincs benne sok magyar vonatkozás. A szócikkekben a szótár irodalmat nem ad. — Ilyen körülmények között fordulhat elő az, hogy az irodalom áttekinthetatlensége miatt — megfelelő etimológiai szótár hiányában — több szerző is megírja ugyanazt az egyeztetést (pl. az *ízé*, *kenyér* stb. esetében).

Sok szófejtés belekerült a tudományos köztudatba anélkül, hogy valaha is tüzetesen megvizsgálták volna: lehetséges-e az egyeztetés. A hibás etimológiák újabb hasonló hamis etimológiákat szültek. Később elméletek kerekedtek köréjük, amelyeket mind többen és többen fogadtak el, idéztek, s ezzel az egész téves alapokon nyugvó föltevés polgárjogot nyert. Eljött az ideje annak, hogy megállapítsuk, mely szavaink tartoznak hát biztosan a finnugor eredetűek közé. Ennek ma megvan a lehetősége. Még két évtizede sincs, hogy szakterületünkön az összehasonlító vokalizmuskutatás fejlődésnek, virágzásnak indult. Megjelent W. Steinitz: Geschichte des Finnisch-Ugrischen Vokalismus (Stockholm, 1944.), E. E. Itkonen: Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen (FUF. 29) és Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen (FUF. 31), B. Collinders: Comparative Grammar of the Uralic Languages (Stockholm, 1960.) című munkája, hogy csak a legújabb, összehasonlító alapon álló, összefoglaló műveket említsem. Ezeknek a figyelembe vételével kell elbírálnunk az eddigi etimológiai irodalmat. Ma már igényes szófejtés a magánhangzó-kutatás eredményeinek fölhasználása nélkül nem lehetséges.

Az MTA Nyelvtudományi Intézetében Lakó György egyetemi tanár irányításával készül a Magyar Szókészlet Finnugor Elemei (MSzFgrE.) című szótár. Feladata, hogy az eddigi szófejtéseket számba vegye, megrostálja, kritikailag elemezze és a kor színvonalának megfelelő, a legújabb eredményeket értékesítő szintézist nyújtson nyelvünk finnugor alapszavairól. A szótár munkálatai 1950-ben indultak. Munkaközösség dolgozta fel a hazai és a külföldi (finn, szovjet, svéd, német, norvég, francia, amerikai) folyóiratokat, monográfiákat, szótárakat 1770-től napjainkig. Az anyaggyűjtés lényegében befejeződött, ma már csak az újonnan megjelenő művek és folyóiratok cédulázása folyik. Körülbelül 150 000 cédulánk van. A munkálatok jelenleg a szerkesztés stádiumában vannak.

2. Nem lesz érdektelen, ha a szócikkek fölépítéséről is mondunk néhány szót. A címszó után — németül adjuk meg a jelentését — nyelvtörténeti és néprajzi adatok következnek. Ezekre egyrészt azért van szükség, hogy dokumentáljuk a magyar szó régiségét, másrészt, hogy a kiválasztott 2—3 adattal hangtani, jelentéstani szempontból támogassuk a finnugor megfelelőkből levonható tanulságokat. Vitára adott alkalmat az, hogy ragaszkodjunk-e mindenképpen a magyar szavak első előfordulásának közléséhez, amikor ez nem föladata a szótárnak, és az anyag újonnan való fölggyűjtése külön nagy munkát róna a MSzFgrE. munkatársaira. Ha egy-egy szó az eddig ismert nyelvtörténeti adatok figyelembe vételével finnugor eredetűnek bizonyul, ezen a tényen nem változtat az a körülmény, hogy a magyar nyelvemlékekben a szó esetleg néhány évtizeddel korábban fordul elő, mint az az adat, amelyet a MSzFgrE. közöl. Minthogy az első előfordulások megadása nyilvánvalóan emelné a szótár értékét, a vita ezek idézésének javára dőlt el. — Ebben a részben közöljük a címszó származékait és összetételeit. Ezeket korántsem fogjuk teljes gazdagságukban bemutatni. Megelégszünk általában néhány olyan származék és elhomályosult összetétel felsorolásával, amelyeknél az alapszóval való kapcsolat a mai nyelvi köztudatban nem kétségtelen. A szerkesztés kezdetén ezekkel pl. *meny*: *menyegző*, *menyét* mint önálló címszókkal számoltunk, minthogy azonban kialakulásuk nyelvünk külön életében történt, a munkaközösség úgy döntött, hogy vizsgálatuk nem a MSzFgrE., hanem az Új Magyar Etimológiai Szótár föladata.

Ezután következnek a címszó különféle finnugor (uráli) nyelvi megfelelői. Hangtani magyarázatot csak akkor fűzünk az egyeztetésekhez, ha a megfelelés nem szabályos. Ha ez nem lehetséges, legalább fölhívjuk a figyelmet a szabálytalanságra. — Megemlítjük az egyeztetett szavakban előforduló képzőket is. — Szükség esetén jelentéstani, néprajzi magyarázatot adunk. — Kitérünk egy-egy szó távolabbi rokonsági kapcsolataira is, legyen az indogermán vagy jukagír. De ebben a kérdésben állást nem foglalunk. — Ha egy szó átment egy másik rokon nyelvbe vagy esetleg egy más nyelvcsaládhoz tartozó nép nyelvébe, azt is föltüntetjük. — A szócikket a lényegesebb irodalom közlésével fejezzük be. Megadjuk a szó első egyeztetését és megemlítünk mindenkit, aki előbbre vitte az etimológiát: egy-egy nyelvvel gazdagította, hangtani vagy egyéb szempontból érdemben foglalkozott vele.

Minden valaha finnugornak magyarázott szót földolgozunk. Csak éppen különböző mértékben. A biztos és a lehetséges szófejtéseket a fönt vázolt módon tárgyaljuk. Ilyen finnugor eredetű alapszó körülbelül 1000 lesz. A helytelen egyeztetésekről röviden beszélünk. Mintegy 800 ilyen szócikkkel számolhatunk. 1000 körül lesz azoknak a teljesen tarthatatlan 1873 (a MUSz. első füzetének megjelenése) előtti szófejtéseknek a száma, amelyeknek — mai mértékkel mérve — semmi tudományos alapjuk nincs. Olyan „finnugor” szavak „etimológiája”, mint *egyetem-begyetem*, *iksz-eksz*, *kaftán*, *kalmár*, *zsír* stb. cáfolatra nem érdemes. Ezeket csak betűrendben soroljuk föl.

A szótár első kötete a tervek szerint 1964-ben jelenik meg. Bevezetést, szótár-

használati útmutatót, rövidítésjegyzéket és a biztos, valamint a lehetséges finnugor etimológiákat fogja tartalmazni valószínűleg *a*-tól *f*-ig. A mű előreláthatólag három kötetből fog állni. Az utolsó részben kerülnek közlésre a helytelen szófejtések és a különféle mutatók.

K. Sal Éva

A birtokos személyragok történetéhez

A többes számú birtokrag a mai köznyelvben *-ok*, *-ök* és *-uk*, *-ük*, eredeti alakja azonban *-ik* volt. Erre számos példa van a régi nyelvben, pl. *monnayk* 'mindkettejük' (BécsiK., MünchK., DöbrK., JókaiK., NySz.), *rethenetyk* (GyöngyK.), az képek *tiszteletik-ről* (Mon.), azoknak *ítéletik* (Kár.), semmi *kőzic* (Zvon.), *természetik* (MA.). Több egymástól távol eső határszéli nyelvjárásban is megőrződött ez az alak, így a hetési, göcseji, zalai, Duna—Dráva közí, csíki, háromszéki és moldvai csángó nyelvjárásban, pl. *velik*, *helik*, *pajtássik*, *annyyik*, *aptyik*, *hozzájik*, *a borikot*, *a kuttyikra*, *szemik*, *asztalik*, *odvarik*, de más nyelvjárásokban is, pl. Halason: *lovik*, *ökrik*, *házik*, *szöllejik*, *ajtajik*, *kertjik*, *köztik*, *előttik*, továbbá a palócság déli vidékén: *kedvik*, *végik*, *fejikre*, *vérikbe van*, *beszéggyik*, *fögggyikre* (TMNy. 715—6).

A Tolna megyei Kakasdra telepített bukovinai csángók (tkp. székelyek) nyelvében szintén megvan ez a sajátosság: *apjüknak* (Dégh Linda: Kakasdi Népmesék 1:21), *magüknak* (27, 73), *utánnik* (28, 72), *vigyázni rëjik* ('rájuk', 42), *vejik* (50), *apósiktól* (50), *magik* (53, 72, 112), *közikbe* (55), *magikot* (56), *velik* (56), *szëmik-szäjik* (58), *szëmik* (58), *lábikhoz* (59), *kënyeriket* (70), *testjiket* (71), *nyakikat* (71), *lányüknak* (72), *ágyik* (75), *fejik* (76), *nálük* (83), *nállük* (90), *szárnnyikra* (85), *gyermëkik* (95), *lëányik* (109), *fiük* (109), *neviket* (112), *porikból* (123).

Az eredeti *-ik* ragot őrizték meg az *egyik*, *másik*, *mindenik*, továbbá a sorszámnevek és középfokok ikes formái: *második*, *harmadik*, *jobbik*, melyekben már nem érezzük a többes 3. sz. birtokragot. A régi nyelvben még azt mondták: *ez két tolvajnak egyik* : *egyike* (NagyszK.), *az nyolcz frátereknek egyiktől* (VirgK.), *az Áron fiainak akármelyik áldozza azt* (Kár.), *melyeknek . . . valamelyik* (GKat.). A *magik* alak megőrződött a sárközi nyelvjárásban is, noha ott a személyrag *-uk*, *-ük* (MNy. 716).

A bukovinai székelyek nyelvében a főnévi igenév is megőrizte ezt az alakot egybeolvadva az igenév *-ni* képzőjével, pl. *Elfutott le az istállóba, ënnik vetett egy kicsi szénát a tehenyeknek* (Kakasdi népmesék 1:412); *Azëtt vót ott, mit ënnik adjon, vót ëlëg ëgyëb féle* (37); *Vót vaj ëgynëhány tyúkoeskája . . . Kimënt, hogy azoknak ënnik adjon* (155).

Simonyi (Kovács Márton név alatt) más székely nyelvjárásokból is közöl hasonló adatokat. Ezek régiségére ugyancsak ő idéz példákat: *illëc ëlnic* ő törvényekkel ('illik élniök', BécsiK.), *hoznyk* (MargL.), *vennyk*, *fëlnye*, *lennyk*, *lakoznyk* (CornK.), *menik* (DomK.), *enik*, *kyaltanik* (VirgK.) (Nyr. 47:88).

Beke Ödön

Nyelvjárásaink

Szécsiszentlászlai szójegyzék

1960 augusztusában a Bölcsészeti Karral kötött szerződés szerint Szlovénia magyar lakosságú falvaiban végeztem nyelvjárási gyűjtőmunkát. 23 magyar falut jártam be. Többek között megfordultam Szécsiszentlászlón is. Szlovén neve: Motvarjevci. Hajdan a Széchényi grófok birtoka volt ez a körülbelül 1000 lelket számláló kis falu.

A hegyek között húzódik meg ez a rendkívül szorgalmas néptől lakott település. Lakói sok munkával művelik meg agyagos földjüket, de a rétek felejtethetetlenül üdék, gazdagok. A bőséges harmat meg a „*ganajlūo*” megteszi a magáét.

Az emberek szívesek, barátságosak, vendégszeretők. A legnagyobb munka idején is készséggel segítettek a gyűjtőnek.

Innen valók az alább következő adatok:

ácsmadár, -*t*, -*ok*, (fn) 'harkály'.
adrugás, -*t*, -*ok*, (fn) 'szövetkezeti tag, zadrugás'.
adu, -*t*, -*k* (fn) 'odu' (fáé).
advas (mn) 'odvas'.
aszot (mn) 'száritott' — *Aszot turu*.
bęjödöz, -*nyi*, -*ött* (ts ige) 'betakar' — *Bejödözlek az ágybo, aluggy, virágom!*
Bęizu(l), -*nyi*, -*t* (tn ige) 'betüzesedik' — *Nęm izu bę a vasalu*.
bekergęt, -*ni*, -*ętt* (ts ige) 'ropogtat' — *Nę bekergęzsd a cukrot!*
bęrgálu, -*t*, -*k* (fn) 'vasfésű, amivel a len bugáját törik le'.
bęzuhá(l), -*nyi*, -*t* (ts ige) 'bedobál' — *Csak bęzuhállonk mindęnt, nincs üdünk*.
bogyalęgvár, -*t*, -*ok* (fn) 'vadrózsa-bogyóból készült lekvár'.
borosán, -*t*, -*ok* (fn) 'fenyőlevél, hulladék'.
böstörü, -*t*, -*k* (fn) 'mozsár'.
bosszít, -*anyi*, -*ott* (ts ige) 'bosszant' — *Nę bosszicsd, mer ęlönt hamuje!*
botika, -*át*, -*ák* (fn) 'a káka buzogánya'.
bráná(l), -*nyi*, -*t* (ts ige) 'boronál' — *Kü-męnt bránányi, nęm vidęs a fęöd*.
bubbugat, -*nyi*, -*ott* (ts ige) 'párzik a pulyka'.
burgundi, -*t*, -*k* (fn) 'vörös marharepa'.
bųög, -*nyi*, -*ött* (tn ige) 'bőg (a tehén)'.
cęda (mn) 'rendetlen viselkedésű'.
cigórı, -*t*, -*k* (fn) 'téli saláta'.
csabra (mn) 'bolondos'.
csęrpenyü, -*t*, -*k* (fn) 'serpenyő'.
csęcsere, -*it*, -*ik* (fn) 'borsó'.

csikland, -*anyi*, -*ott* (ts ige) 'elvásol' — *Csiklandi a fogát a savanyu aęma*.
csimba, -*át*, -*ák* (fn) 'hinta'.
csimbálimba, -*át*, -*ák* (fn) 'hinta'.
csimbá(l), -*nyi*, -*t* (tn ige) 'hintázik' — *Gyere, Jucs, egyęt csimbájunk!*
csitrikęd, -*kęnni*, -*kędęt* 'csipkedik egymást' — *Nę csitrikęggyetęk, mer közibetęk vágok!*
csutri, -*t*, -*k* (fn) 'sárga kalarábé'.
csutris (mn) 'sárga kalarábés' — *Csutris rétes*.
csolkolkozik, -*koznyi*, -*kozott* 'csókolózik' — *Csolkolkoznak egymásse*.
dobozu sziba, -*át*, -*ák* (fn) 'eldobni való, értéktelen, savanyú szilva'.
döndöget, -*nyi*, -*ętt* (ts ige) 'felborít' — *Nę döndögezsd fel a zsákot!*
dudogat, -*ni*, -*ott* (ts ige) 'dugdos' — *A kutyę dudogati a csontot*.
ęgyęskęd (hsz) 'egyenként'.
ębolondu(l), -*nyi*, -*t* (tn ige) 'eltéved' — *Pistę ębolondut a vározsba, nęm tanát haza*.
ętátogat, -*nyi*, -*ott* (tn ige) 'elbáméskodik' — *Jucs, ętátogato, kisfijam?*
eręskaros (mn) 'erős' — *Eręskaros embęr*.
ęsemmęd, *ęsemmęnnyi*, *ęsemmętt* (tn ige) 'elhal, elzsibbad' — *Ęsemmętt a lábo*.
eses (mn) 'esős' — *Eses idübe jobbban ben*.
ęszemaszit, -*anyi*, -*ott* (ts ige) 'összehúzza magát mindenét bekeni vérrel' — *Ęszemaszitotta mindęnyit*.

észesszonytyorodi magát, észesszonytyoronni,
szonytyorotta magát 'összehúzza magát'
— *Észesszonytyorodi magát, beteg lesz.*
észesszobu(l), -nyi, -t (ts ige) 'összekever' —
*Észesszobullok a tojást, méksössök, oszt
bepocakollok ('elfogyasztjuk').*
észümető(l), -nyi, -tt (ts ige) 'apró kockára
vág' — *Észümetőllok a szalonnát, kü-
süssök.*
éváslik, -lanyi, -lott (tn ige) 'elkopik' —
Éváslott a söprű.
fágatu, -t, -k (fn) 'favágásra szolgáló hely'.
fágatu szín, -t, -ek (fn) 'fásszín'.
fágatu törzsök, -öt, -ök (fn) 'favágó tönk'.
faisz, -t, -ok (fn) 'szövőszék'.
faracska(l), -nyi, -t (ts ige) 'faragcsál'.
faragu, -t, -k (fn) 'a gazda kis műhelye'.
farásop, -ot, -ok (fn) 'fareszelő'.
fecskendüház, -at, -ak (fn) 'tűzoltóotthon'.
fejűke, -ét, -ék (fn) 'fejdedény'.
forgudu asszon, -t, -nyok (fn) 'lakodalomban
a szakácsnőnek segítő rokon asszony'.
fögazdu(l), -nyi, -t (tn ige) 'elgázol' —
Fögazdunak az űtök (autók), mi lesz?
fögörbü(l), -nyi, -t (ts ige) 'kérődzve fel-
bőfög' — *Fögörbüli, amit megélt.*
föölzü söprű, -t, -k (fn) 'cséppel való csép-
léskor használt söprű'.
fötombol(l), -nyi, -t (ts ige) 'feltámaszt' —
Tombot hoznak, oszt fütombollok a kereket.
fürgetü, -t, -k (fn) 'fergettyű'.
fürinc, -et, -ek (fn) 'főrhéc'.
fütükörész, -nyi, -ött (tn ige) 'füttyörész'.
ganajkupoc, -ot, -ok (fn) 'trágyadomb'.
gántás (mn) 'sűrű, zsíros (előtejt)'.
g.érce, -it, -ik (fn) 'jérce'.
gonaj, -t, -ak (fn) 'trágya'.
goré, -t, -k (fn) 'kukorica tárolására góré'.
göbörösös (mn) 'darabos (a föld szántás
után)'.
görbü(l), -nyi, -t (tn ige) 'kérődzik (a
tehen)' — *Ollan szépon görbü a Riska.*
göres egér, -t, -ék (fn) 'mezei egér'.
gráblo, -t, -ák (fn) 'favilla' (kőrisfából készül,
a foka kökényfa; szénát, gabonát
„gráblulák” össze vele).
gubbu(l), -nyi, -t (ts ige) 'a kakas pázrik'.
gumolicsos (mn) 'darabos, csomós' —
*Ollan gumolicsos vutot a sár, nem jó
tjéglát vetnyi.*
gunyaraz, -ni, -ott (tn ige) 'pázik a
gúnár'.
gurgu(l), -nyi, -t (tn ige) 'dorombol (a
macska)'.
gurguláz, -nyi, -ott (ts ige) 'gurít' — *Gurgu-
lázok a gólot.*
g.örög, -nyi, -ött (tn ige) 'búg a disznó' —
G.örög ez a disznu, lesz malac!
gyámutalan (mn) 'szomorú'.
gyértafa, -át, -ák (fn) 'gyertyánfa'.
hajas kráfl, -t, -k (fn) 'hajas térsza'.
handina, -át, -ák (fn) 'hajdina'.

hapronygyos (mn) 'rendetlen öltözetű'.
harmatu(l), -nyi, -t (tn ige) 'belepi a har-
mat' — *Ki kö ténnyi a lent k₂ét hiétig
izs harmatunyi.*
hiél, -t (fn) 'padlás'.
hihetetlen (mn) 'hitetlen' — *Hihetetlen vagy,
mind a Tomás.*
hódos (mn) 'hóka (ló)'.
horonku(l), -nyi, -t (tn ige) 'horkol' —
Mit horonkulol?
hujágot, -ni, -ott (tn ige) 'krákog'.
humpukos (mn) 'dagadt térdű (ló)'.
hupputa, -át, -ák (fn) 'búbos banka'.
husos kalbász, -t, -ok (fn) 'kolbász'.
höükünsüt, -ét, -ék (fn) 'kemencében sült
perec'.
iddb (hsz) 'idébb'.
iledik, -et, -ek (fn) 'tűzgyújtó aprófa'.
innénd-onnand (hsz) 'innen-onnan'.
istenátkoszta tüske, -it, -ik (fn) 'bogáncs'.
jáccondik, jáccconnyi, jáccodott (ts ige) 'ját-
szik'.
jeles (mn) 'ragyás'.
jouszág, -ot, -ok (fn) 'gabona'.
jouszágos pajta, -át, -ák (fn) 'hombár'.
kágyu, -t, -k (fn) 'meztelen csiga'.
kakuk dongu, -t, -k (fn) 'bögöly'.
kalbász, -t, -ok (fn) 'hurka, kolbász együt-
tes neve'.
kanászpecsénye, -it, -ik (fn) 'a vese két
oldalán egy elváló külön húsdarab'.
kapacsos kapa, -át, -ák (fn) 'mákgyomláló
kis kapa'.
kara, -t, -ok (fn) 'élesztő (pár) szárító
lapos, fonott kosár'.
karmaládi, -t, -k (fn) 'rövid sertéskaraj',
kərbényiészü (mn) 'kancsal'.
kiceg-köcög, -nyi-nyi, -étt-ött 'billeg' —
Kicegett-köcögött a natykocsi.
kicsippásodik, -sonnyi, -sodott (tn ige) 'csi-
pás lesz' — *Kicsippásodik a szemé,
püszent izs, mékfázott.*
kigyupásztor, -t, -ok (fn) 'szitakötő'.
kokos, -t, -ok (fn) 'kakas'.
kondorít, -anyi, -ott (ts ige) 'göndörít' —
Kondorítja a haját, azir ollan kondor.
kópic, -ot, -ok (fn) 'magas fonott kosár
(diót tartanak benne)'.
kopozott (mn) 'falánk' — *Ollan kopozott
disznu, mégész mindént.*
kóstálu, -t, -k (fn) 'kóstoló' (disznóölés
idején küldik: pörkölt, kolbász, kalács).
kóstokacsu, -t, -k (fn) 'dohányzacskó'.
kotorászódik, -szónnyi, -dott (tn ige) 'koto-
rász' — *Pisti csak kotorászódik az este,
de buha nem vut.*
kottys, -t, -ok (fn) 'kötő tyúk'.
k.öcsönbe mēn, -ni, -t (tn ige) 'kalákába
megy'.
köpec (mn) 'meztelen'.
köpesznyaku tik, -ot, -ok (fn) 'kopasznyakú
tyúk'.

köpeszt, -*ényi*, -*ött* (ts ige) 'tisztít' — *Köpeszti a tikot* (= koppaszt), *Köpeszti a kukoricát* (= morzsol).

kuglup, -*ot*, -*ok* (fn) 'kuglóf'.

kukorc, -*ni*, -*ott* (tn ige) 'guggol' — *Mig a küllü körülmen, a többiek kukorcnak a pallas tojás játékná.*

kupusz (mn) 'hatalmas, nagy kiterjedésű' — *Naty kupusz bornyuvelüt küdött.*

kurtyog, -*ni*, -*ott* (tn ige) 1. 'korog' — *Kurtyog a hasad, mi bajod?* 2. 'kotyog' — *Kurtyog a kottys.*

kurumpi, -*t*, -*k* (fn) 'krumpli'.

küheppent, -*ényi*, -*ött* (ts ige) 'titokban el-
arul' — *A lánt, miko a kjeröük ier-
köznek, küheppenti valaki.*

kürüt, -*anyi*, -*ott* (ts ige) 'kiirt' — *Kürüttyák a fagyükerit a ritásfüdbü.*

lányoficuka, -*át*, -*ák* (fn) 'barázdabillegető'.

lefaraz, -*nyi*, -*ott* (ts ige) 'a szint feltetőre építi'.

legrü, -*t*, -*k* (fn) 'sütő'.

lenek-főnek (hsz) 'le-fel' — *Mének lenek-főnek.*

leránt, -*anyi*, -*ott* (ts ige) 'nagyolva vasal' — *Imigy-amigy lerántom az üngit.*

lipa hársfa, -*át*, -*ák* (fn) 'hársfa'.

lopicsko(l), -*nyi*, -*t* (tn ige) 'lubickol'.

lopicsu(l), -*nyi*, -*t* (tn ige) 'csapkod a vízben (a kisgyerek)'.

lutposz, -*t*, -*ok* (fn) 'pöfeteg gomba'.

lükü(l), -*nyi*, -*t* (ts ige) 'döfköd' — *Tüzs-kjészborz bürit kö a kizsbornyu fejire, hogy në lükülle az annyát.*

mégbakszakdlasu(l), -*nyi*, -*t* (tn ige) 'vastag penész réteg borít be (kovászos uborkát)'.

mégborosu(l), -*nyi*, -*t* (tn ige) 'pityókos lesz'.

mégéhu(l), -*nyi*, -*t* (tn) 'megéhezik' — *Mégéhütek, nem vyot mit énni.*

mégeregél, -*nyi*, -*te* (ts ige) 'megszűr' — *Mégeregössök a turut.*

mégvonyódik, -*vonyn* -*onni*, -*dott* (tn ige) 'dohos lesz (a gabona)'.

mékfeléjt, -*ényi*, -*ött* (ts ige) 'elfelejt' — *Mékfeléjtetem a nevit.*

mékfüdlik, -*lenyi*, -*lött* (tn ige) 'összefüled (a gabona)'.

mékörmoz, -*nyi*, -*ött* (ts ige) 'megkarmol' — *Mékörmoz a macska, mindig bossziti.*

mékzagosu(k), -*nyi*, -*t* (tn ige) 'megbűdösödik'.

méktaszit, -*nyi*, -*ott* (ts ige) 'megcsömörlik' — *Méktasziti az étel.*

mékterit, -*nyi*, -*ett* (ts ige) 'megrak' — *Mékterüti a tüzet.*

miérgelüt, -*ényi*, -*ött* (ts ige) 'mérgecsit' — *Sokat miérgelüteték engem.*

metring, -*ét*, -*ék* (fn) 'meténg (téli zöld)'.

mezü, -*t*, -*k* (fn) 'nem a ház körül elterülő föld'.

míhi, -*t*, -*k* (fn) 'méh'.

míhis, -*t*, -*ek* (fn) 'méhes'.

modzga, -*át*, -*ák* (fn) 'agyvelő'.

mönnyedasszony, -*t*, -*ok* (fn) 'menyét'.

mukucs, -*ot*, -*ok* (fn) 'mókus'.

nyakalebbentéje, -*it*, -*ik* (fn) 'a tehén nyakán lelógó bőr'.

nyújtározik, -*ni*, -*ott* (tn ige) 'nyújtózkodik'.

ómak (mn) 'kapkodva evő' — *Ómaku észik. Csunya ómak vagy!*

östök, -*öt* (fn) 'a ház hátulján levő ereszt'.

östökalla, -*át* (fn) 'ereszalja'.

pallas tojás, -*t*, -*ok* (fn) 'záptojás'.

pelvakház, -*at*, -*ok* (fn) 'polyvás pajta'.

penésznés (mn) 'penészes'.

pérgyuka, -*át*, -*ák* (fn) 'lepke'.

pikkula, -*át*, -*ák* (fn) 'lóre'.

pilonga, -*át*, -*ák* (fn) 'a kés pengéje'.

pipics, -*et*, -*ek* (fn) 'mécset'.

pütyer, -*t*, -*ek* (fn) 'búbospacsirta'.

pocakos (mn) 'hasas (állat)'.

porhelt, -*et*, -*ek* (fn) 'tűzhely'.

pörönytyös (mn) 'harmatos' — *Csupa pörönytyös a level.*

pösszis (mn) 'selyp'.

prézbuz, -*t*, -*ok* (fn) 'disznósajt'.

pufakos (mn) 'pufók' — *Hü de pufakos orcad van!*

puoca, -*át*, -*ák* (fn) 'polo'.

puspang, -*ot*, -*ok* (fn) 'puszpáng'.

puszta (mn) 'ócska, régi'.

rácsipeszkedik, -*kennyi*, -*kédett* (tn ige) 'ráakaszódik' — *Rácsipeszkedik a buha a lepedüre.*

ráeriszako(l), -*nyi*, -*t* (ts ige) 'ráerőszakol'.

ragadány, -*t*, -*ok* (fn) 'bojtorján'.

rávág, -*ni*, -*ott* (ts ige) 'rávés' — *A poháro rá van vágva a menyaszon nevi.*

rieci, -*t*, -*k* (fn) 'kacsa'.

riszket, -*ni*, -*ött* (tn ige) 'reszket'.

rogya, -*át*, -*ák* (fn) 'rozsdá a búza levelén'.

rökeszt, -*ényi*, -*ött* (ts ige) 'rekeszt' — *Uk kö csinyáni, bę téhessén rökesztényi.*

sahu, -*t*, -*k* (fn) 'savó'.

sallu, -*t*, -*k* (fn) 'zsalugáter'.

sanda (mn) 'kancsal'.

sari, -*t*, -*k* (fn) 'sarjú'.

sari virág, -*ot*, -*ok* (fn) 'lóhere'.

séggibogya, -*át*, -*ák* (fn) 'rózsabogyó'.

szérokli, -*t*, -*k* (fn) 'szénvonó'.

siká(l), -*nyi*, -*t* (ts ige) 'mángorol'.

silinga, -*át*, -*ák* (fn) 'kétfülű, fonott kosár'.

sipkás (mn) 'tokos' — *Sipkás büri van a ludnak.*

sipulu virág, -*ot*, -*ok* (fn) 'kankalin'.

siru, -*t*, -*k* (fn) 'epe'.

sorok, -*sorkot*, -*sorkok* (fn) 'karéj (kenyér)'.

soru, -*t*, -*k* (fn) 'sarló'.

sraglu, -*t*, -*k* (fn) 'a jászol feletti rész, ahova a szénát teszik a lovaknak'.

stájfa, -*át*, -*ák* (fn) 'közfal az istállóban, hogy a jószágok ne bökődjék egymást'.

stokelli, -t, -k (fn) 'támlátlan konyhai szék'.
sujtár, -t, -ok (fn) 'bojt az ostor végén'.
szukodik, -konnyi, -kodott (tn ige) 'sival-
 kodik'.

szájogyüre, -jét (fn) 'szája sarka'.
szakandik, -ot, -ok (fn) 'kis darázs'.
szekjërma, -át, -ák (fn) 'szekérrúd'.
szëmbogyu, -t, -k (fn) 'szemgolyó'.
szëmbogyu pilantuja, -át (fn) 'szempilla'.
szëny, -ët, -ëk (fn) 'fűz'.
sziëltörgi(l), -nyi, -t (ts ige) 'széttördel' —

Nëm törgitem sziët a perecet.

szidcsfa, -át, -ák (fn) 'fűzfa'.
sziukjës, -t, -ëk (fn) 'faragó kés'.
szëmezödik, -zönnyi, -zödött (tn ige) 'lassan
 esik, szemez az eső'.
szükfazik, -ot, -ok (fn) 'cserépből való tejes
 köcsög'.

takar, -nyi, -t (ts ige) 'gyűjt' — *Sziëndät
 takarnyi vyot.*

teleki füöd, -ët, -ëk (fn) 'a ház körül elterülő
 veteményes kert'.

temeledëtt (mn) 'bolond'.

tepse, -jét, -jék (fn) 'cserépből való kerek
 tepsi'.

tepsekarika, -át, -ák (fn) 'kerek falap (az
 asztalon a tűzhelyről levett lábast teszik
 rá)'.

tjërzsola, -át, -ák (fn) 'az eke tézslája'.

tík, -ot, -ak (fn) 'tyúk'.

tikmony, -t, -ak (fn) 'tyúktójas'.

tikház, -at, -ak (fn) 'tyúkol'.

tikkatroc, -ot, -ok (fn) '(lécekből készült)
 csirkeborító'.

tojásszekije, -it (fn) 'tojássárga'.

tora, -át (fn) 'a kakas, tyúk taraja'.

tomb, -ot, -ok (fn) 'emelő' (a kocsit fel-
 emelni: *fötombonyi*).

tyap, -ot, -ok (fn) 'küszöb'.

tusakod, -konnyi, -kodott (ts ige) 'lökös,
 bököd' — *Tusakotta a borgyu a zany-*

nyät, mer nëm akaria szoplatnyi.

tündjërës (mn) 'csökönyös (ló)'.

tünt, -öt, -ök (fn) 'üszög'.

tüntös (mn) 'üszkös'.

vág, -ni, -ott (ts ige) 'vés'.

vakarus, -t, -ok (fn) 'vakarcs' (tészta).

vaszalkodik, -konnyi, -kodott (tn ige) 'igye-
 kezik, törekedik' — *Anyira vaszalkodot,*

mjëgis mëkhalt.

vindü, -t, -k (fn) 'zsíros bődön'.

vorgánya, -át, -ák (fn) 'vargánya gomba'.

vorgányász, -ni, -ott (tn ige) 'vargánya gom-
 bát szed'.

vöüleginlâdo, -át, -ák (fn) 'festett, tulipános
 láda'.

zsákog, -nyi, -ott (tn ige) 'hápog' (a kacsá).

zsiba, -át, -ák (fn) 'kis liba'.

zsuru(l), -nyi, -t (ts ige) 'súrol' — *Zsurulla
 a pallót.*

Penavin Olga

Két év *kommunista* szavunk történetéből

1. *Kommunista* szavunk történetének kérdését még nem vetette fel nyelvészeti irodalmunk. Amióta a Magyar Nyelvőr szerkesztősége a *szocialista* és a *kommunista* szó első előfordulásának lelőhelyét Lukács Móric tanulmányában jelölte meg (Nyr. 48 [1919]: 118), azóta az irodalmi köztudatban állandósult a két fogalomjelölő kifejezés használatának kezdőpontja: Lukács Móric 1842. december 19-én tartott akadémiai felolvasásának szövegében találkozunk először e szavakkal: „A birtokos és birtoktalan osztályok különböző érdekeinek méltányos kiegyenlítése, ezen a jövőre nézve mindeneknél fontosabb társadalmi probléma, melynek megoldását *socialisták* és *communis-ták* elméleti úton eddig hiában keresték, végre gyakorlati úton meg fog fejtetni, de drága tapasztalások árán” (Athenaeum 1843. 1:54). Ide, e társadalomtudományi dolgozat nyelvi anyagára utal Erdődi József is, amidőn *kommunizmus* szavunk első jelentkezésével kapcsolatban megemlíti, hogy a ’kommunizmus’ fogalma „1842, ill. 1843 óta fordul elő a magyar irodalomban” (Nyr. 78 [1954]: 383). Egyéb, *kommunista* szavunkra vonatkozó szórványnyomra alig akadunk: Gyalmos János tévesen az 1789-i francia forradalom révén elterjedt vendégzavaink között tartja számon (MNY. 29 [1933]: 226); Geréb László 1848 időpontjára rögzíti kijelentésének érvényét: „A »kommunista« szó, egykorú utópista értelmében, közhasználatú” (Munkásélet és munkásmozgalom a magyar irodalomban 1867—1872. Bp., 1959. 4).

Cikkemben rá szeretnék mutatni arra, hogy *kommunista* szavunk már a múlt század negyvenes éveinek legelején polgárjogot nyert a magyar nyelvhasználatban, és a szót nem tudományos forrásművek közvetítették hozzánk, hanem a nemzetközi munkásmozgalom franciaországi eseményeinek hírlapi tolmácsolása sodorta hazai földre.

2. Előzményként és korrajzi tájékoztatóul néhány megállapítást idéznék Engelsnek a „Kommunisták Szövetsége” történetét tárgyaló művéből: „A »Számkivetettek«, Párizsban élő menekültek 1834-ben alapított demokrata-republikánus titkos szövetségéből 1836-ban kiváltak a legszélsőségebb, többnyire proletár elemek és »Igazak Szövetsége« néven új titkos társaságot alapítottak”. Az új szövetség rohamosan fejlődött. „Eredetileg német ága volt a babouvista emlékekhez kapcsolódó munkás-kommunizmusnak, amely ebben az időben alakult ki Párizsban; követelte a vagyonszétosztást mint az egyenlőség szükségszerű folyományát. Céljai ugyanazok voltak, mint a többi egykorú párizsi titkos társaságnak: félig propagandaegylet, félig összeesküvés, de a forradalmi cselekvés központját mindig Párizsban látták, . . . A Szövetség akkor valóban nem volt sokkal több, mint a francia titkos társaságok, nevezetesen a vele szoros kapcsolatban álló, Blanqui és Barbès irányította »Évszakok Társasága« német ága. A franciák 1839. május 12-én rohamra indultak, a Szövetség csoportjai velük meneteltek és osztoztak a közös vereségben” (Marx—Engels: Válműv. 2:334). Ha az itt vázolt munkásmozgalmi háttérből lecsapódó jelenségek egykorú magyar visszhangját nyomozzuk, rábukkanunk *kommunista* szavunk előfordulásának első lelőhelyeire.

3. Az Engels említette májusi forradalmi megmozdulásról szóló magyar hírlapi tudósítások a résztvevők megjelölésére változatosan merítenek az egyidejű munkásmozgalmak leírásainak szókészletéből: A franciaországi „*tílkos társaságok . . . tagjai* 1834 óta folyvást nemcsak politikai rendbomlást [!] tüzének célul republica-felállítás által, hanem minden társas viszonyt feldolgozni és a tulajdonjogot megsemmisíteni szándékoznak” (Jelenkor 1839. 207); „a felkelt *lázadók* tüzeltek” (Erdélyi Híradó 1839. 174); „Kétséget nem szenved, hogy az *össze esküdtek* tömege a munkások osztályához tartozott” (uo. 183); a Lapage testvérek fegyvertára előtt megjelent mintegy 300 ember a politechnikai intézetet kezdte ostromolni, majd a „*háborgók* . . . visszatértek a városházához” (Hírnök 1839. május 23. 2); „a *zendülők* tovább nem tarthatván-meg a városházat, a szomszéd utcákon harczolva huzódtak St. Denis és St. Martin utcák felé” (Nemzeti Újság 1839. 332); a fegyveres hatalom leverte a felkelést, de a harcok megújulásától kellett tartani, „az *izgatók* . . . mindent elkövetnek, hogy lángra gyújthassák a szenvedély hamu alatt lappangó tüzét” (Jelenkor 1839. 168); a vezetők kézre kerítése nehézséggel járt: „Bernard az évszakok társaságának egy százada által őriztetik” (Hírnök 1839. július 4. 2), végül is fogságba esett Barbès, Blanqui, Briot (Bernard), s megtalálták a forradalmi kiáltványt: „Az *anarchisták* proclamációja . . . a Lapage testvérek kirablott fegyvertárában találta-tott” (uo. 1839. május 27. 3). Benne Blanqui harera szólítja fel kizsákmányolt polgártársait: „Fegyverre polgárok! ütött a sors órája a nép elnyomóinak. A gyáva zsarnok a Tuillériákban neveti a nép belső részét marczangoló éhséget, de a vétkek mértéke megtölt, s végre büntetését ki nem kerülendi . . . Előre! éljen a köztársaság! Blanqui” (Erdélyi Híradó 1839. 174).

4. A forradalmi francia munkásokat és plebejusokat megnevező szavak alkalmazása megegyezik a tudományos szocializmus szóhasználatával. Engels összeesküvést említ, Marx vérbe fojtott zendülésről szól (Osztályharcok Franciaországban; i. m. 1:117), s mindenképpen erre az időpontra is érvényes az az egy évtizeddel későbbi állapotokat szemléltető marxi megállapítás, hogy a proletariátus ellenfelei, az uralkodó osztály mint a „rend pártja” a társadalom megváltoztatásának szükségét követelő rétegeket az „anarchia pártját”-nak nevezte, jóllehet e „párt” tevékenysége olyan végletek között mozgott, mint a legesekeleyebb reform és a forradalmi terrorizmus (uo. 199). Az *anarchista* mégis némi magyarázatot kíván. A szó a francia nyelvben 1792-ben jelenik meg mint a jakobinusokat megvető kifejezés. A német nyelvben 1793-ban bukkan fel (Nyr. 48 [1919]: 114). Magyar múltjának kezdeti szakasza e nyelvtényekkel azonos mozzanatokra mutat. Jelentéstartalma jakobinus magatartást fed; első leelőhelyét 1793 jelzi: „Az ugy nevezetett Francia sziget (Isle de France) tökéletes felháborodásban vagon, a Párisi *anarchisták*, avagy függetlenséget élesztgető, és Jacobinusi indulatu emberek ellen” (Magyar Kurir 1793. 2:192). A fogalom magyar körülírása összefügg az *anarchia* szót értelmező kísérletekkel. Közülük ez a változat tartozik ide: „Illy-gyászos következesei vagynak az engedelmisség határain kirontott zabolátlanságnak, s az okos szabadsággal ellenkező *Anarkhiának* (*függetlenségnek*)” (Magyar Hírmondó 1793. 2:321). A reformkor idején a francia forradalmi történéseket feltáró szövegekben továbbra is megmarad a szó 'jakobinus' jelentése: „Leginkább Gaudetet támadták meg a jakobinusok (*Anarchisták*)” (Közhasznú Esmeretek Tára 1833. 5:338) stb. De ekkor már a szó alkalmazásának köre kitágult: nemcsak a nagy francia forradalom radikális demokratáit jelölte, hanem a munkásmozgalmak résztvevőit is, emellett a reformereket s általában a haladás híveit: A lyoni selyemgyári munkások bérharcának leverését jelzi ez a kitétel: „Lyon meg van szabadulva! . . . az *anarchisták* a legnagyobb zavarban vannak” (Erdélyi Híradó 1834. 1:265); Wallington és Peel „a mérsékeltebb újítókkal fognak a kormányra hivatni, hogy a nemzet az *anarchistáktól* megmentessék” (Jelenkor 1834. 726); „A Szövetséges Statusok

Republicájának is szinte voltak *Anarchistái*, mint a Juliusi Revolutzionak” (Magyar Kurir 1834. 1:170); „Reformatorok. Beburkozott rend felforgatók, Republikánusok elvbül (principiumbul),... s azonkívül rendbontók (*anarchisták*)” (A Magyar Házi Barát 1835. 105) stb. Nyilvánvaló tehát, hogy idézeteink *anarchista* szavának tartalmát nem azonosíthatjuk Stirner és Proudhon anarchizmusa híveinek magatartásával. A szó reformkori használatának lényegét Marx ellentét-koncepciója határozza meg.

5. Az 1839. évi májusi zendülés eseményeinek leírásában tehát még nem fordul elő a *kommunista* megjelölés. Egyébként is a „revolutioi egyesületek” emlegetésekor előzetesen csupán a spanyolországi *comuneros* és exaltádók nevével találkozunk (Századunk 1838. 740; *comunero* : 'a spanyol kommunák híve'. Gáldi: Spanyol—magyar szótár 1958.). A *kommunista* szó csak 1840-ben lép be a publicisztikai jellegű írásművek szóállományába. A fordulat mögött Cabet művei megjelenésének közvetett hatása él. Robert (DictAlphFr. 1953.) és Dauzat (DictEtFr. 1954.) szótára 1841-ről keltezi a szó munkásmozgalmi életidejének kezdetét. Bloch—Wartburg (DictEtFr. 1950.) már Cabet-t idézve 1840-re javítja a dátumot. Kluge—Götze (EtWb. 1953.) meg is jelöli a vélt Cabet-forrást: „Comment je suis communiste et mon Crédo Communiste”, a szó német használatát pedig Heine nevéhez kapcsolja: Cabet „bildete seine Schlagwörter aus lat. communis (s. gemein). Hnr Heine griff sie und Kommunismus 1841 auf”. A Kluge—Wörterbuch¹⁷ azonban elejti a Cabet-adatot, s egy 1827-ből való angol előfordulásra utal (Kluge—Mitzka: EtWb. 1957).¹ A szó magyar jelentkezésének időpontja nyilvánvalóvá teszi, hogy Cabet 1840-ben megjelent *Voyage en Icarie* című utópisztikus államregénye (a *kommunista* már itt előfordul: Párizs, 1845. 563) és az ugyancsak 1840-ben kiadott *Comment je suis communiste* című röpirata lendítette előre a szó francia irodalmi érvényesülését, máskülönben a korábbi használat nyomán a külföldi politikai-társadalmi jelenségeket érzékenyen számon tartó reformkori magyar hírlapok minden bizonnyal már előbb magyarították volna a 'communiste' fogalmának nyelvi megjelölését. A *kommunista* szó felbukkanásának alsó határát az idézett Cabet-művek megjelenésének esztendeje jelzi:

a) A kommunisták már a múlt század negyvenes éveiben számottevő politikai erőt képviselnek. Szerepük fontosságát az az érdeklődés is hangsúlyozza, amellyel a sajtó és közvélemény működésüket, pártéletük mozzanatait kíséri. 1840-ben részletező híradás számol be ünnepi találkozójukról: „Jul. 1-jén tartatott meg a nagy sz. Mártonban, Bellevillben, a párisi sorompók előtti egyik faluban, a *kommunisták* nagy ünnepe, mellyben mintegy 1100 személy vett részt. A *kommunisták* rendszere következő ott előadott toastokból vehető ki: »Vagyon-egyenlőségről!« s »a tulajdon eltörlesztésére!« A *kommunisták* Babeuf tanjainak hódolnak... A jelen voltak többnyire kézi-munkásokból állottak; s velők... Lafitte [!] s Arago, kik a radicalpárt aristocrati osztályához tartoznak, a *kommunisták* által nem igen kedveltetnek” (Hírnök 1840. júl. 16. 3).

¹ A Cabet-adatra vonatkozólag megemlítjük, hogy Kluge—Götze (1953.) Cabet két röpiratát együttesen idézi, amint azok a későbbi kiadásokban megjelentek (pl. a Párizsban 1847 októberében nyomtatott füzet a *Comment je suis communiste* 4. és a *Crédo communiste* 5. kiadását adja). A *Comment je suis communiste* először 1840-ben, a *Crédo communiste* pedig 1841-ben került ki a sajtó alól (L. Stein: Die industrielle Gesellschaft. Der Sozialismus und Kommunismus Frankreichs von 1830 bis 1848. Lipse, 1855.² 543). — Az 1827-ből felhozott angol adat: *Communists or socialists* lényegét tekintve nem ismeretlen előttünk. Karl Grünberg bécsi egyetemi tanár műve alapján a Budapesti Hírlap Különféle rovata az újság 1912. április 24-i számának 27. lapján a következőket írja: „A kommunistákkal azonosoknak legelőször angol földön, 1827-ben Owen Róbert követőinek lapjába, a The Coöperative Magazine and Monthly Herald-ban említik a szocialistákat” (Nyr. 48 [1919]: 117).

b) Babeuf utódai összejövetelüket a reformlakomák ellenében rendezték meg. Elhívetük, forradalmi akaratok szembenállást jelentett. Osztályharcuk állandósult Franciaország életében, s más-más módon öltött formát. A burzsoázia úgy látja, hogy „a hírlapok s röpiratok, mint nem rég egy, mellynek szerzője az oly mélyen sülyedt Lammenais, zendülést, anarchiát és lázadást némileg mint a kötelességek legszentebbikét rajzolják le a népnek” (uo. 1840. okt. 26. 3). Valóban Blanqui összeesküvő módszerrel keresi a forradalmi változás útját (Lenin: Állam és forradalom. Szikra kiadás 1949. 142), s ez időben még erős volt a munkás-kommunizmus függése a párizsi összeesküvőktől (Engels i. m. 2:338). Merényletet követnek el Lajos Fülöp ellen, de Darmès pisztolya célt téveszt. A nyomozás szerint a cipőfoltozó tettes cselekedete összhangban van múltjával: „Azon helyeken, hol enni szokott, nagy demagog fellengés által tüntetvé ki magát; *communistaképen* lépett fel” (Hírnök 1840. okt. 29. 2). A merénylet halálra ítéltek, többen börtönbüntetést kaptak: „A párisi fenyítőtörvényszék ítéletet hozott a darmési per következtében elfogott *communisták* második perében” (Pesti Hírlap 1841. 573). Egy évvel később a királyi hercegekre irányul egy karabély csöve. „A National azt mutogatja, hogy a gyilkost magányos bosszúvágy vezeté. . . Ellenben más lapok *communist*-társasághoz tartozónak mondják” (uo. 1841. 651). E „más lapok” közleményei nyomán így tudósítanak a magyar újságok: „Jelentékeny de kevésbé örvendeztető Quénisset azon nyilatkozták, hogy a *communisták* az összeesküvésbe belé vannak szöve, s hogy e felekezet száma 30.000, szétágozik Franciaország minden megyéin” (Erdélyi Híradó 1841. 120); „Quénisset kivallá, miszerint csakugyan a *communisták* társulatához tartozik, melly jelenleg egész Franciaországban mintegy 30 ezer tagból áll” (Jelenkor 1841. 322).

c) Az összeesküvésekkel egy időben a nyomor a munkásság és a parasztság elkeseredettségét tömeg-tevékenységben robbantja ki. A párizsi munkások egyes csoportjai, kik pihenő óráikat esténként a Chatalet piacon szokták tölteni, szeptember 9—10-én támadásba lendülnek: „Néhány nap óta oly emberek, kik ismeretesek különböző titkos társulatokhoz s főleg *communistai* társaságokhoz tartozni, munkások csoportozatába vegyültek” és „heves nyilatkozványokkal éltek a király kormánya ellen s oly politikai rendszer mellett, melly respublicai és *communistai* tanokat bírta alapul” (Hírnök 1841. szept. 23. 3). A nyugtalanság permanens jelleget ölt. Csak napok múltán sikerül közzétenni a hivatalos jelentést: „Néhány csoport *communistáknak* merényei a csend megzavarására St. Antoine s St. Martin külvárosokban könnyen elnyomattak” (uo. szept. 27. 2). Ezekben a napokban a vidék is megmozdul. Humann pénzügyminiszter adórendszere okoz elégedetlenséget. Az adóösszeírásra vonatkozó rendelet végrehajtása során Clermont-Ferrandban lázadás tör ki. A parasztok vasbotokkal rontanak a számlálást végző tisztviselőkre, feldúlják a városközi helyiségeket, az iratokat felgyújtják. Tűzharc támad a lakosság és a katonaság között. Hatvanra nő az áldozatok száma. A „rend pártja” nyugtalanul kutatja az értelmi szerzőséget: „Néhány nap óta az *anarchiai* párt kiküldöttjei iparkodtak a népet felizgatni” (uo. szept. 23. 3). „A rendtelenség vitézei, most lézengő dolgozókból, inasokból s a t. állanak. . . Az első napok mozgalmait, mint mondják a *communisták* indították meg” (Múlt és Jelen 1841. 631).

d) A forradalmi események újabb számvetésre kötelezik a francia sajtót. A Journal des Débats a királyfiak meggyilkolására irányuló tényből kiindulva vonja le a politikai következtetést: „Hozzuk e pisztolylövést összefüggésbe ama kárhozatos merényekkel, mellyek az országot két hónap óta rettentik, a toulousei radical zavargócsődületekkel s a clermonti *communist*a gyújtogatásokkal, látni fogjuk, milly igen veszélyeztetik a társaság illy büntettek által” (Hírnök 1841. szept. 27. 3). Toulouse-ban a népi megmozdulások „a titkos társaságok által intézett lázadás jellemét vették fel” (uo. 1841. júl. 26. 3), s benne „a mutualisták (az angol chartisták neve) főszerepet játszottak” (uo. júl. 29. 3; vö. Nyr. 80 [1956]: 423). A konzervatív francia újság a Quénisset-per tárgyalásakor megis-

métli jövőféltő aggodalmát: A per irataiból a társadalom minden osztálya hasznos tapasztalatot szerezhethetett. „A gazdagok és birtokosok átláthaták, hogy a *communismus* elkobzással fenyegeti őket; a dolgozó osztály pedig, hogy a titkos frigyesülés bűnőkbé s gyalázatos rabságba süllyeszti őket, . . . a kormány átláthatá, hogy . . . nem nyújthat kezdeményt választási reformra; mert ez annyi volna, mint elfogadni Colombier csapadékében az *égalité*re és *communistáktól* aláírt reformkövetelést” (Világ 1842. 54). Az uralkodó osztály a legkisebb választási meglepetéstől is irtózott. Az 1842. évi követválasztáson bekerült a kamarába Ganneron, az egykori faggyúgyertyaöntő, aki később mint a kereskedői törvénytörvények elnöke törvénytelennek jelentette ki X. Károly rendeleteit. A baloldali győzelmet gúnyos megjegyzés kíséri: „Ha a lángeszű Sand már 1830-ban terjesztette volna szép prózában *communistá* eszméit, az ő hőse bizonyosan szappanfőzőlegény leendett, annyira el volt mindenki ragadtatva a szegény Ganneron által” (uo. 1842. 452). A radikális szocialista gondolatok terjesztésének lehetősége nem kevésbé nyugtalanította a proletár követelések ellenzőit: „Ha a sajtó Franciaországban kezesség, bélyeg, s per nélkül léteznék, ha szabad volna: saját lappal bírnának a *communisták*, az *égalité*re” (uo. 1842. 225). Van szemleíró, aki a franciaországi pártok harcainak viszonyában veti mérlegre a forradalmi mozzanatokot: „1789 óta alig van nyugtalanabb ország . . . mint épen Franciaország; sehol annyi politikai párt, mint épen Franciaországban: s e pártok elvei sehol annyira nem különböznek egymástól, mint itt: mert nem csupán az alkotmány reformjai körül forognak azok, de a nemzet socialis lételét, a status bátorságát is feszegetik. Itt tulzó republicanus, republicanus, bonapartista, legitimista és új dynasticus létez és mindezekhez legújabbban a *communisták* járultak, kik még a republicát is csak úgy akarják, ha abban minden közös lenne!” (uo. 1841. 317). S van hírmagyarázó, aki ellenzéki álláspontból bírálja a Journal des Débats politikai hangját, általában a jobboldali sajtó mindent elhárító magatartását: „A ministeri lapok szemében minden ember *communistá*, ki a kormányhoz nem simul. Ki a királyra vagy hercegekre ló, *communistá*; ha ki Párisba három orrlyukkal jön, *communistá*, a chatalet-téri nap-számósok *communisták*. — A szerkesztők tudatlansága föl nem fogja Fourier, Owen *communismusa* elvét, melyet ekkorig egy lap sem hirdet; ők *communistá* alatt republiánust értenek, holott a commune fölve abban áll, hogy minden kormányforma alatt élhessen s fejthesse socialis elveit” (Pesti Hírlap 1841. 676).

6. A 'kommunista' fogalma nem szorult értelmezésre. A latin műveltség és a hírlapi szövegekörnyezet egyengette a közvetlen tartalmi megismerés lehetőségét. Mégis a munkásmozgalmak időszerűsége okán felmerült az igény, hogy részletező tájékoztatás mutassa be a kommunisták elvi magatartásának lényegét. Röviddel az imént érintett franciaországi események után mintegy összefoglaló visszhangként hosszú tanulmány jelent meg a magyar sajtóban *Communisták* címmel. Ez a cikk fedezi fel a magyar ismeret számára — hogy Engels szavaival szóljunk — a nemzetközi munkásmozgalom dicsőséges ifjúkorának történeti elemeit (Marx—Engels i. m. 2:334).

A cikk szerzőjét (de a hivatalos szövegeknek mindenképpen fordítóját) Szilágyi Ferencben sejtjük. A tőle szerkesztett lap hasábjain megjelent közlemény ismeretlen írójának azonosítása a konzervatív történetíró személyével nem véletlen feltevés. Szilágyi nevéhez fűződik a saint-simonizmus ismertetése irodalmunkban. Klio című kiadványában ő juttatja először magyar hanghoz az utópista szocializmus tanításait (Turóczy-Trostler: A saint-simonizmus magyar visszhangja. Irod. 1949. 270). Érdeklődésének mozgékony-ságával most ismét izgalmas kérdés felé fordul: a franciaországi politikai-társadalmi események kapcsán elsőnek ismerteti magyar nyelven az utópista kommunisták programját:

Legújabb időben nevezetes szerepet játszanak a titkos társaságok. „Kivált Franciaország volt e titkos szövetezések honja: s ezek között nem utolsó helyen állnak a

közelebről [!] sokat emlegetett *Communisták*: nevök jelenleg minden politikai mozgal-
 makban és perekben előforduló, s nevezetesen a Párisban a múlt szeptemberben a királyi
 hercegek élete ellen intézett merénylet, valamint ugyan azon fővárosban a dolgo-
 sok közötti legújabb források alkalmával ezek említették” (Hon és Külföld 1841. 406).
 Az 1839. évi párizsi zendülést is „mint tudva van, az úgynevezett évszakaszi társaság
 (société des saisons) okozta”. Kísérletük nem sikerült. De a társaság töredékei, „a de-
 mokratia örök forrongásban lévő elemei lassanként ismét központosultak”. Céljuk
 elérésére „azon eszközt választották, mely a szegények osztályát mindenkor ingerlette
 s félrevezette, t. i. a birtokok s társasági jussok egyenlőségét tették a társaság főcéljául.
 Ezen értelemben nevezték magokat *Communisták* társaságának (Société communautaire
 ou communiste)”. Évek óta élt már titkon és nyíltan egy ilyen társaság felállításának
 gondolata. „Az 1835-d. évben törvényes nyomozás után *communistai* iratok vétettek el”.
 Ismeretessé lett a program: „Mi végtére a Baboeuf [!] értelme szerénti közösséget oha-
 tunk. Mi szent kötelességet teljesítünk, ha a társasági élet épületét alapjából kiforgatjuk,
 s azt aztán egészen új talapra állítjuk. Közelít az idő, melyben a nép fegyveres kézzel
 kívánja birtokai visszaadatását, mert a gazdagok birtoka legnagyobb része rablás gyü-
 mölce. A világ mindennek tulajdona. A kiknek nincs semmijök, meg vannak lopva
 azoktól, akiknek birtoka van” (uo.). „Ez eszméken s tanokon alapult a *Communisták*
 társasága” (uo. 407).

E történeti visszapillantást a társaság belső rendszerének áttekintése követi.
 A Darmés ellen elrendelt vizsgálat a kormány kezébe juttatta szervezeti felépítésük ada-
 tait. Szervezetük nem volt egységes. „A *Communisták* legnevezetesebb szakadásai közzül
 egyik: a Travaillieurs égalitaires című”.¹ Szilágyi itt részletesen közvetíti általános szer-
 kezeti tervük, ügyvitelük cikkelyeit, a társaság szabályait, majd a szervezeti tételekhez
 kapcsolt hitvallomást. Ez utóbbi fejezetben találkozunk a 'proletárdiktatúra' legrégibb
 magyar alakváltozatával: „Polgárok! Valódi egyenlőség a cél, melyre törekedünk, mit
 a birtok közösségével érünk el. Multhatatlanul erős és igazságos *nep dictaturára* van
 szükségünk erkölcsi újjá születésünkre” (uo. 408). A társaság összeállította a társadalmi
 rendszerváltozás esetén alkalmazandó irányelveket: „a *Communisták* e közönséges hit-
 vallásoknál nem állapodtak meg, hanem egy tökéletesen kidolgozott tervet készítettek,
 melyben mind azon rendszabályokat kifejtették, mikhez kellene nyulniok, ha a dolgok
 mostani rendjét felforgatniok sikerülne”. Mindenekelőtt érintkezést keresnek az emigrán-
 sokkal: „A párizsi *Communisták* küldöttsége tudni ilik a Londonban tartozkodó fran-
 czia néptársasághoz . . . egy halom kérdést intézett, melyek a *communistai* elvek jövőendő
 gyakorlati valóítására tartoznak” (uo.).

A cikk végső megállapításai riasztó szándékkal a tőkés szemlélet következtetéseibe
 torkollnak: „Ezekből eléggé megtetszik, hogy a *Communisták* minden törekvése oda
 menyen-ki, mit 1795 óta minden respublikai szövethatározások és zendülési pártok valóítani
 akartak. . . A *communistai* rendszer a nyugtalan főket s dologtalanokat még egy ideig
 foglalatoskodtatni fogja. . . A *Communistákat* érezhető csapás érte nem régiben az által,
 hogy a zendülés apostola Lammenais, kire gyakran hivatkoztak, . . . tőlök nyilván el-
 szakadt” (uo. 410).

A kommunisták társaságáról szóló magyar közleményt értékes dokumentumnak
 kell minősítenünk. Egyrészt szótörténeti becse van, másrészt ideológiatörténeti jelentő-
 sége: első magyar visszhangját és részben fordításos szövegelemként őrzi annak a kommu-
 nizmushoz, melyet Engels „egyenlőség-kommunizmus”-nak nevezett (Engels i. m. 2:335
 jegyzet).

¹ A negyvenes években az utópista kommunista mozgalom forradalmi szárnyát
 alkották. A jobb szárny Cabet vezetése alatt állott (J. P. Kangyel: Marx és Engels, a
 Kommunisták Szövetségének megszervezői. Szikra-kiadás 1954. 34—5).

7. Idézeteinkben a *kommunista* szó sűrűn fordul elő, annál ritkábban *kommunizmus* szavunk. A jelenség érthető: a politikai események egyidejű hírlapi leírása szükségszerűen a cselekvő embert, a kommunista eszmék hívét jeleníti meg; az elvontabb fogalom háttérbe szorul. Mégis: a feltárt egy-két adat elegendő ahhoz, hogy *kommunizmus* szavunk eddig ismert első előfordulásának idejét is megjavítsuk: a szó nem az 1842—1843. év fordulóján jelentkezik először magyar nyelven, hanem a francia kezdeti évet megelőzve (Bloch—Wartburg: *communisme* 1842.), a német szóhasználatnál egy időben, 1841-ben (Kluge—Mitzka).¹

8. Röviden összegezve az elmondottakat: A proletárforradalmi mozgalmak franciaországi résztvevőinek magyar megnevezései mellé (*lázadók, összeesküvők, háborgók, zendülők, anarchisták*) 1840-ben csatlakozik *kommunista* szavunk. Szinte érkezésének pillanatában meghonosodik a magyar nyelvtudatban. Előfordul eredendő tartalma szerint mint főnév, találkozunk melléknévi alkalmazásával, s feltűnik -i képzős származéka is. Adat-szemlénk két év gazdag előzmény-anyagával megfosztja Lukács Móric tanulmányát a *kommunista* szó használatának kezdeményező érdemétől.

Zsoldos Jenő

Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé. E szólásunknak *sárga lé* szókapcsolatát ('sefő Gyula (Szállóigék, szólásmódok. Bp., 1930. 30) nyomán a „hajdan igen kedvelt *sáfrányos hosszú levek*”-kel szokták azonosítani kutatóink. Így vélekedik O. Nagy Gábor is, aki szerint a „szólásunkban szereplő *sárga lé* a hajdan igen kedvelt *sáfrányos hosszú lének*, különösképpen talán a *sáfránnyal* színesített lakodalmi tyúklevesnek az emlékét őrzi” (Mi fán terem? Bp., 1957. 152). A *Hencidától Boncidáig* szókapcsolat létrejöttét, illetőleg a két helynév összekapcsolását olyasféle ikerítéssel magyarázza, mint amilyen a *cseng-bong, sűrög-forog, izeg-mozog*, illetőleg a *díribdarab, dínomdánom, libeg-lobog, tipeg-topog* vagy az *irkál-firkál, illeg-billeg, ken-fen* szavainkban figyelhető meg (vö. i. m. 152). Ezeknek a magyarázatoknak azonban van egy-két kis szépséghibájuk. Az egyik, hogy az a vélemény, mely szerint a szólásban szereplő *sárga lé* a *sáfrányos hosszú levekkel* azonos, mindmáig kellő mértékben be nem bizonyított feltevés. A másik szépséghibája a magyarázatoknak, hogy túlságosan is egyoldalúak, hiszen szóláskutatóink a szólás vizsgálatakor, eredetének kutatásakor nem vették figyelembe a szólás változatait, különböző formáit. A különböző változatok és a hasonló típusú szólások vizsgálata ebben az esetben azért fontos, mert kibővítik a szólásról nyert eddigi ismereteinket. Mindezeket túl pedig részben igazolják, részben pedig — s meglehetősen nagymértékben — módosítják mind a *sárga lé* jelentésével, mind pedig a szólás előtagjának, a *Hencidától Boncidáig* szókapcsolat létrejöttének okával és módjával kapcsolatos feltevéseket.

A címül írt szólás csak egyik — igaz, hogy legelterjedtebb és az adatok tanúsága szerint legrégebbi — változata egy nagyobb szóláscsoportnak, illetőleg annak egymással közeli rokonságban levő tagjainak. Ez a szóláscsoport szólásainknak abba a típusába tartozik, melyben a szólás egyik, általában első része tágabb körben két ellentétes — vagy egymástól távollevő pólust jelölő szóból, a szólástípus körét szűkebbre vonva pedig két, általában egymástól távol fekvő helyet meghatározó kifejezés, két helynév össze-

¹ Az 1841. évi adat problematikussá teszi a szó első francia előfordulásának időpontját. Valószínűtlennek tetszik ugyanis, hogy a *kommunizmus* szó francia szövegben később bukkan fel, mint a magyarban vagy a németben. A *Voyage en Icarie* első kiadását könyvtárainkban nem találom. De ha feltesszük, hogy például a regény 1845. évi párizsi kiadása azonos az 1840. évi, első kiadással, akkor a kezdő évet itt is 1840-re kell módosítani, mert a *Fin du Voyage* jelzés után következő *Doctrine Communiste* című fejezetben a *communisme* többször előfordul.

kapcsolásából, egymáshoz viszonyításából áll. A szólás második része; rendszerint utótagja pedig valamilyen állítást fejez ki.

Ugyanabba a szólástípusba tartozik tehát szólásunk, mint amelyben a *fűt-fát megmozgat, égre földre esküdözik* (vö. O. Nagy i. m. 117) szólások, a személynévvel szerkesztett *Ádámától Éváig, Pétertől Pálig, Ponciustól Pilátusig szaladt* kapcsolatok, szűkebb körben pedig a *hegyet-völgyet bejárt, hegyen-völgyön lakodalom*, a *bejárta Toronyát-Boronyát, bejárt ungot-berket* szólás és a *Kárpátoktól le az Al-Dunáig, az Értől az Óceánig szállóige* is. Ezt az állításunkat igazolják a szólásnak olyan változatai, melyekből teljesen hiányzik az általánosan ismert *Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé* változat második, állítást kifejező állítmányi része. Ezekben csak a *Hencidától Boncidáig* szókapcsolatot találjuk meg; az állandó jellegű *folyt a sárga lé* állítmányi szintagma helyére egyéb állítást, történést kifejező szintagmatikus kapcsolat lép: 1850: „Gergely úr elmetehetségeinek fényvilága nem ért... *Hencidától Bonczidáig*” (Röpivek 23. Ism. 1850/1870: Pákh A. Életképek 281) — 1851: „*Henczidától híre Bonczidáig* legyen” (Bonyhai: Remény 2:108) — 1853/1894: „hordod a mendemondát *Henczidától Bonczidáig*” (Jókai 2:16) — 1857: „Vala is ám lakodalom *Bonczidától Henczidáig*” (Kemény Zs.: Özvegy 3:36) — 1870: „*Henczidától Bonczidáig* nem beszélnek most egyébről” (Báttaszéki L.: Szer. gőz. 51). Állításunkat igazolja az ÚMTsz.-nek az az adata is, melyben éppen a *sárga lé* szókapcsolat maradt meg, és a *Hencidától Boncidáig* kapcsolat helyére más, hasonló jellegű kifejezés került: „*Ponciustól Pilátusig folyt a sárga léi*” [!]. (Az adatokat az Akadémiai Nagyszótár (ANsz.) és az ÚMTsz. gyűjtéséből vettem.)

Abban tehát, hogy „a két, nem különösebben jelentős falunak neve” szólásunkban összekerült, nemcsak az játszott szerepet, hogy „a két helynév hangalakja véletlenül éppen úgy cseng össze, úgy viszonylik egymáshoz, mint ikerszavaink tekintélyes részének első és második tagja” (vö. O. Nagy G. i. m. 152). Szerepet játszott az is, hogy a Hajdú-Bihar megyei, Berettyóújfalutól nem messze fekvő Hencida és a Kolozs megyei hajdani Bonchida falu némileg megváltozott neve¹ két távoli pontot, egy tájegység két végletét: Erdély szélét és közepét, a hegyvidékét (Hencida) és mezőségét (Bonchida; vö. több esetben is: *Hencidáról Boncidáig folyt a sárga lé*, a bor) kötötte össze, hozta kapcsolatba, vonta egységbe, oly módon, mint ez a *bejárta Toronyát-Boronyát, hegyet-völgyet bejárt, hegyen-völgyön lakodalom* stb. szólásokban is megfigyelhető. Természetesen a két helynév hangalakja nagymértékben megkönnyítette a szólásban való összekapcsolódást, hiszen az ikerszói jelleg már adva volt, s éppen ezért nem kellett a két szónak olyan nagymértékű hangváltozáson keresztül mennie, mint a *Toronyát-Boronyát, ungot-berket* (vö. MNy. 7:239, 288; 11:105) szókapcsolatnak.

A változatok nemcsak a szólás előtagjaival kapcsolatban érdekesek. Kitágítják a *sárga lé* szókapcsolat jelentéséről alkotott képünket is. Vizsgálatuk ebben az esetben kettős eredményre vezet.

Azt a feltevést, hogy a szólásban szereplő *sárga lé* a sáfrányos hosszú levek emlékéét őrzi, mindeddig csak a különféle sáfránnyal színezett levek hajdani közkedveltsége és elterjedtsége igazolta. Erre mindkét kutató (Csefkó Gyula és O. Nagy Gábor is) hivatkozik. Bizonyította még az a tény, hogy a magyar nyelvben a *lé* szónak ismeretes 'leves' jelentése is (vö. CzF., MTsz., ÉrtSz. valamint az ÚMTsz. adataival. Az ÚMTsz. erre a jelentésre a Bihar megyei Hosszúpályiból, a régi Alsó-Fehér megyei Csombordból, Gömör és Gyergyó megyéből, a Veszprém megyei Szentgálról, valamint Szlavóniából közöl adatokat).

A szólásnak van azonban egy olyan változata, mely megerősíteni látszik Csefkó Gyula és O. Nagy Gábor feltevését. Ebben a változatban, melyre sajnos csak egy 1865-ből

¹ Hogy valóban *Bonchida* némileg megváltozott, módosult neve szerepel a szólásban, azt igazolja egy 1866-ból, az alábbiakban idézendő adat is.

származó adatunk van, a *sárga lé* kifejezés helyén a 'becsinált (tyúk)húsleves' jelentésű *becsinált* szó szerepel: „Henczidától Bonczidáig folyt a *bécsi-nált*” (Krin. napt. 113).

A baj csak ott van, hogy a szólásnak nemcsak ez az egy — a *sárga lé* = safrányos hosszú lé, safránnal színesített tyúkhúsleves jelentését igazoló változata van, hanem találunk olyan szólásvariánsokat is, olyan módosult formákat, melyek a fent idézett, a *bécsinált*-ra utaló példa ismeretében ha meg nem döntik is a *sárga lé* = safrányos hosszú lé azonosítás helyességét és valószínűségét, bizonyos mértékig — éppen számszerinti többségük miatt — cáfolják azt, s újabb azonosítási, magyarázási lehetőségekre, az eddigi magyarázatok helyesbítésére, kiegészítésére, esetleg elvetésére hívják fel a figyelmet. A szólásra vonatkozó adatoknak ugyanis csak egy része azok a változatok, melyekben a *sárga lé* kapcsolat szerepel: 1793/1844: „Henczidától fogva Bonczidáig folyt a *sárga lé*” (Csokonai: Tempefői 606) — 1846: „Olyan lakodalmat csaptak, hogy Henczidától [!] Bonczidáig folyt a *sárga lé*” (Erdélyi Népd. és mondák 1:464) — 1866: „[A parasztok] mindenfelé rabolni kezdettek. . . Henczidától Bonczidáig [!] folyt a *sárga lé*” (P. Szathmáry K.: Bethlen G. 1:140) — 1935: „Henczidáról Bonczidáig folyt a *sárga lé*” (SzamSz. 1:103, 378) — 1948: „Henczidáról [!] Bonczidára folyt a *sárga lé*” (ÜMTsz.). A többi adat már egyáltalán nem beszél *sárga lé*-ről, legfeljebb csak *lé*-ről. Mégpedig erről is két formában. Az egyik forma még követi a *Henczidától Bonczidáig folyt a sárga lé* fő forma szerkezetét: 1845: „Henczidától Bonczidáig folyt a *lé*” (Jósika M.: Barcsai 68) — 1854: „folyni fog a *lé* Henczidától Bonczidáig” (M. Népk. 1:22; Gyulai Pál). A másik változat, melyben pusztán *lé* szerepel, már átvezető alakulat a szólásnak egy újabb variánsához. Ez az átvezető forma, melyre csak egy adatunk van, 1845-ből, Jósika már előbb is idézett A' két Barcsai című könyvének 66. lapjáról származik s a következőképpen hangzik: „Bonczidáig folyjon a *lé* Mint a' tenger”. A szólásnak az a második főbb változata, melyhez az előbb bemutatott forma csatlakozik, már nem beszél sem *sárga*, sem bármilyen más *lé*-ről. A *sárga lé* kapcsolat helyébe a *bor* szó kerül, a *Hencida* szó pedig olykor teljesen elmarad. A szólás ugyanakkor egyéb részekkel kibővülve, a példák egy részében tánc-kurjantásszerű, ritmusos, rímes szóláshasonlattá válik. Erre a szóláshasonlatos formára az első adatunk Petőfi Üresen áll már a kancsó című költeményéből van 1843-ból: „Üresen áll már a kancsó, bort belé! | Ide hamar a javából, be vele! | Bonczidáig folyjon a *bor*, mint tenger, | Ki megállhat még a lábán, nem ember” (ÖM. 1951. 1:22). Adatunk van még erre a változatra 1856-ból: „Henczidától Bonczidáig foly a *bor*, mint a tenger” (Pálffy A.: A fejedelem keresztleánya 1:257) és 1885-ből: „bonczidáig [!] folyt a *bor* mint tenger — mint tenger, aki magát le nem issza, nem ember” (Hang F.: Kalocsai szellemi omnibus 225). Ez a forma kétségtelenül költőibb változata az általánosan ismert szólásnak. Mindazonáltal nem valószínű, hogy mint szólásból lett szállóigét Petőfitől vették volna át későbbi íróink. Valószínűbb, hogy Petőfi mint kész szólást illesztette költeményébe. Az, hogy a szólást bizonyos mértékig megváltoztatta, már könnyebben lehetséges, hiszen megváltozott formájában találjuk meg költeményeiben a *bekukkant, mint Bolond Istók Debrecenbe* és az *ő sem jobb a Deákné vásznánál* szólást is. (Ezek nála ebben a formában szerepelnek: „Bekukkantam Debrecenbe | Bolond Istók gyanánt, | Stovább megyek, ha ittam | Bort és öletem lányt” (A csavargó. ÖM. 1:101) és „A deákné vásznánál | Ő se' jobb” (Szeget szeggel ÖM. 1:37). Szólásunk *sárga lé* szókapcsolatát — az adatok tanúsága alapján — tehát nemcsak a safrányos *sárga lé*-vel kell azonosítanunk, hanem — mint már ezt az ANSz. első mutatványában (I. OK. 13:348) is tettük Gáldi Lászlóval — inkább a *borral*. A *sárga*, aranyszínű *borral*, mely nagy mulatozások alkalmával, különösen már az emelkedettebb hangulatú társaságban bizony a szó szoros értelmében is szokott folyni, végigömleni az asztalon, s különösen nagy lakodalmakban, hol hordószám fogy, folyik a *bor*, olykor a földön is, gyakran ki az utcára, Hencidából Bonczidába, Hencidáról Bonczidára. Hogy a *sárga lé*nek a *borral* való azono-

sításában nem járunk helytelen úton, azt igazolja az ANSz. gyűjtésének két olyan adata is, mely *sárga bor*-ról beszél: 1784: „A' Sárga Karneól a' Tzitrom és a *Sárga bor* szín között (Benkő F.: Kövek 91) és 1897: „Hamarjában megittak még egy üveg *sárga-bort*, azután nagy búsán fölkászálódtak (Heitai J.: Esztendő 39—40). De igazo'ja feltevésünket a szólásnak egy olyan változata is, mely az általánosan elterjedt változattal szinte teljesen megegyezik. A különbség csak annyi, hogy nem a *sárga lé* kifejezés szerepel benne, hanem a *bor* szó: 1897: „folyt a *bor* Benczidától Henczidáig” (Benedek E.: Pásztormesék 59).

Véleményünket igazolja az ÜMTsz. gyűjtésének két olyan adata is, melyben ugyan *sárga lé* szerepel (a Hencida és Boncida elem azonban elmaradt), de a szövegkörnyezet olyan, hogy a sáfrányos sárga lével való azonosítás lehetősége szinte teljesen eslesik: „három napig ettek, ittak, csak úgy folyt a *sárgalé*” (Vö. Ethn. 53:224) és „Meglett a nagy öröm, dinom, dánom, folyt a *sárga lé*”.

Ez utóbbi magyarázatnak azonban szintén van egy kis szépséghibája. (E hibára és a magyarázat lehetőségére O. Nagy Gábor és P. Balázs János hívta fel a figyelmemet.) Mégpedig az, hogy a szólás különböző változatainak, elsősorban a két fő típusnak (*Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé* és *Boncidáig folyjon a bor, mint tenger*) megjelenése, felbukkanása között meglehetősen nagy időkülönbség figyelhető meg. A *Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé* formára 1793-ból van az első adatunk. Ez az adat is egy korábbi mesének irodalmi műbe (Csokonai Tempefőijébe) illesztéséből származik. Az a változat pedig, melyben a *sárga lé* szókapcsolat helyére a *bor* szó kerül — mint a felsorolt adatok is mutatják — csak ötven évvel későbből, 1843-ból datálható.

Éppen ezért számolnunk kell azzal is, hogy a szólásba azért kerülhetett bele a *bor* szó, mert a *sárga lé* szókapcsolat jelentése a XIX. sz. elejére elhomályosult (hiszen ebben az időben már a sárga levek is kimentek a divatból), s mint értelmetlen kifejezést először talán a 'bor' jelentéssel értelmesítették, majd pedig a *bor* szóval helyettesítették. Az értelmesítést és a helyettesítést könnyen lehetővé tette a *sárga lé* és az aranyszínű (fehér, tehát nem vörös) *bor* színének egyezése.

Wacha Imre

Te hólyag! Ezt a kifejezést meglehetősen sűrűn hallani a mindennapi társalgásban, a bizalmas beszédben. Jelentését a butaságnak akár szelídebb, akár gorombább árnyalatai közül tetszésünk szerint válogathatjuk. Csaknem mind a 323 szóval helyettesíthetjük, amelyet a buta ember megjelölésére Bánóczy József összeszedett a magyar nyelvjárási közlésekből (A butaság synonymikája. Nyr. 7:368; A Pesti Hírlap nyelvőre 53). Legutóbb a Népszabadság egyik színházi beszámolójában olvastam a következő mondatot: „S Jourdain úr megformálásánál Mátyai Lajosnak nincs könnyű dolga, mert a jámbor *hólyag* úrhatnám polgár szerepét nem egészen az ő testére szabták” (1960. XI. 2. 9). Első olvasásra a *hólyag* jelző e helyütt kissé felöltő, pedig ez az elég gyakran használt szó átvitt értelmében a *hólyag* konkrét jelentésének megfelelően az ostoba, üresfejű embert jelenti, éppen olyant, mint amilyen ember jelzőjéül van alkalmazva az idézett mondatban. Vessünk egy pillantást az Értelmező Szótárba — előtte ugyanis tudtommal egy szótárunkban sincs meg —, ahol ezt találjuk: „*hólyag*. . .4. (*átv, biz*) Ostoba, üresfejű ember. *Feljuvaskodott ~ ; nagy ~ ; Te ~ !*”

Az üres fej és az üres hólyag között a hasonlóság alapján történt átvitel természetes és könnyen érthető. Éppen ezért meglepő — de teljesen fölösleges is — az a magyarázat, amelyet Bevilacqua Borsody Béla ad a szóról A serivási szokások című értekezésében, ahol a „*hólyag-társaságokról*” írva a *te hólyag* kifejezéshez a következő fejtegetést fűzi: „Ugyancsak ősrégi serivő szokás volt az úgynevezett *Seres Hólyag* felakasztása a serivő-

fülkében, az asztal felett. Erről is csengők lógtak le [mint az asztal felett lógó fabicskáról]. Aki vitatkozás közben a csengő zsinórját megérintette és a csengő megszólalt, aki nagyot mondott, füllentett, nagyzott, sértő szavakat használt, annak a fejével meg kellett löknie a hólyagot. Ez lett az üresfejű, vagyis »Hólyagfejű«. Hólyagnak nevezték. Innen származik a »Hólyag« gúnyszó, ami szintén a régi, testvéres serezhések ősrégi emléke. Ez az úgynevezett »Hólyag Társaságok« gyökere» (A magyar vendéglátóipar története. Szerk. Ballai Károly. Budapest, 1943. 1:157).

Prohászka János

Csiripiszli és költés. Németh Zoltán a csiripiszli készítéséről és nevének magyarázatáról írott fejtegetésemhez (Nyr. 84:373) néhány helyes és értékes megfigyelést, gyermekkori emlékeztetéseket tesz közzé, azonban nem mindenben helytálló észrevételeket, magyarázatokat soroztatát fűzi hozzá. Azt írja, hogy fejtegetésemhez csupán „megjegyzést fűz”, de nem egy megjegyzést tesz, hanem egész sorozatot (Nyr. 85:229). Megpróbáljuk mindegyik megjegyzését helyesen értelmezni.

1. Szerinte a csiripiszli nem lepény. Szerintem a csiripiszli ragacsos, kásaszerű, puha étel, bögréből kanállal eszik. Mégsem kása, mert sütik, nem főzik. A kását a lepénytől az választja el, hogy sütik-e vagy főzik a szóban forgó ételféleséget, nem szilárdsági állapota. A csiripiszli egészen puha lepény.

2. Szerinte a csiripiszli azonos a kötés nevű kelt tésztával. Szerintem ez nem így van: a csiripiszlit a Dunántúl északnyugati részén híg tésztából, a kötést a Dunántúl északi részén közönséges (félkemény) tésztából készítik. Tésztájuk oly módon készül, hogy a csiráztatott magvak levét kinyomkodják és a lisztbe keverik. Ismerünk olyan községeket, ahol mind a csiripiszlit, mind a kötést ismerik és a kétféle étel közti különbség elmosódik. Ily helyeken vagy a csiripiszlival azonosítják a kötést, vagy fordítva. Ezeket átmereti területnek tekinthetjük a kétféle étel elterjedési határainál (vö. Dömötör Sándor: Dunántúli és alföldi édes lepények. Ethn. 1960. 54).

3. Szerinte a kötés készítési technikáját nem lehet újabb keletűnek, XIX. század végének tekinteni, mert „már nagyszülei ismerték, de valószínűleg az ő szülei is.” Szerintem is valószínű, hogy Németh Zoltán nagyszüleinek a nagyszülei ismerték a kötés készítését, azonban egyáltalán nem tartom bizonyosnak, hogy pontosan azzal a készítési technikával készítették évszázadokkal ezelőtt, mint manapság.

4. Szerinte a kötés „kikelt gabonából készített étel.” Szerintem mind a kötés, mind a csiripiszli csiráztatott gabonamagvakból készített, vagy ezek segítségével készített tészta, melyet megsütve kásaszerű lepényként fogyasztanak.

5. Szerinte a kötés készítése „nagyjából” azonos a csiripiszli általam pontosan leírt készítési módjával. Szerintem mind a kötés, mind a csiripiszli készítési módja sok-száz megfigyelés alapján teljesen tisztázva van, és a két tésztaféle közötti különbség pontosan meghatározható.

6. Szerinte a kötést „csakis böjti eledelként eszik”. Szerintem a csiripiszlit a jobb módúak csak böjti időkben sütötték, a szegények azonban máskor is rákényszerültek készítésére.

7. Szerinte Taksonyfalván „a kötés fogyasztása nem a szegénység vagy a gazdagság mércéje”. Szerintem sem az, hanem a szegénység vagy a gazdagság következménye. Nem hihető, hogy azért tartanak valakit szegénynek, mert csiripiszlit eszik, ha különben nagygazda — vagy gazdagnak azért, mert csak böjtben eszik csiripiszlit, különben nincsen napszámos.

8. Szerinte „ide — vagyis Taksonyfalvára — nem érvényes . . . az a véleményem, hogy szegényeknek való, lenézett étel . . . a csiripiszli”. Szerintem, ha Taksonyfalván

kötést fogyasztanak és nem ismerik a csiripiszlit, nem is nézhetik le. Helytelen törekvés állításomnak Taksonyfalvára való kiterjesztése, mert én a taksonyfalvi állapotokról, a kötés fogyasztásáról és az ehhez fűződő hangulati-érzelmi elemekről nem írtam semmit.

9. Szerinte Taksonyfalván a kötés „hagyományos” és „egyszerű” étel: „ahol sütötték, ott szerették is”. Szerintem a hagyományos ételt nem mindig szeretik, hanem sok esetben rákényszerülnek fogyasztására. Amikor a csiripiszlinél vagy kötésnél ízebb sütemények, torták, cukorkák is megjelentek, inkább ezeket, mint amazokat fogyasztották, ha módjuk volt rá. Ez a körülmény azonban nem jelenti a csiripiszli élvezhetetlenségét.

10. Szerinte a kötés igen ízletes édesség, amelyet élvezhetetlennek, haszontalannak nem lehet minősíteni. Szerintem a csiripiszlinek nemcsak előnyei, hanem hátrányai is vannak. Fogyasztói, készítői mindkettőt észreveszik, és igen sokan törekednek sikerrel a hátrányok kiküszöbölésére.

Németh Zoltán észrevételei — még ha helytállóak volnának is — semmiféle módosító hatással nincsenek szófejtésemre, mert én a *csiripiszli*, nem a *költés* szó keletkezését próbáltam megmagyarázni. Mivel főként a néprajzi adatokra építettem, megfigyeltem azt is, hogy a Dunántúl északi részén a kötést a csiripiszlivel vegyesen készítik, különösen az északnyugati részekén (Ethn. 1960:52). A lepénynek lehetnek tehát olyan helyi változatai — mint a taksonyfalvi is —, amelyek valamilyen részletben eltérnek a kötést, vagy a csiripiszlit meghatározó lényeges tulajdonságoktól. Ezek azonban olyan jellegzetességek, amelyek a szófejtést csak abban az esetben módosítanák, ha megnevezésük tudata már régebben szükségessé vált volna, vagyis megváltozott volna az új módszerekkel készített lepény neve.

Megragadom az alkalmat, hogy a lepényekről írott néprajzi tanulmányom ki-pótoljam egy történeti adattal. Lipót községben 1640. január 3-án tartott tanúvallatás alkalmával mondta Baranyai Máté 70 éves jobbágy: „Egykor az feleségem sütött volna költest, odajöven Galambos (Ambrus) kért költest” (Ethn. 1905:213). A költest tehát 1640-ben is sütötték, és szegény emberek fogyasztották. Ez az adat is mutatja, hogy a ma ismert készítési technika — bár vannak archaikus vonásai — nem örökökévaló, hanem változó és feltétlenül újabb keletű, mint az elnevezés. Ezeknek a változásoknak a történeti rétegződése azonban nem nyelvészeti, hanem néprajzi probléma, melynek a megoldását a nyelvészeti adatok is segítik.

Dömötör Sándor

Éhel. A bukovinai székelyek az *éhen* helyett azt mondják: *éhel*, pl. „Hát oan szé-génség követtékddzett be, hogy vót, hogy *éhel* hajjon meg a szégén embér” (Dégh Linda: Kakasdi népmesék 1:460); „Én az őszig még elpusztulok *éhel*” (463). A Dunántúl is: „Lész lakodalom ojja”, a kutyák is kávéét észnek, mire az utóójja odaír; az elejé meg-döglik *éhel*” (Veszprém m. Lovászpátona, NyF. 34:115); „A birka legéhetőtt, ahol akart, mer vót mit. Nem vót *éhel*” (Berze Nagy J.: Baranyai m. néphagy. 2:189). Az *eh* szónak ebben régies főnévi használata van. Más példák: „mekhalt *éhel*” (Brassó m. Hétfalu, Wichmann); „Máskülönben meghót vóna *éhel*” (Háromszék m. MTsz.); *Éhélhóutt* 'éhen-halt' (Csúry, Szamosháti Sz.). A régi nyelvben gyakori: „Kynzanayak *ehuel* és zomeh-saggal” (Debr.K.); „*Ehhel* eluezec”: Fame pereó (Münch.K.); „*Ehel* halna megh” (Érdy.K.); „*Ehel* megh ölny”: fame occidere (Jord.K.).

Forrás. Balassa: A magyar nyelv szótárában 'a földből kitörő, kibugyogó víz'. Pl. forrás fakad vhonnan. Ma a magától előfakadó forrás neve. A bukovinai székelyeknél a mesterségesen ásott kútnak az része is, ahol elérik a talajvizet. Pl. „Mikor kiástátok a kutat, hogy a *fórást* elértétek, akkor hozzáfogtok kirakni kővel” (i. m. 276); „Ki és ásták a kutat, s a *fórást* megkapták, jó mély vize vót” (uo.).

Földméter. Egy bukovinai székely mesében fordul elő: „Éccer jó a sárkán. De mikor hét föld méterre vót, úgy jött, oan hatalomval, hogy a buzogányát előre hajította, s a kapu kétfelé nyílt” (uo. 188). Kétségtelen, hogy a földméter népetimológias alakja a mérföldnek. Hasonlóképpen népetimológia útján keletkezett a palóc mértföld (MTsz.), s a már Pázmánynál előforduló mértföld. Eredeti alakja mélföld volt, amire az első adat MA. szótára. Ezt följegyezték a Nyitra megyei Lajos községben (Nyr. 43:286). Ebből fejlődött egyrészt a palóc mélyföld, amely már Calepinusban megvan, a méjföld (Sátoralja-újhely MTsz.), méjföld (Szaporca, Berze Nagy J.: Baranyai m. néphagy. 2:157), másrészt a mérföld (Eger, MNGy. 9:69), míföld (Debrecen, MTsz.). Ismeretes, hogy a mérföld német jövevényszó, mégpedig az újfeln. Meile, középeln. mīle átvétele. A szó végeredményben a latin *mīlia* (*passuum*)-ra megy vissza.

Kecsegtet. Arany Toldijában mondja György anyjának Miklósról: „Úgy anyám! *kecsegted* ölbeli ebedet, Ójad fúvó széltil drága gyermekedet. . .” Itt a *kecsegtet* ige jelentése: ‘kényeztet’. Ebben a jelentésben közli a MTsz. is. Kapnikbányáról és vidékéről, s *köcsögtet* alakban az Alföldről, pontosabban meg nem határozott helyről. A régi magyar nyelvben is megvan ebben a jelentésben: „Ne hidgyen hamar *kecsegtető* szónak” (Czeglédi). Mai jelentéssel: „Tárház as ajándékkal biztatni, *ketsegtetni* valakit” (Baróti Szabó D. NySz.). Gyakoribb azonban *kecseget* alakban, pl. „*Ketsegedes* fiadat és megrögtent téged” (Károli NySz.). A MTsz. Békés m. Pusztaföldvárról közli a *kecseget* alakot ‘kényeztet’ jelentésben. A bukovinai székelyek nyelvében *kicsiget* alakban jegyezték föl: „Égy szép aranhuju gyermeke született. . . A királyné. . . tétto s vétte fogdosta, *kicsigette*, kacagtatta, nem tudta, mit csinájjon” (i. m. 1:197). Alapszava is megvan itt *kécség* alakban ‘hízeleg, kedveskedik’ jelentésben: „Szól, *kécség* neki, kétszínkodik, gügyög, de a menyecske csak fordul falra tőle” (uo. 1:218). A MTsz. is közli a *kecseg* igét ‘hízeleg’ jelentésben. Bizonyára ugyanez az első tagja a *kécség-fécség* ikerszónak is (Székelyföld, MTsz.).

Sorompó. A bukovinai székelyeknél a szónak ‘a kerítés karója, léce’ jelentése van. Pl. „Egész kerekén (= köröskörül) *sorompós kerítés* vót, a *sorompóba* mind béütte a fazakak fenekit” (i. m. 405). „Né, bédugta a kezit a *sorompó* közt, s béragadt a keze, nem tudja kivenni” (vö. „a gyermeknek rēavágott a kezire, de sűjossan, úgy kikapta a kezit a gyermek a k a r ó k közül, mintha nem es lett vóna ott” 419). A MTsz. is közli a szót ‘fa-, léce-, rácskerítés’ jelentésben. az Ormánságból, Nyitra m. Magyarsókról, Ceglédre és Zentáról, ‘léckapu’ jelentésben pedig Kecskemétről. Kiss Géza Ormánsági Szótárában *sarampó* alakja s ‘utat lezáró rekesztés’ jelentése van, rendszerint egyetlen, néha két rekesztő rúddal vagy léckerítéssel. *Sarampó* alakban jegyezték föl Magyarsókon, Zentán és Kecskeméten is (MTsz.). A *sarampó* alak a régi nyelvben is megvan, s ez közelebb áll német *Schrank* eredetijének magánhangzójához. A szövegi -ó véleményem szerint járulékhang (vö. Nyr. 58:104), s -ó nélküli változatára is van adat már a régi nyelvben (*srampos* Heltai NySz.), de a népnyelvben is: *fasaráng* ‘őlfasorompó’ (Kapnikbánya MTsz., -g járulékhanggal). A szó történetére nézve azonban a legfontosabb adat a zentai *sopröny* ‘sorompó’ (Nyr. 38:142), mert ez a hangátvetéses változat járulékhang nélküli alakját őrizte meg. Mindenesetre fontos volna ennek az egyszer közölt adatnak más vidékről való megerősítése is. Az *nk* > *-mp* hangváltozásra nézve vö. *cölömp* (Zala m., Balaton mell. (< *cölönk*, a *kölönc*, *kolonc* hangátvetéses alakja) < úfn. *Klotz* (járulék *n*-nel); *szolomp* ~ *szalank* ‘iszalag, földkúszó növény szár’ (Göcsej) < szláv *slak*, szintén járulék *-n*-nel; *doromb* (Palócság MTsz.) < *dorong* (vö. Horger: MNy. 22:282, Petz G.: uo. 23: 144—5).

Tarka Jézus. A bukovinai székelyek egyik meséjében szó van a *tarka Jézus*-ról: „Az emberek el is mentek még réggel, hogy megfogják a *tarka Jézust*, s azt hallottuk imán, hogy még és fogták, megkapták a *tarka Jézust* — aszondja — s mű és még akarjuk

látni. . . . Nohát el és mentek, s megkapták azt a fát, ahonnan le akarták venni a *tarka Jézust* a tetejiből. . . . A legfelső imán elérte, s azt kiáltotta: *Mégvan ! Megfogtam a tarka Jézust !* — Az pedig nem a Jézus vót, hanem *égy s z a r k a* (i. m. 420). Az Udvarhely megyei Oláhfaluban szintén a szarka neve a *tarkajézus* (MNY. 3:332), s a moldvai csángók-nál is (Rubinyi: Nyr. 30:172, Wichmann). A följegyzők szerint a csángók tréfából adták a szarkának ezt a nevet, de rá is szolgál, mert feje, nyaka, begye, háta, farokajla, farcsíkja és combja fekete, ellenben melle és hasa, szárnyfedői és a nagy evezők be'só fele fehér, farka és szárnytollazata zománcos fényű (Herman Ottó: A madarak hasznáról 161). Baranya m. Katádfán Berze Nagy János azonban följegyzett egy mesét, s ebben azt olvas-suk, hogy Pettenden (Somogy m. Szigetvári járás) a pirosfejű küllőt (harkályt) hívták *tarka Jézus*-nak (Baranyai m. néphagy. 2:404). Jókai is említi egyik elbeszéléskötetében ezt a nevet: „Néha aztán odavetődik vendégszereplésre közjük egy-egy harkály is; van egy fekete hátú, veres fejű, piros bugyogójú, aztán egy zöld hátú, veres begyű, aztán meg egy barnán pettyezetett veres bóbítás, amit a székelyek *tarka Jézus*nak neveznek” (Jub. kiadás 92:274). Másutt is vannak a harkályoknak hasonló nevei: *tarka-isten* 'Dendro-copus major' (Bodrogköz, MTsz.), *tárkaküllő* (Zilah vid. Nyr. 28:235), *tarkakapaktató* (Bihar m. Tárkány, MNY. 11:92), *cíjraharkány* (Vas m. Molnasszecsőd, VasiSz. 2:280). E nevek a harkályra is nagyon ráillenek, mert fekete, fehér és égővörösén tarka madár. A hímnél a koponya hátulsó része vörös, a tojóknál fekete, mindkettőnél a farokajla égővörös (Herman O. i. m. 175).

Beke Ödön

Édes anyanyelvünk. Szerkeszti Lőrincze Lajos. Budapest, 1961. Akadémiai Kiadó, 507 lap

A Rádióknak Lőrincze Lajos által szerkesztett igen népszerű, „Édes anyanyelvünk” címen folyó kétszáznál több ötperces előadását örömmel üdvözlöttük az idei könyvnapok újdonságai között, és megállapíthatjuk, hogy ezek az előadások könyvben összegyűjtve is nagy sikert értek el: a könyvhét egyik legkeresettebb kiadványa volt, és rövid idő alatt el is fogyott.

E nyelvművelő előadások és cikkek arra töreksenek, hogy minél több embert tanítsanak meg „nyelvünk pontosabb, helyesebb, árnyaltabb használatára”, hogy megszilárdítsák az igényes nyelvi közízlést, és tökéletesebb legyen „a közösség nyelvi eszménye”, mert így nyelvünk jobban elienáll a rossz hatásoknak is, és helyes fejlődése is zavartalanabbul folyik.

Ezért ezek az előadások és cikkek mindenkinek szólnak; korszerű és egységes nyelvszemléletre, helyes nyelvismeretre és nyelvhasználatra nevelnek, s formájukkal is az ízlésesség, a világos és a szép stílus meg a kellő tömörség és arányosság eleven példájául szolgálnak.

De nemcsak nyelvművelés az, amit Lőrincze Lajos és munkatársai végeznek, hanem emberművelés is (vö. i. m. 11). A helyes nyelvművelés ugyanis elősegíti a szocialista ember kialakítását is, hiszen küzd a sovinizmus ellen, és a merev nyelvszemlélet ellenében a történeti szemléletet erősíti, ez viszont korunk társadalmi és gazdasági élete forradalmi átalakulásának megértéséhez nyújt igen meggyőző szemléleti támogatást. Azáltal pedig, hogy a nyelvművelés állandóan gondolataink és érzelmeink leghelyesebb és legszebb nyelvi közlési formáit keresi és mutatja meg: a nyelv társadalmi szerepére utal, és az emberek közösségi érzését is növeli.

Ezek az itt jelzett alapvető szempontok az egész könyvben érvényesülnek, és bár a kétszáznál több cikket huszonöt szerző írta — több mint felét Lőrincze Lajos —, stílusban is elég egységesek. Meglátszik rajtuk, hogy a nyelvművelés gyakorlatát alapos elvi viták kísérték, és ezek következményeképpen Lőrincze Lajos irányításával nyelvművelésünk egységessé vált.

Az egyes cikkek sorrendje nem azok rádióbeli előadásának alkalmoszerű időrendjét követi, hanem a tervszerű és rendszeres nyelvművelés igényének megfelelően alakult. Jellemzi a könyv a nyelv mivoltát, szól a nyelvművelés szükségességéről, ismerteti nyelvünk néhány jellemző sajátosságát, érzékelteti a helyes nyelvszemléletet, és azután következik a nyelv egyéb jelenségeinek nyelvművelő szempontú fejtegetései, a nyelvhelyesség és a stílus bonyolult kérdéseinek szakavatott fejtegetése, nyelvünk helyes használatának meggyőző útmutatása — mindenki számára.

Ez bizony nem könnyű feladat. De Lőrincze Lajos és munkatársai értenek ahhoz, hogy a legnehezebb kérdésekre is világos és meggyőző választ adjanak. Nem a szaktudomány száraz és hosszadalmas bizonyítási eljárását követik, hanem a nem halmozott, de

mégis elegendő számú döntő súlyú nyelvi adatoknak ügyes csoportosításával, szellemes fejtegetésével győznek meg, és mindig szerény hangnemben, sokszor csattanó befejezéssel zárják le a felvetett probléma megoldását. Szinte azt mondhatjuk, hogy ezekkel az előadásokkal és cikkekkkel az ismeretterjesztés új és igen szerencsés műfaja alakult ki, melyet a nyelv művelés klasszikusai és a rádióbeli ötpercesek körülményei formálgattak és öntöttek végső formába. Létrejöttében szerepe van persze a nagyközönségnek is, amely levélben vagy élőszóval kérdez, vitázik, olykor helyesen bírál, de nem ritkán téved is. Ez utóbbi esetben is meghitt a szakember válaszában a hangja, módszere ilyenkor is a tárgyi adatokon nyugvó helyes érveléssel történő meggyőzés.

A cikkek címei is igényesek, mindig a probléma lényegét mutatják, stilszerűek, sokszor mértéktartóan szellemesek, nem ritkán költőiek.

„Miért kell jól ismerni anyanyelvünket?” — kérdezi Lőrincze Lajos egy ipari tanuló levelére adott nyilvános válaszában címében. Majd idézi a levél leglényegesebb részét: „Én tudom, hogy anyanyelvét mindenkinek illik ismerni, jól és szépen kell tudni magyarul beszélni, de amikor barátaimmal erről vitatkozom, nem tudom nekik bebizonyítani, hogy ez miért olyan fontos.” Lőrincze Lajos így kezdi az érdeklődő ipari tanulóknak adott választát: „Kedves kis barátom, igazán örülök, hogy erről a kérdéstről is vitáztok. Megpróbálok most néhány gondolattal a segítségedre lenni”. Aztán Juhász Gyula felejtethetetlen, szép versét idézi a szavak csodálatos hatalmáról, és ehhez fűzi azt a gondolatot, hogy a szavak varázsereje csak akkor érvényesül igazán, ha mindig megfelelő módon alkalmazzuk őket, és nemcsak világosságra, logikus gondolatfűzésre törekszünk, hanem beszédünkkel az érzelmre is, a szépérzékre is hatunk. A nyelv művelés szakavatott irányítója nem tartja érdemtelennek az ipari tanuló figyelmét arra is fölhívni, „hogy anyanyelvünk igazi ismerete, szóban és írásban való helyes használata műveltségünk legfontosabb része, legelső feltétele”.

Ez az ipari tanulóknak adott válasz keletkezésének körülményeivel együtt kulturális forradalmunk mai magas szintjét is jelenti, és a nyelv művelésnek egész társadalmunkat megmozgató állapotát, értékét és célját meg feladatait és módszerét is mutatja. A cél elérését elsősorban a pozitív nyelv művelés biztosítja, de a hibáknak helyes módszerű gyomlálása is elősegíti.

Ezért kell helyes nyelvszemléletre nevelnünk. Szabadi Béla például ezt nagyon ügyesen azzal igyekszik elérni, hogy a magyar és a többi nyelv közötti szemléletbeli különbségekre rámutat. „Mi a könyvet az asztalra tesszük, a latin az asztalon teszi, nyilván azért, mert a latin a cselekvésnek utolsó mozzanatát emeli ki, azt, amikor a könyv már az asztalon van” — mondja. „Azt gondolná például az ember — érvel tovább a szerző —, hogy valamely foglalkozás elnevezésekor ugyanazt a lényeges jegyet látja meg és emeli ki minden nép. Egyáltalán nem. Azt, aki a házat építi, mi *kőműves*-nek hívjuk, mert kővel dolgozik, a német *fa*las-nak (Maurer) mondja, mert munkája eredményeképpen *fa*lak emelkednek az ég felé, az angol pedig *tég*larakó-nak (bricklayer) hívja”. Persze ennek — fűzzük hozzá mi — társadalomtörténeti oka van, de bemutatása a korszerű nyelvi műveltség biztosítása céljából alapvető fontosságú, mert arra tanítja meg az embereket, hogy az egyes nyelvek a bennük rejlő szemléletnek állandó tiszteletbentartása által maradnak teljes értékű kifejező eszközök.

Közösségünk sokszor merev, dogmatikus nyelvszemléletének leküzdését elsősorban azzal érhetjük el, hogy megbizonyítjuk: a nyelv történeti fejlődés eredménye, és ma is, szinte minden pillanatban változik, és az állandóan újratereztető, de egyúttal változó nyelvi alakulatokat a társadalmi tudatban uralkodó nyelvi szabályok irányítják, és változásuknak menetét meg is lassítják. Ezért ismertet meg bennünket Lőrincze Lajos az előadás idején éppen kilencszáz éves Tihanyi Alapítólevéllel, és figyelmeztet arra, hogy az *ívás* szó akkor még *ítu* volt, az ásott árkot *ásvágy(i)*-nak nevezték, a *ség* pedig dombot

jelentett. De a szakember sem tudhat mindent a nyelv múltjából sem, ezért őszintén megmondja, hogy az említett nyelvművekben előforduló „*kangrez*-ről meg jószerivel nem is tudjuk, mi volt pontosan” —, és bevallásával rámutat a nyelvészre váró megoldandó kérdésre is, egyúttal érzékelteti azt is, hogy a viláért sem akar a nyelvész sem a mindentudás hamis látszatával dicsekedni. „A nyelv is változik” — figyelmezteti Károly Sándor is az olvasót, és annyira megbecsüli a nyelv ügye iránt érdeklődőket, hogy nyelvünk hangrendszerének változásairól beszél, és azzal a nyelvészeti megállapítással zárja be ismertetését, hogy a mai magyar hangrendszer gazdagság és változatosság jellemzi, de még „szebb hangzású volna nyelvünk, ha beszédünkben nyílt *e* hangunk mellett azt a zárt *ē* hangot is használnánk, amit ma már egyre inkább csak nyelvjárásokban találunk meg, például az *ember* szó második szótagjában.” — A zárt *ē* kérdéséről Lőrincze Lajos is értekezik, és ő is rámutat arra, hogy „A sok egyforma *e* által okozott egyhangúságot igen jól feloldja, megszünteti a zárt *ē* használata, s ezáltal zeneibb, hallásra kellemesebb lesz nyelvünk.” — Csak az a baj, „hogy akik nem hozták magukkal hazulról a kétféle *e* hang megkülönböztetését, azokat — egy-két kivételt nem tekintve — szinte lehetetlen megtanítani rá”. Különb a nyelv történeti fejlődését sok cikk szemlélteti, mert nemcsak arról van itt szó, hogy érzékeltessük a nyelv állandó fejlődését és mozgását, hanem arról is, hogy nyelvhelyességi kérdést történeti alap nélkül nem is lehet eldönteni.

Az ismertető nehezen tudja megállni, hogy ne folytassa tovább a nyelvünk történetével foglalkozó többi cikk nyelvművelési tekintetében való jelentőségének további boncolgatását, de mértéket kell tartanunk. Arra azonban még rámutatok, hogy sokat tesz ez a könyv a nyelvjárások helyes értékelésének köztudatbeli meggyökereztetése érdekében is. Nem romlott nyelvi alakulatok a nyelvjárások, hanem történeti fejlődésnek az eredményei, és belőlük alakult ki az irodalmi nyelv is. Puskin nyelvének is a népnyelv az alapja, a Petőfiének is meg Aranyénak is. A helyes történeti szemlélet is megkívánja a nyelvjárások kellő értékelését és megbecsülését. „Ha egy szavunknak régebbi hangalakjára vagy eredeti jelentésére vagyunk kíváncsiak, akkor nemcsak az írott nyelvművek, a nyelvünk egykori állapotát őrző feljegyzések igazítanak útba bennünket — mondja Lőrincze Lajos —. Ilyenek nem is állnak minden esetben rendelkezésünkre. Vannak a nyelv történetének íratlan forrásai is: ezek a nyelvjárások, amelyekben — mint a régész a porladó kőületekben — nyelvünk régi állapotáról, a századokkal ezelőtt bekövetkezett változások lefolyásáról olvashatunk. Persze nemcsak az egykori nyelvről, hanem az egykori emberről s annak mindennapi életéről is tanúskodik ez az élő nyelvműlék.”

A helyes és szép magyar beszéd lényeges feltételei: a jó magyar kiejtés, a helyes szóhasználat és mondat szerkesztés meg a szép stílus. Ezek tárgyalásakor is, mint a fentebb tárgyalt kérdésekben is a pozitív nyelvművelésen van a hangsúly, nem pedig a hibák kiemelésén, bár azok is határozott bírálatban részesülnek mindig.

A jó magyar kiejtésről szóló fejezet is — az előbbiek szellemében — nyelvünk szép hangzásának jellemzésével kezdődik Lőrincze Lajos tollából, és bátran állíthatjuk: teljesen elfogulatlanul értekezik róla, mert a világhírű Mezzofantinak elfogulatlan véleményéből indul ki. Valószínű, hogy ez elismerő véleménynek magán- és mássalhangzóink szép aránya lehet az egyik oka és a szó eleji mássalhangzótorlódás elkerülésére irányuló tudattalan törekvés. A helyes kiejtést elcsúfító hibák kipellengérezése csak ez után következik.

A helyes szóhasználat problémájával több fejezet is foglalkozik. Az idegen szavak használatának kérdésében azt a jó tanácsot adja Lőrincze, hogy azoknak az újabban nyelvünkbe került idegen eredetű szavaknak a használata teljesen indokolt, amelyekre megfelelő magyar szavunk nincsen, „hangalakjuknál fogva jól beilleszkednek nyelvünk rendszerébe, s amelyeket már mindenki megtanult, ismer. Sőt sokszor a kevésbé ismert,

ritkábban használt idegen szónak is megvan a sajátos szerepe, jelentősége például irodalmi szövegben bizonyos stílusárnyalatok érzékeltetésére vagy kisebb olvasóközönségnek szóló szakszövegekben, gazdasági, műszaki írásokban." Nagyon fontos elvi állásfoglalás ez, de igen tanulságos és helyes a régebbi idegen eredetű szavakra vonatkozó megállapítás is: „Minden nép átvesz más nyelvekből olyan szavakat, amelyekre szüksége van, s ezáltal gazdagítja saját nyelvét. A mi szókincsünk nagy része is idegenből való, csak hogy az átvett szavak idők folyamán már teljesen beolvadtak nyelvünkbe, úgy hogy a nem szakértők a legtöbbnek már nem is sejtik török, szláv, latin, német vagy más eredetét.”

A szép szótörténeti és szólástörténeti magyarázatok és jelentéstani fejtegetések arra tanítanak meg bennünket, hogy a helyes szóhasználat a szó hangalakjának és jelentésének biztos ismeretén és az alakváltozatok stilisztikai értékének helyes megítélésén alapul. Sok jelentéstani finomságról és sajátságról olvashatunk az egyes idetartozó cikkekben. Ezekre itt — sajnos — részletesen nem térhetünk ki, de azt mégis meg kell említeni, hogy például a „Színek és ízek” című fejtegetés a könyv legszebb lapjai közé tartozik. A „Melyiket szeressem? Melyiket válasszam?” igen szellemes című fejezet cikkei is igen tanulságosak.

Fontos, hogy az irodalmi nyelvben polgárjogot nyert két vagy több hangalakban is meglevő szavak egyik vagy másik változatát sem tartják kizárólagosan érvényesnek a könyv szerzői, mert mindegyiknek más-más a stilisztikai értéke. A *fel* és *föl* változatok egyikének vagy másikának használata például attól függ, hogy milyen magánhangzók vannak az igekötő igéjében. Arany János például *e* hangot tartalmazó igével a *föl* igekötőt használta: „*Fölkereste* fészkit a réti madárnak”; viszont: „*De felült* Lackó a béresek nyakára” —, mert a *fel* igekötő után *ü* hangot tartalmazó ige van.

Végül külön is szeretném kiemelni „A szép magyar stílus”-ról szóló fejezet cikkei, anélkül, hogy a többi, csak éppen érintett vagy meg sem említett cikk jelentőségét kevésbé fontosnak tartanám. Ferenczy Géza értekezik itt Petőfi, Arany János, Herman Ottó stílusáról és Kosztolányi Dezső Zászló című versének nyelvi szépségeiről, Lőrincze Lajos meg a színes stílusról. Mesteri alkotások ezek, és a nyelvművelés művészi magaslataira vezetik el az olvasót. Pedig e cikkek szerzői alig láttatják magukat. Csak „egy-egy igazi drágakövet” mutatnak fel az olvasónak a magyar stílus remekeiből, azok szemléltető, láttató erejére, költői hangulatára röviden utalva, hogy a költői kifejezések zavartalanul hathassanak az olvasó lelkében.

Az Édes anyanyelvünk hétezer példányban jelent meg az idei könyvhétre, de már mind elfogyott. Újabb, az elsőnél jóval nagyobb példányszámban való mielőbbi megjelenése feltétlenül szükséges volna, mert ez a könyv valóban mindenkinek szól, az üzemek munkásainak is kedves könyve lett, nem is szólva arról, hogy minden nevelőnek és minden tanulónak ismernie, tanulmányoznia kellene, hogy az oktatásügyi reformnak az anyanyelvi oktatásra vonatkozó kívánalmait valóban úgy valósulhassanak meg, ahogy Bencédy József az itt ismertetett könyvben ki is fejtette.

Nyíri Antal

Szathmári István : A magyar stilisztika útja. Budapest, 1961. Gondolat Kiadó. XVI + 669 lap.

1. Alig egy évtized „történelmi” távlatából is megállapíthatjuk azt a tényt, hogy az ötvenes évek elejétől új, felfelé ívelő korszakot számíthatunk nyelvtudományunk bizonyos ágainak történetében. Lőrincze Lajos (1951.) Pais Dezső (1952.) és Balázs János (1955.) emlékezetes előadása a korszerű nyelv művelésnek, az irodalmi nyelv vizsgálatának és a stilisztikai kutatásoknak fellendülésére volt termékenyítő ösztönzés.

Mindennek a háttérében pedig Akadémiánk tervszerű irányító és szervező tevékenysége a mozgató erő. Elvont, öncélú elméletieskedés helyett mindhárom területen a korunk társadalmi igényének megfelelő gyakorlati munka került előtérbe, s ennek jegyében hasznos, termékeny kapcsolat szövődött a három tudományág között. Különösen hálásnak bizonyult a nyelvművelés és a stilisztika kapcsolata: a régebbi elvi merevség és paragrafus-szellem helyett megújító, életszerű rugalmasságot adott a nyelvművelő munkának a stilisztikai szemléletmód. A stilisztika pedig újra bekerült az egyetemi és a középiskolai oktatás anyagába.

Az új korszak gyümölcsei meglepő hamar beérték, és gazdag termést adnak. A Gondolat Kiadó, amely példamutató módon segítette az eddigi munkát, nyelvészeti jellegű kiadványainak sorában most egy régóta várt, alapvető szerepű munkát jelentetett meg a Nemzeti Könyvtár sorozatban: Szathmári István kötetét.

2. „A magyar stilisztika útja” összetett szerkezetű könyv. Két főrésze van: 1. a magyar stilisztikai irodalom néhány jellegzetes művéből vett szemelvényes gyűjtemény, 2. a stilisztikai fogalmak lexikona és a hozzá kapcsolódó stilisztikai bibliográfia. Mindezt jegyzetek, mutatók stb. egészítik ki.

Szathmári István bevezető tanulmánya a magyar stilisztikai eszmélkedés, majd irodalom dióhéj-történetét adja, e tudományág európai fejlődésébe ágyazva. Bemutatja a korszakokat, irányokat és hatásokat, s hozzájuk hangolja rövid értékeléseit. A nyelv sokrétű szerepét és kifejező árnyalatosságát alapelvül vevő funkcionális stilisztikát tekintti Szathmári a fejlődés korszerű fokának, s az ide vezető út néhány első állomását járja velünk végig A magyar stilisztika útja című fejezet szemelvénytövegeiben.

A legnagyobb ritkaság számba ment régen, hogy tudományos vagy szakmunkák — az iskolakönyveken kívül — új kiadásban is feltámadjanak, s így hatásukat megsokszorozzák, és időben kiterjesszék. Ezért még a legjobb munkák sorsa is a köztudatból való aránylag gyors kihullás, hatásuk elszigetelődése és elsorvadása volt. A legtöbbnek eredményei, ha beépültek is a tudományos irodalomba vagy a gyakorlatba, valójában csak afféle élettelen, tudománytörténeti „adat és anyag”-gá váltak.

Ezért volt hasznos és hálás gondolat a régi magyar stilisztikai irodalom néhány jelentős részletének bemutatása, bátran mondhatjuk: újra felfedezése. Sylvester Jánostól Zlinszky Aladárig terjed a sor. Minden szerzőről rövid jellemzést és tömör értékelést kapunk a fejlődés szempontjából tekintve.

Sylvester Új Testamentum-fordításának nyelvi megjegyzései az első magyar stilisztikai jellegű fejtegetések: a szavak átvitt jelentéséről és a képes beszédről. A nehézkes, bőbeszédű, sokat ismétlő szövegben olvashatjuk az ismert sorokat a magyar virágénekek költői szépségéről. Szövegközlés tekintetében Sylvester okozza a legnagyobb gondot. Az átirás nem felel meg következetesen annak az elvnek, hogy „a korabeli kiejtést” tükrözze (XVI. l.). Ez felveti általában a régi szövegek közlésének még mindig vajdúdó elvi kérdését is. A hangérték hiteles jelölésén kívül a szöveg tagolását sem oldja meg az átirás a hasonmásban közölt eredetinek megfelelően. Ennek legfeltűnőbb példája a címszöveg átirása a hasonmás hátlapján. E fogatkozás annál meglepőbb, mert a szövegközlés pontossága, s általában a kötet gondozása és ellenőrzése mintaszerűnek mondható: a több mint 700 lapon s a hatalmas adattömegben alig néhány kisebb sajtóhiba akad, ez pedig majdnem eszményi eredmény (értelemzavaró a 81. lapon, alulról a negyedik sor végén levő *csór*, csak helyett; 467. l. második sora: *style sublime*; 488. l.: a *népi szószármaztatás* egybeírása nyilván sajtóhiba). 547. l.: Versegly Tiszta magyarságának cíMZáradéka helyesen: Követi ezeket a cadentiák lajstroma, *mellynek* hasznát a filologusok és a poéták *eggyaránt* vehetik; 569, 662. l.: Pelyvás-Ferenczik István; 630. l.: Bölöni könyvének első kiadása: 1934.

Geleji Katona István Magyar Gramatikátskájának szemelvényes részei már szinte frissnek hatnak Sylvester mellett, élénken éreztetve nyelvünknek és irodalmunknak fel-tűnő fejlődését egy évszázad alatt. A válogatást kissé szűknek is érezzük: az értelmes „obszervációcskák” közt bőven akadt volna még közlésre érdemes stilisztikai vonatkozású megjegyzés (pl. II. rész IV, XVII, XVIII, XXIII, XXIV, XXVI, XXXVI, XXXIX).

Verseghy nagy, összefoglaló latin nyelvű művének (*Analyticae Institutionum Linguae Hungaricae*) harmadik részéből (*Usus aestheticus linguae hungaricae*. 1817.) magyar fordításban kapunk néhány fejezetet. A nyelvészeti irodalmunkban meglehetősen ismeretlen munka meglepi a mai olvasót szemléletének és gondolatainak modernségével, tudós alaposságra és költői érzékenységre valló megfigyeléseivel, józan tanácsaival. E munka föltámasztása Szathmári könyvének egyik érdeme, és sajnáljuk, hogy csak néhány lapnyi szemelvényt kapunk belőle. Verseghy műve megérdemelné a minéi terjedelmesebb közzétételt, mint ahogy a kor másik nagy nyelvészének, Révai Miklósnak Magyar szép toll címmel írt kéziratot munkájának (1805.), az első magyar nyelvű stilisztikának megjelentetését sem lenne szabad tovább halogatni. Reméljük, hogy Szathmári gyűjteménye csak azért meilőzi ez utóbbit, mert kiadásának terve megvalósulás előtt áll.

Szvorényi József Magyar ékes szókötése (1846.) már a későbbi ismert stilisztikai tankönyvek erősen rendszerező típusa felé vezet; ez a módszer okozta az iskolai stilisztika-oktatás gépiessé merevedését, élettelené válását. Szvorényinél még ellensúlyozza ezt gazdag példaanyaga. Rendszerezése egyébként kiforratlan, sokszor következtelen. Tudományos elvei a kor magyar nyelvészetének színvonalán állnak, tévedései és túlzásai ezt tükrözik, akárcsak a Czuczor—Fogarasi-szótár. Vannak azonban valóban előre mutató jó részletmegfigyelései, például a szók felhasználási értékére, nyelvünk eszközgazdagságára, tömörségére, sajátos kifejező módjaira, a szófajok egymásra hatására vonatkozóan.

Kulcsár Endre kétkötetes művét (*A magyar stílus*. 1896—7., 1921.) szokták tekinteni a múlt század vége felé az iskolai oktatás igényének ösztönzésére fellendülő stilisztikai irodalmunk egyik legjelentősebb és eredeti alkotásának — Négyesy stilisztikája mellett. Valóban igen korszerű alapokra épülő rendszerezés — bár kissé tanáros —; közölt fejezeteiből a megszemélyesítést és a rokon értelmű szokat tárgyalók ma is igen tanulságos, finom elemzést és gazdag, változatos példaanyagot adnak.

Hogy régebbi nyelvészeti irodalmunk mennyi meglepően értékes, hasznosítható anyagot rejt a feledtető évek mélyén, azt Verseghy művének szemelvényei mellett főként Kulcsár Gyula tanulmánya mutatja (*A magyaros írásművészet főkérdései*. 1909.). Tanulmányának szemelvényes újraközlése bizonyítja, hogy a nyelv valóságát és életét helyes lélektani összefüggéseiben, funkciójában, a jelentésváltozások gazdagító folyamatában és esztétikai finomságaiban néző tudományos szemlélet maradandó érvényű eredményekre jut. S egyúttal megerősödik bennünk az a fájdalmas érzés, hogy ebben az első világháborúban fiatalon elesett vidéki tanárban modern stilisztikánk és nyelvésztikánk legtehetségesebb művelőjét, talán a várt nagy, korszerű tudományos rendszerezés megalkotóját veszítettük el. Erre a vélekedésre feljogosít itt közölt tanulmányának szilárd tudományos megalapozottsága, a tetszetős elméletekkel szemben megnyilvánuló józanság, s a példák elemzéséből sugárzó művészi érzékenység. Modernsége nemcsak korszerű, sőt kora előtt járó tudományos nézeteiben nyilvánul meg, hanem irodalmi érdeklődésében és vonzalmaiban is. Legjellemzőbb, hogy a kor hasonló munkáiban hagyományos latin klasszikus és Arany-idézetek mellett a legtöbb példát Adytól idézi — 1909-ben! —, s lelkes, harcos védőbeszédet mond a szavak művészetét új érzésekkel és igazi zenével telítő fiatal magyar költészet; Ady, Babits, Juhász mellett.

Kulcsár Gyula korán félbeszakadt munkáját folytatja a magyar stilisztika legszorgalmasabb művelője és szinte napjainkig ható rendszerezője, Zlinszky Aladár. A kötet

Stilisztika és verstan című összefoglaló művének (1914.) ide tartozó részén kívül öt jelentős tanulmányát közli. Zlinszky saját részletkutatásaira szervesen épülő rendszerezést ad, új fogalmakkal és kategóriákkal gazdagítva a stilisztika irodalmát. Az előző szerzőknél szívesen láttunk volna bővebb szemelvényeket, itt azonban inkább rövidítést javasoltunk volna. Nem anyagának vagy nézeteinek elavultsága, hanem művének tankönyv jellege miatt. Teljes módszerességgel építi fel stilisztikáját az általános nyelvismereti alapokra, s ezek itt már ismertnek vehetők, és bátran mellőzhetők. Lényegében a kifejezéssel és a stílussal foglalkozó III. és V. fejezet tartoznék szorosan a gyűjteménybe. Ezekben valóban érvényesül a nyelv funkcionális szemlélete.

„A szóképekről” című tanulmányban (1911.) a jelentésátvitel különféle köznyelvi és irodalmi típusait tárgyalja, talán túlságosan is kiterjeszkedve a jelentéstan felé. Érdeme azonban, hogy merev logikai csoportosítás helyett a lélektani és művelődéstörténeti szempontokat veszi alapul. „Szemléleti és hangulati elemek a metaforában” (1918.) címmel ugyanennek a tárgykörnek egy részletkérdésével foglalkozik. Petőfi nyelvéről (1922.) írva elsősorban a költő szókincsének rétegeit és képzeletének (nyelvi) formáit vizsgálja. „Érzelemkifejezés a lírában” című tanulmányában (1926.) e költői alapfunkció nyelvi eszközeit elemzi. Mind anyaggyűjtésének gazdagsága, mind a feldolgozás alapossága folytán legjelentősebb a „Művészi hangfestés és hangutánzás” című terjedelmes munkája (1937.), amely a kifejező hangérték költői felhasználásának nemcsak történeti áttekintését adja, hanem a nyelv zeneiségének a modern európai költészetben való érvényesítését is részletesen bemutatja.

Zlinszky munkái szerencsésen egyesítik az irodalomtudós és a nyelvész felkészültségét. Nézeteit, kutatásait és fejtegetéseit megtermékenyítik a lélektan és a nyelvészet modern eredményei, anyagát felfrissíti a modern irodalom iránti érdeklődése. Jól ismeri a francia szimbolistákat — ha nem szól is mindig elismeréssel róluk —, idéz a futuristáktól, és többször vesz példát Ady verseiből. Hagyományos példaanyagát ez teszi érdekessé, változatossá és gazdaggá, s rokonszenvesen mutatja, hogy Zlinszkyben a konzervatív tudományos örökség modern szemlélettel párosul. Stilisztikájának felfogása néhol kissé iskolás; fogalmi rendszerezése eléggé elnagyolt, határozatlan (az irodalmi lexikonbeli címszavai jobban körvonalazottak), ezért nem világos a különbségtétel például az allegória, szimbólum, szimbolika, szimbolizmus közt (ám e kérdéscsoport ma sincs tisztázva véglegesen és megnyugtatóan). Elemzéseiben azonban finom árnyalatosság, a nyelv művészi érzéke, a kétes elméletekkel és szertelen törekvésekkel szemben pedig a józan, mérlegelő bírálat nyilvánul meg.

A szemelvényes szövegekhez kapcsolódó jegyzetek terjedelme (50 lap) már magában is mutatja a szerkesztő munkájának alaposságát. Az értelmezésre, magyarázatra szoruló szavakon kívül kiterjednek nyelvtörténeti magyarázatokra, bibliográfiai utalásokra, sőt a szerzők hibás idézeteinek ellenőrzésére és téves megállapításaik, értékeléseik helyesbítésére is. Helyes és hasznos az is, hogy a csak szemelvényesen közölt munkák tartalmi vázlatát is megkapjuk. Némely esetben nem érezzük találónak vagy meggyőzőnek a jegyzet értelmezését. (Pl. 56. sz.: *hűség* = butaság?; 73. sz.: *őszinte való* : természetes, egyszerű = maga színén való? Simonyi szerint: *maga színént való* ; 62. l.: *különcödő* = különködő?; inkább szűkebb körű, elkülönülő, sajátos.) Ezek azonban elenyésző apróságok a hatalmas jegyzetapparátusban.

3. A kötet gerince A stilisztikai fogalmak lexikona. A mintegy 130 lapot kitevő címszóanyagot nagy körültekintéssel, a szerteágazó kérdéscsoportok alapos tanulmányozása alapján, gazdag gyűjtésű, találó és szemléletes példanyaggal kísérve állította össze a szerző. A szorosan vett stilisztikai fogalmakon túl kiterjed e gyűjtemény az irodalomtudomány felé (stílusirányok, korstílusok), a nyelvhasználatnak s a nyelvi formáknak,

stílusesszközöknek egész körére, beleértve a ritkább fogalmakat és idegen terminusokat is. A gazdag utalórendszer sűrű hálózata nemcsak a lexikon használhatóságát növeli, hanem a nyelvi eszközök funkcionális csomópontjait kialakítva, rendszerezést és áttekintést is ad az ábcé mechanizmusával szétszórta anyagban. A címszók és az utalószók megteremtik az összefoglalás és a tagoló részletezés helyes arányát.

A címszavak megválasztása általában jó és teljes; alig tudnánk őket néhányal szaporítani (pl. Átképzeléses beszéd, Értekező stílus, Eszmei mondanivaló, Tükröződési elmélet), többet azonban tanácsos lett volna zsúfoltsága miatt részfogalmakra felbontani (pl. Ige, Névtudomány, Szójelentés, Szókapcsolat, Szókép, Szókincs). Itt-ott pedig kíváncsúnak érezzük némelyik magyarázó fogalom közelebbi megvilágítását (pl. a Naturalizmus címszónál a polgári realizmust). A szócikkek felépítése és megfogalmazása a lexikonműfaj keretei közt is olvasmányos. Kiterjedt, lelkiismeretes kutatás eredménye sűrűdök bennük, korszerű értékelés foglatában. Némelyik szócikk formás kis tanulmány, s a bőség további igényt ébreszt: egy-két ponton bővebb kifejtést kívánnánk (pl. a zsargon fogalmának pontosabb elkülönítése, a stíluselemzés és stíluskritika világosabb különbsége; a műfaji stílusokról; a szimbolizmusról; az utóbbi magyarázata meglehetősen egyoldalú).

4. A lexikon szerves kiegészítője a magyar stilisztikai irodalom bibliográfiája. Két részből áll: az általános stilisztikai fogalmakat tárgyaló munkáknak és a magyar írók stílusával foglalkozó cikkeknek, tanulmányoknak jegyzékéből. Mindkettőnek anyaga 1960. elejéig terjed, az egyes tárgykörökön belül időrendben, s ez jellemzően mutatja az érdeklődés alakulását egy-egy témával vagy íróval kapcsolatban. Ez a csaknem másfélszáz lapnyi bibliográfia alapvető fontosságú a kutatók számára. A teljesség minden ilyen sokrétű gyűjteményében elérhetetlen eszmény. Ha mégis említünk néhány kimaradt munkát, csak azért tesszük, hogy a kiegészítés irányait jelezzük.

I. Nyelvészeti-nyelvművelő irodalmunk kezdeti terméséből többet is lehetett volna említeni stilisztikai vonatkozásai miatt. (Sági idézett bibliográfiája nem igazít útba e tekintetben.) A z ö s s z e f o g l a l ó m u n k á k h o z: Bitnicz: Magyar nyelvtudomány II. Az írásbeli előadás természetéről. 1837.; Szvorényi: Ékesszólástan 1851., 1877.8; Nagy J. Béla nyelvtanai; Rác—Takács: Kis magyar nyelvtan. 1959., 1961²; Hungária Irodalmi Lexikon. 1947. A s t a t i s z t i k a i f o g a l m a k h o z: Almanach-líra; Zolnai Béla: A magyar biedermeier; Gáldi: Vers és nyelv (Nyelvünk a reformkorban); Esztétika és stilisztika: Kosztolányi hátrahagyott művei; Fogalmazás: Hoffman Ottó: Mondatszerkesztés, mondatalkotás. 1952.; Hangszimbolika: Fogarasi: A magyar nyelv metaphysicája. 1834.; Gyermeknyelv: Bakonyi Hugó: A gyermeknyelvi szókincs fejlődése (A gyermek 1918.); Kenyeres Elemér: A gyermek beszédének fejlődése, 1928.; Idegen szavak: Toldy Géza: Varázsrontó. 1909.; Kép, képes beszéd: Oláh Gábor: Petőfi képelete. 1909. Hartmann János: Petőfi-tanulmányok. 1910.; Kiejtés, szavalás: Egressy Gábor: A színészet könyve (1866.), ill. A színészet iskolája 1879.); Hevesi Sándor: Az előadás művészete. 1908.; Hegedűs Gyula: A beszéd művészete. 1920.; Közhely: Éri-Halász Imre: Ki ne mondja! (1943.); A magyar nyelv sajátosságai: Zsirai: Nyelvünk alkata (Mi a magyar? 1939.); Zolnai Béla: A magyar stílus (uo. és Nyelv és stílus. 1957.); Magyar-atalanságok, nyelvhelyesség és stilisztika: Szarvas Gábor: Magyar-atalanságok. 1866—7., ill. Nyr. 24:501.; Császár Elemér: A magyar regény története. 1922.; György Lajos: A magyar regény előzményei, 1941. Realizmus: Vita időserű kérdésekről. (Az absztrakt művészet és irodalom.) Embernevelés 1947. nov.; A realizmus kérdései a magyar irodalomban. 1956.; Stílusrétegek: társalgási stílus: Kertész Manó: Szállók az úrnak (é. n.); Szókapcsolatok: szállóige-gyűjtemények: Büchmann: Geflügelte Worte; Tóth Béla: Szállóigék lexikona. 1906.; Szécsi Ferenc: Szállóigék (1936.).

II. Az írók stílusára vonatkozó összefoglaló munkákhoz: Komlós Aladár: Az új magyar líra (1926.); Rónay György: Petőfi és Ady között. 1958.; Farkas Gyula munkái; Ady: Alszeghy Zsolt: Magyar lírikusok. 1921.; Benedek Marcell: Ady-breviárium. 1924. Hatvány: Ady. 1—2. 1959.; Fáy: Badics Ferenc: Fáy András életrajza. 1890.; Komjáthy Jenő: Sikabonyi Antal: Komjáthy Jenő. 1909.; Alszeghy: Magyar lírikusok. 1921.; Móricz: Czine Mihály: Móricz Zsigmond útja a forradalmakig. 1960.; Vörösmarty: Alszeghy: Magyar lírikusok. 1921.

A bibliográfia gazdag kiterjedtségét mutatja, hogy a szakmunkákon kívül több mint 200 folyóiratot és néhány napilapot dolgozott fel, ha nem is módszeres teljességgel. A stilisztikai irodalom szempontjából némelyik nagyon is talányos értékűnek látszik. A sort azonban nem sokkal lehetne bővíteni (Vasárnapi Újság, Jövendő, Szerda, 100 %, Jelenkor, Katolikus Szemle, Borsódi Szemle, Embernevelés, Emberség, Újhold, Dunántúl). Zavaró, hogy a folyóiratok felsorolásából nem tűnik ki, azonos címűek esetén melyikről van szó. Úttörésnek azonban így is hatalmas a teljesítmény, s jelentősen megkönnyíti a jelzett nyomvonalon való továbbépítést. Igen hasznos volna az ilyen jellegű módszeres gyűjtést elkezdeni valamely intézmény keretében. Az írókról szóló bibliográfiában megfontolandó lett volna talán némi válogatás. Érdemes-e felvenni jelentéktlenebb írókat, ha úgyis csak egy-két sovány adat kerül róluk? Bizzuk az értékelést az időre is: azt kell feldolgozni, ami kissé már irodalomtörténet.

Hogy több helyütt találkozunk ismétlődő adatokkal, az nemcsak szükségszerű, hanem hasznos is: az általános és elméleti címszavakhoz kapcsolódó tanulmányok gyakran egyes írókra is vonatkoznak és viszont. Néhol féloldalas marad a megfelelés: Jankovich Ferenc Colas Breugnon-fordításával foglalkozik a Fordítói hűség... című tanulmány, de csak az író nevénél található, a Fordítás és stilisztika címszónál nem; H. Molnár Ilona cikke Veres Péter Rossz asszony című regényének nyelvéről hiányzik a Stílus-elemzés fejezetből, pedig ott fel van tüntetve Veres Péter válasza. Ilyen hiány, illetőleg sorrendi zavar van egyébként Lőrincze Lajos és Péter László népdal-vitájának (570, 595) adataiban is.

Legyen szabad néhány technikai jellegű megjegyzést is tennünk a bibliográfiával kapcsolatban.

A kéziratok munkák lelőhelyét ajánlatos lett volna megjelölni (547). A nyelvtan—nyelvhelyesség—stilisztika tárgyköre nem mindig különül el határozottan, s így bizonyos ismétlések adódnak. Eléggé keveredik a Stílus-elemzés, Stíluskritika, Stílusvizsgálat, Szépirodalmi stílus címszavak anyaga is, s ez majdnem természetes. Némely munka besorolása tévesnek látszik, például a Pápay Sámuel névvel jelzett könyv (551) inkább a hivatalos nyelv és a tisztai szótárak csoportjába tartozik; a 608. lapon idézett Írói szabadság, nyelvi lelkiismeret című cikk nem a publicisztikai stílusról szól, hanem a Szókincs és stilisztika címszó alá tartozik; Gombos Lászlónak A magyar szó regénye című könyve a megtévesztő cím folytán ugyancsak került, holott nyelvi érdekességek vegyes, népszerűsítő gyűjteménye. Bizonyos következetlenség tapasztalható olyan cikkek közlésében, amelyek előbb folyóiratban, majd kötetben is megjelentek. Általában csak az előbbi adat van feltüntetve, pedig kötetben nyilván sokkal könnyebben hozzáférhetők, mint például Kosztolányi írásai Hátrahagyott műveiben.

Végül felsorolunk néhány helyesbítendő adatot a kötet jobb használhatósága érdekében. 245. l.: valami kihagyást érzünk a birkanyírásról és a leány fésüléséről szóló példa elemzésében; 402. l.: P. Hermann helyesen *H. Paul*; 307. l.: Kulcsár Gyulának a jegyzetben idézett tanulmánya nem a Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorában, hanem a Nyelvészeti Füzetek közt jelent meg; másutt helyes az adat (113, 549); 590. l.: a „Terényi István és Benkő László: Magyar nyelvhelyesség”-adat félrevezető; ők csak ismertetést írtak a jelzett könyvről; 593. l.: Simonyi Zsigmondnak Csokonai mint nyelvújító című

cikkét tévesen rövidíti a könyv *Sim.*-nak, ami esetleg Simai Ödönt is jelenthetné (néhány sorral feljebb van a neve); 662. l.: Kelemen Lászlónak, valamint Perkátai Lászlónak Krúdy Gyuláról írt könyve egy és ugyanazon szerzőnek ugyanaz a munkája. S végül: kifelejtődött a magyarázat a □ és a ■ jelhez; csak kikövetkeztethető, hogy az első az év jelzése nélkül megjelent műveket, az utóbbi pedig az összefoglaló és bibliográfiai munkákat különíti el.

5. Az adatoknak és az utalórendszernek ilyen hatalmas hálózatában nem csoda, ha akad néhány hibásan kötött csomó, egy-egy hézag. Így is csodáljuk a vállalkozás eredményét. Az egész könyv szerkezetére vonatkozólag volna azonban egy lényegbe vágó megjegyzésünk, sőt javaslatunk. „A magyar stilisztika útja” cím jól összefogja ugyan a kötet anyagát, de az mégis két önálló részre válik. Az elsőt, a magyar stilisztikai irodalom fő műveiből összeállított szemelvénygyűjteményt — az elavulás és az előremutatás szempontjából megválogatva és jóval teljesebbé bővítve — fontos kézikönyvvé lehetne és kellene tenni.

Már csak így megnövekedett terjedelme miatt is le kellene választani róla a más jellegű és célú lexikont és bibliográfiát. A kettő közt pedig szorosabb, szervezettebb egységet lehetne teremteni. A stilisztikai fogalmak lexikonában és bibliográfiájában ugyanis lényegében ugyanazok a címszavak szerepelnek, igen csekély eltéréssel. Egész természetes volna tehát az összekapcsolás: így az érdeklődő — a lexikonokban egyébként is szokásos módon — a fogalom tárgyalása után mindjárt megkapná a rá vonatkozó irodalmat is. Külön egységként maradna a magyar írók stílusával foglalkozó s módszeresen kiépítendő bibliográfia.

Csak értékes munka érdemli meg, hogy alaposan, részletekbe menően foglalkozzunk vele. Ez méltán túlságosan is hosszúvá terjedő s aprólékos megjegyzéseinket. A recenzensben — akárcsak magában a szerzőben — felébred ilyenkor a tökéletesítés vágya, s hivatlan utólektorként kissé a maga elképzelése szerint szeretné formálni a bírált könyvet, abban a reményben, hogy az új kiadás figyelembe veszi majd észrevételeit, javaslatait. Szathmári István könyvének a stilisztikai kutatások és a nyelvi művelődés szempontjából való értéke és jelentősége pedig valósággal követeli a megújuló és megsokszorozódó hatású utóéletet.

Kovalovszky Miklós

Émile Delavenay : An Introduction to Machine Translation [Bevezetés a gépi fordításba]. London, 1960. Thames and Hudson (kiadás). 144 lap.

A könyv — amint a szerző az angol kiadáshoz készült utószavában elmondja — 1958-ban íródott franciául, és 1959-ben jelent meg a francia egyetemi kiadók híres „Que sais-je?” (Mit tudok róla?) című sorozatában. Egy évvel később a szerző és Katherine M. Delavenay együttes fordításában angolul is napvilágot látott. A világos szerkezetű és könnyed stílusú könyvecske idáig a legjobb ismeretterjesztő munka erről a területről. Elsősorban „humán” érdeklődésű közönségnek szánta a szerző, ennek végig érthető is: nincs túlterhelve technikai és matematikai ismeretanyaggal. Ám Delavenay a nyelvészeti ismeretekből sem közöl többet a kelleténél. Mint elsősorban fordító szakember a nyelvészethnél bővebb, általános kulturális szempontból tárgyalja a fordítás gépesítésével kapcsolatos kérdéseket.

Az első fejezet címe: „Fordítás az atomkorszakban” érezteti a tárgy időszerűségét. A tudományos és technikai fejlődés rendkívül meggyorsult. Óriási mértékben megnőtt a tudományos közlemények és műszaki leírások száma. A gyors tájékoztatás és dokumentá-

ció ma már nagy és kis nemzeteknek egyaránt szinte létkérdés. A dokumentáció egyik legfontosabb ágazata a fordítás. Ez a nagyon régi emberi tevékenység azonban ma már alig tud lépést tartani a megnövekedett igényekkel. A háziipari vagy legfőljebb manu-faktúra szintjén szervezett fordítói „üzem” kicsiny kapacitású, lassú és költséges. Meg-újítására, korszerűsítésére égető szükség van. S a fordítás gépesítésében látja Delavenay az egyetlen megoldást.

A fordítás gépesítése természetesen gyakorlati kérdés. De olyan gyakorlati kérdés, amely egész sor tudománynak koncentrált erőfelfejtését igényli, s igen nagy gazdasági kihatása van.

A második fejezet a számológépek nyelvi felhasználását ismerteti. Már a lyuk-kártya rendszerű számoló és adatfeldolgozó gép is lehetővé tesz olyan programozást, ami alkalmassá teszi a készüléket nyersfordítást megközelítő tevékenységre. Tökéletesebb elektronikus számológépek, mint például az amerikai IBM és a szovjet BESZM olyan nagy adatelraktározó képességgel és kombinációs lehetőségekkel rendelkeznek, amelyek gépesítik a fordítás két alapvető műveletét, a szóismeretet (illetőleg a szótárazást) és a grammatikai szerkesztést. Ha ehhez még hozzávesszük az elektronikus számológépek egyre növekvő sebességét, akkor teljesen nyilvánvalóvá válik az, hogy lehetséges és hasz-nos a fordítás gépesítése.

A rövidre fogott műszaki alapvetés után a harmadik fejezet a fordítás gépesítésé-nek különféle elgondolásait és iskoláit ismerteti. A sort a moszkvai Trojanszkij nyitja meg, aki már 1933-ban szabadalmaztatta gépi fordítási módszerét, azonban akkoriban a kap-csolatos alaptudományoknak (így a nyelvészetnek is) és a technikai fejlődésnek a szín-vonala még nem tette lehetővé a zseniális terv megvalósítását. A második világháború után megszületett kibernetika és információelmélet adta meg a reális kereteket külön-féle gondolkodási műveleteknek a mechanizálásához. Azóta az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban több munkacsoport létrehozta a gépi fordítás új komplex (de első-sorban nyelvészeti) diszciplináját, és több gyakorlati kísérlet eredményével bizonyította elméletének és módszerének helyességét. Külön kis szakaszok szólnak az elő- és utó-szerkesztő fölöslegessé válásáról, a Georgetown Egyetem 1954-ben végrehajtott sikeres orosz—angol fordításáról, valamint a szovjet kutatásokról.

A gépi fordítások könyvészetét egyébként szintén E. és K. M. Delavenay foglalta össze: *Bibliography of Mechanical Translation*. Hága, 1961. Mouton Co.

Az idevágó szovjet kutatások — amint egyéb forrásokból is ismeretes — három legfontosabb kollektíva keretében folynak. Panov professzor az SZTA Finommechanikai Intézetében érte el a legnagyobb eredményeket nemcsak műszakilag, hanem filozófiailag is rendkívül kidolgozott, leegyszerűsített módszerével. Hasonlóképpen eredményes az Andrejev által irányított leningrádi munkacsoport, amely a közvetítő nyelvek segítségé-vel történő fordítás híve. Magyar szempontból talán a legfontosabb Melcsuk és Kulagina moszkvai kollektívája, amely a strukturális nyelvi elemzéssel dolgozta ki egész sor nyelv-nek (így a magyarnak is) oroszra történő mechanikus fordítását.

A könyv negyedik része „A forrásnyelvtől a célnyelvig” címmel a gépi fordítás műveleteit ismerteti. Külön fejezet foglalkozik a grammatikai szerkezetek (V.) és a szó-kincs (VI.) elemzésének, gépi fordítás céljára történő felhasználásának problémájával. Mutatványt kapunk abból a sajátos nyelvtani leírásból és eljárási utasításból (az algorit-musból), amelyet a szigorúan kettes számrendszerben működő számológépek használa-tára készítettek el. Ez ugyan nem azonos a szokásos leíró nyelvtani rendszerezéssel, de zárt és következetes módszere segítő módon visszahat a nyelvtani leírásra is.

Nyelvészeti szempontból talán a legérdekesebb a könyvnek a szókincssel foglalkozó része. A grammatika egzakt elemzése ugyanis a strukturális analízis során már többé-kevésbé megvalósult. A szókincs és a jelentés azonban közismert módon háttérbe szorult

különféle modern irányzatok körében. A gépi fordítás ezen a téren is ugyanolyan szigorú igényeket támaszt a nyelvészekkel szemben, mint a grammatikában. Külön ki kellett dolgozni az idiómáknak (tehát olyan szókapcsolatoknak, amelyek jelentése nem vezethető le közvetlenül az alkotó elemekéből), valamint a szövegbeli homonimáknak a kérdéseit. A terminológia és a szakmai szókincsek kutatása sokat kaphat az ún. mikroszótárak kutatásától. (A szókincset ugyanis takarékosági okokból szakmánként külön-külön mikroszótárakba foglalják és így helyezik el a fordítógép memória-raktárában.) Az általános jelentéstan kutatásait pedig egészen megújították a szovjet Andrejev és az amerikai Reifler vizsgálatai.

Az utolsó fejezet a jövőbeli kilátásokat foglalja össze. A szervezési vonatkozásokon kívül itt szól Delavenay a fordítógéphez hasonló szerkezetek egyéb filológiai felhasználásáról is. Az irodalmi szövegeknek, például a holt-tengeri tekercseknek az elemzésében máris felhasználták az elektronikus számológépek segítségét. De az írói szókincs- és stílusvizsgálat számára is ígéretesek a nagyüzemi munkaszervezés új módszerei. A szerző a költői műfordítás gépesítésének kérdésére vonatkozóan is nagyon derűlátón nyilatkozik.

A jól felszerelt könyvecske függelékében a szakkifejezéssel értelmezett glosszárium és a mutató mellett még egy különleges részt nyújt az olvasónak. A könyv előszavának egy részét gépi úton lefordították franciáról angolra, illetőleg (előzetes francia→ orosz fordítás után) oroszról angolra. A fordítások szövegei után szavanként, illetőleg lexikai egységenként négy oszlopban olvasható az eredeti francia (I), a francia→angol fordítás eredménye (II), a francia→orosz „kézi” fordítás eredménye (III) és az orosz→angol gépi fordítás eredménye (IV.). A négy oszlop vizsgálata rendkívül tanulságos. Delavenay egy pillanatil sem igyekszik szépíteni a gépi fordítás jelenlegi, egyelőre még kezdetleges állapotát.

A fordítógép egy taposómalomszerű munka alól mentesíti az embert, produktívabb célokra szabadítja fel az ember alkotó erejét. A tudományt és a technikát nagymértékben segíti dokumentációs fordításokkal; de ezen túl a nyelvek és nemzetek érintkezésének elősegítésével általános kulturális jelentősége is van. Mint megvalósuló gyakorlat visszahat egész sor tudományra (köztük a nyelvészetre is), és hozzájárul fejlődésükhöz. Gazdasági és szervezési kihatásai is nagyon jelentősek. — Mindezeket a problémákat sikeresen mutatta be könyvében Émile Delavenay.

Szépe György

A Nyelvőr postája

Gagarin

Sokan kérdezik: Mit jelent az a név, amely ebben az évben bejárta az egész világot, eljutott a legeldegottabb falukba is? Számos utca, munkabrigád, sőt legújabbban egy ásvány is viseli e nevet. A Szovjet Tudományos Akadémia Föld- és Ásványtani Intézetének kutatócsoportja ugyanis — az Esti Hírlap 1961. június 7-i száma szerint — *gagarinil*-nak nevezett el egy most felfedezett ásványt.

A név a társadalom terméke, benne keletkezik és él. A névfejtő első dolga tehát a nevet létrehozó közösség megállapítása. Ez néha körülményes családtörténeti vizsgálódásokat igényel, jelen esetben azonban hosszadalmas bizonyítás nélkül is világos, hogy a *Gagarin* név az orosz társadalom szülötte.

A következő lépés a név alakítási elemzése, vagyis alkotórészeinek és képzésmódjának kiderítése. A „névész” a vizsgálatot hátulról kezdi: először a képzőt vagy képzőket választja le. A név társadalmi eredetéből következik, hogy egyazon képző több névben is fellelhető, s ennek folytán a képző természete, viselkedése és jelentése is megismerhető. Most elégedjünk meg azzal, hogy az *-in* nőnemű főnevekből képez neveket és jelentése körülbelül annyi, mint a magyar *-é* birtokjelé. Tehát *Lőrincze*, *Illésy* (ebből: *Illés* + *e*) neveinknek orosz megfelelői a *Laurisin* és *Iljusin* vezetéknév (a *Lavrusa*, illetőleg *Iljusa* becéző alakból). Ez a birtokképző minden szláv nyelvben megvan, de leginkább az oroszban használatos:

Iljusin-nak, az IL-bombázók tervezőjének a neve az *Ilja* 'Illés' *-usa* kicsinyítőképzővel alakított származékából való. — *Kalinyin*-nak a Szovjetunió legfelső tanácsa egykori elnökének a neve a *kalina* 'Viburnum opulus, labdarózsa' növénynévből ered. Mivel a tveri kormányzóságban született, ennek székhelyét róla nevezték el. — *Korovuskin* a Szovjetunió Állami Bankjának elnöke. Az ő neve a *korovuska* 'tehénke' szóból lett, ez pedig a *korova* kicsinyítője. — A *Kraszín* név az első atomerő-állomással kapcsolatban vált ismertté, egyik tervezőjének *Kraszín* a neve. Ez a név a *krasza* 'szépség' szóból ered. Lehetséges, hogy szép emberekből állt a család, de az is lehet, hogy negatív értelemben veendő. — *Nyegyeljin* tüzérségi marsallnak, a Szovjetunió újonnan felállított rakétakilövő helyei főparancsnokának a neve a *nyegyelja* 'vasárnap' szót tartalmazza. A nevek megszilárdulásának korában egyik apai ági őse vasárnap született. — *Pervuhin* mérnök, az SZKP Központi Bizottságának póttagja a tervezést irányítja. Neve a *pervuj* 'első' szó *pervuha* származékából való. A *pervuha* szó elsőszülött lányt jelent. — *Puskin* volt budapesti szovjet nagykövet neve a 'persely, ágyú' jelentésű *puska* szóból ered. Magyarul *Puskás* volna. — *Versinyin* marsallnak, a szovjet légierő főparancsnokának a neve a *versina* 'csúcs, tető, orom' szóval függ össze. Valamelyik őse partosabb helyen lakott a falu többi lakosához viszonyítva. Magyarul *Hegyi*, *Dombi*, *Felvégi* név felelne meg neki legjobban. — *Zorin*-nak hívják, mint ismeretes, a Szovjetunió bonni nagykövetét. Neve a *zorja* 'hajnal' szóból, illetőleg a belőle lett *Zorja* névből való képzés.

Lenin és Sztálin választott, önkényesen felvett nevek, ezekben a nevekben az *-in* képző inkább csak névképző, névszerűvé teszi az alapszót, illetőleg a vele érzékeltetni kívánt tulajdonságot. *Lenin* tehát annyi mint 'a Lónához hasonló' (azaz nyugodt, de feltartóztathatatlanul előre törő, mint mozgalma), ugyanis a Nagy Októberi Forradalom atyja Szibériában töltötte száműzetését. Összendovszki lengyel írónak az az állítása, hogy e név a *Jelena* 'Ilna' *Lena* becéző alakjából való, kevéssé hihető. Összendovszki szerint Lenin első és egyetlen szerelmének *Lena* volt a neve. *Sztálin* névének alapszava az orosz *sztál* 'acél' szó, s ehhez járult az *-in* most már nem birtok-, hanem névképző.

De térjünk vissza a *Gagarin* névhez! Ez a *gagara* 'búvármadár, vöcsök', latinul 'mergus' szóból való. Szárcsaszerű madár, ősszel lehúzódik hazánkig az északi folyókról. Másfél, két percig is kibírja a víz alatt, innen *búvár* neve, amely *búvik*, *bújik* igénk származéka és 'búvót, bukót, alámerülőt' jelent.

A névfejtő harmadik feladata a nevek jelentéstani vizsgálata. Bármennyire szép ugyanis egy névfejtés, hiába állja meg a helyét a magyarázat alaktani szempontból, ha a jelentérendszerbe nem illik bele, el kell vetnünk. Madárnevek azonban minden európai nyelvközösség nevei közt gyakoriak, tehát a magyarázatnak erről az oldalról sincs hibája. Nálunk is számos család hord *Varjú*, *Holló*, *Veréb*, *Csóka*, *Kánya*, *Fecske*, *Gólya* stb. nevet. Sőt a *Búvár* is előkerül: 1431-ben *Búvár* Jánosnak hívnak egy drávaszögi jobbágyot (ZichyOkm. 8:455; a szó első előfordulása), s ez az akkor még szabályozatlan vízivilágban könnyen előfordulható név lehetett. A madártól vette nevét a szegedi *Búvártó* is, bár ott a *búvár* ma már csak foglalkozásnév ('urinator') jelentésében él (SzegSz.). Ugyancsak Szegedről, illetőleg környékéről szakadt ki az újkígyósi *Búvár* család (Néprajz és Nyelvtudomány 3—4:87). Babus Jolánnak „A lónyai vizek néprajza” című tanulmányában (Néprajzi Közlemények 4. évf. 3. szám) olvastuk: „A mindenkinek nevet adó lónyaiak egy nagylónyai embert — ma már ismeretlen okból — *Búvár*-nak nevezték el” (98). Az ismeretlen ok talán kitűnő úszása lehetett.

A névkutató a név társadalmi elhelyezkedését is vizsgálat alá veszi. Ismeretes, hogy vannak tipikusan előkelő, nemesi, polgári és parasztnevek. Ez utóbbiak közé tartozik a *Gagarin* is, azaz népi név. Az a tény, hogy voltak e néven hercegek is, nem vet semmit ellene e megállapításnak, hiszen nálunk is voltak *Fekete*, *Lázár*, *Vass*, sőt *Takács-Tolva* nevű grófok is.

Végül egy nyelvhelyességi kérdés, a magyar kiejtése. Az oroszban a búvármadár neve *gagara*, a név orosz ejtése tehát *Gagarin*, vagyis a hangsúly a második szótagon. Magyar beszédben azonban csak *Gagarin*-nak szabad mondanunk, mert nyelvünk első szótagot hangsúlyozó nyelv, s ez a szabály az idegenből jött nevekre is áll.

A névkutató mindig ki van téve a „nomen est omen” (vagyis a név jel, azaz a név jövődömondó figyelmeztetés) esábitásának. Ez a sejtetem azonban *Gagarin* esetében nem baljóslatú: úgy fog kutatni, búvárkodni a levegőég tengerében, mint amilyen szorgalmasan a búvármadár keres alámerülve hazája végtelen vizeiben.

Mikesy Sándor

Fordítás és nyelvművelés. Hadas Ferenc: „Fordítás és nyelvművelés” című cikkében (Nyr. 85:63—9) a szerző által javasolt fordítás-megoldások jórészt helyesek (persze, ha valaki akar, minden mondaton vitatkozhat, de nekem nem szörszálhasogatás a célom), de három esetben én még egy lépéssel továbbmennék a magyarosabb, precízebb fordítás felé.

1. A 67. lap végén a javasolt fordítás: „A jó dal a legjobb emberi törekvéseket fejezi ki”.

Az orosz *horosij* szó jelentése nem csak 'jó', hanem 'szép' is. A köznyelvben a *kraszivij* helyett (= 'szép') többnyire a *horosij*-t használják. A szótárban is megvan ez a jelentés. A mondat tehát még jobb volna így: „A szép dal a legszebb (legnemesebb) emberi törekvéseket fejezi ki.”

2. 68. lap Tak pri Petre. . . A cikkíró így fordítja a mondatot: Ilyen módon Péter alatt az orosz állam berendezkedése. . . Megjegyzésem: A *tak* jelentése ilyen esetben sokszor — *tehát*.

3. 68. lap 7. bekezdés. Javasolt fordítás: „Nem helyeselték a cár tevékenységét.” Itt a *tevékenység* nem egészen „stilszerű”. A tevékenység szónak bizonyos *üzleti, termelési* stb. jellege van. Talán így jobb lenne: nem helyeselték a cár intézkedéseit.

Szepesy Gyula

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából

Túlterhelés — túlterheltség. A József Attila Általános Iskola VII. a) osztályának tanulóí levelükben azt panaszolják, hogy számos újságban ilyen megjegyzést lehet olvasni: „Nagy a gyerekek terheltsége.” Ezzel azt akarja az újságíró az „olvasóközönség tudtára adni” — mondják (helyesebben: az olvasóközönségnek tudtára adni; a *közönségn e k* itt részeshatározó, nem birtokos jelző!) —, tehát azt akarja kifejezni az újságíró, hogy a gyerekeknek túlon túl sok a tanulnivalójuk, a kelleténél nagyobb az iskolai elfoglaltságuk. A levélírók szerint itt a *túlterhelés* szó volna a helyes, a *terheltség* gyógypedagógiai, orvosi műszó.

Igazuk van, a *terheltség* ma már főként ezt jelenti: 'ideg- és elmebajok iránti örökös hajlam', a *terhelt* melléknévi igenév értelme pedig: 'ilyen hajlamú (egyén)' vagy a büntetőjogban 'olyan (személy), aki ellen bűnvádi eljárás folyik'. De előfordul még, hogy egy járműnek (hajónak, kocsinak stb.) a *terheltség*-éről, vagyis megrakottságának állapotáról, mértékéről is beszélnek, de ez is már inkább *terhelés*. A *terheltség* szónak átvitt értelmű használatát láthatjuk a fenti idézetben. Ez a használata azonban meglehetősen ritka, s bizonyára mindjobban kiszorítja majd a *túlterhelés*, *túlterheltség*.

Mint a régi időkben is jelentett a *terhel* ige többek közt olyan valamit, aminek Czuczor—Fogarasi szótára (6. köt. 1874.) ilyen értelmezését adja: „Átv[itten] valakire nehéz, súlyos, fárasztó, kellemetlen munkát szab.” S első példamondata erre a jelentésre: *Sok írással terhelni a tanulókat*.

Némelyek talán azért kerülnek a *túlterhelés*, *túlterheltség* szót, mert *túlsúly*, *túlterő* féle németes összetétel (*Übergewicht*, *Ütermacht*, *Überlastung*, *Übertürdung*) utánzatának tartják. Ez a vád azonban itt nem helyénvaló; a *túlterhel*, *túlteljesít*-fajta igéket és *túlterhelés*, *túlterhelt*, *túlterheltség*, *túlteljesítés*-féle származékaikat nem lehet idegenszerűnek minősíteni.

Szó, ami szó: helyesebb, hogyha a gyerekeknek iskolai *túlterhelés*-éről, *túlterheltség*-éről, nem pedig *terheltség*-éről beszélünk.

F. G.

Kompresszióállóság. Dr. Hajdú Árpádnének a címül írt szó használhatóságáról a következőket mondhatjuk:

A *kompresszióállóság* nyelvtani szempontból tekintve teljesen kifogástalan, akár csak a *golyóálló(ság)*, *tűzálló(ság)* meg a többi -*álló(ság)* utótagú összetett szavunk.

Természetesen ugyanilyen jó a *kompressziótűrés*, sőt a talán még szokatlan *kompresszióbírás* összetétel is. Bizonyára műszaki szempontból is megfelel a *kompresszióállóság*, *kompressziótűrés* vagy akár a *kompresszióbírás* is, hisz mind a három világosan, szabatosan megjelöli a fogalmat: '(motorhajtó anyagoknak) a kompressziót álló, tűró, bíró tulajdonsága'.

F. G.

Infarktusbeteg, hypertoniabeteg vagy infarktusos beteg, hypertoniás beteg? — kérdezi Kenedi István. A következőkben válaszolunk:

Nem tudjuk, hogy az orvosi szaknyelvben melyik szerkezettypusnak van nagyobb hagyománya, melyik az elterjedtebb. Nyelvi szempontból kétségtelenül az *infarktusos*, *hypertoniás* beteg a hagyományos, helyes, mint ahogyan *reumás*, *nálhás* stb. betegről beszélünk, nem pedig *reumabetegről*. Az analóg esetnek látszó *szívbeteg*, *idegbeteg*, *gyomorbeteg* szó nyelvtanilag egészen más alakulat. Ez utóbbiak jelöletlen összetett szavak (*szív tekintetében beteg*, *ideg tekintetében beteg* stb.). Előtagjuk önmagában nem jelent betegséget, de az *infarktus*, és a *hypertonia* szó önmagában is egy-egy betegség neve.

Az *infarktus* (nevű) betegség, *hypertonia* (nevű) betegség szókapcsolat azonban más elbírálás alá esik. Itt a *betegség* szó értelmező jelzője a szerkezet első tagjának, tehát nyelvtanilag nem kifogásolható.

H. M. I.

Másabb. Bárkány János levelében kifogásolja a című írt középfokú formát. Megjegyzéseire az alábbiakban válaszolunk:

A *másabb* formát nyelvtanilag nem tarthatjuk helytelennek. Ez ugyanis a *más* melléknévi névmásnak a középfok -bb jelével ellátott alakja. Mint köztudomású, a középfok jele nemcsak melléknévhez, hanem más szófajú szókhöz is járulhat: melléknévi névmáshoz, fő- és számnévhez, még határozószóhoz is. Például *olyanabb* (az alapszó melléknévi névmás), *emberebb* (főnév), *kevesebb* (számnév), *idebb*, *hátrább* (határozószó) stb. A *más* melléknévi névmásból szabályosan alakul tehát a *másabb* forma. Persze abban igaza van, hogy meglehetősen szokatlan, s kissé nehézkes is. Annak jelölésére, hogy valami (vagy valaki) egyéb dolgoktól (vagy személyektől) eltérő tulajdonságokat mutat — úgy érezzük —, elegendő az alapfokú *más* kifejezés: fokozása fölöslegesnek látszik. Az irodalmi nyelv ezt nem is igen használja. Inkább a köznyelv szava a mondanivaló nyomatékosabb hangsúlyozására.

S. H. A.

Eredj. Polyóka Pálné kifogást emelt a címbeli ragozott forma ellen.

A mi nézetünk ez: Az *eredj* egyáltalán nem helytelen, sőt mind az irodalmi és köznyelvben, mind a nyelvjárásokban használatos kifejezés; az 'indul' jelentésű *ered* igének felszólító módban (egyes szám 2. személyben) megkövült alakja. Jelentése: 'menj, indulj (valahova vagy valamit elvégezni)'. Leggyakrabban enyhébb felszólításként, kérésként használják: „Eredj, hozz egy pohár vizet” stb. De indulatos beszédben, állandósult szókapcsolatokban is él: „Eredj innen, eredj a pokolba!” stb. Enyhe bosszankodás, kételkedés kifejezésére, indulatszószerűen használva 'ne beszélj, ne tréfálj' a jelentése: „Eredj már! Ugyan eredj!” (Úgy sem hiszem el.) A *gyere* igével való kapcsolata igen valószínűtlen.

S. H. A.

Az ikes igék ragozása. Erről kér tőlünk bővebb tájékoztatást dr. Farkas Éva.

Válaszunk: A XVII. század második feléig általában pontosan megkülönböztették az ikes és az iktelen ragozást. Körülbelül addig elevenen élt az ikes ragozásnak vissza-

ható és szenvedő funkciója. De már a XV. században találunk ingadozást a *múl* : *múltik*, *esz* : *eszik*-féle igepárok használatában. Később egyre szaporodnak az ilyen esetek. Például Gyöngyösi István (a XVII. században) már igen sokszor iktelen alakot használ az ikes helyett (*teljen, járasszon, történne, történhet, bizhat* stb.). A szenvedő igéket azonban rendszerint ikesen ragozza; ez érthető is, mert csak így tehet különbséget a *veretel* és a *veretsz*, a *veressék* és a *veressen* szenvedő, illetőleg műveltető igealak között.

Minél jobban visszaszorult a szenvedő igék használata, annál inkább megszűnt az ikes ragozásnak jelentésmegkülönböztető szerepe. A XVIII. században már nagy a zavar az ikes és az iktelen igék ragozásában, így például Faludinál, Orczynál, Dugonicsnál. Révai Miklós igyekezett irodalmi nyelvünkben a régi szabályosságot helyreállítani, mégpedig működése folyamán egyre szigorúbb következetességgel. Minthogy a nép nyelvéből, az élő beszédből akkorra már meglehetősen eltűnt a külön ikes ragozás, nem minden írónk követte Révai tanítását. Többek közt Katona József sem igen vett tudomást róla. Bánk bánjának nagyon is emelkedett, választékos stílusú mondataiban ilyen igealakokkal találkozunk: „látod, *leereszkelek*” (Gertrudis mondja az Előversengésben), „Bánk bán, *emlékezek* szavadra” (Melinda mondja az első szakaszban); sokszor így: *bátorkodok* ; stb. Vörösmarty sem ragozta mindig az ikes igéket a Révai követelte szabályossággal. Petőfi, Arany, Jókai, Mikszáth már inkább ügyelt az ikes ragozásra, de olykor az élő beszéd gyakorlatával is számot vetett mindegyikük. A későbbi írók közül főként Heltai Jenő mellőzte az ikes ragozást. A mai köz- és irodalmi nyelvben újra meglehetősen nagy a zűrzavar az ikes igék ragozásában; annyi bizonyos, hogy egyre gyérülnek az ikes igéknek régi, „szabályos” alakjai, habár másrészt újabb meg újabb igékhez hozzáragasztják a jelentő mód jelen idejének egyes harmadik személyében az *-ik* végződést.

Ily körülmények között ma milyen elvet és gyakorlatot kövessünk? A régi, úgynevezett állandó ikes igéket (amilyenek sok egyéb közt az *-odik*, *-ődik* ; *-odik*, *-edik*, *-ődik* ; *ódzik*, *-ődzik* ; *-kodik*, *-kedik*, *-ködik* ; *-kodik*, *-kezik*, *-közik* képzősek) ragozzuk ikesen, kivált a választékos stílusban, vagyis így: *veszödöm*, *veszödöl* ; (én) *veszödném*, *veszödnél*, (ő) *veszödnék* ; *veszödjem*, *veszödjél*, *veszödjék* ; — *törülközöm*, *törülközöl* ; (én) *törülközném*, *körülköznél*, (ő) *törülköznék* ; *törülközzem*, *törülközzél*, *törülközzék*. A kevésbé választékos, közvetlenebb stílusban nem hibáztathatjuk, ha valaki az ilyen, ún. állandó ikes igéket a jelentő mód jelen idejének egyes második személyében így használja: *veszödsz* (de természetesen: *törülközöl*), a feltételes módban: (én) *veszödnék*, *törülköznék*, (ő) *veszödnéne*, *törülköznéne*, a felszólító módban: *veszödjön*, *törülközzön*.

Az újabban ikessé vált igéket ne ragozzuk ikesen; az ilyeneknek ikes ragozása teljesen ellenkezik a történeti fejlődéssel. Effajta igék: *folyik*, *fonnyadozik*, *hajlik*, *hazudik* stb. Helyesen így ragozzuk őket: *belefolyok* (az ügybe), *folyjon* (a *folyjék* erőltetett finomkodás); *fonnyadozok*, (én) *fonnyadoznék*, (ő) *fonnyadozna*, *fonnyadozzon* ; *hajlok*, (én) *hajlanék* v. *hajolnék*, (ő) *hajlana* v. *hajolna*, *hajoljak*, *hajoljon* ; *hazudok*, *hazudsz*, (én) *hazudnék*, (ő) *hazudna*, *hazudjak*, *hazudjon*. Ma már egyik-másik ikes igét is iktelenül ragozzuk; senki sem mondja: *bújom előle*, hanem *bújok* ; a *bújom* csak tárgyas alak: *bújom a könyvet*. Ezt se mondják mai nap: *illem hozzá*, hanem: *illek* ; nem *illel*, hanem: *illesz*. Sose hallhatjuk, nem is olvashatjuk: *megjelenem*, hanem: *megjelenek* ; sokan még így finomkodnak: *jelenjék meg*, pedig így helyes: *jelenjen meg*. A *válík* igét régen ikesen is, iktelenül is ragozták; ma már nem mondhatjuk: *elválom*, hanem csak: *elválók*, s így helyes: (én) *elválnék*, (ő) *elválna*, *elváljak* ; a felszólító mód egyes harmadik személyében szokottabb így: *(el)váljon* (Arany János is így ragozta), de választékosabb stílusban így is gyakori: *váljék*, főképp ebben a jókívánságban: *váljék egészségére*, *váljék jóra*.

A múlt század óta analógiás hatásra igen sok *-z* és *-sz* képzős igehez hozzátapadt az *-ik*. Ezzel azonban az ilyen ige még nem vált igazán ikessé, azért helytelen, ha a természetes fejlődés ellenére ikesen ragozzuk. Ilyen igék a sok közül: *akadozik*, *áradozik*, *ásító*

zik, cigarettázik; cimbalmozik, gitározik, gordonkázik, hárfázik, tárogatózik, zongorázik; a sportszavak közül: korcsolyázik, sízik, tekézik. Ugyanígy helytelen, ha a reggelizik, tízóraizik, uzsonnázik, vacsorázik stb. igét ikesen ragozzuk. A bányászik, bogarászik, egerészik, nyulászik, vadászik-féle igéket szintén jobb iktelenül ragozni.

Az -l végű ikes igék a jelentő mód jelen idejének egyes második személyében ma már mindig -sz ragot kapnak a szabály szerinti -l helyett (pl. *illesz*, nem pedig *illel*), s ugyanennek a személynek -l ikes ragja átterjedt az -s, -sz, -z végű iktelenekre, pl. *olvasol*, *hiszel*, *nézel*; a régi, „szabályszerű” -sz-szel nagyon csúnyán sziszegnének ezek az igék: *olvassz*, *keressz*, *hiszessz*, *néssz* stb.

A régiségben az ikes igének némely továbbképzett alakját is ikesen ragozták: *illhetik*, *alulhatik* (az *aluszik*-ből). Ma már az ikes igék -hat, -het képzős származékát is iktelenül szoktuk ragozni (pl. *bizhatok*, *bizhatsz*, *tűnődhetek*, *tűnődhetsz*, legfőképpen az -ik végződést tesszük hozzájuk olykor a jelentő mód jelenének egyes harmadik személyében (*játszhatik*, *tűnődhetik* stb.).

Megfigyelhetjük, hogy a felszólító mód egyes második személyében némely ikes igének iktelen ragozású alakja (pl. *dolgozz*, *jelentkezz*, *védekezz*) erősebb, az ikes ragozású (pl. *dolgozzál*, *jelentkezzél*, *védekezzél*) szelídebb; mind a kétféle alak helyes. De mai ízlésünk szerint pongyolának érezzük, azért lehetőleg kerüljük ebben a személyben az iktelen igéknek ikes ragozását, jóllehet el kell ismernünk, hogy kiváló írók, költők műveiben is elő-előfordul ilyesmi: *írjál*, *kérjél*, *legyél*, *mondjál*, *nézzél* stb. Még ennél is csúnyább és furcsább a *könyörgöm*. A *könyörög* soha nem volt ikes ige.

Az itt elmondottakra figyelve türelemmel kell lennünk az ikes ragozás mai zűrzavarának láttán. Előbb-utóbb, talán csak évtizedek múlva bizonyára tisztul majd a helyzet, mégpedig alkalmasint úgy, hogy megszűnik a funkcióját veszített külön ikes ragozás. Emiatt nem kell bánkódnunk; nem veszünk, sőt nyerünk vele, mert egyértelműen szétkülönülhet a tárgyas és az alanyi igeragozás, ahogy ez a *bújik* ikes ige esetében rég megtörtént: a *bújom*, mint említettük, már csak tárgyas alak lehet (*bújom* a könyvet), a *bújok* pedig alanyi (*bújok* előle). Ugyanígy megszűnik a feltételes mód jelen idejében az a kétértelműség, hogy a *játszanék*, *tetszenék* ma még egyformán lehet az egyes szám első és harmadik személye.

F. G.

Viszonthallásra. Cziráki Lajosnak a címül írt kifejezésre vonatkozóan ezeket mondhatjuk:

A rádióban sűrűn elhangzó *A viszonthallásra!* kifejezés bizonyonnyal *A viszontlátásra!* köszönés hatására keletkezett. Igaza van, a *vissza* határozószóval egy töről eredő *viszont* határozószónak eredeti, a kölcsönösségre utaló jelentése nem illik bele a *viszonthallás* összetételbe, de a *viszontlátás*-ból átsugárzott beléje az 'újra'-féle értelem; ebben most már meg kell nyugodnunk. Évtizedek óta használják, végképp meggyökeresedett, bajos volna már valami újjal (*A meginthallásra!* *Az isméthallásra!* *Az újrahallásra!*-fajtaival?) helyettesíteni.

F. G.

Annak ellenére, hogy... E kötőszó tárgyában Horváth Emmának írjuk:

Ma is úgy van, amint gimnazista korában tanulta: az *annak ellenére, hogy...* kifejezést valóban lehetőleg kerülünk kell, mert idegenszerű és papirosízű, akárcsak az *annak dacára, hogy...* Simonyi Zsigmond, Balassa József és mások szerint legjobb megengedő kötőszóval helyettesíteni: *bár*, *ámbar*, *habár*, *jóllehet*, *noha* stb. „Annak ellenére, hogy a társaság furcsán viselkedett, élvezni tudtam a zenét”: e helyett mennyivel egyszerűbb, magyarosabb úgy, ahogy Ön is javítja: *Bár a társaság furcsán viselkedett,*

élni tudtam a zenét. De ezt se hibáztathatjuk: *A társaság furcsa viselkedése ellenére is élveztem vagy élni tudtam a zenét.* Az annak ellenére, hogy... pontos utánzása a német *trotdem* kötőszónak (alárendelő szerepében), illetőleg a régebbi *trotdem daß*-nak; az Ön péklamondata így hangzik németül: *Trotdem* (régiesen: *Trotdem daß*) *die Gesellschaft sich sonderbar benahm, konnte ich die Musik genießen.* — Mellérendelően így használják a németek a *trotdem* kötőszót: *Er hat hohes Fieber, trotdem ging er in die Schule*; ezt magyarul így majmolták: *Magas láza van, annak ellenére* vagy *dacára* *elment az iskolába*; helyesen: *Nagy láza van, mégis elment az iskolába.*

Csakugyan a franciában is hasonlóképp van az *ellenére* és az *ámbar* stb. viszonya; az *annak ellenére, hogy*...-ot ilyenformán lehet fordítani: *en dépit du fait que*; *à l'encontre du fait que*; *encore que*; *malgré que*; a franciában is könnyen átfordul az ellentétes szerkezet, mondat megengedővé, akár a magyarban, a németben vagy más nyelvben; az *encore que* és a *malgré que* is voltaképp ennek felel meg: *ámbar, noha*, ugyanígy a *quoique, bien que* (subjonctiffal).

De térjünk vissza az *ellenére* szóhoz; arra kíváncsi, hogyan lehet ezt elemezni. Az *ellen* névutó az 'elülső rész' jelentésű, kikövetkeztetett *el-* főnév származéka (Gombocz—Melich: Magyar etymologiai szótár; Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár). Az *ellen* névutót ragozhatjuk, mint a többi névutót is, így keletkeztek ezek a határozószók: *ellenem, ellened, ellene* stb. (*mellettem, melletted, mellette*; *miattam, miattad, miatta*; stb.). Az *ellene* határozószóhoz határozórag járult: a *-ban*, illetőleg a *-re* (már az *ellen* névutónak van *-ben* határozóragos alakja, származéka: az *ellenben, átellenben* határozószó és kötőszó); az *ellene* + *-be(n)* ragból lett az *ellenébe(n)* határozószó és névutó (a többi személyben: *ellenembe[n]*, *ellenedbe[n]* stb.), az *ellene* + *-re* ragból keletkezett az *ellenére* önállósult határozószó és névutó. Más határozószóhoz is járulhatott határozórag, így lett a *hirtelenből* *hirtelenben*, később *hirtelenében*. (A *hirtelen* egyébként nemcsak határozószó volt, hanem melléknév is, akár napjainkban.)

F. G.

Helikopter — csavarszárnyú repülőgép — légszaváros emelő. Szalagyi János azt javasolja, hogy a *helikopter* helyébe vezessük be hivatalosan a *légszaváros emelő* kifejezést.

Javaslatát köszönjük, de sajnós, nincs jogunk arra, hogy bármilyen ajánlott új szót hivatalosan bevezessünk az eddig használt helyett. Legföljebb cikkekből, előadásokban emlegetjük a jónak tartott új kifejezéseket, hátha megtetszik az olvasóknak vagy a hallgatóknak.

Ami a *helikopter*-t illeti, erre a görög eredetű szóra valóban nincs általánosan elfogadott magyar szavunk. A *helikopter* jelentését meghatározni persze nem nehéz: olyan repülőgép, amely egy vagy több függőleges tengelyen forgó légszavár segítségével helyből függőleges irányban is fel tud emelkedni. Magyar szavakkal így próbálták kifejezni: *csavarszárnyú repülőgép*. Ez nem rossz, de mind ez ideig nem nagyon terjed. Levélírónk azt javasolja, legyen a helikopter neve *légszaváros emelő*. Ez is elképzelhető, de két gyengéje van: a) az *emelő* általában olyan szerkezet, amelyet emelésre használnak, de nem őt magát emelik fel, nem ő maga emelkedik, b) a repülőgép is *légszaváros*.

Tehát nem kifogástalan az ajánlott kifejezés, bár mi sem tudunk sokkal jobbat helyette. Véleményünk szerint azonban ez nem is olyan nagy baj. Annyi rossz, idegen és idegenszerű kifejezés él nyelvünkben, amelyet jó magyarral kellene helyettesítenünk. Ilyen körülmények között egy görög eredetű, tehát klasszikus, s ugyanakkor számos európai nyelvben meglevő, nemzetközi szónak igazán megkegyelmezhetünk, legalábbis addig, amíg valóban jó magyar szóval nem tudjuk kiszorítani.

G. L.

Bisztró. Halasy Tibor okl. gépészmérnök arra kér bennünket, hogy mondjunk véleményt az újabban mindinkább terjedő *bisztró* elnevezésről, s hogy válaszunkat juttassuk el a Belkereskedelmi Minisztérium kereskedelemszervezési és technikai főosztályára is. Kérésének eleget tettünk, levelünk szövegét pedig némi változtatással itt is közöljük:

Mindjárt leszögezzük: határozott javaslatot bizonyos üzlettípusok ilyen vagy olyan elnevezésére nem tehetünk, mert nem ismerjük a szóban forgó üzlettípusokat, s mert új, most keletkezett vagy nyelvünkbe most belekerült szónak még nem nagyon vannak használati szabályai. Ezért tanácsunk csak arra szorítkozhat, használjuk-e e szavakat egyáltalán, vagy ne.

Sem a *presszó*, sem a *bisztró* nem régen él nyelvünkben. A *presszó* alighanem magyar ajkon keletkezett rövidítése az olasz eredetű *eszpresszó*-nak, s 'kis vendéglátóipari üzem, ahol gépkávét, cukrászsüteményeket, italokat, esetleg hideg ételeket is árusítanak' jelentése már elég általános. Az *eszpresszó* ugyanazt jelenti, a *presszó* azonban rövidebb, tehát praktikusabb, s ugyanakkor kissé bizalmasabb forma. Használata ellen semmi kifogást nem tehetünk.

A *bisztró*, bár divatszóvá csak most kezd válni, már néhány évtizede megvan nyelvünkben. Francia eredetű szó, a francia *bistrot* jelentése 'kocsmáros', valamint 'kis-kocsmá'. A szótárak a magyarban is csak 'kiskocsmá' jelentését ismerik e szónak, legújabban azonban azt tapasztaljuk, hogy olyan vendéglátóipari üzemet jelölnek meg vele, amely körülbelül az eszpresszó és a büfé keveréke, vagyis olyan presszó, amelynek a hideg konyhája is elég gazdag. Így például *bisztró*-nak nevezik (de mindenképpen helytelenül, *bistro*-nak írják!) a margitszigeti Kaszinó egy részét, a Rákóczi út és a Puskin utca sarkán levő üzemet, a telefonkönyvben *bisztró* néven szerepel az Üllői úti Kinizsi büfé, levélírónk említést tesz egy a Kapás utca sarkán levő *bisztró*-ról stb. A *bisztró* szó használata ellen nyelvi szempontból nem emelhetünk kifogást, legföljebb azt jegyezhetjük meg, hogy egy idegen szót túl hamar befogadni, s a szó elterjedését még elő is segíteni nyelvünk magyarsága szempontjából nem a legszerencsésebb dolog. Véleményünk szerint az lenne a leghelyesebb, ha a *bisztró*-t egyelőre még nem tekintenék valamely üzlettípus hivatalos elnevezéséül, hanem csupán 'egy-egy üzem egyedi neve lenne, mint amilyen a *Halászcserda*, *Hörpintő*, *Sörkert*, *Népvendéglő* stb. Ebben az esetben a *Bisztró* vagy az idegenszerű *Bistro* írásmód egyaránt elfogadható. Ha viszont köznévként, egy bizonyos üzlettípus megjelölőjeként használják, akkor a szót okvetlenül a magyaros kiejtésnek megfelelően, *sz-szel* és *ó*-val kell írni, így: *bisztró*.

G. L.

Az idegen szavak ejtésének kérdésében nem egészen érthetünk egyet M. Lóránt Mária nyelv- és zenetanárral. Megpróbáljuk röviden összefoglalni véleményünket:

Ha idegen nyelven beszélünk, természetesen arra kell törekednünk, hogy kiejtésünk, hanghordozásunk, vagyis beszédünk hangsúlyozása, hanglejtése is mennél tökéletesebb legyen. Ez áll arra az esetre is, ha magyar beszédünkben idegen mondatot vagy szókapcsolatot használunk. De egészen más a helyzet, ha csak egy-egy idegen szót, főként ha gyakran előforduló idegen szót szövrünk magyar mondatunkba. Ön például az olasz szavak közül elsőnek ezt említi: *espresso*, s külön megjelöli, hogy a középső szótagot kell hangsúlyozni benne; az olaszban csakugyan így van, s az is igaz, hogy az olasz nyelvben a szóvégi *o* rövid. Azt azonban nem gondolhatjuk komolyan, hogy magyar beszédünkben ezt a meghonosodott idegen szót olaszosan kell ejteni. Hivatalos szabályzatunk (A magyar helyesírás szabályai. 10. kiad.) szerint érthető okból így kell írni ezt a szót: *eszpresszó*, azaz magyarosan; ez az írásmód azt is jelenti, hogy magyarosan, első szótagján kell hangsúlyoznunk. Minthogy az olaszsal ellentétben magyar szók végén csakis hosszú *ó* állhat

(egy-két indulatszót kivéve: no !, nono !, co !), természetesen az *eszpresszó* és még sok más olasz eredetű szó is hosszú ó-val hangzik nyelvünkben. Különösen feltűnő és mesterkelt volna, hogyha ilyen idegen szót magyar mondatunkban, a magyar mondat szerves részeként idegen hangsúllyal ejtenénk. Nem hisszük, hogy ebben a mondatban: *Eszpresszóba megyek* — Ön olaszosan ejtené az *eszpresszóba* szót, rövid o-val a -ba rag előtt, s a második szótagot hangsúlyozná. Annnyit még elfogadhatunk, hogy műsor közlésekor valamely műnek még egyetlenegy idegen szóból álló címét is az eredeti szerint ejtsük, például ezt: *Bartók : Concerto*. Ha azonban mondatba ágyazom bele: *A zenekar Bartók Concertóját adta elő*, nagyon modoros volna, ha a *Concertóját* szónak -cer- szótagjára tenném a hangsúlyt, arról nem is szólva, hogy az o hangot nem ejthetem magyar raggal röviden.

Az igaz, hogy a *kilométer*, *kilogramm* szóban röviden kell ejteni az o-t. A *kilo* rövidült alak ejtése ellenben csak hosszú ó-val helyes, ugyanígy *autó* szavunké is. Az *Ön kilo*, *auto*, *toto*, *lotto*, *Otto*, *Leo* stb. ejtése merőben ellenkezik a magyar nyelv hangtörvényeivel, még inkább, ha netán ezeknek a szavaknak tövégi o-ját ragos és képzős alakjaikban is röviden akarná ejteni, így: *autoja*, *autozik*, *lottoja*, *lottozik*. Magyar ember fülének ez nem magyarul hangzik.

A nyelv természetéből következik, hogy lehetőleg magához hasonítja az idegen szavakat, kivált ha meghonosodott a jövevény. A svájci németek például betű szerint, németesen ejtik a francia eredetű *Département* szót (náluk ez 'minisztérium'-ot jelent), pedig jól tudják, hogy a franciák egészen másként mondják. Ha valaki nálunk a *foitel* szó helyett *foitj-t* (*fauteuil*) ejt (ráadásul „hű franciasággal”, végső szótagján hangsúlyozva), azt bizony méltán tudálékosnak nevezik. Eszerint a fő szabály az idegen szavak anyanyelvi ejtésében: az anyanyelv törvényeihez kell alkalmazkodnunk, nem pedig az idegen nyelvéhez. (Teszem: nem kívánhatjuk meg egy olasz, spanyol vagy szláv anyanyelvűtől, hogy ő és ű hangunkat helyesen ejtse ki, mikor ilyen hang nincs is az ő nyelvében. Idegenek sem kívánhatják mitőlünk, nem is kívánják, hogy minekünk nyelvtörő szavainkat magyar mondatainkban olyan „pontosan” ejtsük, mint ők. Ha mégis erőltetjük a dolgot, akkor honfitársaink előtt, mégpedig a műveltebbek előtt válunk nevetségessé.)

Ebből is következik, hogy az általános műveltségnek fontos követelménye az anyanyelvnek szóban és írásban való minél tökéletesebb használata; ha ellenben valaki jól-rosszul tíz nyelven beszél is, de anyanyelvét nem ismeri eléggé, az fogyatékos műveltségű ember. Legalább ennyit tanuljunk meg nagyobb nemzetektől: erősítsük nyelvi öntudatunkat (ennek persze semmi köze sincs a nacionalizmushoz !). A franciákról például az egész világon tudják, hogy náluk századok óta igazán magas színvonalú az anyanyelvi műveltség, egy művelt franciának mégsem jutna eszébe, ha jól tud is idegen nyelveken, hogy egy idegen szót francia mondatában a francia nyelv szellemétől, hagyományától eltérő módon, az eredetihez ragaszkodva, kínos pontosságra törekedve ejtsen. Csak kis lélekszámú népeknél tapasztalhatjuk: sokan azzal akarnak műveltebbnek látszani, hogy az anyanyelvi mondataikba fűzött, tehát abba szervesülő idegen szavak ejtésében inkább az illető nyelvhez akarnak hűek lenni, mintsem anyanyelvükhöz. Ez főként az anyanyelvi műveltség és öntudat hiányának vagy gyengeségének következménye. Ki kell irtanunk magunkból ezt a hibát. Ebben jó segítség a világnyelvek tanulása, más népek anyanyelvi műveltségének tanulmányozása is. Mindez persze nem ment föl bennünket, sőt valójában kötelez és serkent a magunk nyelvének még alaposabb megismerésére.

F. G.

A vessző használata. Bohári Katalin I. oszt. tanuló levelében azt kérdezi, hogy a következő mondatban a *kevély* szó elé kell-e vessző vagy sem: „A királyok idejében a háborúkat a kiváltságos osztályok érdekében viselték. Az urak természetesen nem vesszé-

lyezették féltett életüket kevés kastélyaik érdekében, hanem zsoldos csapatokat fogadtak, vagy a népet kényszerítették harcra.”

Valójában csakugyan nem kell oda vessző. Ha azonban azt akarja érzékeltetni a mondat szerzője, hogy a *kevély kastélyaik érdekében* határozói bővítményt hozzatoldásnak, kiegészítésnek szánja, olyasminek, ami szinte utólag jutott eszébe a mondat előző részének lejegyzése után, akkor odateheti a vesszőt. Természetesen ilyenkor a bővítmény elé és után tett gondolatjel is helyes volna, de a vesszőt sem lehet helyteleníteni. Ilyen esetben mindig a szerző felfogása dönt.

Arany Jánosnál gyakran találunk ilyen „szabályellenes” vesszőt. Csak egy helyet idézünk tőle, mégpedig Tetemre hívás című balladájából: „M a g a, pecséttel, hívja tetemre, Kit szemre vesz, ölyvként, sanda gyanú”. Itt is mind a két ízben határozót (*pecséttel, ölyvként*) tesz vesszők közé, bizony az általános szabálytól eltérően; nem azért, mert nem tudott helyesen írni, hanem azért, mert tömör mondatait igyekezett vesszővel minél világosabbá tagolni, el akart hárítani mindennemű félreértést.

Az ilyenféle vesszőrakásban mindig lesznek egyéni különbségek, bár meg kell jegyeznünk, hogy például az Önök idézetében nem kell tartani félreértéstől a vessző elhagyása esetén sem; csupán — mint mondtuk — a hozátoldás jellegének érzékeltetése esetén szoktak ilyenkor írónk kivételesen vesszőt használni.

F. G.

A *stb.-vel* befejezett felsorolásban meg kell-e ismételni utána a mondatrészek ragját? — kérdezi a Közgazdasági Szemle szerkesztőségéből Jónás Anna.

Válaszunk: Megismételhetjük, de el is hagyhatjuk: *almát, körtét, szőlőt stb.-t* vagy *almát, körtét, szőlőt stb.*; a *s a többi*-nek ilyenkor határozóféle szerepe is lehet (az *és így tovább* jelentéséhez hasonlóan), azért nem kell okvetlenül kitenni utána az előző mondatrészek ragját; sokan nem is ejtenek utána ragot, és talán már ez a gyakoribb.

F. G.

Műszaki elnevezések kis vagy nagy kezdőbetűs írása. Makhult Mihály gépészmérnöknek írjuk:

A műszaki elnevezésekre kis vagy nagy kezdőbetűs írása körüli kétségeit megértjük; magunk is tapasztaljuk, mennyire ingadozik e tekintetben az írásmód. Igazat kell adnunk abban, hogy a nagybetűk használatát általában túlzásba viszik, s azt is valószínűnek tartjuk, hogy ebben főként a német nagybetűs írásmód a ludas, hisz még ma is többnyire a német műszaki irodalmat olvassák nálunk a magyarok kívül. A kérdésről a következőkben foglaljuk össze véleményünket:

A műanyagneveket a *nylon, perlon* stb. mintájára helyesebb kis kezdőbetűvel írni, akár a természetes anyagok, például az elemek nevét: *réz, vas, wolfram* stb. Ha tehát már az Ön előtt levő műszaki könyv kéziratában is kisbetűs egy ilyen név, okvetlenül kicsivel kellene írni: *szilumin, doroplaszt, orlon, kapron, pabít, ebonit* stb. A többi esetre nézve azért nehéz választ adni, mert előbb meg kellene állapítani, hogy ez vagy az a nagy kezdőbetűvel írt szó márkanév, vagyis törvényesen védett áruelnevezés-e vagy sem. A márkanéveket ugyanis általában nagy kezdőbetűvel szokás írni, nem csupán kereskedelmi okból, üzleti reklám okán, hanem ennek olyanféle alapja is van, mint például a növény- és állattanban a latin genusnevek nagy kezdőbetűs írásának; a kerítészetben még egy-egy kitenyészett új változatnak a nevét is — ha ez szókapcsolat, akkor az első szót — nagy kezdőbetűvel írják (így: *Kecskeméti rizling*); ez nemzetközi

tudományos helyesírási szokás, közmegegyezés. Ezt a helyesírási szabályzat 133. pontja határozottan meg is engedi.

Ha valamely márkanév sokáig fennmarad, népszerűsödik, akkor könnyen meg-esik, hogy közzszóvá lesz, s ilyenkor aztán előbb-utóbb kis kezdőbetűssé válik, még az esetben is, ha személynév, azaz származása szerint is tulajdonnév. Az *Aspirin* példának okáért ilyen védett árunév volt a gyógyszeriparban, de már rég köznevesült, és hivatalos helyesírási szabályzatunk szótári része ilyen alakban közli: *aszpirin*; ez a kis kezdőbetűs és magyarosan írt szó már általában az eredeti Aspirinhoz hasonló szalicilos készítményeket jelenti. Úgy gondoljuk, a ma még nagy kezdőbetűs műanyagnevek is oly iramban kisbetűsödnek, amily gyorsan a velük jelölt anyagok népszerűsödnek; a gyakorlati élet, a nyelvi és helyesírási szokás nemigen törődik egy árunévnek törvényes védettségével, jóllehet nemegyszer pörre vitték a dolgot.

A szóknak említett második csoportjában már valódi márkanevek vannak. Ezért a fényképészetben jól ismert *Leica*, *Contax*, *Tessar* stb. nevet nagy kezdőbetűvel írjuk, ugyanígy a *Mercedes*, *Opel* stb. autómárkanevet. Előfordulhat, hogy effajta szó is köznevesül; ez történt például az *adréma* esetében (eredetileg *Adrema* 'egy fajta címíró gép'; az *Adressiermaschine* német szóból vonták össze, s már kis kezdőbetűvel és magyarosan írjuk; vö. Bakos: Idegen szavak kézikészótára). Nem ismerjük az Ön levelében előforduló *Raboma* (= Radialbohrmaschine) sorsát, de úgy képzeljük, hogy ebből is hamar közzszó lehet, ha máris nem vált azzá, mint egy bizonyos fűrógépfajtának a neve. A *Raboma* talán eredetileg nem volt védett név.

Ennyit mondhatunk a fölvetett kérdésben; hogy nem adunk könnyen alkalmazható, határozott szabályt, az nemcsak azért van, mert nem ismerjük, nem ismerhetjük valamennyi műanyagnév származását, jellegét, hanem a dolog természetéből is következik ez a bizonytalanság.

F. G.

A MAGYAR NYELVŐR MUNKATÁRSAI 1961-BEN

E. Abaffy Erzsébet
Antal László
B. L. É.
Balassa Iván
Balázs János
P. Balázs János
Balázs-Piri Aladár
Beke Ödön
Benkő László
D. L.
Deme László
† Dénes Szilárd
Dömötör Sándor
Eckhardt Sándor
Etekfi László
F. G.
Farkas Vilmos
Felleg György
Fürtös Gusztáv
G. L.
Gáldi László
Grétsy László
Gulya János
H. M. I.
Hadas Ferenc
Horák, Gejza
Hutterer Miklós

J. S. K.
Jakab László
Károly Sándor
Kerekes László
Kiss Lajos
Cs. Kovács József
Kovalovszky Miklós
Ladányi Péter
T. Lovas Rózsa
M. J.
Margócsy József
Mikesy Sándor
Mollay Károly
H. Molnár Ilona
Molnár József
Murádin László
O. Nagy Gábor
Nagy J. Béla
Nemes István
Németh Zoltán
Nyíri Antal
Obelkó Kálmán
Orosz Sándor
Ország László
Pálfalvi Etelka
Papp Ferenc

Pásztor Emil
Penavín Olga
Prohászka János
Pusztai István
R. É.
R. L. G.
Rácz Endre
Ruzsiczky Éva
S. H. A.
K. Sal Éva
Schram Ferenc
J. Soltész Katalin
Szabó T. Attila
Szabó Zoltán
Szántó Éva
Szathmári István
Szende Aladár
Szépe György
Szepesy Gyula
Szűts László
Török Gábor
Végh József
Virágh Ferenc
W. I.
Wacha Imre
Welter Alfonz
Zsoldos Jenő

AZ 1961. ÉVI 85. ÉVFOLYAM TARTALOMJEGYZÉKE, SZÓMUTATÓJA ÉS TÁRGYMUTATÓJA

Nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje	356
<i>E. Abaffy Erzsébet</i> : B. Simond Renée: Verancsics Faustus Dictionariumának magyar szókészlete betűrendben, a latin értelmezésekkel	116
<i>Antal László</i> : Jel, jelentés, szövegösszefüggés	203
<i>B. L. É.</i> : Elemzési és helyesírási kérdések	448
<i>Balassa Iván</i> : Furmint	94
<i>Balázs János</i> : Benkő Loránd: A magyar írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	231
<i>P. Balázs János</i> : Szemere Pál mint szóalkotó	253
<i>Balázs-Piri Aladár</i> : Alany = állítmány	185
<i>Beke Ödön</i> : Boldog. — Tangó és zsibogó. — A <i>Madéfalva</i> -féle helynevekhez 96. — A Göncölszékér egy ismeretlen neve. — Kenyérkatona 97. — Pöre 227. — Ismeretlen szólások 228. — Szamalu 350. — Tanuljuk meg helyesen leírni nagyjaink nevét 418. — Csillagok-e a csillagok? 419. — A birtokok személyragok történetéhez 459. — Éhel. — Forrás 475. — Földméter. — Kecsegtet. — Sorompó. — Tarka Jézus	476
<i>Benkő László</i> : A mondat szerkezet mint stíluselem József Attila Favágó című versében	446
<i>D. L.</i> : Megállóhelyek nevének írásmódja	126
<i>Deme László</i> : Köznapi fogalmazásunk mindennapi botlásaiból	14, 137
† <i>Dénes Szilárd</i> : Muszáj	46
<i>Dömötör Sándor</i> : Csiripiszli és költés	474
<i>Eckhardt Sándor</i> : Juss — fuss	346
<i>Elekfi László</i> : Könyvelvi é hangunk és az Értelmező Szótár	159
<i>F. G.</i> : Függelék 120. — Atom. — <i>Hivatalvezető-helyettes</i> vagy <i>helyettes hivatalvezető</i> ? 122. — <i>Siel</i> vagy <i>sízik</i> ? 123. — <i>Rekamie</i> vagy <i>rökamie</i> ? — Revanzál 124. — Alkalmából. — Címek, foglalkozásnevek szórendi helye 125. — Keleti pályaudvar 127. — Magas 238. — Majorság 239. — Mi mibe ütközik? 240. — Megjelent egy férfi karddal a kezében 241. — Névelő használata, névelővel kezdődő újságcímek előtt. — Névelő használata földrajzi nevek előtt 242. — Lehet-e és-sel kezdeni mondatot? — Milyen mondat? 243. — Régies helyesírási családnevek elválasztása 244. — Csávázás — porcsávázás — vetőmag-porozás. — Nézőpont — szempont 373. — Koronázatlan fejedelem 374. — <i>Aki</i> — állatra vonatkoztatva 375. — Nehogy 376. — A szereplők neve kis kezdőbetűvel írva 377. — Még egyszer a <i>Prügelknabe</i> meg a <i>Rufname</i> 379. — A <i>Batthyány</i> név ejtismódja 381. — Túlterhelés — túlterheltség. — Kompresszióállóság 492. — Az ikes igék ragozása 493. — Viszonthallásra. — Annak ellenére, hogy ... 495. — Idegen szavak ejtése 497. — A vessző használata 498. — A <i>sib</i> .-vel befejezett felsorolás 499. — Műszaki elnevezések kis vagy nagy kezdőbetűs írása	499
<i>Farkas Vilmos</i> : A halmozott mondatrészek szinkron rendszerezésének néhány problémája	83
<i>Felleg György</i> : A <i>grapefruit</i> magyar nevééről	349
<i>Fürtös Gusztáv</i> : A helytelen feliratokról	420
<i>G. L.</i> : Verbunkos — toborzó 121. — <i>Presszó</i> és <i>eszpresszó</i> 123. — Ankét a jogi nyelv kérdéseiről 134. — Vejem — vöm 375. — Soroksári-Duna-ág — soroksári Duna-ág 377. — Helikopter — csavarszárnyú repülőgép — légszaváros emelő 496. — Bisztró	497

Gáldi László : Giccsőr 93. — Még egyszer <i>anyanyelv</i> szavunk európai háttéréről 221. — „Egy kiállítás képei” [Jegyzetek a Tóth Árpád Emlékkiállításról]	319
Grétsy László : A műszaki nyelv művelésének útjai 1. — Beszámoló a Nyelvművelő Bizottság 1960. november 2-i üléséről 131. — Beszámoló a Nyelvművelő Bizottság 1960. december 14-i üléséről 249. — Tájékoztató a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának május 17-i üléséről	382
Gulya János : Nemzetközi finnugor kongresszus Budapesten	128
H. M. I. : Vajmi 122. — Mondatelemzés 188. — <i>Infarktus-beteg, hypertonia-beteg</i> vagy <i>infarktusus beteg, hypertoniás beteg?</i>	493
Hadas Ferenc : Fordítás és nyelvművelés	63
Horák, Gejza : A Szlovák Nyelvi Intézet nyelvművelő munkája	165
Hutterer Miklós : A német nyelvművelés főbb kérdései két folyóirat tükrében	263
J. S. K. : A játszótérre kutyát bevinni tilos	240
Jakab László : Düheszítő 97. — Debreceni hírek	252
Károly Sándor : Nyelv és társadalmi valóság egy regény tanúvallomása alapján 56. — Egy nyelvészkonferenciáról — néhány ecsetvonással 247. — Az irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv elnevezésekről	385
Kerekes László : Pécsi hírek	250
Kiss Lajos : Baráber 92. — Kétkulacos	225
Cs. Kovács József : Csanádpalota nyelvjárásának néhány sajátossága	327
Kovalovszky Miklós : Édes anyanyelvünk 215. — Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői 370. — Szathmári István: A magyar stilisztika útja	481
Ladányi Péter : Még egyszer a beszéd-töltelékekről	299
T. Lovas Rózsa : Horváth János 1878—1961	246
M. J. : Centíz, centízés 119. — Hajadonfött	378
Margócsy József : Értelmező vagy állítmány?	451
Mikesy Sándor : Gagarin	490
Mollay Károly : Édes anyanyelvünk 222. — <i>Prügelknabe, Rufname</i> 238. — <i>Juss</i> — <i>juss</i>	346
H. Molnár Ilona : A beszéd-töltelékekről — más szempontból	51
Molnár József : Ismeretlen-e a <i>juss</i> — <i>juss</i> kifejezés?	119
Murádin László : Óvis	378
O. Nagy Gábor : Azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések 335. — <i>Juss</i> — <i>juss</i>	347
Nagy J. Béla : A között névutó használata 43. — Hogy nevezzük a nőket?	398
Nemes István : Radnóti Miklós nyelvének archaizmusai	435
Németh Zoltán : Csiripiszli	229
Nyíri Antal : Édes anyanyelvünk. Szerkeszti Lőrincze Lajos	478
Obetkó Kálmán : A Nemzeti dal két soráról	119
Orsz Sándor : Krúdy Gyula szimbólumairól	421
Ország László : A grapefruit magyar nevérl	347
Pálfalvi Etelka : Vidéki hírek	135
Papp Ferenc : Újabb orosz nyelvművelő kiadványok a Szovjetunióban	415
Pásztor Emil : Az elbeszélő múlt idő az iskolában	69
Penavin Olga : Szécsiszentlászlai szójegyzék	460
Prohászka János : A grapefruit magyar neve 98. — Dénes Szilárd 128. — Jégre visz 354. — Te hólyag! 473. — Tartalomjegyzék, szó- és tárgymutató	501
Pusztai István : Két hivatalos lapunk nyelvéről	269
R. É. : Külföldön vagy külföldökön? 241. — A déli, északi, keleti, nyugati szó rövidítése	245
R. L. G. : Kiküld — megküld — elküld	239
Rácz Endre : Az állítmány egyeztetése az értelmezős szerkezetekkel	403
Ruzsiczky Éva : Egy év a telefon mellett	170
S. H. A. : Hajadonfött 120. — <i>Nálad nélkül</i> vagy <i>tenélküled?</i> 375. — Másabb. — Eredj	493
K. Sal Éva : A készülő finnugor etimológiai szótárról	457
Schram Ferenc : Népi növénynevek a XVIII. századból	209
J. Soltész Katalin : Babits mondattípusai	305
Szabó T. Attila : Kívül	222
Szabó Zoltán : A szóképzés stilisztikai minősítéséhez	284
Szántó Éva : Szovjet nyelvészek a matematikai, matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásáról és a strukturalizmusról	235

<i>Szathmári István</i> : Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerkesztette: Pais Dezső	366
<i>Szende Aladár</i> : A közigazgatási nyelv egyik rétegeről 277. — Újabb segédkönyv a nyelvtani elemzéshez	452
<i>Szépe György</i> : Émile Delavenay: An Introduction to Machine Translation [Bevezetés a gépi fordításba]	487
<i>Szepes Gyula</i> : Fordítás és nyelvművelés	491
<i>Szűts László</i> : Páternosztér	228
<i>Török Gábor</i> : Kik Szeder Flórián palócai? 87. — Az 1830-as évek népnyelvéhez ..	330
<i>Végh József</i> : A IX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat eredménye ..	331
<i>Virágh Ferenc</i> : Megsíratta biz azt, mint a Sarju Máté békési forspontját	99
<i>W. I.</i> : Drága 120. — Prikulics	121
<i>Wacha Imre</i> : A műszaki folyóiratok nyelvművelő rovatainak tanulságai 100. — A magyar írói szótárak kérdése 189. — Adalék az eufemizmus kérdéséhez 303. — Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé	470
<i>Welter Alfonz</i> : Zippzár 377. — Egy Ady-sorról	378
<i>Zsoldos Jenő</i> : Közgazdasági szókészletünk kialakulásának kezdetei 27, 148. — Lottó 349. — Vendéglő. — Szárnyvonal 350. — Két év kommunista szavunk történetéből	464
A Nyelvőr postája	119, 238, 373, 490
<i>Molnár József</i> : Ismeretlen-e a <i>juss fuss</i> kifejezés? 119. — <i>M. J.</i> : Centiz, centizés 119. — <i>Obeikó Kálmán</i> : A Nemzeti dal egyik soráról 119. — <i>Mollay Károly</i> : Prügelknabe, Rufname 238. — <i>Mikesy Sándor</i> : Gagarin 490. — <i>Szepesi Gyula</i> : Fordítás és nyelvművelés	491
A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából 120, 238, 373, 492. — Függelék. — Hajadonfőtt. — Drága 120. — Verbunkos — toborzó. — Prikulics 121. — Atom. — Vajmi. — <i>Hivatalvezető-helyettes</i> vagy <i>helyettes hivatalvezető?</i> 122. <i>Síel</i> vagy <i>sízik?</i> — Presszó és eszpresszó 123. — <i>Rekamié</i> vagy <i>rökamié?</i> — Revanzsál 124. — Alkalmából. — Címek, foglalkozásnevek szörendi helye 125. — Megállóhelyek nevének írásmódja 126. — Keleti pályaudvar 127. — Magas 238. — Majorság. — Kiküld — megküld — elküld 239. — A játszótérre kutyát bevinni tilos. — Mi mibe ütközik? 240. — <i>Küljöldön</i> vagy <i>küljöldökön?</i> — Megjelent egy férfi karddal a kezében 241. — Névelő használata névelővel kezdődő újságcímek előtt. — Névelő használata földrajzi nevek előtt 242. — Lehet-e <i>és</i> -sel kezdeni mondatot? — Milyen mondat? 243. — Régies helyesírású családnevek elválasztása 244. — A <i>déli, északi, keleti, nyugati</i> szó rövidítése 245. — Csávázás — vetőmag-porozás. — Nézőpont — szempont 373. — Koronázatlan fejedelem 374. — Vejem — vöm. — <i>Nálad nélkül</i> vagy <i>tenélküled?</i> — <i>Aki</i> — állatra vonatkoztatva 375. — Nehogy 376. — A szereplők neve kis kezdőbetűvel írva. — Soroksári-Duna-ág — soroksári Duna-ág. — <i>Welter Alfonz</i> : Zippzár 377. — Egy Ady-sorról. — <i>Murádin László</i> : Övis. — <i>M. J.</i> : Hajadonfőtt 378. — Még egyszer a <i>Prügelknabe</i> meg a <i>Rufname</i> 379. — A <i>Batthyány</i> név ejtismódja. — Alany vagy állítmány? 381. — Tülderhelés — tülderhelt-ség. — Kompresszióállóság 492. — <i>Infarktus-beteg, hypertoniabeteg</i> vagy <i>infarktusos beteg, hypertoniás beteg?</i> — Másabb. — Eredj. — Az ikes igék ragozása 493. — Viszonthallásra. — Annak ellenére, hogy ... 495. — Heli-kopter — csavarszárnyú repülőgép — légszavaros emelő 496. — Bisztró. — Idegen szavak ejtése 497. — A vessző használata 498. — A <i>stb.</i> -vel befejezett felsorolás 499. — Műszaki elnevezések kis vagy nagy kezdőbetűs írása	499
A Nyelvőr hírei	128, 246, 382
<i>Prohászka János</i> : [Dénes Szilárd 1883—1960]. — <i>Gulya János</i> : Nemzetközi finnugor kongresszus Budapesten 128. — <i>Grétsy László</i> : Beszámoló a Nyelvművelő Bizottság 1960. november 2-i üléséről 131. — <i>G. L.</i> : Ankét a jogi nyelv kérdéseiről 134. — <i>Pálfalvi Etelka</i> : Vidéki hírek 135. — Vidéki hírek 136. — <i>T. Lovas Rózsa</i> : [Horváth János 1878—1961] 246. — <i>Károly Sándor</i> : Egy nyelvészkonferenciáról — néhány ecsetvonással 247. — Rubinyi Mózes kitüntetése. — Pais Dezső hetvenöt éves 248. — <i>Grétsy László</i> : Beszámoló a Nyelvművelő Bizottság 1960. december 14-i üléséről 249. — <i>Kerekes László</i> : Pécsi hírek 250. — <i>Jakab László</i> : Debreceni hírek 252. — <i>Grétsy László</i> : Tájékoztató a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Bizottságának május 17-i üléséről	382

Szómutató

Nincsenek fölvéve a következő cikkek szavai: *Török Gábor* : Kik Szeder Flórián palócai? (87—91). — *Wacha Imre* : A műszaki folyóiratok nyelvművelő rovatainak tanulmányai (100—16). — *Schram Ferenc* : Népi növénynevek a XVIII. századból (209—14). — *Cs. Kovács József* : Csanádpalota nyelvjárásának sajátosságai (327—30). — *Török Gábor* : Az 1830-as évek népnyelvéhez (330—1). — *Penavin Olga* : Szécsiszent-lászlai szójegyzék (460—3).

A, Á	atommeghajtású 172	boldog 96
a, az 242	autó 498	Bolyai Farkas 419
ábra 254	az 242, 448	bújik 494, 495
ábránd 254	azaz 85	bonyolít 277
acélgörgény 195	azonban 16	ború 254
aggodalmatlanul 195	azt hiszem 52	börzsölködik 195
a játszótérre kutyát bevinni	B	bújtatott öltés 13
tilos 1240	bajtársias 60	bukfejes 195
akadoz k 494	bakfitty 192	butácska 291
aki 375	bál 176	buti 291
akkor 301	bámulász 295	búvár 491
alapján 279, 280	bányászik 495	búvik 435
alkalmából 125	baráber 92	bűnbak gyerek 379
állítom 53, 54	Batthyány 244, 381	bürogle 353
-álló(ság) 492	be 160	büti 172
állócsillag 419	becsinált 472	C
Alpok 176	bekulesol 195	celofán, cellofán 8
Amadé 96	belefojtja a lelket (szuszt)	célság 289
amely 161	340	centiz, centizés 119
amerikai narancs 349	belesutul 199, 201	cigaretta 495
ami azt illeti 453	beleütközik 240	cimbalmozik 495
anarchia, anarchista 465	bér- 29, 151	citrancs 98, 347, 349
annak ellenére, hogy ... 495	bérmunkás 151	cukrászda 177
anyakas 192	berreg 161	CS
anyanyelv 216, 221	bestye 161	csája 195
Apáczai Csere János 418	beszédtöltelék 51	csak 274, 343
apacsúros 195	beszélt köznyelv 397	csak az imádság tartja benne
Apátfalva 97	-beteg 493	a lelket 343
arab, arabs 175	betyár 159, 164	csavarszárnnyú repülőgép 496
arc 241	bevezetésekkppen 52	csávázás 373
arccal vmi felé 240, 241	bezzeg 160	csehül van 335
áradozik 494	bisztró 497	csend, csendes 198
árny 192	biztonsági kapcsoló 12	csengős 289
ásítózik 494	bobájka 172	csepeg, csepereg 288
Asszonyfalva 97	bocsát, bocsájt 174, 182	cserfel 195
asztal 204	bocskortekek 172	
asztalitenisz 358	bogarászik 495	
atom 122		

cserget 172
 csészke 195
 csillag 419
 csillár 255
 csipő, csipős 288
 csiramálé 230
 csiripiszli 229, 474
 csivasz 195
 csiveleg 195
 csombók 195
 csónakázó tó 172
 csó 375
 csömörül 291, 292
 csönd, csöndes 198, 199, 201
 csöröge 195
 csuklik 173

D

dal 67
 de 84
 degesz 195
 deget 195
 derít 193
 derű 254
 derűre-borúra 254
 dieseslítés 449
 difinyós 195
 dolognap 40
 dombos 195
 dombság 172
 dögész 285
 dőre, dörít 293
 drága 120
 durnyízik 195
 duzmadt 195
 düdörgés 195
 dühesztő 97
 dühít, düheszt 98
 dúlót 174

E, É

éberségi berendezés 12
 edénynyaláb 172
 edényzet 172
 édes 215
 édes anyanyelvünk 215—22
 egerészik 495
 egyéni név 238, 379, 381
 egyik 449
 egyre 174
 éhel 475
 eldobja a baltát 228
 Elefánt 97
 életet él 188
 el kell ismerni 54
 elköltené a Dárius kincsét is 335
 elküld 174, 239
 ellen, ellenére 496
 ellenben 53

ellenőr, ellenőriz 255
 ellovan 287
 elnök 255
 előkelő 176, 238
 elszáll a lelke 337
 elszégyenkedik 195
 elv 28, 255
 élv 255
 elválk 494
 élvez 255
 ember 159
 emelő 496
 ének 67
 engedély, engedélyez 255, 256
 engedélyezési 11
 engedjék meg, hogy meg-
 jegyezzem 53
 eper(fa) 174
 éppen 53
 érdek 256
 érdekében 280
 eredj 493
 erély 256
 erőt ér 192
 ért 272
 értékesít 282
 értem, érted? 300, 302
 érzékletes 172
 érzésem szerint 52, 53
 és 15, 243
 és mégis mozog a föld! 243
 eszély 256
 eszik 494
 eszközöl 279
 eszmény 256
 eszpresszó 123, 497

F

fej 375
 fejedelem 374
 fekszik 44
 fel, föl 481
 felé 280
 felkalapoz 195
 felkent 256
 feltréfáltatás 195
 felvet 281
 férjezett 402
 figyelemre méltó 54
 finom ember 57
 fittyet hány 188
 fogához veri a garast 335
 folyik 494
 folyóírás 256
 fonnyadozik 494
 forgácsfánk 195
 forrás 475
 forró 335
 fotel 124, 498
 fő, fej 375
 földméter 476

főtt 120
 fű, fűv 437
 furdal 288
 furkál 288
 furmint 94
 függelék 120

G

Gagarin 490
 gányó 195
 gáz 13
 gazdaságtalan (szállítás) 11
 gégeszakadta 195
 giccs, giccsel 94
 giccsór 93
 gitározik 495
 gógatás 195
 gólya 74
 golyhó 172, 256
 golyóálló, -ság 492
 gordonkázik 495
 gotter 60
 gölödinyecske 195
 Göncölszekér 97
 göngyöleg, göngyölet 175
 grapefruit 98, 347, 349
 gúnynév 257

GY

gyalogszám 195
 gyám, gyámnok 257
 gyár- 29
 gyermekfejú 192
 gyermeteg 257
 gyürkés 195

H

hadd 54
 hajadon 120
 hajadonfött 120, 378
 hajaz 195
 hajdankor 257
 hajlik 494
 halált hal 188
 halás 289
 haldogál 294
 hallga 54
 halló 304
 háltn jár belé a lélek 340
 hálóbb-szemmel 199
 hálószőni 199, 201
 hamvas 353
 hangsúlyoznunk kell 54
 harapó, harapós 288
 hárfázik 495
 harmatosság 292
 hát 51, 301
 hatály 257
 határozvány 172
 hatókrés 227

ik 494
 es 163
 kopter 496
 yettes tanító, tanár, hiva-
 talvezető 122
 encidától Boncidáig (folyt
 a sárga lé) 470
 hény, hényszó 260
 herőce 195
 hetven 164
 hévelős 260
 hevély 256
 hibát vét 172
 hideg 335
 himba 12
 hirtelenében 496
 hisz 495
 hivatalvezető-helyettes 122
 hogy is hívják, hogy is
 mondjam 54
 hogy úgy mondjam 453
 holttember-berendezés 11
 hólyag 473
 honfi érdem 199
 hordó 118
 hozza 54
 hőmás 11
 hőrgtet 195
 hős 257
 hulla 257
 hulla vagyok 340
 húsolás, húslás 13
 hypertoniás beteg 493

I

ide 54
 időarányos 278
 ildom, ildomosság 256
 Iljusin 490
 illetőleg, illetve 84, 455
 illik 494, 495
 imádság 344
 ime, imé 443
 immár 443
 indulati nyelv 257
 indulatszó 257
 infarktusos beteg 493
 irgalmaskodik 195
 irodalmi nyelv 386, 398
 irodalom 257
 írott köznyelv 386, 397
 is 143
 iszogat 291
 ízben 270

J

jaj drágám 301
 jajong 285
 játszik 494
 javasol 281

jégre visz, ültet, megy, jut,
 épít 354
 jelenkor 257
 jelentkezik 279
 jellem 258
 jelzem 51
 jól gondolom-e 53
 juss fuss! 119, 346, 347

K

kacsi 195
 kalandor 258
 kamra 174
 kankalinos 195
 karddal a kezében 241
 kasornya 195
 kaszmatol 195
 kedély 258
 kecség, kecséget, kecségtet,
 kecség-fecseg 476
 kegyed 259
 keleti pályaudvar 127, 179
 kén 176
 kenyérbe kerül 228
 kenyéret rak 97
 kenyérkatona 97
 képez 273, 279
 kérdezem, kérdezem én, kér-
 dezem én azt 301
 kérem, kérem szépen, 51, 301
 keres 495
 keresztbe áll (van) benne a
 lélek 343
 keresztnév 238
 keresztül 281
 keresztül van benne a kutya
 343
 kerít 234
 kerül 273, 279
 kész 188
 készpénz 177
 kesztyű 177
 kétfelé hordja a tökit 225
 kétfelé sántikál 225
 két ház ebe 225
 kétkulacsos 225
 két táskára szerződött 225
 kezitesókolom 301
 ki (igekötő) 222, 240
 kibocsátja lelkét 336
 kiértékel 172
 kifordított varrás 13
 kikecmereg 195
 kiküld 239
 kileheli (kifújja, kihörgi, ki-
 köpi) a lelkét 337
 kiló, kilométer, kilogramm
 498
 kimegy belőle a szusz 337
 kirakat-üvege-idő 199
 kirázza a lelkét vkinek 340
 kiséfa 195
 kiszakad a lelke 337
 kiszorítja a lelkét vkiből 340
 kitesz magáért 335
 kiteszi a lelkét 338
 kívágja a rezet 335
 kivarró öltés 13
 kívül 222
 kocsány, kocsán 174
 kocsmáltatási jog 195
 kogyogtat 195
 koldus kása 230
 kommantás 195
 kommunista 464—70
 kompresszióállóság 492
 konténer 13
 korsolyázik 495
 kordé 182
 korifeus 201
 korona, koronáz 374
 koronázatlan fejedelem 374
 Korovuskin 490
 kotkoda 195
 ködalak 199
 költés, kötés 474
 kölykes zár 172
 kölyök 172
 könnyű 234
 könyörög, könyörgöm 173,
 301, 495
 kötözködős 288
 köttes, kötés 229
 köz 389
 közbeszéd, közzsáj, köz-
 nyelv 389, 390, 396, 397
 közbevetőleg (megemlíte-
 ném) 52, 53
 közepes-nyomású, közepes-
 esésű vízierőmű 8
 közgazdaság 32, 350
 között, közt 43, 45
 köztem, közte stb. 44
 Kraszín 490
 kuncog 195
 kunkorgó 195
 kurugla, kurukla, kurigla 353
 kút 234
 kutya 343
 kutya kötelesség 172
 küld 239
 külföld 241
 küszködik 177

L

lábás 175
 lagzi 177
 lám 54
 langos 195
 lápos 195
 látnok 259
 látod? 301
 lé 471, 472
 leellenőríz 277

lefánt 97
 légszaváros emelő 496
 legény 164
 legfelső, legfelsőbb 176
 légnyomásos, légsűríté-
   gép 7
 lekutyorodik 195
 lél 340
 lélegzet 340
 lélegzik 177
 lélek 336, 337, 338, 342, 345
 lélekszakadva 338
 lelkét is odaadná 339
 lelkét kileheli (kifújja, ki-
   hörgi, kipöki, kiajánlja)
   337
 lelket ver (önt) vkibe 344
 Lenin 491
 Leó 498
 lesz 281, 454
 létegesít, -és 35
 létezik 18
 licni, licnizés 13
 lopogat 291
 lostató 195
 lóttó 349, 498
 loverseny 259

LY

lyukas 174

M

ma, máma 174
 Madéfalva 96
 maga 174, 259
 magános, magányos 175
 magas (hőmérséklet) 238,
   239
 majd kiszakad a lelke (párája)
   338
 majd kiteszi a lelkét 338
 majd meghal(tunk, annyit
   nevettünk) 337
 majorság 239
 mákos pogácsa 230
 markában hordozza a lelkét
   341, 342
 másabb 493
 másik 449
 meg (igekötő) 240
 megadja lelkét istennek 336
 megcsurgatós 289
 meghal 337
 meghibásodás 172
 megítélésem szerint 53
 megjegyzem 52
 megjelenik 494
 meg kell mondani 54
 megkoronáz 374
 megküld 174, 239
 meglátásom szerint 52, 53

megsíratta biz azt, mint a
   Sarju Máté békési fors-
   pontját 99
 meleg 335
 mellékvonal 350
 mely 161
 mélyföld 476
 mentében 202
 mérges (gomba) 175
 mert 85, 453
 metsz 173
 midőn 455
 miel 123
 mindenestre (elmondom) 52,
   53
 miniszterhelyettes 122
 minőségi 11, 172
 mint 450
 mintha a lelke szakadna ki
   338
 mint tudjuk 453
 miszerint 14
 mit tudom én 54, 301
 miután 455
 modor, modoros 259
 mondjuk, mondjuk így 54
 mosolygó, mosolygós 288
 múlik 494
 munka- (összetételekben)
   29—42, 148—58
 muszáj 46
 műszókincs 6
 művel, mivel 123

N

nagy életkor 239
 nagyra tart, becsül 238
 nálad nélkül 375
 namármost 301
 nap 419
 nehogy 144, 376
 nélkülöz 259
 nem 143
 nemcsak — hanem... is 84,
   145
 nemhalló, nemlátó 303, 304
 nem mondom 301
 nem tudom, nem tudom én
   53, 301
 nemzeti köznyelv 397
 nemzeti nyelv 390
 nép- 28
 nevetkérez 285
 néz, nézeget 294, 495
 nézőpont 373
 nincstelen 295
 nohát 301
 nőmenklatura 4, 5
 nő, női 174

NY

nyaffadt 195

Nyegyeljin 490
 nyelv 386
 nyelve hegyén van a l
   341
 nyer 273, 279
 nyervakolás 195
 nyifogás 195
 nyilvánosság 389
 nyulászik 495
 nyű 352

O, Ó

objektív 182
 oda 54
 okoz 420
 olajozónyílásos kapupánt 8
 ólmos 174
 olvas 495
 olvasmányos 172
 olyan lenni 454
 ónos 174
 orca 241
 óriásnarancs 98, 348, 349
 orvoskar 174
 Ottó 498
 óv 436

Ö, Ó

ön 174, 259
 önkendő kapupánt 8
 önt 344
 Ördögszekere, ördögszekér 97
 összeütközik 240
 ötlet 125
 övis 378

P

pamlagos 287
 párt- 28
 páternoszter 228
 Pátfalva 97
 példás alakban 378
 pénz- 29
 perjén 228
 Pervuhin 490
 pikkelylik 288
 pingpong 358
 pintér 172
 piros 199, 323
 pontosan 52, 53
 póra 172
 porcsávázás 373
 póre, -gatyás 227
 préslégszerszám 7
 presszó 123, 497
 prikulics 121
 Prügelknabe 238, 379
 pundurka 195
 Puskin 490
 puzdra 172

R

ragadó, ragadós 288
ragtapasz 177
rajong 259, 260
redő 260
redőny 260
regény 260
reggelizik 495
rejlík 18
rejtély, rejtélyes 260
rekamié 124
rendelkezik 279
repülő csizmadia 195
revanzsál 124
reve 12
reveálló, -ság 12
reves 172
rizs, rizsa, rizskása 174, 176
rostokol 195
rovar 255
röntgen 449
Rufname 238, 379

S

sarampó 476
sárga lé, bor 470, 472, 473
s a többi, stb. 499
savanyú 234
sí, síel, szízik 123, 495
sikk 172
sóhaj 260
Soroksári-Duna-ág, sorok-
sári Duna-ág 377
sorompó 476
sugárzaskémia 172
süket 304

SZ

szakáll 256
szakszókincs 6
szállítótartály 13
szamalu, szamalo 350
szárazeljárás 172
szárnyas majorság 239
szárnyvonal 350
szarvasgím 172
szeg 163
szegény 96
szégyent vall 188
szélátöltés 13
személy 256
szempont 373
szén, szénvonó 352, 353
szenesít 11
szenít, szenítés, szenülés 11
szépirodalmi nyelv 386
szépirodalom 258
szerét ejti 188
szerez 420
-szerinti 270

szerv 260
szerződik 282
szilárd 261
szimmentáli 182
színész 261
színjátszó 261
szivanó 353
szivély 256
szójegyzék 6
szókészlet 6
Szolgálati Szabályzat 57
szólitónév 238, 379, 381
szórend 137
szóval 301
szörnyűl 291, 292
Sztálin 491
szusz 340
szuszorász 285
szükséges megemlítenünk 54
született 402

T

tág, tágas 174
tájékoztattam magamat 172
talán nem jól látom 53
talán nem túlzok, ha azt
mondom 53
talpon áll benne az ördög (a
nóta) 343
tám 12
tangó 96
tanít 234
tárgyatlan 175
tarka Jézus 470
tárogatózik 495
társalgási nyelv 397
tartály, tartány 8, 9, 175,
182
tartja vmi benne a lelket 344
te 164
téb-láb 195
tehát 85
te hólyag! 473
tekézik 495
tekintetében 280
telep 261
televízió 358
tenélküled 375
telik 494
tenyerén hord vkit 342
tenyerén hordja (tenyerére
teszi) a lelkét 341, 342
terhel, terhelés 492
terhelt, terheltség 492
téri, terei 175
természetesen 52
terminológia 4, 5
terv 278
tervez 281
titkár 261
titkos 261
titoknok 261

tizedfél 172
toborzó 121
totó 496
tovább 54
tő 375
tökély 256
töltelékszó 51
tömb 261
tömzs 12
történik 279, 494
történül 292
tötyög 195
törülközik 494
trébel 13
tudnunk kell 54
tudod 301
túl 174
tulajdonképpen 52
túlteljesít, -és 492
túlterhelés, túlterheltség 492
túrógombóc, túrósgombóc,
174
tűnik 360
tűz 234
tűzálló, -ság 492
tűzveszély 420

U, Ű

ugye, ugyebár 51, 301
úgy gondolom, úgy látom,
52, 53
úgyhogy 454
újgrammatikus 390
újra való látás 262
utána 54
uzsonnázik 495

Ű, Ű

ünnepély, ünnepség 175, 256,
261
ütközik vmibe 240

V

vacsorázik 495
vadászik 495
vagdal, vagdos 288
vagy 85
vagy-vagy 86
vajmi 122
vak 303, 304
valamint 15
válik 494
való 67
vám- 29
van 308
védő 375
védvám 350
végrehajtó bizottság 180
véleményem szerint 52
vendéglő 350

ver 494
 verbunkos 121
 verseny 259
 Versinyin 490
 vesz 163
 veszély 420
 vesződik 494
 vetőmag-porozás 373
 vezérelv 255
 ví, vív 430
 vicefiskális 201
 vicispán 201
 vickándó 195
 vídia 13
 viheder 195
 világ 303, 304
 világtalan 303, 304

villamos-(fűtés) 9
 villámzár 378
 visszaadja lelkét teremtményének (urának, istenének) 336
 viszonthallásra 495
 viszontlátás 262
 víz 234
 víztartány 9
 vonalán 280
 vonatkozásában 280
 vő 375
 vörös 199

Z

zagy, zagyos, zagyosít 12

zergetoll 172
 Zetör 449
 zippzár 377
 zongorázik 495
 Zorin 490
 zöcsköl 182
 zöldikél 289
 zöm 262
 zömítő -és 11
 zömökít 11

ZS

zsarnok 262
 zsibogó 96
 zsidó dinnye 98, 349

Tárgymutató

- Adynak egy soráról 378
 alaktani cikkek és tanulmányok 360
 alany: a. = állítmány 185—8; a. vagy állítmány? 381; a. és állítmány egyeztetése 4
 alanyi mellékmondat 185, 186
 alanyváltogató mondatok 19
 alanyi és tárgyas igeragozás 173
 állítmány: névszói á. 188; á. egyeztetése az értelmezős szerkezetekkel 403—15; állítmány vagy értelmező? 451; állítmányok alanyának, személyének, módjának, idejének, aspektusának változtatása 19, 20
 állítmányi mellékmondat 185, 186
 általános nemzeti nyelv 265
 aposiopesis 309
 archaizmus: 435; é kérdőszócska archaikus használata 440; archaizálás képzőkkel 292; archaikus jellegű tulajdonnevek 443
 asszonynév-alakok 401
 azonos szemléletből származó frazeológiai kifejezések 335—46
 Babits mondattípusai 305—19
 Benkő Loránd: A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában 231
 beszéd-töltelékek 51—5, 299—302
 beszélt nyelv 265
 betűszavak 13
 bibliai nevek 444
 birtokos személyragok 459
 Büky Béla: A fővárosi keresztnévadás hatóerői 370
 bürokratikus nyelv 277; bürokratikus stílus 14
 címek, foglalkozásnevek szőrendje 125
 címszók megállapítása az írói szótárakban 199
 csillagok elnevezéséről 419
 dagályosság 273
 debreceni hírek 252
 É. Delavenay: An Introduction to Machine Translation (Bevezetés a gépi fordításba) 487
 Dénes Szilárd 1883—1960 128
 Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerkesztette: Pais Dezső 366
 édes anyanyelvünk kifejezés magyarázata 215—22
 Édes anyanyelvünk. Szerkeszti: Lőrincze Lajos 478
 egybeírás — különírás 10, 177, 270, 271, 364
 egyértelműség a műszóalkotásban 6
 egyeztetés: mondattani e. 173; alany és állítmány e. -e 4; állítmány és értelmezős alany e. -e 404; állítmány és értelmezős tárgy e. -e 410
 egységesítés a szakmai nyelv szókincsében 105, 114
 egységes magyar nyelvtípus 387, 388; elnevezései 396
 é hangunk és az Értelmező Szótár 159—65
 é kérdőszócska archaikus használata 440
 elbeszélő múlt idő az iskolában 69—82
 elemzés: mondattani e. 174, 188, 448; újabb segédkönyv a nyelvtani elemzéshez 452
 ellentétes és párhuzamos részek elrendezése a mondatban 145
 ellentétes viszony a halmazott mondatrészek közt 84
 elliptikus mondatok 305
 elválasztás 179, 244
 elvonás a műszaki nyelvben 12
 értelmező: é. vagy állítmány? 451; értelmezős szerkezetek 403
 Értelmező Szótár és köznyelvi é hangunk 159—65
 etimológia 457
 eufemizmus 303
 feliratok helytelenségei 420
 felsorolásban a *síb.* utáni rag 499
 felszólító mondat szőrendje 138
 férj vezetéknevének a feleség keresztnévvel való összekapcsolása 402
 férfi keresztnévek 399
 finnugor etimológiai szótár 457
 finnugor kongresszus Budapesten 128
 fogalmazás 273, 275, 278; f. szőrendi hibái

- 282, 283; fontoskodó kifejezések a f.-ban 17; köznapi f.-unk mindennapi botlásaiból 14—27, 137—48
- fonéma 204, 205
- fordítás: szó szerinti és adekvát f. 64; f. és nyelvművelés 63, 491
- főhangsúlyos mondat 137
- főnév 185, 186; f.-i értékű szó uo.
- főnévi igenév tárgyként 281
- frazeológiai kifejezések azonos szemléletből 335—46
- halmozott mondatrészek 83
- hangjelölés 364
- hangsúly: főhangsúlyos mondat 137
- hangtan: hangtani hibák a műszaki nyelvben 8; hosszú -ú, -ű Tóth Árpádnál 319
- hasonló szavak, szóalakok 174
- határozóba tömörített részek 24
- határozós szerkezetek szórendje 143
- határozott névelő elhagyása 2, 16, 17, 273
- helyesírás: h.-i kérdések 177; h. általános kérdéseiről szóló cikkek és tanulmányok 363; egybeírás — különírás 10, 177, 270, 271, 364; idegen szavak h.-a 181; írásjelek használata 271, 449, 498; kötőjeles alakok írása 10; *ly* betű problémája 74; megállóhelyek nevének írásmódja 126; Keleti pályaudvar írásmódja 127; más népek h.-áról 365; német h. 264; műszók h.-a 8, 9; műszaki nyelv h.-a 103, 499—500; szakmai kifejezések h.-a 182; kis és nagy betűk használata 179, 271, 377, 449, 499; elválasztás 179; régies helyesírású családnevek elválasztása 244; vessző használata 498; h.-tanítás 365
- helynevek: *Madefalva*-féle h. 96
- helyes szóhasználat 359
- helytelen feliratok 420
- hiányos mondatok 305
- hivatalos nyelv 269
- hogyan — *nehogy* 144
- Horváth János 1878—1961** 246
- hosszú mondatok 311
- idegen eredetű képzők magyar szavakhoz 296
- idegen szavak: 263, 271, 364; i. sz. a műszaki nyelvben 13, 110, 112; i. sz. helyesírása 181; i. sz. ejtése 124, 497
- igehasználat Tóth Árpádnál 323
- igeidők: elbeszélő múlt 69—82, 437; többféle múlt idő Tamási Áron nyelvében 79; *-and*, *-end* jelű jövő idő 73, 74
- igekötők: i. használata 277; i. régies alakjai 441; *ki*-, *meg*-, *el*- 239
- igenév: *-ó*, *-ő* képzős melléknévi i. 178; *-ván*, *-vén* képzős határozói i. 442; főnévi i. tárgyként 281; határozói i. + *lesz* szenvedő igo helyett 281; i.-i kapcsolatok 178
- igeragozás: alanyi és tárgyas ragozás táblázata a kijelentő mód elbeszélő múlt idejében és a feltételes mód jelen idejében 75; ikes és iktelen i. 173, 493; tárgyas és tárgyatlan i. főlcserélése 3; szenvedő i. 439; *v*-tővű igék régies ragozása 435
- írásjelek 180, 271, 498
- irodalmi nyelv, köznyelv, írott nyelv 385—98
- íróink nyelve: Babits költői nyelve 305—19; Bóka László: Alázatosan jelentem című regényének nyelve 56; Krúdy Gyula szimbólumai 421; Radnóti Miklós nyelvének archaizmusai 435; Tóth Árpád költői nyelve 319—26
- írói szótárak 189—203; i. bibliográfiája 190
- írott nyelv 385—98
- is* kötőszó szórendje 143
- játszi szóképzés 297
- jelentés: j.-i tanulmányok és cikkek 360; jel, jelentés, szövegösszefüggés 203, 204; közmondások jelentése 172; *közt*, *között* névutó jelentései 45; jelentésváltozás 54; jelentéstani vétségek a párhuzamosság ellen 21
- jelző: jelzők használata 21, 25; költői jelzők 321; jelzők megváltoztatása 321; jelzős kapcsolatok 178; jelzős szerkezetek szórendje 142
- jogi nyelv 134
- kapcsolatos viszony a halmozott mondatrészek közt 84
- katonaság nyelve és beszédstílus 58
- kérdő mondat szórendje 138
- keresztnevek 370, 399, 402
- kiejtés: 357, 381; idegen szavak k.-e 124, 497
- kifejezések helyessége 172
- kihagyásos, elliptikus mondatok 83, 305
- kirekesztő típus a halmozott mondatrészek közt 85
- kis és nagybetűk használata 179, 271, 377, 449, 499
- költői jelzők 321
- költők nyelve: Babits költői nyelve 305—19; Radnóti Miklós nyelvének archaizmusai 435; Tóth Árpád költői nyelve 319—26
- kötőszók: 361; *és* 243; *hogyan ne — nehogy* 144; *is* 143; *nemcsak — hanem ... is* 145; k. elhagyása 16; kötőszóhasználat hibái 14, 274; kötőszótévesztés 15
- közbevetések a mondatban 22, 23
- közgazdasági nyelv 276; közgazdasági szókészletünk kialakulása 27—43, 148—58
- közigazgatási nyelv 277
- közmondások jelentése 172
- köznapi fogalmazásunk botlásai 14—27, 137—48
- köznyelv: 385—98; német k. 266; k.-i éhangunk és az Értelmező Szótár 159—65
- Krúdy Gyula szimbólumai 421

különírás — egybeírás 10, 177, 270, 271, 364

lexikológiai egység fogalma 202

logikai vétségek a párhuzamosság ellen 21
magyar írói szótárak 189—203; bibliográfiája 190

magyarázó mellérendelés 449

magyarosítás a műszaki nyelvben 109, 113
magyarosság a műszóalkotásban 7

megszóltítás 361

melléknévvé alakított névutós szókapcsolatok 270

mellérendelés a halmozott mondatrészek közt 85

módosítószók szórendje 143

mondat: felszólító m. 138; felkiáltó m. 243; hiányos m. 305; hosszú m.-ok 311; kijelentő m. 243; mellérendelő magyarázó m. 449; nyomatékos és nyomatékaltalan m. 137; összetett m. 83, 274; többszörösen összetett m. 311; Babits mondatfajta 305—19

mondatrészek: 83; halmozott m. 84; névszó állítmány 188; l. még: alany, állítmány, jelző

mondat szerkezetek: 2, 241, 446; értelmezős m. 403; jelzős szerkezetek 142, 178; határozós szerkezetek 143; párhuzamos mondat szerkesztés 145, 311; mondat szerkezet mint stílusolem József Attila Favágó című versében 446

mondat szövevények 313

mondat tan: m.-i tanulmányok és cikkek 361; Babits mondatfajta 305—19; m.-i egyeztetés 173; m.-i elemzés 174, 177, 188, 448

morféma 206, 208

MTA Nyelvművelő Bizottságának ülései 131, 249, 382

munka- előtagú összetételek 31—43, 148—58

műszaki nyelv: 1, 100; német m. 264; elvonás a m.-ben 12; hangtani hibák a m.-ben 8; összevonás a m.-ben 13; m. magyarosítása 109

műszók: használata 4, 5; magyarosság a műszóalkotásban 7

nagyjaink nevének helyes leírása 418

-nál, -nél rag terjeszkedése 2, 281

nehogy — hogy ne 144

német nyelvművelés 263—9

nem főhangsúlyos részek szórendje 140—1
nem kirekesztő típus a halmozott mondatrészek közt 85

Nemzeti Dal két soráról 119

nemzeti nyelv: német n. 265

Nemzetközi finnugor kongresszus Budapest 128

nép- összetételekben 28

népi növénynevek 209

névelő: használata 173, 242, 361; határozott n. elhagyása 2, 16, 273

név magyarázatok 490

névragozás: -ban, -ben 272; -val, -vel 272; -nál, -nél 2, 281; birtokos személyragok 459

névszói állítmány 188

névutók: alatt 273; jelé 280; kívül 222; keresztül 281; között 43; névutós szókapcsolatok 270

nómenklátúra 4, 5

női keresztnév 399

nők megnevezése 398

növénynevek 209

nyelv: általános nemzeti ny. 265; beszélt ny. 265; bürokratikus ny. 277; hivatalos ny. 269; irodalmi ny., közny., írott ny. 385—98; jogi ny. 134; katonaság ny.-e 58; közgazdasági ny. 276; közgazdasági ny. 277; műszaki ny. l. ott; szakmai ny. 100—16, 276; Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos 478; l. még íróink nyelve, költők nyelve

nyelvész konferencia 247

nyelvhelyesség: ny.-i kérdések 177; feliratok helytelenségei 420; helyes szóhasználat 359; német ny. 266; újabb, szokatlanabb szavak, kifejezések helyessége 172

nyelvi rétegződés kategóriái 393, 395

nyelvjárások: palóc ny. 87; Csanádpalota ny.-a 327—30; az 1830-s évek népnyelvéhez 330; szécsiszentlászlai szójegyzék 460—3; a IX. országos néprajzi és nyelvjárási gyűjtőpályázat 331—4

nyelvművelés: beszámoló a ny.-i munkáról 357; ankét a jogi nyelv kérdéseiről 134; ny. és fordítás 63, 491; Édes anyanyelvünk. Szerk. Lőrincze Lajos 478; műszaki nyelv művelésének útjai 1; műszaki folyóiratok nyelvművelő rovatainak tanulságai 100; szakmai nyelv művelésének teendői 115; idegen szavak használata 271; két hivatalos lapunk nyelve 269; német ny. 263—9; újabb orosz nyelvművelő kiadványok 415; Szlovák Nyelvi Intézet nyelvművelő munkája 165—70; nyelvművelő tanulmányok és cikkek sajtószemléje (1957—8) 356; Nyelvművelő Bizottság ülései 131, 249, 382

Nyelvőr hírei 128, 246, 382

Nyelvőr postája 119, 238, 373, 490

nyelvtani elemzések 452

nyelvtantanítás 365

Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának telefonszolgálat 170—84

nyelvújítás 253

nyomatékos és nyomatékaltalan mondat 137

-ó, -ő képzős melléknévi igenévi jelzős kapcsolatok 178

okhatározói alárendelés 449

orosz nyelvművelő kiadványok 415

oroszról magyarra való fordítás jelenségei 66

összetett mondatok 83, 274
 összetett szavak 278
 összehasonlítások a műszaki nyelvben 13
 Pais Dezső hetvenöt éves 248
 parallel határozók kifejezések 174
 párhuzamos mondat szerkesztés 145, 311
 pécsi hírek 250
 pregnáns szórendi elhelyezés a mondatban 144—5
 Rácz Endre: Nyelvtani elemzések II. 452
 rádió: r.-előadások 478; német r. szerepe a nyelvi fejlődésben 266
 Radnóti Miklós nyelvi archaizmusai 435
 régies ragozástól igék 435
 ritkább igealakok 173
 rövidítések 179, 245, 364; a műszaki nyelvben 13
 rövidség a műszóalkotásban 7
 Rubinyi Mózes kitüntetése 248
 B. Simond Renée: Verancsics Faustus Dictionariumának magyar szókészlete betűrendben, a latin értelmezésekkel 116
 sorrend 21, 137
 stilisztika: s.-i tanulmányok és cikkek 362; Szathmári István: A magyar stilisztika útja 481
 stilizálás 174
 stílus: bürokratikus s. 14; katonai s. 58; Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből. Szerk. Pais Dezső 366
 szaknyelv, szakmai nyelv: sz.-ról szóló tanulmányok és cikkek 357; sz.-ek 100—16; sz.-i argó 276; szakmai kifejezések helyesírása 182
 szakszókincs 104
 szavak: sz. jelentése 172; betűszavak 13; hasonló sz. 174; összetett sz. 278; szavak elválasztása 179
 Szathmári István: A magyar stilisztika útja 481
 Szeder Fábán palócái 87
 Szemere Pál mint szóalkotó 253
 szimbólumok 421
 szófejtés 457
 Szlovák Nyelvi Intézet munkája 165—70
 szóalkotás: sz. a műszaki nyelvben 10, 12; Szemere Pál szóalkotásai 253
 szóhasadás 13
 szójáték 293
 szóképzés: a műszaki nyelvben 10, 11; játszi sz. 297; makaronikus sz. 296; sz. stilisztikai minősítése 284—99; sz. stíluszínező szerepe 292 stb.
 szókincs, szókészlet: 357; szakmai nyelv sz.-e 104; közgazdasági sz.-ünk kialakulása 27—43, 148—58
 szólásmagyarázatok 99, 228, 335—46, 354, 470; szólások jelentése 172
 szómagyarázatok 92, 93, 94, 96, 97, 98, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 215, 222, 225, 227, 228, 229, 238, 239,

240, 347, 349, 350, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 419, 464, 473, 474, 475, 476, 492, 493, 495, 496, 497
 szóösszetételek: 278; a műszaki nyelvben 11; *munka*- előtagú sz. 31—43, 148—58; *nép*- előtagú sz. 28; német sz. 265
 szórend: 137, 274; címek, foglalkozásnevek sz.-je 125; módosító szók sz.-je 143; felszólító mondat sz.-je 138; kérdő mondat sz.-je 138; tagadás, tiltás sz.-je 138, 143; hangsúlyos és hangsúlytalan állítmány sz.-je 137—40; nem főhangsúlyos részek sz.-je 140—1; *is* kötőszó sz.-je 143; fogalmazás szórendi hibái 282, 283; pregnáns szórendi elhelyezés a mondatban 144—5
 szószervezetek 83, 279
 szótörténet: *muszáj* szó története 46—51
 szó szerinti és adekvát fordítás 64
 szótár: magyar írói sz.-ak 189—203; vezérszótárak 196; sz.-i címszók megállapítása 199
 szovjet nyelvészek a matematikai, matematikai-statisztikai módszerek alkalmazásáról és a strukturalizmusról 235
 tagadás, tiltás 138, 143, 144
 tájszavak 88, 327—30, 330—1, 460—3
 Tamási Áron nyelvében a többféle múlt idő 79
 tárgy és tárgyatlan ragozás fölcserélése 3
 tegezés 361
 telefonszolgálat a Nyelvtudományi Intézet nyelv művelő osztályában 170—84
 terjedős kifejezések 278
 terminológia 4, 5
 tolvajnyelvvel kapcsolatos tanulmányok és cikkek 359
 Tóth Árpád költői nyelve 319—26
 többszörösen összetett mondatok 311
 többtagú kifejezések a műszaki nyelvben 11
 töltelékszavak 51—5, 299—302
 tömörség a fogalmazásban 23, 273
 történeti nyelvtudomány 267
 tulajdonnév: 364, 377; tulajdonnevek archaikus alakjai 443; t. névelője 17
 újabb orosz nyelv művelő kiadványok 415
 újabb szavak, kifejezések helyessége 172
 újgrammatikus iskola 390
 választó viszony a halmozott mondatrészek közt 84
 véghatározó 188
 Verancsics Faustus Dictionariumának magyar szókészlete 116
 vezetéknév 399, 402
 vezérszótárak 196
 vidéki hírek 135, 250, 252

Készítette:

Prohászka János

Szó- és szólásmagyarazatok

<i>Zsoldos Jenő</i> : Két év kommunista szavunk történetéből	464
<i>Wacha Imre</i> : Hencidától Boncidáig folyt a sárga lé	470
<i>Prohászka János</i> : Te hólyag!	473
<i>Dömötör Sándor</i> : Csiripiszli és költés	474
<i>Beke Ödön</i> : Éhel — Forrás — Földméter — Kecsegtet — Sorompó — Tarka Jézus	475

Szemle

Édes anyanyelvünk. Szerkeszti Lőrincze Lajos (Ismereti: <i>Nyíri Antal</i>)	478
Szathmári István: A magyar stilisztika útja (Ismereti: <i>Kovalovszky Miklós</i>) ...	481
Émile Delavenay: Bevezetés a gépi fordításba (Ismereti: <i>Szépe György</i>)	487

A Nyelvőr postája

<i>Mikesy Sándor</i> : Gagarin	480
<i>Szepes Gyula</i> : Fordítás és nyelvművelés	491

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő osztályának levelesládájából

<i>F. G.</i> : Túlterhelés — túlterheltség — <i>F. G.</i> : Kompresszióállóság — <i>H. M. I.</i> : Infarktusbeteg, hypertoniabeteg vagy infarktusos beteg, hypertoniás beteg? — <i>S. H. A.</i> : Másabb — <i>S. H. A.</i> : Eredj — <i>F. G.</i> : Az íkes igék ragozása — <i>F. G.</i> : Viszonthallásra — <i>F. G.</i> : Annak ellenére, hogy... — <i>G. L.</i> : Helikopter—csavarszárnyú repülőgép—légesavaros emelő — <i>G. L.</i> : Bisztró — <i>F. G.</i> : Idegen szavak ejtése — <i>F. G.</i> : A vessző használata — <i>F. G.</i> : Stb. — <i>F. G.</i> : Műszaki elnevezések kis vagy nagy kezdőbetűs írása	492

Olvasóinkhoz!

A Magyar Nyelvőr negyedévenként jelenik meg.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál vagy a Posta Központi Hírlapirodánál: Budapest V., József nádor tér 1. Telefon: 180—850. Csekk-számlaszám egyéni előfizetőknek: 61 257, közületeknek: 61 066.

Külföldre a KULTÚRA Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Bp. I., Fő utca 32.) veszi fel az előfizetéseket.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Peldányonként kaphatók a Posta Központi Hírlapboltjában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

*

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen ..... 1 Ft
2. *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk tizedik kiadásához ..... Elfogyott
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról ..... 1 Ft
[A 2—3. szám együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyarázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben végrehajtott változtatások jegyzékével)] ..... 4 „
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága ..... 1 „
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról ..... 1 „
6. *Ferenecz Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője ..... 3 „
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavaló és kiejtési verseny tanulmányai ..... 2 „
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése ..... 5 „

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.) árusítja.

Ára 6 Ft
Évi előfizetés : 18 Ft

Nyelvészeti kiadványok

Az Akadémiai Kiadó a következő nyelvészeti folyóiratokra hívja fel a Magyar Nyelvőr olvasóinak figyelmét:

<i>Magyar Nyelv</i> , évi előfizetése.....	30 Ft
<i>Nyelvtudományi Közlemények</i> , évi előfizetése	28 „
<i>A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei</i> , kötetenkénti előfizetése	40 „

*

Az Akadémiai Kiadó (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és az Akadémiai Könyvesbolt (Bp. V., Váci u. 22.) címén megrendelhetők a következő nyelvészeti kiadványok:

<i>Deme László</i> : Nyelvatlaszunk funkciója és további problémái	45 „
<i>Károly Sándor</i> : Igenévszavaink a kódexirodalom első szakaszában ..	50 „
<i>Mezey László</i> : Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén ..	20 „
Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet (A III. országos magyar nyelvészkonferencia előadásai)	85 „
A magyar helyesírás szabályai, 10. kiadás, harmadik lenyomat	9 „
A Magyar Nyelvatlasz munkamódszere (Szerk. <i>Bárczi Géza</i>)	45 „
Helyesírásunk időszzerű kérdései (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	12 „
Magyar nyelvjárási bibliográfia (1817—1949) (Szerk. <i>Benkő Loránd</i> és <i>Lőrincze Lajos</i>)	20 „
Nyelvünk a reformkorban (Szerk. <i>Pais Dezső</i>)	50 „
Pais-emlékkönyv (Nyelvészeti tanulmányok)	80 „
<i>Gáldi László</i> : A magyar szótárirodalom története a felvilágosodás korában és a reformkorban	100 „
<i>Imre Samu</i> : A Szabács Viadala	58 „
<i>Tompa József</i> : A névszói kötőhangzó szófaj-megkülönböztető szerepe ..	15 „
<i>Bánhidi Zoltán</i> : A magyar összetett igealakok jelentéstörténete	8 „
<i>Berrár Jolán</i> : Fejezetek határozóragjaink élettörténetéből	12 „
<i>Kázmér Miklós</i> : Alsó-Szigetköz földrajzi nevei	13 „
<i>Hezendorff Edü</i> : Szótanulmányok a szellemi élet középkori magyar kifejezésanyagának köréből	15 „
<i>Károly Sándor</i> : Az értelmező és értelmezői mondat a magyarban	14 „
Magyar hangtani dolgozatok (Szerk. <i>Benkő Loránd</i>)	28 „
<i>Fónagy Iván</i> : A hangsúlyról	14 „
<i>J. Soltesz Katalin</i> : Az ősi magyar igekötők (<i>meg, el, ki, be, fel, le</i>) ...	40 „
A magyar nyelv értelmező szótára, I—IV.	200 „
<i>Papp László</i> : XVI. század végi nyelvjárássaink tanulmányozása	14 „
<i>Deme László</i> : A XVI. század végi nyelvi norma kérdéséhez	15 „
<i>Király Péter</i> : Ismeretlen magyar glosszák	12 „
<i>Végh József</i> : Őrségi és hetési nyelvatlasz	100 „
<i>Benkő Loránd</i> : A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában	130 „
Névtudományi vizsgálatok (Szerk. <i>Pais Dezső</i> közreműködésével <i>Mikesy Sándor</i>)	50 „
Anyanyelvi műveltségünk	70 „
<i>Papp László</i> : Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlataiban	28 „
<i>Büky Béla</i> : A fővárosi keresztnévadás hatóerői	10 „
<i>Kázmér Miklós</i> : A magyar affrikátáelmélet	5 „
A mai magyar nyelv rendszere (Szerk. <i>Tompa József</i>)	90 „
Édes anyanyelvünk. Szerkeszti <i>Lőrincze Lajos</i>	50 „
<i>Karácsony Sándor Zsigmond</i> : Személyneveink 1500-tól 1800-ig	15 „
<i>Radanovics Károly</i> : Északi-osztják nyelvtan	6 „
<i>Antal László</i> : A magyar esetrendszer	18 „